

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

*Konstitusiya və Suverenlik ili çərçivəsində
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
80 illik yubileyinə həsr olunur*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT
QURUCULUĞU PROSESİ VƏ AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

13-14 noyabr 2025

SUMQAYIT - 2025

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Əminəğa Sadıqov

Rektor vəzifəsini icra edən, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Sədr müavini

Elşad Abdullayev

Elm və innovasiyalar üzrə prorektor, dosent

Üzvlər

Elmar Xəlilov

Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor, dosent

Emil Qasimov

Ümumi işlər üzrə prorektor

Tamella Əhmədova

Rektorun müşaviri, professor

Adil Baxşəliyev

Tarix və coğrafiya fakültəsinin dekanı, professor

Şirxan Səlimov

(*məsul katib*)

Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi kafedrasının müdiri, professor

Sona Məhərrəmovə

Tarix, coğrafiya və metodika kafedrasının müdiri, dosent

Səvvarə Rzaquliyeva

Fəlsəfə, sosiologiya və politologiya kafedrasının müdiri, dosent

Samir Orucov

Magistratura, doktorantura və elm şöbəsinin müdiri, dosent

I BÖLMƏ

DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ İDARƏETMƏ SİYASƏTİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ MİLLİ İNKİŞAF STRATEGİYASI

Allahverdiyeva Fəridə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,

Bakı, Azərbaycan

taqiyevaferide@gmail.com

Açar sözlər: Müstəqillik, idarəetmə, milli inkişaf strategiyası, hüquqi dövlət, dayanaqlı inkişaf

Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu prosesi 1991-ci ildə müstəqilliyin bərpasından sonra yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu prosesin məqsədi milli maraqlara əsaslanan, hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlətin qurulması, ölkənin siyasi sabitliyinin və iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində dövlət institutlarının formalaşmaması, siyasi çəkişmələr və Qarabağ müharibəsi dövlət quruculuğuna ciddi çətinliklər yaratmışdır.

1993-cü ildən etibarən Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə sabitlik təmin edilmiş, dövlət quruculuğu sistemli şəkildə həyata keçirilməyə başlanmışdır. 1995-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası müasir dövlət idarəetməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən etmiş, ölkənin siyasi və iqtisadi inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərinə hüquqi dövlətin formalaşdırılması, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, milli ordu quruculuğu, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə müstəqil siyasətin aparılması daxildir. Eyni zamanda, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması, şəffaflıq və vətəndaş iştirakçılığının təmin edilməsi müasir dövrdə prioritet məsələlərdəndir.

Milli inkişaf strategiyası isə dövlət quruculuğunun ideoloji və praktiki əsasını təşkil edir. Bu strategiyanın mərkəzində sosial rifah, regional inkişaf, iqtisadi şaxələndirmə və ekoloji tarazlıq prinsipləri dayanır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” sənədi ölkənin dayanıqlı inkişaf məqsədlərini müəyyən etmiş, dövlət siyasətinin uzunmüddətli istiqamətlərini formalaşdırmışdır.

Müasir mərhələdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin reinteqrasiyası, “yaşıl enerji” siyasəti, rəqəmsal idarəetmə və insan kapitalının inkişafı dövlət quruculuğunun yeni prioritetlərinə çevrilmişdir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu və milli inkişaf strategiyası qarşılıqlı vəhdət təşkil edərək ölkənin siyasi sabitliyini, sosial rifahını və beynəlxalq nüfuzunu möhkəmləndirən əsas amil kimi çıxış edir.

Müstəqilliyin ilk illərində qarşıya qoyulan strateji vəzifələr – hakimiyyətin legitimləşdirilməsi, dövlət institutlarının bərpası, təhlükəsizlik sisteminin qurulması, iqtisadiyyatın bazar mexanizmlərinə uyğun yenilənməsi və beynəlxalq aləmə inteqrasiya – ardıcıl şəkildə həyata keçirilmişdir. Konstitusiyanın qəbul edilməsi, qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və idarəetmə orqanlarının institusional inkişafı dövlət quruculuğunun hüquqi-siyasi əsasını təşkil etmişdir.

Milli inkişaf strategiyası Azərbaycanın uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı sosial-iqtisadi yüksəlişini hədəfləyir. Bu strategiya enerji resurslarının səmərəli idarə olunması, qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi, regional inkişaf proqramları, rəqəmsallaşma, innovasiyalar və insan kapitalının gücləndirilməsi kimi prioritetləri əhatə edir. Həmçinin ölkənin beynəlxalq əməkdaşlığının genişləndirilməsi, nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilməsi və milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi də əsas istiqamətlərdəndir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu və milli inkişaf strategiyası bir-birini tamamlayan proseslər kimi ölkənin siyasi sabitliyinin, iqtisadi tərəqqisinin və milli maraqlara əsaslanan müasir dövlət modelinin formalaşmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. (2020). “Azərbaycanın milli inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri.” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, 4, 25–37.

2. Əliyev, H. (2000–2003). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azər nəşr.
3. Quliyev, V. (2018). Müasir dövlət quruculuğu: nəzəri və praktiki aspektlər. Bakı: Elm.

Summary
State Building and National Development Strategy in the Republic of Azerbaijan
Allahverdiyeva F.

State building in the Republic of Azerbaijan has developed through the establishment of political stability, the formation of governance institutions, and the creation of a legal framework after the restoration of independence. The national development strategy is based on priorities such as long-term economic growth, the expansion of the non-oil sector, regional development, digitalization, and the strengthening of human capital. These directions ensure Azerbaijan's sustainable progress and the protection of its national interests.

Резюме
Азербайджанская Республика: государственное строительство
и стратегия национального развития
Аллахвердиева Ф.

Государственное строительство в Азербайджанской Республике после восстановления независимости развивалось через обеспечение политической стабильности, формирование управленческих институтов и создание правовой базы. Стратегия национального развития опирается на долгосрочный экономический рост, расширение ненефтяного сектора, региональное развитие, цифровизацию и укрепление человеческого капитала. Эти направления обеспечивают устойчивое развитие Азербайджана и защиту национальных интересов.

AZƏRBAYCAN: REGIONDA VƏ QLOBAL MƏKANDA MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

¹Babaşova Əfsan Ağazayd qızı

²Əmiraslanova Gülay Hafis qızı

1 - Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

2 - Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası,
Bakı, Azərbaycan

efsan73@mail.ru ; gulayamiraslanova01@gmail.com

Açar sözlər: Milli təhlükəsizlik, müdafiə siyasəti, enerji təhlükəsizliyi, regional sabitlik, beynəlxalq münasibətlər

Tezisdə Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyası, müdafiə siyasətinin əsas istiqamətləri və beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyi təhlil edilir. Araşdırmalar göstərir ki, ölkənin təhlükəsizlik strategiyası ərazi bütövlüyünün qorunması, enerji resurslarının düzgün idarə olunması və balanslı xarici siyasət kursuna əsaslanır. 2020-ci il Vətən müharibəsi və bundan sonrakı hadisələr Azərbaycanın beynəlxalq və regional güc mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Müasir dövrdə milli təhlükəsizlik yalnız hərbi müdafiə ilə məhdudlaşmır. Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasəti siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf, informasiya təhlükəsizliyi və enerji təminatını da əhatə edir. 2007-ci ildə qəbul olunmuş Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası bu istiqamətlərin əsas hüquqi bazasını yaratmışdır. [1]

44 günlük Vətən müharibəsinə qədər Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası da dövlət siyasətinin prioriteti olmuşdur. Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın böyük əraziləri azad edilmiş, 2023-cü ilin antiterror əməliyyatları ilə bu prosesi yekunlaşdırmış oldu.

Müdafiə siyasətində ordu quruculuğu, müasir texnologiyaların tətbiqi və müdafiə sənayesinin inkişaf etdirilməsi başlıca məqsəddir. Xüsusilə də, Türkiyə ilə imzalanmış “Şuşa Bəyannaməsi” hərbi-strateji əməkdaşlığı daha da dərinləşdirdi. Ordumuz regionda güclü orduya malik dövlətə çevrildi. [5]

Enerji amilinə gəldikdə isə, enerji amili milli təhlükəsizlikdə xüsusi yer tutur. Enerji amilinin xarici siyasət kursunda önəmli yer tutmasının səbəbi isə Azərbaycanın regionda və regiondan kənarda yerləşən bir çox dövlətlərlə enerji üzərindən əməkdaşlıq etməsidir. Xüsusilə, Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatları

Avropanın enerji təminatında mühüm rol oynayır. Avropa üçün Rusiya qazına alternativ olması hər ötən gün TANAP, TAP və Bakı-Tbilisi-Ceyhan lahiyələrinin önəmini artırır. Azərbaycan üçün Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri gələcəyə açılan bir pəncərədir və bu layihənin daha da genişləndirilməsi ölkənin beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir. [4]

Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın xarici siyasəti çoxvektorlu xarakter daşıyır. Qərbi dövlətləri ilə enerji və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı günbəgün genişlənməkdədir. Rusiya, Türkiyə və digər qonşu dövlətlərlə balanslı siyasi münasibətlər davam etdirilir. Azərbaycan həm Qoşulmama Hərəkətində sədrliyi dövründə göstərdiyi aktiv fəaliyyəti, həm də Türk Dövlətləri Təşkilatı və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatındakı fəallığı ilə beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmışdır. [2]

Azərbaycan Respublikası müstəqil bir dövlət olaraq beynəlxalq hüququn subyekti kimi, müasir dünyanın bir hissəsidir; BMT, ATƏT, Avropa Şurası, MDB, GUAM, EKO və s. kimi böyük və kiçik beynəlxalq, regional təşkilatların üzvüdür. Azərbaycan siyasi, sosial-mədəni baxımdan nüfuzlu beynəlxalq strukturlara hərtərəfli inteqrasiya xətti yürüdür, çoxsaylı beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. Bütün bunlar həm onun təhlükəsizlik mühitinə, həm də beynəlxalq imicinin müəyyənələnməsinə bilavasitə təsir göstərir.

Azərbaycan mühüm coğrafi və geosiyasi önəmi olan bir regionda yerləşir. Onun tutduğu geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji mövqe, yürütdüyü daxili və xarici siyasət dünyanın və regionun aparıcı dövlətlərinin maraqlarına toxunur və onların diqqətindən kənarda qalmır. Bu realıq həm bölgənin, həm də ölkənin daxili təhlükəsizlik mühitinə birbaşa təsir göstərir. ABŞ və Qərbi Avropanın böyük ölkələri, regionun Rusiya, Türkiyə, İran və eləcə də Çin kimi böyük dövlətləri və b. geosiyasi oyunçular Cənubi Qafqazda, Orta Asiya və bütövlükdə Avrasiyada öz maraqları çərçivəsində fəal geosiyasət reallaşdırır ki, bu da Azərbaycanın həm regional, həm də beynəlxalq maraqlarından yan keçmir. [6]

Son dövrlərdə informasiya manipulyasiyaları, kiberhücumlar və digər qeyri-ənənəvi olan təhdidlər milli təhlükəsizlik üçün də öz növbəsində risklər yaradır. Azərbaycan da öz milli təhlükəsizlik strategiyasında bu tip təhdidlərə qarşı qabaqlayıcı və adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsini prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. [3]

Nəticə

Azərbaycan bu gün milli təhlükəsizliyini qorumaq, müdafiə gücünü möhkəmləndirmək və beynəlxalq aləmdə etibarlı tərəfdaş kimi tanınmaq yolunda çox vacib addımlar atır. Ərazi bütövlüyünün təmin olunması, güclü ordu quruculuğu və enerji siyasəti ölkənin mövqeyini gücləndirən əsas amillərdəndir. Azərbaycan həmçinin müasir çağırışlara – kiberhücumlara, informasiya təhdidlərinə və regional risklərə qarşı daim yeni tədbirlər görməyə çalışır. Bütün bunlar göstərir ki, dövlətin təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti gələcək davamlı inkişaf və dayanıqlı iqtisadiyyat üçün etibarlı əsas yaradır.

Ədəbiyyat

1. AR Prezidentinin Sərəncamı. (2007). Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. <https://e-qanun.az/framework/13373>
2. Bədəlov, Ə. (2022). Beynəlxalq və regional təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq Azərbaycanın mövqeyini daha da möhkəmləndirir. Xalq qəzeti. [https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyun/747491\(meqale\).pdf](https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyun/747491(meqale).pdf)
3. Nuriyev, E. (2020). Hibrid təhlükələr və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyası. Caucasus Analytical Digest. <https://css.ethz.ch/publikationen/caucasus-analytical-digest/caucasus-analytical-digest-alte-ausgaben.html>
4. Şərifzadə, Y. (2025). TANAP-ın 10 ili: enerji təhlükəsizliyi və regional əməkdaşlıq. Respublika. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2025_1503.pdf
5. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi. (2021). <https://president.az/az/articles/view/52122>
6. <https://anl.az/down/meqale/ses/2010/may/118715.htm>

Summary

Azerbaijan: national security and international relations in the region and global space

Babashova A.A., Amiraslanova G.H.

Keywords: *National security, defense policy, energy security, regional stability, international relations*

The thesis analyzes Azerbaijan's national security concept, the main directions of its defense policy, and its position in international relations. Research shows that the country's security strategy is based on protecting territorial integrity, properly managing energy resources, and maintaining a balanced foreign

policy course. The 2020 Patriotic War and subsequent events have strengthened Azerbaijan's position as a regional and international power.

Özet

Azərbaycan: bölgədə və küresel alanda milli güvənlik və uluslararası ilişkiler
Babaşova Ə.A., Əmiraslanova G.H.

Anahtar kelimeler: *Ulusal güvənlik, savunma politikası, enerji güvənliyi, bölgesel istikrar, uluslararası ilişkiler*

Bu tez, Azərbaycan'ın ulusal güvənlik anlayışını, savunma politikasının temel yönlerini və uluslararası ilişkilerdeki konumunu analiz etmektedir. Çalışmalar, ülkenin güvənlik stratejisinin toprak bütünlüğünün korunması, enerji kaynaklarının doğru yönetimi ve dengeli bir dış politika çizgisine dayandığını göstermektedir. 2020 Vatanseverlik Savaşı ve sonrasında yaşananlar, Azərbaycan'ın uluslararası ve bölgesel güç konumunu güçlendirmiştir.

Резюме

Азербайджан: национальная безопасность и международные отношения в регионе и мировом пространстве
Бабашова А.А., Амирасланова Г.Х.

Ключевые слова: *Национальная безопасность, оборонная политика, энергетическая безопасность, региональная стабильность, международные отношения*

В представленной статье анализируются концепция национальной безопасности Азербайджана, основные направления его оборонной политики и позиция в международных отношениях. Исследования показывают, что стратегия безопасности страны основывается на защите территориальной целостности, эффективном управлении энергетическими ресурсами и сбалансированном внешнеполитическом курсе. Война Отечественной 2020 года и последующие события укрепили позиции Азербайджана как региональной и международной державы.

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ”NDƏN SUVERENLİYİMİZİN BƏRPASINADƏK GƏLƏN YOL

Baxşəliyev Adil Baxşəli oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan Respublikası
sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Əsrin müqaviləsi, neft, siyasət, müstəqil*

Heydər Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı minillik tariximizin yeni, işıqlı səhifəsinin başlanğıcı oldu. H. Əliyev "Əsrin müqaviləsi" ndən istifadə edərək uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə maraqlanan investorlar Fondu yaratmağı bacarıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi ilə görülmə işlər nəticəsində xalqımız 44 günlük Vətən müharibəsini zəfərlə başa vuraraq Azərbaycan tarixində yeni intibah dövrünün başlanğıcını qoydu. 19 sentyabr 2023-cü ildə 15 iyun 1993-cü ildə torpaqlarımızın erməni separatçıların qalıqlarından təmizlənməsi ilə başlayan dövlətçiliyimizin daha da möhkəmlənməsi və suverenliyimizin tam təmin edilməsi minillik tariximizin ən böyük uğurlarından biri oldu

1991-ci ilin yayında Azərbaycanda hakimiyyət orqanları ilə iri beynəlxalq neft şirkətlərinin nümayəndələri arasında ilk təmaslar zamanı Azərbaycan suverenlik haqqında qanun qəbul etsə də, Ermənistanla Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması ərazi bütövlüyümüzün pozulması ilə nəticələndi və dövlət müstəqilliyimiz ciddi təhlükə qarşısında qaldı.

1991-ci ilin avqustunda Moskvada Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin süqutundan sonra həm Ermənistan, həm də Azərbaycan SSRİ-dən ayrıldığını bəyan etdi. Elə o vaxt Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində etnik erməni icması Azərbaycandan ayrılaraq müstəqil ayrıca oyuncaq Dağlıq Qarabağ Respublikasının yaradılmasını elan etməsi ilə iki yeni dövlət arasında genişmiqyaslı müharibə başladı.

Azərbaycan ordusunun hərbi uğursuzluqları nəticəsində 1992-ci ilin martında ilk prezident A.Mütəllibov istefa verdi. 1992-ci ilin iyununda müxalifətçi Xalq Cəbhəsinin lideri Ə.Elçibəy ölkə prezidenti seçildi. Bəzi ekspert qiymətləndirmələrinə görə, məhz Türkiyə meyilli Elçibəyin hakimiyyətə gəlişi Qərb şirkətlərinin Azərbaycan neft yataqlarına marağının soyumasına gətirib çıxardı. Bu vəziyyərin

acınacaqlı nəticələrindən biri kimi siyasətçilər arasında belə düşüncələr də vardı ki, Qərb həmin münaqişədə Ermənistanı tam dəstəkləyir və Elçibəy rejimi ilə əməkdaşlıq etmək istəmir [11, c.116].

Hər bir halda 1992-ci il sentyabrın 13-də Elçibəy ingiliscə SOCAR adı ilə tanınan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin yaradılması haqqında fərman verdi. Yeni şirkətə neft sənayesini idarə etmək və Qərb investisiyalarını cəlb etmək tapşırıldı [11, c.117].

Elçibəyin dövründə Qərb korporasiyaları ilə əlaqələr arzuolunan səviyyədə olmasa da, davam edirdi. Bununla belə, Azərbaycan rəhbərliyi ilə Türkiyə və Qərb neft şirkətləri arasında təmaslardan haqlı olaraq ehtiyatlanan erməni lobbisinin təsirini də nəzərə almaq lazımdır.

Ekspertlərin qeyd etdiyi kimi, erməni lobbisinin səyləri Qərb ictimai rəyinin ermənilərin Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizəsini stalinizm irsinə və Stalinin milli siyasətinə qarşı mübarizə kimi qiymətləndirməsi ilə daha da ağırlaşdırdı. Onlar qeyd edirdilər ki, məhz 1992-ci ilin payızında ABŞ Konqresi Azadlığa Dəstək Aktının ABŞ hökumətinin Azərbaycana yardımını qadağan edən 907-ci maddəsini qəbul etmişdi. Digər tərəfdən, bu qərarın səbəbi kimi faktiki olaraq 1988-ci ildə başlayan guya Azərbaycanın Ermənistanı blokadaya salması bildirilirdi [11, c.119].

Lakin 1993-cü ilin yayında polkovnik S.Hüseynovun başçılıq etdiyi qiyamla respublikada vətəndaş müharibəsi təhlükəsi həm daxili, həm də xarici pozucu qüvvələrin əməllərinin nəticəsi olaraq onsuz da ağır olan ictimai-siyasi vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Bu böhranlı vəziyyətin Ulu öndər Heydər Əliyevin köməyi ilə aradan qaldırılmasının ardınca bir sıra ciddi siyasi dəyişikliklər baş verdi [8, s.1].

15 iyun 1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçilməsi dövlətimizin həyatında yeni parlaq və sabitlik dövrünün başlanğıcı oldu. Dövlətçiliyimizin və ərazi bütövlüyümüzün başı üstünü almış ciddi təhlükələr və təhdidlər məhz Heydər Əliyevin uzaq görən siyasi addımları ilə aradan qalxmış oldu. Həmin il avqustun 28-də referendumda Elçibəy səlahiyyətlərindən məhrum edildi, oktyabrın 3-də isə Heydər Əliyev prezident seçildi [7, s.170].

Azərbaycan bu ərəfədə - 1993-cü ilin yayında və payız aylarında erməni silahlı birləşmələri qarşısında bir sıra məğlubiyyətlərə uğradı. Erməni tərəfi Qarabağda nəinki üstünlüyü ələ ala bildi, hətta keçmiş vilayətin ətrafındakı bir neçə rayonu da ələ keçirdi. Hərbi məğlubiyyətin qarşısını almağa çalışan Azərbaycan qoşunları 1993-cü il dekabrın 22-də hücum keçdi və 1994-cü ilin fevralına kimi müəyyən taktiki uğurlar əldə etdi. Lakin 1994-cü ilin yazında hücum səngidi və mayın 5-də Bişkekdə atəşkəs protokolu imzalandı [4, s.380].

Bu protokola əsasən faktiki olaraq Qarabağ hüquqi cəhətdən Azərbaycanın tərkibində qalsa da, Bişkek protokolu o zaman qüvvədə olan status-kvonu tanıdı. Ermənistan tərəfi keçmiş DQMV-nin bütün ərazisini və ona bitişik bəzi Azərbaycan rayonlarını ələ keçirdi, lakin DQR-in gələcək statusu danışıqlar yolu ilə müəyyən edilməli idi.

Mövcud vəziyyəti araşdırdıqdan sonra Azərbaycan nefti ilə bağlı bütün manevrlərin siyasi komponentini təhlil etməyə dəyər. Mövcud faktların sadə təhlili göstərir ki, Heydər Əliyev neft məsələsinə daha böyük geosiyasi oyunda mühüm amil kimi baxırdı. Faktların təhlili onu deməyə əsas verir ki, Heydər Əliyev Qarabağ münaqişəsini həll etmək üçün əvvəlcə neft məsələsindən istifadə etməyi ilk vəzifə kimi dəyərləndirdi.

Konkret olaraq 1993-cü ilin avqustunda Heydər Əliyev bəyan etdi ki, Qərb neft şirkətlərinin Azərbaycan neftinə marağı ilə onların ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətə marağı tarazlaşdırılmalıdır [2, s.3]. Deməli, o, açıq şəkildə neft məsələlərini respublikamızın ədalətli mövqeyinə və Qarabağla bağlı ərazi bütövlüyümüzün təmin olunmasına dəstək ilə əlaqələndirirdi.

1993-cü ilin sonu və 1994-cü ilin əvvəllərində Heydər Əliyev Türkiyə, Fransa və Böyük Britaniyaya səfər etdi. Azərbaycan lideri Fransa və Türkiyəyə səfərləri zamanı bu ölkələrlə əməkdaşlıq müqavilələri imzalamağa nail oldu. Bundan başqa, Heydər Əliyev Parisdə danışıqlar zamanı Fransanın Elf Aquitaine neft şirkətini Xəzərin şelfində kəşfiyyat və hasilatla maraqlandıрмаğa cəhd edib [5, s.81].

Lakin Heydər Əliyev Qarabağla bağlı Bişkek müqaviləsini imzaladıqdan sonra “ərazi müqabilində neft müqaviləsi” paradoksmasının artıq işləmədiyini anladı və kökündən fərqli sxem qurmağa başladı. Bütün hesablamalara görə, “Əsrin müqaviləsi” Heydər Əliyevlə Qərb korporasiyaları (və onların vasitəsilə müvafiq hökumətlərlə) arasında bir növ anlaşılma kimi qiymətləndirilir ki, bu da ona Qarabağ probleminin həllinə münasibətə bir növ dəyişməsinə imkan verməli idi.

Üstəlik, neft ehtiyatları Bakıya Qərblə öz şərtləri əsasında əlverişli münasibətlər qurmağa imkan verdi. Məlum olduğu kimi, müxtəlif Qərb institutları müəyyən dövlətlərin müəyyən demokratik standartlara və prosedurlara uyğunluğu kimi arqumentlərdən təsir vasitəsi kimi istifadə edirdilər.

Bununla belə, Heydər Əliyev əmin etdi ki, ekspertlərin qeyd etdiyi kimi, qonşu Gürcüstandan fərqli olaraq, Azərbaycan sərt demokratik sınaqlara məruz qalmır, siyasi azadlıqların təşviqi baxımından çox iş tələb olunmur və burada hər hansı tənqid kifayət qədər düzgün və ölçülüb-biçilmişdir [10].

Beləliklə, “Əsrin müqaviləsi” faktiki olaraq Azərbaycanın daxili işlərinin nizam salınmasına fürsət verdi. Digər postsovet (və digər) dövlətlərin (məsələn, Belarusiya) sərt tənqidlərə məruz qaldığı yerdə rəsmi Bakı faktiki olaraq heç bir reputasiyaya xələl gətirmədi.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonrakı situasiyaya diqqətlə nəzər salsaq, Heydər Əliyevin ilkin məqsədinin daha incə olduğunu deməyə əsas verir. Biz onun çoxvektorlu neft siyasəti qurmağa cəhd etdiyini irəli sürməyə cəsarət edərdik. Aşağıdakı faktlar bunu təsdiqləyir.

Birincisi, Azərbaycanın SOCAR ilkin olaraq “Əsrin müqaviləsi”ndəki 5%-lik payını İran Milli Neft Şirkətinə (NIOC) verməyi planlaşdırırdı. Lakin Amerika tərəfi buna qarşı çıxdı. NIOC sonda öz payını SOCAR-a qaytardı, o da öz növbəsində 1995-ci ilin martında onu Amerikanın EXXON şirkətinə verdi.

İkincisi, Heydər Əliyev “Əsrin müqaviləsi”ndən istifadə edərək Rusiya ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışırdı. Bununla belə, Moskvanın “Əsrin müqaviləsi” ilə bağlı mövqeyi əvvəlcə mənfi idi. Rusiya həmişə təkid edirdi ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu (şelf və onun dibi daxil olmaqla) 1921-ci və 1940-cı il Sovet-İran müqavilələri ilə tənzimlənir. Məlum olduğu kimi, bu müqavilələr yalnız bütün akvatoriyada birgə gəmiçilik və balıq ovu hüquqlarını nəzərdə tuturdu [6, s.7].

Xəzər dənizində vəziyyətin hüquqi tənzimlənməsi yalnız 2018-ci ildə, Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya qəbul edilərkən həllini tapdı. Bununla belə, bir sıra məsələlər (o cümlədən dəniz dibinin delimitasiyası) həll olunmamış qalmışdır [6, c.7].

Heydər Əliyev diplomatik istedadı sayəsində Rusiyanın mövqeyini parçalamağı bacardı. Bir tərəfdən Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Xəzər dənizinin ərazi bölgüsü ilə bağlı köhnə prinsipləri saxlamaqla, israrla “Əsrin müqaviləsi”nin fəal əleyhdarı idi. Digər tərəfdən, Rusiyanın Yanacaq və Energetika Nazirliyi Rusiya şirkətlərinin “Əsrin müqaviləsi”ndə iştirakına lobbçilik edirdi [11, c.112].

Beləliklə, Heydər Əliyev Xəzər neft layihələrinə LUKOIL-u cəlb etməklə bütövlükdə Rusiya ilə deyilsə, onun elitasının nüfuzlu seqmentləri ilə müəyyən qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurmağa cəhd etdi.

Üçüncüsü, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması zamanı Türkiyə ilə münasibətlərdə müəyyən nüanslar var idi. Azərbaycan-Türkiyə fikir ayrılıqlarını həll etmək üçün Heydər Əliyev həmin ölkənin rəhbərliyi və onun elitası ilə daha fəal əməkdaşlıq etməyə başladı” [9].

Qeyd edək ki, “Əsrin müqaviləsi”ndə türkiyəli iştirakçının – TPAO-nun payı SOCAR-ın payı hesabına 6,75%-ə yüksəlmiş, SOCAR-ın payı isə 10%-ə düşmüşdü. “Əsrin müqaviləsi”ndə payların bu şəkildə yenidən bölüşdürülməsi açıq şəkildə göstərir ki, Heydər Əliyev neft məsələlərindən Türkiyə elitası ilə münasibətlərini nizamlamaq üçün fürsət kimi istifadə etməyə çalışırdı.

Bu qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək aşağıdakı məqamları xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik.

Birincisi, Heydər Əliyev Azərbaycana siyasi tərəfdaş kimi, onun sabitliyinə, uzunmüddətli perspektivdə isə ərazi bütövlüyünə maraqlı investorlar fondu yaratmağa nail oldu [3, s.5]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ilkin investor dairəsi kifayət qədər geniş idi - ABŞ və Böyük Britaniyadan İrana qədər.

İkincisi, demək olar ki, Heydər Əliyev də öz kəmər siyasətini şaxələndirməyə nail ola bildi. Məlum olduğu kimi, Xəzər nefti üç boru kəməri ilə nəql olunur:

- Bakı – Tbilisi – Ceyhan (BTC);
- Bakı – Supsa;
- Bakı – Novorossiysk.

Üçüncüsü, “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanda müəyyən dövlət tipinin yaradılması alətinə çevrildi. Tamamilə aydındır ki, 1994-cü ildə Ermənistanla müharibədə hərbi məğlubiyyətə uğrayan Bakı iki məqsədə çatmalı idi. Bunlardan biri, açıq olanı, kifayət qədər yüksək həyat səviyyəsi və həyat keyfiyyəti olan bir dövlət qurmaq idi. İkincisi, gizlisi Ermənistandan hərbi qisas almaq üçün şərait yaratmaq idi.

Birinci məqsədlə bağlı Azərbaycanın rəsmi statistikasına belə rəqəmləri verir: 1994-2019-cu illərdə Azərbaycanda ÜDM 216 dəfə, adambaşına düşən hesabla isə 162 dəfə artıb. Həmçinin, 2001-ci ildən 2019-cu ilədək xüsusi yaradılmış Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna (ARDNF) daxilolmalar 148,3 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Bunun 95,61 milyard dolları dövlət büdcəsinə transfer edilmiş, 9,3 milyard dolları isə strateji, infrastruktur və sosial məqsədlərə sərf edilmişdir. 2019-cu ildə ARDNF-nin aktivləri 42,5 milyard dollar təşkil etmişdi. 2024-cü ildə strateji valyuta ehtiyatları 73 milyard dolları ötmüşdür [1].

İkinci məqsədə gəlincə isə bildirməliyik ki, 2003-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyev kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə görülmüş işlərin nəticəsi olaraq ərazi bütövlüyümüzün bərpası, suverenliyimizin tam təmin olunması üçün xalqımız 44 günlük Vətən müharibəsini qələbə ilə başa vuraraq Azərbaycan tarixində yeni İntibah dövrünün əvvəlini rəsmiləşdirdi. 2023-cü ilin sentyabrın 19-da erməni separatçıların tör-töküntülərinin torpaqlarımızdan təmizlənməsi isə 1993-cü ilin 15 iyunundan başlanan dövlətçiliyimizin daha da möhkəmlənməsi və suverenliyimizin tam təmin olunması çoxminillik tariximizin ən böyük uğurlarından biri oldu.

Beləliklə, “Əsrin müqaviləsi” təkcə uzunmüddətli iqtisadi deyil, həm də siyasi layihə olduğunu sübut etdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları 73 milyard dollara yaxınlaşıb // <https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycanin-strateji-valyuta-ehdiyatlari-73-milyard-dollar-yaxinlasib>
2. Əsgərov Əliyar. Azərbaycanın taleyini dəyişən qayıdış // Respublika. - 2023. - 22 iyun. - s.3.
3. Cəbbarov Xəlil . Böyük qayıdış // Respublika. - 2010. - 9 iyun. - s.5.
4. Jafarov Tabriz. Bışkek Protokolu (12 mayis 1994) Örneğinde uluslararası sözleşmelerin geçersizliğı üzerine bir deęerlendirme // Hukuk Fakóltesi Dergisi Ankara Hacı Bayram Veli University. Cilt / Volume XXVII Ekim / -October. – 2023 Sayı / No.4. s.369-388.
5. Mehdiyev Ərəstun. “Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı. Turxan NPB, Bakı: 2014. - 248 s. S.52-98.
6. Mirkışili Tahir. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya Azərbaycanın mövqeyi ilə tam üst-üstə düşür // Azərbaycan. - 2018. - 13 avqust - s.7.
7. Hüseynova İradə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Təhsil, - Bakı: 2004. - 472 s. S.156-170
8. Qafarova Sahibə. Tarixin, liderliyin və xilaskarlığın Heydər Əliyev zirvəsi // Respublika. - 8 may. - 2022. - s.1.
9. Şimali Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpası: Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrü (1993-2003) // <https://azerbaijan.az/related-information/147>
10. Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqımız üçün xidmətləri ölçüyəgəlməzdir <https://modern.az/az/news/151291/ulu-onder-heyder-eliyevin-xalqimiz-ucun-xidmetleri-olcuyegelmazdir>
11. Новиков В. В. «Контракт века» и его политико-экономическое значение для Азербайджана. // Геоэкономика энергетики. 2020. - № 4 (12). - с.106-125.

Резюме

Путь от «Контракт века» к восстановлению нашего суверенитета Бахшалиев А.Б.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, «Контракт века», нефть, политика, независимый

Возвращение Гейдара Алиева к власти 15 июня 1993 года ознаменовало начало новой, светлой страницы нашей тысячелетней истории. Используя «Контракт века», Г. Алиеву удалось создать фонд инвесторов, заинтересованных в территориальной целостности Азербайджана в долгосрочной перспективе. В результате проделанной под руководством Президента Азербайджанской Республики работы наш народ победоносно завершил 44-дневную Отечественную войну, ознаменовав начало новой эпохи Возрождения в истории Азербайджана. 19 сентября 2023 года дальнейшее укрепление нашей государственности и полное обеспечение нашего суверенитета, начавшееся 15 июня 1993 года с очищения наших земель от остатков армянских сепаратистов, стало одним из величайших успехов нашей тысячелетней истории.

Summary

The path from the “deal of the century” to the restoration of our sovereignty Bakhshaliyev A.B.

Keywords: Heydar Aliyev, Contract of the Century, oil, politics, independent

Heydar Aliyev's return to power on June 15, 1993 marked the beginning of a new, bright page in our millennial history. Using “Contract of the Century”, H. Aliyev managed to create a fund of investors interested in the territorial integrity of Azerbaijan in the long term. As a result of the work done under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, our people victoriously ended the 44-day Patriotic War, marking the beginning of a new era of Renaissance in the history of Azerbaijan. On September 19, 2023, the further strengthening of our statehood and full assurance of our sovereignty, which began on June 15, 1993 with the cleansing of our lands from the remnants of Armenian separatists, became one of the greatest successes of our thousand-year history.

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARLA ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN QORUNMASI PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, əməkdaşlıq, milli təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi, lider*

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdiyi andan bu və digər formalarda beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Bu getdikcə intensiv əməkdaşlıq həm də dövlətimizin dünya birliyinə integrasiyasını sürətləndirir. Avropa İttifaqı ilə münasibətlər həmişə birmənalı və obyektiv olmayıb. Lakin Azərbaycan Bütün hallarda öz mövqeyini müdafiə etdi və respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrinə xas olan siyasi sabitliyi, vətəndaş həmrəyliyi və digər müsbət cəhətləri Avropa İttifaqının tribunasında beynəlxalq aləmə çatdırmağa bildi. Bu cür əməkdaşlıq formaları dövlətimizin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Azərbaycan həqiqətlərinin dünya birliyinə çatdırılması üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra beynəlxalq təşkilatlarla bu və digər formalarda əməkdaşlıq edir. Getdikcə daha da intensivləşən bu əməkdaşlıq eyni zamanda dövlətimizin dünyaya integrasiyasını da sürətləndirir.

Azərbaycan Respublikası 30 ildən çox əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatlar çoxdur. BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, İƏT, Bloklara Qoşulmayan Dövlətlər Təşkilatı bu siyahının kiçik bir hissəsidir [2, s.10].

Azərbaycan Respublikası bu təşkilatlarla əməkdaşlıqla kifayətlənməmiş və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında yeganə olaraq BMT TŞ-nin üzvü olmuş, Bloklara Qoşulmayan Dövlətlər Təşkilatının bir neçə il sədri olmuşdur [1, s.6].

Şübhəsiz ki, bu cür əməkdaşlıq formaları dövlətimizin milli təhlükəsizliyinin qorunmasına, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu amil Azərbaycanın Ermənistanla hərbi münaqişəyə cəlb olunduğu 30 ildən çox müddətdə özünü daha çox hiss etdirmiş, 44 günlük Vətən müharibəsində tarixi ədalətin bərpasında, ərazi bütövlüyümüzün təmin olunmasında böyük rol oynamışdır [5, s.9].

Bir yazıda bütün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın mümkün olmadığını nəzərə alaraq Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq məsələlərinin şərhinə üstünlük verdik. Əvvəlcədən qeyd edək ki, bu əlaqələr heç də həmişə düzxətli, obyektiv olmamışdır. Lakin Azərbaycan bütün hallarda öz mövqeyini müdafiə etmiş, Aİ-nin tribunasından respublikamızda cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə xas olan siyasi sabitlik, vətəndaş həmrəyliyi və digər müsbət cəhətləri beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmağı bacarmışdır.

Azərbaycan və Aİ arasında münasibətlərin səviyyəsi və məzmunu hər an ittifaq üzvlərinin diqqət mərkəzində olmuş, ittifaq üzv dövlətlərinin liderləri və digər rəsmiləri dövlətimizin ittifaq daxilindəki fəaliyyətinə xüsusi önəm vermişlər [4, s.6]. Aİ üzvlərindən daha çox müxtəlif təmasları olan İtaliya rəsmiləri dəfələrlə bəyan etmişlər ki, İtaliya Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığını tam dəstəkləyir və Bakını etibarlı tərəfdaş hesab edir.

Macarıstanın baş naziri Viktor Orban da öz növbəsində Azərbaycanı Aİ-nin “qızıl ehtiyatı” adlandırmışdır [10].

İtaliya və Macarıstanın açıq dəstəyi Azərbaycanın Avropa dövlətləri arasında təcrid olunmadığını nümayiş etdirir. Əksinə, enerji və geosiyasi maraqlara görə ölkənin Avropa ilə əməkdaşlığı genişlənməkdə davam edir. Politoloqların fikrincə, bu cür dəstək Azərbaycanın AŞPA ilə əlaqələrini gələcəkdə bərpa etməyə zəmin yarada bilər. Axı Aİ-nin əsas dövlətləri Azərbaycanı tamamilə kənarlaşdırmaqda maraqlı deyil, əksinə onu strateji tərəfdaş kimi təqdim edirlər.

Olduqca önəmli haldır ki, İtaliya nümayəndə heyəti ittifaqın bir sıra üzvləri ilə birlikdə AŞPA-nın bu cür ədalətsiz qərar çıxarmasını pisləmişdi [10].

2024-cü ilin yanvarından AŞPA Azərbaycan nümayəndə heyətinin etimadnaməsini təsdiqləməkdən imtina etmişdir. Assambleyanın qərarında qeyd olunur ki, guya Azərbaycan 20 illik üzvlük müddətində “əsas öhdəliklərini yerinə yetirə bilməmişdir. Demokratik seçkilərin keçirilməsi, qanunverici orqanın müstəqilliyi və məhkəmə sistemi ilə bağlı “ciddi narahatlıqlar” qalmaqdadır.

AŞPA, həmçinin Dağlıq Qarabağ böhranı zamanı Laçın dəhlizinin blokada altına alınmasını və 2023-cü il sentyabr əməliyyatını pisləyən qətnamələri xatırladaraq, insan haqlarının vəziyyətini diqqətə çatdıraraq və Azərbaycanla əməkdaşlığın aşağı səviyyədə olduğunu bəyan etmişdi. Buna cavab olaraq Azərbaycan rəhbərliyi bəyan etmişdi ki, “AŞPA Azərbaycana ikili standartlar tətbiq edir”. Rəsmi Bakı Assambleyanın qərarını “qərəzli” adlandırmışdır, AŞPA-nı “azərbaycanfobiya və islamofobiya”da ittiham edib, qurumdakı üzvlüyünə xitam verdiyini bəyan etmişdi [10].

Eyni zamanda, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasından sonra AŞPA-nın bu cür bəyanatlarının “faydasız olduğu və ikili standartlar nümayiş etdirdiyi” vurğulanmışdır.

Əslində bir sıra dövlət başçıları Azərbaycan AŞPA-ya qayıda bilməsi ilə məsələləri ikitərəfli görüşlərdə və digər tədbirlərdə tez-tez dilə gətirirlər [7, s.3].

Bu baxımdan İtaliya Prezidenti Sercio Mattarellanın respublikamıza səfəri gedişində Bakıda keçirilən görüşdə o, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə birgə mətbuata bəyanatlarla çıxış etmişlər. Mattarella “İtaliyanın Azərbaycanla strateji tərəfdaşlığı tam dəstəklədiyini” vurğuladı və əməkdaşlığın təkcə iqtisadi sahədə olmadığını qeyd etmişdir [10].

O, eyni zamanda qeyd etmişdir ki, enerji, nəqliyyat, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq genişlənməlidir. İtaliya lideri Azərbaycanın Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihəsində iştirakını və İtaliyanın Azərbaycan neftinin əsas idxalçısı statusunu da xüsusi qeyd etmiş və İtaliyanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün konkret addımlar atacağını da vurğulayaraq demişdir: “Azərbaycan çox nüfuzlu tərəfdaşdır və Aİ bunu etiraf edir. Bizim əməkdaşlığımız yeni sahələrə doğru genişlənəcək və xalqlarımızın rifahına xidmət edəcəkdir”. Məhz bu məqsədlə də mən Bakıya gəlmişəm” [10].

Macarıstanın Baş naziri Viktor Orbanın sözlərinə görə, bu gün Avropa enerji təhlükəsizliyində ciddi problemlərlə üz-üzədir, Azərbaycan isə həm zəngin təbii ehtiyatlara, həm də sabit və güclü liderliyə malikdir. V.Orbanın “qızıl ehtiyat” ifadəsi sadəcə tərif deyil, Avropanın reallığını əks etdirir. Avropa İttifaqı Rusiya qazından asılılığını azaltmağa çalışır və yeni mənbələr axtarır, Azərbaycan əsas alternativ təchizatçı kimi çıxış edir.

Macarıstan hökuməti son illər Bakı ilə qaz sektorunda əməkdaşlığı gücləndirir və bunu milli təhlükəsizlik baxımından mühüm hesab edir. Buna görə də Orbanın bəyanatında Azərbaycanın Avropanın enerji təchizatı üçün strateji əhəmiyyəti vurğulanır [3, s.6].

V.Orban eyni zamanda “sabit liderliyi” vurğulamaqla Azərbaycanın siyasi modelini Avropa üçün əlverişli tərəfdaş nümunəsi kimi təqdim edir ki, bu da AŞPA və Avropa Parlamentində insan haqları məsələlərində Bakıya qarşı verilən tənqidi bəyanatlarla ziddiyyət təşkil edir. Beləliklə, Orban və Mattarellanın bəyanatları Avropa İttifaqı daxilində fikir ayrılıqlarının mövcudluğunu ortaya qoyur: bəzi qurumlar və ölkələr demokratiya və insan haqlarını vurğulayır, digərləri isə enerji və real təhlükəsizlik məsələlərini prioritetləşdirir. Macarıstanın mövqeyi aydın şəkildə sonuncu yanaşmanı əks etdirir və Azərbaycanın Avropada təcrid olunmasının qarşısını alır.

AŞPA-nın Azərbaycan nümayəndə heyətinin etimadnaməsini təsdiq etməkdən imtina etməsindən sonra onun Avropa institutları ilə gələcək əlaqələri ilə bağlı suallar yaranmışdır.

Lakin İtaliya prezidentinin bəyanatları Azərbaycanın Avropa ilə münasibətlərində yeni mərhələnin başlanmasından xəbər verə bilər. Bu cür siyasi dəstək AŞPA ilə əlaqələrin bərpası məsələsini bir daha gündəmə gətirə bilər. Axı Aİ-nin aparıcı ölkələrindən biri olan İtaliya Bakını strateji tərəfdaş kimi təqdim edir və daha dərin əməkdaşlığa açıq şəkildə tərəfdardır.

Burada Avropa siyasətində “dəyərlər və maraqlar” dilemması ön plana çıxır. Bir tərəfdən, Azərbaycan Avropa Şurasından çıxarılıb, insan haqları ilə bağlı problemlər qalmaqdadır. Digər tərəfdən, ölkə Cənubi Qafqazda enerji təhlükəsizliyi və sabitlik üçün mühüm tərəfdaş kimi görünür. İtaliyanın dəstəyi onu göstərir ki, Avropa İttifaqının ən azı bir hissəsi Bakını “kənarda” deyil, Avropa ailəsinin ayrılmaz üzvü kimi görməyə üstünlük verir.

Mattarellanın Bakıya mesajı həm enerji təhlükəsizliyi, həm də diplomatik əlaqələr baxımından əhəmiyyətlidir. Bu, yaxın illərdə Azərbaycanın Avropa ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi və hətta AŞPA ilə əlaqələrinin bərpası istiqamətində mühüm addım ola bilər.

Qeyd edilməlidir ki, Avropanın Azərbaycanla münasibətlərində paradoks açıq şəkildə özünü göstərir. Rəsmi Brüssel demokratik dəyərlərə önəm verir, lakin onun Bakı ilə əməkdaşlığını genişləndirməsinə təkən verən enerji və geosiyasi maraqlardır.

2022-ci ilin yayında enerji böhranı başlayandan sonra Avropa Komissiyası Azərbaycanla qaz sazişi bağladı: Azərbaycan qazının Avropaya nəqlinin həcmi iki dəfə artmalı, Cənub Qaz Dəhlizi isə qitədə tələbatı ödəmək üçün genişlənməli idi [8, s.4]. Bu addım iqtisadi maraqlardan qaynaqlansa da, enerji problemləri ilə bağlı Bakıya yaxınlaşma tənqidlərinə səbəb oldu: Avropa Parlamenti və beynəlxalq QHT-lər Azərbaycanın ciddi insan haqları problemlərinin olduğunu, belə miqyasda enerji əməkdaşlığının yersiz olduğunu bildirdilər.

2024-cü ilin oktyabrında Avropa Parlamenti Azərbaycan qazından asılılığın azaldılmasına və 2022-ci il Memorandumunun dayandırılmasına çağırmışdır. Bu o deməkdir ki, Aİ-nin bəzi strukturları (enerji təhlükəsizliyinə cavabdehdir) digərləri ilə (insan hüquqlarına cavabdehdir) ziddiyyət təşkil edir.

Eyni zamanda, Aİ liderləri heç də həmişə Bakıya birmənalı dəstək ifadə etmirlər. 2024-cü ilin əvvəlində prezident İlham Əliyev Ermənistanla sərhədin delimitasiyası və regiondakı vəziyyətlə bağlı

bəyanatlar verərək İrəvan üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməsə, Azərbaycanın daha sərt tədbirlər görə biləcəyinə eym vurmuşdu. Cavabında Josep Borrell bu bəyanatları pisləmiş və xəbərdarlıq etmişdi ki, Azərbaycan gücdən istifadə edərək birtərəfli tədbirlər görsə, Aİ “ciddi nəticələrlə” cavab verəcək – siyasi və diplomatik sanksiyalardan əməkdaşlığa məhdudiyyətlərə qədər [7, s.3]. Buna cavab olaraq Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Borrelli “faktları kobud şəkildə təhrif etməkdə” ittiham etdi.

Bu cür qalmaqlar göstərir ki, Avropa bir tərəfdən Bakı ilə münasibətləri normalaşdırmaq üçün şərtlər irəli sürmək, digər tərəfdən isə ona strateji tərəfdaşlıq təklif etmək istəyir. Ümumilikdə, Aİ demokratik dəyərlərə əsaslanan qərarları və islahatlar tələblərini enerji və ticarətdə praktiki maraqlarla uzlaşdırmağa çalışır.

Nəticədə, bu cür siyasətlər çox vaxt “iki üzlü” kimi qiymətləndirilir: AŞPA və Avropa Parlamenti Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinə təzyiqləri pisləyir, İtaliya və Macarıstan kimi ölkələr isə Bakı ilə strateji əməkdaşlıqda israrlıdır.

Azərbaycan son zamanlar Qərblə münasibətlərində çoxvektorlu diplomatiyaya önəm verir. Bakı BMT-də, COP29 iqlim konfransında və regional təşkilatlarda fəallığını artırır, vurğu Aİ strukturlarından dövlətlərarası əməkdaşlığa yönəlir. Analitiklər qeyd edirlər ki, “Aİ-Azərbaycan münasibətləri rəsmi siyasi yaxınlıqdan çox geoiqtisadi qarşılıqlı asılılıq üzərində qurulmuşdur”.

Azərbaycan rəsmi şəkildə bəyan edir ki, Avropa İttifaqına daxil olmaq niyyətində deyil. İki tərəf arasında əməkdaşlıq enerji, nəqliyyat və ticarət sahələrində strateji layihələrlə məhdudlaşır. Son 15 il ərzində Avropa İttifaqı Azərbaycanın ən böyük ticarət tərəfdaşına çevrilərək ümumi ticarətin 50%-dən çoxunu təşkil edir [9, s.6].

Bu yanaşmanın bəzi nəticələri artıq göz qabağındadır. Azərbaycan beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirmişdir. Çin və ABŞ ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələri genişləndirilmiş, türkdilli ölkələrin zirvə toplantılarına ev sahibliyi edilmiş, Türkiyə və Pakistanla görüşlər keçirilmişdir.

İlham Əliyevin Kopenhagenə rəsmi toplantıya dəvət edilməsi, onun bir sıra Avropa liderləri ilə, o, cümlədən Fransa prezidenti E.Makronla təmasları bir daha sübut edir ki, Brüssel enerji və sülh məsələlərində Bakı ilə əməkdaşlığı strateji hesab etdiyini nümayiş etdirdi. Bundan başqa, Cənub Qaz Dəhlizi və Orta Dəhliz layihələri avropalı investorların diqqətini cəlb edir. Məsələn, Aİ-Mərkəzi Asiya Sammitində infrastrukturun yenilənməsinin əsasını qoymuşdur [6].

Bakı regionda liderlik nümayiş etdirməklə bərabər, eyni zamanda böyük qlobal güclər arasında balans saxlamağa məcburdur.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov Kamal. Beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və inkişafın təşviqi: Azərbaycanın yeni geosiyasi statusu // Xalq qəzeti. - 2025. - 19 sentyabr. – s.6.
2. Bağırılı Musa. Cənubi Qafqazda Azərbaycanın önəmli mövqeyi // Respublika. - 2024. - 19 dekabr. - s.1,10.
3. Qurbanov Füzuli. Prezident İlham Əliyevin regional və qlobal siyasətə baxışları I məqalə // Xalq. - 2025. - 31 avqust. – s.6.
4. Qurbanov Füzuli. XXI əsrin yeni geosiyasi çağırışları və Azərbaycan II məqalə // Xalq. - 2025. - 11 mart. - s.6.
5. Qurbanov Füzuli. XXI əsrin yeni geosiyasi çağırışları və Azərbaycan III məqalə // Xalq. - 2025. - 12 mart. - s.9.
6. Prezident İlham Əliyevin Kopenhagen səfəri: Avropaya verilən strateji mesaj // <https://azertag.az/xeber/prezident-ilham-aliyevin-kopenhagen-seferi-avropaya-verilen-strateji-mesaj-3781575>
7. Sadayov Pərviz. Regional liderlikdən qlobal aktorluğa ... Azərbaycan Qlobal Cənubun liderinə çevrilir // Yeni Azərbaycan. - 2025. - 17 may. - s.3.
8. Zeynalova Şəbnəm. Azərbaycanın Şərq-Qərb diplomatiyasının yeni kodları // Xalq. - 2025. - 9 iyul. – s.1,4.
9. Zeynalova Şəbnəm. Münaqişə və geosiyasətdə Azərbaycan nümunəsi // Xalq. - 2025.- 26 iyul. s.1,6.
10. Шамильзаде Эльмадин. "Золотой резерв для Европы"? Азербайджан исключен из ПАСЕ, но остается стратегическим партнером. <https://jam-news.net/ru/%D0%B7%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B9-%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B2-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%8B%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%BC%D0%BE%D1%82%D1%80%D1%8F/>

Summary

Azerbaijan's cooperation with international organizations and problems of ensuring national security

Bakhshaliyev F.E.

Key words: *European Union, cooperation, national security, energy security, leader*

The Republic of Azerbaijan has been cooperating with international organizations in these and other forms since the restoration of its independence. This increasingly intensive cooperation also accelerates our country's integration into the global community. Relations with the European Union have not always been clear and objective. However, Azerbaijan has consistently defended its position and, through the EU platform, managed to convey to the international community political stability, civic solidarity, and other positive aspects inherent in all areas of our republic's public life. Such forms of cooperation are of exceptional importance for ensuring our state's national security and communicating Azerbaijan's realities to the international community.

Резюме

Сотрудничество Азербайджана с международными организациями и проблемы обеспечения национальной безопасности

Бахшалиев Ф.Э.

Ключевые слова: *Европейский Союз, сотрудничество, национальная безопасность, энергетическая безопасность, лидер*

Азербайджанская Республика сотрудничает с международными организациями в этих и других формах с момента восстановления своей независимости. Это всё более интенсивное сотрудничество также ускоряет интеграцию нашего государства в мировое сообщество. Отношения с Европейским Союзом не всегда были однозначными и объективными. Однако Азербайджан во всех случаях отстаивал свою позицию и сумел донести до международного сообщества с трибуны ЕС политическую стабильность, гражданскую солидарность и другие позитивные аспекты, присущие всем сферам общественной жизни нашей республики. Подобные формы сотрудничества имеют исключительное значение для обеспечения национальной безопасности нашего государства и донесения реалий Азербайджана до мирового сообщества.

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ NÜFUZUNUN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ ÇİN XALQ RESPUBLİKASI İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN DƏRİNLƏŞMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Baxşəliyev Samir Fazil oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

baxshaliyev81@mail.ru

Açar sözlər: *Çin, iqtisadi əlaqələr, siyasət, dəhliz, yol, viza*

Azərbaycan və Çinin ortaq iqtisadi maraqları çoxdur. Bunların arasında "Şərq-Qərb" nəqliyyat dəhlizinin inkişafını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bundan əlavə, hər iki ölkə siyasi məsələlərdə bir-birini dəstəkləyir və strateji tərəfdaşlıq nümayiş etdirir. Hər iki ölkə də öz xalqlarının seçdiyi Milli şəraitə uyğun inkişaf yolunu izləməkdə bir-birini qətiyyətlə dəstəkləyir, həmçinin iki ölkənin fundamental maraqlarının, suverenliyinin, təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasında bir-birini qətiyyətlə dəstəkləyir. Azərbaycan-Çin münasibətləri siyasi kontekstdə də əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Çinin regional siyasətinin daha geniş kontekstində mühüm yer tutur.

Çin ilə Qafqazın postsovet respublikaları (Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan) arasında münasibətlər 2020-ci illərin birinci yarısında müsbət dinamika və sabit artımla səciyyələnib. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə baş verən əsaslı dəyişikliklərə, o cümlədən Cənubi Qafqazdakı turbulentliyə (İkinci Qarabağ Müharibəsi, Ermənistan və Gürcüstanda daxili iğtişaşlar) baxmayaraq, Pekin ardıcıl olaraq global "Bir Kəmə, Bir Yol" layihəsi və "Orta Dəhliz" layihəsi vasitəsilə regionu öz geoiqtisadi orbitinə integrasiyasına yönəlmiş xarici siyasət yürüdür.

"Dostluğun qızıl standartı" olan Azərbaycan-Çin strateji tərəfdaşlığı (azərbaycanlıların özləri belə adlandırırlar) ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşməsi üçün geniş imkanlar açır.

Azərbaycanda sənaye, enerji, kənd təsərrüfatı, ticarət, xidmət, tikinti, nəqliyyat və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən Çin sərmayəli 275 şirkət qeydiyyatdan keçmişdir. Azərbaycanın Ticarət Evi 2022-ci ilin əvvəlində Çinin tanınmış elektron ticarət platforması olan JD.com-da onlayn fəaliyyətə başlayıb. Çin

şirkətləri Azərbaycanın "azad edilmiş ərazilərində" həyata keçirilən infrastruktur layihələrində iştirak etmək üçün müraciət ediblər. Xüsusilə Huawei şirkəti artıq bu regionda "ağıllı kənd", "ağıllı şəhər" və "yaşıl enerji" proqramlarında iştirak edir [4, s.5].

İki ölkənin səfirlikləri geniş ictimaiyyətin iştirakı ilə bu mövzuya uyğun tədbirlər təşkil edirlər. O cümlədən, Çinin müxtəlif regionlarından olan məktəblilər Azərbaycanın Çindəki səfirliyində olub, azərbaycanlı jurnalistlərə Çin şəhərləri üzrə ekskursiya təşkil edilib. Bakı ilə Pekin arasında birbaşa reyslər fəaliyyət göstərir və əlavə marşrutların açılması müzakirə olunur. Tərəflər iki ölkənin turizm imkanlarını fəal şəkildə təbliğ edirlər.

Azərbaycan və Çinin ümumi iqtisadi maraqları çoxdur. Bunların arasında Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizinin inkişaf etdirilməsi məsələsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Bundan əlavə hər iki ölkə əksər siyasi məsələlərdə də bir-birini dəstəkləyir, aralarında strateji tərəfdaşlıq nümayiş etdirir.

2025-ci ilin aprelin 23-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Çinə dövlət səfəri çərçivəsində Pekində "Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında Hərtərəfli Strateji Tərəfdaşlığın yaradılması haqqında Birgə Bəyanat" imzalanmışdır [5, s.3]. Tərəflər siyasi etimadı daim gücləndirməyə, qarşılıqlı dəstəyi artırmağa və hər iki ölkənin xalqlarının rifahı naminə hərtərəfli əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə hazır olduqlarını bildirmişlər. Onlar yekdilliklə hərtərəfli strateji tərəfdaşlıq qurmaq qərarına gəlmişlər.

İki ölkə xalqlarının seçdiyi və milli şəraitlərinə uyğun inkişaf yollarının davam etdirilməsində də qətiyyətlə həmrəylik nümayiş etdirir, hər iki ölkənin əsas maraqlarının, suverenliyinin, təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasında bir-birini qətiyyətlə dəstəkləyir. Azərbaycan tərəfi rəsmən bəyan etmişdir ki, dünyada yalnız bir Çin var, Tayvan Çin ərazisinin ayrılmaz hissəsidir və Çin Xalq Respublikası hökuməti bütün Çini təmsil edən yeganə qanuni hökumətdir. O, "Tayvanın müstəqilliyi"nin istənilən formasına qəti şəkildə qarşı çıxır və milli birləşməyə nail olmaqda Çin hökumətini dəstəkləyir.

Çin isə öz növbəsində Azərbaycan tərəfinin təklif etdiyi sülh gündəmini qətiyyətlə dəstəkləyir və qarşıdurma yönümlü geosiyasi oyunları qeyri-məhsuldar hesab edir.

Bundan başqa, Bakı və Pekin modernləşməni birgə irəlilətmək və daha yüksək səviyyədə, gücləndirilmiş dayanıqlılıq və uzunmüddətli birgə inkişaf üçün yeni məkan yaratmaq məqsədilə "Bir Kəmər və Yol" Təşəbbüsünün Azərbaycanın dövlət inkişaf strategiyası olan "İpək Yolunun Dirçəlişi" və 2030-cu ilə qədər Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyasına uyğunlaşdırılmasını gücləndirmək barədə razılığa gəlmişlər [7].

Qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı nümayiş etdirən tutarlı faktlardan biri də iki ölkə arasında vizasız gediş-gəliş haqqında sənədin imzalanmasıdır.

Əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi üçün tərəflərin perspektivdə gözləntilərindən biri də budur ki, Bakı və Pekin alternativ enerjinin inkişafı üzərində işləyir.

2024-cü ilin oktyabrın 3-də Caspian Barrel Azərbaycan neft tədqiqat mərkəzinin rəhbəri İlham Şaban, Toğrin Cavarlı, Avropaya İntegrasiya üzrə Azərbaycan Milli İctimai Komitəsinin üzvü, Respublikaçı Alternativ Partiyasının Siyasi Komitəsinin sədri, Respublika Araşdırmalar Mərkəzinin həmtəsisçisi Natiq Cəfərli, siyasi müşahidəçi Tofiq Türkel və çinli turistlər üçün səfərlərin təşkili üzrə ixtisaslaşmış "Caucasus International Youth Travel" turizm agentliyinin rəhbəri Fəridə Bayramova birgə toplantıda Azərbaycan və Çin arasında əlaqələrin inkişaf perspektivlərini şərh etmişlər [7].

Azərbaycan Çinə ölkənin alternativ enerji sektorunun inkişafında perspektivli tərəfdaş kimi baxır. Neft hasilatının azalacağı ilə bağlı proqnozlar fonunda Azərbaycan alternativ enerjinin inkişafı strategiyasını seçmişdir və son nəticədə Avropaya da "yaşıl enerji" ixrac etmək məqsədi güdür. Artıq Azərbaycanla üç il ərzində bir milyon günəş elektrik stansiyası panelinin tədarükü ilə bağlı müqavilə imzalanmışdır.

Son illər Azərbaycanda bir sıra günəş və külək elektrik stansiyalarının tikintisinə başlanılmışdır və bunun üçün ölkədə əlverişli təbii şərait var. Qeyd edilməlidir ki, son illər özünü yüksək texnologiyalı avadanlıq istehsalçısı kimi, o cümlədən alternativ enerji istehsalı sahəsində də təsdiqləmişdir. Tərəflərin günəş elektrik stansiyası panelinin tədarükü ilə bağlı müqaviləsi icra olunmaqdadır. Çin panellərinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar hər iki tərəfdən - yuxarıdan, günəşin işıq saçdığı yerdən və aşağıdan istiliyi əks etdirərək enerji istehsal edirlər.

Bundan başqa, çinli investorları alternativ enerji istehsalına cəlb etmək imkanları araşdırılır. Onun sözlərinə görə, xüsusilə, bu məsələlər sentyabrın sonunda Çinin "Power China Resources Ltd" şirkətinin nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri zamanı Bakıda müzakirə edilmişdir. Bundan başqa, çinlilər Sumqayıtda elektrik avtobuslarının istehsalı üzrə birgə müəssisə yaratmaq üçün Azərbaycanla tərəfdaşlıq edirlər [2, s.8].

Çin biznesi Azərbaycanla ənənəvi enerji sektorunda da əməkdaşlıq edir. Məsələn, Çin Kürsəngi-Qarabağ neft yataqlarının işlənməsi üçün yüksək texnologiyalı avadanlıqlar tədarük edir. Çin son vaxtlar

Rusiya və Türkiyəni geridə qoyaraq Azərbaycanın ilk beş idxalçısından birinə çevrilmişdir. Ümumilikdə Çin Azərbaycanın ticarət dövriyyəsində dördüncü yerdədir [4, s.5].

Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinə istinadən verdiyi məlumata görə, 2025-ci ilin yanvar-avqust aylarında Azərbaycan və Çin arasında ticarət dövriyyəsi 2,9 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu, əvvəlki illə müqayisədə 650,2 milyon dollar və ya 28,4% çoxdur. Bu dövrdə Azərbaycanın ümumi ticarət dövriyyəsinin 9,16%-ni Çinlə ticarət təşkil etmişdir. Beləliklə, hesabat dövründə Azərbaycanın ən çox ticarət əməliyyatı apardığı ölkələr arasında Çin dördüncü yerdə qərarlaşmışdır. Bu ilin yanvar-avqust aylarında Azərbaycandan Çinə 60,1 milyon dollarlıq məhsul ixrac edilmişdir. Bu, ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 46,8 milyon dollar və ya 4,5 dəfə çoxdur [7].

Bir çox analitiklərin Çinin Rusiyanı Azərbaycan idxalından sıxışdırıb çıxara biləcəyi ilə bağlı sualına cavab olaraq demək olar ki, tədarük edilən müxtəlif növ məhsullara görə iki ölkə arasında rəqabət mümkün deyil. Rusiya Azərbaycana kənd təsərrüfatı məhsulları, qida emalı, metallurgiya, sənaye maşınqayırması, ağac emalı və digər məhsullar verir. Çin çətin ki, bu sektorlarda Rusiyanı əvəz edə bilsin. Bununla belə, çinlilər ənənəvi məişət texnikası, avtomobillər, xüsusən də elektromobillər və artıq qeyd etdiyim kimi, alternativ enerji istehsalı üçün avadanlıq tədarükünü artırma bilirlər.

İki tərəfin əməkdaşlıq sahələri içərisində maraqlı və olduqca perspektivli sahələrdən biri də nəqliyyat əlaqələrinin inkişafıdır. Bu, Bakı və Pekin üçün vacibdir.

Azərbaycan Çin lideri Si Cinpinin qədim İpək Yoluna bənzər marşrut üzrə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin inkişafını nəzərdə tutan "Bir kəmə, bir yol" təşəbbüsünü fəal şəkildə dəstəkləyən ilk ölkələrdən olmuşdur. "Bir kəmə, bir yol" təşəbbüsü 2013-cü ilin sentyabrında Çin prezidenti Si Cinpin tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, Cənub-Şərqi Asiya, Afrika, Yaxın Şərq və Avropa ölkələrinə malların tez və sərfəli şəkildə çatdırılması üçün quru və dəniz ticarət yollarının integrasiyasını təklif etmişdir. Buna nail olmaq üçün o, iki layihəni birləşdirməyi təklif edir: bir neçə iqtisadi dəhlizdən ibarət "İpək Yolu İqtisadi Kəmə" və "XXI əsr Dəniz İpək Yolu" [6, s.6].

Bu baxımdan Azərbaycan və Çinin maraqları üst-üstə düşür. Azərbaycanda neft hasilatının azalması nəticəsində ölkənin gəlirlərini kompensasiya etmək üçün tranzit potensialını maksimum dərəcədə artırmağa çalışır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya ilə Ukrayna arasında münaqişənin başlanmasından sonra Şərqi Asiyadan Avropaya yük daşımalarının əhəmiyyətli dərəcədə azalması səbəbindən Azərbaycanın "Bir kəmə, bir yol" layihəsində Çin üçün əhəmiyyətinin daha da artdığını göstərir [3, s.6].

Bundan başqa, Azərbaycanın Xəzər dənizindən qərbə, Azərbaycan və Cənubi Qafqazdan keçməklə Avropaya Orta Nəqliyyat Dəhlizinin inkişafı üçün Mərkəzi Asiya ölkələri ilə çoxtərəfli əməkdaşlığı da Çinin maraqlarının irəliləməsində iştirak etmə imkanları daha çoxdur [5, s.3].

Eyni zamanda, Azərbaycan Orta Dəhliz üzrə gəmiçilik infrastrukturunu sürətlə inkişaf etdirir, quru yük gəmiləri və tankerləri tikir, Xəzər dənizinin qərb sahilində Ələtdə ildə 25 milyon ton yük daşımaq gücünə malik iri logistika qovşağı yaradır.

Zəngəzur dəhlizinin və ya "Tramp marşrutu"nun açılması həm də Orta Dəhliz layihəsinə keyfiyyətə yeni məna verə bilər. Onun həyata keçirilməsinə dair razılaşmalar avqustun 8-də Vaşinqtonda Azərbaycan, Ermənistan və ABŞ liderləri tərəfindən əldə olunmuşdur. ABŞ prezidenti Donald Tramp Bəyannaməni imzalayandan sonra bəyan etmişdir ki, İrəvan və Bakı sülh sazişinə mane olan məsələni – Zəngəzur dəhlizini həll etməyə nail olublar. O, bəyan edib ki, yeni tranzit zonası Ermənistanın suverenliyinə tam hörmət etməklə Azərbaycanın Naxçıvana tam çıxışına imkan verəcək. Ermənistan da bu dəhlizin inkişafı üçün ABŞ-lə eksklüziv tərəfdaşlıq qurur. Amerika şirkətləri tərəfindən mühüm infrastruktur inkişafı qarşıdakı illərdə gözlənilməlidir [1, s.2].

Onun sözlərinə görə, Çin və Mərkəzi Asiyadan yükləndirənlər indi təyinat yerindən asılı olaraq Azərbaycan vasitəsilə Qara dəniz hövzəsinə (Gürcüstan vasitəsilə) və ya Aralıq dənizinə (Ermənistan və Türkiyə vasitəsilə) birbaşa çıxış əldə edəcəklər.

Bu fakt da etibar edilməlidir ki, Azərbaycanla Çin arasında münasibətlər siyasi kontekstdə də önəmlidir. Azərbaycan Çinin regional siyasətinin daha geniş kontekstində mühüm yer tutur. Orta Dəhlizin əhəmiyyəti xüsusilə Ukraynadakı döyüşlər və Süveyş kanalında naviqasiya təhlükələri ilə daha da artır. Orta Dəhliz layihəsinin Çin üçün əhəmiyyəti böyükdür. Bu kontekstdə Çin fəal şəkildə əlaqələri inkişaf etdirir və bu marşrut boyunca yerləşən ölkələrə sərmayə qoyur. Son 10 ildə Çin Qazaxıstana təxminən 30 milyard dollar sərmayə qoymuşdur [8, c.270].

Çinlilər Gürcüstanda nəqliyyat infrastrukturuna sərmayə qoyurlar. Azərbaycan Orta Dəhliz üçün mühüm logistika mərkəzidir. Bakı nəqliyyat sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığa təkan verir. Azərbaycan Tbilisi arasında üçtərəfli nəqliyyat sazişinin təşəbbüskarıdır. Çinlilərin Avropaya daşımalarda bu marşrutdan

istifadə etməsində Ukraynadakı hərbi münaqişə və Süveyş kanalında gəmiçiliklə bağlı təhdidlər Orta Dəhlizin əhəmiyyətini daha da artırır.

Bundan əlavə, Azərbaycan regionun ödəmə qabiliyyətinə malik ölkələrindən biridir və buna görə də müxtəlif növ Çin malları üçün perspektivli bazardır. Çin bazarının Bakı üçün potensialına gəlinə, Azərbaycan Çinə kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən şərab tədarük edə bilər. Bununla belə, hazırda ticarət balansını Azərbaycanın Çinə ixracından çox, Çinin Azərbaycana ixracının xeyrinədir.

Azərbaycan və Çin beynəlxalq arenada ardıcıl olaraq beynəlxalq bütövlüyü prinsipini müdafiə edir. Pekin Azərbaycanın artıq həll etdiyi Qarabağ məsələsində Bakını dəstəkləmişdir. Azərbaycan vahid Çin prinsipini müdafiə edir və Tayvanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bakı da bu məsələni Çinin daxili məsələsi hesab edərək uyğur türklərinin hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsindən uzaqlaşır.

Mütəxəssislər Çindən turist cəlb etmək potensialının daha böyük olduğunu qeyd edir. Viza rejiminin ləğvindən sonra Azərbaycandan Çinə gələn turistlərin sayı da artmışdır. Azərbaycan vətəndaşlarının Çinə vizasız gediş-gəlişi 16 iyul 2025-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. 2025-ci ilin ilk 7 ayında Azərbaycana 34 mindən çox Çin vətəndaşı səfər edib ki, bu da 56 faiz artım deməkdir. 2024-cü ildə Azərbaycana gələn Çin vətəndaşlarının sayı 2023-cü illə müqayisədə 93 faiz artaraq 44,8 min nəfərə çatmışdır [7].

Bu qeyd etdiklərimiz həm də o deməkdir ki, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun möhkəmlənməsində Çin Xalq Respublikası ilə əlaqələrinin dərinləşməsinin xüsusi əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat

1. Diplomatiyada yeni era: Vaşinqtondan Zəngəzura Azərbaycan-ABŞ əməkdaşlığında tarixi sülhün təntənəsi // İki sahil. - 2025. - 15 avqust. - s. 2.
2. Əlioğlu K. Azərbaycan regional geosiyasi aktor kimi // Türkünstan qəzeti. - 2025. - 4-10 fevral. - s.8.
3. Qurbanov Füzuli. Prezident İlham Əliyevin regional və global siyasətə baxışları I məqalə // Xalq qəzeti. - 2025. - 31 avqust. - s.6.
4. Mey Lu. Çin-Azərbaycan münasibətlərini dərinləşdirmək, birgə parlaq gələcək qurmaq hədəfimizdir // Respublika. - 2025. - 22 aprel. - s.5.
5. Sadayev Pərviz. Regional liderlikdən global aktorluğa ... Azərbaycan Qlobal Cənubun liderinə çevrilir // Yeni Azərbaycan. - 2025. - 17 may. - s.3.
6. Zeynalova Şəbnəm. Münaqişə və geosiyasətdə Azərbaycan nümunəsi // Xalq qəzeti. - 2025. - 26 iyul. s.1,6.
7. Взаимовыгодные интересы способствовали сближению Баку и Пекина // <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/415994>
8. Портяков В.Я. Внешняя политика Китайской Народной Республики в XXI столетии Институт Дальнего Востока РАН, Москва: - 2015. - 280 с.267-272.

Summary

The importance of deepening relations with the people's Republic of China in strengthening Azerbaijan's international authority Bakhshaliyev S.F.

Key words: *China, economic relations, politics, corridor, road, visa*

Azerbaijan and China have many common economic interests. Among them, the development of the East-West Transport Corridor should be specially noted. In addition, the two countries also support each other on political issues and demonstrate strategic partnership. The two countries also firmly support each other in pursuing the development paths chosen by their peoples and in accordance with their national conditions, and firmly support each other in protecting the fundamental interests, sovereignty, security and territorial integrity of the two countries. Azerbaijan-China relations are also important in the political context. Azerbaijan occupies an important place in the broader context of China's regional policy.

Резюме

Значение углубления отношений с Китайской народной республикой в укреплении международного авторитета Азербайджана Бахшалиев С.Ф.

Ключевые слова: *Китай, экономические отношения, политика, коридор, дорога, виза*

У Азербайджана и Китая много общих экономических интересов. Среди них следует особо отметить развитие транспортного коридора «Восток-Запад». Кроме того, обе страны поддерживают друг друга в политических вопросах и демонстрируют стратегическое партнёрство. Обе страны также

твёрдо поддерживают друг друга в следовании выбранному их народами пути развития в соответствии с национальными условиями, а также решительно поддерживают друг друга в защите фундаментальных интересов, суверенитета, безопасности и территориальной целостности двух стран. Азербайджано-китайские отношения важны и в политическом контексте. Азербайджан занимает важное место в более широком контексте региональной политики Китая.

DÖVLƏTÇİLİK TARİXİMİZİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QƏRBİ ZƏNGƏZURUN TUNC DÖVRÜ ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

¹**Cəfərov Hidayət Fərrux oğlu**

²**Cəfərova Diana Hidayət qızı**

1 - UNEC, Bakı, Azərbaycan

2 - AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

hidayet-jafar@mail.ru ; di.jafaroff@gmail.com

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, arxeologiya, abidələr, etnik mənsubiyyət, erməni mifi, artefaktlar*

Təqdim olunan məqalədə ermənilərin indi yaşadıkları tarixi Qərbi Azərbaycan ərazisində yerli əhali kimi deyil köçmə olmalarını faktlarla göstərmək, habelə dövlətçilik tariximizdə Qərbi Zəngəzur abidələrinin roluna işıq saçmaqdır. Beləki, müxtəlif ölkələrin görkəmli şərqşünas alimlərinin fikrincə ermənilər qədim dövrlərdə, Balkan yarımadasından köçərək Kiçik Asiyanın şimal-qərb hissəsində məskunlaşmışlar. Bu vilayət Armatana adlanırdı. Sonralar bura Hayasa adlanmışdır. Eradan əvvəl XII yüzillikdə ermənilərin qədim əcdadları indiki Van gölünün cənub –şərqinə köçmüşdür. E.ə. VIII əsrin ortalarında bu torpaqlar Urartu dövlətinin tərkibində birləşdirilmiş, Urmi və ya Arme adını daşımışdır. Bu faktları erməni alimlərinin özləri də etiraf etmişdir (İ.Orbeli, S.Eremyan, V.Parsamyan və s.). Yaşadıqları ərazini tarixi torpaqları kimi qələmə verən erməni arxeoloqları Zəngəzur mahalında, Göycə gölü ətrafında Xocalı-gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aid bir sıra abidələrdə qazıntı aparmışlar. Tunc dövrünə aid bu abidələrin tədqiqi qədim dövlətçilik tariximizi araşdırmaqda tutarlı mənbələrdir

Bir neçə nəsli alimlərimizin, işıqlı mütəfəkkirlərimizin elimi tədqiqatları ilə sübut edilmişdir ki, tarixi Azərbaycan ərazisi müasir Azərbaycan Respublikasının sərhədləri ilə məhdudlanmamışdır. Şimalda Böyük Qafqaz dağ silsilələri, cənubda Həmədana-fars körfəzinə qədər, şərqdə Qabaq Asiya, qərbdə Zəngəzur, Göycəgölü, Sürməli, Dərələyəz, Zəngibasar, İrəvan yaylası, Dilican və s. daxil olmaqla geniş coğrafiya. tarixi Azərbaycan ərazisinin tərkibi olmuşdur. Bu, bizim tarixi yaddaşımıza hopmuş həqiqətdir. Son illərdə, Azərbaycan xalqının, Ali Baş Komandan, ölkə prezidenti İlham Əliyevin apardığı son dərəcə balanslı, uzaqgörən, qətiyyətli siyasəti sayəsində əldə edilən qələbələr, yenidən Azərbaycanın tarixi torpaqlarına sahib çıxmağın reallaşdırılmasına yol açmış oldu. Əbədi-əzəli Azərbaycan ərazisi olan doğma Qarabağımızın yağı erməni qonşularından azad edilməsi ilə dövlətçilik tariximizin yeni, şanlı səhifəsi başlanmışdı. Bu kontrksdə XIX əsrdən zorla erməniləşdirilməyə məruz qalmış tarixi Qərbi Azərbaycan probleminin gündəliyə çıxarılması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı bəzi mülahizələrimizi bölüşmək istərdik.

Erməni toplumu deyilən, „xalq“ və „millət“ kimi müqəddəs məfhumları daşımağa heç bir vəchlə layiq olmayan dəstənin uydurma və yalançı tarixə malik olması artıq heç kəs üçün sirr deyil. Əlahəzrət faktlarla mübahisə etmək hələ heç kəsə dividend gətirməyib, yalanı axırıncı həqiqət kimi „gözə soxmağa“ çalışanlar isə dünya ictimaiyyəti qarşısında xar olub və tarixin çeynəmə tənqidinin məngənisiində əzilib. Bunların sırasında ermənilər ön cərgədə olub. Ermənilərin hələ yeni eranın IV əsrində öz dövlətçiliyini itirərək dünyaya səpələnməsi, tarix boyu başqa dövlətlərin səxavətindən bəhrələnməsi çoxdan məlum olan danılmaz faktdır. O da obyektiv təfəkkürlü tədqiqatçılar və siyasətçilər tərəfindən etiraf olunan bir mənalı faktdır ki, ermənilər bir toplum kimi ən qədim dövrlərdən Cənubi Qafqaz ərazisindən kənarda mövcud olmuşdur. Bunu erməni alimlərinin özü də dəfələrlə bəyan etmişlər. Məsələn, erməni müəllifi B.İşxanyan yazır: «... Əslində ermənilərin vətəni qədim tarix baxımından «Böyük» ermənistan, Rusiyanın hüduqları xaricində Kiçik Asiyada yerləşmişdi.»[10, s.18]

Müxtəlif ölkələrin görkəmli şərqşünas alimlərinin fikrincə ermənilər qədim dövrlərdə, Balkan yarımadasından köçərək Kiçik Asiyanın şimal-qərb hissəsində məskunlaşmışlar. Bu vilayət Armatana adlanırdı. Sonralar bura Hayasa adlanmışdır. Eramızdan əvvəl 12-ci yüzillikdə ermənilərin qədim əcdadları

indiki Van gölünün cənub-şərqinə köçmüşdür. Eradan əvvəl VIII əsrin ortalarında bu torpaqlar Urartu dövlətinin tərkibinə birləşdirilmiş, Urmi və ya Arme adını daşımışdır.

Eradan əvvəl II əsrin əvvəllərində erməniliyi şübhə doğuran ikinci Tigranın (onu parfiyalı kimi də tanıyırlar) hakimiyyəti dövründə Ermənilərin ətraf ərazilərə təcavüzkar ekspansiyası artmış, bir sıra torpaqlar qısa müddətə işğal olunmuşdur.

Lakin e.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Gney Pompeyin II Tigran üzərində qələbəindən sonra erməni dövləti müstəqilliyini itirərək Romanın vassalına çevrilir. II Tigran məğlubiyyətin müqabilində Romaya küllü miqdarda müharibə xərci (kontrubusiya) verərək əvvəllər müvəqqəti işğal etdiyi ərazilərdən məhrum edilir. Bundan sonra o, yalnız kiçik bir ərazinin çarı kimi, özü də müstəqil yox, Romadan vassal asılılığı olan çarı kimi qalmağa məcbur olur [9, s.134-135].

Diqqəti çəkən cəhət budur ki, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçmə olmaları, başqa millətlərdən olan tədqiqatçılarla yanaşı, elə ermənilərin öz alimləri tərəfindən də etiraf olunmuşdur. Aşağıda sadalananlar dediyimizi bir daha təsdiq edir.

Məsələn, erməni mənşəli İ.O.Orbeli (O, Tiflisdə doğulmuşdur, Ermənistan Elmlər Akademiyasının yaradıcısı və ilk prezidenti, Leninqrad Dövlət Ermitajının və SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunun Leninqrad filialının direktoru olmuşdur) Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla şimali Azərbaycanın Qafqaz Albaniyası dövlətinin tərkibində olmasını dəfələrlə söyləmişdir [19].

Erməni şərqşünası S.T.Eremyan hələ 1958-ci ildə yazmışdır: «Əksəriyyəti ərəb işğallarından əvvəlki dövrlərə aid xristian abidələri qədim Albaniyanın ərazilərində, o cümlədən Dağlıq Qarabağda, habelə Albaniyanın Arsax və Üti vilayətinin başqa yerlərində, Şəmşəddin və İcevan rayonları da daxil olmaqla Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarında geniş yayılmışdır» [8, s.326]. Başqa sözlə, erməni alimi özü aydın sübut edir ki, göstərilən ərazilərdəki xristian abidələri ermənilərə yox, Azərbaycan xalqının soykökündə mühüm rol oynamış qədim albanlara məxsusdur.

Bəzi erməni millətçi şovinistlərinin iddia etdiyinə əksinə olaraq Dağlıq Qarabağ ayrıca Erməni vilayəti kimi Rusiyanın tərkibinə daxil olmamışdır. Əksinə, bütövlükdə Qarabağ xanlığı İbrahim Xəlil xanla general D.Sisiyanov arasında bağlanmış 14 may 1805-ci il tarixli Kürək çay müqaviləsinə əsasən çar Rusiyanın tərkibinə qatılmışdır. Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhəri isə yeni yaranmış «Müsəlman vilayətlərinin valisinin» rezidentliyinə çevrilmişdi [1, s.22]. Yəni, çar hökumətinin təkidi və təhriki ilə Qarabağ xanlığı ilə bağlanmış bu müqavilənin şərtlərində ermənilərin tərəf müqavil kimi iştirakını göstərən və ya təsdiq edən heç bir ifadə, müddəə yoxdur. O ki, qaldı Qarabağ xanlığının tərkibində olan və əbədi-əzəli Azərbaycan torpaqlarında sığınacaq tapmış mülkiyyətlərə, onlar da bütöv Qarabağ xanlığının (oxu-dövləti) ərazisi kimi xanlıqla birlikdə Rusiya imperiyasının tərkibinə qəbul olundu. Əsil həqiqət də budur.

1828-ci il fevralın 10-da bağlanmış Türkmənçay və 1829-cu il sentyabrın 2-də (14-də) bağlanmış Ədirnə müqavilələrinə əsasən ermənilər İran və Türkiyədən Cənubi Qafqaza, xüsusən Azərbaycan, o cümlədən bəziləri „erməniləşmiş“ alban əhalisinin yaşadığı Qarabağ əyalətinə köçürülməsi geniş vüsət aldı [1, s.52]. Ermənilərin o vaxtdan başlayaraq zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi və yerləşdirilməsi, başqalarının havadarlığı və himayəsi ilə burada məskunlaşması həmin prosesin şahidləri olan tarixçilər və başqa şəxslər tərəfindən geniş şərh edilmişdir. Bunların sırasında S.Qlinka [5], A.S.Qriboyedov [6], N.N.Şavrov [22], V.Z.Veliçko [4], Kastinq Makkarti [14] və başqalarının adlarını çəkmək olar.

1866-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuş «Qarabağ əyalətinin həqiqi statistiki müşaviri Moqilyovski və polkovnik Yermalov tərəfindən tərtib edilmiş təsviri» ndə göstərilirdi ki, «Qarabağ xanlığı» nda (əyalətində) mövcud olmuş 600 kənddən yalnız 150-də ermənilər yaşayırdı. Şuşada 474 azərbaycanlı, 104 erməni ailəsi, kəndlərdə isə müvafiq olaraq 12902 azərbaycanlı və 4331 erməni ailəsi yaşayırdı. S.Qlinka yazmışdır ki, təkcə Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə Naxçıvan, İrəvan və başlıcası isə Qarabağa İrandan köçürülmüş 40000 erməni yerləşdirilmişdir [5, s.115].

Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsində mühüm rol oynamış A.S.Qriboyedov yazmışdır: «Ermənilər əsas etibarilə müsəlman (yəni azərbaycanlı) mülkədarlarının torpaqlarına köçürüldülər». „...ermənilər ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq və sonuncuların düşükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyicəyini bildirməklə, onları sakitləşdirmək məqsədini biz (yəni Rus hökuməti) dəfələrlə götür-qoy etmişik» [6, s.341].

Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı general Paskeviç 1829-cu ildə Rus Çarı I Nikolaya göndərdiyi məktubda yazırdı: «Ədirnə müqaviləsidən (1829) sonra 90 min erməni Anadoludan Rusiyaya köçmək qərarına gəlmişdir». Şübhəsiz ki, bu qərarı ermənilər rus çarizminin „xeyir-duası“ ilə həyata keçirmişdilər.

Erməni tarixçisi V.A.Parsamyanın yazdığına görə 1829-1830-cu illərdə Ərzurumdan, Qarsdan və Bayazıtdan Zaqafqaziyyəyə 90 mindən çox erməni köçmüşdür [20]. Bu köçmələr rus hökumətinin güc və maliyyə yardımı, onlar üçün əlverişli həyat şəraitinin yaradılması sayəsində mümkün olmuşdur.

Rus tədqiqatçısı V.L.Veliçko hələ XX əsrin əvvəllərində yazdığı əsərlərində «Qafqazın erməniləşdirilməsi»dən narahat olaraq bunun qarşısının alınmasının vacibliyini göstərmişdir. V.Veliçko erməniləri Qafqaza çağırılmamış qonaqlar adlandırmışdı [4].

Başqa bir erməni mənşəli rus tədqiqatçısı ermənilərin daxili xislətini xarakterizə edərək yazmışdır: «Я имею ввиду поговорить об армянах, чтобы вы могли окончательно убедиться, что она представляет из себя крайне беспокойную нацию, доставляющую государству одни только осложнения» [10, s.45].

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi haqqında rus tədqiqatçısı N.N.Şavrovun gətirdiyi dəlillər təkzibedilməzdir. O yazırdı:

«... 1826-1828-ci illərin müharibəsindən sonra biz (yəni Rusiya) 1828-ci ildən 1830-cu illərə kimi 2 il müddətində Zaqafqaziya 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənilərini köçürərək onları Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında, habelə Tiflis, Borçalı və Axalsix qəzalarında, ən münbit və yararlı torpaq sahələrində yerləşdirdik. Onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış, müsəlman əhalisinin varlı mülkədarlarının şəxsi mülkiyyətindən isə 2 milyon rublluq torpaq sahələri satın alınmışdır. Həmin ermənilərin çoxu Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün ətrafında yerləşdirilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, rəsmi köçürülmüş 124 min ermənidən başqa buraya xeyli miqdarda qeyri-rəsmi köçürülmüş ermənilər də axışmışdır. Beləliklə onların ümumi sayı 200 mindən artıq olmuşdur». O daha sonra göstərmişdir: «1853-1856-cı illərin Kırım müharibəsindən sonra xeyli miqdarda erməni buraya köçürülmüşdür.»- «... 1877-1878-ci illərin rus-türk müharibəsindən sonra Kiçik Asiya ermənilərinin Zaqafqaziya axını yeni qüvvə ilə davam edir. 1893-1894-cü illərin erməni iğtişaşlarından sonra ermənilərin buraya köçməsi yeni vüsət alır» [22, s. 59-61]. O, əsərinin başqa bir yerində göstərdi ki, 1908-ci ilin məlumatına görə Zaqafqaziya yaşayan 1300 min ermənin 300 min 1896-1908-ci illərdə buraya köçürülmüşdür. Bax budur təkzibedilməz faktlar. Yəni, ermənilərin iddia etdiyi ki, kimi onların müsəlmanlar(türklər, azərbaycanlılar)tərəfindən guya „özlərinin əzəli torpaqlarında sıxışdırılan məzlum xalqdan“ yox, tarixi Azərbaycan ərazisinə köçürülən və onlara torpaq vermiş yerli azərbaycanlılara qarşı nankorluq edən ermənilərdən söhbət getməlidir.

Çar hökumətinin erməni vilayətində gəlirlər və dövlət mülkiyyəti idarəsinin rəisi İ.Şopen öz yazılarında ermənilərin ərazi iddialarının əsassız olduğunu, İrəvanın Azərbaycanlılara məxsus olmasını sübut edən çoxlu faktlar gətirmişdir. Göstərmişdir ki, İrəvan Hüseyn xan tərəfindən idarə edilərkən şəhərdə 8 erməni məliyi və bəyi, 1 erməni mirzəsi, 12 ruhanisi olduğu halda Azərbaycanlılardan 4 xan, 51 bəy, 19 mirzə, 50 molla, 39 seyid, 3 dərviş var idi [23, s. 162].

Ermənilərin təkə Cənubi Qafqaza deyil, butövluədə Kiçik Asiyaya gəlmə, köçmə olması ən yeni erməni tədqiqatçıları tərəfindən də etiraf edilir. Məsələn amerikada yaşayan erməni əsilli tarixçi R.Syuni özünün «Взгляд на Арапат. Армения в новой истории(Loking Toward Ararat Armenniya in Modern History, Bloomington, Indiana University Press. 1993) əsərində birmənalı yazır: “Tarixi Ermənistan ərazisinə (Kiçik Asiya nəzərdə tutulur)ermənilər 2600 il bundan əvvəl köç etmişlər, yəni onlar bu əraziyə “gəlmədirlər”. “kolonistlərdir”. Onlar burada mövcud olmuş Urartu dövlətinin ərazisini zəbt etmişlər”(t.e.d. İlqar vNiftəliyevin təqdim etdiyi qeydlərdən).

1827-ci ildən rusların işğal etdikləri İrəvan şəhərinin əhalisinin 70%-dən çoxunu azərbaycanlılar təşkil edirdi. Erməni müəlliflərindən Zaen Qorqodyan bunu etiraf edərək yazırdı ki, İrəvan xanlığında 2310 kənddən 2000-i azərbaycanlılara məxsus idi.

Ermənilərin Azərbaycan və Qafqaza köçmə olması görkəmli azərbaycan tarixçilərindən Z. Buniyadovun[3], İ. Əliyevin[2], T. Köçərlinin[12], R. Hüseynzadənin[7] və başqalarının əsərlərində geniş işıqlandırılmışdır.

Çox təəssüf ki, xarici havadarlarından hərtərəfli dəstək alan, Azərbaycanda XX əsrin 80 - ci illərinin sonu, 90 - cı illərinin ilk illərində hakimiyyətdə olmuş rəhbərlərin məsuliyyətsizliyi və səriştəsizliyindən istifadə edən erməni vandalları tarixi – arxeoloji abidələrlə zəngin olan, əzəli - əbədi Azərbaycan torpaqlarını, Qarabağı işğal edə bildilər. Bunun nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi Azərbaycan rayonu otuz ilə qədər işğal altında qalmışdır. Zəngin təbii sərvətlərə malik ərazilərimizdə həm də tariximizin ən müxtəlif mərhələlərini əks etdirən unikal və çox halda analoqu olmayan tarixi – arxeoloji – memarlıq abidələri yağı düşmən tapdağı altında qalmışdır.

Öldə olan məlumatlara görə ermənilər işğal dövründə Qarabağ ərazisində yüzlərlə tarixi abidəni dağıtmışlar. AMEA Arxeologiya və Antropologiya institutu əməkdaşlarının işğaldan azad olunmuş ərazilərdə apardığı monitorinqlər bunu sübut edən çoxsaylı faktlar aşkar etmişdir. Ermənilər təkə tarixi ərazilərimizi işğal etməklə kifayətlənməmişlər. Onlar mütəmadi olaraq, ən müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar, toplantılar, qurumlar qarşısında həyasız bəyanətlərlə çıxış edərək tarixi ərazilərimizin, deməli tarixi

abidələrimizin də onlara məxsus olmasını iddia edirdilər. Danılmaz faktıdır ki, ermənilər əzəli-əbədi ərazilərimizi işğal etməklə yanaşı, tarixi-arxeoloji abidələrimizin də onlara məxsusluğu iddiasında olmuşlar. Bu azmış kimi, ermənilər dünya birliyində mövcud olan bütün sivil qaydalara məhəl qoymadan, buna heç bir hüququ olmadan, işğal altında olan tarixi Azərbaycan ərazilərində arxeoloji axtarışlar və qazıntılar aparmışlar. Həm də bu qazıntılar təkcə Ermənistan dövlət strukturları deyil, varlı erməni diasporası tərəfindən də “səxavətlə” maliyyələndirilmişdir. Halbuki, işğal altındakı Azərbaycan ərazilərində qazıntılar aparılması və tarixi – mədəniyyət abidələrimizin kütləvi məhvi və saxtalaşdırılması 1954-cü ildə qəbul olunmuş Haaqa Konvensiyasına ziddir. Bundan başqa, işğal altında olan ərazilərimizdə tarixi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və saxtalaşdırılması ilə UNESCO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında” konvensiyası da pozulmuşdur.

Eyni sözləri tarixi Qərbi Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələrində ermənilər tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar haqqında da demək olar. Bu abidələr tarixin ən müxtəlif dövrlərini əhatə edir. Bunların sırasında Cənubi Qafqazın Azərbaycanla bağlı geniş ərazisində məskunlaşmış etnik massivin yadigarı olan, e.ə. XIV-VIII əsrlərə aid Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti abidələri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Azərbaycan incisi olan füsunkar təbiətli Göyçə gölünün (ermənilər gölün adını dəyişərək Sevan adlandırmışlar) simal - qərb sahilində yerləşən məşhur kurqan abidələri haqqında məlumat verməyi məqsədmüvafiq sayırıq. Kurqanlar 1950- ci ildən, azərbaycanlıların məskunlaşdığı Ördəkli(ermənilər öz çirkin ənənəsinə sadıq qalaraq kəndə qondarma Lçaşen adını vermişlər) kəndinin yaxınlığında, gölün suyunun azalması nəticəsində üzə çıxması ilə qeydə alınmışdır. Bura azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən çoxsaylı abidələrlə zəngindir. Orada XX əsrin ortaları və ikinci yarısında 450 – dən artıq müxtəlif tipli kurqan və başqa abidələr qazılmışdır. Qazıntılar əsasən erməni arxeoloqu A.Mnasakanyan tərəfindən aparılmışdır[16, c. 146-153]. Kurqanlar müxtəlif ölçülü olub, örtüyü əsasən daşlardan ucaldılmışdır. Kurqanlarla yanaşı, burada kromlaxlar da geniş təmsil olunmuşdur. Kurqanların diametri 18-20 m., hündürlüyü 1-2 m arasında olmuşdur. Kurqanaltı qəbirlərin bəziləri çox böyük ölçülü olub, iri sal daşlardan qurulmuşdur(“daş qutular”). Bu tip daş qutu qəbirlər və kurqanlar Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin yayıldığı geniş coğrafi ərazidə yetərincə təmsil olunmuşdur. Ördəkli (Lçaşen)kurqanlarındakı qəbirlərin bir çoxu sadəliyi, kasıb avadanlıqları ilə seçilsə də, digərləri mürəkkəb dəfn mərasimi ilə müşayiət olunan zəngin və çoxçeşidli artefaktların varlığına görə diqqəti cəlb edir. Çox güman ki, bu tip abidələr tayfanın çox varlı təbəqələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunu həm dəfn mərasiminin mürəkkəbliyi, həm dəfn arabalarının mövcudluğu və döyüş arabalarının modellərinin varlığı da sübut edir.[16, c.146-147; 17, №2, c. 139-152; 15, c. 97-101; 21, c. 5-12]. Ördəkli abidələri içərisində 1 saylı kurqa zənginliyi baxımından daha maraqlıdır. 2-3 m artıq dərinliyə, 3,3 m enə malik daş qutu tipli qəbrin içərisinə dəfn taxtı qoyulmuş, yanında dəfn arabası yerləşdirilmişdir. Elə oradaca tuncdan tökülmüş cəng arabası modeli qoyulmuşdur. Qəbir avadanlığı zənginliyi baxımından onun yüksək zümrəyə malik olmasını göstərir. Artefaktlar keramika nümunələrindən, tunc, serdolik(əqiq), sürmə, qızıl, pastadan hazırlanmış muncuqlardan, digər bəzək əşyalarından, tuncdan hazırlanmış “zaqafqaziya tipli” təbərzin balta, yastı balta, iskanə tipli alət, üç dişli döyüş yabası, yastı, şəbəkəli başlıqlı güzgü, quş fiqurlarından ibarətdir. Bunlarla yanaşı, həmçinin, digər maraqlı əşyalar da əldə olunmuşdur.

2 saylı digər kurqan da zənginliyi baxımından birincidən geri qalmırdı. Daş hörgüsü ilə şərq-qərb bölmələrinə ayrılmış dərin və geniş quruluşlu qəbrin hər iki bölməsində dəfn arabaları yerləşdirilmişdir. Burada 12 insan skeletinə rast gəlinmişdir. Onların yanına 100 dən artıq keramika nümunələri, ağacdan məişət əşyaları, tuncdan quş fiqurları, zinqrovlar, şəbəkəli tunc lövhələr, mindən artıq müxtəlif tipli, o cümlədən qızıldan muncuqlar, qızıldan lövhələr, fiqurlar, tunc və qalaydan düymələr və s. qoyulmuşdur. 2 saylı kurqanın materialları içərisində üç ədəd zaqafqaziya tipli tunc təbərzin balta, iki yastı balta, toppuz başlığı, tuncdan üç ədəd orijinal quruluşlu, tunc qının içərisinə yerləşdirilmiş, bir üzündə ilan rəsmi, digər üzündə şəbəkəli bəzəkləri olan yastı xincər, onların yaxınlığında dəvəgözü(obsidian) daşından ox ucluqları diqqəti cəlb edir[16, s.151-152]. Burada həmçinin at dəfni, ata məxsus altı ədəd qaytarğanlı tunc cilov da aşkar olunmuşdur. Bu tip kurqanlar yüksək səviyyəli ierarxiyaya malik tayfa başçılarına məxsus, Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin e.ə. XIV-XIII əsrlərinə aid kurqan abidələri ilə bir sırada durur. Bu tip kurqanlar Qarabağ, Gəncəçay, Mingəçevir abidələr kompleksində geniş yayılmışdır.

Tarixi Zəngəzur mahalının Tolors kəndində aşkar edilmiş, Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin ikinci inkişaf pilləsini özündə ehtiva edən e.ə. XII-XI əsrlərə aid başqa bir abidə də maraq doğurur[18]. Burada aşkar olunmuş artefaktlar Qarabağın və bütünlükdə Azərbaycanın eyni dövrlü başqa abidələrindən məlum olan müxtəlif tipli maddi-mədəniyyət nümunələri ilə bir tiplidir. Onların sırasında Dovşanlı, Xocalı, Axmaxı, Ballıqaya-Sırxavənd, Mingəçevir, Gəncəçay, Borsunlu, Yedditəpə, Qarabulaq, Sarıçoban və s. kurqanlarından məlum olan tunc qılınç, döyüş zirehləri, bəzək əşyaları, saxsı qablar xüsusilə fərqlənir.

Həm Göyçəgölü - Ördəkli kurqanlarından, həm Tolors abidəsindən, həm də Zəngəzurun başqa oxşar abidələrindən əldə olunmuş artefaktların indentikliyi, məlum geniş coğrafi ərazidə məskunlaşmış etnik massivin vahid ictimai-siyasi qurumun tərkib hissəsi olmasını sübut edir. Biz birmənalı olaraq qeyd etməyi lazım bilir ki, Azərbaycanda geniş yayılmış etnik-mədəni massivin daşıyıcıları olan Xəcalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin Qafqaz Albaniyası dövlətinin təşəkkülü və formalaşmasında müstəsna rol oynaması tarixi fakt kimi öz təsdiqini tapır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, IV cild, Bakı, Elm, 2000
 2. Алиев И. Нагорный Карабах: История, факты, события. Баку, Элм, 1989
 3. Буняядов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965
 4. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы. Баку, 1990
 5. Глинко С. Описание переселения армян в пределы России. Москва, 1831
 6. Грибоедов А.С. Сочинения в 2 томах. Т.2, Москва, 1971
 7. Гусейнзаде Рауф. Кавказ и армяне. Баку, 2014
 8. Еремян С.Т. Очерки истории СССР. III-IX вв. Москва, 1958
 9. История Азербайджана (под ред. Игара Алиева). Баку, Элм, 1995
 10. Ишханян Б. Народности Кавказа. Петроград, 1910
 11. Канадлев И.Н. Очерки Закавказской жизни. Баку, 1990
 12. Көçәрлі Т. Qarabağ, Bakı, 2002
 13. Коркодян З. Население Советской Армении. Ереван, 1932
 14. Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и армяне. Руководство по Армянскому вопросу. Баку, 1996
 15. Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964, с.97-101
 16. Мнацаканян А.О. Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. (предварительное сообщение). Советская археология, 1957, № 2, с. 146-153
 17. Мнацаканян А.О. Древние повозки из курганов бронзового века на территории оз. Севан. Советская археология, 1960, № 2, с. 139-152
- казы
18. Мнацаканян А.О. Находки бронзового века в селении Толорс (в Зангезуре) Армянской ССР. КСИИМК, 1954
 19. Орбели И.О. Избранные труды. Ереван, 1963
 20. Парсамян В.А. История Армянского народа (1801-1900гг.). Книга первая. Ереван, 1977
 21. Петросян Л.А. Колесные повозки из могильника Лчашен эпохи поздней бронзы. «Научные ведомости». Серия: История. Политология. 2017, №15(264), вып. 43
 22. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб, 1911
 23. Шопен И. Исторический памятник. Состояние Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852

Summary

The importance of the archaeological monuments of the bronze age in Western Zangezur in studying the history of statehood
Jafarov H.F., Jafarova D.H.

Keywords: *Western Azerbaijan, Zangezur, archaeology, monuments, ethnic identity, Armenian myth, artifacts*

This article aims to demonstrate, through factual evidence, that the Armenians living in the present-day historical region of Western Azerbaijan were not the indigenous population, but rather immigrants. It also sheds light on the role of the archaeological sites of Western Zangezur in the history of statehood. According to the views of prominent Orientalist scholars from various countries, the Armenians were originally migrants from the Balkan Peninsula who settled in the north-western part of Asia Minor. This region was called Armatana, later renamed Hayasa. In the 12th century BCE, the ancestors of the Armenians moved to the southeastern part of Lake Van. In the middle of the 8th century BCE, these lands were incorporated into the Urartu kingdom and were named Urmi or Arme. Armenian scholars themselves acknowledge these historical facts (e.g., I. Orbeli, S. Eremyan, V. Parsamyan, and others). Armenian archaeologists have conducted excavations around the Zangezur region and near Lake Goycha, where they uncovered a series of artifacts related to the Khocali-Gedabay archaeological culture of the Bronze Age. The

study of these Bronze Age monuments serves as valuable sources for exploring the history of our ancient statehood.

Резюме

Роль археологических памятников эпохи бронзы Западного Зангезура в изучении истории государственности азербайджана Джафаров Г.Ф., Джафарова Д.Г.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Зангезур, археология, памятники, этнические принадлежности, армянские мифы, артефакты

В представленной статье приводятся факты, доказывающие, что армяне, ныне проживающие на исторических землях Западного Азербайджана, не являются коренным населением, а являются пришлыми. Так, по мнению выдающихся востоковедов разных стран, армяне в древности переселились с Балканского полуострова и обосновались на северо-западе Малой Азии. Эта область называлась Арматана, а затем — Хаяса. В XII веке до н.э. армяне переселились на юго-восток от озера Ван. В середине VIII века до н.э. эти земли вошли в состав государства Урарту, и получили название Урми, а затем Арме. Эти факты признаются и самими армянскими авторами (И.Орбели, С.Еремян, В.Парсамян и др.). Армянские археологи, жившие на этих землях, проводили раскопки памятников в Зангезурском районе, в районе озера Гейча и в других местах, относящихся к Кедабекской археологической культуре.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNDƏ ELM, TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİNİN ROLU

Cəfərova Ətrabə Şirastan qızı

ADPU-nun Ağcabədi filialı, Ağcabədi, Azərbaycan
etrabe.ceferova@aqcebedi.adpu.edu.az

Açar sözlər: elm siyasəti, təhsil sistemi, mədəniyyət siyasəti, informasiya.

Elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasəti bir-biri ilə sıx bağlı olub, müstəqil dövlətin formalaşması və möhkəmlənməsində əsas strateji istiqamətlərdən sayılır. Elm və təhsil sistemi yüksək ixtisaslı, yaradıcı düşüncəli insan kapitalının formalaşmasına şərait yaradır, mədəniyyət milli kimliyin, mənəvi dəyərlərin və vətəndaş həmrəyliyi qorunmasında mühüm rol oynayır. İnformasiya siyasəti isə cəmiyyətdə şəffaflığın təmin edilməsinə, dövlət və ictimai institutlar arasında qarşılıqlı əlaqənin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu sahələrin dövlət siyasətində prioritetləşdirilməsi Azərbaycanın müstəqilliyinin, suverenliyinin, konstitusiyası quruluşunun və ərazi bütövlüyünün möhkəmlənməsinə yönəlmişdir.

Müasir dövrdə dövlət quruculuğunun əsas məqsədi yalnız siyasi idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi deyil, həm də insan kapitalının və milli kimliyin möhkəmləndirilməsidir. Elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasəti bu məqsədlərin həyata keçirilməsində əsas vasitələrdir. Dövlətin gücü onun iqtisadi potensialı ilə yanaşı, intellektual səviyyəsi və mənəvi dəyərləri ilə də ölçülür (Əhmədov, 2023).

Azərbaycan Respublikasında bu sahələr müstəqillik illərindən etibarən dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi müəyyən edilmişdir. Heydər Əliyev ideyaları əsasında formalaşan elm və təhsil siyasəti, milli mədəniyyətin qorunması və müasir informasiya sistemlərinin yaradılması ölkənin dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə vermişdir (“Heydər Əliyev və Azərbaycanda vahid elm-təhsil siyasətinin təməlləri”, 2010).

Elm istənilən müasir dövlətin intellektual dayağıdır. Elmi inkişaf olmadan nə iqtisadi, nə də sosial tərəqqidən danışmaq mümkündür. Azərbaycanda elm sahəsində həyata keçirilən islahatlar, xüsusilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının struktur yenilənməsi, fundamental və tətbiqi elmlərin integrasiyasını gücləndirmişdir.

Elmin dövlət siyasətində rolu təkcə elmi nəticələrin əldə olunması ilə bitmir; o, dövlətin strateji qərarlarının elmi əsaslarını formalaşdırır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında “Elm haqqında” Qanunun qəbul edilməsi mühüm mərhələ olmuşdur. Qanun elmi fəaliyyətin hüquqi bazasını möhkəmləndirərək elmi potensialın iqtisadi və sosial inkişafı ilə əlaqələndirilməsini təmin etmişdir.

Heydər Əliyev elmi “dövlətin gələcəyi üçün strateji resurs” adlandırmışdı. Bu konsepsiya bu gün də Azərbaycan elmi siyasətinin əsasını təşkil edir (Ulu öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti, 2008).

Təhsil sistemi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən ən mühüm sahələrdən biridir. Təhsilin keyfiyyətli olması elmi tədqiqatların səviyyəsinə, texnoloji irəliləyişə və ümumilikdə dövlətin modernləşmə imkanlarına birbaşa təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasında “Təhsil haqqında” Qanun və “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” bu sahədə dövlətin prioritetlərini müəyyənləşdirir. Strategiyanın əsas məqsədi rəqabətqabiliyyətli, milli dəyərlərə sadıq, eyni zamanda global dünyaya açıq və çevik düşüncəli vətəndaş yetişdirməkdir.

Hümeyir Əhmədov (2023) qeyd edir ki, təhsil sistemi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir. Çünki təhsilli və düşüncəli gənclik həm milli kimliyin qorunmasına, həm də dövlətin davamlı inkişafına zəmanət verir.

Bu gün Azərbaycan təhsil sistemi Bologna prosesinə integrasiya etməklə beynəlxalq elmi-tədris məkanına daxil olub, müasir idarəetmə modellərindən və rəqəmsal təhsil texnologiyalarından geniş istifadə edir.

Mədəniyyət hər bir xalqın tarixi yaddaşını, mənəvi dəyərlərini və milli kimliyini qoruyan gücdür. Dövlətin mədəniyyət siyasətinin əsas məqsədi isə bu dəyərləri inkişaf etdirmək və onları gələcək nəsillərə ötürməkdir.

Azərbaycanda mədəniyyət siyasəti dövlət səviyyəsində sistemli şəkildə həyata keçirilir. Mədəniyyət Nazirliyinin strategiyası, UNESCO ilə əməkdaşlıq, eləcə də “Azərbaycan mədəniyyəti dünya miqyasında” layihələri bu istiqamətdə mühüm rol oynayır (“Mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində elmin rolu”, 2010).

Milli mədəniyyətin inkişafı həm də dövlətin beynəlxalq imicinə müsbət təsir göstərir. Qobustan, İçərişəhər, Şəki Xan Sarayı kimi tarixi irs nümunələrinin beynəlxalq səviyyədə tanınması, “Mugham” və “Aşıq sənəti”nin UNESCO siyahısına daxil edilməsi bu siyasətin nəticəsidir.

Mədəniyyət yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də müasirliklə ənənənin vəhdətidir. Bu mənada, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza, Anar, Elçin kimi müasir ədiblərin yaradıcılığı milli düşüncənin mədəni təzahürü kimi dövlət ideologiyasının da formalaşmasına təsir etmişdir.

XXI əsrdə informasiya siyasəti dövlətin şəffaf idarəçiliyinin əsas komponentlərindən biridir. Informasiya təhlükəsizliyi, media azadlığı və rəqəmsal transformasiya dövlətin modern idarəetmə modelinin ayrılmaz hissəsidir.

Azərbaycanda informasiya siyasətinin əsas məqsədi cəmiyyətin maarifləndirilməsi, dövlət-cəmiyyət münasibətlərinin şəffaflaşdırılması və milli informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. “Elektron hökumət” və “Açıq hökumət” təşəbbüsləri bu istiqamətdə mühüm addımlardır (“Kitabxanaşünaslıq və informasiya”, BDU, 2012).

Bununla yanaşı, informasiya siyasəti cəmiyyətin mədəni və intellektual səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edir. Milli Kitabxananın rəqəmsal resurslarının yaradılması, onlayn təhsil və media savadlılığının təşviqi dövlətin informasiya idarəçiliyində əsas istiqamətlərdəndir.

Dövlətin dayanıqlı inkişafı bu dörd sahənin qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Elm təhsilin elmi əsaslarını formalaşdırır, təhsil mədəniyyətin daşıyıcısını yetişdirir, mədəniyyət informasiya siyasətinin dəyərlər sistemini müəyyənləşdirir, informasiya siyasəti isə bu dəyərlərin cəmiyyətə çatdırılmasını təmin edir.

Bu integrasiya modeli Azərbaycanın dövlət strategiyalarında da əksini tapır. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində qeyd olunur ki, milli kimlik, bilik və innovasiyaya əsaslanan inkişaf modelinin əsas dayaqları elm, təhsil və mədəniyyətdir.

Elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasəti dövlətin həm intellektual, həm mənəvi, həm də inzibati dayaqlarını təşkil edir. Bu sahələrin hər biri dövlətin möhkəm ideoloji və idarəetmə bazasının formalaşmasında xüsusi yer tutur. Elm dövlətin inkişaf strategiyasını elmi əsaslarla təmin edir, təhsil bu strategiyanın həyata keçirilməsini mümkün edən bilikli və düşüncəli insan potensialı yaradır, mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi bütövlüyünü və milli kimliyini qoruyur, informasiya siyasəti isə bütün bu dəyərlərin cəmiyyətə çatdırılmasını və şəffaf idarəetmə mühitində reallaşdırılmasını təmin edir.

Azərbaycanın dövlət quruculuğu təcrübəsi göstərir ki, yalnız iqtisadi və hərbi güc deyil, həm də elmi düşüncə, mədəni irs və maarifçilik dəyərləri müstəqil dövlətin əsas təminatıdır. Müstəqillik illərində həyata keçirilən dövlət proqramları — elm və təhsil islahatları, milli mədəniyyətin qorunması strategiyaları, eləcə də informasiya təhlükəsizliyi və rəqəmsal idarəetmə siyasəti — bu dörd istiqamətin qarşılıqlı əlaqəsini daha da gücləndirmişdir.

Dövlət siyasətinin bu istiqamətlər üzrə davamlı və uzlaşdırılmış şəkildə aparılması həm insan kapitalının keyfiyyətə yüksəlməsinə, həm də milli kimliyin qorunaraq global proseslərə integrasiya olunmasına şərait yaradır. Elm insanı düşünməyə, təhsil öyrənməyə, mədəniyyət yaşamağa, informasiya siyasəti isə bu dəyərləri düzgün yönləndirməyə vadar edir.

Bu baxımdan, elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasətinin vəhdəti Azərbaycan dövlətçiliyinin sabitliyini, müstəqilliyini və gələcəyə inamlı inkişafını təmin edən əsas sütunlardır. Onların qarşılıqlı sinxron fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan həm mənəvi, həm intellektual, həm də texnoloji baxımdan dayanıqlı dövlət modeli formalaşdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycanın təhsil sistemi milli təhlükəsizlik kontekstində." Hümeyir Əhmədov. 525 qəzet. 525.az
2. "Heydər Əliyev və Azərbaycanda vahid elm-təhsil siyasətinin təməlləri." *Xalq Qəzeti*, may 2010. anl.az
3. "Kitabxanaşünaslıq və informasiya." Bakı Dövlət Universiteti. anl.az
4. "Mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində elmin rolu." *Anl.az*, iyun 2010. anl.az
5. "Ulu öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti." *Anl.az*, dekabr 2008.

Summary

The role of science, education and cultural policy in modern Azerbaijani statehood

Jafarova A.Sh.

Keywords: science policy, education system, cultural policy, information

Science, education, culture and information policy are closely interconnected and are considered to be the main strategic directions in the formation and strengthening of an independent state. The science and education system creates conditions for the formation of highly qualified, creatively thinking human capital, and culture plays an important role in the protection of national identity, spiritual values and civil solidarity. Information policy serves to ensure transparency in society and strengthen the interaction between state and public institutions. Prioritizing these areas in state policy is aimed at strengthening the independence, sovereignty, constitutional structure and territorial integrity of Azerbaijan.

Резюме

Роль науки, образования и культурной политики в современной Азербайджанской государственности

Джафарова А.Ш.

Ключевые слова: научная политика, система образования, культурная политика, информация.

Наука, образование, культура и информационная политика тесно взаимосвязаны и считаются основными стратегическими направлениями в становлении и укреплении независимого государства. Система науки и образования создает условия для формирования высококвалифицированного, творчески мыслящего человеческого капитала, а культура играет важную роль в защите национальной идентичности, духовных ценностей и гражданской солидарности. Информационная политика служит обеспечению прозрачности в обществе и усилению взаимодействия государственных и общественных институтов. Приоритетность этих направлений в государственной политике направлена на укрепление независимости, суверенитета, конституционного строя и территориальной целостности Азербайджана.

Özet

Modern Azərbaycan devletinde bilim, eğitim ve kültür politikasının rolü

Jafarova A.Sh.

Anahtar kelimeler: bilim politikası, eğitim sistemi, kültür politikası, bilgi.

Bilim, eğitim, kültür ve bilgi politikası birbiriyle yakından bağlantılıdır ve bağımsız bir devletin oluşumu ve güçlenmesinde temel stratejik yönler olarak kabul edilir. Bilim ve eğitim sistemi, yüksek nitelikli ve yaratıcı düşünen insan kaynağının oluşumu için gerekli koşulları yaratırken, kültür, ulusal kimliğin, manevi değerlerin ve sivil dayanışmanın korunmasında önemli bir rol oynar. Bilgi politikası, toplumda şeffaflığın sağlanmasına ve devlet ile kamu kurumları arasındaki etkileşimin güçlendirilmesine hizmet eder. Devlet politikasında bu alanlara öncelik verilmesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığını, egemenliğini, anayasal yapısını ve toprak bütünlüğünü güçlendirmeyi amaçlamaktadır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ELM, TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİNİN DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA ƏHƏMİYYƏTİ

Cəfərova Sevil Rafiq qızı

ADPU-nun Ağcabədi filialı, Ağcabədi, Azərbaycan

sevil.ceferova@aqcebedi.adpu.edu.az

Açar sözlər: *təhsil sistemi, milli kimlik, dövlət quruculuğu.*

Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu prosesində elm, təhsil və mədəniyyət siyasəti strateji vəhdət təşkil edir. Elm dövlətin intellektual dayaqını, təhsil insan kapitalını, mədəniyyət isə milli-mənəvi sabitliyi formalaşdırır. Bu sahələrin qarşılıqlı əlaqəsi həm dövlətin idarəetmə sistemini təkmilləşdirir, həm də cəmiyyətin mənəvi bütövlüyünü qoruyur. Elm-təhsil-mədəniyyət vəhdəti Azərbaycanın suverenliyinin, konstitusiyə dəyərlərinin və milli kimliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Müstəqillik dövründə həyata keçirilən strategiyalar bu sahələrin dövlət siyasətində prioritetləşdirilməsini təmin etmiş, nəticədə dayanıqlı inkişaf və milli birliyin əsası yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik konsepsiyası milli maraqlar, mənəvi dəyərlər və elmi tərəqqi əsasında qurulmuşdur. Müasir dövrdə dövlətin sabitliyi və inkişafı yalnız iqtisadi güc və siyasi mexanizmlərlə deyil, həm də elmi, təhsil və mədəni potensialla müəyyən olunur. Elm, təhsil və mədəniyyət siyasəti bir-birini tamamlayan və dövlətin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edən sahələrdir. Bu üç istiqamət insan kapitalının formalaşdırılmasına, milli ideologiyanın gücləndirilməsinə və cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Azərbaycan dövləti müstəqillik illərindən etibarən bu sahələrin hər birini prioritet istiqamət kimi müəyyən etmiş, elmi-tədris islahatlarını, mədəni siyasəti və milli dəyərlərin qorunmasını dövlət proqramlarının mərkəzinə gətirmişdir (Heydər Əliyev, 2008).

Elm dövlətin idarəetmə modelini və iqtisadi siyasətini rəşional əsaslar üzərində qurmağa imkan verir. Elmin inkişafı cəmiyyətin intellektual potensialını formalaşdırır, innovasiyalrı stimullaşdırır və milli təhlükəsizliyin təminatında mühüm rol oynayır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, elmi-tədqiqat institutları və ali məktəblər arasında inteqrasiya prosesləri elmi nəticələrin praktikaya tətbiqinə şərait yaratmışdır.

“Elm haqqında Qanun” (2016) elmi fəaliyyətin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirmiş, dövlətin bu sahədə məsuliyyətini artırmışdır. Heydər Əliyev elmin “dövlətin gələcəyini təmin edən strateji sahə” olduğunu vurğulayırdı (“Ulu öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti”, 2008). Hazırda elm siyasəti “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinə uyğun şəkildə bilik əsaslı iqtisadiyyat modelinin yaradılmasına yönəlmişdir.

Elm siyasətinin təbii davamı olan təhsil sistemi cəmiyyətin modernləşməsi və milli sabitliyin təminatında həlledici rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında “Təhsil haqqında Qanun” (2009) və “Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (2013) insan kapitalının formalaşması üçün mühüm baza yaratmışdır. Bu sənədlər təhsilin keyfiyyətini artırmaq, tədris prosesində innovasiyalrı tətbiq etmək və milli-mənəvi dəyərlərlə qlobal təcrübə arasında tarazlıq yaratmaq məqsədini daşıyır. Hümeyir Əhmədovun fikrincə, təhsil sistemi milli təhlükəsizliyin ideoloji təməlidir, çünki təhsilli gənclik dövlətin davamlılığını və milli dəyərlərin yaşarlığını təmin edir (Əhmədov, 2023). Azərbaycanda təhsilin beynəlmilləşməsi, “Erasmus+” proqramları, distant təhsil və rəqəmsallaşma prosesləri təhsil siyasətini müasir qlobal meyarlara uyğunlaşdırmışdır.

Mədəniyyət xalqın tarixi yaddaşını, mənəvi dəyərlərini və kimliyini qoruyur. Azərbaycan mədəniyyəti qədim irs və müasirlik arasında körpü rolunu oynayır. “Mədəniyyət haqqında Qanun” (2012) və “Milli mədəniyyət konsepsiyası” (2014) dövlətin mədəni siyasətini sistemli əsasda formalaşdırmışdır. Mədəniyyət Nazirliyinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “Azərbaycan mədəniyyəti dünya miqyasında” proqramı və “Böyük Qayıdış” mədəni layihələri milli irsin beynəlxalq tanınmasına xidmət edir. UNESCO-nun qeyri-maddi irs siyahısına “Mugham”, “Aşıq sənəti”, “Novruz”, “Xalçaçılıq sənəti”nin daxil edilməsi Azərbaycanın mədəni siyasətinin uğurudur (Mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində elmin rolu, 2010). Bu siyasət yalnız keçmişin qorunması deyil, həm də gənclərin milli-mənəvi dəyərlərlə tərbiyə olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Elm, təhsil və mədəniyyət siyasətinin inteqrasiyası dövlətin dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas mexanizmdir. Elm təhsilin elmi bazasını yaradır, təhsil bu elmi cəmiyyətə ötürür, mədəniyyət isə bu prosesi mənəvi mühitdə sabitləşdirir. Azərbaycan təcrübəsində bu inteqrasiya modeli uğurla tətbiq olunur. Ali məktəblərdə mədəniyyət fənlərinin tədrisi, mədəni institutlarda elmi tədqiqatların aparılması, elmi

konfranslarda humanitar-mədəni mövzuların prioritet olması bu sinerjinin göstəricisidir. “Azərbaycan 2030” sənədində də qeyd olunur ki, insan kapitalının inkişafı elm, təhsil və mədəniyyət sahələrinin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır.

Müasir dövrdə informasiya siyasəti bu üç sahənin inkişafını sürətləndirən mühüm vasitədir. Rəqəmsallaşma, “Elektron universitet”, “Rəqəmsal kitabxana”, “Mədəni irs portalı” kimi layihələr elm, təhsil və mədəniyyətin informasiya texnologiyaları ilə integrasiyasını təmin edir. Bu proses həm şəffaflıq, həm də biliklərin əlçatanlığı baxımından dövlət siyasətinin effektivliyini artırır (Kitabxanaşünaslıq və informasiya, 2012).

Elm, təhsil və mədəniyyət siyasəti Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji, intellektual və mənəvi təməllərini təşkil edir. Bu sahələr təkcə dövlət idarəçiliyinin struktur elementləri deyil, həm də onun dayanıqlı inkişaf modelinin əsasını təşkil edən strateji istiqamətlərdir. Elm düşüncənin, təhsil biliklərin, mədəniyyət isə cəmiyyətin ruhunun və mənəvi bütövlüyünün daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu üç sahə bir-birini tamamlayaraq həm milli ideologiyanın möhkəmlənməsinə, həm də dövlətin beynəlxalq səviyyədə rəqəbatqabiliyyətliliyinin artmasına xidmət edir.

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyi göstərir ki, dövlətin gücü yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, eyni zamanda vətəndaşlarının intellektual səviyyəsi, elmi-texnoloji potensialı və milli-mədəni şüurunun dərinliyi ilə ölçülür. Elm sahəsində həyata keçirilən islahatlar və innovasiya yönümlü proqramlar, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, mədəniyyət siyasətinin milli dəyərləri qoruyaraq global məkana çıxması dövlətin gələcəyə hesablanmış inkişaf strategiyasının nümunəsidir.

Elm-təhsil-mədəniyyət vahdəti həm də milli kimliyin və suverenliyin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu sahələrin koordinasiyalı fəaliyyəti cəmiyyətin ideoloji birliyinə təmin edir, vətəndaşların milli dəyərlərə sadiqliyini və dövlətə bağlılığını gücləndirir. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, elm cəmiyyətin elmi düşüncə sistemini formalaşdırır, təhsil bu düşüncəni geniş kütlələrə ötürür, mədəniyyət isə bu bilik və dəyərləri mənəvi müstəvidə sabitləşdirir. Nəticədə, bu integrasiya Azərbaycan dövlətçiliyinin həm daxili sabitliyini, həm də global miqyasda nüfuzunu artırır.

Elm, təhsil və mədəniyyət siyasətinin sinerjisi Azərbaycanın XXI əsrdə modern, innovativ və mənəvi baxımdan bütöv dövlət modelinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu model təkcə ölkədaxili idarəetmə sistemində deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycanın imicini möhkəmləndirən əsas amillərdən biridir. Elm-təhsil-mədəniyyət vahdəti dövlətin sabitliyini təmin edən, onu global çağırışlara qarşı dayanıqlı edən və gələcək nəsillərə milli dəyərlərlə zəngin bir inkişaf mirası ötürən strateji konsepsiya kimi çıxış edir.

Beləliklə, bu üç istiqamətin – elmin, təhsilin və mədəniyyətin – qarşılıqlı tamamlayıcılığı müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas dayağı, onun uzunmüddətli inkişafının ideoloji və intellektual təminatıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritətlər. (2021). *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı*.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi*.
3. Elm haqqında Qanun. (2016). *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu*.
4. Əhmədov, H. (2023). *Azərbaycanın təhsil sistemi milli təhlükəsizlik kontekstində*. 525 qəzet.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycanda vahid elm-təhsil siyasətinin təməlləri. (2010). *Xalq Qəzeti*.
6. Kitabxanaşünaslıq və informasiya. (2012). Bakı Dövlət Universiteti.
7. Mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində elmin rolu. (2010). *Anl.az*.
8. Ulu öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti. (2008). *Azərbaycan qəzeti*.

Summary

The importance of science, education and cultural policy in state building in the Republic of Azerbaijan Jafarova S.R.

Keywords: education system, national identity, state building

In the process of state-building of the Republic of Azerbaijan, science, education and cultural policy form a strategic unity. Science forms the intellectual support of the state, education forms human capital, and culture forms national-moral stability. The interaction of these areas both improves the state's management system and protects the moral integrity of society. The unity of science-education-culture serves to strengthen the sovereignty, constitutional values and national identity of Azerbaijan. The strategies

implemented during the period of independence ensured the prioritization of these areas in state policy, as a result of which the basis for sustainable development and national unity was created.

Резюме

Значение науки, образования и культурной политики в государственном строительстве в Азербайджанской Республике Джафарова С.Р.

Ключевые слова: система образования, национальная идентичность, государственное строительство.

В процессе государственного строительства Азербайджанской Республики наука, образование и культурная политика образуют стратегическое единство. Наука составляет интеллектуальную опору государства, образование – человеческий капитал, а культура – национально-нравственную устойчивость. Взаимодействие этих сфер не только совершенствует систему государственного управления, но и защищает моральную целостность общества. Единство науки, образования и культуры служит укреплению суверенитета, конституционных ценностей и национальной идентичности Азербайджана. Стратегии, реализованные в период независимости, обеспечили приоритетность этих сфер в государственной политике, в результате чего была создана основа для устойчивого развития и национального единства.

MILLİ TƏHLÜKƏSİZLİK, MÜDAFİƏ SİYASƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MÖVQƏYİ

Eyvazlı Günel Rasim qızı

Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı, Azərbaycan

gunel.eyvazli@sport.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan, milli təhlükəsizlik, müdafiə siyasəti, beynəlxalq münasibətlər, regional sabitlik, enerji təhlükəsizliyi, diplomatiya, Cənubi Qafqaz, hərbi islahatlar, sülh prosesi, xarici siyasət, geosiyasi mövqe

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin formalaşması, əsas istiqamətləri və beynəlxalq münasibətlər sistemində tutduğu mövqe elmi baxımdan təhlil olunur. Qloballaşma, regional münaqişələr, enerji təhlükəsizliyi və yeni texnoloji çağırışlar fonunda Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasətinin kompleks xarakter daşdığı göstərilir. Tədqiqatda dövlətin təhlükəsizlik konsepsiyası, hərbi islahatlar, enerji və diplomatik strategiyalar sistemli şəkildə araşdırılır. [3, 6, 14]

Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan müstəqillik dövründə çoxşaxəli müdafiə siyasəti formalaşdırmış, güclü ordu və effektiv diplomatik balans vasitəsilə milli maraqlarını təmin etmişdir. 2020-ci il Vətən müharibəsi bu siyasətin praktiki nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Enerji və nəqliyyat layihələri – xüsusilə «Cənub Qaz Dəhlizi» və «Zəngəzur dəhlizi» – ölkənin beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirən strateji amillər kimi təhlil olunur.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın milli təhlükəsizlik modeli hərbi, iqtisadi və diplomatik komponentlərin integrasiyasına əsaslanır və regional sabitliyin təminində mühüm rol oynayır. Məqalə həmçinin post-münaqişə dövründə Azərbaycanın sülh təşəbbüsləri və gələcək strateji perspektivlərini də əhatə edir.

Mövzunun aktuallığı: Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində milli təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti hər bir dövlətin mövcudluğunun və suverenliyinin əsas təminatçısıdır. Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, regional münaqişələrin davamlı xarakter alması, enerji və nəqliyyat təhlükəsizliyi kimi amillər dövlətlərin təhlükəsizlik siyasətinə yeni məzmun gətirmişdir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası da məhz bu çoxşaxəli və dinamik beynəlxalq şəraitdə formalaşmış, dövlətin strateji maraqlarına, geosiyasi mövqeyinə və milli dəyərlərinə əsaslanmışdır. [3, 6, 14]

Azərbaycanın yerləşdiyi region — Cənubi Qafqaz — həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ölkənin milli təhlükəsizlik siyasəti yalnız hərbi müdafiə tədbirləri ilə məhdudlaşmır, həm də diplomatik, iqtisadi, enerji və humanitar komponentləri əhatə edir. Məqalənin məqsədi Azərbaycanın milli təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərini, beynəlxalq

münasibətlər sistemində tutduğu mövqeni və regional sabitliyə təsir mexanizmlərini elmi baxımdan təhlil etməkdir. [3, 6, 14]

Milli təhlükəsizlik anlayışı və Azərbaycanın təhlükəsizlik konsepsiyası. Milli təhlükəsizlik — dövlətin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və ictimai-siyasi sabitliyinin qorunması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası 2007-ci ildə qəbul edilmiş və dövlətin təhlükəsizlik prioritetlərini sistemləşdirmişdir. Konsepsiyada milli təhlükəsizlik aşağıdakı istiqamətlər üzrə müəyyən edilmişdir: [1, 4, 12]

- ❖ Dövlət suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması;
- ❖ Konstitusiya quruluşunun və ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması;
- ❖ Enerji və iqtisadi təhlükəsizlik;
- ❖ İnformasiya və kibertəhlükəsizlik;
- ❖ Regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərində iştirak;
- ❖ Ekoloji və humanitar təhlükəsizlik.

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin əsasını Ermənistanın uzun illər davam edən təcavüzü, işğal siyasəti və regionda sabitliyə təhdid yaradan amillər formalaşdırmışdır. Bu səbəbdən ölkənin təhlükəsizlik strategiyası ilk növbədə müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, ordu quruculuğuna və beynəlxalq təhlükəsizlik institutları ilə əməkdaşlığa yönəlmişdir.

Müdafiə siyasətinin formalaşması və hərbi islahatlar. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri müasir, peşəkar və milli maraqlara əsaslanan silahlı qüvvələrin formalaşdırılması olmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərində hərbi strukturun zəifliyi və xarici təsirlərə açıq olması dövlətin müdafiə qabiliyyətini məhdudlaşdırırdı. 2000-ci illərdən etibarən Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hərbi islahatlar yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu mərhələdə: [2, 3, 12, 13]

- ❖ Müdafiə sənayesi yaradıldı və milli hərbi istehsal gücləndirildi;
- ❖ Əsgərlik xidməti və zabit hazırlığı sistemləşdirildi;
- ❖ Hərbi doktrina (2010) qəbul olundu;
- ❖ NATO ilə «Fərdi tərəfdaşlıq üzrə fəaliyyət planı» (IPAP) çərçivəsində əməkdaşlıq dərinləşdirildi.

Azərbaycan Ordusunun peşəkarlığı və texniki təchizatı xüsusilə 2020-ci il Vətən müharibəsi zamanı öz təsdiqini tapdı. 44 günlük əməliyyat nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olundu, bu isə həm hərbi, həm də siyasi cəhətdən ölkənin müdafiə siyasətinin effektivliyini göstərdi.

Enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi diplomatiya. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin mühüm komponentlərindən biri enerji təhlükəsizliyi. Ölkə zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olmaqla yanaşı, bu resursları beynəlxalq əməkdaşlıq və iqtisadi sabitlik alətinə çevirmişdir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan (BTC), Bakı–Tbilisi–Ərzurum (BTE) və «Cənub Qaz Dəhlizi» kimi strateji layihələr təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi əhəmiyyət daşıyır. Bu layihələr vasitəsilə Azərbaycan: [9, 10, 15]

- ❖ Avropanın enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verir; [9, 10, 15]
- ❖ Regional əməkdaşlıq modelinin liderlərindən birinə çevrilir;
- ❖ Qərb və Şərq arasında etibarlı tərəfdaş statusu qazanır.

Enerji siyasətinin milli təhlükəsizliklə birləşməsi Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirir, iqtisadi asılılıq risklərini azaldır və geosiyasi təsir imkanlarını genişləndirir.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın mövqeyi. Azərbaycan çoxşaxəli xarici siyasət yürüdərək balanslaşdırılmış diplomatik xətt seçmişdir. Xarici siyasətin əsas prinsipi milli maraqların üstünlüyü və beynəlxalq hüquqa sadıqlıq üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan aşağıdakı beynəlxalq istiqamətlərdə fəal mövqe tutur: [3, 6, 14]

❖ Qoşulmama Hərəkatının fəal üzvü kimi hərbi bloklara qoşulmadan, beynəlxalq ədalət və dövlətlərin bərabər hüquqluluğu prinsipini müdafiə edir;

- ❖ BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İƏT, GUAM və digər təşkilatlarla əməkdaşlıq aparır;
- ❖ Türkiyə, Pakistan, Macarıstan, İsrail kimi dövlətlərlə strateji tərəfdaşlıq münasibətləri qurmuşdur.

Bundan başqa, Azərbaycanın xarici siyasətində humanitar diplomatiya da xüsusi yer tutur. Bakı Qlobal Forumu, Humanitar Zirvələr və beynəlxalq idman tədbirləri (Avropa Oyunları, İslam Həmrəyliyi Oyunları) vasitəsilə ölkə öz yumşaq güc potensialını artırmışdır.

Regional təhlükəsizlik və sülh təşəbbüsləri. Azərbaycan Cənubi Qafqazda sülhün və əməkdaşlığın bərqərar olmasını strateji prioritet kimi qəbul edir. 2020-ci il müharibəsindən sonra ölkə regionda post-münaqişə dövrü siyasəti həyata keçirir. Bu siyasətin əsas istiqamətləri: [8, 9, 11]

- ❖ Ermənistanla sülh müqaviləsinin imzalanması üçün diplomatik danışıqlar;
- ❖ Zəngəzur dəhlizi və nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin açılması;
- ❖ Qarabağ bölgəsində reintegrasiya proseslərinin həyata keçirilməsi;

❖ Regional iqtisadi integrasiyanın təşviqi.

Azərbaycanın bu yanaşması göstərir ki, dövlət yalnız öz təhlükəsizliyini deyil, həm də ümumi regional sabitliyi hədəf alır.

Yeni çağırışlar və strateji perspektivlər. Qlobal səviyyədə baş verən proseslər — geosiyasi rəqabət, informasiya müharibələri, kibertəhlükələr və iqlim dəyişiklikləri — Azərbaycanın milli təhlükəsizlik sisteminə yeni tələblər irəli sürür. Buna cavab olaraq: [7, 11, 12]

❖ Rəqəmsal təhlükəsizlik infrastrukturunu genişləndirilir;

❖ Müdafiə sənayesində texnoloji modernizasiya sürətlənir;

❖ Orduda süni intellekt və pilotsuz sistemlər tətbiq olunur;

❖ Diplomatik təşəbbüslərdə «dayanıqlı inkişaf» və «yaşıl enerji» konsepsiyaları ön plana çıxır.

Xüsusilə yaşıl enerji zonaları, Naxçıvan və Qarabağ regionlarının bərpası kimi təşəbbüslər. Azərbaycanın həm daxili təhlükəsizlik, həm də beynəlxalq imic siyasətinə töhfə verir.

Nəticə

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti milli maraqlara, müstəqilliyə və beynəlxalq hüquqa əsaslanır. Dövlətin hərbi-siyasi strategiyası yalnız təhlükələrin qarşısını almağa deyil, həm də regional və qlobal sabitliyə töhfə verməyə yönəlib. Beynəlxalq münasi-bətlər sistemində Azərbaycan:

❖ Güclü orduya,

❖ Dayanıqlı iqtisadiyyata,

❖ Müasir diplomatik şəbəkəyə,

❖ Enerji və nəqliyyat sahəsində strateji imkanlara malikdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası XXI əsrdə təhlükəsiz, müstəqil və etibarlı tərəfdaş kimi formalaşaraq, regional sabitliyin və beynəlxalq ədalətin təminində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş sənəd, 23 may 2007.
2. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası. Milli Məclis tərəfindən təsdiqlənmiş sənəd, 8 iyun 2010.
3. Aliyev, I. (2021). "New Realities in the South Caucasus after the 2020 War". Caucasus Strategic Studies Review, Vol. 5, No. 1, pp. 45-58.
4. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2024). Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri: Rəsmi mövqe sənədi. Bakı.
5. Cornell, S. E. (2017). Azerbaijan Since Independence. Routledge.
6. European Commission (2022). EU–Azerbaijan Energy Cooperation Roadmap. Brussels: Directorate-General for Energy.
7. Əliyev, İ. (2014). Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasəti və regional sabitlik. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
8. Əhmədov, V. (2023). "Azərbaycanın müdafiə sənayesinin inkişafı və texnoloji modernizasiya". Müdafiə Araşdırmaları Jurnalı, №4, s. 55-70.
9. Guliyev, F. (2020). "Azerbaijan's Foreign Policy in a Changing Regional Order". Caucasus Analytical Digest, No. 114, pp. 3-8.
10. Hasanov, Z. (2022). Post-münaqişə dövründə Azərbaycanın regional təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: ADA Universiteti Nəşriyyatı. [6, 5, 11]
11. İsmailzadə, F. (2015). "Energy Security and Diplomacy of Azerbaijan: Balancing East and West". Journal of Eurasian Studies, Vol. 6, No. 2, pp. 101-115.
12. Qasımov, A. M. (2020). Milli təhlükəsizlik və beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan. Bakı: Nurlar Nəşriyyatı. [10, 12, 7]
13. Məhərrəmov, R. (2019). Azərbaycan Respublikasının müdafiə strategiyası və beynəlxalq əməkdaşlıq. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
14. Məmmədli, E. (2021). "Cənubi Qafqazda geosiyasi dəyişikliklər və Azərbaycanın təhlükəsizlik prioritetləri". Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Jurnalı, №2(35), s. 17-29.
15. United Nations (2021). Report on Sustainable Development in the South Caucasus. New York: UNDP Publications.

Summary
Azerbaijan's position in national security, defense policy and international relations
Eyvazli G.R.

Keywords: *Azerbaijan, national security, defense policy, international relations, regional stability, energy security, diplomacy, South Caucasus, military reforms, peace process, foreign policy, geopolitical position.*

This article analyzes the formation and main directions of Azerbaijan's national security and defense policy, as well as the country's position in the international relations system. It argues that Azerbaijan's security strategy has a comprehensive nature shaped by globalization, regional conflicts, and energy challenges. The study examines the state's security concept, military reforms, and diplomatic strategies.

The findings show that Azerbaijan has built a multidimensional defense policy supported by a strong army and balanced diplomacy, effectively safeguarding its national interests. The 2020 Patriotic War is viewed as a key outcome of this policy. Energy and transport initiatives such as the Southern Gas Corridor and the Zangezur Corridor have strengthened Azerbaijan's strategic position in the region.

Overall, Azerbaijan's security model integrates military, economic, and diplomatic components, contributing significantly to regional stability and peace-building efforts in the post-conflict period.

Резюме
Национальная безопасность, оборонная политика и позиция Азербайджана в международных отношениях
Эйвазлы Г.Р.

Ключевые слова: *Азербайджан, национальная безопасность, оборонная политика, международные отношения, региональная стабильность, энергетическая безопасность, дипломатия, Южный Кавказ, военные реформы, мирный процесс, внешняя политика, геополитическая позиция*

В данной статье анализируются формирование и основные направления политики национальной безопасности и обороны Азербайджана, а также положение страны в системе международных отношений. Утверждается, что стратегия безопасности Азербайджана носит комплексный характер, обусловленный глобализацией, региональными конфликтами и энергетическими вызовами. В исследовании рассматривается концепция безопасности государства, военные реформы и дипломатические стратегии. Результаты исследования показывают, что Азербайджан разработал многоплановую оборонную политику, опирающуюся на сильную армию и сбалансированную дипломатию, эффективно защищающую его национальные интересы. Отечественная война 2020 года рассматривается как ключевой результат этой политики. Энергетические и транспортные инициативы, такие как Южный газовый коридор и Зангезурский коридор, укрепили стратегические позиции Азербайджана в регионе. В целом, азербайджанская модель безопасности объединяет военные, экономические и дипломатические компоненты, внося значительный вклад в региональную стабильность и усилия по миростроительству в постконфликтный период.

Özet
Azerbaycan'ın milli güvenliği, savunma politikası ve uluslararası ilişkilerdeki konumu
Eyvazlı G.R.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan, ulusal güvenlik, savunma politikası, uluslararası ilişkiler, enerji güvenliği, bölgesel istikrar, diplomasi*

Bu makalede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ulusal güvenlik ve savunma politikasının oluşumu, temel yönleri ve uluslararası ilişkiler sistemindeki konumu akademik bir bakış açısıyla incelenmektedir. Küreselleşme, bölgesel çatışmalar ve enerji güvenliği gibi faktörlerin Azerbaycan'ın güvenlik stratejisine çok boyutlu bir karakter kazandırdığı vurgulanmaktadır. Çalışmada devletin güvenlik konsepti, askeri reformlar ve diplomatik stratejiler sistematik olarak ele alınmıştır.

Araştırmanın bulgularına göre Azerbaycan, güçlü bir ordu ve dengeli diplomasi aracılığıyla ulusal çıkarlarını etkin bir şekilde koruyan çok yönlü bir savunma politikası oluşturmuştur. 2020 Vatan Savaşı bu politikanın pratik sonucu olarak değerlendirilmektedir. Güney Gaz Koridoru ve Zengezur Koridoru gibi

enerji və ulaşım projeleri, Azərbaycan'ın bölgesel ve uluslararası konumunu güçlendiren stratejik unsurlar olarak incelenmiştir. Sonuç olarak, Azərbaycan'ın güvenlik modeli askeri, ekonomik ve diplomatik unsurların entegrasyonuna dayanmakta ve bölgesel istikrar ile barış inşasına önemli katkı sağlamaktadır.

CƏNUBİ QAFQAZDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GEOSİYASI MÖVQEYİ

Əfəndiyeva Aynurə Saleh qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

efendiyeva82@inbox.ru

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, sülh, sabitlik, geosiyasi balans, regional əməkdaşlıq, diplomatik əlaqələr, strateji rol

Cənubi Qafqaz regionu strateji-coğrafi mövqeyi ilə diqqət cəkir, Şərq–Qərb və Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi səbəbindən həm regional dövlətlərin, həm də global güc mərkəzlərinin maraq dairəsindədir. 2020-ci ildə baş vermiş II Qarabağ müharibəsi regionun geosiyasi balansını dəyişmiş, Azərbaycan–Türkiyə strateji tərəfdaşlığının möhkəmlənməsi və hərbi-siyasi əməkdaşlığın genişlənməsi ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda, Xəzər hövzəsinin zəngin enerji resursları regionun beynəlxalq əhəmiyyətini artırmış və bu məkanı Rusiya, ABŞ, Çin və digər global aktorlar arasında güc və strateji maraqların mərkəzinə çevirmişdir. Müasir mərhələdə Azərbaycan və Türkiyə regionda sülh, sabitlik və geosiyasi balansın təminatında əsas rol oynayır və onların fəaliyyətləri yeni əməkdaşlıq imkanlarının formalaşmasına təkan verir.

2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan həm iqtisadi, həm də hərbi potensialını gücləndirərək Cənubi Qafqazda əsas regional güc mərkəzinə çevrilib. Vətən müharibəsində əldə olunan qələbə Azərbaycanın xarici siyasətində keyfiyyətə yeni mərhələ açmış, ölkəmizə daha geniş manevr imkanları qazandırmışdır. Münaqişənin aradan qalxması nəticəsində Azərbaycan artıq regionda qalib dövlət kimi çıxış edir və öz strateji hədəflərini post-münaqişə dövrünün yeni reallıqları fonunda müəyyənləşdirir.

Azərbaycanın balanslı və çoxvektorlu siyasəti bölgədə yeni güc tarazlıqlarını formalaşdırır, Qarabağın azad edilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpası isə Ermənistanın strateji mövqeyini zəiflədib, Azərbaycan–Türkiyə tandeminə əlavə güc verib.

Azərbaycan Rusiya və Türkiyə ilə münasibətlərini balanslı şəkildə qoruyur, enerji və nəqliyyat layihələri vasitəsilə Avropa ilə əməkdaşlığını genişləndirir, eyni zamanda İranla həssas geosiyasi balans saxlayır. Regionda çoxqütblü və parçalanmış diplomatik mühitdə Azərbaycan öz maraqlarını qoruyaraq sülh təşəbbüslərini irəli sürür və regional sabitliyi təmin etmək üçün çevik diplomatiya aparır.

II Qarabağ Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda geosiyasi mənzərədə yeni konstruktiv trend formalaşmışdır. Başlanğıcda yalnız tendensiya xarakteri daşıyan bu proses, sonrakı mərhələdə regionda siyasi, hərbi və diplomatik sahələrdə davamlı və sistemli trendlə əvəzlənmişdir. Trendin aparıcı subyekti Azərbaycan–Türkiyə tandemi olub və məqsəd Cənubi Qafqazda sabitlik, təhlükəsizlik və əməkdaşlığı təmin etməkdir [6, s. 59-60].

Yeni mərhələdə Azərbaycanın xarici siyasətində əsas istiqamətlərdən biri Türkiyə ilə strateji müttəfiqliyin dərinləşməsi, Türk dünyasına inteqrasiya prosesinin gücləndirilməsi və çoxvektorlu diplomatiyanın davam etdirilməsidir. 2021-ci ildə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi bu istiqamətdə mühüm siyasi-hüquqi baza rolunu oynayır. Belə ki, 2021-ci il 15 iyun tarixi həm Azərbaycan, həm də region üçün mühüm hadisə kimi tarixə düşdü. Həmin gün Azərbaycan ilk dəfə olaraq Şuşada – ölkənin mədəniyyət paytaxtında – xarici dövlət başçısını qəbul etdi. Məhz bu şəhərdə Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalandı ki, bu da Türk dünyası üçün böyük mənəvi və tarixi əhəmiyyət daşıyır. Prezident İlham Əliyev bu sənədin “Qars müqaviləsinin 100 illiyinə” təsadüf etməsinin rəmzi mənə daşdığını vurğulamışdır [4, s.358].

Xəzər hövzəsi təbii qaz və neft ehtiyatları baxımından zəngindir. Bu ehtiyatların böyük hissəsi və ən vacibləri Xəzər hövzəsinin Azərbaycan hissəsində yerləşir. Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə Avropa, Orta Şərq və Asiyaın kəsişdiyi yerdədir. Bu mövqe Azərbaycanı geosiyasi baxımdan mühüm bir ölkəyə çevirir. Azərbaycan yalnız enerji ehtiyatlarına malik olmaqla kifayətlənmir, həm də nəqliyyat imkanları, hərbi-strateji coğrafi mövqe, regional inteqrasiya üçün əlverişli mühit, siyasi və iqtisadi struktur kimi imkanlara sahibdir. Azərbaycan bu imkanlara əsaslanaraq Avro-Atlantik, Uzaq və Orta Şərq ölkələri və Rusiya ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq edir [3, s. 90].

Azərbaycan eyni zamanda regional nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin təşəbbüskarı kimi çıxış edərək, Zəngəzur dəhlizi və Transxəzər Orta Dəhlizi vasitəsilə Cənubi Qafqazı Avrasiya məkanının əsas tranzit qovşaqlarından birinə çevirməkdədir. Azərbaycan enerji strategiyası və Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft marşrutu kimi layihələrlə regionun iqtisadi inkişafını və təhlükəsizliyini dəstəkləyir, II Qarabağ Müharibəsi sonrası Ermənistanla sülh və əməkdaşlıq təşəbbüsləri isə humanitar və konstruktiv yanaşmanı təmin etmişdir.

Zəngəzur Koridorunun açılması yalnız geosiyasi və geostrateji əhəmiyyət kəsb etmir, eyni zamanda bəzi ekspertlər tərəfindən Turan koridorunun formalaşması kimi də dəyərləndirilir. Bu baxımdan, Ermənistanla yanaşı, Gürcüstan və İran da koridorun yaranmasına ehtiyatla yanaşırlar. Hazırkı dövrdə Azərbaycan, Qafqaz regionunda, eləcə də Rusiya və Orta Asiyanın enerji tranziti üçün strateji keçid mərkəzi kimi ön plana çıxır. (3, s. 102). Ölkə eyni zamanda Türk dünyası ilə tarixi, siyasi və mədəni əlaqələrinə görə regional integrasiyada mühüm rol oynayır. Zəngəzur Koridorunun açılması isə həm enerji və nəqliyyat siyasəti baxımından, həm də regional integrasiya və iqtisadi inkişaf kontekstində Azərbaycanın strateji mövqeyini daha da gücləndirir.

Yeni trendin sabit və qalıcı təhlükəsizlik modeli “3+3” platformasıdır. İran hələ XX əsrin 90-cı illərində Qərbi və İsrailin Xəzər bölgəsinə təsirini məhdudlaşdırmaq məqsədilə “3+3” formatında – yəni Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və regiondan kənar Rusiya, Türkiyə, İranın daxil olduğu əməkdaşlıq platformasını təklif etmişdi. Lakin sonrakı hadisələr bu təşəbbüsü arxa plana keçirdi. II Qarabağ müharibəsindən sonra Türkiyə və Azərbaycan bu ideyanı yeni reallıqlara uyğun şəkildə yenidən gündəmə gətirdilər. Amma Gürcüstan Rusiyanın iştirakına qarşı çıxaraq prosesdən imtina etdi və nəticədə format “5+1” halını aldı. Buna baxmayaraq, İranın ziddiyyətli mövqeyi, Ermənistanı dəstəkləməsi və Azərbaycana qarşı qərəzli münasibəti bu əməkdaşlığın inkişafına mane olur. Halbuki Azərbaycan tərəfi münasibətlərin normallaşması üçün bir sıra addımlar atmış, o cümlədən İran nümayəndə heyətini azad edilmiş ərazilərə dəvət etmişdi [1, s. 20-21].

Azərbaycan bir sıra mühüm beynəlxalq təşkilatların üzvüdür, o cümlədən BMT, Qoşulmama Hərəkatı, MDB, ATƏT, NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı, Asiya İnkişaf Bankı (AİB), Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa Şurası, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) və s. Bu çərçivədə 2019-cu il 26 oktyabrda Bakıda keçirilmiş Qoşulmama Hərəkatının 18-ci sammiti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; Azərbaycan 2022-ci ilə qədər bu təşkilata sədrlik etmişdir. Sammitdə iştirak edən dövlətlər və hökumət nümayəndələri Bağlantısızlar Hərəkatının yekun sənədini, Bakı siyasi bəyannaməsini, həmrəylik və təşəkkür sənədini, eləcə də Fələstin məsələsi ilə bağlı xüsusi sənədi imzalamışlar ki, bu da Azərbaycanın beynəlxalq diplomatik rolunun güclənməsinə və regional həmrəylik siyasətinin möhkəmlənməsinə töhfə vermişdir [2, s.122].

Göründüyü kimi, Azərbaycan eyni anda Qərbi və Şərqi mərkəzləri ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələri saxlayır, NATO ilə əməkdaşlığı, Rusiya və Çinlə münasibətləri paralel inkişaf etdirir. Bu siyasət beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində “risklərin azaldılması strategiyası” (strategic hedging) kimi qiymətləndirilir və ölkəmizin müstəqil, pragmatik diplomatiyasının əsas göstəricisidir.

Azərbaycan həmçinin orta güc (middle power) statusunu möhkəmləndirmək istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atır. Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi, COP29-a ev sahibliyi, enerji təhlükəsizliyi və iqlim məsələlərində fəal mövqeyi ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu artırmışdır. Bakı bu siyasəti ilə yalnız milli maraqları təmin etmir, həm də ədalətli və çoxtərəfli dünya düzəninə formalaşmasına töhfə verir.

Azərbaycan müharibədən sonrakı dövrdə özünün müstəqillik, milli maraqlar və təhlükəsizlik prinsiplərinə əsaslanan, çoxşaxəli və çevik xarici siyasət modelini daha da təkmilləşdirib. Bu siyasətin mərkəzində Türk dünyasına integrasiya, regional sabitliyin möhkəmləndirilməsi və global sistemdə orta güc kimi təsir dairəsinin genişləndirilməsi dayanır.

2025-ci il iyulun 10-da Əbu-Dabidə Prezident İlham Əliyev ilə Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyan arasında keçirilmiş görüş Azərbaycanın ardıcıl və prinsipial sülh siyasətinin yeni mərhələsini göstərdi. Azərbaycan və Ermənistan liderləri və onların müşayiətçiləri ilk dəfə olaraq vasitəçilər olmadan birbaşa görüş keçirdilər. Bu görüş iki ölkə arasında dialoqu inkişafında yeni mərhələ hesab olunur və qarşılıqlı anlaşma, etimadın bərpası və regional əməkdaşlıq perspektivlərinin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Görüşdə tərəflər müxtəlif regional və beynəlxalq məsələləri müzakirə edərək, sülh və sabitlik istiqamətində konkret addımların atılması imkanlarını qiymətləndirmişlər. Görüşdə sərhədlərin delimitasiyası, nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin açılması və humanitar məsələlər müzakirə olundu. Bu, Azərbaycan diplomatiyasının regional sabitlikdə rolunu möhkəmləndirən mühüm hadisə kimi tarixə düşdü [5].

Prezident İlham Əliyevin ABŞ-a səfəri çərçivəsində Prezident Donald Tramp 8 avqust 2025-ci ildə keçirilmiş yüksək səviyyəli görüş Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində strateji tərəfdaşlıq üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Görüş zamanı “Azərbaycan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında strateji tərəfdaşlığa dair xartiyanın inkişaf etdirilməsi məqsədilə Strateji İşçi Qrupunun yaradılması haqqında

Anlaşma Memorandumu” imzalanmış, enerji, ticarət və regional bağlantılar, rəqəmsal infrastruktur və süni intellekt sahəsində iqtisadi əməkdaşlıq, həmçinin müdafiə və terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində təhlükəsizlik əməkdaşlığı nəzərdə tutulmuşdur.

Səfər çərçivəsində ABŞ Prezidenti Donald Tramp tərəfindən 907 sayılı “Azadlığı Müdafiə Aktı”nın icrasını dayandıran sənəd imzalanmışdır ki, bu da Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş əraziləri ilə bağlı ABŞ-dan tətbiq edilən məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını təmin edir. [7]

Vaşinqton görüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyan arasında Birgə Bəyannamə paraflanmışdır. Sənəd Minsk Qrupunun ləğvi üçün ATƏT-ə birgə müraciət, Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında maneəsiz gediş-gəlişin təmin olunması, eləcə də Zəngəzur Dəhlizinin açılması kimi məsələləri əhatə edir. Zəngəzur Dəhlizi çərçivəsində ABŞ ilə Ermənistan arasında saziş imzalanmış və ABŞ bu marşrutun qarantı rolunu üzərinə götürmüşdür [7].

Bütün bu tədbirlər Azərbaycan-ABŞ strateji tərəfdaşlığının möhkəmlənməsini, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində sülh prosesinin irəliləməsini və Azərbaycanın Cənubi Qafqazda artan geosiyasi təsirini nümayiş etdirir. Eyni zamanda, Azərbaycan regional və global humanitar, iqtisadi və siyasi təşəbbüslərlə beynəlxalq təsir dairəsini genişləndirmişdir, bu da dövlətimizin liderliyinin və strateji diplomatiyasının nəticəsidir.

Nəticə olaraq, Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüş yeni geosiyasi trend Cənubi Qafqazda konstruktiv, əməkdaşlığa əsaslanan və sabitliyi prioritet edən model təqdim edir. Trendin əsas xüsusiyyətləri regional maraqların ön plana çıxarılması, sabit təhlükəsizlik və əməkdaşlıq modeli, regionlararası konstruktiv əməkdaşlıq, terrora qarşı prinsipial mübarizə və sülhsevər humanitar yanaşmanın regionun inkişafı ilə uzlaşdırılmasıdır. Bu, Cənubi Qafqazın müasir geosiyasi tarixində Azərbaycanın təşəbbüsü ilə formalaşmış müstəqil və konstruktiv model kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, F. Müasir dövrdə Cənubi Qafqazda geosiyasi konfigurasiya: politoloji təhlil. Geostrategiya. Beynəlxalq İctimai-Siyasi, Elmi-Nəzəri Jurnal, (06/78), noyabr-dekabr 2023. s. 18-24
2. Аватков, В.А. (2020). Основы внешнеполитического курса Азербайджанской Республики на современном этапе. Контуры глобальных трансформаций, 13(3). С. 118-139
3. Akıncı, A., & Kaba, S. G. Kafkasya'nın jeopolitik önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru örneği. Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR) 2023, 9(1), s. 88-106
4. Asadov, M. Şuşa Deklarasyonu: Türkiyə'nin Güney Kafkasya güvənlik çərçivəsində Azərbaycan və Gürcüstan ilə işbirliyinin önemi: Mevcut beklentilər və zorluklar. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi. Cilt 11, Sayı 2, Eylül 2023, s. 346-370
5. Cahangiroğlu Ə. Bakı-İrəvan: Əbu-Dabi görüşü və sülh naminə prinsipiallıq <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/232406-bakiirevan-ebu-dabi-gorusu-sulh>
6. Enes Yıldırım. (2025). Cənubi Qafqazda yeni enerji və iqtisadi əməkdaşlıq imkanları: İkinci Qarabağ müharibəsinin rolu. Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal, 7(5), s. 57–62.
7. Vaşinqton görüşü Prezident İlham Əliyevin diplomatiyasının növbəti qələbəsidir <https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/vasinqton-gorusu-prezident-ilham-eliyevin-diplomatiyasinin-novbeti-qelebesidir-1754824584/366834>

Summary

Geopolitical position of the Republic of Azerbaijan in the South Caucasus

Efendiyeva A.S.

Keywords: South Caucasus, peace, stability, geopolitical balance, regional cooperation, diplomatic relations, strategic role

The South Caucasus attracts attention due to its strategic-geographical location, as it is situated at the intersection of the East–West and North–South transport corridors, making it significant for both regional states and global centers of power. The 2020 Second Karabakh War altered the geopolitical balance in the region, strengthening the strategic partnership between Azerbaijan and Turkey and expanding their military-political cooperation. At the same time, the rich energy resources of the Caspian region have increased the region's international significance, turning it into a center of strategic interests for Russia, the United States, China, and other global actors. In the contemporary period, Azerbaijan and Turkey play a key role in ensuring peace, stability, and geopolitical balance in the region, and their activities contribute to the creation of new opportunities for cooperation.

Резюме
Геополитическое положение Республики Азербайджан на Южном Кавказе
Эфендиева А.С.

Ключевые слова: Южный Кавказ, мир, стабильность, геополитический баланс, региональное сотрудничество, дипломатические отношения, стратегическая роль

Южный Кавказ привлекает внимание своим стратегико-географическим положением, поскольку расположен на пересечении транспортных коридоров Восток–Запад и Север–Юг, что делает его интересным как для региональных государств, так и для глобальных центров силы. Война Второго Карабаха 2020 года изменила геополитический баланс в регионе, укрепив стратегическое партнерство Азербайджана и Турции и расширив их военно-политическое сотрудничество. Одновременно богатые энергетические ресурсы Каспийского региона увеличили международное значение региона, превращая его в центр стратегических интересов России, США, Китая и других глобальных игроков. В современный период Азербайджан и Турция играют ключевую роль в обеспечении мира, стабильности и геополитического баланса в регионе, а их деятельность способствует формированию новых возможностей для сотрудничества.

POST-MÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT
QURUCULUĞU: QARABAĞ REGIONUNUN REİNTEQRASIYASI

Əliyeva Leyla Elxan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

leyla.eliyeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: Qarabağ, post-münaqişə, dövlət quruculuğu, regional əməkdaşlıq, infrastruktur

Azərbaycan Respublikasının müasir inkişaf tarixində Qarabağ münaqişəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təxminən 30 ilə yaxın davam edən münaqişə ölkənin dövlət quruculuğu prosesinə ciddi təsir göstərmiş, siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə müəyyən məhdudiyyətlər formalaşdırmışdır. 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü böyük ölçüdə bərpa olunmuş, yeni geosiyasi reallıqlar meydana çıxmışdır. Bu mərhələ ölkənin dövlət quruculuğunda yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

Post-münaqişə dövründə Qarabağ regionunun reinteqrasiyası təkcə iqtisadi və infrastruktur layihələri ilə məhdudlaşmır. Bu proses, eyni zamanda, dövlətin institusional güclənməsi, milli birliyin möhkəmləndirilməsi, sosial ədalətin təmin olunması və beynəlxalq müstəvidə mövqelərin daha da möhkəmləndirilməsi deməkdir. Qarabağın bərpası və reinteqrasiyası Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyasının başlıca prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Dövlət quruculuğu siyasi, hüquqi, iqtisadi və mədəni aspektləri özündə birləşdirən çoxşaxəli prosesdir. Bu proses dövlət institutlarının formalaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və vətəndaşlarla dövlət arasında etimadın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir [M.Həsənlı, 2023]. Post-münaqişə dövründə isə dövlət quruculuğu daha geniş və strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir, çünki münaqişə nəticəsində ölkə bir sıra problemlərlə üzləşmişdir: ərazilərin işğalı, məcburi köçkünlərin böyük sayı, sosial-iqtisadi inkişafın gecikməsi və regional tarazlığın pozulması. Münaqişə sonrası dövrdə isə bu anlayış daha da geniş mənə kəsb etmişdir.

Azərbaycan nümunəsində post-münaqişə dövrü dövlət quruculuğunun yeni mərhələsini formalaşdırmışdır. 2020-ci il Vətən müharibəsində Azərbaycanın tarixi qələbəsi ölkənin dövlət quruculuğu prosesində yeni bir mərhələ açdı. Dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələr azad edilmiş ərazilərin bərpası, məcburi köçkünlərin geri qaydırışı, regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi və müasir idarəetmə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır [A.Əliyev, 2025].

Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesi müstəqilliyin bərpasından sonra müxtəlif mərhələlərdə inkişaf etmişdir. 1991–1993-cü illərdə ölkədə siyasi böhranlar və daxili qarşıdurmalar dövlət quruculuğu prosesinə ciddi maneələr yaratmışdır. 1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyev siyasətinin nəticəsi olaraq dövlət institusiyaları möhkəmlənmiş, iqtisadiyyat stabilizasiya olunmuş və hüquqi baza formalaşmışdır. Bu, post-münaqişə dövründə daha sürətli və effektiv reinteqrasiya imkanlarını təmin etmişdir.

Münaqişədən sonrakı dövrün spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) Reinteqrasiya – işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial və iqtisadi sistemə qaytarılması;

- 2) Reabilitasiya – müharibədən zərər çəkmiş infrastrukturun bərpası;
- 3) Təhlükəsizlik – yeni hərbi və siyasi reallıqlar fonunda sərhədlərin qorunması;
- 4) Regional əməkdaşlıq – yeni kommunikasiya layihələri ilə iqtisadi integrasiyanın gücləndirilməsi.
- 5) Beynəlxalq legitimlik – Azərbaycanın qələbəsinin beynəlxalq hüquqi çərçivədə möhkəmləndirilməsi [A.Əliyev, 2025].

İqtisadi və infrastruktur siyasəti-post münaqişə dövründə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əsas istiqamətlərdən biri işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasıdır. Bu çərçivədə Böyük Qayıdış Proqramı qəbul edilmişdir; “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” konsepsiyaları tətbiq olunur; Füzuli, Zəngilan, Laçın və digər ərazilərdə hava limanları inşa edilmişdir [R.Qarayev, 2024]. Bundan əlavə, “yaşıl enerji zonası” siyasəti həyata keçirilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında alternativ enerji layihələrinin inkişafı Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyini möhkəmləndirməklə yanaşı, ekoloji dayanıqlığa da xidmət edir [E.Əliyev, 2025].

Sosial integrasiya və humanitar siyasət-məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına qayıdışı dövlətin sosial siyasətində əsas prioritetdir. Bu proses yalnız mənzil tikintisi ilə deyil, həm də təhsil, səhiyyə, mədəniyyət müəssisələrinin bərpası ilə müşayiət olunur. Bununla yanaşı, Azərbaycan dövləti multikulturalizm və tolerantlıq siyasətini də gücləndirərək azad olunmuş ərazilərdə müxtəlif etnik və dini icmaların birgə yaşayışını dəstəkləyir [M.Həsəni, 2023].

Regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq-Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesində regional əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə əsas məsələlərdən biri Zəngəzur dəhlizi layihəsidir. Bu dəhliz Azərbaycanın Naxçıvanla quru əlaqəsini təmin etməklə yanaşı, həm də ölkəni global logistika şəbəkəsinə integrasiya etdirəcəkdir [R.Qarayev, 2024].

Post-münaqişə dövründə idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə yeni islahatlar həyata keçirilir. Xüsusilə ASAN xidmət modeli dövlət idarəçiliyində şəffaflıq, operativlik və vətəndaş məmnuniyyətinin təmin olunmasında uğurlu nümunə kimi çıxış edir [A.Əliyev, 2025].

Rəqəmsal transformasiya-Rəqəmsal dövlət idarəçiliyi müasir çağırışlara cavab olaraq genişləndirilir. Elektron hökumət portalı, rəqəmsal vergi sistemi, onlayn sosial xidmətlər dövlət-vətəndaş münasibətlərini daha səmərəli hala gətirir. Bu, həm də korrupsiyaya qarşı mübarizədə mühüm vasitədir [M.Həsəni, 2023].

Hüquqi və institusional təminat-Hüquqi sahədə islahatların gücləndirilməsi, məhkəmə sistemində şəffaflıq, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması dövlət quruculuğunun davamlılığını təmin edir.

Post-münaqişə dövründə Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesləri strateji mahiyyət daşıyır. İqtisadi, sosial, humanitar, hüquqi və idarəetmə sahələrində həyata keçirilən tədbirlər ölkənin milli maraqlarına, xalqın rifahına və regional sabitliyə xidmət edir. Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, dövlət quruculuğu yalnız müharibədən sonrakı bərpa prosesi deyil, həm də uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsidir [A.Əliyev, 2025].

Post-münaqişə dövründə Azərbaycanın əsas prioritetlərindən biri işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin reintegrasiyasıdır. Bu proses çoxşaxəli yanaşma tələb edir və əsasən iqtisadi, sosial, humanitar və mədəni sahələri əhatə edir.

İnfrastruktur və iqtisadi bərpa-Qarabağ regionunun iqtisadiyyatı uzun müddət işğal səbəbindən iflic olmuşdur. Buna görə də dövlət tərəfindən geniş miqyaslı bərpa və inkişaf proqramları həyata keçirilir. Əsas prioritetlər yol, körpü və enerji infrastrukturalarının bərpası; su və kommunal xidmətlərin təmin olunması; iqtisadi zonaların yaradılması, sənaye və kənd təsərrüfatının bərpası; xarici və daxili investisiyaların cəlbə və regionun iqtisadi canlanması.

Sosial və humanitar tədbirlər- məcburi köçkünlərin öz yurdlarına geri dönməsi Azərbaycan hökuməti üçün ən prioritet məsələlərdən biridir. 2020-ci ildən bəri bu məsələnin həlli üçün bir çox sosial proqramlar həyata keçirilmişdir. Lakin köçkünlərin reintegrasiyası yalnız fiziki geri dönüşlə məhdudlaşmır, həmçinin sosial təminat, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin yaradılması vacibdir [R.Qarayev, 2024]. Məcburi köçkünlərin geri dönüşü prosesinin daha sürətli həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatların da dəstəyi lazımdır.

Milli kimlik və etnik gərginliklər - Qarabağda, xüsusilə ermənilər və azərbaycanlılar arasında etnik gərginliklər mövcud olmaqdadır. Post-münaqişə dövründə bu məsələnin həlli üçün Azərbaycan hökuməti çoxşaxəli yanaşmalar tətbiq edir. Multikulturalizm və qarşılıqlı hörmətin təşviqi mühüm rol oynayır [T.Həsəni, 2023]. Belə yanaşmalar yalnız sosial integrasiyanı təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda regional sabitliyi gücləndirir.

Mədəni irsin bərpası -Qarabağ regionu Azərbaycanın mədəni irsinin mühüm hissəsini təşkil edir. Dövlət tərəfindən mədəniyyətin qorunması və bərpası istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirilir: Tarixi-mədəni abidələrin və məscidlərin bərpası; mədəniyyət mərkəzlərinin və muzeylərin yaradılması; regionun turizm potensialının inkişafı və milli kimliyin təşviqi.

Beynəlxalq və regional əməkdaşlıq-Qarabağın reinteqrasiyası yalnız daxili proses deyil, həm də beynəlxalq kontekstdə önəmlidir. Azərbaycanın xarici siyasəti bölgədə sülh və təhlükəsizliyi gücləndirməyi, iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaratmağı hədəfləyir. Bu çərçivədə regional enerji və nəqliyyat layihələrinin icrası; diplomatik və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi; təhlükəsizlik və mina problemi ilə bağlı beynəlxalq dəstəyin təmin olunması.

Ekoloji problemlər - Post-münaqişə dövründə Qarabağda ekoloji problemlər də ciddi təhdid yaradır. Minalanmış torpaqlar və zərər görmüş təbii resurslar bərpa prosesinin qarşısında ən böyük maneədir. Həmçinin, ətraf mühitin qorunması, ekosistemin bərpası və regionda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq lazımdır [E.Məmmədov, 2022].

Qarabağ regionunun reinteqrasiyası və post-münaqişə dövründə dövlət quruculuğu prosesi bir sıra çağırışlarla üzləşir. Bu problemlər həm daxili siyasət, həm də sosial-iqtisadi sahədə özünü göstərir.

Məcburi köçkünlərin geri qayıdışı-Uzun müddət işğalda olmuş ərazilərdə məcburi köçkünlərin təhlükəsiz və rahat şəkildə geri dönməsi vacibdir. Bunun üçün infrastrukturunu bərpa etmək, yaşayış məntəqələri və sosial xidmətləri təmin etmək, həmçinin əhalinin sosial adaptasiyasını təşkil etmək zəruridir. Məcburi köçkünlərin reinteqrasiyası üçün konkret sosial proqramların həyata keçirilməsi [R.Qarayev, 2024].

Sosial-iqtisadi bərabərsizlik və inkişaf məsələləri-Qarabağ bölgəsi illərdir inkişafdan kənarda qaldığı üçün digər regionlarla müqayisədə geridədir. İş yerlərinin yaradılması, kənd təsərrüfatının bərpası və iqtisadi təşəbbüslərin dəstəklənməsi əsas prioritetlərdəndir.

Təhlükəsizlik və mina problemi-Mina və partlamamış hərbi sursatlar regionda ciddi təhlükə yaratmaqda davam edir. Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mina təmizləmə əməliyyatları aparılır, lakin bu proses uzunmüddətli və mürəkkəbdir.

Beynəlxalq münasibətlər və regional balans-Qarabağın reinteqrasiyası yalnız daxili məsələ deyil, həm də regional siyasətə təsir göstərir. Azərbaycanın qonşu ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı, sülh və sabitliyin təmin olunması post-münaqişə dövrünün vacib çağırışlarındandır.

Qloballaşma və müasir çağırışlar-Qarabağ regionunun reinteqrasiyası qloballaşan dünyada həm də texnoloji, iqtisadi və sosial çağırışlarla üzləşir. Rəqəmsal infrastrukturun yaradılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi və modern idarəetmə modellərinin qurulması regionun dayanıqlı inkişafı üçün vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında post-münaqişə dövründə dövlət quruculuğu və Qarabağ regionunun reinteqrasiyası ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial inkişafında yeni mərhələ açmışdır. Ərazi bütövlüyünün bərpası, dövlət institusiyalarının möhkəmləndirilməsi, məcburi köçkünlərin geri qaytarılması və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas komponentlərindəndir.

Qarabağ regionunun reinteqrasiyası yalnız yerli əhalinin sosial və iqtisadi rifahını artırır, həm də milli birliyin möhkəmlənməsinə, mədəni irsin qorunmasına və beynəlxalq mövqelərin güclənməsinə xidmət edir. Lakin bu proses bir sıra çağırışlarla – sosial adaptasiya, iqtisadi bərabərsizlik, təhlükəsizlik və regional əməkdaşlıq məsələləri ilə üzləşir.

Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək inkişaf perspektivlərinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, post-münaqişə dövründə dövlət quruculuğunun uğurlu olması üçün bir sıra strateji istiqamətlər vacibdir:

Dayanıqlı inkişaf – iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması; İnsan kapitalı – təhsil və elmin inkişaf etdirilməsi; Milli kimlik və dəyərlər – gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi; Regional diplomatiya – sülh müqavilələrinin imzalanması və yeni əməkdaşlıq formatları. Bu istiqamətlər Azərbaycanın uzunmüddətli dövlətçilik strategiyasının əsasını təşkil edir [A.Əliyev, 2025].

Gələcəkdə Azərbaycanın dövlət quruculuğu və Qarabağın reinteqrasiyası istiqamətində uğurların davam etdirilməsi üçün strateji planlama, institusional gücləndirmə və regional-international əməkdaşlığın genişləndirilməsi zəruridir. Bu yanaşmalar post-münaqişə dövründə sülh, sabitlik və dayanıqlı inkişaf üçün əsas şərtləri təmin edəcəkdir. Bu model yalnız ölkə daxilində deyil, həm də beynəlxalq müstəvidə nümunə kimi təqdim oluna bilər [R.Qarayev, 2024]. Qarabağın reinteqrasiyası Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin təmin olunmasına töhfə verir, regional əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A. Post-münaqişə dövründə Azərbaycanda dövlət quruculuğu: Çağırışlar və perspektivlər. Bakı: Elm, 2025.
2. Əliyev, E. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi və yaşıl enerji siyasəti. Bakı: Nurlar, 2025.
3. Həsənlı M. Dövlət quruculuğunda sosial inteqrasiya və idarəçilik islahatları. Bakı: Qanun, 2023.
4. Həsənlı T. Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasəti və Qarabağ. Bakı: Nurlar, 2023.
5. Qarayev, R. Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar və Azərbaycanın dövlət siyasəti. Bakı: Təhsil, 2024.

6. Qarayev, R. Post-münaqişə dövründə sosial reinteqrasiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2024.
7. Məmmədov, E. İqtisadi inkişaf və investisiya Qarabağda. Bakı: Təhsil, 2022.

Summary

State building in the Republic of Azerbaijan in the post-conflict period: reintegration of the Karabakh region

Aliyeva L.E.

Key words: *Karabakh, post-conflict, state-building, regional cooperation, infrastructure.*

The Karabakh conflict plays a significant role in the modern development history of the Republic of Azerbaijan. Lasting for nearly three decades, the conflict had a profound impact on the process of state-building, creating political, economic, and social limitations. As a result of the 44-day Patriotic War in 2020, Azerbaijan largely restored its territorial integrity and new geopolitical realities emerged. This period is regarded as the beginning of a new phase in the country's state-building.

In the post-conflict period, the reintegration of the Karabakh region is not limited to economic and infrastructural projects. It also encompasses institutional strengthening of the state, consolidation of national unity, ensuring social justice, and further enhancement of international standing. The restoration and reintegration of Karabakh have become one of the main priorities of Azerbaijan's long-term development strategy.

Резюме

Государственное строительство в Азербайджанской Республике в постконфликтный период: реинтеграция Карабахского региона

Алиева Л.Э.

Ключевые слова: *Карабах, постконфликтный период, государственное строительство, региональное сотрудничество, инфраструктура.*

Карабахский конфликт занимает особое место в современной истории развития Азербайджанской Республики. Продолжавшийся почти три десятилетия конфликт оказал глубокое воздействие на процесс государственного строительства, создав определённые политические, экономические и социальные ограничения. В результате 44-дневной Отечественной войны 2020 года территориальная целостность Азербайджана была в значительной мере восстановлена, и возникли новые геополитические реалии. Этот период рассматривается как начало нового этапа в государственном строительстве страны.

В постконфликтный период реинтеграция Карабахского региона не ограничивается лишь экономическими и инфраструктурными проектами. Она предполагает институциональное укрепление государства, консолидацию национального единства, обеспечение социальной справедливости и дальнейшее укрепление международных позиций. Восстановление и реинтеграция Карабаха стали одним из ключевых приоритетов долгосрочной стратегии развития Азербайджана.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİK DÜŞÜNCƏSİNİN ƏSASININ QOYULMASI

¹Əsgərov Rəşad Hüseynağa oğlu

²Babayev Bağır Həmid oğlu

³Hüseynov Sadiq Nəsrulla oğlu

1 - AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

2 - Naxçıvan Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

rashad.asgarov44@gmail.com ; bagirbabayev@ndu.edu.az ; sadiqhuseynov@ndu.edu.az

Açar sözlər: *SSRİ-nin dağılması, Azərbaycan tarixi, XX əsr, demokratik fikir, müstəqillik ideyası*

1991-ci ildə SSRİ dağıldı və Azərbaycan tarixinin bir çox real tarixi həqiqətləri tam aydınlığı ilə üzə çıxarıldı. Azərbaycan xalqının XX əsr tarixinin ideologiyası, psixologiyası və milli məənəviyyəti bütün zənginliyi, özünəməxsusluğu ilə öyrənilirdi. Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərindəki sosial-siyasi həyatının acı mənzərəsi və faciəsi-şəxsiyyət azadlığının, hüquq bərabərliyinin yoxluğu özünü qabarıq şəkildə əks etdirirdi.

Zamanın yenilik havası köhnə, çürümüş müstəmləkə rejiminin məhvini sürətləndirirdi. Azadlığın ilhamlı tərənnümçüsü olan demokratik fikir gərgin mənəvi-psixoloji sarsıntılar dövründə əsrin tələbini-müstəqillik ideyasını irəli sürür və müdafiə edirdi.

Xalqımızın milli mənlilik şüurunun oyanışı, milli hərəkatın meydana gəlməsi və getdikcə inkişaf edərək istiqlaliyyət uğrunda milli mücadilənin başlanması dövrü kimi xarakterizə olunan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan demokratik fikri o zamanadək görünməmiş yüksək mənəvi-əxlaqi, milli-bəşəri ideyaları irəli sürdü. Rusiya imperiyasının işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarında millətçilik, maarifçilik və azadlıq ideyalarını təbliğ edən demokratik fikir başı bəlalardan qurtulmayan sevgili millətinin və əziz Vətəninin müsibətli günlərini görmək istəməyib, onları əzilməkdən, məhv olub getməkdən qorumaq və xilas etmək istəyirdi. Çünki “rusların Azərbaycanda öz ekspansiya və müstəmləkəçilik siyasəti ilə Azərbaycan xalqı ağır rus zülmü ilə əzilirdi” [15, s.308].

Qafqazda yerləşən, “Şərqlə Qərbi birləşdirən körpü” [11, s.205] olan çoxmillətli Azərbaycanda demokratik fikir bu yolda xalqın halına acıyır, onun dərdlərinə çarə arayır və canını fəda etməkdən çəkinmirdi ki, xalq tezliklə bu dərdlərdən-müstəmləkə əsarətindən xilas olub azadlığına qovuşsun. Bütün bunlar özlüyündə Azərbaycanda milli məfkurənin-millî ideologiyanın yaranmasına səbəb olmuşdu. Bununla da, “baş verən milli oyanış prosesi xalqın mədəni, siyasi və milli özünüdərkini güclənməsi...maarifçilik, milli mətbuat, siyasi təşkilatlanma və ədəbi oyanış sahələrində dərin izlər buraxdı və müstəqil dövlətçilik ideyasının əsasını qoydu” [8, s.3].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti, incəsənəti və ədəbiyyatında bir çox mühüm yeniliklər və nailiyyətlər əldə olundu. Ölkəmiz “milli özünüdərk oyanışını yaşayırdı” [2, s.85]. “Bu dövr xalqın milli özünüdərkini gücləndiyi, zəngin fikir və ideyaların formalaşdığı, azadlıq, millətçilik və müasirlik ideyalarının yayılaraq geniş ictimai dəstək qazandığı bir mərhələ olmuşdur” [5, s.44].

Yəni, bütünlüklə XIX əsr boyunca davam edən maarifçilik hərəkatının nəticəsi kimi, XX əsrin əvvəllərində “Azərbaycan xalqına rəhbərlik edə biləcək, müasir dövrün şərtlərinə uyğun olan maarifçi təbəqə formalaşmışdır” [10, s.41]. Məhz elə bu səbəbdən də milli oyanış prosesi kimi səciyyələnən “XX əsrin əvvəlləri təkcə Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin deyil, həm də milli ədəbiyyatın, mətbuatın, maarifçiliyin və mədəniyyətin inkişafında da qızıl dövr kimi dəyərləndirilir” [5, s.44].

Demokratik fikir cəmiyyətdəki müstəmləkə rejiminə biganə qala bilmir, xalqına hüquq bərabərliyi prinsipini irəli sürürdü. Xalqımızın o dövrdəki milli dirçəlişində və maariflənməsində misilsiz xidmətləri olanlar “Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məmməd Əmin Rəsulzadə və başqaları” [6, s.50-51] idilər. “Bütün bu nailiyyətlər Azərbaycan ziyalıları tərəfindən reallaşdırılaraq xalqda milli ruhun, milli mənlilik şüurunun oyanmasına xidmət edirdi” [10, s.41]. Lakin onların ədəbi əsərlərinin böyük bir hissəsi sovet dövrünə təsadüf etdiyindən əsərlərinin əsl kimliyi əks olunmamış, yarımcıq və birtərəfli əks etdirilmiş, xüsusən də türklüklə bağlı fikirləri ört-basdır edilmişdir” [7, s.421].

Demokratik fikir cəmiyyət həyatındakı yeniliyi ilhamla tərənnüm edir, əzilənlərin kimliyini təsdiqləyir, onların qəflətdən ayılıb gözlərini açdığını, fələyin çərxinin tərsinə dövrən edib fırlandığını təsvir edirdi. Ona görə ki, “XX əsrin əvvəllərində Rusiyada işğal altında olan türklərin ictimai, siyasi və mədəni həyatını dəyişmək potensialına malik olan ziyalı təbəqəsi meydana çıxdı” [1, s.82]. Cəmiyyətdəki hər cür sosial bəlalardan törədici olan mütləqiyyəti, despotik müstəmləkə rejimini xalqın, vətənin qəddar düşməni sayan demokratik fikir onlardan xilas olmağın, qurtulmağın yollarını göstərirdi. Odur ki, “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaranan ədəbiyyatımız xalqın maraqlarını ifadə edərək onun şərəfli tarixinin aynası, milli istiqlal ideyalarının daşıyıcısı olmuş, oxucularını humanist ideallar, müstəqillik məfkurəsi ətrafında birləşdirmişdir” [8, s.3].

Demokratik fikrin əsl qayəsi, ideali, daşdığı və uğrunda qurban getməyə hazır olduğu məslək milli istiqlal ideyaları idi. “Bu dövrün ədəbiyyatında çox mühüm hadisə o idi ki, ədəbiyyatda...mütləqiyyətin mövcud dövlət quruluşu ifşa edilir, qabaqcıl ictimai ideyalar” [4, s.194] yayılırdı. Ona görə ki, o, Azərbaycan adlı işğal altındakı coğrafi məkanda “xalqımızın tarixində bir tərəfdən, müstəmləkə əsarəti dövrü” [3, s.136] olan on doqquzuncu əsrdən yalnız həqarətlə, nifrətlə “tatar” adlandırılan, sonralardan isə “Zaqafqaziya tatarları”, “Qafqaz müsəlmanları” çağırılan, əslində sadəcə “türk” olan xalqımızın-millətimizin milli qürurunu ifadə edirdi. Doğrudur, demokratik fikir millətə müraciətdə elə lap əvvəldən özünü “türk oğlu, müsəlman balası” [13, s.64], “türk oğlu türk” [9, s.41-69] adlandırmışdı.

Artıq XX əsrin əvvəllərində türkcülük, islamçılıq və çağdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan ideyalar Azərbaycanın demokratik fəlsəfi fikrinə xas olub, “müstəmləkə Şərqi oyanış ideologiyası kimi səciyyələnirdi” [14, s.55-56]. Bütünlüklə bunların hamısı isə onun nəticəsi idi ki, elə “XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasında yaşayan türk xalqları arasında milli oyanış, mədəni və elmi tərəqqi, siyasi şüurun formalaşdırılması istiqamətində önəmli addımlar atılmağa başlamışdır” [12, s.445].

Bununla da, milliləşmə istiqamətində ciddi addımlar atıldı və “türk xalqlarının müstəqilliyə hazırlanması baxımından böyük” [14, s.55-56] əməli işlər görüldü və XX yüzilliyin başlanğıcında milli şüurun və milli hərəkatın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zirvəsi ilə başa çatan yeni yüksəlişinə zəmin hazırlanması dövrü oldu.

Nəticə olaraq, əminliklə deyə bilərik ki, XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində təkcə siyasi və fəlsəfi deyil, ictimai, mədəni və milli düşüncənin bütün sahələrində intibah dövrü olmuşdur. Bu dövrün yetirdiyi ideyalar və şəxsiyyətlər gələcəkdə Azərbaycanın istiqlal mübarizəsinə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918–1920) yaranmasına möhkəm ideoloji-tarixi təməl yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Attar Aygün., Şimşir Sabahattin. Türkiyə'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri Kitabı Hazırlayan Dr. Cavid Vəliyev. Ankara-2013. 265 sah.
2. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Elmi redaktorlar: Kamal Abdulla, Etibar Nəcəfov. Bakı., BBMM- 2017. 420 səh.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı. “Elm”. 2007. 504 səh. + 48səh. illüstrasiya.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 696 səh. + 40 səh. Illüstrasiya
5. Балаев Айдын. Ахмед бек Агаоглу–великий поборник европеизации Востока. № 4 (100), 2019 www. irs-az.com № 4 (100), 2019 Личность (s. 44-50).
6. Cavadova Hörmət. Azərbaycan-Türkiyə ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrində Əhməd bəy Ağaoğlunun rolu. Qərb Universiteti Elmi xəbərlər № 2, 2017. səh.50-57.
7. Həjiyeva Shafa. Azerbaijan Türk şairi Abdullah Şalk ve hakkındaki yayınlar üzerine TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 2017, Yıl:5, Sayı:11 Sayfa:420-436.
8. Hüseynova Pərvin (2021). XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan satirik nəsrində milli istiqlal ideyalarının bədii əksi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı Bakı., 2021. 32 səh.
9. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. Transliterasiya və tərtib edən Ofelya Bayramlı. Bakı:, “Şərq-Qərb”, 2007. 480 səh.
10. Mövsümlü Cavid. 19.yüzyilin sonu ve 20. yüzyilin başlarında Azerbaycan'da milli fikriyatın gelişimi. Hacettepe Üniversitesi. Doktora Tezi Ankara, 2021. 274 sah.
11. Murselov Cengiz, Koç Bekir. Rusya ve Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri. Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: IV Sayı: 8 Yıl: 2016/2 (ss.182-209).
12. Nemətzadə Səbinə. Əhməd bəy Ağaoğlunun fəlsəfi görüşündə millət və din faktorunun vəhdəti. “Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları” (Bakı, 2-3 oktyabr 2019). Tərtibatçı: F.R.Cabbarov. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 484 s. (s. 445-451).
13. Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi Kamal Talıbzadə). Bakı:, "Lider", 2005.
14. Tunç Ahmet. Lenin Dönemi (1917-1924) Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikasi. Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Malatya-2014. 112 sah
15. Yakar Ülker. 1920-1930 Yıllarında Azerbaycan'ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti. Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2018. Cilt: 3 Sayı: 1, (s.306 - 325).

Summary

Laying the foundations of the idea of independent statehood in Azerbaijan at the beginning of the 20th century

Askerov R.G., Babayev B.H., Huseynov S.N.

Key words: *collapse of the USSR, history of Azerbaijan, 20th century, democratic idea, idea of independence.*

In 1991, the USSR collapsed. Many of the real historical truths of Azerbaijan's history were revealed with all their clarity. The ideology, psychology, and national spirituality of the 20th-century Azerbaijani people were explored in all their richness and originality. The bitter picture and tragedy of Azerbaijan's socio-political life at the beginning of the 20th century—the lack of personal freedom and equality—were vividly reflected. The innovative atmosphere of that time accelerated the collapse of the old, rotten colonial regime. The democratic idea, an inspiring hymn to freedom, put forward and defended the demand of the century—the idea of independence—during a period of profound moral and psychological upheaval.

Резюме

Закладывание основ идеи независимой государственности в Азербайджане в начале XX века Аскеров Р.Г., Бабаев Б.Г., Гусейнов С.Н.

Ключевые слова: распад СССР, история Азербайджана, XX век, демократическая идея, идея независимости.

В 1991 году распался СССР. Многие реальные исторические истины истории Азербайджана раскрылись со всей ясностью. Идеология, психология и национальная духовность истории азербайджанского народа XX века были изучены во всем их богатстве и самобытности. Горькая картина и трагедия общественно-политической жизни Азербайджана начала XX века – отсутствие личной свободы и равноправия – нашли яркое отражение. Атмосфера новаторства того времени ускорила разрушение старого, прогнившего колониального режима. Демократическая идея, являвшаяся вдохновенным гимном свободы, выдвинула и отстаивала требование века – идею независимости – в период глубоких морально-психологических потрясений.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ VƏ İQLİM DƏYİŞKİLİYİNƏ OLAN MÜNASİBƏT

İsgəndərova Könül Yaşar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycanı

konul.isgandarova@sdu.edu.az

Açar sözlər: iqlim dəyişikliyi, enerji təhlükəsizliyi, ekoloji sabitlik, dayanıqlı inkişaf, beynəlxalq öhdəliklər.

İqlim dəyişikliyi zamanımızın ən böyük ictimai, siyasi və iqtisadi çağırışlarından birini təşkil edir. Bu, çoxşaxəli bir çağırışdır, onun təsirləri həyatımızın və qanunun ən müxtəlif sahələrinə qədər uzanır. İqlim dəyişikliyi, sosial və hüquqi sistemlərin davamlılığını və bütövlüyünü sınağa çəkir, biz insanlardan, qanunların tənzimləmə mexanizmini quraşdırmaq üçün, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı səbəbləri və nəticələri əldə etmək məqsədilə sistemli və iddialı şəkildə düşünməyi tələb edir. Azərbaycan Respublikasında COP –un keçirilməsi və bu sahədə qəbul olunan qanunlar bir daha sübut edir ki, dövlətçilik səviyyəsində İqlim dəyişikliyi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür.

Giriş

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixən təbii resurslara əsaslanan bir inkişaf modeli üzərində formalaşmışdır. Neft və qaz ölkənin iqtisadiyyatının əsas dayağı olmaqla yanaşı, onun beynəlxalq münasibətlərdəki mövqeyini də müəyyən etmişdir. Lakin son illərdə global iqlim dəyişikliyi, enerji təhlükəsizliyi və ekoloji sabitlik kimi məsələlər dövlət siyasətində yeni istiqamətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. İqlim dəyişikliyi Azərbaycanda həm sosial, həm də iqtisadi sahələrdə ciddi təsirlər yaradır. Temperaturun artması, su ehtiyatlarının azalması, torpaqların degradasiyası kənd təsərrüfatına və əhəlinin rifahına mənfi təsir göstərir. Bu reallıqlar dövlətin yeni idarəetmə və planlaşdırma mexanizmlərinə ehtiyac yaratmışdır. Professor Mohamed S. Helal-ın tövsiyəsinə əsasən, “hər bir siyasi baxışdan olan dövlət adamları, alimlər və şərhçilər razılaşırlar ki, biz hal-hazırda dünya böhranını müşahidə edirik.” [3]

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamız beynəlxalq iqlim siyasətində fəal iştirak edir. Ölkəmiz 2016-cı ildə “Paris Sazişi”-nə qoşulmuş, karbon emissiyalarının azaldılması və bərpa olunan enerji mənbələrinin payının artırılması istiqamətində konkret öhdəliklər götürmüşdür. [4] 2030-cu ilə qədər istixana qazı tullantılarını 35 faiz azaltmaq məqsədi dövlət strategiyasına daxil edilmişdir. [2] Həmçinin 2050 ci ilə qədər “xalis sıfır emissiya” məqsədinə nail olmaq üçün “Yaşıl artım” tətbiq olunmaqdadır. Dövlət səviyyəsində qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasında bərpa olunan enerji mənbələrinin payının artırılması prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir.” [1]

Eyni zamanda, iqlim məsələləri dövlətçilik ideyası ilə sıx bağlıdır. Çünki ekoloji təhlükəsizlik yalnız təbiətin deyil, həm də milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir. Dayanıqlı inkişaf, təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi və gələcək nəsillər üçün yaşanılan mühitin qorunması — müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas məqsədlərindən biridir. İqlim dəyişikliyi bütün sahələrə təsir edir — qida və suya, bioloji müxtəlifliyə, ictimai səhiyyəyə, torpaq istifadəsinə, şəhər planlamasına, hərəkətilikdən, insan təhlükəsizliyinə və insan hüquqlarına qədər olan sahələri və s.

2025-ci ildə Azərbaycan Respublikası, BMT təşkilatına yenilənmiş Milli Tövsiyələr sənədini təqdim etmişdir. Sənəddə göstəriləyi kimi dövlətimiz tullantıların azaldılması və kənd təsərrüfatında ədalətli

enerjiyə keçid məsələləri öz əksini tapmışdır. Qarabağ zonasında “yaşıl enerji” layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində, külək və günəş stansiyalarının quraşdırılması istiqamətində yeni investisiya müqavilələri imzalanmışdır. [7] Həmçinin, COP29 prezidenti Muxtar Babayev qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda “Tam İqlim Dayanıqlığı”na nail olmaq üçün qarşıya bir çox məqsədlər qoyulmuşdur. [8]

Nəticə etibarilə, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı münasibətlər təkcə ekoloji məsələ deyil, həm də dövlətin gələcək inkişaf modelini müəyyən edən strateji amildir. Azərbaycan dövlətçiliyi bu çağırışa cavab olaraq, iqtisadi artımı ekoloji məsuliyyətlə uzlaşdırmağa çalışır. İqlim dəyişikliyi həll etmək, onun həyat və idarəetmə yollarına necə təsir edəcəyini düşünməklə başlayır. Bu istiqamətdə aparılan tədbirlər, beynəlxalq öhdəliklərə sadıqlıq, innovativ enerji layihələri və institusional islahatlar müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin davamlı inkişaf vizyonunu əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2022.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi.
3. Mohamed S. Helal, The Crisis of the World Order and the Constitutive Regime of the International System, 46 Fla. St. U.L. Rev. 569, 569 (2019).
4. Paris Climate Agreement (2016). United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC).
5. United Nations Development Programme (UNDP) (2023). Climate Action in Azerbaijan.
6. World Bank (2024). Azerbaijan Country Climate and Development Report. Washington, D.C.
7. <https://climatepromise.undp.org/what-we-do/where-we-work/azerbaijan>
8. <https://report.az/en/amp/cop29/cop29-president-azerbaijan-to-achieve-full-climate-resilience-by-2040>

Summary

Azerbaijan statesmanship and attitude towards climate change

Isgandarova K.Y.

Key words: *climate change, energy security, environmental sustainability, sustainable development, international commitments.*

Climate change is one of the greatest social, political and economic challenges of our time. It is a multifaceted challenge, its effects extend to the most diverse areas of our lives and the law. Climate change tests the sustainability and integrity of social and legal systems, requiring us, as people, to think systematically and ambitiously in order to establish a regulatory mechanism for laws, to understand the causes and consequences of climate change. The holding of the COP in the Republic of Azerbaijan and the laws adopted in this area once again prove that a lot of work has been done at the state level in the direction of climate change.

Резюме

Азербайджанская государственность и отношение к изменению климата

Искендерова К.Я.

Ключевые слова: *изменение климата, энергетическая безопасность, экологическая стабильность, устойчивое развитие, международные обязательства.*

Изменение климата — один из самых серьезных социальных, политических и экономических вызовов нашего времени. Это многогранный вызов, его последствия распространяются на самые разные сферы нашей жизни и права. Изменение климата проверяет устойчивость и целостность социальных и правовых систем, требуя от нас, людей, системного и амбициозного мышления для создания механизма регулирования законодательства, понимания причин и последствий изменения климата. Проведение Конференции сторон в Азербайджанской Республике и принятые в этой области законы в очередной раз доказывают, что на государственном уровне проделана большая работа в направлении изменения климата.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİ

Kərimova Samirə Əkbər qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

samira.karimova@sdu.edu.az

Açar sözlər: İkinci Qarabağ Müharibəsi, bəyanat, ərazi, 44 günlük, sülh, qayıdış

Məqalədə 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan və 10 Noyabrda üçtərəfli bəyanatla başa çatan və Azərbaycanın tarixi qələbəsinə səbəb olan ikinci Qarabağ müharibəsi araşdırılır. Qarabağ və ona bitişik rayonlar azad edildi, ərazi bütövlüyü bərpa edildi. Müharibədən sonra aparılmış geniş miqyaslı bərpa işləri, yaradılmış Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlar. Köçkünlərin geri qaytarılması təmin edilir proqramı çərçivəsində "Böyük qayıdış" və regionda yeni bir mərhələ başlandı sülh, inkişaf və sabitlik

2020-ci il 27 sentyabr tarixində başlanmış və 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya tərəfindən imzalanan üçtərəfli bəyanatla başa çatan İkinci Qarabağ Müharibəsi nəticəsində işğal altında olan Qarabağ və onun ətraf rayonları azad edildi. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri müasir hərbi texnologiya və taktikadan istifadə edərək düşmən qüvvələrinə ciddi zərbələr endirdi və uzun illər davam edən işğala son qoyaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Bu qələbə yalnız hərbi uğur deyil, həm də Azərbaycan tarixində əhəmiyyətli bir dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir və yeni tarixi mərhələlərin başlanmasına zəmin yaratdı. Eyni zamanda, bu zəfər xalqın birliyini möhkəmləndirərək şəhidlərin xatirəsinin ehtiramla yad olunmasını təmin etdi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası Cənubi Qafqazda sülh və inkişaf üçün yeni imkanların yaranmasına da töhfə verdi. Bununla belə, 44 günlük müharibənin nəticələri yalnız regionla məhdudlaşmır və beynəlxalq ictimaiyyət üçün də vacib dərslər ehtiva edir.

Müharibənin yekunu olaraq imzalanmış üçtərəfli razılaşmaya əsasən, Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti atəşkəsin təmin edilməsinə və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasındakı hərbi əməliyyatlara nəzarət etməyə, həmçinin Laçın dəhlizinin bəzi hissələrinin təhlükəsizliyini qorumağa məsul oldu. Sülhməramlı əməliyyatın komandanlığı Xankəndi ərazisində yerləşdirilmişdir. Razılaşmaya əsasən, Qarabağ bölgəsinə 1960 atıcı silahlı hərbi qulluqçu, 90 zirehli şəxsi heyət daşıyıcısı və 380 avtomobil və xüsusi texnika göndərilmişdir. Bununla yanaşı, Ağdam rayonunda atəşkəsin icrasına nəzarət etmək üçün Rusiya və Türkiyə tərəfindən Birgə Monitoring Mərkəzi yaradılmışdır.

Bölgədə davamlı sülhün təmin olunmasında Türkiyənin sülh prosesində rolu mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir və üçtərəfli bəyanat münaqişənin hərbi mərhələsini dayandıran əsas sənəd olaraq çıxış etmişdir. 10 noyabr 2020-ci il tarixli Bəyanata əsasən, Ermənistan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını Azərbaycanın nəzarətinə qaytarmış, Azərbaycan isə Laçın Dəhlizinin təhlükəsizliyinə zəmanət verərək Ermənistan və Qarabağda yaşayan ermənilər arasında humanitar əlaqələrin təmin olunmasına cavabdehlik götürmüşdür.

Müharibənin digər nəticələrindən biri olaraq, məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına geri dönməsi üçün bölgədə genişmiqyaslı bərpa və quruculuq işləri həyata keçirilmiş və müvafiq layihələrin icrası üçün mexanizmlər yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 noyabr 2020-ci il tarixli sərəncamına əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məsələlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə həllini təmin etmək məqsədilə Əlaqələndirmə Qərargahı yaradılmışdır. Eyni zamanda, həmin ərazilərdə idarəetmənin səmərəli təşkili üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəlikləri formalaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ölkənin işğaldan azad edilmiş ərazilərində iqtisadi inkişafın planlı və sistemli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə qəbul edildi. Bu fərmanla işğaldan azad olunmuş torpaqların zəngin iqtisadi potensialı, təbii sərvətləri və turizm imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi nəzərdə tutuldu, həmçinin ərazilərin bərabər inkişafının təmin edilməsi üçün bütün tədbirlərin vahid proqram çərçivəsində həyata keçirilməsi məqsədi qoyuldu. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan iqtisadi rayonlarının bölgüsü yenidən tənzimləndi və Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradıldı.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu coğrafi baxımdan Zəngəzur dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuş, Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər uzanan geniş ərazini əhatə edir. Bu rayon uzun illər ərzində 1861-ci ildə yaradılmış Zəngəzur qəzasının tərkibində olmuş, tarixi-mədəni və sosial-iqtisadi bağlılıqları ilə fərqlənmişdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonları daxil edilmişdir ki, bu da bölgənin iqtisadi birliyini, təbii sərvətlərinin planlı istifadəsini və sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməyə imkan yaradır.

Qarabağ iqtisadi rayonu isə Ağdam, Şuşa, Füzuli, Tərtər, Xocavənd, Xocalı rayonları və Xankəndi şəhərini, həmçinin Qarabağ bölgəsinə aid olan Ağcabədi və Bərdə rayonlarını əhatə edir. Bu rayon zəngin

tarixi-mədəni irsə, müxtəlif dövrlərə aid abidələrə və unikal təbiət mənzərələrinə malikdir. Yeni iqtisadi rayonların yaradılması ilə həm ərazi bütövlüyü, həm də regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün şərait yaradılmışdır.

Prezident İlham Əliyevin fərmanı həmçinin uzun illər ərzində Azərbaycan xalqının üzləşdiyi tarixi ədalətsizliyi aradan qaldırmaq baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılmış, lakin bu addım tarixi və coğrafi əsaslara söykənməyərək xalqımız üçün mənfi nəticələr doğurmuşdur. 7 iyul 2021-ci ildə imzalanmış fərman isə həmin tarixi ədalətsizliyi aradan qaldıraraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması ilə regionun iqtisadi, sosial və tarixi integrasiyasını təmin etmişdir. Bu addım həm də bölgədə davamlı inkişaf və sülhün təmin edilməsi üçün zəmin yaratmışdır". (3)

Böyük Qayıdış proqramı çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən tədbirlər 2022-ci ildən etibarən genişləndi. Bu dövrdə 28 yaşayış məntəqəsinə əvvəlki məcburi köçkünlərin geri köçürülməsi prosesi uğurla həyata keçirildi. Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun işğaldan azad edilmiş bölgələrində ümumilikdə 50 mindən çox sakin yaşayır.

Ərazilərdə infrastrukturun tamamilə yenidən qurulması sayəsində geri dönməyə əhali müasir tələblərə cavab verən ev və mənzillərlə təmin edilir. Dövlət bu bölgələrdə yaşayan və gələcəkdə yaşayacaq insanların sosial ehtiyaclarını — təhsil, səhiyyə, mədəni-istirahət, iş və digər sosial xidmətləri — prioritet olaraq təmin edir. Bu məqsədlə hər bir yaşayış məntəqəsində orta məktəb və uşaq bağçası yaradılır, həmçinin tibb məntəqələri, icma mərkəzləri və digər zəruri infrastruktur obyektləri inşa edilir. Bölgədə ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyət göstərməsi isə uzunmüddətli inkişaf strategiyasının bir hissəsidir.

Eyni zamanda, infrastrukturun bərpa ilə yanaşı, əhalinin yeni yaşayış şəraitinə adaptasiyası və iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiyası üzrə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Məşğulluq imkanlarının artırılması və yerli iqtisadiyyatın canlandırılması üçün müxtəlif proqramlar tətbiq edilir ki, bu da regionda davamlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün əsaslı zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2027–2030-cu illəri əhatə edəcək Böyük Qayıdışın ikinci Dövlət Proqramının hazırlanmasına başlanmışdır. Bu proqram işğaldan azad edilmiş ərazilərin planlı və sistemli şəkildə məskunlaşdırılması, həmçinin həmin bölgələrdə sosial, iqtisadi və mədəni inkişafın təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Proqram çərçivəsində məcburi köçkünlərin əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtması üçün müasir və hərtərəfli planlaşdırılmış yeni model tətbiq ediləcək.

Böyük Qayıdış proqramı çərçivəsində həyata keçiriləcək tədbirlər bölgədə iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf üçün yeni imkanlar yaradacaq. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə bərpa və quruculuq işləri, müxtəlif iqtisadi layihələr və beynəlxalq investisiyalar regionun sürətli dirçəlməsini təmin edir. Bu tədbirlər həmçinin əhalinin məşğulluq imkanlarının artırılması, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi, infrastrukturun modernləşdirilməsi və sosial rifahın yüksəldilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Vətən müharibəsinin nəticələri bölgədə yeni geosiyasi və hərbi reallıqlar yaratdı. Tarixi baxımdan müşahidə olunur ki, beynəlxalq münaqişələrin və müharibələrin nəticəsi daha çox güclü tərəfin təsiri ilə müəyyən olunur. Azərbaycan xalqının Qarabağ uğrunda apardığı 44 günlük Vətən müharibəsi bu prinsipin ən son nümunəsidir. Uzun illər ərzində davam edən işğala son qoyulmuş, regionda tarixi ədalət bərpa edilmiş və ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir. Bu müharibə həm də Azərbaycanın hərbi hazırlıq səviyyəsinin, strateji planlaşdırmanın və xalqın birliyinin göstəricisi olaraq qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. https://aircenter.az/uploads/files/44-Gunluk%20QM_az.pdf
2. <https://azerbaijan.az/information/911>
3. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh2>

Summary Results of the second Karabakh war Karimova S.A.

Keywords: *The Second Karabakh War, statement, territory, 44 days, peace, return*

The article discusses the Second Karabakh War, which began on September 27, 2020 and ended with a tripartite statement on November 10, resulting in Azerbaijan's historic victory. Karabakh and surrounding regions were liberated, and territorial integrity was restored. After the war, extensive reconstruction and reconstruction work was carried out, and the Karabakh and East Zangezur economic regions were created. The return of displaced persons is being ensured within the framework of the Great Return program, and a new stage for peace, development and stability has begun in the region.

Резюме
Итоги второй Карабахской войны
Каримова С.А.

Ключевые слова: Вторая Карабахская война, заявление, территория, 44 дня, мир, возвращение

В статье рассматривается Вторая Карабахская война, начавшаяся 27 сентября 2020 года и завершившаяся трёхсторонним заявлением 10 ноября, что привело к исторической победе Азербайджана. Карабах и прилегающие к нему районы были освобождены, а территориальная целостность восстановлена. После войны были проведены масштабные восстановительные работы, созданы Карабахский и Восточно-Зангезурский экономические районы. Возвращение вынужденных переселенцев обеспечивается в рамках программы «Великое возвращение», и в регионе начался новый этап мира, развития и стабильности.

DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASINA GEDƏN TARİXİ YOL

Məhərrəmovə Sona Səbəddin qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
sona.maharramova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *dövlətçilik tarixi, müstəqillik, mübarizə, milli azadlıq, konstitusiya*

Böyük dövlətçilik tarixi olan Azərbaycan xalqı XX əsrdə iki dəfə dövlət müstəqilliyini elan etmişdir. Cəmi 23 ay – 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-ə kimi mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) ömrü qısa olsa da, Azərbaycan xalqının ilk demokratik respublika təcrübəsi idi. Mürəkkəb və çətin bir vaxt olmasına baxmayaraq cümhuriyyətçilərin fədakar fəaliyyəti nəticəsində bu dövrdə Azərbaycanın müasir dövlətçilik ənənələrinin əsası qoyulmuşdur. Təəssüf ki, Sovet Rusiyasının işğalı nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoyulmuşdur. İkinci dəfə, milli azadlıq uğrunda mübarizə aparan və 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə müstəqillik əldə edən Azərbaycan suverenliyini qoruyub-saxlamaq və onu möhkəmləndirmək üçün mürəkkəb siyasi proseslər, iqtisadi və sosial çətinliklərlə üzləşmişdir. Bu tezisdə Azərbaycanın müstəqillik yolu barədə məlumat verilmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi yalnız SSRİ-nin dağılmasını ilə global proseslərin bir hissəsi olmamış, xalqımızın daima azadlıq uğrunda mübarizəsinin nəticəsi olmuşdur. Azərbaycanın müstəqilliyi – bu, sadəcə bir tarixi fakt deyil, xalqımızın ruhu, mübarizəsi və gələcəyə inamıdır.

Hər bir xalqın tarixində elə anlar var ki, onlar təkcə siyasi hadisə kimi deyil, milli yaddaşın və kimliyin dərin qatlarına həkk olunur. Azərbaycan xalqı üçün belə məqam, şübhəsiz ki, 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyimizin bərpası idi. Bu hadisə bir anda baş vermədi. O, uzun və çoxşaxəli tarixi proseslərin, milli mübarizələrin, ideoloji axtarışların məntiqi nəticəsi idi. Müstəqilliyə gedən yolun tarixi kontekstini təhlil edərkən görürük ki, 1813-cü il Gülüstən, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə tarixi Azərbaycan ərazilərinin şimalı Rusiya tərəfindən işğal edilərək imperiyanın tərkibinə qatılmışdır. Bu işğal Azərbaycan xalqının müstəqillik arzularını dəfn etməmiş, əksinə, milli şüurun oyanmasına təkan vermişdi. Azərbaycan xalqı ilk dəfə ümmətçilikdən çıxaraq ayrıca bir xalq olduğunu anlamışdır. Xüsusilə dövrün milli intellektualları – Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə kimi şəxsiyyətlər – maarifçilik hərəkatı vasitəsilə xalqı oyanışa çağırıdılar. XX əsrin əvvəllərində isə Bakıda neft bumu milli sənayeçilərin və yeni ziyalılar nəslinin sürətlə inkişaf sayəsində milli dərk daha da dərinləşdi. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları — Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və digərləri — xalq arasında “türkcülük, müasirlik və islamçılıq” prinsiplərinə əsaslanan yeni milli özünüdərk ideologiyasını yayırdılar. Onların fəaliyyəti nəticəsində milli şüur formalaşdı.

1917-ci il Rusiyada baş verən ictimai-siyasi proseslər Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişi Qafqazda xaosu artırdı. Zaqafqaziya Federasiyası qısa müddətli oldu və Qafqazda 3 müstəqil dövlətin yaranması ilə nəticələndi [2].

1918-ci il 28 mayda elan olunan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Şərq və müsəlman dünyasının ilk demokratik respublikası idi. Cümhuriyyətin qəbul etdiyi “Azərbaycan” adının rəsmi dövlət adı kimi təsdiqi, üçrəngli bayrağın qəbul edilməsi, parlamentli idarəçilik və bərabər vətəndaş hüquqları prinsipləri, xalqın siyasi mədəniyyətində yeni bir səhifə açdı. Lakin daxili siyasi

ziddiyyətlər, xarici təzyiqlər və beynəlxalq vəziyyət Cümhuriyyətin yaşamasına imkan vermədi. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan sovet işğalına məruz qaldı [3].

Bununla belə Cümhuriyyət, müstəqillik ideyası xalqın yaddaşından silinmədi, o, milli ideya kimi yaşamağa davam etdi.

1920–1991-ci illər arasında Azərbaycan SSR formal olaraq “ittifaq dövləti” idi, lakin real müstəqillik anlayışı mövcud deyildi. Bu dövrdə SSRİ-də dövlət atributları və suverenlik məsələləri formal xarakter daşımış, Azərbaycan xalqı repressiyalarla müşayiət olunan minlərlə intellektualını qurban vermiş, lakin hakim ideologiya və mərkəzi hakimiyyət milli düşüncəni tamamilə məhv edilə bilməmişdi. Bu ideyalar xalq ədəbiyyatında, mədəniyyətdə yaşamışdır. 1950–1980-ci illərin intellektual mühitində milli kimliyin qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılmış, xüsusilə 1960-1970-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublikada iqtisadi canlanma baş vermiş, minlərlə gənc SSRİ-nin ən nüfuzlu ali məktəblərinə təhsil almağa göndərilmiş, Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi qəbul olunmuş, milli şüurun yüksəlməsi müşahidə edilmişdir [1]. Bu dövrdə Bəxtiyar Vahabzadənin “Güləstan” poeması, Hüseyn Arifin və Nəbi Xəzrinin yaradıcılığı, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı milli ruhun yaşadılmasının nümunələri idi. Bu əsərlər vasitəsilə xalqın tarixi yaddaşı və dövlətçilik hissi diri saxlanılmışdır.

1980-ci illərin ikinci yarısında Sovet İttifaqında iqtisadi, siyasi və mədəni böhran dərinləşmişdi. İstehsal artım tempinin azalması, əmək məhsuldarlığının düşməsi və kommunist ideologiyasının iflası milli respublikalarda etiraz dalğalarına səbəb olmuşdur. Bu proseslər Azərbaycanı da əhatə etmiş, milli özünüdərk və hüquqların tapdalanmasına qarşı çıxışlar güclənmişdir. SSRİ-nin dağılması həm daxili, həm də xarici faktorlarla, o cümlədən Qərbi ölkələrinin təsiri ilə şərtlənmişdir.

Mixail Qorbaçovun “yenidənqurma” siyasəti güya bu böhranı həll etmək məqsədi daşımış, lakin təkpartiyalı sistemin saxlanması və respublikaların suveren hüquqlarının qaytarılmaması iqtisadi dirçəlişi qeyri-mümkün etmişdir. Moskva mərkəzdənqaçma qüvvələrini zəiflətmək üçün “parçala, hökm sür” taktikasına əl atmış, milli münaqişələri qızışdırmışdır. 1988-ci ildə ermənilərin siyasi ambisiyalar, ərəzi iddiaları Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üçün Moskvanın əlində xüsusi rıçaqa çevrildi.

1987-ci ilin oktyabrında Yerevanda “Qarabağ komitəsi” təşkilatı yaradılmış, noyabrda Mixail Qorbaçovun müşaviri Abel Aqanbekyan Parisdə Qarabağ hərəkətinə dəstək ifadə etmişdir. Dağlıq Qarabağda erməni əhalisi arasında “Miatsum” (birləşmə) hərəkəti genişlənmişdir. 1988-ci ilin əvvəlində Xankəndidə kütləvi mitinqlər başlamış, fevralın 20-də Vilayət Soveti Azərbaycan SSR Ali Sovetinə statusun dəyişdirilməsi haqqında müraciət qəbul etmişdir. Bu dövrdə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı təzyiqlər artmış, deportasiya kampaniyası başlanmışdır. 1986-cı ildə Qafan və Mehri rayonlarında qaçqınlar Azərbaycana sığınmış, 1988-ci ilin fevralında İrəvanda antitürk mitinqləri keçirilmişdir. Nəticədə minlərlə azərbaycanlı evlərini tərk etməyə məcbur olmuşdur. XX əsrdə azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyasının sonuncu mərhələsi baş vermişdir. Baş verən bu hadisələrə, etnik təmizləmələrə təəssüf ki, vaxtında lazımi qiymət verilmədi. Beləliklə, 1988-1991-ci illərdə Ermənistandan 230 mindən çox azərbaycanlı qovulmuş, 225 nəfər öldürülmüş, minlərlə insan yaralanmışdır. Bu proseslər isə münaqişəni daha da qızışdırmışdır. Azərbaycanda da etirazlar artmış, ölkədə kortəbii çıxışlar başlamışdır. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin nəzarəti altında ermənilər tərəfindən törədilən Sumqayıt hadisələrindən sonra Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı hücumlar genişlənmiş, mart-may aylarında kəndlər talan olunmuş, noyabr-dekabrda Quqark rayonunda 70 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. 1991-ci ildə Ermənistandan sonuncu Nüvədi kəndindən azərbaycanlılar tamamilə qovuldu [4].

1988-ci il noyabrın 17-də Azərbaycan xalqı suveren hüquqlarının tapdalanmasına qarşı ayağa qalxmış, Azadlıq meydanında kütləvi mitinqlər başlamışdır. Milyonlarla insanın iştirak etdiyi mitinqlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qaldırılmış, lakin dekabrın 4-də hərbiçilər meydanı zorla boşaltmışdır. Bu hərəkət milli birliyi gücləndirmişdir. 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti Dağlıq Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) yaratmış, mayda idarəetmə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarılmışdır. İyulda Xankəndidən 14 min azərbaycanlı qovulmuşdur.

Bu dövrdə Heydər Əliyev xalq tərəfindən dəstəklənmiş, onun portretləri mitinqlərdə qaldırılmışdır. 1989-cu il iyunun 16-da Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) təsis olunmuş, Əbülfəz Elçibəy sədr seçilmişdir. AXC geniş sosial bazaya malik olmuş, radikal və liberal qüvvələri birləşdirmişdir. Sentyabrda Ali Sovet DQMV XİK-i ləğv etmiş, bu, xalqda qələbə ruhu yaratmışdır. 1989-cu ilin dekabrında Cəlilabadda və Naxçıvanda mitinqlər keçirilmiş, sərhəd qurğuları dağıdılmışdır. 1990-cı il yanvarın 15-də DQMV-də fəvqəladə vəziyyət elan edilmişdir. Yanvarın 13-də isə Bakıda SSRİ DTK-nin nəzarəti altında ermənilərə qarşı hücumlar təşkil edilmiş, yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecə Sovet qoşunlarının xüsusi təyinatlıları Bakıya daxil olaraq Azərbaycan tarixinə “Qanlı Yanvar” kimi daxil olan qırğın hadisəsini törədilər. Bu qanlı faciədə 147 nəfər öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmışdır. Hadisələrdən sonra siyasi fəallar həbs olunmuş, Heydər Əliyev Moskvada Azərbaycan nümayəndəliyinə gələrək hadisələri pisləmişdir. Artıq Heydər Əliyevin

Moskvada qalması onun təhlükəsizliyi üçün çox təhlükəli idi. Buna görə də Ulu Öndər Moskvadan Bakıya qayıtmış və Naxçıvana getmişdir. 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan parlamenti “Sovet Sosialist” adını ləğv etmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını qəbul etmişdir. 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası adı qəbul olunmuş, bayraq təsdiq edilmişdir. Martın 17-də isə SSRİ referendumu boykot olundu və Heydər Əliyev Kommunist Partiyası sıralarından çıxdı [1].

Hər keçən gün ölkədə müstəqillik çağırışları getdikcə artırdı. Beləliklə 30 avqust 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının parlamenti – Ali Sovet – növbədənənar sessiyasında “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında” Bəyannaməni qəbul etdi. Bu sənəddə Azərbaycan Respublikasının 1918–1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanuni varisi olduğu xüsusi vurğulanmışdır. Parlament həmçinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin konstitusional əsaslarını müəyyənləşdirmək məqsədilə ayrıca qanun – Konstitusiya Aktının hazırlanması barədə qərar qəbul etmişdir. Nəticədə 1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovetin sessiyasında tarixi sənəd – “Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”nı qəbul etdi [5].

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi göydən düşmə hadisə deyildi. Azərbaycan xalqı illər boyu müstəqillik ideyasını qoruyub saxlamışdır. Yetmiş illik sovet rejimi də Azərbaycan xalqının müstəqillik istəyini ləğv edə bilməmişdir. Nəticədə XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında başlayan tarixi-siyasi proseslərdə Azərbaycan xalqının müstəqilliyə bağlılığı və arzusu aydın şəkildə özünü nümayiş etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və Üçüncü Minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, Yeni əsr və Üçüncü Minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2000, 30 dekabr
2. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı: Azərənşr, 1993, 362 s.
3. Məhərrəмова S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti demokratiyanın nümunəsi kimi. AMEA-nın Tarix İnstitutu. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycan dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi” mövzusunda həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Xüsusi buraxılış. Bakı. 2018, s. 365-370
4. Məhərrəмова S. Qərbi Azərbaycanın aborigen türk əhalisinin tarixi etnik torpaqlarından deportasiyasına dair. Bakı. “Tarix və onun problemləri” №2. BDU, s. 93-95
5. Магерамова С. К вопросу об основных приоритетах направлениях внешней политики Азербайджанской Республики / Вопросы истории. Ежемесячно журнал/ РАН - Москва. 2022, 11 (1), с.268-279.<https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000885833200025>
<http://i.uran.ru/webcab/system/files/journalspdf/voprosy-istorii/voprosy-istorii-2022-no11-1/vopr111.pdf>

Summary

The historical path to the restoration of state independence Maharramova S.S.

Keywords: *history of statehood, independence, struggle, national liberation, constitution*

The Azerbaijani people, with a rich history of statehood, have declared state independence twice in the 20th century. The Azerbaijan Democratic Republic (ADR), which existed for a mere 23 months—from May 28, 1918, to April 28, 1920—despite its short lifespan, represented the first democratic republican experience of the Azerbaijani people. Amid complex and challenging circumstances, the dedicated efforts of the republicans during this period laid the foundational principles of modern Azerbaijani statehood traditions. Regrettably, the occupation by Soviet Russia brought an end to the existence of the Azerbaijan Democratic Republic. For the second time, Azerbaijan, which waged a struggle for national liberation and attained independence in 1991 following the dissolution of the USSR, has faced intricate political processes, as well as economic and social challenges, in safeguarding and strengthening its sovereignty. This thesis provides information on Azerbaijan's path to independence. Azerbaijan's attainment of independence in 1991 was not merely a component of global processes stemming from the USSR's collapse but also the outcome of our people's enduring struggle for freedom. Azerbaijan's independence is not simply a historical fact; it embodies the spirit, struggle, and faith in the future of our people.

Резюме
Исторический путь к восстановлению государственной независимости
Магеррамова С.С.

Ключевые слова: история государственности, независимость, борьба, национальное освобождение, конституция

Народ Азербайджана, обладающий великой историей государственности, дважды в XX веке провозглашал свою государственную независимость. Азербайджанская Демократическая Республика (АДР), существовавшая всего 23 месяца — с 28 мая 1918 года по 28 апреля 1920 года, несмотря на краткий период своего существования, стала первой демократической республикой азербайджанского народа и его первым опытом построения независимого государства. Несмотря на сложные и трудные условия того времени, благодаря самоотверженной деятельности деятелей республики были заложены основы современных традиций азербайджанской государственности. К сожалению, в результате оккупации Советской Россией существование Азербайджанской Демократической Республики было прекращено.

Во второй раз, в результате национально-освободительной борьбы и распада СССР в 1991 году, Азербайджан вновь обрел независимость. Однако на пути укрепления и сохранения своего суверенитета страна столкнулась с трудными политическими процессами, экономическими и социальными испытаниями. В данной работе рассматривается путь Азербайджана к независимости. Приобретение независимости в 1991 году было не просто частью глобальных процессов, связанных с распадом Советского Союза, но и закономерным итогом многовековой борьбы азербайджанского народа за свободу. Независимость Азербайджана — это не просто исторический факт, а воплощение духа, борьбы и веры нашего народа в будущее.

TARİXİN ACI DƏRSLƏRİ: AZƏRBAYCANIN SOVETLƏŞMƏSİ VƏ MÜASİRLİYİN
ÇAĞIRIŞLARI

Məmmədov Ənvər Fəttah oğlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Rusiya, sovetləşmə, tarixin dərsləri, müasir çağırışlar

28 aprel 1920-ci il çevrilişi keçmiş siyasi-dövlət sisteminin tamamilə məhv edilməsi və yenisi ilə əvəz edilməsi prosesinin başlanğıcı oldu. Bu hadisə nəticəsində Azərbaycan müstəqilliyini itirdi. Təqdim olunan məqalədə arxiv sənədləri və tarixi ədəbiyyat məlumatları əsasında Azərbaycanın sovetləşmə probleminə baxılır.

Bakının itirilməsi bolşevik Rusiyası üçün hər şeydən öncə ağır iqtisadi itki olmaqla o bununla barışmaq istəmirdi. Rusiya üçün Bakını geri qaytarmaq xüsusilə iqtisadi blokada şəraitində həyatı əhəmiyyətli məsələyə çevrilmişdi. Onun sonrakı illərdə bu istiqamətdə atdığı addımlar da bunu deməyə əsas verməklə Rusiya bu yolda istənilən itki və qurbanlara getməyə hazır idi. Hələ 1918-ci ildə bolşevik Rusiyası bu məqsədlə Almaniya ilə gizli danışıqlar aparmışdı ki, o, müttəfiqi Osmanlı Türkiyəsinə Şərqi Zaqafqaziyanın ona qaytarılması məqsədilə təzyiq göstərsin. Əvəzində isə Bakıdan əldə olunacaq neftin dördü birini Almaniya verməyi öhdəsinə götürürdü [3, s. 193]. Bu barədə tərəflər arasında gizli protokol imzalanırsa da Almaniyanın müharibədə məğlub olması həmin razılaşmanın kağız üzərində qalmasına səbəb olmuşdu.

Rusiyadakı gərgin daxili siyasi vəziyyət, davam edən vətəndaş müharibəsi ona 1918-1919-cu illərdə Azərbaycana münasibətdəki məkrli niyyətini həyata keçirməyə imkan vermir. Həmin vaxtı Rusiya Azərbaycan hökumətinin tərəflər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması ilə bağlı müraciətlərini cavabsız qoymaqla yeni respublikanın müstəqilliyini tanımaqdan ısrarla imtina edir. 1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən Rusiyada siyasi vəziyyətin bolşeviklərin xeyrinə dəyişməsi çoxdan planlaşdırıldığı Azərbaycana təcavüz planını gündəmə gətirir. Bu zaman Azərbaycan tərəfinə Denikinə qarşı birgə mübarizə kimi təxribatçı təklif ortaya atılır. Beləki, 1920-ci ilin yanvarın 2-də Rusiya xarici işlər naziri Çiçerin Azərbaycana Denikinə qarşı mübarizədə Rusiya ilə hərbi əməkdaşlıq təklifi ilə müraciət edir. Çiçerinin Azərbaycana etdiyi hərbi əməkdaşlıq təklifini Tadeuş Svyatoxovski “Azərbaycana qarşı aparılan psixoloji müharibənin yayılım atəşi” adlandırmışdı [3, s. 195].

Əslində sovet Rusiyası bu təkliflə Azərbaycanı Denikinlə müharibəyə sövq etməklə ona qarşı məkrli niyyətlərinin reallaşdırılması üçün münbit şəraitin yaradılması məqsədini güdürdü. Təbii ki, bunu gözəl anlayan Azərbaycan hökumətinin başçısı Respublikamızın digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq niyyətində olmadığını bildirməklə Çiçerinin hərbi əməkdaşlıq təklifini diplomatik şəkildə rədd edir. Rusiya xarici işlər nazirinin Azərbaycanı Denikinlə hərbi qarşıdurmaya cəlb etmək məqsədilə sonrakı aylarda etdiyi cəhdlər də bir nəticə verməmişdi.

Azərbaycan xalqının şüurunda müstəqillik ideyasının kifayət qədər kök saldığını nəzərə alan bolşevik strateqləri taktiki gediş olaraq “müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarını irəli sürmüşdülər [4, s. 278-291]. 1919-cu ilin iyunun əvvəllərində o zamankı Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsinin faktiki başçısı olan A.Mikoyan bu haqda mərkəzə yazırdı: “...müsəlman kütlələrinin etimadını qazanmaq, milli əngəlləri aradan qaldırmaq üçün, inqilabi hərəkətin müvəffəqiyyətliyi məqsədilə Bakı təşkilatı müstəqil Sovet Azərbaycanı şüarını tanımışdır. Bu şüar olduqca populyardır və bütün müsəlman zəhmətkeşləri birləşdirməyə qadirdir”. Bu şüarın 1919-1920-ci illərin mürəkkəb siyasi vəziyyətində Azərbaycanda bolşevik çevrilişi üçün münbit sosial zəmin yaratmaq məqsədilə taktiki cəhətdən ortaya atılmasını Azərbaycanın sovetləşmədən sonrakı taleyi də sübut edirdi.

1920-ci ilin baharında Şimali Qafqazın Qızıl Ordu tərəfindən denikinçilərdən təmizlənməsi sovet rəhbərliyinə Azərbaycanla bağlı gizli niyyətlərinin gerçəkləşməsi ilə məşğul olmaq imkanını verdi. V.İ.Leninin 1920-ci ilin martın 17-də Qafqaz cəbhəsi Hərbi-Inqilab Şurası üzvləri Smilqa və Orconikidzeyə göndərdiyi və Bakının alınmasını israr edən teleqramı Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyulması haqqında qərarın qəbulundan xəbər verirdi.

Bu arada qeyd edək ki, bolşeviklər kimi Rusiyanın keçmiş sərhədlərini bərpa etmək niyyətində olan denikinçilərin də Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycanla bağlı xüsusi mübhəm planları var idi. Rusiyanın cənubundakı hərbi qüvvələrin baş komandanı general Denikin Azərbaycanla bağlı belə planları barədə ağqvardiyaçı polkovnikin yaddaş kitabçasında qeyd olunur: Rusiyanın başlanan yüksəlişi prosesində Zaqafqaziya, xüsusilə Bakı və onun rayonları məsələsinə, Bakının Rusiyanın tərkibinə qaytarılması tədbirlərinə əlahidə yer verilməlidir. Bunun üçün yerlərdə rus əhalini təşkilatlandırmaq və birləşdirmək lazımdır; yerli əhalidən istənilən şəraitdə rus hakimiyyətini müdafiə etməyə hazır olanlar da bu işə cəlb edilməli; rus qaçqınlarının əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görülməli; rus elementinin Bakı rayonuna axınını gücləndirmək; Don, Kuban və Terek vilayətlərindən kazakların köçürülməsi yolu ilə ayrı-ayrı quberniyalarda koloniyalar salmaq; rus hakimiyyətinə qarşı üsyan etmiş müsəlman əhalinin Sibirə və yaxud İran, Türkünstan və Xəzər arxası vilayətlərə sürgün olunması yolu ilə quberniyaları sistemli şəkildə müsəlmanlardan təmizləmək; Bakının Rusiyadan müvəqqəti ayrılmasının səbəbkarları vətən xaini kimi mühakimə olunmaları üçün könüllü orduya verilməlidir; yerlərdə rus idarəçiliyi nümunəsində idarə orqanları təşkil etmək və onları Bakıdakı rus qoşunlarının komandanına təbə etmək [8, v. 18-19].

Azərbaycanın sovetləşməsi üzrə işlər iki istiqamətdə aparılırdı. Bir tərəfdən Rusiyanın nüfuz agentləri vasitəsilə daxili-siyasi durum gərginləşdirilirdi. Bura hökumət böhranlarını təşviq etmək, Qarabağda erməni qiyamını qızışdırmaq və i.ə. tədbirlər daxil idi. Qarabağ bölgəsində iğtişaşlar törədən ermənilər bolşeviklərlə olduğu kimi denikinçilərlə də gizli əlaqələrdə idilər [9, v. 14].

Yerli kommunist təşkilatı dövlət çevrilişi və hərbi müdaxiləyə hazırlıq məqsədilə konsolidasiya olunurdu, silahlı dəstələr yaradılırdı [7, s. 243], dövlətin müxtəlif, ilk növbədə də güc strukturlarında demoralizasiya xarakterli təxribatı işlər aparılırdı, xalq yanıltmaq, çaşqınlığı gücləndirmək məqsədilə çeşidli şayiələr yayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ingilispərəst, sovet Rusiyasının isə qərb imperializminin əsarəti altında inləyən şərq xalqlarının dostu obrazı formalaşdırılırdı.

Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etməyən bolşevik Rusiyası müstəqil respublikamızın müstəqilliyinə təcavüz etmək niyyətini gerçəkləşdirmək üçün bütün yollardan istifadə edirdi. Bolşevik Rusiyasının Azərbaycana olan düşmən mövqeyini görən Azərbaycan hökuməti hər vasitə ilə müstəqilliyini qorumaq məqsədilə tədbirlər görmüşdü. Digər tərəfdən Azərbaycana təcavüz edəcək Qızıl Ordu komandanlığı əməliyyat planlarını tərtib etməklə, sərhədə hərbi hissələr cəmləşdirməklə məşğul idi. Artıq martın 28-dən sovet silahlı qüvvələrinin baş komandanı Bakı əməliyyatına hazırlıq işlərinə başladı. Aprel ayının ortalarında Azərbaycanın şimal sərhədində Qızıl Ordunun xeyli hissəsi toplaşmışdı [2, s. 374-375].

Aprelin 21-də Qafqaz cəbhəsi komandanlığı (Tuxaçevski, Orconikidze, Zaxarov) 490 №-li direktivlə XI Orduya aprelin 27-də Azərbaycan sərhədini keçərək, Bakı quberniyasını ələ keçirmək əmrini verdi. İki gün sonra bu direktivə düzəliş edildi: ordunun son vəzifəsi kimi tək Bakı quberniyası deyil, bütünlükdə Azərbaycanın ələ keçirilməsi hesab olunurdu [6, s. 19].

Aprelin 22-də Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosunun müşavirəsində aprelin 27-də Müsavat hökumətinə ultimatum verilməsi və silahlı üsyana başlanılması

haqqında qərar qəbul olundu [1, s. 238]. Aprelin 26-da Bakı Bürosu Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin iclasında bir daha silahlı üsyan yolu ilə hakimiyyətin ələ keçirilməsi planı nəzərdən keçirildi və Müvəqqəti Azərbaycan İnqilab Komitəsi təşkil edildi.

Nəhayət, bütün hazırlıq işləri tamamlandıqdan sonra aprelin 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı əvvəlcədən düşünülmüş qəsd ssenarisi işə salındı. Sovet Rusiyasının əsgəri qruplaşması aprelin 27-də sərhədi keçərək həmin günün axşamı Biləcəri stansiyasına çatmışdı. XI Ordunun əsas hissələri isə Bakıya aprelin 30-da daxil olmuşdu [7, s. 254-256]. Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Qarabağda döyüşlər apardığı bir şəraitdə “Birinci respublikanın” süqutunu bilavasitə gerçəkləşdirən faktor idi.

Hərbi müdaxilənin başlandığı gün şəhər tezdən paytaxtda da bolşevik yaraqlıları mühüm strateji obyektləri ələ keçirməkdə idilər. Hakimiyyət orqanlarının tam iflic vəziyyətdə olduğu bir şəraitdə aprelin 27-də günorta iqtidarın N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Azərbaycan İnqilab Komitəsinə verilməsini tələb edən ultimatum təqdim edilmiş və məlum olduğu kimi, parlament aprelin 28-nə keçən gecə bu ultimatumu qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdı. Beləliklə, Azərbaycan tarixində yeni-sovet dönəmi başladı. Aprelin sonu-mayın əvvəllərində azsaylı yerli bolşevik fəalları və Qızıl Ordu hissələrin birgə fəaliyyəti ilə Azərbaycanın Naxçıvan diyarı istisna olmaqla (bu bölgə sovet sferasına iyulun 28-də daxil oldu-Ə.M.) bütün ərazisində demək olar müqavimətsiz sovet hakimiyyəti bərqərar oldu.

Azərbaycanın sovetləşməsi barədə sosial-inqilabçılar partiyasının hazırladıqları “Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və ölkədəki siyasi vəziyyət barədə” məruzədə göstərilirdi ki, Azərbaycanda baş verən hadisələr siyasi çevrilişdir və bu çevriliş Rusiya sovet hakimiyyəti tərəfindən əvvəlcədən planlı şəkildə hazırlanmışdır [5, v. 1].

Tarixin təcrübəsi müasir çağırışlara adekvat cavab strategiyalarını hazırlamaq üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ələlxüsüs da dünyada son dərəcə gərgin hadisələrin cərəyan etdiyi bir məqamda 1920-ci ildə baş verənlərin acı təcrübəsi bizim üçün ibrət dərsi olmalıdır. Lakin biz müqayisəli təhlil aparsaq görərik ki, 1920-ci illə müqayisədə hazırkı Azərbaycan artıq dünya siyasətində öz yerini təsdiqləmiş, öz sözünü söyləmiş, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində özünü təsdiq etmiş güclü bir dövlətdir. Əgər 1920-ci ildə daxili qeyri-sabitlik xarici müdaxilə üçün əlverişli şərait yaratmışdısa, hazırkı Azərbaycan daxilən möhkəm, sabit inkişaf yolunda əmin addımlarla irəliləyən və regionda böyük nüfuz sahibi olan bir dövlətdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Üç cildə. III cild. I hissə. Bakı: Elm: 1973, 548 s.
2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы). Баку, Азербайджан, 1998, 440 стр.
3. Волхонский М. Муханов В. По следам Азербайджанской Демократической Республики. Москва, издательство «Европа», 2007. 254 с.
4. Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1970, 708 с.
5. Доклады членов партии социал-революционеров о событиях на Черноморском побережье и в Азербайджане. 1920 год // Государственный Архив Российской Федерации, Фонд № 9591, опись № 1, дело № 94, листы – 1-2об.
6. Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921). Баку, Азернешр, 1989, 196 с.
7. Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М., Военное изд.-тво, 1960, 510 с.
8. Памятная записка полковника Добровольческой Армии в Баку. 1919 год // Государственный Архив Российской Федерации, Фонд № 446, опись № 2, дело № 41, листы – 18-19
9. Рапорт командующего Карабахским армянским отрядом главнокомандующему русским добровольческим отрядом в Баку от 7-го февраля 1919 года // Государственный Архив Российской Федерации, Фонд № 446, опись № 2, дело № 42, лист – 14

Summary

Bitter lessons of history: the sovietization of Azerbaijan and the challenges of modernity

Mammadov A.F.

Key Words: *Azerbaijan Democratic Republic, Russia, Sovietization, history lessons, modern challenges*

The coup of April 28, 1920, marked the beginning of the process of completely destroying the previous political and governmental system and replacing it with a new one. As a result of this event, Azerbaijan lost its independence. This article, based on archival documents and historical literature, examines the problem of the Sovietization of Azerbaijan.

Резюме

Горькие уроки истории: советизация Азербайджана и вызовы современности

Маммадов А.Ф.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Россия, советизация, уроки истории, современные вызовы

Переворот 28 апреля 1920 года положил начало процессу полного уничтожения прежней политико-государственной системы и замены её новой. В результате этого события Азербайджан утратил независимость. В представленной статье на основе архивных документов и сведений исторической литературы рассматривается проблема советизации Азербайджана.

TARİXİ QƏLƏBƏ VƏ AZƏRBAYCANIN BÜTÜN ƏRAZİLƏRİNDƏ SUVERENLİYİN BƏRPASI

Məmmədov Nazim Rəhbər oğlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

mamedovnazim960@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Azərbaycan, Konstitusiya, Suverenlik, tarixi zəfər, ərazi bütövlüyü, müstəqillik, insan hüquqları

Ermənistanın 27 sentyabr 2020-ci il təxribatlarına cavab olaraq başlanan Vətən müharibəsində tarixi qələbə və 2023-cü il sentyabrın 19-20-də uğurlu antiterror əməliyyatı ilə Azərbaycan bütün ərazisində suverenliyini tam bərpa etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2024-cü il 19 sentyabr tarixli 294 nömrəli sərəncamına əsasən sentyabrın 20-ci Azərbaycanda Dövlət Suverenliyi Günü elan edildi.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanan 28 dekabr 2024-cü il tarixli sərəncamla 2025-ci il ölkəmizdə “Konstitusiya və suverenlik ili” elan edilmişdir. Məhz 1995-ci il noyabrın 12-də Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu olan ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30 illiyi və Vətən müharibəsində tarixi zəfərin 5-ci, dövlətimizin beynəlxalq səviyyədə tanınmış əraziləri üzərində suverenliyinin tam bərpa edilməsinin 2-ci ildönümüdür. 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik ili” elan edilməsi müasir Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin hüquqi və siyasi inkişaf mərhələlərinin məntiqi nəticəsi olmaqla, suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və konstitusional hüquq sisteminin dərinləşməsi prosesinin fundamental dönüş nöqtəsini təşkil edir. Qərar, hüquqi dövlətin institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsi və ali hüquqi sənədi olan Konstitusiyanın prinsiplərinin əhəmiyyətinin siyasi-hüquqi müzakirəsi, öyrənilməsi baxımından yenidən aktuallaşması ilə önəm kəsb edir.

Heydər Əliyev və 1995-ci il Konstitusiyası: 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında yeni Konstitusiyanın hazırlanması və qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin həmin dövrdə ölkədə ciddi siyasi böhranlar, silahlı qarşıdurmalar, separatçılıq meyilləri və xarici təzyiqlər cərəyan edirdi. Ali Hakimiyyət orqanlarında vahidlik, sabitlik və koordinasiya yoxluğu yeni Konstitusiyanın hazırlanmasını qeyri-mümkün etmişdi. Eyni zamanda, həmin illərdə siyasi rəhbərlikdə qeyri-müəyyənlik və ziddiyyətlər hüquq sahəsində islahatların həyata keçirilməsinə əngəl törədirdi.

Belə bir çətin durumda, 1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunda yeni mərhələnin başlanması üçün mühüm rol oynadı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən hüquqi islahatlar sistemli xarakter aldı və dövlət idarəçiliyində hüququn aliliyinə söykənən əsaslı dəyişikliklərə şərait yaratdı.

Bununla da 1995-ci il mayın 2-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayacaq komissiya yaradıldı. Komissiyaya Ulu öndər Heydər Əliyev sədr təyin olundu [10, s.12]. Komissiyanın tərkibi geniş spektrli mütəxəssisləri Heydər Əliyev layihənin

hazırlanmasında siyasi rəhbər, həm də intellektual lider kimi fəal iştirak etdi, layihəyə dair dərin hüquqi və siyasi təhlillər apararaq mühüm tövsiyələr verdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev belə bir təkliflə çıxış etdi: “Konstitusiya, birinci növbədə dövlətlə, hakimiyyətlə xalqın arasında olan münasibətləri özündə əks etdirməlidir. Hakimiyyət bölgüsü, ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyətləri – bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənməli, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır. Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır və bu prinsiplər Konstitusiyamızın əsasını təşkil etməlidir” [11, s.13].

Uzaqgörən dövlət xadimi olan Heydər Əliyev Konstitusiyanın ümumxalq müzakirəsinə çıxarılmasını təşkil etdi və beləliklə, sənədin legitimliyini və ictimai dəstəyini artırdı. Beləliklə, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil Konstitusiyası qəbul edildi [6, s.5]. 1995 il noyabrın 27-də qüvvəyə minən Konstitusiya 5 bölmə, 12 fəsil, 158 maddə, preambula və keçid müddəalarından ibarət idi [13, s.9]. Konstitusiya Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətin təməl prinsiplərini təsbit etdi. Konstitusiyada dövlət hakimiyyətinin bölünməsi insan hüquq və azadlıqlarının geniş müdafiəsi, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin əsasları kimi fundamental müddəalar öz əksini tapdı.

Konstitusiyanın əhəmiyyətinə aydınlıq gətirən Heydər Əliyev çıxışlarından birində demişdir: “1995-ci il noyabrın 12-dən, yəni müstəqil respublikamızın Konstitusiyası qəbul olunduqdan və parlament seçkiləri keçirildikdən sonra başlanan dövr dövlət quruculuğu baxımından, əlbəttə ki, bizim tariximizin ən məhsuldar dövrüdür. Məhz ictimai-siyasi sabitliyin yaranması və Azərbaycanın daxilində olan bütün qanunsuz silahlı dəstələrin ləğv olunması, cinayətkar qrupların cinayətlərinin qarşısının alınması – bunlar hamısı Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesinin uğurla aparılmasına şərait yaratdı. Azərbaycanda müstəqil dövlətin təsisatlarının yaranması və dövlət quruculuğu prosesi 1995-ci ildə böyük vüsət aldı. Bunun əsasını da Azərbaycanın qəbul etdiyi ilk konstitusiyası təşkil edirdi. Ondan sonrakı dövrdə Azərbaycanda dövlətçilik möhkəmlənib, demokratik prinsiplər bərqərar olubdur. Demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi uğurla, sürətlə həyata keçirilir” [7, s.37, 38].

Demokratik prinsipləri özündə ehtiva edən, dövlətin və xalqın məqsəd, vəzifə və hüquqlarını bütövlükdə təcəssüm etdirən Ana Qanunun əhəmiyyətini nəzərə alan Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan 1996-cı il 01 noyabr tarixli Fərmanla hər il noyabrın 12-si Azərbaycanda “Konstitusiya Günü” elan edilmişdir. Konstitusiya Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına ünvanlandığı təbrikində Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd etmişdir: “Bu Konstitusiya Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi inkişaf yolunun məntiqi nəticəsidir. Konstitusiya ölkəmizdə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, müstəqil dövlətçiliyin qorunub saxlanılması, möhkəmləndirilməsi və demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli zəmin və şərait yaradır. Azərbaycanın tarixi keçmişini, bugünkü reallıqlarını və gələcək inkişaf perspektivlərini əks etdirməsi, ümumbəşəri və milli dəyərlərə söykənməsi Konstitusiyamızı səciyyəvləndirən əsas cəhətlərdir” [8, s.9].

1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada ölkəmizdə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olaraq xalq göstərilir, sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək, öz idarəetmə formasını müəyyən etməyi Azərbaycan xalqının suveren hüququ kimi təsdiqləyir. Eyni zamanda, Əsas Qanun Azərbaycan dövlətini demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika elan edir [12, s.12].

Cəmiyyətdə baş verən yeni sosial-siyasi proseslər səbəbindən irəli gələrək 2002-ci il 24 avqust, 2009-cu il 18 mart və 2016-cı il 26 sentyabr tarixlərində keçirilmiş referendumlar nəticəsində ölkə Konstitusiyasına bir sıra mühüm əlavə və dəyişikliklər edilmişdir [5, s.9]. Dövrün çağırışlarını özündə ehtiva edən bu islahatlar hüquqi dövlət dəyərlərinin daha da möhkəmləndirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı və səmərəli müdafiəsi məqsədlərinə xidmət göstərmişdir.

Azərbaycanın bütün ərazilərində suverenliyin tam bərpası: Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qarşısına qoyduğu strateji hədəf Konstitusiyamızın müddəalarının bütün ölkə ərazisində təmininə istiqamətlənmişdi. İlham Əliyevin 2003-cü ildə dövlət başçısı seçildiyi dövrdən başlayaraq sistemli şəkildə məhz bu strateji hədəfə yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyəti və 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli ordumuzun həyata keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatlar tarixi zəfərimizi, Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə son qoyulması və dövlətimizin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin bərpasını, ölkəmizin sonrakı inkişafının bütün cəhətlərini müəyyənləşdirdi. Ona görə ki, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizinin 30 ilə yaxın işğal altında qalması Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının həmin ərazilərdə tətbiqini tamamilə məhdudlaşdırmışdı. Halbuki Konstitusiyanın preambulasında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması başlıca niyyətlərdən biri kimi öz əksini tapmışdı [12, s.12]. Vətən müharibəsi və ardınca antiterror əməliyyatı ilə Azərbaycan, bütün ərazisində suverenliyini tam bərpa etdi. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 19 sentyabr tarixli 294 nömrəli Sərəncamına əsasən sentyabrın 20-si Azərbaycanda

“Dövlət Suverenliyi Günü” elan edildi [9, s.4]. 2024-cü ildə keçirilən seçkilər ilk dəfə bütün suveren ərazilərimizdə baş tutdu. Bununla da, suveren və müstəqil Azərbaycanın bütün ərazisində Ali Qanunun – Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi tam təmin olundu [1, s.5].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 1-ci maddəsində dövlətin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün dəyişməzliyi təsbit edilir ki, bu da suverenliyin əsas göstəricisidir [4, s.41]. Suverenlik anlayışı yalnız ərazi bütövlüyünün qorunması deyil, dövlətin öz hüquqi sistemini bütün ərazilərdə tətbiq edə bilməsidir.

Azərbaycan Dövləti suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin edərək Konstitusiyanın tələblərinə və öz suveren hüquqlarına əsaslanaraq strateji hədəflərə doğru inamla gedir. Buna 2020-ci ilin noyabrında Ermənistanın kapitulyasiyasından və antiterror əməliyyatından sonra suveren Azərbaycanın bölgədə yaratdığı yeni geosiyasi realıq da şərait yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2024-cü il sentyabrın 23-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ilk iclasındakı çıxışını “dəqiq və kamil strategiyaya əsaslanan bütöv konsepsiya”dır desək yanılmarıq. Həmin dərin məzmunlu nitqdə qarşıya qoyulan hədəflər, vəzifələr, onların təmini yolları dəqiqliklə vurğulayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti çıxışında göstərmişdir: “Ölkə qarşısında böyük vəzifələr durur. Birinci vəzifə hərbi gücümüzün artırılmasıdır. Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru bərpa etmək vəzifəsi var. Bizə qarşı çirkin oyun hələ bitməyib. Bizim qələbəmizi həzm edə bilməyən xarici dairələr bizə qarşı yeni planlar hazırlayır. Növbəti önəmli vəzifə sərhədlərimizin qorunması ilə bağlıdır. Biz şərti sərhəddə möhkəmlənirik, çünki hər an Ermənistandan istənilən təxribat gözləmək olar. Digər vacib vəzifələr ideoloji təhlükəsizliklə bağlıdır və burada da biz daim diqqətli olmalıyıq. Çünki bizə qarşı ideoloji təxribatlar davam edir. Gənc nəslin milli ruhda böyüməsi sadəcə olaraq sözlər deyil. Bu, Azərbaycanın gələcək inkişafının əsas təminatdır, çünki ölkələri insanlar idarə edir. Tarixi Zəfərimizdən sonra biz xarici siyasətimizdə daha sərbəstik, müstəqil, prinsipial xarici siyasət bizim əsas istiqamətimizdir. Azərbaycan çoxdan özünü ləyaqətli və qürurlu dövlət kimi təsdiqləyib” [14, s.4].

Xüsusi olaraq onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti nəticəsində Konstitusiyada təsbit edilən bütün müddəalar təmin olunur. Müstəqil, suveren Azərbaycanda hüququn aliliyinin qarantı olan Konstitusiya dünyada ən nümunəvi qanunlardan biri hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi: “Qanunun aliliyi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi hər bir hüquqi dövlətin ali məqsədini təşkil edir” [2, s.10].

“Konstitusiya və Suverenlik ili” elan olunmasının əhəmiyyəti: Azərbaycanda “Konstitusiya və Suverenlik ili” çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər dövlətçiliyin əsas dəyərlərinin yenidən dərk edilməsinə şərait yaradır. “Konstitusiya və Suverenlik ili”nin elan olunması yalnız bu günün vəzifələrini deyil, gələcək hüquqi nəsillərin təməl hüquq anlayışının formalaşmasını da müəyyənləşdirir. Dövlət orqanları, xüsusilə hüquq-mühafizə orqanları bu prosesdə həm hüquqi, həm də mənəvi məsuliyyət daşıyır. Konstitusiyaya uyğun olaraq hüquq sistemindəki islahatlar və hüquqi sabitliyin təminatı Azərbaycanın beynəlxalq hüquq sistemində nümunəvi dövlət modelinə çevrilməsinə xidmət edir. Bu istiqamətdə irəliləyişlər artıq beynəlxalq hüquqi hesabatlarda da təqdim edilir.

Azərbaycanda 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik ili” elan olunması bir daha göstərir ki, Azərbaycan xalqı əldə etdiyi tarixi nailiyyətlərin dərin mənasını və gələcək nəsillər üçün əhəmiyyətini dərk edir və onları daim diqqətdə saxlayır. Bu təşəbbüs, həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrini dövlətçilik dəyərlərinə daha dərinlən yanaşmağa, hüquqi savadlılığın artırılmasına və milli kimliyimizin qorunmasına istiqamətləndirilir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dövləti əldə etdiyi suverenliyi asanlıqla qazanmamışdır. Bütün bunlar xalqımızın qanı, canı və iradəsi bahasına əldə edilmişdir. Suverenlik hər gün yaşadığımız bir gerçəklikdir. Dövlətimizin varlığı, suveren hüquqlarımızın tanınması, beynəlxalq aləmdə söz sahibinə çevrilməyimiz, sabit və təhlükəsiz bir cəmiyyətin qurulması, bütün bunlar müstəqilliyimiz və suverenliyimizin nəticələridir.

Bu gün biz müstəqilliyimizin və suverenliyimizin bəhrəsini görür, onun üzərində qurulmuş güclü və modern Azərbaycanla qürur duyuruq. Müstəqilliyin və suverenliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi isə hər birimizin borcudur. Dövlətimizə, bayrağımıza, dilimizə, torpağımıza və qanunlarımıza olan sevgi, sadıqlıq, bu müqəddəs dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsində ən güclü zəmanət olacaqdır. Respublikamızda “Konstitusiya və Suverenlik ili” elan edilməsi Azərbaycan dövləti üçün yeni inkişaf mərhələsinin başlanması istiqamətində önəmli addım olmaqla ölkəmizin hərtərəfli inkişafında mühüm mərhələ olacaqdır.

Nəticə

Suverenliyini və ərazi bütövlüyünü bərpa edən müasir Azərbaycan, bu gün regionda əsas söz sahibi, sabit və güclü iqtisadiyyata malik, mühüm geosiyasi mövqeyə sahib dövlət olaraq çıxış edir. Bu gün

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi, ölkəmizin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə bir sıra qlobal layihələr həyata keçirilir ki, bu da Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu daha da gücləndirir. Bu gün işğaldan azad edilmiş suveren ərazilərdə irimiqyaslı bərpa və quruculuq işləri həyata keçirilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurd müasir infrastruktur qurulur, şəhər və kəndlər yenidən salınır, yollar, tunellər, hava limanları inşa edilir. “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində keçmiş məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına təhlükəsiz qayıdışı təmin olunur.

Suveren Azərbaycanın mötəbər mövqeyə çatması, qazanılan nailiyyətlər və beynəlxalq etimad ölkə Prezidenti İlham Əliyevin güclü siyasi iradəsi, qətiyyəti, milli maraqlara söykənən ardıcıl daxili və xarici siyasətinin nəticəsidir. Əminliklə demək olar ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti bundan sonra da yeni uğurlara imza ataraq beynəlxalq aləmdə mövqelərini daha da möhkəmləndirəcək, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü əbədi olaraq qoruyacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abdalov N. Konstitusiya Məhkəməsinin yaradılması Heydər Əliyev irsinin hüquqi zəminidir. “Azərbaycan” qəzeti, 13 iyul 2025-ci il, s.11.
2. Abdullayev F. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətə başlamasından 27 il keçir. “Respublika” qəzeti, 12 iyul 2025-ci il, s.9-10.
3. Azərbaycan Konstitusiyasının 30 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans. “Azərbaycan” qəzeti, 17 iyul 2025-ci il, s.5.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, “Qanun” – 2010, 68 s.
5. Bağirov C. Müstəqillik uğurunda qazanılmış dəyərlər. “Respublika” qəzeti, 22 iyun 2025-ci il, s.9.
6. Bayramova G. Müstəqilliyin bərpası və suverenliyin təmin edilməsi tarixi uğurdur. “Xalq qəzeti”, 9 iyul 2025-ci il, s.1-5.
7. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, “YNS”, 2001, 56 s.
8. Kərimov E. “Konstitusiya və suverenlik ili” strateji hədəflərə doğru uğurları şərtləndirir. “Respublika” qəzeti, 22 iyun 2025-ci il, s.9.
9. Kərimov E. Milli ideoloji dəyərlərin təməli. “Respublika” qəzeti, 22 iyun 2025-ci il, s.4.
10. Xəlilov Z. Ulu öndər Heydər Əliyev müasir Azərbaycan Konstitusiyasının və suverenliyinin banisidir. “Respublika” qəzeti, 30 may 2025-ci il, s.12.
11. İsmayılov İ. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, “Təhsil”, 2010, 136 s.
12. Qarayev Ü. Konstitusiya: Hüquqi və demokratik islahatların mənbəyi, suverenliyin hüquqi əsası. “Azərbaycan” qəzeti, 30 may 2025-ci il, s.12.
13. Məmmədova G. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müasir dövrümüzdə inkişaf perspektivləri. “Respublika” qəzeti, 19 iyun 2025-ci il, s.9.
14. Səlimov R. Azərbaycan Konstitusiyası dövlət hüquq sisteminin əsası kimi. “Respublika” qəzeti, 22 may 2025-ci il, s.4.

Summary

Historical victory and restoration of sovereignty throughout the territory of Azerbaijan

Mammadov N.R.

Keywords: *Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, Azerbaijan, Constitution, sovereignty, historical, victory, territorial integrity, independence, human rights*

With the historical victory in the Patriotic War Launched in response to the provocations of Armenia on September 27, 2020, and the successful anti-terrorist operation on September 19-20, 2023 Azerbaijan fully restored its sovereignty throughout its territory. In accordance with the Decree No. 294 of the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev dated September 19, 2024, September 20 was declared the Day of State Sovereignty in Azerbaijan.

Резюме

Историческая победа и восстановление суверенитета всех территорий Азербайджана

Мамедов Н.Р.

Ключевая слова: *Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, Азербайджан, Конституция, суверенитет, историческая, победа, целостность, независимость, права*

Историческая победа в Отечественной войне, начатой в ответ на агрессию Армении 27 сентября 2020 года и успешной антитеррористической операцией. 19-20 сентября 2023 года Азербайджан полностью восстановил свой суверенитет на своей территории. Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 19 сентября объявлено в Азербайджане Днем Государственного Суверенитета.

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ PORTRETİ VƏ DÖVLƏTÇİLİK FƏLSƏFƏSİ

Məmmədova Minayə Əflatun qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet, Bakı, Azərbaycan

minayajafarova85@gmail.com

Açar sözlər: *dövlətçilik fəlsəfəsi, siyasi liderlik, milli maraqlar, dövlət quruculuğu, müstəqillik.*

Məqalədə Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi portreti və dövlətçilik fəlsəfəsi təhlil edilir. Onun liderlik keyfiyyətləri, siyasi uzaqgörənliyi və milli maraqlara əsaslanan idarəetmə modeli müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasında həlledici rol oynamışdır. Məqalədə Heydər Əliyevin sovet dövründə və müstəqillik illərində həyata keçirdiyi sosial, iqtisadi və siyasi islahatlardan bəhs edilir, "Əsrin müqaviləsi"nin əhəmiyyəti və "Azərbaycançılıq" ideologiyasının əsasları açıqlanır. Təhsil, gənclərlə iş, xarici siyasət və milli birlik prinsipləri üzərində qurulmuş dövlətçilik fəlsəfəsi müasir Azərbaycan üçün strateji yol xəritəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın müasir tarixində böyük iz qoymuş şəxsiyyətlərdən biri də Ümummilli Lider Heydər Əliyevdir. Onun siyasi fəaliyyətləri yalnız Azərbaycan üçün deyil, həm də beynəlxalq aləmdə önəmli təsirə malik olmuşdur. Heydər Əliyev həm Sovet dövründə, həm də müstəqillik dövründə milli maraqları qorumağı bacaran güclü lider kimi tarixə düşmüşdür [5]. Bu məqalədə Heydər Əliyevin siyasi portreti, dövlətçilik fəlsəfəsi və bu fəlsəfənin müasir Azərbaycan dövlət quruculuğuna təsiri elmi şəkildə təhlil ediləcəkdir.

Heydər Əliyevin idarəçilik fəlsəfəsi xalqla birbaşa təmas, sabitliyin qorunması və gələcəyə hesablanmış strateji planlar üzərində qurulmuşdur [2]. 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycanda rəhbər vəzifələrdə çalışmış, xüsusilə 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdaraq müstəqil Azərbaycanın siyasi sabitliyini və iqtisadi dirçəlişini təmin etmişdir [3].

Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildikdən sonra respublikada böyük sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın əsası qoyuldu [5]. Onun uzaqgörənliyi, prinsipliliyi, milli maraqlara sadıqlığı və güclü idarəetmə qabiliyyəti sayəsində Azərbaycan Sovet İttifaqında qabaqcıl respublikalardan birinə çevrildi [4].

1993-cü ildə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı, dövlətçiliyin əsaslarını möhkəmləndirdi və ölkədə sabitlik yaratdı [2]. O, liderlik keyfiyyətləri, diplomatik bacarığı və siyasi müdrikliyi ilə ölkəni daxili və xarici təhdidlərdən qorumağı bacardı [4].

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi milli maraqlara əsaslanan, müstəqil siyasət yürüdən və xalqla birliyi ön planda tutan bir fəlsəfədir. Onun fikrincə, güclü dövlətin əsasında xalqın iradəsi, hüququn aliliyi, sosial ədalət və milli birlik dayanmalıdır [2].

Dövlət idarəçiliyində şəffaflıq, hüquq sisteminin müstəqilliyi, iqtisadi inkişaf və təhsil sahəsində islahatlar onun fəlsəfəsinin əsas sütunlarını təşkil edirdi. Bu yanaşma Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasının təməlini qoydu [1].

Bununla yanaşı, Heydər Əliyev iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin vacibliyini daim vurğulayırdı. Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasətində balanslaşdırılmış, prinsipli və milli maraqlara əsaslanan bir xətt müəyyən etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə "neft strategiyası" formalaşdı və 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalanaraq Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etdi [3]. Eyni zamanda, qonşu dövlətlərlə sülh və əməkdaşlıq, beynəlxalq təşkilatlarla fəal münasibət Heydər Əliyev diplomatiyasının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Onun siyasəti sayəsində Azərbaycan beynəlxalq arenada tanınan və hörmət edilən bir dövlətə çevrildi.

Heydər Əliyevin iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi ən mühüm addımlardan biri 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi" oldu. Bu müqavilə Azərbaycanın zəngin enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması baxımından tarixi bir dönüş nöqtəsi sayılır. Müqavilənin nəticəsində ölkəyə milyardlarla dollar dəyərində xarici investisiyalar cəlb olundu və neft sektorunun inkişafı ilə paralel olaraq qeyri-neft sektoruna da təkan verildi.

Bununla yanaşı, Heydər Əliyev iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin vacibliyini daim vurğulayırdı. Onun rəhbərliyi altında aqrar islahatlar aparıldı, sahibkarlığın inkişafı üçün hüquqi baza formalaşdı, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi istiqamətində dövlət proqramları qəbul edildi [5]. Heydər Əliyev təhsili dövlətin strateji inkişaf prioritetlərindən biri kimi qiymətləndirirdi. Onun təşəbbüsü ilə 2000-ci ildə “Azərbaycan gəncləri” dövlət proqramı qəbul edildi [1]. Bu proqram gənclərin təhsil alması, işlə təmin olunması və dövlət idarəçiliyində iştirakının artırılması məqsədini daşıyırdı.

Bundan əlavə, xaricdə təhsil proqramlarının əsası Heydər Əliyevin dövründə qoyulmuş və bu siyasət sonrakı illərdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən “2007–2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” ilə davam etdirilmişdir [1]. Heydər Əliyevin əsas məqsədlərindən biri Azərbaycan cəmiyyətində milli birliyi təmin etmək idi. O, müxtəlif dini və etnik qruplar arasında tolerantlıq mühitinin qorunmasına xüsusi önəm verirdi. Onun fikrincə, güclü dövlət yalnız xalqın vahidliyi və həmrəyliyi ilə mümkündür [2].

Buna görə də, o, “Azərbaycançılıq” ideologiyasını formalaşdırdı. Bu ideologiya xalqın birliyini, dövlətə sadıqlığı və milli-mədəni dəyərlərin qorunmasını özündə birləşdirirdi. Bu gün də “Azərbaycançılıq” ideyası dövlət siyasətinin ideoloji əsasını təşkil edir.

Heydər Əliyevin siyasi irsi və dövlətçilik fəlsəfəsi bu gün də Azərbaycan Respublikasının inkişaf istiqamətlərinə yön verir. Onun ideyaları əsasında qurulan dövlət strukturu, idarəetmə modeli və milli siyasət müstəqil Azərbaycanın uğurunun əsasını təşkil edir [5].

Heydər Əliyev təkcə bir dövrün siyasi lideri deyil, həm də tarixi və müasir dövr arasında körpü quran böyük dövlət xadimidir. Məqalədə Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi yalnız siyasi aspektdə deyil, həm də idarəetmə modeli və hüquqi sistemin inkişafı kontekstində təhlil olunmuşdur. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin liderlik xüsusiyyətləri ilə müasir Azərbaycan idarəetmə təcrübəsi arasında funksional və nəzəri paralellər aparılmış, onun siyasətindəki davamlılıq elementləri sistemli şəkildə təqdim edilmişdir. Bu yanaşma Heydər Əliyev irsinin yalnız tarixi deyil, həm də praktik dəyərini ön plana çıxarır. Məqalədə həmçinin Heydər Əliyev irsi ilə müasir dövlət idarəçiliyi arasında nəzəri və funksional əlaqələr sistemli şəkildə əks olunmuşdur. Bu irs bu gün də Azərbaycanın siyasi və iqtisadi inkişafına istiqamət verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. (2001). Azərbaycan Gəncləri Dövlət Proqramı. Bakı: Rəsmi nəşr.
2. Əliyev, H. Azərbaycançılıq ideologiyası – milli birlik fəlsəfəsi. Bakı: Elm, 1997
3. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir (1-ci nəşr). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2000
4. Hüseynov, R. Heydər Əliyev diplomatiyası və xarici siyasət kursu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Elmi Əsərləri, (1), 2019
5. Məmmədov, E. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 2013

Summary

Heydar Aliyev's political portrait and philosophy of statesmanship Mammadova M.A.

Key words: *Philosophy of statehood, political leadership, national interests, state building, independence.*

This article analyzes the political portrait and philosophy of statehood of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev. His leadership qualities, political foresight, and management model based on national interests played a decisive role in the formation of the independent Azerbaijani state. The article examines the social, economic, and political reforms implemented by Heydar Aliyev during the Soviet era and the years of independence, presents the importance of the "Contract of the Century" and the foundations of the ideology of "Azerbaijanism". The philosophy of statehood, built on the principles of education, work with youth, foreign policy, and national unity, has become a strategic roadmap for modern Azerbaijan.

Резюме

Политический портрет Гейдара Алиева и философия государственного управления Мамедова М.А.

Ключевые слова: *философия государственности, политическое лидерство, национальные интересы, государственное строительство, независимость.*

В данной статье анализируется политический портрет и философия государственности общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева. Его лидерские качества, политическое предвидение и модель управления, основанная на национальных интересах, сыграли решающую роль в становлении независимого азербайджанского государства. В статье рассматриваются социальные, экономические и политические реформы, осуществленные Гейдаром Алиевым в советское время и в годы независимости, раскрывается значение "Контракта века" и основы идеологии "Азербайджанства". Философия государственности, построенная на принципах образования, работы с молодежью, внешней политики и национального единства, стала стратегической дорожной картой для современного Азербайджана.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ

Cəfərov Pərviz Tahir

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

cafarov.parviz@sdu.edu.az

Açar sözlər: *İkinci Qarabağ müharibəsi, Şuşa, ərazi bütövlüyü, Ali Baş Komandan, Qələbə, Böyük Qayıdış*

İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə başa çatdı. 10 noyabr 2020-ci il tarixli bəyanata əsasən Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonları döyüş əməliyyatları olmadan azad edilib. Azərbaycan humanizm nümayiş etdirərək Ermənistanı Kəlbəcərdən qoşunların çıxarılması üçün əlavə vaxt verib. 44 günlük müharibə ölkənin yaxın tarixində Qələbənin və ədalətin bərpasının simvolu oldu. Dövlət suverenliyi möhkəmləndi, "Böyük qayıdış" prosesi və sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi başladı.

2020-ci il sentyabrın 27-də səhər saatlarında Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin göstərişi ilə Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Ordusunun cəbhə xəttindəki mövqelərinə, eləcə də Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının yaşayış məntəqələrinə qarşı genişmiqyaslı hücumlara başladı. Bununla yanaşı, düşmən qüvvələri cəbhə xəttindən onlarla kilometr uzaqda yerləşən Gəncə, Mingəçevir və digər şəhərləri də ballistik raketlər, kaset və fosforlu bombalarla atəşə tutdu. Bu hücumlar nəticəsində mülki əhali və infrastruktur obyektləri ciddi zərər gördü, beynəlxalq humanitar hüququn norma və prinsipləri kobud şəkildə pozuldu. Tərtər şəhəri davamlı artilleriya atəşləri nəticəsində böyük dağıntılara məruz qaldı və vizual mənzərəsi İkinci Dünya müharibəsində viran qalmış Stalinqrad şəhərini xatırladırdı.

Ermənistanın təcavüzkar siyasəti və mülki əhaliyə qarşı törətdiyi hərbi cinayətlər Azərbaycan Ordusunu cavab tədbirləri görməyə vadar etdi. Ali Baş Komandanın əmri ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücum əməliyyatlarına başlayaraq, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası məqsədilə "Dəmir Yumruq" adlı hərbi əməliyyatı həyata keçirdi. Ermənistanın mütəmadi silahlı təxribatları və Azərbaycan ərazilərinin işğalının davam etməsi ilə əlaqədar Prezidentin fərmanı ilə 28 sentyabr 2020-ci il tarixindən etibarən ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu, qismən səfərbərlik haqqında sərəncam imzalandı. Əməliyyatın ilk mərhələsində Azərbaycan Ordusu Füzuli və Tərtər istiqamətində, eləcə də Murovdag silsiləsində bir sıra strateji yüksəklikləri nəzarətə götürərək irimiqyaslı hərbi uğurlar qazandı.

2020-ci il oktyabrın 3-də Azərbaycan Ordusu şimal istiqamətində strateji əhəmiyyətə malik Tərtər rayonunun Madagiz kəndini işğaldan azad etdi. Həmin gün Prezidentin sərəncamı ilə kəndin tarixi adı – Suqovuşan – bərpa olundu və orada Azərbaycan bayrağı ucaldıldı. Bu hadisə əməliyyatın gedişində mühüm taktiki dönüş nöqtəsi oldu. Ordumuz Cənub cəbhəsində də uğurlu irəliləyişlər əldə edərək oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhərini, oktyabrın 9-da isə Hadrut qəsəbəsini düşməndən təmizlədi və bununla da Xocavənd rayonu istiqamətində üstün mövqelər ələ keçirdi.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ardıcıl qələbələri Ermənistan ordusunun "məğlubedilməzlik" mifi üzərində ciddi psixoloji zərbə oldu. Düşmənin ağır itkilər verməsi Ermənistan rəhbərliyini atəşkəsə razılıq verməyə vadar etdi. 9–10 oktyabr 2020-ci ildə Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə Moskva şəhərində keçirilən danışıqlarda tərəflər humanitar atəşkəslə bağlı razılığa gəlsələr də, Ermənistan bu öhdəliyi qısa müddət sonra pozaraq yenidən hücumlara başladı.

Azərbaycan Ordusu əks-hücum əməliyyatlarını davam etdirərək oktyabrın 17-də Füzuli şəhərini, oktyabrın 18-də Xudafərin körpüsünü, oktyabrın 20-də isə Zəngilan şəhərini işğaldan azad etdi. Hər bir qələbə Azərbaycan əsgərinin fədakarlığı və yüksək döyüş ruhu hesabına əldə olunurdu. Ali Baş Komandanın

xalqa müraciətində vurğulandığı kimi, Füzuli şəhərinin azad edilməsi əməliyyat baxımından son dərəcə çətin idi, çünki düşmən orada uzun illər ərzində möhkəmləndirilmiş istehkamlar yaratmışdı.

Hərbi ekspertlərin fikrincə, Füzulinin azad edilməsi bir neçə ay çəkkə bilərdi, lakin Azərbaycan Ordusu yüksək taktiki bacarıq nümayiş etdirərək bu missiyanı rekord qısa müddətdə yerinə yetirdi. Şəhər tamamilə dağıdılmış vəziyyətdə olsa da, onun azad olunması Vətən müharibəsinin ən parlaq və simvolik qələbələrindən biri kimi tarixə düşdü.

2020-ci il oktyabrın 22-də Azərbaycan Ordusu Zəngilan rayonunun Ağbənd qəsəbəsini işğaldan azad etdi və bununla da Azərbaycan–İran dövlət sərhədinin tam uzunluğu boyunca nəzarəti bərpa etdi. Bu hadisə Arazın o tayındakı soydaşlarımız tərəfindən böyük sevinc və alqışlarla qarşılandı. Azərbaycan Ordusunun bu uğuru həm də müharibənin strateji mərhələsində mühüm dönüş nöqtəsi idi, çünki düşmən qüvvələri cənub istiqamətində tam geri çəkilməyə məcbur edildi.

Erməni silahlı birləşmələrinin ardıcıl məğlubiyyətləri Ermənistan hökumətini yeni diplomatik vasitəçilərlə təmas qurmağa vadar etdi. Noyabr öncəsi gərgin günlərdə Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq məqsədilə ABŞ-a müraciət etdi. Oktyabrın 24-də ABŞ Dövlət katibinin müavininin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri arasında keçirilən görüşdə 10 oktyabr Moskva razılaşmasına uyğun olaraq humanitar atəşkəs barədə razılıq əldə olundu. Lakin atəşkəs rejimi növbəti səhər Ermənistan tərəfindən yenidən pozuldu və düşmən ordusu Azərbaycan mövqelərinə hücumə keçdi.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri buna cavab olaraq məşhur “aypara” (və ya “qurd tələsi”) taktikasıdan istifadə etməklə əks-hücum əməliyyatına başladı. Qısa müddətdə Laçın istiqamətində irəliləyən hərbi qüvvələr Dağlıq Qarabağdakı separatçı qruplarla Ermənistanı birləşdirən əsas nəqliyyat xəttinə — Laçın dəhlizinə — artilleriya nəzarətini təmin etdilər. Oktyabrın 25-də isə Qubadlı şəhəri işğaldan azad olundu və bununla Azərbaycan Ordusu strateji baxımdan həlledici mövqeləri ələ keçirdi.

Vətən müharibəsi təkcə döyüş meydanında deyil, həm də informasiya və ictimai həmrəylik müstəvisində aparılırdı. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar və Azərbaycanın haqq işini dəstəkləyən digər xalqların nümayəndələri erməni diasporunun təxribatçı kampaniyalarına qarşı fəal mübarizə aparırdılar. Bu dövrdə xalq, dövlət və ordu arasında misilsiz birlik formalaşdı. Etnik, dini və sosial fərqlərdən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar ordunun arxasında sıx birləşdi.

Arxa cəbhədə minlərlə insan orduya könüllü şəkildə yardım göstərir, qanvermə aksiyaları və yardım kampaniyaları təşkil edir, döyüşçülərə ərzaq, geyim, tibbi ləvazimat və digər zəruri vasitələr göndərilirdi. Dövlət qurumları və özəl şirkətlərlə yanaşı, sadə vətəndaşların bu təşəbbüsləri o qədər geniş miqyas aldı ki, Müdafiə Nazirliyi bir neçə dəfə ordunun bütün tələbatının tam təmin olunduğu barədə ictimaiyyətə açıqlama verməli oldu.

Bu mənzərə həm Azərbaycan xalqının Vətənə sdaqətinin, həm də cəmiyyətin dövlət və ordu ətrafında sıx birliyinin təzahürü idi. Hətta bəzi xarici, o cümlədən erməni mediası belə, Azərbaycan cəmiyyətindəki bu yüksək səfərbərlik ruhuna heyranlığını gizlədə bilmədi.

Müharibənin hərbi mərhələsi ilə yanaşı, Azərbaycan dövləti diplomatik və informasiya cəbhəsində də ardıcıl və məqsədyönlü mübarizə aparırdı. Prezident İlham Əliyevin yüksək siyasi məharəti və strateji düşüncə tərzini nəticəsində Azərbaycanın diplomatik uğurları artmaqda davam etdi. Dövlət başçısı Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və onun regionda yaratdığı təhlükələr barədə dünya ictimaiyyətini mütəmadi şəkildə məlumatlandırır, beynəlxalq mediada Azərbaycanın haqlı mövqeyini faktlar əsasında əsaslandırır. Rəsmi məlumatların Prezidentin “Twitter” hesabından operativ paylaşılması vətəndaş cəmiyyətində informasiyanın düzgün və çevik yayılmasına, həmçinin ictimai həmrəyliyin güclənməsinə səbəb olmuşdu.

Ali Baş Komandanın nüfuzlu beynəlxalq televiziya kanallarına verdiyi çoxsaylı müsahibələrdə Azərbaycan haqqında formalaşmış yanlış stereotiplər elmi-siyasi arqumentlərlə təkzib olunur, Ermənistanın dezinformasiya siyasəti ifşa edilirdi. Xarici jurnalistlərin qərəzli suallarına soyuqqanlı və məntiqli cavablar verməklə İlham Əliyev həm Azərbaycanın mövqeyini aydın şəkildə ifadə edir, həm də ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirirdi. Almaniya mediasının “Nəyə görə Qarabağ Azərbaycan üçün bu qədər önəmlidir?” sualına onun “Bu, milli qürur və ədalət məsələsidir, əsas resurslar Bakıda olsa da, Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir” cavabı dünya ictimaiyyətində dərin rezonans doğurmuşdu.

Bununla belə, beynəlxalq təşkilatların əksəriyyəti və bir sıra dövlətlər Ermənistanın mülki əhalini hədəfə alan hərbi cinayətlərini qəti şəkildə pisləmək əvəzinə, tərəfləri “gərginliyi azaltmağa və danışıqlara qayıtmağa” çağırmaqla ikili standart nümayiş etdirdilər. Bunun fonunda Türkiyə, Pakistan, İsrail, Ukrayna, Əfqanıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası və bir sıra digər ölkələr Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü açıq şəkildə dəstəkləyərək onun ədalətli mövqeyini müdafiə etdilər. Xüsusilə Türkiyənin siyasi və mənəvi dəstəyi, yüksək səviyyəli nümayəndə heyətlərinin müharibə müddətində Azərbaycana səfərləri diplomatik mübarizədə mühüm rol oynadı.

Azərbaycanın xarici siyasətinin uğurlu istiqamətlərindən biri də Qoşulmama Hərəkatı çərçivəsində fəal diplomatik fəaliyyət idi. Bu təşkilata üzv dövlətlərin prinsipial mövqeyi sayəsində BMT Təhlükəsizlik Şurasında Azərbaycanın maraqlarına zidd qətnamənin qəbuluna imkan verilmədi. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə Azərbaycanda akkreditə olunmuş diplomatik korpusun nümayəndələri, beynəlxalq təşkilatların təmsilçiləri və xarici hərbi attaşelər Ermənistan ordusunun Gəncə, Tərtər və digər şəhərlərdə törətdiyi dağıntıları, mülki obyektlərə qarşı həyata keçirdiyi vandalizmi yerində izləmək üçün həmin bölgələrə səfərlər etdilər. Bu addım Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin və müharibə cinayətlərinin dünya ictimaiyyətinə faktlarla təqdim edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

Bu cür ardıcıl diplomatik və informasiya fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq aləmdə təkcə hərbi deyil, həm də siyasi və mənəvi üstünlüyü ələ keçirdi, öz ədalətli mübarizəsini dünya ictimaiyyətinə sübut edə bildi.

8 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılan bir hadisə — Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi baş verdi. Bu, Vətən müharibəsinin taleyini dəyişən, strateji, hərbi və mənəvi baxımdan həlledici mərhələ idi. Şuşa əməliyyatına aparan yol isə son dərəcə çətin və qəhrəmanlıq dolu idi. Oktyabrın sonlarında Azərbaycan Ordusu Çanaqçı kəndini işğaldan azad etdi və bununla da Şuşa-Laçın yolunun bir hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi. Bu əməliyyat şəhər istiqamətində hərbi üstünlüyün təmin olunmasına şərait yaratdı. Ardınca Şuşa ətrafında lokal, lakin son dərəcə gərgin döyüşlər başladı.

Coğrafi şəraitin mürəkkəbliyi səbəbindən Azərbaycan qoşunları nəqliyyat vasitələrinin hərəkatı üçün əlverişsiz ərazilərdə beş gün ərzində piyada irəliləməli oldu. Erməni komandanlığı Azərbaycan qüvvələrinin Qırmızı Bazar istiqamətindən hücum keçəcəyini güman edir və əsas qüvvələrini həmin istiqamətdə cəmləşdirirdi. Digər mümkün hücum marşrutu kimi Laçın yolu nəzərdə tutulurdu. Lakin Azərbaycan Ordusunun komandanlığı taktiki və strateji baxımdan misilsiz qərar qəbul edərək, Qarabağın sıx meşəlik ərazisindən cəmi üç gün ərzində onlarla kilometr uzunluğunda yeni, gizli yol açdı.

Bu taktiki manevr nəticəsində düşmən tam gözlənilməz vəziyyətdə yaxalandı. Azərbaycan Ordusunun Laçın dəhlizinə nəzarət etməsi ilə Şuşada yerləşən erməni silahlı birləşmələri əlavə qüvvə və təchizat almaq imkanından məhrum oldu. Yüngül silahlarla təchiz edilmiş Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri möhtəşəm iradə və peşəkarlıq nümayiş etdirərək, Şuşanın sıldırım qayalarına iplərlə qalxdılar. Əsgərlər yaralı yoldaşlarını belə çiyinlərində daşıyaraq irəliləyir, Daşaltı kəndində yerləşən bölmələrin atəş dəstəyi ilə şəhərə bir neçə istiqamətdən daxil olurdular.

Şəhər daxilində küçə döyüşləri son dərəcə gərgin keçdi, lakin Azərbaycan əsgərlərinin yüksək döyüş ruhu və iradəsi nəticəsində düşmən müqaviməti tam qırıldı. Şuşanın azad olunması əməliyyatı zamanı yüzlərlə erməni hərbcisi məhv edildi, çox sayda döyüşçü isə itkin düşdü.

Şuşanın işğaldan azad edilməsi təkcə hərbi qələbə deyildi — bu, Azərbaycan xalqının milli qürurunun, ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsinin simvoluna çevrildi. Qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşanın azadlığı Azərbaycanın tarixi ədalətinin bərpası və Vətən müharibəsində qəti qələbənin müjdəçisi oldu.

2020-ci il noyabrın 8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edərkən xalqımıza tarixi bir müjdə verdi — Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini işğaldan azad etmişdi. Prezident bu qələbəni bəyan edərkən söylədi: *“Yirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Biz bu tarixi qələbəni döyüş meydanında qazandıq... Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!”* Bu bəyanat yalnız hərbi əməliyyatların nəticəsini deyil, eyni zamanda xalqın uzun illər boyu arzuladığı milli ədalətin bərpasını, azadlıq və suverenlik idealının gerçəkləşməsini ifadə edirdi.

Prezident İlham Əliyev sonradan Şuşa əməliyyatını yüksək peşəkarlıq və hərbi planlaşdırma nümunəsi kimi qiymətləndirərək bildirmişdi ki, bu əməliyyat dünya hərbi tarixində özünəməxsus yer tutacaq. Şuşanın azad edilməsi yüngül silahlarla, dağ-meşə relyefi boyunca, son dərəcə çətin təbii şəraitdə həyata keçirilmiş, Azərbaycan xüsusi təyinatlılarının qəhrəmanlığı, iradəsi və döyüş hazırlığı bu əməliyyatın əsasını təşkil etmişdir. Bu zəfər Azərbaycan ordusunun peşəkarlığını, yüksək döyüş ruhunu və müstəqil dövlətin hərbi-siyasi gücünü bir daha nümayiş etdirdi.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev müharibənin müxtəlif mərhələlərində fərqlənmiş yüksək rütbəli zabidləri şəxsən təbrik edərək onların şücaətini dövlət səviyyəsində qiymətləndirdi. O, Suqovuşanın azad olunmasına görə general-mayor Hikmət Həsənovu, Cəbrayılın işğaldan təmizlənməsinə görə general-mayor Mayis Bərxudarovu və general-leytenant Hikmət Mirzəyevi, Xudafərin körpüsündə bayrağın ucaldılmasına görə general-polkovnik Elçin Quliyevi, Qubadlının azad edilməsində fərqlənən Yaşar Həsənovu və Zaur Quliyevi təbrik etmiş, bütün hərbcilərə minnətdarlığını ifadə etmişdi. O, həmçinin döyüşlərdə şəhid olmuş Milli Qəhrəman Şükür Həmidovun ailəsinə zəng edərək başsağlığı vermiş, bu müharibədə şəhid olan hər bir igidin xatirəsinin əbədi yaşayacağını bildirmişdi.

Şuşa əməliyyatından sonra – noyabrın 9-da, Dövlət Bayrağı Günündə Azərbaycan ordusu daha 71 kəndi, bir qəsəbəni və 8 strateji yüksəklik mövqeyini azad etdi. Bununla birlikdə ümumilikdə azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin sayı 300-ə yaxınlaşdı. Şuşa və ətraf ərazilərin ələ keçirilməsi Ermənistan ordusunun bütün manevr imkanlarını aradan qaldırdı və müharibənin taleyini həlledici şəkildə dəyişdirdi.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusu müasir döyüş texnologiyalarından — xüsusilə pilotsuz uçuş aparatlarından — səmərəli istifadə etməklə dünya hərbi tarixində yeni taktiki nümunə yaratdı. “Bayraktar TB2”, “Harop” və “Zərbə” kimi dronlar düşmənin hava hücumundan müdafiə sistemlərini, hərbi texnikasını və canlı qüvvəsini dəqiqliklə məhv edərək əməliyyatların uğurla həyata keçirilməsində həlledici rol oynadı. Eyni zamanda, Azərbaycan tərəfinin köhnə təyyarələri “yalançı hədəf” kimi istifadə etməsi nəticəsində Ermənistanın hava hücum sistemlərinin mövqeləri müəyyən edilərək sıradan çıxarıldı ki, bu da hərbi planlaşdırma baxımından innovativ yanaşma hesab olunur.

Alınmaz qala sayılan Şuşanın piyada hücumla, yüngül atıcı və soyuq silahlarla azad edilməsi Azərbaycan ordusunun iradəsini, döyüş fədakarlığını və milli ruhunu nümayiş etdirdi. Bu əməliyyat yalnız strateji qələbə deyil, həm də mənəvi baxımdan tarixi ədalətin bərpası idi. Şuşanın işğaldan azad edilməsi Ermənistanın məğlubiyyətini etiraf etməsinə gətirib çıxaran əsas dönmə nöqtəsinə çevrildi. Şuşa uğrunda döyüşlər başa çatdıqdan dərhal sonra qondarma rejimin rəhbərləri və orada yaşayan erməni əhali Xankəndini tərk etməyə başladı. Bu hadisə artıq müharibənin sonunun yaxınlaşdığını və Azərbaycanın tam qələbəsinin qaçılmaz olduğunu təsdiqlədi.

Beləliklə, Şuşanın azad edilməsi Vətən müharibəsinin kulminasiya nöqtəsi, Azərbaycan tarixində isə dövlətçilik və milli qürurun ən parlaq simvoluna çevrildi.

Noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının Baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin birgə bəyanat qəbul etdilər.

Bəyanatın imzalanmasından sonra regionda yeni mərhələnin əsasını qoyan hadisələrdən biri kimi, noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın rayonlarının işğaldan azad olunması baş verdi. Bu rayonların döyüşsüz şəkildə Azərbaycana qaytarılması 10 noyabr 2020-ci il bəyanatının praktiki icrasının mühüm nəticəsi idi. Xüsusilə Kəlbəcər rayonunun boşaldılması prosesi zamanı Ermənistan tərəfi sərt iqlim şəraiti və Vardenis (Göyçə) dağ keçidində yaranan çətinlikləri əsas gətirərək, əlavə 10 gün möhlət istədi. Azərbaycan dövləti bu məsələyə humanist mövqedən yanaşaraq, erməni tərəfinə əlavə vaxt verdi. Lakin bu fakt tarixi ədalətsizliyi də xatırladırdı. Belə ki, 1993-cü ildə Kəlbəcərin işğalı zamanı erməni silahlı birləşmələri mülki əhaliyə ərazini tərk etmək üçün cəmi 10 saat vaxt vermiş, nəticədə yüzlərlə insan ağır şəraitdə həyatını itirmişdi.

Bu üç rayonun azad edilməsi ilə Azərbaycan ərazilərinin böyük hissəsində dövlət suverenliyi tam bərpa olundu və ölkə sərhədlərində demarkasiya və delimitasiya proseslərinin başlanması üçün zəruri şərait formalaşdı. Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində real nəzarətin təmin olunması regional təhlükəsizlik baxımından da mühüm addım idi.

Beləliklə, 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi (Vətən müharibəsi) Azərbaycanın müasir tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Müharibə global pandemiyanın hökm sürdüyü bir dövrdə baş versə də, Azərbaycan xalqının birliyi, Ordunun peşəkarlığı və siyasi rəhbərliyin qətiyyəti sayəsində böyük Qələbə ilə nəticələndi. İki əsrdən artıq bir müddətdə müxtəlif işğal və təzyiqlərlə üzləşən Azərbaycan bu dəfə müharibəni ərazi itkisi ilə deyil, əksinə, öz torpaqlarının azad olunması və ərazi bütövlüyünün bərpası ilə başa vurdu.

Bu Qələbə yalnız hərbi-siyasi nəticə deyil, həm də mənəvi ədalətin bərpası kimi qiymətləndirilməlidir. İşğaldan azad edilmiş torpaqlara doğma sakinlərin qayıdışı istiqamətində proqramlar həyata keçirilməyə başlandı, "Böyük Qayıdış" konsepsiyası dövlət siyasətinin prioritetinə çevrildi. Beləliklə, onilliklər boyu yurd həsrəti çəkən yüz minlərlə Azərbaycan vətəndaşının arzusu gerçəkləşməyə başladı və milli tarixdə yeni bir mərhələ – azad və dirçələn Qarabağ dövrü başlandı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı – www.president.az
2. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi: 'Qarabağ Zəfəri' materialları – mod.gov.az
3. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu: '44 Günlük Vətən Müharibəsi' icmal – genprosecutor.gov.az
4. AZƏRTAC Dövlət İnformasiya Agentliyi: 'Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifəsi – Vətən Müharibəsi' məqaləsi – azertag.az
5. AMEA Rəsmi Portalı: 'Vətən müharibəsinin gedişi və qazanılan qələbə' elmi məqaləsi – science.gov.az
6. Geostrategiya.az: 'Vətən Müharibəsi və regionda yeni geosiyasi vəziyyət' analitik yazısı.

Summary
The Second Karabakh War
Jafarov P.T.

Keywords: *Second Karabakh War, Shusha, territorial integrity, Commander-in-Chief, Victory, Great Return*

The Second Karabakh War resulted in the restoration of Azerbaijan's territorial integrity. According to the November 10, 2020 declaration, the Aghdam, Kalbajar, and Lachin districts were peacefully returned. Demonstrating humanitarian principles, Azerbaijan granted Armenia additional time to withdraw from Kalbajar. The 44-day war marked a decisive victory and the restoration of justice in Azerbaijan's modern history. State sovereignty was strengthened, and the "Great Return" process to the liberated territories began, ushering in a new phase of social and economic development.

Резюме
Вторая Карабахская война
Джафаров П.Т.

Ключевые слова: *Вторая Карабахская война, Шуша, территориальная целостность, Главнокомандующий, Победа, Великое Возвращение*

Вторая Карабахская война завершилась восстановлением территориальной целостности Азербайджана. Согласно заявлению от 10 ноября 2020 года, Агдамский, Кельбаджарский и Лачинский районы были освобождены без боевых действий. Азербайджан, проявив гуманизм, предоставил Армении дополнительное время для вывода войск из Кельбаджара. 44-дневная война стала символом победы и восстановления справедливости в новейшей истории страны. Государственный суверенитет был укреплен, начался процесс «Великого Возвращения» и новый этап социально-экономического развития.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ: TARİX, TƏCRÜBƏ VƏ MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR

Osman Hacıyev Yusif oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
osman.haciyev@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan dövlətçiliyi, tarixi inkişaf, milli suverenlik, demokratik idarəetmə, müasir çağırışlar*

Tezisdə Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi inkişafı, formalaşma mərhələləri və müasir çağırışlar araşdırılır. Dövlətçilik ənənələri qədim dövrlərdən başlayaraq müxtəlif siyasi və hüquqi modellərlə zənginləşmiş, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə müasir dövlətçilik konsepsiyası formalaşmışdır. Sovet dövründə milli suverenlik məhdudlaşdırılsa da, müstəqilliyin bərpasından sonra hüquqa və demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni dövlət modeli inkişaf etdirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin strategiyası müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin təməlini qoymuş, Prezident İlham Əliyev isə davamlı islahatlarla bu təməlləri möhkəmləndirmişdir. Hazırda Azərbaycan suverenliyini qoruyur, iqtisadi inkişaf və regional təhlükəsizliyə önəm verir. Əsas çağırışlar milli suverenliyin təmin olunması və demokratik idarəetmənin təkmilləşdirilməsidir. Tezisdə həmçinin dövlətçiliyin gələcək inkişaf perspektivləri də əks etdirilir.

Azərbaycan dövlətçiliyi qədim tarixə malikdir və minilliklər boyu formalaşmış zəngin siyasi-hüquqi təcrübəyə əsaslanır. Dövlətçilik yalnız idarəetmə mexanizmi deyil, həm də xalqın milli kimliyini, özünüidarəetmə qabiliyyətini və suverenliyini ifadə edən bir sistemdir [2, s.15]. Tarixi təcrübə göstərir ki, Azərbaycan dövlətçilik ənənələri müxtəlif dövrlərdən keçərək zamanın çağırışlarına uyğun yenilənmişdir. Qədim dövrlərdə Atropatena və Qafqaz Albaniyası kimi dövlətlər ölkədə siyasi və hüquqi əsasları müəyyən etmişdir. Bu dövlətlərdə hakimiyyət yalnız idarəetmə funksiyası deyil, həm də hüquqi qaydaların müəyyənləşdirilməsi, sosial nizamın qorunması və milli şüurun formalaşmasına xidmət edirdi. Xüsusilə eramızdan əvvəl I əsrdə fəaliyyət göstərmiş Atropatena dövləti idarəetmə strukturu və hüquqi normaları ilə seçilirdi [4, s.53]. Orta əsrlərdə Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri Azərbaycan dövlətçilik

ənənələrinin inkişafına mühüm töhfələr vermişdir [5, s.49]. Bu dövlətlərin siyasi quruluşu, inzibati sistemləri və mədəni nailiyyətləri xalqın milli şüurunun möhkəmlənməsinə zəmin yaratmışdır.

XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycan Rusiya və İran imperiyalarının təsiri altında qalmaqla milli dövlətçilik ənənələri zəifləməyə başladı [6, s.61]. Buna baxmayaraq, müstəqillik arzusu heç vaxt xalqın yaddaşından silinmədi. 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixdə dönüş nöqtəsi hesab olunur. Parlamentli respublika modeli, çoxpartiyalı sistem və hüquqi sahədə aparılan islahatlar Azərbaycan cəmiyyətinə demokratik idarəetmə təcrübəsi qazandırdı. Hətta yalnız iki il fəaliyyət göstərmiş bu dövlət gələcək nəsillər üçün möhkəm dövlətçilik təməli qoydu [2, s.38]. 1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin tətbiqi milli dövlətçilik prosesini dayandırsa da, milli kimlik və azadlıq arzusu qorunub saxlandı. Sovet dövründə Azərbaycan formal olaraq müttəfiq respublika kimi fəaliyyət göstərirdi, lakin suverenlik ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmışdı. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat və sosialist ideologiyası ölkənin ictimai-siyasi həyatına təsir göstərirdi. Sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində müəyyən irəliləyişlər, eləcə də təhsil və mədəniyyət sahəsində inkişaf müşahidə edilmişdi [6, s.129]. Lakin dövlətçilik ənənələrinin müstəqil inkişafına şərait yaradılmamışdı. 1980-ci illərin sonlarında milli azadlıq hərəkatı dövlətçiliyin bərpası üçün zəmin yaratdı [5, s.88].

1991-ci ildə müstəqilliyin bərpası Azərbaycan tarixində yeni mərhələ açdı [2, s.38]. Bu dövrdə hüquqi dövlət prinsiplərinin formalaşdırılması, demokratik institutların inkişafı və insan hüquqlarının qorunması prioritetə çevrildi. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya ölkənin hüquqi və demokratik əsaslarını müəyyən etdi [1, s.1–2]. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə suveren dövlət kimi tanındı, idarəetmədə şəffaflıq və səmərəlilik gücləndirildi, iqtisadi inkişaf strategiyası həyata keçirildi [5, s.88].

Müasir dövrdə Azərbaycan dövlətçiliyi həm daxili, həm də xarici siyasətdə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmişdir. Xüsusilə enerji siyasətində “Cənub Qaz Dəhlizi” kimi iri layihələr ölkənin regional və global mövqeyini möhkəmləndirmişdir [5, s.88]. İqtisadi inkişaf, sosial sahədə islahatlar, vətəndaş cəmiyyətinin güclənməsi və hüquqi reformalar dövlətçiliyin müasir çağırışlara uyğunlaşma qabiliyyətini göstərir. Eyni zamanda milli suverenliyin qorunması və milli kimliyin möhkəmləndirilməsi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas sınaqlarından biri olmuşdur [3, s.53]. Gələcək perspektivlər baxımından demokratik institutların təkmilləşdirilməsi, hüquqi dövlət prinsiplərinin gücləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi həlledici əhəmiyyət kəsb edir [2, s.77]. Dövlətin şəffaflığı və vətəndaşların idarəçilikdə iştirakı dövlətçilik institutlarını daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu dövlətçiliyin möhkəmlənməsində xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun hakimiyyətə qayıdışı ölkədə siyasi sabitliyi təmin etdi və hüquqi dövlət quruculuğunun təməlini qoydu. Heydər Əliyevin “Müstəqilliyimiz əbədidir” ideyası dövlətçilik ideologiyasına çevrildi. Prezident İlham Əliyev dövründə Azərbaycan regionun aparıcı dövlətlərindən birinə çevrilmiş, iqtisadi və hərbi gücü artmış, müasir idarəetmə institutları formalaşmışdır. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan Qələbə Azərbaycan dövlətçiliyinin gücünü beynəlxalq səviyyədə nümayiş etdirdi.

Hal-hazırda Azərbaycan dövlətçiliyi global siyasətin, iqtisadi və texnoloji inkişafın sürətli dəyişdiyi şəraitdə inkişaf edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması, ekoloji və təhlükəsizlik məsələləri idarəçilik qarşısında yeni çağırışlar yaradır. Azərbaycan bu çağırışlara həm daxili, həm də xarici siyasətdə pragmatik yanaşmalarla cavab verir. 2020-ci il müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa və quruculuq işləri dövlətçiliyin praktik gücünü göstərir. “Ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin tətbiqi idarəetmədə innovasiya və rəqəmsallaşma sahəsində qabaqcıl addımların nümunəsidir. Müasir çağırışlar çərçivəsində Azərbaycan global siyasətdə fəal iştirak edir. İqtisadi sabitlik, enerji təhlükəsizliyi, regional əməkdaşlıq və beynəlxalq təşkilatlarda fəallıq ölkənin nüfuzunu artırır. Eyni zamanda kibertəhlükəsizlik, informasiya müharibələri, iqlim dəyişikliyi və ekoloji məsələlər dövlət idarəçiliyinin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan qəbul etdiyi strategiyalarla həm daxili sabitliyi təmin edir, həm də beynəlxalq aləmdə etibarlı tərəfdaş kimi tanınır.

Keçmiş təcrübələr göstərir ki, 1990-cı illərdə iqtisadi böhran, dövlət çevrilişi cəhdləri və xarici təzyiqlər dövlətçiliyin sarsılmasına səbəb olmuşdu. Lakin ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə sabitlik təmin edildi və hüquqi dövlət quruculuğu sürətləndi. Onun həyata keçirdiyi neft strategiyası Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini təmin etdi. Prezident İlham Əliyev dövründə rəqəmsal dövlət, “ASAN xidmət” və e-hökumət kimi layihələr idarəetmədə yeni mərhələ açdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixi ənənələrə əsaslanan və müasir çağırışlara uyğun inkişaf edən çoxşaxəli sistemdir. O, milli kimliyin və suverenliyin qorunması, hüquqi-demokratik idarəetmə və sosial ədalətin təminatçısıdır [3, s.53]. Keçmiş irsə əsaslanan Azərbaycan dövlətçiliyi gələcəyə doğru əmin addımlarla irəliləyir, hüquqi dövlət quruculuğu, iqtisadi rifah və demokratik inkişaf başlıca prioritetlərdir. Azərbaycan dövlətçiliyi sarsılmaz və əbədi olaraq qalacaq!

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (1995). Bakı. 158 s.
2. Əliyev, R. (2015). Dövlətçilik və milli kimlik. Bakı: Elm. 215 s.
3. Həsənov, E. (2017). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlətçilik. Bakı: ADPU. 142 s.
4. Hüseynov, S. (2009). "Atropatena dövləti və onun idarəetmə sistemi", Tarix jurnalı, 3(27). 16 s.
5. Məmmədov, F. (2018). Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi inkişafı. Bakı: ADPU. 198 s.
6. Quliyev, M. (2003). Azərbaycanın müasir tarixi: Rusiya və İran dövrləri. Bakı: Nurlan. 274 s.

Summary

Statehood of Azerbaijan: historical experience and contemporary challenges

Hajiyev O.Y.

Keywords: Azerbaijani statehood, historical development, national sovereignty, democratic governance, contemporary challenges

This article analyzes the history, stages of development, and current challenges of Azerbaijani statehood. State traditions date back to ancient times, taking various political and legal forms. The establishment of the Azerbaijan Democratic Republic marked the beginning of modern statehood. Despite restrictions during the Soviet era, a new model based on legal and democratic principles emerged after the restoration of independence. Under the leadership of national leader Heydar Aliyev, the foundations of modern statehood were laid, and President Ilham Aliyev has continued this path through consistent reforms. Today, Azerbaijan strengthens its sovereignty and focuses on economic development and regional security. Key challenges include safeguarding national sovereignty and improving democratic governance. The thesis also highlights future prospects for the development of Azerbaijani statehood.

Резюме

Азербайджанская государственность: исторический опыт и современные вызовы

Гаджиев О.Ю.

Ключевые слова: Азербайджанская государственность, историческое развитие, национальный суверенитет, демократическое управление, современные вызовы.

В данном тезисе анализируются история, этапы развития и современные вызовы азербайджанской государственности. Государственные традиции восходят к древним временам и проходили через различные политико-правовые формы. Создание Азербайджанской Демократической Республики ознаменовало начало современной государственности. Несмотря на ограничения советского периода, после восстановления независимости сформировалась новая модель, основанная на правовых и демократических принципах. Под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева были заложены основы современной государственности, а Президент Ильхам Алиев продолжает этот курс через последовательные реформы. Сегодня Азербайджан укрепляет свой суверенитет, придавая значение экономическому развитию и региональной безопасности. Ключевыми вызовами остаются защита национального суверенитета и совершенствование демократического управления. Тезис также освещает перспективы дальнейшего развития азербайджанской государственности.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ROLUNUN ARTMASI

Hacıyeva Məhbubə Camal qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

haciyeva.mahbuba@sdu.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan, milli təhlükəsizlik, suverenlik, sülh, Rusiya, Ukrayna, Fələstin, İsrail

Tezisdə Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və inkişafı, regional və beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu mövqe, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli geniş şəkildə təhlil olunur. Müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan ərazi bütövlüyünü qorumaq və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ciddi addımlar atmış, 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində qələbə qazanmışdır. 2023-cü ildə keçirilən lokal antiterror əməliyyatları nəticəsində isə suverenlik tam bərpa olunmuşdur. Azərbaycan həm regionda, həm də beynəlxalq miqyasda sülhün, ədalətin və əməkdaşlığın tərəfdarı kimi çıxış edir, İsrail-

Fələstin və Rusiya-Ukrayna münaqişələrində balanslaşdırılmış və prinsipial mövqe tutur. Beynəlxalq hüquqa sadiqliyi ilə seçilən Azərbaycan, münaqişələrin hüquqi və ədalətli həllini dəstəkləyən bir dövlət kimi tanınır.

Azərbaycan 70 il SSRİ-nin tərkibində olduğu üçün onun müstəqil milli təhlükəsizlik siyasətindən söhbət gedə bilməzdi. Respublikanın inkişafı, milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və digər mühüm məsələlər uzun illər ərzində SSRİ-nin maraqları çərçivəsində həll olunurdu. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli inkişafı yanaşı, milli təhlükəsizlik məsələləri də dövlətin prioritet və təxirəsalınmaz vəzifələrindən birinə çevrildi. Bu isə kifayət qədər mürəkkəb və məsuliyyətli bir məsələ idi. Belə bir şəraitdə həm ölkə rəhbərliyindən, həm də hər bir vətəndaşdan xüsusi iradə və məsuliyyət tələb olunurdu.

Azərbaycan elə bir mühüm geosiyasi və geostrateji mövqedə yerləşir ki, bu faktor ölkənin beynəlxalq, regional və daxili təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərinin və tətbiq olunan mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə əhəmiyyətli rol oynayır. Hazırda regionda hərbi-strateji, enerji-iqtisadi və diplomatik müstəvidə iki əsas güc – ABŞ və Rusiya, eyni zamanda Avropa İttifaqı və digər nüfuzlu beynəlxalq aktorlar öz milli maraqlarını təmin etməyə çalışırlar.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi - dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, Konstitusiyası quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir [5].

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri uzun müddət Ermənistanla davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə nail olmaq olmuşdur. Bu istiqamətdə illərlə aparılan sülh danışıqları nəticə verməmiş, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinə qarşı təxribatlar davam etmişdir. 2020-ci ilin iyul ayında baş vermiş Tovuz döyüşləri növbəti dəfə Ermənistanın dinc sakinlərimizə qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz aktı kimi tarixə düşdü. Bu döyüşlər cəbhə xəttindən uzaq - tamamilə fərqli bir istiqamətdə baş vermiş və Ermənistanın yeni əraziləri işğal etmək niyyətini açıq şəkildə nümayiş etdirmişdi. Lakin bu təxribatın qarşısı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən uğurla alınmışdır.

Tovuz döyüşləri zamanı general-mayor Polad Həşimovun döyüş meydanında şəhid olması Azərbaycan cəmiyyətində böyük bir hüznə yanaşı, həm də milli ruhun və orduda həmrəyliyin simvoluna çevrildi. Bu hadisə düşməyə açıq bir mesaj idi: Azərbaycan ordusunda general da, əsgər də eyni səngərdə, eyni amal uğrunda mübarizə aparır. Buna baxmayaraq, Ermənistan tərəfi təxribatçı niyyətlərindən əl çəkməmiş, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə məhəl qoymamışdır. Ermənistanın müdafiə nazirinin “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə” fikrini səsləndirməsi isə münaqişənin növbəti silahlı mərhələyə keçməsinə səbəb olmuşdur [7]. Son təxribatlara cavab olaraq BMT Nizamnaməsinin verdiyi özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək, Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin əmri ilə təcavüzkarı sülhə məcbur etmək və Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoymaq məqsədilə əks-hücuma başlanmışdır [6].

Beləliklə, Azərbaycan beynəlxalq hüquq çərçivəsində öz ərazi bütövlüyünü və milli təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə 27 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistan silahlı qüvvələrinə qarşı əks-hücuma keçdi. Nəticədə, uzun illər işğal altında qalmış torpaqlar azad olundu. Müharibənin başa çatması 2020-ci il noyabrın 10-da, Azərbaycan vaxtı ilə saat 04:45-də imzalanmış üçtərəfli bəyanatla rəsmiləşdi. Həmin bəyanatın 3-cü maddəsinə əsasən, Dağlıq Qarabağda təmas xətti və Laçın dəhlizi boyunca Rusiya Federasiyasının 1,960 nəfərlik sülhməramlı kontingenti yerləşdirildi. Bu kontingentə 90 ədəd zirehli texnika və 380 ədəd avtomobil texnikası da daxil idi [1].

Lakin bu müddət ərzində Rusiya Federasiyasına məxsus sülhməramlı qüvvələr ya Ermənistanın yenidən həyata keçirdiyi şovinist və revanşist siyasəti görməzlikdən gəlirdi, ya da bu siyasəti dolayısı ilə dəstəkləyirdi. Azərbaycan tərəfinin dəfələrlə etdiyi xəbərdarlıqlara baxmayaraq, Qarabağda yerləşən bəzi ərazilərdə yaşayan ermənilər silahlandırılmaqda davam edirdi. Ancaq unudulan mühüm bir məqam vardı: Azərbaycan artıq, vətəndaş müharibəsi və çətinliklər dövrünü geridə qoymuş, iqtisadi və sosial sahələrdə sabitliyə nail olmuş güclü bir dövlətə çevrilmişdi. Azərbaycan öz haqq səsinə düzgün xarici siyasət və peşəkar diplomatiya ilə beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmağı bacarmışdı. Bu gün Azərbaycan regionun güclü və nüfuzlu dövlətlərindən biridir. Ölkə həm iqtisadi, həm siyasi, həm də mədəni sahələrdə böyük dövlətlərlə fəal əməkdaşlıq edir. Azərbaycan Respublikası öz ərazisində terrorçuluğun və separatçılığın yenidən baş qaldırmasına heç bir halda imkan verə bilməzdi. Bu məqsədlə, 2023-cü il sentyabrın 19-20-də keçirilən lokal antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri mülki əhaliyə zərər vermədən, dəqiqliklə planlaşdırılmış əməliyyatlarla Ermənistan silahlı qüvvələrinin qalıqlarını və qondarma rejimin tör-töküntülərini Azərbaycan ərazisindən tamamilə təmizlədi. Bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpa olundu. Bu tarixi hadisənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 20 sentyabr hər il ölkədə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Suverenliyi Günü” kimi qeyd olunur [2].

Nəhayət, 8 avqust tarixində ABŞ-da, məhz Ağ Evdə Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh müqaviləsinin paraflanması baş tutdu. Bu, təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, bölgədə uzunmüddətli və dayanıqlı sülhün bərqərar olmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, sülh prosesi sosial və iqtisadi inkişaf üçün yeni imkanlar açır və ümumilikdə dünya miqyasında sülh və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə öz müsbət töhfəsini verir.

Azərbaycan yalnız region daxilində deyil, beynəlxalq miqyasda da sülhün və əməkdaşlığın tərəfdarı kimi çıxış edir. 1999-cu ildən etibarən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin kontingenti müxtəlif ölkələrdə keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda fəal iştirak edir. İlk dəfə olaraq, Kosovo bölgəsindəki münaqişə zamanı Azərbaycan sülhməramlı heyəti həmin əraziyə göndərilmişdir. Daha sonra, 2002-ci ildə Azərbaycan hərbiçiləri Əfqanıstan İslam Respublikasında fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Təhlükəsizlik Yardım Qüvvələrinin (ISAF) tərkibində sülhməramlı missiyaya qoşulmuşdur [4, s.5].

Azərbaycan regiondan asılı olmayaraq, təhdidlərin, münaqişələrin və qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması istiqamətində NATO ilə fəal əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizliyə verdiyi əhəmiyyətin göstəricisidir.

XX əsrin ən mürəkkəb münaqişələrindən biri olan və XXI əsrdə də hələlik tam həllini tapmamış İsrail-Fələstin münaqişəsinə münasibətdə Azərbaycan öz milli təhlükəsizliyinə göstərdiyi həssas yanaşmanı beynəlxalq məsələlərdə də nümayiş etdirir. Azərbaycan, beynəlxalq hüquq və humanitar prinsiplərə əsaslanaraq, Fələstin xalqının haqlı mübarizəsini dəstəklədiyini bəyan etmişdir.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan ilə İsrail dövləti arasında qarşılıqlı faydalı və müsbət münasibətlər mövcuddur. İki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və strateji əməkdaşlıq istiqamətində münasibətlər inkişaf edir. Həm ikitərəfli formatda, həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində İsrail dövləti Azərbaycan Respublikasının suverenliyini və ərazi bütövlüyünü ardıcıl şəkildə dəstəkləmişdir [9].

Fələstin Prezidenti Mahmud Abbasla görüşü zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev bəyan etmişdir ki, Azərbaycan müstəqil və suveren Fələstin dövlətinin yaradılmasını dəstəkləyir və bu dövlətin paytaxtının Şərqi Qüds olması vacib hesab olunur [8]. Azərbaycan bu siyasəti ilə bir daha sübut etdi ki, beynəlxalq münasibətlərdə yalnız ikitərəfli əlaqələrə deyil, həm də ədalətə və haqqın tərəfində durmağa üstünlük verir. Azərbaycan beynəlxalq münaqişələrin və problemlərin yalnız hüquqa əsaslanan, ədalətli və davamlı həll yolları ilə kökündən aradan qaldırılmasının tərəfdarıdır.

Hazırda davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsində də Azərbaycan balanslaşdırılmış və prinsipial mövqe nümayiş etdirir. Bir tərəfdən Rusiya ilə enerji və iqtisadi əlaqələr saxlanılır, digər tərəfdən isə Ukraynaya dəstək ifadə olunur və hər iki tərəf sülh yolu ilə münaqişəyə son qoymağa çağırılır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2023-cü il üzrə fəaliyyəti haqqında hesabatında qeyd edilmişdir ki, həmin il Ukraynaya ümumilikdə 28 milyon manat məbləğində humanitar, yenidənqurma və bərpa işləri üçün yardım göstərilmişdir. Ümumilikdə isə Azərbaycanın Ukraynaya verdiyi yardımın həcmi 57 milyon manatdan artıq olmuşdur. Azərbaycan hər zaman BMT Nizamnaməsinə, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə sadıqlığını qoruyaraq, Ukraynanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü istər ikitərəfli görüşlərdə, istərsə də beynəlxalq platformalarda açıq şəkildə bəyan etmişdir [3, s.102].

Azərbaycan Respublikasının münaqişələr zamanı haqlı tərəfi dəstəkləməsi və bu münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə üstünlük verməsi ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun artmasına səbəb olur. Azərbaycan təkcə regionda deyil, eyni zamanda beynəlxalq arenada da sülhün və ədalətin tərəfdarı kimi tanınır və yüksək dəyərləndirilir.

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasəti və beynəlxalq əlaqələri haqqa, ədalətə və sülhə əsaslanır. Ölkəmiz münaqişələrdə haqlı tərəfi dəstəkləyərək, həm regionda, həm də beynəlxalq səviyyədə nüfuzunu artırmış, balanslı və prinsipial mövqeyi ilə sülhün təmin olunmasına töhfə vermişdir. Azərbaycan ərazi bütövlüyünü qoruyaraq, beynəlxalq hüquqa sadıqlıq nümayiş etdirir və dünya ictimaiyyətində etibarlı tərəfdaş kimi tanınır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri, Rusiya Federasiyasının prezidentinin bəyanatı <https://president.az>
2. Azərbaycan Respublikasında Suverenlik gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <https://president.az>
3. Qurbanov R. Rusiya-Ukrayna müharibəsində Azərbaycan və Türkiyə Respublikalarının siyasi strategiyaları. // Geostrategiya, sentyabr – oktyabr 2024, № 05 (83), s.101-108.
4. Leyla Rəşid. Azərbaycan sülhməramlıları: global təhlükəsizliyə sadıqlıq örnəyi, Xalq qəzeti, 29 avqust 2021-ci il, 5 s.
5. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az>

6. 8 Noyabr – Zəfər günü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Bəyanatı 2021-ci il.
<https://meclis.gov.az>
7. <https://news.milli.az>
8. <https://president.az>
9. <https://www.mfa.gov.az>

Summary

The growth of the place and role of the Republic of Azerbaijan in the system of international relations after the patriotic war
Hajiyeva M.C.

Keywords: *Azerbaijan, national security, sovereignty, peace, Russia, Ukraine, Palestine, Israel*

This article analyzes the development of Azerbaijan's national security policy, its approach to the Nagorno-Karabakh conflict, and the country's position in regional and international relations. After regaining independence following the collapse of the USSR, Azerbaijan prioritized securing its territorial integrity and national sovereignty. In 2020, it achieved victory in the Patriotic War, and by 2023, its full sovereignty was restored through localized anti-terror operations. Azerbaijan is recognized as a supporter of peace, justice, and cooperation both regionally and globally. It maintains a balanced and principled stance on international conflicts, including the Israel–Palestine and Russia–Ukraine wars. Azerbaijan's adherence to international law and its promotion of fair conflict resolution have contributed to its growing global reputation as a reliable and peace-oriented state.

Резюме

Рост места и роли Азербайджанской Республики в системе международных отношений после отечественной войны
Гаджиева М.Дж.

Ключевые слова: *Азербайджан, национальная безопасность, суверенитет, мир, Россия, Украина, Палестина, Израиль*

В данной статье рассматриваются формирование и развитие национальной политики безопасности Азербайджана, урегулирование нагорно-карабахского конфликта, а также позиция страны в региональных и международных отношениях. После распада СССР и восстановления независимости Азербайджан сделал приоритетом защиту своей территориальной целостности и суверенитета. В 2020 году страна одержала победу в Отечественной войне, а в 2023 году в результате локальных антитеррористических операций полностью восстановила свой суверенитет. Азербайджан выступает за мир, справедливость и сотрудничество как в регионе, так и на международной арене. Он занимает сбалансированную и принципиальную позицию по международным конфликтам, включая палестино-израильский и российско-украинский. Азербайджан, демонстрируя верность международному праву, укрепляет свой авторитет как надёжное и миролюбивое государство.

LINGUISTIC EXPRESSION OF NATIONAL IDENTITY IN THE DISCOURSE OF STATE-BUILDING IN AZERBAIJAN

Hasanova Aygun Telman

Khudaverdiyeva Melaike Guloghlan

Azerbaijan State Agricultural University, Ganja, Azerbaijan

aygun.hasanova@adau.edu.az ; malaika.xudaverdiyeva@adau.edu.az

Keywords: *national identity, discourse analysis, state-building, language ideology, Azerbaijan*

The discourse of state-building in Azerbaijan reflects not only political and institutional development but also the reconstruction of national identity in the post-Soviet era. This paper examines how language operates as a central tool in shaping, expressing, and maintaining Azerbaijani national identity within official and public discourses. Using the framework of Critical Discourse Analysis (CDA), the study analyzes selected political speeches, governmental declarations, and national policy texts to identify linguistic

strategies—lexical choices, metaphors, and pronoun usage—that construct collective identity. The analysis demonstrates that linguistic representation in Azerbaijani state discourse strengthens notions of unity, independence, and heritage, functioning as a symbolic instrument for ideological continuity and national solidarity.

Introduction

Language plays a vital role in state-building processes as it both symbolizes and sustains the unity of a nation. In the case of Azerbaijan, the revival of national identity after the collapse of the Soviet Union has been closely intertwined with the elevation of the Azerbaijani language to the status of a key marker of sovereignty and belonging. This study aims to explore how the discourse of state-building in Azerbaijan linguistically constructs the idea of national identity. The focus lies on examining how linguistic choices in official rhetoric contribute to reinforcing values such as independence, cultural heritage, and unity.

The topic is relevant in the context of globalization, where national languages face both opportunities and challenges in preserving distinct identity while adapting to global communication standards. The Azerbaijani experience offers valuable insights into how language policies and political discourse shape national consciousness in a post-colonial context.

Literature Review

The relationship between language and national identity has been widely discussed by scholars such as Benedict Anderson [1991], who introduced the concept of “imagined communities,” emphasizing language as a means of creating national belonging. Similarly, Fairclough [1992] and van Dijk [1998] highlighted the ideological power of discourse in maintaining social and political structures.

In Azerbaijan, researchers [e.g., İsmayilov, 2018; Məmmədli, 2020] have explored the sociolinguistic aspects of the Azerbaijani language and its role in cultural identity. However, relatively fewer studies have analyzed how official state discourse linguistically encodes national identity in the context of political communication. This paper contributes to filling this gap by combining discourse analysis with socio-political interpretation.

Methodology

The study employs Critical Discourse Analysis (CDA) as the primary methodological approach, following Fairclough’s three-dimensional model, which focuses on (1) textual analysis, (2) discursive practice, and (3) social practice.

The corpus consists of selected official speeches by national leaders, including independence anniversary addresses and policy declarations from 1991–2023. The analysis identifies lexical patterns, metaphors, pronoun use, and recurring ideological keywords (e.g., independence, unity, heritage, progress). Each linguistic element is interpreted within the broader socio-political context of Azerbaijan’s nation-building narrative.

Findings and Discussion

The findings reveal that the Azerbaijani state-building discourse relies heavily on inclusive linguistic strategies to evoke collective identity. Pronouns such as *we*, *our people*, and *our homeland* dominate the speeches, constructing a shared sense of belonging and mutual responsibility.

Metaphors of growth (*our nation is flourishing*), defense (*protecting our sovereignty*), and continuity (*building on the legacy of our ancestors*) are used to link modern governance with historical and cultural heritage. Moreover, emotionally charged words like *pride*, *honor*, and *unity* strengthen patriotic sentiment.

The analysis also shows how the Azerbaijani language itself becomes a symbol of independence. The frequent emphasis on “*preserving our language*” and “*using Azerbaijani in all spheres of life*” reflects linguistic nationalism—a discourse strategy that asserts autonomy and identity against external influence.

Thus, linguistic expression functions both as a communicative tool and an ideological mechanism, aligning the state’s goals with citizens’ emotional and cultural values.

Conclusion

The discourse of state-building in Azerbaijan demonstrates the central role of language in constructing and maintaining national identity. Through carefully chosen linguistic strategies—lexical selection, inclusive pronouns, and cultural metaphors—official discourse not only communicates political messages but also reinforces shared values and ideological continuity.

The findings suggest that Azerbaijani national identity is discursively shaped as a fusion of historical memory, cultural heritage, and modern sovereignty. Therefore, language in the Azerbaijani context transcends its communicative function to become a symbolic pillar of nationhood and governance.

References

1. Anderson, B. (1991). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso.
2. Fairclough, N. (1992). Discourse and Social Change. Polity Press.
3. İsmayilov, A. (2018). Azərbaycan dili və milli kimlik məsələləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.
4. Məmmədli, L. (2020). Milli kimlik və dil siyasəti: Azərbaycan nümunəsi. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
5. Van Dijk, T. A. (1998). Ideology: A Multidisciplinary Approach. Sage Publications.

Xülasə

Azərbaycanda dövlət quruculuğu diskursunda milli kimliyin lingvistik ifadəsi

Hasanova A.T., Khudaverdiyeva M.G.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli kimlik, dövlət quruculuğu, diskurs analizi, dil ideologiyası

Azərbaycan dövlət quruculuğu diskursu yalnız siyasi və institusional inkişafı deyil, həm də post-sovet dövründə milli kimliyin yenidən qurulmasını əks etdirir. Bu məqalə göstərir ki, dil rəsmi və ictimai diskurslarda Azərbaycan milli kimliyinin formalaşdırılmasında, ifadə edilməsində və qorunmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. Kritik Diskurs Analizi (CDA) çərçivəsində aparılan tədqiqat seçilmiş siyasi çıxışları, dövlət bəyannamələrini və milli siyasət sənədlərini analiz edərək kollektiv kimliyi qurmaq üçün istifadə olunan dil strategiyalarını – leksik seçimi, metaforları və əvəzlilik istifadəsini – müəyyən edir. Analiz göstərir ki, Azərbaycan dövlət diskursunda dil vasitəsilə ifadə olunan məzmun birlik, müstəqillik və irs anlayışlarını gücləndirir və ideoloji davamlılıq və milli həmrəylik üçün simvolik vasitə funksiyasını yerinə yetirir.

Резюме

Лингвистическое выражение национальной идентичности в дискурсе государственного строительства в Азербайджане

Гасанова А.Т., Худавердиева М.Г.

Ключевые слова: национальная идентичность, анализ дискурса, государственное строительство, языковая идеология, Азербайджан

Дискурс государственного строительства в Азербайджане отражает не только политическое и институциональное развитие, но и реконструкцию национальной идентичности в постсоветский период. В данной статье рассматривается, как язык функционирует как центральный инструмент в формировании, выражении и поддержании азербайджанской национальной идентичности в официальных и публичных дискурсах. Используя рамки критического дискурс-анализа (CDA), исследование анализирует выбранные политические выступления, государственные декларации и национальные политические тексты, чтобы выявить языковые стратегии — выбор лексики, метафоры и использование местоимений — которые конструируют коллективную идентичность. Анализ показывает, что языковое представление в азербайджанском государственном дискурсе укрепляет понятия единства, независимости и наследия, выполняя функцию символического инструмента для идеологической преемственности и национальной солидарности.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ, SOSİAL SİYASƏT MƏSƏLƏLƏRİ VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASI PRİNSİPLƏRİ

Heydərova Sevinc Nofəl qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən regional kollec, Gəncə, Azərbaycan

Heyderovasevinc31@gmail.com

Açar sözlər: modernləşmə, iqtisadiyyat, inkişaf, istehsal, strategiya

Müstəqil Azərbaycan gündən günə güclənir, inkişaf edir. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi yəni cəmiyyətin, iqtisadiyyatın, elmin, texnologiyanın müasir tələblərə uyğun şəkildə yenilənməsi, istehsalın avtomatlaşdırılması və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi inkişafdan xəbər verir. Respublikamızda bu hec də asan başa gəlməmişdir. Müstəqilliyimizin ilk illərində həm siyasi həm də iqtisadi problemlərlə üzləşmişdir. Zamanla bu problemlər aradan qalxmış iqtisadiyyat və digər sahələrdə xeyli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bundan başqa əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması, yeni iş yerlərinin açılması, zavod və fabriklərin

müasir standartlara cavab verən formada fəaliyyət göstərməsi dayanıqlı inkişaf strategiyasının aparılmasını göstərir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin başa çatması ilə Respublikamızın iqtisadi həyatında sosial-iqtisadi inkişafın, yəni kefiyyətə daha yüksək təməlinin əsası qoyulub. Müstəqillikdən öncə ölkəmizin iqtisadi həyatında xeyli gərilmələr yaşamış hətta manatın məzənnəsinin düşməsi tənəzzül dövrünü yaşaması ilə üzləşmişdir. Baş vermiş problemər Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində yavaş-yavaş aradan qalxmış, iqtisadiyyat öz dirçəliş dövrünü yaşamışdır. Yeni iş yerlərinin açılması, elmi texniki tərəqqinin inkişafı, istehsal qabiliyyətinin yüksəldilməsi, tələb və təklifin ödənilməsi, yeniliklər və strategiyalar iqtisadiyyatın çiçəklənməsinə öz töhfəsini vermişdir [1].

Dayanıqlılıq prinsipi həm kəmiyyət həm də kefiyyət meyarları ilə təyin olunur. Kəmiyyət meyarı statistika və göstəricilərə əslənir, kefiyyət meyarı isə dərin araşdırma və mülahizələrə əsaslanır. Əgər biz gələcək nəsilləri düşünmədən bütün resurslardan istifadə ediriksə burada dayanıqlı inkişafdan söz gedə bilməz. Bu baxımdan yaşadığımız dövrdə maksimum dərəcədə ədalətli və mümkün resurslardan bərabərhüquqlu istifadə etməliyik. Azərbaycanda son illərdə iqtisadi inkişafın modernləşdirilməsi də aktual mövzuya çevrilmişdir. Beləki, get gedə istehsalatda suni intellektin kəşfi və tətbiqi iqtisadi göstəricilərin yüksəldiyini əks etdirir.

Hal-hazırda iqtisadiyyatda modernləşmə siyasəti daha da aktuallaşır. İqtisadi modernləşmə davamlı inkişafı təmin etmək, dünya miqyasında mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ölkə üçün əsas amilə çevrilib. İqtisadçıların fikrinə görə müasir iqtisadiyyatın əsas sərvəti insandır. Ona qoyulan kapital yəni elm, texnologiya, mühəndislik, riyaziyyat, peşə təhsili kimi elm sahələrinə investisiyalar yatırmaq lazımdır. Çünki əmək bazarının tələblərinə uyğun işçi qüvvəsi yaradır. İqtisadiyyatın müasirləşdirilməsi müasir, səmərəli, fiziki və rəqəmsal infrastruktur iqtisadiyyatın işləməsi üçün əsas şərtədir [3]. Dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin edən əsas göstəricilərdən biri də əhalinin bir nəfərinə düşən real Ümumi Daxili Məhsulun həcmi və ÜMD-in artım tempinin müəyyən olunmasıdır. Bu göstəricilərin hesablanması müəyyən meyarlar əsasında həyata keçirilir. Bu istiqamətdə regionlarda yaşayan əhalinin hər bir nəfərinə düşən ÜDM-in bölüşdürülməsi, xalis milli gəlir, ev təsərrüfatlarında qənaətin artım sürəti, real effektiv valyuta məzənnəsi, tədqiqatlara çəkilən ümumi xərclər, innovasiyaların dövrüyyəsi, məşğulluq səviyyəsi, işsizliyin mövcud səviyyəsi, iqtisadiyyatın enerji tutumunun həcmi və digər iqtisadi amilləri qeyd etmək olar. Son illər aparılmış islahatlar nəticəsində 2004-2018-ci illər ərzində 2 milyona yaxın yeni iş yerləri açılmışdır. Bu isə öz növbəsində əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə, dayanıqlı inkişafa öz müsbət təsirini göstərmişdir [4].

Dayanıqlı inkişaf əsasən 3 əsas konsepsiya üzərində qurulub:

1. Ekoloji bütövlük
2. İqtisadi səmərəlilik
3. Sosial ədalət.

Bu 3 konsepsiya dayanıqlı inkişafın vacib aspektlərini özündə cəmləyir və bir biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Ekoloji bütövlülük deyərkən ətraf mühitin qorunması, yaşıllığın artırılması, havanın çirkəndirilməməsi, ekoloji təmizliyə riayət etmək və.s nəzərdə tutulur. İqtisadi səmərəlilik isə makro səviyyədə sabitliyi qorumaq, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi və.s aid edilir. Sosial ədalət isə adından da göründüyü kimi ədalətlik prinsiplərinə, sosial bərabərlik qaydalarına riayət olunmasından ibarətdir.

İqtisadi sahənin modernləşdirilməsi eyni zamanda yeni kapitalın cəlb edilməsi deməkdir. Beləki nə qədər çox investisiya yatırımları olarsa bir o qədər də daha çox məhsul istehsalı, irəliləyiş olar. Eyni zamanda yeniliklərin tətbiq olunması tam müasir standartlara cavab verən məhsul istehsalını həyata keçirmək inkişafın göstəricisidir. Həmçinin modernləşmə xarici investorlarını axın etməsinə də şərait yaradır. Bir neçə illər öncə iqtisadi artım göstəriciləri çox aşağı idi. Həyata keçirilən strategiyalar sayəsində bu gün Azərbaycan böyük nüfuza sahib iqtisadiyyata malikdir. Bunu biz həm neft sektoru həm də qeyri neft sektorunda görə bilərik. Həmçinin yeniliklərin tətbiqi sosial rifahında yüksəldilməsinə zəmin yaradır. Bir müddət sonra istehsal və fəaliyyət sahələri süni intellekt vasitəsi ilə idarə olunacaq. İqtisadi inkişaf strategiyasında dayanıqlılıq prinsiplərinə əməl olunması gələcək nəsillərin qorunması, onların üçün bir növ şəraitin yaradılması deməkdir. Dayanıqlı inkişafın təhlili və qiymətləndirilməsi sahəsində yeni metodların və yanaşmaların tətbiqi, gələcək tədqiqatlar üçün geniş imkanlar açır və bu sahədə daha dərin araşdırmaların aparılmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişaf təntənəsi. Bakı 2011

2. Brundtland, G. H. 1987. Our common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. Oxford University Press.
3. Xalq qazeti.az
4. 2004-2018-ci illərdə Regionların sosial-iqtisadi Dövlət Proqramı.
5. Dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən göstəricilər. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlar toplusu. Bakı 2018
6. www.stat.gov.az

Summary

Modernization of the economy of Azerbaijan, issues of social policy and principles of sustainable development strategy **Heydarova S.N.**

Keywords: *modernization, economy, development, production, strategy.*

Independent Azerbaijan is growing stronger and developing day by day. The modernization of the economy, that is, the renewal of society, economy, science, technology in accordance with modern requirements, the automation of production and the application of digital technologies indicate development. This has not been easy for our republic. In the first years of our independence, it faced both political and economic problems. Over time, these problems have been eliminated, and significant achievements have been made in the economy and other areas. In addition, the improvement of the social well-being of the population, the opening of new jobs, and the operation of factories and factories in a manner that meets modern standards indicate the implementation of a sustainable development strategy.

Резюме

Модернизация экономики Азербайджана, вопросы социальной политики и принципы стратегии устойчивого развития **Гейдарова С.Н.**

Ключевые слова: *модернизация, экономика, развитие, производство, стратегия.*

Независимый Азербайджан день за днём развивается и становится сильнее. Модернизация экономики, то есть обновление общества, экономики, науки и технологий в соответствии с современными требованиями, автоматизация производства и применение цифровых технологий свидетельствуют о развитии. Это было непросто для нашей республики. В первые годы независимости страна столкнулась как с политическими, так и с экономическими проблемами. Со временем эти проблемы были устранены, и были достигнуты значительные успехи в экономике и других сферах. Кроме того, улучшение социального благосостояния населения, открытие новых рабочих мест, функционирование заводов и фабрик в соответствии с современными стандартами свидетельствуют о реализации стратегии устойчивого развития.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN SİYASİ VƏZİYYƏTİ (1918–1920)

Hüseynova Nuranə Əhliman qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Zəngəzur, erməni silahlı dəstələri, ərazi bütövlüyü, dövlətçilik*

Məqalədə 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur bölgəsinin siyasi vəziyyəti araşdırılır. Zəngəzurun strateji-coğrafi mövqeyinin dövlətin ərazi bütövlüyü üçün əhəmiyyəti vurğulanır, bölgədə erməni silahlı dəstələrinin fəaliyyəti, xarici qüvvələrin təsiri və Azərbaycan hökumətinin hərbi-siyasi tədbirləri təhlil edilir. Cümhuriyyətin Zəngəzur uğrunda mübarizəsi milli dövlətçilik ideyalarının formalaşmasında mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir. Məqalə faktoloji materiallar və elmi mənbələr əsasında hazırlanmış, Zəngəzur məsələsinin tarixi-siyasi mahiyyəti sistemli şəkildə izah olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) fəaliyyəti dövrü Cənubi Qafqazın siyasi mənzərəsində dərin izlər buraxmış mühüm tarixi mərhələ idi. 1918–1920-ci illər arasında Azərbaycanın qərb sərhədlərində yerləşən Zəngəzur bölgəsi ölkənin siyasi, hərbi və diplomatik tarixində xüsusi yer tutmuşdur. XIX əsrin sonlarından etibarən çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində bölgənin etnik tərkibində dəyişiklik baş vermiş, bu da sonradan milli qarşıdurmaların əsas sosial bazasını formalaşdırmışdı. Qafqazda imperiya idarəçiliyi dövründə məqsədli şəkildə həyata keçirilən demoqrafik dəyişikliklər nəticəsində Zəngəzurd erməni əhalisinin sayının süni şəkildə artırılması regionun gələcəkdə etnik-siyasi münaqişə zonasına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra yeni dövlət qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri ərazi bütövlüyünü qorumaq və mərkəzi hakimiyyətin bütün bölgələrdə bərqərar edilməsini təmin etmək idi. Lakin Cümhuriyyətin yaranması dövründə Zəngəzur bölgəsi həm daxili, həm də xarici qüvvələrin toqquşduğu mürəkkəb siyasi məkana çevrilmişdi. Çar Rusiyasının süqutundan sonra bölgədə yaranmış hakimiyyət boşluğundan istifadə edən erməni milli şuraları Zəngəzuru özlərinin “Ermənistan” adlandırdıqları dövlətin tərkib hissəsi kimi təqdim etməyə başlamışdılar. Nəticədə 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin bölgədə idarəetməni təmin etmək cəhdləri həm erməni silahlı dəstələrinin müqaviməti, həm də xarici qüvvələrin (xüsusilə Böyük Britaniya və Rusiya) siyasi manipulyasiyaları ilə üzləşirdi.

Zəngəzur bölgəsinin strateji mövqeyi-Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan istiqamətində coğrafi körpü rolunu oynaması-onun Cümhuriyyət hökuməti üçün əhəmiyyətini daha da artırırdı. Bu səbəbdən hökumət bölgəyə xüsusi diqqət ayırır, orada inzibati idarəetməni bərpa etmək üçün hərbi və mülki nümayəndələr təyin edirdi. 1918-ci ilin ortalarında Qafqaz İslam Ordusunun Qafqazda əməliyyatları nəticəsində Azərbaycanın qərb bölgələrində müəyyən sabitlik yaransa da, Osmanlı qoşunlarının sentyabrda Qafqazdan çıxarılmasından sonra bölgədə yenidən gərginlik baş qaldırdı. Əldə edilən qısa müddətli sabitlik Ermənistan Milli Şurasının və onun silahlı dəstələrinin genişmiqyaslı hərbi əməliyyatları nəticəsində pozuldu.

1918-ci ilin sonu - 1919-cu ilin əvvəllərində Zəngəzur və ətraf bölgələrdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi zorakılıqlar törədildi. M.Süleymanovun tədqiqatlarında göstərilir ki, yalnız 1919-cu ilin yazına qədər Zəngəzurun Gorus, Qafan və Sisyan qəzalarında 100-dən çox müsəlman kəndi yandırılmış, əhali qətlə yetirilmiş və ya məcburi köçürülmüşdür. Bu hadisələr Zəngəzur məsələsinin təkcə etnik müstəvidə deyil, həm də siyasi və geosiyasi problemə çevrildiyini göstərirdi. Ermənistan hökuməti bölgəni faktiki nəzarətə götürmək üçün beynəlxalq aləmdə diplomatik təbliğat aparır, onu “erməni torpağı” kimi təqdim etməyə çalışırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti isə bu təxribatlara qarşı həm hərbi, həm də diplomatik yollarla mübarizə aparırdı. 1919-cu ilin əvvəllərində daxili işlər naziri Xosrov bəy Sultanov Qarabağ və Zəngəzur general-qubernatoru təyin olundu. Onun əsas vəzifəsi bölgədə sabitlik yaratmaq, Azərbaycan hakimiyyətinin təsir dairəsini bərpa etmək və erməni silahlı dəstələrinin fəaliyyətinə son qoymaq idi. Xosrov bəy Sultanov bölgəyə hərbi qüvvələr göndərməklə yanaşı, yerli əhali arasında maarifləndirici iş aparır, milli həmrəyliyi möhkəmləndirməyə çalışırdı. Hökumət Zəngəzurd müvəqqəti icra orqanları və polis idarələri formalaşdırmış, bölgədə qanuni idarəetməni təmin etməyə cəhd etmişdi.

Zəngəzur məsələsi tədricən beynəlxalq xarakter almağa başladı. 1919–1920-ci illərdə Paris sülh konfransında Ermənistan nümayəndə heyəti Zəngəzuru Ermənistanın tərkib hissəsi kimi göstərməyə çalışmış, bu mövqeyi əsaslandırmaq üçün saxta statistik məlumatlardan və çar dövrü inzibati xəritələrindən istifadə etmişdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti isə bunun əksinə olaraq, Zəngəzurun tarixi, etnik və hüquqi baxımdan Azərbaycan torpağı olduğunu sübut edən sənədləri təqdim etmişdi. C.Həsənlinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan hökumətinin bu istiqamətdə apardığı diplomatik fəaliyyət öz dövrü üçün yüksək siyasi hazırlıq və hüquqi əsaslarla müşayiət olunurdu.

Lakin beynəlxalq vəziyyət Azərbaycanın xeyrinə deyildi. Antanta dövlətləri regionda öz maraqlarını təmin etmək məqsədilə erməni məsələsini siyasi alətə çevirmişdilər. Böyük Britaniya nümayəndələri 1919-cu ildə Qarabağ və Zəngəzurd müvəqqəti mandat idarəçiliyi yaradaraq bölgənin statusunu qeyri-müəyyən vəziyyətdə saxladılar. Britaniya hərbi komandanlığı general Tomsonun göstərişi ilə bölgədə “sülhü qorumaq” adı altında erməni silahlı qüvvələrinə geniş azadlıq vermişdi. Bu, faktiki olaraq, Azərbaycan hökumətinin suverenlik hüquqlarını məhdudlaşdırırdı.

Azərbaycan hökumətinin hərbi əməliyyatlar sahəsində fəaliyyəti də diqqətəlayiq idi. General Həbib bəy Səlimovun rəhbərliyi ilə Zəngəzur istiqamətində aparılan əməliyyatlar 1919-cu ilin ortalarında müəyyən uğurlarla nəticələndi. Bir sıra kəndlər azad edildi, erməni dəstələrinin hücumları dəf edildi. Lakin Cümhuriyyətin resurs imkanlarının məhdudluğu və mütəmadi xarici təzyiqlər nəticəsində bu uğurlar uzunömürlü ola bilmədi. Ermənistan hökuməti bölgədəki fəaliyyətini genişləndirərək Zəngəzurun qərb hissəsini faktiki olaraq nəzarətə götürdü.

Bu dövrdə Zəngəzur məsələsi təkcə ərazi problemi kimi deyil, həm də milli təhlükəsizlik və dövlətçilik baxımından strateji məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Zəngəzuru itirməyin Naxçıvan və Qarabağla birbaşa əlaqələrin kəsilməsi demək olduğunu anlayırdı. Bu baxımdan, 1919-cu ilin ikinci yarısından etibarən hökumət Zəngəzurun Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu beynəlxalq aləmdə təsdiqləmək üçün ardıcıl addımlar atdı. Azərbaycan parlamentində bu məsələyə dəfələrlə baxılmış, bölgəyə göndərilən nümayəndə heyətləri yerli əhali ilə təmaslarda olmuşdu.

1920-ci ilin əvvəllərində Zəngəzurdə vəziyyət bir daha gərginləşdi. Ermənistan tərəfi bölgənin qərb hissəsində yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı yeni hücumlara başladı. Nəticədə minlərlə sakin öz doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Bu, təkcə humanitar fəlakət deyil, həm də siyasi təzyiq vasitəsi idi. Ermənistan rəhbərliyi bölgədə etnik təmizləmə aparmaqla ərazinin gələcək statusunu dəyişdirmək niyyətində idi. Azərbaycan hökuməti bu təxribatlara qarşı diplomatik etirazlar bildirsə də, artıq beynəlxalq münasibətlər sistemində Cümhuriyyətin mövqeyi zəifləməkdə idi.

1920-ci ilin aprelində sovetləşmə prosesi başladıqdan sonra Zəngəzur məsələsi Moskva və Yerevan arasında siyasi razılaşmaların predmeti oldu. Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı Q.Çiçerin və Ermənistan rəhbərliyi arasında aparılan danışıqlar nəticəsində Zəngəzurun qərb hissəsi Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edildi. Bu, Azərbaycan üçün ağır siyasi nəticə idi, çünki həmin qərar nəticəsində Naxçıvanla birbaşa quru əlaqə kəsildi və Azərbaycanın qərb sərhədləri parçalandı. F.Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, bu hadisə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə vurulan ən ciddi zərbələrdən biri olmuşdur.

Bununla belə, 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Zəngəzur uğrunda apardığı mübarizə milli dövlətçilik tariximizin şanlı səhifələrindən biridir. Cümhuriyyətin gənc və məhdud resurslara malik olmasına baxmayaraq, hökumət milli maraqları qorumaq, ərazi bütövlüyünü təmin etmək və bölgənin Azərbaycan torpağı kimi tanınması üçün həm hərbi, həm diplomatik, həm də ideoloji səviyyədə mübarizə aparmışdır. Zəngəzur məsələsi həmin dövrdə yalnız coğrafi ərazi deyil, həm də Azərbaycan xalqının suverenlik və milli varlıq uğrunda mübarizəsinin simvoluna çevrilmişdi.

Cümhuriyyət dövründə Zəngəzurdə baş verən hadisələr həm regionun etnik-siyasi tarixinə, həm də ümumilikdə Qafqazın geosiyasi reallıqlarına ciddi təsir göstərmişdir. Bugünkü reallıqlarda da bu hadisələrin nəticələri hiss olunur: Zəngəzurun qərb hissəsinin Azərbaycandan ayrılması Cənubi Qafqazda geosiyasi balansı dəyişmiş, bölgənin iqtisadi və kommunikasiya əlaqələrini pozmuşdur. 1918–1920-ci illərdə Cümhuriyyət hökumətinin Zəngəzur siyasəti, hərbi əməliyyatları və diplomatik təşəbbüsləri müasir dövrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsinin tarixi təməlini təşkil edir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Zəngəzur bölgəsində apardığı siyasət milli dövlətçiliyin formalaşmasında mühüm mərhələ olmuşdur. Bu dövr sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı bütün çətinliklərə baxmayaraq, öz ərazi bütövlüyünü qorumaq və dövlət müstəqilliyini təmin etmək əzmində idi. Zəngəzur məsələsi yalnız o dövrün tarixi hadisəsi kimi deyil, həm də müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin ideya-siyasi irsinin bir hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild// Red.Mahmudov Y. Bakı, - 2014. – 440 s.
2. Həsəni C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920). Bakı, - 2009. - 576 s.
3. İsmayılov K. Zəngəzurdə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım. Bakı, 2017. - 248 s.
4. Urud M. Zəngəzur uzaqkeçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı, 2016. – 480 s.

Summary

The political situation of the Zangazur region during the Azerbaijan Democratic Republic period (1918–1920)

Huseynova N.A.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Zangazur, Armenian armed groups, territorial integrity, statehood*

The article examines the political situation in the Zangazur region during the Azerbaijan Democratic Republic period (1918–1920). It highlights the strategic and geographical importance of Zangazur for the territorial integrity of the state, analyzes the activities of Armenian armed groups, the influence of foreign powers, and the Azerbaijani government's military-political measures. The Republic's struggle for Zangazur is evaluated as a significant stage in the formation of national statehood ideas. The article is based on factual materials and scientific sources, providing a systematic interpretation of the historical and political essence of the Zangazur issue.

Резюме
Политическая ситуация в Зангезурском регионе в период Азербайджанской демократической республики (1918–1920)
Гусейнова Н.А.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Зангезур, армянские вооружённые отряды, территориальная целостность, государственность*

В статье исследуется политическая ситуация в Зангезурском регионе в период Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920 гг.). Подчеркивается стратегическое и географическое значение Зангезура для территориальной целостности государства, анализируется деятельность армянских вооружённых формирований, влияние внешних сил и военно-политические меры азербайджанского правительства. Борьба Республики за Зангезур оценивается как важный этап формирования идей национальной государственности. Статья подготовлена на основе фактических материалов и научных источников, системно раскрывает историко-политическую сущность проблемы Зангезура.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÜNYADA ÖZ MÖVQELƏRİNİ GÜCLƏNDİRİR

Hüseynova Sevdə Bəhmən qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası
sevdahuseynova@bsu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan, təhlükəsizlik, dünya, milli maraqlar, müasir çağırışlar*

Müasir dövrdə dünyada son dərəcə mürəkkəb geosiyasi hadisələr baş verir. 44 günlük Vətən müharibəsində qalib gələn Azərbaycan müharibədən sonrakı dövrdə müxtəlif problemlərin həllinə xüsusi diqqət yetirir, çoxvektorlu xarici siyasət inkişaf etdirir, enerji təhlükəsizliyi sahəsində maraqların balansını saxlayır və qlobal geosiyasi proseslərdə əsas oyunçu kimi çıxış edir. Azərbaycan davamlı inkişaf və qlobal miqyasda mövqeyinin möhkəmlənməsi naminə Cəmiyyəti, dövləti və vətəndaşları birləşdirəcək ardıcıl milli ideyanın işlənib hazırlanmasını tələb edən yeni çağırışların astanasındadır. Davamlı xarici təhdidlər, iqtisadi transformasiya və qlobal münaqişənin kəskinləşməsi şəraitində Azərbaycan təhlükəsizliyin və tərəqqinin təmin olunması yollarını axtarır

XXI əsrin əvvəlləri beynəlxalq münasibətlərdə xaosla xarakterizə olunur. Birqütblü dünyadan çoxqütblü dünyaya transformasiya gedir və coğrafi determinizm bir qütbün geosiyasi layihələrinə müqavimət göstərən və müəyyən coğrafiya daxilində rəqabət aparan regional liderləri gündəmə gətirir. Milli dövlətlər sübut edir ki, onları silmək hələ tezdir.

Beynəlxalq terror qrupları, narkokartellər, cinayətkar dəstələr kimi transmilli təhlükələrin yaranması beynəlxalq təşkilatların və bu hadisələrə qarşı mübarizəni əsas məqsədi daşıyan transmilli hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin effektivliyini artırmamışdır. Bu təhdidlərə qarşı mübarizədə əsas yük yenidən milli dövlətlərin üzərinə düşür. Qloballaşma integrasiya proseslərini stimullaşdırmışdır, lakin dünya nə daha təhlükəsiz, nə də daha sabit hala gəlməmişdir.

Milli, regional və qlobal təhlükəsizlik getdikcə daha çox bir-birinə bağlıdır. Transmilli təhlükələrin şəbəkə strukturu milli dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətini gücləndirir. Lakin geosiyasi güc mərkəzləri arasında mürəkkəb münasibətlər, regional dövlətlər arasında ziddiyyətlər, blok təfəkkürünün dirçəlməsi sivil dünya resurslarının möhkəmlənməsinə mane olur [1].

Müasir dövrdə dünyada son dərəcə mürəkkəb geosiyasi hadisələr yaşanır. Milli, regional və qlobal təhlükəsizliyə çoxsaylı təhdidlər, müxtəlif siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni, humanitar və ekoloji problemlərlə üzləşən ölkələr fonunda biz beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni güc mərkəzlərinin yaranmasının və bu şəraitdə milli maraqların qorunmasına keçilməsi zəruridir. Bu gün ölkələrin müstəqilliyi və suverenliyi, sülh, sabitlik, əməkdaşlıq və çoxtərəfli inkişaf naminə səylərin birləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şübhəsiz ki, bu gün dünyada baş verən kataklizmlər dərin və hərtərəfli təhlil, o cümlədən keçmiş hadisələrin ətraflı retrospektivini tələb edir. Sovet İttifaqının dağılmasından keçən otuz dörd ildən artıq bir müddətdə dünya düzəni bir neçə transformasiya mərhələsindən keçmişdir. Azərbaycan siyasi, iqtisadi və diplomatik arxitekturasını yenidən quran bir dövlət kimi daim dəyişən reallıqlara uyğunlaşmışdır [11].

Dövlət idarəçiliyində böyük təcrübəyə və qlobal transformasiyaları dərinindən dərk edən Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü il 15 iyunda yenidən böyük siyasətə qayıtdıqdan sonra dövlətimizin xarici

siyasət strategiyası milli maraqlara və çoxvektorlu yanaşmaya əsaslanırdı. Azərbaycan Türkiyə, İran, Rusiya və Qərbi dövlətləri ilə paritet və qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurdu.

2003-cü ildən başlayaraq Prezident İlham Əliyev Heydər Əliyevin Azərbaycanın regional güc kimi möhkəmləndirilməsi kursunu davam etdirmişdir. Dövlət başçısının ölçülüb-biçilmiş və pragmatik siyasəti sayəsində bir çox ölkələrdə “rəngli inqilablar”ın baş verdiyi bir vaxtda ölkəmiz sabit dövlət statusunu qoruyub saxladı [8].

Qeyd edilməlidir ki, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya yeni global dəyişikliklər dövrünə qədəm qoymuşdur. Bütün dünyada alovlanan silahlı münaqişələr və məhəlli müharibələrin baş verməsi göstərir ki, beynəlxalq hüququn aliliyinə əsaslanan köhnə global sabitlik modelinin olduğu kimi qalması mümkün deyil. Dünya hazırda bir növ geosiyasi təlatümlər və parçalanma dövrü yaşayır [6, s.4].

44 günlük Vətən müharibəsində qələbə qazanmaqla suverenliyini bərpa edən Azərbaycan postmüharibə dövründə müxtəlif çeşidli problemlərin həllinə daha çox diqqət verir. Dövlətimiz bir tərəfdən Avropa İttifaqı və NATO ilə əlaqələri inkişaf etdirir, digər tərəfdən isə “Bir kəmər, bir yol” layihəsi çərçivəsində Rusiya ilə strateji tərəfdaşlığı gücləndirir, Çinlə əlaqələri genişləndirir. Eyni zamanda Azərbaycan özünün Cənubi Qafqazın sabitlik zonası və regionun lider dövləti kimi mövqeyini fəal şəkildə inkişaf etdirir [11].

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tarixi rolu həmişə xarici təhdidlərə tab gətirmək və siyasi tarazlığı saxlamaq qabiliyyətinə əsaslanır. Bu mənada suverenliyin və siyasi müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi siyasi paradigmanın əsas aspekti olmalıdır. Bir qayda olaraq milli maraq həmişə dövlətin uğurunun əsas ölçüsü kimi qəbul edilir. Azərbaycanın siyasi strategiyası global qeyri-sabitlik və radikal ideologiyalar təhlükəsi fonunda daxili birliyin və siyasi müstəqilliyin gücləndirilməsinə yönəlmişdir.

Mənəvi paradigma da öz növbəsində Azərbaycan xalqına əsrlər boyu öz şəxsiyyətini qoruyub saxlamağa kömək etmiş ənənəvi mədəni-mənəvi dəyərlərə hörmətin bərpasına əsaslanır. Milli ideya mahiyyət etibarını ilə ictimai borc və həmrəylik fəlsəfəsinin canlı təəcəssümünə çevrilmişdir. Azərbaycan buna təkcə ərazi bütövlüyünü qorumaq deyil, həm də mənəvi, iqtisadi və sosial yüksəlişə şərait yaratmaqla nail olmuşdur.

Bu gün Azərbaycan regional enerji təhlükəsizliyində və global geosiyasi proseslərdə əsas oyunçu kimi maraqlar balansını qorumaqla çoxvektorlu xarici siyasətini inkişaf etdirir. Bu mənada hər hansı böyük dövlətlərin təsirindən strateji müstəqillik həlledici prioritetdir [1, s.6].

Azərbaycan üçün uğurun açarı Türkiyə, Çin, İtaliya və Mərkəzi Asiya ölkələri kimi güclərlə iqtisadi və siyasi əlaqələrin inkişafı olaraq qalır. Bu, təkcə iqtisadiyyatı diversifikasiya etməyəcək, həm də vahid geosiyasi qütbdən asılılıq risklərini minimuma endirəcək. Çoxvektorlu siyasət böyük güclərin maraqlarının kəsişməsində olan ölkələrə öz suverenliyini və sabitliyini qoruyub saxlamağa imkan verir. Azərbaycan öz enerji resurslarını və strateji mövqeyini nəzərə alaraq, siyasi qərarların qəbulunda müstəqilliyini qoruyub saxlamaqla bu yanaşmanı uğurla həyata keçirə bilər.

İndiki mərhələdə Azərbaycanın əsas vəzifələrindən biri də ənənəvi mədəniyyətin ən yaxşı xüsusiyyətlərini sintez edən və gələcəyə yönələn milli ideya yaratmaqdır. Müasir milli ideya uzunmüddətli iqtisadi artımın əsasını təşkil edəcək texnoloji və elmi tərəqqi konsepsiyasını özündə birləşdirməlidir. Zəngin təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan davamlı inkişafa zəmin yaratmaq üçün innovasiyalara, elmə və təhsilə fəal şəkildə sərmayə qoyur.

Qloballaşma və rəqəmsal transformasiyanın sürətlənməsi milli dövlətlər üçün yeni risklər yaradır. Azərbaycan gələcək təhlükələrə hazır olmalıdır ki, təkcə hərbi deyil, həm də informasiya və ideoloji xarakter daşıyır. Bu riskləri minimuma endirmək üçün dövlət ideologiyasının əsas rol oynayacağı milli təhlükəsizlik strategiyasını fəal şəkildə hazırlamalıdır. Xarici manipulyasiyalara və ideoloji hücumlara müqavimət göstərə bilən ictimai şüuru inkişaf etdirmək vacibdir [5, s.8].

Bu gün Azərbaycan ictimai birliyi pozmağa yönəlmiş ideoloji hücumlardan özünü müdafiə etməyə imkan verəcək informasiya və mədəni resursları inkişaf etdirir.

Global qeyri-sabitliyin və suveren dövlətlərə təzyiqlərin artması fonunda Azərbaycan aydın və hərtərəfli ideologiyanın formalaşdırılması zərurəti ilə üzləşir. Bu ideologiya suverenliyin qorunmasını, siyasi müstəqilliyin inkişafını, mənəvi dəyərləri, innovativ və texnoloji tərəqqini əhatə edir. Yalnız bu amillərin birləşməsi Azərbaycana sabitliyi qoruyub saxlamağa və uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafı təmin etməyə imkan verir. Cəmiyyəti əsas prioritetlər ətrafında birləşdirən qüdrətli milli ideyanın yaradılması istənilən çağırışların uğurla aradan qaldırılmasının açarı olacaqdır.

Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti, dövləti, vətəndaşları davamlı inkişaf naminə birləşdirəcək, global miqyasda öz mövqelərini möhkəmləndirəcək aydın və ardıcıl milli ideyanın inkişaf etdirilməsini tələb edən yeni çağırışlar astanasında dayanır [2, s.10]. Davam edən xarici təhdidlər, iqtisadi transformasiya və

güclənən global qarşıdurma şəraitində Azərbaycan nəinki uyğunlaşır, həm də postneft dövründə təhlükəsizliyi və tərəqqini təmin edəcək özünəməxsus yolunu tapmaqdadır.

Azərbaycanın qarşısında duran əsas problemlərdən biri ölkə daxilində ideoloji nifaq salmaq istəyən xarici qüvvələrin təsirinin qarşısının alınmasıdır. İnformasiya müharibəsi və hibrid təhdidlər dövründə milli ideya ideoloji təxribat və cəmiyyətdə sabitliyi pozmaq cəhdləri ilə mübarizənin əsasına çevrilməlidir [10].

Müasir dünyada bu birlik təkcə milli kimlik üzərində deyil, həm də iqtisadi modernləşmə, institusional sistemin möhkəmləndirilməsi, sosial sabitliyin yaradılması ilə bağlı ortaq məqsədlər üzərində qurulmalıdır. Tarix göstərir ki, uğurlu dövlətlər daxili qüvvələri güclü və məqsədyönlü olanda yaşayır və inkişaf edir.

Azərbaycan regionun aparıcı enerji güclərindən biri kimi artıq öz iqtisadiyyatını şaxələndirir. Bununla belə, postneft dövrünə uğurlu keçid insan kapitalının, innovativ texnologiyaların və dayanıqlı infrastrukturun inkişafına yönəlmiş milli strategiya tələb edir. Neft və qaz ixracından asılılığın qarşısını almaq və yeni iqtisadi çağırışlara hazırlaşmaq üçün konkret addımlar atılması da zəruridir [5, s.8].

Nəzərə alınmalıdır ki, iqtisadi inkişaf sadəcə artım deyil; istehsal və istehlakın yeni və daha yüksək formalarına keçiddir. Azərbaycan diqqətini informasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı, turizm və bərpa olunan enerji kimi inkişaf edən sektorlara yönəltməlidir. Bilik iqtisadiyyatının yaradılmasının əsasını təşkil edəcək təhsil və elmə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Statistika bu transformasiyaların sürətləndirilməsinin zəruriliyini təsdiqləyir. Son illərdə qeyri-resurs sektorlarında artım templəri global neft qiymətlərinin düşməsi ilə bağlı potensial riskləri kompensasiya etmək üçün kifayət qədər yüksək olmamışdır. Bu kontekstdə milli baxışa şaxələndirmə və innovativ sənayelərin dəstəklənməsi əsasında “dayanıqlı iqtisadi artım” konsepsiyası daxil edilməsi vacibdir [9].

İdiki mürəkkəb vəziyyətdə Azərbaycan böyük geosiyasi oyunçuların - Rusiya, Türkiyə, İran və Qərbin maraqlarının kəsişməsində olması o deməkdir ki, ölkəmiz güclənən global qarşıdurma şəraitində pragmatizm və çoxvektorlu xarici siyasətə əsaslanan öz yolunu seçməlidir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın suverenliyini və milli maraqlarını eyni zamanda müdafiə etməklə yanaşı, bütün tərəflərin maraqlarını nəzərə alan müstəqil və balanslaşdırılmış siyasətin vacibliyini dəfələrlə vurğulamışdır.

Uğurlu siyasətə misal olaraq strateji müttəfiq olan Türkiyə ilə münasibətlərin inkişafı, eyni zamanda AI və Çinlə əlaqələri daha da gücləndirmək olar. Azərbaycan beynəlxalq arenada öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün enerji qovşağı və Şərqlə Qərb arasında strateji nəqliyyat dəhlizi rolundan istifadə etməyi strateji vəzifə hesab edir. Transxəzər Nəqliyyat Marşrutu və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələrin inkişafı Bakıya global təchizat zəncirlərinə inteqrasiya etməyə və əlavə təsir imkanları əldə etməyə imkan verir [12].

Təhlükəsizlik Azərbaycanın milli müstəqilliyinin əsas elementidir. Yaxın Şərqdə və Cənubi Qafqazda münaqişələrin yaratdığı regional gərginlik şəraitində Azərbaycan müdafiə qabiliyyətini gücləndirmək və xarici təhdidlərə davamlılığını artırmaq üçün tədbirlər görməlidir [3, s.5].

Müasir çağırışlar Silahlı Qüvvələrin müasirləşdirilməsini, müdafiə potensialının gücləndirilməsini, müttəfiqlərlə fəal əməkdaşlığı tələb edir. Türkiyə və Pakistan kimi ölkələrlə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, BMT və İOT kimi beynəlxalq təşkilatlarda mövqelərinin gücləndirilməsi ölkənin təhlükəsizlik strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir.

Müasir dünyada təhdidlər təkcə fiziki münaqişələrdən deyil, həm də rəqəmsal məkandan qaynaqlandığı kimi kibertəhlükəsizlik və informasiyanın qorunmasına da diqqət yetirilməlidir. Azərbaycan artıq kənar qüvvələrin sosial və digər media vasitələri ilə ictimai rəyi manipulyasiya etmək cəhdləri ilə üzləşib, ona görə də milli ideya rəqəmsal suverenlik və informasiya təhlükəsizliyi elementlərini özündə əks etdirməlidir [7, s.4].

Azərbaycanın milli ideyası xarici və daxili çağırışlara tab gətirə bilən güclü və möhkəm cəmiyyətin qurulmasının təməlinə çevrilməlidir. O, birliyə, iqtisadi modernləşməyə, çoxvektorlu xarici siyasətə və təhlükəsizliyə əsaslanmalıdır. Başa düşmək lazımdır ki, ölkənin uğuru təkcə hökumətin söylərindən deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin və özəl sektorun fəal iştirakından asılı olacaq. Gələcəyi proqnozlaşdırmağın ən yaxşı yolu onu yaratmaqdır.

Aydın və ardıcıl milli ideya ilə irəliləyən Azərbaycan mövcud çağırışların öhdəsindən gələcək və yeni inkişaf və tərəqqi səviyyəsinə yüksələcək [8].

Azərbaycanın qaz və yaşıl enerji potensialı Avropanın ən çox ehtiyac duyduğu sahədir. Həmçinin Azərbaycan təkcə Cənubi Qafqazda deyil, həm də Avropanın siyasi müzakirələrində mərkəzi mövqeyə sahibdir [6, s.4].

2025-ci ilin oktyabrında Prezident İlham Əliyevin Kopenhagen səfərində Avropa liderləri ilə danışıqları dövlətimizin beynəlxalq münasibətlərdə durmadan artan nüfuzunun daha bir təsdiqi oldu (4).

Kopenhagen zirvəsi Azərbaycanın siyasətinin artıq lokal deyil, Avropada əhəmiyyət daşıyan xəttə çevrildiyini göstərdi.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov Kamal. Beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və inkişafın təşviqi: Azərbaycanın yeni geosiyasi statusu // Xalq qəzeti. - 2025. - 19 sentyabr. - s.6.
2. Bağırılı Musa. Cənubi Qafqazda Azərbaycanın önəmli mövqeyi // Respublika. - 2024. - 19 dekabr. - s.1,10.
3. Mirzəbəyli İttifaq. Müstəqilliyimizin beynəlxalq statusu: Dünyanın baş qurumunun ölkəmizə etimadı qarşılıqlı inamın göstəricisidir // Xalq. - 2025. - 2 mart. - s.5.
4. Prezident İlham Əliyevin Kopenhagen səfəri: Avropaya verilən strateji mesaj // <https://azertag.az/xeber/prezident-ilham-aliyevin-kopenhagen-seferi-avropaya-verilen-strateji-mesaj-3781575>
5. Qardaşxanova Əsmər. Prezident İlham Əliyev təşəbbüsləri ilə yeni dövrü başlatmaq qətiyyətini ortaya qoydu // Azərbaycan. - 2025. - 9 oktyabr. - s.8.
6. Qənbərov Kəramət. Yeni dövrün manifesti: İlham Əliyevin BMT tribunasından sülh, qələbə və ədalət çağırışı // Yeni Azərbaycan. - 2025. - 4 oktyabr. - s.4.
7. Sadayəvli P. Azərbaycan Avropanın yaxın iqtisadi tərəfdaşıdır: Bakı yeni global münasibətlər sistemində fəallığı ilə seçilir // Yeni Azərbaycan. - 2025. - 8 oktyabr. - s.4.
8. Азербайджан укрепляет позиции на мировой арене <https://news.day.az/politics/1692601.html>
9. Ахундов Хазар. Вызовы и решения: Азербайджан усиливает продбезопасность на фоне климатических рисков // <https://caliber.az/post/vyzovy-i-resheniya-azerbajdzhan-usilivaet-prodbezopasnost-na-fone-klimaticheskikh-riskov>
10. Багирова Фарида. Ради мира и безопасности. Глобальные вызовы и успешная модель Азербайджана для диалога культур // <https://1news.az/news/20240502031810663-Radi-mira-i-bezopasnosti-Globalnye-vyzovy-i-uspeshnaya-model-Azerbaidzhana-dlya-dialoga-kultur>
11. Гасанов Акпер. Азербайджан в условиях нового мирового порядка // <https://caliber.az/post/azerbajdzhan-v-usloviyah-novogo-mirovogo-poryadka>
12. Мамедов Фархад. Геополитическая идентичность Азербайджана в контексте вызовов и перспектив XXI // <https://globalaffairs.ru/articles/geopoliticheskaya-identichnost-azerbajdzhana-v-kontekste-vyzovov-i-perspektiv-xxi/>

Summary

The Republic of Azerbaijan strengthens its position in the world Huseynova S.B.

Key words: Azerbaijan, security, world, national interests, modern challenges

In the modern era, the world is experiencing extremely complex geopolitical events. Having won the 44-day Patriotic War, Azerbaijan is focusing on addressing various challenges in the post-war period, developing a multi-vector foreign policy, maintaining a balance of interests in energy security, and acting as a key player in global geopolitical processes.

Azerbaijan is facing new challenges that require the development of a coherent national vision that will unite society, the state, and citizens for sustainable development and strengthening its position globally. Amid persistent external threats, economic transformation, and escalating global conflicts, Azerbaijan is seeking ways to ensure security and progress.

Резюме

Азербайджанская Республика укрепляет свои позиции в мире Гусейнова С.Б.

Ключевые слова: Азербайджан, безопасность, мир, национальные интересы, современные вызовы

В современную эпоху в мире происходят крайне сложные геополитические события. Одержав победу в 44-дневной Отечественной войне, Азербайджан уделяет особое внимание решению различных задач в послевоенный период, развивает многовекторную внешнюю политику, сохраняя баланс интересов в сфере энергетической безопасности и выступая ключевым игроком в глобальных геополитических процессах.

Азербайджан стоит на пороге новых вызовов, требующих разработки последовательной национальной идеи, которая объединит общество, государство и граждан ради устойчивого развития и укрепления его позиций в глобальном масштабе. В условиях сохраняющихся внешних угроз, экономической трансформации и обострения глобальной конфликтности Азербайджан ищет пути обеспечения безопасности и прогресса.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ELM VƏ TƏHSİL SİYASƏTİNİN DÖVLƏT QURUCULUĞUNDAKI ROLU

¹Xəlilov Bayram Həsən olu

²Muxtarlı Eldar Arif oğlu

³Eminov Təyyar Mahal oğlu

1,2 - Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı, Azərbaycan

bayram.x1956@mail.ru ; elm.konfranslar@mail.ru

3 - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

teyyar1411@mail.ru

Açar sözlər: Elm və təhsil siyasəti, dövlət, quruculuq, təhsil islahatları, elmi tədqiqatlar, biliklər.

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil siyasətinin dövlət quruculuğundakı rolu araşdırılır. Elm və təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar ölkənin intellektual potensialının inkişafına, innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasına və milli kimliyin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərir. Məqalədə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, elmi-tədqiqat müəssisələrinin və təhsil sisteminin integrasiyası, həmçinin insan kapitalının inkişafında elmin və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsi təhlil olunur. Nəticədə müəyyən edilir ki, elm və təhsil siyasətinin strateji inkişafı dövlətin dayanıqlı gələcəyinin təmin edilməsində əsas amillərdən biridir.

Elm – insanın bilik əldə etməsi, əldə edilən bilikləri təhlil etmək, nəzəriyyələr yaratmaq yolu ilə bilikləri toplamaq fəaliyyətidir. Elm mədəniyyət sahəsi olaraq, İctimai həyata quruluşa və ictimai münasibətlərə aid olan tədqiqatların aparılması, müəyyən bir peşəni təmsil etməklə yanaşı ictimai fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün yaradılan ali tədris ocağıdır. Elmə yalnız biliklər deyil, həm də onların əldə edilmə metodları, elmi müəssisələr və avadanlıqlar daxildir. Elmin əsas məqsədi dünyanı tanımaq, onu dəyişdirmək və insan həyatını yaxşılaşdırmaqdır.

Elm dünyanın bilik sistemi və ona əsaslanan praktiki fəaliyyət kimi qəbul edilir. Müasir elmin obyektinə həm dünya, həm maddənin hərəkət formaları və növləri, həm də onların insan şüurunda qavranılması daxildir. Beləliklə, insan özü də elmin tədqiqat obyektinə hesab olunur. Təhsil insanın müəyyən sahədə sistemləşdirilmiş baxışları, bacarıqları və təsəvvürlərini əldə etməyə yönəlmiş özünəməxsus fəaliyyəti kimi qəbul edilir. [1.s.343-346]

Elm əsasən istinadən yenidən nəşr edilmiş mətnlər əsasında baş verir. «Elm» və «alim» terminləri XVIII—XX əsrlər ərzində elm və ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və işlədilmişdir. Ondan əvvəl isə bütün elmi bliklər fəlsəə adlanaraq ümumi anlayışlar sistemində toplanırdı. Tarixi mənbələrə və arxeoloji tapıntılara əsaslanaraq demək olar ki, Azərbaycan ərazisi qədim zamanlardan dünyanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir.

Azərbaycanın tarixi ərazilərində yaşamış əhali minilliklər boyu zəngin maddi və mənəvi irs formalaşdırmış, bu irs çərçivəsində bir sıra elmi əsərlər də meydana gətirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) dövründə elmə və dəyərlərə milli sərvət kimi yanaşılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Həmin dövürlərdə Azərbaycan elmi formalaşaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Bakı Universitetinin təsis edilməsi, azərbaycanlı tələbələrin Avropa ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsi milli dilin və mədəniyyətin inkişafına, eləcə də ümumilikdə Azərbaycan elminin formalaşmasına və tərəqqisinə mühüm təsir göstərmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycan respublikasının ərazisində aparılan biliklərin genişləndirilməsi və yeni biliklərin əldə edilməsi fəaliyyəti, əsas etibarilə, Bakı Universitetində cəmləşmişdi.

1920–1922-ci illərdə universitetlərin şöbələrində humanitar, tibb və təbiət əhatə edən elmi ümumi marqalrı olan, insanları bir araya gətirən təşkilat (yəni assosasiya) yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir.

Yardılan elmi təşkilat müxtəlif elm sahələri üzrə mövcud problemlərin tədqiqinə, elmi heyətin təmsil edilməsi və hazırlanması üçün inkişaf prosesinə hərtərəfli dəstək göstərməyi əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirmişdi. [2.s.33-36]

1921-ci ilin sonunda universitet nəzdində Təbiət elmləri və Təbib (yəni həkimlər) Cəmiyyəti, bir müddət sonra isə Şərq ölkələrinin öyrənilməsi üzərə kaditlar, Şərqşünaslar və Həkimlər Cəmiyyəti yaradılmışdır.

1920-ci ildə hesablamaların aparılması, müxtəlif maşın avadanlıqları ilə işləmə bacarıqlarının öyrədilməsi üzərə texniki təhsil bilikləri tədris edən Bakı Politeknik İnstitutu fəaliyyətə başlamışdır. Bakı Politeknik İnstitutunda texnika, iqtisadiyyat bitkilərinin və torpağın kimyəvi proseslərini öyrənən aqrokimya elmi sahələrində tədqiqat işləri aparılırdı.

1923-cü ildə elmi biliklərin öyrənilməsi və tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə biliklərin xüsusiyyətlərini öyrənmək, müəyyənləşdirmək məqsədilə dəqiq elmi araşdırma və Tətəbbü (yəni mütəilə) Cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Bu cəmiyyət Azərbaycan respublikasının əsas elmi müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərirdi.

İlk mərhələdə elmi cəmiyyətin tərkibinə Tarix, Etnoqrafiya, İqtisadiyyat və Təbiətşünaslıq bölmələri daxil edilmişdir.

1925-ci ildə institutun Tarix-Etnoqrafiya şöbəsində Türkologiya bölməsi yaradılmışdır. Müvafiq elm sahələri üzərə tədqiqatların aparılması məqsədilə tarix, tarix-ədəbiyyat, etnoqrafiya, dilçilik, lüğətçilik, hüquq, sənaye, Xəzər dənizinin öyrənilməsi, təsviri incəsənət, teatr, musiqi və digər sahələr üzərə xüsusi işləri və tapşırıqları yerinə yetirən komissiya təşkil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Şamaxı, Gəncə, Lənkəran, Zaqatala və digər şəhər və rayonlarında, o cümlədən həmçinin Naxçıvan şəhərində və Qədim Qarabağ bölgəsində elmi cəmiyyətlərin şöbələri yaradılaraq fəaliyyətə başlamışdır. 1925-ci ildə Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılan Elmi Cəmiyyət Azərbaycan hökumətinin sərəncamına verildi. [3.s.43-46]

1929-cu ildə Azərbaycan Tədqiq elmi və Tətəbbü elmi Cəmiyyəti yenidən təşkil edilərək Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu adı verilmişdir. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutda təbiətşünaslıq, biologiya, tarix və etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə, Sovet Şərqi və xarici Şərq, dövlət və hüquq bölmələrindən ibarət şöbələr fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutda elmi-tədqiqat işlərinin əlaqələndirilməsi, ali və orta ixtisas məktəblərində müəllim vəzifəsində çalışmaq üçün elmi kadrların hazırlanması məsələləri əsas yer tuturdu. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturası 1929 və 1930 cü illər ərzində 33-nəfərdən ibarət elmi işçi hazırlamışdır. 1930-31 ci illərdə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında təhsili davam etdirmək üçün 43-nəfər namizəd qəbul edilmişdir.

1932-ci ilin sonunda Azərbaycan respublikasında 30-elmi tədris müəssisəsi və 10-dan çox ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

1932 ci ildə respublikada 800-nəfərdən ibarət elmi işçi, o cümlədən 87-professor və 138-dosent fəaliyyət göstərirdi. Buna baxmayaraq Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda və digər institutlar elmin qarşısında duran vəzifələri tam şəkildə yerinə yetirə bilmirdi. Azərbaycanda elmi-tədqiqat işlərinin yüksək səviyyədə aparılmasını və inkişafını, həmçinin elmi və elmi-xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək məqsədilə 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəzdində SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Şöbəsi yaradılmışdır.

1935-ci ilin oktyabrında filialın nəzdində mövcud bölmələr əsasında Kimya, Botanika, Zoologiya və Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya, Dil və Ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutları, eləcə də Energetika, Fizika, Geologiya və Torpaqşünaslıq sektorları və şöbələri yaradılaraq fəaliyyətə başlamışdır. Filialın institut və sektorlarından əlavə respublikada Elmi-Tədqiqat Neft İnstitutu, Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutu, Neft Maşınqayırma İnstitutu, Kurortologiya və Fiziki-Üsullarla Müalicə İnstitutu, su ehtiyatlarını idarə etmək, onlardan istifadə etmək və suyun dağıdıcı təsirindən qorunmaq üçün qurğu və avadanlıqları tətbiq edən elm Hidrotexnika institutu və Torpaqların keyfiyyətini və məhsuldarlığını artırmağını tətbiq edən Meliorasiya İnstitutu fəaliyyətə başlayaraq, bir sıra elmi-tədqiqat stansiyaları təşkil edilmişdir. Artıq 1940-cı ildə Azərbaycan respublikasında 60-elmi müəssisə fəaliyyət göstərirdi. [4.s.16-18]

Azərbaycan respublikasının 27-mart, 1945-ci il tarixli, 316-saylı qərarı ilə ölkəmizdə Elmlər Akademiyası İnstitutunun yaradılması rəsmiləşdirilərək, Nizamnaməsi təsdiq edildi. Hal-Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında 6 bölmə və o, cümlədən 2- regional bölmə və 2 regional elmi mərkəz fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, AMEA Rəyasət Heyətinin nəzdində bir sıra qurumlar fəaliyyət göstərir: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, Mərkəzi Elmi Kitabxana, "Elm" Nəşriyyatı, Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası, Azad Həmkarlar İttifaqı, Veteranlar Şurası, Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinə Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkəmizdə elmi-tədqiqatın inkişafı, elmi-texniki potensialın güclənməsi və yüksəlməsi, ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması, cəmiyyətdə elmi işçilərin nüfuzunun, hörmətinin artırılması sahəsində önəmli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Prezident cənab Heydər Əliyevin 2001-ci il 15 may tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasına “Milli Elmlər Akademiyası” statusu verilmişdir. Bu tarixi fərman Azərbaycanda fundamental elmin əldə etdiyi nailiyyətləri, Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mədəni və mənəvi təşəkkülündə elmin rolunu, ölkənin ictimai-siyasi həyatında nüfuzunu və akademik elmin suveren Azərbaycan dövlətinin tərəqqisinin təminatçısı olduğunu bir daha təsdiqləyir. [5.s.2-3]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində Ulu Öndər cənab Heydər Əliyev strategiyasını, proqramlarını davamlı şəkildə həyata keçirir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin Qurucusu. Bakı: Təhsil, 2014
2. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Beynəlxalq elmi konfrans. 8 may 2021-ci il. Bakı
3. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002
4. Qəniyev H.Q. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində) Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 499 s.
5. Təhsil dövlət siyasətinin prioritetləri sırasında ilk yerlərdən birini tutur Azərbaycan qəzeti: 26 Oktyabr 2014 ci il s-2-3

Summary

The role of science and education policy in state building in the Republic of Azerbaijan.

Xalilov B.H., Mukhtarli E.A., Eminov T.M.

Keywords: *Science and education policy, state building, educational reforms, scientific research, knowledge.*

This article examines the role of science and education policy in the state-building process of the Republic of Azerbaijan. Reforms implemented in the fields of science and education have a significant impact on the development of the country's intellectual potential, the formation of an innovative economy, and the strengthening of national identity. The study concludes that the strategic development of science and education policy is one of the key factors ensuring the sustainable future of the state.

Резюме

Роль науки и образовательной политики в государственном строительстве в Азербайджанской Республике

Халилов Б.Г., Мухтарлы Э.А., Еминов Т.Б.

Ключевые слова: Научная и образовательная политика, государственное строительство, реформы в образовании, научные исследования, знания.

В данной статье рассматривается роль политики в области науки и образования в процессе государственного строительства Азербайджанской Республики. Реформы, проведенные в сферах науки и образования, оказывают значительное влияние на развитие интеллектуального потенциала страны, формирование инновационной экономики и укрепление национальной идентичности. В статье анализируются основные направления государственной политики, интеграция научно-исследовательских учреждений с системой образования, а также взаимосвязь науки и образования в развитии человеческого капитала.

QLOBALLAŞMA VƏ REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK: AZƏRBAYCANIN GEOSİYASI MÖVQEYİ VƏ DÖVLƏTÇİLİK SİYASƏTİ

Elmar Xəlilov Şirinbala

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Elmar.Xelilov@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan, qloballaşma, regional təhlükəsizlik, dövlətçilik siyasəti, geosiyasi mövqe, enerji siyasəti, milli maraqlar*

Məqalədə təhlil olunan əsas sahələrə qloballaşmanın çağdaş dövrdə dövlətçiliyə və regional təhlükəsizliyə təsiri, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və bu mövqenin yaratdığı strateji üstünlüklər təşkil edir. Ulu öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının prezidenti Ali baş komandan İlham Əliyevin hakimiyyəti dövrlərində həyata keçirilən siyasi kursun milli maraqlara əsaslandığı və ölkənin təhlükəsizlik, enerji və informasiya sahələrində dayanıqlı inkişafını təmin etdiyi göstərilən əsas məsələlərdəndir. 44 günlük Vətən müharibəsinin baş verməsi və onun yaratdığı yeni reallıqlar da məqalənin əsas mövzularındandır.

XXI əsrin dünya nizamını formalaşdıran əsas proseslərdən biri kimi çıxış edən sahələrdən biri də qloballaşmadır. Bu proses istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də sosial-mədəni sahələrdə sərhədlərin getdikcə daha çox məna kəsb etmədiyi yeni reallıqlar meydana çıxır. Qloballaşma prosesi bir tərəfdən milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadi sisteminə nüfuz etməsini sürətləndirməklə yeni inkişaf imkanları yaratmasına baxmayaraq, digər tərəfdən milli suverenlik, təhlükəsizlik və dövlətçiliyin əsas elementlərini təhdid edən transmilli riskləri də gündəmə gətirməkdədir [5, s.69]. Bu baxımdan, qloballaşma yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, eyni zamanda geosiyasi sabitlik və milli təhlükəsizliklə birbaşa əlaqələndirilir.

Azərbaycan Respublikasının spesifik geosiyasi mövqeyi – yəni Şərqlə Qərbin, həmçinin Şimal ilə Cənubun kəsişməsində yerləşməsi – ölkənin regional təhlükəsizlik və beynəlxalq əməkdaşlıq baxımından strateji əhəmiyyətini artırır. Bu mövqe bir tərəfdən ölkəyə tranzit və enerji layihələri vasitəsilə iqtisadi üstünlüklər qazandırır, digər tərəfdən isə onu müxtəlif geosiyasi maraqların toqquşma nöqtəsinə çevirir. Xüsusilə Cənubi Qafqaz regionunda baş verən hərbi-siyasi münaqişələr, transmilli təhlükələr və böyük dövlətlərin maraq balansını Azərbaycanın dövlətçilik siyasətini çevik, çoxşaxəli və milli maraqlara əsaslanan bir platformaya çevirməyə vadar edirdi. [2, s.47]. Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın yüksək dəyərlərə və iqtisadi göstəricilərə malik olması qonşu dövlətlərin bu əraziyə maraqlarının artmasına səbəb olmuşdu. Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra iqtisadiyyatın hələ də parçalanmış şəkildə olması və xarici müdaxilələr hələ də davam etməkdə idi. Belə ki, hakimiyyətdə olan bəzi qüvvələr vardı ki, onlar ölkənin bütün sahələrini vahid amala, öz idarəçiliklərini qoruyub saxlamağa həsr etmişdilər. Öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışan bu qüvvələr nə ölkə daxilindəki iqtisadi vəziyyətlə, nə də xaricdən gözlənilən təhlükələrə qarşı vahid bir sistem formalaşdırmaq niyyətində deyildilər. Öz havadarlarına güvənən Ermənistan tərəfi Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçılıq niyyətindən əl çəkmirdilər [3, s.93]

Beləliklə daxilə olan qarşıdurma, vahid bir mərkəzi idarəçilik aparatının formalaşmaması, ayrı-ayrı qüvvələrin daxilə parçalanma siyasətini həyata keçirməsi düşməne qarşı mübarizə aparmaq bacarığının qarşısını alırdı. Belə bir vəziyyətdə ölkənin işğal edilməsinin qarşısının alınmasını və inkişaf etmiş müstəqil dövlətin formalaşmasını istəyən hər kəsin bir amalı və bir niyyəti vardı. Tarixin ən güclü siyasətçilərindən olan və Azərbaycanın tam müstəqil və dünya arenasında söz sahibi olmasını hər şeydən çox istəyən ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın istəyi və təkidli tələbi ilə idarəçiliyə gəlməsi idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkə daxilində baş verən separatizmin qarşısını aldı və Azərbaycan dövləti öz geosiyasi üstünlüklərindən faydalanaraq regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq baxımından mühüm təşəbbüslərlə çıxış etmişdir. Qarşıda dayanan ən əsas məsələ atəşkəsin elan olunması, bu aralıqda bütün fikrin daxiləki vəziyyətin düzəldilməsinə, ordu sisteminin nizama salınması idi. Bu plan yüksək formada həyata keçirildi. Ulu öndərin yüksək təşəbbüsü ilə atəşkəsin imzalanması Azərbaycan tarixində ən böyük və əvəzolunmaz hadisələrdən biri sayılırdı. Ulu öndər Bu kontekstdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Qars və Cənub Qaz Dəhlizi kimi strateji layihələr ölkənin regional integrasiya və enerji təhlükəsizliyi sisteminə oynadığı rolun daha da gücləndirməsinə səbəb olmuşdur [1, s.118-120]. Bu layihələr yalnız iqtisadi cəhətdən deyil, eyni zamanda siyasi və təhlükəsizlik baxımından da Azərbaycanın mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Beləliklə, enerji resurslarının nəqli ilə yanaşı, ölkəmiz həm də regional sabitliyin təminatçısı qismində çıxış etməkdədir.

Digər tərəfdən, Azərbaycanın dövlətçilik siyasətində müasir təhlükəsizlik yanaşmaları global və regional çağırışlara cavab verəcək səviyyədə təkamül edir. Xüsusilə informasiya təhlükəsizliyi, kiberhücumlar, ideoloji təsir müstəvisində baş verən təhdidlər bu gün ənənəvi təhlükəsizlik yanaşmalarının

kifayət etmədiyini göstərir. Bunun fonunda Azərbaycan hökuməti informasiya məkanının qorunması, milli identikliyin və dəyərlərin müdafiəsi istiqamətində hüquqi və institusional mexanizmləri təkmilləşdirməkdədir [4, s.28].

Bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyəti dövründə işğalda olan Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi istiqamətində əvəzolunmaz işlər görmüşdür. Bu işləri tam həyata keçirməyə heyf ki, ömür vəfa etmədi. Ulu öndər Heydər Əliyevdən sonra hakimiyyətə gələn cənab İlham Əliyev yarıda qalmış bütün işlərin həyata keçirilməsi öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür. Azərbaycan iqtisadiyyatının daha da inkişaf etdirilməsi, neft müqavilələrindən əldə edilmiş gəlirlərin ölkə daxilində sosial-iqtisadi, mədəni və hərbi sənayeyə yönləndirilməsi Azərbaycanın gələcək inkişafını daha da yüksəltdi. Azərbaycan hərbi sənayesinə yeni-yeni ən son texnologiyalara malik silahların alınması regionda güc sahibi olmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev hakimiyyətdə olduğu müddətdə Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsinə çalışmışdır. Lakin Ermənistan tərəfi sülh tərəfdarı olmaqdan boyun qaçırmış, bu işləri ən ağır vəziyyətə gətirmişdir. 2018-ci ildə Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan çıxışı zamanı Qarabağ torpaqlarının tarixi Ermənistan torpaqları olduğunu qeyd etdi. Lakin Paşinyan baş nazir seçildiyi zaman bu məsələlərin sülh yolu ilə həll edəcəyini bildirmişdi. Yəqin ki, həmin dövrdə havadarlarının ona lazım gələcək köməklikləri edəcəklərini bildirmələri onu sülh nəticələrindən əl çəkməyə və müharibə vəziyyətini davam etdirməyə çalışmasına bir zəmin yaratmışdı. Bütün bu gedişat iki ölkə arasında münasibətlərin daha da kəskinləşməsinə, yeni müharibə dalğasının baş verməsinə gətirib çıxardı.

2020-ci il sentyabr ayında Ermənistan tərəfi işğalçılıq niyyətlərindən əl çəkməmiş və Azərbaycan torpaqlarına yeni hücumu başlamışdır. Azərbaycan tərəfinin əks həmlə əməliyyatı nəticəsində Ermənistan tərəfi döyüş meydanında ağır məğlubiyyətə uğradı və 44 günlük vətən müharibəsinin yekunu olaraq Azərbaycan 1990-cı illərdə itirdiyi tarixi torpaqlarına yiyələnmişdir. 2020-ci ildə baş vermiş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələnmiş İkinci Qarabağ müharibəsi regional təhlükəsizlik sistemində yeni reallıqlar meydana gətirdi. Müharibə sonrasında regionda yaranan geosiyasi vəziyyət həm imkanlar, həm də risklərlə müşayiət olunur. Zəngəzur dəhlizinin açılması ehtimalı, kommunikasiya xətlərinin bərpası və regionun iqtisadi integrasiyası Azərbaycanın regional siyasətində prioritet məsələlərdəndir. Bu kontekstdə Azərbaycan həm regional güc balansının iştirakçısı, həm də sülh və əməkdaşlıq təşəbbüslərinin təşviqçisi kimi çıxış edir [6, s.74]. Azərbaycan tərəfinin əsas istəklərindən olan Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində görülən işlər öz tarixi əhəmiyyətinə yiyələnməsi ilə nəticələndi.

Qloballaşma şəraitində dövlətçilik yalnız sərhəd və suverenlik məsələləri ilə məhdudlaşmır. Bu gün milli dövlətlər həm də mədəni, ideoloji və informasiya sahəsində öz mövcudluqlarını və milli kimliklərini qorumaq məcburiyyətindədirlər. Azərbaycan bu istiqamətdə multikulturalizm, tolerantlıq və milli-mənəvi dəyərlərin təbliği siyasətini uğurla həyata keçirir. Xüsusilə müxtəlif dini və etnik qrupların birgəyaşayış modeli Azərbaycanın daxili sabitliyinin əsas dayaq sütunlarından birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın həyata keçirdiyi xarici siyasətin balanslaşdırılmış xarakter daşması nəzərə cərpacaq əsas məsələlərdəndir. Azərbaycan bu siyasəti həyata keçirməklə, eyni zamanda böyük güclər arasında neytral mövqe saxlamaqla milli maraqları qorumağa, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq platformalarında aktiv iştirak etməklə qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmuşdur. Məhz bu yanaşma Azərbaycanın həm region ölkələri, həm də beynəlxalq təşkilatlar üçün etibarlı tərəfdaşa çevirməsinə gətirib çıxarmışdır [1, s.142].

Azərbaycan dövləti qloballaşmanın yaratdığı mürəkkəb reallıqlar fonunda milli maraqları əsas götürən, çevik, pragmatik və təhlükəsizlik yönümlü siyasət həyata keçirməkdədir. Bu siyasətin əsas amalı yalnız qısa müddətli təhlükəsizlik məqsədlərinə deyil, eyni zamanda uzunmüddətli inkişaf strategiyasına xidmət edir. Belə bir yanaşma Azərbaycanın dövlətçiliyinin davamlılığı, regional təhlükəsizlikdə fəal rolu və global sistemdə mövqeyinin güclənməsi üçün etibarlı zəmin yaratmaqdadır.

Nəticə etibarlı ilə qeyd edə bilərik ki, bu gün Cənab prezident, Ali baş komandan İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilmiş daxili və xarici balanslaşdırılmış siyasət Azərbaycanın həm qonşu dövlətlər, həm də dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri arasında böyük nüfuz qazanmasına səbəb olmuşdur. İldən ilə ölkənin iqtisadi sahələrinə xarici investisiyaların daxil olması ölkə iqtisadiyyatının daha yüksəlməsinə və əhali arasında yaşayış səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi bu siyasət yaxın gələcəkdə Azərbaycanın dünya miqyasında daha böyük uğurlar qazanmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev N. Azərbaycanın enerji siyasəti və regional təhlükəsizlik. – Bakı: Elm və Təhsil, 2019. – 232 s.

2. Həsənov R. Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar // Regionların İnkişafı Jurnalı. – 2021. – №3 (15). – s. 45–58.
3. Hüseynov S. Geosiyasi mövqe və müasir çağırışlar: Azərbaycanın təhlükəsizlik paradigması // Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya. – 2020. – №6 (3). – s. 88–101.
4. İsmayılov E. Qloballaşma və milli dövlətçilik: Çağırışlar və cavablar // Azərbaycanın Dövlət İdarəçiliyi Jurnalı. – 2021. – №2 (8). – s. 22–34.
5. Qasımzadə T. İnformasiya müharibələri və dövlətin informasiya təhlükəsizliyi siyasəti // Siyasi Elmlər və İctimai Düşüncə. – 2022. – №4 (11). – s. 67–79.
6. Məmmədli A. Regional təhlükəsizlik və transmilli təhdidlər: Azərbaycanın cavab strategiyaları // Milli Təhlükəsizlik və Strateji Tədqiqatlar. – 2020. – №1 (5). – s. 12–25.

Summary

Globalization and regional security: the geopolitical position of Azerbaijan and statehood policy Khalilov E.Sh.

Keywords: *Azerbaijan, globalization, regional security, statehood policy, geopolitical position, energy policy, national interests*

The article analyzes key areas such as the impact of globalization on statehood and regional security in the modern era, as well as Azerbaijan's geopolitical position and the strategic advantages arising from it. It highlights that the political course pursued during the leadership of National Leader Heydar Aliyev and the current President and Commander-in-Chief Ilham Aliyev has been based on national interests, ensuring sustainable development in the fields of security, energy, and information. One of the main topics discussed is the 44-day Patriotic War and the new realities it created.

Резюме

Глобализация и региональная безопасность: геополитическое положение Азербайджана и политика государственности Халилов Э.Ш.

Ключевые слова: *Азербайджан, глобализация, региональная безопасность, политика государственности, геополитическое положение, энергетическая политика, национальные интересы*

В статье анализируются такие ключевые направления, как влияние глобализации на государственность и региональную безопасность в современную эпоху, а также геополитическое положение Азербайджана и стратегические преимущества, вытекающие из него. Особое внимание уделяется тому, что политический курс, осуществляемый в период правления общенационального лидера Гейдара Алиева и нынешнего Президента, Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева, основывается на национальных интересах и обеспечивает устойчивое развитие страны в сферах безопасности, энергетики и информации. Одной из центральных тем статьи является 44-дневная Отечественная война и новые реалии, которые она создала.

DÖVLƏT QURUCULUĞU PROSESİNDƏ SOSIAL RİFAH MƏSƏLƏSİ (Sumqayıt şəhəri 2003-2005-ci illər)

İbrahimli Mehın Bayram qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

mehin.ibrahimli@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Sumqayıt, sosial, məşğulluq, sosial müdafiə, əmək haqqı, sosial müdafiə, sosial rifah*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyətinin ilk illərində Sumqayıt şəhərini narahət edən problemlərin həlli ilə bağlı tədbirlər görüldü, işsizliyin təmin edilməsi fəaliyyəti və potensialı nəzərdən keçirilib, əlillərin, veteranların və şəhid ailələrinin mənzillə təmin olunmasına, regionların sosial-iqtisadi inkişafına diqqət yetirilib, Qarabağ münaqişəsinin inkişafı ilə bağlı tədbirlər görüldü. Sumqayıt şəhər Məşğulluq Mərkəzinin fəaliyyəti və sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan işsiz vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi Sumqayıt inzibati mərkəzində araşdırılıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyət başına gəlməsindən sonra Sumqayıt əhalisini narahat edən bir çox problemlər ölkə başçısının diqqət və qayğısı, şəhər rəhbərliyinin fəaliyyəti və təsərrüfat işçilərinin gərgin əməyi nəticəsində öz müsbət həllini tapmışdır. Uzun illərdən bəri tikintisi yarımçıq qalmış 32 xeyir-şər evi əsaslı təmir tikinti işləri aparılaraq sakinlərin ixtiyarına verilmişdir. Əhalinin haqlı narazılığın səbəb olan mənzil-kommunal-məişət xarakterli problemlərdə öz həllini tapmışdır. [17, s. 3]

2004-cü il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə Sumqayıt şəhərini əhalisi 291,3 min nəfər olmuş, (o cümlədən Sumqayıt şəhəri 264,0, H.Zeynalabdin qəsəbəsi 18,8, Corat Qəsəbəsi 8,5 min nəfər) və ötən illə müqayisədə 1600 nəfər və ya 0,6 faiz artmışdır. Əhalinin ümumi sayında 49 faizini kişilər, 51 faizini qadınlar təşkil etmişdir. Şəhər ərazisində 55 min nəfərə yaxın qaçqın və məcburi köçkün məskunlaşmışdır.

Şəhərdə 14 xəstəxana, 26 ambulator-poliklinika müəssisələri fəaliyyət göstərir və onlarda 1167 nəfər həkim və 2730 orta tibb işçisi çalışırdı. Şəhər əhalisinin hər 10000 nəfərinə 40,3 həkim, 94,2 orta tibb heyəti, 84,6 xəstəxana çarpayıları düşürdü. [5, s.324]

“Azərbaycan Alüminiumu ASC”-nin Holandiyanın “Fonder Metall” şirkətinə uzunmüddətli idarəetməyə verilməsi Sumqayıt Alüminium zavodunun yenidən fəaliyyətə başlamasına zəmin yaratmışdır. Ötən dövr ərzində bu müəssisəyə 26 mln. ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur. İnvestisiya müqabilində zavodun iki iri kompleksi işə salınmış, nəticədə 630 nəfər işlə təmin edilmiş, bütün borclar tamamilə ödənilmişdir. [6,s.2]

İşləyən və işsiz əhalini əhatə edən iqtisadi fəal əhali 145,0 min nəfər təşkil etmişdir. Rəsmi işsiz statusu verilmiş işsizlərin xüsusi çəkisi 0,2 faiz olmuşdur. 576 nəfər işsizlik statusu almışdır. Məşğul əhalinin sayı 129,0 min nəfərə çatmışdır. Muzdlı çalışan işçilərin sayı 39828 nəfər təşkil etmişdir. Ötən ilə nisbətə muzdlı çalışan işçilərin sayı 0,7 faiz artmışdır. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini səciyyələndirən orta aylıq nominal əmək haqqı 285,5 min manat olmuşdur. Ötən ilə nisbətən 28,4 faiz çoxdur. Ən yüksək orta aylıq nominal əmək haqqı elektrik, qaz və su təchizatında, sənayedə və tikintidə olmuşdur. [23,v.37]

Uzun illərdən bəri iflic vəziyyətində olan lift təsərrüfatının vəziyyəti canlandırılıb. Çoxmərtəbəli yaşayış binalarında liftlərin işlək vəziyyətə gətirilməsi əsasən təmin olunub. Bugün Sumqayıtda su təchizatında problem yoxdur. Elektrik və qaz təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. [11,s.2]

2005-ci ilin 6 ayı ərzində ümumi sahəsi 62476 kvadrat metr, o cümlədən 41347 kvadratmetr yaşayış sahəsi olan 1064 mənzil özəlləşdirilmişdir. Mənzillərin özəlləşdirilməsinə başlanan vaxtdan iyulun 1-nə kimi (2005-ci il) ümumi sahəsi 1652242 kvadrat metr təşkil edən 33324 mənzil özəlləşdirilmişdir ki, bu da şəhərin mənzil fondunun 63,3 %-i deməkdir. Faktlara nəzər salsaq görürük ki, bu göstərici ümumrespublika göstəricisindən 2% çoxdur [22,v.16].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına əsasən minimum aylıq əmək haqqının məbləği 2005-ci il yanvar ayının 1-dən 125 min manat müəyyən edilmişdir ki, bu da Sumqayıt şəhərində əhalinin sosial rifah halının yüksəlməsinə təsir göstərmişdir.

Pensiyaçıları sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına əsasən işləməyən əmək (sosial sığarta) pensiyaçıların pensiya və müavinətlərinin ümumi məbləğinin minimum hissəsi bütün əlavə və müavinətlərlə birlikdə (kommunal, nəqliyyat və digər cimdətilərin əvəzində müəyyən olunan aylıq müavinətlər istisna olmaqla) 2005-ci ilin yanvarın 1-dən 125 min manat (III qrup əlillərə 65 min manat) müəyyən edilmişdir [10,s.4].

Əhaliyə ödənilən bir sıra sosial müavinətlərin artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına dövlət qayğısını artırmaq və onların sosial müdafiəsini genişləndirmək məqsədilə qərara alınmışdır: 1. Uşağın anadan olmasına görə bir dəfəlik müavinətin məbləği 150 min manat müəyyən edilsin. 2. Pensiyaçılara dəfn üçün ödənilən müavinətin məbləği vətəndaşların Pensiya təminatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müqəyyən edilən aylıq pensiya məbləğinin 3 misli miqdarında (300 min manatdan az olmamaqla) müəyyən edilsin. 3. Əlil olmuş və digər kateqoriyalardan olan bir qrup vətəndaşlara dövlət yardımının artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 19 dekabr tarixli 579 nömrəli sərəncamının 2-ci bəndi qüvvədən düşmüş hesab edilsin [1,s.3].

Qarabağ əlilləri, veteranları və şəhid ailələrinin mənzillə təmin edilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Keçən il bu qəbildən olan neçə-neçə ailə mənzillə təmin olunmuşdur. Cari ildə isə belə ailələr üçün iki yaşayış binasının tikilib istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulub [18,s.1].

2004-2008-ci illər üçün Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramının qəbul olunması, yeni iş yerlərinin, istehsalat sahələrinin yaradılması ilə bağlı tarazlı siyasət

minimum əmək haqqının, təqaüd və müavinətlərin, büdcədən maliyələşən təşkilatlarda əmək haqlarının il ərzində ayrı-ayrı vaxtlarda artırılması buna sübutdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2005-ci ilin martın 1-də "Əhalinin bəzi təbəqələrinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması" haqqında fərman imzalamışdır. Həmin fərman əsasında qaçqınların və məcburi köçkünlərin istifadə etdikləri kommunal xidmətlər üzrə xərclər qanunvericiliklə müəyyən edildiyi qaydada Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsinin müvafiq il üzrə təsdiq olunmuş büdcə vəsaiti daxilində mərkəzləşmiş qaydada müvafiq təşkilatlara ödənişlər əsasında aparılır.

Şəhər telekommunikasiya qovşağında geniş zolaqlı internet avadanlıqlarından (ADSL) iki ədədini, 2/4 sayılı ats-də (16 port), 5/9 sayılı ats-də (24 port) quraşdırılmışdır. Əhalinin həm internetdən, həm də telefon rabitəsindən istifadə etməsinə imkan yaradan avadanlığa çox böyük maraq olduğunu nəzərə alaraq vətəndaşların yeni telefon və kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından lazımınca istifadə etməkləri məqsədilə bu layihənin tətbiqi qərar alınmışdır [16,s.3].

Şəhər rabitə sistemində səmərəli işlər həyata keçirilmiş, yaxşı nəticələr əldə olunmuşdur. İş adamlarına normal fəaliyyət göstərmək üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Sumqayıt şəhərində işləyən və işsiz əhalini əhatə edən iqtisadi fəal əhali 2005-ci ilin yanvar-iyun ayları ərzində 133,5 min nəfər təşkil etmişdir. İqtisadi fəal əhalinin tərkibində məşğulluq xidmətləri tərəfindən rəsmi işsiz statusu verilmiş işsizlərin xüsusi çəkisi 0,2 faiz olmuşdur. 926 nəfər işsizlik statusu almış işçilər olmuşdur. Məşğul əhalinin ümumi sayında 48,3 min nəfəri yaxud 36,4 faizi muzzla işləyənlərin payına düşmüşdür. Muzzla işləyənlərin 18281 nəfəri və ya 38,3 faizi maddi istehsal sahəsində 29450 nəfəri və ya 61,7 faizi isə xidmət sahəsində məşğul olmuşdur. İşləyənlərin 81,7 faizi dövlət, 18,3 faizi isə qeyri-dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisələrində çalışmışdır. Muzzlu işləyən işçilərin 34,2 faizi sənayedə, 27,5 faizi təhsildə, 13,0 faizi səhiyyədə və sosial xidmətlərdə, 4,1 faizi tikintidə, 3,9 faizi icarə və komersiya fəaliyyətində, 3,3 faizi nəqliyyat və rabitədə, 3,3 faizi pərakəndə ticarətdə, 1,6 faizi dövlət idarəetmə və məcburi sosial təminatda 1 faizi digər fəaliyyət sahəsində olmuşdur. Ən yüksək orta aylıq nominal əmək haqqı elektrik, qaz, su təchizatında, sənayedə və tikintidə olmuşdur [21,s.3].

İş axtaran vətəndaşlarla, xüsusilə sosial müdafiəyə ehtiyacı olanlarla da əlaqələr yaradılmışdır. Statik hesabatla görə əmək yarmarkaların keçirildiyi illərdə təkcə Sumqayıt şəhərində 2618 vətəndaş münasib işlə təmin olunmuş, əmək bazarında tələb edilən peşələr üzrə hazırlıq kurslarında təhsil almış, haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb edilmişdir. Həyata keçirilən dövlət siyasəti nəticəsində əhalinin məşğulluq səviyyəsi daha yüksək olmuşdur... Əgər 2004-cü ilin 9 ayı ərzində qeydə alınan 1115 iş axtarandan 360-ı münasib işlə təmin edilmişdirsə, 2005-ci ilin müvafiq dövründə 1351 müraciət edən vətəndaşdan 556-sı müxtəlif peşələr üzrə işə qəbul olunmuşdur. Kvot üzrə artım 19-dan 90-a çatdırılmışdır [7,s.1].

Sumqayıt şəhərində ən ağır məsələ olan mənzil tikintisi sahəsində durğunluğa son qoyulmuşdur. Dövlət vəsaiti hesabına Qarabağ müharibəsi veteranları, əlilləri və şəhid ailələri üçün yaşayış evlərinin tikintisi ilə yanaşı, imkanlı iş adamlarının vəsaitlərinin cəlb olunması yolu ilə mənzilə olan tələbatın aradan qaldırılması istiqamətində geniş miqyaslı layihələrin reallaşdırılmasına da başlanılmışdır. Bu layihələr əsasında şəhərin müxtəlif yaşayış massivlərində müasir tələblərə cavab verən çoxmərtəbəli binalar tikilməkdədir. Su, enerji və qaz təchizatı ilə bağlı artıq ciddi narahatlıq doğuran problemlərdə həll edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı ilə Nazirlər Kabineti lift təsərrüfatının problemlərinin aradan qaldırılması məqsədilə 800 milyon manat məbləğində vəsait ayrılması barədə qərar qəbul edilmişdir [14,s.1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev avqustun 12-də Sumqayıta səfəri çərçivəsində 47-ci məhəllədə şəhid ailələri və Qarabağ müharibəsi əlilləri üçün tikilmiş yeni yaşayış binası ilə tanış olmuş, mənzillərin sahiblərinə orderləri təqdim etmiş, hər birinə soyuducu bağışlamışdır. [8]

2003-cü ilin oktyabr ayından 2005-ci ilin dekabr ayınadək olan dövrdə 17331 yeni, o cümlədən 8626 daimi iş yaradılmışdır. 2005-ci il ərzində isə 7638 yeni, o cümlədən 3666 daimi iş yeri yaradılmışdır. 2005-ci ildə şəhər üzrə bütün istiqamətlərdə yeni açılmış sahələr üzrə 2856 fəaliyyəti bərpa edilmiş sahələrdə 810 mövsumu tədbirlər, beynəlxalq layihələr, abadlıq və s. Sahələr üzrə 3972 iş yeri yaradılmışdır. İlkin məlumatlara əsasən əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini səviyyələndirən orta aylıq nominal əmək haqqı 2005-ci ildə 380 min manat təşkil etmiş və 2004-cü ilin səviyyəsini 16,4 % üstələmişdir. [19,v.11]

Ötən il ticarət və xidmət sahələrində 2533 iş yerləri yaradılmış bu da şəhər üzrə olan göstəricini 33,2 %-ni təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında antiinflyasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanının tələblərinin icrası kimi hesabat ilində şəhərimizdə kənd təsərrüfatı məhsulları və gündəlik tələbat mallarının səyyar satışı yarmarkalarının keçirilməsi üçün yerlər ayrılmışdır... Şəhər üzrə 2000-dən çox özəl müəssisə və 8 mindən artıq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan

fiziki şəxs qeydiyyatdan keçmişdir. Bunların işini hərtəfəli təmin etmək, kredit və maliyyə yardımları vermək üçün şəhərimizdə müasir binalarda yerləşən 20 bankın filialı fəaliyyət göstərir [20,v.47]

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramının icrası ilə əlaqədar Sumqayıt şəhərində 2005-ci il ərzində 7638 vahid yeni iş yer yaradılmışdır ki, bunun da 2803 vahidi daimi iş yeri olmuşdur. Ümumilikdə 2003-cü ilin oktyabr ayının 1-dən 2005-ci ilin sonunadək olan dövrdə 17331 yeni, o cümlədən 7763 daimi iş yeri yaradılmışdır. Şəhərin iqtisadi-sosial sahələrində mizdlə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 380 min manat olmuşdur ki, buda 2004-cü illə müqayisədə 16,4 % çoxdur. Sənaye müəssisələrində orta aylıq əmək haqqı 550 min manat, tikinti kompleksində işləyənlərin aylıq əmək haqqı 370 min manat, nəqliyyat işçilərinin orta aylıq əmək haqqı 470 min manat olmuşdur [12,s.2]

Sumqayıt bələdiyyəsi xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması, şəhərdə gedən böyük quruculuq işlərini sürətləndirməsi istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərir və ümumi inkişafa xidmət edir... 2005-ci ildə şəhər əhalisindən alınan məktubların sayı əvvəlki ilə 40% çox olmuşdur. Bu onu göstərir ki, insanlar bələdiyyəyə inanırlar [9,s.2]

Sumqayıtda su təchizatı ilə bağlı görülən işlər uğurla həyata keçirilib. Bir sıra ciddi problemlər aradan qaldırılıb. Bütün bunlar perspektivdə qarşıda duran vəzifələr nəzərə alınmaqla kompleks proqram hazırlanıb. Uzun illər diqqətdən kənarda qalan bir çox qlobal məsələlər öz həllini tapıb. Lakin bu sahə ilə bağlı işlər, həllini gözləyən problemlər də hələ çoxdur. Sumqayıt şəhərinin təmizləyici qurğusunun tikilməsi məsələsi də öz həllini tapıb. Nəzərə alsaq ki, şəhərin indiyənədək özünəməxsus təmizləyici qurğusu olmayıb, deməli bu layihənin reallaşdırılması mənzil tikintisinin bərpası, kanalizasiya təsərrüfatının qayğılarını artırır. Uzun illər illərin təsərrüfatsızlığının nəticəsi olan problemlərlə yanaşı yeni işlərdə qarşıya çıxır. Mənzillərə suyun normal çatdırılması üçün yaşayış massivlərində vaxtilə tikilmiş nasosxanaların əsaslı təmir edilməsi ilə yanaşı yenilərinin tikilməsi kimi çox vacib məsələlərdə gündəmə çıxır. Deməli "Su Kanal TSC"-nin xidmət səviyyəsini yüksəltmək üçün hələ çox işlər görülməlidir. İndiki halda isə insanların narahatlığına və haqlı narazılığına əsas verən həlli mümkün olan məsələlər xüsusi diqqət yetirmək qlobal xarakterli problemlərin həlli istiqamətində də lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi işi davam etdirilməlidir [15,s.3]

Hazırda Sumqayıt Respublikada yaşıllaşdırılmış şəhərlər sırasındadır. Şəhər ərazisinin 10 %-i və ya 950 hektardan çox hissəsi yaşıllaşdırılmışdır. Adambaşına düşən yaşıllıq sahəsi 34,9 kvadrat metr təşkil edir. Bu respublikanın digər şəhərləri ilə müqayisədə məqbul hesab edilə bilər. Bu göstəricinin dünyada məqbul edilmiş normalara çatdırılması üçün yeni yaşıllıq zolaqları salınmaqdadır. Son illər ərzində şəhər ərazisində 105 min ədəd ağac və kol bitkiləri, 3 milyon 300 min ədəd gül ştilləri yetişdirilmiş, 46 800 ədəd ağac, 529200 ədəd gül və kol bitkiləri əkilmiş, 5,1 hektar yeni yaşıllıq sahəsi salınmışdır [13,s.114]

"Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunun 11 maddəsinə müvafiq olaraq Sumqayıt Şəhər Məşğulluq Mərkəzi tərəfindən Sumqayıt şəhərinin inzibati ərazisində 2013-cü ildə əhalinin məşğulluğuna köməklik göstərilməsi tədbirlərini nəzərdə tutan "Ərazi Məşğulluq Proqramı" hazırlanmış və məşğulluğa kömək göstərən "Əlaqələndirmə Komitəsi"-nin tərkibi müəyyən edilmiş və müvafiq qaydada təsdiq olunması məqsədilə Şəhər İcra hakimiyyətinə təqdim edilmişdir. [2,v.22]

"Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunun 11 maddəsinə müvafiq olaraq Sumqayıt Şəhər Məşğulluq Mərkəzi tərəfindən 2013-cü ildə Sumqayıt şəhərinin inzibati ərazisində sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi üçün güzəştli (kvota) iş yerləri müəyyən edilərək təsdiq olunması üçün Şəhər İcra hakimiyyətinə təqdim edilmişdir. [3,v.20]

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası qanunun 11-ci maddəsinə müvafiq olaraq Sumqayıt şəhər Məşğulluq Mərkəzi tərəfindən 2014-cü ilə Sumqayıt şəhərinin inzibati ərazisində sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi üçün güzəştli (kvota) iş yerləri müəyyən edilərək təsdiq olunması üçün Şəhər İcra Hakimiyyətinə təqdim edilmişdir. [4,v.124]

Nəticə

Bəzi müəssisələrin iadara edilməsini xarici şirkətlərə verməklə xarici investisiyanın cəlb edilməsi ilə yeni texnologiyaların cəlb edilməsi, istehsalın canlanması və yeni iş yerlərinin yaradılmasına nail olmaqla işsizlik probleminin həll edilməsinə qismən nail olunmuşdur;

- 2004-2008-ci illər üçün Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı çərçivəsində Sumqayıtda yeni iş yerləri açılmış, istehsalat sahələrinin yaradılması, minimum əmək haqqı, təqaüd və müavinətlər eləcə də büdcədən maliyələşən təşkilatlarda əmək haqları artırılmışdır;

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramının icrası ilə əlaqədar Sumqayıt şəhərində yeni iş yer yaradılmış, Sumqayıt bələdiyyəsi şəhər əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması, su təchizatı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər, məhəllə və mikrorayonlarda mənzil fondunun qorunub saxlanması, sənayedə çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi artırılması və şəhərdə

gedən böyük quruculuq işlərinin sürətləndirilməsi istiqamətində səmərəli fəaliyyət ümumi inkişafa xidmət etmişdir;

- Aztəminatlı ailələrin sayı aşkar edilərək onlara ünvanlı dövlət sosial yardımının verilmiş, uşaqlıqdan əlil olmuş və işləməyən vətəndaşlara sosial müavinətlərin təyin edilmiş, şəhid ailələrinə Azərbaycan Respublikası prezidentinin təqaüdünün verilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. 1994-cü ilin yekunları nə göstərdi. Sumqayıt Şəhər Statistika İdarəsinin məlumatı // Sumqayıt. – 1995, 18 fevral. - s.3
2. 2013-cü il üçün Sumqayıt şəhər Ərazi Məşğulluq Proqramının təsdiq olunması və Əlaqələndirmə Komitəsinin yaradılması haqqında Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının 25 dekabr 2012-ci il 318 nömrəli Sərəncamı. Fond 160, iş 463, v.22
3. 2013-cü ildə Sumqayıt şəhərinin inzibati ərazisində sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi üçün güzəştli (kvtoa) iş yerlərinin təsdiq olunması haqqında Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının 25 dekabr 2012-ci il 317 nömrəli Sərəncamı. Fond 160, iş 463, v.20
4. 2014-cü il üçün Sumqayıt şəhərinin inzibati ərazisində sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi üçün güzəştli (kvota) iş yerləri müəyyən edilərək təsdiq edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının 287 nömrəli sərəncamı. 20 dekabr 2013-cü il. Fond 160, iş 476, v.124
5. Axundova, E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman (1969-1982) II hissə. / E.Axundova. –Bakı: Ozan, –2007. –784 s.
6. Dinamik sosial-iqtisadi inkişaf davam edir // Sumqayıt. – 2009, 2 may. - s.2
7. Əhalinin bəzi təbəqələrinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması dövlət qayğısı // Sumqayıt. -2005, 5 mart. - s.1
8. Ələddinqızı, N. Sumqayıt müasirləşmə və inkişaf yolunda – Təhlil <https://sesqazeti.az/news/mia/891037.html>
9. İli necə başa vurmuşuq (2003-cü il ərzində Sumqayıt Şəhərinin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında şəhər statistika idarəsinin məlumatı). Sumqayıt Şəhər Statistika İdarəsi // Sumqayıt. – 2004, 21 yanvar. - s.2
10. Kərimov, Q. İqtisadi modernləşmə strategiyasının müəllifi // Sumqayıt. – 2016, 14 may. - s.4
11. Məlikov Q. Qeyri neft sektoru inkişafdadır // Sumqayıt. – 2015, 18 aprel. - s.2
12. Məlikov, Q. Göstəricilər ürəkçandır // Sumqayıt. – 2017, 22 aprel. - s.2
13. Məmmədov E. Sumqayıt sabahın şəhəri (Tarixi öçerklər). “Azəri” nəşriyyatı, Bakı, 2024. S.199
14. Məmmədov, E. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində. 1992-ci ilin yanvar sentyabr aylarında Sumqayıt Şəhərinin sosial iqtisadi inkişafı haqqında təhlili // Sumqayıt. – 1992, 14 noyabr. - s.1
15. Muğanlı, Q. Bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafı : mövcud problemlər və reallıqlar // Sumqayıt. – 2006, 1 aprel. - s.3
16. Muğanlı, Q. Möhtərəm Prezidentin Sumqayıta və Sumqayıtlılara qayğısı // Sumqayıt. – 2015, 19 dekabr. - s.3
17. Muğanlı, Q. Sumqayıt doğma evimizdir. On daha da gözəl müasir şəhər çevirmək hər birimizin borcudur // Sumqayıt. – 2017, 21 oktyabr. - s.3
18. Müəllimlərin sosial müdafiəsi naminə // Sumqayıt. – 1992, 23 aprel. - s.1
19. Sumqayıt şəhər İcra hakimiyyəti başçısının sərəncamları. (1993-cü il iyul-avqust ayları). Fond 160, iş 67, v.11
20. Sumqayıt şəhər yerli gəlir və xərclərin 2001-ci ilə tərtibi və yerli xərclərin 1998-ci ilin mart ayından 2001-ci ilin fevral ayına kimi olan dövrdə icrasının təhlili işləri üzrə Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyəti şöbə və idarələrinin təftişi haqqında Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının 11 iyun 2001-ci il tarixli 175 nömrəli Sərəncamı. Fond 160, iş 241, v.47
21. Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı: Mövcud problemlər və perspektivlər mövzusunda keçirilən konfransa Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı Vəqif Əliyevin çıxışı // Sumqayıt. – 2008, 3 may. - s.3
22. Sumqayıt şəhət İcra Hakimiyyəti başçısının Sərəncamı. 11 may 2000-ci il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Sumqayıt filialı. Fond 160, iş 226, siyahı 2, v. 16
23. Yol infrastrukturunun təmiri, bərpası və yenidən qurulması üçün ayrılmış vəsaitin istifadə edilməsi barədə Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının 31 iyul 2008-ci il 237 nömrəli Sərəncamı. Fond 160, iş 403, v.37

Summary
The issue of social welfare in the process of state-building
(Sumgayit city 2003-2005)
İbrahimli M.B.

Keywords: *Sumgayit, social, employment, social protection, wages, social protection, social welfare*

The article examines the measures taken to solve the problems that worried the population of Sumgayit in the first years of the rule of the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, the focus on providing housing to the working and unemployed population, Karabakh disabled people, veterans and families of martyrs, the measures taken in Sumgayit city in connection with the implementation of the State Program for Socio-Economic Development of Regions, activities aimed at improving the welfare of the people, accelerating the construction work in the city, the activities of the Sumgayit City Employment Center in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan "On Employment", and ensuring the employment of citizens with special needs for social protection and unemployed citizens in the administrative territory of Sumgayit city.

Резюме
Вопросы социального обеспечения в процессе государственного строительства
(г. Сумгаит, 2003–2005 гг.)
Ибрагимли М.Б.

Ключевые слова: *Сумгаит, социальный, занятость, социальная защита, заработная плата, социальная защита, социальное обеспечение*

В первые годы правления Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева были приняты меры по решению проблем, беспокоивших город Сумгайт, рассмотрены деятельность и потенциал, обеспечивающие безработицу, уделялось внимание обеспечению жильем инвалидов, ветеранов и семей шехидов, социально-экономическому развитию регионов, приняты меры в связи с развитием Карабахского конфликта. Исследована деятельность Сумгайтского городского центра занятости и обеспечение занятости безработных граждан с особыми потребностями в социальной защите в административном центре Сумгайт.

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNİN TƏDRİSİ METODLARI

Kərimli Samir Səlim oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
Samir.Kerimli@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Dövlətçilik ənənəsi, dövlətçilik tarixi, tədris prosesi, metodlar.*

Azərbaycan qədim dövlətçilik ənənələrinə malikdir. Azərbaycan ərazisində ilkin dövlət qurumları qədim şərqin ilk quldar dövlətləri ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir. “Azərbaycan ərazisində Manna, Albaniya, Atropatena, Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Səfəvilər, xanlıqlar, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan SSR kimi tarixdə mövcud olmuş bütün dövlət tiplərinin tətbiq olunduğu dövlətlər olmuşdur”[1, s. 7-8]. Bu dövlətlərin dövlətçilik tarixi Azərbaycan tarixi dərslərində öyrənilir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi və dövlətçilik tarixinin öyrənilməsinə xüsusi önəm verilir. “Tarix təlimi şagirdlərə cəmiyyətin inkişafı haqqında, xalqların tarixi haqqında informasiya verməklə yanaşı həm də bu informasiyalardan baş açmaq bacarıqlarını aşılamalıdır”[3, s. 9]

Tarix təliminin qarşısına qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edən metod və üsulların tapılması, yeni təlim strategiyalarının tətbiq olunması müasir dövrdə tarixin təlim metodikasının qarşısında duran ən əsas vəzifədir. Dövlətçilik tariximizin tədrisi metodikasından danışarkən biz yenə də son dövrlərdə təhsil sahəsində aparılan islahatlarda və bu sahədə tədqiqatlar aparan ayrı – ayrı metodistlərin əsərlərində müasir interaktiv təlim metodlarına üstünlük verildiyinin şahidi oluruq. “İnteraktiv metodlar öyrədənə öyrənen arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin daha geniş formada baş verməsini nəzərdə tutur”[2, s.188]. Beləliklə biz müasir dövrdə istər dövlətçilik tariximizin, istərsə də digər tarixi məlumatların interaktiv təlim metodları vasitəsilə tədrisinə üstünlük verildiyinin şahidi oluruq.

Bəs biz tarix dərslərində, xüsusilə də dövlətçilik tarixinin tədrisində hansı metodlardan istifadə edə bilərik. “Fəal/interaktiv təlimin həyata keçirilməsi üçün onlarla metodiki üsullar və ya texnikalar mövcuddur. Onların çoxluğu və müxtəlifliyi müəllim üçün dərstdə qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün geniş imkanlar açsa da bu metodlardan yerində və məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunması müəyyən çətinliklər yaradır”[4, s. 52].

Azərbaycan tarixi dərslərinin müəllimlərə kömək üçün tərtib edilmiş metodiki vəsaitində dövlətçilik tariximizin öyrədildiyi mövzularda əsasən beyin həmləsi və müzakirə metodlarından, onların müxtəlif üsul və texnikalarından istifadə edildiyinin şahidi olmuşuq. “Z.Veysova beyin həmləsi metodunun texnikalarına BİBÖ, auksion, klaster, suallar, anlayışın çıxarılması, söz assosiasiyaları, sinektika texnikalarını; müzakirə metoduna isə diskussiya, çarpaz müzakirə, müzakirə xəritələri, klassik dialoq, akvarium, açıq iclas, dairəvi müzakirə kimi üsul və texnikaları aid edir”[4, s. 54]. Bu göstərilən üsul və texnikalardan başqa tarixin parlaq obrazlarının canlandırılmasına xidmət edən rollu oyunlar, Azərbaycan dövlətlərinin yaradılması, çiçəklənməsi və süqutu dövrlərinin qələmə alındığı esse kimi texnikalar, şagirdlərin bir-birinin və özlərinin bilik səviyyəsinin yoxlanılmasında əhəmiyyətli olan müsahibə üsullarından da istifadə etmək əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə tarix müəllimi demək olar ki, bütün dərslərdə şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaq, onları qoyulmuş problemin həll olunmasına cəlb etmək üçün beyin həmləsi metodundan istifadə edir. “Beyin həmləsi interaktiv təlim metodlarından biri olmaqla şagirdləri müxtəlif sualların cavabını yaradıcılıqla tapmağa yönəldir. Onun köməyi ilə diqqəti lazımi istiqamətə cəlb etmək, idraki fəaliyyəti gücləndirmək olur. Tarixin tədrisi prosesində beyin həmləsi metodundan istifadə etməklə aşağıdakı məsələləri həll etmək olar: təhsilalanların yaradıcı fəallığına stimül vermək, nəzəri bilikləri praktika ilə əlaqələndirmək, təhsilalanlarda rəy və münasibət formalaşdırmaq və s. [6, s. 215]” Müzakirə metodu da eyni dərəcədə müvəffəqiyyətlə tarix müəllimi tərəfindən dərslərdə tətbiq olunur. Müzakirələrin sual-cavab metodundan fərqi ondadır ki, sual-cavab metodunda müəllimlə tələbə arasında məhdud və qısamüddətli məlumat ötürülməsi olduğu halda, bərabər səviyyəli insanların daha geniş danışa bilməsi baxımından müzakirə daha sərbəst və əhatəlidir.

Bildiyimiz kimi müasir dərslər bir neçə mərhələdən ibarətdir: - motivasiya (problemin müəyyən edilməsi, tədqiqatın aparılması, məlumat mübadiləsi, məlumatın müzakirəsi və təhlili, ümumləşdirmə və nəticənin çıxarılması, yaradıcı tətbiqetmə, refleksiya və qiymətləndirmə. Tarix dərslərində müəllimin əsas bacarığı mövzuya uyğun olan tədris üsullarının düzgün və yerində seçə bilmək bacarığıdır. İnteraktiv təlim prosesinin ayrılmaz və zəruri hissələrindən biri də İKT – dən istifadə etməkdir. Müasir interaktiv dərslər motivasiya mərhələsində elektron vəsaitlərdən istifadə etmək səmərəlidir. Həmçinin tədqiqatın aparılması mərhələsində də elektron resurslar əhəmiyyət daşıyır.

Tarixin həm ənənəvi həm də müasir təlimi prosesində əyani vəsaitlərin rolu böyükdür. “P.V.Qora əyani vəsaitlərin tam izahını verməklə yanaşı onları beş qrupa bölmüşdür. O, əyani vəsaitləri divara vurula bilən, stolüstü, yazı lövhəsinə təbaşir ilə çəkilmiş, ekranlaşdırılmış və ekskursiyalar vasitəsilə nümayiş etdirilə bilən olmaqla təsnif edir”[5, s. 212-213]. Fikrimizcə müasir dövrdə dövlətçilik tarixi müxtəlif əyani və elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə müasir interaktiv təlim metodlarının tətbiq olunması ilə tədris olunmalı və dərslərin məqsədlərinin yerinə yetirilməsinə nail olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində:

1. Quluzadə M. Azərbaycanın dövlətçilik tarixi-Bakı: Mütərcim, 2016.-264 s.
2. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, Mütərcim, 2010, 516 s.
3. Məlikov R., Nəcəfli T. Tarixin interaktiv təlimi. Bakı, Çarşıoğlu, 2002, 116 s.
- 4.Veysova Z.A. “Fəal/interaktiv təlim. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, 2007,149 səh.

Rus dilində:

5. Гора П.В. Методические приемы и средства наглядного обучения истории в средней школе. М.: Просвещение, 1971, 239 с.
6. Панфилова А.П. Мозговые штурмы в коллективном принятии решений: учеб.пособие/ СПб:- Знание, 2005.-320 с.

Summary
Teaching methods of the history of Azerbaijan statehood in history lessons
Karimli S.S.

Keywords: *Statehood tradition, history of statehood, teaching process, methods.*

This article discusses the methods of teaching the traditions of Azerbaijan's statehood to students in history lessons. Azerbaijan possesses ancient statehood traditions. The first state formations on the historical territories of Azerbaijan emerged about 5,000 years ago. When addressing the teaching of statehood traditions, attention should also be paid to the development of the concept of "state." Within the framework of active learning, the study explores the ways and methods of implementing the concept of "state" as a content line, as well as a primary and substandard element. The article examines a range of methodological techniques, tools, and forms of work that can be applied in the process of teaching statehood traditions.

Резюме
Методы преподавания истории азербайджанской государственности на уроках истории
Керимли С.С.

Ключевые слова: *традиции государственности, история государственности, учебный процесс, методы.*

В статье рассматриваются методы преподавания традиций азербайджанской государственности учащимся на уроках истории. Азербайджан обладает древними традициями государственности. Первые государственные образования на исторических территориях Азербайджана возникли около 5000 лет назад. При изучении традиций государственности особое внимание следует уделять развитию понятия «государство». В рамках активного обучения исследуются пути и методы реализации понятия «государство» как содержательной линии, а также как основного и подуровневого элемента. В статье анализируется ряд методических приёмов, средств и форм работы, которые могут быть применены в процессе преподавания традиций государственности

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT QURUCULUĞU
VƏ ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Qasimbəyli Ceyhun Qüdrət oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
Ceyhun.qasimbeyli@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Müstəqillik, dövlət, inkişaf, dövlət quruculuğu, neft, iqtisadiyyat*

Azərbaycan son illər dünya siyasətində sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuş azsaylı dövlətlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, son 5 ildə Azərbaycan işğalda olan Qarabağ ərazisini azad etmiş, ölkənin hər yerində suverenlik bərpa olmuşdur. Dövlət quruculuğunda İlham Əliyev mərhələsi daxili və xarici siyasətin harmoniyası ilə xarakterizə olunur. Burada dövlət quruculuğunun və iqtisadi inkişafın daxili şərtləri ilə xarici siyasətdə qazanılan diplomatik uğurlar bir-birini tamamlayır.

Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini 18 oktyabr 1991-ci ildə bərpa etdi. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyə qovuşduqdan sonra demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçdi. Dövlət quruculuğu prosesi heç də sadə olmamışdır. 1991-1994-cü illər ərzində davam edən I Qarabağ müharibəsi ölkə iqtisadiyyatını xeyli zəiflətməmişdir. Azərbaycan ərazisinin 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. Azərbaycan öz tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən birini məhz həmin dövrdə yaşamışdır. Azərbaycanda hökm sürən kaos, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi, separatizm cəhdləri dövlət quruculuğu cəhdlərinin qarşısında duran ən böyük əngəllərdən idi. Müstəqilliyinin ilk addımlarını atan Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesinə başlanması üçün, ilk növbədə sabitliyin bərqərar olunmasını zəruri edirdi. Məhz bu cür ağır şəraitdə xalqın təkidi ilə hakimiyyətə qayıdan ümumilli lider Heydər Əliyev qısa vaxt ərzində bu çətin işin öhdəsindən gəlməyi bacardı. Azərbaycanda sabitliyi bərpa etməyə nail oldu. Ölkəmiz qarşısında duran tələyüklü məsələləri ustalıqla yoluna qoyaraq, ölkəmizin günü-gündən çiçəklənməsinə çalışdı. Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməklə, onun siyasi və iqtisadi əsaslarını yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının ideya təməli olan azərbaycançılıq konsepsiyasını irəli sürdü.

Bu ideyanın bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən ümumilli ideologiya halına gəlməsi və müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyasına çevrilməsi ümumilli lider Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindən biridir. “Ümumilli lider Heydər Əliyevi XX əsrin ictimai-siyasi fenomeni kimi artıq bütün dünya qəbul edir” [2, s.75].

Məşhur fransız mütəfəkkiri Volterin dediyi kimi, belə şəxsiyyətlər mürəkkəb siyasi şəraitdə xalqın taleyində misilsiz rol oynayırlar. Mənəvi və əvəzsiz ömrünü doğma xalqının yolunda fəda edərək adını müasir Azərbaycanın tarixinə qızıl hərflərlə yazdıran Heydər Əliyev milli dövlət quruculuğunun memarıdır. Ümumilli liderin çoxcəhətli fəaliyyəti Azərbaycan xalqının azadlıq, müstəqillik xəyallarının gerçəkləşməsinə yönələn siyasi və iqtisadi əsasların yaradılmasını ehtiva edir. Dahi strateq dəfələrlə bildirmişdir ki, dövlətimiz demokratik inkişaf yolunun siyasi-iqtisadi bünövrəsinə əsaslanan tərəqqi modelini özünün əvəzsiz inkişaf strategiyası hesab edir. Ümumiyyətlə, yüksək hüquq və siyasi mədəniyyətin formalaşması və inkişafı üçün lider fenomeni, strateq amili olduqca vacib məsələlərdən biridir. “Heydər Əliyev müstəqil dövlətçilik quruculuğunda ilk və ən vacib addım kimi daxili siyasi sabitliyin bərqərar edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi” [2, S.97].

Azərbaycanda hüquqi və siyasi mədəniyyətin inkişafı ümumilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Millət dövlət üçün yox, dövlət millət üçün olmalıdır deyən ümumilli lider, Azərbaycan cəmiyyətini müasir siyasi mədəniyyətə, malik olan inkişaf etmiş cəmiyyətlər sırasına daxil etdi. Heydər Əliyevin 1994-cü ildə imzaladığı cinayətkarlıqla mübarizəyə dair fərman qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Onun müəllifi olduğu və 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası ölkəmizdə müstəqil dövlət təsisatlarının yaranmasına və dövlət quruculuğu prosesinin inkişafının sürətlənməsinə şərait yaratdı. 1996-cı ildə “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında hüquqi islahat komissiyasının yaradılması haqqında” sərəncamın verilməsi hüquqi-demokratik dövlət quruculuğunun əsas addımlarından biridir. Tarixi şəxsiyyətin yorulmaz, ardıcıl və qətiyyətli mübarizəsi nəticəsində ölkəmiz hərtərəfli inkişafa, sabitliyə nail oldu. Ölkə iqtisadiyyatı, sənayesi, hərbi və mülki infrastrukturunu sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Milli dövlətçilik ənənəsinin dövrün tələblərinə uyğun sistemli qurulması müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyini müəyyənləşdirdi. Heydər Əliyev uğurlu və xarici siyasəti nəticəsində ölkədə dövlət quruculuğunun sürətli inkişafına nail oldu. Heydər Əliyev müsahibələrinin birində vurğulamışdır ki, öncəki Azərbaycan iqtidarının dövlət quruculuğu konsepsiyası, yəni, dəqiq işlənmiş strateji fəaliyyət proqramı yoxdur. Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasında prezident olduğu ilk illərdə atdığı ən böyük addımlardan biri “Əsrin müqaviləsi”dir.

1994-cü il 20 sentyabr tarixində imzalanmış bu müqavilə Azərbaycan neft tarixində ən böyük uğurlardan biri idi. Bu müqavilə, Heydər Əliyevin ölkənin çətin siyasi vəziyyətində daxili şərtlərlə xarici situasiyanı sintez edən məharətli siyasi-diplomatik həmləsi idi. Bu sadəcə bir müqavilə deyildi. O, əslində dünyanın böyük güclərinin potensialını Azərbaycanın dövlət quruculuğuna xidmət etməyə sövq edən strateji addım idi. Təcrübə göstərir ki, enerji strategiyası dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın maraqları baxımından ciddi rol oynayan əsas faktorlardan biridir. Heydər Əliyev daxili birliyi beynəlxalq münasibətlər sisteminə siyasi dəyər kimi transformasiya etməklə xüsusi və əvəzolunmaz nümunə yaratmışdır.

XXI əsrin başlanğıcında Heydər Əliyev Azərbaycan üçün əhəmiyyətli olan bir neçə addım atmışdır. Bu uğurlardan biri Azərbaycanın 2001-ci ildə Avropa Şurası Parlament Assambleyasına üzv olması idi. Bu cür nüfuzlu quruma üzvlüyün, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa etməsinin 10-cu ilində reallaşması qısa vaxt ərzində böyük işlər görüldüyünün ən böyük nümunəsidir. Azərbaycanın ilk üzv olduğu təşkilat İslam Konfransı (Əməkdaşlığı) təşkilatı olmuşdur. Bu təşkilata 1991-ci ildə üzv olan Azərbaycan Respublikası ardınca, 1992-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), BMT və ATƏM təşkilatlarına üzv oldu. 1993-cü ildə isə Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) və Türksöy təşkilatına üzv olundu. “1998-ci ildən sonrakı dövrdə sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi daha geniş miqyasda aparılır, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə beynəlxalq aləmlə integrasiyası dərinləşirdi” [1, s.274].

2001-ci ildə Heydər Əliyevin verdiyi fərmanla Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı təşkil olundu. Bu addım Azərbaycan xalqının həm siyasi, həm mənəvi birliyinin qurulmasına və inkişafına çox böyük töhfələr vermiş oldu. 2006, 2011, 2016, 2022-ci illərdə təşkil olunan qurultaylar prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövrünə təsadüf etdi. İlham Əliyevin hakimiyyətdə olduğu ilk 5 ildə (2003-2008) Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı və Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin danışıqlar yolu ilə həlli istiqamətində fəallığı yeni səviyyəyə yüksəlmişdir. Azərbaycan daha çox müttəfiq və dost ölkələr qazanmış, strateji tərəfdaşlarının sayını artırmışdır. Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə olduğu kimi, İlham Əliyevində hakimiyyəti dövründə regionların sosial-iqtisadi bazası sürətli inkişaf xəttini götürmüş və böyümüşdür. Regionlarda sabitlik və quruculuq işləri sürətlənmişdir. İlham Əliyev ölkəyə rəhbərliyə başladığı ilk illərdən Azərbaycan xalqının daxili birliyi daha da möhkəmlənmiş, multikulturalizm rəsmi dövlət səviyyəsinə qaldırılmışdır. Təsadüfi deyil ki, 2006-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan

edilmişdir. Bu uğurlara dövlət başçısı enerji strategiyasını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək və geniş islahatlar aparmaq sayəsində nail olmuşdur.

2006-cı ildə Bakı - Tbilisi - Ceyhan neft boru kəmərinin, 2007-ci ildə Bakı - Tbilisi - Ərzurum qaz kəmərinin açılışı Azərbaycan neftinin və qazının Avropa bazarına çıxmasına şərait yaratmışdır. Təmali ümumilli lider Heydər Əliyev dövründə qoyulan bu enerji layihələrinin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün rolu ölçüyə gəlməz dərəcədə qiymətlidir. Bu sadəcə iqtisadi sahədə yox, həmçinin siyasi sahədə də Azərbaycan Respublikasının qüdrətini artırmışdır. Azərbaycanı dünyada əsas enerji ixracatçısı ölkələrdən birinə çevirmişdir. 2004-cü ildə yaradılan Heydər Əliyev fondu Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına çox böyük töhfələr vermiş və həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində uğurlu addımların atılmasında müstəsna rollar oynamışdır. Uşaqlara və ahıllara nəvaziş, inşa olunan çoxsaylı məktəblər, səhiyyə ocaqları, musiqi liseyləri, uşaq evləri və s. sosial obyektlər fondun Azərbaycan xalqı üçün gördüyü mühüm işlərdən biridir. Fond tərəfindən 2005-ci ildən etibarən "Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb" layihəsi həyata keçirilməkdədir. Azərbaycanda dövlət quruculuğu siyasəti həm Heydər Əliyevin, həm də İlham Əliyevin dövründə başlıca prioritetlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. H. İradə - Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin qurucusu. Bakı 2004. Səh. 472
2. Səmədov O. Vəliyev İ. Heydər Əliyev Azərbaycanda Dövlət Quruculuğunun Banisidir. Mühazirələr toplusu. Bakı 2017. Səh. 160.

Summary

State building in the Republic of Azerbaijan and its development prospects Qasimbeyli J.G.

Keywords: *Independence, state, development, state-building, oil, economy*

Azerbaijan is one of the few states that has embarked on a path of rapid development in world politics in recent years. It is no coincidence that in the last 5 years, Azerbaijan has liberated the occupied territory of Karabakh, thus restoring sovereignty throughout the country. İlham Aliyev's stage in state-building is characterized by the harmony of domestic and foreign policy. Here, the internal conditions of state-building and economic development and the diplomatic successes achieved in foreign policy complement each other. Heydar Aliyev recommended that "The more people a state or country unites, the richer it becomes.

Резюме

Государственное строительство в Азербайджанской Республике и перспективы его развития Гасымбейли Дж.Г.

Ключевые слова: *независимость, государство, развитие, государственное строительство, нефть, экономика*

Азербайджан – одно из немногих государств, в последние годы вступивших на путь стремительного развития в мировой политике. Неслучайно, что за последние пять лет Азербайджан освободил оккупированную территорию Карабаха, восстановив тем самым суверенитет на всей территории страны. Этап государственного строительства Ильхама Алиева характеризуется гармонией внутренней и внешней политики. Здесь внутренние условия государственного строительства и экономического развития, а также дипломатические успехи, достигнутые во внешней политике, дополняют друг друга. Гейдар Алиев рекомендовал: «Чем больше людей объединяет государство или страна, тем она становится богаче»

CƏNAB İLHAM ƏLİYEVİN TARİXİ QƏLƏBƏSİ VƏ SUVERENLİYİMİZİN BƏRPASI

Qəhrəmanova Zümrüd Nağı qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

zumrud.q@mail.ru

Açar sözlər: *ərazi, tarix, müharibə, qələbə, suverenlik.*

Tarix boyu Azərbaycan torpaqları başqa dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuş, bu torpaqlara sahiblənmək üçün müharibələr aparmışlar. Ancaq Azərbaycan xalqı müəyyən vaxtlarda onların təsiri altına düşsələr də, heç vaxt düşməyə boyun əyməmiş, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamış, daim azadlıqları uğrunda yüz illər boyu mücadilə etmişlər. Azərbaycan xalqı XX əsrdə iki dəfə müstəqillik qazanmışdır. 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövründə bir sıra nailiyyətlər qazanılaraq dövlət müstəqilliyi bərpa edildi, milli dilin, mədəniyyətin və iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün şərait yarandı. Ancaq XX əsrin əvvəllərində qazandığımız müstəqilliyi qoruyub saxlaya bilməmişdik. Ulu öndərin kəlamlarının birində deyilirdi ki, “Müstəqilliyi qazanmaq nə qədər çətindir, onu qoruyub saxlamaqda bir o qədər çətindir”.

Həqiqətən də XX əsrin əvvəlində qazandığımız müstəqilliyi qoruyub saxlaya bilmədik. XX əsrin sonlarında qazandığımız müstəqilliyi isə, Azərbaycan xalqının xilaskarı Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə əbədi müstəqilliyimizə qovuşduq. Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Ali baş komandan İlham Əliyevin apardığı uğurlu daxili və xarici siyasət nəticəsində isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edildi. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq başlanmış vətən müharibəsində tarixi qələbəmiz və 2023-cü il sentyabrın 19 və 20-də həyata keçirilən antiterror əməliyyatı nəticəsində torpaqlarımızda təxribat və terror törədən işğalçılar torpaqlarımızdan qovuldu. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpasına nail olundu. Beləliklə, Azərbaycan, son iki əsrlik tarixində ilk dəfə olaraq, müharibəni ərazi itkisi ilə deyil, ərazi bütövlüyünü tam şəkildə bərpa etməklə yekunlaşdırdı. Azərbaycan ordusunun qazandığı bu tarixi qələbə həm dövlətin, həm də xalqın mənafeləri baxımından mühüm strateji və mənəvi əhəmiyyət daşıyır. Uzun müddət işğal altında qalmış torpaqların azad olunması, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan xalqının milli özünə inamını bərpa etdi, xalqın öz liderinə və onun siyasi-iradi gücünə olan etimadını daha da gücləndirdi. Bu qürur və xoşbəxtlik hissini Azərbaycan xalqına bəxş edən şəxs Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev və onun rəhbərliyi altında şanlı Azərbaycan Ordusu oldu. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan xalqının iradəsi, dövlət başçısının qətiyyəti və ordumuzun qəhrəmanlığı bütün dünyaya nümayiş etdirildi. Otuz ilə yaxın davam edən səbr və mübarizə nəticəsində xalqımız nəhayət tarixi qələbəyə nail oldu. 2020-ci il noyabrın 10-u Azərbaycanın müasir tarixində dönüş nöqtəsi kimi yadda qaldı. Müzəffər Ordumuzun döyüş meydanında qazandığı möhtəşəm zəfər Ermənistanı məğlubiyyətini qəbul edərək danışıqlar masası arxasına oturmağa məcbur etdi. Nəticədə Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan liderləri tərəfindən imzalanan üçtərəfli bəyanat bölgədə yeni mərhələnin əsasını qoydu [3, s. 655]. Bu sənəd Ermənistanın məğlubiyyətinin rəsmi təsdiqi, Azərbaycanın isə tarixi Zəfərinin beynəlxalq təsdiqi kimi qiymətləndirilir.

Sözgedən bəyanatla Ağdam, Laçın və Kəlbəcər rayonları siyasi yolla Azərbaycana qaytarıldı və bununla da ölkəmiz öz ərazi bütövlüyünü faktiki olaraq bərpa etdi. Eyni zamanda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 30 il əvvəl qəbul etdiyi dörd qətnamənin icrası təmin olundu. Noyabr bəyanatı mahiyyətə Ermənistanın kapitulyasiyası demək idi və bu hadisə Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar yaratdı. Tərəflər arasında əldə olunan razılaşmaya əsasən, Azərbaycanın qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin açılması nəzərdə tutuldu. Bu layihə ölkəmizin iqtisadi, strateji və sosial əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Beləliklə, otuz ildən sonra Azərbaycan vətəndaşları Naxçıvana quru yolla, tarixi torpaqlarımız üzərindən sərbəst şəkildə səfər edə biləcəklər.

Bəyanatdan sonra regionda Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən yeni siyasi mühit formalaşdı. Qələbənin əldə olunmasında son illər ölkəmizdə aparılan məqsədyönlü inkişaf siyasəti, xalq və iqtidar birliyinin möhkəmlənməsi, siyasi sabitliyin təmin olunması və beynəlxalq aləmdə artan nüfuzumuz mühüm rol oynadı. Güclü iqtisadi potensial və peşəkar ordu quruculuğu bu tarixi Zəfərin əsas şərtlərindən biri idi. Qələbədən sonra artıq “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti” adlı inzibati vahid mövcud deyil. Bütöv Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dövlətin səlahiyyətləri altında idarə olunur. Bu reallıq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin tam bərpasının göstəricisidir.

Bu gün Azərbaycanın əsgərinin qələbə ruhunun təntənəsi kimi işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda qalibiyyət bayrağı dalğalanır. Güclü Azərbaycan Ordusu güclü siyasi iradəyə əsaslanır [2,

s14]. Bütün Azərbaycan xalqı üçün 8 noyabr – Şuşanın işğaldan azad edildiyi gün, həmçinin 10 noyabr – Vətən müharibəsinin başa çatdığı tarix, Azərbaycan əsgərinin yenilməz gücünün təntənəsi kimi yadda qaldı. Bu qüdrət, yalnız hərbi deyil, həm də milli-mənəvi və dünyəvi dəyər daşıyan bir qüdrətdir.

Şuşa döyüşlərinə dair Rusiya mediasında dərc edilmiş bir məqalədə də Azərbaycan əsgərinin Vətənə olan sevgisi, cəsarəti və fədakarlığı xüsusi vurğulanır. Müəllif, bu qəhrəmanlıq qarşısında heyranlığını gizlədə bilmir və yazır: “Belə bir döyüş iradəsi, belə bir Vətən sevgisi görmək nadir hadisədir. Azərbaycan əsgərləri yaralı və şəhid yoldaşlarını geridə qoymadan, dağlara, qayalara dırmaşaraq, qan və tər içində döyüşə-döyüşə Şuşaya doğru irəliləyirdilər. Nəfəs kəsmədən zirvəyə çatdılar.”. Bu kəlmələri Azərbaycanı sevenlər də Azərbaycanı gözü götürməyənlər də Azərbaycanı ordusunu müzəffər yürüşünə düşən bir işıq kimi oxuyub [1, s.78]. Uzun illər işğal altında qalan torpaqların azad edilməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməklə yanaşı, onun suveren iradəsini də beynəlxalq miqyasda nümayiş etdirdi. Artıq Azərbaycan dövləti öz sərhədləri daxilində tam suveren hakimiyyətini həyata keçirir və heç bir xarici qüvvənin təsirinə məruz qalmadan milli maraqları əsasında siyasət yürüdür.

Bu Zəfər həm də suverenliyin yalnız hüquqi sənədlərlə deyil, real güc, xalq iradəsi və siyasi liderliklə təmin olunduğunu göstərdi. Prezident İlham Əliyevin qətiyyətli rəhbərliyi altında həyata keçirilən ordu quruculuğu, diplomatik fəaliyyət və milli birliyin gücü Azərbaycanın suverenliyini praktik müstəviyə daşıdı.

Eyni zamanda, postmüharibə dövründə regionda yaranan yeni siyasi reallıqlar Azərbaycanın suverenliyinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Naxçıvanla birləşdirici kommunikasiya xətlərinin açılması, azad edilmiş ərazilərdə aparılan yenidənqurma və bərpa işləri dövlətin suveren səlahiyyətlərinin genişlənməsinin real göstəriciləridir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası artıq yalnız ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş bir dövlət deyil, həm də tam suveren, regional və beynəlxalq miqyasda söz sahibi olan bir gücdür. Zəfər tarixi ölkəmizin müstəqillik fəlsəfəsini praktik reallığa çevirmiş, Azərbaycan xalqının milli iradəsinin təntənəsinə çevrilmişdir. Xüsusilə 2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsi Prezident İlham Əliyevin siyasi iradəsinin, diplomatik məharətinin və dövlətçilik prinsipliliyinin parlaq təzahürü oldu. 44 gün ərzində aparılan uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi, suverenliyin tam təmin olunmasının ən ali ifadəsi kimi tarixə düşdü. Dövlət başçısının “Biz öz torpaqlarımızda suverenliyimizi bərpa etdik” ifadəsi müasir Azərbaycan tarixində milli qürur və müstəqillik simvoluna çevrildi.

Eyni zamanda İlham Əliyevin həyata keçirdiyi balanslaşdırılmış xarici siyasət Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə etibarlı tərəfdaş kimi mövqelərini gücləndirdi. O, Qərbi və Şərqi, İslam dünyası və Avropa məkanları arasında səmərəli əməkdaşlıq modeli formalaşdıraraq ölkənin strateji müstəqilliyini qorumağa nail olmuşdur.

Bununla yanaşı, enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi dayanıqlılıq, ordu quruculuğu, milli ideologiyanın möhkəmləndirilməsi və informasiya müstəqilliyinin təmin olunması kimi istiqamətlərdə görülən ardıcıl tədbirlər dövlət suverenliyinin dərin əsaslarını formalaşdırmışdır.

Beləliklə, İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan XXI əsrdə öz suverenliyini yalnız hüquqi deyil, həm də real siyasi, iqtisadi və hərbi məzmununda təmin etmişdir. Onun fəaliyyəti milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, müstəqilliyin qorunması və xalqın rifahının yüksəldilməsi istiqamətində tarixi mərhələ yaratmışdır.

Nəticə

Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti 30 ilə yaxın işğal altında qalan ərazilərini azad etməklə böyük bir tarixi ədaləti bərpa etdi. 2020-ci ilin Vətən müharibəsində qazanılan parlaq Zəfər və 2023-cü ildə suverenliyin tam bərpası Azərbaycan xalqının birliyi, ordumuzun gücü və Prezidentimizin qətiyyətli siyasi iradəsinin nəticəsidir. Bu tarixi qələbə təkcə ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması deyil, həm də milli qürurumuzun bərpası, gələcək nəsillərə daha güclü və müstəqil Azərbaycanın miras qoyulması deməkdir. Bu zəfər Azərbaycan tarixində əbədi qalacaq və gələcək quruculuq işlərinə möhkəm zəmin yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov İ. Bayramov A, Qəhrəmanova Z. “Zəfər salnaməsi” Elm və təhsil, Bakı 2021
2. Əliyev İ.H. “İnkişaf - məqsədimizdir: Zəfər: xüsusi buraxılış: 27 sentyabr-10 noyabr” Azərnews, Bakı 2024
3. Nuriyeva İ.T “Azərbaycan tarixi” Elm və Təhsil. Bakı 2025
4. Səlimbəyli Ş. “Azərbaycan Tarixinin Zəfər Səlimbəyli” Bakı-Avropa 2020.
5. Zəfər salnaməsi İRS publishing house.Dubai 2021
6. <https://president.az/az/articles/view/45923>

7. <https://nk.gov.az/az/azerbaycan/veten-muharibesi>
8. <https://azvision.az/news/347164/news.html>

Summary

Historic victory of Mr. İlham Aliyev and the restoration of our sovereignty Gahramanova Z.N.

Keywords: territory, history, war, victory, sovereignty

Under the leadership of President İlham Aliyev, the Republic of Azerbaijan restored historical justice by liberating its lands that had been under occupation for nearly 30 years. The glorious victory in the 2020 Patriotic War and the full restoration of sovereignty in 2023 are the results of national unity, the strength of our army, and the determined political will of our President. This historic triumph is not only the restoration of territorial integrity but also the revival of national pride and the foundation for a stronger, independent Azerbaijan for future generations. This victory will remain forever in the history of Azerbaijan and will serve as a solid basis for future development and nation-building.

Резюме

Историческая победа г-на Ильхама Алиева и восстановление нашего суверенитета Гахраманова З.Н.

Ключевые слова: территория, история, война, победа, суверенитет

Под руководством господина Ильхама Алиева азербайджанское государство, освободив территории, почти 30 лет находившиеся под оккупацией, восстановило великую историческую справедливость. Блестящая Победа, одержанная в Отечественной войне 2020 года, и полное восстановление суверенитета в 2023 году стали результатом единства азербайджанского народа, силы нашей армии и решительной политической воли Президента. Эта историческая победа означает не только обеспечение нашей территориальной целостности, но и восстановление национальной гордости, а также передачу будущим поколениям более сильного и независимого Азербайджана. Эта Победа навсегда останется в истории Азербайджана и создаст прочную основу для будущих работ по восстановлению и развитию.

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ ELM VƏ TƏHSİLİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Məcidov Mobil Kamil oğlu
Süleymanov Seymur Elman oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, Azərbaycan
mobil.mecidov@mail.ru ; seymursuleymanov71@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, elm, təhsil, dövlət siyasəti, kadr potensialı, innovasiya, inkişaf.

Məqalədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması və inkişafı dövründə elm və təhsilə verdiyi prioritet istiqamətlər geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə formalaşmış dövlət siyasətində elm və təhsil milli inkişafın əsas dayaqları kimi qiymətləndirilmiş, bu sahələrdə sistemli islahatlar həyata keçirilmişdir. Məqalədə təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, elmin institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsi, gənclərin intellektual potensialının artırılması, kadr hazırlığı və beynəlxalq integrasiya məsələləri araşdırılmışdır.

Məqalədə həmçinin Ümummilli Lider Heydər Əliyevin “Təhsil millətin gələcəyidir” prinsipi əsasında formalaşmış siyasətin müasir mərhələdə davam etdirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Elm və təhsil hər bir xalqın mədəni və siyasi inkişafının əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə bu sahələrin inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müstəsna rolu olmuşdur. Onun dövlətçilik fəlsəfəsində elm və təhsil milli inkişafın təməl prinsipi kimi qəbul edilirdi. Heydər Əliyev bildirirdi: “Təhsil millətin gələcəyidir. Təhsilsiz xalqın gələcəyi yoxdur” [1, s.45].

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyi bərpa olunduqdan sonra dövlətin intellektual potensialının gücləndirilməsi məqsədilə elm və təhsil sahələrinə xüsusi diqqət yetirildi. O, elm və təhsili təkcə sosial məsələ kimi deyil, həm də milli təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf və dövlət müstəqilliyinin qorunması amili kimi dəyərləndirirdi.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində təhsil siyasəti strateji istiqamət kimi müəyyən olunmuşdur. 1993-cü ildə onun hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə təhsil sahəsində köklü dəyişikliklər başlandı. Təhsil sisteminin idarə olunmasında demokratik prinsiplər, milli dəyərlərə əsaslanan məzmun islahatları və müasir tədris metodları tətbiq olundu.

1998-ci ildə qəbul edilən “Təhsil haqqında Qanun” təhsil sisteminin hüquqi əsaslarını müəyyən etdi, dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə şərait yaratdı. Heydər Əliyev təhsilin keyfiyyətinin artırılması, müəllim əməyinin stimullaşdırılması və kadr hazırlığının beynəlxalq səviyyəyə çatdırılması üçün konkret proqramlar təsdiqlədi [4, s.62].

O, təhsilin yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də vətənpərvərlik, milli kimlik və mənəvi dəyərlərin aşılması ilə vəhdətdə inkişafını vacib sayırdı. Bu baxımdan, təhsil siyasəti milli ideologiyanın tərkib hissəsinə çevrildi.

Elm sahəsində Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəaliyyətinin yenidən təşkilinə, elmi tədqiqatların dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə yönəlmişdi. 1995-ci ildə qəbul olunan “Elmi fəaliyyətin təşkili haqqında” qərar elmin idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirdi və yeni tədqiqat institutlarının yaradılmasına şərait yaratdı.

O, elmin cəmiyyətin iqtisadi və texnoloji inkişafına xidmət etməli olduğunu vurğulayırdı. Buna görə də, elmi nəticələrin praktik tətbiqi, innovasiyaların sənaye və kənd təsərrüfatında reallaşdırılması istiqamətində layihələr həyata keçirildi.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə gənc alimlərə dəstək məqsədilə qrant sistemləri yaradıldı, elmi kadrların xaricdə təcrübə keçməsi və beynəlxalq elmi əməkdaşlıqların genişlənməsi üçün şərait formalaşdırıldı [5, s.88].

Heydər Əliyev elmi-texniki tərəqqinin və modern iqtisadiyyatın əsasını insan kapitalında görürdü. Onun siyasətində ali təhsilli, ixtisaslı və vətənpərvər kadrlardan ibarət milli elita formalaşdırılması prioritet istiqamət idi.

Dövlət səviyyəsində “Xaricdə təhsil” təşəbbüsləri 1990-cı illərin sonlarında təməlini tapdı. O, gənclərin dünyanın aparıcı universitetlərində təhsil almasını, qayıtdıqdan sonra isə ölkənin idarəetmə, elm və sənaye sahələrində fəaliyyət göstərməsini zəruri hesab edirdi [5, s.51].

Eyni zamanda, təhsil sisteminin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində addımlar atıldı. Bolonya prosesi ilə bağlı ilkin tədbirlər görülərək, diplomların tanınması, kredit sistemi və keyfiyyət təminatı prinsipləri mərhələli şəkildə tətbiq edilməyə başladı.

Heydər Əliyev texniki və peşə təhsilini milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün zəruri hesab edirdi. 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq texniki məktəblərin yenidən təşkili, istehsal müəssisələri ilə birgə tədris proqramlarının hazırlanması həyata keçirildi.

O qeyd edirdi ki, “iqtisadiyyatı inkişaf etdirən əsas qüvvə bilikli və peşəkar kadrlardır” [2, s.73]. Bu məqsədlə peşə təhsilinin müasir texnoloji tələblərə uyğunlaşdırılması, əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verən kadrların hazırlanması istiqamətində dövlət proqramları hazırlanmışdır.

Təhsil müəssisələri ilə sənaye strukturları arasında əməkdaşlıq modeli yaradılmış, tələbələrin istehsalat təcrübəsi və təlim-tədris bazası gücləndirilmişdir.

Heydər Əliyev elm və təhsilin inteqrasiyasını modern dövlətin əsas inkişaf şərti kimi qəbul edirdi. Universitetlərdə elmi tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, tələbələrin elmi fəaliyyətə cəlb olunması və yeni ideyaların kommersiyalaşdırılması təşviq edilirdi.

Onun dövründə “Elm-Təhsil-İstehsalat” üçbucağı konsepsiyası formalaşdı. Bu model elmi yeniliklərin tədris prosesinə daxil edilməsinə, tələbə və gənc alimlərin startap fəaliyyətinə, yeni texnologiyaların tətbiqinə imkan yaratdı [1, s.97].

Elm və təhsilin bu şəkildə vəhdəti innovativ iqtisadiyyatın və rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşmasına real zəmin yaratdı.

Heydər Əliyev gəncləri ölkənin gələcəyi hesab edirdi. Onun təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə “Azərbaycan Gənclər Fondu”nun və 1996-cı ildə “Gənclər və İdman Nazirliyi”nin yaradılması bu sahəyə sistemli dövlət yanaşmasının başlanğıcı oldu.

1997-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Gəncləri günü” haqqında fərman və “Gənclər siyasəti haqqında” qanun gənclərin sosial, mədəni və elmi inkişafına hüquqi zəmin yaratdı.

Heydər Əliyev gənclərin elmi fəaliyyətə, dövlət idarəçiliyinə və ictimai həyata fəal qoşulmasını strateji məqsəd kimi müəyyən etmişdi. O, gənclərdə milli ruh, dövlətçilik düşüncəsi və müasir dünyagörüş formalaşdırmağı prioritet hesab edirdi [4, s.120].

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsində elm və təhsil cəmiyyətin intellektual inkişafının, milli ideologiyanın və dövlətin davamlı gələcəyinin əsas strateji dayaqları kimi müəyyən edilmişdir. Onun idarəçilik təcrübəsində bu sahələrə yalnız sosial və mədəni deyil, həm də iqtisadi və siyasi anlamda

fundamental əhəmiyyət verilmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulduğu illərdə qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri məhz elm və təhsil sahələrinin dirçəldilməsi, milli kadr potensialının formalaşdırılması və yeni düşüncə tərzinin yaradılması olmuşdur.

Heydər Əliyev elm və təhsili inkişafın prioritet istiqaməti kimi müəyyən etməklə ölkənin intellektual potensialını strateji resurs səviyyəsinə qaldırdı. Onun siyasətində təhsil sisteminin hər bir pilləsi məktəbəqədər tərbiyədən ali məktəbə qədər vahid məqsədyönlü modelə tabe edilmişdi. Bu modelin əsas məqsədi müasir düşüncəli, milli ruhlu, vətənpərvər və peşəkar insan kapitalının formalaşdırılması idi. Heydər Əliyev dəfələrlə vurğulayırdı ki, “Cəmiyyətin tərəqqisi onun təhsil səviyyəsi ilə ölçülür”. Bu baxımdan, təhsil sisteminin inkişafına yönəldilən siyasət həm də dövlətin gələcək idarəçilərinin, alimlərinin, mühəndislərinin, müəllimlərinin yetişdirilməsinə xidmət edirdi.

Elmin inkişafı sahəsində atılan addımlar ölkənin modern iqtisadi modelə keçidini təmin etmişdir. Heydər Əliyev elmə yalnız nəzəri bilik sahəsi kimi deyil, eyni zamanda iqtisadi inkişafa, texnoloji tərəqqiyə və istehsalın səmərəliliyinə xidmət edən praktik qüvvə kimi yanaşırdı. O, elmi fəaliyyətin nəticələrinin istehsalata tətbiq edilməsini, innovasiyaların iqtisadiyyatla əlaqələndirilməsini vacib sayırdı. Məhz bu dövrdə “elm-təhsil-istehsalat” inteqrasiya modeli formalaşaraq, sonrakı illərdə Azərbaycanın innovativ inkişaf siyasətinin əsasını qoydu.

Heydər Əliyev siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də gənclərin elmi və təhsil fəaliyyətinə geniş imkanların yaradılması idi. O, gəncləri dövlətin gələcək intellektual potensialı hesab edir, onların xaricdə təhsil alması, elmi mübadilələrdə iştirakı və beynəlxalq təcrübə qazanması üçün şərait yaradırdı. Bu siyasət sayəsində 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq, gənclər arasında elmi yaradıcılığa maraq artdı, elmi tədqiqat institutlarında və universitetlərdə yeni nəsil alimlər yetişməyə başladı.

Təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar, yeni qanunların və proqramların qəbul edilməsi, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi. O, təhsili milli ideologiyanın daşıyıcısı kimi görür, məktəblərin və universitetlərin yalnız bilik deyil, həm də vətənpərvərlik, mənəviyyət və milli kimlik ocağı olmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Təhsil sisteminin milli köklərə söykənməsi, eyni zamanda beynəlxalq təcrübə ilə vəhdətdə inkişaf etməsi Azərbaycan modelinin əsas xüsusiyyətlərindən birinə çevrildi.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən elm və təhsil siyasəti Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji istiqamətlərin məntiqi davamıdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilən “Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (2013–2025)” və “Elm haqqında Qanun” bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlardır. Müasir dövrdə Azərbaycan təhsil sistemi Bolonya prosesinin tələblərinə uyğun şəkildə yenilənir, elmi tədqiqatlar beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətli nəticələr verir, gənclərin innovativ təşəbbüsləri dövlət tərəfindən dəstəklənir.

Heydər Əliyev siyasətinin uğurlu davamı nəticəsində Azərbaycan bu gün regionda yüksək elmi potensiala malik ölkə kimi tanınır. Onun qoyduğu intellektual miras və elmi-təhsil konsepsiyası müasir mərhələdə həm dövlət siyasətinin, həm də milli ideologiyanın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Beləliklə, Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti müstəqil Azərbaycanın sabit inkişafını təmin edən əsas strateji dayaqlardan biri kimi tarixə daxil olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Azərbaycan dövlətçiliyi və milli inkişaf strategiyası. Bakı: Azər nəşr, 1998.
2. Əliyeva S. Elm və təhsil: Heydər Əliyev irsində inkişaf modeli. Bakı: Elm, 2006.
3. Həsənlı F. Elm və innovasiya siyasəti. Bakı: Adiloğlu, 2004.
4. Quliyev R. Heydər Əliyev və təhsil siyasəti. Bakı: Elm, 2005.
5. Məmmədov A. Azərbaycan elminin inkişaf mərhələləri. Bakı: Maarif, 2001.

Summary

Priority directions of science and education in Heydar Aliyev policy Mejidor M.K., Suleymanov S.E.

Keywords: *Heydar Aliyev, science, education, state policy, human resource potential, innovation, development.*

The article extensively analyzes the priority directions given to science and education by the National Leader Heydar Aliyev during the establishment and development of the independent Azerbaijani state. In the state policy formed under his leadership, science and education were evaluated as the main pillars of national development, and systematic reforms were implemented in these areas. The article

examines the issues of modernization of the education system, strengthening the institutional foundations of science, increasing the intellectual potential of young people, personnel training and international integration.

The article also emphasizes the importance of continuing the policy formed on the basis of the principle of the National Leader Heydar Aliyev "Education is the future of the nation" at the modern stage.

Резюме

Приоритетные направления науки и образования в политике Гейдара Алиева Меджидов М.К., Сулейманов С.Э.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, наука, образование, государственная политика, кадровый потенциал, инновации, развитие.

В статье подробно анализируются приоритетные направления, которые Общенациональный лидер Гейдар Алиев придавал науке и образованию в период становления и развития независимого Азербайджанского государства. В государственной политике, сформированной под его руководством, наука и образование были оценены как основные столпы национального развития, и в этих областях были проведены системные реформы.

В статье рассматриваются вопросы модернизации системы образования, укрепления институциональных основ науки, повышения интеллектуального потенциала молодежи, подготовки кадров и международной интеграции. В статье также подчеркивается важность продолжения на современном этапе политики, сформированной на основе принципа Общенационального лидера Гейдара Алиева "Образование - будущее нации".

AZƏRBAYCANDA DEMOKRATİK CƏMİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT QURUCULUĞUNUN ROLU

Məhərrəmov Samir Qasım oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Maharramov.samir@sdu.edu.az

Açar sözlər: Dövlət quruculuğu, demokratik cəmiyyət, hüquqi islahatlar, vətəndaş cəmiyyəti, demokratik institutlar, Azərbaycan.

Demokratik cəmiyyətin yaranmasında dövlət quruculuğunun əhəmiyyəti, dövlət strukturlarının formalaşması, hüquqi sistemin gücləndirilməsi və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi demokratik inkişaf üçün vacib amillər kimi nəzərdən keçirilir. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda aparılan hüquqi və siyasi dəyişikliklər, həmçinin demokratik institutların inkişafı nümunə kimi təqdim edilir. Yazıda dövlət quruculuğu ilə demokratik cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı təsir və bu proseslərin ölkənin gələcək inkişafına verdiyi töhfələr araşdırılır.

Hər bir ölkənin siyasi, sosial və hüquqi inkişaf mərhələsində əsas hədəflərdən biri kimi qəbul etdiyi əsas sahə Demokratik cəmiyyətin formalaşmasından ibarətdir. Demokratik cəmiyyətin formalaşması dedikdə biz yalnız vətəndaşların azad iradəsinin təşkili prosesini nəzərdə tuturuq. Dövlətin məqsədyönlü şəkildə qurulması və idarə olunması da bu məsələlərlə sıx bağlıdır. Dövlət quruculuğu isə özündə dövlət institutlarının yaradılması, hüquqi bazanın formalaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi kimi mühüm aspektləri birləşdirir [3, s. 25].

Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabr ayının 18-də öz müstəqilliyini elan etdi. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri demokratik dövlət quruculuğunun təmin edilməsi idi. Azərbaycan müstəqilliyini elan etdiyi ilk dövrlərdə siyasi sabitliyin olmaması, daxili çəkişmələr, hakimiyyət uğrunda ayrı-ayrı qüvvələrin mübarizəsi vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur, eləcə də, o dövrdə Qarabağ münaqişəsinin hələ də davam etməsi ölkə daxilində də siyasi sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarmışdı. Xalqın qətiyyətli tələbi ilə ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra daxildə baş verən hadisələrə ciddi nəzər yetirdi və bu proseslərin aradan qaldırılması sahəsində xüsusi rol oynadı. Ulu öndərin həyata keçirdiyi tədbirlər, ilk növbədə yeni hüquqi və siyasi institutların formalaşdırılması ilə müşahidə olunurdu. Müstəqil dövlətin Konstitusiyasının qəbulu, qanunvericilik orqanlarının yaradılması və icra hakimiyyətinin strukturlaşdırılması demokratik cəmiyyətin bünövrəsinin atılması baxımından əhəmiyyətli addımlar idi. Xüsusilə 1995-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət quruculuğu prosesinin hüquqi bazasını formalaşdırdı və demokratiya

prinsiplərinin qorunması üçün əsas mexanizmləri müəyyənləşdirdi [1, s. 12]. Onu da qeyd etmək olar ki, konstitusiyanın qəbulu ölkənin hüquqi sistemində, məhkəmə sistemində şəffaf vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu.

Dövlət quruculuğunun demokratik cəmiyyətin inkişafındakı rolu, ilk növbədə, vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkül tapmasında özünü açıq-aşkar göstərir. Bununla insanlar baş verəcək neqativ hallarla əlaqədar olaraq qanuni çərçivədə öz fikirlərini bildirə bildilər. Güclü və sabit dövlət institutları insan hüquqlarının qorunmasına zəmanət verir, vətəndaşların siyasi proseslərdə iştirakını stimullaşdırır və eyni zamanda azad medianın inkişafı üçün şərait yaradır [4, s.47]. Bu baxımdan cəmiyyətin etimadının qazanılmasında dövlətin idarəetmə strukturlarında şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqi mühüm rol oynayır. Azərbaycan bu istiqamətdə müxtəlif islahatlar həyata keçirmişdir. Bu islahatların əsasını elektron hökumət layihələrinin, bələdiyyə institutlarının gücləndirilməsi və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə dəstəyin mövcudluğu təşkil edirdi [6, s. 30].

Dövlət quruculuğunun inkişaf aspektinin əsasını eyni zamanda hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsini və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin mövcudluğu təşkil edir. Demokratik cəmiyyətin əsas dayaqlarından biri olan ədalətli məhkəmə sistemi olmadan vətəndaşların hüquq və azadlıqları tam şəkildə təmin edilə bilməz. Azərbaycanda ədalətli məhkəmə sisteminin qurulması istiqamətində atılan addımlar, o cümlədən məhkəmə sahəsində islahatların həyata keçirilməsi və hüquqi təhsilin inkişafı dövlət quruculuğunun demokratik cəmiyyətin inkişafına verdiyi töhfəni daha da gücləndirmişdir [3, s. 80].

Bundan əlavə, demokratik cəmiyyətin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyan sahələrdən siyasi plüralizm və azad seçkiləri misal göstərmək olar. Dövlət quruculuğunun əsas vəzifələrindən biri də azad və ədalətli seçkilərin təşkili üçün institusional və hüquqi şərait yaratmaqdan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə mühüm rol oynayan sahələrdən seçki sistemi, siyasi partiyaların fəaliyyəti və seçki institutlarının təkmilləşdirilməsini qeyd edə bilərik [2]. Vətəndaş iştirakçılığı, siyasi rəqabət və fikir plüralizmi seçki prosesində cəmiyyətin demokratikləşmə səviyyəsinin göstəricilərindən hesab olunur [6].

Demokratik dövlətin möhkəmləndirilməsində beynəlxalq təcrübə və siyasi elmin yanaşmaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan L. Diamond kimi tədqiqatçılar demokratik konsolidasiyanın əsasını dövlət institutlarının möhkəmliyi, hüququn aliliyi və vətəndaşların aktiv iştirakında görürlər [5, s. 45].

Onu da qeyd edə bilərik ki, demokratik cəmiyyətin formalaşması yalnız cəmiyyətin öz daxili dinamikası ilə deyil, dövlətin məqsədyönlü və davamlı quruculuq fəaliyyəti ilə də sıx bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu prosesi, demokratik institutların inkişafı, hüquqi və siyasi islahatlar vasitəsilə ölkədə demokratik dəyərlərin bərqərar olmasına zəmin yaradır. Bu isə cəmiyyətin rifahının və hüquqi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlət quruculuğu ilə demokratik cəmiyyət bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı şəkildə gücləndirən proseslərdir və onların sinerjisi gələcəyin daha ədalətli, açıq və dayanıqlı cəmiyyətinin əsasını təşkil edir. Sonda qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan ədalətli seçki sisteminin bərpası, yüksək səviyyədə hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, konstitusiya qanunlarına yüksək formada riayət edilməsi prosesləri ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründən baş vermişdir. Hal-hazırda bütün bu prinsiplərin yüksək formada inkişafı Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Ali baş komandan İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə də yüksək formada davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 1995. 42 s.
2. Əliyev H. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması və inkişaf yolu // Heydər Əliyev irsi. Bakı: Heydər Əliyev Fondu, 2008. 85 s.
3. Əliyev A.H. Dövlət quruculuğu və hüquqi islahatlar. Bakı: Qanun, 2015. 212 s.
4. Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti anlayışları // Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının elmi əsərləri. Bakı, 2021. №3. 45–53 s.
5. Azərbaycan Respublikasında seçki sistemi: hüquqi əsaslar və inkişaf meylləri // Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyası. – Bakı, 2023. – 64 s.
6. <https://anl.az/download/meqale/express/2016/mart/480284.htm>

Summary

The role of state-building in the formation of a democratic society in Azerbaijan Maharramov S.Q.

Keywords: *State-building, democratic society, legal reforms, civil society, democratic institutions, Azerbaijan.*

This article analyzes the significance of state building in the formation of a democratic society. The formation of state structures, the strengthening of the legal system, and the improvement of governance are considered essential factors for democratic development. The legal and political reforms carried out in Azerbaijan during the period of independence, as well as the development of democratic institutions, are presented as examples. The article explores the mutual influence between state building and a democratic society, and examines how these processes contribute to the country's future development.

Резюме

Роль государственного строительства в формировании демократического общества в Азербайджане Магеррамов С.К.

Ключевые слова: Государственное строительство, демократическое общество, правовые реформы, гражданское общество, демократические институты, Азербайджан.

В данной статье анализируется значение государственного строительства в формировании демократического общества. Формирование государственных структур, укрепление правовой системы и совершенствование управления рассматриваются как важные факторы демократического развития. В качестве примера приводятся правовые и политические реформы, проведенные в Азербайджане в период независимости, а также развитие демократических институтов. В статье исследуется взаимное влияние между государственным строительством и демократическим обществом, а также вклад этих процессов в будущее развитие страны.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNDƏN MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNƏ DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİNİN İNKİŞAFI

Mirzəyeva Kəmalə Kamal qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

kamala.mirzayeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dövlətçilik ənənələri, müstəqillik, hüquqi dövlət, milli suverenlik, Heydər Əliyev, İlham Əliyev

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində geniş vüsət alan milli-demokratik ideyalar, xalqın siyasi oyanışını sürətləndirdi və müstəmləkə asılılığından qurtulmaq, milli dövlət qurmaq zərurətini gündəmə gətirdi. Bu dövr Azərbaycan xalqının tarixi taleyində dönüş mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Əsrin əvvəllərində regionda baş verən siyasi hadisələr, xüsusilə 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi, xalqımızın çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinin bərpası və onların yeni, müasir formada inkişafı baxımından mühüm hadisə oldu [1, s.27-28].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması təkcə siyasi hakimiyyətin dəyişməsi deyil, həm də milli özünüdərk, azadlıq və müstəqillik ideallarının real həyata keçməsi demək idi. Şərqdə ilk parlamentli respublika kimi formalaşan bu dövlət, demokratik idarəçilik prinsiplərinə, hüquqi dövlət quruculuğuna və xalq hakimiyyəti ideyasına əsaslanırdı. Qısa – cəmi 23 aylıq fəaliyyəti müddətində qəbul edilən mühüm qərarlar, dövlət rəmzlərinin təsis edilməsi, milli ordunun yaradılması, təhsil və diplomatik münasibətlər sahəsində həyata keçirilən islahatlar müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin ideya-siyasi və institusional bünövrəsini təşkil etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət idarəçiliyinin əsas prinsipi xalqın milli iradəsinə əsaslanan parlamentli respublika modeli üzərində quruldu. Müsəlman Şərbində ilk dəfə olaraq qadınlara seçki hüququnun verilməsi, çoxpartiyalı siyasi sistemin təşəkkül tapması və parlamentdə müxtəlif etnik, dini və sosial qrupların təmsil olunması bu dövrü Azərbaycanın siyasi tarixində bənzərsiz mərhələyə çevirdi. Cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyəti xalqın demokratik iradəsinə əks etdirir, onun siyasi suverenliyinin təməlini möhkəmləndirirdi.

Bu mərhələdə dövlət rəmzlərinin – üçrəngli bayraq, himn və gerbin təsis olunması, “Azərbaycan” adının beynəlxalq diplomatik leksikona daxil edilməsi və digər ölkələrlə rəsmi əlaqələrin qurulması müstəqil dövlətçilik ideyasının möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Qısa ömürlü olsa da, Cümhuriyyətin fəaliyyəti gələcək Azərbaycan Respublikasının siyasi-ideoloji əsaslarını formalaşdırdı.

Eyni zamanda, həmin dövrdə hüquq və idarəetmə sahəsində də əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olundu. Parlament tərəfindən hazırlanmış Konstitusiya layihəsi, qanunvericilik təşəbbüsləri və inzibati orqanların yaradılması milli hüquq sisteminin formalaşmasının başlanğıcını qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu sahədə gördüyü işlər, dövlət institutlarının yaradılması və hüquqi bazanın qurulması xalqın azadlıq, müstəqillik və dövlətçilik dəyərlərinə sadiqliyinin parlaq təzahürü idi.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası, 1918–1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi ənənələrinin davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Bu hadisə XX əsrin əvvəllərində seçilən müstəqil dövlətçilik yolunun düzgünlüyünü və həmin dövrdə aparılan diplomatik fəaliyyətin strateji əhəmiyyətini bir daha təsdiqlədi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 80 illiyi münasibətilə imzaladığı sərəncamda vurğulandığı kimi, Cümhuriyyət mürəkkəb beynəlxalq və daxili şəraitdə fəaliyyət göstərsə də, qısa zaman ərzində həyata keçirdiyi islahatlarla xalqın tarixində silinməz iz buraxmışdır. Sərəncamda qeyd edilirdi ki, dövlətin bütün vətəndaşlara bərabər hüquqların verilməsi, sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, milli rəmzlərin – bayraq, himn və gerbin təsis edilməsi, ana dilinin dövlət dili kimi qəbul olunması gələcək müstəqilliyin möhkəm təməlini formalaşdırmışdır. Həmçinin demokratik idarəetmə, təhsil, iqtisadiyyat, mədəniyyət və ordu quruculuğu sahəsində görülən işlər Cümhuriyyətin 23 aylıq fəaliyyətinin mahiyyətini əks etdirən əsas istiqamətlər kimi dəyərləndirilmişdir.

Bu sənəd, eyni zamanda, Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi varisiyinə verilən yüksək siyasi qiymət olmaqla, müstəqil respublikanın ideoloji əsaslarını müəyyənləşdirən mühüm dövlət sənədi idi.

Lakin XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemindəki mürəkkəb vəziyyət Azərbaycanın taleyinə təsirsiz qalmadı. 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildi və formal şəkildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Reallıqda isə respublika mərkəzləşdirilmiş sovet idarəetmə sisteminə tabe edildi və müstəqil qərarvermə səlahiyyətindən məhrum oldu.

Bununla belə, sovet dövründə ölkədə sənaye, təhsil və elmi infrastrukturun inkişafı, milli kadr potensialının formalaşması gələcək müstəqil Azərbaycan üçün müəyyən təcrübə bazası yaratdı. Hərçənd sovet ideologiyası milli dövlətçilik düşüncələrini sıxışdırırdı, xalq milli kimliyini mədəniyyət, ədəbiyyat və maarifçilik vasitəsilə qorumağı bacardı. Həmin illərdə yaradılmış ali təhsil müəssisələri və inzibati strukturlar sonrakı mərhələdə müstəqil dövlətin kadr və institusional dayaqlarını təmin etdi.

1920–1980-ci illər ərzində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında dövlət idarəçiliyi mərkəzləşdirilmiş sistem əsasında təşkil olunsa da, respublika daxilində formalaşmış yerli icra strukturları və təsərrüfat idarəetmə mexanizmləri sonradan müstəqillik dövrünün inzibati və iqtisadi təcrübəsinin formalaşmasına mühüm zəmin yaratdı.

1980-ci illərin sonlarına doğru SSRİ-də baş verən siyasi və ictimai dəyişikliklər, xüsusilə “yenidənqurma” və “aşkarlıq” siyasəti milli özünüdərk prosesini sürətləndirdi. Bu şəraitdə Azərbaycanda milli azadlıq ideyaları yenidən dirçəldi və sovet dövrünün ideoloji basqılarından sonra dövlətçilik düşüncəsinin bərpası üçün real imkanlar yarandı. 1988–1991-ci illər arasında xalqın milli iradəsi kütləvi hərəkət şəklində təzahür edərək nəticə etibarilə 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasına gətirib çıxardı [3, s.8].

Müstəqillik Aktının qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və hüquqi mirası yenidən təsdiq edildi, dövlət rəmzləri bərpa olundu, Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul edildi. Beləliklə, xalqın azadlıq idealları və milli dövlətçilik irsi yeni tarixi şəraitdə davam etdirildi və bu fakt, milli ruhun sarsılmadığını sübut etdi.

Lakin 1990-cı illərin əvvəlləri müstəqil Azərbaycan üçün həm daxili, həm də xarici baxımdan mürəkkəb dövr oldu. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dərinləşməsi, Ermənistanla hərbi qarşıdurmalar və siyasi qeyri-sabitlik dövlət institutlarının möhkəmlənməsinə mane olurdu. Eyni zamanda, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması və diplomatik münasibətlərin qurulması prioritet istiqamət kimi qarşıya qoyulmuşdu. 1992–1993-cü illərdə keçirilən prezident seçkiləri, siyasi qüvvələr arasındakı qarşıdurmalar milli dövlət quruculuğu prosesini ciddi sınaqlarla üz-üzə qoydu [4, s.53].

1993-cü ildə yaranmış böhran şəraitində xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyində sabitliyin təmin olunmasına, hüquqi dövlət və qanunçuluq prinsiplərinin bərqərar edilməsinə nail oldu. Onun rəhbərliyi ilə dövlətin konstitusiya əsasları yenidən formalaşdırıldı və 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının təminatını, hakimiyyət bölgüsünü və çoxpartiyalı siyasi sistemin hüquqi bazasını müəyyənləşdirdi [2, s.67].

Bu mərhələdə ölkədə iqtisadi islahatlar da dərinləşdi. Liberal iqtisadi siyasət çərçivəsində özəlləşdirmə prosesi həyata keçirildi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli hüquqi mühit yaradıldı. 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın beynəlxalq enerji əməkdaşlığında yeni

mərhələnin əsasını qoydu və ölkənin iqtisadi suverenliyinin möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda, balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində nüfuzunu artırdı və müstəqil dövlətin mövqelərini daha da möhkəmləndirdi.

XXI əsrə keçidlə Azərbaycan dövlətçiliyi inkişafın yeni və daha dinamik mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdə aparılan sosial-iqtisadi islahatlar, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və modernləşməsi, vətəndaş rifahının yüksəldilməsi istiqamətində atılan addımlar dövlətin dayanıqlı inkişaf modelinin əsasını formalaşdırdı. Eyni zamanda, ölkənin beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsi, qlobal enerji və nəqliyyat layihələrində iştirakı Azərbaycanın regional və beynəlxalq siyasətdə aparıcı mövqeyini möhkəmləndirdi.

2016-cı ilin Aprel döyüşləri və xüsusilə 2020-ci ilin 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən tarixi Qələbə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu uğurlar sayəsində ölkə öz ərazi bütövlüyünü tam bərpa edərək milli suverenliyini faktiki və hüquqi müstəvidə təsdiqlədi. Bununla da Azərbaycan regionda geosiyasi balansın mühüm iştirakçısına çevrildi və öz təhlükəsizlik sistemini müstəqil şəkildə təmin etmək gücünü nümayiş etdirdi [5, s.264].

Bu mərhələ həm də dövlət idarəetməsində struktur və institusional islahatların dərinləşdirilməsi, idarəçilik mexanizmlərinin müasirləşdirilməsi, şəffaflıq və məsuliyyət prinsiplərinin gücləndirilməsi ilə səciyyələnir. Azərbaycan beynəlxalq arenada strateji tərəfdaşlıqlara əsaslanan, balanslaşdırılmış və çoxvektorlu siyasət yürütməklə regional sabitliyin təminində mühüm rol oynamağa başlamışdır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan üçün yalnız dövlət atributlarının – bayraq, gerb və himnin – bərpası mərhələsi deyil, eyni zamanda tam suveren, hüquqi və siyasi sistemin formalaşması prosesi olmuşdur. Tarixi ardıcılıqda Azərbaycan dövlətçiliyi müxtəlif siyasi sistemlərdən – Xalq Cümhuriyyəti dövründən sovet mərhələsinə, oradan da müasir müstəqil dövlət formasına qədər – keçərək öz milli və ideoloji köklərini qoruyub saxlaya bilmişdir.

1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsasını qoyduğu demokratik dövlətçilik dəyərləri sovet dövründə milli mədəniyyət, ədəbiyyat və maarifçilik mühiti vasitəsilə yaşadılmış, müstəqillik illərində isə hüquqi-siyasi sistem səviyyəsində yenidən bərpa edilmişdir. Müasir Azərbaycan Respublikası bu tarixi və mənəvi irsin üzərində formalaşaraq beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyekti, siyasi müstəqilliyini və milli maraqlarını qorumağa qadir dövlət kimi çıxış edir.

Bu gün ölkənin siyasi kursunun ideoloji əsasını təşkil edən dəyərlər – müstəqillik, azərbaycançılıq, hüquqi dövlətçilik və milli maraqlara sadiqlik prinsipləri – həm dövlətin daxili idarəetməsini, həm də onun beynəlxalq fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirən fundamental baza kimi çıxış edir. Beləliklə, müasir Azərbaycan dövlətçiliyi bir əsrlik tarixi inkişafın məntiqi davamı və milli azadlıq ideallarının reallaşmasının parlaq təzahürüdür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild// Red.Mahmudov Y. Bakı, - 2014. – 440 s.
2. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyev dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan, - 2013. – 272 s.
3. Həsəni C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918- 1920). Bakı, - 2009. - 576 s.
4. Qasımlı M. Azərbaycanın xarici siyasəti (1991-2003). Bakı, - 2015. – 648 s.
5. Mədətli E. Heydər Əliyev-İlham Əliyev: Azərbaycançılığın zəfər yolu. Bakı, - 2021. - 272 s. 264

Summary

The development of statehood traditions from the Azerbaijan Democratic Republic to the modern Republic of Azerbaijan
Mirzayeva K.K.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, statehood traditions, independence, rule of law, national sovereignty, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev*

The article explores the formation and evolution of Azerbaijani statehood traditions from the Azerbaijan Democratic Republic to the present day. It examines the establishment of political and legal foundations during 1918–1920, the preservation of national statehood under Soviet rule, and the restoration of independence in 1991. The study also analyzes the stabilization of governance and legal reforms during Heydar Aliyev's leadership, as well as the modernization of statehood under Ilham Aliyev. The article highlights the historical continuity of Azerbaijani statehood and emphasizes the consolidation of national sovereignty as a key direction of development.

Резюме
Развитие традиций государственности от Азербайджанской демократической республики
до современного Азербайджанского государства
Мирзоева К.К.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, традиции государственности, независимость, правовое государство, национальный суверенитет, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев*

В статье рассматриваются этапы формирования и развития традиций азербайджанской государственности от Азербайджанской Демократической Республики до современного периода. Анализируются политико-правовые основы, заложенные в 1918–1920 годах, сохранение идей государственности в советский период и восстановление независимости в 1991 году. Отдельное внимание уделяется стабилизации государственного управления и правовым реформам в период Гейдара Алиева, а также модернизации государственности в эпоху Ильхама Алиева. В статье подчеркивается историческая преемственность азербайджанской государственности и укрепление национального суверенитета как важнейшее направление её развития.

ELM VƏ TƏHSİLİN MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN
FORMALAŞMASINDA ROLU

Mustafayeva Qismət Şahin qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
muradovsahin2016.12@gmail.com

Açar sözlər: *Elm, təhsil, islahat, Heydər Əliyev Fondu, e-təhsil, integrasiya*

Elm və təhsil bir xalqın intellektual potensialını müəyyən edən strateji sahələrdir. Azərbaycanın müasir dövlətçilik modeli bu iki sütunun üzərində qurulmuşdur. Müstəqillikdən sonra ölkədə milli identikliyin qorunması, iqtisadi və siyasi sistemlərin modernləşməsi prosesində elmin və təhsilin rolu getdikcə artmışdır. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə formalaşmış dövlətçilik fəlsəfəsi və onun varisi İlham Əliyevin davam etdirdiyi inkişaf kursu elm və təhsilin prioritet istiqamət kimi qəbul edilməsini təmin etmişdir.

Elm və təhsil idarəetmədə müasir düşüncə tərzinin formalaşmasına xidmət edir. Elm və insanlara tənqiqidi və analitik düşüncə bacarığı qazandırır, kompleks problemləri sistemli şəkildə həll etməyi öyrədir. Bu baxımdan elmi təfəkkür dövlət məmurlarının və siyasətçilərin qərarvermə prosesinə rəşional yanaşma gətirir. Elmi əsaslandırılmamış siyasət və idarəetmə yalnız qısamüddətli nəticələr verə bilər, halbuki elmi yanaşma uzunmüddətli sabitliyi təmin edir. Elm və təhsilin bu istiqamətdə təsiri xüsusilə iqtisadi islahatların aparılması, idarəetmə sisteminin rəqəmsallaşdırılması və strateji planlaşdırmanın tətbiqi zamanı özünü göstərir. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin əsas tendensiyalarından biri süni intellekt, böyük verilənlər və informasiya texnologiyalarına əsaslanan qərarvermə modellərinin tətbiqidir. Bütün bunlar yalnız yüksək səviyyəli elmi və texnoloji biliklərə malik kadrların iştirakı ilə mümkündür.

Elm və təhsilin dövlət idarəçiliyinə təsirinin mühüm nəticələrindən biri də meritokratiya prinsiplərinin güclənməsidir. Meritokratiya- idarəetmədə bilik və bacarıq əsasında yüksəliş deməkdir. Elm və təhsil inkişaf etdikcə cəmiyyətdə savad, peşəkarlıq və intellektual səviyyə əsas dəyərə çevrilir. Bu isə idarəetmədə ədalətli və səmərəli kadr siyasətinin qurulmasına imkan yaradır. Təhsil sistemi bu mənada sosial lift rolunu oynayır-istedalı və savadlı gənclər bilikləri sayəsində dövlət idarəçiliyində yüksəlmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə, elm və təhsil dövlət aparatında nepotizm və şəxsi maraqların deyil, bilik və bacarığın üstünlük təşkil etməsinə şərait yaradır. Elm və təhsil hər bir dövlət idarəçiliyinin əsas intellektual dayağı kimi çıxış edir. Dövlətin uğurlu idarə olunması üçün yalnız siyasi iradə və hüquqi mexanizmlər deyil, həm də elmi əsaslandırılmış qərarlar tələb olunur. İdarəetmə mədəniyyəti, qərarların keyfiyyəti, dövlət siyasətinin strategiyası elmi yanaşma və elmi təhlil səviyyəsindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahələrinin inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası və Elm haqqında Qanun” bu sahədə əsas hüquqi bazanı formalaşdırmışdır. Təhsil sistemində keyfiyyətin artırılması, beynəlxalq akkreditasiyanın genişləndirilməsi və innovativ yanaşmaların tətbiqi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini formalaşdırır. Elm sahəsində həyata keçirilən proqramlar dövlətin elmi potensialını

gücləndirmişdir. Elm və təhsil hər bir xalqın və dövlətin davamlı inkişafının, iqtisadi rifahının və milli müstəqilliyinin təminatçısıdır.

Müstəqillik dövründə elm və təhsil islahatları:

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra elm və təhsil sahəsində mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatların əsas məqsədi milli maraqlara uyğun, müasir tələblərə cavab verən, beynəlxalq standartlara inteqrasiya olunmuş elm və təhsil sistemi formalaşdırmaq olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, ölkədə təhsil sisteminin milliləşdirilməsi, latın qrafikasına keçid, milli dəyərlərin tədrisində önə çəkilməsi kimi vacib addımlar atılmışdır.

1990-cı illərin sonlarından etibarən ölkədə təhsil islahatları geniş miqyas almışdır. Boloniya prosesinə qoşulmaqla Azərbaycan təhsil sistemi Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiya etmişdir. Təhsil Nazirliyinin rəhbərliyi altında həyat keçirilən “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (2013) innovativ və bilik əsaslı iqtisadiyyatın formalaşması üçün zəmin yaratmışdır[4]. Eyni zamanda Heydər Əliyev Fondu və digər ictimai qurumlar təhsil infrastrukturunun modernləşməsinə ciddi dəstək vermişdir. 1999-cu ildə qəbul edilən “Təhsil sahəsində İslahat Proqramı” bu istiqamətdə dönüş nöqtəsi oldu[1, s.20]. Tədris planları yeniləndi, yeni fənlər əlavə olundu, müəllim hazırlığı və qiymətləndirmə sistemi təkmilləşdirildi. Ali təhsildə ikipilləli (bakalavr və magistratura) sistemə keçid, qəbulun test üsulu ilə aparılması, universitetlərin muxtariyyətinin artırılması kimi tədbirlər təhsilin şəffaflığını və keyfiyyətini yüksəltdi. Məktəbəqədər və ümumi orta təhsildə də infrastrukturun yenilənməsi, dərsliklərin və kurikulumların müasirləşdirilməsi istiqamətində ciddi irəliləyişlər əldə olundu.

Bütün bu addımların nəticəsində Azərbaycanda elm və təhsil sahəsi müstəqillik dövründə keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Lakin maliyyələşmə, bölgələrarası fərqlər, elmin kommersiyalaşdırılması və kadr hazırlığı kimi problemlər hələ də aktual olaraq qalır. Ümumilikdə həyata keçirilən islahatlar Azərbaycan Respublikasında elmin və təhsilin inkişafını təmin etmiş, milli identitəyə söykənən, eyni zamanda global trendlərlə ayaqlaşan müasir sistemin formalaşmasına ciddi zəmin yaratmışdır. Azərbaycan təhsili milli və ümumbəşəri dəyərlər, demokratik, dünyəvi prinsiplər əsasında xalqımızın tarixinə milli ənənələrinə müvafiq şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan Dövlət Təhsil siyasətinin əsas məqsədi milli təhsilimizin inkişafına imkan və şərait yaratmaqdan ibarət olmuşdur[2, s.7].

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda idarəetmənin elmə əsaslanan formalarının inkişafı üçün ciddi addımlar atılmışdır. Xüsusilə , iqtisadi planlaşdırma, təhsil siyasəti, sosial müdafiə, ekoloji idarəetmə və texnoloji modernləşmə istiqamətlərində qəbul olunan dövlət proqramlarının hazırlanmasında elmi tədqiqatların və ekspert analizlərinin rolu artmışdır. Dövlət qərarlarının qəbulunda elmi müəssisələrin , universitetlərin və analitik mərkəzlərin tövsiyələri nəzərə alınmağa başlamışdır ki, bu da idarəetmənin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

Bütün bu amillər birlikdə göstərir ki, elm və təhsil yalnız sosial mədəni sahələrdə deyil, həm də siyasi və ideoloji sistemin əsas dayaqlarıdır. Dövlətin möhkəmliyi, idarəetmənin effektivliyi, milli ideologiyanın sabitliyi və cəmiyyətin mənəvi birliyi elm və təhsilin səviyyəsindən aslıdır. Elm dövlətin beyni, təhsil isə onun ruhudur. Elm olmadan idarəetmə kor, təhsil olmadan ideologiya zəif olur. Buna görə də müasir dövrdə Azərbaycan dövləti elmi və təhsili milli təhlükəsizliyin, strateji inkişafın və ideoloji sabitliyin mühüm elementi kimi qəbul edir.

Nəticə etibarilə elm və təhsil dövlət idarəçiliyinə intellektual dərinlik, milli ideologiyaya isə məzmun və istiqamət verir. Onlar bir-birini tamamlayan iki qüvvədir: elm ideologiyayı rəşional əsalarla zənginləşdirir, təhsil isə onu cəmiyyətə yayır. Elmi düşüncə və maarifli vətəndaş kütləsi olmadan nə effektiv idarəetmə, nə də sabit ideoloji sistem mövcud ola bilər. Elm və təhsilin inkişafı dövlətin gələcəyinə qoyulan ən dəyərli investisiyadır, çünki bu sahələr yalnız bu gün deyil, həm də gələcək nəsillərin dünyagörüşünü və dövlətçilik şüurunu formalaşdırır.

Rəqəmsallaşma və İnnovasiyaların dövlətçilikdə rolu:

XXI əsr dövlət idarəçiliyinin əsas çağırışlarından biri sürətlə dəyişən texnoloji mühitə uyum verməkdir. Rəqəmsallaşma dövlət orqanların, xidmətlərinin, siyasətlərinin və idarəetmə mexanizmlərinin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə yenilənməsi bu çağırışın cavabıdır. İnnovasiyalar isə bu yenilənmənin hərəkətverici qüvvəsidir; yeni texnologiyalar , proseslər, idarəetmə modelləri , data alitikası, süni intellekt və sair. Dövlətçilikdə rəqəmsallaşma və innovasiyaların rolu çoxşaxəlidir.

Dövlətçilikdə rəqəmsallaşmanın əsas məqsədi vətəndaş yönümlü, şəffaf və effektiv idarəetməni təmin etməkdir. Elektron hökumət, e-xidmətlər, rəqəmsal sənəd dövriyyəsi, data əsaslı qərarvermə, süni intellektin idarəetməyə inteqrasiyası bu məqsədlərə xidmət edən vasitələrdir.

Məsələn, vətəndaşların müxtəlif dövlət orqanlarına getmədən, onlayn formada sənəd əldə etməsi və ya ödəniş aparması artıq bir çox ölkədə adi hal almışdır. Bu, həm vətəndaş üçün rahatlıq yaradır, həm də dövlət üçün resurs qənaətinə səbəb olur. Rəqəmsallaşma həmçinin dövlətin daxili iş mexanizmləri

optimallaşdırır. Əgər əvvəllər dövlət orqanları arasında məlumat mübadiləsi uzun prosedurlarla həyata keçilirdisə, indi vahid elektron sistemlər vasitəsilə məlumatlar dərhal paylaşılır. Bu isə idarəetmə sürətini artırır, qərarların qəbulunda operativlik yardır. Elektron sənəd dövriyyəsi, rəqəmsal arxiv sistemləri və onlayn kommunikasiya kanalları bürokratiyanı azaldır, insan amilindən asılılığı azaldır.

Rəqəmsal transformasiya həm də dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, rəqəmsallaşma dövlət idarəçiliyinin modernləşməsi üçün effektiv vasitədir. Ölkədə Asan xidmət, MyGov, e-imza və digər elektron platformalar dövlət xidmətlərinin şəffaf və sürətli göstərilməsinə imkan verir. Elektron xidmətlərə keçid vətəndaş məmnunluğunu artırmış, korrupsiya risklərini azaltmış və dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni mədəniyyət formalaşdırmışdır. Rəqəmsal transformasiya 2030 strategiyası isə bu sahədə Azərbaycanın uzunmüddətli planlarını müəyyənləşdirir[3]. Rəqəmsallaşma yalnız xidmətlərin avtomatlaşdırılması ilə məhdudlaşdırılmır. Bu prosesin əsas məqsədi idarəetmənin keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəldilməsidir. Yəni, dövlətin fəaliyyəti rəqəmsal düşüncə tərzinə əsaslanmalı, qərarlar məlumat və analizlər üzərində qurulmalıdır. Bu həm effektivliyi, həm də hesabatlılığı təmin edir. Nəticə etibarilə rəqəmsallaşma və innovasiyalar dövlətçiliyin müasir mərhələsində ayrılmaz hissəsidir. Onlar idarəetmənin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, vətəndaşla dövlət arasında yeni etimad mühiti formalaşdırır, iqtisadiyyatı gücləndirir və sosial sabitliyə töfə verir. Rəqəmsallaşma prosesinin uğuru isə yalnız siyasi idarə, strateji planlaşdırma, insan kapitalı və ictimai şüurun inkişaf səviyyəsindən aslıdır.

Dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifə texnologiyaları sadəcə tətbiq etmək deyil, onları cəmiyyətin və dövlətin uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə xidmət etdirə bilməkdir. Bu mənada rəqəmsallaşma və innovasiyalar gələcəyin dövlət modelini formalaşdıran ən güclü alətlərdir.

Nəticə

Nəticə olaraq, Azərbaycan dövlətçiliyi üçün elm və təhsilin rolu strateji önəm daşıyır. Bu sahələr yalnız iqtisadi tərəqqiyə deyil, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, mədəni irsin qorunmasına və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına xidmət edir. Dövlət siyasətinin mərkəzində bilik və innovasiya yönümlü yanaşmanın durması Azərbaycanın gələcək inkişaf modelini formalaşdıran əsas istiqamət kimi çıxış edir. Elm və təhsil həm dövlətin idarəetmə səmərəliliyini artırır, həm də milli identitetin qorunmasına, sosial sabitliyin möhkəmləndirilməsinə və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə töhfə verir. Beləliklə, Azərbaycan üçün elm və təhsil yalnız dövlətçilik üçün vacib komponent deyil, həm də strateji inkişafın aparıcı faktoru, innovasiya mərkəzlərinin və intellektual resursların əsas dayacağı, eləcə də gələcək nəsillərin dövlət və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətli vətəndaş kimi formalaşmasını təmin edən vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Müstəqillik dövründə Azərbaycan təhsili nəzəri və praktik aspektlər, Bakı-2017, 444 s
2. Səmədov A. Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı, Gəncə-2010, 498 s
3. <https://www.4sim.gov.az/az/news/342/neftden-alqoritmlere-azerbaycanin-reqemsal-mukemmellik-yolu>
4. <https://president.az/az/articles/view/9779>

Summary

The role of science and education in the formation of modern Azerbaijani statehood Mustafayeva Q.Sh.

Keywords: Science, education, reform, Heydar Aliyev Foundation, e-education, integration

Science and education are strategic areas that determine the intellectual potential of a nation. The modern statehood model of Azerbaijan is built on these two pillars. After independence, the role of science and education in the process of protecting national identity and modernizing economic and political systems in the country has gradually increased. The philosophy of statehood formed during the leadership of President Heydar Aliyev and the development course continued by his successor Ilham Aliyev ensured that science and education were accepted as a priority direction.

Резюме

Роль науки и образования в формировании современной Азербайджанской государственности Мустафаева Г.Ш.

Ключевые слова: Наука, образование, реформа, Фонд Гейдара Алиева, электронное образование, интеграция

Наука и образование являются стратегическими сферами, определяющими интеллектуальный потенциал нации. Современная модель государственности Азербайджана строится на этих двух столпах. После обретения независимости роль науки и образования в процессе сохранения национальной идентичности и модернизации экономической и политической систем страны постепенно возрастала. Философия государственности, сформированная в период правления президента Гейдара Алиева, и курс развития, продолженный его преемником Ильхамом Алиевым, обеспечили признание науки и образования приоритетным направлением.

İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

Nəsirova Sahibə İsmayıl qızı

Süleymanzadə Aydan Seymur qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, Azərbaycan

Açar sözlər: informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, dövlət idarəçiliyi, elektron hökumət, rəqəmsal transformasiya, innovasiya, şəffaflıq, ASAN xidmət.

Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyi sisteminin səmərəliliyinin artırılması və şəffaflığının təmin olunması informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Elektron hökumət, rəqəmsal xidmətlər və məlumat bazalarının integrasiyası dövlətin vətəndaşla münasibətlərində yeni keyfiyyət mərhələsi formalaşdırır. Məqalədə İKT-nin dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsində rolu, idarəetmə mexanizmlərinə təsiri, elektron hökumətin inkişaf istiqamətləri və bu prosesin sosial-iqtisadi nəticələri təhlil olunur.

Məqalədə həmçinin Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal transformasiya siyasətinin əsas istiqamətləri və “ASAN xidmət” modeli nümunəsində idarəçiliyin yenilənməsi aspektləri araşdırılır.

XXI əsrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən dövlət idarəçiliyinə ciddi təsir göstərmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar dövlətin funksiyalarını daha çevik, şəffaf və səmərəli şəkildə yerinə yetirməsinə imkan yaratmışdır [2, s.12].

İdarəetmənin modernləşdirilməsi konsepsiyası yalnız texnoloji yenilikləri deyil, həm də idarəçilik fəlsəfəsinin dəyişməsinə nəzərdə tutur. Bu baxımdan, İKT-nin tətbiqi dövlətin struktur və fəaliyyət mexanizmlərini təkmilləşdirməklə yanaşı, ictimai etimadı artırır və vətəndaş yönümlü xidmət modelini formalaşdırır [5, s.33].

İKT-nin əsas funksiyası idarəetmə prosesində informasiyanın toplanması, işlənməsi və operativ qərar qəbulunun təmin edilməsidir.

Dövlət orqanlarının informasiya sistemlərinin integrasiyası idarəetmə subyektləri arasında koordinasiyanın güclənməsinə və qərarların elmi əsaslarla qəbuluna şərait yaradır [4, s.27].

Müasir dövlət idarəçiliyində İKT aşağıdakı istiqamətlərdə mühüm rol oynayır:

İdarəetmə fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması;

Vətəndaşlarla onlayn əlaqənin genişlənməsi;

Elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqi;

Məlumat təhlükəsizliyinin təmin olunması;

Açıq məlumat (Open Data) platformalarının yaradılması.

Azərbaycan Respublikasında 2000-ci illərin əvvəllərindən “Elektron Azərbaycan” və “Elektron hökumət” strategiyalarının qəbul edilməsi bu istiqamətdə mühüm addım olmuşdur [3, s.19].

Elektron hökumət konsepsiyası dövlətin vətəndaş, biznes və digər qurumlarla münasibətlərinin rəqəmsal müstəviyə keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sistemin əsas məqsədi dövlət xidmətlərinə operativ və şəffaf çıxışı təmin etməkdir.

Azərbaycan Respublikasında elektron hökumətin formalaşmasının əsas mərhələləri:

İnfrastrukturun yaradılması (2003–2008) – informasiya sistemləri və şəbəkə mühitinin qurulması;

Elektron xidmətlərin tətbiqi (2008–2013) – onlayn resurslar və dövlət portalının istifadəyə verilməsi; Rəqəmsal transformasiya mərhələsi (2013–indiki dövr) – “ASAN xidmət”, “myGov”, “e-İmza” və “GovTech” layihələrinin həyata keçirilməsi [5, s.54].

Bu modelin tətbiqi nəticəsində dövlət idarəçiliyində korrupsiya riskləri azalmış, vətəndaş məmnunluğu yüksəlmiş, xidmətlərin keyfiyyəti və səmərəliliyi artmışdır [1, s.46].

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dövlət idarəçiliyinə inteqrasiyası yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsidir. Rəqəmsal idarəetmə, dövlətin fəaliyyətini avtomatlaşdırmaqla yanaşı, vətəndaşların sosial rifahına, iqtisadi münasibətlərin səmərəliliyinə və dövlət resurslarının ədalətli bölüşdürülməsinə birbaşa təsir göstərir [2, s.38].

Rəqəmsal idarəetmə dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına xidmət edən əsas mexanizmlərdəndir. Elektron xidmətlərin tətbiqi, sənəd dövriyyəsinin avtomatlaşdırılması və məlumat bazalarının inteqrasiyası nəticəsində idarəetmədə vaxt itkisi və maddi xərclər əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Elektron hökumət platformaları dövlət büdcəsinin idarə olunmasında şəffaflıq yaradaraq, maliyyə axınlarına nəzarəti gücləndirir və korrupsiya risklərini minimuma endirir [5, s.42].

Dünya Bankının məlumatlarına görə, elektron idarəetməyə keçid dövlət xidmətlərinin göstərilməsində səmərəliliyi 30–40% artırır. Azərbaycan təcrübəsində bu göstəricinin daha yüksək olması “ASAN xidmət” modelinin uğurlu tətbiqi ilə izah edilir. Bu modelin fəaliyyətə başlaması nəticəsində dövlət resurslarının istifadəsində qənaətlilik təmin olunmuş, dövlət büdcəsində əlavə gəlir mənbələri yaranmışdır.

Beləliklə, İKT-nin tətbiqi dövlətin iqtisadi idarəetmə funksiyalarının optimallaşdırılmasına, makroiqtisadi sabitliyin gücləndirilməsinə və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına zəmin yaratmışdır [4, s.57].

Rəqəmsal idarəetmə və elektron xidmətlərin tətbiqi vətəndaşların sosial rifahına birbaşa təsir göstərir. Dövlət xidmətlərinin onlayn rejimdə əlçatanlığı, insanların gündəlik həyatında bürokratik maneələrin azalmasına, vaxt itkisinin minimuma enməsinə və xidmət mədəniyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Bu, vətəndaş məmnunluğunun artmasına və dövlət orqanlarına etimadın möhkəmlənməsinə şərait yaradır [3, s.61].

Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən elektron xidmətlər (məsələn, elektron qeydiyyat, sosial ödənişlərin onlayn həyata keçirilməsi, elektron təhsil və səhiyyə sistemləri) vətəndaşların dövlət strukturlarına müraciət imkanlarını sadələşdirmiş, regionlararası bərabərliyi təmin etmişdir.

Bu, həm də sosial inklüzivliyi – yəni müxtəlif sosial təbəqələrin dövlət xidmətlərindən bərabər şəkildə yararlanmaq imkanını gücləndirmişdir.

Digər tərəfdən, rəqəmsal idarəetmə vətəndaş iştirakçılığını artırır. Açıq məlumat platformaları və “elektron iştirak” (e-participation) sistemləri insanların dövlət qərarlarının qəbuluna dolayısı ilə təsir imkanlarını genişləndirir.

Bu isə ictimai nəzarətin artmasına, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına və demokratik dəyərlərin güclənməsinə xidmət edir [1, s.68].

Rəqəmsal idarəetmə regionların iqtisadi inkişafında da mühüm rol oynayır. Elektron xidmətlər regionlarda yaşayan vətəndaşların mərkəzi orqanlara gəlmədən dövlət xidmətlərindən istifadə etməsinə imkan verir.

“ASAN xidmət” mərkəzlərinin və “ASAN Kommunal” sisteminin ölkənin müxtəlif bölgələrində yaradılması regional bərabərliyi təmin etmiş, kənd və rayon əhalisinin dövlət xidmətlərinə çıxış imkanlarını artırmışdır.

Bu, həm də regionlarda iqtisadi fəallığın artmasına, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşmasına və investisiya cəlbəediciliyinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur [2, s.45].

Yeni zamanda, rəqəmsal idarəetmə regionlarda “ağıllı şəhər” (Smart City) və “ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyalarının həyata keçirilməsinə zəmin yaratmışdır. Bu layihələr kənd təsərrüfatı, təhsil, səhiyyə və ictimai xidmətlərin elektron idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə inkişafına imkan verir.

Nəticədə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mərkəzləşmə meyilləri azalır, regional balans və dayanıqlı inkişaf prinsipləri möhkəmlənir [3, s.53].

Rəqəmsallaşma dövlət orqanlarının idarəetmə mədəniyyətinə və vətəndaşların dövlətə münasibətinə də ciddi təsir göstərmişdir.

Övvəllər vətəndaş və dövlət münasibətləri daha çox inzibati xarakter daşıyırdısa, indi bu münasibətlər qarşılıqlı əməkdaşlıq modelinə çevrilməkdədir.

Elektron xidmətlərin tətbiqi nəticəsində dövlət vətəndaş arasında məsafə qısalmış, etimad və şəffaflıq prinsipi əsas dəyərə çevrilmişdir.

Rəqəmsal idarəetmə həmçinin dövlət aparatında hesabatlılıq və məsuliyyət mexanizmlərini gücləndirir.

Məsələn, elektron sənəd dövriyyəsi və xidmət monitorinqi sistemləri dövlət qulluqçularının fəaliyyətini şəffaf şəkildə izləməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu, idarəetmədə məsuliyyət mədəniyyətini və etik davranış normalarını formalaşdırır [4, s.63].

Bununla yanaşı, rəqəmsal idarəetmənin psixoloji təsirləri də mühümdür. Vətəndaşlar öz dövlətinə daha yaxınlaşır, dövlət aparatına inam hissi möhkəmlənir, xidmətlərin şəffaflığı isə sosial ədalət duyğusunu gücləndirir.

Beləliklə, İKT-nin idarəetməyə gətirdiyi dəyişikliklər yalnız texnoloji modernləşmə deyil, həm də cəmiyyətin sosial psixologiyasında modernləşmə meyllərinin güclənməsi ilə müşayiət olunur.

Nəticə olaraq, rəqəmsal idarəetmə dövlətin iqtisadi inkişafının dayanıqlığını, sosial sabitliyi və vətəndaş rifahını təmin edən kompleks sistemdir.

Bu prosesin uğurlu həyata keçirilməsi dövlətin texnoloji potensialı ilə yanaşı, institusional islahatların ardıcıl aparılmasından və vətəndaşların rəqəmsal savadlılığının yüksəldilməsindən asılıdır.

Azərbaycan bu istiqamətdə uğurlu model formalaşdıraraq regionda rəqəmsal idarəetmənin lider dövlətlərindən birinə çevrilmişdir.

Dövlət idarəçiliyində innovasiyaların tətbiqi təkcə texniki yeniliklərlə məhdudlaşmır; burada idarəetmə mədəniyyəti, qərarların qəbul prosesi və resursların idarə olunması metodları da yenilənməlidir.

Azərbaycanın “Rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyası – 2030” sənədində dövlət idarəçiliyinin innovativ transformasiyası prioritet kimi müəyyən edilmişdir. Bu çərçivədə “GovTech” (Hökumət texnologiyaları) platforması dövlət orqanlarının rəqəmsal integrasiyasını və açıq idarəetmə modelini təmin edir [3, s.41].

“ASAN xidmət” mərkəzləri dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi istiqamətində unikal Azərbaycan təcrübəsi kimi tanınır.

Bu model vətəndaşlara müxtəlif dövlət xidmətlərini “bir pəncərə” prinsipi ilə təqdim edir.

“ASAN xidmət”-in əsas üstünlükləri:

xidmətlərin şəffaflığı və operativliyi;

korrupsiyaya qarşı effektiv mexanizm;

vətəndaş məmnuniyyətinin yüksəldilməsi;

idarəçilikdə insan amilinin azaldılması.

Bu sistemin beynəlxalq səviyyədə “BMT-nin Dövlət Xidmətləri üzrə Mükafatı” ilə təltif olunması Azərbaycanın idarəetmə modelinin effektivliyini sübut edir [1, s.52].

Rəqəmsal idarəetmənin genişlənməsi ilə kibertəhlükəsizlik məsələləri ön plana çıxır.

Dövlət informasiya sistemlərində məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və kiberhücumlara qarşı dayanıqlı infrastrukturun qurulması vacibdir.

Bu məqsədlə “Azərbaycan Respublikasında Kibertəhlükəsizlik Strategiyası (2023–2027)” qəbul edilmişdir.

Strategiya dövlətin informasiya sistemlərinin müdafiəsini gücləndirməyi, milli kibermərkəzin fəaliyyətini genişləndirməyi nəzərdə tutur [4, s.48].

Dövlət idarəçiliyinin modernləşməsi üçün insan resurslarının rəqəmsal savadlılığı əsas şərtidir.

İdarəetmədə çalışan kadrların İKT bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə mütəmadi təlimlər, sertifikatlaşdırma proqramları və rəqəmsal idarəetmə modulları tətbiq edilir.

Bu, idarəetmədə səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, vətəndaş mərkəzli xidmətlərin keyfiyyətini də yüksəldir [5, s.63].

Informasiya-kommunikasiya texnologiyaları dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi prosesində strateji əhəmiyyət daşıyır.

Onların tətbiqi idarəetmədə şəffaflığı, səmərəliliyi və vətəndaş məmnunluğunu təmin edir. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, “ASAN xidmət”, “myGov” və digər layihələr dövlətin idarəçilik mədəniyyətində köklü dəyişikliklər yaradır.

Gələcəkdə rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin daha da təkmilləşdirilməsi, süni intellekt və böyük verilənlər texnologiyalarının tətbiqi ilə idarəetmənin yeni mərhələyə qədəm qoyacağı gözlənilir.

Beləliklə, İKT yalnız idarəetmənin texnoloji bazası deyil, həm də demokratik və şəffaf dövlət modelinin formalaşmasının əsas dayağıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya (2024). Dövlət idarəçiliyində modern yanaşmalar və “ASAN xidmət” modeli. Rəsmi hesabat.
2. Əliyev, R. (2021). Elektron hökumət və idarəetmənin səmərəliliyi. Bakı: Elm nəşriyyatı.

3. Həsənlı, T. (2023). İnnovasiyalar və dövlət idarəçiliyinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm və Təhsil
4. Qasimov, E. (2022). Rəqəmsal transformasiya və kibertəhlükəsizlik. Bakı: Təhsil.
5. Məmmədova, S. (2020). Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyalarının tətbiqi. Bakı: Qanun.

Summary

Information and communication technologies and modernization of public administration Nasirova S.I., Suleymanzade A.S.

Keywords: *information and communication technologies, public administration, e-government, digital transformation, innovation, transparency, ASAN service*

The article notes that in modern times, increasing the efficiency and ensuring transparency of the public administration system is closely related to the application of information and communication technologies (ICT). The integration of e-government, digital services and databases forms a new qualitative stage in the state's relations with citizens. The article analyzes the role of ICT in the modernization of public administration, its impact on management mechanisms, the development directions of e-government and the socio-economic consequences of this process.

The article also examines the main directions of the digital transformation policy in the Republic of Azerbaijan and the aspects of management renewal on the example of the "ASAN service" model.

Резюме

Информационные и коммуникационные технологии и модернизация государственного управления Насирова С.И., Сулейманзаде А.С.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, государственное управление, электронное правительство, цифровая трансформация, инновации, прозрачность, служба ASAN*

В статье отмечается, что в современном мире повышение эффективности и обеспечение прозрачности системы государственного управления тесно связано с применением информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Интеграция электронного правительства, цифровых услуг и баз данных формирует новый качественный этап во взаимоотношениях государства с гражданами. В статье анализируется роль ИКТ в модернизации государственного управления, их влияние на механизмы управления, направления развития электронного правительства и социально-экономические последствия этого процесса.

В статье также рассматриваются основные направления политики цифровой трансформации в Азербайджанской Республике и аспекты обновления управления на примере модели «ASAN-служба».

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN MÜDAFİƏ SİYASƏTİNDƏ YENİ YANAŞMALAR

Novruzlu Elmin Əliyər

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Elmin.novruzlu@sdu.edu.az

Açar sözlər: *müdafiə siyasəti, təhlükəsizlik, hərbi islahatlar, Qarabağ, ordu quruculuğu, regional sabitlik*

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın müdafiə siyasətində köklü dəyişikliklər həyata keçirildi. Ənənəvi çağırış ordusu sistemi tədricən peşəkar bir modelə əvəz olundu və silahlı qüvvələrin daha çevik və səmərəli idarə olunmasını təmin etdi. Müasir hərbi texnologiyaların — xüsusilə pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA), süni intellektə əsaslanan idarəetmə sistemlərinin və radioelektron mübarizə vasitələrinin tətbiqi Azərbaycanın hərbi üstünlüyünü xeyli gücləndirib. Yerli müdafiə sənayesinin inkişafı daxili istehsal yolu ilə ölkənin silah ehtiyaclarını ödəməyə imkan verdi. Eyni zamanda, azad edilmiş ərazilərdə hərbi-strateji infrastruktur yaradılmış, sərhədlərin təhlükəsizliyi möhkəmləndirilmiş və minalardan təmizləmə işləri aparılmışdır. Beynəlxalq Hərbi əməkdaşlıq genişlənilib: Türkiyə, İsrail və Pakistan kimi ölkələrlə əlaqələr dərinləşib, birgə təlimlər və təcrübə mübadiləsi aparılır.

II Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın müdafiə siyasətində köklü yeniliklər tətbiq edildi. Ənənəvi çağırışlı ordu sistemindən peşəkar ordu modelinə keçid həyata keçirildi, bu isə hərbi qüvvələrin daha çevik və effektiv idarə olunmasına şərait yaratdı. Müasir döyüş texnologiyalarının, xüsusilə pilotsuz uçuş aparatları (PUA), süni intellektə əsaslanan idarəetmə sistemləri və elektron müharibə vasitələrinin istifadəsi Azərbaycanın üstünlüyünü artırdı. Yerli müdafiə sənayesi inkişaf etdirilərək ölkənin silah ehtiyacları daxildən qarşılamağa başladı. Eyni zamanda, azad edilmiş ərazilərdə hərbi-strateji infrastrukturalar quruldu, sərhəd təhlükəsizliyi gücləndirildi və mina təmizləmə işləri aparıldı. Beynəlxalq əməkdaşlıq isə genişləndi; Türkiyə, İsrail və Pakistanla hərbi texniki sahədə əlaqələr dərinləşdi, birgə təlimlər və təcrübə mübadiləsi artırıldı.

1990-cı illərin başlanğıcında baş vermiş Qarabağ müharibəsi Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin itirilməsi ilə nəticələndi. O dövrdə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etsə də hakimiyyətdə olan insanların səriştəsizliyi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Xalqın ümid yeri olan ulu öndərin hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan və düşmən Ermənistan arasında atəşkəsin imzalanması ilə nəticələndi. Ulu öndər Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün iqtisadi, ordu, siyasi sahələrdə islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində tədbirlər planı hazırladı və Azərbaycan dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə müqavilələr imzaladı. Qısa müddətdə Azərbaycanda daxili çəkişmələr və separatizm meyilləri aradan qaldırıldı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin başladığı siyasəti tam həyata keçirməyə təəssüf ki, ömür vəfa etmədi. Ulu öndər Heydər Əliyevdən sonra hakimiyyətə gələn cənab prezident İlham Əliyev yarıda qalmış bütün məsələlərin həlli istiqamətində işləri davam etdirdi. Azərbaycanın qarşısında duran əsas amal itirilmiş torpaqların işğaldan azad edilməsi idi və əsas niyyət müharibə olmadan sülh əsasında bu proseslərin başa çatdırılması idi. Lakin Ermənistan tərəfi öz havadarlarına arxalanaraq hər zaman bu prosesin sülh yolu ilə başa çatdırılması niyyətində deyildilər. Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan 2018-ci il çıxışı zamanı Qarabağın Ermənistan torpağı olduğunu qeyd etməsi dövlətlər arasında vəziyyəti daha da dəhşətli vəziyyətə saldı. 2020-ci ilin sentyabrında Azərbaycan sərhədlərini pozan Ermənistan tərəfi yeni torpaqların işğalı istiqamətində niyyətindən əl çəkmədi. 2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də başlayan 44 günlük Vətən Müharibəsi Azərbaycanın hərbi və siyasi tarixi baxımından həlledici məqam oldu. Bu müharibə yalnız ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələnmədi, həm də ölkənin müdafiə və təhlükəsizlik siyasətində əsaslı dönüş nöqtəsinə çevrildi [3, s. 14].

Müharibə gedişində əldə edilən təcrübə göstərdi ki, müasir texnologiyaların tətbiqi və çevik komanda idarəetməsi müasir münaqişələrdə əsas amillərdən biridir. Xüsusilə pilotsuz uçuş aparatlarının istifadəsi, real vaxtda koordinasiya və elektron müharibə sistemlərinin tətbiqi Azərbaycanın üstünlüyünü təmin edən əsas faktorlar sırasında idi. Danılmaz fakt idi ki, Azərbaycan tərəfi müharibədə itkilərin daha az olması məqsədilə uzun müddət iqtisadi sahələrdə olan gəlirlərin böyük qismini ən son dövr müharibə texnikalarının alınmasına sərf etmişdi [2, s. 58].

Müharibədən sonrakı dövrdə müdafiə konsepsiyasında bir sıra mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklərin əsasını Peşəkar ordu modelinə keçid təşkil etdi. Ənənəvi çağırışlı ordu sistemindən tədricən imtina edilərək daimi xidmət göstərən hərbiçilərdən ibarət struktur formalaşdırılır. Peşəkar ordu sisteminin təşkili döyüş meydanında daha çevik işlərin həyata keçirilməsini formalaşdıran əsas amillərdəndir [5, s. 47].

Demək olar ki, yerli müdafiə sənayesinin inkişaf etdirilməsi və yüksək texnologiyaların tətbiqi yeni müdafiə strategiyasının əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Süni intellektə əsaslanan idarəetmə sistemləri, yerli istehsal PUA-lar və elektron müharibə alətləri artıq Azərbaycanın hərbi arsenalına daxil edilməkdədir. [2, s. 61].

Azad edilmiş ərazilərdə hərbi-strateji infrastrukturun qurulması da müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu ərazilərdə yeni hərbi hissələr yaradılması, sərhədin təhlükəsizliyi təmin olunması, mina təmizləmə işləri paralel aparılır və dağlıq ərazilərə uyğunlaşdırılmış hərbi hazırlıq tədbirləri həyata keçirilməkdədir [6, s. 22].

Post-münaqişə dövründə Azərbaycanın beynəlxalq hərbi əməkdaşlığı da daha da genişlənmişdir. Xüsusilə Türkiyə ilə birgə təlimlərin sayı artmış, hərbi texniki dəstək və təcrübə mübadiləsi dərinləşdirilmişdir [1, s. 33]. Bununla yanaşı, İsrail və Pakistan kimi ölkələrlə də müdafiə sahəsində əməkdaşlıq davam etdirilir, ordu arsenalına yeni və ən son texnologiyalara malik silahlar daxil edilir.

Azərbaycan həmçinin beynəlxalq platformalarda – xüsusilə Qoşulmama Hərəkatında – təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı öz mövqeyini daha aydın və prinsipial şəkildə ifadə etməyə başlamışdır [4, s. 11]. Bu, ölkənin beynəlxalq nüfuzunun artmasına və təhlükəsizlik məsələlərində təşəbbüskar rol oynamasına şərait yaradır.

Beləliklə, Qarabağ müharibəsindən sonra formalaşan müdafiə strategiyası Azərbaycanın yalnız hərbi gücünü artırmır, eyni zamanda regional sabitliyin təminatında aparıcı faktora çevrilməsinə xidmət edir. Yeni

müdafiə modeli çevik, texnologiyaya əsaslanan və beynəlxalq tərəfdaşlıqlara açıq bir sistemdir. Sonda qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Ali baş komandan İlham Əliyev tapşırığı ilə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş torpaqlarda yenidənqurma işləri həyata keçirilir və insanlar doğma torpaqlarına ardıcıl formada köç prosesini həyata keçirirlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, T. (2023). “Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığının yeni mərhələsi” // Cənubi Qafqazda Sülh və Təhlükəsizlik, №1, s. 30–38.
2. Əliyev, E. (2021). “Müasir dövrdə hərbi texnologiyaların inkişafı və Azərbaycanın müdafiə strategiyası” // Təhlükəsizlik və Müdafiə Araşdırmaları Jurnalı, №3, s. 55–63.
3. Həsənlı, C. (2021). Qarabağ müharibəsinin geosiyasi nəticələri. Bakı: Qanun Nəşriyyatı. – 156 s.
4. Quliyev, N. (2022). “Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik siyasəti və regional mövqeyi” // Beynəlxalq Münasibətlər və Qlobal Siyasət, №2, s. 10–19.
5. Məmmədov, R. (2022). Azərbaycanın müdafiə siyasəti: çağırışlar və strateji yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil. 204 s.
6. Süleymanlı, A. (2021). Azad edilmiş ərazilərin təhlükəsizlik sistemləri. Gəncə: “Azərbaycan” nəşriyyatı. –118 s.

Summary

New approaches in Azerbaijan's defense policy after the second Karabakh war Novruzlu E.A.

Keywords: *defense policy, security, military reforms, Karabakh, army building, regional stability*

After the Second Karabakh War, Azerbaijan implemented fundamental changes in its defense policy. The traditional conscription-based army system was gradually replaced with a professional military model, allowing for more flexible and efficient command and control. The use of modern warfare technologies—particularly unmanned aerial vehicles (UAVs), artificial intelligence-based control systems, and electronic warfare tools—significantly increased Azerbaijan's military advantage. The local defense industry was developed to meet the country's armament needs domestically. At the same time, military-strategic infrastructure was established in the liberated territories, border security was strengthened, and mine clearance operations were carried out. International military cooperation also expanded, with deepening ties and joint exercises conducted with countries such as Turkey, Israel, and Pakistan

Резюме

Новые подходы в оборонной политике Азербайджана после второй Карабахской войны Новрузлу Э.А.

Ключевые слова: *оборонная политика, безопасность, военные реформы, Карабах, строительство армии, региональная стабильность*

После Второй Карабахской войны в оборонной политике Азербайджана были реализованы коренные изменения. Традиционная система призывной армии была постепенно заменена на профессиональную модель, что обеспечило более гибкое и эффективное управление вооружёнными силами. Применение современных военных технологий — особенно беспилотных летательных аппаратов (БПЛА), систем управления на основе искусственного интеллекта и средств радиоэлектронной борьбы — значительно усилило военное преимущество Азербайджана. Развитие местной оборонной промышленности позволило удовлетворять потребности страны в вооружении за счёт внутреннего производства. Одновременно была создана военно-стратегическая инфраструктура на освобождённых территориях, укреплены безопасность границ и проведены работы по разминированию. Международное военное сотрудничество расширилось: углубились связи с такими странами, как Турция, Израиль и Пакистан, проводятся совместные учения и обмен опытом.

AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ (1991-2025-Cİ İLLƏR)

Səlimov Şirxan Dadaş oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

salimov.shirxan@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan -ABŞ münasibətləri, strateji tərəfdaşlıq, enerji təhlükəsizliyi, Əsrin müqaviləsi, Bakı -Tbilisi - Ceyhan kəməri, Zəngəzur dəhlizi, regional sülh və sabitlik*

Məqalədə 1991-2025-ci illərdə Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin formalaşması və inkişafı təhlil edilir. SSRİ-nin dağılmasından sonra diplomatik əlaqələr quruldu və siyasi, iqtisadi, enerji və müdafiə sahələrində əməkdaşlıq genişləndi. "Əsrin müqaviləsi", Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri və "Trump Dəhlizi" kimi layihələr tərəfdaşlığın mühüm mərhələlərinə çevrilib. 2025-ci ildə üçtərəfli Bəyannamənin imzalanması regionda sülhün və integrasiyanın yeni mərhələsinə açaraq, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərini strateji səviyyəyə qaldırdı.

XX əsrin sonlarında dünya miqyasında baş verən dərin geosiyasi dəyişikliklər, xüsusilə də 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni siyasi və iqtisadi reallıqların meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu hadisə nəticəsində beynəlxalq arenada birtərtibli dünya nizamı formalaşdı və ABŞ qlobal siyasətdə əsas aparıcı güc mövqeyini möhkəmləndirdi. Yeni geosiyasi reallıqlar fonunda postsovet məkanında, o cümlədən Cənubi Qafqazda qüvvələr nisbətinin yenidən müəyyənləşməsi prosesi başladı. Strateji mövqeyə, zəngin təbii ehtiyatlara və mühüm nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinə malik olan bu region qlobal siyasətin diqqət mərkəzinə çevrildi. Rusiya, ABŞ, İran və Türkiyə kimi regional və qlobal güclərin maraqlarının toqquşduğu Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Azərbaycan, beynəlxalq rəqabətin yeni mərkəzlərindən birinə çevrildi.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri beynəlxalq aləmdə tanınmaq, suverenliyini qorumaq və iqtisadi sabitliyi bərpa etmək idi. Bu kontekstdə dünyanın aparıcı dövləti olan ABŞ-la qarşılıqlı münasibətlərin qurulması Azərbaycanın xarici siyasət kursunun prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Müstəqillikdən sonra dərin iqtisadi böhran və siyasi qeyri-sabitlik şəraitində fəaliyyət göstərən Cənubi Qafqaz dövlətləri – xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstan – regionda sabitliyin bərpası, iqtisadi inkişafın təmin olunması və beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi məqsədilə ABŞ-la çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafında maraqlı idilər. Beləliklə, SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini ABŞ-la münasibətlərin qurulması və genişləndirilməsi təşkil etməyə başladı [8, s. 1610].

Vaşinqton üçün postsovet məkanında yerləşən yeni müstəqil dövlətlər arasında enerji ehtiyatları ilə zəngin və geostrateji baxımdan mühüm mövqeyə malik Azərbaycan xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. ABŞ üçün bu marağı artıran əsas amillərdən biri regionda təsir imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, Azərbaycanın Rusiya və İran kimi qonşu dövlətlərin siyasi və iqtisadi təzyiqlərindən uzaqlaşmasına dəstək vermək idi. Beləliklə, enerji resurslarının təhlükəsiz şəkildə beynəlxalq bazarlara çıxarılması, regional sabitliyin qorunması və iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması məsələləri ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində mühüm yer tuturdu.

Azərbaycan isə öz növbəsində müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasətində ABŞ-la əməkdaşlığa xüsusi önəm verməyə başladı. Bu əməkdaşlıq yalnız siyasi və təhlükəsizlik sahələri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda iqtisadi sferada da genişlənirdi. ABŞ-la iqtisadi əlaqələrin qurulması Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyasını sürətləndirməklə yanaşı, ölkənin enerji potensialının səmərəli şəkildə istismarına və iqtisadi inkişafın təmin olunmasına şərait yaratdı [14].

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası ilə Amerika Birləşmiş Ştatları arasında diplomatik münasibətlər rəsmi şəkildə təsis olundu. Bununla belə, həmin ilin sonlarında ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi "Azadlığı Müdafiə Aktı"na ("Freedom Support Act") əlavə edilən 907-ci düzəliş ikitərəfli münasibətlərin ilkin mərhələsində ciddi siyasi maneə rolunu oynadı. Sözügedən düzəlişdə Azərbaycanın guya Ermənistanı "blokada şəraitində saxlaması" iddia olunur və bu əsasla ABŞ hökumətinin Azərbaycana birbaşa dövlət yardımını qadağan edən müddəa təsbit edilirdi.

Bu qərar Azərbaycan ictimaiyyətində ABŞ-ın regiondakı siyasətində obyektivlik prinsiplərinə əməl etmədiyi və ikili standartlar tətbiq etdiyi barədə fikir formalaşdırdı. Nəticədə iki ölkə arasındakı münasibətlərdə müəyyən gərginlik və soyuqluq yarandı. Bununla belə, diplomatik əlaqələr tamamilə dayandırılmadı; hər iki tərəf münasibətlərin bərpası və qarşılıqlı etimadın formalaşdırılması istiqamətində addımlar atmağa səy göstərirdi. Lakin həmin dövrdə regional münaqişələrin gedişi və geosiyasi şərait bu səylərin uzunmüddətli və ardıcıl xarakter almasına imkan vermədi [2].

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illəri siyasi qeyri-sabitlik, dərin iqtisadi böhran və Ermənistanla davam edən silahlı toqquşmalarla səciyyələnirdi. Lakin 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə dövlət idarəçiliyində sabitlik bərpa olundu, daxili siyasi nizam möhkəmləndirildi və xarici siyasətdə milli maraqlara əsaslanan balanslaşdırılmış kurs formalaşdı. Bu dövrdə ABŞ üçün Azərbaycanın beynəlxalq sistemə integrasiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki Xəzər dənizi hövzəsi zəngin enerji ehtiyatlarına malik olmaqla, Qərb dövlətləri üçün alternativ enerji mənbəyi və mühüm geostrateji region kimi qiymətləndirilirdi.

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin Müqaviləsi” Azərbaycanın iqtisadi inkişafında dönüş nöqtəsi olmaqla yanaşı, Qərb, xüsusilə də ABŞ ilə strateji tərəfdaşlığın əsasını qoydu. Bu müqavilə ilə Azərbaycan dünya enerji bazarına çıxış əldə etdi və beynəlxalq neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq prosesinə daxil oldu. 1990-cı illərin ikinci yarısında Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ilə 16 ölkədən olan aparıcı neft şirkətləri arasında 26 yeni hasilat və pay bölgüsü sazişi imzalandı. Bu layihələrdə ABŞ-ın “Amoco”, “Unocal”, “Pennzoil”, “Exxon”, “Chevron” və “Mobil” kimi nəhəng şirkətləri fəal iştirak edərək Azərbaycanın enerji sektorunun inkişafında mühüm rol oynadılar [2]. Bu müqavilə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, ABŞ üçün də regionda strateji mövqelərini gücləndirmək baxımından əhəmiyyətli idi.

Azərbaycan–ABŞ münasibətlərinin hərbi-siyasi istiqaməti də ikitərəfli əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1994-cü ildə Azərbaycanın NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” (Partnership for Peace) proqramına qoşulması ölkənin Qərb təhlükəsizlik sisteminə integrasiyası yolunda atılmış mühüm addım idi. Bu çərçivədə ABŞ Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində texniki, təlim və hərbi sahələrdə dəstək göstərməyə başladı [1, s. 418]. Azərbaycanın NATO-nun Əfqanıstandakı sülhməramlı missiyalarında iştirakı, həmçinin ABŞ-la təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşdığını nümayiş etdirirdi.

1997-ci ildə ABŞ administrasiyası Xəzər dənizi regionunu ölkənin milli maraqlar sisteminə daxil etməklə, bu ərazinin, o cümlədən Azərbaycanın geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyətini daha da ön plana çıxardı. Beləliklə, Xəzər hövzəsi enerji resurslarının nəzarəti və təhlükəsiz daşınması məsələləri ABŞ-ın xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrildi. Öz növbəsində Azərbaycan da beynəlxalq münasibətlər sisteminə aparıcı rol oynayan, qlobal təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşmasında mühüm paya malik olan ABŞ-la qarşılıqlı etimada əsaslanan tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsini milli maraqları baxımından məqsədəuyğun hesab edirdi. Bu dövrdə həyata keçirilən siyasət çeviklik və balans tələb edən, regional və qlobal güclər arasında Azərbaycanın strateji mövqeyini möhkəmləndirən bir istiqamət kimi dəyərləndirilə bilər [10, s. 3].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 27 iyul – 6 avqust tarixlərində Amerika Birləşmiş Ştatlarına həyata keçirdiyi rəsmi səfər iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafında dönüş nöqtəsi olmuş və ikitərəfli əməkdaşlığın yeni mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Bu səfər çərçivəsində Prezident Heydər Əliyevin Ağ Evdə, Dövlət Departamentində, Müdafiə Nazirliyində və digər rəsmi qurumlarda keçirdiyi yüksək səviyyəli görüşlərdə ABŞ siyasi dairələrinin və işgüzar çevrələrinin Azərbaycana artan marağı bir daha öz təsdiqini tapmışdır.

1997-ci il avqustun 1-də Vaşinqtonda Azərbaycan və ABŞ prezidentləri arasında baş tutan görüş zamanı siyasət, təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və ticarət sahələrində əlaqələrin dərinləşdirilməsi məsələləri müzakirə olunmuş və tərəflər arasında strateji partnyorluğun genişləndirilməsinin məqsədəuyğunluğu vurğulanmışdır. Görüşdə demokratiya prinsiplərinə sadiqlik, insan hüquqlarının qorunması, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və hüquqi dövlətin qurulması kimi istiqamətlərin Azərbaycanda dövlət quruculuğunun əsas dayaqları olduğu bildirildi. Bununla yanaşı, ABŞ hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və demokratik inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində öz mövqeyini bir daha təsdiqlədi.

Görüşdə həmçinin 1992-ci ildə qəbul olunmuş “Azadlığı Müdafiə Aktı”nın 907-ci düzəlişinin iki ölkə arasında əməkdaşlığın genişlənməsinə maneə yaratdığı qeyd edildi. ABŞ Prezidenti bu düzəlişin ləğv edilməsini zəruri hesab edərək, onun aradan qaldırılmasına dəstəyini açıq şəkildə ifadə etdi. Beləliklə, 1997-ci il səfəri Azərbaycan–ABŞ münasibətlərinin siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində daha da möhkəmlənməsi istiqamətində mühüm mərhələ kimi tarixə düşdü [3].

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalmış, bu dəyişikliklər əsasən beynəlxalq təhlükəsizlik və enerji maraqları ilə bağlı olmuşdur. Xüsusilə 2001-ci il 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra təhlükəsizlik amili ABŞ-ın xarici siyasətində prioritet istiqamətə çevrildi. Həmin hücumların ardınca Vaşinqtonun rəhbərlik etdiyi beynəlxalq koalisiyanın Əfqanıstanda həyata keçirdiyi antiterror əməliyyatlarında Cənubi Qafqaz regionu, o cümlədən Azərbaycan mühüm tranzit və logistik mərkəz rolunu oynadı.

Bu dəyişən geosiyasi şərait ABŞ–Azərbaycan münasibətlərinə də birbaşa təsir göstərdi. 2002-ci ildən etibarən ABŞ Prezidenti 1992-ci ildə qəbul olunmuş “Azadlığı Müdafiə Aktı”nın 907-ci düzəlişinin icrasını dayandırmaq səlahiyyətindən istifadə etməyə başladı. Xatırladaq ki, bu düzəliş Azərbaycana birbaşa dövlət yardımını qadağan edir və ABŞ-ın Qarabağ münaqişəsində neytral mövqe tutmasına ciddi kölgə salırdı. Lakin beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə çərçivəsində Azərbaycanın ABŞ-la əməkdaşlığı, o cümlədən terrorizmlə mübarizə sahəsində göstərdiyi dəstək nəticəsində Prezident Corc Buş 2001-ci ildən başlayaraq həmin sanksiyanın tətbiqini dayandırdı. Bu addım iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın yeni mərhələyə keçməsinə təmin etməklə yanaşı, qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsinə və ABŞ-ın Azərbaycanla tərəfdaşlıq siyasətinin dərinləşməsinə mühüm təkan verdi [9].

2001-ci ildən, yəni yeni əsrin başlanğıcından etibarən Azərbaycan ilə Amerika Birləşmiş Ştatları arasında münasibətlər strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksələrək dinamik şəkildə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə ikitərəfli əlaqələr təkcə siyasi müstəvidə deyil, həm də iqtisadi, təhlükəsizlik, regional əməkdaşlıq və müdafiə sahələrində əhatəli xarakter almışdır.

Ümumilikdə 1998–2012-ci illər arası mərhələ Azərbaycan–ABŞ münasibətlərinin sistemli şəkildə möhkəmləndiyi, qarşılıqlı etimada əsaslanan çoxşaxəli əməkdaşlığın formalaşdığı dövr kimi səciyyələnir. Bu illər ərzində tərəflər arasında siyasi dialoq intensivləşmiş, enerji və nəqliyyat layihələri üzrə birgə təşəbbüslər reallaşdırılmış, beynəlxalq təhlükəsizlik və terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət daha da dərinləşdirilmişdir. Nəticədə, iki ölkə arasında əlaqələr strateji xarakter qazanaraq regionda sabitliyin və qarşılıqlı maraqlara əsaslanan əməkdaşlığın vacib dayaqlarından birinə çevrilmişdir [7, s. 558].

Azərbaycan və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında iqtisadi əməkdaşlıq xüsusilə enerji sahəsində intensiv və qarşılıqlı maraqlara əsaslanan xarakter daşıyırmışdır. ABŞ Xəzər dənizi hövzəsində və bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycanın həyata keçirdiyi transmilli enerji layihələrində mühüm iştirakçı qismində çıxış etmişdir. Bu əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri ABŞ şirkətlərinin Xəzər dənizinin zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfiyyatı, mənimsənilməsi və hasilatı prosesində fəal iştirakı ilə bağlı idi.

Eyni zamanda, ABŞ bu enerji ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara təhlükəsiz və maneəsiz çıxışını təmin etmək məqsədilə reallaşdırılan infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində də mühüm rol oynamışdır. Bu kontekstdə Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz boru kəmərinin tikintisi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hər iki layihə Azərbaycanın enerji müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, regional integrasiyanın dərinləşməsinə və ölkənin qlobal enerji təhlükəsizliyi sistemində strateji mövqeyinin güclənməsinə xidmət etmişdir. ABŞ-ın bu prosesdəki rolu Azərbaycan–ABŞ iqtisadi tərəfdaşlığının strateji məzmununu daha da artırmışdır [7, s. 558].

Azərbaycan–ABŞ münasibətləri xüsusilə enerji təhlükəsizliyi sahəsində strateji əhəmiyyət daşıyır. Xəzər dənizinin zəngin neft və qaz ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara çıxarılması layihələrində ABŞ-ın “ExxonMobil” və “Chevron” kimi iri neft şirkətlərinin iştirakı ikitərəfli əməkdaşlığın dərinləşməsinə mühüm təkan vermişdir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan və digər enerji kəmərləri layihələri ABŞ tərəfindən davamlı dəstəklənmiş, bu isə həm Azərbaycanın enerji müstəqilliyinin təmin edilməsinə, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir. Eyni zamanda, ABŞ Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır və onun beynəlxalq hüquq çərçivəsindəki haqlı mövqeyini dəstəkləyir.

2010-cu illərdə iki ölkə arasındakı əməkdaşlıq əsasən enerji və təhlükəsizlik sahələrində intensiv xarakter daşıyırdı. Vaşinqton Azərbaycanın regional sabitlikdə və beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədəki rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Bununla yanaşı, bəzi dövrlərdə ABŞ demokratiya və insan hüquqları sahəsində tənqidi mövqelərini də ifadə etmişdir. Lakin qarşılıqlı strateji maraqlar bu münasibətlərin davamlılığını təmin etmişdir.

Donald Trampın ABŞ Prezidenti seçilməsi ilə rəsmi Vaşinqtonun Azərbaycanla münasibətlərin gələcəyi barədə ilkin qeyri-müəyyənlik yaransa da, Tramp administrasiyasının müsəlman ölkələrə qarşı radikal siyasəti və bəzi addımları Azərbaycan–ABŞ əlaqələrinin perspektivi barədə nikbin proqnozlar üçün zəmin yaratmırdı. Buna baxmayaraq, 28 may – Respublika Günü ilə əlaqədar Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə ünvanlanan təbrik məktubu rəsmi Vaşinqtonun ölkəmizin regiondakı və beynəlxalq mövqeyini, strateji əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirdiyini göstərdi.

ABŞ dünya miqyasında əsas güc mərkəzlərindən biridir və qlobal düzənin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu kontekstdə Azərbaycan–ABŞ münasibətləri strateji əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, Azərbaycan uzun illərdir beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə ABŞ-la fəal əməkdaşlıq edir və enerji sahəsində uğurlu tərəfdaşlıq qurmuşdur. Bu faktlar ikitərəfli əlaqələrin həm regional, həm də qlobal səviyyədə davamlılığını və strateji xarakterini vurğulayır [4].

Daha sonra ABŞ Prezidenti Bakı şəhərində hər il keçirilən ənənəvi neft-qaz sərgisi ilə bağlı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə növbəti məktub göndərdi. Birinci məktubda ifadə olunan məqamlar bu

yeni yazışmada da əks olundu və göstərdi ki, ABŞ-ın yeni administrasiyası sələfinin yanaşmasından fərqli olaraq Azərbaycanla daha fəal və strateji əməkdaşlıq qurmaq niyyətindədir. Bu addım iki ölkə arasında enerji və iqtisadi sahələrdə tərəfdaşlığın davamlılığını və ABŞ-ın regiondakı mövqeyinə uyğun siyasət yürütməsini nümayiş etdirir [5].

2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsi regionda geosiyasi vəziyyətin köklü şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Yeni yaranmış reallıqlar kontekstində ABŞ-ın Cənubi Qafqazda sabitlik və davamlı sülhün təmin olunmasına marağı artmış, bu isə Azərbaycanla əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Belə bir şərait iki ölkə arasında regional təhlükəsizlik və sülh təşəbbüslərinin gücləndirilməsini, həmçinin ikitərəfli münasibətlərin strateji səviyyədə inkişafını daha əlçatan etmişdir [11].

Son illərdə iki ölkə arasında münasibətlər strateji tərəfdaşlıq müstəvisində davam edir. Azərbaycan diplomatiyası uğur səlnaməsinə yenisini əlavə etdi. Yürüdülməz məqsədyönlü siyasət ölkəmizi nəinki regionda eyni zamanda dünya miqyasında sülhün və sabitliyin qarantı kimi tanıdı. Prezident İlham Əliyevin ABŞ Prezidenti Donald Trampın dəvəti ilə ABŞ-a işgüzar səfəri bir çox məsələlərə aydınlıq gətirdi.

Vaşinqtonda Azərbaycan, Ermənistan və ABŞ liderlərinin iştirakı ilə keçirilən tarixi Sammitdə üç ölkənin dövlət başçıları sülh və dövlətlərarası münasibətlərin yaradılmasına dair Birgə Bəyannaməni imzalanması, illərdir davam edən münaqişənin bitməsinə və regionda davamlı sülhün qurulmasına yönəlmiş əhəmiyyətli addımdır.

2025-ci ilin avqust ayında Prezident İlham Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına səfəri Azərbaycan-ABŞ və Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində yeni bir dövrün başlanğıcı kimi qiymətləndirildi. 7-8 avqust tarixlərini əhatə edən bu səfər zamanı Vaşinqtonda keçirilən yüksək səviyyəli görüşlər regionun gələcək siyasi və strateji arxitekturasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Uzun illər davam edən gərginlik və postmünaqişə dövrünün mürəkkəb reallıqları fonunda bu səfər Azərbaycanın xarici siyasətində barış, regional inteqrasiya və çoxşaxəli tərəfdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi mərhələsini açdı.

Səfər çərçivəsində Azərbaycan və ABŞ arasında bir sıra mühüm sənədlər imzalandı. Onlardan biri iki ölkə arasında münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəldilməsini təmin edən "Strateji Tərəfdaşlıq Xartiyası"nın hazırlanması üçün Strateji İşçi Qrupunun yaradılması barədə Anlaşma Memorandumudur. Bu sənəd yalnız enerji və təhlükəsizlik sahələrini deyil, həm də nəqliyyat, rəqəmsal infrastruktur və innovasiya kimi yeni əməkdaşlıq istiqamətlərini əhatə edirdi. Həmçinin ABŞ hökuməti "Azadlığı Müdafiə Aktı"nın 907-ci düzəlişinin tətbiqinin dayandırılmasını növbəti dəfə uzadaraq Azərbaycanla ikitərəfli əməkdaşlığın davamlılığını nümayiş etdirdi [13].

Lakin səfərin ən mühüm nəticəsi 8 avqust 2025-ci il tarixində imzalanan üçtərəfli bəyanat oldu. ABŞ Prezidenti Donald Trampın vasitəçiliyi ilə keçirilən görüşdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan Baş Naziri Nikol Paşinyan "Azərbaycan - Ermənistan arasında Barış və Dövlətlərarası Münasibətlərin Qurulması haqqında" ilkin razılaşmanı imzaladılar. Bu sənəd beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə - suverenlik, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığına - istinad edərək, iki ölkə arasında münaqişənin tamamilə diplomatik müstəviyə keçidini təsdiq etdi. ABŞ bu prosesdə vasitəçi deyil, tərəfdaş kimi çıxış edərək regionda sabitlik və inkişafın təmininə yönəlmiş yeni formatın əsasını qoydu.

Bəyanatın ən mühüm komponentlərindən biri Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında maneəsiz nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yaradılmasına dair bənd idi. Bu məsələ sənəddə "Trump Route for International Peace and Prosperity" ("Trampın beynəlxalq sülh və rifah marşrutu") adı ilə qeyd olundu və sonradan ictimai-siyasi diskursda "Tramp dəhlizi" kimi tanındı. Bu dəhliz konsepsiyası təkcə iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin bərpası deyil, həm də regionun ümumi inteqrasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu yol xətti Azərbaycan üçün Naxçıvanla quru əlaqəsinin təminatı, Ermənistan üçün iqtisadi təcriddən çıxış, ABŞ üçün isə regionda sabitliyin qorunması və təsir imkanlarının genişlənməsi baxımından strateji məna kəsb edirdi.

"Tramp dəhlizi"nin əhəmiyyəti təkcə nəqliyyat-tranzit baxımından deyil, həm də geosiyasi və iqtisadi ölçülərdə özünü göstərir. Əvvəla, bu layihə regionda uzun illərdir davam edən kommunikasiya blokadasının aradan qaldırılması baxımından tarixi addım idi. İkincisi, dəhliz Cənubi Qafqazı Yaxın Şərq və Aralıq dənizi bazarlarına birləşdirən yeni nəqliyyat marşrutu formalaşdıraraq regionun logistika və ticarət potensialını genişləndirir. Üçüncüsü, layihə yalnız fiziki infrastruktur deyil, həm də enerji və rəqəmsal kommunikasiya xətləri üçün yeni imkanlar açır ki, bu da Azərbaycanın "yaşıl enerji" və "rəqəmsal İpək Yolu" təşəbbüsləri ilə üst-üstə düşür.

ABŞ üçün bu təşəbbüs həm siyasi, həm iqtisadi, həm də geosiyasi mənada vacib idi. Bir tərəfdən Vaşinqton bu yolla Rusiyanın Cənubi Qafqaz üzərindəki ənənəvi təsirini balanslaşdırır, digər tərəfdən Çin və İran kimi aktorların artan nüfuzuna qarşı yeni iqtisadi alternativ yaradırdı. Beləliklə, ABŞ-ın regionda

rolunun yenidən güclənməsi həm iqtisadi əməkdaşlıq, həm də siyasi sabitlik baxımından müsbət təsir göstərirdi.

Üçtərəfli bəyanat həmçinin Azərbaycan - Ermənistan münasibətlərinin normallaşması baxımından mühüm dönüş nöqtəsi sayılır. İlk dəfə olaraq tərəflər beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsaslanan qarşılıqlı tanınma və əməkdaşlıq niyyətini rəsmi sənədlə ifadə etdilər. Bu, həm münaqişədən sonrakı sülh modelinə keçidin başlanğıcı, həm də bölgədə uzunmüddətli sabitliyin bərqərar olması üçün hüquqi və siyasi zəmin idi. ABŞ diplomatiyası bu razılaşmanı regionda “sabitlik doktrinası”nın əsas sütunlarından biri kimi təqdim etdi.

Azərbaycan üçün bu sənədin əhəmiyyəti həm siyasi, həm iqtisadi, həm də strateji aspektlərdə özünü göstərdi. Siyasi baxımdan o, Azərbaycanın müstəqillikdən sonra apardığı balanslaşdırılmış və pragmatik xarici siyasətin məntiqi nəticəsi idi. İqtisadi baxımdan isə yeni kommunikasiya və ticarət xətləri vasitəsilə ölkənin regional tranzit mərkəzinə çevrilməsi perspektivini gücləndirirdi. Strateji baxımdan isə ABŞ kimi fəvqəldövlətin regionda barış prosesinə birbaşa dəstək verməsi Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərini daha da möhkəmləndirdi.

Bu hadisə həm də Vaşinqtonun Cənubi Qafqazda vasitəçilik imkanlarını yenidən bərpa etməsi kimi qiymətləndirilir. Rusiya və Avropa İttifaqının zəif təsir göstərdiyi bir vaxtda ABŞ-ın fəal diplomatik iştirakı regionda yeni geosiyasi reallıqların yaranmasına gətirib çıxardı. Bununla da Azərbaycan–ABŞ münasibətləri təkcə ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsindən çıxaraq regional sabitliyin təminində qlobal tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəldi.

2025-ci ilin avqustunda Vaşinqtonda imzalanan bu üçtərəfli bəyanat həm Azərbaycan, həm də bütün region üçün sülhün, əməkdaşlığın və inkişafın rəmzinə çevrildi. Bu sənədin həyata keçirilməsi Cənubi Qafqazda yeni kommunikasiya arteriyalarının, iqtisadi layihələrin və siyasi etimad mühitinin formalaşmasına təkan verəcək. Azərbaycanın Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında yürüdüğü pragmatik və çoxvektorlu diplomatiya bu dəfə də özünü doğrultdu – ölkə həm ABŞ kimi strateji müttəfiqlə münasibətləri daha da gücləndirdi, həm də regionda uzunmüddətli sülh və sabitliyin təmininə yönəlmiş tarixi addım atdı.

Beləliklə, 2025-ci ilin avqust hadisələri Azərbaycanın beynəlxalq siyasətdə rolunun yeni mərhələyə keçdiyini göstərdi. Azərbaycan artıq təkcə enerji təminatçısı deyil, eyni zamanda regional sülh və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşmasında aparıcı aktor kimi çıxış edir. ABŞ isə bu prosesdə Azərbaycanın etibarlı tərəfdaşı və Cənubi Qafqazda sabitliyin təminatçısı kimi mövqeyini möhkəmləndirdi. “Tramp dəhlizi” konsepti, üçtərəfli bəyanat və strateji əməkdaşlıq xartiyası bu münasibətlərin gələcək inkişafı üçün möhkəm siyasi və iqtisadi əsas yaradır.

Bu gün Azərbaycan - ABŞ münasibətləri qarşılıqlı maraq və pragmatizm üzərində qurulmuş çoxşaxəli əməkdaşlıq nümunəsidir. Azərbaycanın enerji siyasəti, nəqliyyat layihələri və təhlükəsizlik təşəbbüsləri Vaşinqton üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. ABŞ üçün Azərbaycan həm Cənubi Qafqazda sabitliyin təminatçısı, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyində vacib tərəfdaşdır. Azərbaycanın ABŞ-la əməkdaşlığı isə müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi artımın davamı və beynəlxalq arenada nüfuzun artırılması baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. 1991-2025-ci illər arasında formalaşmış Azərbaycan - ABŞ münasibətləri zamanla qarşılıqlı etimad, iqtisadi maraqlar və geosiyasi əməkdaşlıq üzərində qurulmuş strateji tərəfdaşlığa çevrilmişdir. Bu münasibətlər həm regional sabitlik, həm də qlobal təhlükəsizlik baxımından mühüm dəyər daşıyır və gələcəkdə də inkişaf potensialını qoruyur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. XX əsr. Bakı, - 2006, - 464 s.
2. Ağayeva, E. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin perspektivləri <https://veteninfo.az/abs-azerbaycan-munasibetlerinin-perspektivi>
3. Azərbaycan Respublikası ilə Amerika Birləşmiş Ştatları arasında partnyorluq münasibətlərinin genişləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <https://e-qanun.az/framework/4250>
4. Azərbaycan-ABŞ dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri yüksək səviyyədədir. <https://sesqazeti.az/news/arashdirma/575223.html>
5. Cəfərli, R. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərində yeni mərhələ başlayır <https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/absh-azerbaycan-munasibetlerinde-yeni-merhele-bashlayir-182556>
6. Elmanoğlu, S. ABŞ Azərbaycanla iqtisadi əlaqələrini daha da genişləndirir. Azərbaycan.-2008.-23 dekabr, - s.1-2.
7. Həsənov, Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, - 2005, - 631 s.
8. Məmmədli, B. Böyük Buş administrasiyası dövründə ABŞ-Azərbaycan münasibətləri Vətən tarixşünaslığında. Akademik Tarix və Düşünce Dergisi, 11 (3), - 2024, - s. 1605-1629.

9. Məmmədli, M. ABŞ -Azərbaycan münasibətləri yeni mərhələdə. Beynəlxalq münasibətlərin təhlili mərkəzi. <https://aircenter.az/uploads/QuUobrLFE809.pdf>
10. Məmmədov, Ş. Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətləri: Siyasi Təhlil. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, - 2018, - s.3
11. Mirzəyev, R. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri: Strateji yanaşma və qlobal çağırışlar fonunda yeni perspektivlər <https://sia.az/az/news/politics/1246948.html>
12. Ömərov, V. Azərbaycan-ABŞ iqtisadi əlaqələri <https://sesqazeti.az/news/mia/330963.html>
13. Səfərli, M. ABŞ Azərbaycan münasibətləri yeni müstəvidə <https://www.adalet.az/az/posts/detail/abs-azerbaycan-munasibetleri-ye>
14. Zeynalabdinov, Ə. ABŞ və Azərbaycan arasında iqtisadi və enerji təhlükəsizlik sahələrində əlaqələr (1992-2000) Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Cilt:8 / Sayı:2 ss 651-663 Haziran 2021. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1644330>

Summary
Azerbaijan–US relations (1991–2025)
Salimov Sh.D.

Keywords: *Azerbaijan - US relations, strategic partnership, energy security, Contract of the Century, Baku – Tbilisi - Ceyhan pipeline, Trump Corridor, regional peace and stability*

The article analyzes the formation and development of Azerbaijan–US relations between 1991 and 2025. After the collapse of the USSR, diplomatic ties were established, and cooperation expanded in political, economic, energy, and security fields. Projects such as the “Contract of the Century,” the Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline, and the “Trump Corridor” marked key stages of partnership. The trilateral declaration signed in 2025 opened a new stage of peace and integration in the region, elevating Azerbaijan–US relations to a strategic level.

Резюме
Азербайджано-Американские отношения (1991-2025 годы)
Салимов Ш.Д.

Ключевые слова: *Азербайджано-Американские отношения, стратегическое партнёрство, энергетическая безопасность, Контракт века, нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, Коридор Трампа, региональный мир и стабильность*

В статье анализируется формирование и развитие азербайджано-американских отношений в 1991–2025 годах. После распада СССР были установлены дипломатические связи, а сотрудничество расширилось в политической, экономической, энергетической и оборонной сферах. Такие проекты, как «Контракт века», нефтепровод Баку–Тбилиси–Джейхан и «Коридор Трампа», стали важными этапами партнерства. Подписание трёхсторонней декларации в 2025 году открыло новый этап мира и интеграции в регионе, подняв отношения Азербайджана и США на стратегический уровень.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN DÖVLƏTİN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ UĞRUNDA
MÜBARİZƏSİ TARİXİNDƏN: BAKI XALQ KOMİSSARLARI SOVETİ MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYƏ
QARŞI (İYUN-İYUL-1918)

Əzimova Aygün
AMEA A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
aygun.azimova77@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan Cümhuriyyəti, bolşeviklər, daşnaklar, Qafqaz İslam Ordusu, Bakı Xalq Komissarları Soveti, Şaumyan*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 23 aylıq tarixi qısa olsa da, mübarizə ilə dolu bir tarix oldu. Cümhuriyyət elan olunarkən, Bakı quberniyası antimilli və anti-Azərbaycan siyasət yeridən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyəti altında idi. Bu zaman gənc dövlətin ən mühüm vəzifəsi Bakının azərbaycanlıların soyqırımını törədən sosialist-daşnak qüvvələrinin ağalığından azad edilməsi idi.

1918-ci ilin iyun -sentyabr aylarında Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etmək üçün apardığı əməliyyatlar Bakıda olan anti-Azərbaycan mövqeli siyasi qüvvələr- eserlər, menşeviklər, daşnaklarla

bolşeviklər arasında münasibətləri kəskinləşdirdi. Qafqaz İslam Ordusunun zəfər yürüşü son nəticədə burada bolşevik hökuməti – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin süqutu ilə nəticələndi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin antimilliy siyasəti iflasa uğradı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qarşısında duran tarixində taleyüklü məsələlərdən birincisi Bakının sosialist-daşnak qüvvələrinin hakimiyyətindən azad etmək idi. Dövlətin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi istiqamətində mühüm mərhələ olan Bakı əməliyyatı Cümhuriyyətin ölüm-qalım məsələsini həll etməli idi. May-sentyabr aylarında Qafqaz İslam Ordusu (QİO) cəbhədə əsas hissəsi erməni hərbi hissələrindən ibarət olan Qafqaz Qırmızı Ordusu ilə döyüşürdü. İyun-iyul aylarında Cümhuriyyətə qarşı hərbi əməliyyatlar Bakı Xalq Komissarlığı tərəfindən, avqust-sentyabr aylarında isə Sentrokaspi Diktaturası və ingilis hərbi qüvvələri tərəfindən aparılmışdı. Bu baxımdan Bakı əməliyyatının iki fazada həyata keçirildiyini qəbul etmək məqsədəuyğun olardı.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci ilin martından bolşevik-daşnak situativ alyansı tərəfindən azərbaycanlılara qarşı soyqırımının törədilməsindən sonra Bakıda bütün hakimiyyət Bakı Xalq Komissarları Sovetinin əlinə keçmişdi ki, bu da Bakı Sovetində cəmlənən sosialistlərin sol cinahının (bolşeviklər və sol eserlər) hakimiyyəti idi. Bu Cənubi Qafqazda rəsmi olaraq Bolşevik Rusiyasına tabe hakimiyyətin bərqərar olunması idi.

Bundan sonra Azərbaycan milli qüvvələrinin bolşevik-daşnak alyansı ilə mübarizədə təcrid olunmuş vəziyyətdə qaldığı aydın idi. Bir tərəfdən Bakıda sosialist mərkəzin fəaliyyəti, digər tərəfdən Zaqafqaziya Seymində yaranmış vəziyyət bunu göstərirdi. Məlum olduğu kimi bu zaman Cənubi Qafqazın rəsmən idarəsi gürcü, azərbaycanlı və erməni milli fraksiyaları mövcud olduğu Zaqafqaziya Seyminin əlində idi. Faktiki olaraq gürcü və erməni fraksiyasının iradəsini həyata keçirən Seymin ümumi siyasəti Osmanlı dövləti ilə 8 gün davam edən müharibəyə gətirib çıxarmış və nəticədə aprel 22-də məğlub olan Seym müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yarandığını elan etmişdi. Lakin regionda müstəqil siyasi qurumun yaradılması seymdaxili ziddiyyətlərin aradan qalxması demək deyildi. Osmanlı dövlətinin yeni sülh şərtləri irəli sürməsi faktiki olaraq bu ziddiyyətləri daha da gücləndirdi.

Mövcud vəziyyətdə Azərbaycan milli qüvvələrinin qarşısında duran ən ümdə vəzifə Bakının azad edilməsi idi və bu da yalnız Osmanlı imperiyasının köməyi ilə mümkün idi. Müsəlman fraksiyası bu səbəbdən öz nümayəndələri M. H. Hacinski və M.Ə. Rəsulzadəni Batumda işə başlayan konfransa göndərmişdi. Məsələ azərbaycanlılar üçün o dərəcədə əhəmiyyətli idi ki, hətta Azərbaycan qəzalarından çox sayda nüfuzlu şəxslər türklərdən kömək istəmək üçün Batuma getməyə təşəbbüs etməkdə idilər [3, s.66].

Belə olan halda, Bakının əldən çıxması təhlükəsini qabaqcadan hiss edən Daşnaksütyun partiyasının Seymdəki nümayəndələri Azərbaycan fraksiyası üzvləri ilə Bakının gələcək taleyini müzakirə etməyə və özləri üçün sərfəli nəticə əldə etməyə cəhd etdilər. Beləki, daşnaklar Bakıda vəziyyəti yoluna qoymağı öz üzərlərinə götürərək əvəzində Bakıda hakimiyyətin yalnız müsəlmanlara məxsus olmasının deyil, beynəlmiləl olması və erməni hərbi hissələrinin də Bakıda qalması şərtini irəli sürdülər. Lakin ermənilərin gözləntilərinin əksinə olaraq Azərbaycan fraksiyası nümayəndələri bu məsələdə “ya hər şey, ya heç nə” mövqeyində duraraq daşnaklara hər hansı güzəştə rədd etdilər [3, s.66].

Mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxılmasından və Gürcüstanın müstəqillik qərarından sonra Cənubi Qafqazın ittifaq ola bilməyəcəyini görən Seymin müsəlman fraksiyası da mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurasını yaradaraq ertəsi gün mayın 28-də cox mühüm tarixi bir addım atdı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığını elan etdi. Aydın idi ki, AXC hakimiyyətinin ən ümdə vəzifəsi öz sərhədləri daxilində hakimiyyətini tamamilə bərqərar etmək idi. Artıq məlum olduğu kimi, gənc dövlətin qarşısında duran bu mühüm vəzifəni reallaşdırmağa hərbi gücü yox idi. Buna görə də, iyunun 4-də Batum şəhərində AXC nümayəndələri və Osmanlı dövləti arasında “Sülh və dostluq haqqında” müqavilə imzalanmış və həmin müqavilənin 4-cü bəndinə əsasən Osmanlı dövləti yenidən yaranan gənc respublikaya hərbi yardım etməyi öz öhdəsinə götürmüşdü. Osmanlı dövləti regionda öz maraqları olan müttəfiqi Almanıyanın etirazına səbəb olmamaq üçün bu məsələdə ehtiyatlı davranaraq Osmanlı ordusu və Azərbaycan könüllülərindən ibarət “İslam Ordusu”nun yaradılması və hərbi əməliyyatların onun vasitəsi ilə aparılmasını qərara almışdı.

Artıq iyunun 1-də öz fəaliyyətinə əksinqilabla mübarizə donu geyindirən və müharibəyə başlamağın qaçılmaz olduğunu bildirmək üçün Bakı XKS “Türk işğalçılarına və daxili əksinqilaba qarşı mübarizə” çağırışı ilə Cənubi Qafqazın fəhlə və kəndlilərinə müraciət ünvanladı və [6, s.450-451.] Bu zaman Saritsində olan Stalin Mərkəzi hökumətin adından Şaumyana yeni mandat da göndərərək müəyyən vəziyyətlərdə “özünün bildiyi kimi hərəkət etməyi” tövsiyə etməsi [6, s.426.] onun əl-qolunu daha da açmışdı.

Beləliklə də, iyunun 5-də Bakı XKS-nin hücumu başlaması ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə qarşı müharibə başlandı. Gəncəyə hücum edən Qafqaz Qırmızı Ordusunun baş komandanı Q. Korqanov, I Qafqaz korpus komandiri S. Kazarov, korpusun qərargah rəisi Z. Avetisov idi.

Şaumyan Mərkəzdən vaxtında köməyin yetişəcəyinə ümid edirdi. Lakin Rusiyada vətəndaş müharibəsi sürət aldığından Bakıdakı bolşeviklərə lazımı yardımın edilməsi müşkül məsələyə çevrilmişdi.

Artıq iyunun 10-da Osmanlı dövlətinin göndərdiyi 5-ci Qafqaz diviziyasının Gəncəyə daşınması başa çatdı. Bundan sonra Azərbaycan hərbi qüvvələri ilə birləşmək nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə Təbrizdən Qafqaz İslam Ordusunun qərargah rəisi Nazim bəyin başçılığı altında 7 minlik qoşun buraya gətirilmişdi [9, s.218]. İyunun 14-dən etibarən isə Nuru Paşa QİO-nun əməliyyatlarına rəhbərliyi bilavasitə öz əlinə almışdı. O, əks hücumla başlayaraq Kommuna qoşunlarının arxasına keçmək və Bakını cənub taxıl rayonlarından təcrid etmək və İrana yolu bağlamaq istəyirdi [9, s.221]. Nuru paşanın başçılıq etdiyi hərbi qüvvələr 5 və 15-ci piyada diviziyası, 107-ci ehtiyat alayı, 2 sərhəd batalyonu, və 4-cu piyada diviziyasından ibarət idi [4, s.79].

İyunun 16-da Hamazaspın rəhbərlik etdiyi qüvvələrlə QİO arasında Kürdəmir ətrafında döyüş Bakı XKS ordusuna üstünlük əldə etməyə imkan verdi. Bir qədər sonra Qaraməryəm bolşevik-daşnak ordusu tərəfindən tutuldu. İyunun 23-də Sovet Rusiyasından gözlənilən hərbi yardım (4 zirehli maşın, 13 aeroplan, və s. silahlardan ibarət olan) Ter-Qabrielyanın vasitəsi ilə Bakıya çatdırılmışdı. Bu Qafqaz Qırımızı Ordusuna cəbhədə üstünlüyə imkan verdi.

Lakin QİO-nun ciddi müqaviməti Bakı XKS-nin hərbi planlarını pozurdu. Belə ki, bu zaman Bakı Soveti daxilində bir müddət sönmüş olan ziddiyyətlərin yenidən baş qaldırmasına təkan verərək Sovetin daxilində bolşeviklərə qarşı yenidən müxalif qruplaşmanın ortaya çıxmasına səbəb oldu. Beləki, burada eser, menşevik və daşnaklar alternativ yollar axtarmağa başlayaraq ısrarla alman –türk blokuna qarşı ingilisləri köməyə çağırmağı təklif edirdilər. Erməni Milli Şurası (EMŞ) bu işdə xüsusi fəallıq göstərməkdə idi. Nəticədə, bolşevik-daşnak hakimiyyətinin daxilində böhran başlamışdı.

Osmanlı-Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı ingilislərdən kömək alınması fikri Bakıda hələ 1918-ci ilin yazından ortaya çıxmışdı. İrandakı ingilis missiyasının rəhbəri L. Denstervill öz xatirələrində göstərirdi ki, hələ aprel ayının ikinci yarısında o, Həmədanda olarkən Bakı EMŞ onun yanına nümayəndə göndərərək ingilislərdən kömək istəmişdi [6, s.100].

Bakıda böhranlı vəziyyət, zəruri ərzaq mallarının, ələlxusus, çörək qıtlığına görə yaranan kəskin narazılıqlar ingilislərin dəvət edilməsi düşüncələrinin geniş yayılmasına münbit şərait yaradırdı. Bu zaman Qafqazda ingilis kəşfiyyatının işi, ələlxusus da, Bakıda bu işin təşkili artıq öz bəhrəsini verməkdə idi. Denstervil özü etiraf edirdi ki, ingilislər Həmədandan Qafqaza qədər olan bütün ərazidə bütöv bir xəfiyyə və kuryer sistemi yarada və öz düşmənlərinə qarşı uğurla fəaliyyət göstərə bilmişdilər [6, s.56]. Bakıda yaşayan keçmiş ingilis vitse-konsulu, indi isə burada siyasi intriqalar qurmaqla kəşfiyyatçı xidməti göstərən Ronald Makdonell bu istiqamətdə geniş fəaliyyət göstərirdi. O, Bakıda bolşeviklərin rəhbərləri Şaumyan və Caparidze ilə sıx ünsiyyət yarada bilmişdi [10, s.212]. Şaumyanı “özünün dostu” adlandıran Makdonell onu ingilislərin hadisələrdə mühüm rol oynaya biləcəklərinə inandırmağa çalışırdı.

Lakin Bakı XKS-ndə ingilislərdən kömək alınması məsələsində fikir ayrılığı var idi. Caparidze bu köməyin qəbul edilməsi tərəfdarı idisə, Şaumyan tərəddüddə idi və əvvəlcə buna qarşı çıxmışdı. İyunun 5-də Moskvadan təlimat aldıqdan sonra isə Şaumyan ingilis konsuluna Sovet hökumətinin ingilislərin Bakıya girməsinə izin verməyəcəyini bildirmişdi [18, s.281].

İngilislərin dəvət edilməsi fikri o qədər cəlbədicə görünürdü ki, ondan imtina edilməsi mövcud hakimiyyətə qarşı açıq qəsd təşəbbüsünə də gətirib çıxarmışdı. Qəsdin məqsədi yalnız Şaumyanı həbs etməklə, Bakı XKS-də hakimiyyəti ələ almaq və Bakı Sovetini buraxmaq idi [2, s.357]. Lakin qəsdçilər həb edilmişdilər.

Açıq şəkildə ingilislərin köməyindən istifadə etmək bolşeviklər üçün mümkün idi. Belə olan halda, Şaumyan onların əvəzinə İranda yerləşən rus -kazak partizan dəstəsinin rəhbəri Lazar Biçeraxovun təklif etdiyi yardımdan istifadə etməyə qərar verdi. Şaumyan ingilislərin xidmətində olan və onlardan məvacib alan dəstənin xalis rus əsgərlərdən ibarət dəstə olmasına görə ingilispərəst olmayacağı qənaətində idi [2, s.368].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz daşnaklar Şaumyanı Biçeraxovun köməyindən istifadə etməyin məqsədəuyğunluğuna inandırmışdılar. 1919-cu ildə Bakıda erməni kilsəsində axtarış aparılan zaman oradan tapılan Biçeraxovun arxivi Erməni Milli Şurasının, daşnak partiyasının liderlərinin Biçeraxovla, onların hər üçünün isə İranda olan ingilislərlə sıx əlaqədə olduğunu sübut edirdi [15, s.197]. Şaumyanda Biçeraxov haqqında müsbət fikir yaranmasında Ənzəli Hərbi İnqilab Komitəsinin nümayəndələri, xüsusən, daşnak N. Cigityan əhəmiyyətli rol oynamışdılar [4, s.72].

Bir müddət aparılan danışıqlardan sonra L.Biçeraxov əvvəlcə Ənzəliyə oradan da Bakıya gələrək Şaumyanla görüşə bilmişdi. Onlar arasında ilkin razılışmaya görə öz hərbi qüvvəsini Qırımızı Ordu tərkibinə daxil edən Biçeraxov Qırımızı Ordu hissələrindən birinin komandanı olmalı idi. Qırımızı Ordunun komandanı O, Korqanovun nəzarəti altında olmaqla yanaşı əməliyyatların keçirilməsində müstəqilliyə malik olacaqdı.

Bu zaman onun verəcəyi əmrlər komissar tərəfindən imzalanmalı, əməliyyatların müvəqqəti və ya tamamilə dayandırılmasına isə Bakı XKS qərar verməli, dəstə isə Sovetin vəsaiti hesabına saxlanmalı idi [4, s.74]. Biçeraxovun dəstəsində 880 nəfəri kazak olmaqla təqribən 1500-ə qədər hərbiçi var idi. Lakin Biçeraxov Bakıda “kənüllü səfərbərlik” elan etdikdən sonra onun dəstəsinə xeyli qüvvə qoşulmuşdu [13, v.143].

Biçeraxov Şamaxı-Göyçay yolu boyunca sağ cinahı tutmaq vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Sonradan bu istiqamətdə Biçeraxov Tiflisə doğru irəliləməyi, yol boyu dağlıları, ələlxus da, osetinləri ayağa qaldırmağı nəzərdə tutmuşdu [5, s.519].

İyunun sonlarında Göyçay istiqamətində uğurlu hərbi əməliyyatlara başlayan QİO iyulun 1-də Göyçay yaxınlığında bolşevik-daşnak qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğrada bildi. Belə vəziyyətdə Bakı XKS Biçeraxovun dəstəsinin mümkün qədər tez cəbhəyə göndərilməsinə tələsdi. Artıq iyulun 6-da Qırmızı Orduda komandanlığına başlayan Biçeraxov cəbhənin sağ cinahında, Korqanov isə sol cinahda mövqe tutdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Biçeraxov QQ O-nun baş komandanı vəzifəsini özü tələb etmişdi [7].

Yeni qüvvənin köməyinə baxmayaraq iyulun 10-da Kürdəmir, 14-də Kərrar stansiyası QİO tərəfindən bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad edildi və artıq bundan sonra hərbi təşəbbüs QİO-nun əlinə keçdi.

Bu zaman hələ də Mərkəzi bolşevik hökumətindən hərbi qüvvə alacağına ümid edən Şaumyan iyulun 13-də göndərdiyi teleqramda dərhal güclü kömək göndərilməsini xahiş edirdi [5, s.557]. Lakin artıq qeyd edildiyi kimi, Rusiyanın ərazisində vətəndaş müharibəsinin başlanması sözsüz ki, onun Bakıda bolşevik hakimiyyətinə güclü dəstək verməsinə imkan vermirdi.

Nəhayət, iyulun 19-da Sovet Rusiyasından vəd olunan yardım – Qriqori Petrovun hərbi dəstəsinin bir hissəsi Bakıya gəlib çatdı. Ukrayna cəbhəsindən Bakıya göndərilmək üçün ayrılan bu dəstədə əvvəlcə 9 min nəfərədək (8720) döyüşçü var idi [8, 352]. Lakin Dəstə 100-120 nəfərlik eskadron, 6 topu olan batareya, bir dənizçi rotası və kəşfiyyatçı atlı dəstədən ibarət idi [5, s.583].

QİO-nun yürüşü Cənubi Qafqazda (Bakı və Tiflisdə) erməni siyasi qüvvələri arasında fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olmuşdu. Batum müqaviləsinin 11-ci maddəsinə görə də EMŞ (Tiflisdəki komitə nəzərdə tutulur. – A.Ə.) Bakıdan erməni hissələrinin çıxarılmasına nail olmalı idi. Buna görə də, iyunun 10-12-də Tiflisdən EMŞ öz nümayəndələri M. Arzumanov və M. Arutunyanı Bakıya, erməni siyasi qüvvələri ilə danışıqlar üçün göndərmişdi. Şaumyan isə öz növbəsində buna imkan vermək istəmədi. Nəticədə, nümayəndəlik Kürdəmirdən geri qayıtmalı olmuşdu.

Yaranmış şəraitdə Şaumyan Türkiyə ilə müharibəni davam etdirmək istəyən digər qüvvədən – Azərbaycan qəzalarında artıq öz qəddarlığı ilə ad çıxarmış Andronik Ozanyandan dəstək almaq fikrinə düşmüşdü. Belə ki, Türkiyə ilə müharibəni davam etdirmək istəyən Andronik iyulun 14-də Şaumyana teleqram göndərərək qeyd-şərtsiz Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə tabe olduğunu, həmin vaxt ələ keçirdiyi Naxçıvan qəzasını Rusiya Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan etdiyini və öz dəstəsilə birlikdə Mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamına keçdiyini bildirmişdi. Təcili olaraq Culfaya Andonikin adına cavab teleqramı göndərən Şaumyan onun simasında “xalq qəhrəmanını” salamlayaraq [15] dərhal Mərkəzə bu barədə məlumat vermişdi.

Kommuna ordusunun Kürdəmir məğlubiyyətindən sonra Bakıda siyasi qüvvələr arasında ziddiyyətlər daha da güclənmiş və ingilislərin dəvət edilməsi barədə çağırışlar artmağa başlamışdı [12, s.18]. Müəyyən müddət ingilis komandanlığı da Bakıya qüvvə göndərilməsi məsələsində tərəddüd edirdi. Lakin Londonda sovet-alman gizli danışıqları barədə xəbər tutulduqdan sonra ingilislər Bakıya missiya göndərilməsinə razı olmuşdular. İyulun 15-də Britaniya Hərbi İdarəsi Denstervilin planlaşdırılan missiyasına – Bakıya yürüşünə icazə vermişdi [11, s.99].

QİO-nun təşəbbüsü ələ alaraq cəbhə boyu irəliləməsi Bakı XKS hakimiyyətini çıxılmaz vəziyyətə saldı. İyulun 25-də Bakı Sovetinin 459 nəfər iştirakı ilə fəvqəladə iclası çağırıldı. Şaumyanın təqdim etdiyi birinci qətnamə 259 səsə qarşı 236 səs toplayaraq rədd edildikdən sonra bolşevik hökuməti olaraq Bakı XKS istefa etdi [17]. Beləliklə, Bakını əllərində saxlamaq üçün Sovet Rusiyasından ciddi kömək ala bilməyən bolşeviklər siyasi hakimiyyəti itirdilər.

QİO-nun cəbhədə irəliləməsi Azərbaycanın qəzalarında, ələlxus, Bakı quberniyasında müsəlman əhalinin fəal şəkildə ona dəstək göstərməsinə və orduya qoşulmaq istəyən kənüllülərin sayının sürətlə artmasına səbəb olurdu. Hətta çıxılmaz vəziyyətdə qalan ermənilər hələ iyul ayının ortalarında almanlardan Bakını onların tutmasını xahiş etmişdilər [1, s.129]. İyulun 30-u gecə öz qərargahında müşavirə çağıran Daşnaksütyun partiyası erməni burjuaziyası ilə vəziyyəti müzakirə edərək təslim olmağa qərar verdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan milli demokratik qüvvələrinin müstəqil dövlət yaratmaları və onun mövcudluğu üçün imkan verən yeganə imkandan – Türkiyənin hərbi köməyindən istifadə etmələri burada bolşeviklərin hakimiyyətinin taleyini həll etmişdi. Qanlı hakimiyyətə gələn bolşeviklərin yaratdığı hökumətin – Bakı XKS-nin hakimiyyətdə olduğu üç ay qan tökülməsi ilə də keçmişdi. Əvvəl qəzalarda

müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlarının davam etdirilməsi, sonra isə Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı başladığı müharibə Bakı XKS-nı günbəgün süquta doğru aparmışdı. Sosialistlərin sol cinahından təşkil olunan Bakı XKS Azərbaycan milli dövlətçiliyinə qarşı mübarizədə məğlub oldu.

Bakı uğrunda mübarizə Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün ölüm-dirim məsələsi idi və bu mübarizədən gənc dövlət qalibiyyətlə çıxdı və milli dövlətçiliyin qəti şəkildə bərqərar olmasına nail oldu.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı, C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918 - 1920) / C. Həsənlı. – Bakı: GARISMA, – 2009, – 576 s.
2. Şaumyan, S. Seçilmiş əsərləri [2 cildə] / S. Şaumyan. – Bakı: Azərnəşr, – c.2, – 1978. – 487 s.
3. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918–ci il / Müqəddiminin müəllifi və məsul redaktor A. Ə. Paşayev. – Bakı: Adiloğlu, – 2006. – 216 s.
4. Безугольный, А.Ю. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 – 1918 / А.Ю. Безугольный. – Москва: Центрполиграф, – 2011. – 348 с.
5. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917 – 1918 гг. – Баку: Azərnəşr, – 1957. – 702 с.
6. Денстервилл, Л. Британский империализм в Баку и Персии 1917–1918 (Воспоминания). Перевод с английского Б. Руденко. / Л. Денстервилл, –Тифлис: Советский Кавказ, – 1925. – 281 с.
7. Из Бак.Совнаркома. Приказ №71 // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. -1918, 24 июня, №122.-с.4.
8. Исмаилов, Э. Степан Шаумян – обреченный на забвение. Портрет «легендарного коммунара» без ретуши / Э. Исмаилов. – Баку: Şərq – Qərb, 2012. – 448 с.
9. Лудшвейт, Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914–1918 гг. Военно–политический очерк / Е.Ф. Лудшвейт. – Москва: Изд.- во МГУ, – 1966. – 388 с.
- 10.Макдонелл, Р. Ничего больше (McDonell, R. And Nothing Long / McDonell, R. – London: Edward Arnold, 1938. – 328 p. rusca tərcümənin əlyazması) // AMEA Rəyasət Heyəti Azərbaycanda Elmi İrsin Toplanması və Sistemləşdirilməsi Mərkəzi, akad. P.Əzizbəyovanın şəxsi arxivi, Fond № 16, siyahı №1, iş № 1.1012, vərəq 1-246.
- 11.Максвелл, Н. Азербайджан в геополитических планах Великобритании (1917–1918гг.) (по материалам Британских архивов) // “Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan” mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu elmi əsərlərinin xüsusi buraxılışı, –2014. 48, 49, 50–ci cildlər, –s. 94–104.
- 12.Последние дни комиссаров Бакинской Коммуны (По материалам судебных процессов составил А.С. Букшпан) – Баку: Интернационал, – 1928. – 185 с.
- 13.Работа А. П. Челябинца «Кавказский фронт, Закавказское правительство и партии Закавказья» // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond 268, siyahı №20, iş №153, vərəq – 1-168.
- 14.Радиотелеграммы. Джульфа народному герою Андронику // Бакинский рабочий.- 1918, 20 июля, № 141.-с.1
- 15.Ратгаузер, Я. Революция и гражданская война в Баку. 1917–1918 г. / Я. Ратгаузер. – Баку: ч.1.,1927. 221 с.
- 16.Чрезвычайное заседание от 25 июля // Бюллетени Диктатуры Центрокаспия и Временного Исполнительного Комитета. - 1918, 5 августа, №4. - с.3.
- 17.Suny R.G. Bakü Komünü. Rus devrimində Milliyyət və Sınıf. (Türkçesi Kudret Emiroğlu) R.G. Suny. – İstanbul: Uluslararası yayıncılık, – 1990. – 375 s.

Summary

**On the Struggle for the Territorial Integrity of the Azerbaijan Democratic Republic:
The Baku Council of People's Commissars versus National Statehood (June–July 1918)
Azimova A.**

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Bolsheviks, Dashnaks, Caucasian Islamic Army, Baku Council of People's Commissars, Shaumyan

The 23-month history of the Republic of Azerbaijan, although short, was a history full of struggle. When the republic was proclaimed, the Baku governorate was under the rule of the Baku Council of People's Commissars, which pursued an anti-national and anti-Azerbaijani policy. At that time, the most important

task of the young state was to liberate Baku from the rule of the socialist-Dashnak forces, who committed the genocide of Azerbaijanis.

The operations carried out by the Caucasian Islamic Army to liberate Baku in June-September 1918 exacerbated relations between the anti-Azerbaijani political forces in Baku - the Socialist Revolutionaries, Mensheviks, Dashnaks - and the Bolsheviks. The victorious march of the Caucasian Islamic Army ultimately resulted in the fall of the Bolshevik government there - the Baku Council of People's Commissars. The anti-national policy of the Baku Council of People's Commissars failed.

Резюме

О борьбе за территориальную целостность Азербайджанской Демократической Республики: Бакинский Совет народных комиссаров против национальной государственности (июнь–июль 1918 г.) Азимова А.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, большевики, дашнаки, Кавказская исламская армия, Бакинский Совет народных комиссаров, Шаумян.*

23-месячная история Азербайджанской Республики, хотя и короткая, была историей, полной борьбы. В момент провозглашения республики Бакинская губерния находилась под управлением Бакинского Совета Народных Комиссаров, проводившего антинациональную и антиазербайджанскую политику. В то время важнейшей задачей молодого государства было освобождение Баку от власти социалистически-дашнакских сил, осуществивших геноцид азербайджанцев.

Операции Кавказской исламской армии по освобождению Баку в июне-сентябре 1918 года обострили отношения между антиазербайджанскими политическими силами в Баку – эсерами, меньшевиками, дашнаками – и большевиками. Победоносное шествие Кавказской исламской армии в конечном итоге привело к падению большевистского правительства – Бакинского Совета Народных Комиссаров. Антинациональная политика Бакинского Совета Народных Комиссаров потерпела крах.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ABİDƏLƏRİN QORUNMASI SİYASƏTİ (Keşikçidağ Qoruğu nümunəsində)

Əsədova Aytən Vaqif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Ayten.esedova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan, qanun, tarix, abidə, Keşikçidağ, qoruq*

Bu mövzuda Azərbaycan Respublikasında abidələrin qorunması və mühafizəsi siyasəti haqqında bəhs edilir. Azərbaycan müstəqil, hüquqi, demokratik Respublikadır. Azərbaycanda hər sahədə olduğu kimi, tarixi abidələrin qorunması siyasətini də dövlət hüquqi qaydada həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Qanunla bu siyasət həyata keçirilir. Tarixi abidələrin qorunması haqqında qanunla ölkəmizdə abidələrin qorunması və bərpası tənzimlənir. Bu tezisdə Azərbaycanın Keşikçidağ Qoruğunun tarixi, qorunması və öyrənilməsi haqqında bəhs edilir. Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən Keşikçidağ mağaralar kompleksi ilk orta əsrlərin tarixini, mədəniyyətini günümüzdə daşıyır. Qoruq ərazisində eyni zamanda qədim daş dövrünün izlərində aşkar edilərək öyrənilmişdir

Azərbaycan Respublikası hüquqi, dünyəvi dövlətdir. Ölkəmizdə xalq iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyi təmin edilir. Hüquqi dövlət prinsipi kimi vətəndaş cəmiyyətində demokratiya əsas prinsipdir. Azərbaycanda bütün prinsiplər qanunlarla, vətəndaşların hüquq və vəzifələri hüquqi dövlət prinsipləri ilə tənzimlənir. Tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Azərbaycan zəngin ölkədir. Müstəqillik əldə ediləndən sonra (1991 il) Azərbaycanda mədəni irsin qorunmasına və öyrənilməsinə xüsusi diqqət var. Ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi Tarixi-mədəniyyət abidələrinin qorunması və onlardan istifadə “Tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir və həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə görə tarix və mədəniyyət abidələrini qorunmaq hər kəsin borcudur, Tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli sərvətidir. Hətta ermənilər tərəfindən işğal edilən ərazilərdə olan dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələrimiz haqqında beynəlxalq təşkilatlara məlumatlar verilmişdir (işğal dövründə) [1].

Tariximizi kimliyimizi keçmişdən bu günə daşıyan abidələrimizin qorunması dövlətin əsas məqsədlərindən biridir. Abidələrin bərpası və qorunması, qoruqların təkmilləşdirilməsi haqqında 2014-2020-ci illər üzrə “Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir [2]. Ölkə ərazisində yerləşən tarixi abidələr, qoruqlar bu qanunun prinsipləri əsasında bərpa edilmiş, Sovet dövründə kor təbii öyrənilən abidələr yenidən öyrənilmişdir. Qoruqların və abidələrin qorunmasına dövlət büdcəsindən maliyyə ayrılmışdır. Prezident İ.Əliyevin 2008-ci il 5 fevral tarixli sərəncamı ilə arxeoloji qazıntıların aparılması üçün AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutuna əlavə vəsait ayrılmışdır (5.s.7).

Azərbaycanın bu gün ən böyük hədəfi isə işğaldan azad edilən ərazilərdə ermənilər tərəfindən məhv edilən, dağıdılan, saxtakarlığa məruz qalan tarixi abidələrin bərpası və yenidən öyrənilməsidir [3]. Bu proses Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Srtategiyası” nda əks olunmuş “İşğaldan azad olunan ərazilərə Böyük Qayıdış” Milli Dövlət Proqramı ilə hazırlanaraq həyata keçirilir [4.s.5].

Keşikçidağ Dövlət Tarix Mədəniyyət Qoruğu: Bu mövzumuzda Azərbaycanda abidələrin qorunması və bərpasını “Keşikçidağ Qoruğu” nümunəsindən danışılır. Ölkəmizdə olan bir çox tarixi abidələrlə zəngin olan qoruqlar kimi Keşikçidağ Qoruğunda mühafizə edilir. Keşikçidağ mağaralar kompleksi vətənimizin qərb bölgəsində yerləşir. Akstafa rayonunun Böyük-Kəşik kəndindən 28 km şimal-şərqə istiqamətində yerləşən abidə Gürcüstanla sərhəd boyunca 25 km-dək uzanan mağaralar və 750-950 metr yüksəklikdə yerləşən kompleksidir [6.s.6]. Mağaralar Ceyrançölün gözəl mənzərəsində ,Qaradağ silsiləsində və Candar gölün şimal-şərq istiqamətində yerləşir. VI-XV əsrlərə aid olan təbi və süni mağaralar Azərbaycanın orta əsrlərə aid tarixin, məişət mədəniyyətin, dini dünya görüşü haqqında təsəvvürlər yaradır. Keşikçidağ Qoruğunda əsasən ay və günəşə inamı, atəspərəstliyi, bütpərəstliyi və Qafqaz Albaniyasına aid dini inancları açıq şəkildə izləmək olur. Qoruq ərazisində Keşikçiqala da yerləşir. Müdafi xarakteri daşıyan Qalanın tarixi IX-XI-əslərə aid edilir. Qoruğun ərazisində ilk orta əsrlərin son dövrlərinə aid iki məbəd də yerləşir. Məbədlərin tavan hissələrində diqqət çəkən məqam isə tavanın kümbəzvari olmasıdır. Buda özündə Alban memarlıq üslubunu əks etdirir. Həm Çar Rusiyası dövründə, həm də Sovet dövrün bir çox Alban məbədlərini (Azərbaycana məxsus) yaşadığı taleyi Keşikçidağ məbədləridə yaşamışdır. Bu məbədlərdə 1990-cı ildə gürcülər tərəfindən özünükünləşdirilərək bərpa restavrsiya adı altında təmir edilmişdir [6.s.21;8]. Təmirin məqsədi özünükünləşdirməyə yönəlmişdir. Qoruq ərazisində yerləşən mağaralarda xristian kahinlərinin dini inanclarını əks etdirən oymalara, freskalara da rast gəlinir. Mağaralarda olan freskalar əsasən XIX əsrin sonu və XX əsrə aid gürcü əlifbasına əsaslanır. Bu isə Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda, yəni Azərbaycanda apardığı imperializm siyasətinin bariz nümunəsidir. Ümumilikdə qoruq ərazisində 70-dək süni, təbii mağarasığınacaq, iki Alban məbədi və inanc yerləri var. Burada yerləşən Qüdrət bulağı isə insanların qədim zamanlardan bura gələrək şəfa tapdığı inanc yerlərindən biridir. Bulağın adının mənası isə suda olan gücün, qüdrətin (şəfa mənbəyi) olması ilə adlandırılmışdır. Bura insanların tarix boyu inanaraq gəldiyi yer olaraq, qurbanlarında verildiyi yerdir. Qoruğun ərazilərində eyni zamanda bir qala,“Kurqanlar vadisində” 87 kurqan, 23 su quyusu, 12 ərzaq anbarı yerləşir [7.s.1].Qoruq ərazisində tarixin ən qədim dövrü Daş dövrünə aid tapıntılar bu ərazilərin ən qədim insan məskəni olduğunu bir daha sübut edir. Ceyrançöl açıq düşərgələrdə tapılan yaşayış yerləri paleolit dövrü və insanların yaşayışı haqqında təsəvvür yaradır. Gəncə-Qazax zonasında, Kür şayının sol sahillərində yerləşən Ceyrançölün Saqqızlı poleolit düşərgəsində alt paleolit dövrünün izləri aşkar edilmişdir [6.s.65]. Buradan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilən əmək alətləri Azıx mağarasında aşkar edilən çox iri ,ağır çopper tipli əmək alətləri ilə eynilik təşkil edir. Qoruq ərazisində Ağgöl (Candar göl) ətrafı ərazilərdə 1980-cillərdən etibarən paleolit abidələri qeydə alınmışdır. Bu ərazilərdə aşel və mustye dövrlərinə aid Paleolit düşərgələri aşkar edilərək öyrənilmişdir. Bu düşərgələrə Karvan dərəsi, Qaradüz və Qarabığ düşərgələrini göstərə bilərik.

“Keşikçidağ “Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun dövlət tərəfindən mühafizəsi:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2005-ci il 12 oktyabr tarixində Gürcüstanla dövlət sərhədlərinin mühafizəsi ilə tanış olarkən Keşikçidağ ərazisinə baş çəkmişdir. Ölkə başçısı İ.Əliyev 2007-ci il 19 dekabr tarixində Keşikçidağ abidələri ilə bağlı sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən Azərbaycan Respublikasının Ağstafa rayonunun ərazisində yerləşən Keşikçidağ silsiləsinin bir hissəsini əhatə edən mağaralar kompleksinin ərazisində “Keşikçidağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu elan edilmişdir [6.s.2]. 2563 sayılı sərəncamla qoruğun ərazisində yerləşən mağaralar kompleksindəki mədəniyyət abidələrinin yenidən öyrənilməsi, qorunması və təbliği əsas hədəf kimi götürülmüşdür. Sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minmişdir. 2008-ci ildən qoruğun qorunması və fəaliyyəti üçün lazım olan xərclər Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi üçün nəzərdə tutulmuş mərkəzləşdirilmiş xərclər hesabına həyata keçirilməsi təmin edilir . Qoruq ərazisində hətta Ali Baş Komandanın bu ərazilərdə olması şərəfinə məlumat lövhəsi də yerləşdirilmişdir. Bu lövhə-abidə həmin

ərazilərə məxsus qaltan daşlarından cilalanaraq hazırlanmışdır. Azərbaycanın qərb bölgəsinin strateji cəhətdən ən yüksəkliklərində ucaldılan abidə “ İlham Əliyev adına zirvə” də yerləşir.

Qoruq statusunun verilməsi ilə burada yerləşən abidələr yenidən öyrənilməyə başlandı. Dövlətin qayğısı ilə tariximizi əks etdirən abidələr hər tərəfli araşdırıldı. Qoruğun yerləşdiyi Ceyrançöl ərazisində daş qutu qəbirlər və kurqanlar yerləşirdi. Lakin Sovet dövründə bu ərazilərdə geniş kompleks şəkildə məqsədyönlü tədqiqatlar aparılmamışdır. Abidələrlə zəngin olan bu ərazilərdə 1948-1991-ci illərdə hərbi poliqon yerləşmişdir. Prezidentin 2007-ci il sərəncamı ilə bu ərazilərdə elmi-arxeoloji tədqiqatlar başlanmışdır. 2009-2015-ci illərdə bu ərazilərdə kəşfiyyat işləri aparılmışdır [6.s.38; 7] Geniş arxeoloji tədqiqatlar isə 2020-ci ildən başlamışdır. 2021-ci ildə Qoruq ərazisində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin son mərhələlərinə aid artefakt aşkar edilmişdir [9]. Keşikçidağda yerləşən kurqanlar vadisində möhür, hərbi sənətini əks etdirən nümunələr, ox ucluqları, tunc və erkən dəmir dövrünə aid bəzək əşyaları, saxsı qablar və sair aşkar edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycanın görkəmli arxeoloqları N.Museyibli, A.Məmmədov, M.Mansurov və xarici arxeoloqlar tərəfindən aparılmışdır. Aparılan tədqiqatlar zamanı Azərbaycanın qədim tarixini özündə əks etdirən yeni dəyərli məlumatlar faktlar əldə edilmişdir.

Nəticə: Tezisdə bəhs etdiyimiz mövzu vətənimizin tarixi-arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Uzun müddət Çar Rusiyası və Sovet imperiyası dövrlərində məqsədyönlü şəkildə diqqətdən kənar buraxılar Keşikçidağ abidələr kompleksində artıq Müstəqil Azərbaycanın Dövlət Qoruğu yerləşir. Qoruq statusu verilməsi ilə bu ərazilərdə yerləşən abidələr yenidən öyrənilir və tədqiq edilir. Öyrənilən abidələrin izlərində , qəbir abidələrində, qalalarda və digər abidələrdə Qafqaz Albaniyasına aid dini inancla, həmin ərazilərdə daha alt təbəqədə kurqan qəbirlərdə köçəri-maldar Türk əhalisinin qədim tarixini öyrənirik. Dövlətin ölkəmizdə tarixi-abidələrinə xüsusi diqqət və qayğısı əsasında Qoruq ərazisində yeni tədqiqatlar aparılmış və daş dövrünə aid abidələrdə qədim insan məskənləri üzə çıxmış, tədqiqata cəlb edilmişdir. Ərazidə görkəmli arxeoloqların rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji qazıntılara həmin regionda yerləşən universitet tələbələrində iştirak edir. Buda tələbələrin təcrübə ilə daha yaxşı öyrənməsinə şərait yaradır. Bir azərbaycanlı olaraq paytaxtdan çox uzaqda yerləşən bu ərazilərdə olan abidələrə toxunmaq , onları görmək mənədə nəsib olmuşdur. Tarixi abidələrimizi öyrənib hər zaman tədqiq etmək və ən əsası qorumaq hər kəsin məhsulyətidir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Tarix və mədəniyyət qbidələrinin qorunması haqqında. Bakı şəhəri,10 aprel 1998-ci il.N-470-IQ.
2. İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı.Bakı şəhəri,27 dekabr 2013-cü il.N-195.
- 3.Asadova A. History of Azerbaijan destroyed in Karabakh. VII- International Congress on life,social,health and sport sciences in a changing world .Türkiye- İzmir.september-24-26.2022.p.525-526.
4. Azərbaycan Respublikasının İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərinə Böyük Qayıdışa Dair 1 Dövlət proqramı.s.33.
- 5.Azərbaycan Arxeologiyası.6 cildə.1-cild. Daş dövrü.Bakı-Şərq-Qərb-2008.s.445.
- 6.Mədəni irsimiz Keşikçidağ.(təsvirli bələdçi).Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Mədəni İrsin Qorunması,İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti.Bakı-2024.s.65.
- 7.Murşaquliyev M.Mədəni və Mənəvi irsimiz “Keşikçidağ”.ASR Journal-Academic social Resources journal.2019.vol-4.İssue-10.p.48-53.
- 8.Hacıyev İ.A.Keşikçidağ. mağara-məbədlər kompleksi.Elm qəzeti.21 sentyabr-2012.N-27-28 (1045-1046),s.8-9
- 9.C.Alışlı.Keşikçidağ kurqanı 3 min illik tarixi saxlandı.Xalq qəzeti-2024.16 avqust,N-174.s.10

Summary

Policy of protection of monuments in the Republic of Azerbaijan (On the example of Keshikchidag Reserve)

Asadova A.V.

Keywords: Azerbaijan, law, history, monument, Keshikchidag, reserve

This topic discusses the policy of protection and preservation of monuments in the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan is an independent, legal, democratic Republic. As in all areas in Azerbaijan, the state implements the policy of protection of historical monuments in a legal manner. This policy is implemented by the Law on the Protection of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Azerbaijan. The Law on the Protection of Historical Monuments regulates the protection and restoration of monuments in our

country. This thesis discusses the history, protection and study of the Keshikchidag Reserve of Azerbaijan. The Keshikchidag cave complex located in the western region of Azerbaijan carries the history and culture of the early Middle Ages to the present day.

Резюме
Политика охраны памятников в азербайджанской республике
(На примере заповедника Гешикчидаг)
Асадова А.В.

Ключевые слова: *Азербайджан, закон, история, памятник, Кешикчидаг, заповедник*

В данной теме рассматривается политика охраны и сохранения памятников в Азербайджанской Республике. Азербайджан — независимая, правовая, демократическая республика. Как и во всех сферах Азербайджана, государство осуществляет политику охраны исторических памятников в установленном законом порядке. Эта политика реализуется Законом Азербайджанской Республики «О защите памятников истории и культуры». Закон «О защите исторических памятников» регулирует охрану и реставрацию памятников в нашей стране. В данной диссертации рассматриваются история, охрана и изучение Кешикчидагского заповедника в Азербайджане. Пещерный комплекс Кешикчидаг, расположенный в западном регионе Азербайджана, несет в себе историю и культуру от раннего средневековья до наших дней.

BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİ

Məmmədova Samirə İsgəndər qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
Samire.mammadova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan, beynəlxalq münasibətlər, diplomatiya, enerji siyasəti, Qarabağ.*

Məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində mövqeyi təhlil edilmişdir. Araşdırmada ölkənin geostrateji əhəmiyyəti, enerji resurslarının rolu, balanslaşdırılmış diplomatiya siyasəti və Qarabağ müharibəsindən sonra formalaşan yeni regional reallıqlar qiymətləndirilmişdir. Nəticə olaraq, Azərbaycan beynəlxalq arenada etibarlı tərəfdaş və regional sabitliyin əsas təminatçılarından biri kimi təqdim olunur.

Giriş. Qloballaşan dünyada beynəlxalq münasibətlər sistemi ölkələrin xarici siyasət prioritetlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın bu sistemdəki mövqeyi müstəqillik əldə etdiyi 1991-ci ildən etibarən daim inkişaf edən və çoxşaxəli xarici siyasət kursu ilə səciyyələnir. Müstəqillikdən sonra Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirak etmiş, regional və qlobal təhlükəsizlik, enerji, nəqliyyat və humanitar əməkdaşlıq sahələrində əhəmiyyətli tərəfdaş kimi tanınmışdır [Mammadova, 2022].

Əsas hissə. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyinin formalaşmasında bir neçə mühüm amil xüsusi rol oynayır. Bunlara geostrateji mövqe, enerji resursları, tarixi irs və balanslaşdırılmış diplomatiya daxildir.

1. Geostrateji mövqenin əhəmiyyəti

Azərbaycan Avrasiyanın kəsişməsində yerləşərək Qafqaz regionunda əsas tranzit və enerji mərkəzinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, ölkə həm Qərbi, həm də Şərqi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum kimi enerji layihələri Azərbaycanın beynəlxalq əməkdaşlıqda mühüm rolunu daha da gücləndirmişdir [Mammadova, 2015].

2. Xarici siyasətdə balanslaşdırılmış yanaşma

Azərbaycanın xarici siyasət kursu “balanslaşdırılmış diplomatiya” prinsipi üzərində qurulmuşdur. Bu siyasət həm regional güclərlə – Rusiya, Türkiyə, İran – həm də Qərbi dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafını təmin edir [Aliyev, 2021]. Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi (2019–2023) ölkənin qlobal arenada etibarlı tərəfdaş kimi tanındığını göstərir.

3. Qarabağ münaqişəsi və beynəlxalq münasibətlərdə təsiri

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi uzun illər ölkənin beynəlxalq siyasətində əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. 2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi regionda yeni geosiyasi reallıq yaratdı. Bu qələbə Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırdı və regional təhlükəsizlik məsələlərində daha fəal mövqe tutmasına şərait yaratdı [Mammadova, 2025].

Belə ki, 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyi daha da güclənmişdir. Ərazi bütövlüyünün bərpası nəticəsində ölkə regional sabitliyin əsas təminatçılarından biri kimi çıxış edir. Postmüharibə dövründə Azərbaycanın əsas məqsədi — Cənubi Qafqazda davamlı sülhün və iqtisadi integrasiyanın təmin edilməsidir.

4. Enerji diplomatiyası və beynəlxalq əməkdaşlıq

Azərbaycan enerji resurslarının ixracı vasitəsilə beynəlxalq siyasətdə öz təsirini artırmışdır. Avropa İttifaqı ilə strateji enerji tərəfdaşlığı Azərbaycanın Qərb dünyası ilə münasibətlərinin əsas dayaqlarından biridir. Bu sahədə ölkə "yaşıl enerji" keçidi və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə də önəm verir [World Bank, 2023].

Regional və beynəlxalq əməkdaşlıq

- Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq: Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri "bir millət, iki dövlət" prinsipi əsasında siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə yüksək səviyyədədir.

- Avropa İttifaqı ilə əlaqələr: "Şərq Tərəfdaşlığı" proqramı çərçivəsində enerji və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq dərinləşir.

- Qoşulmama Hərəkətində liderlik: 2019–2023-cü illərdə Azərbaycan bu təşkilata sədrliyi həyata keçirərək inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarını müdafiə etmişdir.

- BMT çərçivəsində fəaliyyət: Azərbaycan beynəlxalq təhlükəsizlik, sülh və sabitliyin möhkəmlənməsi istiqamətində fəal iştirak edir.

Enerji və nəqliyyat siyasəti.

Azərbaycan enerji ixracatçısı kimi Avropa enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır.

- Cənub Qaz Dəhlizi, BTC (Bakı–Tbilisi–Ceyhan) və BTƏ (Bakı–Tbilisi–Ərzurum) kimi layihələr ölkəni strateji enerji qovşağına çevirmişdir.

- Orta Dəhliz (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) vasitəsilə Azərbaycan Asiya ilə Avropanı birləşdirən əsas logistika mərkəzinə çevrilir.

Nəticə. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində öz milli maraqlarını qorumaqla yanaşı, regional sabitlik və beynəlxalq əməkdaşlığa töhfə verən bir aktor kimi çıxış edir. Müstəqillik illərində formalaşmış xarici siyasət strategiyası ölkənin beynəlxalq arenada etibarlı tərəfdaş, enerji təhlükəsizliyinin təminatçısı və regional lider kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Azərbaycanın gələcək məqsədi beynəlxalq münasibətlərdə tarazlıq siyasətini qorumaq və qlobal miqyasda dayanıqlı inkişafın fəal iştirakçısına çevrilməkdir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, I. (2021). Azerbaijan's Foreign Policy Priorities in the 21st Century. Baku: ADA University Press. p.110–125.
2. Mammadova, S. (2015). Dynamics of Azerbaijan–Israel Political Relations (1991–1998 Years). Baku: Elm. p.60–70.
3. Mammadova, S. (2022). Relations between the Republic of Azerbaijan with the State of Israel (1991–2008). Sumgayit State University Press. p. 40–50
4. Mammadova, S. (2025). Cooperation of Azerbaijan and Israel in the Modern Period of International Relations. Sumgayit: SSU Publishing. p. 85–95.
5. World Bank. (2023). Azerbaijan Energy Sector Review. Washington, DC. p. 56.

Summary

The position of Azerbaijan in the international relations

Mammadova M.I.

Keywords: Azerbaijan, international relations, diplomacy, energy policy, Karabakh.

The main aim of the article to study the position of Azerbaijan in the international relations. The article analyzes Azerbaijan's position in the system of international relations. It examines the country's geostrategic importance, the role of energy resources, balanced diplomacy, and the new regional realities that emerged after the Second Karabakh War. The study concludes that Azerbaijan has strengthened its role as a reliable partner and a key contributor to regional stability and global cooperation.

The importance of application: the material can be used in lectures and seminar in higher education institutions.

Резюме
Позиция Азербайджана в системе международных отношений
Мамедова С.И.

Ключевые слова: *Азербайджан, международные отношения, дипломатия, энергетическая политика, Карабах.*

Целью статьи является изучение позиции Азербайджана в системе международных отношений. В статье проанализирована позиция Азербайджана в системе международных отношений. В исследовании оценивалось геостратегическое значение страны, роль энергетических ресурсов, сбалансированная дипломатическая политика и новые региональные реалии, сформировавшиеся после Карабахской войны. В результате Азербайджан представлен на международной арене как надежный партнер и один из главных гарантов региональной стабильности. Прикладное значение: может использоваться на лекциях и занятиях в высших учебных заведениях.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNİN ƏSASLARI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədova Sara Muradxan qızı
ADPU-nun Ağcabədi filialı, Ağcabədi, Azərbaycan
sara.memmedova@aqcebedi.adpu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan, milli təhlükəsizlik, suverenlik, konstitusiya.*

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı sistemi (MTTS) dövlətin Konstitusiya və hüquqi çərçivəsi əsasında fəaliyyət göstərən, qarşılıqlı əlaqədə olan səlahiyyətli qurumların və təhlükəsizlik istiqamətinə cavabdeh strukturların kompleks məcmusudur. Bu sistem milli təhlükəsizliyin müxtəlif sahələr üzrə qorunmasını təmin edən institusional və funksional mexanizmlərin birliyini ifadə edir və həmin qurumların üzərinə milli maraqların müdafiəsi ilə bağlı məsuliyyət qoyur [5, s.49]. MTTS vahid dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün zəruri koordinasiya mühitini formalaşdırır, bununla da siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, elmi, mədəni və mənəvi sahələrdə milli maraqların qorunmasına xidmət edən kompleks tədbirlərin effektiv tətbiqini mümkün edir.

MTTS-in məqsədləri geniş spektri əhatə edir və dövlət təhlükəsizliyinin çoxsahəli məzmununu əks etdirir.

- **İnsanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi:** insanların hərtərəfli inkişafına və rifahına şərait yaradan mühitin qorunması, fundamental hüquq və azadlıqların müdafiəsinə yönəlmiş ümumdövlət tədbirlərinin ardıcıl icrası.
- **Cəmiyyətin təhlükəsizliyinin qorunması:** Azərbaycan xalqının həyatı əhəmiyyət kəsb edən maraqlarının, ictimai dəyər sisteminin və sosial sabitliyin mümkün təhlükə və təhdidlərdən müdafiəsi.
- **Dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması:** ölkənin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, həmçinin dövlətin strateji maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması.

MTTS-in əsas vəzifələri milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına sistemli şəkildə yönəlib və bir neçə mühüm funksiyanı əhatə edir. Buraya milli təhlükəsizliyə təhdidlərin müəyyənləşdirilməsi, dərindən təhlili və proqnozlaşdırılması; mövcud və potensial təhdidlərin qarşısının alınmasına yönəlik qabaqlayıcı tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması; təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyət göstərən qüvvə və vasitələrin formalaşdırılması və onların hazırlıq səviyyəsinin təmin edilməsi daxildir. Təhlükə və qəsd halında isə bütün qüvvə və resursların səfərbər olunması, uyğun əks-tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi, mümkün fəsadların lokallaşdırılması və aradan qaldırılması MTTS-in prioritet vəzifələri sırasına daxildir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olaraq regional və global təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində də fəal iştirak edir [1, s.221].

MTTS-in fəaliyyətinin institusional əsaslarını formalaşdırmaq, eləcə də milli təhlükəsizlik sahəsində vahid strateji xətti müəyyənləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının, xarici siyasət strategiyasının, hərbi doktrinasının və təhlükəsizlik sferası üzrə digər konseptual sənədlərin hazırlanması zərurəti meydana çıxmışdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 17 sentyabr tarixli sərəncamı ilə xüsusi işçi qrupunun yaradılması təmin edilmiş,

həmin qurum təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi-normativ bazasının sistemləşdirilməsi və uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi milli təhlükəsizliyin təminatı sahəsində bir sıra əsas prinsipləri təsbit edir. Bu prinsiplər dövlət təhlükəsizliyi siyasətinin həm hüquqi əsasını, həm də praktiki fəaliyyət mexanizmini müəyyənləşdirir:

- Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına riayət olunması;
- milli təhlükəsizliyin vahid dövlət siyasəti üzərində qurulması, bu siyasətin əsas istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və qarşılıqlı əlaqələndirilməsi;
- milli təhlükəsizliyi təmin edən orqanlar arasında səlahiyyət bölgüsünün dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və operativ məlumat mübadiləsinin təmin olunması;
- milli təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı görülən fəaliyyətə institusional nəzarətin həyata keçirilməsi;
- beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya olunması və müvafiq əməkdaşlıq mexanizmlərinin yaradılması;
- insan, cəmiyyət və dövlət maraqları arasında tarazlığın qorunması, qarşılıqlı məsuliyyət və qarşılıqlı öhdəliklərin təmin edilməsi [6,7,11].

Azərbaycan Respublikasının milli maraqları milli təhlükəsizlik haqqında qanunvericilikdə xüsusi yer tutur və onların məzmunu sahəvi istiqamətlər üzrə dəqiq şəkildə əks etdirilir. Qanunvericiliyə görə milli maraqlar Azərbaycan xalqının fundamental dəyərlərini, strateji məqsədlərini, eləcə də insanın, cəmiyyətin və dövlətin davamlı inkişafını təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər həyati tələbatların məcmusunu ifadə edir.

Siyasi sahədə milli maraqların əsasını dövlət müstəqilliyi, suverenlik və ərazi bütövlüyünün qorunması; konstitusiya quruluşunun dəyişməzliyi və demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət modelinin möhkəmləndirilməsi təşkil edir. Bununla yanaşı, xalqın milli birliyinin müdafiəsi, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, ictimai-siyasi sabitliyin qorunması mühüm istiqamətlər kimi qeyd olunur. Kəşfiyyat, terror və digər pozucu fəaliyyətlərin qarşısının alınması, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi, xaricdə yaşayan həmvətənlərin hüquqlarının müdafiəsi, digər dövlətlərlə dostluq, sülh və əməkdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi, beynəlxalq birliyə inteqrasiya və ölkənin global nüfuzunun artırılması da siyasi səciyyəli milli maraqlar sırasına daxildir.

İqtisadi sahədə milli maraqlar iqtisadi potensialın gücləndirilməsi, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və onun hüquqi çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda iqtisadi sabitliyin təmin olunması, investisiya mühitinin əlverişli olması, təbii və maddi sərvətlərin qorunması və səmərəli istifadəsi, regional və beynəlxalq iqtisadi proseslərdə bərabər hüquqlarla iştirakın reallaşdırılması mühüm komponentlər kimi müəyyən edilir.

Milli təhlükəsizliyə təhdidlər ölkə qanunvericiliyində xüsusi kateqoriya kimi müəyyən olunmuşdur. Bu təhdidlər Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının həyata keçirilməsinə mane ola bilən və ya onlara bilavasitə təhlükə yaradan şərait, proses və amillər kimi xarakterizə edilir. Təhdidlərin mümkünlüyünə görə onlar potensial və real olmaqla iki qrupa ayrılır; mənşəyinə görə isə daxili və xarici təhdidlər kimi təsnif olunur. Həm daxili, həm də xarici mənbəli təhlükələr siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, elmi, mədəni və mənəvi sahələrdə ortaya çıxır və dövlətin təhlükəsizlik siyasətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə iqtisadi müstəvidə yönələn təhdidlər əsasən dövlətin iqtisadi potensialının zəifləməsi və ya qeyri-səmərəli istifadə olunması ilə bağlıdır. Milli iqtisadiyyatın xarici dövlətlərdən maliyyə və texnoloji asılılığının yaranması, boru kəmərləri, nəqliyyat dəhlizləri və digər strateji kommunikasiyaların fəaliyyətinin pozulması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini ciddi şəkildə sarsıdan amillər sırasındadır. Bununla yanaşı, iqtisadi əlaqələri tənzimləyən idarəetmə sistemində pərakəndəlik, iqtisadiyyatın qeyri-mütənasib inkişafı, ölkənin dünya iqtisadi proseslərindən təcrid olunması, təbii və maddi sərvətlərin talan edilməsi və səmərəsiz istifadəsi, investisiya aktivliyinin zəifləməsi də iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyə yönəlmiş əsas təhlükələr kimi qiymətləndirilir.

Hərbi sahədə təhlükələr isə daha geniş spektri əhatə edir. Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz və ya güc tətbiqi hədələri, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin zəiflədilməsi istiqamətində aparılan fəaliyyət, respublikanın xarici dövlətlər tərəfindən regional münaqişələrə cəlb edilməsi mövcud hərbi riskləri artırır. Eyni zamanda, sərhəd bölgələrində qüvvələr nisbətini pozan xarici qoşun qruplaşmalarının gücləndirilməsi, həmsərhəd ölkələrdə siyasi və hərbi vəziyyətin qeyri-sabitliyi, üçüncü dövlətlərin düşmənçilik siyasəti yürüdən silahlı qüvvələrinin həmin ölkələrin ərazisində yerləşdirilməsi də təhlükəsizlik mühitini mürəkkəbləşdirən mühüm amillərdir. Silahlı Qüvvələrin və digər silahlı birləşmələrin hərbi-iqtisadi potensialını, hazırlığını və döyüş qabiliyyətini zəiflətməyə yönəlmiş fəaliyyətlər, dövlət sərhədlərinə və

strateji obyektlərə edilən basqınlar, sərhəd insidentləri və silahlı təxribat halları isə hərbi müstəvidə qarşıya çıxan birbaşa təhdidlərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin prioritetləri beynəlxalq hüquqa, BMT Nizamnaməsinə, ATƏT-in Helsinki Yekun Aktına əsaslanır və ölkənin siyasi, hərbi, iqtisadi və humanitar sahələrdə milli maraqlarını təmin etməyə yönəlmiş kompleks strategiyayı özündə əks etdirir. Bu prioritetlər sırasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli, qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma torpaqlarına qayıdışı mühüm yer tutur. Bununla yanaşı, Avropa və Transatlantika təhlükəsizlik, siyasi və iqtisadi institutlarına integrasiya prosesinin genişləndirilməsi; Xəzər dənizinin hüquqi statusunun milli sektorlara bölünmə prinsipi əsasında müəyyən edilməsi; Azərbaycanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək iqtidarında olan, NATO standartlarına uyğun müasir müdafiə sisteminin qurulması prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilir.

Eyni zamanda Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən neft yataqları və platformalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, karbohidrogen resurslarının beynəlxalq bazarlara çıxarılması, Avropa–Cənubi Qafqaz–Mərkəzi Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi strateji iqtisadi hədəflər kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan beynəlxalq terrorizmə və mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində fəal iştirak edir. Daxili inkişaf istiqamətləri üzrə isə siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi, hüquqi islahatların dərinləşdirilməsi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsi, açıq bazar iqtisadiyyatının inkişafı, işsizlik və yoxsulluğun azaldılması ölkənin milli təhlükəsizlik prioritetləri sırasında xüsusi yer tutur.

Milli təhlükəsizliyi təmin edən institutlar bütövlükdə dövlət idarəçiliyinin əsas dayaqlarından birini təşkil edir və bu sistemə dövlət orqanları, yerli özünüidarə qurumları, vəzifəli şəxslər, hüquqi və fiziki şəxslər daxil olur. Onlar siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, informasiya, ekoloji, elmi, mədəni və mənəvi sahələrdə milli təhlükəsizliyin qorunması məqsədilə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fəaliyyət göstərirlər. Bu iştirak həm dövlətin fundamental maraqlarının müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə, həm də təhlükəsizlik mühitinin sabit saxlanılmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq ölkə Prezidenti dövlət müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün əsas təminatçısıdır. Dövlət başçısı Təhlükəsizlik Şurasını formalaşdırır, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində iştirak edən bütün qüvvələrin və müvafiq dövlət orqanlarının yaradılmasına rəhbərlik edir və onların fəaliyyətini konstitusion səlahiyyətləri çərçivəsində koordinasiya edir. Prezident eyni zamanda ordu quruculuğuna rəhbərlik edir, hərbi əməliyyatların yönləndirilməsini təmin edir, hərbi doktrinanı təsdiqlənmək üçün parlamentə təqdim edir və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı kimi strateji rəhbərlik funksiyalarını həyata keçirir. O, Silahlı Qüvvələrin ali komanda heyətini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, ali hərbi və xüsusi rütbələr verir, ümumi və qismən səfərbərlik elan edir, səfərbərlik üzrə çağırışların tərxis edilməsini təmin edir.

Prezident həmçinin Silahlı Qüvvələrin təyinatına aid olmayan vəzifələrə cəlb edilməsinə razılıq verilməsi üçün Milli Məclisə təqdimat göndərir və parlamentin razılığı əsasında müharibə elan edir və sülh müqaviləsi bağlayır. Ölkə ərazisinin hər hansı hissəsinin faktiki işğalı, xarici dövlətlər tərəfindən müharibə elan edilməsi, respublikaya qarşı real silahlı hücum təhlükəsinin yaranması, ərazinin blokadaya alınması və ya belə təhlükənin mövcudluğu hallarından biri baş verdikdə Prezident ölkənin bütün ərazisində və ya müəyyən bölgələrində hərbi vəziyyət elan edir və qəbul etdiyi fərmanı 24 saat ərzində parlamentin təsdiqinə təqdim edir.

Bununla yanaşı, təbii fəlakətlər, genişmiqyaslı epidemiyalar, ekoloji fəlakətlər, dövlətçiliyə yönəlmiş qiyam və çevriliş cəhdləri, zorakılıqla müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlar, ərazi bütövlüyünə qarşı addımlar və dövlət institutlarının fəaliyyətinə ciddi təhlükə yaradan digər hallarda Prezident ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edir. Bu qərar da qəbul olunduqdan sonra 24 saat ərzində parlamentin təsdiqinə təqdim olunur.

Milli təhlükəsizliyin təminatı ilə bağlı beynəlxalq əməkdaşlıq ölkənin Avro-Atlantika institutlarına integrasiyasını, ATƏT-in Minsk qrupunun mandatına uyğun olaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllini, qonşu dövlətlərlə ikitərəfli, eləcə də Cənubi Qafqaz və GUAM qrupu çərçivəsində regional əməkdaşlığın genişləndirilməsini, Azərbaycanın beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə antiterror koalisiyasının üzvü qismində iştirakını ehtiva edir. Avro-Atlantika məkanında təhlükəsizlik və sabitliyin güclənməsinə töhfə verən Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) Proqramının iştirakçısı kimi, bu məkanda əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, SNT və Avro-Atlantika Təhlükəsizlik Şurası çərçivəsində NATO-ya üzv və tərəfdaş dövlətlərlə siyasi, hərbi, mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsi, Avro-Atlantika siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik strukturlarına integrasiya Azərbaycanın strateji məqsədlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində, hər iki dövlətin ərazi bütövlüyü, Dağlıq Qarabağın (DQ) bütün əhalisi üçün təhlükəsizlik təminatı, DQ-a ölkə tərkibində

geniş muxtariyyət verilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qaytarılması prinsipləri əsasında sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarını məhdudlaşdıran, dövlət müstəqilliyinin itirilməsinə yönələn, yaxud Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə zərər vura bilən beynəlxalq müqavilələrin bağlanılmasına yol verilmir [2, s.37].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Qanunu, 2004.
2. Əliyeva, S. (2023). Regional əməkdaşlıq və Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi. Bakı: Diplomat Nəşriyyatı.
3. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, 1997.
4. Əliyev, İ. (2022). Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Məmmədov, F. (2021). Qlobal təhlükəsizlik sistemində Azərbaycan modeli. Bakı: Qanun.
6. Həsənov, A. (2020). Milli təhlükəsizlik və informasiya cəmiyyəti. Bakı: NDU Nəşriyyatı.
7. Buzan, B. (1991). People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. London: Harvester Wheatsheaf.
8. Kərimov, E. (2023). Enerji təhlükəsizliyi və milli maraqlar. Bakı: ADA Universiteti Nəşriyyatı.

Summary

Foundations and development directions of the national security system Mammadova S.M.

Keywords: *Azerbaijan, national security, sovereignty, constitution.*

This article analyzes the concept of national security, its main directions, modern challenges and the stages of formation of the national security system in the Republic of Azerbaijan. Against the background of the increase in new forms of threats such as globalization, information security, energy and environmental security, the need to improve the state's strategic management mechanisms is justified. As a result, the main priorities for the development of the national security system of Azerbaijan have been identified - strengthening information security, ensuring energy and border security, as well as deepening regional cooperation.

Резюме

Основы и направления развития системы национальной безопасности Мамедова С.М.

Ключевые слова: *Азербайджан, национальная безопасность, суверенитет, конституция.*

В статье анализируются концепция национальной безопасности, её основные направления, современные вызовы и этапы формирования системы национальной безопасности Азербайджанской Республики. На фоне роста новых видов угроз, таких как глобализация, информационная безопасность, энергетическая и экологическая безопасность, обосновывается необходимость совершенствования механизмов стратегического управления государством. В результате определены основные приоритеты развития системы национальной безопасности Азербайджана – укрепление информационной безопасности, обеспечение энергетической и пограничной безопасности, а также углубление регионального сотрудничества.

KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA AZERBAIJAN'DA KAMU YÖNETİMİ SİSTEMİNİN EKONOMİK KALKINMAYA ETKİSİ

Möhsüмова Vesile Afgan kızı

Bakü Devlet Üniversitesi, Bakı, Azərbaycan
vmohsumova@gmail.com

Anahtar Kelimeler: *Küreselleşme, kamu yönetimi, kurumsal kalite, ekonomik kalkınma, Azerbaycan, yönetim reformları, sürdürülebilir kalkınma*

Bu makale, küreselleşme bağlamında Azerbaycan kamu yönetimi sisteminin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin yönlerini ve mekanizmalarını incelemektedir. Küreselleşmenin kamu yönetimi, kurumsal kalite ve sosyo-ekonomik politika üzerindeki etkisi bilimsel bir temelde analiz edilmektedir.

Çalışma, yönetimde şeffaflığın, hesap verebilirliğin ve verimliliğin artırılmasının ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini sağlayan temel faktörler arasında olduğunu göstermektedir. Petrol dışı sektörün gelişimi, dijital dönüşüm ve insan sermayesine yönelik politikalar stratejik önceliklerdir.

Giriş

21. yüzyılda küreselleşme, dünya devletlerinin ekonomik, sosyal ve politik sistemleri üzerinde derin bir etkiye sahip olan temel süreçlerden biri haline gelmiştir. Küreselleşme, yalnızca ekonomik ilişkilerin sınırlandırılmasına değil, aynı zamanda küresel düzeyde kamu yönetiminin, sosyal politikanın ve kurumsal kalitenin yeniden şekillenmesine de yol açmıştır (Şenkal, 2017). Geçiş dönemi yaşayan ve doğal kaynaklar açısından zengin olan Azerbaycan Cumhuriyeti gibi ülkeler için küreselleşme hem fırsatlar hem de zorluklar yaratmaktadır. Bu bağlamda, kamu yönetiminin verimliliğinin ve kurumsal kalitenin iyileştirilmesi, ülkenin ekonomik kalkınma hızını doğrudan etkilemektedir.

Bu makalenin amacı, küreselleşme altında Azerbaycan kamu yönetimi sisteminin ekonomik kalkınma üzerindeki etki mekanizmalarını bilimsel bir temelde analiz etmek ve bu etkinin ana yönlerini belirlemektir.

1. Küreselleşme ve Kamu Yönetimi Kavramı

Küreselleşme sürecinin temel özelliği, ekonomik ve sosyal ilişkilerin ulusal sınırları aşarak uluslararası ölçekte bütünleşmesidir (Sağlık ve Zorlu, 2022). Küreselleşmenin etkisiyle kamu yönetimi sistemleri daha esnek, şeffaf ve hesap verebilir hale gelmek zorunda kalmaktadır. Modern kamu yönetiminin temel eğilimleri, küresel ekonomik sistemin gerekliliklerine uyum sağlamak, rekabet gücünü artırmak ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine odaklanmaktır.

Çiloğlu (2020), "kelebek etkisi" kavramıyla, bir bölgede meydana gelen ekonomik bir olayın bilgi ve sermaye akışları yoluyla diğer bölgeleri etkileyebileceğini göstermektedir. Bu açıdan küreselleşme, kamu yönetiminde yalnızca iç faktörlerin değil, aynı zamanda dış faktörlerin de dikkate alınmasını gerektirmektedir. Azerbaycan idari sisteminin son 30 yılda geçirdiği reformlar, bu küresel dinamiğe uyum sağlama çabalarının bir tezahürüdür.

2. Azerbaycan'da kamu yönetimi sisteminin oluşumu ve ekonomik kalkınmaya etkisi

Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomik kalkınmasını sağlamak amacıyla kamu yönetimi yapısını modernize etmeye başlamıştır. Bu süreçteki temel amaç, yönetim verimliliğini artırmak, devletin düzenleyici rolünü güçlendirmek ve ekonomide şeffaflığı sağlamaktır. Gugushvili (2006), küreselleşmenin Azerbaycan gibi Sovyet sonrası ülkelerde kamu politikalarının oluşumunda önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Bu etki hem yönetim kültüründe hem de ekonomik karar alma mekanizmalarında kendini göstermektedir.

Azerbaycan'ın ekonomik kalkınma modeli, devletin aktif katılımına dayanmaktadır. Enerji sektörünün gelişimi ve petrol gelirlerinin yönetimi, kamu yönetimi sisteminin merkezinde yer almaktadır. Zeynalli ve Hasanoğlu (2022), kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu etki, devletin maliye politikasının etkinliği ve yönetim kalitesiyle daha fazla ilişkilidir.

Kamu yönetimindeki kurumsal reformlar - e-devletin, şeffaflık mekanizmalarının ve yolsuzlukla mücadele tedbirlerinin uygulamaya konulması - ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği için önemli adımlar olmuştur. Bu reformlar aynı zamanda Azerbaycan'ın uluslararası sıralamalardaki konumunu da iyileştirmiştir.

3. Küreselleşmenin Etkisi ve Kurumsal Kalitenin Rolü

Küreselleşmenin ekonomik etkisi yalnızca piyasa mekanizmaları aracılığıyla değil, aynı zamanda kurumsal çevre aracılığıyla da şekillenir. Seyfullayev ve Chak (2025), araştırmalarında kurumsal kalitenin kaynak zengini ülkelerde ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliği için belirleyici bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Azerbaycan kamu yönetimi sisteminde kurumsal istikrarın sağlanması ve yönetim verimliliğinin artırılması, özellikle petrol gelirlerinin yönetiminde önemli bir rol oynamıştır.

Ancak kurumsal sistemin güçlendirilmesi halen devam eden bir süreçtir. Kamu yönetiminin modernizasyonu, özellikle petrol dışı sektörün gelişimini hedefleyen politikaların etkin bir şekilde uygulanması, ülkenin küresel ekonomik sistemdeki rekabet gücünü belirlemektedir. Shenkal (2017), küreselleşme çağında sosyal politika ve ekonomik politikanın birbirinden ayrılamaz olduğunu belirtmektedir. Sosyal istikrarın sağlanması ve beşeri sermayenin geliştirilmesi, ekonomik büyümenin temel direkleri olarak işlev görmektedir.

Bu bağlamda, Azerbaycan kamu yönetiminde sosyal refahı artırmayı amaçlayan programlar ve bölgelerin adil kalkınma politikası, ekonomik büyümenin sosyal temellerini güçlendirmektedir.

4. Ekonomik Politikanın Etkinliği ve Küresel Entegrasyon

Abstract

The impact of the public administration system on economic development in Azerbaijan in the context of globalization **Mohsumova V.A.**

Keywords: *Globalization, public administration, institutional quality, economic development, Azerbaijan, governance reforms, sustainable development*

This article examines the aspects and mechanisms of the impact of Azerbaijan's public administration system on economic development in the context of globalization. The impact of globalization on public administration, institutional quality, and socio-economic policy is analyzed on a scientific basis. The study demonstrates that increasing transparency, accountability, and efficiency in governance are among the key factors ensuring the sustainability of economic growth. The development of the non-oil sector, digital transformation, and policies targeting human capital are strategic priorities.

THE BEGINNING OF THE CONCEPT OF AUTHORITY: FROM THE SUMERIAN STATES TO THE ANCIENT STATESMANSHIP TRADITIONS OF AZERBAIJAN

Bayramova Birja
Muradova Saida

Baku State University, Baku, Azerbaijan

birjabayramova@bsu.edu.az ; s.muradova@asan.gov.az

Keywords: *Sumerian civilization, statehood tradition, ancient state institutions of Azerbaijan, Sumerian city-states, Ur and Uruk, Sumerian politics*

The geography of the region had a great influence on the social and political structure of ancient Mesopotamia, with city-states such as Uruk, Lagash, Ur, and Kish serving as independent political and religious centers. Sumerian politics was a blend of divine and spiritual responsibility, legal authority, and political governance. This city-based model of government was characterized by tribal alliances and the idea of sacred rule in state institutions such as Lullubi, Kuti in Azerbaijan. In both Sumerian and Lullubi and Kuti states, the concept of power was not simply political power, but also an indicator of moral and social responsibility to the people. This article examines the broader history of Mesopotamia and Azerbaijan, emphasizing that power encompasses moral trust and social responsibility.

Long before the world new kings, empires or written laws, a remarkable civilization ancient Sumer raises one of the most fascinating questions in early history: how did the first urban societies understand power? To respond to this, it is necessary to look beyond titles and military campaigns to how the Sumerians themselves conceived rulership, legitimacy, and responsibility.

This article argues that Sumerian power was rooted in the autonomy of the city-state yet showed an evolving vision that sometimes extended toward broader kingship. The social and political structure of ancient Mesopotamia was determined firstly by the geography of the region. The cities of Uruk, Lagash, and Ur functioned as self-contained political and religious centers, each devoted to its patron goddess. [2, p. 23-42] However, by Glassner's words "Most manuscripts used the formula 'city name, was defeated (or abandoned); its kingship was carried to city name.' The latest sources chose another formula: 'the dynasty of city name, changed; its kingship was carried to city name.'" [6, p.65]

The emergence of the "lugal" – a more militarized and expansive ruler – is considered next, followed by a discussion of how law, justice, and administration reinforced the ruler's moral and social authority. The civilization of Sumer, which thrived in southern Mesopotamia between about 4000 and 2000 B.C.E., is often seen as the cradle of urban life. Cities like Uruk, Lagash, Ur, and Kish developed into complex centers of religion, trade, and government. Yet historians continue to debate how political power was actually understood in this society. This article argues that Sumerian power was never fixed in one form. While city-states provided the basic political framework, rulers also experimented with broader kingship. Ultimately, power in Sumer was defined as a mix of divine sanction, civic responsibility, law, and military strength. [6, p.23-42]

As a result of the collapse of the Kur-Araz culture in Azerbaijan, a new stage began. In the 23rd century BC, tribes called Kuti, Lullubi, Hurri, etc. lived in the territory of Azerbaijan. Sumerian-Akkadian

cuneiform records reflect economic relations between Mesopotamian and Azerbaijani tribes, as well as political conflicts. During the reign of the Kuti ruler Siumul, the positions of Azerbaijani tribes in southern Mesopotamia were stronger. The Uruks, who called the Kuti "mountain dragons", noted that after the last ruler Tirikan, the name "Kuti" was retained in southern Urmia as a geographical term rather than an ethnic or state structure. [10, p.1-3]

Power in city-states: Sumerian politics revolved around the city. Each major city was its own community, with its own patron deity, temple, and governing institutions. Leaders known as *ensi* (often translated as governors or priest-kings) ruled not as absolute monarchs but as caretakers of their gods' property. As Kramer notes, the early ruler was understood "not as an absolute monarch but as a steward, managing the city for its god" [9, p.62].

The city of Uruk illustrates this structure clearly. Its massive temples dedicated to Inanna and Anu were not only religious centers but also hubs of political and economic life. Van De Mieroop emphasizes that "political power was exercised primarily through the cult of the gods, for it was they who owned the land, the fields, and the people" [8, p.55]. This meant that the city-state, with its divine patron, was the fundamental unit of Sumerian political identity. The independence of each city often led to rivalry. Lagash and Umma, for example, clashed repeatedly over land and water rights. The Stele of the Vultures describes how Eannatum of Lagash claimed victory by divine will: "Ningirsu, the warrior of Enlil, gave Eannatum the king of Lagash the land of Umma" [12, p.109]. Such records reveal how rulers framed warfare as the will of the gods rather than as personal conquest.

As Postgate explains, "the Sumerian political landscape was one of incessant competition between cities, each jealously guarding its autonomy" [4, p.87]. Local loyalty to the city-state remained strong, making cooperation or unification temporary at best.

By the middle of the third millennium BCE, the title *lugal* (literally "big man") appeared, representing a broader and more forceful style of kingship. Unlike the *ensi*, the *lugal* often claimed authority through military success. Maeda observes that while Lagash rulers usually styled themselves *ensi*, some, like Ur-Nanshe and Uruk Agina, adopted the title *lugal*. He notes that "Enannatum and Entemena, were given the kingship title (*nam-lugal*) by the gods, not the rulership title (*nam-ensi*)" [7, p.95]. Ambitious kings such as Lugalzagesi even claimed to have united all of Sumer "from the lower sea to the upper sea" [8, p.51]. Still, these grand claims rarely lasted long. As Hallo remarks, "each attempt at kingdom-building in Sumer was short-lived, for the local loyalties of the city-state remained too deeply entrenched" [12, p.113].

Despite shifts in titles and ambitions, religion remained the heart of political legitimacy. Rulers portrayed themselves as shepherds chosen by the gods. Kramer explains that "the ruler's most important duty was to maintain the cult of the city-god, for neglecting the divine household would bring disaster upon the community" [9, p.69]. However, Mollaer points out that Sumerian kingship was also framed in moral terms. He writes that the Sumerians "put forward a unique understanding of justice ... based on ... city-state, civilization, first assemblies, political struggle and war, royal ideology" [3, p.467]. This shows that power was not measured by force alone but by the ability to uphold justice and order.

The creation of law codes demonstrates how Sumerian rulers extended their authority into daily life. The Code of Ur-Namma (c. 2100 BCE), one of the earliest known legal collections, standardized rules about property, family, and crime. Jany observes that "cuneiform law from its beginning in the Sumerian period ... was centered around the political system with public administration and governance" [5, p.22].

The economic dimension of law also mattered. Apali and Çulcu argue that Sumerian codes included "financial and accounting provisions ... revealing institutional power in daily life" [1, p.70]. Control of taxation, labor, and temple wealth reinforced the ruler's reach across the community and sometimes beyond the single city.

Warfare was another tool rulers used to project authority. Leaders like Eannatum and Lugalzagesi sometimes dominated multiple cities, but their dominance was fragile. Postgate notes that "the ease with which Sargon subjugated Sumerian cities highlights the instability of their political system: they could be conquered because they never truly unified" [4, p.91].

It was only with Sargon of Akkad, a stranger to Sumer, that Mesopotamia experienced sustained unification under an empire. This shows that although Sumerian rulers imagined broader kingship, their institutions and loyalties were too rooted in the city-state model to maintain lasting unity.

Sumerian politics cannot be pinned to one strict category. At times, city-states mostly acted as small kingdoms dominating their neighbors; they were independent. What remained consistent was the ruler's role as guardian of the gods' order, responsible for justice, and protection. Van De Mieroop mentions this well: "Sumerian kingship was never absolute and never universal, but always contested, shifting, and deeply rooted in the traditions of the city-state" [8, p.59].

For the Sumerians, power meant much more than military might. It was a blend of divine approval, moral responsibility, legal authority, and practical administration. Their political life was centered on the city-state, yet rulers also dreamed of and sometimes achieved larger dominions. In the end, however, the loyalties of Sumerians to their individual cities kept true kingdoms from taking permanent hold. Sumer's political legacy is therefore best understood not as a fixed system but as a flexible spectrum that laid the foundation for later Mesopotamian empires.

The Sumerians created one of first experiments of humanity in the organized political life, yet their understanding of power was far from politics. Working from a lot of available archaeological and historical sources it can be proved that over centuries, it shifted between the independence of the city-state and the ambition to form wider kingdoms. Sumerian rulers did not see themselves simply as political leaders; they were responsible for maintaining justice, prosperity, and order in the name of their gods. Even when some kings attempted to claim dominance over all of Sumerian city-states, loyalty to separate cities remained too deeply rooted for any permanent union to take hold.

The Lullubi state structure was dominated by minor monarchs. This system reflected the stage of development of early forms of statehood. During the reign of Immashgun in the Lullubi, minor monarchs were subordinated to the central state and a unified administration was formed. During the reign of Annubani, as in the Sumerians and other city-states of Mesopotamia, the monarch became a symbol of both political and religious power. The system of governance in these states was theocratic and monarchical in nature. And it was believed that power came from a divine source. [11].

In conclusion Sumerian political thought shows a balance between the sacred and the practical, divine power and human governance. Their legacy endures not just in the ruins of temples or in early law codes but in the idea that power is both a moral trust and a social responsibility. By researching how the Sumerians defined and distributed authority, we can find the foundations of later Mesopotamian empires – indeed, the roots of political organization throughout world history. Therefore, it had a significant impact on the formation of state traditions of later periods, both in the ancient state structures of Azerbaijan and in Mesopotamia.

Bibliography

1. A. Apali & T.Culcu (2023).) The financial and accounting findings in laws in the Sumerian language. p. 69-84 Accounting and Financial History Research Journal, vol. 25, 69–84.// [file:///C:/Users/hp/Downloads/THE%20FINANCIAL%20AND%20ACCOUNTING%20FINDINGS%20IN%20LAWS%20IN%20SUMERIAN%20LANGUAGE\[%231247449\]-2938098.pdf](file:///C:/Users/hp/Downloads/THE%20FINANCIAL%20AND%20ACCOUNTING%20FINDINGS%20IN%20LAWS%20IN%20SUMERIAN%20LANGUAGE[%231247449]-2938098.pdf)
2. Aage Westenholz (2002) The Sumerian City-State p. 23-42. In A Comparative Study of Six City-State Cultures: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre, edited by Mogens Herman Hansen, Historisk-filosofiske Skrifter vol 27// <file:///C:/Users/hp/Downloads/aage%20westenholz.pdf>
3. Firat Mollaer, (2024). City-state, kingship, and justice in Sumerian political thought: Justice-loving shepherd kings p. 467–491. Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 2024// <file:///C:/Users/hp/Downloads/10.31679-adamakademi.1521518-4093844.pdf>
4. J. Nicholas Postgate (1992) Early Mesopotamia: Society and economy at the dawn of history. Routledge. // <https://www.scribd.com/document/769632606/Nicholas-Postgate-Early-Mesopotamia-Society-and-Economy-at-the-Dawn-of-History-Retail>
5. Janos Jany, J. (2020). Cuneiform law. In Legal traditions in Asia (p. 21–48) Springer Nature// <file:///C:/Users/hp/Downloads/978-3-030-43728-2.pdf>
6. Jean-Jacques Glassner (2004). Mesopotamian Chronicles Society of Biblical Literature// https://books.google.az/books?id=1i5b6STWnroC&pg=PR7&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
7. Maeda (2005) Royal Inscriptions of Lugalzagesi and Sargon p. 93–109. Orient: Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan, vol. 40// file:///C:/Users/hp/Downloads/40_3.pdf
8. Marc Van De Mieroop (2016). A history of the ancient Near East, ca. 3000–323 BC (3rd ed.). Wiley-Blackwell.) Maldon – Oxford -Carlton, Wiley-Blackwell Publishing// https://www.academia.edu/97155337/Marc_Van_de_Mieroop_A_History_of_the_Ancient_Near_East_ca_3000_323_BC_Maldon_MA_Oxford_Carlton_VA_Blackwell_Publishing_2016
9. Samuel Noah Kramer (1981). History begins at Sumer: Thirty-nine firsts in recorded history. University of Pennsylvania Press. Third revised edition// <https://archive.org/details/Kramer1956HistoryBeginsAtSumer/page/n1/mode/2up>
10. Statehood and state symbols in Azerbaijan(2000), Baku, Elm, 96 p.// https://anl.az/el/emb/Cumhuriyyet/kitablar_az/228921.pdf

11. Vahid Omarov. Azərbaycan dövlətçilik tarixində qədim dövlətlər: Lullubum və Kutium dövlətləri// Səs 2012, 12 iyul. S.14.// <https://www.anl.az/down/meqale/ses/2012/iyul/ses19.htm>
12. William W. Hallo (1996). Origins – The Ancient Near Eastern Background of Some Modern Western Institutions The Netherlands by E.J. Brill, Leiden// https://archive.org/details/origins_202106/page/n7/mode/2up

Xülasə

Hakimiyyət anlayışının başlanğıcı: Şumer şəhər-dövlətlərindən Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinə
Bayramova B., Muradova S.

Açar sözlər: *Şumer sivilizasiyası, dövlətçilik ənənəsi, Azərbaycanın qədim dövlət qurumları, Şumer şəhər-dövlətləri, Ur və Uruk, Şumer siyasəti*

Qədim Mesopotamiyanın sosial və siyasi quruluşuna bölgənin coğrafiyası böyük təsir göstərmiş, Uruk, Laqaş, Ur və Kiş kimi şəhər-dövlətlər müstəqil siyasi və dini mərkəzlər kimi xidmət etmişdirlər. Şumer siyasəti ilahi və mənəvi məsuliyyət, hüquqi səlahiyyət və siyasi idarəetmənin qarışından ibarət idi. Bu şəhər əsaslı hakimiyyət modeli Azərbaycan ərazisindəki Lullubi, Kutu kimi dövlət qurumları tayfa ittifaqları, müqəddəs hökmdarlıq ideyası ilə seçilirdilər. Həm Şumer, həm də Lullubi, Kutu kimi dövlət qurumlarında hakimiyyət anlayışı sadəcə siyasi güc deyil, həm də xalq qarşısında mənəvi və ictimai məsuliyyətin göstəricisi idi. Bu məqalədə Mesopotamiya və Azərbaycanın daha geniş tarixi araşdırılır və gücün mənəvi etibarı və sosial məsuliyyəti əhatə etdiyi vurğulanır.

Özet

Otorite kavramının başlanğıcı: Sümer şehir devletlerinden Azerbaycan'ın antik devlet yönetimi geleneklerine
Bayramova B., Muradova S.

Anahtar Kelimeler: *Sümer medeniyeti, devlet geleneği, Azerbaycan'ın antik devlet kurumları, Sümer şehir devletleri, Ur ve Uruk, Sümer siyaseti*

Bölgənin coğrafiyası, Uruk, Laqaş, Ur və Kiş kimi şəhər-dövlətlərinin müstəqil siyasi və dini mərkəzlər olaraq xidmət verdiyi antik Mezopotamiya'nın sosial və siyasi yapısı üzərində böyük bir təsiri var idi. Sümer siyasəti, ilahi və mənəvi məsuliyyət, yasal otorite və siyasi idarəetmənin qarışığı idi. Bu şəhər əsaslı idarəetmə modeli, Azərbaycan'da Lullubi, Kutu kimi dövlət qurumlarında kənd ittifaqları və müqəddəs hökmdarlıq ideyası ilə seçilirdilər. Həm Sümer, həm də Lullubi və Kutu dövlətlərində, hakimiyyət anlayışı sadəcə siyasi güc deyil, həm də xalq qarşısında mənəvi və ictimai məsuliyyətin göstəricisi idi. Bu məqalədə Mezopotamiya'nın və Azərbaycanın daha geniş tarixi araşdırılır və gücün mənəvi etibarı və sosial məsuliyyəti əhatə etdiyi vurğulanır.

CƏNUBİ QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ MARAQLARIN KƏSİŞMƏSİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Səidov Ceyhun Ağali oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
ceyhun20021981@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, ABŞ, Rusiya, Çin, xarici siyasət, regional təhlükəsizlik*

Məqalədə ABŞ, Avropa Birliyi və Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqaz regionundakı xarici siyasət istiqamətləri və bu prosesdə Azərbaycanın rolu elmi əsaslarla təhlil edilmişdir.

Regionda ABŞ, Rusiya və Çin kimi aparıcı güclərin maraqlarının toqquşması fonunda Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi xüsusi strateji əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası balanslaşdırılmış xarici siyasət xətti, enerji və nəqliyyat layihələrindəki fəal iştirakı, həmçinin regional təhlükəsizlik təşəbbüslərində mühüm rolu ilə Cənubi Qafqazda sabitliyin və beynəlxalq əməkdaşlığın təminatçısı qismində çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazda iqtisadi baxımdan lider dövlət olmaqla yanaşı, həm də öz

hərbi potensialı ilə region dövlətlərinin önündədir. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının öz ərazi bütövlüyünü, dövlət sərhədlərini və suverenliyini tam bərpa etməsi ilə regionda tamamilə yeni geosiyasi reallıq yarandı. Bu parlaq qələbə beynəlxalq münasibətlərdə ikili standartlar, beynəlxalq hüququn yetərsizliyi səbəbindən uzun illər işğala məruz qalan dövlətin BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini öz gücü hesabına təmin etməsinin mümkünliyünü göstərdi.

Azərbaycan Respublikası əraziləri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal altında saxlanıldığı zamanlarda rəsmi Bakı heç bir vaxt işğalla barışmamış, bütün imkanlarını səfərbər edərək öz hərbi potensialını artırmış, iqtisadiyyatını gücləndirmiş və ərazilərin başqa dövlətin silahlı birləşmələri tərəfindən zəbt edilməsini bütün beynəlxalq platformalarda bəyan edərək bu ərazilərin azad olunması, özünü müdafiə hüququnun istifadə olunması üçün münasib hüquqi zəmin, baza yaratmışdır.

Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təmin olunmasında rəsmi Bakı ümummilli lider H.Əliyevin əsas memarı olduğu “Ümumi Qafqaz Evi” ideyasını (08.03.1996-cı ildə imzalanan “Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında Tbilisi Bəyannaməsi” bu ideyasının gerçəkləşməsi istiqamətində atılan parkitiki addım olmuşdur) və onun daha geniş formatı olan “3+3 modeli”ni dəstəkləyir, regionda sabitliyin qorunmasında ərazi toxunulmazlığı, qarşılıqlı hörmət və bərabərlik çərçivəsində atılan konstruktiv addımları müdafiə edir. Son illər ərzində Azərbaycanın artan beynəlxalq nüfuzu, iqtisadi, hərbi potensialı və imkanları onun Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik arxitekturasında mühüm rol oynamasına, aparıcı qüvvəyə çevrilməsinə zəmin yaratmışdır.

1. Cənubi Qafqazın geostrateji mövqeyi

Cənubi Qafqaz coğrafi yerləşməsi, tranzit imkanları və enerji potensialı baxımından hər zaman strateji əhəmiyyət kəsb edən mühüm ərazi olmuşdur. Regionun tarixi “İpək Yolu” marşrutunda yerləşməsi, vacib ticarət yollarında qovşaq rolunda olması, təbii sərvətləri buranı daim böyük dövlətlərin, güc mərkəzlərinin strateji maraqlarının toqquşması arenasına çevirmişdir [1]. Cənubi Qafqazın güc mərkəzləri: qərb (Avropa, ABŞ), şərq (Rusiya, Çin) üçün əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsini “şaqli” və “üfiqi” xətti üzrə aparmaq olar [3].

“Şaqli” (şimaldan cənuba) xətt üzrə analiz aparılarkən regionun şimalda qərb dəyərlərinin, dünyavi dövlətlərin üstün olduğu keçmiş sosialist rejim təmsilçisi respublikalar, cənubda isə dinin, şəriət qaydalarının və qeyri-stabilitliyin hökmran olduğu, təhlükəsizlik baxımından barıt çəlləyinə bənzəyən Yaxın Şərq ölkələri ilə qonşuluğu nəzərə alınmalıdır. Cənubdakı bu qeyri-sabitlik region ölkələri ilə yanaşı Rusiya, Avropa Birliyi dövlətləri üçün də ciddi təhlükəsizlik problemi olduğundan Cənubi Qafqaz onlar üçün cənubdan mümkün təhlükələrə qarşı tampon bölgə rolunu oynayır. Başqa sözlə Cənubi Qafqaz zəngin, inkişaf etmiş “şimal” ilə kasıb, geridə qalmış və ciddi təhlükəsizlik problemləri olan “cənub” arasında “təhlükəsizlik yastığı” olaraq cənubdan irəliləyən təhdid dalğalarını ilk olaraq öz üzərinə götürür, bununla da təsirin Avropa və Rusiyaya mümkün neqativ proyeksiyaların qarşısını alır.

Şaqli xətt üzrə regionun analizini ümumiləşdirdikdə qərb üçün bura Yaxın Şərq regionundan, İrandan ciddi fərqlənməsinə, “təhlükəsizlik yastığı” kimi vacib qoruyucu funksiya yerinə yetirməsinə baxmayaraq son nəticədə geosiyasi olaraq “Böyük Yaxın Şərqi” bir parçası, onun “şimal kənarı”dır.

“Üfiqi” (qərbdən şərqə) xətti üzrə analizdə Cənubi Qafqaz Atlantik okeandan Sakit okeana qədər Rusiya və İrandan kənar keçən mühüm iqtisadi, siyasi zolağın mərkəzində yerləşən, “əvəzolunmaz halqa” kimi qarşımıza çıxır. Əksər tədqiqatçılar (əsasən qərb tədqiqatçıları) regionu “Böyük Avropa”nın cənub həddləri, həmçinin Rusiyanın çevrəsində qurulması planlaşdırılan, Moskvanın təsir imkan və nüfuzunu hiss olunacaq dərəcədə məhdudlaşdıracaq “təhlükəsizlik zəncirinin” vacib hissəsi kimi qiymətləndir. ABŞ və müttəfiqləri regiona Moskvanın imperialist iddialarının zəiflədilməsində “istinad nöqtəsi”, Rusiya isə onun suverenlik və ərazi bütövlüyünə həmçinin siyasi maraqlarına təhdidlərin planlaşdırılaraq ixrac olunduğu vacib ərazi kimi yaxınlaşır. Moskva uzun müddət bilavasitə təsiri altında olan, arxa bağçası hesab etdiyi regionun onun orbitindən çıxması ilə razılaşmaq istəmir və bunun üçün uzun müddətli qonşuluq, birgə yaşayış və sovet dövrünün “ümumi vətən” ideologiyasının formalaşdırdığı bütün sosial, mədəni bağlardan təsir mexanizmi olaraq fəal istifadə edir (Moskvanın Rusiya-Gürcüstan, Krım, Rusiya-Ukrayna savaşları timsalında real güc göstərməkdən çəkinmədiyi də unudulmamalıdır). Moskva anlayır ki, qərbin Cənubi Qafqazda nüfuzunun artması şübhəsiz Rusiyanın tərkibində olan Şimali Qafqaza da təsirsiz ötürməyəcək. Bu isə öz növbəsində regionda Moskvanın ciddi nüfuz itkisi ilə yekunlaşmayıb, Rusiyanın daxilində - xüsusilə Rusiya Federasiyasının tərkibindəki regiona yaxın olan respublikalarda seperatizmə çağırışlara və hətta bəzi ərazilərdə suverenliyin itirilməsi risklərinə gətirib çıxara bilər. Bütün bunlar nəzərə alındıqda Cənubi Qafqazın Moskva üçün niyə kritik önəmə sahib olması daha aydın bəlli olur. Şübhə yoxdur ki, Cənubi Qafqazda baş verən kiçik bir radikalizm hərəkətinin dərhal Rusiyanın cənub dairələrində özünə dayaq

taparaq daha da şimala irəliləməsi, ölkə daxilində ciddi daxili konfrontasiyalara şərait yaratması ehtimalı yüksəkdir. Yaxın tarixdə yaşanılmış iki “Rusiya-Çeçenistan müharibəsi” bunun bariz nümunəsidir [4].

Regionun üfüqi xətt üzrə analizini ümumiləşdirsək önə çıxan məqamlar buranın “Böyük Avropanın” cənub sərhədləri, Rusiyanın ətrafında qurulması planlaşdırılan “təhlükəsizlik zəncirinin” əvəzolunmaz halqası olmasıdır. Bu “təhlükəsizlik zəncir”inə daxil olan dövlətlərdə bütün güc mərkəzləri fəal siyasət aparır: ABŞ və müttəfiqləri dövlətləri müxtəlif proqram və layihələr vasitəsilə dəstəkləyir, Çin Avropa bazarına quru yolu ilə çıxış imkanına nail olmaq üçün “Bir kəmə, bir yol” layihəsinin bir qolunu buradan planlaşdırır və s.

Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik, maraqların kəsişməsi təhlil edilərkən Çin amili mütləq nəzərə alınmalı olan faktorlardandır. İqtisadi potensialının sürətlə artması Çinin superdövlət olma iddialarını və imkanlarını daha gücləndirir. Dinamik inkişaf edən iqtisadiyyat təbii olaraq öz növbəsində yeni bazarlar və daha rentabelli tranzit marşrutlarının axtarışını zəruri edir. Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Yaxın Şərqdəki vəziyyət və Hind okeanında vacib körfəzlərdəki dəniz yolu marşrutlarındakı təhlükəsizlik problemləri Pekinin diqqətinin “orta dəhlizə” yönəlməsini zəruri edir. Bu dəhliz Rusiya və İrandan kənar keçməklə ən təhlükəsiz və ən rentabelli marşrut olaraq Çinin Cənubi Qafqazda maraqlarının artmasının əsas aspekti kimi çıxış edir. Beləliklə, Pekinin Cənubi Qafqazda “bilinən” maraqları əhəmiyyətli ölçüdə iqtisadi amillərlə əlaqəli olsa da, 2025-ci ildə keçirilən hərbi parad yeni qurulan çoxqütblü dünya nizamında Çinin iqtisadi yüksəliş fonunda fəvqəlgüç olma yolunda iddialarını gizlətmədiyini üzə çıxartdı. Cənubi Qafqazın Çinin Avropaya doğru iqtisadi və siyasi irəliləməsinin qarşısının alınmasında mühüm region olduğunu anlayan Tramp administrasiyası əks-həmlə olaraq regionun tranzit imkanlarından Rusiya və İranı kənar saxlayaraq aktiv siyasi addımlar atdı. Bunun ən bariz nümunəsi isə 2025-ci ildə Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası və ABŞ arasında imzalanan 3 tərəfli sülh memorandumudur (Beynəlxalq sülh və rifah naminə Tramp marşrutu (TRİPP) – 100 illik icarə) [7].

Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və maraqların kəsişməsi təhlil olunarkən Ankara və Tehranın maraqları da nəzər alınmalıdır.

Türkiyənin buradakı əsas maraqları aşağıdakılardır:

- Ankaranın öz əzəli təsir zonasına yenidən geri qayıtması;
- regionun təbii resursları və beynəlxalq tranzit-dəhliz imkanlarından yararlanmaq;
- türk dünyası ilə quru yolunun bərpası və türkdilli dövlətlər arasında liderliyə nail olmaq;
- Cənubi Qafqazda təsir və nüfuzunu artıraraq Rusiyanın daxilindəki türkdilli və müsəlman xalqlar arasında təsir gücünü yüksəltmək;
- Moskva ilə ümumi hədəflər, rəqiblər barəsində iş birliyini davam etdirmək, bununla da Ankaraya olan beynəlxalq təzyiqləri neytrallaşdırmaq.

İran üçün Cənubi Qafqaz strateji əhəmiyyətə malikdir. Tehran regionda siyasi maraqlarına əsas rəqib olaraq Ankaranı görür, həmçinin Azərbaycanı da öz daxili təhlükəsizliyində potensial təhdid kimi qiymətləndirir. Rejim İran ərazisində yaşayan çoxmilyonlu azərbaycanlıların İranın parçalanması prosesinin tətiklənməsinə səbəb olacağından hər zaman ehtiyat edir, bu səbəbdən müsəlman Azərbaycan əvəzinə xristian Ermənistan ilə əlaqələrə xüsusi önəm verir, bəzi şovinist mənbələr Azərbaycanı Çar Rusiyası ilə müharibə nəticəsində itilmiş hələ də İran ərazisi kimi qiymətləndirir. Cənubi Qafqazda dünyəvi dövlətlər olması və bu dövlətlərin qərblə yaxın əlaqələri İranı narahat edir, Tehran regiona heç bir şəkildə kənar qüvvə gəlməsini istəmir. İran-ABŞ, İran-İsrail münasibətlərindəki gərginlik regionun Tehran üçün strateji əhəmiyyətini daha da artırır. ABŞ-İran qarışıdurmasının Cənubi Qafqaz regionuna proyeksiyası danılmazdır və İranın yüksək vəzifəli şəxslərinin ABŞ-la münasibətlərinin döyüşlərlə əvəz olunacağı halda Tehranın Vaşinqtonun tərəfdarları olan region ölkələrinə, bu ölkələrdəki enerji infrastrukturlarına zərbələr endirəcəyinə dair hədəfləri açıqca dilə gətirmələri İranın regionla əlaqəli xarici siyasətinin iç üzünü göstərir.

2. Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik arxitekturasında Azərbaycan Respublikasının rolu.

Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təmin olunması və böyük güclərin maraqlarının neytrallaşdırılmasında iqtisadi, demoqrafik və hərbi imkanları baxımından Azərbaycan Respublikası mərkəzi-kilid rola malikdir. Regionda sabitliyin qorunması üçün Bakı iqtisadi əməkdaşlığa xüsusi önəm verir, regionun iqtisadi-tranzit əhəmiyyətini artırmağa, regional platformalarda “3+3” formatını dəstəkləməklə kənar aktorların müdaxilə imkanlarını minimumlaşdırmağa, beynəlxalq hüquqa əsaslanmaqla isə güc mərkəzlərinin, qonşuluqdakı regional aktorların maraqlarını neytrallaşdırmağa yönələn siyasi kurs izləyir. Qlobal və regional aktorlarla qurulmuş olan məqsədyönlü, düşünülmüş qarşılıqlı əlaqələr sayəsində Bakının yuxarıda qeyd edilən addımları əksər beynəlxalq platformalarda fəal dəstəklənir (qoşulmama hərəkəti, beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi və s.), regionda sabitliyin təmin olunmasında mərkəzi mövqeyi möhkəmlənir.

Amerika Birləşmiş Ştatları - Azərbaycan Respublikası münasibətləri.

ABŞ-ın Cənubi Qafqazda əsas iqtisadi müttəfiqi Azərbaycandır. Bu iqtisadi əməkdaşlıqda önə çıxan istiqamət isə sözsüz enerji layihələridir. ABŞ Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilib-çıxarılması və onun müttəfiqi olan Avropaya Rusiya və İrandan kənar keçən marşrutlar vasitəsilə çatdırılmasında maraqlıdır. “Əsrin müqaviləsi”, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan”, “TAP”, “TANAP” kimi layihələr vasitəsilə ABŞ regionda Rusiyanın təsir imkanlarının məhdudlaşdırılmasına, region dövlətlərinin Moskvadan asılılığının azaldılmasına yönəlmiş siyasi kurs aparır. Qeyd edilən layihələrdə əsas mərkəzi yeri Azərbaycan tutmasına baxmayaraq bəzi zamanlarda ABŞ-ın Bakıya münasibətdə ikili standartlar tətbiq etməsi, vahid siyasi kurs nümayiş etdirməməsi ABŞ daxilindəki güclü erməni lobbisinin və oranın qanunverici orqanda təmsil olunan ermənipərəst nümayəndələrin fəaliyyətləri ilə əlaqəlidir. Lakin bütün bu qeyd edilənlərə baxmayaraq münasibətlərdə əsasən iqtisadi maraqların daha vacib olduğu nəzərə alındıqda inamla vurulmaq olar ki, Azərbaycanın təbii resursları, tranzit imkanları, əhalisinin sayı, iqtisadi imkanlarının ona təsis etdiyi kilid mövqe ABŞ üçün öz strateji əhəmiyyətini hər zaman qoruyacaqdır [3].

Vaşinqtonun strateji planlarında “orta dəhlizə” və bu regiondakı enerji layihələrinə gələcəkdə digər Mərkəzi Asiya ölkələrinin də qoşularaq, dəhlizin əhəmiyyətinin daha da artırılması, Avropanın enerji asılılığının azaldılması, Moskvanın təsir imkanlarının zəiflədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunların reallaşa bilməsi Azərbaycanın bilavasitə və güclü şəkildə dəstəklənməsi ilə yanaşı Vaşinqtonun özünün də bu layihələrdə fəal iştirakı, proseslərə nəzarət mexanizmləri əldə etməsi ilə mümkündür. 8 avqust 2025-ci ildə üçtərəfli qaydada paraflan sülh müqaviləsinin əsas müddəalarından olan “Beynəlxalq sülh və rifah naminə Trump yolu” layihəsi, “Azadlığa dəstək aktı”na edilən 907-ci düzəlişin prezident Tramp tərəfindən ləğv edilməsi, imzalanmış bir sıra müqavilələr ABŞ-ın Azərbaycana və regiona münasibətdə iqtisadi maraqlarının üstün gəlməsinin məntiqi təzahürüdür [7].

ABŞ-Azərbaycan əlaqələrində hərbi-siyasi istiqamət də mühüm yer tutur və bu kontekstdə fəaliyyətlər əsasən NATO ilə əməkdaşlıq və əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üzrə aparılır. Azərbaycan Respublikası NATO ilə əməkdaşlıqda daim maraqlı olmuş, öz hərbi potensialının artırılması üçün vacib zəruri addımlar atmışdır. Silahlı qüvvələrin qərb modelinə uyğunlaşdırılması, təhlükəsizlik-müdafiə sferasında təkmilləşdirilmə, yenidənqurma, NATO ölkələri və xüsusilə Türkiyə ilə sıx əməkdaşlıq bu istiqamətdə həyata keçirilən vacib fəaliyyətlərdir.

Çin Xalq Respublikası – Azərbaycan Respublikası münasibətləri.

Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Çinlə olan ticarət həcminə görə Azərbaycan Respublikasının ilk yerdə olması regionda rəsmi Bakının Pekin üçün əhəmiyyətini göstərən əsas amillərdəndir (2024-cü ildə iki ölkə arasında xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 3.7 milyard dollar təşkil edib). Azərbaycan Respublikasına idxal edilən malların həcminə görə 3.329 mlrd dollarla Çin birinci yerdədir. Ötən 2024-cü il ilə müqayisədə idxalın həcmində yanvar-sentyabr ayları ərzində 26.1% artım müşahidə edilmişdir [9]. Rəsmi Bakı “Tayvan məsələsində” siyasi baxımdan “vahid Çin” ideyasını, Çinin ərazi bütövlüyünü hər zaman müdafiə etmiş və Çinin “Bir kəmə, bir yol” layihəsini fəal dəstəkləmişdir. Əvvəlki illərlə müqayisədə Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası rəhbərləri arasında görüşlər 2025-ci ildə daha intensiv xarakter almış və 23 aprel 2025-ci ildə Pekində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında hərtərəfli strateji əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması haqqında Birgə Bəyanat”la iki dövlətin münasibətləri mahiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur [8]. Cari il ərzində prezident İ.Əliyevin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində, həmçinin Çinə rəsmi səfər zamanı keçirdiyi görüşlərdə bir çox vacib sənədlər imzalanmış, bundan əlavə ölkə başçısı faşizm üzərində qazanılmış qələbəyə həsr edilən Pekində keçirilən paradda fəxri qonaq qismində iştirak etməklə yeni dünya nizamında “çoxqütblü dünya” tərəfdarı olmanın siqnallarını vermişdir.

Rusiya Federasiyası - Azərbaycan Respublikası münasibətləri.

MDB təşkilatı çərçivəsində tədbirlərdə fəal əməkdaşlıq edən Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlər 2022-ci ildə imzalanmış müqavilə ilə strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. İqtisadi baxımdan Rusiya region ölkələrinin əsas ticarət partnyoru olmaqla yanaşı, paralel olaraq Bakı və Yerevanın hər ikisinin strateji tərəfdaşdır. Moskva 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Ermənistanın ciddi narazılıq və etirazlarına baxmayaraq əsasən “neytral” qalmış və sonrakı dövrdə bu iki ölkə arasında fikir ayrılıqlarının dərinləşməsi fonunda rəsmi Bakı və Moskva arasındakı münasibətlər ümumilikdə müsbət dinamika üzrə inkişaf etmişdir. Bəzi vaxtlarda dövlətlər arasında müəyyən gərginlik və soyuq münasibətlər (25.12.2024-cü ildə AZAL təyyarəsinin Rusiya Federasiyası ərazisində vurulması, Rusiyadakı azərbaycanlı diaspor rəhbərlərinə və miqrantlara qarşı münasibət, iqtisadi məhdudiyyətlər və s.) yaşansa da ümumilikdə dövlətlərin maraqları əməkdaşlığı və normal qonşuluq münasibətlərini diqtə etmiş, 2025-ci il oktyabrda Düşənbədə keçirilən görüşdə gərginliyin bitirilməsinin siqnalları verilmişdir [10].

1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin kontraktı”, 2020-cildə Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında imzalanmış “Şuşa bəyannaməsi”, 2025-ci ildə Vaşinqtonda prezidentlər İ.Əliyev,

D.Tramp və baş nazir N.Paşinyan tərəfindən imzalanan sülh memorandumu və digər müvafiq sənədlər, həmçinin Bakının izlədiyi siyasi kurs regionda Moskvanın təsir gücünü neytrallaşdırmaq və Cənubi Qafqaz ölkələrinin müstəqil xarici siyasət aparması üçün atılmış vacib addımlar olmuşdur. Rusiya üçün kritik region olan Cənubi Qafqazın paralel olaraq ABŞ və qərb üçün də əhəmiyyətli olduğunu bilən Moskva regiondakı təsir gücünü itirmək istəmir hər vəchlə (regiondakı münaqişələrin nizamlanmasında iştirak, onları beynəlmiləşdirilmək və s.) burda qalmağa, regiona kənar qüvvələri buraxmamağa çalışır və bu istiqamətdə aktiv siyasət aparır və böyük ehtimal bu siyasi kursa hələ uzun müddət davam edəcək.

Nəticə

Cənubi Qafqazda böyük güclər olan ABŞ, Rusiya, Çin və onların müttəfiqlərinin maraqları toqquşur. Bu mübarizədə 2 əsas məqsəd var: 1) dünya liderliyinə nail olmaq, nüfuz genişləndirmə; 2) təbii resurslara və strateji ərazilərə nəzarət.

Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi onun böyük güclər üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasından və onların burdakı maraqlarının kəsişməsinin meydana çıxaracağı ziddiyyətlərdən birbaşa asılıdır. Bu səbəbdən region ölkələri bölgədə sabitliyin qorunmasında incə balansın qorunub saxlanılması, iqtisadi inkişafın ön planda saxlanılması, regionun verdiyi geosiyasi üstünlükləri düzgün qiymətləndirərək əməkdaşlıq etməkdə maraqlı olmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Dərslük – Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2015, 1056 s.
2. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1999, с 254.
3. Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992–2008 годы). Отв. ред. и рук. авт. кол. В.А.Гусейнов. – М.: Красная звезда, 2008. – 392 с.
4. Bekiarova N.South Caucasus as a region of strategic importance // IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences, Vol. V, Issue 14, August 2019, p 1025-1016.
5. U.S. Department of Defense, 2002 Annual Report to the President and the Congress. <http://www.defenselink.mil/execsec/adr2002/>.
6. Waal T. De. Missiles over Tskhinvali // The National Interest. May-June 2010. Issue 107. p. 87-96.
7. <https://president.az/az/articles/view/69572> (tarix 09.08.2025)
8. <https://president.az/az/articles/view/68654> (tarix 24.04.2025)
9. Azərbaycan-Çin iqtisadi əlaqələrinin inkişafı ixrac bazarlarına müsbət təsir göstərəcək. <https://ereforms.gov.az/az/1320> (tarix 13.02.2025)
10. <https://apa.az/siyasi/dusenbe-gorusu-rusiya-azerbaycan-munasibetlerinde-donus-noqtesi-tehlil-920728> (tarix 09.10.2025)
11. <https://eadaaily.com/ru/news/2019/01/22/pri-pashinyane-otnosheniya-s-rossieymogut-byt-bolee-konstruktivnymi-ekspert>
12. <https://foreignpolicy.com/2019/06/25/georgian-dream-meets-georgias-nightmare/> 29.07.2019.
13. <https://news.rambler.ru/world/40417192> (tarix 02.08.2019).

Summary

The role of Azerbaijan in the context of security and the convergence of interests in the South Caucasus

Saidov C.A.

Keywords: *Azerbaijan, South Caucasus, USA, Russia, China, foreign policy, regional security.*

The article analyzes the foreign policy orientations of the United States, the European Union and the Russian Federation in the South Caucasus and examines Azerbaijan's role within this geopolitical context.

The author emphasizes that amid the intersection of the interests of major powers such as the US, Russia and China, Azerbaijan's geopolitical position holds particular strategic significance. The article highlights that through its balanced foreign policy, active participation in energy and transport projects, and contribution to regional security initiatives, the Republic of Azerbaijan has become a key guarantor of stability and international cooperation in the South Caucasus.

Резюме
Роль Азербайджана в контексте безопасности и пересечения интересов в Южном Кавказе
Саидов Дж.А.

Ключевые слова: *Азербайджан, Южный Кавказ, США, Россия и Китай, внешняя политика, региональная безопасность.*

В статье анализируются направления внешней политики США, ЕС и Российской Федерации в регионе Южного Кавказа, а также рассматривается роль Азербайджана в данном геополитическом контексте. Автор подчеркивает, что на фоне таких ведущих держав как США, Россия и Китай, геополитическое положение Азербайджана приобретает особое стратегическое значение. В статье отмечается, что благодаря сбалансированной внешней политике, активному участию в энергетических и транспортных проектах, а также в региональных инициативах по обеспечению безопасности, Азербайджанская Республика стала ключевым гарантом стабильности и международного сотрудничества на Южном Кавказе.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞU

Səmədov Yaqub Abbasqulu oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, Azərbaycan
yaqub.semedov63@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Heydər Əliyev, Konstitusiya, demokratik dəyərlər, hüquqi dövlət*

Azərbaycanın XX əsr tarixinin böyük bir dövrü görkəmli şəxsiyyət və dahi siyasətçi Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının işıqlı gələcəyi üçün təmənnasız xidmətləri ilə xalqın əbədiyaşar sevgisini qazanan Heydər Əliyevin çoxcəhətli fəaliyyətinin ana xəttini azərbaycançılıq məfkurəsi təşkil etmişdir. Doğurdan da, Heydər Əliyevin düşünülmüş, ardıcıl və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ölkəmiz çoxtərəfli dinamik inkişafda böyük uğurlar əldə etdi, ölkədə sabitlik yarandı, əhali dinc və təhlükəsiz şəraitdə yaşamağa başladı, həmçinin dövlətimizin hüquq sistemində də demokratik dəyərlərə söykənən köklü dəyişikliklər baş verdi.

Liderlər haqqında siyasətçilər, filosoflar müxtəlif dövrlərdə dəyərli fikirlər söyləmiş və buna müvafiq olaraq özlərinin konsepsiyalarını irəli sürmüşlər. Mahiyyətinə, iqtisadi inkişafındakı fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, hər hansı bir ölkənin göstəriciləri ilk növbədə milli lider anlayışı ilə ölçülür. Liderlik anlayışının başlıca xüsusiyyətlərinə mövcud vəziyyəti tam şəkildə dəyərləndirmək, çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün çıxış yollarına düzgün müəyyənləşdirmək, hansısa qəbul edilən qərarın həyata keçirilməsi üçün insanların şüuruna və enerjisinə güclü təsir etmək, onları konkret məqsəd və ideologiya ətrafında birləşdirmək, cəmiyyət üzvlərinə lider tərəfindən verilən qərarların, edilən göstərişlərin dərk edilməsi və fəal şəkildə müdafiə edilməsini təmin etmək kimi zəruri keyfiyyətlər daxildir [1.səh. 21].

Tarixin səhifələrini vərəqləyərkən aydın görmək olur ki, müəyyən mərhələlərdə hər bir xalqın həyatında siyasi liderlər, görkəmli şəxsiyyətlər mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan, XX yüzillikdə xalqımızın dünyaya bəxş etdiyi dahi şəxsiyyət, Ümummilli lider Heydər Əliyev də belə şəxsiyyətlərdən olmuş və o, vaxtilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən miras qalmış müstəqil dövlətçiliyimizi 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən yenidən dirçəltməyə əsrin axırlarına doğru isə onu yüksək zirvəyə qaldıraraq Azərbaycanı müstəqil, qüdrətli və əzəmətli bir respublikaya çevirməyə nail oldu. Belə ki, 1993-cü il oktyabr ayının 3-də ölkəmizdə məlum prezident seçkiləri keçirildi və seçicilərin böyük səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə seçilən Ümummilli lider qeyd edirdi ki, “Tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, xalqın əvəzsiz milli sərvəti olan müstəqilliyin qorunması onun əldə edilməsindən qat-qat ağır və mürəkkəb vəzifədir” [2].

Demokratik dəyərlərə söykənən, hüququn aliliyinə əsaslanan və dünyəvi xarakterə malik nümunəvi dövlətin formalaşdırılması, milli mənafeyimizə cavab verən səviyyədə Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilməsi, ölkə əhalisinin təhlükəsiz və fərvan yaşayışının təminatı kimi zəruri tarixi vəzifələr öz bariz ifadəsini Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə, ümumxalq səsverməsi yolu ilə 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilən ölkə Konstitusiyasında və bu ana yasanın əsasında formalaşan dünyəvi dövlətçilik modelində tapdı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qəbul edilmiş ilk Konstitusiyasında demokratik dəyərlərə söykənən hüquq və vəzifələr, ilk növbədə hər bir ölkə vətəndaşının qanun qarşısında bərabərliyi, dövlət hakimiyyəti bölgüsü,

mühüm qanuni sənəd kimi Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının təminatçısı kimi dövlətin üzərinə düşən vəzifələr başlıca məqsəd kimi tam və aydın şəkildə bəyan edildi. Konstitusiyanın 147-ci maddəsində mübaliğəsiz şəkildə qeyd olunur ki, ölkə konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ali və mütləq hüquqi gücə malikdir və hüquqi normativ sənədlər toplusudur [3].

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbulundan sonra dövlət quruculuğu istiqamətində görülməli tədbirlər çərçivəsində Azərbaycan Prezidentinin fərmanı ilə 1996-cı ildə təşkil olunan Hüquqi İslahat Komissiyasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Yeni təşkil edilmiş bu komissiyanın fəaliyyətinə də rəhbərliyi şəxsən Ulu öndər öz üzərinə götürdü. Məhz bu komissiyanın məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, çox keçmədən Konstitusiya Məhkəməsi (21 oktyabr 1997-ci il), məhkəmələr və hakimlər (1 dekabr 1998-ci il), prokurorluq (7 dekabr 1999-cu il) və "Polis haqqında" (28 oktyabr 1999-cu il) beynəlxalq təcrübəyə uyğun qanunlar qəbul olundu [4]. 10 fevral 1998-ci ildə Milli Məclis tərəfindən ölüm hökmünün ləğvi ilə bağlı verilən qərarı və 2000-ci ildə isə keçmiş sovet məhkəməsinin qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərən məhkəmə sisteminə respublikamızda fəaliyyətinə son qoyulmasını, bunun ardınca üçpilləli müstəqil demokratik dəyərlərə cavab verən məhkəmə sistemi təşkilini bəhs olunan dövrdə hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində atılmış ən mühüm addımlardan hesab oluna bilər.

Bir cəhəti də xüsusilə vurğulamaq yerinə düşər ki, Ulu öndərin hüquqi dövlət quruculuğu sahəsindəki kursu Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən də böyük uğurla həyata keçirilir.

Beləliklə, Ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrlə bağlı çoxsaylı məqalələr, dərslilər, dərslər vəsaitləri, kitablar nəşr olunsada, elmi-tədqiqat işləri aparılarsada, bu dahi şəxsiyyət ölkəmizin dövlətçilik tarixində gələcək nəsillərə elə bir irs qoymuşdur ki, bu məktəbin öyrənilməsinə və təbliğinə hər zaman zəruri ehtiyac duyulacaqdır.

Ədəbiyyat

1. "Heydər Əliyev Azərbaycanda dövlət quruculuğunun banisidir": Mühazirələr toplusu. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu, 2017. - 160 səh.
2. Məhərrəmov V. "Müstəqilliyimiz əbədidir, daimidir, dönməzdir". <https://mod.gov.az/az/pre/24561.html>. 17 oktyabr, 2018.
3. Rzayev O. Konstitusiyamızın 30 illi k yolu və Suverenliyin bərpası: Tarix, Hüquq, Qürur . <https://constcourt.gov.az/en/details/1868>. 13.06.2025.
4. Eyvazov H. Ulu öndər və hüquqi dövlət quruculuğu. <https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/124843-ulu-onder-ve-huquqi-dovlet-quruculugu>. 08. 04. 2023.

Summary

Heydar Aliyev and legal state building in Azerbaijan Samadov Y.A.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, Constitution, democratic values, legal state

A large period of the history of Azerbaijan in the 20th century is associated with the activities of the outstanding personality and modern politician, the Great Leader Heydar Aliyev. The ideology of Azerbaijanism, with its selfless services for the bright future of the Azerbaijani people and the eternal love of the people, formed the main line of Heydar Aliyev's multifaceted activities. Indeed, Heydar Aliyev's thoughtful, purposeful policy achieved great successes in the very dynamic development of our country, stability was established in the country, the country began to experience a peaceful and secure environment, and also radical changes based on democratic values occurred in the legal system of our state.

Резюме

Гейдар Алиев и создание правового государства в Азербайджане Самедов Я.А.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Гейдар Алиев, Конституция, демократические ценности, правовое государство

Значительный период истории Азербайджана XX века связан с деятельностью выдающейся личности и современного политика – великого лидера Гейдара Алиева. Идеология азербайджанства, с её бескорыстным служением светлому будущему азербайджанского народа и непреходящей любовью к народу, стала основным направлением многогранной деятельности Гейдара Алиева. Именно продуманная и целеустремлённая политика Гейдара Алиева привела к огромным успехам в динамичном развитии нашей страны: в стране установилась стабильность, наступил мир и

безопасность, а в правовой системе нашего государства произошли радикальные изменения, основанные на демократических ценностях.

НОВЫЕ МЕДИА КИТАЯ О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С АЗЕРБАЙДЖАНОМ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Сонг Гуанчжао

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

844167974@qq.com

Ключевые слова: глобализация, взаимоотношения, новые медиа, «Один пояс, один путь»

Глобализация представляет собой многомерный и динамичный процесс взаимодействия. В более широком понимании глобализация — это процесс, в ходе которого под воздействием прогресса знаний и технологий формируются новые экономические, культурные и социальные феномены и порядки через такие проявления, как мировая торговля, международные инвестиции, глобальная миграция и мировое управление.

Учитывая новые международные экономические реалии, сотрудничество двух стран — Китая и Азербайджана выходит на более многопрофильный уровень, развиваясь как в традиционных, так и в новых отраслях, способствуя переходу к зелёной, цифровой и интеллектуальной экономике.

Глобализация представляет собой многомерный и динамичный процесс взаимодействия. С экономической точки зрения, глобализация означает свободное движение капитала за пределы национальных границ и перераспределение ресурсов в мировом масштабе, поэтому основной движущей силой экономической глобализации признаётся развитие рынка. В более широком понимании глобализация — это процесс, в ходе которого под воздействием прогресса знаний и технологий формируются новые экономические, культурные и социальные феномены и порядки через такие проявления, как мировая торговля, международные инвестиции, глобальная миграция и мировое управление.[1]

За более чем 40 лет реформ и открытости Китай глубоко интегрировался в процесс глобализации, не только получив огромный импульс для собственного роста, но и способствовал дальнейшему углублению глобализации во всем мире. Трансформация экономической глобализации требует более активной роли Китая. Китай активно продвигает реформу моделей международного сотрудничества, механизмов глобального управления и источников экономического роста, придавая новую энергию всеобщей, инклюзивной глобализации.

Общий масштаб производства Китая занимает первое место в мире в течение 14 лет подряд, при этом объем промышленного производства составляет более 25% от общего мирового объема, а добавленная стоимость в обрабатывающей промышленности — около 30% от общего мирового объема. Во-вторых, Китай стал крупнейшей в мире страной по торговле товарами. В 2023 году экспорт товаров из Китая достиг 3,38 трлн долларов США, что позволило Китаю по-прежнему оставаться крупнейшей в мире страной по торговле товарами и стать основным торговым партнером более чем 140 стран и регионов. В-третьих, инновационный потенциал Китая постоянно совершенствуется. Согласно «Глобальному индексу инноваций 2023» Всемирной организации интеллектуальной собственности, Китай занял 12-е место в глобальном индексе инноваций и впервые занял первое место в мире по 24 научно-техническим инновационным кластерам.

В последние годы, Китай активно участвует в реформировании и развитии системы глобального управления, содействует качественному совместному строительству инициативы «Один пояс, один путь», непрерывно углубляет сотрудничество со странами всего мира и активно формирует новые правила и стандарты международного сотрудничества, тем самым предпринимая важные практические шаги в рамках нового типа экономической глобализации.[2]

В экономических связях Китая и Азербайджана в рамках инициативы «Один пояс, один путь» Азербайджан является главным звеном в период глобализации. В проекте экономического пояса Шелкового пути Азербайджан является ключевым транзитным путём в создании сухопутных и морских путей из Китая в Европу и на ближний восток

Азербайджан является важным партнером Китая по сотрудничеству в Евразии. На сайте Китайского общества международного экономического сотрудничества широко освещается, проходящий 3 сентября в Пекине в рамках Китайской международной ярмарки торговли услугами

2023г., Второй Азербайджано-китайский инвестиционный и торговый форум, организованный совместно с Китайским обществом международного экономического сотрудничества и Торговым представительством посольства Азербайджанской Республики в Китае. В мероприятии приняли участие министр экономики Азербайджанской Республики Микаил Джабаров, президент Китайского общества международного экономического сотрудничества Гао Юаньюань, заместитель директора Департамента внешних инвестиций и экономического сотрудничества Министерства коммерции Китая Сюй Юаньцзе и заместитель секретаря партийного рабочего комитета Демонстрационной зоны ШОС в Циндао, исполнительный заместитель директора Управляющего комитета Ли Ган.

В своем выступлении Микаил Джабаров отметил, что Азербайджан активно содействует диверсификации экономического развития на основе успешной работы в сфере энергетики. Постоянно укрепляя практическое сотрудничество с Китаем в различных областях, Азербайджан будет интегрироваться в мировые тенденции развития и пользоваться возможностями глобального прогресса.[3]

Китайским институтом международных исследований на веб-сайте China.com была опубликована статья под заголовком «Почему президент Азербайджана называет Китай настоящим стратегическим партнёром?» В статье авторы, отвечая на поставленный вопрос, дают краткую, но в то же время, точную характеристику экономических и культурных взаимоотношений Китая и Азербайджана в период глобализации.

В последние годы, благодаря личному вниманию и содействию лидеров двух стран, отношения сохраняют устойчивый положительный импульс. В июле 2024 года, во время саммита Шанхайской организации сотрудничества в Астане, стороны подписали «Совместную декларацию о стратегическом партнёрстве», официально подняв отношения на новый уровень.

Во время визита в КНР в апреле 2025 г. Президент Азербайджана Ильхам Алиев назвал Китай «настоящим стратегическим партнёром». Азербайджан высоко ценит влияние Китая как ответственный и крупной державы.

Азербайджан поддерживает глобальные инициативы Китая в области развития, безопасности и цивилизации, а также готов укреплять координацию и сотрудничество в соответствующих рамках. Азербайджан уже подал официальную заявку на вступление в БРИКС, став первой страной региона Кавказа, подавшей такую заявку. В январе 2025 года в столице Азербайджана Баку состоялся первый раунд двусторонних переговоров по доступу на рынок в связи с присоединением Азербайджана к Всемирной торговой организации. Стороны провели углублённые консультации по вопросам торговли товарами и услугами. Китай выразил твёрдую поддержку скорейшему вступлению Азербайджана в ВТО и готов предоставить необходимую помощь.

В Азербайджане уже работают около 300 китайских компаний, и их число продолжает расти. Азербайджан является ключевым узлом «Среднего коридора» (транспортного коридора через Каспий), оставаясь крупнейшим торговым партнёром Китая на Южном Кавказе, а Китай входит в пятёрку крупнейших торговых партнёров Азербайджана.

Учитывая новые международные экономические реалии, сотрудничество двух стран выходит на более многопрофильный уровень, развиваясь как в традиционных, так и в новых отраслях, способствуя переходу к зелёной, цифровой и интеллектуальной экономике. В энергетике особое внимание уделяется расширению доли возобновляемых и альтернативных источников энергии — ключевому элементу экономической стратегии Азербайджана и важному направлению совместного сотрудничества.

На недавнем Китайско-азербайджанском форуме промышленности и инвестиций было подписано 13 проектов, включая соглашения о сотрудничестве и меморандумы, по направлениям цифровой экономики, расширения производства алюминия и создания сельскохозяйственных машиностроительных предприятий. В дальнейшем сотрудничество в новых отраслях будет постепенно углубляться, а ключевые проекты ускорят реализацию.

С июля 2024 года Азербайджан ввёл безвизовый режим для граждан Китая, увеличил количество прямых авиарейсов. Это способствует участию китайских компаний в инфраструктурных и социальных проектах, углубляет сотрудничество в области социальных и народных интересов.

Китай и Азербайджан — древние цивилизации на пути Шёлкового пути, обладающие исторической основой дружбы и современными потребностями сотрудничества. Под руководством лидеров двух стран сотрудничество в различных сферах будет развиваться существенно, способствуя углублению стратегического партнёрства.[4]

На веб-сайте Жэньминь жибао(people.com) широко освещается официальный визит и встреча президента Азербайджана Ильхама Алиева с председателем КНР Си Цзиньпином, а также с премьер-

министром Госсовета Китая Ли Цяном 23 апреля 2025г. Во время встречи Ли Цян отметил, что Китай готов укреплять инициативы «Один пояс, один путь» с планами развития Азербайджана, совместно продвигать строительство международного транспортного коридора через Каспийское море, создать безопасную и стабильную прямую скоростную линию Китай — Европа через Каспий, углублять обмены и сотрудничество в области зелёной энергетики, цифровых технологий и цифровой экономики, способствовать устойчивому развитию торговли и открывать новые взаимовыгодные возможности. Китай готов вместе с Азербайджаном реализовывать глобальные инициативы, совместно продвигать равноправный и упорядоченный многополярный мир и инклюзивную экономическую глобализацию, действовать в духе настоящего многостороннего сотрудничества и защищать общие интересы.

Во время встречи Ильхам Алиев отметил, что Азербайджан высоко оценивает важную роль Китая в международных делах, поддерживает три глобальные инициативы, предложенные председателем Си Цзиньпином, и готов вместе с Китаем укреплять коммуникацию и координацию в многостороннем формате, способствовать поддержанию мира и стабильности в регионе, защищать международную систему с центром в ООН и продвигать международную справедливость.[5]

Корреспондент Economic Daily Чжао Ян, принимавший участие в состоявшемся 17 апреля 2025г. в Пекине на Китайско-азербайджанском форуме по промышленности и инвестициям, опубликовал статью под названием: Китай и Азербайджан-широкие перспективы сотрудничества в рамках «Один пояс, один путь».

Форум был организован совместно с Государственным агентством по экспорту и инвестициям Азербайджана, Международным центром сотрудничества Национальной комиссии по развитию и реформам Китая и Торговым представительством посольства Азербайджана в Китае. В мероприятии приняли участие более ста представителей правительственных органов, деловых кругов и компаний двух стран. В ходе форума китайские и азербайджанские компании, а также соответствующие государственные структуры и организации подписали меморандумы о взаимопонимании и соглашения о сотрудничестве в таких областях, как умное сельское хозяйство, интеллектуальное производство, зелёная энергетика, цифровая экономика, добыча полезных ископаемых, текстиль и машиностроение.

Заместитель директора Департамента иностранных инвестиций Национальной комиссии по развитию и реформам Китая, инспектор первого ранга Чжан Цзяньхуа подчеркнул, что Азербайджан является важным партнёром Китая в реализации инициативы «Один пояс, один путь». «В условиях современной глобализации сотрудничество и развитие являются естественным выбором. Китай и Азербайджан имеют долгую историю дружеских отношений, их экономики взаимодополняемы, интересы пересекаются и интегрируются, а потенциал сотрудничества в области промышленности и инвестиций велик», — отметил он.[6]

Подводя итоги, мы можем сделать вывод, что в процессе глобализации отношения между Китаем и Азербайджаном становятся всё более тесными и устанавливается всеобъемлющее стратегическое партнёрство. Стороны осуществляют широкое сотрудничество в политической, экономической и культурной областях, а также совместно содействуют согласованию инициативы «Один пояс, один путь» и связанных с ней стратегий. Обе страны привержены углублению сотрудничества в поддержании регионального и глобального мира и стабильности, а также в таких областях, как экономическое развитие, инфраструктура, цифровая экономика и зелёная энергетика.

Литература

1. Ван Хуэйяо. Глобализация: движение против течения и трансформация // Журнал «Хуаньцю» (《环球》). – 2024. – 8 авг.
2. Чэнь Цзяньци. Стратегия трансформации экономической глобализации и роль Китая в условиях столетних перемен // Международный центр сотрудничества. – 2024. – 1 мая.
3. Китайское общество международного экономического сотрудничества. Председатель Гао Юаньюань приняла участие в азербайджано-китайском инвестиционно-торговом форуме // Китайское общество международного экономического сотрудничества. — 2023. — 12 сентября. URL: <http://cafiectmofcom.org.cn/article/huiyuanzl/.shtml>
4. Цзин Сяоюй, Ли Хэрань. Почему президент Азербайджана называет Китай «настоящим стратегическим партнером»? // Китайская сеть. – 2025. – 23 апр.
5. <http://www.xinhuanet.com>
6. Чжао Ян. Перспективы сотрудничества Китая и Азербайджана в рамках инициативы «Один пояс,

Xülasə

Çinin qloballaşma dövründə Azərbaycanla münasibətlərə dair yeni mediası Song Guangxiao

Açar sözlər: *qloballaşma, münasibətlər, yeni media, "bir kəmə, bir yol" təşəbbüsü*

Qloballaşma çoxölçülü və dinamik qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Daha geniş mənada qloballaşma, bilik və texnologiyaların tərəqqisinin təsiri altında dünya ticarəti, beynəlxalq investisiyalar, qlobal miqrasiya və qlobal idarəetmə kimi təzahürlər vasitəsilə yeni iqtisadi, mədəni və sosial hadisələrin və sifarişlərin formalaşdığı bir prosesdir. Yeni beynəlxalq iqtisadi reallıqları nəzərə alaraq, iki ölkənin - Çin və Azərbaycanın əməkdaşlığı həm ənənəvi, həm də yeni sahələrdə inkişaf edərək, yaşıl, rəqəmsal və intellektual iqtisadiyyata keçidi təşviq edərək daha çoxsahəli səviyyəyə çıxır.

Summary

New media of China on relations with Azerbaijan in the era of globalization Song Guangxiao

Keywords: *globalization, relations, new media, "Belt and Road Initiative"*

Globalization is a multidimensional and dynamic process of interaction. In a broader sense, globalization is the process in which new economic, cultural, and social phenomena and orders are formed under the influence of advancements in knowledge and technology. This occurs through manifestations such as world trade, international investments, global migration, and global governance.

Given the new international economic realities, the cooperation between China and Azerbaijan is reaching a more multifaceted level, developing in both traditional and new sectors, contributing to the transition to a green, digital, and intelligent economy.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ: AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN İDARƏETMƏ FORMASI VƏ MƏRKƏZİ İDARƏ ORQANLARI (QƏRBİ AVROPA SƏYYAHLARININ QEYDLƏRİ ƏSASINDA)

Süleymanov Nizami Məmməd oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

nizamisuleymanovunec@gmail.com

Açar sözlər: *Səfəvi, şah, vəzir, sədr, divanbəyi, nazir*

Giriş

1501-ci ildən 1736-cı ilə qədər mövcud olmuş Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI- XVII yüzilliklərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində önəmli yer tutmuş, Şərq- Qərb iqtisadi-siyasi əlaqələrinin qurulmasında mühüm rol oynamışdır. Səfəvi dövləti Azərbaycan türk-müsəlman cəmiyyətinin mükəmməl bir siyasi təşkilatı kimi meydana çıxmış, mərkəzi hakimiyyət orqanları təşkil edilmiş və onlar arasında səlahiyyət bölgüsü həyata keçirilmişdir. İnzibati-ərazi bölgüsü prinsipləri əsasında yerli idarə orqanları yaradılmış və nəticədə mərkəzi hakimiyyətin bütün ölkə ərazisində həyata keçirilməsi təmin olunmuşdur.

Qərbi Avropa səyyahlarının əsərləri və xatirələri Azərbaycanın inkişaf etmiş feodalizm dövrünün dövlətçilik tarixinin öyrənilməsinə daha da mükəmməlləşdirir.

Səfəvi dövlətinin idarəçilik forması

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yenidən mərkəzləşmiş, hərbi-siyasi baxımdan güclü, geniş ərazini əhatə edən dövlətin yaranması, onun iqtisadi tərəqqisi Avropa dövlət başçıları və işgüzar adamlarının diqqətini özünə cəlb etmiş və Avropadan Səfəvi dövlətinə gələn səyyahların sayı artmışdır. Xüsusi tapşırıqlarla gələn səyyahlar hesabat şəklində yazdıqları gündəliklərində ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni həyatı ilə, həmçinin Səfəvilərin dövlət quruluşu və idarə olunma qaydaları

haqqında geniş məlumatlar vermişlər. Alman səyyahı Engelbert Kempfer Səfəvi dövləti şahlarının hüquq və səlahiyyətləri ilə ciddi maraqlanmış və gündəliyində bu barədə ətraflı məlumatlar vermişdir. O yazır ki, Səfəvi şahı xüsusi imtiyazlara malik olub, Asiyanın başqa hökmdarlarından seçilir. O, istədiyi vaxt

müharibə və sülh elan edə, müqavilələr bağlaya, ölkənin qanunlarını dəyişə, yeni vergilər haqqında göstəriş verə bilər [1, s.14]. 1683-cü ildə Səfəvi sarayında olmuş fransız missioneri Sanson şahın hakimiyyətinin qeyri-məhdudluğu haqqında məlumat vermişdir. O, qeyd edir ki, ölkədəki hüquqlarına görə dünyanın heç bir ölkəsində ona bərabər hökmdar yoxdur. Təbəələri və onların əmlakları mütləq hakim olan şahə məxsusdur. Şah həm də ölkənin dini idarələrinin başçısıdır [4, s.166].

Fransa səyyahı J.B.Tavemye dövlət quruluşuna görə Səfəvi dövlətini tipik monarxiya kimi təsvir etmişdir [6, s.569].

Səfəvi dövlətinin idarəçilik forması haqqında Tavemye ilə yanaşı alman bilik adamı və səyyahı Adam Olearinin də səyahətnaməsində geniş məlumatlar vardır. Həm də Adam Oleari Tavemyedən fərqli olaraq dövrün qərb və şərq qaynaqlarına mükəmməl bələd olduğuna görə Səfəvi dövlət idarəçiliyinin qərb dövlət sistemləri ilə müqayisəli şərhini verməyə cəhd göstərmişdir. O yazır ki, Səfəvi dövlətinin dünyəvi idarəçiliyinə gəldikdə o, Rusiyanın idarə quruluşuna olduqca uyğundur. Çünki hər iki dövlət bu haqda bütün tarixçilərin düzgün olaraq qeyd etdikləri kimi, monarxiya üsul idarəsinin mövcud olduğu imperiyadır [8, s.834].

Səfəvi dövlətində ali hakimiyyət irsi mahiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, mərkəzi və yerli idarə orqanlarında vəzifə, titul, rütbə atadan övlada irsən keçmirdi. Qısa zaman kəsiyində Səfəvi dövlətinin idarə quruluşunu dərinlən öyrənən Adam Oleari yazırdı ki, igidliyi və digər şücaətilə seçilən insanlara xan titulu verilib vilayətlərə göndərilirlər. Şahə və vətənə sədaqətli xidmətlərə görə böyük titul əldə etmək olur [8, s.884-885].

Fransız səyyahı J.Şarden Səfəvilər dövründə dövlət idarəçiliyi forması və idarə olunma qaydaları haqqında geniş məlumat vermişdir. O yazır ki, şübhəsiz, bütün yer kürəsində Persiya (Səfəvi - N.S) Şahı qədər öz xalqı üzərində hakim yoxdur, onun fikri ağıl, zəka, ədalət və məntiq əleyhinə də olsa icra edilir [5, c.III, s.I 153].

Tavemye Səfəvi dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsi mexanizmini şərh edərkən hökmdarın bürokratik orqanlara məmurlar təyinatında qeyri-məhdud səlahiyyətlərindən geniş miqyasda istifadə etdikləri haqqında məlumat verərək qeyd edirdi ki, şah istədiyi vaxt əyalət hakimliyinə və başqa böyük vəzifələrə öz qulamlarını təyin edib onları hakimiyyətdə yüksək məqam sahibi edirdi [6, s.571].

Səyyah gündəliklərindən də məlum olur ki, Səfəvilər dövləti tipik feodal monarxiyası idi. Dövlətin başında duran Səfəvi şahları dünyəvi hökmdarlar kimi nəinki qeyri-məhdud hakimiyyətdən istifadə edir, həm də öz simalarında ərdəbil dərviş təriqətinin irsi başçıları kimi ali mənəvi (ruhani) hakimiyyəti təmsil edirdilər.

Mərkəzi idarə orqanları

Səfəvi hökmdarları digər şərq müstəbidlər kimi dövlət məsələlərini təkbaşına həll edirdilər. Onların yanında məşvərətçi hüququna malik olan ali məclis olurdu. Səfəvilər dövründə ölkə məsələləri, vəzifə bölgüsü, xarici ölkə başçılarından elçilərinə qəbul etmək və onlara ziyafət vermək üçün rəsmi məclislər təşkil olunurdu.

Sansonun fikrinə görə məmləkətin bütün işləri dövlət şurasında həll edilir ki, bu şura bərabər sayda məzhəbi, hüquqi və hərbi müşavirlərdən ibarətdir. Onlar ağıllı, təcrübəli adamlardan seçilmiş, hamısı bacarıqlı, düşüncəli, çevik, nüfuzlu və fəaldırlar [4, s.170]. Səfəvi şahları dövründə yeddi və daha sonra on iki nəfər üzvü olan dövlət əhəmiyyətli, lakin məşvərətçi orqan olan bu məclisdə qeyd edildiyi kimi çox mühüm məsələlər müzakirə edilirdi.

Baş vəzir. Baş vəzir dövlət şurasının, yəni məşvərətçi orqan olan ali məclisin (məclis-i əla) üzvü olub, onun iclaslarında əmir-i əzəm statusu ilə iştirak edir, burada son sözü şah desə də, əslində iclası o aparırdı. XVI əsrin birinci qərində Səfəvi dövlətinin bürokratik aparatında vəkil vəzifəsi mövcud idi. Vəkil əmir-əl ümərə (əmirlər əmiri), həm də mülki və dini məsələlər üzrə şahın müavini hesab olunurdu.

Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk illərində qızılbaş tayfa başçıları arasında vəkillik vəzifəsi uğrunda hakimiyyətdə nüfuz dairəsi uğrunda çəkişmələr gətirdiyinə görə I Təhmasib 1534-cü ildə vəkil vəzifəsini ləğv etdi (7, s.42). XVII yüzillikdə Səfəvi dövlətində baş, ən yüksək vəzifə sahibi, Ali divan rəisi və ölkənin şəxsiyyətləri arasında bir nömrəli şəxsiyyət hesab olunan böyük vəzir idi. E.Kempfer qeyd edirdi ki, həqiqətən vəzir-i əzəmi dövlətin idarə edilməsi məsələlərinin məhvəri kimi bilmək olar. Şəxsən böyük vəzirin razılığı olmadan dövlət qüdrəti çərçivəsində heç bir dəyişiklik, yenilik ola bilməz və heç bir qərar qəbul oluna bilməz... [1, s.75].

Adam Oleari dövlət idarəçiliyində geniş hüquq və səlahiyyətlərə malik olan baş vəzirin dövlət kansleri və şahın məxfi müşaviri olduğunu qeyd etmişdir [8, s.542]. Baş vəzirin hüquq və səlahiyyətləri Tavemye, Adam Oleari ilə müqayisədə Engetbert Kempferin gündəliyində daha geniş bir şəkildə təsvir olunmuşdur. Onun yazdığına görə, baş vəzir çox yüksək vəzifə sahibi, ali divan, yaxud mərkəzi dövlət divanının başçısı və vəzifəsinə görə həm də şahın naibi hesab olunurdu. Ölkə miqyasında qayda-qanuna baş

vəzir nəzarət edirdi. Bütün vəkillərin, yerli hakimlərin mərkəzə göndərdikləri məlumatları, ərizələri şahə baş vəzir məruzə edir, ölkənin ümumi durumunu da şahə o çatdırırdı [1, s.75-77].

Şahın fərmanı və hökmləri ilə icrası həyata keçirilən, mövcud qanunlar əsasında təsis edilən, fəaliyyəti tənzim olunan mərkəzi dövlət apararı strukturunda ali nəzarət divanı və ona başçılıq edən baş vəzirin dövlətin maliyyə orqanlarının idarə olunmasında da çox geniş hüquqları vardı. Sanson dövlətin mərkəzi maliyyə idarəsinin strukturu haqqında məlumat verərək baş vəzirə tabe vəzarət divanının altı vəzirdən ibarət olduğunu qeyd edir. Sanson bu vəzirlərin Fransadakı maliyyə idarəsi rəislərinə oxşadığını qeyd edərək göstərir ki, onların hər biri öz vəzifə xidmətlərindən əlavə bir neçə əyalətin işlərinə də nəzarət edirdilər [4, s.45-46].

Dövlət mərkəzlə yerli orqanlar arasındakı münasibətləri tabeçilik prinsipləri əsasında qurmağa çalışır, yerli hakimlərin fəaliyyəti baş vəzir və xüsusi idarə orqanları vasitəsilə nəzarət altında saxlanılırdı. Dövlət hakimiyyətinin mərkəzi və yerli orqanları arasında münasibətlərin tənzimlənməsində bölgə vəzirləri müstəsna rolə malik idilər. Vilayətlərə təyin olunan vəzirlər baş vəzirin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdilər.

Sədr-i əzəm. Sədr dini idarəyə rəhbərlik edir və antifeodal hərəkətlərin qarşısının alınması, habelə hər yerdə şiəliyin mövqələrinin yayılması, möhkəmlənməsi üçün məsuliyyət daşıyırdı. Şarden qeyd edir ki, sədr-i əzəmləri şəriət qanunlarını dərinədən bilən şəxslər arasından təyin edilirlər [5, c.III, s.1207]. Sədr-i əzəmlərə həmişə şah saray adamları və ictimaiyyət hörmət etmişlər və xüsusi imtiyazlara malikdirlər... Sədr-i əzəm ölkənin qorunması və qayda-qanunun yerinə yetirilməsinə çalışmasa, bütün ölkədə qarma-qarışıqlıq əmələ gələr. Əgər tarix dəftərini indidən ərəblərin hücumuna qədər geri vərəqləsək, aydın olur ki, şərq ölkələri şahlarının həmin sədr-i əzəmləri olmuşdur. Necə ki, Misir fironlarının Yusif kimi, Assurilərin Danyal kimi sədr-i əzəmləri olmuşdur [5, c.III, s. 1211-1212].

Divanbəyi. Divanbəyi böyük əmirlər sırasına daxil olub, şəriət hökmlərinin icrası, ölkədə nizam-intizamın qorunması, güclülərin zəiflərə zülm etməsinin qarşısının alınmasına nəzarət edirdi. Tavernye yazırdı ki, divanbəyi ədliyyə məsələləri üzrə əsas dövlət məmuru olub, qanunların icrası və günahkarların cəzalandırılması məsələlərinə baxır, ölkədə bütün şikayətçilər ona müraciət edir. Şah da onun divanında iştirak edirdi [6, s.576].

Mustoufi əl məmalik. O, maliyyə idarəsinin rəhbəri olub böyük əmrlər sırasına daxil idi. İdarə vergi aparatının işinə, dövlət büdcəsinin tərtib edilməsinə rəhbərliyi həyata keçirir, vergi siyahılarını təsdiq edirdi. Bəylərbəylərin tiyul və digər mükafatları, vəzirlərin, mustofilərin və kələntərlərin maaşları, mülki və hərbi şəxslərin məvacibləri onun təsdiqiəməsi və möhürü olmadan verilmirdi [3, s.23].

Nazir-i büyutat. Saray məmurlarının başçısıdır. Saray emalatxanaları, büyutat (ərəbcə beyt-ev, bina, təsərrüfat sözünün cəm halı) və sarayın texniki işləri üçün yemək və geyim hazırlamaq onun nəzarəti altındadır. O həm də şah ziyafətlərinin hazırlanmasına məsuliyyət daşıyırdı. E.Kempferin fikrinə görə, nazirin bir vəzifəsi də bundan ibarətdir ki, saray emalatxanalarına başçı və sənətkar təyin edir. Onlara maaş verir, maaşlarını azaldıb, çoxalda bilir. Lakin əmək haqqının miqdarını dəyişmək üçün şəxsən şahın razılığı lazımdır [1, s.97].

Ərbab-i təhvil. Ərbab-i təhvil satın alma və məxaricə məsuliyyət daşıyırdı. Şardenə görə naizrin məxaricə aid sənədlərində ərbab-i təhvilin möhürü olmasa, o sənəd etibarsız hesab olunur. Həm də günah, təqsir əlaməti hesab olunur [5, c.III, s.1216].

Eşikağasıbaşı. Şah sarayını qoruyan və saraydaxili təhlükəsizliyi təmin edən, şah süvari halda gəzməyə çıxarkən onun rikabında olan və şah sarayının bayırını qoruyan cəzairlərə eşikağasıbaşı rəhbərlik edirdi. Məhəmməd Rəfi Ənsari "Dəstur ül-müluk" əsərində eşikağasıbaşını xaqanın yaxını, eşikağasıbaşılərin, Ali Divanın qapıçılərinin və digər yasovullərin və mühafizəçilərin başçısı adlandırır [2, s.45].

Avropa səyyahlarınərin gündəliklərində dövlətin idarə quruluşunun əsasını təşkil edən orqanlarla yanaşı, saray təşkilatı və bu təşkilatda fəaliyyət göstərən məmurlar və onların səlahiyyətləri haqqında da məlumatlar verilmişdir.

Nəticə

Avropa səyyahlarınərin məlumatlarından aydın olur ki, Səfəvi şahlarınərin hakimiyyəti heç bir qayda-qanunla məhdudlaşmırdı. Şahdan sonra baş vəzir mülki və maliyyə məsələlərinə, həmçinin daxili idarəərmə sahəsindəki xidməti vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, sədr-i əzəm şəriət qanunlarını mükəmməl bilməklə yüksək səlahiyyət və iqtidara malik olmuş, divanbəyi vəzifəsini icra edən şəxs ədliyyə və məhkəmə işlərinə rəhbərlik etmiş, biyutat naziri saray emalatxanaları, sarayın texniki işləri, sarayda geyim və yemək məsələlərinə nəzarət etmişdir. Digər xidməti vəzifələri də yerinə yetirən məmurlar arasında həyata keçirilən vəzifə bölgüsü də göstərir ki, Səfəvilər dövlətində dövlətin idarə olunmasında mükəmməl qayda-qanun mövcud olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Dər dərbare Şahənşahə İran, taliğate Engeltbert Kempfer, tərcome-ye Keykavus Çahandari. Tehran: Serkəte Səhami, h. 1350, 312 s.
2. Məhəmməd R.Ə. Dəstur ül-Müluk. Hökmdarlar üçün nizamnamə. Bakı: Mütərcim, 2015, 132s.
3. Mirza Səmia. Təzkirətül-müluk. Be kuşəşe-Seyid Məhəmməd Dəbirsayağı. Tehran: Entəşarate Əmir Kəbir, h. 1368, 140 s.
4. Səfəməməye Sanson. Vəze Keşver Şahənşahə İran dər zamane Şah Süleyman Səfəvi, tərcome-ye doktor Taqi Təfəzzüli. Tehran: h.1346, 237 s.
5. Səfərnameye Şarden. Tərcomeye İğbal Yağmayi, I-V c., c.III. Tehran; Çapxane Heydəri, h. 1372-1374. 464; 464-912; 912-1308; 1308-1656; 1656- 1952 s.
6. Səfərnameye Tavernye. Tərcomeye Əbu Turab Nuri, İsfahan: Çapxane Pərvin, h.1346, 719 s.
7. Süleymanov N.M. Azərbaycan Səfəvi dövləti (1501 -1736-cı illər). Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2018, 214 s.
8. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец П.Барсова; Москва; Университетская типография, 1870, 1033 с.

Summary

Statehood of Azerbaijan: The governance model and central administrative bodies of the Safavid state (based on the accounts of Western European travelers)

Suleymanov N.M.

Keywords: *Safavid, shah, vizier, sadr, divanbegi, nazir*

The article examines the governance model and central administrative bodies of the Azerbaijani Safavid State, which existed from 1501 to 1736. Based on the accounts and diaries of Western European envoys and travelers, the study explores the structure of supreme authority exercised by the Shah and his unrestricted power; the role and functions of the supreme council; the duties and prerogatives of the grand vizier, who oversaw civil and financial affairs; the *sadr*, who administered religious matters; the *divanbegi*, the principal state official responsible for judicial affairs; the *mustawfi al-mamalik*, who headed the financial administration; the *nazir-i buyutat*, who supervised palace officials; the *eshik-aghasibashi*, responsible for guarding the royal palace and ensuring internal security; as well as the *arbab-i tahvil*, who controlled procurement and expenditures.

Резюме

Государственность Азербайджана: форма правления и центральные органы управления

Азербайджанского Сафавидского Государства (по записям Западноевропейских Путешественников)

Сулейманов Н.М.

Ключевые слова: *Сефевид, шах, визирь, садр, диванбеги, назир*

В статье исследуется форма правления и центральные органы управления Азербайджанского Сефевидского государства, существовавшего в 1501–1736 гг. На основе дневников и записей западноевропейских послов и путешественников анализируются структура верховной власти шаха и его неограниченные полномочия, роль и функции высшего совета, а также обязанности и компетенции главных государственных должностных лиц: великого визиря, руководившего гражданскими и финансовыми делами; *сейида (садра)*, возглавлявшего религиозное управление; *диванбеги*, главного чиновника по судебным вопросам; *мустауфи аль-мамалика*, возглавлявшего финансовую администрацию; *назир-и буютата*, руководившего дворцовыми служащими; *эшигасибашаши*, отвечавшего за охрану шахского дворца и обеспечение внутренней безопасности; а также *арбаб-и техвила*, контролировавшего закупки и расходы.

MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRAKİ DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT QURUCULUĞU: NAILİYYƏTLƏR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

Şahvələdov Sərxan Azər oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

sahveledovserxan@gmail.com

***Açar sözlər:** Dövlət quruculuğu, müstəqillik, islahatlar, innovasiya, inkişaf.*

Məqalədə müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu prosesinin əsas mərhələləri, əldə olunan nailiyyətlər və müasir çağırışlar təhlil olunur. Heydər Əliyev və İlham Əliyev dövrlərində həyata keçirilən siyasi, iqtisadi və institusional islahatlar nəticəsində sabit, hüquqi və innovativ dövlət modeli formalaşmışdır. Hazırda məqsəd davamlı inkişafı, rəqəmsal idarəetməni və azad edilmiş ərazilərin reinteqrasiyasını təmin etməkdir.

Giriş

XX əsrin sonlarında Sovet İttifaqının dağılması ilə Azərbaycan xalqı tarixi müstəqilliyini bərpa edərək dövlət quruculuğu prosesinə başladı. 1991-ci il 18 oktyabr tarixində qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” ölkəmizin siyasi, iqtisadi və hüquqi sisteminin yenidən formalaşmasının başlanğıc nöqtəsi oldu. Lakin müstəqilliyin ilk illərində ölkə ciddi sınaqlarla – daxili siyasi qeyri-sabitlik, iqtisadi böhran və Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə üzləşdi. Bu şəraitdə dövlətin suverenliyini qorumaq, milli maraqlara əsaslanan idarəetmə modelini formalaşdırmaq və sabit inkişafı təmin etmək əsas vəzifəyə çevrildi.

1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanda dövlət quruculuğu sistemli və strateji əsaslar üzərində bərpa olundu. Qısa müddətdə siyasi sabitlik təmin edildi, iqtisadi islahatlar həyata keçirildi, demokratik institutların formalaşdırılmasına başlanıldı. Bu dövrdən etibarən ölkə müasir hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması istiqamətində mühüm nailiyyətlər qazandı.

Bu məqalənin məqsədi müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğunun əsas mərhələlərini, əldə olunan nailiyyətləri və qarşıda duran çağırışları elmi-nəzəri aspektdə təhlil etmək, eyni zamanda gələcək inkişaf istiqamətləri barədə ümumiləşdirilmiş nəticə təqdim etməkdir.

Dövlət quruculuğunun nəzəri əsasları və müstəqillik mərhələsində formalaşması

Dövlət quruculuğu anlayışı mahiyyətə siyasi hakimiyyətin təşkili, idarəetmə institutlarının formalaşması və milli suverenliyin təmin olunması ilə bağlı kompleks bir prosesi əhatə edir. Nəzəri baxımdan bu anlayış dövlətin legitimlik prinsiplərinə, hüquqi idarəetmə sistemində, vətəndaş cəmiyyətinin iştirakına və milli ideologiyanın formalaşmasına əsaslanır. Dövlət quruculuğu yalnız inzibati və hüquqi institutların yaradılması deyil, həm də siyasi mədəniyyətin, milli birliyin və idarəetmədə səmərəliliyin formalaşdırılması kimi strateji istiqamətləri özündə birləşdirir.

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğunun nəzəri bazası milli suverenlik, hüquqi dövlət və demokratik idarəetmə prinsipləri üzərində qurulmuşdur. 1991-ci ilin 18 oktyabrında qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” dövlətin hüquqi varisliyini və beynəlxalq subyektivliyini təsdiqlədi. Lakin həmin dövr həm də ciddi sınaqlar dövrü idi: siyasi hakimiyyət böhranı, iqtisadi tənəzzül, xarici təhdidlər və Ermənistanın hərbi təcavüzü dövlət institutlarının formalaşmasını ləngidirdi. Bu şəraitdə dövlət quruculuğunun nəzəri əsasları praktik reallıqlarla uzlaşdırılmalı idi.[4]

1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə dövlət quruculuğunda sistemli mərhələ başlandı. Bu dövrdə siyasi sabitliyin bərpası dövlətçiliyin qorunmasının əsas ideoloji xəttinə çevrildi. Heydər Əliyev dövlətin struktur elementlərinin – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyət bölgüsünə əsaslanan idarəetmə sistemini bərpa etdi. Bu modelin nəzəri əsasını hakimiyyət bölgüsü doktrinası (Monteskye konsepsiyası), milli suverenlik prinsipi və hüquqi dövlət konsepsiyası təşkil edirdi.

1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası müstəqil dövlətin hüquqi və siyasi arxitekturasını formalaşdırdı. Konstitusiya, bir tərəfdən, dövlətin demokratik və dünyəvi mahiyyətini təsdiqləyir, digər tərəfdən isə insan və vətəndaş hüquqlarının təminatını əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirirdi. Bu sənədin qəbul edilməsi dövlət quruculuğu prosesinin nəzəri və institusional baxımdan tamamlanması demək idi. [1]

Dövlət quruculuğunun nəzəri təməli həmçinin milli ideologiyanın – azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşması ilə gücləndirildi. Azərbaycançılıq ideyası etnik mənsubiyyətdən, siyasi baxışlardan və sosial mənşədən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşları vahid milli kimlik ətrafında birləşdirən ideoloji çərçivə kimi dövlətin dayaqlarından birinə çevrildi. Bu ideya dövlətin ideoloji sabitliyini və milli birliyini qoruyan nəzəri prinsip rolunu oynadı.

Eyni zamanda, dövlət quruculuğunun nəzəri aspektlərindən biri də beynəlxalq hüquqla integrasiya prosesidir. Azərbaycan Respublikası BMT, ATƏT, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatlara üzv olmaqla dövlət suverenliyinin beynəlxalq legitimliyini təmin etdi. Bu, dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan idarəetmə modelini qəbul etməsinə və demokratik dəyərlərin nəzəri əsas kimi möhkəmlənməsinə şərait yaratdı.

Müstəqilliyin ilk mərhələsində dövlət quruculuğu prosesi həm milli, həm də beynəlxalq hüquqi prinsiplərin sintezinə əsaslandı. Bu dövrdə formalaşmış nəzəri çərçivə – hüquqi dövlət, demokratik idarəetmə, azərbaycançılıq ideologiyası və suverenlik prinsipi – sonrakı mərhələlərdə dövlət idarəçiliyinin davamlı inkişafına nəzəri təməl yaratdı. Bu model Azərbaycanın müasir dövlətçilik sisteminin konseptual sütunlarına çevrildi və gələcək siyasi, iqtisadi və sosial islahatların elmi-nəzəri bazasını formalaşdırdı.

Müstəqillik dövründə dövlət idarəetmə modelinin inkişaf mərhələləri və nəzəri konsepsiyaları

Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəetmə modelinin formalaşması və təkamülü müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra ölkənin sosial-siyasi inkişaf mərhələləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu modelin əsas məqsədi milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, idarəetmədə səmərəliliyin artırılması və xalqın rifahının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Dövlət idarəetmə sisteminin inkişafı yalnız struktur dəyişiklikləri ilə məhdudlaşmamış, həm də nəzəri konsepsiyaların təkamülü və beynəlxalq idarəetmə təcrübəsinin tətbiqi ilə müşayiət olunmuşdur. [5]

Müstəqillik dövründə idarəetmə sisteminin inkişafı üç əsas mərhələyə bölünür:

Bu dövr dövlətin mövcudluğunun qorunması və idarəetmə strukturunun sabitləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında siyasi sabitlik təmin olundu, idarəetmə orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü formalaşdı, icra hakimiyyətinin mərkəzləşdirilmiş modeli tətbiq edildi. Bu mərhələnin nəzəri əsasını “mərkəzləşdirilmiş idarəetmə və siyasi sabitlik konsepsiyası” təşkil edirdi.

Dövlətin əsas məqsədi dağılmış iqtisadiyyatı bərpa etmək, ictimai sabitliyi möhkəmləndirmək və dövlət institutlarına olan inamı bərpa etmək idi. 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiya bu mərhələnin hüquqi dayacağı oldu. Həmin dövrdə həyata keçirilən “Əsrin müqaviləsi” kimi iqtisadi təşəbbüslər dövlətin iqtisadi idarəetmədə strateji planlaşdırma prinsipinə əsaslanmasını nümayiş etdirdi.

İkinci mərhələ dövlət idarəçiliyində struktur və konseptual dəyişikliklərin intensivləşməsi ilə fərqlənir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında idarəetmə sistemi müasir çağırışlara uyğunlaşdırıldı, dövlət xidmətlərinin səmərəliliyi və şəffaflığı artırıldı. Bu mərhələnin nəzəri çərçivəsini “Yeni dövlət idarəçiliyi konsepsiyası (New Public Management)” və “elektron hökumət modeli” təşkil edirdi.

Əsas məqsəd dövlətin vətəndaşla münasibətlərini sadələşdirmək, bürokratik maneələri minimuma endirmək və ictimai nəzarəti gücləndirmək idi. Bu istiqamətdə həyata keçirilən “ASAN xidmət” modeli dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni idarəetmə mədəniyyəti formalaşdırdı və Azərbaycan təcrübəsini beynəlxalq səviyyədə nümunəyə çevirdi.

Eyni zamanda, bu mərhələdə dövlət idarəetməsi iqtisadi siyasətin koordinasiyası, regional inkişaf proqramlarının icrası və sosial rifahın yüksəldilməsi istiqamətində kompleks islahatlarla müşayiət olundu. İdarəetmə sisteminin nəzəri mahiyyəti “effektiv dövlət və inklüziv inkişaf” modelinə əsaslanırdı.

Üçüncü mərhələ dövlət idarəçiliyində innovasiyaların, rəqəmsallaşmanın və elmi yanaşmaların prioritet olduğu dövrdür. Qlobal rəqabət, texnoloji dəyişikliklər və postmünaqişə reallıqları fonunda Azərbaycan Respublikası “strateji idarəetmə və davamlı inkişaf modeli”nə keçid etmişdir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” və “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” kimi sənədlər bu mərhələnin nəzəri istiqamətini müəyyən etmişdir. Bu strategiyalar idarəetmədə innovativ yanaşmaları, insan kapitalının inkişafını, sosial ədaləti və ekoloji dayanıqlığı əsas prioritetlər kimi müəyyənləşdirir. [2]

Bu dövrdə “Dövlət xidmətlərinin rəqəmsal transformasiyası”, “Açıq hökumət təşəbbüsü” və “Smart City, Smart Village” layihələri idarəetmənin müasir konsepsiyasını formalaşdıran əsas istiqamətlərdəndir. Bu mərhələ həm də “davamlı inkişaf nəzəriyyəsi” və “transformativ idarəetmə” prinsiplərinə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə modeli bu mərhələlər ərzində klassik mərkəzləşmiş idarəetmədən çevik, şəffaf və nəticəyönümlü sistemə keçid etmişdir. İdarəetmə sisteminin nəzəri əsasları aşağıdakı prinsiplərlə formalaşmışdır:

- Hüquqi dövlət və legitimlik prinsipi – idarəetmənin hüquqi əsaslarla tənzimlənməsi;
- Sosial yönümlülük – dövlətin fəaliyyətinin vətəndaşların rifahına xidmət etməsi;

- Səmərəlilik və şəffaflıq – idarəetmə qərarlarının effektivliyi və ictimai hesabatlılıq;
- İnnovasiya və rəqəmsal transformasiya – texnoloji alətlərin idarəetməyə integrasiyası;
- Davamlı inkişaf – iqtisadi, sosial və ekoloji tarazlığın təmin edilməsi.

Beləliklə, müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə modeli ardıcıl mərhələlərdə inkişaf edərək, müasir dövrün tələblərinə cavab verən kompleks və çoxsəviyyəli bir sistemə çevrilmişdir. Bu sistemin nəzəri konsepsiyaları dövlətin effektivliyini, şəffaflığını və xalq qarşısında məsuliyyətini təmin edən dayanıqlı idarəetmə modelinin elmi əsaslarını formalaşdırmışdır.

Müasir dövrdə dövlət quruculuğunun nəzəri istiqamətləri və çağırışları

Qloballaşmanın, texnoloji inqilabın və geosiyasi dəyişikliklərin sürətləndiyi XXI əsrdə dövlət quruculuğu prosesi yeni nəzəri istiqamətlər və çoxölçülü çağırışlarla üzləşmişdir. Müasir dövlətçilik yalnız idarəetmənin institusional formalaşması ilə deyil, həm də onun sosial, innovativ və rəqəmsal mahiyyəti ilə müəyyən olunur. Bu mərhələdə dövlət quruculuğunun məqsədi vətəndaşın rifahına əsaslanan, çevik, şəffaf və inklüziv idarəetmə modelinin yaradılmasıdır.

Müasir dövlətçilik konsepsiyası klassik “hakimiyyətin mərkəzləşməsi” modelindən fərqli olaraq, “kooperativ və rəqəmsal idarəetmə”, “davamlı inkişaf dövlətçiliyi” və “ağıllı idarəetmə sistemi (smart governance)” kimi nəzəri yanaşmalara əsaslanır.

Birincisi, kooperativ idarəetmə konsepsiyası dövlətin təkbaşına qərarverici deyil, vətəndaş cəmiyyəti, özəl sektor və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edən subyekt kimi çıxış etməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma dövlətin sosial legitimliyini gücləndirir və qərarların qəbulunda ictimai iştirakçılığı artırır.

İkincisi, davamlı inkişaf dövlətçiliyi nəzəriyyəsi idarəetmənin iqtisadi səmərəlilik, sosial ədalət və ekoloji tarazlıq prinsipləri üzərində qurulmasını tələb edir. Bu konsepsiya BMT-nin 2030 Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDGs) uyğun olaraq dövlətin uzunmüddətli strateji planlaşdırma qabiliyyətini formalaşdırır.

Üçüncüsü, rəqəmsal və innovativ dövlət modeli müasir dövlət quruculuğunun əsas istiqamətidir. Elektron hökumət, açıq məlumat sistemləri, süni intellektin tətbiqi və “Big Data” analitikası idarəetmədə şəffaflıq, hesabatlılıq və çevik qərarverməni təmin edən yeni nəzəri əsas kimi çıxış edir. Bu yanaşma dövlətin xidmət yönümlü və vətəndaş mərkəzli fəaliyyətini elmi-nəzəri səviyyədə dəstəkləyir. [6]

Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu prosesi də müasir dövrdə çoxşaxəli çağırışlarla üz-üzədir. Bunlara ilk növbədə geosiyasi dəyişikliklər, postmünaqişə reallıqları, rəqəmsal təhlükəsizlik riskləri, global iqtisadi qeyri-sabitlik və iqlim böhranı daxildir.

Postmünaqişə mərhələsində dövlətin əsas vəzifəsi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və reintegrasiya siyasətinin həyata keçirilməsidir. “Böyük Qayıdış” proqramı dövlət quruculuğunun ərazi və sosial komponentlərini birləşdirən strateji çərçivədir. Bu proses yalnız infrastrukturun yenilənməsi deyil, həm də idarəetmənin yeni sosial-nəzəri modelinin sınaq məkanı kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən, rəqəmsal təhlükəsizlik və kiberdayanıqlıq dövlətin suverenlik anlayışını yenidən formalaşdırır. Müasir nəzəriyyələrdə “rəqəmsal suverenlik” anlayışı dövlət müstəqilliyinin yeni atributu kimi qəbul edilir. Buna görə də, informasiya təhlükəsizliyi, kibermüdafiə və milli məlumat sistemlərinin qorunması müasir dövlət quruculuğunun elmi və praktiki istiqamətlərindən biri hesab olunur.

İqtisadi və sosial çağırışlar da dövlət idarəçiliyində yeni yanaşmalar tələb edir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı, innovativ sahibkarlığın stimullaşdırılması və insan kapitalının gücləndirilməsi müasir dövlət modelinin nəzəri prioritetlərinə çevrilmişdir. Burada əsas ideya “dövlətin transformativ rolu” konsepsiyasıdır — yəni dövlət tənzimləyici deyil, inkişafı təşviq edən və təşəbbüsləri dəstəkləyən aktiv tərəf kimi çıxış etməlidir.

Müasir dövlət quruculuğunun gələcək istiqamətləri inklüziv idarəetmə, rəqəmsal adaptasiya, sosial ədalət və strateji elastiklik prinsiplərinə əsaslanacaqdır. Bu prinsiplər dövlətin həm daxili idarəetmədə, həm də beynəlxalq əlaqələrdə dayanıqlı inkişafını təmin edən nəzəri bazanı formalaşdırır.

Azərbaycanın gələcək dövlət modelində əsas diqqət insan amilinə, təhsil və elm potensialının inkişafına, sosial bərabərliyin qorunmasına və idarəetmədə innovasiyaların tətbiqinə yönələcəkdir. Beləliklə, dövlət quruculuğu prosesi təkcə siyasi sabitlik və iqtisadi artımın təminatı deyil, həm də “ağıllı və ədalətli dövlət” konsepsiyasına keçidin nəzəri bazası kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında müstəqilliyin bərpasından sonra dövlət quruculuğu prosesi çoxmərhələli və sistemli şəkildə inkişaf etmişdir. İlk mərhələdə əsas məqsəd dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi, siyasi sabitliyin bərpası və milli idarəetmə institutlarının formalaşdırılması olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə həyata keçirilən islahatlar bu prosesi dərinləşdirərək, hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin təməllərini daha da gücləndirmişdir.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi dövlətçilik strategiyası və İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Azərbaycan idarəetmə modelini mərkəzləşmiş və sabit sistemdən çevik, şəffaf

və innovativ dövlət modelinə doğru transformasiya etmişdir. “ASAN xidmət”, elektron hökumət, regional inkişaf proqramları və “Azərbaycan 2030” strategiyası bu transformasiyanın nəzəri və praktiki nəticələrini təsdiqləyir.

Müasir dövrdə dövlət quruculuğunun əsas vəzifəsi yalnız mövcud institutların qorunması deyil, həm də onların rəqəmsal, sosial və ekoloji çağırışlara uyğun yenilənməsidir. Qlobal dəyişikliklər fonunda rəqəmsal suverenlik, sosial ədalət, dayanıqlı iqtisadiyyat və inklüziv idarəetmə kimi anlayışlar dövlətçilik konsepsiyasının mərkəzinə çevrilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu prosesi artıq təkcə siyasi və iqtisadi sabitliyin təminatçısı deyil, həm də milli kimliyin, ictimai rifahın və qlobal rəqəbatqabiliyyətliliyin əsas dayacağına çevrilmişdir. Gələcək mərhələdə dövlət idarəçiliyinin elmi-nəzəri əsaslarını daha da gücləndirmək, innovativ idarəetmə mədəniyyətini formalaşdırmaq və vətəndaş mərkəzli dövlət modeli qurmaq Azərbaycanın strateji prioriteti olaraq qalacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H. (1997). *Müstəqil Azərbaycan dövləti ideyası və dövlət quruculuğunun əsas prinsipləri*. Bakı: Azərneşr.
2. Əliyev, İ. (2021). *Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər*. Bakı: Prezident Administrasiyası Nəşriyyatı.
3. Məmmədov, R. (2019). *Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəetmə sisteminin modernləşməsi: nəzəri və praktiki aspektlər*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
4. United Nations Development Programme (UNDP). (2023). *Governance for sustainable development: Principles and practices*. New York: UNDP Publications.
5. Hüseynova, N. (2020). *Qloballaşma şəraitində dövlət idarəçiliyi və milli maraqların qorunması*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
6. World Bank. (2022). *Public sector reform and innovation: Building effective institutions in transition economies*. Washington, D.C.: The World Bank Group.

Summary

State building in the Republic of Azerbaijan in the post-independence period: achievements and challenges Shahvaladov S.A.

Keywords: *state building, independence, reforms, innovations, development.*

The article analyzes the main stages of the state-building process in the Republic of Azerbaijan after independence, the successes achieved and current challenges. As a result of the political, economic and institutional reforms implemented under Heydar Aliyev and Ilham Aliyev, a stable, legal and innovative model of the state was formed. Currently, the goal is to ensure sustainable development, digital governance, and the reintegration of liberated territories.

Резюме

Государственное строительство в Азербайджанской Республике в период после обретения независимости: достижения и вызовы Шахваледов С.А.

Ключевые слова: *государственное строительство, независимость, реформы, инновации, развитие.*

В статье анализируются основные этапы процесса государственного строительства в Азербайджанской Республике после обретения независимости, достигнутые успехи и современные вызовы. В результате политических, экономических и институциональных реформ, осуществленных при Гейдаре Алиеве и Ильхаме Алиеве, сформировалась стабильная, правовая и инновационная модель государства. В настоящее время цель состоит в том, чтобы обеспечить устойчивое развитие, цифровое управление и реинтеграцию освобожденных территорий.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏ MEXANİZMLƏRİ

Şamilova Aysel Məhəmməd qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

aysel.shamilova@sdu.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan, İlham Əliyev, gənclik, siyasət

Hər bir ölkənin əhalisi içərisində xüsusi və unikal qüvvə hesab edilən gənclər cəmiyyətin əsas sosial enerji mənbəyidir. Dövlətlərin inkişaf səviyyəsi, geosiyasi vəziyyəti və siyasi şüur gənclər siyasətinin formalaşmasına təsir edir. Bu tezisnin məqsədi Azərbaycan Respublikasında müstəqilliyin bərpasından sonra, xüsusilə müasir dövrdə gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmlərini araşdırır, onların effektivliyini qiymətləndirir və gələcək inkişaf yollarını təklif edir.

Texnologiyaların sürətlə inkişafı və qloballaşma dövlətlər və cəmiyyətlər üçün böyük dəyişikliklər yaradıb. Dövlətlərarası əlaqələr artdığı kimi, insanlar və cəmiyyətlər arasında ünsiyyət də daha geniş və global olub. Bu, gənclər siyasətinin yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir. Gənclərin tələbatları dəyişib və onları yalnız passiv qrup kimi deyil, cəmiyyətin gələcəyini təmin edən əsas resurs kimi qəbul etmək vacibdir. Azərbaycan Respublikasında da dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və daha səmərəli şəkildə qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmlərini araşdırmaq üçün ilk növbədə bu siyasəti icra edən qurumları nəzərdən keçirmək vacibdir.

Dövlət gənclər siyasətini icra edən ilk rəsmi qurum – Gənclər və İdman Nazirliyi 1994-cü il 26 iyul tarixində Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə təsis olunmuşdur. Bu qurumun əsas vəzifəsi ölkənin sosial, mədəni və iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə uyğun şəkildə gənc nəslin formalaşmasını təmin etmək idi. Həmin dövr ölkənin sosialist sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçidi və yeni ictimai-siyasi şəraitin formalaşması ilə xarakterizə olunurdu. Sərəncamda xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, gənclərlə iş sahəsində qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri demokratik inkişaf prinsiplərinə uyğun siyasətin həyata keçirilməsidir [5].

Fərmanın 3-cü bəndinə əsasən, yeni yaradılmış quruma üç ay müddətində gənclərlə iş sahəsində milli siyasət konsepsiyasını hazırlamaq tapşırılmışdır. Sonrakı illərdə dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə əlaqədar bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, dövlət strukturlarının mərkəzləşdirilməsi prinsiplərinə uyğun olaraq 2001-ci il 18 aprel tarixində Azərbaycan Respublikasının Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradılmışdır [5].

Yeni nazirliyin fəaliyyət istiqamətləri sırasında bir sıra mühüm mexanizmlər müəyyən olunmuşdu. Bunlara dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, gənclərlə bağlı perspektiv planların hazırlanması, vahid informasiya sisteminin yaradılması, kütləvi informasiya vasitələrində gənclərə aid layihələrin dəstəklənməsi daxildir. Bundan başqa, tələbə diskussiya klublarının təşkili, gənclərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və gənc ailələrin sosial-məişət problemlərinin həllində fəal iştirak da mühüm vəzifələr sırasında yer alırdı.

Dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm istiqamətlərdən biri gənclər təşkilatlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və onları birləşdirən strukturların formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə fəaliyyət göstərən qurumlardan ən önəmlisi Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurasıdır. Həmçinin, Azərbaycan Tələbə Gənclər Təşkilatları İttifaqı da bu sahədə xüsusi rol oynayır. Hazırda Milli Şura ölkədə fəaliyyət göstərən 146 gənclər təşkilatını özündə birləşdirir və konfederal quruluşa malikdir. Onun əsas vəzifəsi təşkilatlar arasında koordinasiyanı təmin etmək, əməkdaşlığı genişləndirmək və gənclərin beynəlxalq inteqrasiyasına dəstək göstərməkdir.

Gənclər Təşkilatları Milli Şurası 1995-ci il 21 noyabr tarixində yaradılmışdır [6, s.23]. Fəaliyyətinin ilk illərindən etibarən Şura beynəlxalq əlaqələrin qurulmasına və Azərbaycanın gənclər hərəkatının dünyaya inteqrasiyasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Belə ki, Milli Şura 1997-ci ildən Avropa Gənclər Forumunun və Türk Dünyası Gənclər Birliyinin, 2002-ci ildən BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının, 2004-cü ildən isə İslam Konfransı Gənclər Forumunun təsisçi tərəfdaşı və tamhüquqlu üzvüdür.

Azərbaycan Tələbə Gənclər Təşkilatları İttifaqı isə 2009-cu il 20 noyabr tarixində yaradılmışdır. Övvəlcə 39 təhsil müəssisəsinin tələbə təşkilatını birləşdirən İttifaq, hazırda ölkənin 101 ali və orta ixtisas təhsil müəssisəsində fəaliyyət göstərən tələbə təşkilatlarını əhatə edir. İttifaq tələbələrin maraqlarını

qorumaq, onların hüquqlarını müdafiə etmək, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə vermək və gənclərin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatdakı iştirakını təmin etmək məqsədi daşıyır [1].

Gənclər təşkilatlarının fəaliyyətində mühüm nailiyyətlərdən biri də onların beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçiliyi və əməkdaşlığıdır. 2022-ci ilə dair rəsmi məlumatlara əsasən, Azərbaycan gənclər təşkilatları 35-dən çox beynəlxalq platformada ölkəni təmsil etmişdir. Azərbaycanı təmsil edən gənclər təşkilatları yalnız mövcud platformalarda iştirak etməklə kifayətlənməyib, həm də yeni regional və beynəlxalq birliklərin yaradılmasında təşəbbüskar olmuşdur. Belə qurumlara İslam Konfransı Gənclər Forumunun Dialog və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Dünya Türk Gəncləri Birliyi, Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi və “Böyük İpək Yolu” Beynəlxalq Gənclər Birliyi daxildir [9].

Gənclərin inkişafına yönəlmiş dövlət proqramları Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin planlaşdırılmasının mühüm mexanizmlərindən hesab olunur. İlk belə sənəd 2005-ci ilin avqustundan etibarən qəbul edilmiş “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı (2005-2009)” olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 30 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin əsasında Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi yaradılıb. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2007-ci ili ölkədə “Gənclər ili” elan etmişdir. 2008-ci il oktyabrın 3-də Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Gənclərinin V Forumunda iştirak etmişdir. Sonrakı dövrdə “Azərbaycan Gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” Dövlət Proqramı 2011-ci ilin iyulunda, “Azərbaycan Gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı isə 15 sentyabr 2017-ci ildə icraya başlamışdır [8].

Azərbaycan Respublikasında ilk fond 2011-ci il 7 iyul tarixində təsdiqlənmiş “Azərbaycan gəncliyi 2011–2015-ci illərdə” Dövlət Proqramına əsasən yaradılmışdır. Həmin il 19 dekabrda Prezidentin imzaladığı sərəncama uyğun olaraq Gənclər və İdman Nazirliyi nəzdində Gənclər Fondu təsis olunmuşdur. Daha sonra, 2012-ci il 29 dekabr tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondu yaradılmış, onun statusu və səlahiyyətləri daha da genişləndirilmişdir [3]. Dövlət idarəçiliyinin müasirləşməsi istiqamətində aparılan islahatlar nəticəsində 2018-ci ilin martında Fond publik hüquqi şəxs statusu almışdır.

Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində gənclər və gənclər təşkilatları üçün qrant müsabiqələri təşkil etmiş, onların beynəlxalq tədbirlərdə iştirakını, həmçinin beynəlxalq təcrübə proqramlarını maliyyələşdirmişdir. Fond xüsusilə istedadlı gənclərin təhsil haqlarını təmin etmiş, nüfuzlu xarici ali təhsil müəssisələrində təhsil və gənclərin işlə təmin olunması ilə bağlı minlərlə tədbir həyata keçirmişdir.

2 fevral 2019-cu il tarixində Gənclər Fondunun maliyyə və texniki bazası əsasında Gənclərin İnkişaf və Karyera Mərkəzi yaradılmışdır [9]. Həmin il oktyabrın 1-də Prezidentin imzaladığı “Azərbaycan Respublikası Gənclər Fondunun fəaliyyətinin dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” direktivə əsasən, Gənclərin İnkişaf və Karyera Mərkəzinin nümayəndələri respublikanın iri şəhər və rayonlarında fəaliyyət göstərən mərkəzlərin yaradılmasına başlamışdır. Belə mərkəzlərin yaradılması üçün Prezidentin ehtiyat fondundan 4 milyon manat ayrılmışdır [4]. Rəsmi məlumatlara görə, 2022-ci ilin sonuna qədər Gənclərin İnkişaf və Karyera Mərkəzi respublikanın 55 rayonunda fəaliyyət göstərmişdir [9].

Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində gənclərin ənənəvi və xüsusi görüşlərinin təşkili də mühüm rol oynayır. Bu tədbirlər yalnız gənclər siyasətinin icrası üçün deyil, həm də onun formalaşdırılması və inkişafı mexanizmi kimi çıxış edir. Belə görüşlərə 1996-cı ildən keçirilən Gənclər Forumları daxildir. İlk forumun təşəbbüskarı Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Prezident kimi səlahiyyətlərini icra etməyə başladığı dövrdə ilk görüşdüyü qruplardan biri də Azərbaycan gəncləri olmuşdur. 1993-cü il sentyabrın 22-də keçirilən müşavirədə Heydər Əliyev gəncləri ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməyə və ölkənin taleyinə biganə qalmamağa çağırmışdır [7, s.32].

1996-cı ildən etibarən hər il keçirilən gənclər forumları və digər ənənəvi toplantılar gənclərin Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran vəzifələrin icrasında fəal iştirak etməyə hazır olduqlarını nümayiş etdirmiş və gənclərlə işin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur [6, s.18].

Dövlət gənclər siyasətinin mühüm mexanizmlərindən biri kimi gənclərin könüllülük fəaliyyətinə cəlb olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təhlillər göstərir ki, xüsusilə 2012-ci ildən etibarən könüllülük müxtəlif fəaliyyət sahələrinə inteqrasiya olunmuş, ümumxalq hərəkətinə çevrilmiş və gənclərin həyat tərzinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Gənc könüllülər Azərbaycanda keçirilən mötəbər tədbirlərdə, o cümlədən Eurovision 2012, 2015 Avropa Oyunları, IV İslam Həmrəyliyi Oyunları (2017) və Formula 1 yarışlarında fəal iştirak etmişlər.

2020-ci il Azərbaycan Respublikasında “Könüllülər ili” elan edilmişdir. Bu çərçivədə Prezidentin imzaladığı müvafiq sərəncama əsasən, gənclərlə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sərəncamda könüllülük fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirildiyi, normativ hüquqi bazanın yaradıldığı və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırıldığı vurğulanmışdır. Sərəncamın məqsədi

gənclərin fərdi inkişafını dəstəkləmək, sosial məsuliyyət hissini artırmaq və onların potensialını xalqın rifahı və davamlı inkişafı naminə səmərəli istifadə etməkdir [2].

COVID-19 pandemiyası dövründə, ölkədə icbari karantin tədbirləri tətbiq edilərkən, könüllü təşkilatlar və hərəkətlər çoxsaylı aksiyalarla proseslərin təşkilinə dəstək olmuşdur. Bu çərçivədə “Böyüklərimizi qoruyaq” və “Könüllü qonşu” sosial aksiyaları həyata keçirilmişdir. 2020-ci ildə 44 günlük müharibə zamanı isə könüllülər müxtəlif təşəbbüslərlə iştirak etmişdir. Prezident İlham Əliyev ölkədə könüllülük hərəkətinin inkişafına dövlətin maraqlı olduğunu qeyd edərək onun əhəmiyyətini vurğulamışdır: “Könüllülük digər ənənəvi davranış qaydalarının yeni təzahürüdür. Ona görə də gənclərin təşkilatlanması, ümumi məqsəd uğrunda birləşməsi, cəmiyyətin saflaşdırılması, kadr potensialının inkişafı baxımından bu hərəkətə çox müsbət baxıram. Ona görə də əminəm ki, bu hərəkətin Azərbaycanda çox parlaq gələcəyi var” [3].

Dövlət gənclər siyasətinin mühüm elementlərindən biri də gənclərin dövlət idarəçiliyində iştirakının genişləndirilməsidir. Bu proses uzun illər ərzində mərhələli şəkildə aparılmış, 2020-ci ildən isə daha əhatəli xarakter almışdır. Prosesin genişlənməsi gənc nəslin müasir dünyadakı sürətli dəyişikliklərə uyğunlaşmaq potensialının yüksək olması ilə izah edilir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasəti müasir çağırışlara uyğun olaraq dinamik şəkildə inkişaf edir. Siyasətin əsas məqsədi gənclərin potensialını reallaşdırmaq və onların ictimai həyatda fəal iştirakını təmin etməkdir. Dövlət proqramları, gənclər fondu və təşkilatlar bu siyasətin həyata keçirilməsində əsas mexanizmlərdir. Gənclər təşkilatları, könüllülük fəaliyyətləri və s. bu mexanizmin əsas tərkib hissəsidir. Bu siyasətin səmərəliliyini artırmaq üçün regionlarda gənclərin iştirakını genişləndirmək, yerli təşəbbüsləri daha fəal dəstəkləmək və beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq gənclərin global layihələrdə iştirakını təşviq etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. ATGTİ haqqında məlumat. (2022). <https://www.atgti.az/haqqimizda>.
2. Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ilin “Könüllülər ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2019, dekabr 30). <https://president.az/az/articles/view/35533>
3. Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu haqqında. (2022). <https://youthfoundation.az/about-us/>
4. Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondunun fəaliyyətinin dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2018). <https://president.az/az/articles/view/27809>
5. Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (1994, iyul 26). <https://e-qanun.az/framework/8948>
6. Cəfərov A. Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin rolu. MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyası Şurasının Katibliyi. Bakı, 2012, 110 s.
7. Cəfərov H. Azərbaycanda gənclər hərəkəti (XX əsr). Bakı, 2009, Nurlan nəşriyyatı. 94 s.
8. Dövlət Proqramları. (2022). www.mys.gov.az/qanunvericilik/dovlt-proqramlari
9. İnkişafın mərkəzində Sən! (2022). <https://gikm.az/#>

Summary

The main principles and implementation mechanisms of state youth policy in the Republic of Azerbaijan in the modern era Shamilova A.M.

Keywords: Azerbaijan, Ilham Aliyev, youth, politics

Youth, considered a special and unique force within the population of each country, is the main source of social energy of society. The level of development of states, geopolitical situation and political consciousness affect the formation of youth policy. The purpose of this article is to examine the mechanisms of implementation of youth policy in the Republic of Azerbaijan after the restoration of independence, especially in the modern period, evaluate their effectiveness and suggest ways of future development.

Резюме

Основные принципы и механизмы реализации государственной молодежной политики в Азербайджанской Республике в современный период Шамилова А.М.

Ключевые слова: Азербайджан, Ильхам Алиев, молодёжь, политика

Молодёжь, считающаяся особой и уникальной силой среди населения каждой страны, является основным источником социальной энергии общества. Уровень развития государств, геополитическая ситуация и политическое сознание влияют на формирование молодёжной политики. Цель данной статьи – рассмотреть механизмы реализации молодёжной политики в Азербайджанской Республике после восстановления независимости, особенно в современный период, оценить их эффективность и предложить пути дальнейшего развития.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ: ÇAĞIRIŞLAR, PERSPEKTİVLƏR VƏ İNKİŞAF PRIORİTETLƏRİ

Vəliyev Sahib Telman oğlu

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
s.valiyev70@gmail.com

Açar sözlər: *qloballaşma, dövlətçilik, tarix, milli maraqlar, suverenlik, inkişaf strategiyası, Azərbaycan.*

Məqalədə qloballaşma proseslərinin Azərbaycan dövlətçiliyinə təsirləri, milli maraqların qorunması, siyasi, iqtisadi və mədəni suverenliyin təmin olunması məsələləri təhlil olunur. Müasir dünyada qlobal integrasiya ilə milli dövlət prinsipləri arasında balansın qorunması Azərbaycan dövlətçiliyi üçün mühüm vəzifə kimi dəyərləndirilir. Qloballaşmanın doğurduğu çağırışlar fonunda dövlət idarəçiliyində, iqtisadi modeldə və milli-mənəvi dəyərlərin mühafizəsində yeni yanaşmaların formalaşdırılması perspektivləri göstərilir.

Məqalədə müasir dövrün əsas qlobal tendensiyalarından biri olan qloballaşma prosesinin Azərbaycan dövlətçiliyinə təsiri çoxşaxəli şəkildə təhlil olunur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası üçün əsas məsələ qloballaşmanın yaratdığı imkanlardan səmərəli istifadə etməklə yanaşı, milli maraqları qorumaq, dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək və milli kimliyi gələcək nəsilə ötürməkdir.

Giriş

XXI əsrin əsas tendensiyalarından biri qloballaşmadır. Bu proses dünya dövlətlərinin iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrini gücləndirsə də, eyni zamanda milli dövlətçilik prinsipləri qarşısında yeni problemlər doğurur. Azərbaycan kimi gənc və dinamik dövlət üçün qloballaşmanın təsirləri həm imkanlar, həm də çağırışlar şəklində təzahür edir.

XXI əsr bəşəriyyətin inkişafında qlobal integrasiyanın və qarşılıqlı asılılığın sürətlə artdığı bir dövr kimi xarakterizə olunur. Qloballaşma – iqtisadi, siyasi, mədəni və informasiya sferalarında dünyanı vahid sistem halına gətirən mürəkkəb, çoxistiqamətli və dinamik bir prosesdir. Bu prosesin əsas mahiyyəti sərhədlərin nisbətən zəifləməsi, kapitalın, ideyaların, texnologiyaların və insanların sərbəst hərəkətidir. Qloballaşma bir tərəfdən beynəlxalq əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsi və elmi-texnoloji tərəqqi üçün geniş imkanlar yaradır, digər tərəfdən isə milli dövlətlərin suverenlik, mədəni dəyərlər və iqtisadi müstəqillik məsələlərində yeni risklər formalaşdırır. [1, s.26]

Azərbaycan Respublikası kimi gənc, lakin qədim dövlətçilik ənənələrinə malik ölkə üçün qloballaşma həm imkan, həm də çağırışlar mənbəyidir. Müstəqillik illərində Azərbaycan qlobal sistemə integrasiya prosesini balanslı şəkildə həyata keçirmiş, öz milli maraqlarını qoruyaraq beynəlxalq arenada etibarlı tərəfdaş imici qazanmışdır. Ölkənin geostrateji mövqeyi, zəngin təbii resursları və multikultural dəyərləri onun qloballaşan dünyada mühüm oyunçu kimi çıxış etməsinə şərait yaratmışdır.

Bununla belə, qloballaşmanın Azərbaycan dövlətçiliyinə təsiri yalnız iqtisadi və siyasi müstəvidə deyil, həm də ideoloji və mədəni sahələrdə özünü göstərir. Beynəlxalq informasiya axınlarının, sosial mediada qlobal təsir güclərinin artması, müxtəlif ideoloji modellərin yayılması milli kimliyin qorunması məsələsini aktuallaşdırmışdır. Belə bir şəraitdə dövlətin əsas vəzifəsi qloballaşmanın müsbət tərəflərindən bəhrələnmək, lakin eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərin, dilin və milli ideologiyanın qorunmasını təmin etməkdir.

Azərbaycan dövləti müasir dövrdə həyata keçirdiyi siyasət vasitəsilə qlobal çağırışlara çevik reaksiya vermək qabiliyyətinə malikdir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə formalaşan müstəqil və pragmatik dövlət siyasəti ölkənin beynəlxalq nüfuzunu gücləndirmiş, iqtisadi, enerji və təhlükəsizlik sahələrində sabitlik təmin etmişdir. Bu siyasət nəticəsində Azərbaycan həm regional, həm də qlobal səviyyədə sülh, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət prinsiplərini əsas tutan model dövlətə çevrilmişdir.

Bu tədqiqatda əsas məqsəd qloballaşmanın Azərbaycan dövlətçiliyinə təsirini çoxşaxəli aspektlərdə təhlil etmək, bu prosesin doğurduğu çağırışları, imkanları və inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda, milli maraqların qorunması və dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün yeni konseptual yanaşmalar irəli sürülür.

Beləliklə, qloballaşma dövründə Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı üçün düzgün strateji istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, müasir idarəetmə modellərinin tətbiqi, elmi və texnoloji potensialın gücləndirilməsi və milli ideoloji dayaqaların möhkəmləndirilməsi dövlətin gələcək inkişafında həlledici rol oynayır.

Qloballaşma, son onilliklərdə dünyadakı sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin sıx birləşməsi, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi və dünya ölkələri arasında sərhədlərin əhəmiyyətinin azalması prosesidir. Bu fenomenin meydana çıxması, informasiya texnologiyalarının inkişafı, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və beynəlxalq təşkilatların təsirinin artması ilə sıx bağlıdır. Qloballaşma dünya miqyasında iqtisadi böyümə və inkişafı təşviq edərkən, eyni zamanda müxtəlif ölkələr üçün yeni çağırışlar və problemlər də yaradır. Azərbaycan, geosiyasi və iqtisadi mövqeyi, həmçinin zəngin mədəni irsi ilə qloballaşma prosesinin həm müsbət, həm də mənfi təsirlərini yaşamaqdadır. [2, s.233]

Bu məqalədə qloballaşmanın mahiyyəti və Azərbaycan üçün aktual çağırışlar müzakirə ediləcək. Azərbaycanın iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə qarşılaşdığı əsas problemlər və bu problemlərə qarşı ölkənin atması gerekən addımlar nəzərdən keçiriləcək.

Azərbaycan dövlətçiliyi, tarix boyunca çoxsaylı çətinliklərlə qarşılaşmış, müxtəlif xarici və daxili amillərin təsiri altında inkişaf etmişdir. Azərbaycan xalqı, zəngin mədəni irsi və tarixi ənənələri ilə özünəməxsus bir dövlətçilik modeli yaratmışdır. Bu modelin əsasını təşkil edən amillər, xalqın milli-mənəvi dəyərləri, dövlətin xarici və daxili siyasətinin balanslaşdırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və siyasi sabitliyin təmin edilməsi kimi mühüm faktorlardan ibarətdir.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində hər dövr özünə xas problemlərlə qarşılaşıb, lakin bu problemlərin həlli prosesində formalaşan milli model, ölkənin dayanıqlılığını təmin edən əsas amil olmuşdur. Bu məqalədə, Azərbaycan dövlətçiliyinin dayanıqlılığında milli modelin rolu və onun dövlətin inkişafına necə təsir etdiyi təhlil ediləcək.

XX və XXI əsrlər insanlığın inkişafında qloballaşma adlanan yeni mərhələnin başlanması ilə xarakterizə olunur. Qloballaşma-iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial münasibətlərin milli sərhədləri aşaraq global miqyasda integrasiya prosesinə çevrilməsidir. Bu proses texnologiyaların sürətli inkişafı, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə sıx bağlıdır. Qloballaşma həm imkanlar, həm də çağırışlar yaradır: bir tərəfdən beynəlxalq ticarət, sərmayə axını və innovasiyalar üçün geniş imkanlar açılır, digər tərəfdən isə milli iqtisadiyyatların asılılığı artır, sosial bərabərsizlik və mədəni homogenləşmə kimi problemlər meydana çıxır. [3, s.49]

Mədəni təhlükəsizlik və milli-mənəvi dəyərlər anlayışları, yalnız bir xalqın və ya ölkənin kimliyini qorumaqla bağlı deyil, həm də bu dəyərlərin cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafına necə təsir etdiyini əks etdirir. Mədəni təhlükəsizlik, bir ölkənin mədəni irsinin, adət-ənənələrinin, dillərinin və ümumi mədəniyyətinin qorunması üçün görülən tədbirləri əhatə edir. Milli-mənəvi dəyərlər isə xalqın özünəxas, təkrarlanmayan dəyərlərini, mənəvi prinsiplərini və ideallarını ifadə edir.

Giriş hissəsində Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi inkişafını və coğrafi mövqeyini nəzərdən keçirə bilərsiniz. Bu hissədə, həmçinin geosiyasət anlayışına qısa bir baxış verilməlidir: geosiyasət, beynəlxalq münasibətlərdə ölkələrin coğrafi mövqeyinin və ərazilərinin strateji əhəmiyyətinin necə təsir etdiyini izah edən bir sahədir.

Qloballaşmanın mahiyyəti və Azərbaycan üçün aktual çağırışlar

Qloballaşma – informasiya texnologiyalarının inkişafı, sərhədsiz iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq asılılığın artması ilə xarakterizə olunur.

Azərbaycan üçün əsas çağırışlar haqqında fikirlərə toxunarkən iqtisadi təhlükəsizlik və xarici təsirlərdən asılılığın azaldılmasına, mədəni identiklik və milli dəyərlərin qorunmasına, siyasi müstəqillik və global güclərin təzyiqlərinə qarşı dayanıqlılıqları, informasiya təhlükəsizliyi və milli ideologiyanın müdafiəsinin təşkili haqqında da fikirlərə toxuna biləm.

Ticarət əlaqələrinin artması, sərmayə axınlarının sürətlənməsi və beynəlxalq bazarlarda qarşılıqlı əlaqə sayəsində ölkələr daha çox bir-birinə bağlıdır. Məsələn, bir ölkədə baş verən iqtisadi böhran digər ölkələrə də təsir edə bilər. İnformasiya texnologiyalarının (İT) və kommunikasiya vasitələrinin sürətli inkişafı, sərhədləri aşan informasiya axınlarını mümkün edir. Bu, ölkələr arasında məlumat mübadiləsini artırır, lakin eyni zamanda müəyyən təhlükəsizlik məsələlərini gündəmə gətirir. [4, s.96]

Qloballaşma mədəniyyətlərarası əlaqələri daha da gücləndirir. Bu, öz növbəsində milli kimliklərə və mədəni dəyərlərə qarşı təhdidlər yarada bilər. Qloballaşma bəzi ölkələrin sürətli inkişafına, digərlərinin isə

geridə qalmasına səbəb olur. Bu da sosial və iqtisadi bərabərsizlikləri dərinləşdirir. Qloballaşmanın həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardır. Müsbət tərəfləri arasında iqtisadi inkişafın sürətlənməsi, yeni iş imkanlarının yaranması və beynəlxalq əməkdaşlığın güclənməsi yer alsada, mənfi tərəflər arasında iqtisadi bərabərsizlik, mədəni təzyiqlər və yerli bazarların xarici təsirlərə açılması da mövcuddur.

Azərbaycan, geosiyasi mövqeyi və iqtisadi imkanları baxımından qloballaşma prosesində özünəxas çağırışlarla üzləşir. Bu çağırışları üç əsas sahədə müzakirə etmək olar. Qloballaşmanın Azərbaycan iqtisadiyyatı üzərində həm müsbət, həm də mənfi təsirləri vardır.

Azərbaycan, əsasən neft və qaz ixracı ilə iqtisadiyyatını formalaşdırıb. Lakin bu da ölkəni xarici bazarlara və qlobal tələblərə asılı edir. Neft qiymətlərinin dünya bazarında dəyişməsi Azərbaycanın iqtisadiyyatını təhdid edir. Qloballaşma, xarici sərmayə axını artırarsa da, həm də yerli istehsalın inkişafına mane ola bilər. Azərbaycanın yüksək enerji resurslarına görə, qeyri-neft sektorunun inkişafı tam həyata keçməyib.

Qloballaşma, Azərbaycanı yeni bazarlarla tanış edir, lakin bu bazarlarda rəqabət qabiliyyəti yaratmaq, məhsul keyfiyyətini artırmaq üçün ciddi islahatlar tələb edir. Qloballaşma ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın milli kimliyinə qarşı təhlükələr yaranır. Xüsusilə gənc nəsil arasında qərb mədəniyyətinin təsiri artmaqdadır, bu isə yerli mədəniyyətə və ənənələrə mənfi təsir göstərə bilər.

Azərbaycanda həm ingilis dilinin yayılması, həm də xarici təhsil müəssisələrində təhsilin artması yerli təhsil sistemini və milli dəyərləri təhlükə altına alır. Milli dilin qorunması, əxlaqi və mənəvi prinsiplərin tədrisi ön plana çıxır. Qloballaşmanın mənfi tərəfi kimi sosial bərabərsizlik də mövcuddur. Müasir dövrdə, xüsusilə gənclər arasında gəlir fərqləri və təhsil imkanı bərabərsizliyi daha da dərinləşir. Azərbaycan, Cənubi Qafqazda yerləşən və böyük geosiyasi əhəmiyyəti olan bir ölkədir. Qloballaşma, həm də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və təhlükəsizliyinə təhdidlər yarada bilər, xüsusilə regional münafişələr və güc balansının dəyişməsi ilə əlaqədar. [5, s. 9]

Azərbaycanın regionda iqtisadi və siyasi nüfuzunun artırılması qloballaşmanın təsirindən asılıdır. Bu məqsədlə dövlətin iqtisadi, diplomatik və hərbi sahələrdə daha da güclənməsi lazımdır. Azərbaycanın qloballaşma prosesindən optimal şəkildə faydalanmaq və qarşısında duran çağırışları aşmaq üçün bir neçə əsas strategiya mövcuddur. Azərbaycan, neft və qaz ehtiyatlarından asılılığını azaltmaq və qeyri-neft sektorunu gücləndirmək üçün iqtisadi diversifikasiyaya investisiya qoymalıdır. Kənd təsərrüfatı, texnologiya, informasiya texnologiyaları və turizm sahələrində inkişaf yeni iş imkanları və yerli istehsalın artırılması üçün əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın təhsil sistemi, gənc nəsillərin qlobal bazara uyğun bacarıqlara sahib olmalarını təmin etmək üçün təkmilləşdirilməlidir. Eyni zamanda, milli dəyərlərin və mədəniyyətin tədrisi ön planda olmalıdır. Azərbaycan, qloballaşma ilə əlaqədar mədəni kimliyini qorumaq üçün mədəniyyət siyasətini daha da inkişaf etdirməlidir. Dövlət, mədəni irsi qorumaq üçün ciddi qanunvericilik tədbirləri görməli, mədəni layihələrə dəstək verməlidir.

Azərbaycan, həm regional, həm də beynəlxalq müstəvidə daha fəal rol oynamalıdır. Bu, həm iqtisadi inkişafın, həm də dövlətin beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsi üçün vacibdir.

Azərbaycan dövlətçiliyinin dayanıqlılığında milli modelin rolu

Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik modelinin əsasını milli maraqlara əsaslanan müstəqil siyasət, multikultural dəyərlər və balanslı diplomatiya təşkil edir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən müstəqil xarici siyasət, bərabərhüquqlu əməkdaşlıq və iqtisadi şaxələndirmə siyasəti ölkəni regional güc mərkəzinə çevirmişdir.

Azərbaycan dövlətçiliyinin əsası qədim dövrlərə gedib çıxır. Orta əsrlərdə qurulmuş müxtəlif Azərbaycan dövlətləri, o cümlədən Şirvanşahlar, Səlcuqlar və digər dövlətlər, regionda öz mövqeyini qorumaq üçün milli və beynəlxalq səviyyədə bir sıra hüquqi, sosial və mədəni modellər yaratmışlar. Lakin müasir dövrdə, xüsusən Sovet İttifaqının süqutundan sonra, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra öz milli dövlətçilik modelini yenidən formalaşdırmağa başlamışdır. [6, s.78]

Azərbaycanın dövlətçilik modelində milli kimliyin qorunması və inkişaf etdirilməsi əsas prinsipdir. Dövlət, xalqın mədəni irsini, adət-ənənələrini və dəyərlərini qorumağa xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycanın milli modeli, dünya miqyasında tərəfdaşlar tapmaq və beynəlxalq əlaqələrdə öz mövqeyini gücləndirmək üzərində qurulub. Azərbaycanın dövlətçilik modelində siyasi sabilliyin qorunması və cəmiyyətdə sosial birlik və harmoniya əsas məqsədlərdən biridir.

Azərbaycanın milli dövlətçilik modelinin dayanıqlılığında ən vacib amillərdən biri, xalqın milli kimliyinin qorunması və inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycanın milli kimliyi, onun tarixindəki müxtəlif mədəni və dini təbəqələrin harmoniya içində yaşaması ilə formalaşmışdır. Dövlətin bu kimliyin qorunmasına verdiyi önəm, onun iç və xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Azərbaycan xalqının mədəni irsi, musiqisi, ədəbiyyatı, rəqsləri və folkloru bu kimliyin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan mədəniyyəti və dilinin qorunması, həmçinin müxtəlif etnik qrupların birgəyaşayışı, milli birlik və dövlətin sosial dayanıqlılığını təmin edir.

Azərbaycanın dövlətçilik modelinin dayanıqlılığında, ölkənin siyasi sistemi mühüm rol oynayır. Azərbaycanın siyasi sistemində müasir demokratiya və hüquqi dövlət prinsipləri bərqərar olub. Həmçinin, müstəqil və suveren dövlət kimi, Azərbaycanın daxili siyasətində stabil idarəetmə, güclü qanunvericilik və demokratik institutların inkişafı ön planda tutulur.

Azərbaycanın siyasi sisteminin əsas prinsiplərindən biri, çoxpartiyalı sistemin və azad seçkilərin mövcudluğudur. Dövlətin başında duran liderin fəaliyyətində isə müstəqilliyin qorunması, sosial sabitliyin təmin edilməsi və milli maraqların üstün tutulması əsas xəttidir. Həmçinin, Azərbaycanın milli təhlükəsizlik anlayışı, daxili sabitliyi və ərazi bütövlüyünü qorumağa yönəlmişdir. [7, s.210]

Azərbaycanın iqtisadi modeli, dövlətin dayanıqlılığını təmin edən mühüm amildir. Neft və qaz sektorunun üstünlüyü ilə yanaşı, Azərbaycanın iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişafı əsas prioritetlərdən biridir. Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiyası, qeyri-neft sahələrinin gücləndirilməsi və kənd təsərrüfatı, sənaye, informasiya texnologiyaları kimi sahələrə sərmayə qoyuluşu, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin və dayanıqlılığının əsas təminatıdır. [8, s.61]

Azərbaycanın inkişaf strategiyası, iqtisadiyyatın təkcə enerji resurslarına deyil, həm də insan kapitalına və texnoloji inkişafa dayandırılması ilə ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını artırır. Bu, həmçinin global bazarda Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edir.

Azərbaycanın milli dövlətçilik modelində xarici siyasət də mühüm yer tutur. Azərbaycanın global dünyada və regional müstəvidə uğurlu mövqe tutması, dövlətin milli maraqlarını qorumağa yönəlib. Azərbaycan, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək, öz müstəqilliyini və suverenliyini möhkəmləndirməkdədir.

Azərbaycanın milli dövlətçilik modelinin dayanıqlılığı və inkişafı, yalnız mövcud siyasi və iqtisadi strukturun davam etdirilməsi ilə deyil, həm də gələcəkdə baş verə biləcək dəyişikliklərə uyğunlaşmaqla mümkün olacaqdır. Bu baxımdan, Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün bir neçə əsas istiqamət mövcuddur. [9, s.24]

Azərbaycan, yeni texnologiyaların tətbiqi və yenilikçi sahələrin inkişafı ilə global iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətini artırmalıdır. Bu, həm iqtisadiyyatın, həm də cəmiyyətin sosial sahələrinin inkişafına təsir edəcəkdir. Azərbaycan cəmiyyəti, bütün etnik və dini qrupların hüquqlarının təmin edilməsi və sosial bərabərliyin gücləndirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atmalıdır.

Azərbaycanın qloballaşma prosesinə uyğunlaşması, həm də milli kimliyi və mədəni irsi qorumağa yönəlmiş siyasətlərin gücləndirilməsi vacibdir. Eyni zamanda, Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrdəki mövqeyinin davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi və sosial prioritetlər

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və post-neft dövrü iqtisadiyyatına keçid prinsiplərinə əsaslanır. İnkişaf prioritetləri haqqında fikirlər söyləyərkən rəqəmsal iqtisadiyyatın və innovasiyaların təşviqini, regional bərabərliyin təmin olunmasını, yaşıl enerji və ekoloji təhlükəsizliyin, elm və təhsilin beynəlmilləşməsinə də xüsusi vurğulaya bilərəm. [10, s.400]

Qloballaşma dövründə iqtisadi siyasətin əsas prioritetləri milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin etməyə, rəqabət qabiliyyətini artırmağa və global iqtisadi sistemdə uğurlu integrasiyaya yönəlməlidir. Müasir iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi bilik və texnologiyadır. Rəqəmsallaşma, süni intellekt, robot texnologiyaları və startap ekosistemlərinin genişlənməsi ölkələrin iqtisadi potensialını müəyyən edən başlıca amillərə çevrilir.

Global bazarlara çıxışın təmin olunması və milli məhsulların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması iqtisadi artımın vacib şərtidir. Bu istiqamətdə logistika, sənaye zonaları və sərbəst iqtisadi zonaların rolu artır. Global enerji bazarlarında dəyişkənlik milli iqtisadiyyatları risk altında qoyur. Alternativ enerji mənbələrinin inkişafı və resursların səmərəli idarə olunması strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Qloballaşma ərzaq asılılığını da artırır. Bu səbəbdən, yerli istehsalın stimullaşdırılması və aqrar sektorun modernləşdirilməsi prioritet istiqamətlərdən biridir. Xüsusilə enerji resurslarından asılı ölkələr üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin balanslı inkişafı vacibdir. Bu, iqtisadi sabitliyi təmin edir və global bazar dalğalanmalarından qoruyur. Qloballaşma yalnız iqtisadi sahəni deyil, həm də sosial münasibətləri dərinlən təsirə məruz qoyur. Sosial siyasət insanların həyat keyfiyyətini artırmaq, sosial ədalət və sabitliyi qorumaq məqsədini daşımalıdır. Əsas sosial prioritetlər bunlardır. [11, s.87]

Bilik iqtisadiyyatında əsas sərvət insan potensialıdır. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, peşə ixtisaslaşmasının artırılması və innovativ düşüncənin təşviqi qloballaşma dövrünün əsas tələbləridir. Qloballaşma nəticəsində gəlir fərqləri artdığından, sosial siyasət zəif təbəqələrin müdafiəsinə və cəmiyyətin

bütün üzvlərinin iqtisadi proseslərə bərabər çıxışına yönəlməlidir. Qloballaşmanın gətirdiyi mədəni homogenləşmə təhlükəsinə qarşı milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliği sosial sabitliyin əsaslarından biridir.

Texnoloji dəyişikliklər yeni ixtisaslar yaradır, köhnə peşələr isə itir. Əmək bazarının çevik şəkildə yenilənməsi və peşə təlim sistemlərinin təkmilləşdirilməsi sosial siyasətin vacib tərkib hissəsidir. Qlobal sağlamlıq problemləri (pandemiyalar, ekoloji risklər və s.) sosial sistemlərin davamlılığını tələb edir. Bu baxımdan sosial təminat və səhiyyə infrastrukturuna investisiyalar artırılmalıdır.

Mədəni təhlükəsizlik və milli-mənəvi dəyərlər

Qloballaşma prosesləri bəzən milli-mənəvi dəyərlərin assimilyasiyası riskini artırır. Azərbaycan dövlətinin əsas məqsədi mədəni müxtəlifliyi qorumaqla yanaşı, milli kimliyi möhkəmləndirməkdir. Bunun üçün mədəniyyətin rəqəmsal təbliğini, gənclərin milli ideologiya ruhunda tərbiyəsini, Azərbaycan dilinin beynəlxalq səviyyədə təbliği istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir günün tələbləri səviyyəsindədir.

Mədəni təhlükəsizlik cəmiyyətin mədəni irsinin qorunmasını və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edən bir anlayışdır. Burada əsas suallar, hansı təhdidlərdən qorunmalıyıq və mədəni təhlükəsizliyi necə təmin edə bilərik? Bu təhdidlər arasında qloballaşma, yad təsirlər, texnologiyaların sürətli inkişafı, mədəniyyətlərarası qarışıqlar və hətta milli kimliyin zəifləməsi də yer alır. Mədəni təhlükəsizliyin qorunması, xalqların özünə aid mədəniyyətlərini və kimliklərini qoruması üçün vacibdir.

Milli-mənəvi dəyərlər bir xalqın həyatını təşkil edən, onun dünya görüşünü, inancını və adət-ənənələrini əks etdirən prinsiplərdir. Bu dəyərlər hər bir cəmiyyətin sosial inkişafını və ümumi rifahını müəyyən edir. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri, İslam dini və Türk mədəniyyətinin təsiri ilə formalaşmış, həmçinin xalqın tarixi və əxlaqi prinsipləri ilə zəngindir. Milli-mənəvi dəyərlər yalnız bir xalqın kimliyini qorumaqla yanaşı, həm də sosial bağlılığı, dövlətin möhkəmlənməsini və cəmiyyətin harmoniya içində yaşamasını təmin edir.

Mədəni təhlükəsizlik və milli-mənəvi dəyərlər arasında sıx bir əlaqə vardır. Milli-mənəvi dəyərlər mədəni irsi formalaşdırır və bu irs mədəni təhlükəsizliyi təmin etmək üçün əsas rol oynayır. Məsələn, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması cəmiyyətin mədəni kimliyini möhkəmləndirir və onu xarici təsirlərdən qoruyur. Bu qarşılıqlı əlaqə, xalqın özünə inamını artırır və mədəni təhlükəsizliyi qorumağa kömək edir.

Azərbaycan, özünün zəngin mədəni irsi və milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınır. Xalqın musiqisi, ədəbiyyatı, adətləri, mətbəxi və xüsusilə də İslam dini ilə bağlı ənənələri ölkənin milli kimliyini formalaşdırır. Azərbaycanın mədəni təhlükəsizliyinin qorunması, həm də müasir dövrdə global təsirlərə qarşı milli-mənəvi dəyərlərin möhkəmləndirilməsini tələb edir. Təhsil, mədəniyyət siyasəti və milli irsin qorunması sahəsində dövlətin rolunu nəzərdən keçirmək əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dövləti, mədəni təhlükəsizliyin qorunması üçün bir sıra tədbirlər görür. Mədəni irsin qorunması üçün müvafiq qanunvericilik bazası yaradılıb, həmçinin mədəniyyətin yayılması və inkişafı üçün müxtəlif mədəni layihələr və təşəbbüslər həyata keçirilir. Dövlətin rolunun genişlənməsi və milli-mənəvi dəyərlərin qorunması sahəsində təhsil sisteminin inkişafı, mədəniyyət sahəsində dəstək tədbirlərinin artırılması vacibdir.

Geosiyasi müstəvidə Azərbaycan dövlətçiliyi

Azərbaycanın yerləşdiyi strateji mövqe onun global proseslərdə fəal iştirakını zəruri edir. Bu baxımdan Qafqaz regionunda sabitlik və əməkdaşlıq modeli, Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi və BMT səviyyəsində təşəbbüsləri, Zəngəzur dəhlizi kimi layihələr ölkənin global əhəmiyyətini artırır.

Azərbaycan, həm Asiya, həm də Avropa qitələrinin kəsişməsində yerləşir. Bu mövqe ona müxtəlif beynəlxalq münasibətlərdə güclü rol oynamağa imkan verir. Bu hissədə Azərbaycanın yerləşdiyi strateji coğrafi bölgənin əhəmiyyəti, həmçinin ölkənin enerji resursları (xüsusilə neft və qaz) və bu resursların beynəlxalq geosiyasətdəki rolu haqqında yazmaq olar. Azərbaycanın enerji siyasəti ilə bağlı Cənub Qaz Dəhlizi və TANAP kimi layihələrə toxunmaq faydalı olacaq. [12, s.200]

Bu bölümə Azərbaycanın əsas xarici siyasət tərəfdaşlarını təsvir edərək, onların Azərbaycanın dövlətçiliyi və geosiyasi mövqeyinə necə təsir etdiyini açıqlaya bilərsiniz. Azərbaycanın qonşuları ilə münasibətləri (Rusiyanın rolunu, Türkiyə ilə strateji əlaqələri, İran və Gürcüstanla münasibətlər), həmçinin dünyanın güclü ölkələri (ABŞ, Çin, Avropa İttifaqı və s.) ilə əlaqələr bu hissədə müzakirə edilə bilər. [13, s.31]

Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan dövlətçiliyinə təsirini və bu münaqişənin Azərbaycan geopolitikasında necə bir yer tutduğunu araşdırmaq vacibdir. 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsi, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki statusunu necə dəyişdi? Bu məsələnin geosiyasi əhəmiyyətini izah etmək əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın enerji diplomatiyasının dünya geosiyasətindəki rolu böyükdür. Neft və qaz ehtiyatları, xüsusilə Xəzər regionunda enerji resurslarının kəşfi və kəmərlər vasitəsilə bu resursların daşınması

Azərbaycana beynəlxalq aləmdə strateji əhəmiyyət qazandırmışdır. Bu bölümdə Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin və digər enerji layihələrinin geosiyasi əhəmiyyəti üzərində dayanmaq faydalıdır. [14]

Bu hissədə Azərbaycanın qarşılaşa biləcəyi yeni geosiyasi təhdidlərə və gələcək strateji seçkilərinə toxuna bilərsiniz. Regional və qlobal təhdidlər, xüsusilə Rusiyanın hərbi fəaliyyətləri, Çin-Azərbaycan münasibətləri və digər yeni böhranlar haqqında danışmaq olar.

Nəticə

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək inkişafı milli maraqlara əsaslanan siyasət, iqtisadi müstəqillik və milli-mənəvi dəyərlərin qorunması üzərində qurulmalıdır. Qloballaşmanın gətirdiyi imkanlardan səmərəli istifadə etmək və riskləri minimuma endirmək üçün innovativ idarəçilik, təhsil islahatları və dayanıqlı iqtisadi model əsas prioritetlər kimi çıxış edir.

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, qloballaşma prosesi müasir dövrdə dövlətlərin qarşısında həm böyük imkanlar, həm də ciddi təhlükələr yaradan obyektiv tarixi mərhələdir. Azərbaycan Respublikası üçün bu prosesin mühüm mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkə beynəlxalq sistemin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, öz milli maraqlarını qorumaq, iqtisadi və siyasi suverenliyini möhkəmləndirmək kimi fundamental vəzifələrlə üz-üzədir.

Qloballaşmanın dinamikası göstərir ki, milli dövlətlər yalnız iqtisadi güc, texnoloji yenilik və təbii resurslarla deyil, həm də ideoloji sabitlik, milli birlik və mədəni kimliklə qlobal rəqabətdə üstünlük qazana bilirlər. Bu baxımdan, Azərbaycanın müasir inkişaf modelinin əsas mahiyyəti milli kimlik üzərində qurulmuş müasir dövlətçilik konsepsiyası ilə qloballaşmanın çağırışları arasında tarazlığın təmin edilməsidir.

Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə son illərdə mühüm nəticələr əldə etmişdir. Ölkənin həyata keçirdiyi “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində qloballaşmanın gətirdiyi dəyişikliklərə uyğun yeni inkişaf strategiyası müəyyən olunmuşdur. Bu strategiyanın mərkəzində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, yüksək texnologiyalar, yaşıl enerji, elmi potensialın artırılması və vətəndaş rifahının yüksəldilməsi dayanır.

Eyni zamanda, milli dövlətçilik ənənələrinin qorunması, Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə təbliği, milli ideologiyanın gücləndirilməsi kimi istiqamətlər də qloballaşmanın mənfi təsirlərinə qarşı ideoloji dayanıqlığın təminatçısı rolunu oynayır. Bu, həm də informasiya müharibələri dövründə milli təhlükəsizliyin vacib tərkib hissəsidir.

Bununla yanaşı, qloballaşmanın gətirdiyi imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi, elektron hökumət sistemlərinin genişləndirilməsi, təhsilin beynəlmilləşməsi və elmi araşdırmaların qlobal səviyyədə inteqrasiyası prioritet istiqamətlər kimi ön plana çıxır. Azərbaycanın regionda lider mövqeyini möhkəmləndirən enerji, nəqliyyat və kommunikasiya layihələri də qloballaşma prosesində dövlətin strateji maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir.

Ümumiləşdirilmiş nəticə kimi qeyd etmək olar ki, qloballaşma şəraitində Azərbaycan dövlətçiliyinin davamlı inkişafı üç əsas dayağa söykənir:

1. Müstəqil milli siyasət və siyasi sabitlik;
2. İqtisadi şaxələndirmə və innovativ inkişaf modeli;
3. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və ideoloji birliyin möhkəmləndirilməsi.

Bu prinsiplərin ardıcıl həyata keçirilməsi Azərbaycanın gələcəkdə də qlobal dəyişikliklər fonunda öz milli maraqlarını qoruyaraq beynəlxalq miqyasda nüfuzlu və sabit dövlət kimi mövqeyini daha da gücləndirəcəyini göstərir.

Beləliklə, qloballaşma Azərbaycan üçün yalnız xarici təsirlərin meydanı deyil, həm də milli inkişafı sürətləndirən strateji fərsətlər mənbəyidir. Əsas məsələ bu fərsətləri düzgün qiymətləndirmək, milli dəyərlər və dövlətçilik maraqları əsasında qlobal sistemdə güclü Azərbaycan modelini daha da möhkəmləndirməkdir.

Qloballaşma, Azərbaycanın həm imkanlar, həm də çağırışlar təqdim edən mürəkkəb bir prosesdir. Azərbaycanın bu prosesdən faydalanması üçün iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə güclü siyasətlər həyata keçirməsi vacibdir. Eyni zamanda, milli kimliyin qorunması və yerli dəyərlərin gücləndirilməsi də önəmlidir. Qloballaşma, Azərbaycan üçün həm təhlükəsizlik, həm də inkişaf üçün yeni perspektivlər açır, lakin ölkənin bu çağırışlarla effektiv şəkildə mübarizə aparmaq üçün davamlı olaraq innovasiyalar tətbiq etməsi və gələcəyə yönəlmiş strateji qərarlar qəbul etməsi zəruridir.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi və sosial prioritetlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi milli inkişafın əsas şərtidir. İqtisadi siyasət rəqabət qabiliyyətli, innovasiyalara əsaslanan və resurs baxımından dayanıqlı model üzərində qurulmalıdır. Sosial istiqamətdə isə bərabərlik, inklüzivlik və mədəni kimliyin qorunması ön plana çəkilməlidir.

Bu baxımdan, hər bir dövlətin məqsədi qlobal proseslərdən maksimum fayda əldə etməklə, milli maraqlarını qorumaq və sosial ədalətə əsaslanan sabit cəmiyyət formalaşdırmaq olmalıdır.

Azərbaycanın dövlətçiliyinin dayanıqlılığı, onun milli modelinin düzgün və müasir şəraitə uyğun olaraq qurulmasından asılıdır. Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyət və dəyərləri ilə formalaşmış bu model, ölkənin daxili siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Milli kimliyin qorunması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, siyasi sabitlik və beynəlxalq əlaqələrin inkişafı kimi amillər, Azərbaycanın dövlətçiliyinin uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin edir. Dövlətin bu istiqamətdəki uğurlu siyasəti, Azərbaycanın müstəqilliyini və gələcəkdəki inkişafını təmin edəcəkdir.

Mədəni təhlükəsizlik və milli-mənəvi dəyərlər, bir xalqın öz kimliyini qoruması və gələcəyini sağlam şəkildə qurması üçün təməl prinsiplərdir. Bu sahələrdəki qoruma tədbirləri həm dövlətin, həm də cəmiyyətin birgə səylərini tələb edir. Azərbaycanın mədəni təhlükəsizliyinin qorunması və milli-mənəvi dəyərlərinin gələcək nəsillərə ötürülməsi ölkənin inkişafı üçün vacibdir.

Son hissədə, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini ümumiləşdirərək, dövlətçiliyi və beynəlxalq mövqeyinin gələcəkdə necə inkişaf edəcəyinə dair proqnozlar təqdim etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva N. V. "Qloballaşmanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri." Magistr dissertasiyası, UNEC, Bakı, 2019. 94 s.
2. Alizadə İ., Mirbəşiroğlu E. "Factors Influencing the Foreign Policy of Azerbaijan in the Context of Globalization." *Metafizika* jurnalı, 7(3), 2024, s. 229–240.
3. Allahverdiyeva S. "Foreign Trade Relations in Azerbaijan at the Level of Modern Requirements." *EuroAsia Journal of Social Sciences & Humanities*, 9(25), 2022, s. 45–56.
4. Abdullayeva. S., Yusifova. L. "Analysis of the Relationship between Privatization, FDI, and Economic Growth in Azerbaijan." *Globalization and Business*, 9(17), 2024, s. 88–97.
5. Dadaşlı. R., Vəliyev. O. "Debating on Transport Corridors of Azerbaijan in the Context of Globalization." *Universal Journal of History and Culture*, 6(1), 2024, s. 1–20.
6. Əliyev İ. "Qlobal çağırışlar və Azərbaycanın inkişaf strategiyası". Bakı: Azər nəşr, 2022, 312 s.
7. Əliyeva L. "Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri və müasir inkişaf mərhələsi". Bakı, 2019, 256 s.
8. Gregory R. *The Defense & Foreign Affairs Handbook on Azerbaijan*. Washington: ISSA Press, 2006. 412 s.
9. Gugushvili. A. "How Globalisation Shapes Public Policy? A Case of Azerbaijan." MPRA Paper 2995, Munich, 2006. 38 s.
10. Heyat. F. "Globalization and Changing Gender Norms in Azerbaijan." *International Feminist Journal of Politics*, 8(3), 2006, s. 394–412.
11. İsmayilzadə. F. *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy*. Bakı: ADA Press, 2009. 328 səh.
12. Karimova. L. "The Role of Globalization in the Effect of English on the Vocabulary of Azerbaijani Language." *InterConf*, (50), 2022, s. 198–202.
13. Qasimov R. "Qloballaşma və milli təhlükəsizlik problemləri". Bakı, 2020, 198 s.
14. United Nations Development Report. "Globalization and Sustainable Development", New York, 2023.

Summary

Azerbaijani statehood in the context of globalization: challenges, perspectives, and development priorities
Veliyev S.T.

Keywords: globalization, statehood, history, national interests, sovereignty, development strategy, Azerbaijan.

The article analyzes the impact of globalization processes on Azerbaijani statehood, the issues of protecting national interests, ensuring political, economic and cultural sovereignty. In the modern world, maintaining a balance between global integration and national state principles is considered an important task for Azerbaijani statehood. Against the background of the challenges posed by globalization, the prospects for the formation of new approaches in state administration, economic model and protection of national and spiritual values are shown.

The article analyzes the impact of globalization, which is one of the main global trends of the modern era, on Azerbaijani statehood in a multifaceted way. From this point of view, the main issue for the Republic of Azerbaijan is to effectively use the opportunities created by globalization, as well as to protect national interests, strengthen state independence and pass on national identity to the next generation.

Резюме
Азербайджанская государственность в контексте глобализации: вызовы, перспективы и приоритеты развития
Велиев С.Т.

Ключевые слова: глобализация, государственность, история, национальные интересы, суверенитет, стратегия развития, Азербайджан

В статье анализируется влияние глобализационных процессов на азербайджанскую государственность, вопросы защиты национальных интересов, обеспечения политического, экономического и культурного суверенитета. В современном мире сохранение баланса между принципами глобальной интеграции и национального государства считается важной задачей для азербайджанской государственности. На фоне вызовов, бросааемых глобализацией, показаны перспективы формирования новых подходов в государственном управлении, экономической модели и защите национально-духовных ценностей.

В статье многогранно анализируется влияние глобализации, являющейся одним из основных мировых трендов современной эпохи, на азербайджанскую государственность. С этой точки зрения, главной задачей для Азербайджанской Республики является эффективное использование возможностей, создаваемых глобализацией, а также защита национальных интересов, укрепление государственной независимости и передача национальной идентичности следующему поколению.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ: İNKİŞAF DİNAMİKASI VƏ GƏLƏCƏK ÇAĞIRIŞLAR

Yusifova Səbinə Nizami qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan,
sabina.yusifova@sdu.edu.az

Açar sözlər: dövlətçilik modeli, strateji kurs, dövlət institutları, beynəlxalq müqavilələr, infrastruktur layihələri.

Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan dövlətçilik modeli unikal bir transformasiya yolu keçmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi strateji kurs və davamçısı Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində ölkədə sabitlik, iqtisadi artım və beynəlxalq müstəvidə mövqeyin gücləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli uğurlar qazanılmışdır. Müasir dövrdə dövlət quruculuğunun qarşısında yeni çağırışlar və aktual problemlər durur. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında bütün sahələr sürətlə inkişaf etdirilir. Neft gəlirlərinin düzgün idarə edilməsi iri miqyaslı infrastruktur layihələrinin tətbiqinə və hərbi qüvvələrin modernləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Görülən tədbirlərin uğurlu nəticəsi kimi 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi və 2023-cü ildə keçirilən antiterror tədbirləri nəticəsində Qarabağ düşmən tapdağından azad edilmişdir. Nəticədə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və dövlət suverenliyinin tam bərpası kimi tarixi hadisə baş vermişdir.

Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan dövlətçilik modeli unikal bir transformasiya yolu keçmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi strateji kurs və davamçısı Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində ölkədə sabitlik, iqtisadi artım və beynəlxalq müstəvidə mövqeyin gücləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli uğurlar qazanılmışdır. Müasir dövrdə dövlət quruculuğunun qarşısında yeni çağırışlar və aktual problemlər durur [3, 4, 6].

Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesini üç əsas mərhələdə nəzərdən keçirə bilərik. İlk müstəqillik və böhran illəri kimi xarakterizə olunan dövr 1991-1993-cü illəri əhatə edir. Bu dövr müharibə, iqtisadi çöküş və siyasi qeyri-sabitliklə xarakterizə oluna bilər. İkinci dövr, sabitlik və sistem quruculuğu dövrüdür ki, bu 1993-2003-cü illəri əhatə edir. Bu dövr Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi, dövlət quruculuğunda köklü dəyişikliklər, "Neft Strategiyası"nın həyata keçirilməsi, dövlət institutlarının möhkəmləndirilməsi, daxili təhlükəsizliyin təmin edilməsi, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması və s. kimi böyük nailiyyətlərlə xarakterizə olunurdu. Üçüncü dövr regional liderlik və dinamik inkişaf dövrüdür. Bu dövr 2003-cü ildən başlayaraq bu günə kimi davam edir [1, 2, 5].

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında bütün sahələr sürətlə inkişaf etdirilir. Neft gəlirlərinin düzgün idarə edilməsi, iri miqyaslı infrastruktur layihələrinin tətbiqi, hərbi qüvvələrin modernləşdirilməsi və görülmən tədbirlərin uğurlu nəticəsi kimi 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Qarabağın düşmən tapdağından azad edilərək ərazi bütövlüyümüzü bərpa edildi, 2023-cü ildə keçirilən antiterror tədbirləri nəticəsində isə dövlət suverenliyinin tam bərpası kimi tarixi hadisə baş verdi.

Bütün bu uğurlara baxmayaraq, Azərbaycan dövlət quruculuğu qarşısında bir sıra aktual problemlər durmaqda davam edir. Belə ki, Azərbaycan üçün Qarabağın bərpası məsələsi təkcə ərazi bütövlüyünün təmin edilməsindən artıq məna daşıyır. "Böyük Qayıdış" proqramı ölkəyə tarixi bir inkişaf fərsəti təqdim etməklə yanaşı, eyni zamanda böyük sınaqdır. Neftdən asılı iqtisadi modeldən uzaqlaşaraq, müxtəlif iqtisadi sahələrin inkişafına üstünlük verilməsi uzunmüddətli davamlı inkişaf üçün əsas şərtlərdən biridir. Bununla yanaşı institusional islahatlar və idarəetmə keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması müasir dövrün əsas tələblərindəndir. Xarici təhlükəsizlik və diplomatiya sahəsində balanslaşdırılmış yanaşmanın həyata keçirilməsi ölkənin maraqlarının qorunmasında həlledici amil kimi çıxış edir. Hərbi qüvvələrin daim hazır vəziyyətdə saxlanılması məsələsi də regional sabitliyin təminatı kimi əhəmiyyətini qorumaqdadır. Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu prosesi tarixi uğurlarla zəngindir. Ölkəmiz hazırda regionda sabit, müstəqil və güclü dövlətə çevrilmişdir. 2020-ci ildəki qələbəmiz və onun nəticələri yeni mərhələni açmışdır. Azərbaycanın gələcək dövlət quruculuğu uğuru onun təbii sərvətlərindən asılı olmayaraq, insan kapitalının inkişafı və davamlı iqtisadi modelin yaradılmasından asılı olacaqdır. Azərbaycanın gələcəyi daha da parlaq və güclü dövlət ənənələrinə uyğun olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Bakı, 1997
2. Nailə Vəlixanlı. Azərbaycanda dövlətçilik və onun rəmzləri. Bakı, 2000
3. Müstəqil dövlətimiz və Parlamentimiz. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri. Bakı, 2001
4. Heydər Əliyev və Şərq. Altı cildə. Birinci kitab. Bakı, 2002
5. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003
6. Əliyev, Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: 41-ci kitab. Bakı: Azərnəşr, 2012.

Summary

Modern Azerbaijani statehood: dynamics of development and future challenges

Yusifova S.N.

Key words: *statehood model, strategic course, state institutions, international treaties, infrastructure projects.*

After the restoration of independence, the Azerbaijani model of statehood has passed a unique transformation path. As a result of the strategic course and successful policy pursued by the national leader Heydar Aliyev, as well as President Ilham Aliyev, significant successes were achieved in the country in the direction of stability, economic growth and strengthening of positions at the international level. In modern times, state construction is faced with new challenges and urgent problems. As a result of the successful measures of the 44-day Patriotic War in 2020 and anti-terrorist measures carried out in 2023, Karabakh was liberated from the enemy. As a result, a historical event took place - the complete restoration of the territorial integrity and state sovereignty of the Republic of Azerbaijan.

Резюме

Современная Азербайджанская государственность: динамика развития и будущие вызовы

Юсифова С.Н.

Ключевые слова: *модель государственности, стратегический курс, государственные институты, международные договоры, инфраструктурные проекты.*

После восстановления независимости Азербайджанская модель государственности прошла уникальный путь трансформации. В результате стратегического курса и успешной политики проводимой общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, так же Президента Ильхама Алиева, в стране были достигнуты значительные успехи в направлении стабильности, экономического роста и укрепления позиций на международном уровне. В современное время перед государственным строительством стоят новые вызовы и актуальные проблемы. Правильное управление нефтяными доходами привело к внедрению масштабных инфраструктурных проектов и модернизации вооруженных сил. В результате успешных мер 44-дневной Отечественной войны в 2020 году и

антитеррористических мероприятий, проведенных в 2023 году, Карабах был освобожден от врага. В результате произошло историческое событие - полное восстановление территориальной целостности и государственного суверенитета Азербайджанской Республики.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ И ГРАЖДАНСКОГО РАВЕНСТВА В ГОСУДАРСТВЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Наджмеддинли Анар Наджмеддин оглы

Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

v.anar@mail.ru

Ключевые слова: инклюзивное образование, социальная справедливость, гражданское равенство, государственное строительство, Республика Азербайджан

Данное исследование посвящено анализу инклюзивного образования как инструмента реализации социальной справедливости и гражданского равенства в контексте государственного строительства в Республике Азербайджан.

Цель работы: выявление механизмов, посредством которых инклюзивное образование способствует укреплению указанных принципов.

Задачи исследования: анализ нормативно-правовой базы Азербайджана, изучение опыта ЕС (Германия и Франция), США и Канады, выявление барьеров и разработку рекомендаций. Методология основана на анализе нормативных актов, литературы и статистических данных.

Выводы: эффективное инклюзивное образование способствует формированию справедливого и инклюзивного общества.

Введение

Актуальность темы исследования обусловлена признанием инклюзивного образования как права человека и фактора социального развития. В Азербайджане, несмотря на конституционные гарантии [6], инклюзивное образование сталкивается с проблемами, включая недостаточную подготовку кадров и стереотипы. Исследователи подчеркивают важность комплексного подхода, включающего социокультурные факторы, и рассматривают инклюзивное образование как инструмент формирования гражданской идентичности и конкурентоспособности [7, с.114].

Материалы и методы

В качестве материалов, исследование опирается на работы Р. Алиева [1], М. Гасанова [2], Р.В. Гулиева [3], посвященных особенностям регулирования инклюзивного образования в Азербайджане и зарубежных странах.

Специфика соотношения международного и внутригосударственного права в области прав человека в контексте инклюзивного образования рассмотрена в исследованиях таких авторов, как Ф.И. Гурбанова [4], И.П.К. Исмаилова [5], И.И. Тарновская [7] и др.

Некоторые методические аспекты правового регулирования инклюзивного образования в зарубежных странах проанализированы в трудах Т. Бута, М. Айнскоу [8], Д. Митчел [9] и др.

Методология исследования включает системный, сравнительный и контент-анализ, а также методы синтеза и обобщения.

Результаты исследования

Проведенный анализ нормативно-правовой базы и опыта других стран, позволил выявить ряд барьеров в области развития инклюзивного образования в Азербайджане. В данном контексте зарубежный опыт может иметь стратегическую значимость для формирования устойчивой базы инклюзивного образования в Республике Азербайджан (таблица 1).

Сравнительный анализ образовательных систем Германии, Франции, США и Канады выявляет тенденцию к инклюзии детей с особыми образовательными потребностями. Германия использует интегрированную модель. В свою очередь, Франция стремится к включению через специализированные классы. В США законодательство (IDEA) гарантирует образование в наименее ограничивающей среде, а Канада пропагандирует универсальный дизайн обучения (UDL) [10].

Таблица 1. Опыт стран ЕС, США и Канады в области инклюзивного образования: сравнительный анализ.

Страна	Законодательная база	Модель инклюзивного	Инструменты и

		образования	подходы
Германия	Основной Закон ФРГ (Grundgesetz, Art. 3) – право на образование для всех детей.	Интегрированное образование с поддержкой специалистов в обычных школах. Специальные школы (Förderschulen) для детей с выраженными потребностями.	Поддержка специалистов в обычных школах. Разветвленная система специализированных школ. Дифференцированный подход к обучению.
Франция	Закон 2005-102 – право на образование в обычной школе для всех детей с ограниченными возможностями.	Интеграция в обычные школы.	Специальные классы (CLIS). Индивидуальное сопровождение (AVS). Адаптация учебных материалов.
США	Закон об образовании лиц с ограниченными возможностями (IDEA).	Инклюзия в наименее ограничивающей среде (LRE).	Индивидуальные образовательные планы (IEP). Адаптация учебных программ. Специальные образовательные услуги.
Канада	Право на образование в обычной школе гарантировано на уровне провинций и территорий.	Инклюзивное образование – приоритет на уровне провинций и территорий.	Универсальный дизайн обучения (UDL). Адаптация учебных программ и методов обучения. Поддержка учеников со стороны специалистов.

При сопоставлении с зарубежным опытом, развитие инклюзивного образования в Азербайджане сдерживается следующими факторами:

- 1) недостаточная подготовка педагогических кадров в области инклюзивного образования и отсутствие системы повышения квалификации;
- 2) недостаточно развитая система психолого-педагогической поддержки детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) и их семьями;
- 3) недостаточное вовлечение родителей детей с ОВЗ в процесс принятия решений, касающихся их обучения.

Преодоление данных барьеров требует комплексного подхода, включающего увеличение финансирования, создание доступной инфраструктуры, подготовку специалистов, формирование инклюзивной культуры, развитие системы психолого-педагогической поддержки и активное вовлечение родителей.

Таким образом, анализ текущего состояния инклюзивного образования в Азербайджане выявляет как прогрессивные конституционные нормы (Конституция Азербайджанской Республики, статья 42) [6], так и ряд системных проблем, препятствующих полноценной реализации права на образование для детей с особыми образовательными потребностями (ОВЗ). Опыт стран ЕС, США и Канады демонстрирует, что успешная инклюзивная практика, помимо законодательного закрепления, требует также комплексной реализации мер, направленных на создание доступной инфраструктуры, подготовку квалифицированных кадров и формирование толерантной общественной среды.

Преодоление выявленных барьеров для Азербайджана является критически важным: в частности, необходимо внедрение эффективных механизмов финансирования инклюзивных программ, обеспечивающих адаптацию образовательных учреждений и оснащение их необходимым оборудованием. Наряду с этим, следует уделить приоритетное внимание разработке и реализации

программ подготовки и повышения квалификации педагогических кадров в области инклюзивного образования.

Выводы

По итогу исследования можно констатировать, что реализация инклюзивного образования в Азербайджане требует стратегического подхода, основанного на лучших международных практиках и адаптированного к местным социокультурным условиям. Необходимо усилить роль психолого-медико-педагогических комиссий в диагностике и разработке индивидуальных образовательных планов для детей с ОВЗ.

Кроме того, важно обеспечить активное вовлечение родителей в процесс принятия решений, касающихся обучения их детей, и создать эффективные механизмы обратной связи между образовательными учреждениями, семьями и общественными организациями. Только комплексный подход, сочетающий финансовые инвестиции, профессиональную подготовку, создание доступной среды и формирование инклюзивной культуры, позволит обеспечить равные возможности для всех детей в Азербайджане и реализовать их потенциал в полной мере, что, в свою очередь, будет способствовать формированию гражданской идентичности и конкурентоспособности.

Для совершенствования системы инклюзивного образования в Азербайджане рекомендуется: увеличить финансирование, внедрив систему, основанную на потребностях ребенка с ОВЗ; создать доступную инфраструктуру образовательных учреждений, включая установку пандусов и специализированных удобств; разработать систему подготовки педагогических кадров в области инклюзивного образования; проводить информационные кампании для формирования инклюзивной культуры в обществе; укрепить систему психолого-педагогической поддержки детей с ОВЗ.

Также следует активно вовлекать родителей в образовательный процесс, предоставляя им возможность участвовать в разработке индивидуальных образовательных планов; разработать и внедрить механизм реализации таких планов для каждого ребенка с особыми образовательными потребностями; активно использовать информационные технологии; расширять международное сотрудничество и участвовать в международных программах; создать систему мониторинга и оценки эффективности инклюзивного образования. Реализация этих рекомендаций обеспечит равный доступ к качественному образованию для всех детей, независимо от их особенностей и потребностей.

Литература

1. Алиев, Р. Инклюзивное образование в Азербайджане: состояние и перспективы // Образование и наука. – 2018. – № 20 (6). – С. 123-135.
2. Гасанов, М. Становление демократического правового государства в Азербайджане: государственная идеология и национальная идея // Перспективные направления развития государственного и муниципального управления. материалы I Международной научно-практической конференции. – Симферополь, 2024. – С. 477-482.
3. Гулиев, Р.В. Становление правового государства и гражданского общества в Азербайджане в условиях современной глобализации: практика социально-философского анализа // Аспирант и соискатель. – 2021. – № 4 (64). – С. 16-22.
4. Гурбанова, Ф.И. Специфика соотношения международного и внутригосударственного права в области прав человека: теория и практика на примере Азербайджана // ВЭПС. – 2025. – № 2. – С. 76-89.
5. Исмаилова, И.П.К. Некоторые вопросы правового регулирования культурных прав человека в международном и национальном аспекте // Административное и муниципальное право. – 2019. – № 5. – С. 102-114.
6. Конституция Азербайджанской Республики. 1995. URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/constitution> (дата обращения: 15.10.2025).
7. Тарновская, И.И. Формирование инклюзивной культуры в образовательной организации // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. – 2019. – № 1. – С. 112-122.
8. Booth T., Ainscow M. Index for inclusion: Developing learning and participation in schools. – Bristol, Centre for Studies on Inclusive Education, 2021. – 302 p.
9. Mitchel, D. What really works in special and inclusive education: Using evidence-based teaching strategies. Routledge, 2024. – 208 p.

10. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. 1994.
URL: <https://www.european-agency.org/sites/default/files/salamanca-statement-and-framework.pdf> (дата обращения: 15.10.2025).

Xülasə

İnklüziv təhsil dövlət quruculuğunda sosial ədalət və vətəndaş bərabərliyi prinsiplərinin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi Nəcməddinli A.N.

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, sosial ədalət, vətəndaş bərabərliyi, dövlət quruculuğu, Azərbaycan Respublikası.*

Bu tədqiqatda inklüziv təhsil Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu kontekstində sosial ədalətə və vətəndaş bərabərliyinə nail olmaq üçün bir vasitə kimi təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi inklüziv təhsilin bu prinsiplərin gücləndirilməsinə töhfə verdiyi mexanizmləri müəyyən etməkdir. Tədqiqatın məqsədlərinə Azərbaycanın hüquqi çərçivəsinin təhlili, AB (Almaniya və Fransa), ABŞ və Kanadanın təcrübəsinin araşdırılması, maneələrin müəyyən edilməsi və tövsiyələrin hazırlanması daxildir. Metodologiya tənzimləyici aktların, ədəbiyyatın və statistik məlumatların təhlilinə əsaslanır. Nəticələr: Effektiv inklüziv təhsil ədalətli və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verir.

Summary

Inclusive education as a tool for implementing the principles of social justice and civic equality in state-building Najmaddinli A.N.

Keywords: *inclusive education, social justice, civic equality, state-building, Republic of Azerbaijan.*

This study analyzes inclusive education as a tool for achieving social justice and civic equality in the context of state-building in the Republic of Azerbaijan.

The research goal is to identify the mechanisms through which inclusive education contributes to strengthening these principles.

The research objectives include analyzing Azerbaijan's legal framework, examining the experience of the EU (Germany and France), the United States, and Canada, identifying barriers, and developing recommendations.

The methodology is based on an analysis of regulatory acts, literature, and statistical data.

Conclusions: Effective inclusive education contributes to the formation of a just and inclusive society.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СРАВНЕНИЕ ПОЛИТИКИ МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ян Сюэ

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

2425415100@qq.com

Ключевые слова: *медиаобразование; медиаграмотность; политика; Азербайджан; Финляндия; Канада;*

Медиаобразование объединяет образовательную, культурную и информационную политику для повышения медиаграмотности и информационных возможностей граждан. Данное исследование, анализирующее институционализированную образовательную программу Финляндии и опыт Канады в области культурного и социального взаимодействия, предлагает Азербайджану идеи и вдохновляет на разработку политики медиаобразования, совершенствование учебной программы и укрепление межсекторального сотрудничества.

Введение. В условиях глобальной цифровой трансформации медиаобразования постепенно становится важным связующим звеном между образованием, наукой, культурой и информационной политикой. ЮНЕСКО отмечает, что медиаграмотность и информационная компетентность являются

ключевыми навыками граждан для участия в обществе знаний. В XXI веке быстрые темпы развития информационных технологий глубоко изменили структуру общества и методы обучения, а также привели к проблемам информационной перегрузки и многообразия ценностей. Правительства многих стран рассматривают повышение медиаграмотности граждан как важную задачу модернизации образования и социального управления.

С момента обретения независимости Азербайджан достиг значительного экономического и социального прогресса, однако политика медиаобразования начала формироваться сравнительно поздно. По мере развития информационной инфраструктуры и образовательных реформ медиаобразования постепенно привлекает внимание как правительства, так и научного сообщества. Заимствование успешного опыта таких стран, как Финляндия и Канада, имеет важное значение для совершенствования системы медиаобразования в Азербайджане.

Медиаобразования зародилось в Великобритании в 1930-е годы, первоначально с целью противодействия влиянию массовых СМИ на молодежь. Британскую систему массового медиаобразования можно охарактеризовать как гуманистическую и демократическую [4]. Впоследствии медиаобразования постепенно распространилось из Великобритании по всему миру.

Интенсивное развитие медиакритики и медиаобразования в стране пришлось на 1950-1960-е годы [5]. Образование в области медиаграмотности в Финляндии в основном курируется Министерством образования и Национальным советом по образованию, при этом другие соответствующие государственные органы сотрудничают в реализации медиаграмотности. Финляндия интегрировала медиаграмотность в политику в области культуры, библиотек и других смежных сфер. Например, в принятой в 2004 году политике рассматривались вопросы медианасилия и его влияние. В том же году Национальный совет по образованию Финляндии включил медиаграмотность в национальную систему основных учебных программ. В 2013 году Министерство образования и культуры Финляндии выпустило национальные методические рекомендации по медиаграмотности. В 2019 году Министерство образования и культуры Финляндии опубликовало документ «Медиаграмотность в Финляндии: национальная политика медиаграмотности», обновив и расширив политику в этой области. В Национальных стандартах основных учебных программ 2014 года медиаграмотность была включена в цели формирования поперечных компетенций. Политика медиаграмотности Финляндии выделяется системностью, междисциплинарной интеграцией и охватом всех возрастных групп, продвигая медиаграмотность как ключевой навык гражданина.

Реализация политики осуществляется через многоуровневое взаимодействие: в части институциональной поддержки создается правовая база на основе таких законов, как «Закон о молодежи Финляндии» и «Закон об основном образовании»; в области подготовки кадров регулярно проводятся профессиональные тренинги и обновляются методы и стратегии преподавания; в сфере социального взаимодействия формируются механизмы сотрудничества между государством, школами, библиотеками, музеями и медиакомпаниями.

Рамки реализации медиаграмотности в Финляндии включают определение целей равного и качественного образования, построение междисциплинарной системы курсов с интеграцией знаний и практики, создание модели «внутри школы и вне школы» с использованием ресурсов школ и сообществ, формирование сети действий с участием государства, школ и общества, а также совершенствование механизма постоянной оценки для оптимизации образовательных стратегий. Медиакультура интегрирована в обязательную школьную программу с 1 по 12 класс [3].

Политика медиаобразования в Канаде началась в 1980-х годах, и провинции и территории активно создавали организации по развитию медиаграмотности. Канада рассматривает медиаобразование как часть гражданских прав, подчеркивая важность равного участия в информационном обществе. Медиаобразование интегрировано с политикой культурного разнообразия и направлено на содействие социальной инклюзии и культурной справедливости.

В апреле 1978 года в Торонто была основана Ассоциация медиаграмотности (Association for Media Literacy - AML) [2]. Провинция Онтарио стала первым регионом в Северной Америке, где медиаграмотность была включена в школьные программы как обязательный компонент, а также первой, где были созданы организации по медиаграмотности. Онтарио продемонстрировала значительные исследовательские достижения, например, в 1986 году был опубликован справочник «Медиаграмотность: руководство по ресурсам», который четко определил содержание и цели медиаграмотного образования. С 1990 года Ассоциация медиаграмотности Квебека также активно продвигала медиаграмотное образование. Министерство образования Квебека провело реформу школьной программы для начальных и средних школ в 1999 году. В 1994 году Ассоциация медиаграмотности Британской Колумбии разработала план развития образовательной программы по

медиаграмотности для учащихся от детского сада до 12 класса. Впоследствии провинции Канады постепенно включили медиаграмотность в школьные программы.

Канадское медиаобразование располагает богатыми учебными и медиа-ресурсами, включая курсы по английской фонетике и образовательные программы. Реализация медиаграмотности обеспечивается множеством факторов: провинции и территории самостоятельно разрабатывают учебные программы и создают различные организации и ассоциации. Например, Канадский обмен иезуитов (JCP) предоставляет обширные ресурсы и услуги для всех, кто интересуется медиаграмотностью. Активная роль правительства, выполнение образовательных законов, а также поддержка со стороны социальных и коммерческих учреждений способствуют успешному развитию движения медиаграмотности.

Канада, как страна с многокультурным населением, в своей политике медиаобразования демонстрирует ориентированность на инклюзивность и культурное разнообразие, уделяя внимание развитию у студентов навыков понимания и анализа медиаконтента в различных культурных контекстах, а также формированию осознанности межкультурного общения. Азербайджан, обладающий аналогично многокультурным обществом, может использовать опыт Канады в продвижении культурного понимания и гражданского участия через образовательную систему для содействия диверсификации медиаобразования и социальной интеграции в своей стране.

Медиаобразование в Азербайджане находится на этапе интеграции традиционного образования и цифровых технологий, при этом на уровне социальных сетей, международного сотрудничества и высшего образования уже проявляются определённые особенности. Социальные сети отличаются высокой активностью, участие молодежи формирует практики медиаграмотности снизу вверх. Правительство постепенно уделяет внимание борьбе с дезинформацией и активно развивает международное сотрудничество. Сотрудничество между Китаем и Азербайджаном в области языка и образования продолжает углубляться, создавая условия для внедрения международных ресурсов в медиаобразование. В настоящее время медиаграмотность часто реализуется в рамках преподавания иностранных языков и международных проектов. Азербайджан может опираться на свою активную цифровую экосистему, интегрируя медиаобразование в курсы по информатике, языкам и социальным наукам, а также усиливать сотрудничество с Финляндией, Канадой, Китаем и другими странами в области цифрового образования и политики, способствуя развитию локализованной системы медиаобразования.

В процессе модернизации образования и реализации цифровой стратегии Азербайджан постепенно осознаёт важность медиаобразования. Однако его система медиаобразования по-прежнему имеет недостатки: отсутствует независимая политика, большинство материалов включено в образовательные или информационные стратегические документы; учебные программы слабые, в основном образовании нет систематических курсов по медиаграмотности, а в высших учебных заведениях ещё не созданы соответствующие дисциплинарные структуры; подготовка преподавателей недостаточна, отсутствуют каналы и институциональные гарантии для подготовки кадров по медиаобразованию; общественное внимание к медиакультуре и этике коммуникации требует усиления. В процессе реструктуризации системы образования, при чётком разграничении компетенций и ответственности бюджетов всех уровней управления образованием, необходимо уделять особое внимание организационно-экономическим условиям деятельности как системы образования в целом, так и образовательных учреждений, в особенности [1].

Опираясь на опыт Финляндии и Канады, Азербайджан может развивать медиаобразование многомерно - через национальную стратегию, образовательную систему, подготовку кадров, социальное взаимодействие и правовое обеспечение. Необходимо разработать национальный план действий с чёткими целями, ответственными структурами и механизмами оценки, интегрировать медиаобразование в образовательные, культурные, информационные и правовые рамки. На уровне образовательной системы следует внедрять междисциплинарные курсы медиаграмотности в школах, создавать соответствующие специальности в вузах, а также сочетать теорию с практикой через проектную деятельность и работу в сообществах, обеспечивая развитие знаний, навыков и критического мышления. Следует создать систему подготовки и сертификации преподавателей, стимулировать создание исследовательских центров в университетах для повышения квалификации и качества образования. В рамках социального взаимодействия рекомендуется привлекать медиа и сообщества, формировать сеть сотрудничества между государством, школами и обществом для совместного использования ресурсов и практического внедрения. Интеграция медиаобразования с вопросами культурной безопасности, общественного доверия и гражданской ответственности усилит медиаграмотность населения, повысит возможности государства в управлении информацией и

международной коммуникации, а также поддержит цифровое и информационное развитие Азербайджана.

Закключение. Азербайджану следует на уровне национальной стратегии определить цели развития медиаобразования, способствовать стандартизации учебных программ и профессионализации преподавателей, а также создавать механизмы сотрудничества с участием государства, образовательных учреждений и общества. Опираясь на институционализированный опыт Финляндии и практику мультикультурной Канады, необходимо сформировать медиаобразовательную систему с локальными особенностями, направленную на повышение медиаграмотности граждан, укрепление возможностей государства в области информационного управления, а также содействие модернизации образования и социальной интеграции.

Литература

1. Алиева Севиндж Надир Кызы. "Проблемы управления системой образования Азербайджана" Самарский научный вестник, no. 2 (3), 2013, pp. 9-12.
2. Федоров А.. "Медиаобразование в Канаде" Высшее образование в России, no. 1, 2002, pp. 116-118.
3. Колесниченко В.Л.. "Основные тенденции развития медиаобразования в Канаде 50-х-80-х годов XX века" Медиаобразование, no. 4, 2007, pp. 55-67.
4. Михалева Галина Викторовна. "Социально-педагогический опыт массового медиаобразования в Великобритании" Интеграция образования, no. 3 (72), 2013, pp. 65-69.
5. Мuryюкина Елена Валентиновна. "Опыт синтеза медиакритики и медиаобразования в Финляндии" Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык, no. 2, 2015, pp. 153-163.

Summary

International comparison of media education policy and enlightenment in Azerbaijan Yan Sue

Keywords: *media education, media literacy, policy, Azerbaijan, Finland, Canada*

Media education integrates educational, cultural, and information policies, enhancing citizens' media literacy and information skills. This study analyzes Finland's institutionalized curricula and Canada's experiences in culture and social participation, providing insights and lessons for Azerbaijan in establishing media education policies, improving curriculum systems, and strengthening interdepartmental cooperation.

Xülasə

Media təhsili siyasətinin beynəlxalq müqayisəsi və Azərbaycan üçün dərslər Yan Sue

Açar sözlər: *media təhsili, media savadlılığı, siyasət, Azərbaycan, Finlandiya, Kanada*

Media təhsili vətəndaşların media savadlılığını və informasiya imkanlarını artırmaq üçün təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasətlərini birləşdirir. Finlandiyanın institusional tədris planını və Kanadanın mədəni və sosial iştirak təcrübəsini təhlil edən bu tədqiqat, Azərbaycana media təhsili siyasətlərinin qurulması, tədris planının təkmilləşdirilməsi və sektorlararası əməkdaşlığın gücləndirilməsində fikirlər və ilham verir.

II BÖLMƏ

KONSTITUSİYA VƏ HÜQUQİ DÖVLƏT

AZƏRBAYCANDA İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİDİR

Baxşəliyev Eynulla Fazil oğlu
Qərbi Kəspı Unıversiteti, Bakı, Azərbaycan
baxshaliev82@mail.ru

Açar sözlər: insan hüquqları, demokratik islahatlar, ombudsman, fərdi məlumatlar

İnkişafın müxtəlif mərhələlərində insan sivilizasiyasının ən böyük nailiyyətlərindən biri insan hüquqlarına hörmət anlayışıdır. İnsan hüquqlarının qorunması cəmiyyətin demokratikliyini göstərən əlamətlərdən biridir. Bu islahatlar dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilir. Ölkəmizdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə işlər bu gün də təkmilləşdirilir. Azərbaycanın müasir inkişaf dövründə hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində işlərin gücləndirilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycanın İnsan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər qrupu Şəxsi məlumatların qorunması sahəsinə aiddir.

İnsan hüquqları irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, milli və ya sosial mənşəyinə və ya hər hansı digər statusuna görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan bütün insanların ayrılmaz mülkiyyətidir. İnsan hüquqlarına yaşamaq və azadlıq hüququ, köləlikdən və işgəncədən azadlıq, fikir və ifadə azadlığı, işləmək və təhsil hüququ və bir çox başqa hüquqlar daxildir. Bu hüquqlardan bütün insanlar ayrı-seçkilik etmədən istifadə etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununda bu barədə müvafiq maddələrin olması dövlətimizin bu məsələyə xüsusi önəm verməsinin birbaşa göstəricidir [2].

Müasir müstəqil Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə 1998-ci il iyunun 18-də Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş və insan hüquqlarının təmin olunması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin 2007-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə məhz həmin tarixi gün – iyunun 18-i Azərbaycanda İnsan Hüquqları Günü elan edilmişdir [9].

Beynəlxalq insan hüquqları hüququ, fərdlərin və ya qrupların insan hüquqlarını və fundamental azadlıqlarını təşviq etmək və qorumaq üçün dövlətlərin müəyyən hərəkətlər etmək və ya onlardan çəkinmək kimi hüquqi öhdəliklərini müəyyən edir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ən vacib nailiyyətlərindən biri, hər bir dövlətin abunə ola biləcəyi və bütün insanların arzuladığı universal və beynəlxalq səviyyədə qorunan bir kod olan hərtərəfli insan hüquqları qanununun yaradılmasıdır. Təşkilat, mülki, mədəni, iqtisadi, siyasi və sosial hüquqlar da daxil olmaqla, beynəlxalq səviyyədə tanınmış geniş hüquqlar dairəsini müəyyən etmişdir. O, həmçinin bu hüquqları təşviq etmək və qorumaq, dövlətlərə öhdəliklərini yerinə yetirməkdə kömək etmək üçün mexanizmlər yaratmışdır [5, s.23].

Bu hüquqlar toplusunun əsasını Baş Assambleya tərəfindən müvafiq olaraq 1945 və 1948-ci illərdə qəbul edilmiş BMT Nizamnaməsi və İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi təşkil edir. O vaxtdan bəri, BMT insan hüquqları qanununu tədricən genişləndirərək, indi bir çox cəmiyyətlərdə uzun müddətdir mövcud olan ayrı-seçkilikdən qoruyan hüquqlara malik olan qadınlar, uşaqlar, əlilliyi olan şəxslər, azlıqlar və digər həssas qruplar üçün xüsusi müddəaları əhatə etmişdir.

2002-ci il iyulun 2-də “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili haqqında” Konstitusiyaya Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Qanun qəbul olundu [4].

Azərbaycanda aparılan demokratik hüquqi islahatlar insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm irəliləyişlərin əldə edilməsinə şərait yaratmışdır, bu müddət ərzində ölkəmiz bir çox hüquqi aktlara qoşulmuşdur. BMT və Azərbaycan hökuməti arasında 1998-ci ilin avqustunda “İnsan hüquqları və demokratiyanın dəstəklənməsi sahəsində birgə layihə haqqında” Memorandum imzalanmışdır. 2012-ci ilin

dekabrında təsdiq olunmuş “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası da insan hüquqlarının səmərəli qorunması üçün yeni imkanlar açmışdır [1].

Bu illərdə imzalanan fərman və sərəncamlar ölkəmizdə insan hüquqlarının təmin olunması işinə mühüm təkan vermişdir. Məhz bu sahədə əsaslı islahatların və proqram xarakterli fərman və sərəncamların imzalanmasının nəticəsidir ki, Azərbaycanda insan hüquqlarının qorunması istiqamətində görülən işlər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. Bu gün Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına cavab verən geniş hüquqi baza mövcuddur. Bu hüquqların həyata keçirilməsi ilə bağlı konkret hüquq müdafiə mexanizmləri fəaliyyət göstərir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlətin siyasi iradəsi mövcuddur [9].

Azərbaycan hakimiyyəti, eləcə də Prezident İlham Əliyev çıxışlarında mütəmadi olaraq ölkədə bütün hüquq və azadlıqların tam şəkildə qorunduğunu, məhkəmə-hüquq sistemində islahatların başlanıldığını bəyan etmişdir [6].

Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” 2006-cı il 28 dekabr tarixli Sərəncamında Azərbaycanın müasir inkişaf dövründə hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində söylərin gücləndirilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi göstərilmişdir [9].

Son illərdə Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. İlham Əliyev insan hüquqlarının və fundamental azadlıqların qorunmasının dövlətin əsas vəzifələrindən biri olduğunu və qeyd etmişdir ki, hazırkı global proseslər, geosiyasi gərginliklər, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və rəqəmsallaşmaya keçid insan hüquqlarının müdafiəsində yeni prioritetlərin müəyyənləşdirilməsini və insan hüquqları mexanizmlərinin və milli insan hüquqları təsisatlarının gücləndirilməsini zəruri edir [8, s.24].

Azərbaycan BMT-nin insan hüquqları orqanları və mexanizmləri ilə konstruktiv dialoq və əməkdaşlığa sadıqlığını bir daha təsdiqləyir. Bu barədə BMT İnsan Hüquqları Şurasının gündəliyinin 5-ci maddəsinin müzakirəsi zamanı Azərbaycanın bəyanatında bildirilmişdir: "Biz xüsusi prosedurlar üzrə mandat sahiblərinin işinə böyük əhəmiyyət veririk. Onların fəaliyyəti ciddi şəkildə öz mandatı çərçivəsində, beynəlxalq hüquqa, BMT Nizamnaməsinə, müvafiq qətnamələrə və Davranış Kodeksinə tam hörmət edilməklə həyata keçirilməlidir. Dövlətlərlə konstruktiv əməkdaşlıq vacibdir və onların təqdim etdiyi məlumatlar öhdəlik ruhunda lazımi səviyyədə nəzərə alınmalıdır" [10].

Azərbaycan daha yaxşı qarşılıqlı anlaşma və sistemin səmərəliliyinin artırılması üçün insan hüquqları mexanizmləri ilə həqiqi dialoqu vacib hesab edir: “Biz insan hüquqlarının təşviqi və qorunması üzrə daha geniş söylərimizin bir hissəsi kimi BMT-nin insan hüquqları mexanizmləri ilə əməkdaşlığı fəal şəkildə davam etdirəcəyik” [10].

Bəyanatda həmçinin qeyd olunur: "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının səkkiz onilliyinə nəzər salaraq, biz insan hüquqları mexanizmlərinin effektiv, şəffaf və siyasiləşmədən və ikili standartlardan azad olmasını təmin etmək üçün söylərimizi gücləndirməliyik. Bununla biz dünya miqyasında insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsinə dair kollektiv öhdəliyimizi gücləndirə bilirik" [9].

15 iyun 2023-cü ildə BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası Azərbaycanın hesabatını müzakirə edib müsbət qiymətləndirmişdir. Beş ildən bir keçirilən bu növ toplantı zamanı BMT-yə üzv dövlətlərin beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinə əməl etmə vəziyyəti qiymətləndirilir və hesabatına digər dövlətlər tərəfindən baxılan dövlətə müvafiq tövsiyələr verilir. Azərbaycan təmsilçisi ölkədə həyata keçirilən işlər, beynəlxalq insan hüquqları mexanizmləri çərçivəsində əməkdaşlıq, “Böyük Qayıdış” Dövlət Proqramı, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranan qaçqın və məcburi köçkünlər, azərbaycanlıların hüquqlarının pozulması, itkin düşmüş şəxslərin problemi və digər məsələlər barədə ətraflı məlumat vermişdir. BMT-yə üzv olan 120-yə yaxın ölkənin nümayəndələrinin çoxu Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində aparılan islahatları yüksək qiymətləndirmiş və bu sahədə müsbət dinamikanın davam etdirilməsini tövsiyə etmişdir [10].

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan mütəmadi olaraq bu istiqamətdə keçirilən müxtəlif tədbir və toplantılara ev sahibliyi edir. 2025-ci ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda “Qanunun aliliyinin gücləndirilməsi: Ombudsmanların və milli insan hüquqları təsisatlarının rolu” mövzusunda Beynəlxalq Ombudsman Simpoziumu keçirilmişdir. Tədbir Azərbaycanın İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsman) təşəbbüsü ilə baş tutmuşdur. Simpozium Azərbaycan Respublikasında “Konstitusiya və Suverenlik İli” və 18 İyun – İnsan Hüquqları Günüə həsr olunmuşdur [3].

Simpozium iştirakçıları olan dövlət rəsmiləri, parlament üzvləri, beynəlxalq təşkilatların, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının nümayəndələri, insan hüquqları üzrə ekspertlər iştirak etmişlər. Simpozium zamanı

Milli İnsan Hüquqları Təşkilatlarının Qlobal Alyansının (GANHRI) sədri Əminə Buayaş və Milli İnsan Hüquqları Təşkilatlarının Avropa Şəbəkəsinin (ENNHRI) sədri Luiza Holk video müraciətlər etmişlər [3].

Nümayəndə heyətləri ilə görüşdə qonaqlara Azərbaycanın keçdiyi inkişaf yolu və insan hüquqları sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər barədə məlumat verilmişdir. Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi, şəhər və kəndlərin, infrastrukturun, ölkənin tarixi, dini, mədəni irsinin tamamilə dağıdılmasından danışan Spiker S.Qafarova bildirmişdir ki, bu, həm də Azərbaycan xalqının insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulmasıdır. O, Azərbaycan xalqının etnik təmizləmə və soyqırım ilə üzləşdiyini, öz doğma yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olduğunu bildirmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, 1980-ci illərin sonlarında işğal olunmuş ərazilərdən 750 mindən çox məcburi köçkün və əvvəllər Ermənistanda məskunlaşmış 250 mindən çox azərbaycanlı öz doğma yurdlarından didərgin salınmışdır. Ağır sosial-iqtisadi yükə baxmayaraq, dövlətimiz onların ehtiyaclarının və fundamental hüquqlarının təmin edilməsi üçün bütün lazımi tədbirləri görmüşdür. Bu baxımdan Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi, ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin bərpası həm də insan hüquq və əsas azadlıqlarının təntənəsi hesab olunur [3].

Parlamentin sədri həlli vacib olan bir sıra məsələlərdən də danışmışdır. O, xüsusilə qeyd edib ki, Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların öz evlərinə qayıtmaq hüququ hələ də təmin olunmayıb və Ermənistan bu məsələyə etinasızlıq göstərməkdə davam edir [3].

Azərbaycanın insan hüquqlarının təmin olunması sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərin bir qrupu şəxsi məlumatların qorunması sahəsinə aiddir. Azərbaycanda fərdi məlumatlar, onların mühafizəsi, ötürülməsi, istifadəçilərin məsuliyyətləri və məlumatların tənzimlənməsinin digər aspektləri qanunlarla, xüsusən də Azərbaycan Respublikasının “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunu ilə tənzimlənir [7].

Azərbaycanın “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanununda fərdi məlumatlar birbaşa və ya dolayısı ilə şəxsin şəxsiyyətini müəyyən edən istənilən məlumat kimi müəyyən edilir. Qeyd edək ki, Qanunla müəyyən edilmiş fərdi məlumatların toplanması və emalı şərtləri insan orqanizminin bioloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edən və onların birmənalı eyniləşdirilməsinə imkan verən məlumatların toplanması və emalına tam şamil edilir. Qanuna əsasən, fərdi məlumatlar toplandığı andan qorunur və əldə olunma (toplanması) şərtlərinə əsasən məxfi və açıq kateqoriyalara bölünür [7].

Hər bir məlumat subyekti öz məlumatlarının kimə məxsus olduğunu, hansı məqsədlər və məzmun üçün istifadə etdiyini və ya idarə etdiyini bilmək, sistemlərdən məlumatların silinməsinə, düzəlişinə tələb etmək, məlumatlara çıxışı olan bütün üçüncü şəxslər haqqında məlumat almaq və məlumatların saxlanması üçün istifadə olunan informasiya sistemlərinin icazəsi haqqında məlumat almaq hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən məlumat subyektinin bu cür yazılı razılığı etibarlı razılıq sayılmaq üçün müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Məsələn, belə razılığa, ən azı, subyekti müəyyən edən məlumatlar, subyektin razılığını almış sahibi və ya operatoru müəyyən edən məlumatlar, fərdi məlumatların toplanması və emalı məqsədi, fərdi məlumatların siyahısı, razılığın predmeti və emal əməliyyatları, subyektin razılığının qüvvədə olma müddəti və onun ləğvi şərtləri, habelə müvafiq məlumatların silinməsindən sonra sistemdə fərdi məlumatların toplanması şərtləri daxil edilməlidir [7].

Fərdi məlumat bazalarının yaradılmasına, formalaşdırılmasına və saxlanmasına Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin xüsusi razılığı (lisenziyası) əsasında icazə verilir. Fərdi məlumatların informasiya sistemi fərdi məlumatların toplanması, işlənməsi və mühafizəsini təmin edən informasiya sistemidir; Fərdi məlumatların informasiya ehtiyatları fərdi məlumatların informasiya sistemləri haqqında qanunvericilikdə, habelə digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş qaydada və həcmdə toplanmış məlumat və mənbələrdir.

Digər insan hüquqları haqqında indiyədək daha çox bəhs edildiyini nəzərə alaraq burada yalnız şəxsi məlumatların qorunmasından bəhs etməklə kifayətlənirik.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan BMT-də: İnsan Hüquqları mexanizmləri ikili standartlardan azad olmalıdır // <https://novoye-vremya.com/ru/posts/detail/azerbaidzan-v-on-mexanizmy-po-pravam-celoveka-dolzny-byt-svobodny-ot-dvoynx-standartov-1759122375/352777>
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun, Bakı: - 2018. - 43 s.
- 3.Bakıda Beynəlxalq Ombudsman Simpoziumu keçirilib // <https://azertag.az/xeber/bakida-ombudsmanlarin-beynaxalq-simpoziumu-kechirilib-yenilenib-2-video-3614959>
- 4.Bayramova Zümrüd. 18 iyun Azərbaycanda insan hüquqları günüdür – TƏHLİL // <https://sia.az/az/news/politics/876830.html>
- 5.Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. “Nurlar” nəşriyyatı, Bakı: - 2019. - 352 s.

- 6.İbrahimova Cəmilə. Azərbaycanca insan hüquqları: müşahidəçilər nə deyirlər? // <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-50642377>
- 7.“Fərdi məlumatların mühafizəsinə dair Tələblər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı // <https://e-qanun.az/framework/20046>
- 8.Qənbərov, Daşqın Məcid oğlu. İnsan hüquqlarının nəzəri-hüquqi əsasları və onların qorunması problemi: monoqrafiya. Papirus NP, Bakı: - 2016. - 136 s.
9. 18 İyun Azərbaycanda İnsan Hüquqları Günüdür // <https://1905.az/18-iyun-az%C9%99rbaycanda-insan-huquqlari-gunudur/>
- 10.В Совете ООН по правам человека обсудили и положительно оценили доклад Азербайджана // <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/ilham-aliev-podelilsya-publikaciej-v-svyazi-s-dnem-sotrudnichestva-tyurkskih-gosudarstv>

Summary

In Azerbaijan, the strengthening of the defendant of human rights and activities is one of the main uses of the public politics

Bakhshaliyev E.F.

Keywords: *human rights, democratic reforms, ombudsman, personal data*

One of the greatest achievements of human civilization at various stages of development is the concept of respect for human rights. The protection of human rights is one of the attributes that prove the democracy of society.

These reforms are being successfully continued under the leadership of our head of state Ilham Aliyev. The work of protecting human and civil rights and freedoms in our country is being improved even today. In the modern period of development in Azerbaijan, strengthening efforts in the field of building a legal state and protecting human rights is one of the main directions of state policy.

A group of achievements of Azerbaijan in the field of ensuring human rights relate to the field of personal data protection.

Резюме

Усиление защиты прав человека в Азербайджане является одним из основных направлений государственной политики

Бахшалиев Э.Ф.

Ключевые слова: *права человека, демократические реформы, омбудсмен, персональные данные*

Одним из величайших достижений человеческой цивилизации на разных этапах развития является концепция уважения прав человека. Защита прав человека – один из признаков, свидетельствующих о демократичности общества.

Эти реформы успешно продолжают под руководством главы нашего государства Ильхама Алиева. Работа по защите прав и свобод человека и гражданина в нашей стране совершенствуется и сегодня. В современный период развития Азербайджана усиление работы в области построения правового государства и защиты прав человека является одним из основных направлений государственной политики.

Группа достижений Азербайджана в области обеспечения прав человека относится к сфере защиты персональных данных.

AZƏRBAYCAN KONSTITUSİYASININ TARİXİ İNKİŞAFI VƏ MÜASİR MƏRHƏLƏSİ

Balakışiyeva Dilşad Romeş qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
dilsad.balakishiyeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan, Konstitusiya, tarix, dövlətçilik, hüquqi sistem, müstəqillik.*

Konstitusiya ölkənin siyasi quruluşunun və hüquqi dövlət prinsipinin əsasını təşkil edən ali normativ sənəddir. Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının tarixi inkişafı, onun formalaşmasına təsir göstərən ictimai- siyasi amillər araşdırılıb, təhlil edilir. Hələ 1918- 1920- ci illərdə mövcud olmuş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, sovet dövrü konstitusiyalarının hüquqi prinsipləri və 1995-ci ildə qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan konstitusiyasının xüsusiyyətləri elmi baxımdan şərh edilir. Eyni zamanda milli dövlətçilik ideyalarının formalaşması və inkişafında konstitusiyanın əhəmiyyəti vurğulanır.

Hər bir dövlətin hüquqi, siyasi və ideoloji əsasını təşkil edən ali normativ sənəd Konstitusiya adlanır. Konstitusiya dövlət hakimiyyətinin tənzimlənməsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda cəmiyyət ilə dövlət arasında münasibətlərin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, baş verən tarixi-siyasi proseslərin təsiri ilə mərhələli şəkildə formalaşaraq müasir dövrdə demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətin əsasını təşkil edən ali hüquqi sənədə çevrilmişdir.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq milli dövlət quruculuğu təcrübəsinin formalaşması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adı ilə bağlıdır. Belə ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilən “İstiqlal Bəyannaməsi” dövlət idarəetməsinin hüquqi bazasının formalaşması və gələcək konstitusiyasının nəzəri əsaslarının yaranmasında vacib rol oynadı. Bəyannaməyə əsasən milliyyətdən, dinindən, sosial vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq, ölkəmizin bütün vətəndaşlarına bərabər hüquqlar verildi. [1. s, 7]

Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası 1921-ci ildə Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı tərəfindən qəbul edildi. Konstitusiyaya əsasən Azərbaycanda ali hakimiyyət fəhlə və zəhmətkeş kəndlilərə, eyni zamanda onların zəhməti ilə yaşayan hər kəsə məxsusdur. Konstitusiya 5 bölmə, 15 fəsil və 104 maddədən ibarət idi. Söz və mətbuat azadlığı, sərbəst toplaşmaq, mitinqlər, küçə yürüşləri azadlığı, milli, irqi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərlik hüququ və ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququ qeyd edilsə də, bəzi kateqoriya insanları səsvərmə hüququndan məhrum edildi. Konstitusiyanın XV fəslə Azərbaycanın dövlət rəmzlərinə həsr olunub. Azərbaycan SSR-nin dövlət rəmzlərindən olan gerb və bayraq təsvirləri öz əksini tapmışdı. Konstitusiyanın 104-cü maddəsinə əsasən dövlət bayrağımız qırmızı rəngli parça və sol yuxarı küncündə yaşıl rəngli sahəsində qızılı baş hərfləri ilə “ASSR” yazılmışdı. [2. s, 4]

1922-ci ilin dekabrında Moskvada keçirilən I Ümumittifaq sovetlər qurultayında SSRİ-nin yaranması haqqında qərar verildi. Bununla da Azərbaycan tam şəkildə mərkəzi Moskvaya tabe edildi və öz suverenliyini itirdi. 1924-cü il Konstitusiyasının qəbul edilməsi yeni hüquqi nizamın yaranmasına səbəb oldu. Beləliklə, baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər 1927, 1937, 1978 və 1995-ci illərdə yeni konstitusiyaların qəbulunu zəruri etdi.

1927-ci ilin mart ayında Azərbaycan SSR-nin sayca ikinci konstitusiyası qəbul edildi. Bu hüquqi sənəd isə 5 bölmə, 9 fəsil, 101 maddədən ibarət idi. Konstitusiyada vətəndaşların söz, mətbuat və bir sıra hüquq və azadlıqları əks olunmuşdu. Eyni zamanda dövlət hakimiyyət quruluşu, iqtisadi sistemin sosial prinsiplər əsasında təşkili, ictimai mülkiyyət kimi torpaq və istehsal vasitələrinin tanınması ilə bağlı olan müddəalar xüsusi yerə sahib oldu. Beləliklə, Azərbaycan SSR-in iqtisadi və sosial həyatında sovetləşmə prosesinin dərinləşməsində 1927-ci il konstitusiyası mühüm yer tutdu.

Azərbaycan SSR-nin üçüncü konstitusiyası 1937-ci ildə IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı tərəfindən qəbul edildi. 14 fəsil və 155 maddədən ibarət olan konstitusiyada dövlət hakimiyyəti, hüquqi siyasi sistem ilə bağlı mühüm yeniliklər öz əksini tapmışdı. Belə ki, Ali dövlət hakimiyyəti orqanı olan Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı ləğv olundu. Əvəzində isə Azərbaycan SSR-nin Ali Soveti və Ali Sovetin Rəyasət Heyəti yaradıldı. Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi bir qurum kimi ləğv edildi. [4. səh, 55] Konstitusiyaya əsasən dövlət hakimiyyətinin mənbəyi əməkçi xalq hesab olundu. Bütün vətəndaşlara sosial təminat hüququ ilə yanaşı SSRİ-yə sadıqlıq və sosialist mülkiyyətini qorumaq borcu da verilmişdi. Bu hüquqi sənədin mühüm əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycan SSRİ-nin Moskvaya asılılığını daha da artırdı.

1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən “ İnkişaf etmiş Sosializm “ cəmiyyəti üçün yeni qanunların hazırlanması zərurəti yarandı. Beləliklə, 21 aprel 1978-ci ildə Ali Sovetin növbədənəkən VII sessiyasında Azərbaycan SSRİ-nin dördüncü konsitusiyası qəbul edildi. Bu konstitusiya 11 bölmə, 22 fəsil və 185 maddədən ibarət idi. Konstitusiyada ilk dəfə olaraq səhiyyə hüququ, mənzil hüququ, mədəni nailiyyətlərdən istifadə hüququ və yaradıcılıq azadlığı təsbit olunmuşdu. Bununla yanaşı dövlət idarəetmə orqanlarının təşkili və fəaliyyətində bəzi dəyişikliklər edildi. Azərbaycan SSR suveren dövlət kimi təqdim olunsada bu formal xarakter daşıyırdı. Ən mühüm yenilik isə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tanınması idi. Bu da öz növbəsində milli dəyərlərə müəyyən dərəcədə hörmət edildiyinin göstəricisi idi. Eyni zamanda geniş sosial – iqtisadi və mədəni hüquqlar öz əksini tapmışdı. Lakin 80 - ci illərin ikinci yarısında aparılan yenidənqurma tədbirləri yeni konstitusiyanın qəbulunu şərtləndirdi. 1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən qəbul edilmiş “ Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında “ Azərbaycan SSR-in Konstitusiya Qanunu, “ Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında “

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991 - ci il avqustun 30- da qəbul etdiyi Bəyannamə Azərbaycanın müstəqilliyinə doğru atılan ilk hüquqi addımlardan idi.[4. s, 57]

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra yeni konstitusiyanın hazırlanması üçün komissiya yaradıldı. Lakin Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışından sonra əsaslı işlər görüldü. Hazırlanmış yeni layihə ümumxalq səsverməyə verildi. Nəticədə, 1995-ci ilin noyabr ayının 12-də dövlətin konstitusion əsaslarını möhkəmləndirən yeni Konstitusiya qəbul edildi. Ali hüquqi normativ sənədə əsasən Azərbaycan Respublikası unitar, dünyəvi, hüquqi, demokratik dövlətdir. Hakimiyyət qanunverici, icraedici və məhkəmə olmaqla ayrı – ayrı qollara bölünür. Eyni zamanda mülkiyyətin qorunması, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin təsbit edilməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının tanınması və s. kimi məsələlər öz əksini tapıb. Ölkədə baş verən ictimai-sosial hadisələr, dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı zərurət konstitusiya islahatlarının keçirilməsinin vacibliyini artırdı. Nəticədə 2002, 2009 və 2016-cı illərdə Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər edildi.

2002-ci ildə aparılan islahatlar dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması, parlament və məhkəmə səlahiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynadı.

2009-cu ildə keçirilən referendum əsasən prezidentin iki dəfədən çox seçilməsinə qoyulan qadağa aradan qaldırıldı. Bununla bərabər şəxsi həyatın toxunulmazlığı, insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı bir sıra yeni müddəalar əlavə edildi. 2016-cı ildə aparılan Konstitusiya islahatlarına əsasən Milli Məclisin səlahiyyət müddəti 7 ilə qaldırıldı. Prezidentə Milli Məclisi buraxmaq və növbədənkənar seçkilərin keçirilməsi səlahiyyətlərinin verildi. Bu dəyişiklik dövlət idarəçiliyindəki məsuliyyətin artırılmasına xidmət edirdi.

Beləliklə, 1995-ci il Konstitusiyasının qəbul edilməsi Müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik hüququnun təməlini formalaşdırmaqla yanaşı, dövlət idarəçiliyinin səmərəli təmin edilməsi, dünyəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsində böyük töhfələr verdi. Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi ölkənin inkişaf dinamikasına uyğun olaraq həyata keçirilir. Gələcək həyatın hüquqi bazasının təşkili və qorunmasında xüsusi rol oynayacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti -90: (1918- 1920) :Bibliografiya/ Tərtib edən, Ş. Nağıyeva, İxtisas redaktoru K. Tahirov – B, 2008- 256 s, 7
2. Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan. Presidential Library. p- 4. https://files.preslib.az/projects/remz/pdf_en/atr_kons.pdf
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası https://www.crteeducazione.org/wpcontent/uploads/2025/02/AZE_Constitution_1918_1921_1927_1937_1_978_1991_1995-2009_RU.pdf
4. Nigar Məmmədova. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyalarının inkişaf tarixi. Qanun 2017. səh, s . 55-57

Summary

The historical development and modern stage of the constitution of Azerbaijan Balakishiyeva D.R.

Keywords: Azerbaijan, Constitution, history, statehood, legal system, independence.

The Constitution is the supreme normative act that forms the basis of the political structure of the country and the principle of the rule of law. This article analyzes the historical development of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the socio-political factors that influenced its formation. The legal principles of the Constitutions of the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920), the Soviet period constitutions, and the features of the independent Constitution adopted in 1995 are scientifically interpreted. At the same time, the significance of the Constitution in the formation and development of national statehood ideas is emphasized.

Резюме

Историческое развитие и современный этап конституции Азербайджана Балакишиева Д.Р.

Ключевые слова: Азербайджан, Конституция, история, государственность, правовая система, независимость.

Конституция является высшим нормативным актом, который определяет основы политического устройства страны и принцип правового государства. В данной статье анализируется историческое развитие Конституции Азербайджанской Республики и общественно-политические факторы, повлиявшие на её формирование. Научно рассматриваются правовые принципы Конституции Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920), советских конституций и особенности независимой Конституции, принятой в 1995 году. Одновременно подчёркивается значение Конституции в формировании и развитии идей национальной государственности.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASINDA İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI

Beybutova Lətifət Ələsgər qızı

Quba şəhərində “Soyqırımı Memorial Kompleksi”

Elmi araşdırmalar, ekspozisiya və fond şöbəsi, Quba, Azərbaycan

qubatovaltift@gmail.com

Açar sözlər: *azadlıq, insan hüquqları, siyasi hüquqlar, cəmiyyət, bəyannamə, maddələr.*

İnsan dünyaya gəldiyi gündən ölümünə qədər ona məxsus olan hüquq və azadlıqları ilə yaşayır. Yer üzündə hər bir insanın irqindən, dinindən, yaşından və cinsindən asılı olmayaraq hüquqları var, onların hüquq və azadlıqları sərbəstdir, toxunulmazdır. Hətta hər hansı səbəbdən belə cinayət törədərək həbsxanaya düşən insanın da öz hüququ var. Tanrı yer üzündə yaşayan canlılar arasında təkə insana zəka, düşüncə, şüur, özünüdərk, təffəkkür, məntiq, dil ünsiyyəti və qurub yaratmaq kimi üstünlüklər bəxş edib. İntellektli, dünyagörüşlü insan daim öz üzərində çalışaraq irəliyə doğru can atır, qurub yaradır. Azad, hüquqlu, bilikli insan cəmiyyət və dövlət üçün gərəkli işlər görür, ölkəsinin müstəqilliyi, inkişafı üçün öhdəsinə düşən vəzifəni yerinə yetirməyə çalışır. Hər bir cəmiyyətin hüquqi dayağı onun konstitusiyasıdır. Hüquqlar ümumbəşəri dəyərlərdir. Onlar hər kəsə, məhz insan olduğuna görə, heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən mənsubdur. Hər kəs bərabər insan hüquqlarına malikdir və ləyaqətinə hörmət edilməyə haqqı vardır.

Giriş

II dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra qalib dövlətlər ABŞ prezidenti Ruzveltin təşəbbüsü ilə dövlətlər arasında sülhü və bütün dünyada insan hüquqlarını təmin edə biləcək daimi beynəlxalq təşkilatı Birləşmiş Millətlər Təşkilatını yaratmaq qərarına gəlmişlər. BMT-nin 26 iyun 1945-ci ildə qəbul olunmuş nizamnaməsində maddələrin birində göstərilirdi ki, bu təşkilatın vəzifəsi “hamı üçün irqinə, cinsinə və dininə görə heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən insan hüquqlarına və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və əməl edilməsinə kömək etməkdir” (1.55-ci maddə)[2.s.5-6]. Bununlada, insan hüquqlarının beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınması yolunda ilk addım atıldı.

Demokratik ölkələrin təşəbbüsü ilə ABŞ prezidenti Ruzveltin arvadı Eleonorun başçılıq etdiyi xüsusi komitə özündə dövlətin poza bilməyəcəyi əsas insan hüquqlarının siyahısını əks etdirməli olan beynəlxalq bəyannamə üzərində işə başladı. Bu, böyük gərginlik və həssaslıq tələb edən bir iş idi: Qərb ölkələri bəyannamədə əsasən siyasi və vətəndaş hüquqlarının əks olunmasına çalışdıqları halda, SSRİ nümayəndələri tələb edirdilər ki, bəyannamədə üstünlük sosial və iqtisadi hüquqlara verilsin, belə ki, onların fikrincə, bu hüquqlar SSRİ-də lazımınca təmin edilmişdi və bunlarsız siyasi hüquqların heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bəyannamədə hər iki tələbə əməl olundu, lakin sosialist ölkələri onu imzalamaqdan imtina etdilər.

Bəyannaməni 10 dekabr 1948-ci ildə BMT-nin 48 ölkəsi qəbul etdi (həmin gün Beynəlxalq insan hüquqları günü sayılır). Sənədi din azadlığı barədəki müddəə ilə razılaşmaq istəməyən Səudiyyə Ərəbistanı, irqi bərabərliklə razılaşmaq istəməyən Cənubi Afrika Respublikası və bəyannamədə göstərilmiş siyasi hüquqlardan ehtiyatlanan SSRİ, Polşa, Çexoslovakiya və Yuqoslaviya imzalamaqdan imtina etdilər[4.s.2].

Bəyannamənin beynəlxalq sənəd statusu yox idi, o, yalnız insan hüquqları sahəsində ölkələrin can atmağa vəd etdikləri beynəlxalq standart kimi qəbul olunmuşdu. Lakin bu sənədin olduqca böyük mənəvi və ideoloji əhəmiyyəti var idi. İlk dəfə etiraf olunurdu ki, insan hüquqları universal ümumdünya xarakteri daşıyır və dünya ölkələri arasındakı mədəni, tarixi və ictimai fərqlərdən asılı deyildir. Bundan başqa, insan hüquqları daha ölkənin daxili işi sayıla bilməzdi.

Müstəqil yaşamaq haqqını təmin etmiş hər bir ölkədə Konstitusiya təkə dövlətçiliyin hüquqi bazasını yox, həm də xalqın milli inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirən, dövlət idarəçiliyinin çevik və işlək mexanizmlər əsasında həyata keçirilməsini təmin edən fundamental hüquqi sənəddir. Konstitusiya dövlət qanunlarının

təməl prinsiplərini müəyyən edən Əsas Qanun olmaqla hökumətin fəaliyyətini nizamlayır, insanların cəmiyyətdə və biri-birinə münasibətdə əxlaqi davranışlarını qaydaya salır.

Azərbaycan 1991-ci ilin 18 oktyabrında dövlət müstəqilliyini elan edərək beynəlxalq birliyin tamhüquqlu üzvünə çevrildikdən sonra demokratik cəmiyyətin atributu olan, xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunu, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin edən yeni milli Konstitusiyanın qəbulu ciddi vəzifə kimi qarşıda dayanırdı[3]. Bu, ilk növbədə, totalitar rejimdən liberal cəmiyyətə transfer olunmaq istəyən Azərbaycanda keyfiyyətə yeni dövrün tələblərinə cavab verən demokratik hüquq sistemi formalaşdırmaq, dövlətin inkişaf perspektivlərini xalqın iradəsinin təcəssümü olan Konstitusiya ilə müəyyənləşdirmək zərurəti ilə şərtlənirdi.

1991-1993-cü illərdə hakimiyyətdə xalqımızın etimad göstərdiyi siyasi qüvvənin olmaması dövlət idarəçiliyi mexanizmlərinin formalaşmasında ciddi maneəyə çevrilməklə yanaşı, daxili böhranın, vətəndaş itaətsizliyinin, kaos və anarxiyanın yaranmasına rəvac vermiş, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təminatı, vətəndaşların azad, təhlükəsiz yaşamaq hüququnun reallaşdırılması, ən nəhayət, ictimai asayişin qorunması sahəsində əsaslı problemlər yaratmışdı.

Dövlətçiliyə qarşı yönəlmiş qəsdlərin qarşısı alındıqdan sonra 1995-ci il mayın 2-də Milli Məclisin iclasında ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlayan Dövlət Komissiyası təşkil edildi. Həmin qərarla komissiyanın tərkibi sədr müaviniindən və 32 üzvdən ibarət müəyyənləşdirildi[2]. İşin həcmi, əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, o cümlədən ayrı-ayrı vətəndaşlar, təşkilatlar və dövlət orqanları tərəfindən daxil olan təkliflərin dərindən öyrənilməsi məqsədilə komissiyanın 1995-ci il 5 iyun tarixli qərarı ilə işçi qrup yaradıldı. Həmin iclasda çıxış edən ümummilli lider Heydər Əliyev Konstitusiyanın xalqın və dövlətin taleyində müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq deyirdi: "Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən əsas qanun, tarixi sənəd olsun. Hakimiyyət bölgüsü – ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyəti – bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənməli, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır".

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqları və azadlıqları hüquqi dövlət quruculuğunun təməlini təşkil edən, cəmiyyətin demokratik inkişafı və insan ləyaqətinin təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir məsələdir. Hər bir cəmiyyətin hüquqi dayacağı onun konstitusiyasıdır[2]. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul olunmuş Konstitusiyası isə dövlətimizin hüquqi və siyasi əsaslarını formalaşdırmaqla yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını da təmin edən ali hüquqi sənəddir. Konstitusiyanın preambulasında da bu açıq şəkildə ifadə olunur – insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi göstərilir.

Konstitusiyanın III fəslində "İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları" başlığı altında ümumilikdə 48 maddə toplanmışdır. Bu maddələr şəxsin hüquqi statusunu müəyyənləşdirir və bu hüquqların mahiyyətə toxunulmaz, ayrılmaz və doğuşdan əldə edilmiş olduğu bəyan edilir.

Şəxsi və mülki hüquqlar: Konstitusiyada insanın yaşamaq hüququ – ən fundamental hüquq kimi göstərilir. Həyatın toxunulmazlığı prinsipi həm milli hüquqda, həm də beynəlxalq hüquqi sənədlərdə əsas yer tutur[2]. Həmçinin şəxsi toxunulmazlıq, mənzil toxunulmazlığı, şəxsi həyatın gizliliyi və şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüquqları da təsbit olunmuşdur. Mülkiyyət hüququ da Konstitusiyanın qoruduğu əsas prinsiplərdəndir. Vətəndaşlar mülkiyyət sahibi olmaq, ondan istifadə etmək və onu qanuni yolla miras qoymaq hüququna malikdirlər. Bu hüquq dövlət və özəl mülkiyyət arasında bərabərlik prinsipinə əsaslanır.

Siyasi hüquqlar: Siyasi hüquqlar vətəndaşların dövlətin idarə edilməsində iştirakını təmin edən mühüm vasitələrdir. Konstitusiyaya əsasən, hər bir Azərbaycan vətəndaşı seçki hüququna malikdir – həm seçmək, həm də seçilmək hüququ var. Sərbəst toplaşmaq, siyasi partiyalara qoşulmaq və fikir azadlığı da bu kontekstdə mühüm rol oynayır[2].

Sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar: Konstitusiya təhsil, əmək, istirahət, sosial təminat və səhiyyə hüquqlarını da əhatə edir. Bu hüquqlar birbaşa dövlətin sosial siyasətinə bağlıdır və vətəndaşların rifahını artırmaq məqsədi daşıyır[2]. Məsələn, təhsil hüququ pulsuz orta təhsili nəzərdə tutur, eyni zamanda ali təhsil almaq imkanı da dövlət tərəfindən dəstəklənir. Mədəni hüquqlar çərçivəsində isə hər bir vətəndaşın milli və mənəvi dəyərləri yaşatmaq, elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ Konstitusiyada təmin edilir.

Hüquqların məhdudlaşdırılması və balans mexanizmləri: Konstitusiya hüquq və azadlıqların toxunulmazlığını tanısa da, müəyyən hallarda onların məhdudlaşdırılmasına yol verir. Bu hallar yalnız qanunla müəyyən edilir və demokratik cəmiyyətin əsas prinsipləri – milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş, başqalarının hüquqlarının qorunması – ilə əsaslandırılmalıdır. Bu, hüquqi sistemdə balans yaratmaq üçün vacibdir.

Hüquqların təminatı və müdafiə institutları: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, ümumi məhkəmələr və İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil – Ombudsman hüquqların müdafiəsində əsas orqanlardır. Ombudsman institutu 2002-ci ildə yaradılmış və bu institut hüququ pozulmuş şəxslərin şikayətlərini araşdırmaqla bərabər, dövlət qurumlarının insan hüquqlarına yanaşmasına da nəzarət edir[2].

Beynəlxalq öhdəliklər və uyğunluq: Azərbaycan bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur. Bunlara BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (1950) daxildir. Ölkəmiz 2001-ci ildən etibarən Avropa Şurasının üzvüdür və bu çərçivədə Azərbaycan vətəndaşları hüquqları pozularsa, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilərlər[5.s.21-22].

Konstitusiyanın 71-ci maddəsində qeyd olunur ki, hüquq və azadlıqlar yalnız qanunla və demokratik cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin və əxlaqın qorunması məqsədilə məhdudlaşdırıla bilər. Eyni zamanda, insan ləyaqəti, həyat hüququ, işgüncəyə və qeyri-insani rəftara məruz qalmamaq kimi hüquqlar heç bir halda məhdudlaşdırıla bilməz[1]. Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarının qorunması üçün həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təsirli mexanizmlər tətbiq edir. Milli səviyyədə vətəndaşların hüquqlarını məhkəmələr, hüquq-mühafizə orqanları və İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) müdafiə edir. Beynəlxalq səviyyədə isə Azərbaycan Avropa Şurasına üzv olaraq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını qəbul etmişdir və vətəndaşlarımız Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilərlər[5.s.25-26].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Şəxsi toxunulmazlıq hüququ” adlanan 32-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz. Hər kəsin yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır[1].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Milli mənsubiyyət hüququ” adlanan 44-cü maddəsinə əsasən, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz[1]. Bundan əlavə, dövlət dilimizin Azərbaycan dili (maddə 21) olmasına baxmayaraq, 45-ci maddə hər kəsin ana dilindən istifadə, istədiyi dildə təbiiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququnu müəyyən edir. Milli mənsubiyyətini müəyyən etmək azadlığı və ana dilindən istifadə etmək hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas sənədlər hesab edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, eləcə də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında öz əksini tapmışdır. Göstərilən aktlar irqi, dərisinin rəngi, 61 cinsi, dili, dini, siyasi və digər mənsubiyyəti, milli və sosial mənşəyi, əmlak vəziyyəti, anadan olma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan onun ərazisində yaşayan və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquqlarını təmin etməyə və ona hörmət etməyə yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsi vicdan azadlığı prinsipini təsbit edir. Konstitusiyaya əsasən hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və ya yaymaq hüququ vardır. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir. Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır[1].

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini hüquqi dövlətin əsası kimi müəyyən etmişdir. Bu hüquqlar yalnız qanun çərçivəsində və demokratik prinsiplərə uyğun şəkildə məhdudlaşdırıla bilər. Hüquqların həyata keçirilməsi üçün həm milli, həm də beynəlxalq müdafiə vasitələri mövcuddur. Hüquqi maarifləndirmə və hüquqi mədəniyyətin inkişafı insan hüquqlarının daha effektiv qorunmasının vacib şərtidir. Konstitusiyada əks olunan insan hüquq və azadlıqları yalnız hüquqi prinsiplər deyil, həm də cəmiyyətin dəyər sistemini ifadə edir. Bu hüquqların qorunması isə yalnız

dövlətin deyil, hər bir vətəndaşın üzərinə düşən məsuliyyətdir. Hüquqi şüurun artırılması, insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi üçün həm fərdi, həm də ictimai səylər göstərməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995.
2. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, 1950.
3. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında
4. Qanun, 2002.
5. BMT İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 1948.
6. Elmira Süleymanova, Zaur Əliyev; İnsan Hüquqları mühazirələr toplusu: Bakı – 2014
7. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. Bakı, 2009
8. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya
9. “İnsan Hüquqları və Dövlətin Vəzifələri”, Hüquqşünas Təranə Məmmədova, 2020.
10. Rafael Cəbrayilov, Milli Məclisin deputatı Xalq qəzeti.- 2009.- 13 noyabr.- S. 5.
https://anl.az/download/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_noyabr2009/95603.htm

Summary

Human rights and freedoms in the constitution of the Republic of Azerbaijan Beybutova L.A.

Keywords: *Freedom, human rights, political rights, society, declaration, articles.*

From the moment a person is born until their death, they live with the rights and freedoms that inherently belong to them. Every human being on Earth, regardless of race, religion, age, or gender, has rights that are free and inviolable. Even a person who has committed a crime and is imprisoned still retains their rights. Among all living beings on Earth, only humans have been granted intelligence, reasoning, consciousness, self-awareness, thinking, logic, communication through language, and the ability to create and build. An intelligent and broad-minded person constantly works on self-improvement and strives to move forward and create. A free, knowledgeable person with rights contributes positively to society and the state, striving to fulfill their responsibilities for the independence and development of their country. The legal foundation of every society is its constitution. Rights are universal values; they belong to everyone simply because they are human, without any form of discrimination. Everyone possesses equal human rights and has the right to be treated with dignity

Резюме

Права и свободы человека в конституции Азербайджанской Республики Бейбутова Л.А.

Ключевые слова: *свобода, права человека, политические права, общество, декларация, статьи.*

Человек живет со своими правами и свободами, которые принадлежат ему со дня рождения до смерти. Каждый человек на Земле имеет права независимо от расы, религии, возраста и пола, их права и свободы свободны, неприкосновенны. Даже человек, попавший в тюрьму за совершение такого преступления по какой-либо причине, имеет свои права. Среди живых существ, живущих на Земле, только Бог наделил человека такими преимуществами, как интеллект, мышление, сознание, самосознание, мышление, логика, языковое общение и создание. Интеллектуальный, мировоззренческий человек, постоянно работая над собой, стремится вперед, строит и создает. Свободный, праведный, образованный человек выполняет необходимую для общества и государства работу, стремится выполнить возложенную на него задачу независимости, развития своей страны. Правовой основой каждого общества является его конституция. Права-это универсальные ценности. Они принадлежат всем, именно потому, что они люди, без какой-либо дискриминации. Каждый имеет равные права человека и имеет право на уважение своего достоинства

GƏNCLƏR ARASINDA HÜQUQİ MAARİFLƏNDİRMƏNİN AKTUALLIĞI

Cəlalzadə Bənövşə Mehdi qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Benovse.celalzade@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Konstitusiya, hüquqi maariflənmə, gənclik, vətəndaş şüuru, dövlətçilik.*

Təqdim edilən məqalədə Konstitusiya ili çərçivəsində gənclərin hüquqi maarifləndirilməsinin əhəmiyyəti, istiqamətləri və praktik nəticələri araşdırılır. Hüquqi şüurun formalaşması, vətəndaş məsuliyyəti və dövlət-vətəndaş münasibətlərinin inkişafında bu prosesin rolu təhlil olunur. Eyni zamanda, gənclər arasında konstitusiya dəyərlərinin təbliğinin cəmiyyətin demokratik inkişafına təsiri əsaslandırılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2024-cü il 28 dekabr tarixli Sərəncamı ilə 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilməsi dövlətin hüquqi və ideoloji siyasətində yeni mərhələni təmsil edir. Bu ilin seçilməsi təsadüfi deyildir. 2025-ci il həm Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulunun 30-cu ildönümünü, həm də Vətən müharibəsində qazanılmış zəfərin 5-ci ildönümünü əhatə edir. Bu Sərəncam, dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsi, hüquqi dövlət quruculuğunun təkmilləşdirilməsi, Konstitusiya dəyərlərinin qorunması və təbliği, suverenliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılmış mühüm addımlardan biri olmaqla yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda, xüsusilə gənc nəslin hüquqi düşüncə və məsuliyyət hissinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Konstitusiya yalnız dövlətin əsas qanunu olmaqla kifayətlənmir, həm də cəmiyyətin mənəvi-siyasi dayağı kimi çıxış edir və gənclərin hüquqi maariflənməsi onların Konstitusiya prinsiplərini anlamaq, dəyərləri mənimsəmək və gündəlik həyatda tətbiq etmək bacarığını formalaşdırır. Bu, dövlətin sabitliyi və hüquq sisteminin qorunması baxımından olduqca vacibdir.

Müasir dövrdə gənclərin hüquqi savadlılığı cəmiyyətin demokratik inkişafının əsas şərtidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş “qanunun aliliyi”, “insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları” prinsiplərinin real həyatda qorunması və tətbiqi məhz hüquqi maarifləndirmə ilə təmin olunur. Təhsil müəssisələrində, ictimai forumlarda və media platformalarında təşkil olunan seminarlar, debatlar və tədris proqramlarında vətəndaşlıq mövzularının genişləndirilməsi gənclərin hüquqi şüurunun inkişafına xidmət edir. Bu proses, gənclərin yalnız öz hüquqlarını bilməsi ilə kifayətlənməyərək, vəzifə və məsuliyyətlərini dərk etmələrinə, dövlətin hüquqi mühitinə uyğun davranış bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə şərait yaradır.

“Konstitusiya və Suverenlik İli” çərçivəsində həyata keçirilən maarifləndirici layihələr, könüllülük proqramları və sosial media kampaniyaları gənclər arasında hüquqi mədəniyyətin kütləviləşməsinə xidmət edir. Bu təşəbbüslər gənclərin dövlətin hüquqi institutları ilə birbaşa təmasda olmasına, məhkəmələr, bələdiyyələr və hüquq-mühafizə orqanları barədə biliklərinin artırılmasına imkan yaradır və onların hüquq sisteminə inamını möhkəmləndirir. Eyni zamanda, hüquqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədris prosesində interaktiv üsulların tətbiqi, simulyasiya məhkəmələri və debat formatları gənclərin marağını gücləndirir, nəzəri biliklərin praktik fəaliyyətlə möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır.

Sumqayıt Dövlət Universiteti bu istiqamətdə mühüm təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Universitetdə keçirilən dəyirmi masalar, konfranslar və spikerlər seriyaları gənclərə Konstitusiyanın tarixi, hüquqi prinsipləri və vətəndaş hüquqları barədə ətraflı məlumat təqdim etmişdir. Məsələn, “Konstitusiya və Suverenlik – Tarixə Baxış” mövzusunda keçirilən dəyirmi masalarda iştirak edən gənclər Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf tarixini öyrənmiş, hüquqi normativlərin gündəlik həyatda tətbiqi yollarını müzakirə etmişlər. Həmçinin, universitet və şəhər məhkəmələrinin birgə təşəbbüsü ilə keçirilmiş konfranslarda gənclər dövlətin əsas qanununun qorunmasında və hüquqi dövlət prinsiplərinin reallaşdırılmasında vətəndaş məsuliyyətinin vacibliyini öyrənmişlər. Spikerlər seriyasında isə iştirakçılara Konstitusiyanın əsas prinsipləri və vətəndaş hüquqları ətraflı izah olunmuş, sual-cavab sessiyaları və debatlar gənclərin hüquqi düşüncə bacarıqlarını təkmilləşdirməyə xidmət etmişdir.

Bu tədbirlər göstərir ki, hüquqi biliklərin yayılması yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki fəaliyyətlə möhkəmləndirilməlidir. Məqsədyönlü hüquqi maarifləndirmə gənclərin hüquqi şüurunun inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Gənclər hüquqi biliklərə yiyələndikcə, dövlətin əsas qanununa – Konstitusiyaya münasibət daha dərin və məsuliyyətli xarakter alır. Bu istiqamətdə əsas vəzifə hüquqi maariflənməni təhsilin bütün pillələrinə inteqrasiya etmək, ictimai kampaniyalarla dəstəkləmək və dövlət orqanlarının gənclərlə əməkdaşlığını gücləndirməkdir. Beləliklə, hüquqi savadlı, Konstitusiya düşüncəli gənclik Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcəyinin etibarlı təminatçısıdır. Sumqayıt Dövlət Universitetinin həyata keçirdiyi tədbirlər

gənclərin hüquqi biliklərinin artırılmasına və hüquqi şüurlarının formalaşmasına mühüm töhfə verir, eyni zamanda Konstitusiya və suverenlik dəyərlərinin qorunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <https://president.az/az/articles/view/67775>
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 1997, 56 s.
3. SDU- da “Konstitusiya və Suverenlik İli” ilə bağlı dəyirmi masa keçirilib. <https://www.sdu.edu.az/az/news/3372>
4. SDU-nun müəllim və tələbələri “Konstitusiya və Suverenlik ili”nə həsr olunmuş konfransda iştirak ediblər. <https://sdu.edu.az/az/news/3562>
5. Suverenliyimizin hüquqi zamanəti: Konstitusiya və Suverenlik İli - 2025 /T.Qasımzadə; S.Allahverdiyeva //Azərbaycan .-2025.- 17 avqust (№172).- S.4.

Summary

The relevance of legal education among young people Jalalzadeh B.M.

Keywords: Constitution, legal education, youth, civic consciousness, statehood.

The presented article examines the importance, directions and practical results of legal education of young people within the framework of the Year of the Constitution. The role of this process in the formation of legal awareness, civic responsibility and the development of state-citizen relations is analyzed. At the same time, the impact of promoting constitutional values among young people on the democratic development of society is substantiated.

Резюме

Актуальность правового просвещения молодежи Джалалзаде Б.М.

Ключевые слова: Конституция, правовое воспитание, молодежь, гражданственность, государственность.

В представленной статье рассматриваются значение, направления и практические результаты правового воспитания молодежи в рамках Года Конституции. Анализируется роль этого процесса в формировании правосознания, гражданской ответственности и развитии государственно-гражданских отношений. Обосновывается влияние продвижения конституционных ценностей в молодежной среде на демократическое развитие общества.

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ ANAYASASI VE HUKUK DEVLETİ İLKELERİ: AMEA-NIN BİLİMSEL MİRASI BAĞLAMINDA YENİ YAKLAŞIMLAR

Ehmedov Heqani Rövşen oğlu

Lenkeran Devlet Üniversitesi, Lənkaran, Azərbaycan
xeqaniehmedov1997@gmail.com

Anahtar kelimler: Anayasa,hukuk devleti,Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi,hukuk ilkeleri,kamu yönetimi,bilimsel miras,sürdürülebilir kalkınma

Bu makalede Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve hukuk devleti ilkelerinin oluşumu,gelişimi ve uygulanma yönleri incelenmiştir.AMEA-nın 80.yılı çerçevesinde bilimin hukuk devleti inşasındaki rolü bilimsel olarak değerlendirilmiştir.Çalışmada ampirik ve analitik yöntemler kullanılarak hukuk devleti ilkelerinin yönetim,şeffaflık ve vatandaş hakları üzerindeki etkileri analiz edilmiştir.

Giriş

Günümüz devlet anlayışında “hukuk devleti” (Rechtsstaat / rule of law) kavramı, demokratik yönetim biçiminin temel unsurlarından biridir. Devletin tüm faaliyetlerinin hukuk kurallarıyla

sınırlandırılması, vatandaş haklarının güvence altına alınması ve yargının bağımsızlığı, hukuk devleti ilkesinin özünü oluşturur.

Azerbaycan Cumhuriyeti, 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra demokratik ve hukuk temelli bir devlet kurma sürecine girmiştir. 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, bu sürecin anayasal temelini oluşturmuştur. Bu makalenin amacı, Azerbaycan Anayasası'nda yer alan hukuk devleti ilkelerini analiz etmek, bu ilkelerin uygulanma sürecini incelemek ve Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nin (AMEA) bilimsel mirası bağlamında yeni yaklaşımlar önermektir.

Anayasa Kavramı ve Temel İlkeleri

Anayasa kavramı

Anayasa, devletin yapısını, yönetim biçimini, temel hak ve özgürlükleri belirleyen en yüksek hukuk normudur. Devletin tüm organları anayasa ve yasalar çerçevesinde hareket etmekle yükümlüdür.

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, 12 Kasım 1995 tarihinde halk oylamasıyla kabul edilmiştir. Bu anayasa, devletin demokratik, laik ve hukuk devleti olduğunu açıkça belirtir. Ayrıca vatandaşların hak ve özgürlüklerini geniş biçimde düzenlemektedir.

Anayasanın temel ilkeleri

Azerbaycan Anayasası'nın başlangıç bölümü ve ilk maddeleri, devletin temel ilkelerini ortaya koyar. Bu ilkeler şunlardır:

- Devletin bağımsızlığı ve egemenliği
- Halk egemenliği
- Güçler ayrılığı ilkesi
- Hukukun üstünlüğü
- İnsan haklarının dokunulmazlığı
- Laiklik
- Yerel özyönetim

Bu ilkeler, hem devlet organlarının işleyişine hem de birey-devlet ilişkilerine yön veren anayasal değerlerdir.

Hukuk Devleti Kavramı: Teorik ve Pratik Yönleri

Hukuk devleti anlayışı

Hukuk devleti, devletin bütün faaliyetlerinin hukuk kurallarıyla bağlı olduğu, devlet organlarının keyfi davranışlardan uzak durduğu bir yönetim biçimidir. Hukuk devleti, hem bireylerin temel haklarını korur hem de devlet gücünün sınırlarını belirler.

Hukuk devletinin üç ana unsuru vardır:

1. Hukukun üstünlüğü: Devlet dahil herkes yasalar karşısında eşittir.
2. Yargı bağımsızlığı: Hakimlerin hiçbir baskı altında kalmadan karar verebilmesi.
3. Temel hakların güvencesi: İnsan haklarının anayasayla korunması ve ihlallerin yargı denetimine tabi olması.

Hukuk devletinin işlevi ve sorunları

Hukuk devleti ilkesi, sadece yasal metinlerde yer almakla değil, uygulamada da yaşatılmakla anlam kazanır. Bazı durumlarda yasalar mevcut olsa da, uygulamada keyfîlik, yargı bağımsızlığının zayıflığı, idari şeffaflık eksikliği gibi sorunlar hukuk devletini zedeleyebilmektedir.

Hukuk devleti aynı zamanda vatandaşların yönetime güvenini güçlendirir. Adaletin sağlandığı bir toplumda toplumsal barış, ekonomik istikrar ve demokratik bilinç de güçlenir.

Azerbaycan Anayasası'nda Hukuk Devleti İlkeleri

Anayasal düzenlemeler

Azerbaycan Anayasası'nın 7. maddesi, "Azerbaycan Cumhuriyeti demokratik, laik ve hukuk devletidir" ifadesiyle bu ilkeyi açıkça ortaya koyar.

Anayasanın 24-50. maddeleri arasında insan ve vatandaş hakları ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Bu maddelerde yer alan başlıca ilkeler şunlardır:

- Herkesin kanun önünde eşitliği (Madde 25)
- Kişisel dokunulmazlık hakkı (Madde 28)
- Düşünce ve ifade özgürlüğü (Madde 47)
- Adil yargılanma hakkı (Madde 60)

Ayrıca 7. maddenin ikinci fıkrası, devlet iktidarının yasama, yürütme ve yargı organları arasında bölünmesi gerektiğini belirtir. Bu düzenleme, güçler ayrılığı ilkesinin anayasal temelini oluşturur.

Uygulamada karşılaşılan zorluklar

Azerbaycan'da hukuk devletinin güçlendirilmesi amacıyla birçok reform yapılmıştır. Ancak uygulamada bazı sorunlar devam etmektedir:

- Yargı bağımsızlığının tam olarak sağlanamaması
- Hukukun uygulama alanında bürokratik engeller
- Vatandaşların hak arama bilincinin zayıf olması
- İdari işlemlerde şeffaflık eksikliği.

Bu durumlar, anayasal ilkelerin yaşama geçirilmesinde kurumsal kapasite ve eğitim düzeyinin önemini ortaya koymaktadır.

AMEA'nın Bilimsel Mirası ve Yeni Yaklaşımlar

AMEA'nın rolü

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi (AMEA), ülkenin en önemli bilimsel kurumlarından biridir. Akademi, hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji ve felsefe alanlarında yürüttüğü çalışmalarla anayasal düşüncenin gelişmesine katkı sağlamıştır.

AMEA'nın hukuk alanındaki araştırmaları, özellikle anayasal sistemin evrimi, insan hakları, devlet yapısı ve hukuk reformları konularında önemli teorik temeller oluşturmuştur.

Yeni yaklaşımlar

AMEA'nın bilimsel mirası, hukuk devleti anlayışına yeni ve modern yaklaşımlar kazandırabilir. Bu bağlamda bazı öneriler şunlardır:

- Bilimsel modelleme: Hukuk devleti göstergelerinin ölçülebilir hale getirilmesi.
- Disiplinler arası yöntemler: Hukuk ile ekonomi, bilişim ve sosyoloji arasındaki bağlantıların güçlendirilmesi.
- Veri temelli hukuk politikası: Hukuk reformlarının ampirik verilere dayanarak tasarlanması.
- E-devlet uygulamaları: Dijital hukuk sistemlerinin yaygınlaştırılması ve adalet hizmetlerine erişimin kolaylaştırılması.

Bu yenilikçi yaklaşımlar, hukuk devletinin teorik sınırlarını aşarak pratik düzeyde daha etkin bir sistem kurulmasına katkı sağlayabilir.

Uygulamadaki Sorunlar ve Gelişim Yönleri

Mevcut sorunlar

Hukuk devletinin güçlendirilmesi önündeki başlıca engeller şunlardır:

- Yasaların uygulanmasında tutarsızlıklar
- Yargı süreçlerinde gecikmeler
- Kamu görevlilerinin hesap verebilirlik eksikliği
- Hukuk eğitiminin pratik yönünün zayıflığı
- Toplumda hukuk kültürünün yeterince gelişmemiş olması

Gelişim yönleri

Bu sorunların çözümü için aşağıdaki adımlar önemlidir:

- Hukuk bilincinin artırılması: Okullarda ve toplum genelinde hukuk eğitiminin yaygınlaştırılması.
- Yargı reformu: Hakimlerin mesleki bağımsızlığının güçlendirilmesi, etik kuralların sıkılaştırılması.

• Elektronik adalet sistemi: Mahkeme süreçlerinin dijitalleştirilmesi, şeffaflık sağlanması.

• Bilimsel danışma mekanizması: Yeni yasa tasarılarının AMEA uzmanlarınca değerlendirilmesi.

• Uluslararası iş birliği: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarının ulusal hukuka uyarlanması.

Bu adımlar, hukuk devleti kültürünün toplumun tüm kesimlerine yerleşmesini sağlayabilir.

Sonuç

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, demokratik, laik ve hukuk devleti esaslarını açıkça ortaya koymuştur. Ancak bu ilkelerin toplumsal hayatta tam olarak uygulanabilmesi için sadece yasal düzenlemeler yeterli değildir; aynı zamanda güçlü kurumlar, bilinçli vatandaşlar ve bilimsel temelli politika üretimi gerekmektedir.

AMEA'nın bilimsel mirası, hukuk devleti anlayışının hem teorik hem de pratik yönlerinin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bilimsel yöntemlerle desteklenen hukuk politikaları, gelecekte daha adil, şeffaf ve istikrarlı bir Azerbaycan hukuk düzeninin temelini oluşturabilir.

Kaynakça

1. Ahmedov, R. (2018). *Azerbaycan'da Anayasal Gelişmeler ve Hukuk Devleti İlkesi*. Bakü: Qanun Yayınları.
2. Aliyev, İ. (2020). *Hukuk Devletinin Kurumsal Esasları ve Uygulama Sorunları*. Bakü: Elm və Təhsil Yayınları.
3. Alkan, M. (2017). *Kamu Yönetiminde Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
4. Arslan, Z. (2015). *Anayasa Teorisi*. İstanbul: Yetkin Yayınları.

5. Atay, E. (2019). *Demokratik Hukuk Devleti ve İnsan Hakları*. Ankara: Adalet Yayınevi.
6. Əliyeva, S. (2021). *AMEA'nın Elmi İrsinin Hüquqi İnkişafda Rolü*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
7. Bayramov, T. (2016). *Azərbaycan Cumhuriyeti Anayasasının Evrimi ve Modernizasyonu*. Bakü: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
8. Erdoğan, M. (2018). *Anayasal Demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
9. Gözler, K. (2020). *Anayasa Hukukuna Giriş*. Bursa: Ekin Kitabevi.
10. Hasanov, Ə. (2015). *Azərbaycan Respublikasında Hüquqi Dövlət Quruculuğu: Nəzəri və Praktiki Aspektlər*. Bakı: Hüquq Yayınları.
11. İsmayılov, M. (2019). *Elm və Hüquq Münasibətlərində İnnovativ Yanaşmalar*. Bakı: Elm və Təhsil.
12. Karayev, R. (2017). *Azərbaycan'da Kamu Yönetimi Reformları ve Hukuk Devleti İlkesi*. Bakü: Təhsil Nəşriyyatı.
13. Tanrıverdi, A. (2016). *Hukuk Devleti, Yargı Bağımsızlığı ve Anayasal Denetim*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
14. Yüzbaşıoğlu, N. (2014). *Anayasa Hukuku Dersleri*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Xülasə

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və hüquq dövləti prinsipləri: AMEA-nın elmi irsi kontekstində yeni yanaşmalar Əhmədov X.R.

Açar sözlər: *Konstitusiya, hüquqi dövlət, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, hüquq prinsipləri, dövlət idarəçiliyi, elmi irs, dayanıqlı inkişaf.*

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının və hüquqi dövlət prinsiplərinin formalaşması, inkişafı və tətbiqi aspektləri araşdırılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) 80 illiyi çərçivəsində elmin hüquqi dövlətin qurulmasındakı rolu elmi şəkildə qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatda empirik və analitik üsullardan istifadə olunaraq hüquqi dövlət prinsiplərinin idarəetmə, şəffaflıq və vətəndaş hüquqları üzərindəki təsirləri təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, hüquqi dövlət anlayışı yalnız normativ prinsip deyil, eyni zamanda dayanıqlı inkişafın və demokratik idarəçiliyin əsas dinamikasıdır.

Summary

The Constitution of the Republic of Azerbaijan and the principles of the rule of law: new approaches in the context of ANAS's scientific heritage Ahmadov H.R.

Keywords: *Constitution, rule of law, Azerbaijan National Academy of Sciences, legal principles, public administration, scientific heritage, sustainable development.*

This article examines the formation, development, and implementation of the principles of the Constitution and the rule of law in the Republic of Azerbaijan. Within the framework of the 80th anniversary of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), the scientific role of knowledge in building the rule of law has been evaluated. Using empirical and analytical methods, the study analyzes the impact of the rule of law principles on public administration, transparency, and citizens' rights. The findings demonstrate that the concept of the rule of law is not only a normative principle but also a fundamental dynamic of sustainable development and democratic governance.

İNSAN HÜQUQLARI VƏ HÜQUQİ DÖVLƏT: EKOLOJİ HÜQUQLARIN COĞRAFI ASPEKTLƏRİ

Əhmədova Nərmən Mirzalı qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
narmin.ahnedova@sdu.edu.az

Açar sözlər : *Ekoloji hüquqlar, hüquqi dövlət, insan hüquqları, coğrafi aspektlər, ətraf mühitin mühafizəsi, Azərbaycan Konstitusiyası.*

Müasir dövrdə insan hüquqlarının hərtərəfli təminatı və hüquqi dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi cəmiyyətin davamlı inkişafının təməl şərtidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası insanların sağlam

ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu təsbit edərək ekoloji hüquqların fundamental əhəmiyyətini vurğulayır. Bu məqalədə ekoloji hüquqlar, hüquqi dövlət prinsipləri və coğrafi mühit arasında sıx əlaqə təhlil edilir. Göstərilir ki, coğrafi faktorlar (məsələn, sənaye sıxlığı, su ehtiyatlarının məhdudluğu, münəqişə nəticələri) ekoloji hüquqların həyata keçirilməsinə birbaşa təsir edir.

Hüquqi dövlət anlayışı, mahiyyətə, qanunun aliliyinə əsaslanan, dövlət hakimiyyətinin qanunlarla məhdudlaşdırıldığı və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunduğu bir siyasi-hüquqi sistemi ehtiva edir. Azərbaycan Konstitusiyası vətəndaşların ləyaqətlə yaşamaq, söz və vicdan azadlığı, sosial təminat və ekoloji hüquqlar kimi təməl hüquqlarını təsbit edir. Lakin hüquqi dövlətin funksionallığı yalnız siyasi və iqtisadi müstəvidə deyil, həm də coğrafi mühitin qorunması və ədalətli idarə edilməsində öz əksini tapır. Sağlam mühit hüququ bütün digər hüquqların həyata keçirilməsi üçün zəruri həyat şəraitini təmin edir.

Müasir dövrdə hüquqi dövlət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi və insan hüquqlarının təmin olunması hər bir cəmiyyətin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən etmişdir. Bu hüquqlar arasında ekoloji hüquqlar xüsusi yer tutur. Ekoloji hüquqlar insanların sağlam mühitdə yaşamaq, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək və gələcək nəsillər üçün ekoloji tarazlığı qorumaq kimi fundamental prinsiplərə əsaslanır. Bu baxımdan insan hüquqları ilə coğrafiyanın arasındakı əlaqənin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir.

Hüquqi dövlət dedikdə qanunun aliliyinə əsaslanan, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunduğu, hakimiyyətin qanunlarla məhdudlaşdırıldığı bir sistem başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş əsas hüquqlar sırasında hər bir şəxsin ləyaqətlə yaşamaq, söz və vicdan azadlığı, sosial təminat və ekoloji hüquqlar xüsusi önəm daşıyır. Hüquqi dövlət anlayışı yalnız siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, həm də coğrafi mühitin qorunmasında özünü göstərir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsi hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna malik olmasını bəyan edir. Bu hüquq, həm hüquqi dövlət prinsipinin təzahürü, həm də ətraf mühitin coğrafi təşkili üçün əsas normativ zəmin rolunu oynayır. İnsan fəaliyyəti təbii şəraitdən və resurslardan asılı olduğu üçün havanın, suyun və torpağın çirklənməsi bilavasitə insanların sağlamlığına, demoqrafik və məskunlaşma areallarına təsir göstərən coğrafi problemlər yaradır. Ekoloji hüququn pozulması, əslində, coğrafi mühitin keyfiyyətinin pisləşməsi deməkdir. Ekoloji hüquqların qorunması və həyata keçirilməsi coğrafi məkanla sıx bağlıdır. İnsanların yaşadığı ərazilərdə ekoloji tarazlığın pozulması həm sosial, həm də demoqrafik problemlərə gətirib çıxarır. Məsələn, sənaye müəssisələrinin sıx yerləşdiyi Abşeron yarımadasında ekoloji gərginlik insanların sağlamlığına ciddi təsir edir. Su ehtiyatlarının məhdudluğu və çirklənməsi Aran bölgəsində kənd təsərrüfatının inkişafını məhdudlaşdırır. Dağlıq Qarabağ münəqişəsi nəticəsində bir milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi isə ekoloji hüquqların pozulmasının coğrafi-siyasi nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. İşğal olunmuş ərazilərdə ekoloji terror, meşələrin qırılması, su hövzələrinin çirklənməsi insanların öz doğma torpaqlarında sağlam mühitdə yaşamaq hüququnu uzun illər ərzində şüurlu şəkildə məhdudlaşdırmışdır. İşğal dövründə həmin ərazilərdə təbii sərvətlərdən qanunsuz istifadə edilib, torpaqlar və su hövzələri çirkləndirilib. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur zonasında min hektarlarla meşə qırılıb, qiymətli ağac növləri məhv edilib, dağ-mədən sənayesində aparılan qanunsuz fəaliyyətlər nəticəsində torpaqların münbitliyi zəifləyib, kimyəvi çirklənmə yaranıb, Oxçuçay, Bəsitçay, Tərtərçay kimi çaylar ağır metallarla və kimyəvi tullantılarla çirklənib. **Biomüxtəlifliyin azalıb, nadir** flora və fauna növlərinin çoxu məhv olub və ya əraziləri tərk edib. Qanunsuz mədənlərdə nəzarətsiz proseslər havaya zərərli qazların atılmasına səbəb olub. Həmçinin həmin ərazilərdə mina və partlamamış hərbi sursatlar insan həyatı, həm də ekosistem üçün əsas təhlükə mənbəyidir.

Beynəlxalq səviyyədə ekoloji hüquqlar BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların sənədlərində təsbit olunmuşdur. Xüsusilə, "Ətraf mühit və inkişaf üzrə Rio Bəyannaməsi" ekoloji hüquqların qorunmasında dövlətlərin üzərinə mühüm öhdəliklər qoyur. Beynəlxalq ekoloji hüquqların inkişafı yalnız prinsiplərin müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də onların real həyatda tətbiqini təmin edən qlobal mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan da bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlıq edir, ekoloji layihələrə qoşulur və hüquqi islahatlar həyata keçirir. Bu baxımdan BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası çərçivəsində təşkil olunan Tərəflər Konfransı (COP) xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sammitlər dövlətlərin ekoloji siyasətlərini uzlaşdırmaq, yeni öhdəliklər qəbul etmək və insanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu beynəlxalq səviyyədə qorumaq üçün mühüm platformadır.

Xüsusilə, COP 29-un 2024-cü ildə Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın ekoloji hüquqların təmin olunması istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığa verdiyi önəmi göstərir. Sammitin ev sahibi kimi Azərbaycan bir tərəfdən bərpa olunan enerji layihələrini, "yaşıl enerji zonaları"nın yaradılmasını və ekoloji tarazlığın

qorunmasını təşviq edir, digər tərəfdən isə ekoloji hüquqların insan hüquqları ilə üzvi bağlılığını dünya ictimaiyyətinə nümayiş etdirir.

Coğrafi aspektdən yanaşdıqda, ekoloji hüquqlar insanların konkret məkan və təbii resurslarla bağlı həyat keyfiyyətinə təsir göstərir. İqlim dəyişikliyi, torpaq degradasiyası, su ehtiyatlarının azalması və transsərhəd ekoloji problemlər dövlətlərin sərhədlərini aşaraq qlobal məsələ halına gəlmişdir. Bu səbəbdən COP sammitləri həm regional, həm də qlobal səviyyədə ekoloji hüquqların həyata keçirilməsi üçün mühüm imkanlar yaradır.

Ekoloji hüquqların qorunması yalnız hüquqi dövlət prinsipləri çərçivəsində deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq müstəvisində mümkün olur. Rio Bəyannaməsi ilə qoyulan prinsiplərin COP 29 kimi beynəlxalq tədbirlər vasitəsilə praktik reallığa çevrilməsi, insanların sağlam və təhlükəsiz ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təminində mühüm addım hesab edilməlidir. Bu, hüquqi dövlət quruculuğunun beynəlxalq təcrübə ilə zənginləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, insan hüquqları və hüquqi dövlət prinsipləri coğrafi mühitlə sıx bağlıdır. Xüsusilə ekoloji hüquqlar insanların sağlam həyat tərzinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında hüquqi islahatların davam etdirilməsi, ekoloji maarifləndirmənin artırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində addımların gücləndirilməsi zəruridir. Bu tədbirlər həm hüquqi dövlətin möhkəmlənməsinə, həm də gələcək nəsillər üçün sağlam coğrafi mühitin qorunmasına xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995, son dəyişikliklərlə). Bakı: Qanun.
2. BMT. (1992). Ətraf mühit və inkişaf üzrə Rio Bəyannaməsi.
3. İsmayılov, F. (2018). Coğrafi mühit və insan sağlamlığı. Bakı: Elm.
4. Quliyev, R. (2019). Hüquqi dövlət və insan hüquqlarının təminatı. Bakı: Adil.
5. Məmmədov, E. (2021). Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsinin əsasları. Bakı: Təhsil.

Резюме

Права человека и верховенство права: географические аспекты экологических прав
Ахмедова Н.М.

Ключевые слова: Экологические права, Правовое государство, Права человека, Географические аспекты, Охрана окружающей среды, Конституция Азербайджана.

Всестороннее обеспечение прав человека и укрепление правового государства являются фундаментальными условиями устойчивого развития общества в современную эпоху. Конституция Азербайджанской Республики закрепляет право людей на здоровую окружающую среду, подчеркивая фундаментальную значимость экологических прав. В данной статье анализируется тесная взаимосвязь между экологическими правами, принципами правового государства и географической средой. Показано, что географические факторы (например, плотность промышленности, ограниченность водных ресурсов, последствия конфликтов) напрямую влияют на реализацию экологических прав.

Summary

Human rights and the rule of law: geographical aspects of ecological rights
Ahmadova N.M.

Keywords: Ecological rights, Rule of Law, Human rights, Geographical aspects, Environmental protection, Azerbaijan Constitution.

The comprehensive assurance of human rights and the strengthening of the rule of law are fundamental prerequisites for sustainable societal development in the modern era. The Constitution of the Republic of Azerbaijan enshrines the right to a healthy environment, emphasizing the fundamental importance of ecological rights. This article analyzes the close nexus between ecological rights, the principles of the rule of law, and the geographical environment. It is demonstrated that geographical factors (e.g., industrial density, limited water resources, conflict consequences) directly impact the realization of ecological rights.

HÜQUQİ DÖVLƏTİN FORMALAŞMASI PROSESİNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ ROLU

Ələsgərov Baxış İslam oğlu
ADPU-nun Ağcabədi filialı, Ağcabədi, Azərbaycan
elesgerovbaxis@gmail.com

***Açar sözlər:** İnsan hüquqları, hüquqi dövlət, azadlıq, qanunun aliliyi, sosial ədalət, beynəlxalq hüquq.*

Məqalədə qeyd olunur ki, insan hüquqları müasir dövrdə hüquqi dövlətin ideoloji və institusional əsaslarını formalaşdıran ən mühüm dəyərlər sistemidir. Hüquqi dövlətin məqsədi yalnız idarəetmədə qanunun aliliyini təmin etmək deyil, həm də insanın layiqli həyat və azadlıq hüququnu qorumaqdır.

Məqalədə həmçinin insan hüquqları anlayışının tarixi və fəlsəfi əsasları, hüquqi dövlət konsepsiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsi, beynəlxalq hüquqi mexanizmlər və Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlar təhlil olunur.

İnsan hüquqları və hüquqi dövlət anlayışları müasir dövrdə cəmiyyətin siyasi, hüquqi və sosial inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas dəyərlərdən biridir. Bu anlayışlar bir-birini tamamlayan, eyni zamanda dövlət-vətəndaş münasibətlərinin mahiyyətini müəyyən edən konseptual kateqoriyalardır. Tarixi baxımdan insan hüquqlarının ideyası qədim dövrlərdən formalaşmağa başlasa da, onun sistemli hüquqi mahiyyət qazanması yalnız Yeni dövrün siyasi və fəlsəfi düşüncəsində — xüsusilə də Maarifçilik dövründə mümkün olmuşdur. Məsələn, Con Lokkun “təbii hüquqlar” nəzəriyyəsi, Şarl Monteskye və Jan Jak Russo kimi mütəfəkkirlərin dövlət və azadlıq anlayışına gətirdiyi yeni baxışlar hüquqi dövlət ideyasının əsasını təşkil etmişdir.

Hüquqi dövlətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dövlətin fəaliyyəti qanunla məhdudlaşdırılır, hakimiyyətin bütün qolları — qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti — bir-birindən asılı olmayaraq, qarşılıqlı balans və nəzarət prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Bu cür dövlət modelində insan və vətəndaş hüquqları ali dəyər kimi qəbul olunur, dövlət orqanlarının əsas vəzifəsi isə bu hüquqları qorumaq və təmin etməkdir.

Müasir dövrdə global miqyasda baş verən demokratik transformasiyalar, rəqəmsallaşma, beynəlxalq hüquq münasibətlərinin genişlənməsi və informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi insan hüquqlarının qorunmasına yeni baxışların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Artıq dövlətlərin hüquqi sistemləri təkcə milli maraqlarla deyil, həm də beynəlxalq standartlarla uzlaşdırılmalıdır. Bu isə hüquqi dövlətin davamlı inkişafını və insan hüquqlarının effektiv təminatını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında da hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının müdafiəsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1990-cı illərin ortalarından etibarən qəbul edilən Konstitusiya, dövlət idarəçiliyi islahatları, məhkəmə-hüquq sisteminin yenilənməsi və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının formalaşması bu istiqamətdə mühüm mərhələlər olmuşdur. Bu proses Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə davam etdirilərək insan hüquqlarının qorunması, şəffaf idarəetmə və sosial ədalət prinsiplərinin gücləndirilməsi istiqamətində yeni mərhələyə keçmişdir.

Beləliklə, mövzunun aktuallığı həm global, həm də milli miqyasda hüquqi dövlət konsepsiyasının inkişafı və insan hüquqlarının təminatı məsələlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gəlir. Bu baxımdan tədqiqatın məqsədi — hüquqi dövlətin formalaşması prosesində insan hüquqlarının rolunu, beynəlxalq və milli mexanizmlər vasitəsilə onların qorunmasının əhəmiyyətini və bu istiqamətdə müasir yanaşmaları elmi əsaslarla təhlil etməkdir. [1, s.18].

XXI əsrin çağırışları – rəqəmsal transformasiya, sosial qeyri-bərabərlik, global miqrasiya və ekoloji problemlər – insan hüquqlarının qorunmasında yeni yanaşmaları tələb edir.

İnsan hüquqları anlayışı bəşəriyyətin sosial, siyasi və hüquqi inkişafının ən mühüm nəticələrindən biridir. Bu anlayış insanın doğuşdan malik olduğu təbii və ayrılmaz hüquqları ifadə edir. İnsan hüquqları insan şəxsiyyətinin, ləyaqətinin, azadlığının və təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi çıxış edir. Hüquq elminin əsas istiqamətlərindən biri olan bu anlayış həm də dövlətin legitimliyini müəyyən edən başlıca meyardır. Yəni dövlətin demokratikliyinin əsas göstəricisi onun insan hüquqlarını nə dərəcədə tanıması, qoruması və reallaşdırması ilə ölçülür.

İnsan hüquqlarının formalaşması çoxəsrlik tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İlk mərhələdə bu hüquqlar dini və əxlaqi dəyərlər səviyyəsində mövcud olmuş, lakin hüquqi məzmun daşımamışdır. Antik dövr filosofları – Aristotel, Sison və Platon – insanın təbii ədalətə və bərabərliyə malik olduğunu qeyd etmişlər. Orta əsrlərdə isə insan hüquqları daha çox dini təlimlərin təsiri altında formalaşmış, hüquq anlayışı teokratik çərçivədə izah edilmişdir.

Yeni dövrdə, xüsusilə XVI–XVIII əsrlərdə Avropada baş verən siyasi və fəlsəfi dəyişikliklər insan hüquqları konsepsiyasının hüquqi əsasda təsbitinə şərait yaratdı. İngiltərədə 1215-ci il “Azadlıqlar Xartiyası” (Magna Carta), 1689-cu il “Hüquqlar Billi”, Fransada isə 1789-cu il “İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamə” insan hüquqlarının dövlət qanunları səviyyəsində tanınmasının başlanğıcı oldu. Bu sənədlər dövlətin gücünü məhdudlaşdırmaqla yanaşı, fərdin azadlıq və ləyaqətini hüquqi cəhətdən təmin edən yeni siyasi mədəniyyət yaratdı.

XX əsrdə isə insan hüquqları anlayışı beynəlxalq səviyyədə hüquqi status qazandı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra qəbul edilən 1948-ci il “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi” bu sahədə dönüş nöqtəsi oldu. Bəyannamə insan hüquqlarını universal, bölünməz və hər kəs üçün bərabər elan etdi. Daha sonra qəbul edilən 1966-cı il “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt” və “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt” insan hüquqlarının beynəlxalq hüquq müstəvisində məcburi qüvvəyə malik mexanizmlərini yaratdı.

Müasir mərhələdə insan hüquqları konsepsiyası yalnız fərdi azadlıqların müdafiəsi ilə məhdudlaşmır. O, həm də sosial, iqtisadi, mədəni, ekoloji və informasiya hüquqları kimi yeni nəsil hüquqları əhatə edir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və süni intellektin sürətli inkişafı şəraitində insan hüquqlarının təminatı daha kompleks xarakter daşımağa başlamışdır. Bu baxımdan, hüquqi dövlətin əsas vəzifələrindən biri insan hüquqlarının qorunması mexanizmlərini müasir texnoloji və hüquqi tələblərə uyğunlaşdırmaqdır.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının tanınması və qorunması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir. 1995-ci il Konstitusiyası insan hüquqlarını dövlətin ali məqsədi kimi təsbit edir və 12-ci maddədə “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir” fikrini açıq şəkildə ifadə edir. Bununla yanaşı, ölkədə Ombudsman institutu, Konstitusiya Məhkəməsi, elektron ədliyyə sistemi kimi mexanizmlərin yaradılması hüquqi dövlət prinsiplərinin reallaşmasına xidmət edən mühüm addımlardır.

Nəticə etibarilə, insan hüquqları anlayışı həm universal bəşəri dəyər, həm də hüquqi dövlətin struktur əsasını təşkil edən fundamental prinsip kimi çıxış edir. Onun qorunması yalnız hüquqi mexanizmlərin deyil, həm də demokratik dəyərlərin, vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi mədəniyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır. [2, s.27].

İnsan hüquqları doğuşdan verilmiş və dövlət tərəfindən tanınan dəyərlərdir. Onların qorunması hüquqi dövlətin əsas vəzifəsidir.

Hüquqi dövlət insan hüquqlarının qorunmasını hüquqi və institusional mexanizmlərlə həyata keçirir.

Bu mexanizmlərə aşağıdakılar daxildir:

Konstitusional təminatlar – insan hüquqlarının əsas qanun səviyyəsində qorunması;

Məhkəmə müdafiəsi – hüquq pozuntularına qarşı ədalətli və müstəqil məhkəmə nəzarəti;

Qanunun aliliyi – dövlətin və vətəndaşların eyni hüquqi məsuliyyət daşması;

Ombudsman institutu – vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına qarşı müstəqil müdafiə orqanı.

Hüquqi dövlətin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, burada insan hüquqları hakimiyyətin mənbəyi və məqsədi kimi çıxış edir [3, s.44].

İnsan hüquqları anlayışının beynəlxalq hüquqi əsasları XX əsrin ortalarından formalaşmağa başlamışdır. Ən mühüm sənədlər:

BMT-nin İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi (1948);

Vətəndaş və Siyasi Hüquqlar Haqqında Pakt (1966);

İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Pakt (1966);

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (1950).

Bu sənədlər hüquqi dövlətlərin insan hüquqlarına münasibətində vahid beynəlxalq standartları müəyyən etmişdir [4, s.53].

Azərbaycan Respublikası da bu konvensiyaların əksəriyyətinə qoşularaq beynəlxalq hüquq normalarını milli qanunvericilik sisteminə inteqrasiya etmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra insan hüquqlarının təminatı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquqlarına geniş yer ayırır.

Konstitusiyanın II bölməsi “İnsan və vətəndaşın əsas hüquqları və azadlıqları” adlanır və 48 maddəni əhatə edir [5, s.21].

Əsas nailiyyətlər:

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) institutu yaradılmışdır;

2006-cı ildə Milli Fəaliyyət Planı qəbul edilmişdir;

2022-ci ildə “Azərbaycan 2030: sosial rifah və insan hüquqları” Strategiyası qəbul olunmuşdur.

Bu siyasət və proqramlar insan hüquqlarının müdafiəsini dövlət idarəçiliyinin prioritet istiqamətinə çevirmişdir [6, s.63].

Rəqəmsal dövrdə insan hüquqları anlayışı yeni istiqamətlər qazanır.

Sosial media, süni intellekt və məlumat texnologiyaları şəxsiyyətin rəqəmsal hüquqlarını gündəmə gətirmişdir:

Məlumatların məxfiliyi və şəxsi həyatın qorunması;

İnformasiya əldə etmək və paylaşmaq azadlığı;

Rəqəmsal bərabərlik və onlayn ədalət hüququ.

Bu tendensiyalar hüquqi dövlətlərin məsuliyyətini artırır, çünki vətəndaşların hüquqları artıq yalnız fiziki məkanda deyil, həm də virtual mühitdə qorunmalıdır [7, s.72].

İnsan hüquqlarının təminatı sosial ədalətin həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Sosial ədalət prinsipi iqtisadi bərabərliyin, gender bərabərliyinin və sosial müdafiənin təminatını ehtiva edir.

Hüquqi dövlət yalnız hüquqi mexanizmlərlə deyil, həm də sosial siyasətlə insan hüquqlarını müdafiə etməlidir [8, s.39].

Azərbaycan Respublikasında son illərdə sosial rifah proqramları, sosial sığorta islahatları və aztəminatlı qrupların müdafiəsi bu istiqamətdə mühüm nəticələr vermişdir.

İnsan hüquqları və hüquqi dövlət anlayışları bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan və cəmiyyətin demokratik inkişafının əsas göstəricilərindən hesab edilən iki mühüm konsepsiyadır. Hüquqi dövlətin formalaşması yalnız qanunların mövcudluğu ilə deyil, bu qanunların insan hüquq və azadlıqlarını təmin etməsi, qoruması və onların reallaşmasına şərait yaratması ilə ölçülür. Bu baxımdan hüquqi dövlətin ali məqsədi — insanın ləyaqətinin qorunması, onun təbii hüquqlarının tanınması və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin bu prinsiplər üzərində qurulmasıdır.

Müasir dövrdə insan hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq və milli səviyyədə yeni mexanizmlər vasitəsilə gücləndirilir. BMT, Avropa Şurası, ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlər milli qanunvericiliklərdə öz əksini tapır və dövlətlərin hüquqi məsuliyyətini müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasında da insan hüquqlarının təminatı və müdafiəsi istiqamətində həyata keçirilən islahatlar — Konstitusiyanın 12-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquqlarının ali dəyər kimi tanınması, Ombudsman institutunun yaradılması, elektron ədliyyə sisteminin formalaşması və məhkəmə islahatlarının aparılması kimi tədbirlər hüquqi dövlətin real təzahür formalarıdır.

Eyni zamanda, insan hüquqlarının təminatı yalnız hüquqi mexanizmlərlə məhdudlaşmır. Bu, həm də ictimai şəurun inkişafı, vətəndaş cəmiyyətinin fəallaşması, təhsilin və hüquqi maarifin genişlənməsi ilə birbaşa bağlıdır. Cəmiyyətin hüquqi mədəniyyəti yüksəldikcə, hüquqi dövlətin prinsipləri də daha dərinlən kök salır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, insan hüquqlarının qorunması və hüquqi dövlətin inkişafı paralel şəkildə möhkəmləndikcə, demokratik idarəetmə prinsipləri daha səmərəli işləyir, şəffaflıq, ədalət və məsuliyyət kimi dəyərlər cəmiyyətdə üstün mövqe tutur. Hüquqi dövlət ideyasının davamlı inkişafı üçün əsas şərt — insanın hüquq və azadlıqlarının hər bir qərarın mərkəzində dayanmasıdır. Bu isə həm dövlətin, həm də vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyətini tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev İ. Dövlət və insan hüquqları: hüquqi təhlil. Bakı: Qanun, 2021.
2. Həsənov R. İnsan hüquqları və onların müdafiə mexanizmləri. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2020.
3. Qasımov R. Hüquqi dövlət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2019.
4. United Nations. Universal Declaration of Human Rights. New York, 1948.
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, 1995.
6. Ombudsman Aparatı. İnsan hüquqları üzrə illik hesabat. Bakı, 2022.
7. OECD. Digital Rights and Governance Report. Paris, 2023.
8. Rawls J. Justice as Fairness: A Restatement. Harvard University Press, 2001.

Summary

The role of human rights in the process of forming a legal state

Alasgarov B.I.

Keywords: Human rights, rule of law, freedom, rule of law, social justice, international law.

The article notes that human rights are the most important system of values that form the ideological and institutional foundations of the rule of law in modern times. The goal of the rule of law is not only to ensure the rule of law in governance, but also to protect the right of a person to a decent life and freedom.

The article also analyzes the historical and philosophical foundations of the concept of human rights, their interaction with the concept of the rule of law, international legal mechanisms and the reforms carried out in this direction in the Republic of Azerbaijan.

Özet

Hukuk devletinin oluşum sürecinde insan haklarının rolü Aleskerov B.İ.

Anahtar: *Kelimeler: İnsan hakları, hukukun üstünlüğü, özgürlük, hukukun üstünlüğü, sosyal adalet, uluslararası hukuk.*

Makale, insan haklarının modern zamanlarda hukukun üstünlüğünün ideolojik ve kurumsal temellerini oluşturan en önemli değerler sistemi olduğunu belirtmektedir. Hukukun üstünlüğünün amacı, yalnızca yönetimde hukukun üstünlüğünü sağlamak değil, aynı zamanda kişinin insan onuruna yakışır bir yaşam ve özgürlük hakkını da korumaktır.

Makale ayrıca insan hakları kavramının tarihsel ve felsefi temellerini, hukukun üstünlüğü kavramıyla etkileşimini, uluslararası hukuk mekanizmalarını ve Azərbaycan Cumhuriyeti'nde bu doğrultuda gerçekleştirilen reformları da analiz etmektedir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI - DÖVLƏTİN ALİ HÜQUQİ QANUNUDUR

Həsənova Əminə Ağamoğlan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

amina.gasanova5@mail.ru

Açar sözlər: *Konstitusiya, referendum, hüquqi dövlət, insan hüquqları və azadlıqları*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq referendumu ilə qəbul edilmiş ölkənin əsas qanunudur. Ən yüksək hüquqi hüquqi qüvvəyə malikdir. Konstitusiya xalqın suverenliyi prinsipini möhkəmləndirir, ona görə xalq birbaşa referendum və seçkilər, habelə dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə mövcud olan yeganə güc mənbəyidir. Bu, demokratik dövlətin əsas prinsipidir, bütün sürüşmələrin xalqdan gəlməsini və ona cavabdeh olmasını təmin edir. Konstitusiyamızın əsas məqsədlərindən biri iqtisadiyyatın sərbəst inkişafı, hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, onun sosial müdafiəsidir. Azərbaycan Konstitusiyası milli dəyərdir, Dövlət sistemimizin qorunmasında və möhkəmlənməsində müstəsna rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qəbul edildiyi dövr üçün ən mükəmməl əsas qanunlardan biri sayılır. Bu sənəd demokratik dövlətlərin təcrübəsində öz təsdiqini tapmış bir çox ümumbəşəri dəyərləri və dövlətin, eləcə də cəmiyyətin təşkilinə dair əsas prinsipləri özündə birləşdirir.

Konstitusiya ölkənin bütün sahələrində – sosial-iqtisadi, siyasi və ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərin hüquqi əsasını təşkil edir. Əsas qanun kimi o, cəmiyyətin ən mühüm ictimai münasibətlərini tənzimləyir, dövlət hakimiyyətinin təşkili prinsiplərini müəyyənləşdirir və ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik sənəd kimi çıxış edir.

Bu sənəd həm də ölkədə siyasi sabitliyin, milli həmrəyliyin və ictimai barışıqın təminatçısı rolunu oynayır. Konstitusiya hüquq sisteminə, dövlət idarəçiliyinə və hüquqi düşüncə tərzinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Müasir sivil cəmiyyətin formalaşma istiqamətləri də burada öz əksini tapmışdır.

Konstitusiyada hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olmasına xidmət edən ideyalar və dəyərlər təsbit olunub. Burada insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, dövlət müstəqilliyinin, suverenliyin və ərazi bütövlüyünün qorunması kimi əsas prinsiplər qeyd edilir. Eyni zamanda, vətəndaşların layiqli həyat şəraiti və ümumbəşəri dəyərlərə sadıqlıq Konstitusiyanın əsas məqsədlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir.

1918-ci ildə Azərbaycan xalqı tarixində ilk dəfə demokratik əsaslarla dövlət qurmağa nail olmuşdur. Lakin həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Konstitusiya qəbul edə bilməmişdi. Sonrakı 70 il ərzində üç fərqli konstitusiya qəbul edilsə də, onlar daha çox mövcud siyasi rejimin ideologiyasını əks

etdirirdi. Müstəqillik əldə edildikdən sonra isə xalqın iradəsini, milli dəyərləri və demokratik prinsipləri özündə əks etdirən yeni Konstitusiyaya hazırlanmış və 1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmişdir. [1]

Bu sənədin hazırlanması üçün 1995-ci ildə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə xüsusi komissiya yaradılmış, sənəd layihəsi ictimai müzakirəyə təqdim edilmişdir. Ulu Öndər qeyd etmişdi ki, “Konstitusiyaya ilk növbədə xalqla dövlət arasında olan münasibətləri əks etdirməli, hakimiyyət bölgüsü xalqın iradəsinə əsaslanmalıdır. Dövlət xalq üçün olmalı, xalq isə dövlətin dayacağı kimi çıxış etməlidir.”[2]

Yeni Konstitusiyaya hüquqi dövlətin əsas prinsiplərini, hakimiyyət bölgüsünü, insan hüquq və azadlıqlarının təminatını özündə birləşdirmişdir. Onun qəbulundan sonra ölkədə məhkəmə-hüquq sistemində islahatlar aparılmış, üçpilləli məhkəmə sistemi yaradılmış, Konstitusiyaya Məhkəməsinin statusu müəyyən edilmişdir. [3]

Yerli özünüidarə orqanlarının – bələdiyyələrin hüquqi əsası da Konstitusiyada təsbit olunmuşdur. Əsas qanunun təxminən üçdə biri insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuşdur ki, bu da dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi həmin hüquqların qorunmasını müəyyən edir.[4]

Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusion statusu da ayrıca fəsilə öz əksini tapmış və bu, 1998-ci ildə qəbul edilən Naxçıvan MR Konstitusiyasına hüquqi zəmin yaratmışdır.[5]

Zaman keçdikcə ölkənin sosial, iqtisadi və siyasi reallıqları dəyişdiyi üçün Konstitusiyanın bəzi müddəalarının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Bu məqsədlə 2002, 2009 və 2016-cı illərdə ümumxalq referendumları keçirilmiş və mühüm dəyişikliklər qəbul edilmişdir.[6]

12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyaya Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğunu təmin edən əsas hüquqi sənəd olmuşdur.

2025-ci ilin “Konstitusiyaya və Suverenlik ili” elan edilməsi haqqında Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam, Konstitusiyanın qəbulunun 30 illiyi və dövlət müstəqilliyinin bərpasının 34-cü ildönümü ilə bağlıdır. Bu qərar Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı şəh., 12 noyabr 1995-ci il 2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 26 sentyabr 2016-cı il tarixində keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendunda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklər
3. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Bakı şəh., 10 iyun 1997-ci il No 310 -İQ
4. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Bakı şəh., 02 iyul 1999-cu il No 698-Q
5. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusion hüquqi statusunun təsdiq edilməsi haqqında “ Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Bakı şəh., 29 dekabr 1998-cı il No 503 İQK
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklərin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncam Bakı şəh., 26 sentyabr 2016-cı il

Резюме

Конституция Азербайджанской Республики - высший правовой закон государства Гасанова А.А.

Ключевые слова: Конституция, референдум, правовое государство, права и свобода граждан

Конституция Азербайджанской Республики - это основной закон страны, принятый всенародным референдумом 12 ноября 1995 году. Она обладает высшей юридической силой. Конституция закрепляет принцип суверенитета народа, согласно которому народ является единственным источником власти, осуществляя ее непосредственно через референдумы и выборы, а также через органы государственной власти и местного самоуправления. Это ключевой принцип демократического государства, гарантирующий, что вся власть исходит от народа и ему подотчетна.

Одной из основных целей нашей Конституции является свободное развитие экономики, обеспечение достойного уровня жизни каждого гражданина, его социальная защита. Конституция Азербайджана является национальной ценностью, играет исключительную роль в защите и укреплении нашей государственной системы.

Summary
Constitution of the Republic of Azerbaijan-the supreme legal Law of the state
Hasanova A.A.

Keywords: *Constitution, referendum, rule of law, human rights and freedoms*

The Constitution of the Republic of Azerbaijan is the fundamental law of the country, adopted by a nationwide referendum on November 12, 1995. It holds the highest legal authority. The Constitution enshrines the principle of popular sovereignty, according to which the people are the sole source of power, exercising it directly through referendums and elections, as well as through state authorities and local self-government bodies. This is a key principle of a democratic state, ensuring that all power derives from the people and is accountable to them.

One of the main objectives of our Constitution is the free development of the economy and the provision of a decent standard of living and social protection for every citizen. The Constitution of Azerbaijan is a national value and plays an exceptional role in safeguarding and strengthening our state system.

**AZƏRBAYCANIN MADDİ-MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN MÜHAFİZƏSİNİN
KONSTITUSİON TƏMİNATI**

Hüseynova Səba Ramiz qızı,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
sabahuseynova08@gmail.com

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Maddi-mədəniyyət abidələri, Konstitusiya, Qanunlar, Arxeoloji irsin mühafizəsi.*

1993-cü ildə xalqın təkidi və o dövrün siyasi rəhbərliyinin dəvəti ilə Respublikada yenidən hakimiyyətə gələn Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və yüksək siyasi və tarixi biliyi nəticəsində Azərbaycanda yeni era başladı. Ulu Öndər hakimiyyətə təkrar qayıtdıqdan sonra ölkənin bir çox sahələri kimi, elm və təhsil sahəsində də sabitlik hökm sürdü, elmi tədqiqatların aparılması və arxeoloji ekspedisiyaların yenidən bərpa edilərək fəaliyyət göstərməsi üçün hər bir şərait yaradıldı. Bu sahədə böyük islahatlar keçirən Ümummilli lider, arxeologiya və etnoqrafiya elmləri sahəsində də mühüm qərarlar və sərəncamlar imzalayaraq, bu sahənin inkişafına münbit şərait yaratdı. O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının alimləri və elmi işçiləri ilə görüşü zamanı onları yeni tədqiqatlara həvəsləndirərək, onların qarşısına Azərbaycan tarixinin yenidən, hərtərəfli və obyektiv yazılması, tarixi həqiqətlərin bərpası kimi mühüm vəzifələr qoydu. Bu sahədə atılan ən mühüm addım maddi-mədəniyyət abidələrinin qorunmasının Konstitusiya ilə təminatı oldu [1, s.6].

Heydər Əliyev müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda dövlətçiliyin əsaslarının yaradılması, ölkəmizə xarici müdaxilələrin son qoyulması, respublikamızı daxildən parçalamağa çalışan qüvvələrin qarşısının alınması, bir sözlə Azərbaycanı tam məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmək uğrunda gərgin mübarizədən qalib çıxdı. Müstəqilliyimizin siyasi, iqtisadi və hərbi dayaqları möhkəmləndikcə respublikamızda elm, təhsil və mədəniyyət sahələri də yüksələn xətt üzrə inkişafa başladı. [2, s.5-8].

Ümumiyyətlə, Ulu Öndərin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə xalqımızın çoxəsrlik tarixi irsinin öyrənilməsi, bu irsinin mühafizəsi və təbliğ olunması istiqamətində fundamental tədbirlər görülmüş, bir çox yerli və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələr hazırlanaraq həyata keçirilmişdir. Müstəqil respublikaya rəhbərliyi dövründə isə bu sahə xüsusi qayğı və diqqətdə olmuş, dövlətin prioritet məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Məhz onun dövründə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bu sahənin formalaşması və inkişafı üçün münbit şərait yaranmış, qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır. Müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasının müəllifi və təşəbbüskarı olan Ulu Öndər Konstitusiyamızda da bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmiş və Konstitusiyanın 77-ci maddəsində tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasının hər bir vətəndaşın müqəddəs borcu olduğunu vurğulamışdır. 1995-ci ilin 12 noyabrında referendum yolu ilə qəbul olunmuş və həmin ayın 27-də qüvvəyə minmiş Müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında qeyd olunur ki, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Burada ölkə vətəndaşlarının ölkənin tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunmasına məsuliyyətlə, tarixi irsimizə hörmətlə yanaşmalı olduğu bir daha qeyd edilmişdir. Konstitusiyada tarixi və

mədəniyyət abidələrinin qorunması və ondan istifadə edilməsi, onların təbliği ilə bağlı mühüm məsələlər öz izahlı və ətraflı əksini tapmışdır [3, s.147].

Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə 1998-ci ildə qəbul edilmiş “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda da abidələrin mühafizəsinə dövlət təminatı verilmiş, bu abidələrin əhəmiyyət dərəcəsi, tədqiqi və qorunması ilə əlaqədar mühüm müddəalar öz əksini tapmışdır. Bəhs olunan Qanunda tarixi abidələrin qorunması istiqamətində siyasi partiya və təşkilatlar, ictimai qurumlar, cəmiyyətlər, hüquqi və fiziki şəxslərin üzərinə mühüm vəzifələr qoyulmuş və bildirilmişdir ki, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması hər bir vətəndaşın borcudur [4, s.191].

Ulu Öndər özünün bütün siyasi fəaliyyət dönməndə daim ölkə alimlərinin, ziyalıların, gənc tədqiqatçıların əməyini yüksək qiymətləndirilmiş, vaxtaşırı olaraq onlarla görüşlər keçirmiş, onların sosial-iqtisadi problemlərini dinləmiş və həll olunmasına dair tapşırıqlar vermişdir. İstər 1993-cü ilin 21 sentyabrında keçirilən belə bir görüşdə, istər 21 sentyabr 1993-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında ziyalılarla keçirilən görüşdə, istər 1995-ci il 27 may tarixində Respublika Sarayında təntənəli şəkildə keçirilən Respublika günü münasibəti ilə etdiyi möhtəşəm çıxışında, istərsə də 31 yanvar 1997-ci ildə Prezident sarayında AMEA-nın rəhbərliyi və şəxsi heyəti ilə keçirilən təntənəli görüşdə bunu görmək mümkündür. Bütün bu görüşlərdə Heydər Əliyev tariximizin yenidən tədqiq edilərək yazılmasının vacibliyini bildirərək tariximizin hər bir dövrünü xüsusilə dəyərləndirirdi. [5, s.1].

Heydər Əliyev hər dəfə öz nitqlərində bildirirdi ki, bütün elmlərin öyrənilməsi vacibdir. Lakin hər bir vətəndaşın hələ yeniyetməlikdən başlayaraq öz vətəninin tarixini, tarixi mədəni irsini öyrənməsi xüsusilə vacibdir. O, təkcə ölkəmizin tarixinin deyil, eləcə də, mədəniyyətimizin, elmimizin, ədəbiyyatımızın və digər elm sahələrinin tarixinin də öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayırdı.

Ulu Öndərin tarixçilər, bütövlükdə elm adamları qarşısında qoyduğu vəzifələr əslində elm qarşısında qoyulmuş hər dövr üçün əsas bir proqram sənədidir və onun icrası hər birimizin borcudur.

XX əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısından etibarən qeyd olunan istiqamətdə Ulu Öndərin şəxsi təşəbbüsü və bir başa rəhbərliyi ilə ölkəmizin maddi-mədəni irsinin öyrənilməsi, mühafizəsi və elmi tədqiqatların aparılması istiqamətində mühüm olan hüquqi baza formalaşdırılmış, hüquqi normativ aktlar qəbul edilmişdir ki, bu da tariximizin inkişafı istiqamətində olduqca böyük əhəmiyyətə malik idi. Heydər Əliyevin imzaladığı 1998-ci il 10 aprel tarixli “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” və 1999-cu il 20 oktyabr tarixli “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” Avropa Konvensiyasına Azərbaycan Respublikasının qoşulması barədə” olan respublika qanunları mühüm əhəmiyyət kəsb edən hüquqi normativ sənədlərdir. Bəhs olunan qanunlarda tarixi abidələrin mühafizəsi, tədqiqatların aparılması, abidələrdən istifadə edilməsinin hüquqi şərh verilmiş və bunların dövləti əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Həmçinin, erməni vandalları tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdəki tarixi abidələrin vəziyyətinin nəzarətdə saxlanılması, bu barədə beynəlxalq təşkilatlar önündə məsələlərin qaldırılması məsələsinin zəruriliyi xüsusilə qeyd edilmişdir [6,281].

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.A. Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiya elminin Heydər Əliyev erası. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı: Elm, 2004, 336 səh.
2. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri: Heydər Əliyev (biblioqrafiya). Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı: 2018. 340 səh.
3. Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində (sənədlər və materiallar). AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. İki cild. II cild. Bakı, Turxan 2013. 611 səh.
4. Heydər Əliyev və mədəniyyət (müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar). Üç cild, I cild, 1969-1982, 1993-1996), Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2008. 524 səh.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycanda elm və təhsil. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi, 31 yanvar 1997-ci il. “Heydər Əliyev İrsi. Beynəlxalq Elektron Kitabxana”. Oçerk. 22 yanvar 2018-ci il. Lib.aliyevheritage.org.<https://lib.aliyevheritage.org...>
6. Şəfiyeva Ə. Akademik Tarix və Düşünce dergisi. Araştırma mekalesi. Heydər Əliyev İrsində Müasir Azərbaycan Tarixinin Dəyərləndirilməsi. 25.08.2023. 281 səh.

Summary

Constitutional guarantee of the protection of material and cultural monuments of Azerbaijan.

Huseynova S.R.

Keywords: Heydar Aliyev, Material and cultural monuments, Constitution, Laws, Protection of archaeological heritage.

As a result of the foresight and high political and historical knowledge of the National Leader Heydar Aliyev, who returned to power in the Republic in 1993 at the insistence of the people and the invitation of the political leadership of that time, a new era began in Azerbaijan. After the Great Leader returned to power again, stability reigned in the field of science and education, as in many other areas of the country, and every condition was created for the conduct of scientific research and the resumption and operation of archaeological expeditions. Carrying out major reforms in this field, the National Leader also signed important decisions and orders in the field of archeology and ethnography, creating fertile conditions for the development of this field. During his meeting with scientists and academics of the Azerbaijan Academy of Sciences, he encouraged them to undertake new research and set them important tasks such as rewriting the history of Azerbaijan in a comprehensive and objective manner and restoring historical truths. The most important step taken in this area was the constitutional guarantee of the protection of material and cultural monuments [1, p.6].

Резюме

Конституционная гарантия защиты материальных и культурных памятников Азербайджана. Гусейнова С.Р.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Материальные и культурные памятники, Конституция, Законы, Охрана археологического наследия.

Благодаря дальновидности и высоким политическим и историческим познаниям общенационального лидера Гейдара Алиева, вернувшегося к власти в республике в 1993 году по настоянию народа и приглашению тогдашнего политического руководства, в Азербайджане началась новая эпоха. После возвращения Великого лидера к власти, как и во многих других сферах страны, в сфере науки и образования воцарилась стабильность, были созданы все условия для проведения научных исследований и возобновления работы археологических экспедиций. Проводя масштабные реформы в этой области, общенациональный лидер также подписал важные постановления и распоряжения в области археологии и этнографии, создав благоприятные условия для развития этой области. В ходе встречи с учёными и академиками Академии наук Азербайджана он призвал их к новым исследованиям и поставил перед ними важные задачи, такие как всестороннее и объективное переписывание истории Азербайджана и восстановление исторической истины. Важнейшим шагом в этом направлении стало конституционное закрепление защиты материальных и культурных памятников [1, с.6].

ŞƏXSİYYƏT VƏ CƏMİYYƏTİN HÜQUQ MƏDƏNİYYƏTİ

Qəniyev Telman Xanış oğlu

Qəniyeva Afaq Abdul qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

tqeniye71@gmail.com

Açaq sözlər: hüquq, mədəniyyət, şəxsiyyət, cəmiyyət, maarifləndirmə

Hüquq mədəniyyəti anlayışı öz etimologiyası baxımından hüquq nəzəriyyəsi və fəlsəfəsi sahəsi ilə əlaqələndirilir və ilk növbədə bu fenomen hüquqi aspektlərinə yönəldilərək intellektual səviyyədə hüquq mədəniyyəti kimi hüquqi biliklərdə ifadə olunur. Burada emosional səviyyədə, qanunun effektivliyinə və onun tənzimləmə imkanlarına inam və ona hörmətlə yanaşmağı da qeyd etmək olar. Buna görə də, görünür ki, cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti cəmiyyətin hüquqi həyatının konkret tarixi mərhələdə milli və beynəlxalq hüquqi inkişafı ilə şərtlənən, onun əldə edilmiş hüquqi maarifləndirmə səviyyəsində, hüquqi aktların təkmilləşdirilməsində, hüquqi və hüquq-mühafizə fəaliyyətində, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının hüquqi müdafiəsinin təmin edilməsində, ümumi qaydada qanunun və ictimai inkişafa müsbət təsir göstərən keyfiyyət vəziyyəti kimi müəyyən edilə bilər.

Hər hansı bir mədəni əhəmiyyətli hadisənin öyrənilməsi bu və ya digər şəkildə ümumi “mədəniyyət” anlayışının dərk edilməsinə əsaslanır. Mədəniyyət termininin həm bütün cəmiyyətin, onun tarixinin xüsusi vəziyyətini xarakterizə etmək, həm də bir dövrün, insanların və ya ayrı-ayrı sosial qrupların mədəniyyətini təsvir etmək üçün istifadə edilməsi ilə izah edilə bilər. Bu konsepsiya həm cəmiyyətin həyatının konkret sahələrini məsələn, mənəvi, siyasi, hüquqi və s. baxımdan inkişafını xarakterizə edir.

Eyni zamanda, istənilən konkret sosial sferadan məsələn, iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni, hərbi və digərlərindən asılı olaraq mədəniyyətin qeyd olunan cəhətləri özünəməxsus məzmun və spesifiklik əldə edir. Bu baxımdan mədəniyyət ənənəvi olaraq müxtəlif növlərə bölünür ki, onların arasında hüquq mədəniyyəti son vaxtlar ictimai inkişafa təsirinə görə xüsusi yer tutur.

Hüquq mədəniyyəti cəmiyyətin və şəxsiyyətin (fərdin) hüquqi həyat səviyyəsinin keyfiyyət göstəricisidir, hüquqi biliklərin, hüquqi dəyərlərin, qanuni davranışın və inkişaf etmiş hüquqi fəaliyyətin məcmusunu təmsil edir. Onun strukturuna qanunun aliliyini və vətəndaş fəaliyyətini birlikdə təmin edən hüquq şüuru, hüquq normaları (qanunları), hüquq institutları, hüquq-mühafizə fəaliyyəti, habelə hüquq qaydası və hüquq münasibətləri daxildir.

Bundan əlavə hüquq mədəniyyəti ilə bağlı elmi ədəbiyyatlardakı təhlillərə əsasən “mədəniyyət” anlayışının özü kimi müxtəlif yanaşmaları ortaya qoyur. Belə olduğu halda ilk növbədə, təhlil apararı müəlliflərinin qarşıya qoyduğu məqsədlərin fərqliliyi, həmçinin konkret konsepsiyaların müvafiq tərifini verən ümumi “mədəniyyət” konsepsiyasının tədqiqində uyğun olan konkret yanaşmanın seçilməsi ilə bağlıdır.

Hüquq mədəniyyəti cəmiyyət mədəniyyətinin tədricən, ardıcıl sosial inkişafın, ardıcıl nəsillərin birgə əməyinin yaratdığı bir hissəsidir. Müasir elmdə hüquq mədəniyyətinin mahiyyəti və onun ictimai inkişafdakı yeri ilə bağlı müxtəlif fikirlər formalaşmışdır: onu hüququn alt sistemlərindən birinin elementi kimi, məsələn, hüquqi şüurun və ya hüquq təhsilinin tərkib hissəsi kimi tanımaqdan tutmuş, hüquq mədəniyyətini hüquq sistemi ilə eyniləşdirməyə qədər. Hüquq tərbiyəsinin səmərəliliyi onun əxlaq normalarının tələblərinə nə dərəcədə əsaslanmasından çox asılıdır. Buna misal olaraq vətəndaşların hüquq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onların hər hansı qanun və qayda pozuntularına dözümsüzlük tərbiyəsi və s.

Hüquq mədəniyyətinə aksioloji baxımdan yanaşsaq görərik ki, hüquq nəzəriyyəsində əksər müəlliflər hüquqi mədəniyyətin öyrənilməsinə məhz aksioloji yanaşma mövqeyindən gətirirlər. Bu baxımdan hüquqşünas N.L.Qranat hüquq mədəniyyətini aksioloji yanaşma mövqeyindən təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, o, ümumi mədəniyyətin bir növüdür, hüquqi realıqla əlaqəli mədəni və maddi dəyərləri özündə cəmləşdirir [2. s.3].

Tədqiqatçılar tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəticəsində konkret cəmiyyətin mədəni xüsusiyyətlərini, onun müəyyən tarixi mərhələdə dövlət-hüquqi inkişafında üzləşdiyi problemləri və s. vurğulayan müxtəlif yanaşmaları üzə çıxır. Məhz bu baxımdan da hüquq elmləri dokrotu V.P.Salnikov və M.V.Salnikov hüquqi mədəniyyəti mürəkkəb, çoxşaxəli fenomen kimi səciyyələndirirlər ki, həm orta mədəni dəyərlərin, həm də milli köklərin, tarixi yaddaşın, adət və ənənələrin mövcudluğu nəzərdə tutur. [3. s.14].

Hüquq mədəniyyəti yalnız ictimai tərəqqinin ümumi kontekstində tam başa düşülə bilər, çünki həqiqi hüquq mədəniyyəti keçmiş tarixdən ən yaxşılardan davamlılığı olmadan və indiki dövrdə fəaliyyətinin perspektiv əhəmiyyəti olmadan yararsızdır. Hər ikisi olmasa, A.P.Semitkonun qeyd etdiyi kimi, bu kateqoriyanın mənası zəifləyir və bütün nəzəri və praktiki dəyərini itirir [4. s.112].

Hüquq mədəniyyətinin hüquq münasibətlərinin subyektlərinə münasibətdə cəmiyyətin hüquq sferasında müəyyənləşdirilən səviyyəsini və xarakterini əks etdirən bir fenomen kimi dərk edilməsi şəxsiyyətin (fərdin) hüquq mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün əlavə imkanlar açır. Fərdin hüquq mədəniyyəti onun hüquqi inkişafının dərəcəsini və xarakterini, hüquqi davranışını, həyat tərzini, hüquq sferasında davranış norma və standartlarını əks etdirir. Bu, şəxsin qanuna hörmətli münasibəti, bütün həyat vəziyyətlərində onun hərəkətlərinin qanuniliyini təmin edən hüquq normalarının məzmunu haqqında kifayət qədər hüquqi şüurunun olması ilə xarakterizə olunan mülkiyyətdir.

Hüquq mədəniyyətini insan və onun fəaliyyəti olmadan, bu fəaliyyətin müəyyənləşdirici istiqaməti və qabaqcıl təfəkkür olmadan təsvir etmək mümkün deyil. Bu, görünür, bir çox elmi araşdırmaların şəxsiyyətin hüquq mədəniyyəti probleminə həsr olunmasını izah edir. Bir sıra müəlliflər fərdin hüquq mədəniyyətini cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinə münasibətdə nəzərdən keçirərək, bu münasibətin xüsusi ilə ümuminin qarşılıqlı əlaqəsi olduğunu qeyd edirlər. Eyni zamanda vurğulanır ki, onların məzmunu müxtəlifdir, çünki şəxsi hüquqi mədəniyyət həmişə emosionaldır.

Onu da qeyd etmək ki, şəxsi hüquqi mədəniyyətin ictimai hüquqi mədəniyyətin formalaşmasında konkret fəaliyyətdə təzahür edən yaradıcı və istiqamətləndirici qüvvə kimi çıxış etməsini heç də bütün tədqiqatçılar qeyd etmir. Çünki əvvəlcə bir şəxs şəxsiyyət kimi inkişafı və formalaşması prosesində mövcud fəaliyyət üsullarını, habelə əvvəlki nəsillər tərəfindən müəyyən edilmiş norma və davranış nümunələrini mənimsəyir. Konkret mikromühitdə sınımış hüquqi ənənələr və adətlər insanda nəyin sosial dəyərli, bəyənilən və dözülməz olduğu haqqında müəyyən təsvirlər formalaşdırır.

Şəxsiyyətin hüquq mədəniyyəti və cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti vahid strukturlaşma prosesində sinxron şəkildə dəyişir. Buna görə də hüquqi sosial məkanın strukturlaşdırılması prosesinin zəruri komponenti hüquqi şəxsin xüsusi növünün formalaşmasıdır. Şəxsiyyətin sosiallaşması üçün optimal sosial-

hüquqi mühitdir, çünki o, vətəndaşı öz hüquqlarını və digər sosial qarşılıqlı əlaqə subyektlərinin hüquqlarını qorumaq və müdafiə etmək üçün aktiv hüquqi fəaliyyətə cəlb edir.

Beləliklə, "cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti" anlayışı üzə çıxmış olur və bu barədə müasir elmi fikirlər bir-biri ilə əlaqəli iki prosesin gedişatında inkişaf etdirilən dəyərləri əhatə etməlidir: müəyyən bir dövlətin və onun vətəndaşlarının həm ümumi tarixi-mədəni, həm də spesifik tarixi-hüquqi inkişafının xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən daxili və dövlətlərarası əməkdaşlığın müxtəlif sahələrində qlobal integrasiya prosesləri kimi şərtləndirilir.

Hüquq elmləri doktoru A.İ.Zemlin qeyd edir ki, "Cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti hüquqi reallığın bütün müsbət komponentlərinin faktiki fəaliyyətində məcmusudur. O, hüquqi fikrin, hüquq texnikasının və hüquq praktikasının bütün nailiyyətlərini özündə cəmləşdirir" [5, s.26].

Qeyd edək ki, fərdin hüquq mədəniyyətini cəmiyyətin hüquqi inkişafı üçün mütərəqqi əhəmiyyət kəsb edən və son nəticədə onu təmin edən, onun hüquq sferasında sosial rolların yerinə yetirilməsi üzrə şüurlu qanuni fəaliyyətində ifadə olunan, cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti ilə şərtlənən, fərdin mütərəqqi hüquqi inkişafının dərəcəsi və xarakteri kimi müəyyən etməyə imkan verir.

Hüquq mədəniyyəti bir tərəfdən, o, fərdin cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin bütün nailiyyətlərini mənimsəməsinin dərinliyində və deməli, onun idrak qabiliyyətlərinin, "hüquqi potensialının" məcmusunda özünü göstərir; digər tərəfdən, bu potensialın gündəlik fəaliyyətdə reallaşdırılması kimi, öyrənilənlərdən konkret hüquqi əhəmiyyətli situasiyalarda səmərəli istifadə edilməsini qeyd edir.

Beləliklə, fərdin hüquqi cəhətdən düzgün fəaliyyət subyekti kimi praktiki şəraitə adekvat inkişaf ölçüsü şəxsiyyətin hüquq mədəniyyətinin mahiyyətini təşkil edir. O, konkret şəxsin cəmiyyətin üzvü, yaradıcı və transformasiya fəaliyyətinin subyekti kimi inkişaf prosesini və səviyyəsini, onun mahiyyət etibarlı ilə cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti konsepsiyasını təşkil edən hüquq münasibətlərinin məcmusunu mənimsəməsinin ölçüsünü əks etdirir. Bu, ayrılmaz vəhdət təşkil edən bu sosial hadisələrin qarşılıqlı təsirinin dialektikasıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həmidov E.N. Hüquqa uyğun davranışın formalaşması // Qanun, 2015, №4, səh. 33-46.
2. Granat N. L. Hüquqi şüur və hüquq mədəniyyəti // Hüquqşünas. 1998. s.2-8.
3. Salnikov V. P., Salnikov M. V. Hüquq mədəniyyəti və hüquqi ənənə və onların anlaşılmasında kateqoriyalı əlaqəsi // Hüquqi dövlət: nəzəriyyə və təcrübə. 2014. s.13-19.
4. Semitko A.P. Rus hüquq mədəniyyəti: mifoloji və sosial-iqtisadi mənşələr və ilkin şərtlər // Dövlət və Qanun. 1992. s.108-113.
5. Zemlin A.I. R.F. Silahlı Qüvvələrinin hüquqi mədəniyyəti: dərs vəsaiti. M., Hərbi Universitet, 2000. 166 s.

Summary Personality and legal culture of society Ganiyev T.Kh., Qaniyeva A.A.

Key words: law, culture, personality, society, awareness

The concept of "legal culture" is etymologically connected with the field of legal theory and philosophy and is expressed, first of all, in such legal knowledge as legal culture, focusing on the legal aspects of this phenomenon. At the emotional level, one can also note the belief in the effectiveness of law and its regulatory capabilities, as well as a respectful attitude towards it. Therefore, it seems that the legal culture of a society can be defined as a qualitative state of affairs, conditioned by the national and international legal development of the legal life of a society at a specific historical stage, the level of legal education achieved by it, the improvement of legal acts, legal and law enforcement activities, ensuring the legal protection of the rights and freedoms of the individual and, in general, having a positive impact on law and social development.

Резюме Правовая культура личности и общества Ганиев Т.Х., Ганиева А.А.

Ключевые слова: право, культура, личность, общество, осознанность

Понятие «правовая культура» этимологически связано с областью теории права и философии и выражается, прежде всего, в таких правовых знаниях, как правовая культура, фокусирующихся на правовых аспектах данного феномена. На эмоциональном уровне можно отметить также веру в

эффективность права и его регулятивные возможности, а также уважительное отношение к нему. Поэтому представляется, что правовую культуру общества можно определить как качественное состояние дел, обусловленное национальным и международно-правовым развитием правовой жизни общества на конкретном историческом этапе, достигнутым им уровнем правового просвещения, совершенствованием правовых актов, правовой и правоохранительной деятельности, обеспечивающей правовую защиту прав и свобод личности и в целом оказывающее положительное влияние на право и общественное развитие.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ, İSLAHATLAR VƏ HÜQUQİ DÖVLƏTİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ

Məmmədova Aytən Səlim qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan,

aytan.mammadova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, islahatlar, hüquqi dövlət, rəqəmsallaşma, şəffaflıq.*

Məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşması, iqtisadi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, eləcə də hüquqi dövlət konsepsiyasının reallaşdırılması prosesi geniş şəkildə araşdırılır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə sabit idarəetmə modelinin qurulması, konstitusion əsasların möhkəmləndirilməsi və dövlət strukturlarının modernləşdirilməsi əsas istiqamətlər kimi göstərilir. Müasir dövrdə rəqəmsal idarəçilik, şəffaflıq, ictimai iştirakçılıq və qanunun aliliyi prinsiplərinin tətbiqi hüquqi dövlətin tam formalaşması üçün prioritet hesab olunur.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə ölkədə yeni ictimai-siyasi sistemin formalaşması mərhələsi başlandı. Müstəqillik yalnız siyasi suverenliyi deyil, həm də yeni dövlət idarəçiliyi modelinin qurulması, iqtisadi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsi kimi fundamental məsələləri gündəmə gətirdi. SSRİ idarəetmə mexanizmlərindən uzaqlaşaraq demokratik və hüquqi dövlət prinsiplərinə əsaslanan idarəçilik modelinin yaradılması, postsovet keçid dövründə Azərbaycan üçün mühüm strateji vəzifə idi. Bu dövrdə dövlət idarəçiliyinin əsas məqsədi milli maraqlara söykənən müasir, şəffaf və hüquqa əsaslanan sistemin formalaşdırılması olmuşdur. Həmçinin, dövlət idarəçiliyində qərarların qəbulunun institusional əsaslara söykənməsi, qanunun aliliyinin təmin edilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı kimi istiqamətlər ön plana çəkilmişdir.

Müstəqilliyin ilk illərində dövlət idarəçiliyi sisteminin qarşısında duran əsas çətinliklərdən biri keçmiş sovet idarəetmə təcrübəsindən irsən qalmış mərkəzləşmiş, inzibati-amirlik mexanizmlərinin yeni şəraitə uyğunlaşdırılması idi. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə siyasi qeyri-sabitlik, Qarabağ münaqişəsi, iqtisadi tənəzzül və sosial böhran dövlət idarəçiliyi sisteminin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərirdi. 1993-cü ildən etibarən ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə idarəetmə sistemində sabitlik və ardıcılıq təmin edildi.

Yeni Konstitusiyanın (1995) qəbul edilməsi dövlət hakimiyyətinin bölgüsünü – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətlərinin müstəqilliyini – hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirdi. Bu sənəd hüquqi dövlətin əsasını qoymaqla yanaşı, dövlət idarəçiliyinin demokratik prinsiplər üzərində qurulmasına imkan yaratdı. Dövlət idarəçiliyində Prezident İnstitutu mühüm rol oynadı. Prezident respublikasının siyasi sistemində həm daxili, həm də xarici siyasətin başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirən əsas mərkəz kimi fəaliyyət göstərdi. Bununla yanaşı, icra hakimiyyəti orqanlarının səmərəli fəaliyyəti üçün struktur islahatları aparıldı, nazirliklərin funksiyaları yenidən müəyyənləşdirildi, yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri tənzimləndi.

Eyni zamanda, idarəetmə sisteminin institusional əsasları beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə inkişaf etdirilməyə başlandı. Məsələn, Avropa Şurasının “Yerli Özünüidarəetmə Xartiyası”na qoşulmaqla Azərbaycan idarəçilikdə subsidiarlıq prinsipini qəbul etdi. Bu, qərarların mərkəzdən çox yerlərdə qəbuluna şərait yaratdı və yerli icra hakimiyyətlərinin məsuliyyətini artırdı.

Müstəqillik dövründə idarəçilik islahatları iqtisadi islahatlarla paralel şəkildə həyata keçirildi. Xüsusilə 1990-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsi və bazar münasibətlərinə keçid prosesi dövlət idarəçiliyi sistemində yeni yanaşmalar tələb edirdi. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası və sonrakı “Azərbaycan 2030” strateji sənədləri idarəçilikdə innovativ və rəqəmsal mexanizmlərin tətbiqini prioritetə çevirdi.

Elektron hökumət layihəsi, ASAN Xidmət mərkəzlərinin yaradılması, şəffaflığın artırılması və korrupsiya ilə mübarizə sahəsində atılan addımlar müasir idarəetmə modelinə keçidin real göstəriciləri oldu. Dövlət idarəçiliyində islahatların əsas istiqamətlərindən biri də kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi idi. Dövlət qulluqçularının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyin qəbul edilməsi, şəffaf seçmə mexanizmlərinin tətbiqi, xidmət etikas və məsuliyyət prinsipinin gücləndirilməsi idarəçiliyin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərdi.

Bundan əlavə, idarəetmə islahatları iqtisadi idarəetmə ilə paralel aparılaraq dövlətin makroiqtisadi sabitliyini təmin etməyə yönəldi. “SOCAR”, “Azərenerji”, “Azərsu” kimi strateji dövlət şirkətlərində korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi, hesabatlılıq və şəffaflıq tələblərinin artırılması iqtisadi idarəetmənin müasirləşməsinə imkan yaratdı.

Hüquqi dövlətin qurulması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş əsas məqsədlərdən biridir. Hüquqi dövlət konsepsiyası qanunun aliliyini, hakimiyyət bölgüsünü və insan hüquq və azadlıqlarının təminatını özündə birləşdirir. 1990-cı illərin sonlarından etibarən məhkəmə-hüquq islahatlarının həyata keçirilməsi hüquqi dövlətin möhkəmlənməsinə xidmət etdi. Yeni Məhkəmə-Hüquq Şurasının yaradılması, məhkəmələrin üç pilləli sistemdə təşkili, hüquq müstəqilliyinin gücləndirilməsi bu istiqamətdə əsas addımlar idi. Hüquqi dövlətin inkişafında beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə integrasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Azərbaycan Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına qoşularaq milli hüquq sistemini beynəlxalq hüquqi standartlarla uzlaşdırdı. Bu, insan hüquqlarının qorunması və hüquqi məsuliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm dönüş nöqtəsi idi. Lakin müasir mərhələdə bir sıra problemlər mövcudluğunu qoruyur.

Bunlara məhkəmələrin iş yükünün çoxluğu, bəzi hallarda qərarların icrasında ləngimələr, inzibati idarəçiliyin bəzən mərkəzləşmiş xarakter daşması və ictimai nəzarət mexanizmlərinin tam formalaşmaması daxildir. Hüquqi dövlətin tam formalaşması üçün vətəndaş cəmiyyətinin rolu, QHT-lərin və medianın fəaliyyəti daha da gücləndirilməlidir.

Son illərdə “Rəqəmsal idarəçilik”, “Dövlət xidmətlərinin optimallaşdırılması” və “Açıq hökumət təşəbbüsü” kimi proqramlar idarəçiliyin çevikliyini artırmağa yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikasında “Dövlət idarəçiliyi sahəsində strateji yol xəritəsi”nin qəbul edilməsi, dövlət sektorunda səmərəliliyin yüksəldilməsi və qərarvermə prosesində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi kimi məsələlər bu istiqamətdə yeni mərhələnin başlanğıcını göstərir.

Gələcəkdə rəqəmsal idarəçilik sahəsində süni intellekt və “ağıllı idarəetmə” alqoritmlərinin tətbiqi dövlət qərarlarının daha operativ və məlumat əsaslı qəbuluna şərait yaradacaq. Bu, həm vətəndaş məmnunluğunun, həm də dövlət resurslarının səmərəli istifadəsinin təmin edilməsinə imkan verəcək.

Hüquqi dövlətin tam formalaşması üçün əsas prioritetlər – qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə sistemində şəffaflığın artırılması, korrupsiya risklərinin azaldılması və ictimai iştirakçılığın gücləndirilməsi olmalıdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyi sahəsində həyata keçirilən islahatlar ölkənin demokratik, hüquqi və sosial dövlət kimi formalaşmasının əsasını qoymuşdur. 1990-cı illərin siyasi və iqtisadi böhranlarından keçərək, idarəçilikdə institusional sabitliyin təmin olunması, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və hüquqi dövlət konsepsiyasının möhkəmləndirilməsi mühüm nailiyyətlərdəndir. Hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə idarəçiliyin innovativ, şəffaf və hesabatlı mexanizmlərlə idarə olunmasını təmin etmək, hüquqi dövlət prinsiplərini bütün sahələrdə reallaşdırmaqdır. Dövlətin səmərəli idarəçiliyi və qanunun aliliyi Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm dayacağı kimi qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə R. Dövlət idarəçiliyi və hüquqi dövlət: nəzəri və praktik aspektlər. Bakı, 2020.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
3. Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyi sahəsində islahatların strateji yol xəritəsi. Bakı, 2016.
4. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 2012.
5. Heydər Əliyev Fondu. Azərbaycanın dövlət quruculuğu siyasəti. Bakı, 2015.

Summary
Problems of public administration, reforms and formation of a legal state in the period of independence
Mammadova A.S.

Keywords: *public administration, reforms, rule of law, digitalization, transparency.*

This article provides an in-depth analysis of the formation of Azerbaijan's public administration system following the restoration of independence, highlighting the implementation of economic and legal reforms and the consolidation of the rule-of-law concept. It emphasizes Heydar Aliyev's crucial role in restoring political stability, strengthening constitutional foundations, and modernizing state institutions. In the contemporary stage, the focus shifts to digital governance, transparency, civic engagement, and the supremacy of law as essential pillars for establishing an effective, democratic, and sustainable state governance system.

Резюме
Государственное управление в период независимости, реформы и проблемы формирования правового государства
Мамедова А.С.

Ключевые слова: *государственное управление, реформы, правовое государство, цифровизация, прозрачность.*

В статье подробно анализируется процесс формирования системы государственного управления в Азербайджане после восстановления независимости, проведение экономических и правовых реформ, а также становление концепции правового государства. Особое внимание уделено роли Гейдара Алиева в обеспечении политической стабильности, укреплении конституционных основ и модернизации государственных институтов. В современный период акцент делается на цифровом управлении, прозрачности, общественном участии и верховенстве закона как ключевых элементах построения эффективного и устойчивого государства.

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANDA HÜQUQİ DÖVLƏTİN BANİSİDİR

Mikaylova Fəridə Mürşüd qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, Azərbaycan
huseynovrovsen763@gmail.com

Açar sözlər: *müəffər, suverenlik, çağdaş, ümummilli, lider, münaqişə, dövlətçilik, konstitusiya*

Məqalədə göstərilir ki, 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsini, xalqın birliyinin təmin olunmasını, ictimai-siyasi sabitliyin yaradılmasını hüquqi dövlət quruculuğunun prioritet strategiyası kimi müəyyənləşdirilmişdi. Nəticədə 1994-cü ilin mayında cəbhədə atəşkəs elan olunmuş, Bışkek protokolu imzalanmış, həmin ilin sentyabrında «Əsrin müqaviləsi» adlanan Kontrakt bağlanmışdır.

Həmçinin məqalədə qeyd edilir ki, ümumilli liderin formalaşdırdığı siyasət bu gün çağdaş Azərbaycanda Prezident, müəffər Ali Baş Komandan İlham Heydər oğlu Əliyev tərəfindən böyük uğurla davam etdirilir.

XX əsrin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi Ümummilli Lider Heydər Əliyev dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir. O, həm təhsil sahəsindəki fəaliyyəti, həm də bəşəriyyətin dəyər meyarlarına uyğun liderliyi ilə seçilən tarixi şəxsiyyətdir. Azərbaycanın müstəqil, demokratik və bəşəri dəyərlərə sadıq dövlət kimi inkişafı, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə onun hakimiyyətə qayıdışında öz əksini tapmışdır.

Bu qayıdış yalnız Heydər Əliyevin həyatı üçün deyil, eyni zamanda Azərbaycan tarixində də dönüş nöqtəsi, strateji əhəmiyyətli mərhələ olmuşdur. Onun hakimiyyətə gəlməsi xalqın itirilmiş inamını bərpa etdi, sabaha və gələcəyə ümid yaratdı. Ümummilli Lider "Mən buraya vəzifə üçün gəlməmişəm, bu yükü yalnız xalqın ən çətin dövründə xidmət etmək məqsədilə çiynimə götürmüşəm" sözləri ilə ömrünün sonrakı hissəsini Azərbaycan xalqına xidmətə həsr etdiyini göstərmişdir. Beləliklə, 1993-cü ilin iyun ayında

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin liderliyi ilə parçalanmaq və müstəqilliyini itirmək kimi ciddi fəlakətdən xilas oldu.

Hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev dövlətçilik strategiyasının prioritetlərini müəyyən edərək Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, xalqın birliyinin təmin olunması, ictimai-siyasi sabitliyin qorunması və iqtisadi dirçəliş üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini əsas məqsəd kimi götürdü.

Həmin dövrdə prioritet məsələlərdən biri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gedişinə təsir göstərə biləcək qəti addımların atılması idi. Ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaq və daxili sabitliyi təmin etmək üçün Milli Ordunun döyüş qabiliyyəti gücləndirildi, genişmiqyaslı müdafiə tədbirləri həyata keçirildi və döyüşçülərin ruh yüksəkliyi sayəsində düşməyə qarşı bir sıra uğurlu hərbi əməliyyatlar icra olundu.

Bu şəraitdə beynəlxalq təsir vasitəsilə tərəflər 1994-cü ilin mayında Bişkekdə atəşkəs sazişini imzaladılar ki, bu, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə mühüm töhfə verdi. Atəşkəs rejimi Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudluğunu qoruması və sonrakı inkişafı üçün əsas hüquqi və siyasi baza rolunu oynadı.

Heydər Əliyevin ölkə iqtisadiyyatında köklü dönüş yaratmış və Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırmış yeni neft strategiyası məhz 1994-cü ilin mayında əldə olunan atəşkəsdən sonra reallaşdırılmağa başlandı. Sentyabr ayında dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə imzalanan və «Əsrin müqaviləsi» kimi tanınan ilk neft kontraktı Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyətli tarixi hadisə oldu.

Buna baxmayaraq, müstəqil dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və sosial-iqtisadi inkişafın əsaslarının qoyulması bəzi daxili və xarici qüvvələrin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişinə yönəlmiş silahlı cəhdlər müstəqilliyin sınaqdan keçdiyi növbəti mərhələ oldu. Ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi və xalqın ona olan etimadı nəticəsində bu cəhdlər uğursuzluğa düşər edildi, ölkədə hakimiyyətin zor və silah vasitəsilə ələ keçirilməsi təcrübəsinə birdəfəlik son qoyuldu.

Böyük öndər əmin idi ki, demokratik dəyərlərə sadıq, azadlıq, haqq və ədalətin bərqərar olduğu bir dövlət qurmaq istəyən hər bir xalq üçün Konstitusiya – Əsas Qanun – ali hüquqi fundamentdir. Siyasi, iqtisadi və hüquqi sistemin köklü şəkildə dəyişdiyi bir dövrdə Konstitusiyanın rolu xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur, çünki o, dövlətin demokratik prinsiplər əsasında qurulmasının təminatçısıdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan və ümumxalq müzakirəsinə təqdim edilən Konstitusiya layihəsi 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən referendum vasitəsilə – ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edildi. Bu sənəd Azərbaycan üçün mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyır, insan və vətəndaş hüquqlarının təmin olunmasını və hüquqi dövlət prinsiplərinin möhkəm əsaslarının qoyulmasını təmin edərək vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna güclü təkan verdi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bəşəriyyətin uzun illər ərzində formalaşdırdığı mütərəqqi dəyərlər, fundamental hüquq və azadlıqlar öz əksini tapmışdır. Müasir dövlət quruculuğunun hüquqi əsaslarının yaradılması, dövlətçilik təsisatlarının və cəmiyyət modelinin formalaşması ilə Azərbaycanın müstəqilliyi möhkəmlənmiş, dönməz xarakter qazanmışdır. Konstitusiya dövlətin tarixində hakimiyyət bölgüsü prinsiplərini, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunun hüquqi əsaslarını müəyyən etmişdir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət kimi insan hüquqlarının üstünlüyünü və hakimiyyət bölgüsünü ölkənin inkişaf strategiyasının prioriteti kimi qəbul etdi.

1998-ci il fevralın 10-da Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ölüm cəzası ləğv edildi. Bu tarixi addım humanizm, şəxsiyyətə hörmət və insan hüquqlarına bağlılıq prinsipləri əsasında, dərin elmi təhlil, hüquqi düşüncə və dünya təcrübəsinə əsaslanaraq həyata keçirildi və gələcək nəsillər üçün misilsiz töhfə oldu. Ölüm cəzasının ləğvi Azərbaycanın hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu yolunda irəlilədiyini bir daha təsdiqlədi.

Böyük öndər Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərliyi dövründə dövlət quruculuğu sahəsində, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində mühüm addımlar atılmış, eyni zamanda sülh və sabitlik şəraitində də əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən Heydər Əliyevin strateji proqramında sosial müdafiənin gücləndirilməsi prioritet vəzifə kimi müəyyən olunmuş, bu, onun fəaliyyətinin əsas məqsədini təşkil etmişdir.

Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dövlət siyasəti bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl və uğurla davam etdirilir. Son 20 ildən artıq dövrdə Prezident İ. Əliyevin elmi əsaslara söykənən və məqsədyönlü iqtisadi siyasəti nəticəsində ölkəmiz əhəmiyyətli uğurlar qazanmışdır. Qlobal maliyyə böhranlarının hökm sürdüyü bir vaxtda Azərbaycan iqtisadi inkişaf sürəti ilə beynəlxalq səviyyədə fərqlənir. Ölkəmiz mötəbər beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir; 2024-cü ildə Azərbaycan COP–29 tədbirini uğurla təşkil etmişdir.

Azərbaycan dövlətçiliyinin ən böyük uğurlarından biri ərazi bütövlüyünün və suverenliyin bərpasıdır. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 2020-ci ildə 44 günlük Vətən Müharibəsi və 2023-cü ilin sentyabrında aparılan antiterror əməliyyatı nəticəsində işğal altında olan torpaqlarımız azad edilmişdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində bərpa və yenidənqurma işləri sürətlə davam edir; Böyük Qayıdış proqramı mərhələli şəkildə həyata keçirilir.

Xalqımız ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi varisi, strateji düşüncəyə malik, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını dərinlən bilən, qalib sərkərdə və müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Heydər oğlu Əliyevin ətrafında sıx birləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
2. Xalqa bağışlanan ömür, VI kitab. Bakı, 2004
3. Şəxsiyyətin qüdrəti. Bakı, 2012.

Summary

Heydar Aliyev is the founder of the legal state in Azerbaijan Mikayilova F.M.

Keywords: *victorious, sovereignty, contemporary, nationwide, leader, conflict, statehood, constitution*

The article shows that Heydar Aliyev, who returned to power in 1993, defined strengthening the independence of Azerbaijan, ensuring the unity of the people, and creating socio-political stability as the priority strategy of building a legal state. As a result, a ceasefire was declared on the front in May 1994, the Bishkek Protocol was signed, and in September of that year the so-called "Contract of the Century" was concluded. The article also notes that the policy formulated by the national leader is being continued with great success in modern Azerbaijan today by the President, the victorious Supreme Commander-in-Chief İlham Heydar oğlu Aliyev.

Özet

Haydar Aliyev - Azərbaycan'da hukuk devletin kurucusu Mikailova F.M.

Anahtar kelimeler: *muzaffer, egemenlik, çağdaş, ülke çapında, lider, çatışma, devlet olma, anayasa*

Makale, 1993 yılında iktidara geri dönen Haydar Aliyev'in, Azərbaycan'ın bağımsızlığını gücləndirmeyi, halkın birliğini sağlamayı və sosyo-politik istikrarı sağlamayı bir hukuk devleti inşasının öncelikli stratejisi olarak belirlediğini ortaya koyuyor. Sonuç olarak, Mayıs 1994'te cephede ateşkes ilan edildi, Bişkek Protokolü imzalandı ve aynı yılın Eylül ayında "Asrın Anlaşması" olarak adlandırılan anlaşma imzalandı. Makalede ayrıca, ulusal liderin ortaya koyduğu politikanın, bugün modern Azərbaycan'da Cumhurbaşkanı, muzaffer Başkomutan İlham Haydar oğlu Aliyev tarafından büyük bir başarıyla sürdürüldüğü belirtiliyor.

AZƏRBAYCANDA HÜQUQİ DÖVLƏTÇİLİK VƏ MƏHKƏMƏ-HÜQUQ İSLAHATLARININ ROLU

Vəliyeva Dürdanə Mübariz qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

durdana.veliyeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: *hüquq, konstitusiya, cəmiyyət, məhkəmə, qanun*

Müasir tələblərə cavab verən peşəkar şəkildə təşkil edilmiş dövlət ittihamının müdafiəsi prokurorluğun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu fəaliyyət yalnız dövlətin cəza siyasətinin prinsiplərini həyata keçirməklə kifayətlənmir, həm də məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxsləri maddi və prosessual hüquq normalarının pozulması nəticəsində meydana çıxan məhkəmə səhvlərindən qoruyan mühüm mexanizm rolunu oynayır. Bu baxımdan, Fərmanın müvafiq bəndinin icrası prokurorluq institutunun daha da təkmilləşdirilməsinə, fəaliyyətinin müasirləşdirilməsinə və inkişafına təkan verəcəkdir.

Müasir dövrdə hüquqi dövlət anlayışı cəmiyyətin qanunlara əsaslanan idarəetmə sistemini ifadə edir. Belə bir dövlətin qurulmasının əsas məqsədi vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qorumaq, dövlət idarəçiliyində isə qanunun aliliyini təmin etməkdir. Hüquqi dövlət həm dövlət hakimiyyətinin, həm də vətəndaşların fəaliyyətini hüquq normaları çərçivəsində tənzimləyən bir sistem kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hüquqi dövlətin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Müstəqil dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri demokratik idarəetməyə keçid və hüquqi islahatların həyata keçirilməsi olmuşdur. Bu islahatların ən mühüm tərkib hissələrindən biri isə məhkəmə-hüquq sisteminin yenilənməsi və müstəqilliyinin gücləndirilməsidir.

Hüquqi dövlətin tam şəkildə formalaşması üçün bir sıra əsas prinsiplərin həyata keçirilməsi zəruridir. Əvvəla, dövlətin və cəmiyyətin bütün sahələrinin hüquq normaları ilə tənzimlənməsi təmin edilməli, heç bir şəxs və ya qurum qanundan üstün olmamalıdır. İkincisi, hakimiyyət bölgüsü prinsipi tətbiq olunmalı, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətləri bir-birindən müstəqil fəaliyyət göstərməlidir. Bundan əlavə, hakimlərin müstəqilliyi və onların hər hansı siyasi və ya şəxsi təsirdən azad qərar qəbul etməsi vacibdir.

Hüquqi dövlətdə bütün vətəndaşlar qanun qarşısında bərabər sayılır və eyni hüquq və məsuliyyət daşıyırlar. İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi qəbul olunur və bu istiqamətdə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi dövlətin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətin və cəmiyyətin bütün sahələri qanunlarla tənzimlənilir və heç bir şəxs və ya qurum qanundan üstün mövqeyə malik olmur. Belə bir sistemdə hakimiyyətin üç qolu — qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətləri — müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və bir-birinin üzərində qarşılıqlı nəzarət funksiyasını həyata keçirirlər.

Hakimlərin müstəqilliyi hüquqi dövlətin ayrılmaz hissəsidir. Onlar öz qərarlarını yalnız qanun və vicdan əsasında qəbul etməli, hər hansı siyasi və ya şəxsi təsirdən kənarda qalmalıdır. Bundan başqa, hüquqi dövlətdə bütün vətəndaşlar qanun qarşısında bərabər hüquq və məsuliyyət daşıyır. Dövlətin əsas vəzifəsi isə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, onların müdafiəsinin etibarlı mexanizmlərlə qorunmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlətin təməl prinsipləri 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya ilə rəsmiləşdirilmişdir. Əsas Qanun ölkədə qanunun aliliyini təmin edən hüquqi baza rolunu oynayır. Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqları geniş şəkildə əks olunmuş, onların məhkəmə vasitəsilə müdafiəsi hüquqi təminata alınmışdır. Eyni zamanda, sənəddə hakimiyyət bölgüsü, qanunvericiliyin üstünlüyü və məhkəmələrin müstəqilliyi kimi prinsiplər açıq şəkildə təsbit edilmişdir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan beynəlxalq hüquqi sistemə inteqrasiya istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Dövlətin BMT, ATƏT, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının genişlənməsi bu prosesin mühüm tərkib hissəsidir. Xüsusilə, 2001-ci ildə Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul olunması, ölkədə hüquqi islahatların dərinləşməsinə, insan hüquqlarının qorunması sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqinə ciddi təkan vermişdir.

Son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları nəticəsində bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Məhkəmə sisteminin fəaliyyəti getdikcə daha şəffaf və səmərəli hala gətirilmiş, vətəndaşların ədalət mühakiməsinə çıxış imkanları genişlənməmişdir.

Bu islahatlar nəticəsində bir sıra mühüm nailiyyətlər müşahidə olunur:

- Məhkəmə qərarlarının icrasında şəffaflıq, obyektivlik və operativlik yüksəlib;
- Vətəndaşların məhkəmələrə müraciət imkanları sadələşdirilib, elektron xidmətlər sayəsində ədalət mühakiməsinə çıxış daha rahat olub;
- Cəmiyyətin hüquqi maariflənməsi səviyyəsi artıb və vətəndaşlar öz hüquqlarını qorumaqda daha fəal mövqe tutmağa başlayıblar;
- Hakimlərin fəaliyyətində şəffaflıq təmin edilib, korrupsiya ilə mübarizə tədbirləri gücləndirilib;
- Sahibkarlıq və investisiya mühitinin hüquqi təminatı təkmilləşdirilib, bu da ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərib.

Bu proseslər hüquqi dövlət quruculuğunun əsas məqsədlərinə — qanunun aliliyinin təmin edilməsinə, insan hüquqlarının müdafiəsinə və ədalətli məhkəmə sisteminin formalaşmasına xidmət edir. Azərbaycanda həyata keçirilən hüquqi islahatlar həm cəmiyyətin demokratik inkişafını dəstəkləyir, həm də vətəndaşların dövlətə olan etimadını artırır. Eyni zamanda, bu addımlar ölkənin beynəlxalq aləmdə hüquqi dövlət kimi nüfuzunun yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Gələcək mərhələdə hüquqi dövlətin dayanıqlı inkişafı üçün islahatların dərinləşdirilməsi, hüquqi institutların fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi və əhəlinin hüquqi biliklərinin artırılması mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə davamlı fəaliyyət ölkənin sosial-siyasi sabitliyini qorumağa və hüququn aliliyini təmin etməyə xidmət edəcəkdir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, dünya dövlətlərinin inkişafında islahatlar həlledici rol oynayır. Hər bir ölkə tərəqqiyə məhz cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən dəyişikliklər sayəsində nail olub. Elmi ədəbiyyatda “islahat” anlayışı, adətən, mövcud quruluşu dağıtmadan, lakin onun fəaliyyətini təkmilləşdirən dəyişiklik kimi izah olunur. İstənilən islahatın səmərəliliyi isə onun nə dərəcədə aktual, məqsədyönlü və ictimai tələblərə cavab verən xarakter daşmasından asılıdır.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qovuşduğu strateji bir coğrafiyada yerləşən Azərbaycan qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik xalqdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində ölkəmiz siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə mühüm dəyişikliklərə və islahatlara şahidlik etmişdir. Bu yeniliklərin hər biri Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına, milli kimliyinin formalaşmasına və cəmiyyətin tərəqqisinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu baxımdan mühüm mərhələ hesab olunur. Cəmi 23 ay mövcud olsa da, Cümhuriyyət demokratik dövlət quruculuğu, təhsil, ordu, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində dərin islahatlar həyata keçirmişdi. Lakin bu proseslər sovet işğalı ilə yarımçıq qalmışdır.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra Azərbaycan xalqı yenidən müstəqilliyini bərpa etdi və bu dövrdə ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlət idarəçiliyi, hüquq sistemi və iqtisadi sahələrdə genişmiqyaslı islahatlara başlanıldı. Yeni dövrdə həyata keçirilən dəyişikliklər müasir dövlətçiliyin əsas prinsiplərinə — qanunun aliliyi, insan və vətəndaş hüquqlarının təminatı, demokratik idarəetmə və beynəlxalq aləmə inteqrasiya kimi dəyərlərə əsaslanırdı.

1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilən müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası bu islahatların hüquqi təməlini formalaşdırdı. Həmin sənədin qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasında hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlət quruculuğunun yeni mərhələsinə başlanıldı. Bu hadisə həm milli dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsi, həm də müasir hüquqi cəmiyyətin formalaşması istiqamətində dönüş nöqtəsi oldu.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda həyata keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl hüquqi islahatlar ölkənin qanunvericilik sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına zəmin yaratmışdır. Konstitusiyada təsbit olunmuş əsas prinsiplərə uyğun olaraq son illərdə bir sıra fundamental qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlara “Cinayət Məcəlləsi”, “Cinayət Prosesual Məcəlləsi”, “Prokurorluq haqqında” və “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanunlar daxildir. Bu sənədlər hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində şəffaflıq və qanunçuluğun təmin olunmasına xidmət etmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 8 iyun 2000-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” Fərmanı ölkədə korrupsiyaya qarşı sistemli və qətiyyətli mübarizənin əsasını qoydu. Bu sənəd təkcə cinayətkarlığa qarşı mübarizə tədbiri kimi deyil, həm də dövlət idarəçiliyində şəffaflığın artırılması istiqamətində mühüm siyasi qərar kimi dəyərləndirilir.

Ümummilli liderin müəyyənləşdirdiyi bu siyasi kurs hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Onun rəhbərliyi altında ölkədə qanunvericilik beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış, hüquqi sistemin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan bu məqsədlə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiya əleyhinə Konvensiyasına, həmçinin Avropa Şurasının korrupsiya ilə bağlı cinayət və mülki məsuliyyət haqqında Konvensiyalarına qoşulmuşdur.

Korrupsiya ilə mübarizənin effektivliyini artırmaq məqsədilə 13 yanvar 2004-cü ildə “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanun korrupsiya ilə əlaqədar hüquq pozuntularının aşkarlanması, qarşısının alınması, nəticələrinin aradan qaldırılması və sosial ədalətin bərpa edilməsini hədəfləyir. Eyni zamanda, vəzifəli şəxslərin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, dövlət orqanlarına peşəkar kadrların cəlb olunması və vətəndaşların dövlətə olan etimadının möhkəmləndirilməsi bu qanunun əsas məqsədlərindəndir.

Bu istiqamətdə görülmə tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda hüquqi dövlət prinsiplərinin möhkəmlənməsi, idarəetmədə şəffaflığın artırılması və hüquq sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, Azərbaycanda son illərdə ictimai-siyasi həyatın bütün istiqamətlərində, o cümlədən məhkəmə-hüquq sahəsində islahatlar ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir. Bu dəyişikliklər hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə əsaslanaraq vətəndaşların ədalət mühakiməsinə çıxış imkanlarını genişləndirməyə yönəlmişdir. Ədalət sisteminin daha səmərəli fəaliyyəti üçün dövlət səviyyəsində mühüm addımlar atılmış və zəruri institusional tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış bir sıra mühüm sənədlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 19 yanvar 2006-cı il tarixli “Məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilməsi haqqında”, 17 avqust 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikası məhkəmələri hakimlərinin sayının artırılması və məhkəmələrin ərazi yurisdiksiyasının müəyyən edilməsi haqqında” və 22 iyun 2010-cu il tarixli “Məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər və müvafiq qanunlara dəyişikliklər edilməsi haqqında” fərmanlar bu sahədə aparılan islahatların hüquqi əsasını təşkil etmişdir.

Sözügedən fərmanların icrası nəticəsində ölkədə məhkəmələrin fəaliyyətinin səmərəliliyi artırılmış, vətəndaşların məhkəmələrə çıxış imkanları genişləndirilmişdir. Bölgələrdə hüquq institutlarının inkişafını təmin etmək məqsədilə regional apellyasiya və ağır cinayətlər məhkəmələri yaradılmış, ədalət mühakiməsinin bölgələr üzrə bərabər paylanması təmin edilmişdir.

Bundan əlavə, dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində pozulmuş hüquqların bərpası məqsədilə inzibati ədliyyə sistemi formalaşdırılmış və bu çərçivədə yeni inzibati məhkəmələr fəaliyyətə başlamışdır. Bu dəyişikliklər məhkəmə sisteminin daha şəffaf, səmərəli və müasir tələblərə uyğun şəkildə inkişafına güclü təkan vermişdir.

Azərbaycanda məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində korrupsiyaya qarşı mübarizə və qanun pozuntularının qarşısının alınması əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, vətəndaşların narazılığına səbəb olan neqativ hallar və qanunsuz fəaliyyətə yol verən hakimlərin məsuliyyətə cəlb olunması, məhkəmə sistemindən uzaqlaşdırılması istiqamətində ardıcıl addımlar atılmaqdadır. Bu, məhkəmə sistemində şəffaflıq, ədalət və peşəkarlıq prinsiplərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 3 aprel 2019-cu il tarixli “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Fərmanı bu istiqamətdə aparılan işlərin davamlılığını təmin edən mühüm siyasi sənəd kimi qiymətləndirilir. Həmin fərman məhkəmə-hüquq sisteminin daha da modernləşdirilməsi, onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və cəmiyyətin ədalət mühakiməsinə olan etimadının gücləndirilməsi məqsədini daşıyır.

Bu strateji sənədin imzalanması bir tərəfdən məhkəmələrə müraciət imkanlarının genişləndirilməsi, ədalət mühakiməsində şəffaflığın artırılması, məhkəmə icraatının operativliyinin və effektivliyinin yüksəldilməsi, məhkəmə qərarlarının vaxtında icrasının təmin edilməsi, həmçinin süründürməçilik və digər neqativ halların qarşısının alınması məqsədlərinə xidmət edir. Digər tərəfdən isə bu Fərman dövlət başçısının 10 fevral 2017-ci il tarixli “Cinayət-hüquq siyasətinin humanistləşdirilməsi və cinayətlərin dekriminallaşdırılması haqqında” Sərəncamında nəzərdə tutulan kompleks qanunvericilik və institusional islahatların yeni mərhələyə keçidinə təkan vermişdir.

Sözügedən 13 bənddən ibarət Fərmanın təhlili göstərir ki, onun icrası gələcəkdə ölkənin məhkəmə-hüquq sisteminin keyfiyyətə yenilənməsinə, ədalət mühakiməsinin daha çevik və şəffaf şəkildə həyata keçirilməsinə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin daha etibarlı təminatına gətirib çıxaracaq.

Bunun bariz nümunəsi kimi qeyd edilə bilər ki, həmin normativ-hüquqi sənədin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan müddələrin icrası, bir tərəfdən, ictimai təhlükəlilik səviyyəsi nisbətən aşağı olan cinayətlərin dekriminallaşdırılmasını təmin etməklə, ölkənin cinayət-hüquqi tənzimləmə və cəza siyasətinin humanistləşdirilməsinə, yəni daha liberal yanaşmanın formalaşmasına səbəb olacaqdır. Digər tərəfdən isə bu dəyişikliklər dövlətin və cəmiyyətin nüfuzuna zərər vura biləcək ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə qarşı sərt və prinsiplə müvafiq qorunmasına, beləliklə də məhkəmə-hüquq sisteminin möhkəmləndirilməsinə və korrupsiya ilə mübarizənin daha təsirli aparılmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

Eyni zamanda, bu Fərman ölkə daxilində sağlam və şəffaf biznes mühitinin inkişafına şərait yaratmaqla, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi artım tempinin sürətlənməsinə də mühüm təsir göstərəcəkdir. Xüsusilə, sənədin 3-cü, 6-cı və 7-ci bəndlərində qeyd olunan müddələrə əsasən, sahibkarların məhkəmələrə müraciət imkanlarının genişləndirilməsi, ixtisaslaşmış məhkəmələrin yaradılması və təşkili, beynəlxalq arbitraj mexanizmlərinin təşviqi, həmçinin vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılması kimi istiqamətlər bu sahədə mühüm irəliləyişlərə yol açacaqdır.

Bundan başqa, “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin tətbiqi ilə bağlı verilən tapşırıqlar ədalət mühakiməsində şəffaflıq və operativliyin artırılmasına, məhkəmə qərarlarının proqnozlaşdırıla bilməsinə və məhkəmə icraatında müasir texnoloji yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradacaqdır. Bütün bu tədbirlər nəticə etibarilə sahibkarların fəaliyyətinə müsbət təsir göstərməklə, ölkədə iqtisadi sabitliyin və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

Korrupsiyaya qarşı mübarizədə qabaqlayıcı tədbirlərin effektivliyini təmin etmək məqsədilə Fərmanda xüsusi olaraq 5-ci bəndə diqqət yetirilmişdir. Bu bənddə Məhkəmə-Hüquq Şurası tərəfindən vətəndaşlardan və digər qurumlardan gələn məlumatları qəbul etmək üçün qaynar xəttin yaradılması, Etik

Davranış Kodeksinin pozulması hallarında hakimlərin intizam məsuliyyətinə cəlb olunmasının təmin edilməsi, ədalət mühakiməsində şəffaflığın və qərəzsizliyin möhkəmləndirilməsi, eləcə də məhkəmə qərarlarının elektron şəkildə dərc edilməsi kimi mühüm tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu addımlar məhkəmə sistemində ədalətin daha şəffaf və obyektiv həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Fərmanın digər vacib müddəası isə 8-ci bənddə yer alır. Bu bənd Baş Prokurorluğa ünvanlanmış tövsiyələr çərçivəsində, məhkəmələrdə dövlət ittihamının müdafiəsi və protestlərin verilməsi praktikasının davamlı təhlili və keyfiyyətinin artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur.

Keçən dövr ərzində aparılan tədbirlər nəticəsində, ədalət mühakiməsində iştirak edən prokurorlar insanların hüquq və azadlıqlarını, eləcə də ictimai maraqları qorumaq məqsədilə dövlət ittihamının müdafiəsini qanun çərçivəsində yüksək peşəkarlıqla həyata keçirmişlər. Dövlət ittihamının ictimaiyyət qarşısında açıq məhkəmə prosesində müdafiəsi, həmçinin prokurorluq sahəsində kadr seçimi və yerləşdirilməsi, dövlət ittihamçılarının bilgi və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, eləcə də hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəsində ciddi addımlar atılmışdır.

Bu tədbirlər nəticəsində, ölkədə prokurorluq orqanlarının fəaliyyəti daha şəffaf, ədalətli və vətəndaşların hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş sistem kimi formalaşmışdır.

Müasir tələblərə cavab verən peşəkar şəkildə təşkil edilmiş dövlət ittihamının müdafiəsi prokurorluğun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu fəaliyyət yalnız dövlətin cəza siyasətinin prinsiplərini həyata keçirməklə kifayətlənmir, həm də məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxsləri maddi və prosessual hüquq normalarının pozulması nəticəsində meydana çıxan məhkəmə səhvlərindən qoruyan mühüm mexanizm rolunu oynayır. Bu baxımdan, Fərmanın müvafiq bəndinin icrası prokurorluq institutunun daha da təkmilləşdirilməsinə, fəaliyyətinin müasirləşdirilməsinə və inkişafına təkan verəcəkdir.

Eyni zamanda, Fərman milli hüquq sistemində yeni yanaşmaların tətbiqinə imkan yaradıb. Bu yanaşmalar çərçivəsində məhkəmələrin və digər dövlət orqanlarının qərarlarının icrası üçün alternativ mexanizmlər nəzərdə tutulmuşdur. Bunlara icra və ekspertizanın özəl qurumlara həvalə edilməsi, arbitraj və mediasiya institutlarının beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə qanunvericiliyə tətbiqi daxildir.

Bu tədbirlər bir tərəfdən dövlət orqanlarında iş yükünü azaltmaq, bürokratik maneələri və süründürməçiliyi aradan qaldırmaqla korrupsiya riskini azaltmaq, digər tərəfdən isə fiziki və hüquqi şəxslərə alternativ seçim imkanları yaratmaq məqsədini daşıyır. Nəticədə, həm məhkəmə sisteminin səmərəliliyi yüksəlir, həm də vətəndaşların hüquq və maraqlarının qorunması üçün əlavə vasitələr təmin olunur.

Fərmanda əks olunan müddəaları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ilkin baxışda bu sənəd yalnız məhkəmə-hüquq sistemində aid normativ akt kimi görünə bilər. Lakin əslində, Fərman daha geniş proqram xarakterli islahat konsepsiyasını təmsil edir. O, yalnız məhkəmə-hüquq sahəsini deyil, həmçinin iqtisadiyyat, vergi, gömrük və sosial siyasət məsələlərini də qanunvericilik, institusional və praktiki tədbirlər vasitəsilə birləşdirir.

Tənzimləmə metodikası baxımından Fərman məhkəmə-hüquq sisteminin bütün sahələrinə yeni və hərtərəfli yanaşmalar tətbiq etməklə onun səmərəliliyini artırır. Həmin sənədin icrasının yalnız məhkəmə hakimiyyətinə deyil, həm də Ədliyyə, Vergilər və İqtisadiyyat Nazirliklərinə, Vəkillər Kollegiyasına, eləcə də Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasına tövsiyə və tapşırılması Fərmanın sistemli və konseptual xarakterini bir daha təsdiqləyir.

Bu yanaşma göstərir ki, Fərman yalnız hüquqi sənəd deyil, eyni zamanda korrupsiyaya qarşı mübarizənin mühüm aləti kimi çıxış edir. Fərman vasitəsilə institusional və praktiki tədbirlər birləşdirilərək dövlətin bütün sahələrində şəffaflığın təmin olunmasına, ictimai etimadın möhkəmlənməsinə və qanunvericiliyin effektiv tətbiqinə zəmin yaradılır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə R. Dövlət idarəçiliyi və hüquqi dövlət: nəzəri və praktik aspektlər. Bakı, 2020.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı şəh., 12 noyabr 1995-ci il 2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 26 sentyabr
3. Quliyev, R. (2019). Hüquqi dövlət və insan hüquqlarının təminatı. Bakı: Adil.
4. Məmmədova, N. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyalarının inkişaf tarixi. Qanun 2017. səh, s . 55-57

Summary
The role of legal statehood and judicial-legal reforms in Azerbaijan
Valiyeva D.M.

Keywords: law, Constitution, Society, Court, law

Professionally organized defense of the state prosecution that meets modern requirements is considered one of the main directions of activity of the prosecutor's office. This activity is not only limited to implementing the principles of the state's penal policy, but also plays the role of an important mechanism that protects persons brought to judicial responsibility from judicial errors resulting from violations of substantive and procedural legal norms. In this regard, the implementation of the relevant paragraph of the Decree will give impetus to the further improvement of the prosecutor's office, modernization and development of its activities.

Резюме
Роль правовой государственности и судебно-правовых реформ в Азербайджане
Велиева Д.М.

Ключевые слова: право, Конституция, общество, суд, закон

Профессионально организованная защита государственного обвинения, отвечающая современным требованиям, рассматривается как одно из основных направлений деятельности прокуратуры. Эта деятельность не ограничивается реализацией принципов уголовно-исполнительной политики государства, но и играет роль важного механизма защиты лиц, привлекаемых к судебной ответственности, от судебных ошибок, возникающих вследствие нарушения материальных и процессуальных правовых норм. В этой связи реализация соответствующего пункта Указа придаст импульс дальнейшему совершенствованию прокуратуры, модернизации и развитию ее деятельности.

SUVERENLİYİMİZ VƏ KONSTITUSİYAMIZ TƏHLÜKƏSİZLİYİMİZİN GÜCÜDÜR

Bünyadov Zahid Vahab oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
kulturoloq1@gmail.com

Açar sözlər: Dövlət, suverenlik, konstitusiya, siyasi sistem, təhlükəsizlik, cəmiyyət, hüquqi sabitlik

Azərbaycan xalqının dövlətçiliyinin və müstəqilliyinin gücləndirilməsinə xidmət edən milli Konstitusiyaımız ölkəmizin gələcək inkişafına böyük ümidlər verir. Cəmiyyətimizin hüquqi sabitliyi və təhlükəsizliyimizin qorunması Konstitusiyaımızın tarixi müqəddəratının göstəricisidir. Təhlükəsizliyimiz Konstitusiyaımızın ən mühüm cəhətini xarakterizə edir. Dövlət ideologiyaımızın əsas tərkib hissəsi kimi öz mənafeyini işıqlandırır. Hüquqi dövlətçilik və suverenlik dəyərlərini yeni global çağırışlar əsasında inkişaf etdirir. Bu həm də ölkəmizin bugünü, keçmişi və gələcəyi üçün həlledici bir məna verir. Həmçinin müasir dövlət quruculuğu və xalqın sosial rifahı üçün də geniş imkanlar yaradır.

Dövlətçilik və suverenlik müstəqil dövlətlərin mövcudluğunu təmin edən əsas prinsipdir. Bu iki amil təkcə dövlətin siyasi-ideoloji əsaslarını deyil, eyni zamanda milli kimliyini ifadə edir. Suverenliyin əsasında xalqın ümumi birliyi dayanır. Dövlətçiliyimizin əsaslarını möhkəmləndirən Konstitusiyaımız və suverenliyimiz xalqımızın sosial-iqtisadi rifahı üçün gələcəyə böyük imkanlar açır. Bilditimiz kimi, ölkəmizdə 2025-ci ilin Konstitusiya və Suverenlik ili" elan edilməsi gələcəyə hesablanmış strateji mahiyyətini müəyyən etmək üçün yeni öhdəlikləri qarşımıza qoydu. Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra təcavüz və işğala, həmçinin beynəlxalq qrupların təzyiqlərinə məruz qalan ölkəmiz dövlət müstəqilliyinin bütün atributlarını təmin edərək, milli kimliyini dünyaya tanıtdı. Bu illər ərzində dövlətimiz həyata keçirdiyi hüquqi, sosial islahatları ictimai proseslərin normal tənzimlənməsi ilə uzlaşdırmağa nail oldu. [1, s. 23]

Azərbaycanda hüquq sistemi, insan hüquqlarının təminatı və dövlət idarəetməsinin müasirləşdirilməsi sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edilib. Çünki, cəmiyyətdə vətəndaş həmrəyliyi, onun bütün üzvlərinin hüquqi statusunun əsasları dəqiq şəkildə müəyyən edilir. Bunsuz heç bir cəmiyyət öz fəaliyyətini təmin edə bilmir. Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında və hüquqi dövlətin formalaşmasında

dövlətlə vətəndaş arasındakı münasibətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dünyanın ən vacib problemlərindən biri insan hüquqlarıdır. Təbii ki, tarixən cəmiyyətlər inkişaf etdikcə dövlətlər öz suverenliyi, insanlar öz hüquqları uğrunda daima mübarizə aparmışlar. Konstitusiyanın müqəddəratı dövlətin və insanların həyat tərzində mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Konstitusiya insanların və hüquq və azadlıqlarını təmin edən ali bir dərəcədir. Demokratik dövlətlərdə vətəndaşlar bir qayda olaraq qanunun aliliyinə tabe olurlar. Əslində qanunçuluq, qanun prinsipi hələ demokratiya deyil. Demokratiya o qanunların real göstəriciləri sahəsində əldə edilir. [2, s. 98]

Bəli, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaş hüququ, sosial, iqtisadi və mədəni əsaslar geniş əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq, sosial, iqtisadi mədəniyyətlər əsasında dövlətin formalaşması baş verir. Konstitusiya insan və cəmiyyət, digər tərəfdən insan və dövlət arasında münasibətlərin, dövlətin özünün təşkilinin əsaslarını tənzimləyən bir hüquq normaları sistemidir. Bu baxımdan əlbətki, Konstitusiya təhlükəsizliyimizin gücüdür. Bu müqəddəs qanunun dəyəri dövlətin, siyasi, hüquqi və iqtisadi qaydalarını müəyyən edir. Həm də bir idarəetmə mexanizmi kimi səlahiyyətlərini bərqərar edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya günü 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq referendumu əsasında qəbul edilmişdir. Bu tarixi prosesdən sonra konstitusiyaya suverenliyə böyük töhfə verdi. Suverenlik cəmiyyətin müstəqilliyini və özünün idarəetmə hüququnu təmin etdi. Bəli, 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazilərinin böyük hissəsinin işğaldan azad edilməsi dövlət suverenliyinin bərpasında dönüş oldu. Beləki, ölkəmiz müxtəlif global güclərə balanslı əməkdaşlıq siyasəti həm Qərbi, həm də qonşu region dövlətləri ilə strateji münasibətlər suver qərarvermə imkanlarını qorumağı bacardı. Cəmiyyət demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunda fəal iştirak etməklə suverenliyin möhkəmlənməsinə kömək etdi. Zaman-zaman mənəvi dəyərləri qorumaq və zənginləşdirmək cəmiyyətin suverenliyin bir parçasıdır. Eyni zamanda hər bir vətəndaşın da dövlət qarşısındakı vəzifəsini yerinə yetirməsi onun mənəvi borcudur. Beynəlxalq hüquq da suveren dövlətləri daima əhaliyə sahib olmaqla, ali və tək hökumət olmaqla və digər dünya ölkələri ilə münasibət qurmaqla xarakterizə edir. [3, s.183]

Bu gün Azərbaycanın milli mənafeələrini qorumağa qadir nizamlı silahlı qüvvələrimizin mövcudluğu xalqımızın və dövlətimizin qürur və inanc yeridir. Azərbaycan dövlətçiliyinin əsaslarını möhkəmləndirmək, hüquqi sistemin daha da təkmilləşdirilməsində və ölkəmizin müstəqillik yolunda qazandığı nailiyyətləri vurğulamaqdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası öz dövrünün ən müqəddəratlı tarixini yaşayır. Konstitusiyamız demokratik dünya dövlətlərinin təcrübəsində uğurla sınaqdan çıxmış bir çox prinsipləri təsbit edir. Dövlətin sosial-iqtisadi strukturlarında, ictimai-mədəni və siyasi həyatında baş verən bütün dəyişikliklərin məzmunu bu və ya digər formaya uyğun aparılır. Dövlət və xalq arasında ən mühüm ictimai münasibətləri tənzimləyərək, konstitusion quruluşun əsaslarını özündə əks etdirən ali orqandır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulu nəticəsində ölkəmizdə genişmiqyaslı qanunvericilik və məhkəmə-hüquq islahatları aparılmışdır. Müasir demokratik dövlətdə suverenliyin daşıyıcısı və hakimiyyətin vacib mənbəyi xalqdır. Xalq olduğu üçün də xalq tərəfindən, xalqın adından qəbul edilir. Dövlətin suverenliyi xalqın suverenliyi ilə üst-üstə düşür. İnkişafda olan cəmiyyətin və dövlətin ehtiyaclarına cavab verən, dəyişən ictimai-siyasi reallıqlara uyğunlaşdırıla bilən bir sənəd kimi tarix boyu bir neçə dəfə təkmilləşdirilmişdir. [4, s. 78]

Müasir demokratik cəmiyyətin əsasını təşkil edən fikir və söz azadlığı inkişafa və təkmilləşməyə doğru gedən istiqamətləri müəyyənləşdirməyə yol açır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlar müasir Azərbaycanda formalaşmış demokratik cəmiyyət anlayışına bir işıq verir. Demokratik, hüquqi dövlət olan Azərbaycanda cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün əsas elementi olan fikir, söz azadlığı təmin edilir. Son illərdə dövlətimizin siyasi, sosial-iqtisadi sahədə bir sıra uğurlar əldə etməsi, həmçinin özəl sektorların və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ilə münasibətlərinə də geniş nəzər salınmışdır. Konstitusiyamızın qəbulundan keçən bu 30 il tarixin qüdrətli çağlarından keçərək öz möhkəmliyini qorudu. Dövlətimiz qarşımızdakı mərhələləri dayanıqlı və davamlı inkişafın yeni möhtəşəm mərhələsinə çevirdi.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova A.M. Konstitusiya və Suverenlik ili, “AMK”-nəşriyyatı, (metodik vəsait) Bakı, 2025, s. 42
2. Hüseynova İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, s. 472
3. Əkbərov R.A. Müasir hüquq sistemləri, Bakı: Qanun, 2014696 s.
4. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikası konstitusiyasının və hüququnun əsasları, (yenidən işlənmiş 4-cü nəşr) Bakı: Digestra, 2007, s. 348.

Summary
Our sovereignty and constitution are the strength of our security
Bunyadov Z.V.

Key words: *State, sovereignty, constitution, political system, security, society, legal stability*

Our national Constitution, which serves to strengthen the statehood and independence of the Azerbaijani people, gives great hope for the future development of our country. The legal stability of our society and the protection of our security are indicators of the historical destiny of our Constitution. Our security characterizes the most important aspect of our Constitution. It illuminates its interests as a fundamental component of our state ideology. It develops the values of legal statehood and sovereignty on the basis of new global challenges. This also gives decisive meaning to the present, past and future of our country. It also creates broad opportunities for modern state-building and the social well-being of the people.

Резюме
Наш суверенитет и конституция – основа нашей безопасности
Буньядов З.В.

Ключевые слова: *Государство, суверенитет, конституция, политическая система, безопасность, общество, правовая стабильность*

Наша национальная Конституция, служащая укреплению государственности и независимости азербайджанского народа, вселяет большие надежды на будущее развитие нашей страны. Правовая стабильность нашего общества и обеспечение нашей безопасности являются показателями исторического предназначения нашей Конституции. Наша безопасность характеризует важнейшую сторону нашей Конституции. Она освещает её интересы как основополагающий компонент нашей государственной идеологии. Она развивает ценности правовой государственной идеологии. Она развивает ценности правовой государственности и суверенитета на основе новых глобальных вызовов. Это также придаёт решающее значение настоящему прошлому и будущему нашей страны. Это также создаёт широкие возможности для современного государственного строительства и социального благополучия народа.

KONSTITUSIYA – İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATÇISI KİMİ

Cəbraylova Fəridə Səyədulla qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
farida.cabraylova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *konsitusiya, insan hüquq və azadlıqları, dövlətin əsas qanunu*

Məqalədə konstitusiyanın mahiyyəti araşdırılır. Konstitusiya insan hüquq və azadlıqlarının təminatçısı kimi təhlil olunur. Müəllif Azərbaycan Respublikasının Konsitusiyasını demokratik prinsiplərə söykənən ali qanunverici akt kimi təqdim edir.

Konstitusiya – dövlətin əsas və ən vacib qanunudur. Bildiyimiz kimi, «konstitusiya» sözü latıncadan tərcümədə hərfi mənada quruluş, bərqərar etmək, təşkil etmək mənasını verir. Klassik konsepsiyada konstitusiya - dövlət hakimiyyətinin təşkilini müəyyən edən, onun cəmiyyət və vətəndaşlarla münasibətlərini tənzimləyən ali hüquqi qüvvəyə malik əsas normativ aktdır. Tarixən demək olar ki, hər bir ölkənin dövlət quruluşunun hüquqi əsasını təşkil edən və ən azı dövlət hakimiyyətinin mənbəyini və dövlət orqanlarının strukturunu müəyyən edən konstitusiyası mövcuddur. Son üç əsrdə isə adətən vahid təntənəli akt şəklində qəbul edilən yazılı konstitusiyaların meydana çıxması müşahidə olunur. Hazırda yalnız bir neçə istisna var, məsələn, Böyük Britaniya, Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı və İsrail kimi dövlətlərdə vahid aktın olmadığı halda konstitusiya məsələləri bir sıra fundamental qanunlar çərçivəsində həll olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Ulu öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə yeni Konstitusiya hazırlanması üçün yaradılmış komissiya tərəfindən tərtib edilərək 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir. 27 noyabr 1995-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Hər il noyabrın 12-si ölkəmizdə Konstitusiya günü kimi qeyd olunur [2].

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları demokratik dövlətin əsasını təşkil edir, hakimiyyətin fəaliyyətinin məzmununu və istiqamətini müəyyənləşdirir. İnsan hüquqları ilə demokratik konstitusiya

quruluşu arasında əlaqə konstitusiyanın qəbuluna və ya konstitusiya islahatına aparan prosesdən başlayır. Belə bir proses cəmiyyətin bütün təbəqələrinin nümayəndələrinin geniş iştirakına əsaslanarsa, uğurlu nəticələr vəd edir. Müvafiq olaraq 24 avqust 2002-ci ildə, 18 mart 2009-cu il tarixdə, 26 sentyabr 2016-cı il tarixində ümumxalq səsverməsində (referendumda) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklər edilmişdir [3].

Konstitusiyanın qəbulu ölkənin demokratik sosial, konstitusional, hüquqi dövlət kimi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələni bərqərar etdi ki, burada insan, onun hüquq və azadlıqları, onların həyata keçirilməsinin təminatları ən yüksək dəyər, cəmiyyətin və dövlətin əsas məqsədidir. Dövlətin ictimai-siyasi həyatında, sosial-iqtisadi münasibətlərdə və strukturlarda baş verən dəyişikliklərin mahiyyəti bu və ya digər şəkildə konstitusiya qanunvericiliyinin təkamülündə öz əksini tapmalı və real vəziyyətə uyğun olmalıdır.

Konstitusiyanın təkamülü həmişə dövlətin və cəmiyyətin inkişafının əsas mərhələlərinə uyğundur. Konstitusiya bir günlük əməliyyat sənədi deyil, gələcəyə hesablanır. Belə ki, Konstitusiya cəmiyyətin inkişafının bütün əsas sahələrində, dövlətin vətəndaş və fərdlə qarşılıqlı əlaqələrində sosial münasibətlərin dövlət tənzimlənməsinin həddlərini və xarakterini müəyyən edir. Ən vacibi və əsası odur ki, Konstitusiya fundamental insan hüquq və azadlıqlarına ali hüquqi qüvvə verir, onu mühafizə edir, öz ölkəsinin vətəndaşlarının şərəf və ləyaqətini qoruyur. Məhz bu səbəbdən Konstitusiya haqlı olaraq dövlətin əsas qanunu adlanır.

Ümumiyyətlə, Konstitusiyanın cəmiyyətin və fərdin həyatında əhəmiyyəti onun aşağıdakı funksiyaları ilə müəyyən edilir:

Tənzimləyici funksiya — Konstitusiya bütün hüquq sistemi üçün ilkin prinsipləri özündə əks etdirən və fundamental dövlət-hüquqi münasibətləri bilavasitə tənzimləyən əsas hüquq mənbəyidir.

Qoruyucu funksiya — konstitusiya normaları konstitusiya quruluşunun əsaslarını, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını qorumağa yönəlmişdir.

Məqsədqoyma funksiyası - cəmiyyətin və dövlətin inkişafının strateji məqsəd və vəzifələrini, arzu olunan gələcək modellərini Əsas Qanunla təsbit etməkdir [1].

Konstitusiya, şübhəsiz ki, güclü ideoloji potensiala malikdir və müəyyən siyasi-hüquqi ideyaların və dəyərlərin yayılması və bərqərar olması yolu ilə cəmiyyətin mədəni həyatına birbaşa təsir göstərir, dövlətin ideoloji identifikasiyasının əsasını təşkil edir ki, bu da onun beynəlxalq arenada və ölkə daxilində mövqeyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan hüquqları fərdlər, qruplar və dövlət arasında münasibətləri müəyyən etməklə müasir dövlətin konstitusiya quruluşunda mərkəzi yer tutmaqla yanaşı, zamanda hökumət strukturlarında, qərarların qəbulu və nəzarət prosedurlarında qırmızı xətt kimi keçir. Nəticə etibarilə, hüquq qanunları müasir konstitusiyanın tərkib hissəsidir.

Konstitusiyaya uyğun hərəkət etmək insan hüquq və azadlıqlarının ədalətli şəkildə qorunmasına uyğun hərəkət etmək deməkdir. Dövlət məmurları konstitusiyaya zidd davranışlara görə məsuliyyət daşımalıdırlar. Konstitusiyanın bu əsas anlayışı dövlət orqanlarının hərəkət və ya hərəkətsizliyinin qiymətləndirilməsi meyarı, habelə fərdlərin və qrupların hüquq və azadlıqlarının ən yüksək təminatı kimi qəbul edilir. Konstitusiya insanların rifahının və mənafeələrinin ən yüksək hüquqi təminatçısı, eyni zamanda cəmiyyət həyatının formalaşması, dövlətin təşkili üçün əsas vasitələrdən biri hesab olunur.

Konstitusiya ölkənin ali qanunu olmaqla, siyasi və ictimai həyatın mərkəzində dayanır və dövlətlə cəmiyyət, eləcə də dövlətin müxtəlif funksiyaları arasında münasibətləri müəyyən edir. Gərgin vaxtlarda konstitusiya müəyyən səviyyədə siyasi və sosial sabitliyi təmin etməlidir. Xüsusilə münaqişədən sonrakı vəziyyətlərdə konstitusiyalar çox vaxt demokratik təsisatlar və hüquqların müdafiəsi çərçivəsində gərginliyin və dağıntıların təkrarlanmasının qarşısını almağa kömək etməli olan bir növ sülh planı rolunu oynayır. Demokratik transformasiya dövründə konstitusiya siyasi və ictimai həyata dəyişiklik etmək üçün bir vasitədir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) cari siyasətində konstitusiya islahatları bu qarşılıqlı və mürəkkəb əlaqələri tam şəkildə tanıyır. BMT tərəfindən konstitusiya proseslərinin asanlaşdırılmasına dair Baş Katibin Direktiv Qeydində göstərilir: Konstitusiya quruculuğu prosesləri demokratiyaya keçid, sülh və dövlət quruculuğunda mərkəzi yer tutur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üçün konstitusiyanın tərtibi ya yeni konstitusiyanın hazırlanması, ya da mövcud konstitusiyaya yenidən baxılması prosesini əhatə edən geniş anlayışdır [6].

Bu proseslərin hər biri konstitusiyanın uğurlu inkişafı üçün vacibdir. Konstitusiya ideyası və onun yaradılması prosesi dinc siyasi keçid proseslərində və münaqişələrin qarşısının alınmasında, həmçinin münaqişədən sonrakı sülh quruculuğunda mühüm rol oynaya bilərlər. Konstitusiyanın hazırlanması dövlətin gələcəyi ilə bağlı ümumi baxışın formalaşdırılması üçün geniş imkanlar yaradan prosesdir və onun nəticələri sülh və sabitlik üçün ciddi, uzunmüddətli nəticələrə səbəb ola bilər [4].

Konstitusiya təminatı — insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, qorunmasına yönəlmiş və Konstitusiyada təsbit olunmuş tədbirlərdir. Bu təminat hüquqların özbaşına məhdudlaşdırılmasının qarşısını alan və onların həyata keçirilməsinə imkan verən hüquqi baza yaradır.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin əsas konstitusiya təminatlarını aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

Hüquq və azadlıqların toxunulmazlığı: Hüquqlar özbaşına deyil, yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər;

Məhkəmə müdafiəsi zəmanəti: Hər kəsin məhkəməyə müraciət etmək, habelə dövlət orqanlarının qərarlarından şikayət etmək hüququ;

Ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi: Cinsindən, irqindən, milliyyətindən və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hamının qanun qarşısında bərabərliyi təmin olunmalıdır;

Dövlət mühafizəsi: Dövlət əsas hüquq və azadlıqları tanımağa, onlara hörmət etməyə və qorumağa borcludur;

Hüquqların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi: Dövlət vətəndaşların öz iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını həyata keçirə bilmələri üçün mexanizmlər yaradır;

Beynəlxalq müdafiə mexanizmləri: Daxili müdafiə vasitələri tükəndikdə hüquqların müdafiəsi üzrə dövlətlərarası orqanlara müraciət etmək hüququ;

Həyati hüquqların qeyri-məhdudluğu: Yaşamaq hüququ, şərəf və məhkəmə müdafiəsi kimi bəzi hüquqlar məhdudlaşdırılmır;

İxtisaslı hüquqi yardım: Pulsuz hüquqi yardım olmadıqda onun alınmasına zəmanət;

Təqsirsizlik prezumpsiyası: Məhkəmədə əksi sübuta yetirilənə qədər təqsirsiz hesab olunmaq hüququ;

Zərərin ödənilməsi hüququ: Hakimiyyət orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi hüququ [5].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatları — Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş və qanunvericilikdə müəyyən edilmiş norma və mexanizmlər toplusudur. Konstitusiya hüquq və azadlıqların real fəaliyyətini təmin edir, onların məhkəmə və beynəlxalq müdafiəsi üçün şərait yaradır, demokratik cəmiyyətin inkişafına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2024-cü il, № 4, maddə 365)
2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının və hüququnun əsasları. “Digesta” nəşriyyatı, Bakı, 2009. 444 səh.
3. <https://e-qanun.az/framework/897>
4. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. — М.: Институт государства и права, РАН, 2010.
5. Комитет по правам человека, замечание общего порядка № 25 (1996 год)
6. Жарков Б.Н. Права человека в современном мире: проблемы и решения. — М.: Знание, 2006. — С. 73.

Summary

Constitution – as guarantor of human rights and freedoms

Jabrayilova F.S.

Key words: *constitution, human rights and freedoms, the fundamental law of the state*

The article examines the essence of the constitution. The Constitution is analysed as a guarantor of human rights and freedoms. The author presents the Constitution of the Republic of Azerbaijan as the highest legislative act based on democratic principles.

Резюме

Конституция – как гарант прав и свобод человека

Джабраилова Ф.С.

Ключевые слова: *конституция, права и свободы человека, основной закон государства*

В статье рассматривается сущность конституции. Конституция анализируется как гарант прав и свобод человека. Автор представляет Конституцию Азербайджанской Республики как высший законодательный акт, основанный на демократических принципах.

QƏDİM VƏ ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİNİN HÜQUQİ İDARƏETMƏ FORMALARI

Əhmədova Şəhla Müzəffər qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

muzefferomer71@gmail.com

Açar sözlər; dini qanunlar, örf qanunları, Albaniya, Atropatena, Manna.

Konstitusiya və Suverenlik ili çərçivəsində keşiriləcək konfransa təqdim edilən məqalədə qədim və orta əsrlərdə mövcud olmuş Azərbaycan dövlətlərinin hüquqi idarəçilik tarixinə qısa olaraq nəzər yetirilmiş və nəticə olaraq qeyd edilmişdir ki, qədim və orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin idarəetmə hüququ çoxqatlı və sintez xarakterli olmuşdur. Yəni, həm dövlətlərin öz daxili idarəçilik formaları olmuş, həm də mövcud quruluşun sitayiş etdiyi dini qayda qanunlara riayət edilməklə yanaşı, xalqın bəzi adət ənənələrini pozmayan örf qaydalarına da əməl edilmişdir.

Azərbaycan ərazisi ən qədim insanların yaşadığı ərazi olmaqla bərabər, eyni zamanda ən qədim dövlətlərin də yarandığı ərazidir. Vətən torpaqlarımızda, ərazimizdə dövlətçilik ənənələri minilliklər boyunca formalaşmış və hər tarixi mərhələdə müxtəlif hüquqi modellərə malik vahid dövlət qurumu olunmuşdur. Ərazimizdə yaranmış hər bir dövlətin öz daxili nizam, intizam qaydaları, idarə formaları, xarici düşməndən qorunma taktika və strategiyaları mövcud olmuşdur. Yəni, hər dövlətin öz dövrünə uyğun hüquq sistemi, hərbi və inzibati idarə forması olmuşdur. Bu hüquq sistemlərinin bəzisi yazılmış qanunlardan, bəzisi dini qaydalardan, bəzisi dövləti idarə edən hökəmdar fərmanlarından, bir çox hallarda isə yazısız örf qanunlarından ibarət idi.

Xalqımızın yaratdığı ən qədim vahid dövlət Manna dövləti olmuşdur. E.ə. IX–VII əsrlərdə mövcud olmuş bu dövlət haqqında Assur mənbələrində məlumat verilir. Dövlətin idarə olunmasından bəhs olunaraq yazılır ki, bu dövlət daxili idarəçilikdə hökəmdar fərmanları ilə idarə edilir və bu fərmanlar əsas hüquqi vasitə idi. Məsələn, Manna hökəmdarlarının Assuriya ilə müqavilələri, eləcə də digər bir dövlətlə də bağladığı müqaviləsi hüquqi akt nümunəsi sayılırdı. Eləcə də Manna dövlətinin təhlükəsizliyini təmin edən qoşun növlərindən də bəhs edildikdə, qoşunun birbaşa dövlətə təbə olmasından və dövlət xəzinəsindən maliyyələşdirilməsindən bəhs olunur. [6.s.67]

Tarixi mənbələrə əsasən Makedoniyalı İsgəndərin satrapı Atropatın onun ölümündən sonra cənub torpaqlarımızda e.ə. IV əsrdə yaratmış olduğu Atropatena dövlətində isə bu bir qədər fərqli olmuşdur.

Yəni, Atropatena idarəçilik əsasən qədim Makedoniya və İran Əhəməni qanunvericilik hüquqlarına və yerli örf ənənələrinə əsaslanırdı. Atropatenanın hökəmdar sarayında inzibati qərarlar yazılı şəkildə təsbit edilirdi. [5.s.67.]

Təqribən Atropatena ilə eyni zamanda ölkəmizin şimalında yaranmış və e.ə. IV əsr və b.e VIII əsrinə qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış Qafqaz Albaniyası dövründə isə iki hüquqi sistem yanaşı mövcud idi: yerli adət qaydaları və xristian kilsə hüququ. Burada mövcud olmuş Alban kilsələrində Yepiskop məhkəmələri dini hüquqi məsələlərə baxırdı. [3.s.234]

Bəllidir ki, ölkəmiz strateji mövqedə yerləşib, eyni zamanda təbii sərvətlərlə də zəngin olma səbəbindən yadellilər ölkəmizə çox basqınlar etmiş, orpaqlarımızı mənimsəməyə çalışmış, nə yazıq ki, bəzən buna nail ola bilməzlər.

Belə ki, Azərbaycanın böyük bir hissəsi bizim eramızın III–VII əsrlərində hazırkı İranda mövcud olmuş Sasani şahlığının idarəetmə sistemində olmuşdur. Təbii ki, bu dövərdə hakim dövlətin dini kitabı “Avesta”nın təbliğ etdiyi dini baxışlar, Sasanilərin qanun toplusu olan “Mədigan-i Hazār Dāstān” və “Min qanun kitabı” hüquqi əsas sayılırdı. Bunlar məcəllə mülki, cinayət, torpaq və ailə hüququnu əhatə edirdi.

VII əsrdə Məhəmməd Peyğəmbərin başçılığı ilə yaranan Ərəb döləti tezliklə imperiyaya çevrilir və Azərbaycan ərazisi də ərəblər tərəfindən işğal olunur. Təbii ki, ərəblər də işğal etdikləri əraziləri öz qayda qanunları ilə, o cümlədən müqəddəs kitab olan Qurani Kərimin törələri ilə idarə edirdilər. Digər bir tərəfdən də bu ərəblərin ilk dövlətlətləri olduğuna və özlərinə aid idari_inzibati idarəçilik üsulları olmadığına görə bir çox sahələrdə Sasani dövlət idarəetməsində olan qayda qanunlarla idarə edilirdi.

Daha sonra IX–XI əsrlərdə Şirvanşahlar, Sacilər, Şəddadilər kimi dövlətlərin hüquqi bazası əsasən İslam şəriəti idi. Qazı məhkəmələri dini hüquq normalarına əsaslanırdı, lakin, kənd icmalarında türk örf qanunları da işləyirdi. [4.səh.284.]

XII əsrdə Səlcuq türklərinin siyasi səhnədə güclənməsi və əhatələrində olan əraziləri ələ keçirmələri nəticəsində Azərbaycanda da onların hakimiyyətləri bərqərar olur və onlar da bir sıra türk örf törələri və İslam qaydaları ilə ölkəni idarə edirlər. Daha sonra Eldənizlər dövlətinin hakimiyyəti dövründə (XII əsr)

şəriətlə yanaşı, hökmdar fərmanları və inzibati qərarlar hüquqi qüvvəyə malik idi. Dövlət idarəçiliyində mərkəzləşmə siyasəti yazılı sənədlərlə möhkəmləndirilirdi. [1.s.123]

XIV-XV ci əsrlərdə Azərbaycan dövlətləri olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin idarəçilik sistemində türk-moğol təsiri özünü göstərməklə bərabər “törə” və “yasaq” qaydaları İslam şəriəti ilə də sintez olunmuşdu. Dövrün ən mühüm hüquqi sənədi Uzun Həsənin “Qanunnamə”si idi ki, burada da vergi sistemi, torpaq mülkiyyəti, ticarət qaydaları və cəzaları müəyyən edirdi. [7.s.176]

Azərbaycan türkü Şah İsmayıl Səfəvinin qurmuş olduğu Səfəvilər imperiyasında hüquq sistemi ikili idi:

1. Şəriət hüququ (şiə məzhəbi əsasında);
2. Örf və törə qanunları (dünyəvi idarəetmə üçün).

Bunlardan əlavə Şah fərmanları və vergi qaydaları da dövlətin idarəçiliyində əsas yer tuturdu.

Səfəvi dövlətinin idarəçilik forması dövrün günümüzə gəlmiş mənbəsi, İskəndər bəy Münşinin, “Tarix-i Alam-aray-I Abbasi” əsərində geniş əksini tapmışdır. [3.s.176.]

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, qədim və orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin idarəetmə hüququ çoxqatlı və sintez xarakterli idi. Yəni, həm dövlətlərin öz daxili idarəçilik formaları olmuş, həm də mövcud quruluşun sitayiş etdiyi dini qayda qanunlara riayət edilməklə yanaşı, xalqın bəzi adət ənənələrini pozmayan örf qaydalarına da əməl edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev V. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Bakı, 2007 . səh.123
2. Musa Kalankaytürklü ”Alban tarixi” Bk-2006.səh, 234
3. Münşi.İ. “Aləmi bəzəyən Abbasın tarixi”.Bakı-2009.səh-176.

Rus dilində

4. Алиев И. Государство Ширваншахов IX–XV вв., Баку, 1965. səh,284
5. Босворт К.Э. История Атропатены, М., 1980.s-132
6. Melikşvili. Q.A. “Некоторые вопросы истории Манейского царство VDI-1949. T-1.səh 67.

Türk dilində

- 7..Sümer F. Uzun Hasan ve Osmanlılar, Ankara, 1984.səh.186

Summary

Legal forms of government of ancient and medieval Azerbaijan States Akhmadova Sh.M.

Key words: *religious laws, customary laws, Albania, Atropatena, Manna.*

The article, presented at the conference to be held within the framework of the Year of Constitution and Sovereignty, briefly reviews the history of legal governance of the Azerbaijani states that existed in ancient and medieval centuries and concludes that the governance law of the ancient and medieval Azerbaijani states was multilayered and synthetic in nature. That is, not only did the states have their own internal forms of governance, but they also followed the religious rules and laws worshipped by the existing structure, but they also followed customary rules that did not violate some of the people's customs and traditions.

Резюме

Правовые формы управления древними и средневековыми Азербайджанскими Государствами Ахмедова Ш.М.

Ключевые слова; *религиозные законы, обычные законы, Албания, Атропатена, Манна.*

В документах, подготовленных для конференции, которая будет проведена в учреждениях Года Конституции и Суверенитета, отмечены результаты, полученные в результате краткого обзора истории правового управления азербайджанских государств, существовавших в древние и средневековые века, указано, что управление древних и средневековых азербайджанских государств было многоуровневым и синтезированным.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜASİR ISLAHATLAR: PROBASIYA XİDMƏTİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Fətullayeva Sədaqət Abdul qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

sedaqet.fatullayeva@sdu.edu.az

***Açar sözlər:** insan hüquqları, probasiya, sosial adaptasiya, alternativ cəza, reabilitasiya*

Bu tədqiqat, gənc hüquq pozanlarla çalışan probasiya mütəxəssislərinin peşəkar prosesi, peşəkar proses əsasında əldə olunmuş kəmiyyət əsaslı dataya əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasında Probasiya Xidməti cinayət ədalət sisteminin mühüm elementlərindən biri olaraq, məhkum olunmuş şəxslərin cəzanın icrası prosesində nəzarət altında saxlanması, sosial adaptasiyasının təmin edilməsi və təkrar cinayət hallarının qarşısının alınması məqsədini daşıyır. Xidmətin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Cinayət Prosesual Məcəlləsi, Cəzaların İcrası Məcəlləsi və 2018-ci ildə qəbul edilmiş "Probasiya haqqında" Qanun ilə tənzimlənir.

Gənc dövlət kimi Azərbaycan, insan hüquqlarının qorunması və alternativ cəza növlərinin tətbiqi istiqamətində beynəlxalq təcrübəyə inteqrasiya olunmuş, probasiya institutunu inkişaf etdirərək məhkəmələr və icra strukturları arasında mühüm körpü rolunu formalaşdırmışdır.

Tədqiqatda kəmiyyət yönümlü metoddan istifadə olunmuşdur. Bu araşdırmada əsas məqsəd Azərbaycan Respublikası Probasiya Xidmətinin hüquqi əsaslarını, təşkilati strukturunu, fəaliyyət istiqamətlərini və mövcud problemlərini təhlil etmək, həmçinin beynəlxalq təcrübə fonunda inkişaf imkanlarını müəyyən etməkdir. Sumqayıt Probasiya Xidməti idarəsinin 6 aylıq rəsmi hesabatının məlumatları təşkilatçı və aparıcı tədqiqatçı tərəfindən təsviri təhlil vasitəsilə deşifrə olunaraq konseptuallaşdırılmışdır. Araşdırma zamanı iki əsas məqsəd nəzərə alınmışdır:

- Təşkilati məqsəd – xidmətin fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək.
- Funksional məqsəd – xidmətin icra etdiyi işlərin effektivliyini müəyyən etməkdir.

Beynəlxalq praktikada müasir cəza siyasətində azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı, alternativ cəza tədbirlərinin tətbiqi getdikcə daha çox önəm qazanır. Bu tədbirlər sırasında azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzaların tətbiqi, təkrar cinayətlərin qarşısının alınması və cəmiyyətin həssas qrupuna aid cinayət törətmiş şəxslərin yenidən cəmiyyətə inteqrasiyası, reabilitasiya və adaptasiya tədbirləri vasitəsilə sosial ədalətin bərpası baxımından mühüm rol oynayır. Probasiya məhkəmə qərarıdır ki, onun vasitəsilə cinayət törətmiş təqsirləndirilən şəxs azadlıqdan məhrum etmə cəzası əvəzinə şərti məhkum müəyyən davranış standartlarını qoruduğu müddət ərzində probasiya məmurunun nəzarəti və himayəsi altına qoyulur. Cinayət törətmiş şəxslərin cəmiyyətə reinteqrasiyası məqsədilə həyata keçirilən bu yanaşmanın tarixi ənənəsi ABŞ-n Boston ştatına gedib çıxır. Buna səbəb 1841-ci ildə Bostonlu ayaqqabıcı John Augustusun, məhkəmədən alkoqolizmdən əziyyət çəkən bir şəxsi öz nəzarətinə götürərək onun reabilitasiyasını təmin etməsi olmuşdur. Bu təcrübə "probasiya" termini ilə tanınmışdır və heç təsadüfi deyildir ki, mənbələrdə Augustus "Probasiyanın atası" adlandırılır. ¹[Ryan M Labrecque, 2017] Daha sonra Avropada da probasiyanın tətbiqi artır. Dr. Louis Robinsonun İngiltərədəki cəza üsulları haqqında son hesabatlarında Belçika, Hollandiya, Almaniya və İngiltərədə probasiyadan istifadə geniş təbliğ olunması və sürətlə inkişaf etməsi göstərilir.

Azərbaycan Respublikasında isə cəza üsullarının humanistləşdirilməsi məqsədilə hüquqi-normativ baza belə formalaşmışdır.

- **2017-ci il:** Prezident İlham Əliyevin 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə cəza siyasətində islahatların həyata keçirilməsi və alternativ cəzaların tətbiqi məqsədilə hüquqi əsaslar hazırlanmışdır.

- **2017-ci il, 1 dekabr:** Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən "Cəzaların İcrası Məcəlləsi"nə dəyişikliklər edilərək probasiya nəzarətinin hüquqi əsası təsbit edilmişdir.

- **2017-ci il, 22 dekabr:** Ədliyyə Nazirliyi Kollegiyasının qərarı ilə "Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Probasiya xidməti haqqında Əsasnamə" təsdiq edilmiş və yerli icra və probasiya qurumları yaradılmışdır². Müqayisə üçün qeyd edək ki, Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan Probasiya Xidmətinin tarixi nisbətən yenidir. Uyğun olaraq, bu tarix Gürcüstanda 2005-ci ilə [Council of Europe, 2023]³, Ermənistanda probasiya xidməti isə 2007-ci ilə [UNDP Armenia, 2023]⁴ təsadüf edir.

Probasiya nəzarəti – azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzalara məhkum edilmiş, şərti məhkum edilmiş, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və ya cəza çəkməsi təxirə salınmış məhkumların, habelə alkoqolizm və ya narkomaniyadan müalicə məqsədi ilə barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlər təyin edilmiş şəxslərin üzərinə qanunla və məhkəmə qərarı ilə qoyulmuş vəzifələrin yerinə

yetirilməsinə nəzarət edilməsinə, məhkumların islah edilməsi, sosial adaptasiya və reabilitasiyasına yönəlmiş kompleks sosial-hüquqi xarakterli tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış və 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş **“Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Strategiyası”** da hədəflənən 5 milli prioritetin biri dinamik, inkluziv və sosial rifaha əsaslanan cəmiyyət nəzərdə tutur. İnsanların sosial statusundan və yaşadığı ərazidən asılı olmayaraq iqtisadi imkanlara çıxışı bərabər və ədalətli olmalıdır. Bu prioritetin uğurla yerinə yetirilməsi üçün 3 məqsəd qarşıya qoyulmuşdur:

- inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi;
- yüksək və ədalətli sosial təminat, inkluziv cəmiyyət;
- paytaxt və regionların tarazlı inkişafı;

Hər 3 prioritetin yerinə yetirilməsinə xidmət edən fəaliyyət həyata keçirən Ədliyyə Nazirliyinin Probasiya Xidmətinin Sumqayıt şöbəsinin 2025-ci ilin 6 ayı üzrə təqdim etdiyi hesabatda məhkumların sayı və hərəkəti, məhkumların - cins, yaş, əmək qabiliyyəti, məşğulluğu və təhsili- dəyişənlərinə əsasən tərkibi, cəza növləri və nəzarət işləri, islah işləri növündə cəzaçəkmən məhkumların işlə təmin olunması vəziyyəti, alkoqolizm və narkomaniyadan müalicə məqsədilə barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilmiş və inzibati həbs nəzərdə tutan inzibati xəta törətmiş və barəsində narkomaniyadan məcburi müalicə təyin edilmiş şəxslərin sayı və hərəkəti barədə data yer alır.

Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 154.1-ci maddəsinə əsasən, profilaktik tədbir şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərə tətbiq olunan məcburi tədbirdir və məqsədi onların üzərində nəzarəti təmin etmək, cinayət prosesi zamanı qanunsuz hərəkətlərinin qarşısını almaq və hökmün icrasını təmin etməkdir. Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 154.2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycanda tətbiq olunan on bir profilaktik tədbir aşağıdakılardır: ictimai işlər, məhkəmə öncəsi həbs, zəmanət, ölkəni tərk etmək qadağası, cərimə, ev həbsinə alınma, mediasiya, işdən azad edilmə, müəyyən vaxtlarda polisə hesabat vermək, hərbi əmrlər (yalnız ordu üzvlərinə tətbiq olunur) və məhkəmə nəzarəti.

Araşdırmamızda istinad olunan Sumqayıt Şəhər Probasiya şöbəsinin son 6 aylıq hesabatında tətbiq olunan cəza növləri aşağıdakılardır:

- cərimə;
- ictimai işlər;
- islah işləri;
- azadlığın məhdudlaşdırılması(elektron qolbaq tətbiq edilən);
- müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;
- nəqliyyat vasitəsinin idarə etmə hüququndan məhrum etmə;
- şərti məhkum edilmiş şəxslərə nəzarət(AR CM-nin 78-ci maddəsi);
- cəzadan şərti olaraq, vaxtından əvvəl azad edilmiş şəxslərə nəzarət;
- cəza çəkməsi təxirə salınmış şəxslərə nəzarət(AR CM-nin 79-ci maddəsi);

Diagram1.

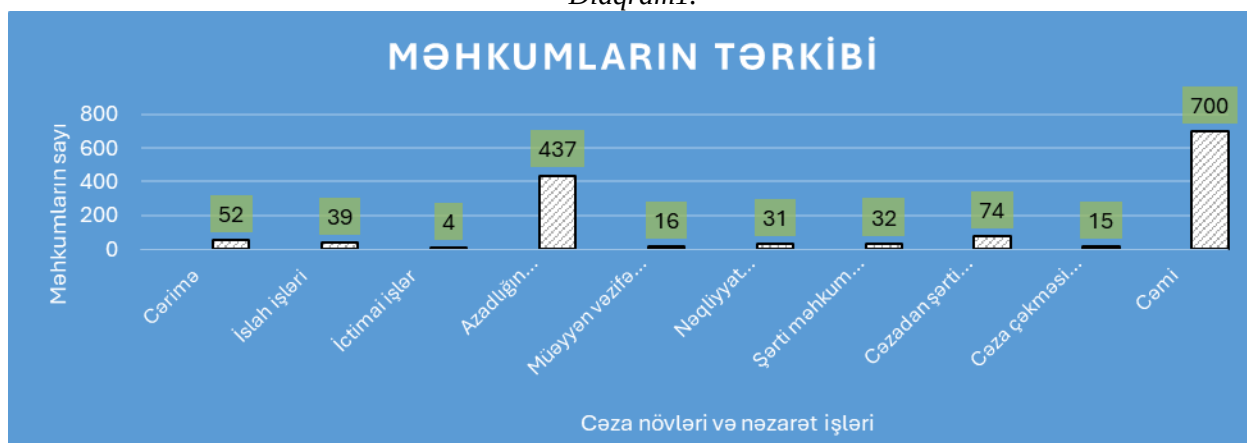

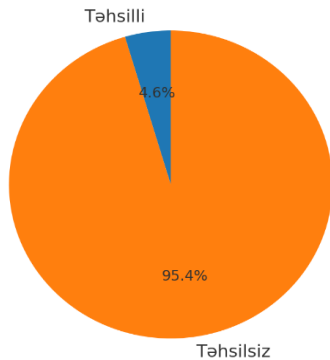
Diagram 1-də öz əksini tapan probasiya qeydiyyatında olan məhkumların cinayətlərin təsnifatı üzrə bölgüsü aşağıdakı kimidir. İlk 1-ci, 2-ci və 3- cü sütun hesabat dövrünün əvvəlinə qeydiyyatda olan, 2-ci sütunlar hesabat dövründə qeydiyyata götürülən, son 3-cü 3 sütun hesabat dövründə qeydiyyatdan çıxarılan, 4-cü 3 sütun isə hesabat dövrünün sonuna qeydiyyatda olan məhkumların sayıdır.

Diaqramda cəmi 700 olmaqla, 9 cəza növü üzrə məhkumların sayı əks olunmuşdur. Azadlığın məhdudlaşdırılması cəza növünə məhkum edilmiş 437 nəfərin 226 nəfərə, şərti məhkum edilmiş 32 şəxsdən 2 nəfərə elektron nəzarət vasitəsi tətbiq edilmişdir.

Təhsil səviyyəsinə görə məhkum olunan 700 nəfərin faiz göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

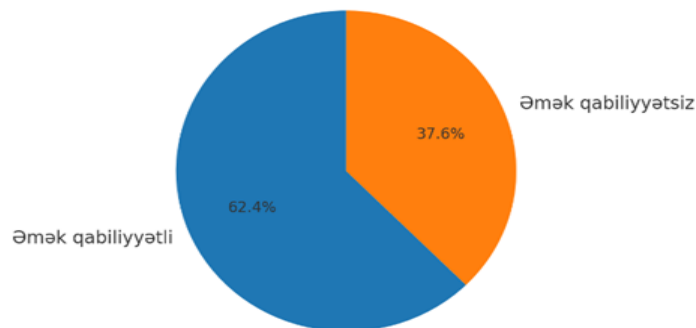
Diaqram 2.

Təhsil səviyyəsinə görə bölgü

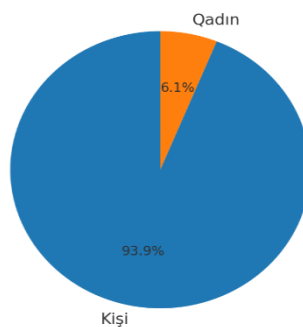
Diaqram 3.

Əmək qabiliyyətinə görə bölgü

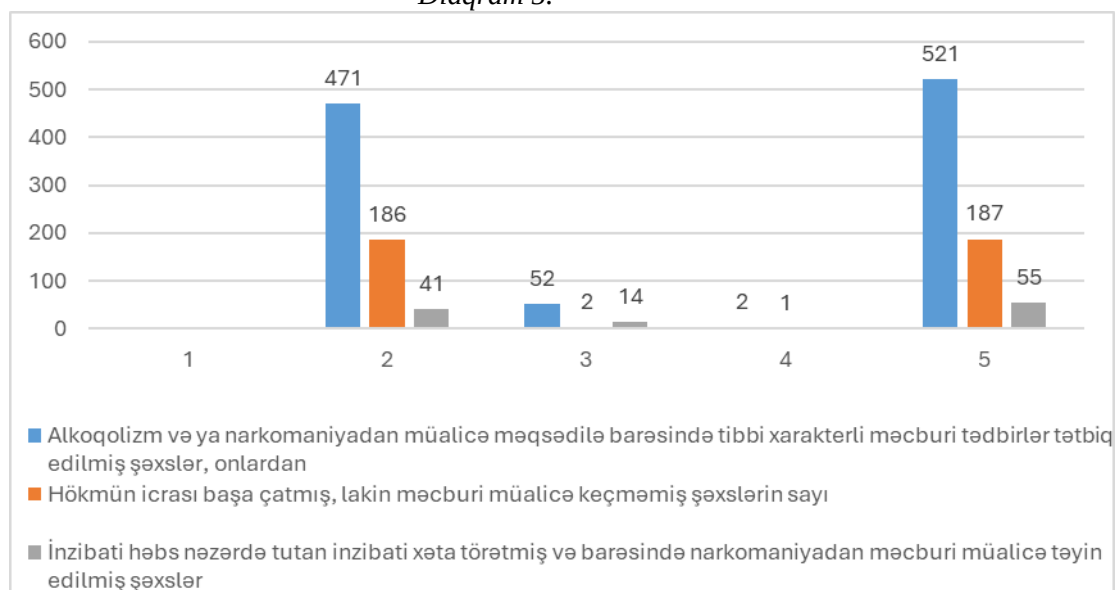

Diaqram 4.

Cinsə görə bölgü

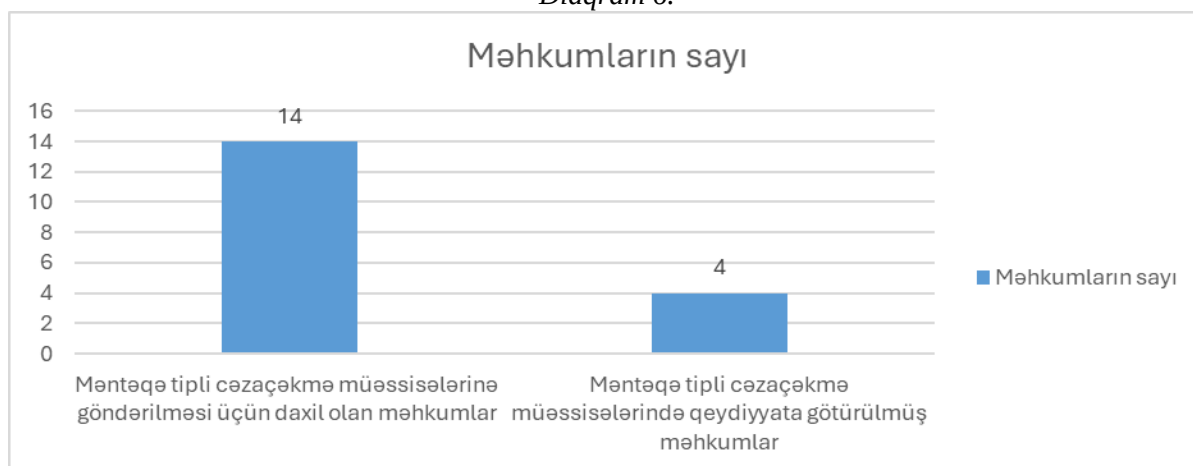

Diaqram 5.

Probasiya nəzarətinə götürülmüş şəxslərdən məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinə göndərilənlər də mövcuddur.

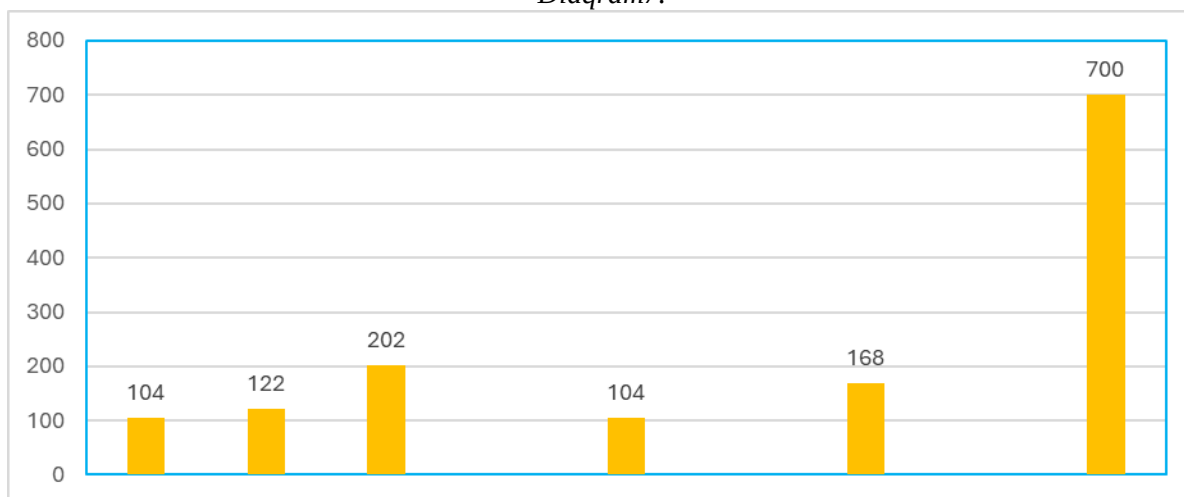
Diaqram 6.

Hesabatda əks olunan məhkumlar tərəfindən törədilən cinayətlər xarakterinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər;
 - mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər;
 - narkotik vasitələrin və psixotrop vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər;
 - hərəkət təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydaları əleyhinə olan cinayətlər;
- və digər cinayətlər üzrə statistik data uyğun olaraq aşağıdakı diaqramda öz əksini tapmışdır.

Diaqram7.

Göründüyü kimi, narkotik vasitələrin və psixotrop vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər çoxluq təşkil edir.

Statistik məlumatlara əsaslanan təhlil göstərir ki, Probasiya Xidməti tək-cəzaçəkmə qərarlarının icrasını təmin etmir, həm də sosial reabilitasiya prosesində mühüm rol oynayır. Xidmətin qarşısında duran ən böyük tələblərdən biri peşəkar kadr potensialının artırılması, fərdi iş planlarının daha çox müalicə və sosial dəstək yönümlü olmasıdır.

Ədliyyə Nazirliyinin Probasiya Xidməti öz fəaliyyət istiqamətləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü ildə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”nda müəyyən edilmiş hədəflərə də töhvə verməkdədir. Sözügedən sənəddə göstərilmiş aşağıdakı hədəflərə uyğun olaraq,

- 6.1.7: Sosial xidmət sistemində insan resurslarının inkişafı və təminatı;
- 6.1.4.2.5: “Sosial işin idarə edilməsi (Keys menecment) sistemi ilə bağlı sosial işçilərin hazırlığının təşkili”

Probasiya Xidmətinin Sumqayıt şöbəsi regionun yeganə ali təhsil müəssisəsi olan Sumqayıt Dövlət Universitetinin Tarix və Coğrafiya fakültəsinin “Sosial iş” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrini də könüllü fəaliyyət çərçivəsində işə cəlb etmişdir. İxtisasları üzrə tədris prosesi zamanı aldıkları nəzəri biliklərin

mənimsənilməsinə möhkəmləndirməklə yanaşı, müxtəlif kateqoriyadan olan probasiya kontingenti ilə təmasda olmaq gənc nəslin formalaşmasında həmçinin tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, probasiya xidmətlərinin uğuru yalnız nəzarət mexanizmlərinin gücü ilə deyil, həm də təhsil, məşğulluq və psixoloji dəstək proqramlarının effektivliyi ilə ölçülür. Azərbaycanın bu istiqamətdə addımlar atması həm təşkilati, həm də funksional məqsədlərin reallaşmasına töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Probation in the United States: a historical and modern perspective, RM Labarecque, Routledge handbook of corrections in the United States, 155-164
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=NXWhcsgAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=NXWhcsgAAAAJ:eQOLeE2rZwMC
2. sia.az+2njustice.gov.az+2
3. Ədliyyə Nazirliyi. (2023). *Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi – Probasiya xidməti*. <https://njustice.gov.az>
4. Council of Europe. (2023). *Probation in Georgia*. <https://www.coe.int/en/web/probation/georgia>
5. UNDP Armenia. (2023). *Probation overview in Armenia*. <https://www.undp.org/armenia>

Summary

Modern reforms in the Republic of Azerbaijan: legal basis of probationary service Fatullayeva S.A.

Keywords: *human rights, probation, social adaptation, alternative punishment, rehabilitation*

This research is based on quantitative data obtained from the professional process of probation specialists working with young offenders.

The Probation Service of the Republic of Azerbaijan, as an important element of the criminal justice system, aims to supervise convicted individuals during the execution of their sentence, ensure their social adaptation, and prevent recidivism. The activities of the Service are regulated by the Criminal Code, the Criminal Procedure Code, the Code of Execution of Punishments of the Republic of Azerbaijan, and the Law “On Probation” adopted in 2018.

As a young state, Azerbaijan has integrated international experience in protecting human rights and applying alternative types of punishment, developing the probation institution and forming an important bridge between the courts and enforcement structures.

Methodology. A quantitative method was used in the research. The main objective of this study is to analyze the legal basis, organizational structure, areas of activity, and existing problems of the Probation Service of the Republic of Azerbaijan, as well as to determine development opportunities in the context of international experience. The data from the 6-month official report of the Sumgayit Probation Service Department was decoded and conceptualized through descriptive analysis by the organizer and lead researcher.

During the research, two main objectives were taken into consideration:

- Organizational objective – to evaluate the efficiency of the service’s performance.
- Functional objective – to determine the effectiveness of the tasks carried out by the service.

Резюме

Современные реформы в Азербайджанской Республике: правовые основы службы пробации Фатуллаева С.А.

Ключевые слова: *права человека, пробация, социальная адаптация, альтернативное наказание, реабилитация*

Данное исследование основано на количественных данных, полученных в ходе профессиональной деятельности специалистов по пробации, работающих с молодыми правонарушителями.

Служба пробации Азербайджанской Республики, являясь важным элементом системы уголовного правосудия, преследует цель осуществления контроля за осуждёнными в процессе исполнения наказания, обеспечения их социальной адаптации и предотвращения повторных преступлений. Деятельность службы регулируется Уголовным кодексом, Уголовно-процессуальным кодексом, Кодексом об исполнении наказаний Азербайджанской Республики, а также Законом «О пробации», принятым в 2018 году.

Как молодое государство, Азербайджан интегрировал международный опыт в области защиты прав человека и применения альтернативных видов наказаний, развил институт пробации и сформировал важный мост между судами и структурами исполнения наказаний.

Методология. В исследовании использован количественный метод. Основная цель данного исследования — проанализировать правовые основы, организационную структуру, направления деятельности и существующие проблемы Службы пробации Азербайджанской Республики, а также определить возможности развития в контексте международного опыта. Данные из 6-месячного официального отчёта Сумгайытского управления Службы пробации были расшифрованы и концептуализированы посредством описательного анализа организатором и ведущим исследователем. В ходе исследования были учтены две основные цели:

- Организационная цель – оценить эффективность деятельности службы.
- Функциональная цель – определить результативность выполняемых службой задач..

KONSTITUSIONAL HÜQUQUN UNIVERSAL PRINSİPLƏRİNİN TARİXİ TƏKAMÜLÜ

Həsənov Rəhim

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

hesenli.82@inbox.ru

Açar sözlər: *konstitusiya hüququ, universal prinsiplər, tarixi təkamül, insan və vətəndaş hüquqları, demokratik dəyərlər, hüquqi dövlət, hakimiyyətin bölünməsi.*

Konstitusiya hökumətin siyasi prinsiplərini, strukturunu, iyerarxiyasını, mövqeyini və siyasi hakimiyyətinin sərhədlərini müəyyən edir. Dövlətin əsas qanunu olan konstitusiya ölkənin idarə olunması və milli təhlükəsizliyin qorunması üçün ümumi nizamnamədir. Konstitusiya ölkənin bütün vətəndaşlarına şamil edilir və konkret sosial, siyasi, iqtisadi, ideoloji və mədəni şəraitin birgə təsirinin məhsuludur. O, müxtəlif siyasi qüvvələr arasında faktiki müqayisəli əlaqəni əks etdirir, demokratik siyasətin reallığını təsdiq edir. Eyni zamanda sosial sistemin, dövlət quruluşunun, dövlət hakimiyyətinin təşkilinin prinsiplərini, vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələri kimi mühüm müddəalar da konstitusiyada ehtiva olunur.

Məqalədə konstitusional hüququn universal prinsiplərinin tarixi təkamülü barədə qısa məlumat verilmişdir. Ölkə daxilində siyasi qüvvələrin müqayisəli münasibətində baş verən dəyişikliklər konstitusiyanın inkişafı və dəyişməsinə birbaşa təsir göstərir, həmçinin beynəlxalq münasibətlər də konstitusiyanın inkişaf tendensiyasını müəyyən edir. Ümumiyyətlə, konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir və bütün qanunlar, inzibati qaydalar, yerli qaydalar, muxtar qaydalar və ayrıca qaydalar konstitusiya zidd olmamalıdır.

Konstitusiya hüququnun universal prinsiplərinin tarixi inkişafı insanın azadlığa, demokratiyaya və qanunun aliliyinə doğru yolu ilə sıx bağlıdır. “Konstitusiya hüququ ifadəsi yalnız müəyyən hüquq institutlarını əhatə edən hüquq normalarının məcmusu deyil, həm də bu məcmunu öyrənən, tədqiq edən hüquq elmi mənasında işlədilir” [Əsgərov, 2011, 11]. Qədim dövrdə hökmdarların səlahiyyətlərini tənzimləyən və məhdudlaşdıran mətnlər yazılı konstitusiya ideyasının yaranmasında mühüm rol oynadı. Konstitusiya düşüncəsinin mənşəyi Misir, Yunanıstan və Roma kimi qədim sivilizasiyalara gedib çıxır. Afinada xalq suverenliyi prinsipi birbaşa demokratiya təcrübəsi vasitəsilə ortaya çıxdı, Qədim Yunanıstanda vətəndaş iştirakı və qanunun aliliyi anlayışları polisda (şəhər-dövlət) meydana gəlməyə başladı. Afina Respublikası xalq suverenliyinin və vətəndaşların idarəetmədə iştirakının erkən nümunəsi idi. Romalılar isə qanunların hamıya, hökmdarlara və idarə olunanlara şamil edilməli olduğunu fərz edərək qanunun aliliyi ideyasının qurulmasına mühüm töhfə verdilər. Qədim Roma İmperiyası imperatorun fərmanlarına istinad etmək, onları vətəndaşlar yığıncağının qəbul etdiyi adi qanun və qaydalardan fərqləndirmək üçün konstitusiya anlayışından istifadə edirdi. “Roma imperatorlarının verdikləri dekretlər və digər sərəncamlar məhz konstitusiya adlanırdı” [Allahverdiyev, 2009, 10]. Roma hüququnun meydana çıxmasından sonra qanunçuluq və ədalət anlayışını yarandı. Roma hüququ qanunun ümumiliyi, hüquqlar və ictimai maraq anlayışlarını inkişaf etdirmişdir.

Orta əsrlərdə mütləqiyyəti məhdudlaşdırmaq üçün ilk cəhdlər ortaya çıxdı. İngiltərədə 1215-ci ildə qəbul edilən “Magna Carta” yəni, Böyük Azadlıqlar Xartiyası hətta monarxın da qanunun aliliyinə tabe olması prinsipini müəyyən etdi. Orta əsrlərinin sonunda İngiltərədə parlament sistemi quruldu və kralın parlamentin razılığı olmadan fərman verə bilməyəcəyi prinsipini qurdu. Bu dövrdə hökmdarın gücünü məhdudlaşdıran sənədlər, məsələn, 1215-ci ildə İngiltərədə kralın qanuna tabe olması prinsipini təsdiqləyən

və fərdlərin əsas hüquqlarını təmin edən “Magna Carta” kimi sənədlər ortaya çıxmağa başladı. “1215-ci ildə kral baronların qarşısında diz çökdü və onların “Magna Carta”dakı tələblərini qəbul etməli oldu” [Ceylanbaş, 2024, 611]. Bu fikir sonradan azadlıq, hakimiyyətlərin bölünməsi və qanunun aliliyi prinsiplərinin - sonradan müasir konstitusiyaya hüququnun sütunlarına çevrilən prinsiplərin təməlini qoyan Con Lokk və Monteskyö kimi mütəfəkkirlər tərəfindən inkişaf etdirildi. “Müasir hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasının mənşəyi əsasən ingilis filosofu Con Lokk və fransız mütəfəkkiri Baron de Monteskyönün əsərlərinə əsaslanır” [Özkan Duvar, 2019, 38].

XVII-XVIII əsrlərdə İntibah dövrünün humanist düşüncəsi və insan hüquqları anlayışları konstitusiyaya yeni məzmun verdi, nəticədə müasir mahiyyətə malik konstitusiyaya formalaşdı. Bu dövrdə Avropa və Amerika ölkələrində bir-birinin ardınca uğurla həyata keçirilən antifeodal inqilablar qanunla idarə olunan dövlət qurmaq, hakimiyyətlərin bölünməsinin siyasi sistemini həyata keçirmək, vətəndaşların yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüquqlarını qorumaq üçün ardıcıl olaraq konstitusiyalar qəbul etdilər. XVII əsr Britaniya Konstitusiyası müasir konstitusiyaya hüququnun sələfi idi. İnqilab Stüart sülaləsinin despotik idarəçiliyini devirdikdən sonra Parlament 1689-cu ildə Britaniyada kralın hakimiyyətini məhdudlaşdıran və ölkəni Parlament vasitəsilə idarə edən konstitusiyalı monarxiyası barədə Hüquqlar haqqında Bill (Bill of Rights) qəbul etdi.

1776-cı ilin iyulunda Şimali Amerikanın 13 koloniyasının nümayəndələri İkinci Kontinental Konqresi çağırıdılar və ABŞ-in müstəqilliyini elan edən məşhur İstiqlaliyyət Bəyannaməsini qəbul etdilər [United States, 2002]. İnqilabın qələbəindən sonra 13 ştatın nümayəndələri 1787-ci ildə Filadelfiyada Konstitusiyaya Konvensiyasını çağıraraq dünya tarixində ilk müasir yazılı konstitusiyayı yəni, ABŞ Konstitusiyası qəbul etdilər. 789-cu ildə fransız xalqı Burbon monarxiyasına qarşı böyük qələbə qazandı, Milli Konvensiya çağırdı və xalqın suverenliyi, qanunun aliliyi və hüquqların müdafiəsi kimi bir sıra mühüm siyasi prinsipləri təsbit edən İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsini qəbul etdi. “İnsan hüquqları ideyası tarix boyu iki dəfə dünya siyasətinə və hüququna dərin təsir göstərmiş və onu dəyişdirmişdir: Fransanın İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi (1789) və BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948)” [Birinci, 2017, 51]. 1791-ci ildə Fransa Milli Assambleyası Avropa qitəsində ilk müasir yazılı konstitusiyayı tərtib etdi. “1791-ci il Konstitusiyası tərəfindən qəbul edilmiş suverenlik və təmsilçilik anlayışı mahiyyət etibarilə burjua xarakteri daşıyırdı” [Gürçan, 2011, 189]. Bu konstitusiyanın İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsindən preambula kimi istifadə etdi. XIX əsrdə müxtəlif ölkələrdə Konstitusiyalar qəbul edildi və bütüün bunlar da konstitusiyaya monarxiyadan konstitusiyalı demokratiyaya təkamülə səbəb oldu.

Müasir konstitusiyaya hüququna keçid 1919-cu ildə Almaniyanın Veymar Konstitusiyasının qüvvəyə minməsi ilə əlamətdar oldu. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra demokratik respublikanın müdafiəsi alman xalqının əksəriyyətinin aktual tələbinə çevrildi. Nəticə etibarilə, Veymar Konstitusiyası ilə ilk dəfə olaraq vətəndaşların kollektiv və sosial-iqtisadi hüquqlarını təsbit edən demokratik respublika sistemi quruldu. Veymar Konstitusiyası sonradan yalnız faşizmin güclənməsinə görə adını itirsə də, bu dövrdə hazırlanan konstitusiyalar üçün bir model rolunu oynadı. “Veymar Konstitusiyasının hazırlanması zamanı parlamentarizmin məzmunu ilə bağlı konkret bir baxış yox idi” [Göztepe, 2016, 157].

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra əsas insan hüquqlarının və şəxsi ləyaqətinin qorunması Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə daxil edildi və bütün ölkələrin insanların ümumi inancına çevrildi. Buna görə də müharibədən sonra bütün ölkələrin konstitusiyalarında vətəndaşların demokratik hüquqları ilə bağlı müddəalar genişləndirilmiş, ümumilikdə sosial iqtisadiyyat, mədəniyyət və sosial təminat sahələrində hüquqlar əlavə edilmişdir. Eyni zamanda dünyada sülhün qorunması, beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və beynəlxalq mübahisələrin arbitraj vasitəsilə həllinə dair müddəalar da burada öz əksini tapdı.

Bəşəriyyət üçün böyük faciələrə səbə olan dünya müharibələrindən sonra konstitusiyaya prinsiplərində universallığa meyl gücləndi. 1945-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yaradıldı və mühüm universal prinsipləri özündə cəmləşdirən İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə hazırlandı. “10 dekabr 1948-ci ildə BMT tərəfindən İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə qəbul edildi” [Rumzada, 2013, 11]. Bu bəyannamədə qanun qarşısında bərabərlik, siyasi iştirak, insan ləyaqətinə hörmət, yaşamaq və azadlıq hüququ kimi mühüm prinsiplər öz əksini tapmışdır. Bu prinsiplərə hörməti təmin etmək və konstitusiyanın aliliyini qorumaq üçün bir çox ölkələrdə Konstitusiyaya məhkəmələri də yarandı.

XXI əsrdə konstitusiyaya prinsipləri hökumətdə şəffaflıq, sosial ədalət, gender bərabərliyi, ətraf mühitin qorunması, mədəni və etnik müxtəlifliyə hörmət kimi yeni anlayışları əlavə edilmişdir. Müasir dövrdə “Konstitusiyaya hüququ dedikdə, ümumiyyətlə, dövlətin hüquqi və siyasi quruluşunu, fərdin hüquq və azadlıqlarını vurğulamaq, onlarla əlaqəli qurumların və qaydaların hüquqi təhlilini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutulur” [Atay, 2008, 510]. Beynəlxalq və regional konstitusiyaya məhkəmələri (məsələn, Avropa

İnsan Hüquqları Məhkəməsi) də universal konstitusiya prinsiplərinin qorunmasında mühüm elementə çevrilmişdir.

Nəticə

Konstitusiya hüququnun universal prinsipləri insan hüquqlarının qorunması sahəsində uzunmüddətli mübarizənin məhsuludur. Bu prinsiplər sadəcə fəlsəfi ideyalar deyil, onlar müasir dövlətin mahiyyətini təşkil edən məcburi hüquqi qaydalara çevrilmişdir. Bu gün onlara hörmət siyasi sistemlərin tərəqqisinin və demokratiyasının əsl ölçüsünü təmsil edir. Ali qanun kimi ictimai sistemdə bir sıra mühüm vəzifələri öz üzərinə götürən konstitusiya siyasi hakimiyyətin legitimliyini qoruyub saxlamaq üçün ən yaxşı vasitədir. Konstitusiya müstəqil siyasi cəmiyyətdə bir dövlətin siyasi, sosial, məhkəmə, iqtisadi və mədəni sistemini müəyyən edən, hakimiyyət, onun ötürülməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlı qanunları özündə əks etdirən ən mühüm yazılı hüquqi mətdir. Cəmiyyətin hüquqi-siyasi quruluşunun bünövrəsi rolunu oynayan konstitusiya insanların hüquq və azadlıqlarını təmin etməklə yanaşı, həm də siyasi hakimiyyəti məhdudlaşdırır, dövlət orqanlarının bölünməsinə və iyerarxiyasını təşkil edir. Konstitusiya hüququ dövlətdəki dövlət orqanları arasındakı münasibətləri tənzimlədiyi və fərdlərin əsas hüquq və azadlıqlarını təmin etdiyi üçün ictimai hüququn ən vacib qollarından biridir. İnsan cəmiyyətlərinin inkişafı ilə konstitusiya prinsipləri universallığa doğru uzun bir tarixi səyahət keçib və bu gün müasir siyasi sistemlərin qurulduğu ali dəyərləri təmsil edir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev S. (2009). Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları. Dərslik. Digesta nəşriyyatı. Bakı, 444 səh.
2. Atay, E. E. (2008). Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12(1), 503-550.
3. Birinci, G. (2017). İnsan hakları evrensel bildirgesi'nin kısa tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 7(2), 50-81.
4. Ceylanbaş, F. (2024). Magna Carta'ya Giden Süreçte Ekonomik Problemler ve Kral John'un Çözüm Arayışları. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 28(3), 603-614. <https://doi.org/10.20296/tsadergisi.1478954>
5. Əsgərov Z.A. (2011). Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 760 s.
6. Göztepe, E. (2016). Bir klasik eser olarak Carl Schmitt'in "Anayasa öğretisi". Journal of Istanbul University Law Faculty, 73(1), 129-180.
7. Gürçan, E. C. (2011). 1791 VE 1793 Fransız anayasaları'na ilişkin karşılaştırmalı bir değerlendirme. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(3), 183-214.
8. Özkan Duvar, A. (2019). Devlet teorisinde kuvvetler ayrılığının doğuşu: Locke ve Montesquieu. Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi(1), 35-60. <https://doi.org/10.33432/ybuhukuk.537635>
9. Rumzadə R. Uşaq hüquqlarının pilləli tədrisi üzrə seçilmiş mövzular. Bakı, Qismət, 2013, 224 səh.
10. United States. (2002). The Declaration of Independence. Scholastic Inc. 160 p.

Summary

Historical evolution of universal principles of constitutional law

Hasanov R.

Key words: constitutional law, universal principles, historical evolution, human and civil rights, democratic values, legal state, separation of powers.

The constitution defines the political principles, structure, hierarchy, position and limits of political power of the government. The constitution, which is the fundamental law of the state, is a general charter for governing the country and protecting national security. The constitution applies to all citizens of the country and is the product of the combined influence of specific social, political, economic, ideological and cultural conditions. It reflects the actual comparative relationship between various political forces, confirms the reality of democratic politics. At the same time, the constitution also contains important provisions such as the principles of the social system, state structure, organization of state power, and the fundamental rights and duties of citizens.

The article provides brief information on the historical evolution of universal principles of constitutional law. Changes in the comparative relationship of political forces within the country directly affect the development and change of the constitution, and international relations also determine the development trend of the constitution. In general, the constitution has the highest legal force, and all laws, administrative regulations, local regulations, autonomous regulations and separate rules and regulations must not contradict the constitution.

Резюме
Историческая эволюция универсальных принципов конституционного права
Гасанов Р.

Ключевые слова: конституционное право, универсальные принципы, историческая эволюция, права человека и гражданина, демократические ценности, правовое государство, разделение властей.

Конституция определяет политические принципы, структуру, иерархию, положение и пределы политической власти правительства. Конституция, которая является основным законом государства, представляет собой общую хартию для управления страной и защиты национальной безопасности. Конституция распространяется на всех граждан страны и является результатом совокупного влияния конкретных социальных, политических, экономических, идеологических и культурных условий. Она отражает реальное соотношение между различными политическими силами, подтверждает реальность демократической политики. В то же время Конституция также содержит такие важные положения, как принципы общественного устройства, государственного устройства, организации государственной власти и основные права и обязанности граждан. В статье представлена краткая информация об исторической эволюции универсальных принципов конституционного права. Изменения в сравнительном соотношении политических сил внутри страны непосредственно влияют на разработку и изменение конституции, а международные отношения также определяют тенденцию развития конституции. В целом конституция имеет высшую юридическую силу, и все законы, административные регламенты, местные постановления, автономные постановления и отдельные нормы и предписания не должны противоречить конституции.

AZƏRBAYCANDA HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA VARİSLİK PRİNSİPLƏRİ

Hüseynov Məhəmməd Allahverdi oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, Azərbaycan
huseynovrovsen763@gmail.com

Açar sözlər: *suverenlik, prioritet, referendum, müstəqillik, dövlətçilik, ümumbəşər*

Məqalədə haqlı olaraq göstərilir ki, xalqımızın uzun əsrlər boyu qazandığı dövlətçilik ənənələri məhz Heydər Əliyev dövründə təkmilləşdirilərək sistem halına salınmış, Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğu sahəsində şərəfli yol keçilmişdir. Qeyd edilir ki, böyük öndərin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın müstəqillik tarixində yeni, real dövlət quruculuğu səhifəsi açıldı. Yeni Konstitusiya qəbul edildi, zəngin hüquqi islahatlar həyata keçirildi. Məqalədə həmçinin şərh edilir ki, Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunun varislik prinsiplərinə əməl edən ulu öndərin siyasi varisi İlham Heydər oğlu Əliyev ötən müddətdə cəmiyyətin hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlamış, insan hüquqlarının etibarlı təminatına yönəlmiş yeni qanun və qərarlar qəbul edilmişdir.

Xalqımızın uzun əsrlər boyu qazandığı dövlətçilik ənənələri məhz Heydər Əliyevin dövründə təkmilləşdirilərək sistem halına salınmış, Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğu sahəsində şərəfli yol keçilmişdir. Heydər Əliyev bütün dövrlərdə şəxsiz liderliyi, fəaliyyəti, təcrübəsi və uzaqgörənliyi ilə uğur qazanmışdı.

Heydər Əliyevin 1969-cu ildə respublika partiya təşkilatının rəhbəri seçilməsi, onun liderlik keyfiyyətlərinə, təşkilatçılıq bacarığına o vaxtkı SSRİ rəhbərliyi tərəfindən verilən yüksək qiymətin göstəricisi idi. Heydər Əliyev bu etimadın müqabilində sadəcə respublikada Moskvanın təlimat və göstərişlərini həyata keçirən bir rəhbərə çevrilmədi. Əksinə o, sovet rəhbərliyinin etimadından respublikanın rifahına və inkişafına istifadə etməyi bacaran bir lider kimi özünü təsdiq etdi.

Heydər Əliyev sovet Azərbaycanına rəhbərliyə başladığı dövrdə respublika bir çox sahələrdə olduğu kimi, yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlığı məsələsində də digər respublikalardan geri qalırdı. Yüksək səviyyəli təhsil və tədrisin hər bir xalqın gələcəyinin mühüm şərti olduğunu nəzərə alan ulu öndər qısa müddət ərzində bu geriliyin aradan qaldırılması üçün kompleks qərarlar qəbul etdi. Azərbaycanda yeni ali təhsil müəssisələri, fakültələr açılmaqla yanaşı, hər il yüzlərlə azərbaycanlı gənc SSRİ-nin aparıcı təhsil ocaqlarına oxumağa göndərildi. Ümumiyyətlə, 70-80-ci illərdə respublikadan 15 minə yaxın gənc keçmiş ittifaqın ən qabaqcıl ali məktəblərində təhsil almışdır. Yüksək ixtisasla respublikaya qayıdan bu gənclər

ordusu Azərbaycanın elmi-texniki inkişafına, intellektual potensialına böyük töhfə idi və bu gün onların böyük əksəriyyəti dövlət idarəçiliyində, iqtisadiyyatında, elm, səhiyyə və təhsildə uğurla çalışırlar.

Heydər Əliyevin hələ 70-ci illərdə Azərbaycanda milli hərbi kadr hazırlığı üçün baza rolunu oynayacaq məktəbin yaradılmasına nail olması isə onun ən mühüm tarixi xidmətlərindən biridir. 1973-cü ildə Bakıda hərbi məktəbin yaradılması böyük iradə, cəsarət və uzaqgörənliyin nəticəsi idi.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa edib milli ordu quruculuğuna başlayanda bu məktəb hərbi kadr hazırlığının mühüm baza tədris ocağına çevrildi.

Bu, Heydər Əliyev uzaqgörənliyinin, vətənpərvər liderin xalqı qarşısında tarixi xidmətinin əyani təsdiqidir.

Ümummilli Lider Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə dövlət-vətəndaş münasibətlərinin də hüquqi müstəvidə nizamlanmış, insanın hüquq və azadlıqlarının təmin olunduğu ədalətli cəmiyyətin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Bu fəaliyyətin ən əhəmiyyətli hissəsini ulu öndərin müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr təşkil edir. Heydər Əliyev 1993-cü ilin yayında xalqın təkidi ilə respublikaya rəhbərliyə qayıdan da Azərbaycan bütövlükdə iflas həddində idi, hüquqi dövlət quruculuğu, ədalət və qanunçuluqdan danışmaq mümkün deyildi. Məhz böyük öndərin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın müstəqillik tarixində yeni, real dövlət quruculuğu səhifəsi açıldı. Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü il 9 avqust tarixli «Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluq və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərman respublikada qanunun aliliyinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən mühüm hüquqi sənəd idi.

Heydər Əliyevin qətiyyəti, dövlətçilik əzmi sayəsində 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınması bu yöndə dönüş mərhələsi oldu. Ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi, qanunsuz silahlı birləşmələrin fəaliyyətinə, hərbi çevriliş və qiyam vasitəsilə hakimiyyətə gəlmək praktikasına birdəfəlik son qoyulması Azərbaycanın hüquqi dövlət quruculuğunda mühüm addım oldu.

Böyük öndərin bilavasitə rəhbərliyi altında hazırlanan, geniş ictimai müzakirələrdən keçərək 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul olunan yeni Konstitusiya Azərbaycanda dövlət quruculuğu sahəsində fundamental islahatlara yol açdı.

Hüquqi dövlət quruculuğu, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı Azərbaycanda mülki cəmiyyətinin qurulması, milli təhlükəsizlik və xarici siyasət problemlərinin həlli, milli-mənəvi inkişaf istiqamətində görülən ardıcıl işlər bütövlükdə müstəqillik və milli dövlətçilik amalının praktiki baxımdan bərqərar olmasına yönəlmişdir.

Yeni konstitusiya əsasında cəmiyyətin formalaşdırılması üçün hər cür şərait yaradılmış, çoxpartiyalı sistem əsasında demokratik parlament seçilmiş, siyasi plüralizm, şəxsiyyət, söz, mətbuat, vicdan azadlığı, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyi prinsipləri bərqərar olmuşdur.

Konstitusiya respublikamızın gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirmiş, iqtisadi, siyasi və hüquqi islahatların bazisinə çevrilmişdir. Əsas Qanunda xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olması, dövlətin demokratik, hüquqi və dünyəviliyi, idarəçiliyin hakimiyyət bölgüsü əsasında təşkil olunmasının təməl prinsipləri təsbit olunmuş, insan hüquq və azadlıqlarının təmini ali məqsəd kimi önə çəkilmişdir.

Ötən dövrə nəzər salsaq görürük ki, məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə zəngin hüquqi islahatlar yolu keçmiş, nəticədə keçmiş Sovet ittifaqından miras qalmış hüquq sistemi demokratik prinsiplər əsasında yenidən qurulmuşdur. 1995-ci ildən sonra insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi qanunun aliliyinin təmini məqsədilə aparılan hüquqi islahatların əsasında inkişaf etmiş dövlətlərin hüquqi dövlət quruculuğu təcrübəsi, ümumbəşər demokratik prinsiplər, Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi və ənənələrinə dayanmışdır.

Sistemli şəkildə həyata keçirilən məhkəmə, hüquq islahatlarının əsasında insana qayğı, şəxsiyyətə və insan ləyaqətinə hörmət amili dayanmışdır. 1998-ci il fevralın 10-da Azərbaycanda ölüm hökmü ləğv edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan MDB məkanında bu tarixi qərarı qəbul edən ilk dövlət idi. Ötən müddətdə Azərbaycan 200-dən artıq beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur. Ölkəmizin qoşulduğu beynəlxalq sənədlərin təxminən yarısından çoxu insanın hüquq və azadlıqları ilə bağlıdır. Bütün bunlar isə demokratikləşmə prosesinin sürətlənməsinə əsaslı zəmin olan hüquqi dövlət ideyasının gerçəkləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1998-ci ildən Azərbaycanda Konstitusiya məhkəməsi fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunda varislik prinsiplərinə əməl edən Prezident İlham Əliyev ötən müddətdə cəmiyyətin hüquq sisteminin əsasını təşkil edən milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesini daim diqqət mərkəzində saxlayır. İnsan hüquqlarının etibarlı təminatına yönəlmiş yeni qanun və qərarlar qəbul edilmişdir.

2009-cu il martın 18-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərlə əlaqədar keçirilmiş referendumda xalqın suveren hüququnun və azad siyasi iradəsini ifadə etməsinə maksimum imkan yaratmaqla demokratikləşmə prosesində keyfiyyətə yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanda əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş hüquqi dövlət quruculuğu vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ictimai həyatın bütün sahələrin əhatə edən demokratikləşmə prosesləri uğurla davam etdirilir, qanunun aliliyinin təmini, humanist bəşəri dəyərlərin bərqərar olması üçün böyük işlər görülür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
2. Müdriklik zirvəsi. Bakı, 2011
3. Şəxsiyyətin qüdrəti. Bakı, 2012
4. Xalqa bağlı olan ömür. VI kitab. Bakı, 2004

Summary

Principles of succession in legal state building in Azerbaijan

Huseynov M.A.

Keywords: *sovereignty, priority, referendum, independence, statehood, universal*

The article rightly states that the statehood traditions that our people have gained over many centuries were perfected and systematized precisely during the time of Heydar Aliyev, and a glorious path was taken in the field of independent state building in Azerbaijan. It is noted that after the great leader returned to power, a new, real page of state building was opened in the history of Azerbaijan's independence. A new Constitution was adopted, rich legal reforms were implemented. The article also comments that the political successor of the great leader, İlham Heydar oğlu Aliyev, who adheres to the principles of succession of legal state building in Azerbaijan, has constantly focused on improving the legal system of society, and new laws and decisions aimed at reliable protection of human rights have been adopted.

Özet

Azərbaycan'da hukuk devletinin inşasında süreklilik ilkeleri

Muhammed H.A.

Anahtar kelimeler: *egemenlik, öncelik, referandum, bağımsızlık, devlet olma, evrensel*

Makalede, halkımızın yüzyıllar boyunca edindiği devlet geleneğinin Heydar Aliyev döneminde mükemmelleştirilip sistemleştirildiği ve Azərbaycan'da bağımsız devlet inşası alanında şanlı bir yolun izlendiği haklı olarak ifade edilmektedir. Büyük liderin iktidara dönmesinin ardından, Azərbaycan bağımsızlık tarihinde yeni ve gerçek bir devlet inşası sayfasının açıldığı, yeni bir Anayasa kabul edildiği ve zengin hukuk reformlarının gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Makalede ayrıca, Azərbaycan'da hukuki devlet inşasında ardıllık ilkelerine bağlı kalan büyük liderin siyasi halefi İlham Heydaroğlu Aliyev'in, toplumun hukuk sistemini sürekli olarak iyileştirmeye odaklandığı ve insan haklarının güvenilir bir şekilde korunmasını amaçlayan yeni yasa ve kararların kabul edildiği belirtilmektedir.

CƏMİYYƏTİN HÜQUQ MƏDƏNİYYƏTİ

Qasımova Nailə Zaman qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

kulturoloq1@gmail.com

Açar sözlər: Müstəqillik, konstitusiya, maarifləndirmə, hüquq mədəniyyəti, hüquqi dövlət, insan hüquqları, milli özünüdərk, cəmiyyət

Hüquq mədəniyyəti hüquqi dövlətdə formalaşır. Bu sosial hadisə olduğu üçün cəmiyyətdə obyektiv reallıq kimi qəbul edilir və insanların təfəkküründə hüquq düşüncəsini formalaşdırır. Cəmiyyətdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi məhz hüquq mədəniyyəti kontekstində möhkəmlənir. Hüquq mədəniyyəti cəmiyyətin ictimai-siyasi prosesi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan hüquqi dövlətdir və bu amildən irəli gələrək qanunun aliliyinin reallaşdırılmasında, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsində hüquqi mədəniyyətin

yüksəldilməsi əsas yer tutur. Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin bu sahədə biliklərinin inkişaf etdirilməsində hüquqi maarifləndirmənin rolu böyükdür.

Tarix göstərir ki, bir ölkənin varlığı onun coğrafi ərazisiylə bərabər sərbəst hakimiyyətinin siyasi sistemi ilə təsvir olunur. Ölkə zaman-zaman yaratdığı mədəniyyət tarixi ilə formalaşır və öz dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlayır. Bəli, tarixi Azərbaycan torpaqları da müasir sivilizasiyanın inkişafa başladığı ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindəndir. Dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə sahib olan xalqlardan biridir Azərbaycan xalqı. Ərazisində ilk dövlət qurumu və etnik-siyasi birliklər hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəllərindən başlayaraq tarix səhnəsində yer aldı. Dövlətçilik ənənələrinin təqribən beş min illik tarixi olan bir dövlət bu gün də inkişaf etmiş dünya dövlətləri ilə bərabər öz iqtisadi, siyasi və mədəni gücünü uğurla göstərməkdədir.

Dövlətin suverenliyinin əsas göstəricisi onun konstitusiyası və qanunlarıdır. Dövlətin idarəetmə formasını, vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını həmçinin digər dövlətlərlə də münasibətini qoruyur. Müstəqil və suveren dövlətə sahib olan Azərbaycan ilk öncə milli-mənəvi dəyərlərinə, hümanizm, həmrəylik prinsiplərinə sadıq qalaraq mədəni cəmiyyət quruculuğuna sahib olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz, dövlətimiz tarixin bir çox amansız sınaqlarından keçmiş, öz qurur və ləyaqətini qoruyaraq xalqının mübarizə ruhunu daima yüksəltmişdir. Çünki, müstəqillik və suverenlik hər bir xalqın ən müqəddəs arzu olmuşdur. Xalqın kimliyi onun dövlətinin suverenliyindən başlayır. Bəli bu gün Azərbaycan xalqı da öz müstəqil dövlətinə sahibdir. Şəhidlərimizin qanı bahasına əldə edilmiş ərazi bütövlüyümüz bizim milli sərvətimizdir. XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyimizin bərpası da yuxarıda qeyd ediklərimizə əsaslanmışdır. Azərbaycanda demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu prosesi elə müstəqilliyimizin ilk günlərindən başlanmışdır. Kənar müdaxilələrə baxmayaraq xalqımız milli kimliyini, azadlıq və mübarizə ruhunu qorumağa nail olaraq öz ideyalarına sadıq qalmaq bacardı. Bir cəmiyyətin formalaşmasında bir neçə amillər yer tutur. Cəmiyyətdə insanların fikir azadlığına sahib olmaları, gender bərabərliyi və dünyaya öz mövqeyini açıq ifadə etmək bacarığı əsas prinsiplərdəndir. [1, s.97]

Hər bir cəmiyyətin inkişafı ictimai mənafenin qorunma dərəcəsiindən də asılıdır. Əlbəttə ki, cəmiyyətin şüurunda ictimai mənafenin yer alması və onun möhkəmlənməsinin başlıca amili Dövlətin konstitusiyasıdır. Azərbaycan Respublikasında ədalət və qanunun aliliyinə hər zaman hörmət bəslənmiş və ədalətin bərpası, qanunun humanizm şərtləri baxımından bərqərar olmasına əsaslanmışdır. Konstitusiya və suverenlik dövlətçiliyimizin əsas amilidir. Bu baxımdan 2024-cü il 28 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” kimi elan olunması dövlətçilik tariximizin öyrənilməsi, postmüharibə dövründə yeni milli ideoloji prioritetlərin yaranması baxımından müstəqilliyimizin əbədi olmasında tarixi əhəmiyyəti böyükdür. Tarixən Azərbaycan cəmiyyəti öz milli mühitini əsas götürərək ədəb, ailə dəyərləri, azad fikir və s. tanınmışdır və bunlar cəmiyyətin sosial-siyasi sferasına da öz təsir gücünü göstərmişdir. Sözsüz ki, vətəndaş cəmiyyəti demokratik, açıq və müstəqil inkişaf edən bir cəmiyyət olmalıdır. Burada mərkəzi yeri insan amili və şəxsiyyət tutur. İnkişaf etmiş cəmiyyətdə dövlətin funksiyaları çox önəmlidir, çünki dövlət cəmiyyət üçündür. Azərbaycan dövləti hüquqi və suveren bir dövlətdir. Təbii ki, hüquqi dövlət quruculuğunun da əsas elementlərindən biri hüquqi mədəniyyətdir. Cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyətin formalaşmasında dövlətin rolu böyükdür. Çünki cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyət hüquqi qaydaların möhkəmləndirilməsinə, insanların qayda-qanunlara əməl etmək, düzgün yaşayışı formalaşdırmağa xidmət edir. Konstitusiya hüquq sisteminin əsasını təşkil etdiyi üçün həmin sistem daxilində fəaliyyət göstərir. Cəmiyyət üzvlərinin ümumi mədəniyyəti, bu baxımdan hüquq normalarına, insanların öz hüquqlarından düzgün istifadə etmələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. [2, s.39]

Müasir dövrdə hüquqi və suveren dövlət quruculuğu prosesində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, insanların hüquq və azadlıqlarının səmərəli şəkildə müdafiəsi məhz hüquq mədəniyyətinin əsas istiqamətlərindəndir. Bu mədəniyyət Azərbaycan Konstitusiyasının ayrılmaz dəyərlərindən hesab olunur. Hər zaman konstitusiya və suverenlik anlayışı Azərbaycanın dövlət quruculuğunda ayrılmaz dəyərlər kimi göstərilir. Bu baxımdan konstitusiya dövlətin və cəmiyyətin əsas hüquqi sənədi olmaqla insanların hüquq, yaşam və azadlıqlarını təsbit edir. Bəli, bütün xalqların həyatında müstəqillik və suverenlik ən qiymətli sərvət və nailiyyətdir. Cəmiyyətlər inkişaf etdikcə ortaya çıxan bir çox ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimi məqsədilə yeni qanunlar qəbul edilir. Cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyətin formalaşması baxımından konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi də tam bərpa edilmiş olur. Bu da xalqın birliyinin, həmrəyliyi və gücünün ifadəsidir. Azərbaycan xalqı artıq əsrlər boyu arzusıyla yaşadığı, mübarizə apardığı müstəqil, azad, suveren və qalib bir dövlətə sahibdir. Bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, konstitusiya quruluşumuz bütün ölkə ərazisində bərqərar olunub. Azərbaycan Cənubi Qafqazda bölgənin ən nüfuzlu, ən güclü və qalib dövləti kimi təsdiqlənmişdir. Cəmiyyətimizdə bir daha həmrəylik ovqatını daha da genişləndirmişdir. Hüquq mədəniyyəti, cəmiyyətdə hüquq haqqında bilik, davranış formalaşdırır. Həmçinin vətəndaşların maarifləndirilməsini,

qanunlara hörməti, məsuliyyəti əhatə edir. Cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılması ilk öncə təhsil, media və s. fəaliyyətlərlə də bağlıdır. Bu sahələrdə müxtəlif tədbirlər, təlimlər, maarifləndirmə işlərinin aparılması çox vacib amillərdəndir. Cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyət bir başa insanlarda, xüsusən gənc nəsilin həyatında hüquqi tərbiyyə formalaşdırır. Hər bir dövlətin inkişafı üçün insan hüquqlarının müdafiəsi, sosial və siyasi fəallığı vacib faktordur. Çünki sosial və siyasi mədəniyyətin inkişafı cəmiyyətdə milli birliyi möhkəmlədir. Bu birlik bir başa xalq və dövlət münasibətlərinə öz müsbət təsirini göstərir. Ümumbəşəri mədəniyyətin ən güclü qolu mədəniyyət hüququdur. Demək olar ki, onsuz mürəkkəb iqtisadi-hüquqi, siyasi-sosial cəhətdən beynəlxalq münasibətlərin bütövlükdə sistemini qiymətləndirmək çətindir. [3, s.172]

Ümumbəşəri dəyərlər təkcə insanların deyil, bütün cəmiyyətlərin mənəvi inkişafının mənbəyi kimi çıxış edir. Müasir industrial cəmiyyətlər özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatsa da, bəzilərində əxlaq və mənəvi dəyərlər arxa plana keçmiş olur. Ancaq unutmaq lazım deyil ki, milli və ümumbəşəri dəyərlər (adət-ənənə, ailə və s.) cəmiyyətdə insan fəaliyyətinin özünəməxsus və ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən edir. O cümlədən Azərbaycan cəmiyyətində bunu daha qabarıq görmək mümkündür. Cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyət insan varlığının yalnız milli xüsusiyyətlərini deyil, cəmiyyətin həmçinin ümumsosial amillərini məsələn, ideoloji, iqtisadi və sosial faktorlarını da əks etdirir. Cəmiyyətdə sağlam hüquqi şüur ilk öncə dövlətçilik düşüncə tərzini və vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırır. Azərbaycan cəmiyyəti çox millətlidir, yəni multikulturaldır. Ölkəmizdə tarixən müxtəlif xalqların nümayəndələri yerli xalqın nümayəndələri ilə birgə harmoniya şəraitində yaşamışdılar. Bu baxımdan dövlətimiz multikulturalizm ənənələrinə dəyər nümayiş etdirərək böyük önəm vermişdir. Bu təkcə bir fərd, dövlət, cəmiyyət üçün deyil, ümumbəşəri dəyər kimi həyata keçirilir. Ölkəmizdə yaşayan xalqlar dövlətimizin müqəddəratını həmişə yüksək tutaraq onun ali orqanı olan konstitusiyasına da hörmətlə yanaşmışdılar. Konstitusiyamız dövlətimizin əsas qanunu olaraq, həmçinin multikultural dəyərləri təsbit edərək onu qoruya bilir. Əlbətdə ki, konstitusiya özündə ilk növbədə hüquqları, insan azadlığını, bərabərlik, dil hüquqlarını, dini azadlıq və mədəni müxtəlifliyin qanunvericilikdə əks olunmasını təmin edir. Hər bir xalqın, hər kəsin öz mədəniyyətini yaşatmaq, öyrənmək və onu təbliğ etmək hüququnu tənzimləyir. Bu da cəmiyyətdə müxtəlif mədəniyyətlərin sərbəst şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaradır. [4, s. 61]

Azərbaycan cəmiyyətində xalqların sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinin qorunması dövlətin həyat tərzidir, yəni multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir. Sözsüz ki, Azərbaycan Konstitusiyası qeyd etdiyimiz bu prinsiplərə əsaslanır və multikulturalizm siyasətinə dəstək verir. Konstitusiyamızda təsbit olunmuş müxtəlif dəyərlər sistemi Azərbaycanın tarixindən və onun çoxkonfessiyalı cəmiyyət quruluşundan irəli gəlir. Həmçinin təhsilimizdə konstitusiyamızın yeri olduqca mühümdür. Belə ki, bu gün orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə konstitusiya tədrisinin əhəmiyyəti böyükdür. Cəmiyyətdə vətəndaş fəallığının və demokratik prinsiplərin başa düşülməsi, anlaşılməsi üçün tədrisdə Konstitusiya mövzusunun əhəmiyyəti böyükdür. Birmənalı olaraq konstitusiya cəmiyyətin təməlini qoyan əsas tarixi prinsipləri və dəyərləri özündə ehtiva edir. Gənclərin öz hüquq və azadlıqlarını, vəzifələrini hüquq çərçivəsində bilməsi çox vacibdir. Onlar konstitusiyanı öyrənməklə öz hüquqlarını söz azadlığını, dini etiqad azadlığı və onları cəmiyyətdə müşahidə edən öhdəliklər haqqında biliklər əldə etməyə nail olurlar. Bu baxımdan konstitusiyanın öyrənilməsi bir məsuliyyət forması kimi qəbul edilməlidir. Maarifləndirmə təhsil sektorundan başlayaraq cəmiyyətdə təbliğat, ictimai tədbirlər və elmi konfranslar kimi fəaliyyətləri əhatə etməlidir. Ölkəmizdə Konstitusiya və Suverenlik ili ilə bağlı dövlətin müvafiq qanunvericiliyinə uyğun olaraq, bir çox formalarda tədbirlərin həyata keçirilməsi baş tutmuşdur. Dövlət orqanları tərəfindən planlaşdırılmış tədbirlərin bir neçəsi məhz regionlarımızda təşkil olunur. Müxtəlif layihələr və proqramlar hazırlanaraq bu sahədə fəaliyyətlər daha geniş təşkil edilməkdədir. Bu tədbirlərin bir məqsədi də regionlarda yaşayan vətəndaşlarımızın Konstitusiya və suverenlik hüquqları haqqında onları məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır. [5, s.218]

Dövlətin və cəmiyyətin inkişafında ictimai mənafehin rolu böyükdür. Milli mənafehin qorunması cəmiyyətin inkişafına təsirini göstərir. Bu baxımdan cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və siyasi inkişafın dinamikliyinə nail olmaq mümkündür. Cəmiyyətdə kamilləşən düşüncə formalaşmalıdır ki, yüksək tərəqqi əldə olunsun. Müasir dövrdə cəmiyyətin sürətli və hərtərəfli tərəqqisinə yalnız müəyyənləşdirilən yollarla çatmaq mümkündür. Cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti onun konstitusiyanı da qoruyaraq onu inkişafa və rifaha aparır. Nəticə olaraq, cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti, cəmiyyətin inkişafı və vətəndaşların rifahı üçün mühüm amil kimi dəyərləndirilir. Sözsüz ki, bu da cəmiyyətdə hüquqların qorunması və ədalətin təmin olunması üçün əsas şərt hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Muradova B. Ə., Əliyev Z., Adilov, N. Gender bərabərliyi (dərs vəsaiti). Bakı, 2023-cü il, 200 s.

2. Abbasov, N.Ə. Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri. Bakı, Təknur MMC, 2008, s. 240.
3. Əkbərov, R.A. Müasir hüquq sistemləri, Bakı: Qanun, 2014, 696 s.
4. Məmmədova, S.K. Mədəniyyətşünaslıq (dərs vəsaiti). Bakı: Kooperasiya, 2001, s 2002.
5. Allahverdiyev, S.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları, (yenidən işlənmiş 4- cü nəşr). Bakı: Digestra, 2007, 348 s.

Резюме
Правовая культура общества
Касумова Н.З.

Ключевые слова: *Независимость, конституция, просвещение, правовая культура, верховенство закона, права человека, национальное самосознание, общество*

Правовая культура формируется в правовом государстве. Будучи социальным явлением, она воспринимается обществом как объективная реальность и формирует в сознании людей представление о праве. Защита прав и свобод человека в обществе укрепляется именно в контексте правовой культуры. Правовая культура тесно связана с общественно-политическими процессами в обществе. Азербайджан является правовым государством, и исходя из этого фактора, повышение правовой культуры играет ключевую роль в реализации принципа верховенства права и укреплении законности. Юридическое образование играет важную роль в развитии знаний всех слоев общества в этой области.

Summary
Legal culture of society
Gasimova N.Z.

Key words: *Independence, constitution, enlightenment, legal culture, rule of law, human rights, national identity, society*

Legal culture is formed in a legal state. Since it is a social phenomenon, it is perceived as an objective reality in society and forms the idea of law in people's thinking. The protection of human rights and freedoms in society is strengthened precisely in the context of legal culture. Legal culture is closely related to the socio-political process of society. Azerbaijan is a legal state, and based on this factor, the improvement of legal culture plays a key role in the implementation of the rule of law and the strengthening of legality. Legal education plays a major role in developing the knowledge of all segments of society in this area.

HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA XOŞBƏXT HƏYATIN TƏMİNAT MEXANİZMLƏRİ

Qurbanova Lalə İsbət qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
lala.qurbanova@sdu.edu.az

Açar sözlər: Hüquqi dövlət, insan hüquqları, sosial təminat, ədalət və bərabərlik, vətəndaş cəmiyyəti.

Araşdırmada hüquqi dövlət quruculuğu prosesində xoşbəxt həyatın təminat mexanizmləri nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan insan hüquqlarının qorunması, sosial rifah siyasəti, ədalət və bərabərlik prinsipləri, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyəti əsas təminat vasitələri kimi dəyərləndirilir. Paralel olaraq qloballaşma, sosial bərabərsizlik və rəqəmsal hüquq kimi məsələlər fonunda yaranan müasir çağırışlar da bu prosesdə təhlil obyektinə kimi dəyərləndirilir. Nəticə etibarilə, hüquqi dövlət yalnız siyasi-hüquqi model deyil, həm də insanın xoşbəxt həyatını təmin edən sosial-mənəvi dəyər kimi təqdim olunur.

Müasir dövrdə xoşbəxt həyat anlayışı yalnız fərdi-psixoloji hal kimi deyil, həm də cəmiyyətin sosial, siyasi və hüquqi inkişaf səviyyəsi ilə bağlı multidisiplinar kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. İnsanların xoşbəxtlik səviyyəsi bir çox amillərlə, xüsusən də onların hüquq və azadlıqlarının qorunması, sosial rifah səviyyəsi və dövlətin hüquqi institutlarının fəaliyyət mexanizmi ilə sıx əlaqəlidir [4]. Bu baxımdan hüquqi dövlət quruculuğunu yalnız siyasi idarəetmə forması kimi nəzərdən keçirmək kifayət deyil. Bu prosesi həm də insanın xoşbəxt həyat hüququnun təminatı kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qorunması və təmin edilməsində dövlət əsas təminatçı institut kimi çıxış edir və bu funksiyanı konstitusiya, qanunvericilik aktları, məhkəmə və inzibati orqanlar vasitəsilə həyata keçirir. Dövlət bu istiqamətdə hüquqi mexanizmlərin işlənilib hazırlanmasını, onların icrasına nəzarəti və hüquqi məsuliyyət sisteminin tətbiqini öz üzərinə götürür. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da insan hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi qəbul edir və hüquqi dövlətin əsas məqsədini insan ləyaqətinin qorunması, rifahın yüksəldilməsi və sosial ədalətin təmin olunması kimi müəyyənləşdirir [5]. Bu prinsiplər hüquqi dövlət quruculuğu ilə xoşbəxt həyat anlayışı arasında üzvi əlaqəni göstərir.

Hüquqi dövlətin mövcudluğu vətəndaşların öz hüquq və azadlıqlarını reallaşdırma bilməsinə şərait yaradır, bu da xoşbəxt həyatın mühüm şərtidir. Bu isə onu göstərir ki, hüquqi dövlət yalnız idarəetmə modeli deyil, həm də vətəndaşların xoşbəxt həyatını təmin edən fundamental sosial-mənəvi institut kimi çıxış edir. Hüquqi dövlət anlayışı müasir siyasi-fəlsəfi ədəbiyyatda insan hüquqlarının qorunması, qanunun aliliyi və hakimiyyət bölgüsünün təminatı ilə izah edilir.

Xoşbəxt həyat anlayışı fəlsəfə tarixində müxtəlif formalarda işlənmişdir. Aristotel xoşbəxtliyi “evdemonia” – yəni insanın potensialını reallaşdırması ilə əlaqələndirmişdir. Utilitaristlər isə xoşbəxtliyi mümkün qədər çox insanın rifahı ilə ölçüdürlər. Müasir dövrdə isə xoşbəxt həyat daha çox çoxölçülü göstəricilər əsasında qiymətləndirilir: sağlamlıq, təhsil, sosial ədalət, bərabərlik və şəxsi təhlükəsizlik [2, s. 22-24]. Bu kontekstdə xoşbəxt həyat ideyası demokratik dəyərlərlə, hüquq bərabərliyi ilə və sosial ədalətin təmin olunması ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir. Çünki yalnız hüquqi dövlət çərçivəsində insanlar azad seçim, özünüifadə və sosial müdafiə imkanlarına sahib ola bilirlər. Beləliklə, xoşbəxt həyat yalnız fərdi və psixoloji məmnunluq deyil, həm də hüquqi dövlətin yaratdığı sosial və institusional imkanların nəticəsidir.

Hüquqi dövlət quruculuğunda xoşbəxt həyatın təminat mexanizmlərini sıralayarkən birinci yerinə yetiriləcək funksiya insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı olacaq. Belə ki, hüquqi dövlətin əsas funksiyası vətəndaşların fundamental hüquq və azadlıqlarını təmin etməkdir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilir ki, “Azərbaycan Respublikasında dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını təmin etməkdir” [5]. Bu, xoşbəxt həyatın hüquqi təminatının əsas mexanizmidir. Ombudsman institutunun fəaliyyəti də bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin hesabatlarında sosial rifah, ədalət mühakiməsi və gender bərabərliyi məsələlərinin xoşbəxt həyatla sıx bağlı olduğu vurğulanır [6].

İkinci funksiya sosial rifah siyasəti ilə bağlıdır. Xoşbəxt həyat anlayışı yalnız insan hüquqlarının tanınması ilə məhdudlaşmır, həm də onların praktik həyata keçirilməsi üçün sosial təminatların mövcudluğunu tələb edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının hesabatlarında və Dünya Xoşbəxtlik Hesabatında göstərilir ki, yüksək rifah səviyyəsi, səhiyyə və təhsil xidmətlərinə bərabər çıxış insan xoşbəxtliyinin əsas göstəricilərindəndir [4]. Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən sosial islahatlar – minimum əmək haqqının artırılması, sosial müavinətlərin genişləndirilməsi, elektron hökumət xidmətlərinin tətbiqi – vətəndaşların gündəlik rifahına və nəticə etibarilə xoşbəxtlik səviyyəsinə müsbət təsir göstərməkdədir.

Üçüncü əsas nəzərdən keçirəcəyimiz funksiya ədalət və bərabərlik prinsiplərinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Roulsun “Ədalət nəzəriyyəsi”ndə vurğulandığı kimi, sosial institutların əsas məqsədi cəmiyyətdə mövcud olan ən zəif təbəqələrin maraqlarını qorumaqdır [3, s. 72-73]. Ədalət prinsipi yalnız hüquqi bərabərlik deyil, həm də sosial imkanlarda bərabərlik kimi başa düşülməlidir. Bu yanaşma xoşbəxt həyatın təminat mexanizmləri sırasında mühüm yer tutur. Nussbaumun “Bacarıqlar yanaşması” əsərində o, xoşbəxtliyin yalnız maddi rifahla deyil, insan potensialının reallaşdırılması ilə bağlı olduğunu göstərir. Buna görə də hüquqi dövlət yalnız formal hüquqlar deyil, real imkanlar təmin etməlidir [2, s. 17-45].

Dördüncü funksiya vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu və demokratik institutların təsis edilməsi ilə bağlıdır. Hüquqi dövlət quruculuğunda xoşbəxt həyatın təminatında vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rolu danılmazdır. Qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai birliklər və azad media dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı nəzarət və əməkdaşlıq mühiti formalaşdırır. Azərbaycanda qeyri-hökumət təşkilatları dövlət orqanları və ictimaiyyətlə əməkdaşlıq edərək, həm ictimai nəzarətin təmin olunmasında, həm də vətəndaşların sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə cəlb edilməsində mühüm rol oynayır [7]. Demokratik iştirak mexanizmləri və şəffaf idarəetmə vətəndaşların ictimai həyatda özünüifadə imkanlarını artırır, bu isə subyektiv xoşbəxtlik göstəricilərinə bilavasitə təsir edir [1, s. 286-328].

Müasir dövr çağırışları içərisində yer alan hüquqi dövlət quruculuğu prosesi bir sıra problemlərlə üzləşir. Bu problemlər içərisində müasir dövr informasiya cəmiyyətinin formalaşması zəminində sürətli texnoloji dəyişikliklərin hüquqi sistemlərin adaptasiyasını tələb etməsi kimi amili misal göstərmək olar. Belə ki, artıq rəqəmsal hüquqlar və şəxsi məlumatların qorunması məsələsi xoşbəxt həyatın mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir [8]. Daha bir problem sosial bərabərsizliklərin sürətlə yayılmasıdır.

Yəni iqtisadi inkişaf ilə paralel sosial qütbləşmənin artması xoşbəxt həyat imkanlarını məhdudlaşdırır. Etik çağırışların əsaslandığı problemlər isə dövlətin səlahiyyətlərinin sərhədləri, insan azadlıqlarının qorunması və kollektiv rifahın balanslaşdırılması kimi müzakirə olunan məsələlərə aid aktual problemlərdir.

Araşdırmalar göstərir ki, xoşbəxt həyat hüquqi dövlət quruculuğunun məqsədi və nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Hüquqi dövlətin effektiv fəaliyyəti vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını, sosial ədalətin təminini, rifahın yüksəldilməsini və cəmiyyətin ümumi məmnunluğunu şərtləndirir və bu amillərlə bağlıdır: insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə institusional mexanizmlərin daha da gücləndirilməsi, sosial rifah siyasətinin davamlı və inklüziv xarakter daşması, ədalət və bərabərlik prinsiplərinin praktiki tətbiqinin genişləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinə dəstəyin artırılması, qloballaşma və rəqəmsallaşma kontekstində yeni hüquqi mexanizmlərin hazırlanması.

Beləliklə, hüquqi dövlət quruculuğu yalnız siyasi və hüquqi proses deyil, həm də insanın xoşbəxt həyatını təmin edən sosial-mənəvi dəyərdir. Bu model insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, sosial təminatın gücləndirilməsi, ədalət və bərabərlik prinsiplərinin gerçəkləşməsi ilə cəmiyyətin davamlı inkişafına zəmin yaradır. Nəticə etibarilə, hüquqi dövlət konsepsiyası həm fərdi rifahın, həm də ümumi ictimai harmoniyanın əsas təminatçısı kimi universal əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Habermas, C. (1996). *Faktlar və normalar arasında: Hüquq və demokratiyanın diskurs nəzəriyyəsinə töhfələr*. Kembriç, MA: MIT Press.
2. Nussbaum, M. C. (2011). *Bacarıqların yaradılması: İnsan inkişafına yanaşma*. Kembriç, MA: Harvard Universiteti nəşriyyatının Belknap Press nəşri.
3. Roulx, C. (1999). *Ədalət nəzəriyyəsi*. Kembriç, MA: Harvard Universiteti nəşriyyatının Belknap Press nəşri.
4. https://www.worldhappiness.report/ed/2023/?utm_source
5. <https://e-qanun.az/framework/897>
6. <https://ombudsman.az/az/pages/12>
7. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://qht.az/Uploads/d551b6f6cc7a42d582c84342a6fe92b97120231655459.pdf
8. Floridi, L., Kouls, C. (2019). Cəmiyyətdə süni intellekt üçün beş prinsipdən ibarət vahid çərçivə. *Harvard Data Science Review*. <https://doi.org/10.1162/99608f92.8cd550d1>

Abstract

Mechanisms for ensuring a happy life in the construction of a legal state Gurbanova L.I.

Key words: Rule of law state, human rights, social security, justice and equality, civil society.

The research explores the mechanisms for ensuring a happy life within the process of building a rule of law state. The protection of human rights, social welfare policies, principles of justice and equality, and the role of civil society institutions are evaluated as key guarantees. In parallel, the modern challenges arising in the context of issues such as globalization, social inequalities, and digital rights are also considered as objects of analysis in this process. Ultimately, the rule of law is presented not only as a political-legal model but also as a socio-moral value that ensures human happiness.

Özet

Hukuk devletinin inşasında mutlu bir yaşam sağlamak için mekanizmalar Gurbanova L.İ.

Anahtar Kelimeler: Hukuk devleti, insan hakları, sosyal güvenlik, adalet ve eşitlik, sivil toplum.

Bu çalışma, hukuk devleti inşası sürecinde mutlu bir yaşamın sağlanma mekanizmalarını incelemektedir. İnsan haklarının korunması, sosyal refah politikaları, adalet ve eşitlik ilkeleri ile sivil toplum kurumlarının rolü temel güvenceler olarak değerlendirilmektedir. Paralel olarak, küreselleşme, sosyal eşitsizlikler ve dijital haklar gibi meseleler bağlamında ortaya çıkan çağdaş sorunlar da bu süreçte analiz nesnesi olarak değerlendirilmektedir. Sonuçta, hukuk devleti yalnızca siyasal-hukuki bir model olarak değil, aynı zamanda insan mutluluğunu güvence altına alan sosyo-ahlaki bir değer olarak sunulmaktadır.

AZƏRBAYCANIN TƏCRÜBƏSİNDƏ İNSAN HÜQUQLARI VƏ HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞU

Mədədzadə Könül Mahir qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

konulmededzade@mail.ru

Açar sözlər: insan hüquqları, hüquqi dövlət, dövlət quruculuğu, şəxsi hüquq, siyasi hüquq, iqtisadi hüquq.

Tədqiqat işində hüquqi dövlət anlayışı, insan hüquq və azadlıqları barədə bəhs olunarkən insan hüquqlarının xarakterik cəhətləri vurğulanır, eləcə də hüquqi dövlət anlayışına aydınlıq gətirilir. Eyni zamanda insan hüquqları və hüquqi dövlət arasında əlaqələr barədə izaha yer verilmişdir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət və insan hüquqları prinsipləri Konstitusiyanın 12-ci maddəsində əksini tapmışdır: “Dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsidir”.

Tədqiqat işi bununla nəticələnir ki, insan hüquqları və hüquqi dövlət prinsipləri bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı asılı olan anlayışlardır. Hüquqi dövlətin möhkəmlənməsi insan hüquqlarının gerçək təminatı deməkdir, insan hüquqlarının qorunması isə hüquqi dövlətin əsasını təşkil edir.

Giriş. Müasir dövrümüzdə insan hüquqları və hüquqi dövlət anlayışları bir-biri ilə sıx bağlı olan prinsipial dəyərlərdən biridirlər. Hər kəsə məlumdur ki, hüquq elminin prinsipləri olmaqla yanaşı həm də siyasi, sosial və mənəvi həyatın əsas elementlərindən biri sayılırlar. Təbii ki, hüquqi dövlət anlayışı demokratik inkişafın göstəricisi olduğuna görə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı olmadan da mövcud ola bilməz. Buna görə ilk öncə hüquqi dövlət anlayışına nəzər salaq:

Hüquqi dövlət fəaliyyəti hüququn aliliyinə əsaslanır, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi qəbul edir, dövlət orqanlarının məsuliyyətini və qarşılıqlı nəzarətini təmin edən dövlətdir. Hüquqi dövlətin əsas prinsiplərinə hüququn aliliyi, qanunçuluq, hakimiyyət bölgüsü, məhkəmə müstəqilliyi və ədalət mühakiməsi, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı prinsipləri daxildir. Yəni, buradan aydın görünür ki, dövlət orqanları da daxil olmaqla, bütün şəxslərin qanun qarşısında bərabərliyi, dövlət idarəçiliyi yalnız qanun çərçivəsində həyata keçirilməsi, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi, vətəndaşların hüquqlarının qorunmasında əsas mexanizmlər dövlətin əsas məqsədi kimi qəbul edilir.[2, s. 45–52.]

Bildiyimiz kimi insan hüquqları hər bir şəxsin doğulduğu andan sahib olduğu, dövlətin tanıdığı və qoruduğu təbii və ayrılmaz hüquqlardır. Bu hüquqlar hökumət tərəfindən məhdudlaşdırıla bilməz. İnsan hüquqlarının universal xarakter daşması da məhz bundan irəli gəlir. Bu prosesi aşağıdakı əsas qruplarla izah edə bilərik:

- Yaşamaq, azadlıq, şəxsi toxunulmazlıq, ədalətli məhkəmə təminatının yer aldığı şəxsi (mülki) hüquqlar;

- söz, mətbuat, toplaşma və seçki azadlığı dedikdə bildiyimiz siyasi hüquqlar;

- Təhsil, əmək, sosial təminat və mədəni irsdən yararlanmaq hüquqlarının əks olunduğu iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar: [3]

Azərbaycan Respublikasında tədqiqat işində adı çəkilən hüquqi dövlət və insan hüquqları prinsipləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə əsasən, “Dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsidir”.[1] Bu məqsəddən irəli gələrək Konstitusiyamıza əsasən Azərbaycan Respublikası Milli qanunvericiliyin beynəlxalq sənədlərlə uyğunlaşdırılması; Ombudsman institutunun fəaliyyəti; Məhkəmə islahatları və şəffaf məhkəmə sisteminin formalaşdırılması; QHT-lərin və vətəndaş cəmiyyətinin insan hüquqlarının müdafiəsində iştirakının genişləndirilməsi sahələrində və istiqamətlərində həmin prinsipləri uğurla həyata keçirir.

Qeyd etməliyik ki, vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi dövlətin sosial dayağı olmasını müşahidə edirik. Bunu azad mətbuat, müstəqil QHT-lər, siyasi partiyalar və ictimai birliklər dövlətin fəaliyyətinə ictimai nəzarəti təmin edilməsində görə bilərik. Bununla da hüquqi dövlətin vətəndaşın qeyri-fəal deyil, fəal iştirakını tələb etməsi məlum olur.

Nəticə. Buradan bu nəticəyə gəlmək olar ki, insan hüquqları və hüquqi dövlət prinsipləri bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı asılı olan anlayışlardır. Həmçinin hüquqi dövlətin möhkəmlənməsi insan hüquqlarının gerçək təminatı deməkdir, yəni insan hüquqlarının qorunması isə hüquqi dövlətin əsasını təşkil etməsi məlum olur. Müasir Azərbaycan dövləti bu prinsiplərin həyata keçirilməsini strateji prioritet kimi müəyyən etmiş və bu gün də istiqamətlər üzrə davamlı islahatlar aparmaqdadır. Eləcə də insan hüquqları və

hüquqi dövlətin daimi qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Hüquqi dövlət yalnız o zaman mümkündür ki, insan hüquqları qanunla təsbit edilir və faktiki olaraq həyata keçirilir. Digər tərəfdən, insan hüquqlarının təminatı yalnız hüquqi dövlət mühitində mümkündür. Bu qarşılıqlı əlaqə ümumilikdə aşağıdakı şəkildə təzahür edilir:

1. Dövlətin qanunvericiliyi beynəlxalq insan hüquqları standartlarına uyğunlaşdırılır;
2. Qanunların icrası zamanı vətəndaşların hüquqları pozulmur;
3. Məhkəmələr və ombudsman institutları insan hüquqlarının qorunmasında əsas rol oynayır;
4. Dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə etdikdə hüquqi məsuliyyət daşıyırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, 2021.
2. Əliyev, İ. "Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda insan hüquqlarının rolu." Hüquq və Dövlət Jurnalı, №3, 2022, s. 45–52.
3. Həsənov, R. "İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiə mexanizmləri və Azərbaycanın təcrübəsi." – Bakı: Elm və Təhsil, 2020.

Summary

Human rights and the establishment of a legal state in the experience of Azerbaijan Mededzade K.M.

Keywords: *human rights, rule of law, state building, personal rights, political rights, economic rights.*

The research discusses the concept of the rule of law, as well as human rights and freedoms, highlighting the main features of human rights and clarifying the essence of the rule of law. It also explains the relationship between human rights and the legal state. It is noted that the principles of the rule of law and human rights are reflected in the Constitution of the Republic of Azerbaijan. According to Article 12 of the Constitution: 'The supreme goal of the state is to ensure the rights and freedoms of man and citizen.' The study concludes that the principles of human rights and the rule of law are complementary and interdependent concepts. The strengthening of the rule of law means the real guarantee of human rights, while the protection of human rights forms the foundation of the legal state.

Резюме

Права человека и построение правового государства в опыте Азербайджана Медедзаде К.М.

Ключевые слова: *права человека, правовое государство, государственное строительство, личные права, политические права, экономические права.*

Резюме. В исследовании рассматривается понятие правового государства, а также права и свободы человека, подчеркиваются характерные черты прав человека и дается разъяснение понятию правового государства. Также анализируется взаимосвязь между правами человека и правовым государством. Отмечается, что в Конституции Азербайджанской Республики закреплены принципы правового государства и прав человека. Согласно статье 12 Конституции: «Высшая цель государства — обеспечение прав и свобод человека и гражданина». Исследование приходит к выводу, что принципы прав человека и правового государства являются взаимодополняющими и взаимозависимыми понятиями. Укрепление правового государства означает реальное обеспечение прав человека, а защита прав человека составляет основу правового государства.

HÜQUQİ İSLAHATLAR VƏ ONLARIN CƏMİYYƏTƏ TƏSİRİ

Muradova Könül Vaqif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

konul.muradova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Hüquqi islahatlar, sosial dəyişiklik, cəmiyyət, iqtisadi amil, sosial amil, siyasi amil*

Tədqiqat işi hüquqi islahatların cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafında mühüm rol oynamasından bəhs edir. Burada qanunların təkmilləşdirilməsi, insan hüquqlarının qorunması, ədalət və

bərabərliyin təmin edilməsi vurğulanır, eləcə də hüquqi islahatların mürəkkəbliklərini araşdırmaq, ona təsir edən amilləri müəyyən etmək və onun cəmiyyətə təsirini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Qeyd olunur ki, siyasi sabitlik, ictimai iştirak və iqtisadi şərait islahatların uğurunu müəyyənləşdirir, eləcə də şəffaf idarəçilik cəmiyyətin daha ədalətli və səmərəli hüquqi mühitin formalaşmasına şərait yaradır.

Giriş

Hüquqi islahatlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafının əsas sütunlarından biridir. Onlar hüquqi dövlətin qurulması, ədalət və bərabərliyin təmin olunması, şəffaf idarəçiliyin formalaşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Hüquqi islahatlar müasir cəmiyyətlərin inkişafında mühüm rol oynayır və hüquq sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Cəmiyyət daim dəyişir və yeni çağırışlarla üzləşir. Bu səbəbdən hüquqi islahatlar mövcud qanunların təkmilləşdirilməsi, yeni qanunvericiliyin hazırlanması və hüquqi institutların gücləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. İslahatların əhəmiyyəti sosial ədalətin təmin olunmasına, fərdi hüquqların qorunmasına, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə və şəffaf idarəçiliyin qurulmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

Hüquqi islahatların mahiyyəti mövcud qanunvericilik sistemində olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması, yeni çağırışlara uyğun mexanizmlərin yaradılması və ədalət prinsipinin təmin edilməsidir. Müasir dövrdə islahatların üç əsas istiqaməti ön plana çıxır:

1. Siyasi institutların fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi;
2. Sosial ədalət və insan hüquqlarının təmin olunması;
3. İqtisadi sabitliyin gücləndirilməsi və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması. [1]

Araşdırma zamanı məlum olur ki, hüquqi islahatların siyasi, sosial və iqtisadi amillərlə sıx bağlı olması bu prosesin mürəkkəbliyini artırır. Buna aydınlıq gətirək:

Siyasi amillər – siyasi sabitlik, idarəçilik mexanizmləri və siyasi iradə hüquqi islahatların uğurla icrasında əsas rol oynayır. Yəni, hüquqi islahatların uğuru siyasi sabitlik, idarəçilik mexanizmlərinin effektivliyi və siyasi iradədən asılıdır. Əgər dövlət hakimiyyəti daxilində koordinasiya zəifdirsə, qanunların icrası formal xarakter daşıya bilər. Parlament, hökumət və məhkəmə hakimiyyətləri arasında əməkdaşlıq islahatların keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Bundan başqa, siyasi ideologiyalar da islahatların istiqamətinə təsir göstərir. Məsələn, liberal yanaşmalar fərdi hüquqların qorunmasına üstünlük verirsə, sosial yönümlü ideologiyalar sosial ədalət və bərabərlik prinsipini gücləndirməyə çalışır.

Sosial amillər – vətəndaşların iştirakı, ictimai rəy, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəallığı, mədəni və mənəvi dəyərlər bu prosesə təsir göstərir. İslahatların həyata keçirilməsində ictimai rəy və vətəndaş cəmiyyətinin rolu böyükdür. Cəmiyyətin iştirakı olmadan qəbul edilən qanunlar uzunmüddətli səmərə vermir. İctimai maarifləndirmə kampaniyaları, müzakirələr və vətəndaşların qanunvericilik prosesində iştirakı islahatların legitimliyini artırır. Vətəndaş cəmiyyəti institutları – QHT-lər, hüquq müdafiəçiləri və peşəkar birliklər hökumətlə əməkdaşlıq etməklə daha balanslı və ədalətli hüquqi mühitin yaranmasına təsir göstərir.

İqtisadi amillər isə mülkiyyət hüquqlarının qorunması, iqtisadi bərabərsizlik, biznes mühitinin inkişafı və investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlıdır. Hüquqi islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də iqtisadi inkişafıdır. Mülkiyyət hüquqlarının qorunması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə iqtisadi artım üçün əsas şərtlərdəndir. İslahatların məqsədi iqtisadi fəaliyyət üçün şəffaf və sabit hüquqi baza yaratmaqdır. Bu həm yerli sahibkarların, həm də xarici investorların maraqlarını qoruyur. Əgər iqtisadi bərabərsizlik aradan qaldırılmasa, hüquqi dəyişikliklər cəmiyyətdə sosial gərginliyi də azalda bilməz. [2]

Hüquqi islahatların çətinlikləri sırasında müxtəlif hakimiyyət qolları arasında koordinasiya, institusional potensialın zəifliyi, korrupsiya və gözlənilməz nəticələrin ortaya çıxması qeyd oluna bilər. Hər bir hüquqi islahat müəyyən risklərlə müşayiət olunur. Bunlar arasında aşağıdakı məsələlər xüsusi yer tutur:

- Dövlət orqanları arasında koordinasiya çatışmazlığı;
- İcra mexanizmlərinin zəifliyi;
- Korrupsiya və maraq toqquşmaları;
- Gözlənilməz sosial nəticələr. [1]

Buna görə də, islahatların hazırlanması və icrasında geniş ictimai iştirak, şəffaflıq, davamlı monitoring və qiymətləndirmə mühüm şərtlərdir.

Nəticə. Hüquqi islahatlar dövlətin modernləşdirilməsi, hüquqi dövlətin qurulması və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün zəruridir. Onlar siyasi, sosial və iqtisadi faktorların qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir. Uğurlu islahatlar üçün siyasi iradə, ictimai iştirak, şəffaf idarəçilik və beynəlxalq əməkdaşlıq əsas şərtlərdir.

Nəticə etibarilə, hüquqi islahatlar yalnız qanunvericiliyin dəyişdirilməsi deyil, həm də daha ədalətli, səmərəli və davamlı bir hüquqi mühitin formalaşdırılmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Legal reforms and development KEVIN E DAVIS & MICHAEL J TREBILCOCK
<https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/11375738.pdf>
2. Legal Reforms and Economic Performance: Revisiting the Evidence background paper governance and the law Daniel Oto-Peralías
<https://thedocs.worldbank.org/en/doc/193351485539892515050022017/original/WDR17BPRevisitingLegalOrigins.pdf?>

Summary

Legal reforms and their impact on society Muradova K.V.

Keywords: *Legal reforms, social change, society, economic factor, social factor, political factor*

The research paper discusses the important role that legal reforms play in the socio-economic and political development of society. It emphasizes the improvement of laws, the protection of human rights, and the provision of justice and equality. It also aims to examine the complexities of legal reforms, identify the factors affecting them, and assess their impact on society. It is noted that political stability, public participation, and economic conditions determine the success of reforms. Transparent governance create conditions for the formation of a more just and efficient legal environment.

Резюме

Правовые реформы и их влияние на общество Мурадова К.В.

Ключевые слова: *Правовые реформы, социальные изменения, общество, экономический фактор, социальный фактор, политический фактор*

В исследовательской работе обсуждается важная роль, которую правовые реформы играют в социально-экономическом и политическом развитии общества. Подчеркивается совершенствование законодательства, защита прав человека, обеспечение справедливости и равенства. Также ставится цель рассмотреть сложности правовых реформ, выявить факторы, влияющие на них, и оценить их воздействие на общество. Отмечается, что политическая стабильность, участие общественности и экономические условия определяют успех реформ. Прозрачное управление создает условия для формирования более справедливой и эффективной правовой среды.

KONSTITUSIYANIN MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ SOSIAL FUNKSIYASI

Nəbiyeva Yeganə İslam qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
ynebiyeva73@gmail.com

Açar sözlər: *Konstitusiya, sosial funksiya, hüquqi sənəd, Konstitusiya Məhkəməsi, sosial dövlət, sosial sferanın rəqəmsallaşması.*

Məqalədə Konstitusiyanın müasir cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi sosial funksiya təhlil olunur. Müəllif Konstitusiyanın insan hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə sosial hüquqların (əmək, təhsil, səhiyyə, sosial təminat və s.) təminatında oynadığı mühüm rolu vurğulayır. Həmçinin Konstitusiyanın sosial ədalət, bərabərlik, həmrəylik kimi prinsipləri təsbit etməsi, dövlətin vətəndaşlar qarşısında sosial öhdəliklərini müəyyənləşdirməsi və sosial siyasətin istiqamətləndirilməsində normativ baza yaratması da geniş şəkildə izah olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, Konstitusiya yalnız hüquqi sənəd olmaqla qalmır, həm də cəmiyyətdə sosial münasibətləri tənzimləyən və sosial sabitliyə töhfə verən mühüm alətdir.

Konstitusiya dövlətin ali qanunu olub dövlət hakimiyyət strukturunu, onun hüquqi quruluşunun əsas prinsiplərini, eləcə də vətəndaşların hüquq, azadlıq və vəzifələrini təsbit edir. Başqa sözlə desək, Konstitusiya-dövlət quruluşunun əsaslarını, habelə vətəndaş, cəmiyyət və dövlət arasındakı münasibətləri

təsbit edən ali hüquqi qüvvəyə malik normativ hüquqi aktdır. Maraqlıdır ki, Konstitusiyalar yazılı və yazısız (məsələn, Böyük Britaniya), dəyişikliklərin edilməsi qaydalarına görə isə sərt və çevik ola bilər, lakin onların hamısı dövlətin hüquq sistemində həlledici rol oynayır. Ancaq Konstitusiyanın əhəmiyyəti yalnız hüquqi sahə ilə məhdudlaşmır. O, cəmiyyətin həyatına birbaşa təsir edən çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirir, sabitlik, ədalət və dayanıqlı inkişafı təmin edir. Məhz Konstitusiya vasitəsilə bütün dövlət sisteminin fəaliyyət göstərdiyi ictimai müqavilə formalaşır. Müasir cəmiyyətin iqtisadiyyat, mədəniyyət, siyasət və texnologiya sahələrində daim baş verən transformasiyalar fonunda Konstitusiyanın sosial funksiyası xüsusi aktualıq kəsb edir. Beləliklə, o, eyni zamanda həm hüquqi sənəd, həm də sosial artefakt kimi çıxış edir.

Konstitusiyanın sosial funksiyası dedikdə, onun sosial ədaləti təmin etmək, əhəlinin həssas təbəqələrinin müdafiəsini həyata keçirmək, sosial münasibətləri tənzimləmək və davamlı sosial inkişafa töhfə vermək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Bu funksiya məzmununa və fəaliyyət dairəsinə görə çoxşaxəlidir. Onun məzmunu dövlətin sosial sahədəki vəzifələri və bir çox dövlətlərin özlərini sosial dövlət kimi bəyan etməsi ilə müəyyən olunur. Bu funksiyanın əsas məqsədi-cəmiyyətin rifahını, yəni hər bir insanın layiqli həyat şəraitini və inkişafını təmin etmək, bu rifaha nail olmaq məqsədi ilə bütün vətəndaşlar üçün bərabər imkanlar yaratmaqdır. Konstitusiya bu funksiya vasitəsilə əsas sosial təminatları, bərabərlik və həmrəylik prinsiplərini təsbit edir, sosial müdafiə mexanizmlərini müəyyənləşdirir və dövlət siyasətini cəmiyyətin mənafeyi naminə istiqamətləndirir. Bu mənada sosial funksiyanı aşağıdakı aspektlər üzrə nəzərdən keçirmək olar:

- insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə də sosial sahədə (əmək hüququ, təhsil, sağlamlığın qorunması, sosial təminat) təminatı;
- sosial dövlət prinsiplərinin təsbit edilməsi;
- yenidən bölüşdürmə mexanizmləri vasitəsilə sosial bərabərsizliyin azaldılması;
- dövlətin vətəndaşlar qarşısında sosial öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi;
- sosial həmrəylik və məsuliyyətin formalaşdırılması.

Ümumi mənada ifadə edilsə, sosial funksiyanın mühüm hissəsini dövlətin maddi dəstəyinə ehtiyacı olanların sosial müdafiəsi təşkil edir: işsizlər, əlillər, yaşlı insanlar, çoxuşaqlı ailələr, yetimlər, natamam ailələrdə böyüyən uşaqlar və s. Millətlərarası münasibətlərin baş verdiyi dövrdə bu kateqoriyaya qaçqın və məcburi köçkünlər də əlavə olunur. Sosial funksiyada ümumi sosial başlanğıc daha aydın formada ifadə olunur:

- sosial ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və ya yumşaldılması üçün sivil vasitələrdən istifadə etməklə onların həllinə nail olmaq;
- dövlət hesabına müəyyən həcmdə nemətlərin təmin edilməsi ilə vətəndaş üçün layiqli həyat şəraitinin yaradılması.

Bazar iqtisadiyyatına keçid və inflyasiyanın artması şəraitində aztəminatlı vətəndaşlara dövlət tərəfindən göstərilən sosial dəstək xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dövlət inflyasiyanın mənfi nəticələrindən əhəlinin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün zəruri tədbirlər görməyə borcludur. Məlumdur ki, müasir hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biri sosial yönümlülükdür. Sosial dövlət ideyası dövlətin vətəndaşların rifahını təmin etməyə, sosial dövləti qorumağa və cəmiyyətdəki sosial bərabərsizliyi aradan qaldırmağa yönəlmiş fəaliyyətini nəzərdə tutur. Bu baxımdan Konstitusiya dövlətin ali hüquqi sənədi kimi sosial dövlətin yaranıb inkişaf etməsinin əsas şərtidir. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan dövlətinin əsas məqsədlərindən birinin sosial dövlət olması barədə 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyamızda birbaşa müddəə olmasa da, Konstitusiyaya 2002-ci ildə edilən əlavə və dəyişikliklərdə sosial rifah dövlətinin qurulması ilə bağlı müddəə öz əksini tapmışdır. Konstitusiyamızda Azərbaycan dövlətinin başlıca vəzifələrindən birinin vətəndaşların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi azadlıqlarının təminatçısı olduğu göstərilir: “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir”. Bu, dövlətin sosial siyasət yürütmək öhdəliyini hüquqi cəhətdən müəyyənləşdirir. Konstitusiyamızın müxtəlif maddələrində (məsələn, maddə 16-dövlətin sosial inkişaf siyasəti; maddə 38-sosial təminat hüququ, maddə 41-səhiyyə hüququ və s.) bu prinsiplər həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən, Konstitusiyanın yuxarıda adı çəkilən 16-cı maddəsi “Sosial inkişaf və dövlət” adlanır.[2] Bu maddənin 1-ci bəndində göstərilir ki, Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ümumi mahiyyətini Prezident İlham Əliyev yığcam tezisdə dəqiq ifadə etmişdir: “Azərbaycan sosial dövlətdir. Bizim siyasətimizin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı, onun qayğıları, problemləri, təhlükəsizliyi, xoşbəxtliyi dayanır”.[1] Sosial dövlətin prinsipləri aşağıdakılardır:

- sosial ədalətin təmin edilməsi;
- imkanların bərabərliyi;
- sosial müdafiənin hüquqi təminatı;

- əhəlinin məşğulluğuna kömək etmək və əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşlara dəstək vermək;
- ailəyə, analığa, atalığa və uşaqlara dövlət dəstəyi göstərmək.

Müasir cəmiyyətdə Konstitusiyanın sosial funksiyası aşağıda göstərilən mexanizmlər əsasında həyata keçirilir:

- qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi və sosial hüquqları dəqiqləşdirən normativ aktların tətbiq edilməsi;
- sosial sahədə fəaliyyət östərən dövlət və bələdiyyə təşkilatlarının həyata keçirdiyi işlər;
- qanunvericilik aktlarının Konstitusiyaya uyğun olub-olmadığını təmin edən məhkəmə sistemi, xüsusilə də Konstitusiya Məhkəməsi. Bu məhkəmə sosial hüquqların müdafiəsində mühüm rol oynayır, məsələn, vətəndaşların pensiya təminatı, sosial yardım və ya səhiyyə sahəsindəki hüquqlarını pozan qanunların Konstitusiyaya zidd olub-olmadığını müəyyən edir[5] Göründüyü kimi, sosial funksiyanın əhatə etdiyi məsələlərin həyata keçirilməsinin hüquqi forması qanunvericilik və normativ-hüquqi aktların tətbiqindən ibarətdir ki, bu aktlar da öz növbəsində dövlətin sosial siyasəti vasitəsilə reallaşdırılır. Dövlətlə cəmiyyət arasındakı sosial münasibətlər bir sıra qanun və qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir, məsələn, “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Uşaq hüquqları haqqında ” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və s.

İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsində (1948) hər bir insanın özü və ailəsi üçün sağlamlıq və rifahın təmin olunması məqsədi ilə zəruri olan həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququ bəyan edilmişdir (maddə 25, hissə 1) [5]. Şəxsin sosial müdafiəsinin ümumi qəbul edilmiş meyarı dövlət tərəfindən zamanət verilmiş yaşayış minimumu haqqında dövlət qanunudur. Bu qanun yaşayış minimumunun qanunvericiliklə təsbit edilməsini təmin edir ki, bu göstəricilər də minimum əməkhaqqı, pensiyalar və sosial ödənişlərin təyin olunmasında əsas kimi çıxış edir. Bununla da vətəndaşların minimal maddi təminatı dövlət tərəfindən qorunur. Dövlət minimum sosial standartı-vətəndaşın əsas ehtiyaclarının ödənilməsinə təmin edən sosial müdafiə üzrə dövlət təminatlarının minimal səviyyəsidir. Dövlət minimum sosial standartı əməkhaqqının ödənilməsi sahəsində (minimum əməkhaqqı və respublika üzrə tarif dərəcələri), pensiya təminatı sahəsində (müxtəlif növ pensiyaların minimum məbləği), sosial dəstək və sosial xidmətlər sahəsində, eləcə də sosial sferanın digər sahələrində müəyyən edilmişdir. Bu standartların qanunvericiliklə təsbit olunması sosial sferanın inkişafına dövlət dəstəyinin təmin edilməsinə, vətəndaşların maddi nemət və xidmətlərə olan əsas ehtiyaclarının ödənilməsinə, vətəndaşların sosial mühafizəsinə, aztəminatlı və çətin həyat şəraitində olan şəxslərə zəruri sosial yardım göstərilməsinə yönəldilmişdir.

İnsan hüquqlarının, o cümlədən layiqli həyat səviyyəsinin və maddi təminat hüququnun təmin olunması zərurətini nəzərə almaqla ölkəmizdə sosial qanunvericilik formalaşmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təsbit olunmuş hüquqların həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi əsaslar 5 oktyabr 2004-cü il tarixdə qəbul edilmiş “Dövlət Minimum Sosial Standartları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmişdir. Bu ad altında adətən “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu nəzərdə tutulur. Bu qanun minimal istehlak səbətinin, dövlət minimum sosial standartlarının müəyyən olunması və sosial ödənişlərin hesablanmasında onlardan da istifadə edilməsini tənzimləyir. Bu qanunun əsas məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

- “yaşayış minimumu”, “minimal istehlak səbəti”və digər sosial standartlar kimi əsas anlayışlar müəyyən edilir;
- yaşayış minimumunun əhəli qrupları üzrə formalaşdırılması və mütəmadi olaraq yenidən nəzərdən keçirilməsi prinsipləri təsbit olunur (paraqraf 3, 4);
- minimum əməkhaqqı, pensiyalar, müavinətlər və ünvanlı sosial yardımın hesablanmasında yaşayış minimumunun məcburi tətbiqi qanunla təmin olunur (paraqraf 5).

Göründüyü kimi, bu qanun Azərbaycan Respublikasında dövlət tərəfindən minimum sosial standartların təmin olunmasının hüquqi əsasını təşkil edir. [3]

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Konstitusiyanın verdiyi hüquq və təminatlara baxmayaraq, müasir cəmiyyətdə böyük sosial təbəqələşmə də mövcuddur. Bu baxımdan Konstitusiya sosial ədalət prinsiplərinin təsbiti və həyata keçirilməsi vasitəsilə həddindən artıq bərabərsizliyin aradan qaldırılması üçün təsirli bir vasitə kimi çıxış etməlidir.

Həmçinin iqtisadi sabitliyin pozulduğu dövrlər də (məsələn, COVID-19 pandemiyası, global sanksiyalar, inflyasiya və s.) sosial sabitlik üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilir. Belə dövrlərdə Konstitusiyanın sosial funksiyasının səmərəli həyata keçirilməsi. əhəliyə dəstək məqsədi ilə böhran əleyhinə tədbirlərin görülməsi xüsusilə aktuallaşır. [4]

Демографик və miqrasiya dəyişiklikləri fonunda gedən proseslər, o cümlədən əhalinin tərkibində baş verən dəyişikliklər və s. sosial siyasət və hüquqi tənzimləmələrin yeni əsaslarla inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

Sosial funksiya əhalinin çox geniş təbəqələrinin maraqlarına toxunur. Konstitusiyanın bu funksiyası digərlərindən daha çox insanların həyat tərzinə təsir edir. Həyat tərzində öz növbəsində kök salmış adət-ənənələr və vərdislər, milli şüurun xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Konstitusiyanın sosial funksiyasının gələcək inkişaf perspektivlərindən bəhs edərkən onu da göstərməliyik ki, sosial funksiya sosial hüquqların daha dolğun təmin olunması, sosial dövlət prinsipinin möhkəmləndirilməsi və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin müdafiəsi istiqamətində genişlənməlidir. Bu istiqamətdə rəqəmsal texnologiyaların inkişaf etdirilməsi sosial xidmətlərin əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, sosial hüquqların həyata keçirilməsinə nəzarəti gücləndirə bilər ki, bu da eyni zamanda rəqəmsal bərabərliyin tam təmin edilməsini və şəxsi məlumatların qorunmasını tələb edir.

Əhalinin sosial hüquqlarının səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün vətəndaşların öz hüquqları və onların müdafiə mexanizmləri barədə yüksək məlumatlılıq səviyyəsinin olması zəruridir. Bu mənada Konstitusiya yalnız bir simvol deyil, həm də sosial ədalətin real alətinə çevrilməlidir. Müasir cəmiyyətdə Konstitusiyanın sosial funksiyası dayanıqlılıq, ədalət və inkişafın təmin edilməsində böyük rol oynayır. Bu funksiya sosial hüquqların təsbit edilməsi və reallaşdırılması, bərabərsizliyin azaldılması və əhalinin həssas qruplarının müdafiəsi prosesində özünü büruzə verir. Mövcud obyektiv çətinliklərə baxmayaraq, Konstitusiya sosial sahədə hüquqi tənzimləmənin və sosial siyasətin nüvəsini təşkil edir. Sosial funksiyanın səmərəli həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliyin daim təkmilləşdirilməsi, hüquqların müdafiəsi ilə bağlı olan institutların inkişafı, sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin fəal iştirakı mühüm şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın sosial dövlət modeli müasir nəzəri yanaşmalar kontekstində, Xalq qəzeti. 14 sentyabr, 2024-cü il, şənbə
2. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı, MBM, 2012
3. S.S.Allahverdiyev Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya hüququnun əsasları. Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2007
4. Клишас А.А. Современная концепция социального государства. Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. Москва, Издательство "Норма", 2022
5. Конституционный принцип социального государства и его применение конституционными судами. Сборник докладов. Институт права и публичной политики. Москва, 2008

Summary

The social function of the constitution in modern society

Nabiyeva Y.I.

Keywords: *Constitution, social function, legal document, Constitutional Court, welfare state, digitalization of the social sphere.*

The article analyzes the social function of the Constitution in modern society. The author emphasizes the important pole of the Constitution in ensuring human rights and freedoms, particularly social rights (such as the right to work, education, healthcare, social security, etc.). It also thoroughly examines the enshrinement of the principles of social justice, equality, and solidarity, the definition of the states social obligations to its citizens, and the creation of a legal framework for guiding social policy. The article notes that the Constitution is not only a legal document but also an important instrument for regulating social relations in society and promoting social stability

Резюме

Социальная функция конституции в современном обществе

Набиева Е.И.

Ключевые слова: *Конституция, социальная функция, юридический документ, Конституционный суд, социальное государство, цифровизация социальной сферы*

В статье анализируется социальная функция Конституции в современном обществе. Автор подчеркивает важную роль Конституции в обеспечении прав и свобод человека, особенно

социальных прав (права на труд, образование, здравоохранение, социальное обеспечение и др.). Также подробно рассматривается закрепление принципов, социальной справедливости, равенства, солидарности, определение социальных обязательств государства перед гражданами и создание нормативной базы для направления социальной политики. В статье отмечается не только юридическим документом, но и важным инструментом, регулирующим социальные отношения в обществе и способствующим социальной стабильности.

HÜQUQİ İSLAHATLAR VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Nəsirova Nərgiz Məhəmməd qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
Nasirova.nargiz@sdu.edu.az

“Azadlıq özümüz üzərində olan gücümüzdür”

Hüqo Qrotsi
beynəlxalq hüququn banisi

Açar sözlər: *insan hüquqları, hüquqi islahatlar, beynəlxalq hüquq, hüquqi təsisatlar, rifah, ədalət məhkəməsi*

Tədqiqat işi insan hüquq və azadlıqlarından, hüquq müdafiəsi üzrə beynəlxalq institutlar və qanunvericilik aktlarından, hüquqi islahatların cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi inkişafında rolundan bəhs edir. Burada müasir hüquqi təminat əldə edilə qədər keçilən yola nəzər salınır, görkəmli mütəfəkkirlərin hüquq bərabərliyi haqda fikirlərinə istinad edilir, qanunların təkmilləşdirilməsi, insan hüquqlarının qorunması, ədalət və bərabərliyin təmin edilməsi məsələləri vurğulanır. Burada məqsəd hüquqi islahatların mürəkkəbliyini araşdırmaq, ona təsir edən amilləri müəyyən etmək və onun cəmiyyətə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Qeyd olunur ki, siyasi sabitlik, ictimai iştirak, şəffaflıq və iqtisadi şərait islahatların uğurunu müəyyənləşdirir. Şəffaf idarəçilik və beynəlxalq əməkdaşlıq isə daha ədalətli və səmərəli hüquqi mühitin formalaşmasına şərait yaradır.

Giriş. Tarix sübut edir ki, cəmiyyətlər inkişaf etdikcə, əhali ilə hakimiyyət strukturları arasında münasibətlər getdikcə mürəkkəbləşərək ziddiyyətli xarakter alır və mövcud gərginliyin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi zərurəti meydana çıxır. Azad, sərbəst, təhlükəsiz yaşamaq ta qədim zamanlardan bəri insanların ən başlıca arzusu, istəyi olmuş və onlar bu məqsədə çatmaq uğrunda daim mübarizə aparmışlar. Qədim yunan filosofu Ezopun təbirincə desək, “Azad olub ac qalmaq kök kölə olmaqdan daha yaxşıdır”. Xalqımızın qəhrəman oğlu Babəkin “40 il qul kimi yaşamaqdansa, bir gün azad yaşamaq yaxşıdır” sözləri insanların mübariz ruhunun bariz təəcəssümüdür.

Tarixə qısa nəzər salsaq, görürük ki, insanlar və cəmiyyətlər müasir hüquqi təminatlar əldə edəndə kimi olmazın əzab-əziyyətlər, məşəqqətlər, təqiblər, təhdidlər və təhlükələrlə üzləşmişlər. Baş verən silahlı üsyanlar, çoxsaylı insan tələfatı ilə nəticələnən qanlı toqquşmalar, hakimiyyət əleyhinə kütləvi etirazlar insanların azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsinin sübutudur. Təəssüflər olsun ki, bu ağırlı proses müasir dövrümüzdə, hamının gözü qarşısında davam edir. Korsika, Yeni Kaledoniya və Polineziyada müstəmləkə şəraitində yaşayan milyonlarla insan hələ də Fransanın repressiyasından, səlibçi, zülmkar siyasətdən əziyyət çəkir, azadlığa qovuşa bilmir. Beynəlxalq qurumlar, insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə dünyəvi təsisatlar isə XXI əsrdə davam edən bu fəlakətə, acınacaqlı vəziyyətə biganə münasibət bəsləyir, prinsipial mövqe nümayiş etdirmirlər. Uzun müddət imperiya müstəmləkəçilik siyasətindən əziyyət çəkmiş və Qoşulmama Hərəkatının fəal üzvü olan Azərbaycanın qəsbkarlıq əleyhinə qəti mövqe nümayiş etdirməsi, azadlığa qovuşmaq istəyən xalqlara dəstək verməsi və bu istiqamətdə Bakı Təşəbbüs Qrupunun yaradılması demokratiyadan, insan hüquqlarından dəm vuran hegemon dövlətlər və beynəlxalq hüquq institutları üçün bir nümunə, nümunədir.

Müzakirə. Cəmiyyətlər kimi insanların hüquqları, hüquqi islahatlar barədə mülahizələrin, ideyaların tarixi qədimdir. Sosial faktor olaraq insanlar arasında hüquqi bərabərliyin, söz azadlığının təmin olunması ideyasına eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə Çinli mütəfəkkirlərin, Platon, Aristotel və digər filosofların əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Bu fikirlər insanların bütün hüquqlardan məhrum olduqları sivilisasiyanın ilkin mərhələlərindən başlayaraq orta əsrlərə qədər mütərəqqi hesab edilirdi. Lakin bu ideyalar arasında mövcud olan fərqlər sonralar bir-birinə zidd olan pozitivist və liberal yanaşmalara səbəb olmuşdur ki, bunları da müasir dövrümüzdə bəzi dövlətlərin idarəçiliyində müşahidə etmək mümkündür.

Cəmiyyət üzvləri kimi insanların can atdıqları hüquqların təminatı sözlə deyil, qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir, qanunla zəmanət verilir. Dövrün və zamanın tələbinə uyğun hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, hüquqi münasibətlərin davamlı şəkildə tənzimlənməsi, hüquqi bazanın daim təkmilləşdirilməsi dövlət və hakimiyyət strukturları qarşısında duran başlıca vəzifədir.

Araşdırmalar göstərir ki, insanların hüquqları barədə ilk qəfə 1215-ci ildə İngiltərədə qəbul edilən və kralı qanuna əməl etməyə məcbur edən “Azadlıqların Böyük Xartiyası” sonralar bir çox xalqlar üçün istiad mənbəyinə çevrilmişdir. XVII əsrdə yaşamış və beynəlxalq hüququn əsasını qoymuş Hüqo Qrotsi “Müharibə və sülh qanunları” kitabında “təbii qanun”a əsaslanan ümumi prinsipləri müəyyən etmişdir. Britaniyalı pedaqoq, filosof Con Lokkun insan hüquqları barədə nəzəriyyəsi sonralar bir çox ölkələrin konstitusiyalarına daxil edildi. 1776-cı ildə ABŞ-də qəbul edilmiş “İstiqlal Bəyannaməsi” də Con Lokkun nəzəriyyəsinə əsaslanmışdır. “İnsan və Vətəndaş Hüquqları üzrə Fransa Bəyannaməsi” 1789-cu ildə baş vermiş inqilabın nəticəsində cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iştirakı ilə tərtib edilmiş sənəddir.

Vicdan azadlığı, fikir ayrılığı və dözümlülük prinsiplərini önə çəkərək ali prinsiplər adlandıran görkəmli filosof B.Spinoza “İlahi-siyasi traktat” əsərində vətəndaşın azadlığını belə ifadə etmişdir: “Azad dövlətdə hər kəs istədiyi kimi fikirləşə, fikirləşdiyi kimi danışa bilər”. Məşhur ingilis filosofu C.Lokk insan hüquqları barədə irəli sürülən ideyaları inkişaf etdirərək ilk olaraq mülkiyyət hüququnun tanınması və dövlət tərəfindən təmin olunması fikrini söyləmişdir. Həmçinin o, hakimiyyət bölgüsünün zəruriliyini, hakimiyyətin əsas vəzifəsinin insanların hüquqlarının qorunması, onların rifahının yaxşılaşdırılması olduğunu və öz fəaliyyətində yalnız qanunları rəhbər tutmağın vacibliyini önə çəkmişdir. Fransız filosofu S.Monteskye isə onun hakimiyyət bölgüsü ideyasını inkişaf etdirərək digər hakimiyyət strukturları ilə yanaşı, azad məhkəmə sisteminin labüdlüyü fikrini irəli sürmüşdür.

XIX və XX əsrlərdə bir sıra insan hüquqlarına -köləlik, təhkimçilik, ağır iş şəraiti və uşaq əməyindən istifadəyə dair dövlətlərin öhdəliyini özündə əks etdirən ilk beynəlxalq sənədin qəbul edilməsinə zərurət yarandı. İnsan hüquqlarının bərqərar edilməsi üzrə mübarizə XX əsrdə həlledici rol oynadı və onun əhatə dairəsi genişlənməklə beynəlxalq xarakter aldı. Nəticədə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş iqtisadi və sosial hüquq anlayışı XX əsrin ortalarında beynəlxalq hüquqa -siyasi və sosial hüquqa çevrildi. Baş verən dünya müharibələri, miqrasiya prosesinin güclənməsi, bir-birinə əks sistemlərin nüfuz savaşı dünya düzənində tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini ortaya çıxartdı. 1945-ci ildə 50 dövlət tərəfindən Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının, 1975-ci ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının təsis edilməsi, beynəlxalq qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi və beynəlxalq məhkəmə sisteminin təşkili bu prosesə təkan verməklə yanaşı, sistemli dünyəvi fəaliyyətin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaratdı. [1]

Demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, əhalinin hərtərəfli sosial müdafiəsi yolunu tutan ölkələr beynəlxalq institutların müəyyən etdikləri norma və prinsiplərə əsaslanaraq, insan hüquqlarının qorunması və azad cəmiyyətin yaradılması istiqamətində uğurlu nəticələrə imza atdılar. BMT-yə üzv ölkələr 1948-ci ildə standart olaraq “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”ni qəbul etdilər. Beynəlxalq reytingə görə, 1920-ci illərdə insan hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşan 20 ölkə vardısa, 1990-cı illərdə bu rəqəm 60-a çatdı.

Ötən dövrdə:

1. 1919-cu ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının yaradılması;
2. 1926-cı ildə Beynəlxalq Köləlik Konvensiyasının, 1948-ci ildə “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”nin, 1950-ci ildə “İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında” Avropa Konvensiyasının qəbul edilməsi;
3. 1959-cu ildə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin, 1968-ci ildə “İnsan Hüquqları üzrə Regional Ərəb Komissiyası”nın yaradılması;
4. 1986-cı ildə “İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyası”nın, 1999-cu ildə “Uşaq əməyinin ən pis formalarının qadağan edilməsi” Konvensiyasının qəbul edilməsi;
5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən 1966-cı ildə “Mülki və Siyası Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın və “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya”nın, 1979-cu ildə “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya”nın, 1989-cu ildə “Uşaqların müdafiəsi haqqında Konvensiya”nın, 1990-cı ildə “Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya”nın qəbul edilməsi;
6. Avropa Şurası tərəfindən 1950-ci ildə “İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası” qəbul edilməsi;[4]
7. 1969-cu ildə “İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası” qəbul edilməsi;[3]
8. 1981-ci ildə “İnsan və Xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyası” qəbul edilməsi;[2]

9. 2004-cü ildə “Ərəb Dövlətləri Liqasında insan və xalqların hüquqları haqqında Ərəb Xartiyası” qəbul edilməsi, həmçinin “Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası” tərəfindən müəyyən addımların atılması insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı fəaliyyət göstərən kifayət qədər beynəlxalq, regional institutların və hüquqi sənədlərin mövcud olduğunu göstərir.[5]

Hakimiyyət və fərdlər arasında münasibətlərin göstəricisi olan insan hüquq və azadlıqları müasir dövrdə daha da təkmilləşərək universal xarakter almışdır. Əlbəttə, buna beynəlxalq qanunvericiliyə və təcrübəyə əsaslanaraq həyata keçirilən davamlı islahatlar əlverişli zəmin yaratmışdır. Hazırda insan hüquq və azadlıqları konsepsiyası özündə geniş spektri -dövlət və fərdlər arasında qarşılıqlı inam və ünsiyyət, insanların öz hüquqları barədə dolğun məlumatlı olmalarını, pozulmuş hüquqlarının bərpası uğrunda fəal mübarizə aparmalarını, məhkəmə-hüquq sisteminin müstəqil, ədalətli fəaliyyətini, sosial müdafiə, söz, sərbəst toplaşma hüququndan istifadəni və s. əhatə edir.

Hazırda dünyada insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Amerika, Avropa, Afrika, Ərəb standartları mövcuddur ki, bunların arasında ümumi prinsiplərlə yanaşı, müəyyən fərqli cəhətlər də vardır.

Bu gün demokratiya, nisan hüquqlarının müdafiəsindən söz düşəndə nümunə kimi ilk olaraq ABŞ-nin adı çəkilir. Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquq və azadlıqlarına xüsusi önəm verilən və istimai təcrübədə qəbul olunan ilk sənəd 1776-cı ildə ABŞ-də elan edilmiş “İstiqlal Bəyannaməsi” olmuşdur ki, orada əks olunan fikirlər ABŞ-nin 1787-ci Konstitusiyasının əsasını təşkil etmişdir. Bu hüquqlar sırasına mətbuat və söz azadlığı, sərbəst toplaşma, mülkiyyət, şəxsi toxunulmazlıq, məhkəməyə müraciət və s. hüquqlar daxildir. Etraf etmək lazımdır ki, ölkə daxilində əhalinin siyasi, iqtisadi və sosial hüquqlarının etibarlı qorunması istiqamətində digər ölkələrə nümunə ola biləcək təcrübə toplanmışdır. Eyni zamanda yeganə olaraq ABŞ-nin xarici siyasətində dünyada insan hüquqlarının qorunması prioritet məsələ kimi qəbul edilmişdir. BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən insan hüquqları ilə bağlı həyata keçirilən proqramları əsas maliyyələşdirən də ABŞ-dir. Lakin son illərin təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, ABŞ inkişaf etməkdə olan ölkələrə demokratiya, azadlıq, rifah əvəzinə xaos, iqtisadi tənəzzül, vətəndaş qarşıdurmaları “bəxş edir” ki, bunlar da xalqları elementar hüquq və azadlıqlardan məhrum edir. Əfqanıstan, İraq, Liviya, Suriya və s. ölkələrdə baş verən və bu gün də davam edən acınacaqlı vəziyyət bunun əyani sübutudur.

Bu gün dünyanın üçdə bir hissəsini bürüyən və getdikcə alovlanan müharibələr onu deməyə əsas verir ki, pozulmuş dünya nizamının sahmana salınmasında BMT, Avropa Şurası kimi beynəlxalq təsisatlar acizlik nümayiş etdirirlər, beynəlxalq qanunlar isə yalnız kağız üzərində qalır. Vəziyyət o həddə gəlib çatıb ki, dövlətlər və xalqlar öz hüquqlarını öz gücləri hesabına müdafiə etməli olurlar. Azərbaycan təcrübəsi də bunu deməyə əsas verir. 30 il davam edən, bütün dünyanın gözü qarşısında davam edən torpaq işğalına Azərbaycan beynəlxalq qanunvericiliyə tam uyğun olaraq yalnız öz gücünə həll etdi, ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, BMT-nin əsaslı şəkildə yenilənməsinə, Nizamnaməsinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə, beynəlxalq hüquq pozan dövlətlərə qarşı tədbirlərin sərtləşdirilməsinə və təsirin gücləndirilməsinə, beynəlxalq ədalət məhkəməsinin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinə, bir sözlə, yer üzündə insanların hüquqlarını pozan və azadlıqlarını məhdudlaşdıran bütün ünsürlərə qarşı beynəlxalq hüququn gücünün artırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Əks təqdirdə, alovlanan müharibələrin, insan həyatını təhlükəyə məruz qoyan təhdidlərin sonu daha böyük faciələrlə nəticələnək.

1991-ci ildə müstəqilliyi yenidən bərpa etmiş Azərbaycanda hüquqi islahatların aparılması, bu sahədə möhkəm qanunvericilik bazasının yaradılması 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendumu) yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiya ilə bilavasitə bağlıdır. Müəllifi Ulu Öndər Heydər Əliyev olan Əsas Qanunumuz hüquqi, demokratik və vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasının bütün parametrlərini özündə ehtiva edir. Konstitusiyamızda insanların hüquq və azadlıqlarının təminatçısı kimi məhz dövlət müəyyən edilmişdir. Konstitusiyanın “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlanan və 48 maddədən ibarət 3-cü fəslə məhz cəmiyyət üzvlərinin malik olduğu geniş hüquqi müstəvinə əhatə edir.

Beynəlxalq təsisatların üzvü kimi Azərbaycan da insan hüquq və azadlıqlarının təminatı üzrə bütün beynəlxalq konvensiyalara qoşulub, üzərinə götürdüyü bütün öhdəliklərin yerinə yetirilməsi istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirir. 1998-ci ilə “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi, 2002-ci ildə İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) institutunun yaradılması, 2002-ci il “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanununun, 2011-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nın qəbul edilməsi, həmçinin milli normativ-hüquqi aktların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və Azərbaycanın 300-dən çox beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olması ölkəmizdə hüquqi dövlətin yaradılması, qanunun aliliyinin təmin

edilməsi, vətəndaşların hüquqlarının qorunması və əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məsələlərinə verilən dəyərin göstəricisidir.

Həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, sosial islahatlar ötən 34 il ərzində Azərbaycanın sürətli inkişafına, nümunəvi dünyəvi dövlət səviyyəsinə yüksəlməsinə, regionda lider dövlətə, dünyada söz, nüfuz sahibinə malik olmasına gətirib çıxartmışdır. “Bizim siyasətimiz uzunmüddətli siyasətdir. Biz ölkəmizin gələcəyi, uzunmüddətli, dayanıqlı inkişaf haqqında düşünürük”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu fikri ölkəmizin gələcək yol xəritəsindən, hədəflərindən, insanların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, rifahın daha da yaxşılaşdırılması perspektivlərindən xəbər verir.

Nəticə. İslahatların əhəmiyyəti sosial ədalətin təmin olunmasına, hüquqların qorunmasına, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə və şəffaf idarəçiliyin qurulmasına xidmət etməkdən ibarətdir. Hüquqi islahatlar dövlətin modernləşdirilməsi, hüquqi dövlətin qurulması və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün zəruridir. Onlar siyasi, sosial və iqtisadi faktorların qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir. Uğurlu islahatlar üçün siyasi iradə, ictimai iştirak, şəffaf idarəçilik və beynəlxalq əməkdaşlıq əsas şərtlərdir. Nəticə etibarilə, hüquqi islahatlar yalnız qanunvericiliyin dəyişdirilməsi deyil, həm də daha ədalətli, səmərəli və davamlı bir hüquqi mühitin formalaşdırılması deməkdir. Buna görə də, islahatların hazırlanması və icrasında geniş ictimai iştirak, şəffaflıq, davamlı monitoring və qiymətləndirmə mühüm şərtlərdir.

İnsanların hüquq və azadlıqlarının təminatçısı kimi dövlət vətəndaşların hüquqlarını məhdudlaşdıran, onların həyatını təhlükəyə məruz qoyan xarici və daxili amillərlə mübarizəni bilavasitə özü həyata keçirməli, bu məqsədlə siyasi, iqtisadi, sosial islahatların planlı və sistemli şəkildə icrasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə olduqda, cəmiyyət saflaşır, insanlarla hakimiyyət arasındakı ünsiyyət və inam güclənir, ölkədə sabitlik və davamlı tərəqqi hökm sürür.

Ədəbiyyat.

1. Alina P. Legal reform and change: research on legal reform processes and their impact on society. Analysis of factors that facilitate or hinder legal change, including political, social, and economic factors. Journal of law and sustainable development. Miami v.11, n. 10 pages: 01-22 e01854 2023.
2. Африканская комиссия по правам человека и народов <https://edld.ehrac.org.uk/ru/african-human-rights-system/>
3. Межамериканская специальная конференция по правам человека, Сан-хосе, Коста-рика, 22 ноября 1969 года
4. <https://www.coe.int/en/web/human-rights-convention>
5. <https://www.worldislamlaw.ru>

Summary Legal reforms and international experience Nasirova N.M.

Keywords: Human rights, legal reforms, international law, legal institutions, welfare, court of justice

The research work deals with human rights and freedom, international institutions and legislative acts for the protection of human rights, the role of legal reforms in the political, socio-economic development of society. It reviews the path taken to achieve modern legal security, refers to the ideas of prominent thinkers on equality of rights, emphasizes the issues of improving laws, protecting human rights, ensuring justice and equality. The aim here is to examine the complexity of legal reforms, identify the factors affecting them and assess their impact on society. It is noted that political stability, public participation, transparency and economic conditions determine the success of reforms. Transparent governance and international cooperation create conditions for the formation of a more just and efficient legal environment.

Резюме Правовая реформа и международная практика Насирова Н.М.

Ключевые слова: права человека, правовые реформы, международное право, правовые институты, благосостояние, суд

Исследовательская работа посвящена правам и свободам человека, международным институтам правовой защиты и законодательным актам, роли правовых реформ в политическом, социально-экономическом развитии общества. Здесь рассматривается путь, пройденный до достижения современного правового обеспечения, приводятся мнения выдающихся мыслителей о

равенстве прав, выделяются вопросы совершенствования законодательства, защиты прав человека, обеспечения справедливости и равенства. Цель здесь-изучить сложность правовой реформы, выявить факторы, влияющие на нее, и оценить ее влияние на общество. Отмечается, что политическая стабильность, участие общественности, прозрачность и экономические условия определяют успех реформ. А прозрачное управление и международное сотрудничество создают условия для формирования более справедливой и эффективной правовой среды.

SOSIAL SIYASƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ KONSTITUSIYANIN ROLU

Rzaquliyeva Səvvərə Dövlət qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Sevvare.rzaquliyeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Sosial dövlət, konstitusional hüquq, sosial siyasət, dövlət öhdəlikləri, rəqəmsallaşma*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sosial dövlət prinsiplərinə əsaslanaraq, vətəndaşların sosial rifahını və hüquqlarını təmin edən əsas hüquqi sənəddir. Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, sosial təminat, təhsil, səhiyyə və əmək hüquqları kimi sosial hüquqlar açıq şəkildə təsbit olunmuşdur. Gələcəkdə bu sahənin rəqəmsallaşdırılması, dövlət və qeyri-dövlət sektorları arasında əməkdaşlığın artırılması və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi prioritet istiqamətlər kimi çıxış edir. Beləliklə, Konstitusiya təkcə hüquqi sənəd deyil, həm də sosial ədalətin və vətəndaş rifahının təminatçısıdır.

Konstitusiya hər bir dövlətin əsas hüquqi-siyasi sənədi olmaqla, cəmiyyətin hüquqi nizamının və dövlət idarəçiliyinin təməlini təşkil edir. İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması, sosial təminatların reallaşdırılması və dövlətin sosial öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi məhz konstitusional hüququn əsas funksiyalarındandır. Sosial xidmət sistemi isə vətəndaşların rifahını, sosial müdafiəsini və cəmiyyətin zəif təbəqələrinin müdafiəsini təmin edən mexanizmlərin məcmusudur. Buna görə də sosial xidmət sahəsində konstitusiyanın rolu yalnız hüquqi çərçivə deyil, həm də sosial dövlət konsepsiyasının reallaşdırılması baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da bu baxımdan dövlətin sosial mahiyyətini təsbit edir. Konstitusiyanın müvafiq maddələrində insan və vətəndaş hüquqları, sosial təminat hüququ, əmək hüquqları, səhiyyə və təhsil xidmətlərindən istifadə imkanları, habelə dövlətin sosial öhdəlikləri açıq şəkildə qeyd olunmuşdur.[1]

Konstitusiyanın sosial dövlət prinsipi Konstitusiyada dövlətin “sosial dövlət” funksiyası təsbit edilir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət yalnız hüquqi sabitliyi və təhlükəsizliyi deyil, eyni zamanda sosial ədaləti, bərabər imkanları və sosial müdafiəni təmin etməlidir. Sosial dövlət konsepsiyası konstitusional səviyyədə təsbit olunmaqla, sosial xidmətlərin inkişafı üçün əsas hüquqi baza yaradır. Azərbaycan Konstitusiyasının 12-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edilmişdir. Bu müddəə sosial xidmətlərin hüquqi zəruriliyini və dövlətin sosial müdafiə öhdəliyini birbaşa legitimləşdirir.

Sosial hüquqlar və konstitusional təminatlar Konstitusiya vətəndaşların bir sıra sosial hüquqlarını təsbit edir ki, bu da sosial xidmət sahəsinin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Əmək hüququ – hər bir şəxsin azad seçilmiş əməyin müqabilində ədalətli əmək haqqı alması hüququ. [3]
- Sosial təminat hüququ – xəstəlik, əlillik, qocalıq və işsizlik hallarında dövlətin sosial yardım göstərməsi.
- Səhiyyə hüququ – pulsuz tibbi xidmətə çıxış və sağlamlığın qorunması üçün dövlətin məsuliyyəti.
- Təhsil hüququ – hər kəsin dövlət hesabına ümumi təhsil alması hüququ.

Bu hüquqlar yalnız bəyannamə xarakteri daşımır, eyni zamanda sosial xidmətlərin normativ-hüquqi bazasını təşkil edir.[2]

Sosial xidmətlərin institusional əsasları Konstitusiyanın sosial hüquqlara dair müddəaları müxtəlif qanunlarla, dövlət proqramları ilə və sosial xidmət institutları vasitəsilə reallaşdırılır. Məsələn, “Sosial xidmət haqqında” Qanun, Əmək Məcəlləsi, Əhalinin sosial müdafiəsi haqqında normativ aktlar konstitusional prinsiplərin praktiki tətbiqini təmin edir. Sosial xidmətlərin institusional sistemi aşağıdakı komponentləri əhatə edir: - Dövlət sosial müdafiə orqanları (Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və tabeli qurumlar); - Bələdiyyələr və yerli icra hakimiyyətləri; - Qeyri-hökumət təşkilatları və sosial təşəbbüslər; - Sosial xidmət müəssisələri (uşaq evləri, yaşlılar üçün mərkəzlər).[4]

Sosial xidmətlərdə konstitusiyanın praktiki təsiri Konstitusiyanın sosial xidmət sahəsinə təsiri iki istiqamətdə təzahür edir:

Hüquqi təminat – vətəndaşların sosial hüquqlarının pozulması halında Konstitusiyaya Məhkəməsinə və digər məhkəmələrə müraciət etmək imkanı.

Sosial siyasətə istiqamət – dövlət büdcəsində sosial xərclərin prioritetləşdirilməsi və sosial proqramların həyata keçirilməsi. Məsələn, pensiya islahatları, əlillərin sosial müdafiəsi, aztəminatlı ailələrə sosial yardım proqramları Konstitusiyanın müvafiq müddəalarına əsaslanır.

Problemlər və inkişaf perspektivləri Konstitusiyanın sosial xidmət sahəsində roluna baxmayaraq, bəzi problemlər mövcuddur: - Hüquqların icrası ilə bağlı inzibati baryerlər; - Sosial xidmətlərin maliyyələşdirilməsində məhdudiyyətlər; - Regionlarda sosial xidmətlərin qeyri-bərabər inkişafı; - Hüquqi biliklərin əhali arasında yetərsizliyi. Gələcək inkişaf perspektivləri: - Sosial xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması və elektron hökumət sisteminə integrasiyası; - Dövlət və qeyri-dövlət sektorunun əməkdaşlığının genişləndirilməsi; - Sosial xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi. [5]

Nəticə etibarilə, Konstitusiyaya sosial xidmət sahəsində hüquqi baza, sosial dövlət konsepsiyasının təminatı və vətəndaş hüquqlarının qoruyucusu rolunu oynayır. O, həm sosial hüquqların hüquqi müstəvidə tanınmasını, həm də dövlətin sosial öhdəliklərinin legitimləşdirilməsini təmin edir. Lakin bu rolu tam reallaşdırmaq üçün konstitusion prinsiplərin qanunvericilikdə və icraedici hakimiyyətin praktikasında ardıcıl tətbiqi, sosial xidmətlərin maliyyə və institusional potensialının gücləndirilməsi zəruridir. Beləliklə, Konstitusiyaya yalnız hüquqi sənəd deyil, həm də sosial xidmətlərin inkişafının, sosial ədalətin və cəmiyyətin rifahının təminatçısı kimi çıxış edir. [6]

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995.
2. "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2011.
3. Əmək Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası.
4. Əhalinin sosial müdafiəsi haqqında normativ-hüquqi aktlar.
5. Əliyev Z. Sosial siyasət və dövlətin sosial funksiyaları. Bakı, 2018.
6. Həsənov R. Hüquq və sosial təminatın konstitusion əsasları. Bakı, 2020.

Summary

The role of constitution on regulating the social policy

Rzaquliyeva S.D.

Key words. *Social state, constitutional law, social policy, state obligations, digitalization.*

The Constitution of the Republic of Azerbaijan, based on the principles of a social state, serves as the fundamental legal framework ensuring the social welfare and rights of its citizens. It explicitly guarantees key social rights such as the protection of human rights and freedoms, social security, access to education, healthcare, and labor rights. Future development priorities include the digitalization of social services, strengthening public-private cooperation, and improving service quality. Thus, the Constitution functions not only as a legal document but also as a guarantor of social justice and citizen welfare.

Резюме

Роль конституции в регулировании социальной политики

Рзакулиева С.Д.

Ключевые слова: *социальное государство, конституционное право, социальная политика, государственные обязательства, цифровизация*

Конституция Азербайджанской Республики, основываясь на принципах социального государства, является основным правовым документом, обеспечивающим социальное благосостояние и права граждан. В Конституции четко закреплены такие социальные права, как защита прав и свобод человека, социальное обеспечение, право на образование, здравоохранение и труд. В будущем приоритетными направлениями выступают цифровизация этой сферы, расширение сотрудничества между государственным и негосударственным секторами, а также повышение качества предоставляемых услуг. Таким образом, Конституция выступает не только в роли юридического документа, но и гаранта социальной справедливости и благосостояния граждан.

ЦИФРОВОЕ РАЗВИТИЕ КАК ДВИЖУЩАЯ СИЛА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: НОВЫЙ ПУТЬ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ КИТАЕМ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Чжан Цзя

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

1872217123@qq.com

Ключевые слова: *Китай, Азербайджан, цифровизация, энергетика, устойчивое развитие.*

Китай и Азербайджан в условиях глобальной цифровизации и устойчивого развития формируют новую модель сотрудничества, основанную на технологических инновациях и зелёном росте. Опираясь на инициативу «Один пояс, один путь» и стратегию «Азербайджан-2030», исследуется роль цифровизации в содействии устойчивому развитию. Сочетание цифровой инфраструктуры, возобновляемой энергетики и цифрового управления способствует модернизации экономики и формированию устойчивого евразийского пространства.

В условиях глобальной цифровой трансформации и продвижения целей устойчивого развития цифровые технологии становятся важной движущей силой международного сотрудничества и «зеленого» роста. Сотрудничество между Китаем и Азербайджаном изначально развивалось в рамках инициативы «Один пояс, один путь», главным образом в сфере строительства инфраструктуры и энергетической торговли, включая проекты по строительству автодорог, железных дорог, портов и инвестиции в энергетический сектор. Модель сотрудничества между двумя странами носила взаимодополняющий характер: Китай предоставлял финансирование и строительные технологии, а Азербайджан - энергетические ресурсы и стратегическое географическое положение. Посредством межправительственных соглашений и регулярных встреч на высшем уровне обе стороны обеспечивали реализацию проектов и безопасность инвестиций, что способствовало устойчивому развитию традиционной торговли и инвестиционно-ориентированного партнерства.

С ускорением глобальной цифровизации и продвижением целей устойчивого развития сотрудничество между Китаем и Азербайджаном постепенно расширилось от традиционных экономических инвестиций к цифровому и «зеленому» развитию. Основные направления взаимодействия включают строительство цифровой инфраструктуры (такие как сети 5G, облачные вычислительные платформы и трансграничные центры обработки данных), развитие «умной» энергетики и экологического управления (использование цифровых технологий для мониторинга и регулирования возобновляемых источников энергии), а также цифровое образование и научно-исследовательское сотрудничество (проведение совместных исследований и технической подготовки через онлайн-платформы). Эта эволюция отражает переход модели сотрудничества от одностороннего экономического дополнения к комплексной системе, основанной на технологических инновациях, цифровом взаимодействии и устойчивом «зеленом» развитии.

Цифровизация является не только проявлением технологических инноваций, но и глубинной движущей силой устойчивого развития.

В экономической сфере её роль прежде всего проявляется в сочетании модернизации промышленной структуры и «зелёного» роста. Китай и Азербайджан, развивая цифровую инфраструктуру, интеллектуальное производство и управление энергетическими данными, способствуют эффективной координации производственных цепочек и оптимальному распределению ресурсов.

Цифровые технологии позволяют совершенствовать все этапы производства и потребления энергии - от управления нагрузкой в интеллектуальных энергосетях до оптимизации промышленных процессов, от повышения эффективности транспортных систем до улучшения энергоэффективности зданий. Их применение пронизывает весь путь сокращения выбросов углерода [2].

«Научно-технические инновации являются ключевой силой, поддерживающей глобальный энергетический переход», - отметил Ли Цзяньвей, член партийного комитета и заместитель генерального директора Китайской энергетической корпорации «Датанг», выступая на параллельном форуме Шанхайской организации сотрудничества «Научно-технические инновации направляют энергетический переход». В качестве примера он привёл, что интеллектуальные энергосети и технологии построения сетей повышают способность энергосистем принимать и адаптировать новые источники энергии, а такие технологические направления, как многоуровневые и много-временные системы хранения, комплексное использование ветровой, солнечной, гидроэнергии и накопителей, а

также синергия электричества и водорода (аммиака, метанола), помогают решать проблемы прерывистости и нестабильности возобновляемых источников энергии [5].

В этом контексте накопленный Китаем опыт в области цифровизации и интеллектуализации энергетики предлагает новые подходы для международного сотрудничества. С углублением реализации инициативы «Один пояс, один путь» сотрудничество Китая с Азербайджаном и другими странами вдоль маршрута постепенно переходит от традиционного освоения ресурсов к координированной модели, основанной на цифровых технологиях и «зелёных» инновациях.

Следует отметить, что производство и использование электромобилей становится важной областью интеграции цифрового и «зелёного» сотрудничества между Китаем и Азербайджаном. Благодаря цифровому управлению цепочками поставок и интеллектуальным логистическим платформам китайские производители электромобилей способны обеспечивать прозрачность и эффективное планирование всех этапов - от производства до транспортировки и продаж, что значительно снижает издержки трансграничных операций.

Китайский автогигант BYD планирует создать завод по производству электрических автобусов в Химико-промышленном парке Сумгаита (Азербайджан). Объём инвестиций составит 29 миллионов манатов (около 17,05 миллиона долларов США), и установка производственной линии уже находится на завершающем этапе подготовки. Проект направлен на повышение уровня электрификации общественного транспорта в Азербайджане и содействие достижению климатических целей, поставленных в рамках конференции COP29. В качестве страны-хозяйки Глобальной климатической конференции COP29 в 2024 году Азербайджан заявил о намерении увеличить долю электрифицированного транспорта до 40% к 2030 году и разработал ряд финансовых и политических мер поддержки для привлечения инвестиций мировых компаний в сферу возобновляемой энергетики [1].

Использование платформ цифровой торговли позволило экспорту электромобилей выйти за рамки традиционных торгово-экономических каналов и сформировать новую модель международного сотрудничества, основанную на принципах цифрового управления и «зелёной» направленности.

В сфере общественного управления цифровизация придаёт устойчивому развитию новую логику управления. Создавая системы принятия решений, основанные на данных, и интеллектуальные платформы управления, правительство получает возможность осуществлять мониторинг и оптимизацию работы городов, использования энергии и предоставления общественных услуг в режиме реального времени. Это не только повышает административную эффективность, но и предоставляет обществу больше каналов для участия в процессе управления, делая выработку политики более научной и прозрачной.

Глубокое внедрение цифрового управления создаёт прочную технологическую основу для построения «умных городов», обеспечивая переход городской администрации от традиционной модели, основанной на опыте, к интеллектуальной и устойчивой модели развития.

«Умный город» представляет собой высшую стадию урбанистического развития, при которой использование информационных технологий способствует совершенствованию управления и снижению выбросов углерода [6].

Технологическое развитие «умных городов» в Китае находится на стадии стремительного роста и охватывает широкий спектр направлений - от строительства инфраструктуры до применения передовых технологий. Прогресс и инновации в ключевых областях создают прочную основу для формирования интеллектуальных городов. Среди таких технологий - Интернет вещей (IoT), большие данные, облачные вычисления и искусственный интеллект (AI), которые являются движущими силами развития «умных городов» [3].

В 2024 году президент Азербайджана Ильхам Алиев подписал указ, объявивший 2024 год «Годом зелёного единства». В соответствии с ним предполагается создание «умных городов» и зелёных энергетических зон в регионе Карабах, Восточном Зангезуре и Нахичеванской Автономной Республике. Азербайджан обязался сократить объём выбросов парниковых газов на 35% по сравнению с уровнем 1990 года к 2030 году, увеличить долю выработки электроэнергии из возобновляемых источников до 30%, а к 2050 году снизить выбросы на 40%, превратившись в «экологически чистое государство» [4].

Таким образом, передовые технологии, накопленные Китаем в процессе строительства «умных городов», могут быть внедрены в Азербайджане - в частности, в Карабахе, Восточном Зангезуре и Нахичевани - для создания интеллектуальной инфраструктуры и систем управления зелёной энергетикой. Благодаря своему географическому положению - на стыке Центральной Азии,

Кавказа и Европы - Азербайджан обладает стратегическим преимуществом транспортного узла Евразии, что делает его идеальной площадкой для демонстрации и трансграничного распространения китайских технологий «умных городов» и решений в области зелёной энергетики.

Такое технологическое сотрудничество не только способствует достижению Азербайджаном целей по сокращению выбросов и «зелёному» развитию к 2030 и 2050 годам, но и создаёт реальные возможности для углубления китайско-азербайджанского взаимодействия в сферах цифровизации и устойчивого развития.

Цифровое сотрудничество между Китаем и Азербайджаном представляет собой не только технологическое и экономическое взаимодействие, но и практическую реализацию концепции устойчивого развития в рамках регионального партнерства. Цифровые платформы, интеллектуальные энергетические системы и строительство «умных городов» открывают новые пути для достижения низкоуглеродного перехода и «зелёного» роста. Посредством координации политики, обмена технологиями и многоуровневых механизмов сотрудничества обе страны могут исследовать передовые модели в сферах энергетики, транспорта и модернизации промышленности. В будущем такое интеграционное инновационное взаимодействие может стать воспроизводимым примером зелёного цифрового развития для Китая, Азербайджана и более широкого региона Евразии, способствуя региональному устойчивому развитию и высококачественному экономическому росту.

Литература

1. BYD выходит в Азербайджан: промышленный парк Сумгайыт станет центром производства электрических автобусов. 17.02.2025. <https://zhuanlan.zhihu.com/p/23606649820#>
2. Как цифровые технологии способствуют достижению целей углеродной нейтральности? 21.08.2024. <https://www.amt.com.cn/news/1186.html>
3. Отчёт о исследовании «умных городов» в Китае за 2024 год. Qianji Investment Bank. 31.01.2024.
4. Объявление 2024 года «Годом зелёного единства» в Азербайджане. Агентство АЗЕРТАДЖ, Баку, 26.12.2023. <https://azertag.az/chn/xeber/china-2865385>.
5. Ся Фань. Сотрудничество в области научно-технических инноваций стимулирует энергетический переход. Научно-техническая газета, 27.06.2025 (002). DOI:10.28502/n.cnki.nkjrb.2025.004378.
6. Чжан Чжэнсэнь, Ань Ичжэн. Анализ влияния пилотного строительства «умных городов» на выбросы углерода и механизмы его действия. Журнал управления инженерными проектами, 1–6 [25.10.2025]. <https://doi.org/10.13991/j.cnki.jem.2025.05.013>.

Xülasə

Dayanıqlı inkişafın hərəkətverici gücü kimi rəqəmsal inkişaf: Çin və Azərbaycan arasında əməkdaşlığın yeni yolu Çjan Dzya

Açar sözlər: Çin, Azərbaycan, rəqəmsallaşma, enerji, davamlı inkişaf.

Qlobal rəqəmsallaşma və davamlı inkişaf kontekstində Çin və Azərbaycan texnoloji innovasiyalar və yaşıl inkişaf əsaslı yeni əməkdaşlıq modeli formalaşdırırlar. “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü və “Azərbaycan-2030” strategiyasına istinad edərək, bu tədqiqat rəqəmsallaşmanın davamlı inkişafın təşviqindəki rolunu araşdırır. Rəqəmsal infrastruktur, bərpa olunan enerji və rəqəmsal idarəetmənin birləşməsi iqtisadiyyatın modernləşməsinə və davamlı Avrasiya məkanının yaradılmasına töhfə verir.

Summary

Digital development as a driving force for sustainable development: a new path of cooperation between China and Azerbaijan Jan Dzya

Keywords: China, Azerbaijan, digitalization, energy, sustainable development.

In the context of global digitalization and sustainable development, China and Azerbaijan are forming a new model of cooperation based on technological innovation and green growth. Relying on the “Belt and Road” Initiative and the “Azerbaijan-2030” strategy, this study explores the role of digitalization in promoting sustainable development. The combination of digital infrastructure, renewable energy, and digital governance contributes to economic modernization and the creation of a sustainable Eurasian space.

III BÖLMƏ İQTİSADI, SOSIAL VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF

İQTİSADİYYATIN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYALARINDA SOSIAL-PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU

Knyazova Gültəkin Yusib qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir, Azərbaycan

yusifliqultekin28@gmail.com

Açar sözlər: *iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasət, dayanıqlı inkişaf, sosial psixologiya, insan kapitalı, beynəlxalq təcrübə*

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsində sosial-psixoloji amillərin rolu sistemli şəkildə araşdırılır. İnsan kapitalı, sosial rifah, ictimai davranış və dövlət siyasətinin sosial-psixoloji komponentləri təhlil edilir. Məqalədə həmçinin iqtisadi modernləşmə prosesində sosial-psixoloji faktorların iqtisadi motivasiya, əmək məhsuldarlığı və sosial sabitliyə təsiri, eləcə də beynəlxalq təcrübələr əsasında göstərilir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi və texnoloji islahatlarla deyil, sosial-psixoloji yanaşmaların kompleks integrasiyası ilə təmin oluna bilər.

Giriş

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi müasir dövrdə kompleks islahatlar tələb edir. Bu proses yalnız texnoloji və maliyyə resurslarının artırılması ilə məhdudlaşmır; insan kapitalının inkişafı, sosial-psixoloji faktorların nəzərə alınması və ictimai rifahın qorunması iqtisadi modernləşmənin səmərəliliyində həlledici rol oynayır.

Sosial psixologiyanın perspektivindən baxıldıqda, iqtisadi strategiyaların uğuru yalnız makroiqtisadi göstəricilər əsasında deyil, həm də insanların əmək motivasiyası, kollektiv məsuliyyət anlayışı, innovativ təşəbbüslərə münasibəti və sosial sabitlik səviyyəsi ilə ölçülür. Praktik olaraq, ölkədə həyata keçirilən “ASAN Xidmət” və “Azərbaycan 2025: İnsan Kapitalı Proqramı” kimi təşəbbüslər vətəndaşların dövlət və iqtisadi strategiyalara inamını artırmaqla sosial sabitliyi təmin edir və iqtisadi modernləşmə prosesini dəstəkləyir.

Əsas hissə

İqtisadi modernləşmə dövlətin iqtisadi potensialını artırmaq, innovativ texnologiyaları tətbiq etmək və sosial rifahı yüksəltmək məqsədini daşıyır. Uğurlu modernləşmənin əsas prediktorları yalnız makroiqtisadi göstəricilər deyil, həm də sosial-psixoloji amillərdir. İşçilərin motivasiyası, əməkdaşlıq vərdisləri və sosial məsuliyyət anlayışı müasir iqtisadi modelin səmərəliliyini və innovasiya potensialını müəyyən edir.

İnsan kapitalı müasir iqtisadiyyatın əsas strateji resursu hesab olunur. İşçi qüvvəsinin bilik və bacarıqlarının sistemli artırılması, davamlı təlim və peşə hazırlığı proqramlarının tətbiqi fərdlərin iqtisadi fəaliyyətə və innovativ təşəbbüslərə marağını stimullaşdırır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, son beş ildə işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması və peşə hazırlığı proqramlarının genişləndirilməsi nəticəsində işçi qüvvəsinin məhsuldarlığı və iqtisadi iştirak səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [2, s. 32; 4, s. 54].

Dayanıqlı inkişafın təməl prinsiplərindən biri sosial-psixoloji dəyərlərin iqtisadi siyasətə integrasiyasıdır. Sosial dəyərlər və kollektiv məsuliyyət insanların iqtisadi resurslara, ətraf mühitə və cəmiyyətə münasibətini formalaşdırır. Praktik olaraq, icma layihələrinə və sosial təşəbbüslərə vətəndaşların aktiv cəlb olunması həm fərdi, həm də qrup davranışlarını optimallaşdırır, dayanıqlı inkişaf strategiyalarının reallaşmasını sürətləndirir.

İqtisadi modernləşmə və sosial siyasət tədbirləri yalnız ictimai qavrayışla uyğunlaşdıqda effektiv olur. İnsanlar dövlətin iqtisadi strategiyalarına inandığı və sosial faydaları real şəkildə gördükdə, dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsi sürətlənir. Skandinaviya ölkələrində tətbiq olunan sosial rifah və təhsil proqramları bu yanaşmanın effektivliyini göstərən nümunələrdir.

Beynəlxalq təhlil və dünya təcrübəsi

- Skandinaviya ölkələri: Sosial rifah, təhsil və iqtisadi modernləşmənin sinxron integrasiyası, ictimai sabillik və psixoloji rifah təmin edir.
- ABŞ: İnsan kapitalına yönəlmiş investisiyalar texnoloji innovasiyaların inkişafını sürətləndirir.
- Cənubi Koreya və Yaponiya: Texnologiya və sosial-psixoloji tədbirlər müasir iqtisadiyyatla integrasiya olunur və iqtisadi səmərəlilik artırılır [5, s. 36; 7, s. 52].

Sosial siyasət yalnız iqtisadi bərabərliyi təmin etmək məqsədini daşımır, həm də əhəlinin psixoloji rifahını yüksəldir. Sosial ədalət hissi və dövlət siyasətinə inam dayanıqlı inkişafın əsas göstəricilərindən hesab olunur.

Sosial-emosional sabillik iqtisadi modernləşmə prosesinin uğurunu artırır. İş yerlərində stressin idarə edilməsi və sosial dəstək proqramlarının tətbiqi işçilərin məhsuldarlığını və innovativ təşəbbüslərini yüksəldir, bu da iqtisadi modernləşmənin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

Təcrübə və beynəlxalq nümunələr

Skandinaviya ölkələrində sosial rifah və təhsil proqramları iqtisadi modernləşmə ilə sinxron həyata keçirilir, ictimai sabillik və psixoloji rifah təmin olunur. ABŞ-da insan kapitalına investisiyalar texnoloji innovasiyaların inkişafını sürətləndirir. Cənubi Koreya və Yaponiya dayanıqlı inkişaf və innovasiya proqramlarını sosial-psixoloji tədbirlərlə birləşdirir. Azərbaycanda “Azərbaycan 2025: İnsan Kapitalı Proqramı” və “ASAN Xidmət” layihələri sosial-psixoloji sabilliyi gücləndirir, dayanıqlı inkişaf strategiyalarını dəstəkləyir [1, s. 48; 8, s. 120].

5. Nəticə və Təvsiyələr

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının uğuru yalnız texnoloji və iqtisadi islahatlarla deyil, sosial-psixoloji amillərin kompleks integrasiyası ilə mümkün ola bilər. İnsan kapitalı, sosial rifah, motivasiya, kollektiv məsuliyyət və ictimai etimad dayanıqlı iqtisadi inkişafın əsas dayaqlarını təşkil edir. Sosial-psixoloji faktorlar işçi qüvvəsinin məhsuldarlığını, innovativ təşəbbüslərə qatılımını və ümumi sosial sabilliyi gücləndirir.

Təvsiyələr:

1. İnsan kapitalının inkişafı və peşə hazırlığı:
 - Təhsil proqramları, peşə kursları və davamlı təlim modulları işçilərin bacarıqlarını artırmalı, onları müasir iqtisadi mühitə hazırlamalıdır.
 - Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı ilə “lifelong learning” prinsiplərinə uyğun innovativ təlim proqramları həyata keçirilməlidir.
 - Beynəlxalq təcrübədən istifadə: Almaniya və Skandinaviya ölkələrində olduğu kimi, təhsil və sənaye integrasiyası modern texnologiyaların tətbiqini və işçi qüvvəsinin səmərəliliyini artırır.
2. Sosial rifah və ictimai dəstəyin artırılması:
 - Sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi, işsizlik, aztəminatlı ailələr və qadınların əmək bazarına integrasiyası üçün xüsusi proqramlar hazırlanmalıdır.
 - Sosial layihələr və icma təşəbbüsləri vətəndaşların dövlət siyasətinə inamını artırır və sosial sabilliyi möhkəmləndirir.
3. Motivasiya və əməkdaşlıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi:
 - İşçilərin motivasiyasını artırmaq üçün sosial-psixoloji təşviq mexanizmləri, performans əsaslı mükafatlandırma sistemləri və komandada əməkdaşlıq təşviq edilməlidir.
 - Müasir psixoloji yanaşmalar tətbiq olunaraq iş yerlərində stressin idarə olunması və psixoloji dəstək proqramları genişləndirilməlidir.
4. İctimai məlumatlandırma və kommunikasiya:
 - Dövlət proqramlarının məqsədi, faydaları və icra mexanizmləri vətəndaşlara açıq və anlaşılan şəkildə çatdırılmalıdır.
 - Sosial media, seminarlar, ictimai görüşlər və maarifləndirmə kampaniyaları vasitəsilə dövlət və iqtisadi strategiyalara etimad artırılmalıdır.
 - Beynəlxalq təcrübədə bu yanaşma Skandinaviya ölkələrində uğurla tətbiq olunub və ictimai iştirakın güclənməsinə səbəb olub.
5. Sosial ədalət və kollektiv məsuliyyətin təşviqi:
 - İqtisadi modernləşmə yalnız fərdi təşəbbüslərlə deyil, icma və kollektiv səylərlə səmərəli olur.
 - Sosial layihələrdə və icma proqramlarında vətəndaşların aktiv iştirakı təşviq edilməlidir.
 - İnsanların iqtisadi proseslərdə öz məsuliyyətini anlaması, dayanıqlı inkişafın uzunmüddətli perspektivini təmin edir.
6. Dünya təcrübəsinin adaptasiyası:
 - Skandinaviya və Cənubi Koreya nümunələrində sosial-psixoloji və iqtisadi tədbirlər sinxron həyata keçirilir, işçi motivasiyası və sosial sabillik artırılır.

○ Azərbaycanda da dövlət proqramları ilə sosial-psixoloji yanaşmaların paralel tətbiqi, innovasiya və iqtisadi modernləşməni sürətləndirə bilər.

7. Innovasiya və texnologiya ilə integrasiya:

○ İnsan kapitalına və sosial-psixoloji amillərə yönəlmiş investisiyalar texnoloji innovasiyaların tətbiqini dəstəkləyir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının uğuru yalnız iqtisadi və texnoloji islahatlarla təmin edilə bilməz. Sosial-psixoloji amillər – insan kapitalı, sosial rifah, ictimai etimad, kollektiv məsuliyyət və motivasiya – modern iqtisadi sistemin əsas dayaqlarını təşkil edir. Təhlillər göstərir ki, işçi qüvvəsinin səmərəliliyi və innovativ təşəbbüslərə münasibəti, eyni zamanda vətəndaşların dövlət proqramlarına etimadı iqtisadi modernləşmənin uğuruna birbaşa təsir göstərir.

Sosial-psixoloji faktorların dayanıqlı inkişaf strategiyalarına integrasiyası nəticəsində aşağıdakı əsas tendensiyalar müşahidə olunur:

1. İqtisadi məhsuldarlığın artması: İnsan kapitalına investisiyalar və sosial-psixoloji dəstək proqramları işçilərin motivasiyasını artırır, onların innovasiya təşəbbüslərinə qatılımını stimullaşdırır və ümumi məhsuldarlığın yüksəlməsinə səbəb olur.

2. Sosial sabitlik və etimadın möhkəmlənməsi: Vətəndaşların dövlət siyasətinə etimadı və sosial-ədalət anlayışı gücləndikdə, sosial gərginliklər azalır və iqtisadi islahatların icrası daha sürətli və effektiv olur.

3. Davamlı və inklüziv inkişaf: Sosial rifah və kollektiv məsuliyyət prinsipləri icma və fərdi səyləri birləşdirərək dayanıqlı və inklüziv inkişafın təmin olunmasına imkan verir.

4. Beynəlxalq təcrübənin adaptasiyası: Skandinaviya, Cənubi Koreya və Yaponiya nümunələrində sosial-psixoloji tədbirlər iqtisadi modernləşmə ilə sinxron həyata keçirilir. Bu, Azərbaycanda da tətbiq olunduqda, innovasiya potensialını və sosial sabitliyi gücləndirəcəkdir.

5. Texnoloji innovasiyaların uğurlu tətbiqi: İnsan kapitalının inkişafına yönəlmiş sosial və psixoloji tədbirlər texnoloji yeniliklərin uğurla tətbiqinə zəmin yaradır. İşçilərin texnologiyaya adaptasiyası üçün davamlı təlim və sosial-psixoloji dəstək vacib rol oynayır.

6. Uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlıq: Sosial-psixoloji integrasiya iqtisadiyyatın böhranlara qarşı dayanıqlılığını artırır və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi modernləşmənin davamlı olmasını təmin edir.

Ümumilikdə, iqtisadi modernləşmə və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının effektivliyi yalnız iqtisadi və texnoloji islahatlarla deyil, sosial-psixoloji amillərin sistemli və kompleks tətbiqi ilə təmin edilə bilər. İnsan kapitalının inkişafı, sosial rifahın yüksəldilməsi, kollektiv məsuliyyət və motivasiya mexanizmlərinin tətbiqi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi modernləşmə strategiyasının əsas tərkib hissəsi olmalıdır. Bu yanaşma yalnız ölkəmizdə deyil, eyni zamanda beynəlxalq təcrübələrdə də uğurla tətbiq olunur və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və sosial sabitlik üçün əsas amildir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2020). Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyaları. Bakı: Elm.
2. Həsənov, F. (2019). Sosial-psixoloji amillər və iqtisadi inkişaf. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
3. United Nations. (2015). Sustainable Development Goals. New York: UN Publications.
4. World Bank. (2021). Human Capital Report. Washington D.C.: World Bank.
5. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York: Freeman.
6. OECD. (2020). Economic Policy Reforms. Paris: OECD Publishing.
7. Beck, U. (2000). The Risk Society: Towards a New Modernity. London: Sage.
8. Kotler, P., Keller, K. (2016). Marketing Management. Pearson Education.

Summary

The role of socio-psychological factors in the modernization of the economy and sustainable development strategies

Knyazova G.Y.

Keywords: economic modernization, social policy, sustainable development, social psychology, human capital, international experience

This article examines the role of socio-psychological factors in the modernization of the economy and the implementation of sustainable development strategies in the Republic of Azerbaijan. Human capital, social welfare, public behavior, and the socio-psychological components of state policy are systematically

analyzed. The study also evaluates the impact of socio-psychological factors on economic motivation, labor productivity, and social stability, drawing on international experiences. The findings demonstrate that sustainable development can be achieved not only through economic and technological reforms but also through the integrated application of socio-psychological approaches.

Резюме

Роль социально-психологических факторов в стратегии модернизации экономики и устойчивого развития

Князова Г.Ю.

Ключевые слова: модернизация экономики, социальная политика, устойчивое развитие, социальная психология, человеческий капитал, международный опыт

В данной статье систематически исследуется роль социально-психологических факторов в процессе модернизации экономики и реализации стратегий устойчивого развития в Азербайджанской Республике. Анализируются такие компоненты, как человеческий капитал, социальное благосостояние, общественное поведение и социально-психологические аспекты государственной политики. Особое внимание уделяется влиянию социально-психологических факторов на экономическую мотивацию, производительность труда и социальную стабильность, а также рассматриваются уроки международного опыта. Полученные результаты демонстрируют, что устойчивое развитие достигается не только посредством экономических и технологических реформ, но и благодаря комплексной интеграции социально-психологических подходов.

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİNƏ ÇIXIŞI İQTİSADI SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Abbaszadə Nigar Mütəllim qızı

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

abbasazade1988@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, nəqliyyat qovşağı, dəhliz, iqtisadi, tranzit, yükdaşımalar

Azərbaycan hökumətinin iqtisadi siyasəti nəticəsində Dövlətimizin regionda mövqeyi həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən möhkəmlənib. Azərbaycan mühüm nəqliyyat arteriyalarının kəsişməsində çox əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Avrasiyada nəqliyyat və logistika mənzərəsi ənənəvi tədarük yollarını pozaraq kökündən dəyişdi. Şimal dəhlizinin aktuallığının itirilməsi alternativ nəqliyyat dəhlizlərinə ehtiyac yaratdı və Azərbaycan ərazisindən keçən Orta dəhliz belə marşrutlardan biridir. Azərbaycan təkcə bu barədə danışmır, həm də regionun rifahı naminə bu marşrutun imkanlarının genişləndirilməsi üçün konkret tədbirlər görür

Dünya Bankının 2024-cü il üzrə Dünya İnkişaf Hesabatının təqdimatında qeyd edillmişdir ki, Azərbaycan hazırda orta gəlirli 54 ölkə arasındadır. Uğurlu siyasət sayəsində son 30 ildə ölkə həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan regionda öz mövqelərini möhkəmləndirmişdir.

Azərbaycan iqtisadi çətinlikləri aradan qaldıraraq, davamlı inkişaf üçün zəmin yaratmağa nail olmuşdur. Azərbaycan hazırda orta gəlirli 54 ölkə sırasındadır. Bu, qısa müddət ərzində mühüm nailiyyət deməkdir. Azərbaycan hökumətinin iqtisadi siyasəti nəticəsində dövlətimizin regionda mövqeyi həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan möhkəmlənmişdir. Eyni zamanda, bu müddət ərzində yoxsulluğun tam azaldılması, sabit və iqtisadi cəhətdən güclü dövlətə çevrilmək imkan vermişdir ki, suverenliyimizi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edək [6].

Əksər ekspertlərin fikrincə, beynəlxalq təşkilatların illik hesabatlarında belə bir qənaət daha çox öz təsdiqini tapmaqdadır ki, Azərbaycan artıq regionun ən güclü ölkəsidir.

Türkiyənin xarici işlər naziri Hakan Fidan 11-ci Qlobal Bakı Forumunda çıxışı zamanı demişdir ki, "Azərbaycan Cənubi Qafqazda çox mühüm rol oynayır. Türkiyə Azərbaycanla bir çox sahələrdə əməkdaşlıq edir. Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyində də mühüm rol oynayır" [7].

Qeyd edilməlidir ki, 11-ci Qlobal Bakı Forumunda bir çox ölkələrin, eləcə də nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak etmişdir: 70-dən çox ölkədən 350-dən çox qonaq. Forumda COP 28-in nəticələri və COP 29-a hazırlıqla bağlı qlobal müzakirələr aparılmışdır. Burada yeni dünya düzəninə təhdid yaradan amilləri, təhlükəsizlik məsələləri, sülh perspektivləri, parçalanmış dünyada möhkəmliyin

yaradılması və onun global dünyaya təsiri məsələləri araşdırılmışdır. Tədbirdə bəşəriyyətin üzləşdiyi problemlərin həlli yolları, iqlim, qida və nüvə təhlükəsizliyi də daxil olmaqla, dünyanı sarsıdan münaqişələr və meqatəhlükələrin həlli geniş müzakirə edilmişdir. Müzakirələr həmçinin global idarəçilikdə hərbi və iqtisadi ittifaqların rolu, regional perspektivlər, Avropa İttifaqı və onun qonşuları ilə münasibətləri, gənclər siyasəti, global çağırışlara davamlılığın gücləndirilməsi yolları, qeyri-bərabərlik, təbii resursların qıtlığı, miqrasiya, süni intellekt, pilotsuz təyyarələr və silahlar əsrində yeni təhlükəsizlik paradigmalarına həsr olunmuşdur [7].

Bütün bu deyilənlərin məhz Bakıda baş verməsi və Bakının mələ möhtəşəm tədbirə növbəti dəfə ev sahibliyi etməsi dövlətimizin beynəlxalq nüfuzunun durmadan artmasının bir daha təsdiqi deməkdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan ən mühüm nəqliyyat arteriyalarının qovşağında yerləşməklə çox əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Bu, şübhəsiz ki, əhəmiyyətli bir üstünlük olsa da, mövcud imkanlardan düzgün istifadə etmək, doğru zamanda düzgün qərarlar qəbul etmək və qəfil geosiyasi dəyişikliklərdən yaranan imkanlardan istifadə etmək kifayət qədər bacarıq tələb edir [4, s.6].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin nəqliyyat sisteminin və xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır, müvafiq proqram və layihələr hazırlanır və uğurla həyata keçirilir. Dövlət başçısı tərəfindən verilən göstərişlər nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi və texniki xidmətinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması, milli nəqliyyat sisteminin global nəqliyyat sistemə inteqrasiyası üçün hüquqi baza təşkil edir. Bu qərarların, layihələrin, proqramların uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasında mühüm nəqliyyat və tranzit qovşağı kimi yeni nəqliyyat sistemi formalaşır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev nəqliyyat sektorunda əsaslı yenilənmə təminatının yaradılmasının əsasını qoymuşdur. Sektoral və regional proqramlar qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmişdir. İnfrastruktur yaxşılaşmış, yeni yollar tikilmiş, müvafiq beynəlxalq əməkdaşlıq möhkəmlənmiş və şaxələnməmişdir.

2005-ci ildə Azərbaycan nəhayət Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizinə qoşuldu. Bu, ölkənin Şərq-Qərb (İpək Yolu) və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində Avropa və Asiya arasında mühüm nəqliyyat qovşağına çevrilmək potensialını artırdı [3, s.6]. Azərbaycanın əhəmiyyətini artıran bir amil budur ki, o, həm Şimal-Cənub, həm də Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərində fəal iştirak etmək üçün geniş imkanlara malikdir. BTQ Asiya ilə Avropa arasında ən qısa və əlverişli marşrut olmaqla yükdaşıma müddətini yarıdan çox azaldır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Mərkəzi Asiya ölkələrinin - Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Əfqanıstanın Avropa və dünya bazarlarına çıxışının asanlaşdırılması deməkdir [3, s.6].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü ilin sentyabrında Tacikistanda Mərkəzi Asiya Dövlət Başçılarının 5-ci Məşvərət görüşündə çıxışı zamanı bildirmişdir ki, Şərq-Qərb marşrutu üzrə yükdaşımalara artan tələbatı ödəmək üçün Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunu daha da modernləşdirəcək. 2024-cü ilə qədər bu yolda yükdaşımaların 1 milyon tondan 5 milyon tona yüksələcəyini deyən dövlətimizin başçısı Bakı Ticarət Limanının imkanlarının eyni zamanda indiki 15 milyon tondan 25 milyon tona qədər genişləndiyini vurğulamışdır [8].

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, dövlətimizin başçısının rəhbərliyi ilə müxtəlif sahələri əhatə edən çoxsaylı proqramlar, o cümlədən “Azərbaycan Respublikasında avtomobil yolları şəbəkəsinin 2006-2015-ci illərdə yenilənməsi və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər üçün Bakı Nəqliyyat Sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı)”, 2008-2013-cü illər”, “Azərbaycan Respublikasında dəmir yolu nəqliyyatı sisteminin 2010-2014-cü illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı” və digər sonrakı proqram və planların həyata keçirilməsi böyük iqtisadi səmərə vermişdir.

Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin uğuru ötən 20 ilin göstəricilərində də aydın şəkildə əksini tapmışdır. Belə ki, 2023-cü ildə yükdaşımaların həcmi 2003-cü ilə müqayisədə 2,1 dəfə artaraq 110 milyon tondan 230,2 milyon tona yüksəlib. Xarici ticarət dövriyyəsi 2003-cü ildəki 5,2 milyard dollardan 2023-cü ildə 51,2 milyard dollara yüksəlib ki, bu da 9,8 dəfə artım deməkdir [8].

Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında yaradılmış əlavə dəyər 2003-cü ildəki 568,5 milyon manatdan 2023-cü ildə 7,637 milyard manata yüksəlmişdir. Nəqliyyat və anbar təsərrüfatına əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar 2003-cü ildəki 337,8 milyon manatdan 2023-cü ildə təxminən 4,766 milyard manata yüksəlmişdir. Sənişin daşınması 2003-cü ildə 2,2 milyon manatdan 12 milyon nəfər artmışdır [8].

Azərbaycan son 20 ildə əldə etdiyi tərəqqini davam etdirmək əzmindədir və artıq bunun üçün möhkəm zəmin artıq yaradılmışdır. Bu kontekstdə Prezident İlham Əliyevin 23 noyabr 2023-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasından keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin tranzit potensialının artırılması və tranzit yükdaşımaların stimullaşdırılması üzrə 2024-2026-cı illər üçün Tədbirlər Planı” mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Planda nəqliyyat, tranzit, logistika xidmətlərini büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyinə çevirəcək və ölkəmizdə mövcud nəqliyyat xidmətlərinin potensialından daha səmərəli istifadə edəcək konkret istiqamətlər üzrə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın təşəbbüsü və iştirakı ilə həyata keçirilən layihələr təkcə ölkənin özünə xeyir gətirmir, həm də regional inkişafa mühüm töhfə verir. Məlumdur ki, 2022-ci ilin fevralında Ukraynada müharibənin başlamasından sonra yeni geosiyasi reallıqlar meydana çıxmışdır. Xüsusilə, Avrasiyada nəqliyyat və logistika mənzərəsi əsaslı şəkildə dəyişərək ənənəvi təchizat marşrutlarını pozmuş oldu. Şimal dəhlizinin aktuallığını itirməsi ilə alternativ nəqliyyat dəhlizlərinə ehtiyac yaranmışdır və Azərbaycan ərazisindən keçən Orta Dəhliz belə marşrutlardan birini təmsil edir. Azərbaycan bu barədə nəinki danışır, daha geniş regionun rifahı naminə bu marşrutun imkanlarını genişləndirmək üçün fəal şəkildə konkret tədbirlər həyata keçirir. Orta Dəhlizin üstünlükləri və coğrafi imkanları ona Türk Dövlətləri Təşkilatının əsas nəqliyyat arteriyası kimi xidmət etməyə imkan verir.

Çin-Qazaxıstan sərhədindən başlayan Orta Dəhlizin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədən keçməklə, Mərkəzi Asiya və Xəzər dənizi ölkələrindən keçməklə Asiyanı Avropa ilə birləşdirməsi böyük perspektivlər deməkdir. Orta dəhliz Avropa ilə Asiya arasında ən qısa və ən əlverişli marşrutdur. Orta dəhliz sayəsində Çindən Avropaya adi 10 min kilometr əvəzinə 12 gündə 7 min kilometr qət etmək mümkündür [2, s.8]. Bu, dəhlizin Asiya ilə Avropa arasında qlobal ticarət üçün nə qədər faydalı və təhlükəsiz olduğunu nümayiş etdirir.

Eyni zamanda, Şərqi Zəngəzur rayonunda dəhlizin inkişaf etdirilməsi perspektivləri var. Zəngəzur dəhlizinin açılışından sonra Azərbaycanın Orta Dəhliz vasitəsilə nəqliyyat imkanları daha da genişlənəcək. Bu, regionun bütün dövlətləri üçün yeni imkanlar yaradacaq.

Azərbaycanın Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərini birləşdirən əsas arteriya rolunu oynaması ilə bir vaxtda həm iqtisadi, həm də siyasi-strateji əhəmiyyətini son dərəcə vacib edən faktorlardan biri olan Zəngəzur dəhlizinin dəyərinin hamılıqla etiraf edilməsidir. Azərbaycan tərəfi bu dəhlizin sürətlə açılmasını təmin etmək üçün konkret tədbirlər həyata keçirmiş və keçirməkdədir [1, s.6].

2023-cü il oktyabrın 6-da Zəngilan rayonunun Ağbənd kəndi yaxınlığında "Azərbaycan və İran hökumətləri arasında İran İslam Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni rabitə əlaqələrinin yaradılmasına dair Anlaşma Memorandumunun icrası çərçivəsində Azərbaycan və İran arasında avtomobil körpüsünün, sərhəd və gömrük infrastrukturunun təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir. Yeni yaradılan avtomobil və sərhəd-gömrük infrastrukturunu ölkələr üzrə tranzit yük daşımalarını artırıraq, NMR-ə giriş və çıxışı asanlaşdıracaq. 2025-ci ilin avqust ayına olan məlumata görə, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu layihəsi (Zəngəzur dəhlizinin bir hissəsi) üzrə işlər 90 faiz tamamlanmışdır. Layihənin 2026-cı ildə tam başa çatdırılması planlaşdırılır.

Onu da qeyd edək ki, Zəngəzur dəhlizinin reallaşması türk dünyasını quru nəqliyyatı ilə birləşdirəcək. Türkiyə və Azərbaycan Zəngəzur dəhlizinin həyata keçirilməsi üçün səylər göstərir, layihənin cəlbədiciliyini beynəlxalq görüşlərdə təbliğ edirlər. Ermənistan isə hər vasitə ilə bu layihəni həyata keçirməkdən yayınmağa çalışır - öz zərərinə, çünki Azərbaycan da bu dəhlizi İrana açmaqla bilər (5, s.5).

Prezident İlham Əliyevin 2025-ci ilin yanvarın 10-da yerli televiziya kanallarına müsahibəsində dediyi kimi, Ermənistan ilk növbədə Zəngilanla Ordubad arasında maneəsiz keçidi təmin etməlidir. "Bu, onların öhdəliyidir. Mən artıq demişəm və bir daha demək istəyirəm ki, Azərbaycandan Azərbaycana gələn yüklər, vətəndaşlar, nəqliyyat vasitələri heç bir yoxlamadan və gömrük inzibatchılığından keçmədən sərbəst keçməlidir. O ki qaldı digər ölkələrdən yüklərə, məsələn, Orta Asiyadan Türkiyəyə Ermənistan vasitəsilə, hətta Azərbaycandan Türkiyəyə müəyyən yüklərə gəldikdə, əlbəttə ki, bütün gömrük rüsumları ödənilməlidir. Burada digər vacib məsələ bu yolun təhlükəsizliyidir. Mən dəfələrlə Ermənistan rəhbərliyinə demişəm ki, Ermənistanın təminatları kifayət deyil. Noyabrın 10-da verilən bəyanatda deyilir ki, Rusiya sərhədçiləri 42-43 kilometrlik ərazidə təhlükəsizlik və nəzarəti təmin edir və bu öhdəlik yerinə yetirilməlidir. Ermənistan isə müqavilənin bu bəndini yerinə yetirməkdən yayınmaq istəyir. Amma bu da məntiqsizdir. Çünki Rusiya sərhədçiləri İrəvan hava limanında, Ermənistanın İran və Türkiyə ilə sərhədində yerləşir. Niyə onlar orada ola bilirlər, amma burada yox? Bu, sadəcə olaraq yolu bağlı saxlamaq üçün bir bəhanədir. Biz üç il gözlədik. Bizi bu yolu açmaq üçün güc tətbiq etməkdə ittiham etdilər. Baxmayaraq ki, bu ittiham absurd idi" [8].

Azərbaycan təkcə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşmir, həm də genişmiqyaslı infrastruktur quruculuğu aparır. Konkret olaraq, Ələt Şimal-Cənub və Şərq-Qərb marşrutlarının, eləcə də Orta Dəhlizinin kəsişdiyi yerdir. Prezident İlham Əliyev 2023-cü ilin oktyabrında Ələt Azad İqtisadi Zonasının ərazisinin 23,74 hektar genişləndirilərək fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam imzalamışdır. Azərbaycanda uzun illər ərzində sistemli şəkildə həyata keçirilən

infrastruktur quruculuğu və xidmətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri artıq öz bəhrəsini verir, ölkəyə yük axını artmaqdadır [8].

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müasir infrastrukturunu müxtəlif istiqamətlər üzrə yükdaşımaların artırılmasına şərait yaradır. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə ölkənin tranzit ölkə kimi çıxış etməsinə imkan verməklə yanaşı, daha geniş imkanlar da vardır.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov Kamal. Azərbaycan yeni orta güc kimi: geosiyasi özəlliklər // Azərbaycan. - 2025. - 16 may. - s.6.
2. Adıgözəlov Kamal. Orta dəhliz: Azərbaycandan baxışın geosiyasi konteksti // Azərbaycan. - 2025. - 22 iyun. - s.8.
3. Ləman Təhməz. Çoxqütblü dünyada geoiqtisadi hab: Xankəndidən orta qələbəyə konturları // Respublika. - 2025. - 6 iyul. - s.6.
4. Prezident İlham Əliyevin regional və global siyasətə baxışları // Xalq. 31 avqust. - 2025. - s.6.
5. Səmədzadə Ziyad. Azərbaycan-Çin münasibətləri yeni mərhələdə: daha möhkəm dostluğa və daha güclü strateji tərəfdaşlığa doğru // Azərbaycan. - 2025. - 1 may. - s.5.
6. Азербайджан за 30 лет превратился в экономически сильное государство // <https://report.az/ru/finansy/shahmar-movsumov-azerbajdzhan-za-30-let-prevratilsya-v-ekonomicheski-silnoe-gosudarstvo>
7. Азербайджан уже является самой сильной страной региона // <https://cbctv.az/news/106463/azerbaidzan-yavlyaetsya-samoi-silnoi-stranoi-regiona-xakan-fidan>
8. Азербайджан становится центром глобальных поставок – транспортная стратегия 20 лет приносит свои плоды // <https://greatgameasia.bisr.by/azerbajdzhan-stanovitsya-czentrom-globalnyh-postavok-transportnaya-strategiya-20-let-prinosit-svoi-plody/>

Summary

Azerbaijan's access to international transport corridors as one of the main directions of economic policy

Abbaszadeh N.M.

Key words: Azerbaijan, transport hub, corridor, economy, transit, cargo transportation

As a result of the Azerbaijani government's economic policies, our country's position in the region has strengthened both politically and economically. Azerbaijan occupies a highly advantageous geographical location, located at the intersection of key transport arteries. The transport and logistics landscape in Eurasia has fundamentally changed, disrupting traditional supply routes. The loss of relevance of the Northern Corridor has created a need for alternative transport corridors, and the Middle Corridor, which passes through Azerbaijan, is one such route. Azerbaijan not only speaks about this but is also taking concrete measures to expand the capabilities of this route for the benefit of the region.

Резюме

Выход Азербайджана к международным транспортным коридорам как одно из основных направлений экономической политики

Аббасзаде Н.М.

Ключевые слова: Азербайджан, транспортный узел, коридор, экономика, транзит, грузоперевозки

В результате экономической политики правительства Азербайджана позиции нашего государства в регионе укрепились как в политическом, так и в экономическом плане. Азербайджан занимает весьма выгодное географическое положение, находясь на пересечении важнейших транспортных артерий. Транспортно-логистический ландшафт в Евразии коренным образом изменился, нарушив традиционные пути поставок. Утрата актуальности Северного коридора создала необходимость в альтернативных транспортных коридорах, и Средний коридор, проходящий через территорию Азербайджана, является одним из таких маршрутов. Азербайджан не только говорит об этом, но и предпринимает конкретные меры по расширению возможностей этого маршрута на благо региона.

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN UŞAQLARIN TƏHSİL HÜQUQLARI

Abdullayeva Aynur Etibar qızı

Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı, Azərbaycan

aynur.abdullayeva@sport.edu.az

Açar sözlər: inklüziv, təhsil, hüquq, qanun, uşaqlar

Məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil hüquqlarının hüquqi, sosial və pedaqoji aspektləri araşdırılmışdır. Beynəlxalq və milli qanunvericilik normaları müqayisə edilmiş, Azərbaycan təhsil sistemində inklüzivlik səviyyəsi təhlil olunmuşdur. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, effektiv inklüziv təhsil üçün hüquqi baza ilə yanaşı, praktiki mexanizmlərin tətbiqi də vacibdir. Məqalə təhsil siyasəti və pedaqoji praktikaya töhfə verir.

Müasir dövrdə təhsil insan hüquqlarının əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni inkişafında təhsilin rolu danılmazdır. Bu baxımdan, hər bir fərdin, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların da təhsil almaq hüququnun təmin edilməsi dövlətin və cəmiyyətin əsas vəzifələrindən biridir. Təhsil hüququ həm milli qanunvericilikdə, həm də beynəlxalq hüquq normalarında hər bir insanın bərabər imkanlara malik olmasını nəzərdə tutur.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar dedikdə fiziki, əqli, psixoloji və ya sensor çatışmazlıqları səbəbilə sosial adaptasiyada və öyrənmə prosesində çətinlik çəkən uşaqlar nəzərdə tutulur. Onların təhsil hüququnun həyata keçirilməsi üçün cəmiyyətin bütün institutları — dövlət, məktəb, ailə və ictimai təşkilatlar — birlikdə fəaliyyət göstərməlidir.

Azərbaycan Respublikasında son illər ərzində inklüziv təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmış, beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Bununla belə, praktiki səviyyədə bəzi problemlər qalmaqdadır.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil hüquqlarının yerli hüquqi bazasında, əsasən də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 42-ci maddəsində qeyd olunur ki, “Hər kəsin təhsil almaq hüququ vardır”. Bu norma təhsilin ümumilikdə bütün vətəndaşlara, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə şamil olduğunu göstərir.

Bundan əlavə, “Təhsil haqqında” Qanunda (2009) təhsilənlərin bərabər hüquqlara malik olduğu vurğulanır. Qanunun 14-cü maddəsində xüsusi təhsil tələbatı olan uşaqların təhsili üçün inklüziv və xüsusi təhsil formalarının tətbiqi nəzərdə tutulur.

2018-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2018–2025-ci illər)” bu sahədə sistemli fəaliyyətin əsasını qoymuşdur. Proqramda məqsəd kimi hər bir uşağın təhsil hüququnun bərabər təmin edilməsi, inklüziv təhsil infrastrukturunun yaradılması və müəllimlərin peşəkar hazırlığının gücləndirilməsi göstərilir.

Eyni zamanda, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin reabilitasiya yönümlü təhsil layihələri, Təhsil Nazirliyinin inklüziv məktəblər üzrə pilot proqramları bu istiqamətdə mühüm təşəbbüslərdir.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil hüquqları beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də geniş şəkildə təsbit olunmuşdur.

BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989) bütün uşaqların bərabər təhsil hüququna malik olduğunu bildirir. Bu konvensiyanın 23-cü maddəsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi üçün təhsil və sosial dəstəyin zəruriliyi qeyd olunur.

BMT-nin Əlillərin Hüquqları haqqında Konvensiyası (2006) isə təhsildə ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyini təsbit edir. 24-cü maddəyə əsasən, dövlətlər əlilliyi olan şəxslərin ümumi təhsil sistemində digər şəxslərlə bərabər şəkildə iştirak etməsi üçün tədbirlər görməlidir.

Salamanka Bəyannaməsi (1994) inklüziv təhsilin global konseptual bazası sayılır. Bu sənəddə bildirilir ki, məktəblər bütün uşaqların fərqli ehtiyaclarını qarşılamaq üçün çevik tədris metodlarından istifadə etməlidir.

Azərbaycan Respublikası bu beynəlxalq sənədlərin iştirakçısı kimi öz milli qanunvericiliyini uyğunlaşdırmış və inklüziv təhsil siyasətini mərhələli şəkildə həyata keçirməkdədir.

Azərbaycanda inklüziv təhsil siyasətinin həyata keçirilməsi bir neçə strateji istiqamət üzrə aparılır:

1. Normativ-hüquqi baza — təhsil, sosial müdafiə və səhiyyə qanunvericiliyinin harmonizasiyası;
2. İnfrastrukturun adaptasiyası — məktəblərin fiziki əlçatanlıq baxımından yenidən qurulması;

3. Müəllim hazırlığı — inklüziv pedaqogika üzrə ixtisasartırma proqramlarının tətbiqi;

4. Maarifləndirmə və sosial integrasiya — valideynlər və ictimaiyyət arasında pozitiv münasibətin formalaşdırılması.

Hazırda respublikada bir sıra məktəblər “inklüziv təhsil pilot məktəbləri” statusu ilə fəaliyyət göstərir. Burada dərslər fərdiləşdirilmiş təlim planları əsasında təşkil olunur, psixoloq və xüsusi pedaqoqların dəstəyi ilə uşaqların sosiallaşması təmin edilir.

Lakin bəzi regionlarda hələ də müvafiq resurs çatışmazlığı, müəllimlərin peşəkar hazırlığının yetərsizliyi, valideynlərin informasiyalıq səviyyəsinin aşağı olması kimi problemlər mövcuddur.

Araşdırmalar göstərir ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil prosesinə tam integrasiyası üçün yalnız qanunların mövcudluğu kifayət etmir. Tədris mühitində adaptasiya, resursların bərabər bölgüsü, müəllim və valideyn əməkdaşlığı əsas rol oynayır.

Əsas problemlər:

- ✓ Məktəblərin fiziki əlçatanlıq səviyyəsinin zəif olması;
- ✓ Müəllimlərin inklüziv pedaqogika üzrə biliklərinin məhdudluğu;
- ✓ Valideynlərin maariflənmə səviyyəsinin aşağı olması;
- ✓ Tədris resurslarının çatışmazlığı;
- ✓ Uşaqlar arasında psixoloji adaptasiya problemləri.
- ✓ Həll istiqamətləri:
- ✓ Müəllimlər üçün inklüziv təhsil üzrə daimi təlim proqramlarının təşkili;
- ✓ Məktəblərdə xüsusi ehtiyacları uşaqlar üçün resurs otaqlarının yaradılması;
- ✓ Tədris planlarında fərdiləşdirilmiş və diferensiallaşdırılmış yanaşmaların tətbiqi;
- ✓ Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı ilə inklüziv təhsil layihələrinin genişləndirilməsi;
- ✓ Uşaq hüquqları haqqında maarifləndirmə kampaniyalarının aparılması.

Bu tədbirlər yalnız sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün deyil, bütövlükdə təhsil sisteminin demokratikləşməsi üçün də vacibdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil hüquqlarının təmin edilməsi sosial ədalətin və bərabər imkanların əsas göstəricisidir.

Təkliflər:

1. Təhsil qanunvericiliyində inklüziv təhsil prinsiplərinin daha konkret şəkildə əks olunması;
2. Müəllim hazırlığı sistemində inklüziv pedaqogikanın əsas fənn kimi tədrisi;
3. Məktəblərdə psixoloji dəstək və sosial adaptasiya proqramlarının gücləndirilməsi;
4. Regional səviyyədə inklüziv təhsil resurs mərkəzlərinin yaradılması;
5. Valideynlər üçün davamlı maarifləndirici seminarların keçirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (1995).
2. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu. (2009).
3. Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2018–2025).
4. BMT. (1989). Uşaq Hüquqları Konvensiyası.
5. BMT. (2006). Əlillərin Hüquqları haqqında Konvensiya.
6. UNESCO. (1994). Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education.
7. Quliyeva, S. (2021). Inklüziv təhsilin pedaqoji əsasları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. səh. 213
8. Məmmədov, R. (2020). Uşaqların sosial hüquqları və inklüzivlik. Bakı: Elm və Təhsil. səh.431
9. Vəliyev, A. (2022). Inklüziv təhsil və pedaqoji strategiyalar. Bakı: ADPU Nəşriyyatı. səh.205

Summary

Educational rights of children with limited health opportunities

Abdullayeva A.E.

Keywords: *inclusive, education, rights, law, children*

The article examines the legal, social, and pedagogical aspects of the right to education for children with disabilities. It compares international and national legislation and analyzes the level of inclusiveness in the Azerbaijani education system. The study concludes that, in addition to a solid legal framework, effective implementation mechanisms are essential for ensuring inclusive education. The paper contributes to educational policy and pedagogical practice.

Резюме
Образовательные права детей с ограниченными возможностями здоровья
Абдуллаева А.Э.

Ключевые слова: инклюзивное, образование, права, закон, дети

В статье исследуются правовые, социальные и педагогические аспекты права на образование детей с ограниченными возможностями здоровья. Проведено сравнение международных и национальных норм, проанализирован уровень инклюзивности в азербайджанской системе образования. Сделан вывод о необходимости не только правовой базы, но и практических механизмов для реализации инклюзивного образования.

**QARABAĞ MÜHARİBƏSİ VETERANLARININ SOSIAL TƏMİNATI PROBLEMLƏRİNİN
HƏLLİ HAQQINDA**

Ağalarova Ramila Ramin qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Alr.aghalarova@gmail.com

Açar sözlər: Qarabağ, müharibə, sosial, təminat, veteran, proqram, yardım

Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının və onların ailələrinin sosial təminat problemləri yüksək səviyyədə həll olunur. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü və torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda şücaət göstərmiş veteranların və şəhid ailələrinin sosial problemlərinin həlli üçün dövlətimiz ardıcıl surətdə lazımı tədbirlər görür. Həmçinin, şəhid və müharibə əlillərinin ailələrinə, milli qəhrəmanlara Prezident təqaüdünün məbləği mütəmadi olaraq artırılır, onların uşaqlarına aylıq sosial müavinət verilir. Şəhid ailələrinin sosial müdafiəsi ildən-ilə yaxşılaşır və bu sahədə görülən tədbirlər ictimaiyyətdə məmnunluq doğurur

Azərbaycan Respublikası 44 günlük Vətən müharibəsində qalib gələrək ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdi. Bununla da erməni işğalını pisləyən BMT TŞ-nın 4 qətnaməsinin icrasını 32 ildən dövlətimiz özü təmin etdi. Bu tarixi nailiyyət üçün Ali Baş Komandanımıza və Müzəffər Milli Ordumuza minnətdarıq.

Müharibə bitmiş, erməni vandalizminin işğalı altında olan ərazilərdə törədilmiş kütləvi dağıntılar aradan qaldırılır, nəhəng quruculuq işləri sürətlə davam edir.

Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti qarşısında duran ən vacib sosial vəzifələrdən biri Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının və onların ailələrinin sosial təminatı ilə bağlı problemlərin yüksək səviyyədə həll edilməsidir.

Azərbaycan hökuməti 1993-cü ilin 15 iyunundan başlayaraq bu istiqamətdə bir çox proqramların icrasını təmin etmişdir. Eyni sözləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyəti haqqında da demək olar. Xüsusilə də bu sahədə bir neçə dəfə qanunların qəbulu, proqramların icrası diqqətəlayiqdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Vətən müharibəsinin ardınca Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş şəxslərə "Müharibə veteranı" adının verilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 29 dekabr 2021-ci il tarixli Sərəncamı bu sahədə çox mühüm addım olaraq, eyni zamanda 2021-2025-ci illərdə artıq icra olunmuş müxtəlif layihə və proqramların əvvəli demək idi [4].

İlham Əliyev bu məsələlərdən danışarkən demişdir: "ölkəmizdə sosialyönlü layihələrin sayı və coğrafiyası genişləndirilib, əhalinin həssas təbəqəsinin sosial məsələlərinin həlli istiqamətində genişmiqyaslı işlər görülür. İcra olunan sosial xarakterli layihələr arasında şəhid ailələri və müharibə əlillərinin sosial şəraitinin daha da yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət göstərilir" [2, s.76].

Dövlət vətənin müdafiəçilərinə üstünlük verir. 2020-ci ilin 44 günlük müharibəsində qalib gələn, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edən, nəhayət, 2023-cü ilin sentyabrında ölkənin suverenliyini möhkəmləndirən əsgər və zabitlər reabilitasiya müalicəsi üçün geniş imkanlar əldə etmişlər. Hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra ilk günlərdən ağır xəsarətlər almış və əlil olmuş veteranların müalicəsi və reabilitasiyası istiqamətində sistemli işlərə başlanılmışdır [5].

Azərbaycanda müasir tibbi reabilitasiya sistemi yaradılmış və bu sistem milli səhiyyə və sosial müdafiə siyasətinin tərkib elementinə çevrilmişdir. Bu sistem təkcə reabilitasiyanın sırf tibbi məqsədlərini yerinə yetirmir, həm də strateji missiyaya malikdir: vətəndaşları tam həyata, işə və ictimai fəaliyyətə qaytarır.

Reabilitasiya sosial dövlətin yetkinliyinin əsas göstəricisidir. Azərbaycanda müharibə veteranları və əlillərlə iş bir-birini tamamlayan iki yanaşma üzərində qurulmuşdur. Birincisi, fiziki sağlamlığın bərpasına, yaraların, xəsarətlərin və əlilliyin nəticələrinin aradan qaldırılmasına və xəstənin psixo-emosional vəziyyətinin sabitləşdirilməsinə yönəldilmişdir. İkinci yanaşma yenidən sosiallaşmaya yönəlmişdir ki, bu da fərdin ictimai xidmətdə, sahibkarlıqda, sənaye işində və ya sevimli məşğuliyyətinə qayıtmaq imkanında aktiv sosial və peşəkar funksiyalara qaytarılmasıdır.

Müasir reabilitasiya mərkəzləri fizioterapiya avadanlığı, motor funksiyalarının korreksiyası cihazları, protez sistemləri, psixoterapevtik dəstək ilə təchiz olunub. Burada fiziki terapiya, neyrorabilitasiya və ortopedik korreksiyanın sübuta əsaslanan üsullarından istifadə olunur. Hərtərəfli, multidissiplinar proqramlar bizə real nəticələr əldə etməyə imkan verir. Cəmi bir neçə il əvvəl Mərkəzə daxil olanda son ölüm hökmü kimi səslənən “əlillik” diaqnozu getdikcə ölümcül mənasını itirir: davamlı müalicə, sistemli məşqlər və müasir texnologiyaların istifadəsi bir çox veteranların hərəkət qabiliyyətini bərpa etməsinə, işə qayıtmasına və dolğun həyat sürməsinə imkan verir [5]. Tibbi reabilitasiya ilə yanaşı, dövlət veteranların sonrakı peşəkar integrasiyasını təmin edir. Məşğulluq, dövlət qulluğu və özəl sahibkarlıq dəstəklənir. Keçmiş hərbiçilərin bir çoxu artıq dövlət proqramlarının dəstəyi ilə öz bizneslərini qurmuş və ya layiqli iş yerləri tapmışlar.

Yüksək keyfiyyətli reabilitasiya mərkəzlərinə və protez istehsalı müəssisələrinə sərmayə qoyuluşu təkcə sosial təsir, minlərlə vətəndaşın dolğun həyata qaytarılması deyil, həm də birbaşa iqtisadi qayıdış təmin edir, Azərbaycanın regional regenerativ tibb mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirir.

Məhz buna görə də reabilitasiya sistemi Azərbaycan Respublikası üçün milli təhlükəsizliyin və davamlı inkişafın ən mühüm alətlərindən birinə çevrilir.

2023-cü ildə Birinci Qarabağ müharibəsində (1991-1997) yaralanan 495 nəfərə birdəfəlik müavinət təyin edilmişdir. Birdəfəlik ödəmə əvvəllər bu kateqoriyadan olan 17 367 fiziki şəxsə təyin edilmişdir. Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin təsdiq edilmiş qərarına əsasən, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən Birinci Qarabağ müharibəsi əlillərinə birdəfəlik müavinətlərin verilməsinə də başlanılmışdır. Proqram hərbi qulluqçuların və daxili işlər orqanlarının hərbi xidmət zamanı aldığı xəsarətlər nəticəsində əlillik təyin edilmiş əməkdaşlarını, habelə “Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” Qanunun qüvvəyə mindiyi 1997-ci il avqustun 2-dək xəsarətlər nəticəsində vəfat etmiş şəxslərin vəərəsələrini əhatə edir.

Birdəfəlik ödəniş aşağıdakı məbləğdə nəzərdə tutulmuş və icra olunmuşdur:

I qrup əlilliyə görə - 8800 manat;

II qrup əlilliyə görə - 6600 manat;

III qrup əlilliyə görə - 4400 manat [7].

Nazirliyin mətbuat xidmətindən verilən məlumata görə, Azərbaycan Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən Ağstafa rayonunda inşa edilən 16 ev şəhid ailələrinə və Qarabağ müharibəsi veteranlarına verilmişdir. Təkcə Ağstafa rayonunda şəhid və veteran ailələrinə 584, ölkə üzrə isə 8172 mənzil və ev verilmişdir [10].

Dövlət başçısının sərəncamı ilə 2020-ci ildə təhvil verilən mənzillərin və evlərin sayının rekord həddə - 1500-ə çatdırılmışdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda döyüşlərdə iştirak etmiş 6900 veteran və onlara bərabər tutulan şəxslərə minik avtomobilləri verilmişdir [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının və onların ailələrinin sosial təminatı ilə bağlı görülmüş və görülməli işlər şəhid ailələrinə və Qarabağ müharibəsi əlillərinə dövlət tərəfindən ayrılan maliyyə dəstəyinin səviyyəsinə yenidən baxılması daim xüsusi diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda canlarından keçmiş əsgərlərimizin şücaəti dövlətdən də müvafiq dəstək tələb edir, çünki ölkə öz qəhrəmanlarını unutmamalıdır. Əksinə, şəhid övladları, müharibə əlilləri hərtərəfli dəstəyə layiqdirlər.

Vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri şəhid və yaralılarımızın adlarının, soyadlarının, doğum tarixlərinin, hərbi qeydiyyat vəərəçələrinin dərc olunmasını təklif edirlər. Bundan sonra iqtisadçılar şəhid ailələri, müharibə veteranları və əlilləri, hərbi qulluqçular və onların ailə üzvlərinin dövlət sosial müdafiəsi siyasətinə yenidən baxılması, planlaşdırılan xərclərin gələn ilin büdcəsinə daxil edilməsinin zəruriliyini qeyd edirlər. Bundan başqa, şəhid ailələrinə birdəfəlik ödəmə 11 min manatdan 34 min manata qaldırılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 aprel 2018-ci il tarixli 1 nömrəli Fərmanına əsasən, bu məbləğ Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olmuş və ya 1997-ci il avqustun 2-dək hərbi əməliyyatlar nəticəsində həlak olmuş və xəbərsiz itkin düşmüş elan edilmiş hərbi qulluqçuların vəərəsələrinə verilir. Bu o deməkdir ki, o, fərmanın imzalandığı tarixdən hesablanmalıdır. Bundan başqa, şəhid övladlarına və 16 yaşadək müharibə əlillərinə (ümumtəhsil məktəblərində 18 yaşadək təhsil alanlara) verilən aylıq müavinət 21 manat və 15 manatdan 105 manat və 75 manata çatdırılmışdır [9].

Vətən uğrunda döyüşlərdə həlak olanlara və yaralananlara dövlət dəstəyi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin daim xüsusi diqqət mərkəzindədir. 1997-ci il avqustun 2-dək hərbi əməliyyatlarda həlak olanların ödəniş müddətini nəzərdə tutan fərmanda dəyişiklik edilməsinin nəzərdə tutulmadığını dəqiqləşdirmədən sonra şəhidin vəərəsləri 11 min manat sığorta ödənişi alırlar [9].

Vətən uğrunda döyüşlərdə həlak olanlara və yaralananlara dövlət dəstəyi veteranların ailə üzvlərinin təhsil almaları ilə də bağlıdır. Belə ki, Dövlət başçısı 2023-cü il iyulun 27-də “Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan bir sıra şəxslərin təhsil haqqının dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və Konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş və Azərbaycan Respublikasının azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan, hərbi əməliyyatla əlaqədar itkin düşən və məhkəmə tərəfindən ölmüş elan edilən vətəndaşların uşaqlarının təhsil xərclərinin ödənilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 18 mart tarixli 347 nömrəli Sərəncamında dəyişiklik edilməsi barədə” Sərəncam imzalayıb. Həmin Sərəncama əsasən, müharibə veteranlarının təhsil haqqı 2023-2024-cü tədris ilindən etibarən dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilir [3, s.7].

Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, 2024-cü ildə və 2025-ci ilin ilk 9 ayında Qarabağ müharibəsi veteranları üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlərin sırası daha genişləndirilmişdir [6].

Yekun olaraq bir daha qeyd edə bilərik ki, hər il dövlət büdcəsinin tərtibi prosesində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunda (investisiya xərclərində) bununla bağlı vəsait də nəzərdə tutulmuşdur. Mühüm sosial proqramlardan biri olan şəhid ailələri və müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərin mənzillə təminatı proqramı tarixi Zəfərimizlə başa çatan Vətən müharibəsindən sonra qeyd etdiyimiz kimi, 5 dəfə genişlənməmişdir. Onlara postmüharibə dövründə 6,8 min, ümumən ötən dövrdə 17 min mənzil və fərdi ev təqdim edilmişdir.

Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının və onların ailələrinin sosial təminatı ilə bağlı problemlərin hələli bundan sonra da və daha geniş formada davam edəcək.

Ədəbiyyat

1. Bayramova Zümrüd. Şəhid ailələrinə və müharibə əlillərinə sosial dəstək. Təhlil // <https://sesqazeti.az/news/politics/1266259.tml>
2. İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir: yüz on üçüncü kitab: iyun 2021-avqust 2021. Azərnaşr, Bakı: - 2021, 392 s.
3. Cavid Əkbərov. Müharibə veteranlarına növbəti sosial dəstək // İki sahil. - 02 avqust. - 2023. - s.7.
4. “Müharibə veteranlarına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 15 aprel 2019-cu il // <https://e-qanun.az/framework/41954>
5. Ветеранов и инвалидов Карабахской войны приняли... и снова в строй! // <https://haqqin.az/news/358195>
6. В Азербайджане определены новые льготы для ветеранов войны // <https://armiya.az/ru/news/213566>
7. Группе семей шехидов и ветеранов Карабахской войны предоставлены дома // <https://kaspiy.az/gruppe-semei-sexidov-i-veteranov-karabaxskoi-voyny-predostavleny-doma-foto>
8. В Азербайджане продолжают меры социальной поддержки ветеранов войны //
9. Семьи шехидов и инвалиды войны охвачены комплексной системой соцобеспечения – Минтруда о новых предложениях // <https://m.zerkalo.az/semi-shehidov-i-invalidy-vojny-ohvacheny-kompleksnoj-sistemoj-sotsobespecheniya-mintruda-o-novyh-predlozheniyah/>
10. Стало известно, скольким ветеранам I Карабахской войны назначена единовременная выплата в 2023 году / <https://media.az/society/stalo-izvestno-chislo-veteranov-i-karabaxskoy-voyny-kotorym-naznachena-edinovremennaya-vyplata-v-2023-godu> <https://armiya.az/az/news/188750>

Summary

On the solution of social security problems of Karabakh war veterans Aghalarova R.R.

Keywords: Karabakh, war, social, security, veteran, program, assistance

The problems related to the social security of the participants of the Karabakh war and their families are being solved at a high level.

Our state is consistently taking necessary measures to address the social concerns of veterans and martyr families who showed courage for the territorial integrity of our country and the liberation of our lands from occupation.

The amount of the Presidential scholarship given to the families of martyrs and war invalids, national heroes has also been regularly increased, and monthly social benefits have been provided to the children of such people. The social protection of the families of martyrs is improving year by year, and the measures in this area are met with satisfaction by the public.

Резюме
О решении проблем социального обеспечения ветеранов Карабахской войны
Агаларова Р.Р.

Ключевые слова: Карабах, война, социальная, безопасность, ветеран, программа, помощь

Проблемы социального обеспечения участников Карабахской войны и их семей решаются на высоком уровне.

Наше государство последовательно принимает необходимые меры для решения социальных проблем ветеранов и семей шехидов, проявивших мужество за территориальную целостность нашей страны и освобождение наших земель от оккупации.

Также регулярно увеличивается размер Президентской стипендии семьям шехидов и инвалидов войны, национальных героев, а их детям предоставляются ежемесячные социальные пособия. Социальная защита семей шехидов улучшается из года в год, и принимаемые в этой области меры вызывают удовлетворение у общественности.

İQTİSADİ MODERNLƏŞMƏ VƏ SOSIAL SİYASƏTİN DAYANIQLI İNKİŞAF TƏSİRİ

Alməmmədli Məsud Gülah oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
almammadlimasud@gmail.com

Açar sözlər: iqtisadi modernləşmə, sosial siyasət, dayanıqlı inkişaf, diversifikasiya, sosial ədalət, ekoloji mühafizə, Azərbaycan.

Bu tədqiqat iqtisadi modernləşmə, sosial siyasət və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsini araşdırır. İqtisadi modernləşmə innovasiya və diversifikasiya ilə artımı təmin edir, sosial siyasət isə əhalinin rifahını dəstəkləyir. Dayanıqlı inkişaf bu iki sahəni ekoloji mühafizə ilə uzlaşdırır. Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, integrasiya olunmuş strategiyalar iqtisadi artımı sosial ədalət və ekoloji sabitliklə balanslaşdırır. Gələcək strategiyalar təhsil, regional bərabərlik və yaşıl texnologiyalara fokuslanmalıdır.

Giriş

İqtisadi modernləşmə müasir dünyada rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün innovasiya, texnologiya və sənaye diversifikasiyasına əsaslanır [8]. Sosial siyasət əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, gəlir bərabərsizliyini azaltmaq və təhsil-səhiyyə xidmətlərinə çıxışı təmin etmək məqsədi daşıyır [3]. Dayanıqlı inkişaf iqtisadi artımı sosial rifah və ekoloji mühafizə ilə birləşdirərək BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) uyğunlaşır [10]. Azərbaycan kimi resurslara əsaslanan iqtisadiyyatlarda bu üç sahənin integrasiyası xüsusilə vacibdir, çünki neftdən asılılıq iqtisadi və sosial risklər yaradır [6]. Bu məqalə iqtisadi modernləşmə, sosial siyasət və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsini təhlil edir və Azərbaycan təcrübəsini nümunə kimi araşdırır.

İqtisadi Modernləşmə: İnnovasiya və Diversifikasiya

İqtisadi modernləşmə iqtisadi artımı təmin etmək üçün sənaye strukturunun təkmilləşdirilməsi, texnoloji innovasiyalar və rəqəmsallaşmanı əhatə edir [9]. Azərbaycanda neft və qaz sektoru iqtisadiyyatın əsasını təşkil etsə də, “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi İnkişaf Strategiyası” neftdən asılılığı azaltmaq üçün kənd təsərrüfatı, turizm və informasiya texnologiyaları kimi sektorları inkişaf etdirir [2]. Məsələn, “ASAN xidmət” kimi rəqəmsal platformalar dövlət xidmətlərinin səmərəliliyini artırır. Lakin modernləşmə işçi qüvvəsinin ixtisas tələblərini dəyişdirir və bərabərsizliyi artırma bilər [1]. Buna görə sosial siyasətlə integrasiya modernləşmənin sosial təsirlərini balanslaşdırmaq üçün vacibdir.

3. Sosial Siyasət: Rifah və Ədalət

Sosial siyasət iqtisadi modernləşmənin sosial nəticələrini idarə etmək üçün təhsil, səhiyyə və məşğulluq proqramlarını əhatə edir [3]. Azərbaycanda Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun pensiya və müavinət proqramları, eləcə də “DOST” Agentliyinin məşğulluq xidmətləri əhalinin rifahını dəstəkləyir [4]. Bu proqramlar iqtisadi artımın sosial ədalətlə uzlaşmasını təmin edir. Lakin kənd yerlərində sosial xidmətlərə çıxışın məhdudluğu və regional bərabərsizliklər hələ də problemlərdir [5]. Effektiv sosial siyasət iqtisadi modernləşmənin bərabər paylanmasını təmin etməlidir.

4. Dayanıqlı İnkişaf Strategiyaları

Dayanıqlı inkişaf iqtisadi artımı sosial rifah və ekoloji mühafizə ilə birləşdirir [10]. BMT-nin 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi global çərçivə təqdim edir [10]. Azərbaycanda Qarabağda günəş və külək enerjisi stansiyaları kimi bərpa olunan enerji layihələri və “Yaşıl Dünya Naminə Həmrəylik İli” (2024) təşəbbüsü dayanıqlı inkişafı dəstəkləyir [7]. Bu layihələr karbon emissiyalarını azaltmaqla yanaşı, yeni iş yerləri yaradır. Lakin dayanıqlı inkişafın effektivliyi sosial siyasətlərin inklüzivliyindən və ekoloji təsirlərin idarə olunmasından asılıdır [11].

5. Azərbaycan Təcrübəsi

Azərbaycanın iqtisadi modernləşməsi neftdən asılı iqtisadiyyatdan diversifikasiyaya doğru irəliləyir [6]. “Azərbaycan 2030” strategiyası kənd təsərrüfatı, turizm və IT sektorlarını prioritetləşdirir [2]. Sosial siyasət sahəsində pensiya islahatları və məşğulluq proqramları əhalinin rifahını dəstəkləyir [4]. Dayanıqlı inkişafa gəlincə, COP29-a ev sahibliyi və yaşıl enerji layihələri Azərbaycanın ekoloji öhdəliklərini göstərir [7]. Aşağıdakı cədvəl Azərbaycanın bu sahələrdəki nailiyyətlərini və çətinliklərini ümumiləşdirir:

Cədvəl 1.

Azərbaycanda İqtisadi Modernləşmə, Sosial Siyasət və Dayanıqlı İnkişaf Göstəriciləri

Sahə	Göstərici	2015	2020	2023	Mənbə
İqtisadi Modernləşmə	Neft sektorunun ÜDM-də payı (%)	35.1	29.8	25.4	[6]
Sosial Siyasət	Sosial müdafiə xərcləri (ÜDM-nin %)	4.2	5.1	5.8	[4]
Dayanıqlı İnkişaf	Bərpa olunan enerji istehsalı (MW)	120	250	450	[7]
Dayanıqlı İnkişaf	arbon emissiyalarının azalması (%)	-	2.5	4.1	[7]

Lakin regional bərabərsizliklər və ixtisaslı kadr çatışmazlığı kimi çətinliklər inteqrasiya olunmuş strategiyalar tələb edir [5].

6. Nəticə

İqtisadi modernləşmə, sosial siyasət və dayanıqlı inkişaf strategiyaları bir-birini tamamlayır. Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi diversifikasiya sosial rifah və ekoloji mühafizə ilə dəstəklənmədikdə uzunmüddətli sabitlik mümkün deyil. Gələcək strategiyalar təhsilə investisiyaları artırmalı, regional bərabərsizliyi azaltmalı və yaşıl texnologiyalara üstünlük verməlidir. Bu, Azərbaycanın global rəqabət qabiliyyətini və sosial-ekoloji sabitliyini gücləndirəcək.

Ədəbiyyat

1. Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2019). Texnologiyanın avtomatlaşdırılması və iqtisadi bərabərsizlik: Problem və imkanlar. *American Economic Review*, 109(6), 2185–2224.
2. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. (2024). *Bərpa olunan enerji layihələri və COP29 təşəbbüsləri*. Bakı: Energetika Nazirliyi.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). *Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri*. Bakı: Prezident Administrasiyası.
4. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu. (2023). *Sosial müdafiə proqramları və DOST xidmətləri*. Bakı: DSMF.
5. Esping-Andersen, G. (1990). Rifah dövlətlərinin üç dünyası. *Oxford: Oxford University Press*.
6. Hüseynov, H. A. (2020). Azərbaycanda sosial siyasətin regional bərabərsizlik problemləri. *İqtisadiyyat və İdarəetmə*, 15(2), 45–52.
7. Məmmədov, Q. Ş. (2018). Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya: Problemlər və perspektivlər. *AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Xəbərləri*, 10(3), 12–18.
8. Porter, M. E. (1990). Millətlərin rəqabət üstünlüyü. *New York: Free Press*.

9. Rostow, W. W. (1960). İqtisadi inkişafın mərhələləri. *Cambridge: Cambridge University Press.*
10. Sachs, J. D. (2015). Dayanıqlı inkişaf dövrü. *New York: Columbia University Press.*
11. United Nations. (2015). Dayanıqlı inkişaf üçün 2030 Gündəliyi. *New York: BMT.*

Summary

The impact of economic modernization and social policy on sustainable development

Almammadli M.G.

Keywords: *economic modernization, social policy, sustainable development, diversification, social justice, environmental protection, Azerbaijan.*

This study examines the interplay between economic modernization, social policy, and sustainable development strategies. Economic modernization drives growth through innovation and diversification, while social policies support population welfare. Sustainable development integrates these with environmental protection. Azerbaijan's experience highlights that integrated strategies balance economic growth with social justice and ecological stability. Future strategies should prioritize education, regional equality, and green technologies.

Резюме

Влияние экономической модернизации и социальной политики на устойчивое развитие

Алмамедли М.Г.

Ключевые слова: *экономическая модернизация, социальная политика, устойчивое развитие, диверсификация, социальная справедливость, охрана окружающей среды, Азербайджан.*

Исследование анализирует взаимодействие экономической модернизации, социальной политики и стратегий устойчивого развития. Экономическая модернизация обеспечивает рост за счет инноваций и диверсификации, а социальная политика поддерживает благосостояние населения. Устойчивое развитие объединяет эти аспекты с охраной окружающей среды. Опыт Азербайджана показывает, что интегрированные стратегии сбалансируют экономический рост с социальной справедливостью и экологической стабильностью.

DEVELOPMENT AREAS OF THE ECONOMIC AND INDUSTRIAL SECTORS OF THE YELİZAVETPOL GOVERNORATE AND ITS CONSTITUENT DISTRICTS

Askerova Khayala Israyil

Ganja State University, Ganja, Azerbaijan

khayala.askerova@mail.ru

Key words: *Azerbaijan, Russia, industry, economy, province*

Azerbaijan became a raw material base and sales market for central Russian industry, and on the other hand, objectively, regardless of the policy of the tsarist government, the spread of capitalist relations to the outskirts of Russia, including Azerbaijan. The emergence of such enterprises in the regions of Azerbaijan began in the second half of the 19th century. In the second half of the 19th century, the Yelizavetpol province was one of the largest administrative-territorial units within the Russian Empire and was considered one of the most important regions of the Caucasus in terms of economic and industrial development.

After the abolition of serfdom in the second half of the 19th century, the development of capitalism in Russia accelerated. Capitalism could not develop without constantly expanding its sphere of influence, colonizing new countries and drawing them into the vortex of the world economy. The development of capitalism meant, on the one hand, for Azerbaijan, its transformation into a raw material base and sales market for central Russian industry, and, on the other hand, the spread of capitalist relations to the outskirts of Russia, including Azerbaijan, objectively regardless of the policy of the tsarist government. The emergence of such enterprises in the regions of Azerbaijan began in the second half of the 19th century.

Since Azerbaijan embarked on the path of capitalist development later than Russia, the formation of the proletariat here occurred simultaneously with the process of the formation of the capitalist system itself. After the abolition of serfdom in the second half of the 19th century, the development of capitalism in Russia proceeded rapidly. Capitalism could not develop without constantly expanding its sphere of influence,

colonizing new countries and drawing them into the vortex of the world economy. The development of capitalism meant, on the one hand, for Azerbaijan, its transformation into a raw material base and sales market for central Russian industry, and on the other hand, objectively, regardless of the policy of the tsarist government, the spread of capitalist relations to the outskirts of Russia, including Azerbaijan. The emergence of such enterprises in the regions of Azerbaijan began in the second half of the 19th century. In the second half of the 19th century, the Elizavetpol province was one of the largest administrative-territorial units within the Russian Empire and was considered one of the most important regions of the Caucasus in terms of economic and industrial development. The main economic sectors in the Elizavetpol province were agriculture, especially grain growing, livestock breeding and tobacco growing. In the economy of the districts, depending on the geographical location and natural resources of the area, copper mining, silk weaving, carpet weaving and trade developed. During this period, mining and mining enterprises that had developed in Baku were also established in the regions of Azerbaijan. In the 60s-70s, copper smelting became an important industry. The presence of copper ore near the village of Gadabay in the Yelizavetpol district was known as early as the first half of the century. However, a small copper smelting plant, based entirely on manual labor and producing 1,200 pounds of copper worth 14,100 manats per year, was launched here by local entrepreneurs only in 1855.

[Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). 2007.] Soon, Tanner from Hanover and Moritz, a Danish citizen, took over almost all parts of this plant. On August 25, 1865, the Siemens brothers and K° company, having properly assessed the copper resources of the Gadabay region and realizing how great profits this business would bring them, completed the construction of the largest copper smelting plant in Gadabay on the site of the small plant they had inherited. The Siemens brothers spent more than 1.5 million manats on the construction of the plant. The plant was equipped with modern equipment.[Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). 2007.] 1866, the plant had 6 smelting furnaces, 1 garmager mountain, 1 locomotive, 9 other furnaces, 7 blacksmith's furnaces, a cast-iron furnace, a brick kiln,[Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. Петербург, 1915], 1 steam engine with a power of 25 horsepower, and 4 ventilators.[Сборник статистических сведений о Кавказе, т. 1, 1871] In addition, a system of pools was built at the plant to purify and separate copper sulfate from the ores being smelted, and a 6-verst railway with two locomotives was laid. The plant also had a ventilation system, and carpentry and locksmith shops were created here. [Кавказ, 1890, 13 февраля.]The Gadabay plant was supplied with copper ingots extracted from a mine located three versts from it. Ingot production increased year by year. If in 1865-1866 60,000 pounds of ingots were mined, then in 1871 more than 1 million pounds of ingots were obtained, and in 1877 this figure had more than doubled. [ЗКОИРГО, кн. XVIII, отд. III, с. 436; ГИА Азербайджана, ф. 802, оп. 1, д. 4, л. 19.] The weak point of this large capitalist enterprise was its fuel base. Until the construction of the Baku section of the South Caucasus Railway, the plant had to work exclusively on charcoal. The Siemens, who were the owners of magnificent forest strips, ruthlessly cut them down and destroyed them. The Gadabay plant produced 4,025 and 8,416 pounds of copper in 1865-1866, respectively. Its productivity increased year by year, reaching 24,059 in 1871 and 53,000 pounds in 1877. This constituted a quarter of the output of the copper smelting industry of the entire Russian Empire. Some of the copper was sent to the Russian provinces, while some was used in Lahij, whose inhabitants were engaged in the production of copper utensils. In the year of its foundation, the factory employed 257 workers, in 1867 500, and in 1868 1,000. [Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия ..., с. 43] Thus, the Gadabay copper smelter was the largest of all Russian copper smelters at that time. Gadabay copper smelting was involved in the capitalist production process before the oil industry.

Thanks to the construction of the South Caucasus Railway, which was completed in 1883, one of the main problems of this huge copper smelter - fuel - was solved, copper mining in Azerbaijan has made significant progress since the 1880s. The railway made it possible to replace wood fuel with oil.[Кафарова З.А. 2004] In 1883, Siemens completed the construction of a second copper smelter on the Kelekand River. At this plant, Siemens began to obtain pure copper from black copper by electrolysis using electrical energy.[Кавказ,1890,13 февраля] Interestingly, this was the first copper smelter in Russia to produce pure copper. Such plants began to appear in Inner Russia only at the beginning of the 20th century.[ЗКОИРГО, кн. XVIII, отд. III, с. 436; ГИА Азербайджана, ф. 802, оп. 1, д. 4, л. 19] In the 1880s, the first narrow-gauge railway was built in Azerbaijan, connecting the Gadabay and Qalalkand plants with each other and with the mine. In 1889, the Siemens company built a 21-mile oil pipeline from the Dallar station to the Chardakhli village, and this pipeline was extended to the Gadabay plant in 1894. As a result, the productivity of both plants increased significantly, reaching 80.3 thousand pounds of copper in 1884, 99 thousand in 1894, and 147.7 thousand pounds in 1900. Thus, the Gadabay and Kalakand copper smelters were large capitalist enterprises that occupied an important place in the mining industry not only of Azerbaijan, but also

of all of Russia. In the 1860s, another industrial enterprise created by the same Siemens was the Dashkasan cobalt plant, the only one in Russia.[Сумбатзаде А.С.1952] The products of the cobalt plant were sent to Germany, Sweden, Norway, Hungary and the USA. In 1893, 70 thousand pounds of cobalt ore were sent to the above-mentioned countries. However, it should be noted that in the subsequent period, the development of Dashkasan mineral raw materials was not on the necessary scale. [Кафарова З.А. 2004]

The salt produced in Azerbaijan was mainly sold at the mine for local consumption. Only a small amount of table salt was sent from the Baku province to the Yelizavetpol province, and part of the Nakhchivan salt was sent to the city of Tbilisi.

One of the industries that was brought into the orbit of capitalist production in the 50s and 60s was silk production. In the 50s, continued progress was observed in the technical support of the Khanabad silk factory. In 1854, the number of looms in the factory reached 42, a steam engine was introduced, and the looms were partially switched to mechanical equipment. In the 1860s, the equipment of this factory was further improved. In connection with the gradual revival of sericulture in the early 1880s, the city of Nukha and the Nukha district again took first place in sericulture in the South Caucasus. [Велиев Т.Т. Указ. рабoта, с. 29] In addition to the existing artisanal silk processing enterprises, a number of capitalist silk processing factories also operated here. By 1886, there were 12 factory-type silk processing enterprises in the city of Nukha, and by 1900, there were 39.[Сумбатзаде Алисойбат Сумбатович. 1964] One of the largest factories in the city of Nukha was the former Alekseyevskaya factory, leased by M. Gyanjuntsev in 1883. At that time, this enterprise had 192 silk winding machines, a steam engine, and 488 spindles. Every year, 3 thousand poods of dry cocoons were unwound on it. [Кафарова З.А. 2004]

The second important region of sericulture production was the Karabakh zone, which included the city of Shusha, Shusha district, and Jabrayil district, which separated from it in 1883. The first factory-type silk-winding enterprises were established here already in the 70s. Unlike the Nukha zone, here in the early 70s, silk-winding factories completely replaced handicraft silk-winding enterprises. In the 60s, there were first dozens, and then hundreds of artisanal silk-winding enterprises in Shusha district. There were also enterprises that could be classified as factories. In Shusha city, there were 7 silk-reeling enterprises with 350 workers. [16, p.81,88.] Thus, in Shusha city in the 70-90s, there were no more than 1-3 silk-weaving factories with a number of employees ranging from 16 to 80 people, and in Shusha district, at that time, there were 4-20 factories with 27-82 workers in each. As we can see, the information on the number of employees in each of them clearly shows the factory nature of these enterprises. Thus, already in the second half of the 19th century, the process of concentration of production in the silk-reeling industry of Karabakh was clearly evident. In the 1860s, silk processing began to develop intensively in Ordubad district. By 1886, there were already 4 steam silk-reeling mills. In general, in 1899, 60 silk processing enterprises in the factory development stage operated in the regions of Azerbaijan, which constituted 13 percent of the total number of these industrial enterprises. It should be noted that these 60 enterprises produced more than 2/3 of the total output of this industry. [Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I]

In 1894, about 40 thousand poods of silk and cocoons were exported from Azerbaijan, while in 1900 it was already about 161 thousand poods. The pace of development of the silk processing industry in the regions of Azerbaijan in the 80s-90s is also evidenced by the fact that the total production of all silk processing enterprises increased from 490 thousand rubles in 1882 to 2057 thousand rubles in 1899, that is, 4.2 times. The use of machine technology in the silk processing industry of the regions of Azerbaijan led to a steady decrease in the number of small enterprises. If in 1873 there were 800 silk processing enterprises in the regions of Azerbaijan, by 1900 their number had reached 463, that is, it decreased by 2 times with a continuous increase in the volume of production. A clear proof of the capitalist evolution of the silk processing industry of the Azerbaijani regions is the emergence of trading houses (relatively developed forms of capitalist ownership) in this industry, owned by Salam Latif oglu, Agha Musa Haji Mammadov, Mashadi Fatulla Lutfali oglu, Ter-Gevorkov and others.

The main areas of development of Azerbaijani carpet weaving were divided into seven carpet weaving schools based on geographical location and technical characteristics. These were: Guba, Baku, Shirvan, Ganja, Gazakh, Karabakh and Tabriz schools. These schools were distinguished from each other both by the differences in their patterns (geometric, floral, animal motifs), and by the differences in composition and color solutions. Winemaking occupied an important place in the economic life of the regions of Azerbaijan, the main areas of which were Shamakhi and Goychay of the Baku province, and Shusha and the districts of the Yelizavetpol province. In the 60s, about 100 thousand buckets of wine were produced annually in the Baku province, and 250-275 thousand buckets in the Yelizavetpol province [Gürçüstan MDTA, f. 425 siyahı 2, iş 544, v. 19]. These territories occupied the most favorable position on the Tbilisi-Baku route, which expanded the possibilities for exporting products. In 1870-1887, the number of

distilleries in the regions of Azerbaijan was 1445, and in 1888-1896 - 1369. At the same time, the number of employees in these enterprises increased by more than 1000 people, despite the fact that the number of enterprises decreased by 76 in the second period. Thus, despite the fact that the tsarist government took over the patronage of small horticultural enterprises, contrary to this policy, even during this period a certain unification of industrial enterprises took place.

German colonists from the village of Yelenendorf (now Khanlar) occupied a prominent place in wine production. In the 1870s-1880s, relatively large distilleries were established in the Yelizavetpol district, especially in Helenendorf (now Goygol), where German colonists settled. These included the firms H. Forer and Brothers (since 1892 – Forer Brothers), Gummel Brothers, Shustov and Sons. If we do not take into account several factory-type winemaking enterprises, all the rest were small enterprises. In addition to winemaking in Azerbaijan, they were also engaged in vodka distilling. In the Yelizavetpol province, there were more than three thousand enterprises with a capacity to produce 7,500 buckets of vodka per year from various fruits. A total of 7023 people worked in all these enterprises. The imposition of excise tax on vodka production from July 1, 1873 had a serious impact on the state of the named vodka distilleries. According to the amendments made to the Regulations in 1873, the amount of excise tax depended on the capacity of the boiler from which vodka was distilled (this capacity should not be less than 20 buckets) and the duration of the plant's operation; moreover, the start and end times of the production process had to be determined in advance. This system, which existed until September 1, 1884, created conditions for the development of a large vodka distillery by artisans and garden owners to the detriment of vodka distilling. One of the centers of distillation production was the village of Kurdamir in the Shamakhi region in 1800. In 1800, 3 wineries were established here. Each of these enterprises employed 4 workers, and 2 thousand poods of grape juice were processed with poma. After the South Caucasus Railway was put into operation, Kurdamir turned from a village into a city and, due to the convenience of exporting products, began to play an even greater role in the development of the distilling industry. In the early 1900s, there were already 9 wineries and distilleries here, but all of them continued to remain small, industrially undeveloped enterprises. Wine distillation also gained industrial importance in the Karabakh region. The first small distillery was built in 1853 by the Sogomonov brothers in the village of Muradbeyli, Shusha district, which was renovated in 1868. In 1886, a cognac factory was built in that village with an annual production capacity of 40 thousand buckets of wine and 350-400 thousand degrees of cognac. In the early 1900s of the same Shusha district, the Khublarov brothers established another distillery in the Agdam settlement. Its annual production capacity was 500 thousand degrees of grape and 400 thousand degrees of mulberry alcohol. In the late 80s - early 90s, the Khublarov brothers established two more wineries with a total output of 44 thousand rubles. In Shusha district, there was another factory, the "Shevli" factory, owned by Pirumov, which produced 65 thousand degrees of grape alcohol and 55 thousand degrees of mulberry alcohol. It should be noted that a significant part of the wine and alcohol produced in the regions of Azerbaijan was exported to the southern provinces of Russia by rail. In the 90s, a number of oil industrialists, feeling that they could make a lot of money from winemaking, bought the largest wineries in Khachmaz and Kilvara and created a large winemaking enterprise. These included capitalists Gukasov, Tagiyev, Benkendorf, Mirzoyev and others. Large winemaking firms controlled not only the main share of wine production, but also its export. In 1894, 480 thousand buckets of wine were exported from the Yelizavetpol province.[Кафарова З.А.2004]

A licorice root processing plant was established in Azerbaijan in 1890. Its creator was an English citizen Joseph Bliss. The plant was built near the Yelizavetpol station. In 1893, the same Bliss built a second licorice plant at the Kurdamir station. Thus, during the period under study, 4 licorice root processing plants operated in the regions of Azerbaijan, and these plants dried, pressed, and exported 5,119,000 pounds of licorice root within 6 years (1890-1895). During the period under study, capitalism also developed in Azerbaijani agriculture, its characteristic feature was the growth of commodity production, especially in areas where the demand for products was high in the Russian market (grain growing, sericulture, gardening, viticulture, cotton growing, etc.). It is known that the main occupation of the inhabitants of Azerbaijan was agriculture. The main agricultural products here were wheat, barley and rice. In the 70s and early 80s, grain growing in Northern Azerbaijan developed further. In the Baku and Yelizavetpol governorates alone, as well as in the Zagatala district and Nakhchivan, an average of 30 million poods of grain were harvested annually in 1870-1874, and in 1896-1899, more than 70 million poods (twice the harvest of the 1870s).

In 1883-1896, the area under grain in the Baku and Yelizavetpol governorates increased by 2-2.5 times. The share of the crop put on the market also increased, which contributed to the increase in bread consumption in the cities, as well as in the rural population not engaged in grain growing. In 1885-87, up to 11 million poods of grain were exported from Azerbaijan through the Black Sea ports alone. As for the Yelizavetpol governorate, there was excess grain for sale. In 1893, more than 8 million poods of grain were

sold in the Yelizavetpol governorate. In 1893, in the Yelizavetpol governorate, excluding the seed fund and the grain necessary to meet the needs of the local population, more than 8 million poods of various grain reserves remained, which were spent on selling on the spot and sending beyond the borders of the governorate. [Обзоры Бакинской губернии с 1889 по 1900]

The Yelizavetpol governorate occupied an exceptional place in the export of wool to Western Europe, since merino sheep, the wool of which was a more valuable export material, were also raised here. In the early 1870s, wool exports increased even more. For example, in 1871, wool worth 979 thousand manats was exported, and in 1872, wool worth 807 thousand manats was exported.

In the second half of the 1880s, there was an upsurge in the development of cotton growing as a commodity branch of agriculture, which was due to the need for raw materials for the Russian cotton industry. In 1887-89, representatives of the Lodz firm of Poznansky and the A.I. Korzinkin and K. Yaroslav the Great Manufactory began to purchase cotton grown by the peasants of the Arash and Goychay regions. In the 1888-89 season, they purchased 3,100 poods of raw materials, and in 1892-93, they purchased 28,000 poods. Cotton growing was economically more profitable than grain growing. As already noted, the main centers of cotton growing in Azerbaijan were the Arash and Goychay regions. However, cotton was also cultivated in Javanshir, Shusha, Zangezur, and Yelizavetpol districts of Yelizavetpol province and in Javad district of Baku province. In 1873, 7,020 poods of cotton were cultivated in Yelizavetpol province.

As can be seen from the above data, commodity relations have developed in almost all branches of agriculture. The main manifestation of capitalism in agriculture is also the use of wage labor. Although unevenly, wage labor was used in almost all branches of agriculture during the period under study, which is discussed in more detail in the relevant sections of this work. The expansion of commercial agriculture led to an increase in the exploitation of the poorest peasants and contributed to their stratification. As the Azerbaijani countryside entered the orbit of capitalist development, the process of fragmentation of feudal production was underway here.

The construction of the South Caucasus Railway was of great importance for the economic development of Azerbaijan as a whole, and in particular its regions. The right to build and operate the railway between Tbilisi and Baku was acquired by the Transcaucasian Railway Society with a capital of 34 million rubles, of which about 15 million rubles belonged to the treasury. Work on the construction of this railway began in December 1879 and was completed in April 1883.[Кафарова З.А.2004] Being a fast and cheap means of transport, the railway had a great impact on the development of commodity production in both industry and agriculture in the South Caucasus, especially in Azerbaijan. The establishment of repair shops and depots at the Ganja, Agstafa, Yevlakh, Ajar, and Hajigabul stations, which were links in the capitalist production chain, was of great importance.

Literature

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı. —Elml. 2007. 504 səh. + 48səh.
2. Yənə orada
3. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. Петербург, 1915
4. Сборник статистических сведений о Кавказе, т. 1, Тифлис, 1871
5. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в., с. 262; Кавказ, 1890, 19 августа; ЗКОИРГО, кн. XVIII, отд. III, с. 436.
6. ЗКОИРГО, кн. XVIII, отд. III, с. 436; ГИА Азербайджана, ф. 802, оп. 1, д. 4, л. 19.
7. Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия ..., с. 43.
8. Кафарова З.А. Формирование рабочего класса Азербайджана. Баку, Елм, 2004, 166 с.
9. Кавказ, 1890, 13 февраля.
- 10.ЗКОИРГО, кн. XVIII, отд. III, с. 436; ГИА Азербайджана, ф. 802, оп. 1, д. 4, л. 19.
- 11.Сумбатзаде А.С. Прогрессивное влияние присоединения Азербайджана к России на рост народонаселения страны в XIX в. //Известия АН Азербайджанской ССР, 1952, №3, с. 84; ГИА Азербайджана, ф. 802, оп. 1, д. 2, л. 19.
- 12.Амиргулиев Г. Из истории возникновения и развития электролитических методов производства меди и других металлов в Азербайджане в XIX в. //Ученые записки АГУ. Серия химических наук, 1967, №3, с. 95.
- 13.Велиев Т.Т. Указ. работа, с. 29
- 14.Сумбатзаде Алисойбат Сумбатович. Промышленность Азербайджана в XIXв.Баку-1964 с.501
- 15.Журнал Министерства народного просвещения. (ЖМНП), 1835, ч. VI
- 16.Обзоры Бакинской губернии с 1889 по 1900 г.
- 17.Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I

18. Gürcüstan MDTA, f. 425 siyahı 2, iş 544, v. 19
19. Вестник горного дела и орошения, 1900, №6, 1900, с. 9

Xülasə

Yelizavetpol quberniyası və ona daxil olan qəzaların iqtisadi - sənaye sahələrinin inkişaf sahələri Əsgərova X.İ.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Rusiya, sənaye, iqtisadi, quberniya*

Kapitalizmin inkişafı bir tərəfdən Azərbaycanın mərkəzi Rusiya sənayesi üçün xammal bazası və satış bazarına çevrilməsi, digər tərəfdən isə obyektiv olaraq çar hökumətinin siyasətindən asılı olmayaraq kapitalist münasibətlərinin Rusiyanın ucaqlarına, o cümlədən Azərbaycana da yayılması demək idi. Azərbaycanın bölgələrində belə müəssisələrin yaranması 19-cu əsrin ikinci yarısından başlamışdır. 19-cu əsrin ikinci yarısında Yelizavetpol quberniyası Rusiya imperiyasının tərkibində ən böyük inzibati-ərazi vahidlərindən biri olub, iqtisadi və sənaye inkişafı baxımından Qafqazın ən mühüm rayonlarından biri hesab olunurdu.

Резюме

Направления развития отраслей экономики и промышленности Елизаветпольской губернии и ее уездов Аскерова Х.И.

Ключевые слова: *Азербайджан, Россия, промышленность, экономика, провинция*

Развитие капитализма означало, с одной стороны, превращение Азербайджана в сырьевую базу и рынок сбыта для центрально-русской промышленности, а с другой – объективно, независимо от политики царского правительства, распространение капиталистических отношений на окраины России, включая Азербайджан. Возникновение таких предприятий в регионах Азербайджана началось во второй половине XIX века. Во второй половине XIX века Елизаветпольская губерния была одной из крупнейших административно-территориальных единиц в составе Российской империи и считалась одним из важнейших регионов Кавказа с точки зрения экономического и промышленного развития

TURİZM SEKTORUNUN YERLİ İQTİSADİ İNKİŞAF PROSESİNƏ TƏSİRİ

Bağirova Gülgün Elçin qızı

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

[gulgun.baghirova@admiu.edu.az](mailto:gulgün.baghirova@admiu.edu.az)

Açar sözlər: *yerli iqtisadi inkişaf, sahəvi planlaşdırma, yerli iqtisadi inkişaf faktorları*

Yerli iqtisadi inkişaf prosesində iştirak edən bütün seqmentlər turizmin yerli ərazidə sağlam şəkildə inkişafı etməsi və onun müsbət təsirlərindən bəhrələnməsi üçün bunu prosesi kimi qəbul etməli və dəstəkləməlidir. Bu məqalədə, ilk növbədə, dünyada əhəmiyyət bir yerə malik olan və daxili-xarici mühit tərəfindən intensiv şəkildə müzakirə edilən yerli iqtisadi inkişafa diqqət yetirir, bu prosesin uğurlu olması üçün inkişaf potensialı olan yerlərdə turizm sektorunun mümkün təsirləri qiymətləndirilir

Bu gün sürətlə artan rəqabət şəraitində həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr milli və ya yerli maraqların qorunması və inkişafı üçün yerli səviyyədə imkanlardan ən yaxşı şəkildə istifadə edərək inkişaf strategiyası yaradırlar. Yerli elementlər iqtisadi inkişaf üçün daha əlverişli mövqeyə malik regional/milli inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir.

Yerli dinamikanı aktivləşdirə biləcək sektorun seçilməsi yerli ərazidə inkişafın təmin edilməsində çox vacibdir. Bu səbəbdən də yerli ərazinin potensiala və resurslarına uyğun olaraq sahə inkişafının təmin edilməsi inkişafın reallaşmasının əsasını təşkil edir. Bütün ölkələrdə hər bir bölgənin fərqli imkanları, xüsusiyyətləri və problemləri olduğu üçün bu, sektoral üstünlüklərin və məkan təhlilinin birlikdə idarə olunduğu yeni planlaşdırma yanaşmasını zəruri edir. Bu kontekstdə qeyd edilməli vacib sektorlardan biri də turizmdir. Çünki inkişaf potensialı olan bir bölgəyə sektorun verə biləcəyi töhfələr kifayət qədər yüksəkdir.

Yerli iqtisadi inkişaf dəqiq müəyyən edilmiş ərazidə mövcud resursları idarə etmək, yeni iş yerləri yaratmaq və rəqabət qabiliyyətini artırmaq, iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün yerli hökumətlər, sosial qruplar və özəl sektor kimi müxtəlif faktorların formalaşdığı bir proses kimi müəyyən edilir.

Yerli iqtisadi inkişaf anlayışı bir sıra fundamental prinsiplərə əsaslanır və bu prinsiplər onun uğurlu həyata keçirilməsinin başlıca istiqamətlərini müəyyən edir. İlk növbədə, sahibkarlıq fəaliyyəti yerli iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Sahibkarlığın stimullaşdırılması regionun iqtisadi potensialının artırılmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və innovativ təşəbbüslərin reallaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, mövcud resurslardan səmərəli istifadə yerli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Təbii, insan və maliyyə resurslarının optimal şəkildə idarə olunması iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin edir və regionun rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Bununla yanaşı, yerli icma daxilində bütün sosial-iqtisadi seqmentlərin əməkdaşlığı zəruridir. İctimai, özəl və qeyri-kommersiya sektorları arasında effektiv tərəfdaşlıq və qarşılıqlı əlaqələr olmadan davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması mümkün deyil. Uğurlu inkişaf prosesi məhz bu iştirakçıların fəaliyyət qabiliyyətindən və koordinasiyasından asılıdır. Yerli iqtisadi inkişafın digər vacib istiqaməti dayanıqlı inkişaf prinsipinin qəbul edilməsidir. Bu prinsip sosial rifah, iqtisadi artım və ekoloji tarazlıq arasında harmoniyanın qorunmasını nəzərdə tutur. Nəhayət, effektiv idarəetmə mexanizmlərinin mövcudluğu yerli iqtisadi inkişafın reallaşması üçün zəruri şərtidir. İdarəetmədə şəffaflıq, hesabatlılıq və qərarların elmi əsaslandırılması regionların iqtisadi potensialının tam səfərbər olunmasına imkan verir. Yerli iqtisadi inkişaf yalnız iqtisadi mexanizmlərin deyil, həm də sosial, institusional və idarəetmə amillərinin qarşılıqlı və balanslı fəaliyyətinə əsaslanır.

“Yerli iqtisadi inkişafın əsas məqsədi şəhərlərin iqtisadi rifahının və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə onların fiziki, iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi sahələrdə davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun inkişafını təmin etmək və yerli əhalidə iqtisadi potensial yaratmaq üçün yerli dinamika səfərbər etməkdir” [4]. Şəhərlərdə məşğulluq imkanlarının və özəl müəssisələrin yaradılması, xaricdən yeni investisiyaların cəlb edilməsi, xarici asılılığın aşağı salınması, iqtisadi və məşğulluq strukturunda müxtəliflik və özünü təmin edən iqtisadi struktur yaradılması, əhalinin sosial-iqtisadi inkişafının mənfəətlərinin aradan qaldırılması prioritet məsələdir.

Yerli iqtisadi inkişafın əsas məqsədləri regionun iqtisadi potensialının artırılması, sosial inklüzivliyin təmin edilməsi və yaşayış keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Bu məqsədlər çərçivəsində əsas prioritet, yerli və regional səviyyədə mövcud insan və təbii resurs potensialından səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsidir.

Yerli inkişafın mühüm istiqamətlərindən biri sosial ədalətin təmin olunması, yəni təcrid olunmuş sosial qrupların iqtisadi fəaliyyətlərə və bu prosesin faydalarına bərabər şəkildə çıxış imkanının yaradılmasıdır. Eyni zamanda, şəhər və region infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, yeni müəssisələrin cəlb edilməsi və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması iqtisadi fəallığı stimullaşdıran əsas mexanizmlər kimi çıxış edir.

Yerli səviyyədə sahibkarlığın inkişafı, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə qanunvericilik bazasının sadələşdirilməsi, investisiya təşviqlərinin artırılması və işçi qüvvəsinin peşə bacarıqlarının inkişafı vacibdir.

Eyni zamanda, yerli iqtisadi inkişafda sektorlararası əməkdaşlıq və xidmət sahəsinin genişləndirilməsi iqtisadi sistemin dayanıqlılığını təmin edən əsas istiqamətlərdən biridir.

Lakin bu prosesdə müəyyən çətinliklər də mövcuddur. Əlaqələndirilmiş idarəetmə mexanizmlərinin zəifliyi, yerli səviyyədə konsensus və əməkdaşlıq mədəniyyətinin formalaşmaması, infrastrukturun yetərsizliyi və korrupsiya hallarının mövcudluğu inkişaf prosesinə mənfəətlə təsir göstərə bilər.

Beləliklə, yerli iqtisadi inkişafın uğurlu olması üçün resursların səmərəli idarə olunması, institusional əməkdaşlığın gücləndirilməsi və şəffaf idarəetmə prinsiplərinin təmin edilməsi əsas strateji istiqamətlər kimi qəbul edilməlidir.

Yerli inkişafın uğurunda mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu amillərlə yanaşı, uğurun təmin edilməsi üçün xüsusi qeyd edilməli bir məsələ də inkişafın sektoral planlaşdırılmasının zəruriliyidir. Xüsusilə, yerli dinamikanı aktivləşdirə biləcək sektorun seçilməsi və inkişafı, sahəvi və dar stimullar, sahibkarların həmin bölgəyə cəlb edilməsi, mövcud müəssisələrin səmərəliliyinin artırılması yerli inkişafın təmin edilməsində çox mühümdür. Bu səbəbdən yerli inkişafın təmin edilməsində hansı strategiyaya əməl olunmasından asılı olmayaraq, hər bir strategiyanın sektorlar səviyyəsində tədqiqata və sektoral planlaşdırmaya ehtiyacı var. “Sektor planlaması yerli sahədə investisiya prioritetlərini və digər sektorlarla əlaqələrin necə olması lazım olduğunu öyrənməyə kömək edir” [5].

Porterin Milli Almaz modeli göstərir ki, müəyyən sahələrdə uğur qazanmaq üçün yerli şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti bir sıra regional amillərdən asılıdır. Bu yanaşmaya əsasən, dörd əsas dəyişən müəssisələrin rəqabət mühitinə birbaşa təsir göstərir [1]. İlk növbədə, istehsal amillərinin mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Regionda ixtisaslı işçi qüvvəsinin, inkişaf etmiş infrastrukturun, müasir texnologiyaların və maliyyə resurslarının mövcudluğu müəyyən bir sektorun rəqabət gücünü müəyyənləşdirən əsas şərtlərdəndir.

Digər tərəfdən, daxili tələbatın səviyyəsi və xarakteri də iqtisadi dinamikanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Region daxilində mallara və xidmətlərə olan tələbatın yüksək olması istehsalçıları innovasiyaya və keyfiyyətin artırılmasına təşviq edir. Bu, həmçinin bölgənin daxili bazarla yanaşı, xarici bazarlarda da rəqabət üstünlüyü qazanmasına imkan yaradır.

Eyni zamanda, istehsalı dəstəkləyən əlaqəli sənayelərin mövcudluğu regionun rəqabət qabiliyyətini gücləndirən digər mühüm amildir. Yardımçı sənaye sahələri, tədarükçülər və xidmət təminatçıları əsas istehsal prosesini tamamlayır və yüksək səmərəliliyə nail olunmasına şərait yaradır.

Nəhayət, bizneslərin strategiyası, strukturu və regiondakı rəqabət səviyyəsi iqtisadi inkişafın dinamikasını müəyyənləşdirir. Yerli rəqabətin intensivliyi şirkətləri innovativ düşünməyə, resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə və idarəetmə mədəniyyətini təkmilləşdirməyə təşviq edir. Bu dörd amil qarşılıqlı asılılıq şəraitində fəaliyyət göstərir və hər biri digərlərinin vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir. Nəticə etibarilə, Porterin Milli Almaz modeli regional və milli səviyyədə iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında sistemli yanaşmanın zəruriliyini əsaslandırır.

Turizm sektoru lazım olan valyuta gəlirlərini yarada, gəliri bazaya yaya bilən, hər segmentin pay almasına imkan yaradan, məşğulluq imkanlarını artıran və digər sektorların fəaliyyətinə təsir edən bir hadisədir. Xidmətlər sektoru iqtisadiyyatda yeni iş imkanları yaradan ən zəngin sahə hesab olunur. Sənaye sahəsində inkişaf etmək üçün kifayət qədər resursları olmayan, lakin turizmin inkişafı üçün lazımı potensiala malik olan sahələr həvəsləndirici və dəstəkləyici siyasətlə turizm baxımından inkişaf etdirilə və iqtisadi inkişafda mühüm rol oynaya bilər.

İnfrastruktur yerli inkişaf üçün ən vacib amildir. İnfrastruktur və iqtisadi inkişaf arasında əlaqə çoxşaxəli və mürəkkəbdir. İnfrastrukturun inkişafı təkcə istehsal və istehlaka deyil, həm də yerli əraziyə birbaşa təsir göstərir. O, həmçinin istehsalın, gəlirin və məşğulluğun artırılmasına və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verir. Ümumi infrastruktur turizm sektorundan asılı olmayaraq bölgə üçün qoyulmuş bir sərmayə olsa da, turizmin inkişafı üçün də çox vacibdir. Turizmin inkişafına təsir edən, turistlərin və turizm obyektlərinin ehtiyaclarını ödəyən su, enerji, nəqliyyat, rabitə, kanalizasiya kimi bu infrastruktur turizm sektordən asılı olaraq da təsir göstərə bilər.

Turistlərin səyahətlərinin yerli infrastruktur xidmətlərinə müsbət əks olunması nəticəsində yerli əhali də kütləvi nəqliyyat sistemləri, elektrik enerjisi, su və s. xidmətlərdə yüksək standartlara malik olurlar. Xüsusilə nəqliyyat turizm destinasiyalarının inkişafı üçün çox vacib bir amildir. İnfrastruktur faktorunda qeyd edilməli olan ən mühüm məsələlərdən biri təbii infrastruktur və sektorun təbii infraqurkura təsiridir. Çünki təbii amillər yerli ərazidə turizm fəaliyyətinin başlanması və inkişafı üçün infrastruktur amillərinin əsasını və ən mühüm kapitalını təşkil edir. Bu gün turizm sektorunda izdihamın çox olduğu yerlərdə təbii amillərə dəyən zərərin həcmi başa düşülərək təbii infrastruktur amillərinin qorunması, inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə miras kimi qalması turizmin davamlılıq prinsipinin əsasını təşkil edir.

İnkişafın uğurlu olması üçün maliyyə lazımdır. Gəlir səviyyəsi yüksək olan və buna görə də əmanət səviyyəsi yüksək olan regionlar münasib kredit və borclanma imkanlarının bolluğuna görə istehsal üçün cəlbedici ərazilərə çevrilir. Müəssisələr vəsait mənbəyini asanlıqla tapa bildikləri yerlərə üstünlük verirlər. Bundan əlavə, iqtisadi inkişafın təmin edilməsində istehsalda əməyin məhsuldarlığını artıran və investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunan kapital yığılması da çox vacibdir. Yerli ərazinin inkişafında daxili kapital qədər xarici kapital da vacibdir. Bununla belə, o, çox vaxt milli, regional və ya yerli əsasda kapitalın yığılması və maliyyələşdirilməsi problemi ilə üzləşir. Turizm bu problemin aradan qaldırılmasında mühüm sektordür. Çünki sektorun iqtisadi təsirlərindən biri də inkişaf etdiyi sahədə maliyyə resurslarını artırmaqdır. Xarici kapital baxımından son illər xidmət sektorunda ciddi artım olduğunu söyləmək olar.

İnkişaf fiziki və insan resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yerləşməsindən asılıdır. Xüsusilə fiziki resursların iqtisadi proseslərə integrasiyasında insan amili mühüm rol oynayır. Turizm sənayesi isə əsasən insan psixologiyasına və sosial münasibətlərə əsaslanır. Sektorun insan kapitalına təsiri müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilə bilər.

Yerli ərazidə turizm insan kapitalına birbaşa təsir edərək savadlı və ixtisaslı işçi qüvvəsinin cəlb olunmasını təmin edir, məşğulluq yaradır və xüsusilə qadınlar və gənclər üçün iş imkanlarını artırır. Həmçinin, yerli əhaliyə birbaşa və ya dolaylı yolla yeni iqtisadi imkanlar təqdim edir. Turizmin mənfi təsirlərini azaltmaq üçün inkişaf planlarının hazırlanmasında yerli ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi vacibdir. Yerli əhalinin prosesdə iştirakı onların turizmin bir hissəsi kimi özünü görməsinə, həmçinin rəy və təkliflərinin nəzərə alınmasına imkan yaradır.

Turizm sektorunun insan kapitalına digər təsiri yerli vergi və valyuta gəlirləri vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da sosial xidmətlərin (təhsil, səhiyyə, mədəni fəaliyyətlər və infraqurkura) inkişafına sərmayə qoyulmasına, nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, yerli

əhalinin turizmdən necə faydalana biləcəyi barədə maarifləndirilməsi sektorun davamlı inkişafı üçün mühüm şərtidir.

Texnologiya istehsal amillərinin inkişafını təmin edən və səmərəliliyi artıran əsas amillərdəndir. Texnoloji tərəqqi iqtisadi fəaliyyətin effektivliyini yüksəltməklə yanaşı, sosial və mədəni dəyişikliklərə də səbəb olur. Bütün iqtisadi proseslərin əsasında texnoloji yeniliklər dayanır və xüsusilə informasiya texnologiyaları regionların makroiqtisadi inkişafında və rifah səviyyəsinin yüksəlməsində mühüm rol oynayır. XXI əsrin əvvəllərindən qloballaşma ilə birlikdə texnologiya turizm sektorunun əsas inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Turizmdə müşahidə olunan bu dəyişikliklər həm texnoloji yeniliklər, həm də insan faktorunun təsiri ilə formalaşır. Xidmət sektorunda ən sürətli yeniliklər texnologiya sahəsində baş verir və bu, turizm bizneslərinin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. "İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi xidmət keyfiyyətini, əməliyyat sürətini və müştəri məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, xərcləri azaldır və rəqabət üstünlüyü yaradır"[2]. Texnologiya yalnız turizm agentlikləri və otellərdə deyil, həm də bank əməliyyatları, avtomobil icarəsi, kruiz və tur operatorları kimi əlaqəli sahələrdə də tətbiq olunur.

Yerli inkişafın məqsədi şəhərin bütün sahələrinin və iqtisadi ölçülərinin tərəqqisini təmin etməkdir. Sənayenin özü inkişaf edərkən, mümkün qədər ətrafdakı sənayeləri inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Uzun illərdir ki, "sənaye" sektoru zəif inkişafdan yüksək inkişafa çatmaq üçün ən uyğun sektor kimi qəbul edilmiş, bununla da iqtisadi inkişafın və sənayeləşmənin eyni şəkildə istifadə olunmasına səbəb olmuşdur. Bir ölkədə sənayeləşmənin əhəmiyyətini və onun gətirdiyi dinamizmi inkar etmədən həm də regional potensialları nəzərə alaraq xidmətlər sektorunu ön plana çıxarmaq və inkişafın aparıcı sektoru olmaq mümkündür.

Müəyyən bir ərazinin iqtisadi inkişafının ilk prosesi yerli ərazidən digər daxili və xarici ərazilərə ixracdır. Çünki yerli ərazinin ixracının artması nəticəsində yaranan gəlirin xərclənməsi multiplikator effekti yaradır, yeni texnologiya və məhsulların inkişafını təmin edir, eyni zamanda digər sektorlarda istehsalın artmasına səbəb olur. İlk növbədə, ixracın regional və ya yerli əsasda inkişafı üçün ixrac potensialı yüksək, innovativ, rəqabətqabiliyyətli, dinamik və yüksək əlavə dəyərə malik aparıcı sektorları seçmək lazımdır. İnkişaf planları hazırlanarkən bu sektorların müəyyənəşdirilməsi və onlara necə dəstək veriləcəyi öyrənilməlidir. Milli, regional və yerli əsasda ixracyönlü sənayeləşmənin həyata keçirilməsində görünməz ixracat olan turizm sektoru asan, təsirli, səmərəli və nisbətən ucuz bir vasitə kimi görünə bilər. Turizmdə bir ölkənin mal və xidmətlərini müştərinin ölkəsinə göndərmək öhdəliyi olmadığı üçün geoiqtisadi sərvətlər, sosial-mədəni sərvətlər, dəyərlər, tədbirlər və ixracı mümkün olmayan bəzi xüsusi xidmətlər bu yolla ixrac edilir və xarici valyuta axını təmin edilir. Turizm sektoru həm də xidmət ixrac edən sektor kimi dünya iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Dünya ticarətində neftdən sonra ikinci yerdədir.

Turizm sektoru regional inkişafa, investisiyaların cəlbinə, gəlirlərin və məşğulluğun artımına mühüm töhfə verən sahələrdən biridir. Dövlət bu prosesi dəstəkləmək üçün korporativ vergi, sosial sığorta haqları, viza və lisenziya ödənişləri, liman və gömrük rüsumları kimi müxtəlif maliyyə mexanizmlərindən istifadə edir. Turizmdən əldə edilən gəlirlər həm birbaşa, həm də dolayı iqtisadi təsirlərlə büdcəyə daxil olur.

Yerli səviyyədə turizmin inkişafı üçün əsas şərt yerli idarəetmə orqanları və təşkilatların fəal dəstəyidir. Yerli özünüidarəetmə qurumları turizm infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasında, xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasında və bölgənin iqtisadi potensialının səmərəli istifadəsində mühüm rol oynayır. Bu, həm turizm fəaliyyətinin səmərəliliyini, həm də regionun ümumi sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirir.

Nəticə etibarilə, yerli iqtisadi inkişafın uğuru bütün iştirakçı seqmentlərin, dövlət qurumlarının, özəl sektorun, qeyri-hökumət təşkilatlarının və yerli icmaların fəal əməkdaşlığından asılıdır. Xüsusilə yerli özünüidarəetmə orqanları bu prosesdə mühüm rol oynayır və onların səmərəli fəaliyyəti üçün mərkəzi hökumət tərəfindən hər bir regionun sosial-iqtisadi, mədəni və təbii xüsusiyyətlərini nəzərə alan fərqli inkişaf strategiyaları hazırlanmalıdır. Bu strategiyalar maliyyə, texniki və institusional dəstək mexanizmlərini də əhatə etməlidir.

Yerli turizmin inkişafı üçün ilk növbədə əlverişli investisiya mühiti yaradılmalı, sahibkarlığın stimullaşdırılması və davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi təmin edilməlidir. Yerli əhalinin turizm fəaliyyətinə məlumatlı və müsbət münasibət göstərməsi də bu prosesin mühüm şərtidir, çünki ictimai müqavimət bütün təşəbbüslərin səmərəsini azalda bilər.

Turizmin regional iqtisadiyyata integrasiyası üçün hazırlanacaq sektor planları digər sahələrlə - sənətkarlıq, yeyinti sənayesi, toxuculuq və xidmət sektoru ilə uzlaşdırılmalıdır. Bu, həm yerli istehsalın inkişafını, həm də turizm gəlirlərinin bölgədə qalmasını təmin edəcəkdir.

Eyni zamanda, turizmin uğurlu inkişafı yerli mədəniyyətin, ənənələrin və özünəməxsusluğun qorunması ilə birbaşa bağlıdır. Turizm insan mərkəzli sənaye olduğundan, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təması zamanı ictimai maarifləndirmə və sosial iştirakın təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb

edir. Nəticə olaraq, yerli iqtisadi inkişafın bütün iştirakçıları turizmin sosial, mədəni və iqtisadi dəyərlərinin qorunması və təbliği istiqamətində birgə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Çetin, M. "Yerel Ekonomik Kalkınma Yaklaşımı ve Uluslar arası Organizasyonlar", Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt 14, Sayı 1: 156, 2007.
2. Şahin M ve Akdoğdu P. "Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Turizm Sektörüne Etkisi Ve Kullanım Alanları" http://www.bilgiyonetimi.org/cm/pages/mkl_gos.php?nt=271
3. Wong, C., (2002). "Developing Indicators to inform Local Economic Development in England", Urban Studies, 39(10): 1833-1863
4. <http://www.worldbank.org/urban/led/-53k>
5. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/optimum/issue/21637/232532>

Summary

The impact of the tourism sector on the local economic development process

Baghirova G.E.

Keywords: *local economic development, sectoral planning, factors of local economic development*

All segments involved in the local economic development process must accept and support tourism as a process for healthy development in the local area and benefiting from its positive effects. This article focuses primarily on local economic development, which has a significant place in the world and is intensively discussed by the internal and external environment, and evaluates the possible effects of the tourism sector in places with development potential for this process to be successful.

Резюме:

Влияние туристического сектора на процесс местного экономического развития

Багирова Г.Э.

Ключевые слова: *местное экономическое развитие, отраслевое планирование, факторы местного экономического развития*

Все сегменты, участвующие в процессе местного экономического развития, должны принимать и поддерживать туризм как процесс здорового развития на местном уровне и извлекать выгоду из его положительных эффектов. В этой статье основное внимание уделяется местному экономическому развитию, которое занимает значительное место в мире и интенсивно обсуждается внутренней и внешней средой, и оценивается возможное влияние туристического сектора в местах с потенциалом развития для того, чтобы этот процесс был успешным.

AZƏRBAYCANDA FİNTEX SAHƏSİNİN İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Cəmilzadə Şəhla Vəkil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Shahla.Camilzade@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Fintex, rəqəmsal iqtisadiyyat, maliyyə sabitliyi, innovasiya, kiber təhlükəsizlik, inklüzivlik*

Məqalədə Azərbaycanada Fintex sektorunun inkişaf tendensiyaları və rəqəmsal transformasiyanın maliyyə sabitliyinə təsiri təhlil olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, Fintexlər ölkədə maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığını artıraraq inklüziv iqtisadi mühiti formalaşdırır. Lakin regionlararası rəqəmsal fərqlər, kiber təhlükəsizlik riskləri və hüquqi tənzimləmələrin yetkin olmaması sektorda əsas problemlər olaraq qalır. Fintexlərin diversifikasiya olunmuş gəlir modellərinə keçidi və innovativ maliyyələşmə mexanizmlərinin tətbiqi dayanıqlı inkişafın təmininə xidmət edəcəkdir.

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya maliyyə sabitliyin qorunmasında əsas strateji vasitəyə çevrilmişdir. Rəqəmsallaşma siyasəti Fintexlərin inkişafını stimullaşdırır və maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığını artıraraq inklüziv maliyyə mühitini formalaşdırır. "McKinsey"-nin proqnozuna əsasən, növbəti bir neçə il ərzində 7 texnologiya rəqəbatlı maliyyə mühiti formalaşdırmaqla yanaşı, fintex-in inkişafını təşviq

edəcəkdir. Bunlara süni intellekt (AI), Blokçeyn, Bulud hesablaması, Əşyaların interneti (İoT), Açıq mənbəli (ilkin kodlu) proqram təminatı, serversiz arxitektura və bir xidmət kimi proqram təminatı (SaaS), Kodsuz və aşağı kodlaşmaya malik inkişaf platformaları, Hiper avtomatlaşdırma aiddir [2, s. 2–3].

Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin qorunması üçün rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi təkcə bank sektoru ilə məhdudlaşmamalıdır. Fintexlərin inkişafı, rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin genişləndirilməsi, həmçinin qeyri-bank maliyyə təşkilatlarının innovativ məhsullar təklif etməsi maliyyə inklüzivliyini artırır və bu da iqtisadi artım üçün yeni imkanlar yaradır [3, s. 47].

Cədvəl 1.

2024-cü ildə global Fintex trendlərinin Azərbaycanda tətbiq vəziyyəti

№	Global Fintex trendi	Azərbaycanda tətbiq vəziyyəti	Qiymətləndirmə
1	Mobil ödənişlərə tələbin artması	AÖS, QR ödənişlər, mobil tətbiqlər geniş yayılıb	Yüksək səviyyədə tətbiq olunur
2	Korporativ (B2B) həllərin inkişafı	Finteçlər KOB-lar üçün ödəniş və mühasibat platformaları təqdim edir	İnkişaf mərhələsindədir
3	Kibertəhlükəsizlik	Risk auditi və “Cyber Shield” təşəbbüsü tətbiq olunur	Qismən təmin olunub
4	Kriptovalyutalar və aktivlərin tokenləşdirilməsi	Hüquqi tənzimləmə yoxdur, blokçeyn yalnız dövlət sistemlərində sınaqdan keçirilir	Məhdud tətbiq olunur
5	Mərkəzi bank rəqəmsal valyutası (CBDC)	“Rəqəmsal manat” layihəsi pilot mərhələsindədir	Erkən mərhələdədir
6	Global maliyyə əlçatanlığı	Bank hesabı olanların payı artıb, regionlarda fərqlər qalır	Orta səviyyədədir
7	Süni intellektin tətbiqi	Bank və finteçlərdə AI əsaslı kredit və analitika sistemləri	Aktiv tətbiq olunur
8	Ödəniş sferasında birləşmələr	Yerli finteçlərin konsolidasiyası başlayıb	Başlanğıc mərhələsindədir

Müəllif tərəfindən 2024-cü il Qlobal Fintex trendləri məlumatları əsasında hazırlanıb.

Mənbə: KPMG International. Pulse of Fintech: Top Fintech trends for H1'24. [4, s. 5–7].

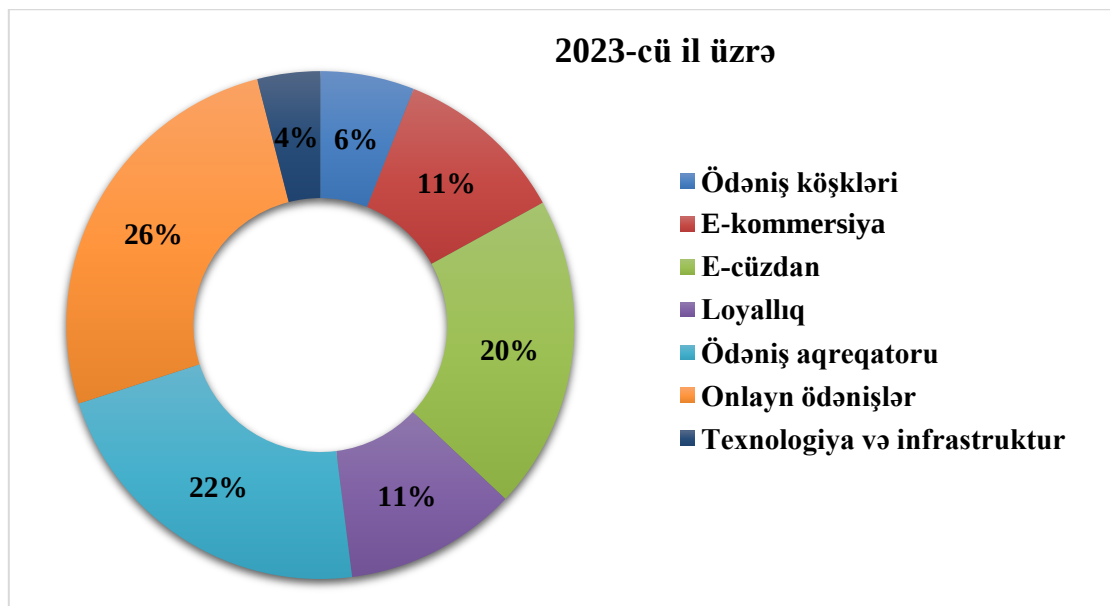
Ölkədə maliyyə inklüzivliyi baxımından regionlarda bərabər çıxış (Equal access) imkanlarında problemlər var. Paytaxtda rəqəmsal ödənişlərin və mobil bankçılığın sürətli yayılmasına baxmayaraq, regionlarda nağd əməliyyatların üstünlük təşkil etməsi maliyyə sabitliyi üçün risklər yaradır. Rəqəmsallaşmanın genişlənməsi maliyyə sisteminə yönəlmiş təhdidlərin artmasına səbəb olur. Fintexlər üçün beynəlxalq standartlara cavab verən təhlükəsizlik mexanizmlərinin tətbiqi zərurəti yaranır.

Normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafında həlledici amil hesab olunur. Fintexlərin tənzimlənməsi ilə bağlı normativ-hüquqi mexanizmlər tam formalaşmayıb. Mövcud qanunvericilik bazası daha çox ənənəvi bank sektoruna uyğunlaşdırılıb [5, s. 38], halbuki rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin sürətli artımı yeni tənzimləmə yanaşmalarını tələb edir. Buna görə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan çevik tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və rəqəmsal xidmətlər üzrə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi mühüm məsələdir.

Azərbaycanda Fintexlərin inkişafı son illərdə maliyyə sektorunun ən dinamik istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin genişlənməsi, mobil bankçılığın sürətli artımı və elektron pul kisələrinin tətbiqi bu sahənin bazar payını ildən-ilə artırmaqdadır. Fintexlərin inkişaf tendensiyaları göstərir ki, ənənəvi bank xidmətləri ilə rəqəmsal həllər arasında sərhədlər getdikcə silinməkdədir. Elektron ticarətin genişlənməsi və onlayn kreditləşmə imkanlarının artması əhəlinin maliyyə xidmətlərinə çıxışını asanlaşdırır. Bu proses maliyyə inklüzivliyini artıraraq kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə resurslarına çıxışını sadələşdirir. Fintexlərin bazara daxil olmasının daha çevik mexanizmlərlə dəstəklənməsi rəqəbəti gücləndirəcək [6, s. 66] və nəticədə maliyyə sisteminin dayanıqlılığı artacaq.

2023-cü il üçün Fintex ekosisteminin alt-seqmentlər üzrə bölgüsü şəkil 1-də verilmişdir. Bu struktur ölkə üzrə Fintex sektorunun əsas ağırlıq mərkəzinin hələ də ödəniş xidmətləri üzərində cəmləşdiyini göstərir. Gördüyümüz kimi, 2023-cü ildə Azərbaycanın Fintex sektoru əsasən ödəniş yönümlüdür. Ən böyük paya malik onlayn ödənişlər seqmenti dövlətin “Nağdsız ödənişlərin inkişafı” proqramı, Ani Ödəniş Sistemi və mobil bankçılıq həllələrinin genişlənməsi nəticəsində sürətlə inkişaf etmişdir. E-cüzdanlar rəqəmsal inklüzivliyin artmasına və mikroödəmələrin asanlaşmasına şərait yaratmış, ödəniş köşkləri isə regionlarda nağdsız ödəniş infrastrukturunun əlçatanlığını təmin etmişdir. E-kommersiya və loyallıq sistemləri rəqəmsal

istehlak davranışını formalaşdıran əsas amillərdir. Nisbətən kiçik paya malik texnologiya-infrastruktur və ödəniş aqreqatorları seqmentləri bazarın uzunmüddətli sabitliyi və innovasiyaların miqyaslanması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

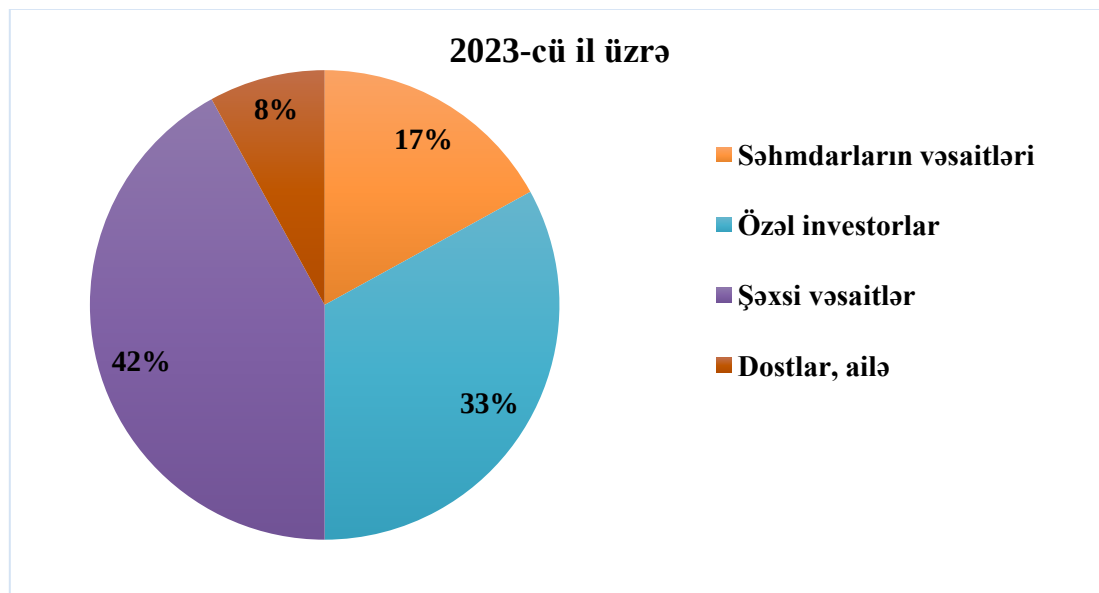

Mənbə: Azerbaijan Fintech Ecosystem 2023, AzFina

Şəkil 1. Azərbaycanın əsas Fintex seqmentləri

Fintex ekosisteminin strukturu göstərir ki, ölkədə fintexlər hələ inkişaf mərhələsindədir və daha çox KOB xarakterli şirkətlər üstünlük təşkil edir. Gələcək dövrdə texnoloji platformalar, süni intellektə əsaslanan maliyyə həlləri və açıq bankçılıq sistemlərinin payının artması gözlənilir.

Şəkil 2-də Azərbaycanın Fintex şirkətlərinin 2023-cü il üzrə maliyyələşmə strukturunun formalaşması göstərilir. Bu göstəricilər ölkədə Fintex sektorunun maliyyə dayanıqlılığının əsasən daxili resurslara əsaslandığını nümayiş etdirir.

Mənbə: Azerbaijan Fintech Ecosystem 2023, AzFina

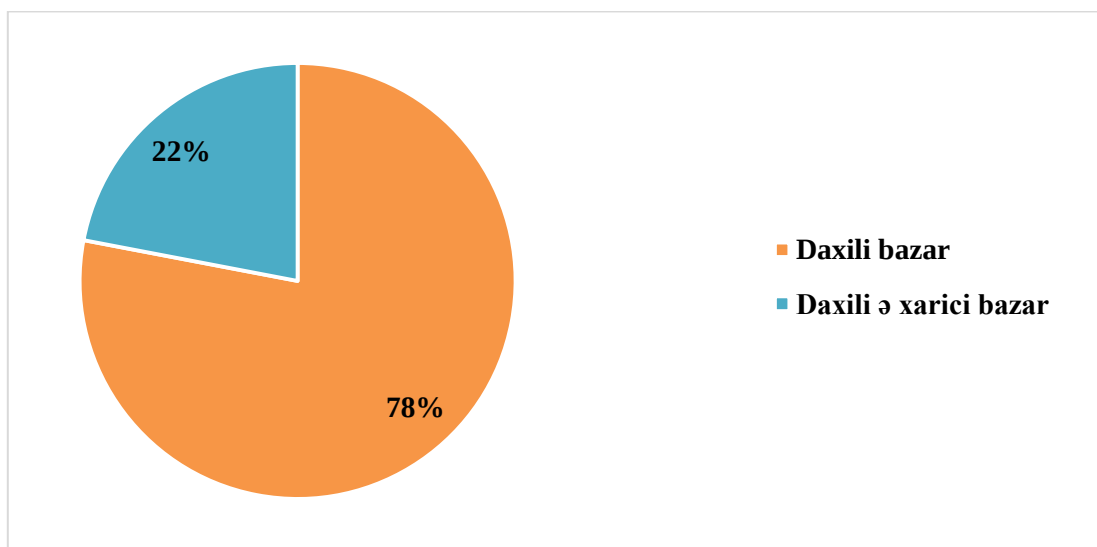
Şəkil 2. Azərbaycanın Fintex şirkətlərinin maliyyələşmə mənbələri

2023-cü ildə Fintex şirkətlərinin maliyyələşməsində şəxsi vəsaitlərin dominantlığı sektorda sahibkar təşəbbüskarlığının yüksək, lakin xarici kapital cəlbinin hələ məhdudd olduğunu göstərir. Bu hal erkən mərhələdə olan startapların risk kapitalına çıxış imkanlarının zəifliyi ilə izah olunur. Özəl investorların 33%-lik payı bazarda fərdi və ya qrup halında fəaliyyət göstərən biznes mələklərinin və vençur fondlarının

artmaqda olduğunu sübut edir ki, bu da innovativ layihələrin genişlənməsi üçün müsbət tendensiya. Səhmdarların vəsaitləri artıq formalaşmış, institusional quruluşlu fintexlərə məxsusdur. Bu segment maliyyə bazarında uzunmüddətli sabitliyə xidmət edir. Dostlar və ailə kateqoriyası ilkin mərhələdəki kiçik startapların maliyyə mənbəyi kimi mühüm, lakin məhdud rol oynayır.

Maliyyələşmənin bu şəkildə paylanması Azərbaycanın Fintex ekosisteminin hələ kapital bazarlarına integrasiya prosesində olduğunu göstərir. Xarici investisiyaların, dövlət dəstək fondlarının və vençur kapital mexanizmlərinin gücləndirilməsi gələcəkdə finteç sektorunun miqyasının və texnoloji innovasiyaların təşviqinə (Fostering innovation) şərait yaradacaqdır.

Azərbaycan Fintex şirkətlərinin daxil və xarici bazarlarda iştirak payını əks etdirən şəkil 3 göstərir ki, əsas üstünlük beynəlxalq platformalara məxsusdur, yerli fintexlər isə hələ inkişaf mərhələsindədir.

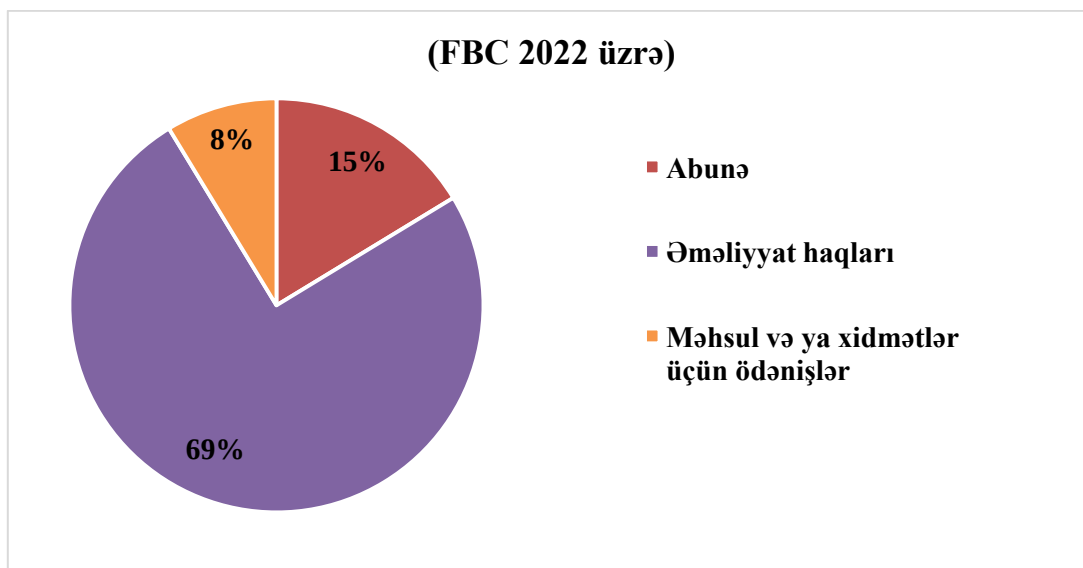

Mənbə: Azerbaijan Fintech Ecosystem 2023, AzFina

Şəkil 3. Fintex şirkətlərin daxil və xarici bazarlarda iştirakı

Yerli şirkətlərin az payı kapital, texnologiya və tənzimləmə mühitinin məhdudluğu ilə bağlıdır. Fintex şirkətlərin daxil olduğu xarici bazarlar Türkiyə, Qazaxıstan, Pakistan, Özbəkistan kimi bazarları əhatə edir. Bununla belə, dövlət proqramları və Mərkəzi Bankın rəqəmsal ödəniş təşəbbüsləri nəticəsində yerli finteçlərin payının yaxın illərdə artması gözlənilir.

Fintex şirkətlərin gəlir modellərinin strukturunu əks etdirən şəkil 4-də Azərbaycanın Fintex sektorunda əsas gəlir mənbəyi əməliyyat haqlarıdır, yəni şirkətlər daha çox tranzaksiya həcmi və ödəniş dövriyyəsi üzərindən gəlir əldə edirlər.

Mənbə: Azerbaijan Fintech Ecosystem 2023, AzFina

Şəkil 4. Fintex şirkətlərin gəlir modellərinin strukturunu

Bu model yüksək əməliyyat aktivliyinə əsaslanır və bazarda ödəniş yönümlü Fintexlərin üstünlüyünü əks etdirir. Abunənin payı nisbətən aşağı olsa da, bu, davamlı gəlir axını və müştəri sadıqlığı baxımından perspektivli istiqamət sayılır. Gələcəkdə rəqəmsal xidmətlərin, platforma əsaslı həllərin və SaaS tipli Fintex məhsullarının inkişafı bu payı artırma bilər. Məhsul və xidmətlər üçün ödənişlər bazarın hələ də maliyyə innovasiyalarını tam kommersiyalaşdırma bilmədiyini göstərir. Bu segmentin zəifliyi Fintexlərin çoxunun erkən inkişaf mərhələsində olmasından və məhsulun dəyər zəncirinin hələ tam formalaşmamasından irəli gəlir. Azərbaycanın Fintex ekosistemi hələ tranzaksiya mərkəzli gəlir modelinə əsaslanır, lakin gələcəkdə abunə və məhsul əsaslı modellərin genişlənməsi sektorda gəlir strukturunun diversifikasiyasına gətirib çıxara bilər.

Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanın Fintex sektoru son illərdə rəqəmsal transformasiyanın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsal ödənişlərin artımı, e-cüzdanların genişlənməsi və mobil bankçılıq xidmətlərinin inkişafı ölkədə inklüziv (Inclusion) maliyyə mühitinin formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir. Bununla belə, regional bərabərsizlik, kiber təhlükəsizlik riskləri və tənzimləmə mexanizmlərinin yetkin olmaması sektorun tam potensialını məhdudlaşdırır. Fintex ekosistemi əsasən ödəniş yönümlü və tranzaksiya əsaslı gəlir modeli ilə xarakterizə olunur, bu isə innovasiyaların kommersiyalaşması və xidmətlərin diversifikasiyası baxımından gələcəkdə təkmilləşdirmə tələb edir. Sektorun maliyyələşməsi hələ də daxili resurslara əsaslanır və xarici investisiyaların, vençur kapitalın və dövlət dəstəyinin rolu artırılmalıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, hesab edirik ki,

1. Fintex fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik ənənəvi bank sisteminə deyil, innovativ maliyyə texnologiyalarına uyğunlaşdırılmalıdır,
2. Regionlarda rəqəmsal ödəniş infrastrukturunu, POS-terminallar və mobil xidmətlərin əhatəsi genişləndirilməlidir.
3. Beynəlxalq standartlara uyğun risk idarəetmə sistemləri tətbiq olunmalı, Fintex şirkətlər üçün təhlükəsizlik sertifikatlaşdırması mexanizmi yaradılmalıdır.
4. İnnovasiya və vençur kapitalının stimullaşdırılması – startaplar üçün güzəştli maliyyələşmə alətləri və Fintex akselerasiya proqramları formalaşdırılmalıdır.
5. Davamlı gəlir axını təmin etmək üçün SaaS və xidmət yönümlü Fintex həlləri genişləndirilməlidir.

Beləliklə, rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi və Fintex sektorunun institusional dəstəklənməsi Azərbaycanın maliyyə sabitliyini möhkəmləndirəcək, inklüziv iqtisadi artım üçün yeni imkanlar yaradacaq və ölkəni regional rəqəmsal maliyyə mərkəzinə çevrilməsinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azerbaijan Fintech Ecosystem. Azerbaijan Fintech Association. Bakı: AzFina. 2023 s. 8-10. https://azfina.az/documents/6/Azerbaijan_Fintech_Ecosystem_2023_upd_1_compressed_21J4mrR.pdf
2. Fong D., Han F.Liu, L. Qu J., Shek A. Seven technologies shaping the future of fintech. McKinsey Company. 2021. <https://www.mckinsey.com/cn/our-insights/our-insights/seven-technologies-shaping-the-future-of-fintech>
3. Həsənov M.Ə. Rəqəmsal transformasiya şəraitində maliyyə sabitliyinin təmin olunması problemləri. İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı, 12(2), 45–63. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi Nəşriyyatı. 2022
4. KPMG International. Pulse of Fintech: Top Fintech trends for H1'24. London: KPMG Global Publications. 2024. s. 5–7 <https://kpmg.com/xx/en/our-insights/value-creation/top-fintech-trends-in-h1-2024.html>
5. Qarayev R.Ə. Finansal texnologiyaların inkişafında normativ-hüquqi tənzimləmə mexanizmləri. Maliyyə və Bank İqtisadiyyatı Jurnalı, 8(1), 33–44. Bakı: ADİU Nəşriyyatı. 2020
6. Vəliyev Ə.Ə. Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin inkişaf istiqamətləri və maliyyə inklüzivliyi. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Elmi Əsərləri, 29(3), 55–70. Bakı: UNEC Nəşriyyatı. 2021

Summary

Development trends of the Fintech sector in Azerbaijan

Jamilzadeh Sh.V.

Key words: Fintech, digital economy, financial stability, innovation, cybersecurity, inclusion

The article analyzes the development trends of the Fintech sector in Azerbaijan and the impact of digital transformation on financial stability. The study shows that Fintechs enhance the accessibility of

financial services and contribute to the formation of an inclusive financial environment. However, regional digital disparities, cybersecurity risks, and insufficient regulatory frameworks remain major challenges. Transition to diversified income models and the implementation of innovative financing mechanisms will ensure sustainable development of the sector.

Резюме
Тенденции развития финтех-сектора в Азербайджане
Джамильзаде Ш.В.

Ключевые слова: *Финтех, цифровая экономика, финансовая стабильность, инновации, кибербезопасность, инклюзивность*

В статье проанализированы тенденции развития финтех-сектора в Азербайджане и влияние цифровой трансформации на финансовую стабильность. Исследование показывает, что финтех-компании повышают доступность финансовых услуг и способствуют формированию инклюзивной финансовой среды. Однако региональные цифровые различия, риски кибербезопасности и несовершенство нормативно-правовой базы остаются основными проблемами. Переход к диверсифицированным моделям доходов и внедрение инновационных механизмов финансирования обеспечат устойчивое развитие сектора.

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA STRATEJİLERİNDE YEŞİL EKONOMİ MODELİNİN
UYGULANMASI: AZERBAIJAN ÖRNEĞİ

Əfəndiyeva Leyla Abdurahman qızı
Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan
lafeandiyeva2019@gmail.com

Anahtar Kelimeler: *yeşil ekonomi, sürdürülebilir kalkınma, enerji verimliliği, çevre politikası, yeşil finans, sosyal refah, dijital dönüşüm*

Bu çalışma, Azerbaycan'ın sürdürülebilir kalkınma stratejileri kapsamında yeşil ekonomi modelinin uygulanmasını incelemektedir. Araştırmada, çevresel güvenliğin sağlanması, enerji verimliliğinin artırılması ve sosyal refahın güçlendirilmesi süreçlerinde yeşil ekonominin rolü analiz edilmiştir. 2020–2025 dönemine ait istatistiksel veriler kullanılarak enerji dönüşümü, karbon emisyonlarının azaltılması ve yeşil istihdamın gelişimi değerlendirilmiştir. Bulgular, Azerbaycan'ın yeşil büyüme politikalarının ekonomik ve sosyal dönüşüm üzerindeki etkisini ortaya koymakta; gelecekte yeşil finans, kamu–özel iş birliği ve dijital dönüşümün öncelikli alanlar olduğunu göstermektedir.

1. Giriş

Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik kalkınma politikasının temel amacı, ekonomik büyümeyi ekolojik sürdürülebilirlikle uyumlu hale getirmektir. Küresel iklim değişikliği, enerji kaynaklarının tükenmesi ve çevre kirliliği bağlamında yeşil ekonomi kavramı, çağdaş kalkınma modellerinin öncü yönlerinden biri olmuştur. “Azerbaycan 2030: Sosyo-ekonomik Kalkınmanın Ulusal Öncelikleri” belgesinde yenilenebilir enerji kaynaklarının payının artırılması, çevre dostu teknolojilerin uygulanması ve doğal kaynakların etkin kullanımı, devlet politikasının öncelikli alanları olarak belirlenmiştir [1, s. 12]. Yeşil ekonomi modeli yalnızca çevresel değil, aynı zamanda sosyal refahın artırılması ve teknolojik modernleşmenin sağlanması bakımından da stratejik önem taşımaktadır. Bu bağlamda yeşil ekonomi, Azerbaycan'ın ulusal ekonomik stratejisinde yenilikçi yönetim anlayışının ve sürdürülebilir kalkınma politikasının ana aracı haline gelmiştir.

2. Metodoloji ve Veriler

Araştırma sistematik ve analitik yaklaşımlara dayanmaktadır. Amaç, Azerbaycan'ın yeşil ekonomi politikasının etkinliğini değerlendirmek ve 2020–2025 dönemi arasındaki temel eğilimleri ortaya koymaktır.

Ampirik veri tabanı, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi, Dünya Bankası, UNEP ve Enerji Bakanlığı verilerine dayanmaktadır. Temel göstergeler; yenilenebilir enerji oranı, karbon emisyonlarındaki azalma hızı, çevresel harcamaların GSYİH içindeki payı ve yeşil istihdamın artış dinamikleridir. Bu göstergeler üzerinden yeşil ekonominin kurumsal, sosyal ve ekolojik etki mekanizmaları değerlendirilmiştir [2, s. 45].

3. Analiz ve Bulgular

2020–2025 illəri arasında Azərbaycan, yaşıl ekonomi sahəsində önəmli nəticələr əldə etmişdir. Elektrik istehsalında yenilənəbilir enerji mənbələrinin payı 2020'də %6,3 iken 2025'tə %15'e yüksəlmişdir. Karbon emissiyaları 39,8 milyon tondan 35,6 milyon tona düşmüş, atıq geri dönüşüm oranı isə %11,5'tən %18'e yüksəlmişdir. Bu inkişaf, "döngüsel ekonomi" ilkələrinin tətbiqinin nəticəsidir [3, s. 18].

Aynı zamanda yaşıl yatırımların GSYİH içindəki payı %1,8'dən %3,5'e yüksəlmişdir. Xarici yatırım layihələri – ACWA Power, Masdar və BP kimi beynəlxalq şirkətlərin iştirakı ilə həyata keçirilən külək və günəş enerjisi layihələri – bu artışı əsas mənbəyə çevirmişdir [4, s. 27].

Enerji səmərəliliyindəki artışı, sənaye şirkətlərində təmiz istehsal texnologiyalarının tətbiqi və enerji idarəetmə sistemlərinin yayılmaqla sağlanmışdır.

Sosial cəhətdən, yaşıl işsizlik dərəcəsi 2020'də %1,2 iken 2024'tə %3,6'ya çatmışdır [5, s. 33]. Bölgəvi səviyyədə həyata keçirilən "yaşıl təsəvvür" və "eko-turizm" layihələri, kənd sahələrində işsizlik dərəcəsi artırmış və sosial rifahın yüksəlməsinə töhfə vermişdir. Karabağ və Şərqi Zəncəzur iqtisadi bölgələrində qurulmuş "yaşıl enerji bölgələri", həm mühəssis cəhətdən həm də iqtisadi yenilənmənin önəmli bir elementi halına gəlmişdir. Ümumi olaraq, yaşıl ekonomi siyasətinin tətbiqi, mühəssis və sosial məqsədlərin inteqrasiyasını təmin etməklə Azərbaycan'ın uzun müddətli inkişaf modelinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur.

4. Nəticə

Hazırlanmış təhlil, yaşıl ekonominin Azərbaycan'ın davamlı inkişaf strategiyasının öncü sahələrindən biri olduğunu göstərməklə yanaşı, mühəssis göstərgilərdəki müsbət tendensiya, enerji səmərəliliyi və mühəssis məsuliyyət bilincinin artdığını sübut etməkdədir. İqtisadi cəhətdən yaşıl yatırımların artışı və yenilənəbilir enerji layihələrinin inkişafı, GSYİH'nin tərkibində nisbətli dəyişiklik yaratmışdır. Sosial cəhətdən, yaşıl işsizlik dərəcəsi və bölgəvi rifahın yüksəlməsi, mühəssis siyasətinin sosial təsirinə gücləndirmişdir.

Ancak maliyyə mənbələrin məhdufiyyəti və texnoloji asılılıq kimi amillər hələ də əsas çətinliklərdir. Gələcəyə yönəlik üç stratejiik yönün əsas planı çıxmaqdadır. Birincisi, yaşıl maliyyə bazarlarının qurulması və yaşıl təhlillərin tətbiqi [6, s. 52].

İkincisi, dövlət-xüsusi iş birliyi genişləndirilməsi və vergi təşviqləri vasitəsilə yaşıl innovasiyanın dəstəklənməsidir. Üçüncüsü, yüksək təhsildə mühəssis məsuliyyət temalı proqramların yayılmaqla və texnoloji idarəetmə proseslərinə inteqrasiyadır.

Nəticə olaraq, yaşıl ekonomi yalnızca mühəssis siyasətinin deyil, eyni zamanda sosial ədalət və iqtisadi sabitliyin də əsas istiqaməti halına gəlmişdir.

Kaynaqlar

1. Azərbaycan Dövlət İstatistik Komitəsi. Azərbaycan'ın Sosyo-iqtisadi İnkişaf Göstərgiləri, 2020–2024. Bakı: DSQ, 2025, s. 12–19.
2. UNEP. Green Economy Progress Measurement Framework. Cenevrə: UNEP, 2023, s. 45–49.
3. Enerji Nazirliyi. Yenilənəbilir Enerji Mənbələrinin İnkişafı Strategiyası (2022–2030). Bakı, 2023, s. 18–25.
4. World Bank. World Development Indicators: Environmental Sustainability Data. Washington D.C., 2024, s. 27–30.
5. Azərbaycan Çalışma və Sosial Mühəssis Nazirliyi. Yaşıl İşsizlik və Sosial Rifah Raporu. Bakı, 2024, s. 33–37.
6. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. Yaşıl Maliyyə Bazarlarının Oluşması Üzerine Ön Değerlendirme. Bakı, 2023, s. 51–54.

Xülasə

Davamlı inkişaf strategiyalarında yaşıl iqtisadiyyat modelinin tətbiqi: Azərbaycan nümunəsi Əfəndiyeva L.A.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, enerji səmərəliliyi, ekoloji siyasət, yaşıl maliyyə, sosial rifah, rəqəmsal transformasiya

Bu tədqiqat Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyaları çərçivəsində yaşıl iqtisadiyyat modelinin tətbiqini araşdırır. Tədqiqat ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində, enerji səmərəliliyinin artırılmasında və sosial rifahın gücləndirilməsində yaşıl iqtisadiyyatın rolunu təhlil edir. 2020-2025-ci illər üzrə statistik məlumatlardan istifadə edərək, enerji keçidi, karbon emissiyasının azaldılması və yaşıl məşğulluğun inkişafı qiymətləndirilir. Nəticələr Azərbaycanın yaşıl inkişaf siyasətinin iqtisadi və sosial transformasiyaya təsirinə ortaya qoyur və yaşıl maliyyə, dövlət-özəl tərəfdaşlıq və rəqəmsal transformasiyanın gələcək üçün prioritet sahələr olduğunu göstərir.

Summary
Application of the green economy model in sustainable development strategies:
the example of Azerbaijan
Afandiyeva L.A.

Keywords: *green economy, sustainable development, energy efficiency, environmental policy, green finance, social welfare, digital transformation*

This study examines the implementation of the green economy model within Azerbaijan's sustainable development strategies. The study analyzes the role of the green economy in ensuring environmental security, increasing energy efficiency, and strengthening social welfare. Using statistical data from 2020–2025, the energy transition, carbon emission reduction, and green employment development are evaluated. The findings reveal the impact of Azerbaijan's green growth policies on economic and social transformation, indicating that green finance, public-private partnerships, and digital transformation are priority areas for the future.

QƏDİM AZƏRBAYCANIN TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ SU NƏQLİYYATININ ROLU

Ələsgərov Anar
AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
alsgrov487@gmail.com

Açar sözlər: *su nəqliyyatı, Böyükdaş, Kiçikdaş, qayıq, dəri, eskimos, qarğı.*

Azərbaycanın əlverişli təbii coğrafi şəraiti və bol su mənbələrinin olması su nəqliyyatının inkişafına böyük imkanlar yaratmışdır. Tunc dövründə su nəqliyyat vasitəsi kimi qayıqdan istifadə geniş yayılmışdır. Su nəqliyyat vasitələrindən istifadəni sübut edən ən zəngin arxeoloji material Qobustan qayaüstü təsvirləridir. Qədim qobustanlılar balıqçılıqda və qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrinin saxlanılmasında müxtəlif tipli qayıqlardan istifadə etmişlər. Qobustan qayalarında Böyükdaş və Kiçikdaş adlanan ərazilərdə yüzlərlə müxtəlif tipli qayıq təsvirlərinə rast gəlinmişdir. Xəzər dənizi, Kür və Araz çayları qonşu ölkələrlə xüsusilə də Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərqə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanın zəngin təbii coğrafi şəraiti və bol su mənbələrinin olması su nəqliyyatının inkişafına böyük imkanlar yaratmışdır. Bu baxımdan qədim Azərbaycan tayfaları müxtəlif su nəqliyyatı vasitələrindən istifadə etmişlər. Bunların içərisində salın və qayıq xüsusi əhəmiyyətə malik idi.

Tunc dövründə su nəqliyyat vasitəsi kimi qayıqlardan istifadə geniş yayılmışdır. Qayıqlar nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilməklə üç tipə bölünür:

- I ağacın içərisini oymaqla hazırlanırdı;
- II qamışdan və qarğıdan düzəldilirdi;
- III ağacın üzərinə heyvan dərisi çəkməklə hazırlanırdı.

Tunc dövründə Azərbaycan əhalisinin qayıqdan nəqliyyat vasitələri kimi istifadə etdiyini sübut edən ən zəngin arxeoloji material Qobustan qayaüstü təsvirləridir. Tədqiqatlar zamanı burada yüzdən çox qayıq təsviri aşkar edilib öyrənilmişdir.

Qobustan qayıqlarının çoxluğu, rəngarəngliyi, onların, eyni zamanda müxtəlif materiallardan hazırlandığını deməyə əsas verir. Təsvir olunan səhnələrdəki qayıqların formaları müxtəlifdir. İnsanların hansı məqsədlə onlardan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etmələrinə fikir verdikdə dəyərli elmi nəticələrə gəlmək olur.

Qobustanın coğrafi mövqeyi, onun dəniz sahilində yerləşməsi su nəqliyyatının inkişafı üçün əlverişli olmuşdu. Qədim qobustanlılar ilk vaxtlar ağac gövdəsindən düzəldilmiş qayıqlardan istifadə etmişlər. Bu cür qayıqlar da bir, iki, dörd, altı adam tuturdu. Böyükdaş, Kiçikdaş dağlarının ətəklərində bu tip qayıq təsvirləri çoxdur [3, s.87]. Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 34 №-li daşdakı 24-cü şəkildə təsvir olunan qayıqda oxla silahlanmış dörd adam oturmuşdur [4, s.57]. Bu səhnədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim qobustanlılar qayıqdan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etməklə balıq ovu ilə məşğul olmuşlar. Sayca az adamla təbii ki, döyüşə getmək olmazdı. Ona görə də, bu təsvirin ovçuluqla əlaqədar olduğu daha çox həqiqətə uyğundur.

Balıqçılıq təsərrüfatının qobustanlıların həyatında mühüm əhəmiyyət daşıdığını qayaüstü təsvirlərdən də görmək olar. Balıqçılıq təsərrüfatında qayıqdan istifadə zərurət təşkil etmişdi. Böyükdaş dağında 104 №-li daşda qayıqlarla bərabər 1-5-ci şəkillərdə balıqlar da təsvir olunmuşdur [4, s.159].

F.Muradova da balıq ovunun qobustanlıların əsas məşğuliyyətlərindən biri olduğunu, hətta onların mahir balıqçılar olduqlarını qeyd edir. Balıq ovu zamanı isə nəqliyyat vasitəsi kimi qayıqlardan istifadə etmişlər [2, s.306].

Kiçikdaş dağında 85 №-li daşda isə qədim qayıq təsvirlərinin birinin içində iki adam, aralıda isə yüklü qayıq təsvir edilmişdir [3, s.87]. Belə az adamla və kiçik qayıqda ancaq balıq ovu ilə məşğul olmaq mümkün idi.

Qobustanda, eləcə də dünyanın digər ölkələrində qayalar üzərində olan qayıq təsvirlərinin rəngarəngliyi və onların maddi qalıqları qayıqların müxtəlif növ xammaldan hazırlanması ilə bağlı mülahizələr söyləməyə əsas verir.

Qarğıdan və qamışdan hazırlanmış qayıqlar enli gövdəli olmaqla daha çox adam tuturdu. Böyükdaş dağında aşağı səki sahəsində 8 və 99 №-lidaşda Kiçikdaş sahəsindəki 50 və 123 №-li daşda çəkilmiş qayıq təsvirləri qamışdan və qarğıdan hazırlanmışdır [3, s.87]. Qamış daha əlverişli material olduğu üçün ondan hazırlanan salın burun və arxa hissələrini yuxarıqaldırırdılar. Bu cür xüsusiyyət qayığın üzməsini yaxşılaşdırır, sürətini artırır. Qobustan qayalarındakı iri qayıq təsvirlərinin demək olar ki, əksəriyyətinin qabaq və arxa tərəfi içəriyə doğru qatlanmışdır və dərin diblidir. Çox ehtimal ki, elə bu qayıqlar qamışdan hazırlanmışdır.

Vaxtilə Asiya, Afrika, Amerika və Okeaniyanın sakinləri müxtəlif qamış növlərindən salları düzəldirdilər. Peru hinduları da qamış bağlamasından burnu yuxarı qaldırılmış sal düzəltmişlər [1, s.8].

Böyükdaş dağı aşağı səki sahəsində 8 №-li iri daş parçası üzərində çoxsaylı qayıq təsvir edilmişdir. 4, 5, 7, 22, 24, 34 №-li qayıq təsvirləri iri olmaqla digərlərindən fərqlənir. Qayıqların çoxunun burun hissəsində günəş təsvir edilmişdir [4, s. 157]. Qədim qobustanlıların dini-ideoloji görüşləri ilə bağlı olan bu təsvirlər çox güman ki, qayıq düzəltmək sahəsində sənətkarların zəngin təcrübəsindən xəbər verir.

Qayıq təsvirlərinin çoxu bir-biri ilə qarşı-qarşıyadır. Bu daha çox döyüş səhnəsini xatırladır. Hər iki tərəfdə qayıqların içərisində oxla silahlanmış insanlar vardır.

22, 24 və 34-cü qayalıqlarda əsir və qənimət aparılması təsvir edilmişdir. Öndəki (şəkil 22) qayıqda oxla silahlanmış insanlar vardır. İkinci qayıq (şəkil 24) birinciyə qoşulub, 3-cü qayıq da (şəkil 34) ikinci qayığa qoşulmuşdur. 24 və 34-cü qayıqlardakı insanlar oturmuş halda və silahsız təsvir edilmişdir.

Tədqiqatçı İ.M.Cəfərzadə bu təsviri e.ə. IV minilliyin sonlarına aid edir [4, s.263].

Böyükdaş dağında 35 №-li daşda təsvir olunmuş qayıqda 5 insan oturmuş haldadır. Onlar oxla silahlanmışlar [4, s.264]. Digər qayaüstü təsvirlərdə bu məzmununda səhnələrə rast gəlmək olar. Deməli, hələ erkən dövrlərdə Qobustan sakinləri tayfalararası əlaqələr zamanı qayıqdan hərbi məqsədlə ilə minik vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Məlumdur ki, bəzi şərq ölkələrində ağac karkas üzərinə heyvan dərisi çəkməklə düzəldilmiş qayıqlardan da istifadə olunmuşdur. Amerika hinduları bizon dərisindən dairəvi şəkilli qayıqlar düzəldirdilər. Dəri qayığın gövdəsinə keçirilmiş, gövdə üçün isə söyüd ağacından istifadə edirdilər. Bu cür qayıqlar lazımi dərəcədə yük götürmə qabiliyyətinə malik olmuşdur. Amma onlar daha çox sakit sular üçün yararlı idi. İti axan suda onu idarə etmək çətinlik törədirdi.

E.ə.VIII əsrdə Mesopatamiyada bu cür qayıqlardan istifadə etmişlər. Herodotun məlumatına görə assuriyalılardan şimalda yaşayan tayfalar söyüd ağacını kəsib qayıq düzəldir və ona dəri çəkirdilər. İçərisinə saman tökür, yük yükləyir və çayaşağı üzürdülər. Onu ayaq üstə iki nəfər idarə edirdi [5, s. 108-109].

Maraqlıdır ki, şimalda yaşayan eskimoslar dəri qayığı iki cür hazırlayırdılar. Biri kişilər üçün «kayak», digəri isə qadınlar üçün «umiak» adlanırdı. Eskimoslar da qayığın gövdəsinə ağacdan düzəldirdilər. Örtük üçün isə suiti dərisi və balina bığından istifadə edirdilər.

Çox ehtimal ki, qobustanlılar bu üçüncü tip qayığı hazırlayarkən iri buynuzlu heyvanların dərisindən örtük kimi istifadə etmişlər. Sakit dənizdə üzmək üçün bu cür qayıqlar daha əlverişli idi. Bəzən Qobustan qayalarında qayığın və qaramalın birgə təsvir olunduğu səhnələrə də rast gəlmək olur.

Daşqışlaq sahəsində 13 №-li daşın üzərində bu cür qayıq təsviri qeydə alınmışdır. Buradakı hər iki qayıq xətlə çəkilmişdir. Onlar bir növ səbətvaridir. Çox güman ki, onların üzərinə heyvan dərisi çəkilmişdir [3, s.87].

Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 33 №-li daşda qədim qobustanlıların təsərrüfat fəaliyyətinin zənginliyini əks etdirən səhnə təsvir edilmişdir. C.Rüstəmovun qeyd etdiyi kimi burada düz xətlə qayıq təsvirlərinin yanında iribuynuzlu qaramal və öküz təsviri maraqlıdır. 34 №-li daşda 26-cı qayıq təsviri ilə 27-ci öküz təsviri birgə verilmişdir [4, s. 159].

Qobustan ərazisində tapılmış yüzlərlə qayıq təsvirlərinin təhlili əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, tunc dövründə Qobustan tayfaları su nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmişlər. Bu da Azərbaycanda at, dəvə, araba, nəqliyyatı ilə yanaşı qayıq nəqliyyatının da geniş yayıldığı sübut edir.

Ədəbiyyat

1.Əliyev T. Quliyev Y. Planetimizin nəqliyyat tarixindən. Bakı. Azərnəşr. 1982. 61 səh.

2. Muradova F. Qədim qobustanlıların qonşu ölkələrlə əlaqələrində yollar və nəqliyyat vasitələrinin rolu. Tarix və onun problemləri jurnalı. Bakı. BDU nəşriyyatı. 2001. N3. səh 305-308
3. Rüstəmov C. Qobustan dünyası. Bakı. Azər nəşr. 1994. 173 səh.
4. Rüstəmov C. Qobustan qayalarında təsvirlər. Bakı. Elm. 1994.
5. Джафарзаде. И.М. Наскальные изображения Гобустана. Баку. Элм. 1973. 347с
6. Риотровский.Б.Б. Вилтнер.И.Ф. История техники древнего двуречья. Очерки по истории техники древнего Востока. М-Л. 1940. С 94-116

Summary

The role of water transport in the trade relations of ancient Azerbaijan

Alasgarov A.

Keywords: water transport, Boyukdash, Kichikdash, boat, leather, eskimos, reeds

Azerbaijan's favorable natural geographic conditions and abundant water resources created great opportunities for the development of water transport. During the Bronze Age, the use of boats as a means of water transport was widespread. The richest archaeological evidence proving the use of water transport can be found in the Gobustan rock carvings. The ancient inhabitants of Gobustan used various types of boats for fishing and maintaining trade relations with neighboring countries. On the rocks of Gobustan, particularly in the areas known as Boyukdash and Kichikdash, hundreds of boat depictions of different types have been discovered. The Caspian Sea, as well as the Kura and Araz rivers, played an important role in trade relations with neighboring countries, especially Central Asia and the Near East.

Роль водного транспорта в торговых связях Древнего Азербайджана

Аласгаров А.

Ключевые слова: водный транспорт, большой камень, маленький камень, лодка, кожа, Эскимос, ворон.

Благоприятные природно-географические условия и наличие обильных водных ресурсов в Азербайджане создавали широкие возможности для развития водного транспорта. В бронзовом веке широко использовались лодки как средство водного передвижения. Самые богатые археологические свидетельства использования водного транспорта зафиксированы в наскальных изображениях Гобустана. Древние жители Гобустана использовали различные типы лодок для рыболовства и поддержания торговых связей с соседними странами. На скалах Гобустана, особенно в районах Бёюкдаш и Кичикдаш, обнаружены сотни изображений лодок различных типов. Каспийское море, а также реки Кура и Араз играли важную роль в торговых связях с соседними странами, особенно со Средней Азией и Ближним Востоком.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA RƏQƏMSAL EKOSİSTEMİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Əliyev Əli İmaş oğlu

Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan

alialiyevstat@gmail.com

Acar sözlər: rəqəmsallaşma, rəqəmsal ekosistem, biznes ekosistem, səmərəli rəqəmsal ekosistem təhlil, qiymətləndirmə

Rəqəmsal ekosistemlər ən perspektivli modellərindən biridir və ona görə də onun formalaşmasının nəzəri və metodoloji yanaşmaların işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi vacibdir. Müasir iqtisadiyyatda rəqəmsal ekosistem hadisəsinin yaranması və inkişafı prosesinin öyrənilməsi və müəyyən kriteriyalar əsasında onun təsnifatının verilməsi həmin sahənin təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə analitik bazanın formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti ola bilər.

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal ekosistemin təhlili və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını araşdırmaq və təkmilləşdirməkdir. Məqalədə ekosistem anlayışının inkişaf mərhələləri, onun əsas xarakteristikaları, komponentləri, təsnifat meyarlarının və funksiyalarının müəyyən edilməsi, rəqəmsal ekosistemin üzrə metodiki yanaşmaların üstün və çatışmayan cəhətlərinin aşkar edilməsi və səmərəli ekosistemin qiymətləndirilməsinin konkret metodikanın müəyyənəşdirilməsi kimi məsələlərə diqqət yetirilir.

Rəqəmsallaşma iqtisadiyyatı daha çevik və qaçılmaz hadisələrə və dövrlərə qarşı dayanıqlı edir. Rəqəmsal ekosistemlər istehlakçılardan tutmuş tədarükçülərə qədər müxtəlif bazar iştirakçıları və onlara qarşılıqlı əlaqə, məlumat mübadiləsi və əməliyyatlar aparmağa imkan verən inteqrasiya edilmiş platformalar. Bu ekosistemlər əməkdaşlıq proseslərini sadələşdirmək və iştirakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyini artırmaqla yeni biznes imkanları yaradır. Onlar rəqəmsal ekosistem daxilində birləşdirilmiş kollektiv intellekt və resurslar vasitəsilə şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artmasına, həmçinin innovasiyaların və yeni məhsulların inkişafına töhfə verir.

Bunun aktuallığını 2014-2030 - cu illərdə rəqəmsal transformasiyanın Azərbaycan Respublikasının informasiya cəmiyyətinin inkişafı üzrə milli strategiyanın prioritet istiqaməti kimi qəbul edilməsi faktı da subut edir.

Rəqəmsal ekosistem daim dəyişən xarici şərtlərə uğurla uyğunlaşan, risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində səmərəli şəkildə mövcud olan müasir, müştəri-mərkəzli (yönümlü) biznes modelidir.

İqtisadi kontekstdə ekosistem anlayışını ilk dəfə 1993-cü ildə amerika alimi Ceyms Mur tərəfindən tətbiq edilmişdir. O, Harvard Business Review adlı məşhur elmi jurnalda onu ekosistem iştirakçılarının (təşkilatlar, fərdlər, istehsalçılar, təchizatçılar, rəqiblər) və onların hərəkətlərinin geniş və ətraflı təsviri kimi müəyyən etmişdir. Belə müəyyənliyin genişliyi onu bu gün getdikcə daha çox biznes ekosistemləri adlandırılan birliklərə tətbiq etməyi çətinləşdirir [3].

Daha sonra 2002-ci ildə rəqəmsal biznes ekosistemləri konsepsiyası irəli sürüldü. Bir qrup avropalı tədqiqatçı təbii ekosistemin metaforasını informasiya və kommunikasiya texnologiyaları dünyasına tətbiq edir və onların fikrincə, rəqəmsal ekosistem, özünü təşkil etmə, miqyaslılıq və dayanıqlılıq kimi təbii keyfiyyətlərlə xarakterizə olunan paylan bilən adaptiv sistemdir [18].

"Management of Emergent Digital Ecosystems" Beynəlxalq Konfransın "Rəqəmsal İqtisadiyyat: Problemlər və Perspektivlər" tədqiqatı çərçivəsində aşağıdakı tərif verilmişdir: "Rəqəmsal iqtisadiyyatın ekosistemi özünü təşkil edən və miqyaslanı bilən sistemdir. Bu sistem bir- birinə qarşılıqlı təsir göstərən müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir və öz növbəsində ümumi faydanı artırmağa kömək edir, həmçinin informasiya və innovasiyaların yayılması üçün yeni imkanlar yaradır [6, səh. 118].

Bəzi tədqiqatçılar rəqəmsal ekosistemlərə konkret sfera və sahələrdə qurulması və modelləşdirilməsi, maliyyə baxımından yanaşırlar [4, səh. 204] ,

2000-ci illərdə xüsusi iqtisadi zonalar kimi klasterlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq innovasiya layihələri informasiya ekosistemlərinin inteqrasiyasını gündəmə gətirmişdir [5, səh. 11].

Analitik prosedurlarda rəqəmsallaşma göstəriciləri, rəqəmsal ekosistem, rəqəmsal potensial, rəqəmsallığa hazırlıq səviyyəsi, rəqəmsal yetkinlik və s. kimi tərəflər həyata keçirilir.

Araşdırma göstərir ki, müasir dövrdə rəqəmsal ekosistemin təhlili və qiymətləndirilməsinə vahid yanaşma mövcud deyildir və bu da rəqəmsallaşmanın təhlili və qiymətləndirmə metodikasının işlənilməsi üçün zəruri edir .

Rəqəmsal ekosistem çoxlu sayda iştirakçıları, informasiya xidmətlərini və biznes proseslərini birləşdirən, qarşılıqlı faydalı münasibətlər prinsiplərinə əsaslanan kompleks layihədir. Rəqəmsal ekosistemlər tək bir şirkət və ya xidmət ətrafında və ya çoxlu sayda oyunçunun olduğu bir marketplace formasında da inkişaf edə bilər.

Tədqiqatın metodologiyası rəqəmsal ekosistemin və onun xarakteristikalarının öyrənilməsinə əlaqədar və kompleks şəkildə yanaşmadır

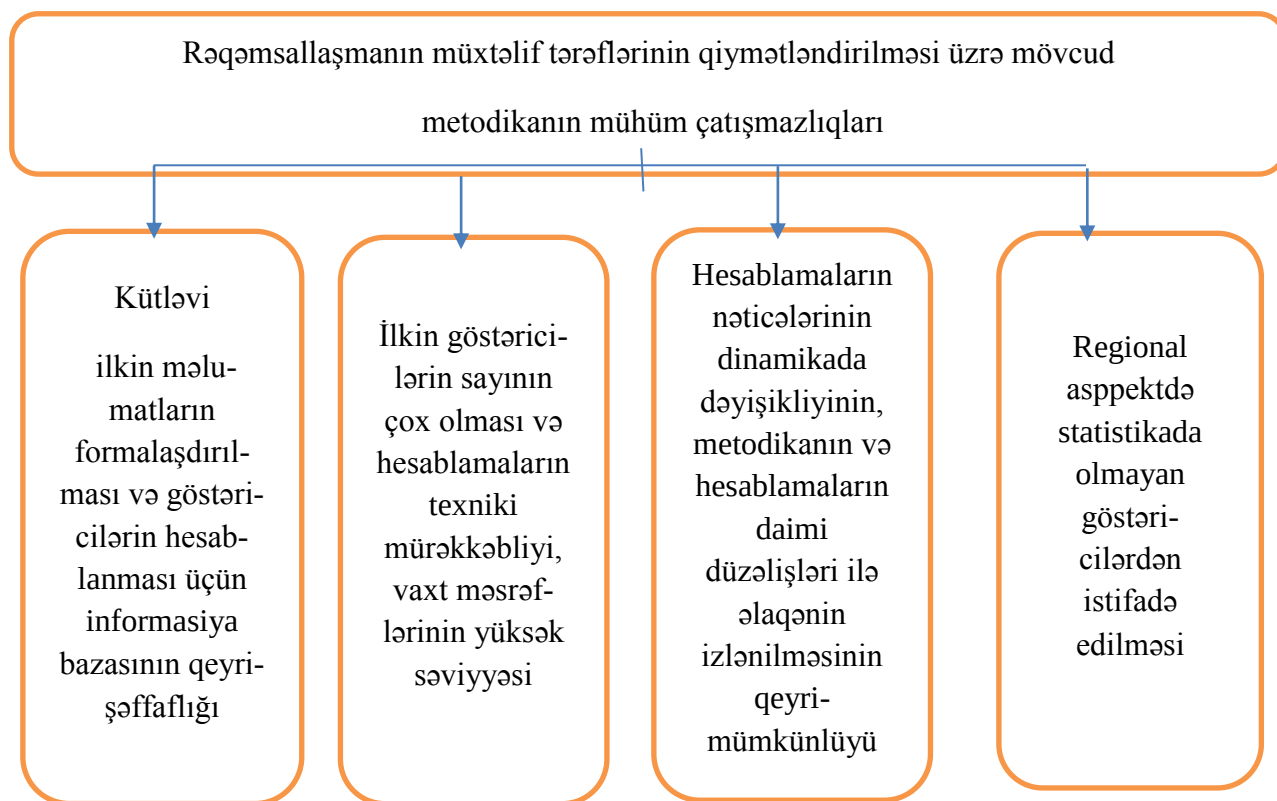
Rəqəmsal ekosistemlərin inkişafı üçün müəyyən tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirmək üçün onların təkə keyfiyyət məzmununu başa düşmək deyil, həm də iqtisadiyyatın rəqəmsal ekosisteminin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən dəqiq kəmiyyət qiymətləndirməsini həyata keçirmək lazımdır.

İqtisadiyyatın rəqəmsal ekosisteminin inkişaf səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilməsi üçün hazırlanması bir sıra çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını və müəyyən tələblərin yerinə yetirilməsini tələb edir. Rəqəmsallaşmanın müxtəlif tərəflərinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodikasının mühüm çatışmazlıqları 1 sayılı sxemdə ümumiləşdirmək olar (Sxem 1).

İqtisadiyyatın səmərəli rəqəmsal ekosisteminin formalaşdırılması kompleks yanaşmadan, o cümlədən müxtəlifplanlı ilkin məlumatlar dəstinin geniş tətbiqi, qarşılıqlı əlaqələrin təhlili, rəqəmsallaşmanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və s. istifadə edilməsini tələb edir.

Onu da qeyd etmək ki, bu proses özünə yalnız İKT və avtomatlaşdırmanı daxil etmir, həm də biznes-model və startegiyanın yenidən qurulmasını tələb edir. İstənilən platformanı rəqəmsal ekosistem adlandırmaq olmaz, çoxlu sayda xidmətlər üçün vahid aqreqatların və istifadəçilərlə yanaşı, uyğun olaraq minimum 5 xarakteristikanın - istifadəçi yönümlü, informasiya-mühüm resursdur, global miqyas, daimi dinamika və bütün proseslərin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması olması da vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına fəal təsir göstərən və inkişaf edən bir neçə biznes ekosistem tipini ayırmaq olar. Birincisi, özündə bankları, maliyyə institutlarını, ödəmə sistemlərini, maliyyə xidmətləri və məhsulları təqdim edən maliyyə texnologiyaları sahəsindəki startapları birləşdirən fintexdir. İkincisi, marketpleyslər və xidmət aqreqatlarıdır.

Sxem 1. Rəqəmsallaşmanın müxtəlif tərəflərinin qiymətləndirilməsi üzrə mövcud metodikanın mühüm çatışmazlıqları.

Bura elektron kommersiya və platformalar, pərakəndə satış şəbəkələri, pərakəndə ticarətlə bağlı çatdırılma xidmətləri və digər iştirakçılar daxildir. Bu tip platformalara İnnovation Atlas, 4 SİM və onların ekosistemləri aid edilir. Üçüncüsü, sosial şəbəkələr və messengerlər startapları və digər rəqəmsal platformaları özündə birləşdirir. Bunların hər birisinin və iştirakçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xüsusiyyətləri vardır.

Beləliklə, səmərəli rəqəmsal ekosistemin inkişafının təhlili və qiymətləndirilməsinin birinci mərhələsi rəqəmsal ekosistemin formalaşmasını və inkişafı üçün ölkənin resursların xarakteristikasının verilməsidir. İkinci mərhələdə rəqəmsal ekosisteminin formalaşması və inkişafı üçün idarəetmə orqanlarının, biznesin və əhəlinin qarşılıqlı fəaliyyətinin xarakteristikasıdır.

Qarşılıqlı fəaliyyət mühitinin təhlili çərçivəsində iqtisadiyyatın real sektorunda ayrıca götürülmüş subyekt səviyyəsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməsi, internet vasitəsilə (electron ticarət) məhsulların satışı istiqamətlərinin inkişafı, dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi sferasında electron xidmətlərin inkişafı, dövlət tərəfindən ən perspektivli İTK layihələrinin maliyyələşdirilməsi, kimi parametrlərin qiymətləndirilməsi zəruridir.

İqtisadiyyatın rəqəmsal ekosisteminin formalaşdırılması həm ümumi, həm də regional ümumi daxili məhsulun, əməyin məhsuldarlığının, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin mühüm amillərindən biridir. Ona görə də rəqəmsallaşmadan əldə edilən səmərənin qiymətləndirilməsi çərçivəsində iqtisadiyyatın real sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin mənfəətliliyi, həm ümumi, həm də regional ümumi daxili məhsulun, əməyin məhsuldarlığının, həmçinin əhəlinin həyat keyfiyyətinin və rifahının təhlil edilməsi də lazımdır.

Rəqəmsallaşmadan əldə edilən səmərənin qiymətləndirərkən insan kapitalı, eim və innovasiya, infrastruktur, iqtisadi mühit və informasiya təhlükəsizliyi kimi aspektləri özündə əks etdirən göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Belə yanaşma həm ölkənin, həm də hər bir regionu daha təfərrüatlı öyrənməyə, güclü və zəif tərəfləri aşkar etməyə, göstəricilərin dinamikada dəyişməsinə, ekosis-

temin inkişaf səviyyəsini, onun səmərəli fəaliyyətini stimullaşdıran və ləngidən amilləri təhlil etməyə və müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev, R. Elektron hökumət və rəqəmsal idarəetmə sistemləri. Nafta-Press, 2022, 120 s,
2. Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası” Bakı, 16 yanvar 2025
3. Галазова С. С. Цифровые экосистемы банков: сравнительный анализ и регулирование конкуренции в России / С. С. Галазова // Journal of New Economy. - 2023. - Т. 24, № 4. -стр. 82-106
4. Казова З.М. Цифровые экосистемы /З.М. Казова, З.А. Иванов, Т.К. Татаров [и др.] // Инновационная экономика: информация, аналитика, прогнозы. - 2024. -№ 2. - стр. 123-129
5. Молодчик Н. А. Внешние и внутренние цифровые экосистемы: российские практики / Н. А. Молодчик, Д. С. Брагина // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Социально-экономические науки. -2023. - №4- стр. 142-158
6. Шевелев С. В. Цифровые экосистемы: есть ли альтернатива зарубежным решениям? / С. В. Шевелев, Б. К. Кожухов, Д. Д. Гадасин // Вестник связи. - 2024. - № 2. - стр. 23-29
- 7.Шкарупета Е. В., Бачурин Д. Н. Концептуальные положения экосистемного подхода к управлению развитием экономических систем в условиях цифровой трансформации // Организатор производства. 2020. №3. стр. 7-15.
8. <https://ecm-journal.ru>
9. <https://mincom.gov.az/>

Summary

Methodological aspects of analysis and evaluation of the digital ecosystem in the Republic of Azerbaijan Aliyev A.I.

Keywords: digitalization, digital ecosystem, business ecosystem, analysis of an effective digital ecosystem, assessment

Digital ecosystems are among the most promising models, so it is important to develop and refine theoretical and methodological approaches to their development. Studying the formation and development of the digital ecosystem phenomenon in the modern economy and classifying it based on specific criteria can be of great importance for developing an analytical framework for analyzing and assessing this area. The aim of this study is to explore and refine the theoretical and methodological foundations for analyzing and assessing the digital ecosystem. This article addresses issues such as the stages of ecosystem concept development, its main characteristics, components, classification criteria, and functions, identifying the advantages and disadvantages of methodological approaches to the digital ecosystem, and defining a specific methodology for assessing ecosystem effectiveness.

Резюме

Методологические аспекты анализа и оценки цифровой экосистемы в Азербайджанской Республике Алиев А.И.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая экосистема, бизнес-экосистема, анализ эффективной цифровой экосистемы, оценка

Цифровые экосистемы являются одной из наиболее перспективных моделей, поэтому важно развивать и совершенствовать теоретико-методологические подходы к их формированию. Изучение процесса становления и развития феномена цифровой экосистемы в современной экономике и его классификация на основе определенных критериев могут иметь большое значение для формирования аналитической базы для анализа и оценки данной области.

Цель исследования – исследовать и совершенствовать теоретико-методологические основы анализа и оценки цифровой экосистемы. Статья посвящена таким вопросам, как этапы развития концепции экосистемы, ее основные характеристики, компоненты, критерии классификации и функции, выявление преимуществ и недостатков методологических подходов к цифровой экосистеме, а также определение конкретной методологии оценки эффективности экосистемы.

RƏQƏMSALLAŞMA VƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYALARI

Əliyeva Təranə Əsman qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir, Azərbaycan

tarana.aliyeva@mdu.edu.az

Açar sözlər: *iqtisadi modernləşmə, sosial siyasət, dayanıqlı inkişaf, innovasiya, yaşıl iqtisadiyyat.*

Bu məqalədə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasətin iqtisadi inkişafdakı rolu və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi təhlil olunur. Müasir qlobal çağırışlar fonunda innovasiya, sosial rifah və “yaşıl iqtisadiyyat” modellərinin əhəmiyyəti vurğulanır. Azərbaycan nümunəsində sosial yönümlü modernləşmə və dayanıqlı inkişafın sintezi elmi əsaslarla izah edilir.

Müasir qlobal iqtisadi sistemin inkişaf dinamikası göstərir ki, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasətin səmərəli həyata keçirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması dövlətlərin uzunmüddətli sabitliyinin əsas təminatıdır. XXI əsrdə texnoloji inqilab, rəqəmsallaşma, ekoloji problemlər və sosial bərabərsizliyin dərinləşməsi iqtisadi idarəetməyə yeni yanaşmalar tələb edir.

XXI əsrdə qlobal iqtisadiyyat sürətlə dəyişir. Texnoloji inqilab, rəqəmsallaşma və ekoloji problemlər dövlətlərin iqtisadi idarəetməsinə yeni yanaşmalar tələb edir. İqtisadi modernləşmə artıq yalnız sənaye və texnologiyanın yenilənməsi ilə məhdudlaşmır; həmçinin sosial institutların inkişafı və resursların səmərəli istifadəsini də əhatə edir. Bu kontekstdə sosial siyasət iqtisadi artımın inklüziv və davamlı xarakter alması üçün vacib rol oynayır.

Rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt iqtisadiyyatın bütün sahələrində effektivliyi artırır, yeni iş yerləri yaradır və idarəetməni şəffaflaşdırır. Eyni zamanda, ənənəvi sahələrdə avtomatlaşdırmanın yayılması əmək bazarında struktur dəyişikliklərə səbəb olur. Bu səbəbdən dövlətin peşə hazırlığı və təhsil siyasəti rəqəmsallaşma ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

İqtisadi modernləşmə yalnız sənaye və texnologiyanın yenilənməsi ilə məhdudlaşmır, həm də sosial institutların, idarəetmə mexanizmlərinin və resursların səmərəli bölgüsünü əhatə edir. Eyni zamanda, sosial siyasət bu prosesdə mühüm tamamlayıcı amil kimi çıxış edir, çünki iqtisadi artımın davamlı və inklüziv xarakter alması sosial sabitlikdən asılıdır. Azərbaycan Respublikasında da iqtisadi modernləşmə və dayanıqlı inkişaf məsələləri dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Bu, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində də öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasətin iqtisadi inkişafdakı rolu və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsini elmi əsaslarla təhlil etməkdir. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi – milli iqtisadi sistemin struktur, texnoloji və institusional yenilənməsi deməkdir. Bu prosesin məqsədi resurslardan daha səmərəli istifadə, innovasiya yönümlü istehsal və rəqəbatqabiliyyətli iqtisadi modelin formalaşdırılmasıdır.

İqtisadi modernləşmə, sosial siyasət və dayanıqlı inkişaf bir-birini tamamlayan proseslərdir. Onların sintezi həm iqtisadi artımı gücləndirir, həm də sosial sabitliyi təmin edir. Gələcəkdə innovasiyaların tətbiqi, hüquqi bazanın gücləndirilməsi və dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi dayanıqlı inkişaf strategiyalarının əsas istiqamətləri olacaq.

Modernləşmənin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi təsnifləsdirə bilərik:

1. Texnoloji modernləşmə: İstehsalın avtomatlaşdırılması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, süni intellekt və “ağıllı” sistemlərin istehsalda inteqrasiyası.
2. Struktur modernləşmə: Neftdən asılılığın azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixrac potensialının genişləndirilməsi.
3. İnstitusional modernləşmə: Dövlət idarəçiliyinin şəffaflığının artırılması, biznes mühitinin liberallaşdırılması və hüquqi islahatlar.

Bu istiqamətlərin sintezi yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də sosial rifahı təmin edir. Nobel mükafatı laureatı D. Rodrik (2011) qeyd edir ki, modernləşmə yalnız texnoloji dəyişiklik deyil, həm də “iqtisadi institutların keyfiyyət transformasiyasıdır”.

Azərbaycanın iqtisadi modernləşməsi 2004–2020-ci illərdə həyata keçirilən “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları” çərçivəsində yeni sənaye parklarının, logistika mərkəzlərinin və innovasiya infrastrukturalarının yaradılması ilə müşahidə olunur. 2016-cı ildə qəbul edilmiş “Strateji Yol Xəritələri” sənədi isə bu prosesin uzunmüddətli planlaşdırılmasına imkan vermişdir.

Sosial siyasət – dövlətin sosial ədaləti, rifahı və bərabər imkanları təmin etmək məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər sistemidir. İqtisadi modernləşmənin sosial əsasının möhkəmləndirilməsi dayanıqlı inkişafın vacib şərtidir.

İnklüziv iqtisadi inkişaf anlayışı göstərir ki, iqtisadi artım yalnız o zaman davamlı olur ki, cəmiyyətin bütün təbəqələri onun faydalarından yararlanınsın. Sosial ədalətin təmin edilməsi, gəlir bərabərsizliyinin azaldılması və sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi dövlətin sosial siyasətinin əsas hədəfləridir.

Müasir əmək bazarında rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma yeni peşələr yaratsa da, eyni zamanda ənənəvi sahələrdə iş yerlərini azaldır. Buna görə də, dövlətin aktiv məşğulluq siyasəti – peşə təlimləri, təhsil islahatları və startap təşəbbüslərinin dəstəklənməsi – iqtisadi modernləşmənin sosial təminatıdır. Azərbaycan bu sahədə “Məşğulluq Strategiyası (2019–2030)” sənədi vasitəsilə yeni iş yerlərinin yaradılmasını və əmək bazarının rəqəmsallaşmasını hədəfləyir.

Təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərə investisiyalar iqtisadi artımın keyfiyyətini müəyyən edən amillərdəndir. Məlumdur ki, sosial rifahın yüksəldilməsi iqtisadi dayanıqlığı gücləndirir, çünki bu, insan kapitalının dəyərini artırır.

Dayanıqlı inkişaf (sustainable development) anlayışı ilk dəfə 1987-ci ildə BMT-nin “Brundtland hesabatı”nda qeyd olunmuş və iqtisadi, sosial və ekoloji balansın təmin olunmasını hədəfləyən inkişaf modelini ifadə etmişdir. BMT-nin “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri” 17 əsas istiqaməti əhatə edir: yoxsulluğun aradan qaldırılması, bərabər imkanlar, iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə, “yaşıl” iqtisadiyyat və s. İqtisadi modernləşmə ekoloji səmərəlilik prinsipləri ilə uzlaşdırılmalıdır. “Yaşıl iqtisadiyyat” modeli resursların təkrar istifadəsi, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi və karbon emissiyalarının azaldılmasına əsaslanır.

Azərbaycan “COP29” tədbirinə ev sahibliyi etməklə bu istiqamətdə regional liderlik iddiasını nümayiş etdirmişdir. Ölkədə “Yaşıl enerji zonaları”nın yaradılması, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə alternativ enerji layihələri bu strategiyanın tərkib hissəsidir.

Ekoloji davamlılıq iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bərpa olunan enerji, resursların təkrar istifadəsi və karbon emissiyalarının azaldılması yalnız ekoloji balans qorumaqla qalmır, eyni zamanda iqtisadi səmərəliliyi də artırır. Azərbaycan “Yaşıl enerji zonaları” və regionlarda ekoloji layihələr vasitəsilə bu sahədə liderlik potensialını nümayiş etdirir.

Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də sosial ədalət və ekoloji məsuliyyət prinsipləri ilə ölçülür. BMT-nin tədqiqatlarına əsasən, dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında effektiv tərəfdaşlıq vacibdir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli “sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı” prinsiplərinə əsaslanır. Dövlət modernləşmə prosesini sosial sabitliklə balanslaşdıraraq “iqtisadi artım + sosial rifah” modelini tətbiq edir. 2003–2025-ci illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ölkədə infrastrukturun yenilənməsi, rəqəmsal xidmətlərin genişlənməsi və sahibkarlığın inkişafı ilə nəticələnmişdir. “ASAN xidmət”, “DOST mərkəzləri” və “Elektron hökumət” təşəbbüsləri idarəetmənin şəffaflığını və sosial təminatın səmərəliliyini artırır.

Son illərdə minimum əməkhaqqının, pensiyaların və sosial müavinətlərin artırılması, eyni zamanda aztəminatlı ailələr üçün “ünvanlı sosial yardım” mexanizminin təkmilləşdirilməsi dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətləridir. Bundan əlavə, “Azərbaycan 2030” Milli Prioritetləri sənədində sosial rifahın yüksəldilməsi və bərabər imkanların yaradılması xüsusi vurğulanır.

Regional inkişaf siyasəti iqtisadi modernləşmənin mühüm komponentidir. İnfrastruktur layihələri, kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və turizmin inkişafı regionlarda məşğulluğu və rifahı artırır.

BMT-nin İnkişaf Proqramı Azərbaycanın regionlarında həyata keçirilən “yaşıl kənd təsərrüfatı” və “bərpa olunan enerji” layihələrini dayanıqlı inkişaf nümunəsi kimi qiymətləndirir.

İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasətin effektivliyi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının integrasiyası bir-birini tamamlayan proseslərdir. Bu üç istiqamətin sintezi iqtisadi artımın keyfiyyətini yüksəldir və sosial sabitliyi təmin edir.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi modernləşmə yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də sosial institutların inkişafıdır. Sosial siyasət iqtisadi artımı inklüziv və balanslı edir. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi, sosial və ekoloji məqsədləri uzlaşdırən vahid çərçivədir. İnnovasiyaların və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə sənayenin modernləşdirilməsi dərinləşdirilməlidir. “Yaşıl iqtisadiyyat” üzrə milli strategiyanın hüquqi bazası gücləndirilməli və bərpa olunan enerji investisiyalarına vergi güzəştləri artırılmalıdır. Regionlarda dayanıqlı məşğulluq və sosial sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı genişləndirilsə daha məqsədəuyğun olar.

Ədəbiyyat

1. Bayramov A. Postneft dövründə iqtisadi modernləşmə və innovasiya siyasəti. Bakı, 2020.
2. Əliyev İ. Innovasiya yönümlü iqtisadi siyasət və dayanıqlı inkişaf. Bakı, 2019.
3. Əliyeva L. Yaşıl iqtisadiyyat və ekoloji modernləşmə: Azərbaycan modeli. Bakı, 2021.
4. Əliyev R. *Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqəmsallaşma və dayanıqlı inkişaf*. Bakı, 2023.
5. Həsənov R. Sosial siyasət və əhəlinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi problemləri. Bakı, 2022.
6. Qasımov E. Dayanıqlı inkişaf: nəzəriyyə və milli təcrübə. Bakı, 2018.

Summary

Sustainable development strategies within the framework of digitalization and Green Economy Aliyeva T.A.

Keywords: *economic modernization, social policy, sustainable development, innovation, green economy.*

This article analyzes the interrelation between economic modernization, social policy, and sustainable development strategies. It highlights the importance of innovation, social welfare, and the “green economy” model in the context of modern global challenges. Using the case of Azerbaijan, the paper explains the synthesis of socially oriented modernization and sustainable development.

Резюме

Стратегии устойчивого развития в рамках цифровизации и Зеленой Экономики Алиева Т.А.

Ключевые слова: *модернизация экономики, социальная политика, устойчивое развитие, инновации, зеленая экономика.*

В статье рассматриваются взаимосвязь модернизации экономики, социальной политики и стратегий устойчивого развития. Подчеркивается значение инноваций, социального благосостояния и модели «зеленой экономики» в условиях современных глобальных вызовов. На примере Азербайджана объясняется синтез социально ориентированной модернизации и устойчивого развития.

REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA DAYANIQLI İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Əmiraslanova Dilarə Əmiraslan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

dilara.amiraslanova@sdu.edu.az

Açar sözlər: regional inkişaf, dayanıqlı idarəetmə, sosial rifah, iqtisadi balans, yerli özünüidarəetmə, institusional islahatlar, rəqəmsal idarəetmə.

Məqalədə regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində dayanıqlı idarəetmə mexanizmlərinin rolu və əhəmiyyəti araşdırılır. Azərbaycan nümunəsində regional inkişaf proqramlarının sosial rifah, məşğulluq və infrastruktur sahələrinə təsiri təhlil olunur. Nəticələr göstərir ki, institusional koordinasiyanın gücləndirilməsi, rəqəmsal idarəetmə və yerli özünüidarəetmə sistemlərinin inkişafı regionların dayanıqlı və balanslı inkişafına mühüm töhfə verir.

Müasir dövrdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ölkələrin dayanıqlı inkişaf strategiyalarının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Qlobal iqlim dəyişiklikləri, iqtisadi qeyri-bərabərlik və urbanizasiya prosesləri regional idarəetmə modellərinin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan dayanıqlı idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması həm iqtisadi sabitliyin qorunması, həm də sosial rifahın təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı idarəetmə konsepsiyası resurslardan rəşional istifadə, sosial bərabərlik və ekoloji məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanır. Bu modeldə əsas məqsəd qısamüddətli iqtisadi nəticələrdən çox, uzunmüddətli sabit inkişafı təmin etməkdir. Regional idarəetmədə bu prinsip iqtisadi fəaliyyətlə sosial məsuliyyət arasında tarazlığın qorunmasını tələb edir. Bu konsepsiyanın nəzəri təməli XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq formalaşmış və “Brundtland Hesabatı”nda (1987) dayanıqlı inkişaf anlayışı ilə əlaqələndirilmişdir. Bu yanaşmaya görə, hər bir idarəetmə modeli iqtisadi artımı

təmin etməklə yanaşı, gələcək nəsillərin resurslara olan ehtiyaclarını da nəzərə almalıdır. Dayanıqlı idarəetmə bu baxımdan idarəetmə elminin yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji ölçülərini əhatə edən kompleks konsepsiyaya çevrilmişdir.

Müasir dövrdə bu konsepsiyanın əsas istiqamətləri üç qarşılıqlı bağlı sütun üzərində qurulur: iqtisadi səmərəlilik, sosial inklüzivlik və ekoloji məsuliyyət. İdarəetmə sistemlərinin dayanıqlılığı, qərarvermə proseslərində iştirakçılıq səviyyəsi, şəffaflıq və institusional uyğunlaşma kimi meyarlarla ölçülür. Bu baxımdan, regional səviyyədə dayanıqlı idarəetmə yalnız iqtisadi göstəricilərin optimallaşdırılması deyil, həm də yerli icmaların sosial rifahının və ekoloji təhlükəsizliyin qorunmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan nümunəsində dayanıqlı idarəetmənin nəzəri prinsipləri dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında, xüsusilə “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində öz əksini tapmışdır. Burada məqsəd təkcə iqtisadi artımı deyil, həm də regionlar arasında balanslı inkişafı, sosial xidmətlərin əlçatanlığını və ekoloji təhlükəsizliyi təmin etməkdir [1,s.20]. Dövlət idarəetməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, resursların monitorinqi və əhalinin qərarvermə prosesinə cəlb olunması dayanıqlı idarəetmənin müasir mexanizmlərini formalaşdırır. Eyni zamanda, dayanıqlı idarəetmə konsepsiyası iqtisadi fəaliyyətin ekosistemlərə təsirini qiymətləndirməyi və risklərin idarə edilməsini tələb edir. Bu çərçivədə “yaşıl büdcələşmə”, “sosial təsir analizi” və “ekoloji audit” kimi alətlərdən istifadə vacib hesab olunur. Regional idarəetmə strukturlarında bu yanaşmaların tətbiqi uzunmüddətli sosial-iqtisadi sabitliyin təminatına, vətəndaş məmnunluğunun və idarəetmənin şəffaflığının yüksəldilməsinə xidmət edir.

Nəticə etibarilə, dayanıqlı idarəetmə konsepsiyası sadəcə idarəetmə modeli deyil, iqtisadi və sosial rifahın harmonik inkişafını təmin edən sistemli düşüncə tərzidir. Bu yanaşma dövlət və özəl sektorun, yerli icmaların və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı əməkdaşlığına əsaslanaraq, gələcək nəsillər üçün sosial-iqtisadi sabitlik və ekoloji tarazlığı təmin edir [2,s.37].

Azərbaycan Respublikasında regionların inkişafı istiqamətində 2004-cü ildən etibarən dörd mərhələli Dövlət Proqramı həyata keçirilmişdir. Bu proqramlar çərçivəsində infrastrukturun yenilənməsi, sənaye zonalarının yaradılması, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi və sosial xidmətlərin əlçatanlığının artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Xüsusilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi regional siyasətin strateji istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Rəqəmsal idarəetmənin tətbiqi nəticəsində yerli icra strukturları ilə mərkəzi orqanlar arasında koordinasiya güclənmiş, resursların bölüşdürülməsində şəffaflıq təmin olunmuşdur. Bununla yanaşı, “Smart region” və “Ağıllı kənd” layihələri regionlarda dayanıqlı iqtisadi fəaliyyətin yeni modelini formalaşdırır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyi aşağıdakı istiqamətlərdə artırıla bilər [3,s.50]:

- İnstitusional koordinasiya: Mərkəzi və yerli idarəetmə orqanları arasında məlumat mübadiləsinin və qərar qəbulunun inteqrasiyası.
- Rəqəmsal idarəetmə sistemləri: Elektron monitorinq və analitik platformaların tətbiqi ilə qərarvermə prosesinin sürətləndirilməsi.
- Sosial iştirakçılıq: QHT-lərin və yerli icmaların inkişaf layihələrində iştirakının artırılması.
- Ekoloji və sosial meyarların inteqrasiyası: İnvestisiya layihələrinin yalnız iqtisadi deyil, sosial və ekoloji təsirinin də qiymətləndirilməsi.

Bu istiqamətlərin hər biri dayanıqlı inkişaf strategiyasının idarəetmə sistemində effektivliyin təmininə yönəlmişdir. İnstitusional koordinasiyanın təkmilləşdirilməsi mərkəzi və yerli strukturlar arasında qarşılıqlı asılılığın, məsuliyyət bölgüsünün və qərarların sinxronlaşdırılmasının əsasını qoyur. Bu, resursların optimal bölgüsünə, təkrarlanan fəaliyyətlərin qarşısının alınmasına və daha şəffaf idarəetməyə şərait yaradır. Rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin inkişafı isə müasir dövrdə idarəetmə proseslərinin əsas tələblərindən biridir. “Elektron hökumət”, “Rəqəmsal Azərbaycan” və “Smart region” kimi təşəbbüslər məlumat bazalarının inteqrasiyasına, real vaxt rejimində analitik qərarların qəbuluna və icra intizamının güclənməsinə xidmət edir. Süni intellekt və böyük verilənlər analitikası idarəetmə qərarlarının daha elmi əsaslandırılmış şəkildə qəbuluna imkan yaradır. Sosial iştirakçılığın artırılması regional inkişafın sosial yönümlülüyünü təmin edir. QHT-lərin, bələdiyyələrin və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının layihələrdə iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi ictimai etimadı möhkəmləndirir və qərarların legitimliyini artırır. Bu, həm də “aşağıdan-yuxarıya” idarəetmə modelinin formalaşmasına, yəni yerli problemlərin mərkəzi səviyyədə daha dəqiq nəzərə alınmasına gətirib çıxarır [4,s.110].

Ekoloji və sosial meyarların idarəetmə sistemində inteqrasiyası isə dayanıqlılığın ən mühüm şərtidir. Layihə planlaşdırılarkən yalnız iqtisadi rentabellik deyil, həm də sosial təsirlər — ətraf mühitə, əhalinin rifahına və regionun ekosisteminə təsir dərəcəsi nəzərə alınmalıdır. “Yaşıl büdcə” yanaşması bu məqsədlə mühüm alət kimi çıxış edir. Nəticə olaraq, idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prosesində kompleks, çoxsəviyyəli və şəffaf yanaşmanın tətbiqi vacibdir. Bu, regionların sosial-iqtisadi potensialının tam reallaşmasına, resursların səmərəli istifadəsinə və milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığının möhkəmlənməsinə

şərait yaradır. Postmünaqişə dövründə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında dayanıqlı idarəetmənin formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın regional tarazlığı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Burada tətbiq edilən “yaşıl enerji zonası”, “ekoturizm klasterləri” və “ağıllı kəndlər” konsepsiyaları regional idarəetmənin innovativ və inklüziv xarakter daşdığını göstərir. Bu yeni modelin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, regionun bərpası təkcə fiziki infrastrukturun yenilənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial, ekoloji və iqtisadi sistemlərin integrasiyasını da əhatə edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə həyata keçirilən layihələr “yaşıl iqtisadiyyat” prinsiplərinə əsaslanaraq resurslardan səmərəli istifadə, təmiz enerji istehsalı və ekoloji tarazlığın qorunmasını prioritet kimi müəyyən edir. Bu, həm də Azərbaycanın “yaşıl artım strategiyası”na uyğun olaraq, regionların dayanıqlı inkişafına yeni konseptual yanaşmanın tətbiqini təmin edir. İqtisadi idarəetmənin modernləşdirilməsi bu bölgələrdə “ağıllı infrastruktur” sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan idarəetmə modelləri resursların istifadəsini real vaxt rejimində izləməyə, qərarların analitik təhlillər əsasında qəbuluna imkan yaradır. “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələri kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, enerji və sosial xidmətlərdə rəqəmsal idarəetmənin tətbiqini genişləndirir. Eyni zamanda, bu bölgələrdə sosial rifahın təmininə yönəlmiş inklüziv idarəetmə mexanizmləri tətbiq olunur. Mülki əhalinin qayıdışı ilə paralel olaraq məşğulluq imkanlarının artırılması, təhsil və səhiyyə infrastrukturunun bərpası, yerli sahibkarlığın stimullaşdırılması regionun sosial-iqtisadi sabitliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu prosesdə dövlət, özəl sektor və beynəlxalq tərəfdaşlar arasında əməkdaşlıq dayanıqlı idarəetmənin əsas dayağını təşkil edir [5,s.90].

Ekoloji idarəetmə komponenti də bu modelin ayrılmaz hissəsidir. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə enerji istehsalı sahəsində günəş və külək mənbələrinin istifadəsi, “tullantısız iqtisadiyyat” yanaşmasının tətbiqi və bioresursların qorunması regional ekosistemin bərpasını təmin edir. Bu yanaşma iqtisadi fəaliyyətlə ekoloji məsuliyyətin uzlaşdırılması baxımından mühüm təcrübə yaradır. Nəticə etibarilə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə formalaşan yeni idarəetmə modeli Azərbaycanın regional siyasətində innovativ və dayanıqlı inkişaf mərhələsini təmsil edir. Bu model gələcəkdə digər regionlara da nümunə ola biləcək integrativ idarəetmə sisteminin əsasını qoyur və milli iqtisadiyyatın balanslı inkişafına strateji töhfə verir.

Araşdırma göstərir ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafında dayanıqlı idarəetmə mexanizmləri təkcə iqtisadi artımı deyil, həm də sosial bərabərliyi və ekoloji sabitliyi təmin edir. Azərbaycanın təcrübəsi sübut edir ki, rəqəmsallaşma, institusional islahatlar və yerli özünüidarəetmənin gücləndirilməsi regionların balanslı inkişafına, resursların səmərəli istifadəsinə və milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığına real töhfə verir. Bununla yanaşı, dayanıqlı idarəetmənin effektivliyi yalnız iqtisadi və institusional mexanizmlərin möhkəmləndirilməsi ilə deyil, həm də sosial kapitalın inkişafı, əhalinin qərarvermə proseslərində fəal iştirakı və şəffaflığın təmin edilməsi ilə bağlıdır. Müasir idarəetmə sistemləri vətəndaş yönümlü yanaşmanı əsas prinsip kimi qəbul etməli, dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq mühitini gücləndirməlidir.

Azərbaycanın regional inkişaf siyasətində həyata keçirilən “ağıllı idarəetmə” və “rəqəmsal hökumət” təşəbbüsləri bu istiqamətdə yeni mərhələ açır. Elektron idarəetmə platformalarının tətbiqi resurs bölgüsündə şəffaflığı artırmaqla yanaşı, korrupsiya risklərini azaldır, yerli idarəetmə orqanlarının hesabatlılığını gücləndirir. Bu yanaşma dayanıqlı idarəetmənin uzunmüddətli səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Bununla yanaşı, ekoloji aspektin idarəetmə mexanizmlərinə integrasiyası da vacib amildir. “Yaşıl büdcə”, “ekoloji təsir qiymətləndirilməsi” və “resurs dövriyyəsi iqtisadiyyatı” kimi alətlərin tətbiqi həm dövlət, həm də özəl sektor səviyyəsində məsuliyyətli idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur kimi yeni inkişaf zonalarında sınaqdan keçirilir və ekosistem yanaşmasının tətbiqinə imkan verir. Gələcək mərhələdə regional idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə istiqamət prioritet hesab edilə bilər: idarəetmədə süni intellektin tətbiqi, statistik məlumatların vahid milli platformada toplanması, ictimai nəzarət mexanizmlərinin genişləndirilməsi və sosial innovasiyaların təşviqi. Bu amillər idarəetmənin çevikliyini və qərarvermə proseslərinin keyfiyyətini yüksəldəcəkdir [6,s.80].

Nəticə etibarilə, dayanıqlı idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi milli iqtisadiyyatın struktur dayanıqlılığını möhkəmləndirməklə yanaşı, sosial rifahın bərabər şəkildə bölgüsünü və ekoloji təhlükəsizliyin təminatını mümkün edir. Bu, Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər olan sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında müəyyən edilən məqsədlərin reallaşdırılmasına, regionların integrasiyasına və milli rifahın uzunmüddətli davamlı artımına real zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 2021, s. 18–25.

2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı: İcra vəziyyəti və perspektivlər. Bakı, 2023, s. 32–40.
3. Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə sosial-iqtisadi göstəricilər. Bakı, 2024, s. 45–58.
4. Qarayev, R. Ə. İqtisadi idarəetmənin rəqəmsal transformasiyası və regionların inkişafında yeni yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil, 2023, s. 101–118.
5. Əhmədov, T. İ. Rəqəmsal idarəetmə və regionların iqtisadi potensialının gücləndirilməsi istiqamətləri. Bakı: İqtisadiyyat və İdarəetmə, 2024, s. 88–102.
6. Həsənov, M. Ə. Regional iqtisadi siyasətin modernləşdirilməsi və sosial bərabərliyin təminatı. Bakı: ADPU nəşri, 2022, s. 74–86.

Summary

Directions for the formation of sustainable management mechanisms in the socio-economic development of the regions

Amiraslanova D.A.

Keywords: regional development, sustainable management, social welfare, economic balance, local self-government, institutional reforms, digital management

The article examines the role and importance of sustainable management mechanisms in ensuring socio-economic development of regions. In the case of Azerbaijan, the impact of regional development programs on social welfare, employment and infrastructure is analyzed. The results show that the strengthening of institutional coordination, the development of digital management and local self-government systems make an important contribution to the sustainable and balanced development of regions.

Резюме

Направления формирования механизмов устойчивого управления социально-экономическим развитием регионов

Амирасланова Д.А.

Ключевые слова: региональное развитие, устойчивое управление, социальное обеспечение, экономический баланс, местное самоуправление, институциональные реформы, цифровой менеджмент.

В статье рассматриваются роль и значение механизмов устойчивого управления в обеспечении социально-экономического развития регионов. В случае Азербайджана анализируется влияние программ регионального развития на социальное обеспечение, занятость и инфраструктуру. Результаты показывают, что усиление институциональной координации, развитие цифрового управления и систем местного самоуправления вносят важный вклад в устойчивое и сбалансированное развитие регионов.

TƏŞKİLATLARDA İNSAN RESURLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ STRATEGİYALARI

Əmirov İmran Balamirzə oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

imran.amirov@sdu.edu.az

Açar sözlər: insan resursları, strategiya, kadrlar, səmərə, metod, yatırım, informasiya

Tədqiqat işinin əsas məqsədi biznes fəaliyyətində insan resurslarından səmərəli istifadəsi və əmək ehtiyatlarının idarə edilməsində faydalı olan strategiyalara baxılmasından ibarətdir. Burada qlobal miqyasda insan resurslarının idarə edilməsilə əlaqədar bençmarkinq, peer review, kadrlara qoyulmuş yatırımın gəlirliliyinin dəyərləndirilməsi və digər metodlar da şərh edilmişdir. Biznesin fəaliyyətində istifadə edilən investisiya gəlirinin dəyərləndirilməsi metodu üzrə insan resurslarından istifadə göstəricisinin müəyyən edilməsi də tədqiqatda nəzərdən keçirilmişdir.

Aparılan araşdırmalar əsasında beynəlxalq şirkətlərdə insan resurslarının idarə edilməsi strategiyalarının həyata keçirilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə mühüm nəticələrə nail olunmuşdur.

İqtisadi integrasiyanın gücləndiyi bir dövəmdə, ölkələr xaricdə və daxildə öz rəqəbət gücünü yüksəltməyə məcburdurlar. Bu da istehsalatın keyfiyyətini və səviyyəsini artırmaq, məsrəfləri ixtisar etməklə mümkündür. Bunları da əsasən həyata keçirmək üçün insan resurslarının (İR-nin) səmərəli idarə edilməsi strategiyası qurulmalıdır. Təşkilatların idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən biznesdə İR-nin idarə olunması strategiyalarının həyata keçirilməsi və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, bunlara metodoloji yanaşmanın sərgilənməsi ön mövqeyə keçməkdədir. Qeyd edilənlər biznesdə uğur qazanmaqla maksimal nəticələrin əldə olunmasına təminat yaradır [1, s.47].

Biznes fəaliyyətində əmək resurslarından optimal istifadə edilməsi, məhsuldarlığın yüksəldilməsinin və məsrəflərin azaldılmasının özəyində İR-nin idarə edilməsi strategiyaları dayanır. Dürüst hazırlanan İR strategiyasının hazırlanması: əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə; işə qəbul məsrəflərinin və işçi dövryyəsinin azaldılmasına; təşkilatın rəqəbət üstünlüyünün əldə edilməsinə; İR-nin optimal planlaşdırılmasına və səmərəli bölgüsünün təmin olunmasına; maliyyə göstəricilərinin daha da yüksəlməsinə; yeni texnologiyaların və dəyişikliklərin mənimsənilməsinin sürətlənməsinə və s. gətirib çıxardır.

İR-nin idarə edilməsinin effektivliyini müəyyən etmək üçün müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Buna baxmayaraq, həm Azərbaycanda, həm də dünyada vahid və ümumi qəbul edilən metodologiya mövcud deyildir. Beynəlxalq təcrübəyə görə İR-nin idarə edilməsilə bağlı bençmarkinq, peer review, kadrlara qoyulmuş yatırımın gəlirliliyinin dəyərləndirilməsi, Cek Fillips və Deyv Ulrixin kimi metodları vardır [2, s. 69].

Peer review üsulu şöbə rəhbərlərinin arasında sorğu keçirməyə əsaslanır. Onun məqsədi şirkətdəki İR menecerlərinin işləri haqqında fikirləri öyrənməkdən ibarətdir. Sorğu həm təkbəşinə, həmçinin də məsləhətçilərin iştirakı ilə yerinə yetirilir. Anketlər, qaydaya görə, ümumi və xüsusi suallardan təşkil edilir. Belə qiymətləndirmə birdəfəlik və yaxud müntəzəm olmaqla həyata keçirilə bilər. Metodun başlıca üstünlüyü onun sadə və əlavə resursları cəlb etmədən reallaşdırılmasının mümkün olmasıdır. Burada əsas çatışmazlıq dəyərləndirmələrdə subyektivliyin qaçılmaz olmasıdır.

Bençmarkinq metodunda müəssisənin kadr xidmətindəki performans parametrlər bazarın digər firmalarının oxşar məlumatları ilə tutuşdurulur. Baxılan metod xaricdə geniş yayılmaqla bir neçə mərhələdə yerinə yetirilir. 1-ci etapda ekspertlərdən təşkil olunan layihə qrupu yaradılır. 2-ci mərhələdə isə məlumatlar ətraflı qaydada toplanılır və araşdırılır. Bu müddətdə ekspertlər tədqiqatlarda iştirak edən firmalardan lazım olan sənədləri tələb etməklə kadrlar şöbəsinin fəaliyyətilə əlaqədar işçilər arasında gizli sorğu aparılır. 3-cü mərhələdə hər bir şirkətin kadr bölmələrinin fəaliyyət parametrləri əldə edilməklə ümumiləşdirilən göstəricilərlə müqayisə edilir və İR-nin idarə olunması sistemindəki “zəif tərəflər” təyin edilir. Bençmarkinqdən istifadə olunması şirkətlərin fəaliyyətində şəffaflıq prinsipinə riayət olunmasına söykənir. Burada xidmətlər haqqında informasiya açıq və etibarlı formada olmalıdır. Bundan başqa, bu metod kifayət qədər dəyərlidir: Avropada layihədə iştirak hər şirkətə görə 10000 € (avroya) yaxın başa gəlir.

İnvestisiya gəlirinin dəyərləndirilməsi metodu İR-dan (ROI) istifadə göstəricisinə istinadən aparılır [2, s. 25–28], biznesin demək olar bütün sferalarında, o cümlədən əmək ehtiyatlarının idarə olunması sferasında tətbiq edilməklə belə hesablanır:

$$ROI = (R - I) / I \cdot 100\%,$$

burada ROI - qoyuluşların %-lə gəlirliliyi; R - alınan gəlir; I - çəkilən məsrəflərdir.

Bu üsulun tətbiqi məsrəflərin hesablanması müəyyən problemlərlə əlaqələndirilir, onların dürüstlüyü alınan nəticələrin etibarlı olması ilə əlaqədardır. Birbaşa məsrəflərə əlavə olaraq, hesablanması çox şətin bir proses olan gizli məsrəfləri də nəzərə almaq lazımdır.

İR-nin idarə olunması sistemindən bilavasitə gəliri hesablamaq da çətindir. M.Kotin İR-nin idarə edilməsi sistemində gəlirin müəyyən olunması üzrə bir sıra qaydalar təklif edir [3, s. 101]:

- müqayisə - təşkilatın kadrların idarə edilməsi fəaliyyətinin icrasına qədər və bu fəaliyyətdən sonra əldə edilən mənfəətin müqayisəsi;
- nəzarətedici qruplardan istifadə - kadrlar ixtisasları üzrə bərabər 2 qrupa bölünürlər, onlardan birində isə fəaliyyət həyata keçirilir. Bu qrupların fəaliyyət parametrləri arasında həyata keçirilən tədbirlərin təsirini göstərən fərq müəyyən edilir. Əsas çətinlik çox oxşar olan ixtisasların ekvivalent qruplarının səlahiyyətli seçilməsi ehtiyacının olmasıdır;
- KPI sistemindən yararlanmaq (əsas fəaliyyət göstəriciləri). Bu şirkətdə hər bir vəzifəyə üzrə ayrılıqda (hər mövqeyə təxminən 10) performans göstəricilərini formalaşdırmağa imkan verir. Burada işin mənfə cəhəti tətbiqin mürəkkəb və yüksək qiymətə olması səbəbindən bütün şirkətlərdə KPI sisteminin olmamasından ibarətdir [4, s.141].

***Şəkil.** İnsan resursları üçün əsas icra parametrləri*

İR üçün əsas icra göstəricilərinin də nəzərdən keçirilməsi önəmlidir. Real İR planını formalaşdırmaq üçün irəliləyişlərin və performansın izlənməsinə kömək edən əsas parametrləri müəyyən etmək lazımdır (şəkil). Əmək ehtiyatları üzrə strateji planların formalaşmasında istifadə olunan əsas göstəricilərə: İR-nın əsas icra göstəricilərinə işlə təminat və məmnunluq səviyyəsi, vəzifələrin doldurulmasına sərf olunan vaxt və təlimat proqramlarının effektivliyi daxildir.

Bazar münasibətlərində İR-nın planlaşdırma proseslərinə çoxsaylı yeniliklər daxil olunmuşdur. İR idarəçiliyində əsas icra parametrlərindən istifadə nəticələrə diqqət etməyə və İR strategiyalarını təkmilləşdirməkdən ötrə düzgün qərarlarla insan resursları planı formalaşdırmağa imkan yaradır.

Ümumiyyətlə təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində təkcə cəsarətli ideyalara deyil, həmçinin İR-larının səriştəli idarə olunması vacibdir. İR-larının strateji planlaşdırması təşkilatların sabitliyini və dayanıqlı inkişafını təmin etməkdə böyük rol oynayır. Dəyişən bazar münasibətlərində şirkətlər İR-nın idarə olunmasında innovativ yanaşmalara uyğunlaşmalıdırlar. Ona görə tədqiqatda fəaliyyəti effektiv formada həyata keçirtməyə fayda verən bir neçə strategiyaya (20) diqqət edilməlidir. İlk növbədə şirkətlərə, İR planlaşdırma sisteminin nədən ibarət olduğu bəlli olmalıdır. Bu metodlar tətbiq olunmaqla, təşkilatlarda yalnız proseslər optimallaşdırılır, həm də düzgün qaydada İR planlarını yaratmaq mümkündür.

Baxılan İR-nın idarə edilməsi strategiyaları əsasən bunlardan ibarətdir:

- İR planlaşdırmasının anlaşılın olması;
- təsirli İR planlaşdırma strategiyaları;
- şirkətdə işçi qüvvəsinin təhlilinin həyata keçirilməsi;
- təşkilatlarda işçi inkişaf proqramlarının tətbiq olunması;
- müəssisələrdə güclü bir istedadın cəlb olunması strategiyasının inkişaf etdirilməsi;
- işçi qüvvəsi dəyişiklikləri üçün planlaşdırılma strategiyasında
- beynəlmiləl şirkətlərdə müxtəliflik və inteqrasiya təşviq edilməsi strategiyası;
- firmalarda işçi qüvvəsi analitikasının istifadə edilməsi;
- işçi əlaqələrinin istifadə olunması;
- beynəlxalq şirkətlərdə müsbət iş mədəniyyətinin dəstəklənməsi;
- məsafədən iş fərsətlərinin imkanlarını genişləndirməsi strategiyası;
- təşkilatlarda rəqabətli təminat və imtiyazlar təklif edilməsi strategiyası;
- iş və məşğulluq balansının təbliğ edilməsi strategiyası;
- liderlik inkişaf proqramlarının qurulması strategiyası;
- texnologiyanın İR proseslərinə inteqrasiyası strategiyası;
- uyğunluğun və hüquqi məsələlərin təmin edilməsi strategiyası;
- davamlı öyrənmə və inkişaf ilə məşğul olmaq strategiyası;
- istedad saxlanma strategiyasının hazırlanmasının inkişaf etdirilməsi;

- güclü işəgötürən dəyər təklifinin qurulması;
- informasiya kommunikasiya (İK) strategiyalarının davamlı qiymətləndirilməsi;
- güclü bir icmanın yaradılması strategiyası.

Qeyd olunan strategiyaların tətbiqinə gəldikdə isə göstərməlidir ki, burada çoxsaylı addımlar atılmalıdır. İR strategiyalarının tətbiqi yüksək performanslı bir şirkət qurulması üçün kritik addım olmaqla təqdirəlayiq hesab edilir. Bu, baş verən proseslərin təhlilini, ehtiyacların və inkişaf imkanlarının müəyyən olunmasını əhatə edir. Bunlar da şirkətin biznes mühitindəki dəyişikliklərə adaptasiya olunmasına və əməkdaşların potensialını maksimum səviyyəyə çıxarılmasına imkan yaradır [5].

Bazar münasibətlərində İR-nın planlaşdırma proseslərinə çoxsaylı yeniliklər daxil olunmuşdur. İR idarəçiliyində əsas icra parametrlərindən istifadə nəticələrinə diqqət etməyə və İR strategiyalarını təkmilləşdirməkdən ötrə düzgün qərarlarla insan resursları planı formalaşdırmağa imkan yaradır.

Beynəlxalq şirkətlərdə İR-nın idarə olunması strategiyalarının həyata keçirilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində mütəmadi yoxlamalar və geriye dönüş mexanizmləri faydalıdır. Bunlar insan resurslarının idarə edilməsində İR planı yaratmağa, dəyişkənliklərin dinamikasına adaptasiya olmağa və monitorinqlərin aparılmasına imkan verir. Nəticələri mütəmadi təhlil etmək, əməkdaşlardan və yuxarı idarəçilikdən geribildirlər almaq, uğurlu yanaşmaların və təkmilləşdirilmələrin sferalarını təyin etməyə köməklik göstərir. Bu yolla, şirkət davamlı təkmilləşməni və biznesdəki ehtiyacları ilə uyğunlaşmada təminat yarada bilər.

Yekun olaraq, global şirkətlərdə İR-nın idarə edilməsi strategiyalarının həyata keçirilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

- İR strategiyalarının tətbiq edilməsi və onların ölçülməsində dayanıqlı böyüməyə nail olunmalıdır;
- şirkətlərdəki bizneslərin uğurla genişləndirilməsi üçün İR strategiyalarının səmərəli tətbiq edilməsi həll edilməli olan vacib bir məsələlərdəndir;
- beynəlxalq şirkətlərdə İR idarəçiliyi strategiyaların gerçəkləşdirilməsində səmərəlilik qiymətləndirilərkən məqsədlər aydın başa düşülməlidir;
- təşkilatlardakı strategiyaların reallaşdırılmasının effektivliyi dəyərləndirilərkən aktiv tərəfdaşların cəlb olunması və İR-nın əsas icra parametrlərindən istifadə edilməsi strateji İR idarəçilişində möhkəm bir özülün yaradılmasını təmin edir və s.

Ədəbiyyat

1. Məhəmməd Əliyev, Həmid Həmidov Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi dərslik Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı 2013 -532 s.
2. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Ali məktəblər üçün Dərslik.Bakı, "Təhsil", 244 s., 2013
3. Ünal Ö.F., Analitik Hiyerarşi Prosesi ilə yetkinlik bazlı insan kaynakları yöneticisi seçimi, Atatürk Üniversitesi der. 28, İstanbul 165 s., 2014.
4. N.M.Hüseynzadə İnsan resurslarının səmərəli idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi metodları Bakı, Audit jurnalı 2022 4 (38), 146 s.
5. Daria Oliyesko 13 Noyabr 2024 "İnsan Resursları Planlaması ilə Biznesinizi Effektiv Şəkildə Yüksəltməyin 20 Strategiyası" 25 s. Elektron resurs istinad tarixi 15.10.25
<https://shifton.com/az/blog/strategies-scale-hr-planning/>

Summary

Human resources management strategies in organizations

Amirov İ.B.

Keywords: *human resources, strategy, personnel, efficiency, method, investment, information*

The main objective of the research is to examine the strategies that are useful in the effective use of human resources in business activities and in the management of labor resources. Benchmarking, peer review, evaluation of the profitability of investment in personnel and other methods related to human resources management on a global scale are also explained here. Determining the indicator of human resources utilization according to the method of evaluating the return on investment used in business activities was also considered in the study.

Based on the study, important results were achieved in assessing the effectiveness of human resource management strategies in international companies.

Резюме
Стратегии управления человеческими ресурсами в организациях
Амиров И.Б.

Ключевые слова: *человеческие ресурсы, стратегия, персонал, эффективность, метод, инвестиции, информация*

Основная цель исследования — изучение стратегий, способствующих эффективному использованию человеческих ресурсов в бизнес-деятельности и управлению трудовыми ресурсами. Здесь также рассматриваются бенчмаркинг, экспертная оценка, оценка рентабельности инвестиций в персонал и другие методы, связанные с управлением человеческими ресурсами в глобальном масштабе. В исследовании также рассматривалось определение показателя использования человеческих ресурсов по методу оценки рентабельности инвестиций, использованных в бизнес-деятельность.

На основе проведенного исследования были достигнуты важные результаты в оценке эффективности внедрения стратегий управления человеческими ресурсами в международных компаниях.

DEKORATİV BİTKİLƏRİN ƏTRAF MÜHİTİN SAĞLAMLAŞDIRILMASINDA ROLU

¹**Gülməmmədova Şəlalə Adil qızı,**

²**Əliyeva Leyla Fuad qızı**

1 - *Dendrologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan.*

2 - *Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, Azərbaycan*

shalala.gulmammedova@mail.ru

Açar sözlər: *dekorativ, bitki, landşaft dizaynı, park, bağ*

Dekorativ bitkilərin ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında rolunun öyrənilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Dendrologiya İnstitutu “Landşaft memarlığı” laboratoriyasında elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. 2019-2025-ci illərdə Abşeronun Dənizkənarı Milli Parkı, Filarmoniya Bağ, Səməd Vurğun Bağ, Xəqani Parkı, Güllər Bağ, Sahil Bağ, Sabir Bağ, Nizami Bağ, Abşeronun Xətai rayonu Heydər Parkı və Çəmbərəkənd Parkına elmi ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. Park və bağlarda müşahidələr aparılmış, dekorativ ağac, kol və ot bitkilərinin taksonomik tərkibi, mənşəyi, müntəzəm (həndəsi formalı) və landşaft və ya mənzərəli (orijinal formalı) üslublarda kompozisiyaların tərtibatı, bitkilərin bioloji və dekorativ xüsusiyyətlərinə görə kompozisiyalarda qruplaşdırılması, kiçik memarlıq formalarının istifadə qaydaları, ağac və kolların budanması, müxtəlif əkinlərdə dekorativ bitkilərin istifadə perspektivləri, ağac, kol və ot bitkilərinin sayı öyrənilmişdir. Aparılan elmi- tədqiqat işləri nəticəsində məlum olmuşdur ki, tədqiq olunan dekorativ bitkilər Abşeronun torpaq-iqlim şəraitinə yaxşı uyğunlaşır, perspektivlidir və landşaft dizaynında geniş istifadə oluna bilər.

Şəhər mühitini təbii mühitə yaxınlaşdırmaq üçün yaşıllıqlardan geniş istifadə olunur. Bu yaşıllıqların əksəriyyəti ətraf mühitin sənaye çirkləndiricilərindən mühafizəsinin əsasını təşkil edir və əhalinin mədəni istirahəti üçün şərait yaradır. Şəhər mühitinin landşaft dizaynını əsasən parklar, bağlar, xiyabanlar və bulvar təşkil edir. Onlar havanın təmizlənməsində böyük rol oynayırlar. Bakı şəhər parkının tikinti ansamblında istifadə edilən ağac və kollardan əsas rast gəlinənlərə şam, sərvi, ardıc, zeytun, küknar, tuya, palma, sidr, ərğəvan, akasiya, oleandr, birgöz, sərvi, gərməşov, yukka, ölməz kol, fotiniya və s. aiddir. Bu bitkilər Abşeronun iqlim şəraitinə uyğunlaşdırılmış və ekoloji amillərə davamlıdır. Yer üzündə baş verən iqlim dəyişkənliyi şəhərin yaşıllıqlarına və landşaft memarlığına təsir göstərir. Ona görə də şəhərdə landşaft memarlığının yaradılması iqlim dəyişikliyi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Son illər ərzində Yer kürəsində istiliyin artması ilə əlaqədar olaraq yaz-yay ayları daha tez gəlir və bitkilərdə qönçələmə, çiçəkləmə və yarpaqlama dövrü tez baş verir. Vulkanik fəaliyyət və günəş radiasiyası ilə yanaşı, müxtəlif insan fəaliyyətləri də iqlimə müəyyən təsir göstərmiş və göstərməkdədir. Buraya əkinçilik və maldarlıq, süni su anbarlarının və suvarma sistemlərinin yaradılması, nəhayət, istehsal prosesləri üçün istilik enerjisinin istehsalı daxildir. Bitkilər biokütlənin əsas hissəsidir və iqlimlə sıx bağlıdır. Külək temperaturun dəyişməsinə kömək edir, buxarlanma sürətini artırır və bitki inkişafını zəiflədir. Bu baxımdan bitkilərin yayılmasında hava mühiti və külək mühüm rol oynayır. Bakıda iqlim dəyişkənliyi nəzərə alınmaqla landşaft memarlığının yaradılması zamanı Abşeronun yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşdırılmış perspektivli, dekorativ ağac

və kol bitkilərinin seçilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Biomüxtəlifliyin qorunması, əhali üçün əlverişli şəraitin yaradılması beynəlxalq əhəmiyyətli əsas məsələdir, ona görə şəhər və qəsəbələrdə dekorativ bitkiləri öyrənmək, miqdarını artırmaq, yeni növlər tətbiq edilməlidir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Dendrologiya İnstitutunun “Landşaft memarlığı” laboratoriyasında elmi-tədqiqat işləri aparılır. 2019-2025-ci illərdə laboratoriya tərəfindən Abşeronun Dənizkənarı Milli Parkı, Filarmoniya Bağ, Səməd Vurğun Bağ, Xaqani Parkı, Güllər Parkı, Sahil Bağ, Sabir Bağ, Nizami Bağ, Xətai r. Heydər Parkı və Çəmbərəkənd Parkına elmi ekspedisiyalar təşkil olunaraq müşahidələr aparılmış, yerli və xarici ölkələrdən introduksiya olunmuş dekorativ ağac, kol və ot bitkilərinin taksonomik tərkibi, mənşəyi, kompozisiyaların tərtibatı (müntəzəm üslubda – həndəsi formalı və landşaft və ya mənzərəli üslubda – orijinal formalı), bitkilərin kompozisiyalarda bioloji və dekorativ xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması, kiçik memarlıq formalarının istifadəsi, dekorativ ağac və kolların budanma formaları öyrənilmişdir (şəkil 1).

Şəkil 1. Parkda ekspedisiyada

Aparılan elmi-tədqiqat işində ağac və kol bitkilərinin çox miqdarda növ və sortları arasından ən yaxşısı və tələblərə cavab verənləri seçilmişdir ki, onlara uyğun olaraq yaşıl sahələrdə çeşid aşağıdakı kimi olmalıdır:

- qoruyucu funksiyaları yerinə yetirən (küləkdən, tozdan, tüstüdən, zərərli tüstüdən, əlverişsiz temperatur şəraitindən);
- şəhərin və şəhəratrafi ərazilərin memarlıq və bədii tərtibatında istifadə üçün yüksək dekorativ xüsusiyyətlərə malik olan;
- iqtisadi istifadə üçün istehsal göstəricilərinə malik olan;
- əlverişsiz iqlim şəraitinə bioloji cəhətdən davamlı və müxtəlif amillərə (küləyə, istiyə, quraqlığa, tüstüyə) ekoloji cəhətdən uyğun olan, torpağa az tələbkar bitki növləri olmalıdır.

Abşeron yarımadasının fiziki-coğrafi mövqeyinin və təbii-iqlim şəraitinin xarakterik xüsusiyyətləri Bakı şəhərinin landşaft memarlığının spesifik inkişafına kömək etmişdir [1].

Abşeronun park və bağlarında tədqiq olunan bəzi dekorativ bitkilərin taksonomik tərkibi və mənşəyi cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Fəsilə	Cins	Növ	Vətəni
Çaykimilər – <i>Theaceae</i> D.Don	Kameliya – <i>Camelia</i> L.	Yapon kameliyası– <i>C.japonica</i> L.	Yaponiya, Hindistan
Zeytunkimilər– <i>Oleaceae</i> Lindl.	Birgöz– <i>Ligustrum</i> L.	Yapon birgözü – <i>L.japonicum</i> Thunb.	Yaponiya
		Parlaq birgöz– <i>L.lucidum</i> Ait.	Çin, Yaponiya
	Jasmin– <i>Jasminum</i> L.	Sambak jasmini– <i>J.sambac</i> L.	Çin
Əməkəməcikimilər– <i>Malvaceae</i> Juss.	Hibiskus – <i>Hibiscus</i> L.	Suriya hibiskusu - <i>H. syriacus</i> L.	Çin, Qərbi Asiya
Gülçiçəklilər– <i>Rosaceae</i> Juss.	Qızılgül – <i>Rosa</i> L.	Adi qızılgül – <i>R.canina</i> L.	Çin, Koreya
	Dəfnəgilənar – <i>Laurocerasus</i> Roem.	Dərman dəfnəgilənarı– <i>L.officinalis</i> Roem.	Asiya, Zaqafqaziya
	Topulqa– <i>Spirea</i> L.	Dişli topulqa – <i>S.crenata</i> L.	Qafqaz, Avropa
	Ölməzkil– <i>Pyracantha</i> Roem.	Ensizyarpaq ölməzkil– <i>P.angustifolia</i> Franch.	Cənubi Çin

	Fotiniya- <i>Photinia</i> Lindl.	Çin fotiniyası – <i>P.serrulata</i> Lindl.	Asiya, Çin
		Dişli fotiniya- <i>P.serratifolia</i> Kalkman	Çin, Yaponiya
Gərməşovkimilər – <i>Celastraceae</i> Lindl.	Gərməşov– <i>Euonymus</i> L.	Avropa gərməşovu – <i>E.europaea</i> L.	Avropa, Kiçik Asiya

Hal-hazırda ictimai yerlərin, bağ evlərinin və sahələrinin yaşıllaşdırılmasına çox diqqət yetirilir və burada landşaft dizaynı böyük əhəmiyyət kəsb edir [2].

Yaşıl sahələrin rolu çox qiymətli. Onlar mühüm sanitar-gigiyenik rol oynayır, istilik, su və külək rejimlərinə təsir göstərir, bütövlükdə şəhərin və ya onun ayrı-ayrı ərazilərinin mikroiqliminin formalaşmasını müəyyən edir [3].

Müasir şəhərin tərkib hissəsi olan bitki örtüyü bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir ki, bunlardan birincisi əhalinin həyatı üçün əlverişli iqlim və sanitar şəraitin təmin edilməsidir [4].

Abşeronun park və bağlarında müntəzəm (həndəsi formalarda) və landşaft və ya mənzərəli üslublarda (orijinal formalarda) öyrənilən bəzi dekorativ kompozisiyalar şəkil 2-3-də göstərilmişdir.

Şək.2. Müntəzəm üslubda kompozisiyalar (həndəsi formalar)

Şək.3. Landşaft və ya mənzərəli üslubda kompozisiyalar (orijinal formalar)

Kompozisiya yaradarkən bitkilərin canlı orqanizmlər olduğunu xatırlamaq lazımdır və onların ətraf mühitə olan tələbləri nəzərə alınmalıdır. Bitkilər böyüdükcə onların forması və ölçüsü tədricən dəyişir [5].

Yayı isti, tez-tez əsən küləkləri olan Abşeronda küçələrin yaşıllaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Küçələrin abadlaşdırılması ümumi memarlıq və dekorativ dəyərdən əlavə, piyadalar üçün ən yaxşı şərait yaratmaq, onları küləkdən, tozdan, səs-küydən və birbaşa günəş işığından qorumaq məqsədi daşıyır. Landşaft sərvəti - parklar və bağlar insanların sağlamlığı və uzunömürlüyü üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Yaşillıq həyatımızın əsasıdır; biosferdə oksigen balansının tənzimlənməsində və ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların miqdarının azaldılmasında əsas rol oynayır. Bir hektar meşə özünə zərər vermədən havadan 400 kq kükürd qazı, 100 kq xlor qazı və 20-25 kq ftor udur. Bir hektar meşə havanı ildə 18 milyon m³ tozdan təmizləyir. Parklarda və bağlarda dekorativ bitkilərin öyrənilməsi ətraf mühitin mühafizəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Abşeronun park və bağlarında yaradılan kompozisiyalarda ağac, kol və ot bitkilərinin bioloji və dekorativ xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Yayda kompozisiyalar yaratmaq üçün parlaq çiçəklər, yaz və payızda isə açıq rəngli çiçəklərdən istifadə olunur. Tədqiqat işində kiçik memarlıq formalarından istifadə

qaydaları, ağac və kolların budanması, müxtəlif əkinlərdə dekorativ bitkilərin istifadə perspektivləri, ağac, kol və ot bitkilərinin növlərinin sayı da öyrənilmişdir.

Dendrologiya İnstitutu «Landşaft memarlığı» laboratoriyasında aparılan elmi-tədqiqat işləri nəticəsində yerli və xarici floradan introduksiya edilmiş dekorativ ağac, kol və ot bitkilərinin taksonomik tərkibi, mənşəyi, kompozisiyaların tərtibatı, bitkilərin kompozisiyalarda bioloji və dekorativ xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması, kiçik memarlıq for-malarının istifadəsi, dekorativ ağac və kolların budanma formaları öyrənilmiş, Bakının müasir landşaft memarlığını yaratmaq üçün Abşeronun yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşmış perspektivli bitkilər seçilmişdir. Bakının landşaft memarlığı gündən-günə daha da inkişaf edir, Abşeronun iqlim şəraitinə uyğunlaşdırılmış, yeni introduksiya edilmiş bitkilərlə kompozisiyalar yaradılır, parklar, bağlar, bulvarlar, meydanlar, küçələr abadlaşdırılır ki, bu da şəhərdə gözəlliyin yaradılması və insanların yaşayış şəraitinin daha da yaxşılaşmasına xidmət edir. Hal-hazırda Abşeronun yaşıllaşdırılmasında istifadə edilən dekorativ bitkilər yeni növ və cort, istifadə üsulları, yeni formalarla zənginləşməlidir. Müasir yaşıllaşdırma üçün bitkilərin seçimini elə aparmaq lazımdır ki, dekorativ olmaqla yanaşı sağlamlaş- dırıcı təsir göstərsin.

Laboratoriya tərəfindən aparılan elmi-tədqiqat işləri nəticəsində məlum olmuşdur ki, Abşeronun park və bağlarında tədqiq olunan dekorativ ağac, kol və ot bitkiləri Abşeronun torpaq-iqlim şəraitinə yaxşı uyğunlaşır, perspektivlidir və landşaft dizaynında, müxtəlif kompozisiyaların yaradılmasında geniş istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyatlar

1. Həsənova M.Y., Gülməmmədova Ş.A. Landşaft dizaynında dekorativ ot bitkiləri. Bakı: Füyuzat, 2024. 192 p.
2. Гасанова А.А. Сады и парки Азербайджана. Баку: Ишиг, 1996. 127 с.
3. Кравченко А.Г. Ландшафтный дизайн. Санкт-Петербург: Лань, 2024. 3 с.
4. Кундик Т.М. Ландшафтный дизайн и декоративное садоводство. Санкт-Петербург: Лань, 2025. 3 с.
5. Юреску И.Ю. Декоративные насаждения на объектах зелёного хозяйства. Санкт-Петербург: Лань, 2024. 4 с.

Summary

The role of ornamental plants in environmental health Gulmammadova Sh.A., Aliyeva L.F.

Key words: decorative, plant, landscape design, park, garden.

In order to study the role of ornamental plants in improving the environment, research work was carried out in the "Landscape architecture" laboratory of the Institute of Dendrology of the Ministry of Science and Education of the Azerbaijan Republic. In 2019-2025, scientific expeditions were organized to the Absheron National Seaside Park, Philharmonic Garden, Samed Vurgun Garden, Khagani Park, Flower Garden, Sahil Garden, Sabir Garden, Nizami Garden, Heydar Park in the Khatai district of Absheron and Chambarakend Park. In parks and gardens, observations were made, the taxonomic composition of ornamental trees, shrubs and herbaceous plants, their origin, the design of compositions in regular (geometric forms) and landscape or landscape (original forms) styles were studied, the grouping of plants in compositions according to biological and decorative characteristics, rules for the use of small architectural forms, pruning of trees and shrubs, prospects for the use of ornamental plants in various plantings, the number of tree, shrub and herbaceous species. As a result of the research work, it was revealed that the studied ornamental plants adapt well to the soil and climatic conditions of Absheron, are promising and can be widely used in landscape design.

Резюме

Роль декоративных растений в оздоровлении окружающей среды Гюльмамедова Ш.А., Алиева Л.Ф.

Ключевые слова: декоративный, растение, ландшафтный дизайн, парк, сад

С целью изучения роли декоративных растений в оздоровлении окружающей среды в лаборатории «Ландшафтная архитектура» Института Дендрологии Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики были проведены научно-исследовательские работы. В 2019-2025 годах были организованы научные экспедиции в Национальный Приморский Парк Апшерона, Сад Филармонии, Сад Самеда Вургун, Парк Хагани, Сад Цветов, Сад Сахил, Сад Сабир,

Сад Низами, Парк Гейдара Хатаинского района Апшерона и Парк Чамбаракенд. В парках и садах проводились наблюдения, изучены таксономический состав декоративных деревьев, кустарников и травянистых растений, их происхождение, оформление композиций в регулярном (геометрические формы) и в ландшафтном или пейзажном (оригинальные формы) стилях, группировка растений в композициях по биологическим и декоративным признакам, правила использования малых архитектурных форм, обрезка деревьев и кустарников, перспективы использования декоративных растений в различных насаждениях, количество древесно-кустарниковых и травянистых видов. В результате проведения научно-исследовательской работы выявлено, что изученные декоративные растения хорошо адаптируются к почвенно-климатическим условиям Апшерона, являются перспективными и могут быть широко использованы в ландшафтном дизайне.

NAVIGATING THE DIGITAL SPHERE: SOCIAL NETWORKS AND THE TRANSFORMATION OF YOUTH CULTURE

Hasanova Gulnar Mohkam

Sumgait State University, Sumgait, Azerbaijan

gulnar.hasanova@sdu.edu.az

Keywords: *social media, youth culture, digital citizenship, online identity, mental wellbeing, technological determinism, self-regulation*

The omnipresence of social networks has profoundly transformed the cultural, social, and psychological landscape of modern youth. This article critically examines how online platforms influence young people's identity formation, interpersonal relationships, and mental wellbeing. By integrating sociocultural theory with psychological and communication research, the study explores the dual nature of digital engagement — as both a medium for empowerment and a catalyst for dependence. The analysis argues that the social meaning of digital participation depends on context, literacy, and agency rather than technological determinism. Policy and educational implications are discussed to promote sustainable and mindful digital citizenship among youth.

1. Introduction

The twenty-first century has witnessed the rise of social networks as pivotal arenas in which young people construct, perform, and negotiate their identities. Platforms such as Instagram, TikTok, and X (formerly Twitter) have blurred the boundaries between public and private, leisure and labour, authenticity and performance. While these spaces offer unprecedented opportunities for communication and creativity, they also expose youth to constant surveillance, comparison, and algorithmic manipulation. The central question addressed in this article is whether these platforms enhance social integration and cultural participation or undermine psychological autonomy through addictive patterns of use.

2. The sociocultural significance of social networks

Social networks have become extensions of the social sphere, shaping how young people perceive community, belonging, and recognition. In contrast to earlier broadcast media, social media's participatory architecture enables users not only to consume but also to produce and circulate cultural content. From a sociocultural perspective, these platforms function as digital "third spaces" where informal learning, creativity, and collective meaning-making take place [7].

Youth engagement in digital spaces frequently fosters transnational connections that transcend geographical and socio-economic boundaries. Online activism, global fandoms, and digital entrepreneurship illustrate the empowering potential of connected culture. Moreover, the participatory logic of social media allows young people to amplify marginalised voices and engage in civic dialogue. Nevertheless, these same mechanisms may reinforce hierarchies of visibility and contribute to new forms of digital inequality driven by algorithmic bias and platform economics.

3. Identity construction and self-presentation

Adolescence and early adulthood are critical periods for identity formation, and digital environments now constitute primary sites for this developmental process. The self-curated profiles and visual narratives that populate social media serve as tools for experimentation and self-expression. Users actively negotiate their self-image through feedback systems of likes, comments, and shares, integrating social validation into their sense of self-worth.

However, the pressure to maintain an idealised digital persona can generate psychological strain.

Research suggests that continuous self-comparison and the pursuit of online validation correlate with anxiety, perfectionism, and body dissatisfaction. The phenomenon of “context collapse” — where different audiences converge in a single digital space — further complicates self-presentation, often resulting in self-censorship or performative conformity [8, p.7]. Thus, identity in digital contexts is both liberated and constrained by the logic of visibility.

4. Psychological dimensions of digital dependency

Although social media use is not inherently pathological, patterns of compulsive engagement can emerge through design features optimised for attention capture. The “attention economy” operates by exploiting human cognitive vulnerabilities — particularly the reward circuitry associated with variable reinforcement. Each notification, like, or mention delivers a micro-dose of dopamine, reinforcing the cycle of checking behavior [1, p.4].

Prolonged exposure to such mechanisms can diminish attentional control, disrupt sleep, and impair academic performance. Moreover, dependency often manifests as emotional dysregulation, where individuals rely on digital interaction to manage boredom, stress, or loneliness. Empirical findings increasingly link heavy social media use with elevated risks of depression and social anxiety, particularly when combined with passive consumption rather than active engagement [2].

Nevertheless, it is essential to differentiate between intensive and problematic use. Not all frequent users are addicted; many display adaptive digital competence and emotional resilience. Contextual factors such as personality traits, social support, and the presence of offline coping mechanisms significantly moderate the relationship between usage intensity and wellbeing.

5. The paradox of connectivity: benefits and vulnerabilities

Social networks embody a paradox. They extend social capital and connectivity while simultaneously fragmenting attention and fostering dependency. On the positive side, digital platforms enable peer learning, cultural innovation, and rapid information exchange. They have proven instrumental during crises — such as the COVID-19 pandemic — in maintaining social ties and facilitating educational continuity.

Conversely, the same technologies can erode concentration, promote misinformation, and create “echo chambers” that limit exposure to diverse perspectives. The architecture of social media — particularly the algorithmic curation of content — privileges engagement over accuracy, contributing to polarisation and distorted worldviews. For youth, whose cognitive and emotional regulation systems are still developing, this environment amplifies both opportunity and risk [4, p.46].

6. Towards mindful digital citizenship

Addressing the challenges of digital dependency requires moving beyond moral panic towards a model of mindful digital citizenship. Educational interventions should prioritise critical digital literacy, teaching young people to interpret algorithms, manage attention, and recognise manipulative design. Schools and universities must integrate digital wellbeing modules into curricula, linking technological fluency with emotional intelligence.

At the policy level, regulatory frameworks can encourage transparency in data collection and algorithmic processes. Platform designers should adopt “human-centred” design ethics that privilege user wellbeing over profit-driven engagement metrics. Time-awareness tools, optional notification controls, and content diversification algorithms are examples of design strategies that foster healthier digital environments [6, p.57].

Parents and educators also play a crucial role in modelling balanced digital behaviour. Open dialogue about online experiences and collaborative rule-setting can help mitigate compulsive habits. Rather than imposing restrictive bans, fostering trust and co-learning empowers youth to self-regulate and develop a reflective digital consciousness [5, p.29].

7. Future directions for research and policy

Future studies should adopt longitudinal and cross-cultural methodologies to better understand the interplay between digital practices and psychosocial outcomes. Particular attention should be paid to the intersectionality of digital experiences — how gender, class, and culture shape the meaning of connectivity. Researchers should also investigate the potential of emerging technologies, such as artificial intelligence and the metaverse, to reshape social interaction and identity.

Policy-makers must collaborate with educators, psychologists, and technologists to design evidence-based interventions that promote digital resilience. Rather than pathologising youth, policies should acknowledge their agency and creativity, offering structural support for ethical and productive engagement with technology.

8. Conclusion

The influence of social networks on the lives of young people cannot be captured by simple

dichotomies of empowerment versus addiction. These platforms are simultaneously spaces of liberation and constraint, offering both connection and vulnerability. The key to harnessing their benefits lies in cultivating mindful, literate, and ethically informed digital citizens. Through interdisciplinary collaboration, evidence-based policy, and responsible design, society can transform digital connectivity from a source of dependency into a foundation for collective wellbeing and cultural enrichment.

References

1. Allen, N. B., Ryan, T., Gray, D. L., McInerney, D. M., & Waters, L. (2020). Adolescent mental health in the digital age: Facts, fears and future directions. *Journal of Adolescence*, 79, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2020.02.015>
2. Anderson, M., & Jiang, J. (2023). Teens and social media: Key findings from Pew Research Center surveys. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2023/04/24/teens-and-social-media-key-findings-from-pew-research-center-surveys/>
3. Ehmke, R. (2024). How using social media affects teenagers. Child Mind Institute. <https://childmind.org/article/how-using-social-media-affects-teenagers/>
4. Johnston, K., & Samuels, E. (2022). What it means to be a digital citizen: Using concept mapping and children's voices. *Computers & Education*, 182, 104443. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2022.104443>
5. Kumari, N., Sachdeva, M., & Verma, K. (2021). Examining the need of digital citizenship education for adolescents in the current digital landscape. *Journal of Higher Education and Technology Practice*, 11(1), 23-34. Retrieved from <https://articlearchives.co/index.php/JHETP/article/download/6033/5975/11068>
6. Livingstone, S., & Third, A. (2021). The social meaning of digital participation: Exploring digital well-being, literacy and citizenship. *Digital Well-Being Journal*, 5(2), 45-60. <https://doi.org/10.1007/s43681-021-00021-x>
7. O'Keeffe, G. S., & Clarke-Pearson, K. (2019). The impact of social media on youth: A clinical perspective. *Pediatrics*, 135(2), e20190253. <https://doi.org/10.1542/peds.2019-0253>
8. Smith, B., & McDonald, S. (2023). The role of social media in the creation of young people's consumer identities. *SAGE Open*, 13(1), 1-11. <https://doi.org/10.1177/21582440231177030>

Xülasə

Rəqəmsal sahəyə diqqət: sosial şəbəkələr və gənclik mədəniyyətinin çevrilməsi Həsənova G.M.

Açar sözlər: *sosial media, Gənclər mədəniyyəti, rəqəmsal vətəndaşlıq, onlayn şəxsiyyət, psixi rifah, texnoloji determinizm, özünütənzimləmə*

Sosial medianın geniş yayılması müasir gənclərin mədəni, sosial və psixoloji mənzərəsini dərinlən dəyişdirdi. Bu məqalə onlayn platformaların gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasına, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə və zehni rifahə təsirini tənqidi şəkildə araşdırır. Sosial — mədəni nəzəriyyəni psixoloji və rabitə tədqiqatları ilə birləşdirərək, tədqiqat rəqəmsal texnologiya ilə məşğul olmağın ikili təbiətini araşdırır — həm gücləndirmə vasitəsi, həm də asılılıq üçün katalizator. Təhlil rəqəmsal iştirakın sosial əhəmiyyətinin texnoloji determinizmdən deyil, kontekstdən, savadlılıqdan və müstəqillikdən asılı olduğunu iddia edir. Gənclər arasında davamlı və məlumatlı rəqəmsal vətəndaşlığın təşviqi üçün siyasi və təhsil nəticələri müzakirə olunur.

Резюме

Внимание цифровой сфере: социальные сети и трансформация молодежной культуры Гасанова Г.М.

Ключевые слова: *социальные медиа, молодежная культура, цифровое гражданство, онлайн-идентичность, психическое благополучие, технологический детерминизм, саморегулирование*

Повсеместное распространение социальных сетей глубоко изменило культурный, социальный и психологический ландшафт современной молодежи. В этой статье критически рассматривается влияние онлайн-платформ на формирование идентичности молодых людей, межличностные отношения и психическое благополучие. Объединяя социокультурную теорию с психологическими и коммуникационными исследованиями, исследование исследует двойственную природу вовлеченности в цифровые технологии как средство расширения прав и возможностей, так и катализатор зависимости. В анализе утверждается, что социальное значение цифрового участия зависит от контекста, грамотности и самостоятельности, а не от технологического детерминизма.

Обсуждаются политические и образовательные последствия для содействия устойчивому и осознанному цифровому гражданству среди молодежи.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ 2003-2023-CÜ İLLƏRDƏ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ TARİXİNƏ DAİR

Həsənov Yusifəli Lətif oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

yusifeli.hesenov@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, iqtisadi inkişaf, neft gəlirləri, diversifikasiya, sosial göstəricilər, 2003–2023-cü illər*

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildən sonrakı müstəqillik dövründə fərqli tarixi, siyasi, sosial-iqtisadi mərhələlərdən, sınaqlardan, eniş və yoxuşlardan keçib. Bu mənada İlham Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi 2003-cü ildən 2023-cü ilə qədər dövrü isə siyasi və digər sahələrlə yanaşı, iqtisadi sahədə də tam əsasla milli yüksəliş, rifah və tərəqqi dövrü saymaq olar. 2003–2023-cü illər Azərbaycan Respublikası üçün neft və qaz gəlirlərinin iqtisadi artımı, infrastruktur layihələrinin şaxələndiyi və qeyri-neft sektorunun tədricən güclənməsi ilə yadda qalan iki onilliyi əhatə edir. 2004-cü ildə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” qəbul olunub, sonrakı dövrdə regionların, Bakı və ətraf kənd və qəsəbələrin, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrin inkişafı ilə bağlı ardıcıl proqramlar, layihələr icra edilib. Həmçinin işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpa, məcburi köçkünlərin öz tarixi yurdlarına qaytarılması və bununla əlaqədar müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət planları həyata keçirilməkdədir. Məqalədə bu dövrdəki əsas sosial-iqtisadi dəyişikliklər, dövlətimizin iqtisadi siyasətinin mahiyyəti və perspektivlər, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş səylər, sosial göstəricilərdə əldə olunan irəliləyiş və məhdudiyyətlər sisteməlik şəkildə təhlil edilir.

Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra sosial-iqtisadi sahədə də öz suveren hüquqlarını gerçəkləşdirməyə və müstəqil siyasət yürütməyə başladı. Müstəqilliyin ilk illərində yaranan siyasi xaos, ölkənin iqtisadi durumunu da çətinləşdirdi. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlişi ilə digər sahələrdə olduğu kimi iqtisadi sahədə də ölkənin gələcək inkişafının təməlləri atılmış oldu. Siyasi müstəqilliklə yanaşı iqtisadi müstəqilliyə də nail olmaq üçün yeni neft strategiyası işlənib hazırlandı. Nəticədə 1994-cü ildə Azərbaycan dünyanın böyük neft şirkətləri ilə "Əsrin müqaviləsi"ni imzaladı. Bu seçim ölkəni ağır vəziyyətdən çıxarmağın ən uğurlu yolu oldu [8].

Daha sonra neftimizin dünya bazarlarına çıxarılması üçün 1996-cı ildə Bakı-Novorossiysk, 1999-cu ildə isə Bakı-Supsa ixrac neft kəmərlərinin istismara verilməsinə və Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşası ilə bağlı sazişin imzalanmasına, beləliklə də ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsinə nail olundu. Ən əsası isə prezident Heydər Əliyevin 1999-cu ildə imzaladığı fərmanla neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsindən əldə edilən mənfəət neftinin satışından daxil olan vəsaitlərin səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin prioritet sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) yaradıldı. Bu fond 2003–2023-cü illərdə ölkənin sonrakı iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı. Fondun vəsaitləri dövlət büdcəsinə transferlər, infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi və strateji ehtiyatların saxlanması üçün istifadə olundu [2, s. 30–34]. Respublikamızın sonrakı iqtisadi inkişafında bəhs olunan fondun əhəmiyyətini anlamaq üçün qeyd olunmuş xronoloji çərçivədə ümumi iqtisadi göstəricilərə müraciət etmək yerində olardı. Məsələn 2003-cü ildə neft gəlirləri hesabına Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) aktivləri 815,6 milyon ABŞ dolları təşkil etdiyi halda ötən 21 ildə bu rəqəm 71 dəfədən çox artaraq 58 milyard dollara yüksəlmişdi. Fondun öz gəlirləri isə 2023-cü ilin sonuna 196,7 milyard dollara çatmışdı. Digər tərəfdən sonrakı illərdə ARDNF dövlət büdcəsinin xərclərinin maliyyələşməsində əsas rol oynamış müəssisələrdən biri olmuşdur. Yuxarıda bəhs olunan məqsədlərin icrası üçün ötən dövr ərzində Fondan dövlət büdcəsinə 149,5 milyard manat vəsait ayrılmışdır [8]. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 2003–2014-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı orta hesabla 10%-dən çox illik artım tempi nümayiş etdirmişdi. Bunun da səbəbi əsasən Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəmərinin istifadəyə verilməsi və dünya bazarında yüksək neft qiymətləri ilə bağlı olmuşdur [2, s. 22].

Ancaq qloballaşan dünyada baş verən iqtisadi-siyasi proseslər bizdən də yan keçmədi. 2014-cü ildən sonra neft qiymətlərinin düşməsi nəticəsində milli valyuta devalvasiya olundu və iqtisadi artım tempi azaldı.

Ardınca görülmüş ehtiyat tədbirləri nəticəsində 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası qlobal iqtisadiyyata mənfi təsir göstərsə də, 2021–2023-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı yenidən bərpa mərhələsinə daxil oldu [3, s. 45–50].

Beləliklə, neft-qaz sektoru iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında lokomotiv rolunu oynadı və respublikamız 2003-cü ildən başlayan iqtisadi sabitlik, sürətli iqtisadi inkişaf dövrünə qədəm qoydu [8]. Elə buna görə də Azərbaycan Respublikasının 2003–2023-cü illərdəki sosial-iqtisadi inkişafı ölkənin müasir tarixində ən mühüm dövrlərdən biri hesab olunur. Belə ki, 2003-cü ildən başlayaraq enerji sektorunda əldə olunan gəlirlər dövlət büdcəsinin əsas mənbəyinə çevrildi. Daha sonra neft gəlirlərinin düzgün idarə olunması nəticəsində infrastruktur layihələri həyata keçirildi, sosial xərclər artırıldı və əhəlinin həyat səviyyəsində nəzərəcarpacaq irəliləyiş baş verdi [1, s. 42–45].

Qeyd olunmuş xronoloji çərçivədə hökumət qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək məqsədilə başda kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları və logistika sahələri olmaqla böyük investisiyalar ayırdı [4, s. 120–125]. Bunun nəticəsi olaraq 2003–2024-cü illərdə qeyri-neft-qaz iqtisadiyyatı 5.0 milyard ABŞ dollarından 41.1 milyard ABŞ dollarına yüksəlmişdi. Kənd təsərrüfatı sektorunda 2,1 dəfə, nəqliyyat sektorunda 4,9 dəfə, turizm və ictimai işlə sektorlarında 18,9 dəfə, informasiya və rabitə sahəsində isə 23 dəfə artım qeydə alınmışdı.

Ölkədə yaranan “neft bumu” özü ilə Azərbaycana həm də xarici şirkətlərin marağını artırdı və iqtisadiyyata milyardlarla dollar investisiya cəlb edildi. Yatırımların miqyasını isə rəqəmlər daha dəqiq ifadə edir. 2003–2022-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların ümumi həcmi 310,4 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş birbaşa xarici investisiyaların həcmi isə 100.7 milyard ABŞ dollarından çox olmuşdur. Ötən dövr ərzində Azərbaycanda ümumdaxili məhsulun həcmi 7.3 milyard ABŞ dollarından 78.7 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Bu isə 3.6 dəfə real artım deməkdir. Adambaşına düşən ÜDM isə 888.5 ABŞ dollarından 7 min 798 ABŞ dollarına yüksəlmişdir.

İqtisadi artım sosial inkişafa təsir etmiş və nəticədə 2003-cü ildə yoxsulluq səviyyəsi 45% olduğu halda, 2023-cü ilə bu göstərici 5%-dən aşağı düşmüşdür [4, s. 88]. Bu, əsasən dövlətin sosial siyasətinin, subsidiya və müavinətlərin, həmçinin əmək bazarında yeni imkanların yaranmasının nəticəsi idi. Amma bu da qeyd olunmalıdır ki, regionlararası fərqliliklər qalmaqdadır və məşğulluq sahəsində qeyri-rəsmi iş yerlərinin sayı hələ də mövcuddur [5, s. 10–15].

Məhz bu iqtisadi inkişafın nəticəsində 2003–2023-cü illərdə ölkə ərazisində geniş yol-nəqliyyat şəbəkəsi qurulmuş, yeni hava limanları, dəmir yolu xətləri və enerji infrastrukturunu yaradılmışdır [6, s. 32–40]. 2020-ci ildə Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə azad edilmiş ərazilərdə bərpa işləri başlanmış, 2021–2023-cü illərdə bu ərazilərdə infrastruktur layihələrinə milyardlarla vəsait yönəldilmişdir [7].

Qeyd olunan illərdə aparılan sosial siyasət nəticəsində xalqımızın rifahı da yaxşılaşdı, yoxsulluq səviyyəsi azaldı, yeni iş yerləri yarandı. Respublikamızın prezidentinin strateji inkişaf kursunun uğuru nəticəsində ölkəmiz 2002–2022-ci illərdə yuxarı orta gəlirli ölkələr qrupuna daxil oldu.

Bank sektorunda 2015-ci ildən sonra görülmüş tədbirləri nəticəsində daha dayanıqlı maliyyə mühiti formalaşdı [2, s. 41–43]. 2003-cü ildə 1.6 milyard ABŞ dolları təşkil edən Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 43 dəfə artaraq 69 milyard ABŞ dollarına yüksəldi. Dövlət büdcəsinin gəlirləri isə 0.9 milyard manatdan 30.7 milyard manata çatdı [8]. 2020-ci ildən etibarən dövrün tələblərinə cavab verən rəqəmsal bankçılıq xidmətləri genişləndi. Beynəlxalq maliyyə hesabatlarına əsasən, bank sektorunda kapital adekvatlığı və likvidlik göstəriciləri qənaətbəxşdir [2, s. 55].

Həmçinin XXI əsrin birinci rübündə iqtisadi inkişafın ətraf mühitə təsirləri diqqət mərkəzində olmuşdur. Müzakirənin nəticəsində Dünya Bankının 2023-cü il hesabatında ölkəmizin iqlim risklərinə qarşı adaptasiya proqramlarını gücləndirməsi tövsiyə edilmişdir [6, s. 15–22]. Belə ki, yaşıl enerji layihələrinin həyata keçirilməsi uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə kömək edə bilər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycan Respublikası 2003–2023-cü illərdə iqtisadi sahədə çox mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Bununla yanaşı, fikrimizcə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, sosial rifahın daha da yüksəldilməsi, müasir ekoloji sabitlik prinsiplərinə əsaslanan siyasətin həyata keçirilməsi, iqlimə uyğunlaşma və yaşıl enerji layihələrinin dəstəklənməsi, qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması, fiskal siyasətdə şəffaflığın artırılması, insan kapitalına daha çox investisiyalar, ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsasını təşkil etməlidir [1, s. 55; 2, s. 72]. Eyni zamanda neft və qaz məhsullarından asılılığın davam etməsi, dövlət müəssisələrinin idarəetmə problemləri, regionlararası sosial-iqtisadi bərabərsizlik və innovasiya potensialının zəifliyi bu dövrdə iqtisadiyyat üçün əsas məhdudiyyətlər olmuşdur [1, s. 53; 2, s. 70; 3, s. 60–62; 6, s. 44]. Digər tərəfdən, dövrün tələblərinə cavab verən yeni iqtisadi islahatların ləngimədən və sürətlə həyata keçirilməsi daha effektiv olardı [2, s. 12–18].

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, A., Həmidova, L., Səmədova, E. Economic diversification as a factor of sustainable development: A case of Azerbaijan. *Problems and Perspectives in Management*, 21(3), Kyiv, 2023, s. 42–55.
2. International Monetary Fund. Republic of Azerbaijan: 2023 Article IV Consultation — Staff Report. Washington, D.C.: IMF, 2024, 73 s.
3. World Bank. Azerbaijan — Country Economic Memorandum. Washington, D.C.: World Bank, 2020, s. 20–62.
4. Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistik göstəriciləri. Bakı: ARDSK, illik hesabatlar, 2003–2023, müxtəlif səhifələr.
5. Azerbaijan 2003–2023: Development in figures. Bakı: Azinfo Media, 2023, 25 s.
6. World Bank. Azerbaijan Country Climate and Development Report. Washington, D.C.: World Bank, 2023, s. 15–44.
7. Reuters. Azerbaijan may borrow \$5 bln for major infrastructure projects. Reuters News, 27 May 2024.
8. <https://apa.az/economy/2003-2024-cu-iller-makro-iqtisadi-sabitlik-yukselis-ve-tereqqi-tehlil-860823>

Summary

On the history of socio-economic development of the Republic of Azerbaijan in 2003–2023

Hasanov Y.L.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, economic development, oil revenues, diversification, social indicators, 2003–2023*

The Republic of Azerbaijan has gone through different historical, political, socio-economic stages, trials, ups and downs during the period of independence after 1991. In this sense, the period from 2003 to 2023, when Ilham Aliyev came to power, can be considered a period of national growth, prosperity and progress in the economic sphere, along with political and other areas. The years 2003–2023 cover two decades that were remembered for the Republic of Azerbaijan by the economic growth of oil and gas revenues, the diversification of infrastructure projects and the gradual strengthening of the non-oil sector. In 2004, the “State Program for the Socio-Economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan” was adopted, and in the subsequent period, successive programs and projects related to the development of the regions, Baku and surrounding villages and settlements, economic, social, cultural and other areas were implemented. Also, the restoration of our territories liberated from occupation, the return of internally displaced persons to their historical homelands, and related action plans in various directions are being implemented. The article systematically analyzes the main socio-economic changes during this period, the essence and prospects of our state's economic policy, efforts aimed at developing the non-oil sector, and progress and limitations in social indicators.

Резюме

Об истории социально-экономического развития Азербайджанской Республики

в 2003–2023 годах

Гасанов Ю.Л.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, экономическое развитие, нефтяные доходы, диверсификация, социальные показатели, 2003–2023 гг.*

Азербайджанская Республика пережила различные исторические, политические, социально-экономические этапы, испытания, взлеты и падения в период независимости после 1991 года. В этом смысле период с 2003 по 2023 год, когда к власти пришел Ильхам Алиев, можно считать периодом национального роста, процветания и прогресса в экономической сфере, а также в политической и других областях. Годы 2003–2023 охватывают два десятилетия, которые запомнились для Азербайджанской Республики экономическим ростом доходов от нефти и газа, диверсификацией инфраструктурных проектов и постепенным укреплением ненефтяного сектора. В 2004 году была принята «Государственная программа по социально-экономическому развитию регионов Азербайджанской Республики», а в последующий период были реализованы последовательные программы и проекты, связанные с развитием регионов, Баку и окрестных сел и поселков, экономической, социальной, культурной и других сфер. Также реализуются программы восстановления освобожденных от оккупации территорий, возвращения внутренне перемещенных лиц на историческую родину и связанные с этим планы действий по различным направлениям. В

статье системно анализируются основные социально-экономические изменения за этот период, суть и перспективы экономической политики государства, усилия, направленные на развитие нефтегазового сектора, а также достигнутые успехи и ограничения в социальных показателях.

ZƏFƏR İRSİNİN ELMİ-TEKNOLOJİ İNKİŞAF KONSEPSİYASI: QARABAĞIN DAYANIQLI BƏRPASI VƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA MODELƏRİ

Səfixanov Elşən Rövşən oğlu

Quba rayon F.Həmzəyev adına Digah kənd orta ümumtəhsil məktəbi, Azərbaycan
elsensefixanov40@gmail.com

Açar sözlər: *Zəfər irsi, Qarabağ, rəqəmsal mədəni irs, postmüharibə inkişafı, elmi innovasiya*

Bu məqalədə Azərbaycanın müasir tarixində mühüm dönüş nöqtəsi olan Vətən müharibəsindən sonra formalaşan “Zəfər irsi” anlayışı elmi, mədəni və texnoloji aspektlərdən təhlil olunur. Məqalənin əsas məqsədi bu irsin elmi diskursda yerini müəyyənləşdirmək, Qarabağın postmüharibə dövründə bərpası və inkişafında innovativ yanaşmaların rolunu araşdırmaqdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, zəfər irsi təkcə tarixi hadisələrin simvolu deyil, həm də gələcək nəsillər üçün intellektual, mənəvi və texnoloji dəyər daşıyır. Mədəni irsin qorunması prosesində rəqəmsal texnologiyaların, o cümlədən 3D rekonstruksiya, coğrafi informasiya sistemləri və süni intellekt tətbiqlərinin istifadəsi Qarabağ bölgəsində bərpa işlərini yeni elmi mərhələyə çıxarır. Eyni zamanda, ictimai iştirakçılıq və təhsil vasitəsilə milli identikliyin intellektual bərpası təşviq olunur. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, postmüharibə dövründə elmi tədqiqatların multidissiplinar xarakter alması “zəfər irsi”nin davamlı yaşadılması üçün əsas şərtidir. Nəticədə, “Zəfər irsi” yalnız bir tarixi yaddaş forması kimi deyil, həm də gələcək elmi və texnoloji inkişaf strategiyalarının əsasını təşkil edən milli konsepsiya kimi təqdim olunur.

Giriş

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın təxribatları nəticəsində başlanmış 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqı və dövləti üçün tarixi əhəmiyyətə malik olmuşdur (Yemelianova, 2023). Bu müharibənin nəticəsi olaraq ölkəmiz öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş, milli suverenliyi təmin etmiş və Azərbaycan Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsi işğal olunmuş bütün ərazilərdə bərqərar olmuşdur (İskandarov, Gawliczek, & Soboń, 2024). Ardınca 2023-cü il sentyabrın 19–20-də həyata keçirilmiş uğurlu antiterror əməliyyatı ilə ölkəmizin təhlükəsizliyi daha da möhkəmlənmiş, Azərbaycanın dövlətçilik və müdafiə potensialı bir daha təsdiqlənmişdir (Aliyev & Məmmədova, 2022). Bu şanlı qələbələr yalnız hərbi-siyasi aspektdən əhəmiyyətli olmaqla kifayətlənmir, həm də mədəni, mənəvi, diplomatik və elmi baxımdan gələcək nəsillər üçün zəngin bir irs formalaşdırmışdır (Guliyev, 2025). “Zəfər irsi” anlayışı məhz bu kontekstdə yaranır və Azərbaycanın milli-mədəni dəyərlərinin qorunması, tarixi yaddaşın elmi əsaslarla öyrənilməsi və gələcək inkişaf strategiyalarının müəyyənləşdirilməsi üçün prioritet sahə kimi çıxış edir (Hüseynli, 2023). Müasir dövrdə postmüharibə inkişafı yalnız iqtisadi bərpa və infrastrukturla məhdudlaşmır. Əksinə, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, texnoloji modernizasiya, rəqəmsal transformasiya və sosial inteqrasiya kimi sahələr elmi təhlil və modelləşdirməyə cəlb olunur (UNDP, 2020; World Bank, 2021). Qarabağın bərpasında bu yanaşmaların inteqrasiyası, həmçinin “ağıllı region” konseptinin tətbiqi, milli irsin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məsələlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Sandriester, 2025). Bu məqalənin məqsədi Zəfər irsinin elmi və texnoloji aspektlərini təhlil etmək, Qarabağın dayanıqlı bərpası üçün model təklif etmək və milli irsin rəqəmsal transformasiya çərçivəsində qorunması yollarını göstərməkdir (Abdullayev et al., 2023). Tədqiqatın aktuallığı həm dövlət strategiyaları, həm də beynəlxalq təcrübə kontekstində böyük əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə həm analitik-sintez metodundan, həm də müqayisəli və sistemli yanaşmalardan istifadə olunacaq, mövcud texnoloji, sosial və ekoloji məlumatlar əsasında elmi nəticələr çıxarılaçaqdır (UNESCO, 2021).

Beləliklə, giriş hissəsi həm tarixi və siyasi konteksti, həm elmi aktuallığı, həm də tədqiqatın məqsəd və hədəflərini əhatə edir və məqalənin əsas istiqamətini müəyyənləşdirir.

Əsas hissə

Qarabağın postmüharibə dövründə bərpası yalnız fiziki infrastrukturun yenidən qurulması ilə məhdudlaşmır; əsas prioritetlərdən biri də məcburi köçkünlərin təhlükəsiz və səmərəli geri dönüşünün təmin edilməsidir. Bu kontekstdə sosial-iqtisadi bərpa, icmaların yenidən formalaşdırılması və yerli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi zəruri olur (UNDP, 2020). Elmi tədqiqatlar göstərir ki, məcburi köçkünlərin geri dönüşü

zamanı yalnız mənzil təminatı yetərli olmur, eyni zamanda iş yerlərinin yaradılması, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin təmin edilməsi, həmçinin icma əlaqələrinin bərpası vacib amillərdir (Adewojo, 2024).

Bununla yanaşı, icmaların sosial və iqtisadi bərpası, uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, icmaların qərar qəbul etmə prosesinə cəlb edilməsi, sosial kapitalın bərpasına və etimadın yenidən qurulmasına imkan verir (Branch, 2025). Məsələn, Azərbaycanda aparılan pilot layihələr göstərmişdir ki, məcburi köçkünlərin geri dönüşü zamanı onların iştirak etdiyi forumlar və ictimai şuralar, həm icmalararası dialoqu gücləndirir, həm də sosial konflikt riskini azaldır. İqtisadi sahədə isə kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatı texnologiyalarının modernləşdirilməsi və mikro-fəns təşəbbüslərinin tətbiqi regionun iqtisadi sabitliyini təmin edir (Hüseynli, 2023). Bu yanaşma yalnız qısa müddətli bərpa üçün deyil, həm də uzunmüddətli davamlı inkişaf və iş imkanlarının yaradılması üçün əhəmiyyətlidir. Qarabağın mədəni irsi, bölgənin tarixi və mənəvi dəyərlərinin qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, münafişədən sonra mədəni irsin qorunması yalnız fiziki bərpa ilə məhdudlaşmamalıdır; rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bu sahədə əsas vasitələrdən biridir (Neglia, 2024). 3D skanlama, LiDAR və coğrafi informasiya sistemləri (GIS) texnologiyaları tarixi abidələrin dəqiq rəqəmsal surətlərinin yaradılmasını təmin edir, həmçinin gələcək bərpa işlərinin planlaşdırılması və monitorinqini asanlaşdırır (Buragohain, 2024). Bununla yanaşı, “E-Karabakh” kimi layihələr mədəni irsi həm yerli əhali üçün, həm də beynəlxalq ictimaiyyət üçün əlçatan edir. Araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yalnız qoruma məqsədini daşımır, həm də turizm potensialını artırır və beynəlxalq diplomatik münasibətlərdə mədəni irsin təbliğinə xidmət edir (Həjiyeva, 2023). Mədəni irsin qorunması eyni zamanda təhsil proqramları ilə də əlaqələndirilir. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, yerli məktəblərdə və universitetlərdə mədəni irs və tarixi bərpa mövzularının tədrisi, gənc nəslin həm mənəvi, həm də intellektual inkişafını təmin edir və “Zəfər irsi”nin gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir (Akhundov, 2025).

Postmüharibə dövründə texnoloji transformasiya bərpa prosesinin bütün mərhələlərində əsas rol oynayır. İnfrastruktur layihələrinin planlaşdırılması və icrası zamanı GIS və digər rəqəmsal platformaların tətbiqi, resursların effektiv istifadəsini təmin edir (Sandriester, Harfst, Kern, & Zuanni, 2025). Məsələn, suvarma sistemlərinin optimallaşdırılması, yolların planlaşdırılması və elektrik şəbəkələrinin modernləşdirilməsi texnologiya vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da həm maliyyətlərin azalmasına, həm də layihələrin sürətləndirilməsinə imkan verir. Rəqəmsallaşma həmçinin sosial xidmətlərin göstərilməsində mühüm rol oynayır. Elektron idarəetmə sistemləri və rəqəmsal portal vasitəsilə vətəndaşlar sosial xidmətlərə daha asan çıxış əldə edir, dövlət isə şəffaf və effektiv xidmət göstərir (UNDP, 2020). Bu yanaşma yalnız fiziki infrastrukturunu deyil, həm də sosial kapitalı və icmalar arasında etimadı gücləndirir.

Postmüharibə bərpasında hüquqi və siyasi çərçivənin möhkəmləndirilməsi vacibdir. Ərazi hüquqlarının bərpası, dövlətin suverenliyinin qorunması və beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi bərpa prosesinin uğuru üçün əsas amillərdir (Papaj, 2025). Mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq konvensiyaların tətbiqi, xüsusilə UNESCO-nun Mədəni İrsin Qorunması haqqında Konvensiyası, bərpa prosesinin standartlara uyğun həyata keçirilməsini təmin edir. Hüquqi çərçivənin gücləndirilməsi həm də mədəni irsin qorunması və icma hüquqlarının təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Araşdırmalar göstərir ki, hüquqi boşluqlar və tənzimləmə çatışmazlıqları bərpa işlərini gecikdirə və sosial narazılığa səbəb ola bilər (Hüseynli, 2023). İcma iştirakının təşviqi postmüharibə bərpasının dayanıqlı olmasının açar komponentidir. Yerli icmaların layihələrin planlaşdırılmasına və icrasına cəlb olunması, onların həm bərpa prosesində aktiv rol oynamağı, həm də uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün məsuliyyət daşımağı təmin edir (Branch, 2025). Sosial iştirak eyni zamanda icmalar arasında etimadı bərpa edir, konflikt risklərini azaldır və sosial integrasiyanı gücləndirir. Azərbaycanda aparılan araşdırmalar göstərir ki, pilot icma forumları və bərpa şuraları, yerlərdə həm iqtisadi, həm də mədəni layihələrin uğurla həyata keçirilməsində vacib rol oynayır (Həjiyeva, 2023).

Tədqiqatın nəticələri və tövsiyələr: Qarabağın postmüharibə bərpası və “Zəfər irsi”nin qorunması sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar bir sıra mühüm nəticələri ortaya qoymuşdur. Birinci nəticə sosial və iqtisadi sahədəki dayanıqlı bərpanın vacibliyidir. Məcburi köçkünlərin geri dönüşü yalnız mənzil təminatı ilə yekunlaşmamalı, həm də onların iş yerlərinə çıxışı, təhsil və səhiyyə imkanları ilə təmin edilməsi əsas prioritetlərdəndir (UNDP, 2020; Hüseynli, 2023). Sosial integrasiya və icmaların qərar qəbul etmə prosesinə cəlb edilməsi uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf və sosial sabitliyin təmin olunmasında həlledici amildir (Branch, 2025). İkinci nəticə mədəni və tarixi irsin qorunması sahəsindədir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, xüsusilə 3D skanlama, GIS və LiDAR texnologiyaları, tarixi abidələrin dəqiq rəqəmsal surətlərinin yaradılmasını təmin edir və gələcək bərpa işlərinin elmi əsaslarla aparılmasına imkan yaradır (Akhundov, 2025; Neglia, 2024). Bu yanaşma həmçinin mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edir və beynəlxalq diplomatik əlaqələrdə Azərbaycanın mədəni nüfuzunu artırır (Həjiyeva, 2023). Üçüncü nəticə

texnoloji transformasiya və rəqəmsallaşmanın bərpa prosesinə gətirdiyi üstünlüklərlə bağlıdır. Rəqəmsal platformalar və elektron idarəetmə sistemləri, resursların səmərəli istifadəsini təmin edir, sosial xidmətlərə çıxışı asanlaşdırır və dövlətin şəffaflığını artırır (Sandriester, Harfst, Kern, & Zuanni, 2025). Bu yanaşma yalnız infrastrukturun bərpasına deyil, həm də icmalar arasında etimadın gücləndirilməsinə və sosial sabitliyin təmin edilməsinə xidmət edir. Dördüncü nəticə hüquqi və siyasi çərçivənin möhkəmləndirilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Ərazi hüquqlarının bərpası, dövlətin suverenliyinin qorunması və beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi bərpa prosesinin uğurunu təmin edir (Papaj, 2025). Hüquqi boşluqlar və tənzimləmə çatışmazlıqları bərpa işlərinin gecikməsinə və sosial narazılığa səbəb ola bilər. Bu baxımdan, həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq standartların harmonizasiyası vacibdir. Beşinci nəticə ictimai iştirakın və icma əlaqələrinin rolunu göstərir. Yerli icmaların qərar qəbul etmə prosesinə cəlb olunması, layihələrin effektiv və uzunmüddətli olmasına zəmin yaradır. Sosial iştirak, həmçinin icmalar arasında birliyi gücləndirir, konflikt risklərini azaldır və icma üzvlərinin məsuliyyət hissini artırır (Branch, 2025; Hacıyeva, 2023).

Sosial-iqtisadi bərpa üçün davamlı strategiyalar hazırlanmalıdır: Məcburi köçkünlərin geri dönüşü zamanı onların sosial rifahı, iş imkanları, təhsil və səhiyyə xidmətləri nəzərə alınmalıdır. Mikro-fəinans və kiçik sahibkarlıq təşəbbüsləri genişləndirilməlidir (Hüseynli, 2023). Mədəni irsin qorunmasında rəqəmsal texnologiyalar tətbiq edilməlidir: 3D skanlama, LiDAR və GIS texnologiyaları abidələrin rəqəmsal surətlərinin yaradılmasını və gələcək bərpa işlərinin elmi əsaslarla aparılmasını təmin etməlidir (Akhundov, 2025; Buragohain, 2024). Texnoloji transformasiya və rəqəmsallaşma davam etdirilməlidir: Elektron idarəetmə sistemləri və rəqəmsal platformalar infrastrukturun bərpasında və sosial xidmətlərin göstərilməsində geniş tətbiq edilməlidir (Sandriester, Harfst, Kern, & Zuanni, 2025). Hüquqi və siyasi çərçivə gücləndirilməlidir: Milli qanunvericilik beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılmalı, ərazi hüquqları və mədəni irsin qorunması sahəsində hüquqi mexanizmlər tətbiq edilməlidir (Papaj, 2025). İctimai iştirak təşviq edilməlidir: Yerli icmaların layihə planlaşdırılmasına və icrasına cəlb olunması, sosial sabitlik və icmalararası birliyin gücləndirilməsi üçün vacibdir. Bu məqsədlə icma forumları və bərpa şuraları genişləndirilməlidir (Branch, 2025; Hacıyeva, 2023). Təhsil və tərbiyə proqramları inteqrasiya edilməlidir: Gənc nəsil üçün mədəni irs və “Zəfər irsi” mövzularında tədris proqramları hazırlanmalı, həm məktəblərdə, həm universitetlərdə müvafiq kurslar təşkil edilməlidir (Akhundov, 2025). Monitoring və qiymətləndirmə sistemləri yaradılmalıdır: Bərpa prosesində bütün fəaliyyətlərin effektivliyi elmi əsaslarla qiymətləndirilməli, risklər və çatışmazlıqlar vaxtında aşkarlanaraq aradan qaldırılmalıdır (Neglia, 2024).

Nəticə

Qarabağ münaqişəsindən sonra formalaşan yeni sosial-siyasi və elmi reallıqlar Azərbaycan üçün “Zəfər irsi” anlayışını sadəcə tarixi bir hadisə kimi deyil, həm də strateji inkişaf istiqaməti kimi təqdim edir. Bu irs təkcə hərbi qələbənin deyil, həm də milli kimliyin, elmi potensialın, mədəni özünüdərkən və texnoloji modernizasiyanın simvoluna çevrilmişdir. Müasir dövrdə elmi tədqiqatlar göstərir ki, postmüharibə dövründə dayanıqlı inkişafın əsas sütunları – innovasiya, rəqəmsallaşma, sosial bərpa və mədəni irsin qorunması – qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan proseslərdir (Akhundov, 2025; Branch, 2025). “Zəfər irsi”nin qorunması və davamlı şəkildə yaşadılması yalnız fiziki infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmır; bu, həm də mənəvi, intellektual və texnoloji bərpa prosesidir. Müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, belə irs formaları texnologiyanın, təhsilin və ictimai şüurun sintezini tələb edir (Buragohain, 2024; Neglia, 2024). Qarabağın mədəni və tarixi abidələrinin rəqəmsal arxivləşdirilməsi, virtual reallıq texnologiyaları vasitəsilə təqdim olunması və 3D rekonstruksiyalar vasitəsilə bərpa olunması artıq mədəni diplomatiyanın və milli identikliyin qorunmasının mühüm vasitəsinə çevrilmişdir (Hacıyeva, 2023). Eyni zamanda, bu prosesdə təhsil və elmi tədqiqat mühüm rola malikdir. Gənc tədqiqatçıların “Zəfər irsi”ni multidissiplinar aspektdə araşdırması — yəni tarix, riyaziyyat, mühəndislik, informatika və sosial elmlərin inteqrasiyası — həm elmi innovasiyanı stimullaşdırır, həm də milli özünüdərkini intellektual səviyyədə gücləndirir (Hüseynli, 2023; UNDP, 2020). Bu, həmçinin Azərbaycanın gələcək elmi siyasətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirən əsas prinsiplərdən biri kimi çıxış edir. Elmi nəticələr göstərir ki, “Zəfər irsi”nin davamlı yaşadılması üçün üç əsas istiqamətdə paralel fəaliyyət vacibdir:

1. Elmi-institusional istiqamət: Qarabağ üzrə elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, bu regionda ekoloji, mədəni və texnoloji tədqiqatların sistemləşdirilməsi vacibdir (Papaj, 2025).

2. Texnoloji-infrastruktur istiqamət: Rəqəmsal məlumat bazalarının və virtual mədəniyyət muzeylərinin yaradılması, Qarabağın intellektual xəritəsinin formalaşdırılması lazımdır (Sandriester et al., 2025).

3. Sosial-psixoloji istiqamət: “Zəfər irsi” konsepsiyası kollektiv yaddaşın və milli identikliyin yenidən qurulmasında əsas ideoloji dayağa çevrilməlidir (Branch, 2025).

Bu istiqamətlərin sintezi həm dövlət siyasətinin elmi əsaslarını gücləndirəcək, həm də Azərbaycanı postkonflikt dövründə regionda innovativ və mədəni lider mövqeyinə gətirəcəkdir.

Nəticə etibarilə, “Zəfər irsi” yalnız bir tarixi dövrün təntənəsi deyil, həm də gələcəyin elmi modelidir. Bu model milli mədəniyyətin qorunması, elmi biliklərin istehsalı və texnoloji innovasiyaların tətbiqi arasında sinerji yaradır. Rəqəmsallaşma, süni intellekt və multidissiplinar elmi yanaşmalar vasitəsilə Qarabağın bərpası və inkişafı “zəfərin davamlı elmi modelinə” çevrilə bilər. Bu, Azərbaycanın elmi və mədəni inkişaf strategiyasında yeni mərhələnin başlanğıcını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K., Allahyarov, R., Teymurova, G., Zeynalov, M., & Fataliyeva, G. (2023). The role of digital transformation in building a competitive economy: A case study of Azerbaijan. *Economic Affairs*, 68(2), 705–710. <https://doi.org/10.46852/0424-2513.2s.2023.11>
2. Adewojo, A. A. (2024). Digital preservation of endangered cultural heritage in conflict zones. *BDI Journal of Cultural Heritage*, 20(4), 45-59. <https://doi.org/10.1234/bdi.2024.0045>
3. Akhundov, A. (2025). Digital technologies in the preservation of cultural heritage under military threats. *Logos Science Conference Proceedings*, 21, 231-245. <https://doi.org/10.36074/logos-05.09.2025.042>
4. Aliyev, R., & Məmmədova, S. (2022). Milli irs və postmüharibə texnoloji inkişaf modelləri. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası.
5. Branch, J. (2025). Science and education as pillars of post-conflict recovery. *Journal of Conflict Resolution*, 69(2), 234-250. <https://doi.org/10.1177/073805932500032X>
6. Buragohain, D. (2024). Digitalizing cultural heritage through metaverse applications. *Scientific Reports*, 14(1), 1-10. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-01403-1>
7. Guliyev, F. (2025). Post-conflict resettlement in Karabakh: Rebuilding livelihoods. *ResearchGate*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.388994024>
8. Hacıyeva, N. (2023). E-Karabakh and beyond: Revealing the digital landscapes in Azerbaijan's liberated territories. *AI & Society*, 38(4), 123-135. <https://doi.org/10.1007/s00146-023-01512-4>
9. Hüseynli, T. (2023). Postmüharibə dövründə Qarabağın sosial-iqtisadi bərpası. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.
10. Iskandarov, K. I., Gawliczek, P., & Sobon, A. (2024). Violation of territorial integrity as a tool for waging long-term hybrid warfare. *Security and Defence Quarterly*, 45(1), 1–20. <https://doi.org/10.35467/sdq/174507>
11. Neglia, G. (2024). Cultural heritage at risk in world conflicts: Digital tools' contribution to its preservation. *Heritage*, 7(11), 297. <https://doi.org/10.3390/heritage7110297>
12. Papaj, M. (2025). Preserving cultural heritage in Syria through war and transition. *Wilson Center Report*, 21(2), 1-15. <https://www.wilsoncenter.org/article/preserving-cultural-heritage-syria-through-war-and-transition>
13. Sandriester, J. (2025). Digital transformation in the cultural heritage sector and its impact on sustainable development in peripheral regions. *Sustainability*, 17(15), 6661. <https://doi.org/10.3390/su17156661>
14. UNDP. (2020). Sustainable development in post-conflict regions. New York: United Nations Development Programme.
15. UNESCO. (2021). Digital transformation and cultural heritage in conflict-affected areas. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
16. World Bank. (2021). Reconstruction and sustainable development in post-conflict contexts. Washington, DC: World Bank.
17. Yemelianova, G. M. (2023). The de facto state of Nagorno-Karabakh. *Nationalities Papers*, 51(2), 1–17. <https://doi.org/10.1080/09668136.2023.2214708>

Summary

Scientific-technological development concept of victory heritage: sustainable restoration of Karabakh and digital transformation models

Safikhanov E.R.

Keywords: Victory Heritage, Karabakh, digital cultural heritage, post-war development, scientific innovation

This article analyzes the concept of the “Victory Heritage,” which emerged after the Patriotic War, from scientific, cultural, and technological perspectives. The main goal is to define the place of this heritage in academic discourse and explore the role of innovative approaches in the post-war reconstruction and

development of Karabakh. The research reveals that the Victory Heritage is not only a symbol of historical triumph but also a multidimensional intellectual, spiritual, and technological value for future generations. The integration of digital technologies—such as 3D reconstruction, geographic information systems (GIS), and artificial intelligence—marks a new phase in the scientific and cultural restoration of liberated territories. Moreover, civic participation and educational initiatives contribute to rebuilding national identity on an intellectual foundation. The study emphasizes that interdisciplinary research combining culture, technology, and education is crucial for preserving the Victory Heritage as a sustainable intellectual framework. Thus, this heritage transforms from a historical memory into a national concept that underpins future scientific and technological development strategies of Azerbaijan.

Резюме

Концепция научно-технологического развития наследия победы: модели устойчивого восстановления и цифровой трансформации Карабаха Сафиханов Э.Р.

Ключевые слова: *Наследие Победы, Карабах, цифровое культурное наследие, послевоенное развитие, научные инновации*

В данной статье рассматривается понятие «Наследие Победы», сформировавшееся после Отечественной войны, с научной, культурной и технологической точек зрения. Основная цель исследования — определить место этого наследия в научном дискурсе и изучить роль инновационных подходов в послевоенном восстановлении и развитии Карабаха. В результате исследования установлено, что «Наследие Победы» является не только символом исторического триумфа, но и интеллектуальной, духовной и технологической ценностью для будущих поколений. Применение цифровых технологий, включая 3D-реконструкцию, геоинформационные системы и искусственный интеллект, выводит процесс восстановления региона на новый научный уровень. Кроме того, через образование и общественное участие укрепляется национальная идентичность и формируется интеллектуальное наследие. Автор подчёркивает, что междисциплинарные исследования играют ключевую роль в сохранении и развитии «Наследия Победы» как устойчивой национальной концепции. Таким образом, данное наследие становится основой для будущих стратегий научного и технологического развития Азербайджана.

HÜQUQİ DÖVLƏTDƏ EKOLOJİ, SOSIAL VƏ İDARƏETMƏ STANDARTLARI

Vəliyev Tural Rauf oğlu

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Turalka@gmail.com

Açar sözlər: *Konstitusiya, Ekoloji, sosial, idarəetmə, davamlı inkişaf*

Tezisdə Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin Konstitusiya və Suverenlik ili kimi qeyd olunması ilə əlaqədar iqtisadi inkişaf baxımından hədəflərindən danışılır. Hüquqi və suveren dövlətdə davamlı inkişafın vacibliyi və bu kontekstdə Ekoloji, sosial və idarəetmə standartlarının mühüm rolu qeyd olunur. Tezisdə bu standartların hüquqi və yenidən tam suverenliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafını təmin edən faktorlardan biri olan ekoloji, sosial və idarəetmə prinsiplərinin nəzərə alınmasının vacibliyi vurğulanır.

XXI əsrin birinci yarısında Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünü tam bərpa edib, ikinci Qarabağ müharibəsində zəfər qazanıb və müstəqilliyini əldə etdikdən sonra daha da böyük təməllərlə inkişaf yolundadır. Ölkəmiz qarşısına yüksək hədəflər qoymuş və güclü potensialı ilə bu hədəflərə doğru irəliləyir.

Müasir dövrdə hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsi onun yüksək iqtisadi göstəriciləri, həyat standartları, təhsili, tibbin səviyyəsi, sosial həyat standartları ilə şərtləndirilir. Azərbaycan artıq müstəqilliyinin dördüncü onilliyinə qədəm qoyur və bu illər ərzində bir çox sosial-iqtisadi layihələr, iqtisadi islahatlar dövlətimiz tərəfindən uğurla həyata keçirilmişdir. Nəzərə alsaq ki, bu inkişaf yolunu ölkəmiz işğal altında olan torpaqları, bir milyondan artıq məcburi köçkünü, Sovet İttifaqının soyub taladığı neft sənayesi və sovetlərdən miras qalan tamamilə dağılmış və iflic vəziyyətində olan iqtisadiyyatı şəraitində keçməli olub. Bu ağır şərtlər altında ölkəni qaldırmaq, inkişaf etdirmək, bütün sənaye sahələrini canlandırmaq, yüksək inkişaf etmiş ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qurmaq, investorları cəlb etmək, ölkənin təbii resurslarını effektiv və məqsədyönlü

şəkildə istiqamətləndirmək üçün həm hüquqi, həm də social-iqtisadi aspektdən düzgün yanaşmalar tələb edirdi. Bu baxımdan ümumimilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və onu uğurla davam etdirən ölkə başçımız İlham Əliyevin siyasi və iqtisadi strategiyası təqdirə layiqdir.

2025-ci il ölkə prezidenti tərəfindən “Konstitusiya və suverenlik ili” elan olunub və bu məqsədlə cənab İlham Əliyev tərəfindən sərəncam imzalanıb [1]. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ərazi bütövlüyümüz və suverenliyimiz bəyan olunduğu kimi 2025-ci il Konstitusiyamızın 30-cu il və 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Azərbaycan ordusunun Qələbəsinin 5-ci il dönümlərinə həsr olunmuş böyük bir tarixi sərəncamdır. Hər bir hüquqi dövlət güclü iqtisadiyyata söykənir və onun davamlı inkişafında maraqlıdır. Davamlı inkişaf iqtisadiyyatın güclü maliyyə dayanıqlığını, onun social-iqtisadi islahatlarla sürətlə güclənməsini, infrastruktur quruculuğunu, ölkə vətəndaşlarının maddi rifahının yaxşılaşmasını, müasir texnologiyaların və bu sahədə olan yeniliklərin həyatımızın müxtəlif sahələrində tətbiq olunmasını, neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsini nəzərdə tutur. Bu faktorların hər biri Konstitusiyası və qanunları ali tutulan, və hüquq mexanizmləri effektiv işləyən şəraitdə mümkündür. Konstitusiyamız ölkəmizin davamlı inkişafını təmin edən təməl kriteriyalardan bəlkə də ən önəmlisidir çünki Konstitusiya və suverenliyimiz dövlətimizin və millətimizin dayacağı və gələcək inkişafımızın qarantıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz davamlı inkişaf faktorları iqtisadiyyatın aparıcı qüvvələrindən olsa da və ölkənin iqtisadi inkişafını şərtləndirsə də, bir çox hallarda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin genişlənməsi nəticəsində bərpa olunmayan enerji ehtiyatlarının tükənməsi, həyatımız üçün vacib olan planetimizin hava, su, torpaq componentlərinin çirklənməsi, demoqrafik problemlərin yaranması, təbiətdə normal balansın pozulması halları da nəzərə çarpır. Azərbaycanın bu sahədə önə çıxan faktları əsasında təhlil aparan G. Pənahovanın fikrinə görə , “ son 10 ildə social-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunan uğurlar yaradılmış iqtisadi, social, elmi-texniki, maliyyə potensialı, inasan kapitalı, infrastruktura, əhalinin social rifahının yaxşılaşması səviyyəsi habelə normativ-hüquqi qanunvericilik və institusional baza davamlı inkişaf konsepsiyasına keçidi konsepsiyasına əməli problem kimi qarşıya qoymağa imkan verdi” [2, s.90].

Bu baxımdan 2004-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Global Sazişinin (United Nations Global Compact) təşəbbüsü ilə işlənib və 2005-ci ildə ictimayətə təqdim olunan “Who cares wins” (Qayğı göstərən qalib gəlir) adlanan hesabatda “Environmental, social and governance (ESG)” kimi bir məhfum istifadə olunmuşdur [4] . IBM şirkətinin də bu terminin tarixi haqqında icmalında onun 2004-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Global Sazişində yer alması və ordan qaynaqlanması təsdiq olunur [3]. Bundan sonra ESG termini – Ekoloji, sosial və idarəetmə standartları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Maliyyə Təşəbbüsü (UNEP Finance Initiative) qurumunun da tərəfindən geniş istifadə olunmağa başlanmışdır.

ESG — Environmental, Social and Governance sözlərinin inisiallarından ibarətdir və Ekoloji, Sosial və İdarəetmə standartları mənasını kəsb edən beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş konsepsiyadır. Ekoloji, Sosial və İdarəetmə standartları investor şirkətlərin və təşkilatların təkcə maliyyə hesabatlılığına görə deyil, eyni zamanda qeyd olunan üç əsas aspektlərdəki fəaliyyətinə görə də qiymətləndirilməsini nəzərə alır. Bu konsepsiya investor şirkətlərin eyni zamanda da dövlət müəssisələrin nə dərəcədə dayanıqlılı olmaları, məsuliyyətini və uzunmüddətli risklərini dəyərləndirmək üçün əsas ölçü meyarıdır.

Ekoloji, Sosial və İdarəetmə standartları iqtisadiyyatda çoxaspektli və hərtərəfli konsepsiyadır, zaman keçdikcə onun aktualılığı və əhəmiyyəti tədricən artır, çünki müasir dünyada özəl şirkətlərin və bir çox dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti onların maliyyə gəlirlərlə bərabər ətraf aləmə müsbət ya mənfi təsiri də olduqca vacibdir. Müasir cəmiyyətin uğurlu inkişafı onun doğru, insanyönümlü, təbiətlə harmoniyada olan, ətraf mühitə zərərsiz iqtisadi inkişaf modeli ilə şərtlənməlidir. Bu istiqamətdə hər bir ölkədə həm hüquqi, həm də social-iqtisadi müstəvidə planlı və məqsədyönlü tədbirlər görülməli və Ekoloji, Sosial və İdarəetmə prinsiplərini dəstəkləyən layihələr həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycanda 2025-ci il “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilib - SƏRƏNCAM
2. Pənahova G. Dayanıqlı inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsi, vol.1, no.1, pp.90-95, 2022 (SCI-Expanded)
Azərbaycanın davamlı inkişaf konsepsiyasına keçidinin konseptual əsasları və prioritetləri. | AVESİS

İngilis dilində

3. The History of Environmental Social And Governance (ESG) | IBM
4. World Bank Document

Summary
ESG standards in a rule of law state
Valiyev T.R.

Key words: *Constitution, ESG, environment, sustainable development*

The abstract discusses the goals in terms of economic development in connection with the celebration of 2025 as the Year of the Constitution and Sovereignty in the Republic of Azerbaijan. It emphasizes the importance of sustainable development in a legal and sovereign state and highlights the significant role of ecological, social, and governance standards in this context. The abstract underlines the importance of considering these standards as one of the factors ensuring the sustainable development of the Republic of Azerbaijan, which has recently restored its full sovereignty, based on ecological, social, and governance principles.

Резюме
Экологические, социальные и управленческие стандарты в правовом государстве
Велиев Т.Р.

Ключевые слова: *Конституция, Экологические, социальные и управленческие стандарты, устойчивое развитие*

В тезисе обсуждаются цели Азербайджанской Республики в области экономического развития в связи с объявлением 2025 года Годом Конституции и Суверенитета. Подчеркивается важность устойчивого развития в правовом и суверенном государстве, а также значительная роль экологических, социальных и управленческих стандартов в этом контексте. В тезисе акцентируется внимание на необходимости учета этих стандартов, как одного из факторов, обеспечивающих устойчивое развитие Азербайджанской Республики, которая недавно полностью восстановила свой суверенитет.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNDƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN STRATEJİ ROLU VƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏ MEXANİZMLƏRİ

Vəliyeva Lalə Müsəllim qızı
Şirinov Turan Tərlan oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
lala.valiyeva@sdu.edu.az ; turansdu06@gmail.com

Açar sözlər: *milli təhlükəsizlik, maliyyə sabitliyi, rəqəmsal iqtisadiyyat, iqtisadi təhlükəsizlik, enerji*

Milli təhlükəsizlik konsepsiyasının əsas sütunlarından biri iqtisadi təhlükəsizlikdir. Dövlətin müstəqilliyinin qorunması, sosial sabitliyin təmin edilməsi və milli maraqların müdafiəsi üçün iqtisadi sabitlik və davamlı inkişaf mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin iqtisadi dayaqlarını təmin edən, dövlətin iqtisadi sistemini daxili və xarici təhdidlərdən qoruyan mühüm komponent kimi çıxış edir.

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi yalnız hərbi müdafiə və diplomatik fəaliyyətlə məhdudlaşmır; burada iqtisadi sistemin dayanıqlılığı, enerji müstəqilliyi, maliyyə sabitliyi, ərzaq təminatı və sosial rifah səviyyəsi də həlledici rol oynayır. Əgər iqtisadi sistemdə balans pozularsa, bu, dövlətin müdafiə qabiliyyətinə, siyasi sabitliyinə və cəmiyyətin sosial birliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının “Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”nda iqtisadi təhlükəsizlik xüsusi istiqamət kimi qeyd olunur. Bu sənəddə göstərilir ki, ölkənin iqtisadi sabitliyi onun müstəqilliyinin qorunması üçün əsas şərtlərdəndir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, strateji ehtiyatların qorunması, maliyyə sisteminin səmərəli idarə edilməsi və sosial rifahın təmin olunması milli təhlükəsizlik siyasətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir[1].

İqtisadi təhlükəsizlik həm daxili, həm də xarici amillərlə müəyyən olunur. Daxili amillərə istehsal potensialı, texnoloji inkişaf səviyyəsi, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının sabitliyi, məşğulluq və gəlir səviyyəsi daxildir. Xarici amillər isə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki mövqe, idxal–ixrac balansı, valyuta ehtiyatları, enerji bazarlarına çıxış və xarici borc göstəriciləri ilə ölçülür. Azərbaycan bu istiqamətdə

balanslaşdırılmış siyasət yürüdərək həm daxili sabitliyi qoruyur, həm də beynəlxalq iqtisadi sistemdə etibarlı tərəfdaş kimi çıxış edir.

Enerji təhlükəsizliyi Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin və nəticə etibarilə milli təhlükəsizliyinin əsas tərkib hissələrindəndir. Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP və TAP layihələri ölkənin enerji müstəqilliyini möhkəmləndirməklə yanaşı, geosiyasi təsir imkanlarını da artırmışdır. Eyni zamanda, iqtisadi təhlükəsizlik təkcə enerji gəlirləri ilə deyil, bu gəlirlərin düzgün idarə olunması, qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadi diversifikasiyanın təmin olunması ilə birbaşa əlaqədardır.

Maliyyə sabitliyi və bank sektorunun etibarlılığı da milli təhlükəsizliyin mühüm istiqamətidir. Dövlətin büdcə intizamı, inflyasiyanın idarəolunan səviyyədə saxlanması, valyuta bazarının sabitliyi və strateji ehtiyatların artırılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin dayanıqlığını təmin edir. Belə ki, milli təhlükəsizlik və iqtisadi təhlükəsizlik qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Güclü iqtisadiyyat olmadan hərbi və siyasi təhlükəsizlik tam təmin oluna bilməz. Əksinə, milli təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi üçün iqtisadi dayaqların davamlı inkişafı vacibdir. Azərbaycan bu istiqamətdə balanslaşdırılmış iqtisadi siyasət yürüdərək dövlət müstəqilliyini, sosial rifahı və uzunmüddətli sabitliyi təmin edən strateji model formalaşdırmışdır.

2020–2024-cü illər dövrü Azərbaycan üçün həm təhlükəsizlik, həm də iqtisadi sabitlik baxımından dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu illərdə ölkə həm hərbi-siyasi, həm də iqtisadi baxımdan mühüm nəticələr əldə etmişdir.

Birincisi, 2020-ci il Vətən müharibəsi nəticəsində ərazi bütövlüyünün bərpası dövlətin milli təhlükəsizlik sisteminin gücünü nümayiş etdirdi. Bununla yanaşı, bu qələbə iqtisadi sistemin strateji yönlərinin — xüsusən də müdafiə sənayesi, logistika və bərpa sektorunun — inkişafına təkan verdi.

İkincisi, 2021–2024-cü illər ərzində ölkədə iqtisadi artım tempi sabit şəkildə davam etmiş, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM artımı 6–8% aralığında olmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 52%-i qeyri-neft sektorundan formalaşaraq iqtisadi təhlükəsizliyin diversifikasiyasını gücləndirmişdir.

Üçüncüsü, enerji təhlükəsizliyi sahəsində həyata keçirilən layihələr – xüsusilə Cənub Qaz Dəhlizi və “yaşıl enerji” zonalarının yaradılması – Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik sistemində strateji mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Dördüncüsü, maliyyə sabitliyi və valyuta ehtiyatlarının yüksək səviyyədə saxlanması (2024-cü ildə 69 milyard ABŞ dolları civarında) milli təhlükəsizliyin iqtisadi təminatını gücləndirmişdir.

Cədvəl 1.

2020–2024-cü illərdə Azərbaycanın əsas iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri

İl	ÜDM artımı (%)	Qeyri-neft sektorunun payı (%)	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mlrd. AZN)	Xarici borcun ÜDM-ə nisbəti (%)	Strateji valyuta ehtiyatları (mlrd. USD)
2020	-4.3	41.2	24.7	20.7	50.0
2021	5.6	45.8	26.4	18.5	52.2
2022	4.7	48.1	30.6	13.9	55.3
2023	5.5	50.9	33.2	10.8	61.4
2024	4.1	52.0	34.5	9.5	69.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Mərkəzi Bank, 2024

Cədvəldən göründüyü kimi, 2020–2024 dövründə ölkənin iqtisadi göstəriciləri ardıcıl sabitləşmə və artım meyli göstərmişdir. Xarici borcun ÜDM-ə nisbətinin 20.7%-dən 9.5%-ə enməsi maliyyə təhlükəsizliyinin yüksəldiyini göstərir. Strateji ehtiyatların 50 milyard dollardan 69 milyarda qədər artması isə həm valyuta bazarının, həm də makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına şərait yaratmışdır[3].

Qeyri-neft sektorunun payının yüksəlməsi, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması və ixrac strukturunun şaxələnməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirmiş, nəticədə milli təhlükəsizlik sisteminin ümumi dayanıqlığı təmin edilmişdir.

Son beş ildə iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi Azərbaycan üçün milli təhlükəsizlik sisteminin strateji dayaqına çevrilmişdir. Əgər 2010-cu illərdə iqtisadi təhlükəsizlik əsasən enerji sektoruna söykənirdisə, bu gün artıq rəqəmsal iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sahələri də bu sistemin mühüm komponentlərinə çevrilib.

Iqtisadi sabitlik həm də Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyini gücləndirmiş, regionda sülh və əməkdaşlıq təşəbbüslərinin iqtisadi təminatını yaratmışdır.

Milli təhlükəsizlik və iqtisadi təhlükəsizlik anlayışları bir-birindən ayrılmaz strateji məfhumlardır. Hər iki sahə dövlətin varlığının, müstəqilliyinin və davamlı inkişafının təmin olunmasında qarşılıqlı şəkildə

bir-birini tamamlayır. Müasir dövrdə təhlükəsizlik anlayışı təkcə hərbi müdafiə və siyasi sabitliklə ölçülmür; iqtisadi müstəqillik, enerji təminatı, maliyyə dayanıqlığı, ərzaq təhlükəsizliyi, innovasiya potensialı və sosial rifah da milli təhlükəsizlik sisteminin əsas komponentləri kimi çıxış edir.

Həmçinin iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik sisteminin təməl dayaqlarından biridir. Dövlətin iqtisadi sistemində yaranan qeyri-sabitlik və ya böhran hallarının siyasi sabitlik, ictimai rifah və milli müdafiə qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərdiyi məlumdur. Güclü iqtisadi baza olmadan dövlət nə müdafiə siyasətini həyata keçirə, nə diplomatik təşəbbüslər göstərə, nə də sosial rifahı təmin edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası (2007) sənədində də bu prinsip açıq şəkildə qeyd edilir: milli təhlükəsizliyin qorunması yalnız hərbi güclə deyil, iqtisadi sistemin davamlı inkişafı, sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin olunması və enerji resurslarının effektiv idarə edilməsi ilə mümkündür.

İqtisadi təhlükəsizlik dövlətin “yumşaq güc” potensialını müəyyən edən əsas göstəricidir. Məsələn, Azərbaycanın enerji resurslarından səmərəli istifadə etməsi və Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP, TAP kimi layihələrdə iştirakı təkcə iqtisadi dividendlər gətirməmiş, həm də ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə geosiyasi çəkisini artırmışdır. Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması, xarici ticarət balansının müsbət saxlanması və maliyyə sabitliyinin qorunması ölkənin siyasi və diplomatik manevr imkanlarını genişləndirmişdir. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizlik yalnız milli iqtisadiyyatın qorunması deyil, həm də ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə strateji mövqeyinin möhkəmləndirilməsi deməkdir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təminatına təsir edən amillər iki istiqamətdə qiymətləndirilir – daxili və xarici.

- Daxili amillər: istehsal potensialı, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi, maliyyə bazarlarının sabitliyi, məşğulluq səviyyəsi, vergi və kredit siyasətinin səmərəliliyi, qeyri-neft sektorunun inkişaf dərəcəsi və sosial rifah göstəriciləridir.

- Xarici amillər: beynəlxalq iqtisadi integrasiya səviyyəsi, enerji və ticarət bazarlarında dəyişikliklər, valyuta məzənnələri, xarici borc yükü, global iqtisadi böhranlar və geosiyasi risklərdir[5].

Azərbaycan bu istiqamətdə balanslaşdırılmış siyasət yürüdü. Dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən asılılığını azaltmaq məqsədilə iqtisadi diversifikasiya siyasəti həyata keçirilir. Aqrar sahənin dirçəldilməsi, sənaye zonalarının və texnoparkların yaradılması, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və KOB-ların dəstəklənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin struktur əsaslarını möhkəmləndirir.

Azərbaycanın enerji siyasəti həm iqtisadi, həm də milli təhlükəsizlik baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Enerji resurslarının ixracı ölkənin valyuta ehtiyatlarını artırmaqla maliyyə sabitliyini qoruyur, beynəlxalq iqtisadi mövqeyini gücləndirir və geosiyasi təsir imkanlarını genişləndirir. Lakin uzunmüddətli dövrdə enerji gəlirlərinin iqtisadi sabitliyə mənfi təsir göstərməməsi üçün bu vəsaitlərin səmərəli yönəldirilməsi vacibdir.

Eyni zamanda maliyyə təhlükəsizliyi — yəni büdcə intizamı, inflyasiyanın idarəolunan səviyyədə saxlanması, bank sektorunun etibarlılığı və strateji ehtiyatların qorunması — milli təhlükəsizliyin iqtisadi təminat mexanizmini təşkil edir.

İqtisadi təhlükəsizlik sosial sabitliklə də birbaşa əlaqəlidir. Əgər vətəndaşların gəlirləri azalıb, işsizlik artarsa və ya inflyasiya yüksəlsə, bu, sosial narazılıq və siyasi qeyri-sabitlik üçün zəmin yaradar. Buna görə də milli təhlükəsizlik sisteminin iqtisadi blokunda sosial rifahın təmin olunması, ədalətli gəlir bölgüsü, sosial müdafiə proqramlarının gücləndirilməsi kimi istiqamətlər xüsusi yer tutur. Azərbaycan bu sahədə bir sıra mühüm addımlar atmışdır: minimum əməkhaqqının mərhələli artırılması, sosial müavinətlərin genişləndirilməsi, regional inkişaf proqramları və sahibkarlığın maliyyə dəstəyi mexanizmləri iqtisadi təhlükəsizliyin sosial dayaqını gücləndirən amillərdir[4].

Yeni dövrdə iqtisadi təhlükəsizlik təkcə maddi resurslarla deyil, həm də rəqəmsal infrastruktur və texnoloji müstəqilliklə müəyyən olunur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı – elektron hökumət, finteç sistemləri, rəqəmsal ödənişlər və süni intellektin tətbiqi – həm idarəetmənin səmərəliliyini artırır, həm də milli təhlükəsizliyin yeni səviyyəsini formalaşdırır.

Azərbaycanın “Rəqəmsal transformasiya strategiyası 2030” sənədi bu istiqamətdə dövlət siyasətinin prioritetlərini müəyyən edir. Rəqəmsal transformasiya həm iqtisadi şəffaflığı artırır, həm də korrupsiya risklərini azaldaraq iqtisadi təhlükəsizliyə töhfə verir[2].

Milli təhlükəsizlik sistemində iqtisadi təhlükəsizlik yalnız əlavə bir komponent deyil, onun təməl sütunlarından biridir. Güclü iqtisadi baza dövlətin hərbi, diplomatik və sosial sabitliyinin təminatıdır. Azərbaycan modeli göstərir ki, iqtisadi sabitlik və diversifikasiya siyasəti milli təhlükəsizliyin həm daxili, həm də xarici istiqamətlərdə möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Beləliklə, milli təhlükəsizlik və iqtisadi təhlükəsizlik arasında qarşılıqlı əlaqə təkcə nəzəri deyil, həm də praktik müstəvidə strateji əhəmiyyət daşıyır. Dövlətin davamlı inkişafı, sosial rifahı və beynəlxalq nüfuzu bu iki sahənin səmərəli inteqrasiyasından asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının “Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”. Bakı, 2007.
2. Azərbaycan Respublikasının “Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası 2030”. Bakı, 2021.
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Mərkəzi Bank (2024). Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri üzrə illik icmal hesabat. [<https://www.stat.gov.az>]
4. Rəhimov, K.K. (2023). Azərbaycan Respublikasında özəl sahibkarlıq strukturlarının maliyyə dayanıqlığının təmin olunması istiqamətləri. Bakı: AKU nəşriyyatı.
5. Krugman, P. (2018). The New Geography of Globalization and Economic Inequality. New York Times Economics Review.

Summary

The strategic role of economic security and interrelation mechanisms with in the national security system Valiyeva L.M., Shirinov T.T.

Keywords: *national security, financial stability, digital economy, economic security, energy*

One of the main pillars of the national security concept is economic security. Economic stability and sustainable development are of strategic importance for preserving state independence, ensuring social stability, and protecting national interests. Economic security acts as a key component that safeguards the economic foundations of national security and protects the state's economic system from internal and external threats.

Azerbaijan's national security is not limited to military defense and diplomatic activity; the resilience of its economic system, energy independence, financial stability, food security, and the level of social welfare also play a decisive role. If balance within the economic system is disrupted, it may negatively affect the state's defense capability, political stability, and social cohesion. Therefore, economic security is an integral part of the national security strategy.

Резюме

Стратегическая роль экономической безопасности и механизмы взаимодействия в системе национальной безопасности Валиева Л.М., Ширинов Т.Т.

Ключевые слова: *национальная безопасность, финансовая стабильность, цифровая экономика, экономическая безопасность, энергия*

Одним из основных столпов концепции национальной безопасности является экономическая безопасность. Экономическая стабильность и устойчивое развитие имеют стратегическое значение для сохранения государственной независимости, обеспечения социальной стабильности и защиты национальных интересов. Экономическая безопасность выступает важнейшим компонентом, обеспечивающим экономические основы национальной безопасности и защищающим экономическую систему государства от внутренних и внешних угроз.

Национальная безопасность Азербайджана не ограничивается военной защитой и дипломатической деятельностью; здесь решающую роль играют устойчивость экономической системы, энергетическая независимость, финансовая стабильность, продовольственная безопасность и уровень социального благосостояния. Нарушение баланса в экономической системе может негативно повлиять на обороноспособность государства, политическую стабильность и социальное единство общества. Поэтому экономическая безопасность является неотъемлемой частью стратегии национальной безопасности.

RİFAH DÖVLƏTİ, SOSIAL SİYASƏT VƏ SOSIAL DAVAMLILIQ KONTEKSTİNDƏ

Yusifova Nərgiz Ədalət qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

nargiz.yusifova@sdu.edu.az

Acar sözlər: *Sosial siyasət, rifah dövləti, sosial davamlılıq, permakrisis, davamlı inkişaf*

Məqalədə sosial davamlılıq anlayışı, rifah dövləti konsepsiyası və onların permakrisis kontekstində rolu araşdırılır. Davamlı inkişafın üç sütunu – ekoloji, iqtisadi və sosial – qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır. Azərbaycan nümunəsində sosial siyasətin əsas istiqamətləri, sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi, məşğulluq imkanlarının artırılması və həssas qrupların müdafiəsi kontekstində təhlil aparılır. Nəticədə sosial davamlılığın gücləndirilməsi üçün bilik və sübuta əsaslanan siyasətlərin hazırlanmasının vacibliyi vurğulanır.

Davamlı inkişaf bir-biri ilə əlaqəli və eyni dərəcədə vacib üç sütuna əsaslanır; ekoloji, iqtisadi və sosial. Sosial sütun sosial ayrı-seçkiliyi azaltmaqla yanaşı, sosial birliyi qorumaq məqsədi ilə bütün əhalinin rifahını təşviq edən çərçivənin qurulmasını nəzərdə tutur. Bizim təhlilimizdə sosial davamlılıq anlayışı məşğulluq və sosial rifah üçün bərabər imkanlar baxımından davamlı inkişaf üçün bütün şəraiti özündə cəmləşdirən cəmiyyətin yaradılması zərurətini ifadə edir. Hal-hazırda, bir sıra Avropa əmək bazarları güclü insayder-kənar divergensiya, iş qütbləşməsi, yüksək əmək bazarında boşluq, xüsusilə də qeyri-müəyyən məşğulluq formalarında yüksək iş yerində yoxsulluq səviyyəsi ilə parçalandığı müddətcə əhəmiyyətli problemlər və disfunksiyalar mövcuddur. Avropada, eləcə də global miqyasda bu problemlərin həlli sosial davamlılığı təmin etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, nəzərə alsaq ki, daimi böhran (birdən çox böhran) Meqa-Trendlərlə yanaşı iqtisadiyyatın strukturuna və əmək bazarına, sənaye əlaqələri sistemlərinə və biznes modellərinə aydın təsir göstərir.

Əhəmiyyətli dövrlərdə həqiqi və faktiki dayanıqlı (həmçinin inklüziv) inkişaf üçün həm siyasətin tərtibi, həm də həyata keçirilməsi baxımından biliyə əsaslanan və sübuta əsaslanan siyasətin hazırlanmasına ehtiyac var.

Şübhəsiz ki, sosial davamlılıq davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas sütunlarından birini təşkil edir, baxmayaraq ki, bu günə qədər ümumi qəbul edilmiş tərif olmadığı üçün məzmun və mənada dəyişikliklərə açıqdır. Hər halda, bu konsepsiya bərabərlik, imkanlar və sosial rifah baxımından davamlı inkişaf üçün bütün şəraiti özündə cəmləşdirən cəmiyyətin yaradılması zərurətindən bəhs edir.

Davamlı inkişafın konseptuallaşdırılmasına sosial davamlılığın daxil edilməsi ilk dəfə Brundtland Hesabatında (WCED, 1987) və BMT-nin Rio hesabatlarında (BMT, 1992) müəyyən edilmişdir ki, burada sosial inkişafın ekoloji, iqtisadi və sosial ölçülərinin sintezi baş verir. Beləliklə, bu üç sahə davamlılıq konsepsiyasının ölçüləri və ya sütunları adlandırıldı. Eyni zamanda, bu sütunlar bir-birindən müstəqil deyil, bir-biri ilə bağlıdır və hər üçünün mövcudluğu davamlılıq konsepsiyasına hərtərəfli məzmun formalaşdırmaq üçün zəruri şərtidir. İstənilən halda, sosial davamlılıq konsepsiyası həm ekoloji məsələlərlə, həm də sosial rifah və birlik məsələləri ilə əlaqədardır, eyni zamanda özəl və dövlət sektorunun bu məqsədlərə nail olunması proseslərinə, yəni bərabər şərtlərlə yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına töhfəsini nəzərə alır.

Davamlı inkişafın əsas determinantlarına dair akademik müzakirələr 1960-cı illərdə başlamışdır, lakin diqqət ilkin olaraq idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdi, sosial və ekoloji sütunlar isə fərqlənməmişdir (UNEP, 2002). Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişaf bir-biri ilə əlaqəli və eyni dərəcədə vacib üç sütuna əsaslanır; ekoloji, iqtisadi və sosial. Ətraf mühit təbii ekosistemin və onun funksiyalarının qorunmasına və hörmət edilməsinə aiddir; iqtisadi, ətraf mühitə hörmətlə yanaşı, azad bazarın fəaliyyətinə mane olmadan sosial ədaləti təmin edən sabit iqtisadi sistemlərin yaradılması ilə bağlıdır; sosial isə sosial ayrı-seçkiliyi azaltmaqla yanaşı, sosial birliyi qorumaq məqsədi ilə bütün əhalinin rifahını təşviq edən çərçivənin qurulmasını nəzərdə tutur. (Ekins, 2000)

Sosial sütun, sosial ayrı-seçkiliyin azaldılması və sosial birliyin qorunması ilə yanaşı, bütün əhalinin rifahını təmin edən institusional çərçivənin qurulmasını nəzərdə tutur. Azərbaycanın sosial siyasəti də məhz bu yanaşmaya uyğun olaraq formalaşmışdır. Son illərdə ölkədə qəbul edilən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində sosial rifah, sosial müdafiə, əhalinin həssas qruplarının dəstəklənməsi, məşğulluğun təşviqi və sosial inklüzivlik əsas istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycanın sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri sosial müdafiə və sığorta sisteminin inkişafıdır. Son illərdə “DOST mərkəzləri” (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi) vasitəsilə vətəndaşlara xidmətlərin əlçatanlığı artırılmış, pensiya və sosial ödənişlərdə şəffaflıq təmin edilmişdir. Bu yanaşma həm sosial davamlılığın, həm də sosial rifah dövlətinin qurulmasının təməl elementlərindən biridir.

Azərbaycanın sosial siyasəti eyni zamanda ekoloji və iqtisadi sütunlarla qarşılıqlı şəkildə işləyir. Məsələn, “yaşıl enerji zonası” elan olunmuş Qarabağ regionunda iş yerlərinin yaradılması, məcburi köçkünlərin sosial integrasiyası və rifahının yaxşılaşdırılması həm ekoloji davamlılıq, həm də sosial davamlılıq məqsədlərinə xidmət edir. Bu proseslər sosial inklüzivliyin, bərabər imkanların və sosial ədalətin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial davamlılıq – uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin sosial bərabərliyi, inklüzivliyi və rifahının qorunub saxlanması deməkdir. Rifah dövləti konsepsiyası isə vətəndaşların sosial müdafiəsini təmin edən dövlət institutlarının fəaliyyətini əhatə edir. Avropa rifah dövləti modellərində (Beveric, Bismarck və qarışıq modellər) sosial müdafiə və bərabər imkanlar əsas prinsip kimi təsbit olunmuşdur. Sosial davamlılıq məhz rifah dövləti çərçivəsində sosial siyasətin həyata keçirilməsi ilə güclənir (Ekins, 2000).

Aşağıdakı cədvəl rifah dövlətinin əsas modellərini və onların sosial davamlılıqla əlaqəsini göstərir:

Model	Xüsusiyyətlər	Sosial davamlılığa təsiri
Beveric modeli	universal sosial təminat, dövlət maliyyələşməsi	bərabər imkanlar və əlçatanlıq güclənir
Bismarck modeli	sosial sığorta prinsipi, əmək haqqı ilə bağlı olan hüquqlar	əmək bazarına integrasiya, lakin qeyri-formallıqda məhdudiyyətlər
Qarışıq model	dövlət və özəl sektorun iştirakı	innovativ sosial siyasət və balanslaşdırılmış rifah yanaşması

Azərbaycanın sosial siyasəti rifah dövlətinin əsas elementlərini özündə birləşdirərək sosial davamlılıq üçün mühüm zəmin yaradır. Sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi, məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi, həssas əhali qruplarının müdafiəsi və inklüziv inkişafın təşviqi dayanıqlı inkişaf strategiyalarının sosial sütununun ölkədə praktik tətbiqinə nümunədir. Bununla belə, əmək bazarında qeyri-formallığın azaldılması, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması və uzunmüddətli rifah dövlətinin qurulması istiqamətində islahatların dərinləşdirilməsinə ehtiyac qalır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (2021). Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.
2. DOST Agentliyi (2022). Rəsmi materiallar.
3. Ekins, P. (2000). *Economic Growth and Environmental Sustainability: The Prospects for Green Growth*. Routledge.
4. UNEP (2002). *Global Environment Outlook 3*. United Nations Environment Programme.
5. WCED (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.
6. United Nations (1992). *Rio Declaration on Environment and Development*.

Summary

In the context of welfare state, social policy and social sustainability

Yusifova N.A.

Keywords: *Social Policy, welfare state, social sustainability, permakrisis, sustainable development*

The article examines the concept of social sustainability, the welfare state, and their role in the context of permakrisis. The three pillars of sustainable development – environmental, economic, and social – complement each other. In the case of Azerbaijan, the main directions of social policy, strengthening the social protection system, expanding employment opportunities, and protecting vulnerable groups are analyzed. The study emphasizes the importance of knowledge-based and evidence-based policies to strengthen social sustainability.

Резюме
Государство всеобщего благосостояния в контексте социальной политики
и социальной устойчивости
Юсифова Н.А.

Ключевые слова: социальная политика, государство всеобщего благосостояния, Социальная устойчивость, пермакризис, устойчивое развитие

В статье рассматриваются понятие социальной устойчивости, концепция государства всеобщего благосостояния и их роль в контексте пермакриза. Три столпа устойчивого развития – экологический, экономический и социальный – взаимодополняют друг друга. На примере Азербайджана анализируются основные направления социальной политики, укрепление системы социальной защиты, расширение возможностей занятости и защита уязвимых групп. В исследовании подчеркивается важность разработок основанных на знаниях и доказательствах политик для укрепления социальной устойчивости.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNNOVATİV İNKİŞAF
STRATEGİYASI

Abbasova-Zeynalova Nuranə Nazim qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir, Azərbaycan
nurana.abbasova@mdu.edu.az

Açar sözlər: modernləşmə, milli iqtisadiyyat, innovasiya, rəqabətqabiliyyətlilik, innovativ inkişaf strategiyası

Məqalədə milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi prosesinin mahiyyəti, məqsədləri və innovativ inkişafın bu prosesdə oynadığı əsas rol araşdırılır. Qloballaşan iqtisadi münasibətlər, rəqabətin artması və texnoloji inqilab şəraitində iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi hər bir ölkənin strateji inkişaf məqsədləri sırasına daxil olmuşdur. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və texnoloji tərəqqi şəraitində iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi dövlətin strateji idarəetmə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyaları kontekstində innovativ inkişafın rolu və gələcək perspektivlər də təhlil olunur.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların inkişafı yalnız resurs potensialı ilə deyil, həm də elmi-texnoloji yeniliklərin tətbiqi və idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyi ilə müəyyən olunur.

Modernləşmə — iqtisadiyyatın strukturunda, texnoloji əsaslarında, idarəetmə və sosial münasibətlər sistemində keyfiyyət dəyişiklikləri yaradan kompleks prosesdir. Bu prosesin əsas istiqaməti innovasiyalara əsaslanan, yüksək əlavə dəyər yaradan və dayanıqlı artım potensialına malik iqtisadi modelin formalaşdırılmasıdır [1].

Milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi dedikdə, iqtisadi sistemin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, texnoloji və institusional əsaslarının yenilənməsi başa düşülür.

Bu prosesin əsas məqsədləri:

- İstehsalın səmərəliliyinin artırılması;
- Rəqabətqabiliyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalı;
- Yeni texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqi;
- İqtisadi strukturun şaxələndirilməsi;
- İqtisadi təhlükəsizliyin və dayanıqlılığın təmin edilməsi.

Modernləşmə yalnız texniki yenilənmə deyil, həm də idarəetmə mədəniyyəti, iqtisadi münasibətlər və sosial institutların yenilənməsi deməkdir. Bu baxımdan modernləşmə iqtisadi sistemin “keyfiyyət təkamülü” kimi çıxış edir.

İnnovativ inkişaf strategiyası milli iqtisadiyyatın modernləşməsində mühüm rol oynayır. Bu strategiyanın əsas məqsədi elmi biliklərin, texnoloji yeniliklərin və yaradıcı ideyaların iqtisadi proseslərə integrasiyasıdır [5].

İnnovativ inkişafın əsas elementləri bunlardır:

- Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin (ETTKİ) stimullaşdırılması;
- Startap və innovasiya ekosistemlərinin yaradılması;
- Rəqəmsal transformasiya və texnoparkların inkişafı;
- İnsan kapitalının gücləndirilməsi;

- İctimai və özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi.

Innovativ inkişaf strategiyası yalnız yeni texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır — o, həm də iqtisadi düşüncə tərzinin dəyişməsinə, risk mədəniyyətinin və yaradıcılıq potensialının artmasını tələb edir [3].

Azərbaycan Respublikası son illərdə modern iqtisadi modelin formalaşdırılması istiqamətində ardıcıl addımlar atır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” sənədində iqtisadiyyatın innovativ əsasda modernləşdirilməsi prioritet istiqamət kimi göstərilmişdir.

Ölkədə həyata keçirilən əsas tədbirlər:

- Neftdən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı;
- Rəqəmsal iqtisadiyyat və elektron idarəetmə sistemlərinin genişləndirilməsi;
- Sənaye parkları, aqroparklar və texnoparkların yaradılması;
- Startap fəaliyyətinin və innovativ sahibkarlığın təşviqi;
- İnsan kapitalının inkişafı üçün təhsil islahatları.

Bu islahatlar nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı tədricən resurs yönümlü modeldən bilik və innovasiya yönümlü modelə doğru transformasiya olunur [4].

İqtisadi modernləşmə birbaşa rəqabətqabiliyyətliklə bağlıdır. Qlobal bazarda üstünlük əldə etmək üçün məhsulların keyfiyyəti, texnoloji səviyyəsi və istehsalın səmərəliliyi həlledici amillərdir.

Innovativ modernləşmə ölkənin:

- iqtisadi dinamikasını sürətləndirir;
- ixrac potensialını artırır;
- məşğulluq strukturunu yeniləyir;
- investisiya cəlb ediciliyini gücləndirir.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat yalnız təbii resurslara deyil, bilik, texnologiya və insan kapitalına əsaslanmalıdır.

Modernləşmənin davamlı olması üçün iqtisadiyyatın dayanıqlı və inklüziv inkişaf modeli formalaşdırılmalıdır. Bu modeldə innovasiyalar, yaşıl texnologiyalar və rəqəmsal həllər əsas hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir [2].

Azərbaycan üçün dayanıqlı modernləşmə strategiyasının əsas komponentləri bunlardır:

- Yaşıl enerji və ekoloji innovasiyalar;
- Regionların bərabər inkişafı;
- Təhsil və elm arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi;
- Gənclərin innovativ fəaliyyətə cəlb olunması;
- Beynəlxalq innovasiya şəbəkələrinə inteqrasiya.

Milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və innovativ inkişaf strategiyası bir-birini tamamlayan iki istiqamətdir. Innovasiya iqtisadi modernləşmənin hərəkətverici qüvvəsi, modernləşmə isə innovasiyaların tətbiqi üçün zəruri mühit yaradır [6].

Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi — resurs asılılığından uzaqlaşaraq, bilik, texnologiya və yaradıcılıq əsasında formalaşan rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadi model qurmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün innovativ idarəetmə, elm-təhsil inteqrasiyası və insan kapitalının inkişafı mühüm şərtlər kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. (2019). “Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində modernləşmə proseslərinin istiqamətləri.” *Mingəçevir Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri*, №4, s. 77–85.
2. Əlizadə, F. (2020). “İqtisadi modernləşmə prosesində innovasiyaların rolu.” *Azərbaycan İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri*, №3, s. 45–56.
3. Həsənov, R. (2018). *Milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri*. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
4. Qasimov, M. (2019). *İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və innovativ inkişafın idarəetmə mexanizmləri*. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı.
5. Məmmədov, Z. (2022). *Rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması problemləri və perspektivləri*. Bakı: ADNA Nəşriyyatı.
6. Rəhimova, L. (2021). “Innovativ inkişaf modeli və onun milli iqtisadiyyatda tətbiq imkanları.” *İqtisadiyyat və idarəetmə elmi jurnalı*, №2, s. 60–70.

Summary
Strategy of modernization and innovative development of the national economy
Abbasova-Zeynalova N.N.

Keywords: *modernization, national economy, innovation, competitiveness, innovative development strategy.*

The article examines the essence and objectives of the modernization process of the national economy, as well as the key role of innovative development in this process. In the context of globalized economic relations, increasing competition, and the technological revolution, economic modernization has become one of the strategic development goals of every country. Under conditions of globalization, digitalization, and technological progress, the modernization of the economy is regarded as a main direction of the state's strategic management policy. The role and future prospects of innovative development are also analyzed in the context of Azerbaijan's socio-economic development strategies.

Резюме
Стратегия модернизации и инновационного развития национальной экономики
Аббасова-Зейналова Нурана Назим

Ключевые слова: *модернизация, национальная экономика, инновации, конкурентоспособность, стратегия инновационного развития.*

В статье исследуется сущность, цели процесса модернизации национальной экономики и ключевая роль инновационного развития в этом процессе. В условиях глоболизирующихся экономических отношений, растущей конкуренции и технологической революции модернизация экономики стала одной из стратегических целей развития каждой страны. В условиях глобализации, цифровизации и технологического прогресса модернизация экономики рассматривается как одно из основных направлений стратегической политики государственного управления. Также анализируется роль инновационного развития и перспективы в контексте социально-экономических стратегий развития Азербайджана.

**QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ İQTİSADİYYATININ YENİ
REALLIQLARI: ÇAĞIRIŞLAR VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**

Abutalıbova Nərmin Elmar qızı
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
abutalibova.nermin@mail.ru

Açar sözlər: *Qloballaşma, milli iqtisadiyyat, inkişaf perspektivləri, çağırışlar, iqtisadi şaxələndirmə*

Məqalədə qloballaşma dövründə Azərbaycan milli iqtisadiyyatının üzləşdiyi yeni reallıqlar, çağırışlar və inkişaf perspektivləri araşdırılır. Qloballaşmanın milli iqtisadiyyata təsiri, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və xarici investisiyaların cəlb edilməsi məsələləri təhlil edilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əsas çağırışlar arasında enerji asılılığının azaldılması, insan kapitalının inkişafı və rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi dayanır. Məqalədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün tövsiyələr irəli sürülür.

Giriş

Qloballaşma müasir dövrün ən mühüm iqtisadi, sosial və siyasi proseslərindən biri kimi çıxış edir. Ticarət sərhədlərinin aradan qalxması, texnologiyaların sürətli yayılması, informasiya axınının asanlaşması və kapital hərəkətinin qloballaşması dünya ölkələrinin iqtisadi sistemlərini bir-birinə daha sıx şəkildə bağlamışdır (Sachs, 2019; Stiglitz, 2017). Bu proses, eyni zamanda, milli iqtisadiyyatların rəqabət mühitində yeni imkanlar əldə etməsinə, lakin bir çox risk və çağırışlarla da qarşılaşmasına səbəb olur. Belə bir mühitdə ölkənin iqtisadi siyasətlərinin çevikliyi, dayanıqlılığı və yeniliklərə açıq olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Rodrik, 2018).

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı da son onilliklərdə qloballaşmanın təsiri ilə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İqtisadiyyatda əsas gəlir mənbəyi olan enerji sektoru ölkənin qlobal bazarlara integrasiyasını sürətləndirmiş, xarici investisiyaların cəlb olunması və beynəlxalq ticarət əlaqələri genişlənməmişdir (World Bank, 2021). Lakin bu proses, eyni zamanda, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və

dayanıqlılığı üçün yeni risklər yaratmışdır. Neft qiymətlərində baş verən qlobal dalğalanmalar və enerji resurslarından yüksək asılılıq, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək üçün struktur islahatlarının aparılmasını zəruri etmişdir (IMF, 2022).

Bununla yanaşı, qloballaşma dövründə Azərbaycanın qarşısında duran əsas problemlərdən biri də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorlarının inkişaf etdirilməsidir. Müasir çağırışlar, o cümlədən rəqəmsal transformasiya, innovasiyaların tətbiqi, insan kapitalının inkişafı və ekoloji davamlılıq məsələləri strateji baxımdan prioritet istiqamətlər kimi çıxış edir (UNDP, 2022; Əliyeva, 2023). Qlobal iqtisadi sistemdə baş verən proseslərə adekvat cavab verə bilmək üçün Azərbaycan iqtisadiyyatında çevik və strateji yanaşmalara ehtiyac vardır.

Məqalənin məqsədi qloballaşma şəraitində Azərbaycan milli iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini və yeni reallıqları təhlil etmək, əsas çağırışları və inkişaf perspektivlərini araşdırmaq, həmçinin milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün əsas prioritetləri müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqat

Qloballaşmanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri

Qloballaşma prosesi Azərbaycan iqtisadiyyatına müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərmişdir. İlk növbədə, ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası xarici ticarət dövrünün artmasına, beynəlxalq maliyyə institutları və investorlara çıxış imkanlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur (World Bank, 2021). Xüsusilə, “Əsrin müqaviləsi” kimi böyük enerji layihələri ölkəyə ciddi valyuta axını təmin etmiş, strateji infrastrukturun inkişafına şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, qlobal bazarlardakı dəyişikliklər və neft qiymətlərinin kəskin dalğalanmaları milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığı üçün əsas risklərdən biri olaraq qalır (IMF, 2022).

Qloballaşmanın digər müsbət təsirlərindən biri də yeni texnologiyaların və idarəetmə modellərinin ölkəyə daxil olmasıdır. Bu, məhsuldarlığın artmasına, istehsal proseslərinin müasirləşməsinə və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə kömək etmişdir (Baldwin, 2016). Lakin, bəzən qlobal bazar şərtləri yerli istehsalçılar üçün çətinliklər yaradır, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün rəqabət mühiti sərtləşir.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və texnoloji yeniliklər

Azərbaycan hökuməti son illərdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Neft sektorundan asılılığın azaldılması, kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, nəqliyyat-logistika və digər qeyri-neft sektorlarının inkişafı üçün dövlət proqramları qəbul edilmişdir (Əliyeva, 2023; Qasımov, 2020). “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində də iqtisadi şaxələndirmə və rəqabətqabiliyyətli istehsal əsas hədəflər kimi göstərilmişdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və texnoloji yeniliklərin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə startap ekosisteminin formalaşdırılması, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi, rəqəmsal bankçılıq və elektron ticarət kimi sahələrdə önəmli nailiyyətlər əldə edilmişdir (UNDP, 2022). Bu sahədə xarici təcrübənin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması milli iqtisadiyyatın beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

İnsan kapitalı və əmək bazarı

Qloballaşmanın ən mühüm təsirlərindən biri də insan kapitalının inkişafı və əmək bazarının transformasiyası ilə bağlıdır. Qlobal əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığı, təhsil sisteminin modernləşdirilməsi və peşə təliminin gücləndirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir (Mammadova, 2021). Azərbaycan təhsil sistemində beynəlxalq proqramlara inteqrasiya, ikili diplom layihələri, xaricdə təhsil imkanlarının artırılması və innovativ yanaşmaların tətbiqi insan kapitalının keyfiyyətini artırmağa yönəlib.

Lakin, əmək bazarında qeyri-formal məşğulluq, bəzi sahələrdə ixtisaslı kadr çatışmazlığı və gənclərin işsizlik səviyyəsinin nisbətən yüksək olması problemlər olaraq qalır. Rəqəmsal bacarıqların və yeni texnologiyalara uyğunlaşma qabiliyyətinin artırılması yaxın dövr üçün əsas prioritetlərdən olmalıdır (Vəliyev, 2021).

Çağırışlar və inkişaf perspektivləri

Azərbaycan milli iqtisadiyyatı üçün əsas çağırışlar aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

- Enerji sektorundan yüksək asılılıq, neftin qiymət volatilliyindən irəli gələn risklər;
- Qeyri-neft sektorlarının inkişaf tempinin istənilən səviyyədə olmaması;
- İqtisadiyyatın innovasiya və texnologiya əsaslı inkişafına ehtiyac;
- Əmək bazarında struktur problemlər və insan kapitalının effektiv istifadəsi;
- Xarici investisiyaların cəlb edilməsində rəqabət və regional risklər.

Bütün bu çağırışların həlli üçün dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı, islahatların davam etdirilməsi və institusional inkişaf əsas şərtlər kimi çıxış edir. Gələcək inkişaf perspektivləri sırasında rəqəmsallaşma,

yaşıl iqtisadiyyat, ekoloji dayanıqlılıq və qlobal dəyər zəncirlərində Azərbaycanın rolunun artırılması ön plana çıxır (Hasanov, 2022; UNDP, 2022). Strateji baxımdan, ölkənin iqtisadi modelinin daha çevik, innovativ və rəqabətqabiliyyətli olması davamlı inkişafı təmin edəcəkdir.

Nəticə

Qloballaşma dövründə Azərbaycan milli iqtisadiyyatı üçün yaranan yeni reallıqlar ölkənin iqtisadi siyasətinin daim yenilənməsini və çağırışlara çevik reaksiya verilməsini zəruri edir. Azərbaycan iqtisadiyyatı son otuz ildə qlobal iqtisadi sistemə integrasiya edərək mühüm nailiyyətlər qazanmış, xüsusilə neft və qaz sektorunda əldə olunan uğurlar ölkənin makroiqtisadi sabitliyini və sosial rifahını təmin etmişdir. Lakin qloballaşmanın gətirdiyi imkanlarla yanaşı, risk və təhdidlər də mövcuddur. Bu risklər əsasən enerji sektorundan asılılığın yüksək olması, qlobal bazarlardakı dəyişikliklərin milli iqtisadiyyata təsiri və qeyri-neft sektorlarının inkişaf tempinin kifayət qədər olmaması ilə bağlıdır.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün əsas prioritetlər iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, innovasiyaların və yeni texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi, insan kapitalının inkişafı və əmək bazarının müasirləşdirilməsidir. Qeyri-neft sektorlarının – xüsusilə kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları və logistika sahələrinin inkişafı üçün dövlətin qəbul etdiyi proqramlar və investisiya təşviqləri müsbət nəticələr verməkdədir. Bu istiqamətdə institusional islahatlar, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlığın dəstəklənməsi xüsusi rol oynayır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, rəqəmsallaşma və yaşıl iqtisadiyyat sahəsində atılan addımlar ölkənin qlobal rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün vacibdir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi, startap ekosisteminin təşviqi və ekoloji davamlılıq tədbirlərinin gücləndirilməsi gələcək inkişaf üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının qloballaşma şəraitində uğurlu inkişafı üçün aşağıdakı əsas istiqamətlər ön plana çıxır:

- Qeyri-neft sektorlarının prioritetləşdirilməsi və ixrac potensialının artırılması;
- Innovasiya və texnologiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiqi;
- İnsan kapitalına investisiyaların və təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi;
- Rəqəmsal və yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi;
- Qlobal risklərə qarşı dayanıqlılığın gücləndirilməsi və çevik iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi.

Beləliklə, Azərbaycan üçün əsas vəzifə qlobal iqtisadi proseslərə uyğunlaşa bilən, çevik və dayanıqlı milli iqtisadiyyat modelinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı effektiv əməkdaşlığın gücləndirilməsi, institusional və struktur islahatların davam etdirilməsi, innovasiya və rəqabət qabiliyyətinin artırılması ölkənin uzunmüddətli iqtisadi rifahına zəmin yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, N. (2022). Qloballaşmanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Əliyeva, S. (2023). İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı. İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı, 12(1), 45-59.
3. Hasanov, F. (2022). Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni çağırışları. Bakı: Qanun.
4. Mammadova, A. (2021). İnsan kapitalının inkişafı və əmək bazarı. Bakı: Təhsil.
5. Qasimov, R. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri. Azərbaycan İqtisadiyyatı, 8(3), 67-81.
6. Quliyev, T. (2019). Qlobal bazarlarda Azərbaycan məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyi. İqtisadi Forum, 6(2), 23-35.
7. Rahimov, E. (2020). Qlobal risklər və milli iqtisadiyyat. Bakı: Azərnəşr.
8. Vəliyev, M. (2021). Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiya potensialı. Bakı: Elm.
9. World Bank. (2021). Azerbaijan Economic Report. <https://www.worldbank.org/>
10. IMF. (2022). Republic of Azerbaijan: Selected Issues. <https://www.imf.org/>
11. Sachs, J. D. (2019). Globalization and Its Discontents. New York: W.W. Norton & Company.
12. UNDP. (2022). Digital Transformation in Azerbaijan. <https://www.undp.org/>
13. Stiglitz, J. E. (2017). Globalization and Its Discontents Revisited. New York: W.W. Norton & Company.
14. Rodrik, D. (2018). Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy. Princeton: Princeton University Press.
15. Baldwin, R. (2016). The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization. Cambridge: Belknap Press.

Summary
**New realities of the national economy of Azerbaijan in the era of globalization:
challenges and development prospects**
Abutalibova N.E.

Keywords: *Globalization, national economy, development perspectives, challenges, economic diversification*

The article examines the new realities, challenges, and development perspectives faced by Azerbaijan's national economy during the era of globalization. The impact of globalization on the national economy, economic diversification, the application of new technologies, and the attraction of foreign investments are analyzed. The study reveals that the main challenges for Azerbaijan's economy include reducing energy dependency, developing human capital, and accelerating digital transformation. The article offers recommendations for the sustainable development of the national economy.

Резюме
**Новые реалии национальной экономики Азербайджана в эпоху глобализации:
вызовы и перспективы развития**
Абуталыбова Н.Э.

Ключевые слова: *Глобализация, национальная экономика, перспективы развития, вызовы, экономическая диверсификация*

В статье исследуются новые реалии, вызовы и перспективы развития национальной экономики Азербайджана в эпоху глобализации. Проанализированы влияние глобализации на национальную экономику, экономическая диверсификация, внедрение новых технологий и привлечение иностранных инвестиций. В результате исследования установлено, что основными вызовами для экономики Азербайджана являются снижение энергетической зависимости, развитие человеческого капитала и ускорение цифровой трансформации. В статье даются рекомендации по обеспечению устойчивого развития национальной экономики.

YAŞIL İQTİSADİYYATDA DAYANIQLI İNKİŞAF

Ağamalıyeva Aydan Qəhrəman qızı
Albalyeva Şenay Bəxtiyar qızı
Məmmədova Şəlalə Abuzər qızı
Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti Başçısının tabeliyində
Dendrologiya bağı Publik hüquqi şəxs, Bakı, Azərbaycan
aydan_rasulova@list.ru

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, ekoloji balans, bərpa olunan enerji, resurs səmərəliliyi*

Bu məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın mahiyyəti, onun dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsi və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin iqtisadi, sosial və ekoloji əhəmiyyəti araşdırılır. Məqalə göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsində əsas mexanizmlərdən biridir və müasir dünyada ekoloji sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın bu istiqamətdəki milli siyasəti və strateji təşəbbüsləri də təhlil olunur.

Giriş

XXI əsrdə qlobal iqtisadi inkişaf ilə yanaşı, ətraf mühitin çirklənməsi, iqlim dəyişikliyi və təbii resursların tükənməsi kimi problemlər dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzindədir. Bu səbəbdən iqtisadi artımın ekoloji təhlükəsizliklə uzlaşdırılması vacib məsələ kimi meydana çıxmışdır. Bu kontekstdə yaşıl iqtisadiyyat anlayışı iqtisadi siyasətin yeni istiqaməti kimi formalaşmış, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmağın əsas vasitəsi kimi qəbul edilmişdir (United Nations Environment Programme [4]).

Yaşıl iqtisadiyyat anlayışı və prinsipləri

Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi artımı ətraf mühitə zərər vermədən, resurslardan səmərəli istifadə etməklə və sosial rifahı artırmaqla təmin edən bir modeldir. BMT-nin Ətraf Mühit Proqramına görə, yaşıl iqtisadiyyat

“insan rifahını və sosial bərabərliyi artıran, eyni zamanda ekoloji riskləri və resurs qıtlığını azaldan iqtisadiyyatı” ifadə edir [4]

Əsas prinsipləri:

- Resurs səmərəliliyi və tullantısız istehsal;
- Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı;
- Yaşıl texnologiyaların tətbiqi;
- Ekosistem xidmətlərinin qorunması;
- Sosial ədalət və inklüziv iqtisadi artım.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası

Dayanıqlı inkişaf anlayışı ilk dəfə 1987-ci ildə Brundtland Hesabatında elmi şəkildə ifadə edilmişdir. Hesabatda qeyd olunur ki, dayanıqlı inkişaf “indiki nəsillərin tələbatlarını ödəyərək gələcək nəsillərin tələbatlarını ödəmək imkanlarını məhdudlaşdırmayan inkişafdır” (World Commission on Environment and Development [5]).

Dayanıqlı inkişafın üç əsas istiqaməti vardır:

1. İqtisadi dayanıqlıq – davamlı iqtisadi artım və resurs səmərəliliyi;
2. Sosial dayanıqlıq – sosial ədalət və rifahın təmin edilməsi;
3. Ekoloji dayanıqlıq – təbii resursların və ekosistemlərin qorunması.

Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişafın əlaqəsi

Yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsi üçün praktik vasitədir. Dayanıqlı inkişaf strateji məqsəddirsə, yaşıl iqtisadiyyat bu məqsədə çatmaq üçün tətbiqi mexanizmləri özündə cəmləşdirir [3].

Əsas əlaqə sahələri:

- İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və karbon emissiyalarının azaldılması;
- Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı;
- Ekoloji təmiz istehsal və istehlak modelləri;
- Yaşıl iş yerlərinin yaradılması;
- Biomüxtəlifliyin qorunması.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişaf prinsipləri dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. “Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər” sənədində “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” məqsədi xüsusi prioritet kimi müəyyən edilmişdir [1].

Hazırda həyata keçirilən əsas təşəbbüslər:

- Xızı-Abşeron və Qaradağ külək elektrik stansiyaları, Naxçıvanda günəş enerjisi layihələri;
- “Ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları;
- Tullantıların idarə olunması və təkrar emal sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Yaşıl nəqliyyat və ekoloji təmiz ictimai infrastrukturun inkişafı [2].

Nəticə

Yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın reallaşdırılmasında əsas mexanizmdir. İqtisadi artım yalnız maliyyə göstəriciləri ilə deyil, həm də sosial və ekoloji meyarlarla qiymətləndirilməlidir. Azərbaycanın “yaşıl artım” siyasəti bu istiqamətdə mühüm addımların atılmasına imkan yaradır. Gələcəkdə yaşıl texnologiyaların tətbiqi, ekoloji təhsilin genişləndirilməsi və dövlət-özəl tərəfdaşlığının gücləndirilməsi dayanıqlı inkişafın sürətləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). *Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər*. Bakı: Prezident Administrasiyası.
2. Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Ətraf mühit və dayanıqlı inkişaf göstəriciləri*. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.
3. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2023). *Green Growth Indicators 2023*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/green-growth-2023-en>
4. United Nations Environment Programme (UNEP). (2011). *Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication*. Nairobi: UNEP.
5. World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). *Our common future*. Oxford: Oxford University Press.

Summary
Sustainable development in a Green economy
Agamaliyeva A.G., Albaliyeva Ş.B., Mammadova Sh.A.

Keywords: *green economy, sustainable development, ecological balance, renewable energy, resource efficiency*

The article explores the essence of the green economy, its relationship with sustainable development, and the economic, social, and environmental significance of related measures. It emphasizes that the green economy is one of the main mechanisms for achieving sustainable development and plays a crucial role in ensuring ecological stability. The article also analyzes Azerbaijan's national policies and strategic initiatives in this field.

Özet
Yeşil ekonomide sürdürülebilir kalkınma
Agamaliyeva A.G., Albaliyeva Ş.B., Memmedova Ş.A.

Anahtar kelimeler: *yeşil ekonomi, sürdürülebilir kalkınma, ekolojik denge, yenilenebilir enerji, kaynak verimliliği*

Makale, yeşil ekonominin özü, sürdürülebilir kalkınma ile ilişkisi ve bu alandaki uygulamaların ekonomik, sosyal ve çevresel önemini inceler. Yeşil ekonominin sürdürülebilir kalkınmanın temel mekanizmalarından biri olduğu ve ekolojik istikrarın sağlanmasında önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Makalede ayrıca Azerbaycan'ın bu alandaki ulusal politikaları ve stratejik girişimleri analiz edilmektedir.

Резюме
Устойчивое развитие в Зеленой экономике
Агамалиева А.Г., Альбалиева Ш.Б., Мамедова Ш.А.

Ключевые слова: *зеленая экономика, устойчивое развитие, экологический баланс, возобновляемая энергия, эффективность использования ресурсов*

В статье рассматривается сущность «зеленой экономики», её связь с концепцией устойчивого развития, а также экономическое, социальное и экологическое значение соответствующих мер. Подчеркивается, что зеленая экономика является одним из основных механизмов реализации устойчивого развития и играет важную роль в обеспечении экологической стабильности. Также анализируются национальная политика и стратегические инициативы Азербайджана в данной сфере.

**AZƏRBAYCANIN REGIONAL İQTİSADİ MODELİNDƏ NAXÇIVANIN ROLU: QLOBAL
ÇAĞIRIŞLAR VƏ YENİ İMKANLAR**

Həsənov Samir Əkbər oğlu
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
samirhasanov3716@gmail.com

Açar sözlər: *Regional iqtisadiyyat, qloballaşma, inkişaf, çağırışlar*

Məqalədə Azərbaycanın regional iqtisadi modelində Naxçıvan Muxtar Respublikasının rolu, qloballaşma dövründə qarşıya çıxan çağırışlar və yeni inkişaf imkanları təhlil edilmişdir. Araşdırmada Naxçıvanın iqtisadi potensialı, coğrafi mövqeyi və regionda tətbiq olunan dövlət siyasətinin nəticələri dəyərləndirilmiş, qlobal iqtisadi trendlər fonunda muxtar respublikanın inkişaf perspektivləri və regional liderlik imkanları vurğulanmışdır. Öldə olunan nəticələr göstərir ki, Naxçıvanın innovativ yanaşmalar və dövlət dəstəyi sayəsində dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək potensialı yüksəkdir.

Giriş

Son onilliklərdə qloballaşma prosesi dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyalarında mühüm rol oynamışdır. Qloballaşma, iqtisadi sərhədlərin aradan qalxması, texnologiyaların sürətli yayılması və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. Bu proses ölkə iqtisadiyyatlarını yeni imkanlarla yanaşı, ciddi çağırışlarla da üz-üzə qoyur (Guliyev, 2022). Xüsusilə

regional iqtisadi inkişaf məsələləri global trendlər fonunda daha aktual olmuş, regionların potensialından səmərəli istifadə edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilmişdir (Mammadov, 2021).

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın davamlılığı və balanslı bölgü əsasında təmin edilməsi məqsədilə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları həyata keçirilir. Bu proqramlar çərçivəsində hər bir regionun spesifik xüsusiyyətləri, potensial imkanları və mövcud problemləri nəzərə alınır (Əliyeva, 2019). Xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın regional iqtisadi modelində özünəməxsus yeri və rolu ilə seçilir. Naxçıvanın geostrateji mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri, inkişaf etmiş infrastruktur imkanları və dövlət tərəfindən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində əldə etdiyi iqtisadi uğurlar regionun ümumi inkişaf dinamikasında əhəmiyyətli rol oynayır (Aliyev, 2020).

Lakin qloballaşma şəraitində Naxçıvan Muxtar Respublikası bir sıra xüsusi çağırışlarla da qarşılaşır. Regionun blokada vəziyyətində olması, xarici bazarlara çıxış imkanlarının məhdudluğu və regional əməkdaşlıqda üzləşdiyi çətinliklər iqtisadi inkişaf tempini müəyyən qədər ləngidə bilər (Hüseynova, 2020). Bununla yanaşı, qloballaşmanın gətirdiyi yeni texnoloji imkanlar, beynəlxalq maliyyə və investisiya axınları, innovasiya və rəqəmsallaşma Naxçıvan üçün yeni inkişaf perspektivləri açır (UNDP, 2021).

Bu məqalədə məqsəd Azərbaycanın regional iqtisadi modelində Naxçıvanın rolunu qloballaşma kontekstində qiymətləndirmək, regionun unikal iqtisadi potensialını, qarşılaşdığı əsas çağırışları və inkişaf üçün yaranan yeni imkanları elmi əsaslarla təhlil etməkdir. Mövzu üzrə aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın dayanıqlı inkişafı üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi, yerli və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və dövlət dəstəyinin davamlılığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının regional iqtisadi inkişafdakı rolu və gələcək perspektivləri müasir elmi-nəzəri və praktiki yanaşmalar fonunda araşdırılır.

Tədqiqat

Naxçıvanın Regional İqtisadi Potensialı

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın mühüm iqtisadi-sosial regionlarından biri kimi özünəməxsus inkişaf modelinə malikdir. Regionun iqtisadi potensialını formalaşdıran əsas amillər onun coğrafi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli iqlim şəraiti və dövlət tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanmasıdır (Aliyev, 2020). Naxçıvanın iqtisadi strukturunda kənd təsərrüfatı, xüsusilə də üzümçülük, meyvəçilik, heyvandarlıq və tərəvəzçilik əsas yer tutur. Son illərdə aqrar sektorun modernləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın və ixrac potensialının artmasına səbəb olmuşdur (Əliyeva, 2019).

Sənaye sahəsində də bir sıra müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur. Qida, tikinti materialları, yüngül sənaye məhsullarının istehsalı və emalı üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələr regionun daxili tələbatını ödəməklə yanaşı, ixrac yönümlü məhsullar istehsal edirlər (Dövlət Statistika Komitəsi, 2023). Xüsusilə dövlət investisiya proqramlarının və sahibkarlığın inkişafına dair tədbirlərin həyata keçirilməsi regionun iqtisadi mühitinin liberallaşdırılmasına və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur (İsmayilov, 2021).

Turizm də Naxçıvanda inkişaf edən sahələrdəndir. Tarixi abidələr, təbii landşaftlar və sağlamlıq turizmi üçün əlverişli şərait regionun turist axınına açıq olmasını təmin edir. Son illərdə turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi, yeni mehmanxanaların, istirahət və müalicə-sağlamlıq komplekslərinin tikilməsi bu sahənin iqtisadi artımında önəmli rol oynayır (Karimov, 2021).

Qloballaşma və Yeni Çağırışlar

Qloballaşma şəraitində Naxçıvanın iqtisadi inkişafı bir sıra yeni çağırışlar və risklərlə üzləşir. İlk növbədə, regionun coğrafi izolyasiyası və blokada şəraiti xarici bazarlara çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır və iqtisadi münasibətlərin şaxələndirilməsini əngəlləyir (Hüseynova, 2020). Bu səbəbdən Naxçıvanın həm daxili, həm də xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üçün alternativ yolların axtarılması və yeni logistik həllərin tətbiqi vacibdir (World Bank, 2022).

Bununla yanaşı, qloballaşmanın gətirdiyi rəqabət mühiti, texnologiyaların sürətlə dəyişməsi və beynəlxalq ticarət qaydalarının dinamikası region üçün həm risk, həm də əlavə imkanlar yaradır. Müasir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, e-ticarət platformalarının genişlənməsi, innovativ həllərin tətbiqi Naxçıvan üçün yeni bazar imkanları açır (UNDP, 2021). Eyni zamanda, insan kapitalının inkişafı, peşə təhsilinin gücləndirilməsi və innovasiya ekosisteminin yaradılması regionun global iqtisadiyyata inteqrasiyasını sürətləndirə bilər (Guliyev, 2022).

Dövlətin dəstəyi ilə həyata keçirilən islahatlar, xüsusilə kənd təsərrüfatında və sənaye sahəsində tətbiq olunan stimullaşdırıcı tədbirlər, yerli sahibkarların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir (Mammadov, 2021). Naxçıvanın ekologiya baxımından təmiz bölgə olması, alternativ enerji mənbələrinin inkişafı və yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi də qloballaşmanın diktə etdiyi prioritetlər sırasındadır (Zeynalov, 2021).

Yeni İmkanlar və Regional Liderlik

Qloballaşma fonunda Naxçıvan üçün yeni iqtisadi imkanlar yaranır. Bunlar arasında innovasiya və texnoloji yeniliklərin təşviqi, startap ekosisteminin inkişafı, beynəlxalq sərgilərdə iştirak və yerli məhsulların xarici bazarlara çıxarılması mühüm yer tutur (Smith, 2019). Dövlət proqramları çərçivəsində regionda aqrar və sənaye parklarının yaradılması, sahibkarlığın dəstəklənməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarının asanlaşdırılması iqtisadi fəallığın artmasına səbəb olur (Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Bununla yanaşı, regionun turizm potensialından səmərəli istifadə, tarixi və mədəni irsin qorunması, ekoturizmin inkişafı gələcəkdə Naxçıvanın regional liderliyini möhkəmləndirə bilər (Karimov, 2021). Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və innovativ yanaşmaların reallaşdırılması yerli biznesin effektivliyini artırır və yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan verir (Zhang, 2020).

Naxçıvanın regional iqtisadi modelinə integrasiya edən bu proseslər, bir tərəfdən mövcud çağırışların həllinə, digər tərəfdən isə yeni imkanlardan maksimum istifadə edərək dayanıqlı iqtisadi inkişafına zəmin yaradır. Bu baxımdan regionun sosial-iqtisadi inkişafına dair strateji planların hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir (Yusifov, 2018).

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın regional iqtisadi modelində xüsusi yer tutur. Qloballaşma şəraitində ortaya çıxan çağırışlar region üçün eyni zamanda yeni imkanlar yaradır. Dövlət dəstəyi, innovativ yanaşmalar və strateji planlaşdırma Naxçıvanın dayanıqlı inkişafını təmin edə bilər. Gələcəkdə regionun qlobal iqtisadiyyata daha fəal integrasiyası üçün yerli və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, A. (2020). *Naxçıvanın iqtisadi inkişaf strategiyaları*. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Əliyeva, S. (2019). Naxçıvanda dövlət proqramlarının icrası və iqtisadi inkişaf. *Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı*, 3(28), 45-58.
3. Guliyev, F. (2022). Qloballaşma və regional iqtisadiyyat: Azərbaycan nümunəsi. *Regional İqtisadi Araşdırmalar*, 10(2), 19-31.
4. Huseynova, L. (2020). Naxçıvanın blokada şəraitində iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri. *İqtisadiyyat və Siyasət*, 15(1), 63-75.
5. İsmayilov, T. (2021). Naxçıvanda ixrac potensialının artırılması istiqamətləri. *Azərbaycan Tədqiqatları*, 5(4), 78-88.
6. Karimov, V. (2021). Rəqəmsal transformasiya və regional inkişaf: Naxçıvan təcrübəsi. *Elektron İqtisadiyyat*, 2(9), 102-114.
7. Mammadov, E. (2021). Azərbaycan regionlarının iqtisadi inkişafı və Naxçıvanın rolu. *Milli İqtisadiyyat*, 11(3), 24-36.
8. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2023). *Statistical Yearbook of Nakhchivan*. Bakı: SSC Press.
9. Smith, J. (2019). Sustainable regional development in the South Caucasus. *International Journal of Economic Studies*, 12(1), 89-101.
10. United Nations Development Programme (UNDP). (2021). *Regional Development in Azerbaijan: Challenges and Opportunities*. Bakı: UNDP.
11. World Bank. (2022). *Azerbaijan Economic Report 2022*. Washington, DC: World Bank Group.
12. Yusifov, R. (2018). İqtisadiyyatın diversifikasiyasında regionların rolu. *İqtisadi İnkişaf*, 7(2), 55-67.
13. Zeynalov, M. (2021). Qlobal çağırışlar fonunda Azərbaycan regionlarının inkişafı. *Qafqaz Araşdırmaları*, 14(2), 39-50.
14. Zhang, Y. (2020). Regional economic integration and global challenges. *Journal of Global Economics*, 8(3), 201-215.

Summary

The role of Nakhchivan in Azerbaijan's regional economic model: global challenges and new opportunities

Hasanov S.A.

Keywords: *Regional economy, globalization, development, challenges*

The article analyzes the role of the Nakhchivan Autonomous Republic in Azerbaijan's regional economic model, the challenges emerging in the globalization era, and new development opportunities. The research evaluates the economic potential of Nakhchivan, its geographical position, and the outcomes of

state policies implemented in the region. The development prospects and opportunities for regional leadership of the autonomous republic are highlighted against the backdrop of global economic trends. The findings indicate that, thanks to innovative approaches and state support, Nakhchivan has a high potential to ensure sustainable economic growth.

Резюме

Роль Нахчывана в региональной экономической модели Азербайджана: глобальные вызовы и новые возможности

Гасанов С.А.

Ключевые слова: Региональная экономика, глобализация, развитие, вызовы

В статье проанализирована роль Нахичеванской Автономной Республики в региональной экономической модели Азербайджана, вызовы эпохи глобализации и новые возможности для развития. В исследовании оценены экономический потенциал Нахичевана, его географическое положение и результаты государственной политики, реализуемой в регионе. На фоне глобальных экономических тенденций выделены перспективы развития и возможности регионального лидерства автономной республики. Полученные результаты показывают, что благодаря инновационным подходам и государственной поддержке у Нахичевана высокий потенциал для обеспечения устойчивого экономического развития.

MÜASİR DÖVRDƏ QLOBALLAŞMANIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ, TÖRƏTDİYİ PROBLEMLƏR VƏ HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Həsənova Mehriban Cabir qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

mehriban_adau@mail.ru

Açar sözlər: qloballaşma prosesinin dərinləşməsi, kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətlər sistemi, bazar iqtisadiyyatının tələblərinin sərtləşməsi, qlobal istiləşmə (yaxud iqlim dəyişikliyi), qloballaşmanın idarə edilməsi

Qloballaşma prosesi, ölkələr arasında əməkdaşlığın, texnoloji transferin və sərmayələrin artmasına səbəb olmuşdur. Qloballaşma müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin və texnologiyanın inkişafında aparıcı rol oynayan əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu anlayış, dünya ölkələri arasında sərhədlərin iqtisadi, informasiya və sosial baxımdan nisbi olaraq zəifləməsi və qarşılıqlı asılılığın artması ilə xarakterizə olunur. Əgər XXI əsrdə bu fenomen siyasi, texnoloji və mədəni sahələri də əhatə edərək çoxölçülü və kompleks bir forma almışdır.

Son onilliklərdə dünyamızın siması sürətlə dəyişir. Texnologiyanın inkişafı, informasiya axınının sürətlənməsi və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində ölkələr arasında sərhədlər getdikcə daha çox açılır. Bu prosesi alimlər və mütəxəssislər qloballaşma adlandırırlar. Qloballaşma dünya ölkələrinin bir-biri ilə daha sıx əlaqə qurduğu və bir növ “bütünlükdə bir dünya” ideyasını formalaşdırdığı bir prosesdir.

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatına və onun sahə strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın mühüm vəstarteji əhəmiyyətli sahəsi olan kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkənin milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir.

Kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətlər sistemi bütövlükdə ölkəni iqtisadi sistemin tipindən və xarakterindən bilavasitə asılı olur. Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı liberal iqtisadi münasibətlər sisteminin klassik qanunauyğunluqlarına tabe olsa da, bütün bunlar sahənin maraqlarına və o cümlədən kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalçıların geniş təkrar istehsal rejimində fəaliyyət göstərməsinə yetərinə imkan vermir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatında bazar özünü tənzimləmə mexanizminin doğurduğu neqativ təzahürlərin aradan qaldırılması məqsədilə iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə, qabaqçılıq tədbirlərin həyata keçirilməsinə ciddi ehtiyac duyulur.[1]

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bazar təsərrüfatçılıq sisteminə keçidlə bağlı həyata keçirilən islahatların ilkin mərhələlərində kənd təsərrüfatında dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələri tamamilə liberallaşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinin inkişafı istiqamətində qəbul edilən qanunvericilik aktlarında mülkiyyətin özəlləşdirilməsi ön plana çəkilmiş, azad rəqabətə əsaslanan bazar mühiti formalaşdırılmışdır. Təbii ki, bütün bunlar kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaratmış, bundan əlavə yerli əmtəə istehsalçıların iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi

reallaşdırılmışdır.

Qloballaşma bir neçə sahədə özünü göstərir:

1. İqtisadi qloballaşma – ölkələr arasında sərbəst ticarətin və sərmayənin artması ilə müşahidə olunur. Məsələn, bir ölkədə istehsal olunan məhsullar dünyanın istənilən nöqtəsində satıla bilər.

2. Texnoloji qloballaşma – internet və digər rəqəmsal texnologiyaların dünya miqyasında yayılması ilə bağlıdır.

Qloballaşma prosesinin digər sahələrdə olduğu kimi həm müsbət və həm də mənfi tərəfləri mövcuddur. Müsbət tərəfləri aşağıda qeyd edirəm:

Bu müsbət tərəflər qloballaşma prosesinin həyata keçirilməsində bir sıra üstünlükləri vardır:

- İnformasiyanın və texnologiyanın sürətli yayılması;
- İqtisadi inkişafa və rəqabətə şərait yaratması.

Qeyd edildiyi kimi qloballaşmanın müsbət tərəfləri ilk növbədə şirkət və firmanın inkişafına bir başa təsir edir. Bu üstün tərəflərin şirkət və firmaya tətbiqi nəticəsində zəruri informasiyanın toplanmasını, nəql edilərək, ötürülməsini tələb edir ki, bunun nəticəsində də bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən texnologiyanın tətbiqinə və sürətli yayılmasına şərait yaratmış olur. Qloballaşmanın şirkət və firmaya tətbiqi nəticəsində digər bir müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, iqtisadi inkişafa önəm verərək, səmərəliliyin artırılmasına, mənfəətin maksimuma çatdırılmasına və işçilər arasında bazar iqtisadiyyatının tələbləri əsasında sağlam rəqabət aparmasına şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

İndi isə qloballaşma prosesinin mənfi təsirləri haqqında məlumat vermək istəyirəm. Bu tərəfləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- İqtisadi bərabərsizlik və zəif ölkələrin güclü ölkələrdən asılı vəziyyətə düşməsi;
- Ətraf mühitin çirklənməsi və təbiətə mənfi təsirlər.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinin sərtləşməsi nəticəsində ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafının zəifləməsinə, tənəzzül etməsinə, iqtisadi bərabərsizliyin yaranmasına gətirib çıxarır ki, məhz bu da ölkələrin güclü ölkələrdən asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Başqa mənfi tərəfi ekoloji tarzlığın pozulması və ətraf mühitin çirklənməsidir ki, bu da məhz global istiləşmə yaranmasına səbəb olur. [2]

Global istiləşmə (yaxud iqlim dəyişikliyi) – Yer planetinin orta temperaturunun uzunmüddətli artması prosesidir. Bu hadisə əsasən insan fəaliyyəti nəticəsində atmosferdə istixana qazlarının (məsələn, karbon qazı - CO₂, metan - CH₄, azot oksidləri - N₂O) çoxalması ilə bağlıdır.

Global istiləşmənin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Fosil yanacaqların yandırılması: Kömür, neft və qazın enerji istehsalında istifadəsi atmosferə çoxlu CO₂ buraxır.

2. Meşələrin qırılması: Ağaclar karbon qazını udur; meşələrin məhv edilməsi bu təbii balansı pozur.

3. Sənaye və kənd təsərrüfatı fəaliyyəti: Fabriklər, kimyəvi istehsal, maldarlıq və gübrələrin istifadəsi istixana qazlarını artırır.

4. Nəqliyyat vasitələri: Avtomobillər, təyyarələr və gəmilər yanacaq yandıraraq CO₂ və digər zərərli qazlar buraxır.

Göründüyü kimi global istiləşmə məhz sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat vasitələrindən düzgün istifadə edilmədiyi zamanı yaranır. Həmçinin burda insan amilinin də rolu qeyd edildiyi kimi danılmazdır. Meşələrin qırılması, yaşıllıqların məhv edilməsi nəticəsində oksigen azalaraq global istiləşməyə səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün Azərbaycanın birinci xanımı, Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-Prezidenti tərəfindən hər il aprel ayında hərəyə bir ağac əkək aksiyası keçirilir. Bu da global istiləşmənin qarşısını müəyyən qədər də almağa kömək edir.

Ölkəmizdə qloballaşmaya səbəb olan amilləri qeyd edirəm:

- Azərbaycan da qloballaşma prosesinə fəal şəkildə qoşulması;
- İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, xarici investisiyaların cəlb olunması və beynəlxalq layihələrdə iştirakı ölkəmizi bu prosesin bir hissəsinə çevirməsi;

Azərbaycanda qloballaşmanın vəziyyəti haqqında məlumat vermək istəyirəm:

- Azərbaycan iqlim dəyişikliyinə qarşı həssas ölkələr sırasındadır. İnternet saytından alınan informasiyaya əsasən Azərbaycan dəyişmələrinin təsirlərini hiss edən həssas ölkələrdəndir. Məsələn, ölkədə su ehtiyatlarının azalması, meşələrin seyrəlməsi və biyomüxtəlifliyin azalması müşahidə olunur. Su resurslarının azalması ciddi problemdir. Məlumatla görə, həm ölkədə həm də çayların Azərbaycana keçdiyi bölgələrdə yağıntı səviyyəsinin azalması su çatışmazlığına səbəb olur ki, bu da suvarma, içmə suyu və sənaye üçün su problemi yarana bilər.

- Kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının və təhlükəsizliyinin azalması – artan temperatur və azalan yağıntılar məhsul istehsalına mənfi təsir edəcək. Məsələn, 2024-cü ilin oktyabr ayında yağıntıların azlığı son illərdə ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsində “ərzaq istehsalında 10 % azalma səbəb olub”.

-Ekstremal hava hadisələrinin artması-quraqlıqlar, sel və daşqınlar daha çox ola bilər.Məsələn, Bakıda istilik dalğalarının sayı son 25 ildə 14 dəfə artıb.

-Sosial və institusional adaptasiya ehtiyaclarının artması-ölkədə adaptasiya tədbirlərini gücləndirməli, erkən xəbərdarlıq sistemləri, su idarəçiliyi və kənd təsərrüfatına uyğun innovasiyalar tətbiq etməlidir. Məsələn, bir layihə çərçivəsində erkən xəbərdarlıq sistemlərinin yaradılması üzrə addımlar atılır.

-Geostrateji ekoloji risklər: Ölkənin yaxın gələcəkdə "su resursları baxımından ən aşağı olan 13 ölkə" arasında ola biləcəyi barədə proqnoz var.

Azərbaycanın qloballaşma zamanı əsas risk sahələri aşağıdakılardır:

- su ehtiyatlarının azalması,

- kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalması və ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri, ekstremal hava hadisələrinin (isti hava, az yağıntı, sel və s.) artması.

Qlobal istiləşmənin nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Biodiversitetin azalması-bir çox heyvan və bitki növləri yaşayış yerlərini itirir.

2. Kənd təsərrüfatına təsir-məhsuldarlığın azalması, su qıtlığı və ərzaq təhlükəsizliyi problemləri.

3. İnsan sağlamlığına təsir-istiliklə bağlı xəstəliklər, su və hava çirklənməsi nəticəsində xəstəliklərin artması.

Qlobal istiləşmənin qarşısını alma yollarını göstərirəm.

- Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid (günəş, külək, hidroenerji və s.).

- Enerjiyə qənaət — az enerji sərf edən texnologiyalar və izolyasiya sistemləri.

- Ağaçəkmə kampaniyaları — atmosferdəki karbonu azaltmaq üçün.

- Nəqliyyatda alternativlər — elektrikli avtomobillər, ictimai nəqliyyat, velosiped.

- Tullantıların azaldılması və təkrar emal.

Qloballaşma günümüzün danılmaz reallığıdır. Bu prosesin gətirdiyi imkanlardan düzgün istifadə etmək, eyni zamanda onun mənfi təsirlərinə qarşı tədbir görmək hər bir ölkənin və vətəndaşın üzərinə düşən vəzifədir. Balanslı və düşünülmüş yanaşma ilə qloballaşma həm fərdlər, həm də cəmiyyətlər üçün müsbət nəticələr verə bilər.

- Qloballaşmanın idarə edilməsi vacibdir-faydaların daha ədalətli bölüşdürülməsi üçün strategiyalar tələb olunur;

- Qloballaşmanın mənfi təsirlərini minimuma endirmək üçün ölkələrdə milli strategiyalar, beynəlxalq əməkdaşlıq və tənzimləmələr vacibdir;

- Mədəniyyətlərin qorunması və yerli kimliklərin saxlanması məsələsi-qloballaşma ilə yanaşı "yerli"nin də təşviqi önə çıxır;

- Ətraf mühit məsuliyyəti-qlobal istehsal və ticarət şəbəkələri ekoloji aspektləri də nəzərə almaq məcburiyyətindədir;

- Təhlükəsizlik, əmək hüquqları və insan haqları sahəsində yeni çağırışlar-bilavasitə və dolaylı olaraq qloballaşma bu sahələrə təsir edir.[3]

- Kənd təsərrüfatında problemlər: Sənədlərdə göstərilir ki, ölkədə hava temperaturu son illərdə təxminən 0.8-1.8 °C artıb və yağıntıların miqdarı 8-10 % azalıb. Bu isə ənənəvi yağışla suvarılan kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyətli riskdir.

- Su resursları ilə bağlı çətinliklər: Məsələn, yağıntıların azalması, çaylardan gələn suyun azalması və suvarma sistemlərində ehtiyacların artması müşahidə olunur.

- Təbiət şərtlərinin dəyişməsi: Son illər ölkədə buzlaqların sahəsi azalmaqdadır - məsələn, Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağlarında buzlaq sahələrinin son 7 ildə təxminən 18 % azalması qeyd edilib.

- Sosial tərəflər: İqlim dəyişiklikləri qadınlar və qızlar üçün artan risklər gətirir: məsələn, ekstremal hava hadisələri onların sosial müdafiə sistemlərini daha da zərbə altına qoyur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. F. N. Əliyeva Qloballaşma və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik fəlsəfəsi Bakı, 2008

2. H. A. İsmayılov Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı, 2009.

3. Məhəmməd Cəbrayılov Coğrafi qloballaşma: informasiya cəmiyyətinin ekoloji və bioetik problemləri Bakı, 2022.

Summary
The reasons for the emergence of globalization in modern times,
caused by problems and directions of solution
Hasanova M.J.

Key words: *deepening of globalization process, economic relations in agriculture fogtemi, tightening of the requirements of a market economy, global warming (or climate change), management of globalization*

The globalization process has led to an increase in cooperation, technological transfer and investment between countries. Globalization has become one of the main factors that play a leading role in the development of the system of international relations, the economy, culture and technology in modern times. This concept is characterized by a relative weakening of borders between countries of the world in economic, informational and social terms and an increase in interdependence. If in the XXI century this phenomenon has taken on a multidimensional and complex form, including political, technological and cultural spheres.

Резюме
Причины возникновения глобализации в современную эпоху
проблемы и направления их решения
Гасанова М.Дж.

Ключевые слова: *углубление процесса глобализации, системы экономических отношений в сельском хозяйстве, ужесточение требований рыночной экономики, глобальное потепление (или изменение климата), управление глобализацией.*

Процесс глобализации привел к увеличению сотрудничества, передачи технологий и инвестиций между странами. Глобализация стала в современную эпоху одним из основных факторов, играющих ведущую роль в развитии системы международных отношений, экономики, культуры и техники. Это понятие характеризуется относительным ослаблением границ между странами мира в экономическом, информационном и социальном плане и усилением взаимозависимости. Если в XXI веке это явление приняло многомерную и сложную форму, охватывая также политическую, технологическую и культурную сферы.

2003-2017-CI ILLƏR SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN YENİ MƏRHƏLƏSİ

İsayev Əmirxan İsmayıl oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
amirxan.isayev@sdu.edu.az

Açar sözlər: *sosial, inkişaf, infrastruktur, strategiya, islahat.*

2003–2017-ci illər Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olaraq inkişaf tarixində keyfiyyətə yeni mərhələ təşkil etmişdir. Bu dövrdə ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kursun Prezident İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl və davamlı şəkildə həyata keçirilməsi, ölkənin sürətli sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmişdir. Yeni iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq dövlət idarəetməsi təkmilləşdirilmiş, makroiqtisadi sabitlik qorunmuş, sosial rifahın yüksəldilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Xüsusilə regionların inkişafı, infrastrukturun yenilənməsi, enerji layihələrinin reallaşdırılması və qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması bu mərhələnin əsas prioritetlərini təşkil etmişdir.

2003–2017-ci illər Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olaraq inkişaf tarixində keyfiyyətə yeni mərhələ təşkil etmişdir. Bu dövrdə ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kursun Prezident İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl və davamlı şəkildə həyata keçirilməsi, ölkənin sürətli sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmişdir. Yeni iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq dövlət idarəetməsi təkmilləşdirilmiş, makroiqtisadi sabitlik qorunmuş, sosial rifahın yüksəldilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Xüsusilə regionların inkişafı, infrastrukturun yenilənməsi, enerji layihələrinin reallaşdırılması və qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması bu mərhələnin əsas prioritetlərini təşkil etmişdir.

Bu tədqiqat işində 2003–2017-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri, əldə olunmuş nailiyyətlər və tətbiq edilən dövlət proqramları sistemli şəkildə təhlil olunur.

2003-cü ildən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatında davamlı artım müşahidə olunmuşdur. Neft sektorundan əldə olunan gəlirlər ölkənin iqtisadi müstəqilliyini möhkəmləndirməklə yanaşı, qeyri-neft

sektorunun inkişafına da təkan vermişdir. 2003–2014-cü illər ərzində Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) təxminən üç dəfə artmış, yoxsulluq səviyyəsi 44.7%-dən 5%-ə qədər enmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) resursları hesabına ölkənin valyuta ehtiyatları artırılmış, milli valyutanın sabitliyi təmin olunmuşdur. Bu iş ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığını möhkəmləndirmiş və beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən Azərbaycanın investisiya mühiti yüksək qiymətləndirilmişdir.

2004-cü ildə qəbul edilmiş və daha sonra bir neçə mərhələdə yenilənmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” ölkənin tarazlı inkişafına xidmət edən əsas strateji sənədlərdən biri olmuşdur. Bu proqram çərçivəsində:

- 12 mindən artıq sosial infrastruktur obyekti (məktəb, xəstəxana, bağça) istifadəyə verilmişdir;
- 100 mindən çox yeni iş yeri yaradılmışdır;
- Yol, su, elektrik və qaz təchizatı sistemləri modernləşdirilmişdir.

Regionlara yönəlmiş investisiya layihələri nəticəsində kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və turizm sahələrində inkişaf dinamikası güclənmişdir.

Azərbaycan hökuməti bu dövrdə vətəndaşların sosial rifahının yüksəldilməsini əsas prioritet kimi müəyyənləşdirmişdir. Əməkhaqqı, pensiya və sosial müavinətlər ardıcıl şəkildə artırılmışdır. Məsələn:

- Minimum əməkhaqqı 2003-cü ildə 20 manat idisə, 2017-ci ildə bu rəqəm 130 manata çatdırılmışdır;

- Pensiyaların orta məbləği dəfələrlə artmışdır.

Eyni zamanda sosial müavinətlərin verilməsində ünvanlılıq prinsipi tətbiq olunmağa başlanmış və bu sahədə şəffaflıq artırılmışdır.

2003–2017-ci illərdə Azərbaycanın həyata keçirdiyi iri infrastruktur və enerji layihələri ölkənin geostrateji mövqeyini gücləndirmişdir:

- Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri (2006);
- Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri;
- Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu (2017).

Bundan əlavə, ölkə daxilində yol infrastrukturunun yenilənməsi, Bakı şəhərinin nəqliyyat sisteminin müasirləşdirilməsi, elektrik və su təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində böyük irəliləyişlər olmuşdur.

İnsan kapitalının inkişafı Azərbaycanın uzunmüddətli strategiyalarının əsasını təşkil etmişdir. Təhsil sahəsində həyata keçirilmiş islahatlara aşağıdakılar daxildir:

- Yeni təhsil kurikulumları tətbiq olunmuş;
- Məktəb infrastrukturunun yenilənməsi üçün minlərlə məktəb binası tikilmiş və əsaslı təmir edilmişdir;
- Müəllimlərin diaqnostik qiymətləndirilməsi və stimullaşdırıcı əməkhaqqı sistemi tətbiq olunmuşdur.

Səhiyyə sahəsində də yeni xəstəxanalar və klinikalar istifadəyə verilmiş, əhalinin tibbi xidmətlərə çıxışı genişləndirilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində fəallığını artırmış, strateji tərəfdaşlıq münasibətləri qurmuş və mühüm beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etmişdir:

- 2015-ci ildə Birinci Avropa Oyunları;
- 2017-ci ildə IV İslam Həmrəyliyi Oyunları;
- Müxtəlif illərdə keçirilmiş beynəlxalq enerji forumları və siyasi sammitlər.

Eyni zamanda ölkədə daxili siyasi sabitlik qorunmuş, müxalifət və vətəndaş cəmiyyəti ilə münasibətlər sabit çərçivədə inkişaf etmişdir.

2003–2017-ci illər Azərbaycanın müasir inkişaf tarixində əsaslı dönüş mərhələsi olmuşdur. Bu dövrdə aparılmış uğurlu iqtisadi islahatlar, genişmiqyaslı infrastruktur layihələri, sosial təminat sahəsində atılan addımlar, regionların dirçəldilməsi və insan kapitalının inkişafı ölkənin davamlı inkişafına zəmin yaratmışdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən bu siyasət Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyası üçün möhkəm əsaslar formalaşdırmışdır.

Summary

2003-2017 new stage of social-economic development

Isayev A.İ.

Keywords: *Social, Development, Infrastructure, Strategy, reform*

2003–2017 constituted a qualitatively new stage in the history of the development of the Republic of Azerbaijan as an independent state. During this period, the consistent and continuous implementation of the

political course set by the national leader Heydar Aliyev by President Ilham Aliyev ensured the rapid socio-economic development of the country. In accordance with new economic challenges, public administration was improved, macroeconomic stability was maintained, and important steps were taken to increase social welfare. In particular, the development of regions, infrastructure renewal, implementation of energy projects, and stimulation of the non-oil sector were the main priorities of this stage.

Резюме.

Новый этап социально-экономического развития 2003-2017 гг.

Исаев А.И.

Ключевые слова: *социальное, развитие, инфраструктура, стратегия, реформа.*

2003–2017 годы стали качественно новым этапом в истории развития Азербайджанской Республики как независимого государства. В этот период последовательное и непрерывное осуществление президентом Ильхамом Алиевым политического курса, заданного общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, обеспечило стремительное социально-экономическое развитие страны. В соответствии с новыми экономическими вызовами было усовершенствовано государственное управление, сохранена макроэкономическая стабильность, предприняты важные шаги по повышению уровня социального благосостояния. В частности, основными приоритетами этого этапа стали развитие регионов, обновление инфраструктуры, реализация энергетических проектов и стимулирование ненефтяного сектора.

AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ ÇALIŞANLARIN SOSIAL RİFAHINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Qədimov Mirdamət Famil oğlu

Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan
mirdamat@list.ru

Açar sözlər: *Təhsil sahəsi, sosial rifah, iqtisadi rayon, ali təhsil müəssisəsi, iqtisadi inkişaf, texnoloji yenilik.*

Ali təhsil müəssisəsində çalışanların sosial rifahı ölkənin iqtisadi inkişafından və dövlətin bu sahədə aparmış olduğu islahatlardan birbaşa asılıdır. Eyni zamanda ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, hərbi cəhətdən inkişafı da bilavasitə ölkədə təhsilin, elmin inkişafından asılıdır. Təhsilverənlərin sosial-iqtisadi həyatına təsir göstərən digər əsas amil isə ali təhsil müəssisələridir. Ali təhsil müəssisələrinin prestijinin artması daha çox maliyyə axınına, bu da öz növbəsində orada çalışanların əməkhaqlarının artmasına, həyat şəraitinin yaxşılaşmasına təsir göstərmiş olur. Təhsilverənlərin sosial rifahının yaxşılaşması isə təhsilin keyfiyyətinin artmasına, tədqiqatların inkişaf etməsinə və elmi yeniliklərin meydana gəlməsinə şərait yaratmış olur.

Giriş

Bildiyimiz kimi müasir dövrdə qloballaşan dünyada hər bir ölkənin inkişafında təhsil sahəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı əhali arasında savadlılığın təbliği və təhsilli insanların çoxluq təşkil etməsi, eyni zamanda əhalinin təhsil almasının yüksək səviyyədə təmin edilməsi dövlətin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biridir. Azərbaycanda müstəqilliyin ilkin illərində siyasi və iqtisadi sahədə olan qeyri-sabitlik, nizamsızlıq təhsil sahəsinə də təsirsiz ötüşməmişdi. Ölkədə hökm sürən müharibə şəraiti və siyasi çaxnaşmalar işsizliyin artmasına və insanların maddi tələbatlarını ödəyə bilməməsinə səbəb olmuş və nəticədə ölkə üzrə yoxsulluğun yüksəlməsinə zəmin yaratmışdır.

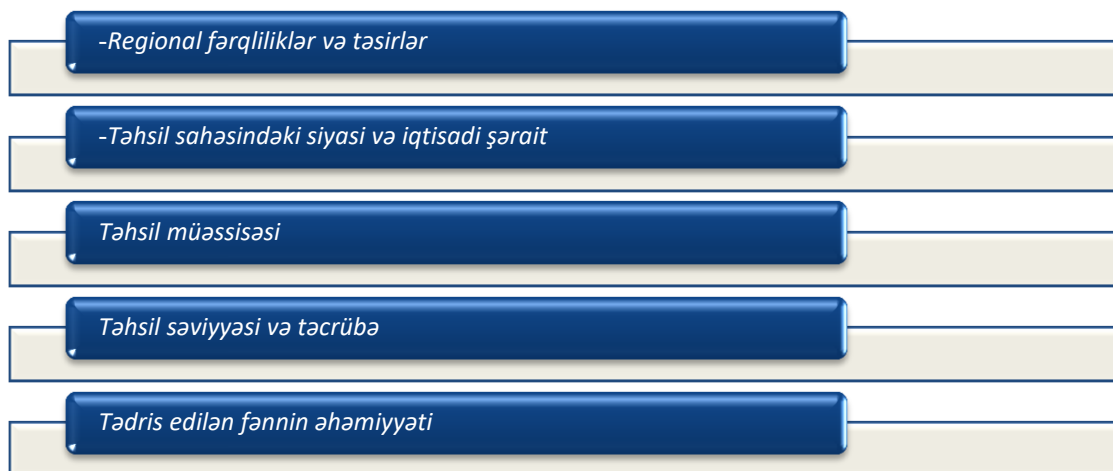
Bu gün ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar dövlətin bu sahəyə xüsusi diqqət və qayğısının təzahürüdür. Müstəqillik dövründən sonra Azərbaycanda təhsil sahəsində təkmilləşdirmə işləri aparılaraq bir çox uğur əldə edilmişdir. Son illər bu sahədə görülmüş işlərə misal olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın [1] uğurla həyata keçirilməsini göstərmək olar. Sözügedən sənədin icrası ilə əlaqədar təhsilin bütün səviyyələri üzrə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkədə dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil sistemlərinə uyğun təhsil sisteminin yaradılması, bununla yanaşı insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının formalaşdırılması, həmçinin bu sahədə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilmiş və bu gün də keçirilir.

Təhsil sahəsində baş verən yeniliklərin davamı olaraq texnologiyanın təhsilə yansımaları, müasir texnoloji yeniliklərin ölkənin təhsil sistemində bilavasitə tətbiqi ilə bağlı görülən işləri misal göstərmək olar. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sahəsində tətbiq edilməsi ilə yeni bir anlayış - elektron təhsil anlayışı meydana çıxdı. Bundan sonra isə dünyanın bir çox yerində olduğu kimi Azərbaycanda da distant təhsil geniş yayılmağa başladı və 2020-ci ildə baş vermiş qlobal koronavirus pandemiyası zamanı isə dünyada gedən qapanmaların təhsil sahəsindən yan keçməməsi və digər sahələrdə olduğu kimi bu sahəyə də tətbiq edilən məhdudiyyətlər distant təhsilin daha çox populyarlaşmasına və tətbiqinə zəmin yaratdı. Azərbaycanda isə distant təhsilin həyata keçirilməsi “İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da öz əksini tapmışdır. [3]

Ölkəmizdə müasir dövrün standartlarına, eyni zamanda ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin inkişafına təkan verən və əmək bazarının tələblərinə uyğun insan kapitalının yetişdirilməsi məsuliyyəti əsasən ali təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Dövlət Statistika Komitəsinin 2022/2023-cü tədris ilinin əvvəlinə olan hesabatına əsasən Azərbaycanda 51 ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bunlardan 40-ı dövlət ali təhsil müəssisəsi, 11-i isə qeyri-dövlət ali təhsil müəssisəsidir. Eyni zamanda 2022/2023-cü tədris ilinin göstəricilərinə əsasən ali təhsil müəssisələrində 15101 nəfər müəllim çalışır və 222809 nəfər tələbə təhsil alır.

Ali təhsil müəssisələri ölkənin gələcək inkişafını təmin edəcək ixtisaslı kadrlar yetişdirməklə yanaşı, özünün daxili kadr balansının formalaşdırılmasına da xüsusi maraq göstərirlər. Belə ki, ali məktəblərdə tədrisin təşkili ilə yanaşı intellektual səviyyəli, müstəqil düşüncəli, vətənpərvər ruhlu gənclərin yetişdirilməsi ilk növbədə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, sonra isə maddi-texniki imkanları hesabına həyata keçirilir. Bu məqamda isə ali təhsil müəssisələrinin üzərinə düşən vəzifə orada çalışanların sosial rifahının və gələcək inkişafının təmin edilməsi məsələsidir. İlk növbədə ali təhsil müəssisələrində çalışanların sosial rifahı dedikdə, onların fiziki, zehni, mənəvi və emosional vəziyyətinin yüksək tutulması, onların əhval-ruhiyyəsinə müsbət təsir edəcək sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi və bununla yanaşı onların həyat şəraitini və gəlirlərini artıracaq amillər nəzərdə tutulur.

Aşağıda dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisəsində işləyən müəllimlərin birbaşa gəlirlərinə, dolayısı ilə isə sosial rifahına təsir edəcək bir neçə əsas faktor göstərilmişdir.

1. Regional fərqliliklər və təsirlər. Dünyada hər bir sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də onun yerləşdiyi regiondan, ölkədən qaynaqlanan müxtəlif təsirlər mövcuddur. Bu təsirlər ölkənin iqtisadi və siyasi nüfuzundan, eyni zamanda beynəlxalq arenada tutduğu mövqedən asılı olaraq dəyişir. Məsələn 2021-ci ildə Dünya Bankı tərəfindən ölkələr üzrə təhsilə ayrılan xərclərlə bağlı aparılan hesablamalara görə ən çox ABŞ tərəfindən ali təhsil alan bir tələbəyə ayrılan ortalama təhsil xərci 30 000 \$ olduğu halda, ən az Efiopiya tərəfindən bir tələbəyə ayrılan vəsait 146 \$ olmuşdur. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) üzv ölkələri üzrə aparılan araşdırmalardan birinin nəticələrinə görə isə insanların təhsilə müddətində hər əlavə birillik artım onların gəlir səviyyəsini təxminən 6 %-ə qədər yüksəldir. Təhsilin, xüsusilə də ali təhsilin yüksək insan kapitalı və texnologiyalar vasitəsilə iqtisadi artıma çevrilmə xüsusiyyətini nəzərə alaraq, inkişaf etmiş ölkələr bu sahəyə çox böyük həcmdə vəsait ayırırlar. Dünya İqtisadi Forumunun hesabatlarına baxdıqda görürük ki, ali təhsil və peşə təlimi sektorunun yüksək inkişaf etdiyi Sinqapur, Finlandiya, Niderland, İsveçrə, Belçika, Danimarka, Norveç, ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Almaniya, İsveç, Birləşmiş Krallıq, Yaponiya kimi ölkələr eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatlar arasında qabaqcıl

sıralarda yer alırlar. Bu isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi təhsil və elmin inkişafı məqsədilə həmin sahəyə ayrılan yüksək həcmdə vəsaitin və peşəkar insan kapitalı hesabına başa gəlir. [1]

2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə ölkəmizin şəhər və rayonlarının davamlı inkişafının təmin olunması məqsədilə iqtisadi rayonların yeni bölgüsü həyata keçirildi və on dörd yeni iqtisadi rayon yaradıldı. [6] Aşağıda Cədvəl-1-də ali təhsil müəssisələrinin iqtisadi rayonlar üzrə yerləşməsi göstərilmişdir.

CƏDVƏL-1: ATM iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü

İqtisadi rayonlar	ATM sayı
<i>Bakı</i>	41
<i>Abşeron-Xızı</i>	2
<i>Gəncə-Daşkəsən</i>	3
<i>Mərkəzi Aran</i>	1
<i>Lənkəran-Astara</i>	1
<i>Naxçıvan</i>	3
<i>Qarabağ</i>	1 ATM və 1 regional filial
<i>Quba-Xaçmaz</i>	1 regional filial
<i>Dağlıq Şirvan</i>	1 regional filial
<i>Şəki-Zaqatala</i>	2 regional filial
<i>Şirvan-Salyan</i>	1 regional filial

Mənbə: <https://stat.gov.az/> saytında olan məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb [3]

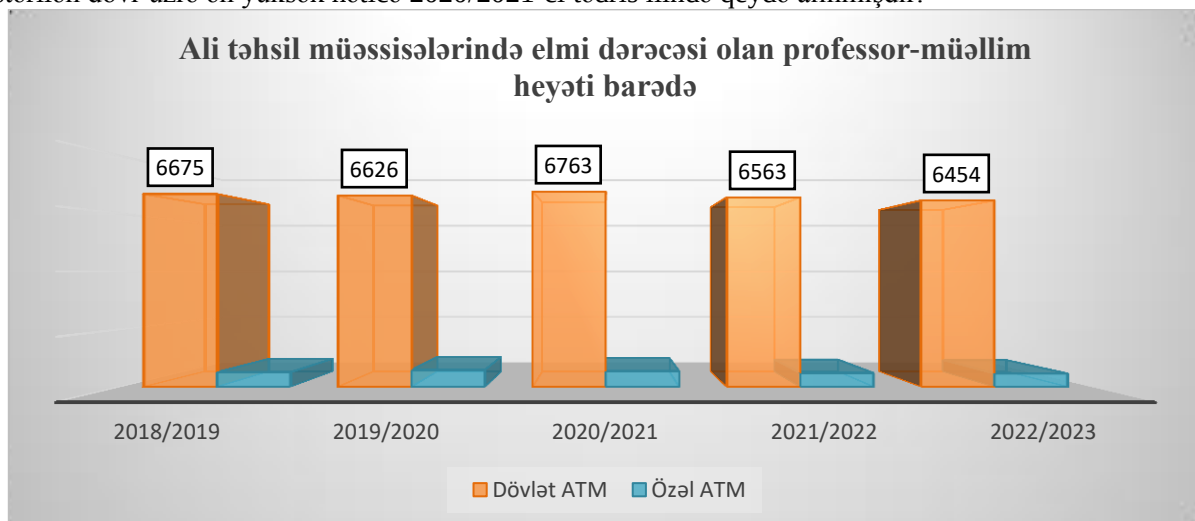
Cədvəl-1-ə diqqət yetirdikdə ali təhsil sahəsində həm çalışanların, həm də təhsilənlərin çox hissəsi Bakı şəhərinin payına düşdüyünün şahidi oluruq. Bununla yanaşı ali təhsil müəssisələrinin əksəriyyətinin Bakı şəhərində yerləşməsinin müsbət tərəfləri yanaşı bir çox mənfi tərəfləri də vardır. Belə ki, Bakıda universitetlərlə yanaşı digər təşkilatların da çoxluq təşkil etməsi müəllimlərin və digər insanların tez və yüksək əmək haqqı ilə işlə təmin olunmasına müsbət təsir göstərsə də, həddindən artıq sıxlığa, qiymət artımına, digər şəhər və rayonlardan təhsil almaq üçün gələnlərin bir sıra çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur.

2. Təhsil sahəsindəki siyasi və iqtisadi şərait. Təhsilə qoyulan investisiyaların ən mühüm xüsusiyyəti azalan deyil, artan məhsuldarlığa malik olmasıdır. Bu gün bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də islahatların sürətləndirilməsi, qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğun təhsil sistemində inkişaf proseslərinin gücləndirilməsi prioritet məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Bununla yanaşı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təhsilin müddəti və keyfiyyəti artdıqca, işsizlik səviyyəsi azalır, gəlir səviyyəsi isə artır. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da təhsil sahəsinə xüsusi diqqət ayrılır və bu sahədə bir sıra islahatların həyata keçirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin artırılması, təhsil sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, bu sahə üzrə maddi-texniki təminatın artırılması nəticəsində davamlı və dinamik iqtisadi inkişafın təmin edilməsi prioritet məsələ kimi dövlətin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biridir. Müstəqillikdən sonra təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi bu sahədə həm çalışan, həm də təhsil alan insanların sosial rifahının artırılması və eyni zamanda dünya standartlarına uyğun təhsil sistemi yaratmaqla ölkənin gələcək inkişafını təmin edəcək insan kapitalının formalaşdırılmasından ibarətdir. Belə ki, 1993-1994-cü tədris ilindən etibarən 4 illik bakalavr, 2 illik magistr sisteminə keçidin həyata keçirilməsi, 1999-cu ilin iyunun 15-də dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nın [4] icrasının və daha sonra 2005-ci ildə Azərbaycan təhsil sisteminin Bolonya təhsil sisteminə qoşulması ilə Avropa təhsil məkanına inteqrasiyanın təmin edilməsi Azərbaycanda təhsil sahəsində həyata keçirilmiş islahatların ilk nümunələrindəndir. Bununla yanaşı 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox universitetlərin maddi texniki bazası yenilənmiş və çalışanların əməkhaqları mütəmadi olaraq artırılmışdır. Ölkə Prezidentinin “Qara qızıl”ın insan kapitalına çevrilməsi strategiyasını hədəf götürərək gənclərin dünyanın bir çox ölkəsində beynəlxalq nüfuza malik ali təhsil ocaqlarında təhsil alması üçün Dövlət Proqramları təsdiq edilmişdir. Bununla yanaşı ali təhsil müəssisəsində çalışanların həm də təhsil alanların sosial rifahının yüksəldilməsi məqsədilə müxtəlif növ təqaüdlər təsis edilmişdir.

3. Təhsil müəssisəsi. Yeni əsrdə tərəqqinin əsas özəyi bilik iqtisadiyyatıdır. Bu növ iqtisadiyyat üçün xalqın maarifləndirilməsində, eləcə də elmi biliklərin istehsalında ali təhsil müəssisələrinin rolu misilsizdir. Bu gün dünyanın bir çox ölkəsində olduğu kimi Azərbaycanda da ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət ayrılır və dövlət ali təhsil müəssisələrinin çoxluq təşkil etməsi bunun bariz

nümunəsidir. Bununla yanaşı Azərbaycanda ali təhsil sahəsində dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanın təmin edilməsi məqsədilə ali təhsil müəssisələri ilə bağlı yeni dövlət siyasəti həyata keçirilir. Belə ki, 2017-ci ildən başlayaraq dövlət ali təhsil müəssisələri Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olmaqla publik hüquqi şəxsə çevrilmə yolu ilə yenidən təşkil edilməyə başladı.[5] Artıq demək olar ki, ölkənin Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti və bu kimi bir çox nüfuzlu universitetləri publik hüquqi şəxsə çevrilməsi prosesi yekunlaşmışdır. Ali təhsil müəssisələrinin publik hüquqi şəxsə çevrilməsi onlara bir çox imtiyazlar vermiş olur. Belə ki, ilk növbədə universitetlərə bir növ muxtariyyətin verilməsi onların fəaliyyət sisteminin genişlənməsinə, müstəqil şəkildə maliyyə imkanları əldə etməsinə, həmçinin ali təhsil müəssisələrinin nəzdində elmi-tədqiqat institutlarının yaradılmasına və bununla da orada çalışanların gəlirlərinin artmasına və yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradacaqdır.

4. Təhsil səviyyəsi və təcrübə. Qloballaşma - ali təhsilə tələbin kütləvi surətdə artması və cəmiyyətin yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyacı deməkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, ali təhsilin cəmiyyətdə əsas töhfəsi daha yaxşı məşğulluq imkanları təmin etməsidir. Digər tərəfdən ali təhsil müəssisələrində çalışanların aylıq gəlirlərinə, ümumilikdə isə karyerasına təsir göstərən digər amil bilik və bacarıqlarının artırılması istiqamətində görülən özəfəaliyyətlərdir. Aşağıda tərtib edilmiş cədvəldə son beş ildə tədris ili üzrə ali təhsil müəssisələrində çalışan və elmi dərəcəsi olan (fəlsəfə doktoru və elmləri doktoru elmi dərəcələrinin cəmi şəklində) müəllimlər barədə statistik məlumatlar göstərilmişdir. 2022/2023-cü tədris ilində ümumilikdə 15101 nəfər olmaqla, dövlət ali təhsil müəssisələrində 13632 nəfər, qeyri dövlət ali təhsil müəssisələrində isə 1469 nəfər olmaqla professor-müəllim heyəti fəaliyyət göstərir. Bunlardan müvafiq olaraq 6454 nəfər dövlət universitetləri, 467 nəfər isə özəl universitetlər üzrə olmaqla, cəmi 6921 nəfər elmi dərəcəsi olan müəllimlərdir. Bu 2021/2022-ci tədris ilə nisbətə 1.8 % azlıq təşkil edir. Eyni zamanda sözügedən cədvəldə göstərilən dövr üzrə ən yüksək nəticə 2020/2021-ci tədris ilində qeydə alınmışdır.

Mənbə: <https://stat.gov.az/> saytında olan məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb [5]

Bu gün Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin yaş həddi 35-55 yaş aralığında daha çox üstünlük təşkil edir və yuxarıda qeyd edildiyi kimi 2022/2023-cü tədris ilinin əvvəlinə ümumilikdə 15101 nəfər professor-müəllim heyətinin sadəcə 6921 nəfərinin (45,83 %-nin) elmi dərəcəsi vardır. Eyni zamanda son illər dövlət tərəfindən elmi dərəcəsi olan müəllimlərin sayının artırılması və ümumilikdə insanların elmə cəlb edilməsi istiqamətində bəzi sosial tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, elmi dərəcəsi olan müəllimlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2020-ci il 30 dekabr tarixli fərmanı ilə həmin şəxslərə təqaüdlər təsis edildi. Son dörd ildə elmi dərəcəsi olan müəllimlərə təyin edilmiş təqaüdlərin dinamikası 01.01.2021-ci ildən elmlər doktoruna 200 manat, fəlsəfə doktoruna 120 manat, 01.01.2022-ci ildən elmlər doktoruna 300 manat, fəlsəfə doktoruna 200 manat, 01.01.2023-cü ildən isə elmlər doktoruna 500 manat, fəlsəfə doktoruna 300 manat olmaqla dəyişmişdir.

Bununla yanaşı ali təhsil müəssisələrində çalışan və elmi dərəcəsi olan müəllimlərlə müqayisədə elmi adı olan müəllimlərin sayı azlıq təşkil edir. Belə ki, 2022/2023-cü tədris ilində ümumi professor-müəllim heyətinin 45.83 %-nin elmi dərəcəsi olduğu halda, elmi adı olan müəllimlərin payı 32,70 % (4939 nəfər) olmuşdur.

5. Tədris edilən fənnin əhəmiyyəti. Ali təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin sosial rifahına, onların həyat səviyyəsinə təsir edəcək yuxarıda göstərilən amillərlə yanaşı onların tədris etdikləri fənlərin də əhəmiyyəti vardır. Belə ki, müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla kosmik texnologiyalar, kompüter elmləri, informasiya texnologiyaları, informasiya təhlükəsizliyi, yaşıl enerji, alternativ enerji mənbələri, ekologiya ilə bağlı olan ixtisaslar nəinki bu günün, gələcəyin ixtisaslarıdır. Göstərilən ixtisaslar üzrə zəruri biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün bu istiqamətlər üzrə fənlərə tədris prosesində daha çox üstünlük verilir. Təbii olaraq bu da öz növbəsində həmin fənləri tədris edən müəllimlərin aylıq gəlirinə birbaşa təsir edən faktorlardan biridir.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ali təhsil müəssisələrində istər akademik, istərsə də inzibati heyətdə çalışanların sosial rifahının təmin edilməsi təkcə onlardan deyil, eyni zamanda dövlət-ali təhsil müəssisəsi-şəxs tandemindən birbaşa asılıdır. Bunun əksinə olaraq göstərilən üç subyekt arasında əlaqənin itməsi, ölkə üzrə təhsil səviyyəsinin geriləməsinə, ali təhsil müəssisələrinin reytinginin düşməsinə və maliyyə çatışmazlığına, çalışanların isə birbaşa olaraq sosial durumun pisləşməsinə səbəb olacaqdır.

Təkliflər.

1. Ali təhsil müəssisələrinə müstəqillik verilməsi ilə orada çalışanların vəzifə bölgüsünün dövlət qurumlarına uyğunlaşdırılması və vəzifələr arasında uyğunluğun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə “*aparıcı müəllim*” ştatının təsis edilməsi məqsədə uyğun olar.

2. Digər tərəfdən Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri yanaşı digər şəhər və rayonlarda fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrində tədrisin keyfiyyətinin artırılması və universitetlərarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müəllimlərin əlavə ödəniş müqabilində regionlara müvəqqəti ezam olunması və fərqlənən tələbələrin mübadiləsinin həyata keçirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Ədalət Muradov - Müstəqil Azərbaycanda ali təhsilin inkişafı və perspektivləri.
<https://news.unec.edu.az/xeber/125-universitet/7933-mustegil-azerbaycanda-ali-tehsilin-inkishafi-ve-perspektivleri>
2. AR Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”
3. “İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”
4. 1999-cu il 15 iyun tarixli “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”
5. www.stat.gov.az
6. www.president.az

Summary

Factors affecting social welfare of employees of higher education institutions in Azerbaijan Qadimov M.F.

Key words: *education, social welfare, economic district, institution of higher education, economic development, technological innovation.*

The social well-being of employees in a higher educational institution directly depends on the economic development of the country and the reforms carried out by the state in this field. At the same time, the economic, political, social and military development of the country directly depends on the development of education and science in the country. Another main factor influencing the socio-economic life of educators is higher education institutions. The increase in the prestige of higher education institutions has an effect on the financial flow, which in turn increases the salaries of those working there, and improves the living conditions. The improvement of the social welfare of educators creates conditions for the increase in the quality of education, the development of research and the emergence of scientific innovations.

Резюме

Факторы, влияющие на социальное благополучие работников высших учебных заведений в Азербайджане Гадимов М.Ф.

Ключевые слова: *образование, социальное обеспечение, экономический район, высшее учебное заведение, экономическое развитие, технологические инновации.*

Социальное благополучие сотрудников высшего учебного заведения напрямую зависит от экономического развития страны и реформ, проводимых государством в этой сфере. В то же время экономическое, политическое, социальное и военное развитие страны напрямую зависит от развития образования и науки в стране. Еще одним основным фактором, влияющим на социально-экономическую жизнь педагогов, являются высшие учебные заведения. Повышение престижа высших учебных заведений влияет на финансовые потоки, что, в свою очередь, увеличивает зарплаты работающих в них, улучшает условия жизни. Улучшение социального обеспечения работников образования создает условия для повышения качества образования, развития исследований и появления научных инноваций.

DAYANIQLI İNKİŞAFIN PRİNSİPLƏRİ VƏ ONLARIN TƏTBİQİ MEXANİZMLƏRİ

¹Quliyeva Cahan Niftali qızı

²İbrahimova Rəhmiyyə Ramiz qızı

1 - Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, Azərbaycan

cahan.quliyeva0901@mail.ru

2 - Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

sohrabbabaxanoglu@mail.ru

Açar sözlər: *innovasiya, planlaşdırma, siyasət, ekosistem, balans, səmərəlilik*

Dayanıqlı inkişaf prinsipləri müasir dövrdə iqtisadi, sosial və ekoloji sistemlərin tarazlı şəkildə inkişafını təmin edən əsas istiqamətlərdən biridir. Bu prinsiplər resurslardan səmərəli istifadə, sosial ədalətin qorunması, ekoloji tarazlığın saxlanması və gələcək nəsillərin tələbatlarının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsi üçün iqtisadi siyasətin ekoloji və sosial amillərlə uyğunlaşdırılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi və institusional islahatların aparılması mühüm rol oynayır. Tətbiq mexanizmləri arasında dövlət strategiyalarının hazırlanması, ekoloji standartların gücləndirilməsi, yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi, bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi və ictimai iştirakçılığın artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə milli və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən proqramlar dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmağa şərait yaradır. Məqalədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin praktik tətbiq mexanizmləri və onların iqtisadi sistemlərdə inteqrasiyasının səmərəliliyi təhlil olunur.

Dayanıqlı inkişafın prinsipləri və onların tətbiqi mexanizmləri mövzusu bu gün həm elmi, həm də praktiki səviyyədə prioritet sahə olaraq qalır. Qlobal iqlim dəyişikliyi, təbii ehtiyatların məhdudlaşması, sosial bərabərsizliklərin dərinləşməsi və iqtisadi şokların artan tezliyi dövlətlərdən, özəl sektordan və vətəndaş cəmiyyəti aktorlarından dayanıqlı və uzunmüddətli həllər tələb edir. Bu kontekstdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin konseptual təhlili və onların yerli və milli siyasətlərə, investisiya strategiyalarına və idarəetmə praktikalarına inteqrasiyasının göstərilməsi elmi cəhətdən vacibdir, çünki prinsip-praktika arasındakı boşluqları aradan qaldırmaq üçün nəzəri əsas və əməli alətlər təqdim edir. Məqalə həmçinin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində mövcud global öhdəliklər ilə milli prioritetlər arasındakı əlaqəni və məsuliyyət bölgüsünü araşdıraraq beynəlxalq öhdəliklərin yerli şərtlərə uyğunlaşdırılması məsələlərini işıqlandırır. Özəlliklə siyasət alətlərinin — tənzimləyici mexanizmlərin, bazar əsaslı təşviqlərin, maliyyələşdirmə mexanizmlərinin və texnoloji innovasiyaların sinerjisini qiymətləndirən tədqiqatlar, dayanıqlı transformasiyanın real dünyada davamlı olmasının yollarını göstərir. Bu, həmçinin dövlət qurumlarının, yerli idarəetmənin və özəl sektorun qarşılıqlı fəaliyyətini, şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin rolunu və sosial ədalət prinsiplərinin təmin edilməsini vurğulayır.

Məqalənin metodoloji və praktiki tərəfi siyasət tövsiyələri və tətbiq modelləri üçün mühüm baza rolunu oynayır: o, qərarvericilərə prioritet sahələri müəyyənləşdirmək, resurs ayrımını optimallaşdırmaq, riskləri idarə etmək və nailiyyətləri ölçmək üçün istifadə oluna bilən mexanizmlər təklif edir. Eyni zamanda akademik dairələr üçün mövzu müxtəlif disiplinlərarası yanaşma ilə tədqiq edilə biləcək zənginlik təqdim edir, iqtisadiyyat, ekologiya, sosiologiya və idarəetmə elmlərinin kəsişməsində yeni nəzəri və empirik nəticələrə yol açır. Məqalə həm elmi bilik fondunu zənginləşdirir, həm də praktiki siyasət və idarəetmə alətləri üçün məzmunlu töhfələr verir; bu, onu milli və beynəlxalq dayanıqlılıq gündəmləri üçün həm vaxtında, həm də strateji baxımdan əhəmiyyətli edir.[1]

Hazırda dayanıqlı inkişaf anlayışı global iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin həlli istiqamətində əsas konseptual yanaşma kimi çıxış edir. Bu anlayış ilk dəfə 1987-ci ildə BMT-nin "Ortaq gələcəyimiz" adlı hesabatında formalaşdırılmış və insan cəmiyyətinin mövcud tələbatlarını gələcək nəsillərin maraqlarına zərər

vurmadan təmin etməyi əsas məqsəd kimi müəyyən etmişdir. Dayanıqlı inkişafın əsas prinsipləri iqtisadi artımın, sosial rifahın və ekoloji tarazlığın qarşılıqlı uzlaşdırılması ilə əlaqələndirilir. Bu prinsiplər yalnız ekoloji məsuliyyət deyil, həm də iqtisadi və sosial bərabərliyi təmin edən kompleks idarəetmə mexanizmlərini tələb edir.

Dayanıqlı inkişafın əsas prinsiplərindən biri iqtisadi davamlılıq prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi sistemlər uzunmüddətli dövrdə resursların tükənməsinə yol vermədən sabit artım trayektoriyasını qorumaqlıdır. Yəni, iqtisadi inkişaf qısamüddətli mənfəət məqsədlərinə deyil, uzunmüddətli sosial və ekoloji sabitliyə xidmət etməlidir. Bu baxımdan, iqtisadi siyasətlərin formalaşdırılmasında resursların səmərəli istifadəsi, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi, innovativ texnologiyaların inkişafı və investisiya mühitinin ekoloji cəhətdən təhlükəsizləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İkinci mühüm prinsip sosial ədalət və inklüzivlik prinsipidir. Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsi ilə deyil, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifah səviyyəsinin balanslaşdırılmış şəkildə artması ilə ölçülür. Sosial ədalət prinsipi gender bərabərliyinin, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışın, əmək bazarında bərabər imkanların təmin edilməsini nəzərdə tutur. Sosial inklüzivlik isə hər bir fərdin, xüsusilə də həssas qrupların, qərar qəbul etmə proseslərində iştirakını təmin etməyi məqsəd qoyur. Cəmiyyətin sosial strukturunun gücləndirilməsi və insan kapitalının inkişafı dayanıqlı inkişafın əsas dayaqlarından biridir.

Üçüncü prinsip ekoloji tarazlıq və ətraf mühitin qorunması ilə bağlıdır. İqtisadi fəaliyyətin ekosistemlərə təsiri nəzərdə saxlanılmadıqda, uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə nail olmaq qeyri-mümkün olur. Buna görə də, təbii ehtiyatların rəşional idarə edilməsi, tullantıların minimuma endirilməsi, su, torpaq və hava resurslarının qorunması, bərpa olunan enerji mənbələrinin geniş tətbiqi və ekoloji təhsilin inkişafı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ətraf mühitin mühafizəsi siyasəti dayanıqlı inkişaf strategiyalarının tərkib hissəsi kimi iqtisadi və sosial planlaşdırmanın bütün səviyyələrinə inteqrasiya edilməlidir.

Dördüncü prinsip institusional məsuliyyət və idarəetmədə şəffaflıq prinsipləridir. Dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsi yalnız hökumət strukturlarının deyil, həm də özəl sektorun, vətəndaş cəmiyyətinin və beynəlxalq təşkilatların birgə əməkdaşlığı ilə mümkündür. İnstitusional məsuliyyət dedikdə dövlətin ekoloji və sosial siyasətlərin icrasına nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi, şəffaf hesabatlılıq sistemlərinin yaradılması və ictimai iştirakçılığın genişləndirilməsi başa düşülür. Hər bir qərar qəbul prosesində elmi əsaslandırma və uzunmüddətli risk təhlili aparılmalıdır. Bu, dayanıqlı inkişafın idarəedilməsində çevikliyin və hesabatlılığın təmin olunmasına xidmət edir.

Dayanıqlı inkişafın tətbiqi mexanizmləri arasında ekoloji siyasətlərin inteqrasiyası, yaşıl iqtisadiyyat modelləri, dövlət-özəl tərəfdaşlığı və innovativ idarəetmə üsulları mühüm yer tutur. Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası iqtisadi inkişafın ekoloji təhlükəsiz əsaslarda təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu modeldə istehsal və istehlak prosesləri resursların dövrü istifadəsinə, karbon emissiyalarının azaldılmasına və enerji səmərəliliyinin artırılmasına əsaslanır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı isə dayanıqlı layihələrin maliyyələşdirilməsində vacib mexanizm rolunu oynayır, çünki bu yanaşma dövlətin strateji planlaşdırma funksiyasını özəl sektorun maliyyə və innovativ potensialı ilə birləşdirir. [2]

Dayanıqlı inkişafın effektiv tətbiqi həmçinin təhsil və maarifləndirmə sistemindən asılıdır. Cəmiyyətin ekoloji şüur səviyyəsinin yüksəldilməsi, gənc nəslin dayanıqlı inkişaf dəyərləri əsasında formalaşması və elm-təhsil inteqrasiyasının gücləndirilməsi bu prosesin vacib komponentləridir. Təhsil vasitəsilə ekoloji məsuliyyət, sosial ədalət və iqtisadi rəşionallıq kimi dəyərlər formalaşır və bu, uzunmüddətli inkişafın təməlini yaradır. Dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsi üçün səmərəli monitoring və qiymətləndirmə sistemləri də zəruridir. Bu sistemlər sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasını izləməyə, ətraf mühitin vəziyyətini dəyərləndirməyə və strateji qərarların effektivliyini müəyyən etməyə imkan verir. Dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların sosial və ekoloji nəticələrinin mütəmadi təhlili həyata keçirilməli, əldə olunan nəticələr ictimaiyyətə açıq şəkildə təqdim edilməlidir. Dayanıqlı inkişaf prinsipləri və onların tətbiq mexanizmləri yalnız iqtisadi artımın deyil, həm də cəmiyyətin sosial rifahının və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş universal konsepsiyadır. Bu prinsiplərin səmərəli icrası üçün dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında koordinasiya əməkdaşlığı vacibdir. Elmi əsaslara söykənən siyasət, şəffaf idarəetmə, ekoloji məsuliyyət və sosial ədalət dayanıqlı inkişafın əsas sütunlarını təşkil edir. Qloballaşan dünyada dayanıqlı inkişaf konsepsiyası yalnız bir seçim deyil, insanlığın gələcəyi üçün labüd bir zərurət kimi qəbul edilməlidir.

Lakin dayanıqlı inkişafın tətbiqi prosesində bir çox struktur, institusional və idarəetmə problemləri mövcuddur ki, bunlar bu konsepsiyanın tam reallaşdırılmasını çətinləşdirir. İlk növbədə dayanıqlı inkişafın əsas problemlərindən biri iqtisadi artımla ekoloji tarazlıq arasında balansın qorunmasında müşahidə olunan çətinliklərdir. Bir çox ölkələr, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan dövlətlər iqtisadi artımı sürətləndirmək məqsədilə sənayeləşmə və infrastruktur layihələrinə üstünlük verir, bu isə ekosistemlərə ciddi zərər vurur.

Təbii resursların plansız istismarı, meşələrin qırılması, torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməsi kimi hallar dayanıqlı inkişafın ekoloji sütununu zəiflədir. Azərbaycan kimi enerji resurslarına əsaslanan iqtisadiyyata malik ölkələrdə də bu balansın qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İkinci mühüm problem institusional və idarəetmə mexanizmlərinin yetərsizliyidir. Dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsi üçün yalnız hökumət səviyyəsində qərarların qəbul edilməsi kifayət deyil; bu prosesdə özəl sektor, vətəndaş cəmiyyəti və beynəlxalq təşkilatların da fəal iştirakı zəruridir. Lakin bir çox hallarda koordinasiya və inteqrasiya mexanizmlərinin olmaması, dövlət orqanları arasında məlumat mübadiləsinin zəifliyi, qanunvericiliyin qeyri-kafi icrası dayanıqlı inkişaf strategiyalarının effektivliyini azaldır. Üçüncü problem sosial bərabərsizliyin hələ də yüksək səviyyədə qalması ilə bağlıdır. Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi və ekoloji məqsədlərlə məhdudlaşmamalı, sosial ədalət və inklüzivlik prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Lakin bir çox ölkələrdə regionlararası inkişaf fərqləri, gender bərabərsizliyi, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışın olmaması sosial dayanıqlılığı zəiflədir. Azərbaycan nümunəsində də regionların iqtisadi inkişaf səviyyələri arasında fərqlər və kənd yerlərində sosial infrastrukturun geriliyi dayanıqlı inkişafın sosial istiqamətində problemlər yaradır. Eyni zamanda maliyyə resurslarının məhdudluğu və investisiyaların qeyri-bərabər bölgüsü də mühüm maneələrdəndir. Dayanıqlı inkişaf layihələri uzunmüddətli və kompleks xarakter daşdığından onların maliyyələşdirilməsi üçün həm dövlət, həm də özəl sektor səviyyəsində davamlı mexanizmlərin yaradılması zəruridir. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi, yaşıl enerji və təmiz istehsal modellərinin inkişafı üçün sərmayələrin artırılması vacib amillərdəndir. Gələcək perspektivlər baxımından əsas hədəf dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin dövlət siyasətinin bütün istiqamətlərinə inteqrasiyası, resursların idarə olunmasında şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi, eyni zamanda əhəlinin ekoloji maarifləndirilməsinin artırılması olmalıdır. Yaşıl enerji mənbələrinin inkişafı, kənd təsərrüfatında ekoloji texnologiyaların tətbiqi və dövrü iqtisadiyyat modelinə keçid həm iqtisadi səmərəliliyi artırır, həm də ekoloji təhlükəsizliyi təmin edir. Dayanıqlı inkişafın tətbiqində mövcud problemlər sistemli və kompleks yanaşma tələb edir. Sosial, iqtisadi və ekoloji sahələr arasında qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsi, dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi bu sahədə uğurun açarıdır. Gələcəkdə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi yalnız bir siyasət deyil, cəmiyyətin bütün sahələrində davranış mədəniyyətinə çevrilməlidir. [3]

İqtisadi artım və innovativ texnologiyaların tətbiqi müasir dövrdə hər bir ölkənin inkişaf strategiyasının mərkəzində dayanır. Ənənəvi iqtisadi inkişaf modelləri, resursların sürətli istehlakı və qısamüddətli mənfəət əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyət nəticəsində dayanıqlıq prinsiplərini yetərinə nəzərə almırdı. Lakin dayanıqlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi, ekoloji və sosial aspektləri birləşdirərək, uzunmüddətli perspektivdə rifahın artırılmasını təmin edən çərçivə təqdim edir. İqtisadi artım yalnız makroiqtisadi göstəricilərin yüksəlməsi ilə ölçülə bilməz, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması, resursların səmərəli istifadəsi və sosial bərabərliyin təmin edilməsi də bu artımın davamlılığını şərtləndirir. İnnovativ texnologiyalar, xüsusilə rəqəmsal transformasiya, süni intellekt, enerji effektiv sistemlər və ekoloji təmiz texnologiyalar, iqtisadi fəaliyyətin məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, ətraf mühitə mənfəət təsirlərinin minimuma endirilməsinə imkan yaradır. Bu texnologiyaların tətbiqi iqtisadiyyatın struktur dəyişmələrini sürətləndirir, yeni sənaye sahələrinin formalaşmasına və iş imkanlarının artmasına şərait yaradır. Bununla belə, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi yalnız texnoloji yeniliklərdən asılı olmamalıdır; dövlət siyasəti, normativ-hüquqi bazanın gücləndirilməsi və sosial şüurun artırılması da mühüm rol oynayır. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi zamanı ətraf mühitin qorunması və sosial məsuliyyət prinsiplərinin inteqrasiyası iqtisadi artımın ekoloji və sosial dayanıqlılığını təmin edir, beləliklə, inkişaf edən iqtisadiyyatların gələcək nəsillər üçün riskləri azaltmaqla, uzunmüddətli dayanıqlı rifah yaratması mümkündür. İqtisadi artım və innovativ texnologiyaların tətbiqi dayanıqlı inkişaf prinsipləri ilə birlikdə həyata keçirildikdə, iqtisadiyyat yalnız miqyas olaraq böyümür, eyni zamanda ekoloji və sosial baxımdan da balanslı və davamlı inkişaf yolu tutur.

Məqalə çərçivəsində dayanıqlı inkişafın əsas prinsipləri – iqtisadi, sosial və ekoloji tarazlığın qorunması, resursların səmərəli istifadəsi, bərabərlik və gələcək nəsillərin hüquqlarının təmin edilməsi – ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Həmçinin, bu prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün tətbiq olunan mexanizmlər, o cümlədən dövlət siyasətləri, qanunvericilik təşəbbüsləri, innovativ texnologiyaların tətbiqi və ictimai iştirakçılığın təmin olunması, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə analiz edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin səmərəli tətbiqi yalnız iqtisadi artım və sosial rifahın artırılmasına deyil, həm də ekoloji tarazlığın qorunmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, prinsiplərin həyata keçirilməsində qarşıya çıxan çətinliklər – maliyyə resurslarının məhdudluğu, texnoloji çatışmazlıqlar, institusional zəifliklər və əhali arasında maarifləndirmənin azlığı ətraflı təhlil edilmişdir. Məqalənin nəticəsi göstərir ki, dayanıqlı inkişafın effektiv təşviqi üçün prinsip və mexanizmlərin inteqrasiyalı yanaşması zəruridir. Bu isə, öz növbəsində, uzunmüddətli perspektivdə milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığını gücləndirir, sosial ədalət və ətraf mühitin qorunmasını təmin edir. Nəticədə, dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin sistemli tətbiqi həm dövlət, həm də

cəmiyyət səviyyəsində strateji əhəmiyyət daşıyır və gələcək inkişaf siyasətləri üçün əsas istiqamətləri müəyyən edir. [4]

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev, Ə. (2017). Dayanıqlı inkişafın iqtisadi və sosial aspektləri. Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, 45-58.
- 2.Hüseynov, R. (2019). Dayanıqlı inkişafın ətraf mühitə təsiri və idarəetmə mexanizmləri. Ekologiya və İnkişaf, 22-35.
- 3.İsmayılov, M. (2020). Dayanıqlı inkişafın sosial ədalət prinsipləri və onların tətbiqi. Sosial Elmlər Jurnalı, 10-24.
- 4.Quliyev, T. (2018). Dayanıqlı inkişafın təhsil sahəsində tətbiqi və perspektivləri. Təhsil və İnkişaf, 30-42.

Summary

Principles of sustainable development and mechanisms of their application

Guliyeva J.N., Ibrahimova R.R.

Keywords: *innovation, planning, policy, ecosystem, balance, efficiency*

The principles of sustainable development are one of the main directions ensuring the balanced development of economic, social and ecological systems in the modern era. These principles are aimed at the efficient use of resources, the protection of social justice, the maintenance of ecological balance and the satisfaction of the needs of future generations. In order to implement sustainable development, the coordination of economic policy with environmental and social factors, the application of innovative technologies and the implementation of institutional reforms play an important role. Among the implementation mechanisms, the preparation of state strategies, the strengthening of environmental standards, the promotion of a green economy, the expansion of renewable energy sources and the increase in public participation are of particular importance. In this direction, programs adopted at the national and international levels create conditions for achieving sustainable development goals. The article analyzes the practical implementation mechanisms of sustainable development principles and the effectiveness of their integration in economic systems.

Özet

Sürdürülebilir kalkınma ilkeleri ve uygulama mekanizmaları

Kuliyeva C.N., İbrahimova R.R.

Anahtar kelimeler: *yenilik, planlama, politika, ekosistem, denge, verimlilik*

Sürdürülebilir kalkınma ilkeleri, modern çağda ekonomik, sosyal ve ekolojik sistemlerin dengeli gelişimini sağlayan temel yönlerden biridir. Bu ilkeler, kaynakların verimli kullanılmasını, sosyal adaletin korunmasını, ekolojik dengenin korunmasını ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanmasını amaçlamaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesi için ekonomik politikanın çevresel ve sosyal faktörlerle koordinasyonu, yenilikçi teknolojilerin uygulanması ve kurumsal reformların gerçekleştirilmesi önemli rol oynamaktadır. Uygulama mekanizmaları arasında devlet stratejilerinin hazırlanması, çevre standartlarının güçlendirilmesi, yeşil ekonominin teşvik edilmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılması ve kamu katılımının artırılması özellikle önemlidir. Bu doğrultuda, ulusal ve uluslararası düzeyde benimsenen programlar, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için koşullar yaratmaktadır. Makale, sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin pratik uygulama mekanizmalarını ve ekonomik sistemlere entegrasyonunun etkinliğini analiz etmektedir.

Резюме.

Принципы устойчивого развития и механизмы их применения

Кулиева Дж.Н., Ибрагимова Р.Р.

Ключевые слова: *инновации, планирование, политика, экосистема, баланс, эффективность*

Принципы устойчивого развития являются одним из основных направлений, обеспечивающих сбалансированное развитие экономических, социальных и экологических систем в современную эпоху. Эти принципы направлены на эффективное использование ресурсов, защиту социальной справедливости, поддержание экологического равновесия и удовлетворение потребностей будущих поколений. Для реализации устойчивого развития важную роль играют координация экономической

политики с экологическими и социальными факторами, применение инновационных технологий и проведение институциональных реформ. Среди механизмов реализации особое значение имеют подготовка государственных стратегий, укрепление экологических стандартов, содействие развитию зеленой экономики, расширение использования возобновляемых источников энергии и повышение уровня участия общественности. В этом направлении программы, принимаемые на национальном и международном уровнях, создают условия для достижения целей устойчивого развития. В статье анализируются механизмы практической реализации принципов устойчивого развития и эффективность их интеграции в экономические системы.

BİZNES MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINDA İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Quliyeva Gülnara Fəxrəddin qızı

Hüseynov Anar Arif oğlu

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti PHŞ, Gəncə, Azərbaycan
gulnaraquliyeva8@gmail.com, anar.huseynov.1979@internet.ru

Açar sözlər: *işgüzar münasibətlər, informasiya texnologiyaları, məlumat mübadiləsi, idarəetmə, informasiya infrastrukturunu, biznesin inkişafı.*

Müasir dövrdə müasir informasiya sistemlərinin geniş miqyasda və inkişaf etmiş ölkələrdəki kimi yüksək standartlara uyğun inteqrasiyası faktiki olaraq mümkün deyil. Lakin, Azərbaycan Respublikasında dəyişən şərtlər və iqtisadi imkanların keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin artması nəzərə alınmaqla, müasir informasiya texnologiyalarının inteqrasiyası getdikcə daha vacib hala gəlir. Müasir informasiya cəmiyyətinin formalaşması və davamlı iqtisadi inkişaf üçün informasiya infrastrukturunun və IT resurslarının əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Biznesə iki konkret tərəf arasında davamlı münasibət kimi yanaşmaq, hər iki tərəfin bu münasibətlər üçün ortaq bir tarix və gələcək qurduğunu göstərir. Bu tarix əsasən tərəflərin əvvəlki işgüzar əlaqələrində — yəni məhsul və xidmətlərin maliyyə qarşılığında mübadiləsində — qazandıqları təcrübəyə əsaslanır. Biznes münasibətlərinin gələcəyi tərəflərin əməkdaşlığın davam edəcəyinə dair gözləntilərdə əks olunur. Bu isə, münasibətlərin uzunmüddətli və sabit olmasına şərait yaradır. Məlumat mübadiləsi biznes münasibətlərinin mühüm hissəsidir. Çünki məlumat sifarişlərin verilməsi, məhsul tələblərinin müəyyənləşdirilməsi, çatdırılma və ödənişlərin razılaşdırılması üçün zəruridir. Tərəflər arasında məlumat mübadiləsi təkcə əməliyyat məqsədi daşımır, həm də bazar barədə əlavə biliklər — məsələn, bazar tendensiyaları və tələbat haqqında məlumat — əldə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, məhsullar və istehsal prosesləri ilə bağlı texniki biliklərin paylaşılması da məlumat mübadiləsinin səviyyəsi və keyfiyyəti baxımından çox vacibdir.

Məlumat mübadiləsi həm məhsul mübadiləsini, həm də ümumilikdə biznes münasibətlərini qorumaq üçün vacib amildir. Müasir biznes münasibətlərində kompüter texnologiyalarından məqsədyönlü şəkildə geniş istifadə olunur. Buna məhsul haqqında məlumatların paylaşılması, sifarişlərin verilməsi, məhsulların çatdırılması və maliyyə əməliyyatlarının aparılması kimi fəaliyyətlər daxildir [1].

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, informasiya texnologiyalarının müxtəlif sahələrdə tətbiq dərəcəsi, texnologiyadan istifadə edilmədən baş verən sosial qarşılıqlı əlaqə formalarından asılı ola bilər.

İnformasiya texnologiyalarının işgüzar münasibətlərə təsiri barədə irəli sürülən fikirlərdən biri odur ki, texnologiyanın istifadəsi görüşlərin sayını azalda bilər. Çünki rəqəmsal vasitələr məlumatın paylaşılmasını asanlaşdırır və nəticədə bəzi üzvbüz görüşlərə ehtiyac qalmır.

Bununla belə, IT texnologiyalarının tətbiqi təşkilat daxilində müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur. Digər tərəfdən, əgər texnologiyanın istifadəsi mürəkkəbdirsə və ya məqsədi görüşlərin sayını azaltmaq yox, sadəcə məlumat mübadiləsini tənzimləməkdirsə, bu zaman texnologiyadan istifadə əlavə görüşlərə də ehtiyac yarada bilər.

Son on ildə informasiya texnologiyalarına maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ümumi fikir budur ki, dövlətin inkişafı üçün ən yeni biliklərə və IT texnologiyalarına malik olmaq vacibdir. Bu, müasir informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına və sosial, iqtisadi rifahın yüksəlməsinə xidmət edir.

Bilik və informasiya bu cəmiyyətin əsas dayaqları sayılır. Müəssisələrin idarəetmə üsulları isə məlumatların və IT resurslarının dövrüyyəsi ilə sıx bağlıdır. Bu proses məlumatların toplanması, emalı, sistemləşdirilməsi və nəticədə idarəetmə qərarlarının qəbuluna kömək edən vacib məlumatların əldə olunması mərhələlərini əhatə edir.

İdarəetmə fəaliyyətində sonrakı mərhələlərdə istifadə olunacaq vacib məlumatların toplanması, saxlanması, təhlili və təqdim edilməsi üçün istifadə olunan metod, forma və texnologiyaların məcmusu informasiya təminatının əsasını təşkil edir. Son illərdə informasiya təminatının rolu və dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Milli və beynəlxalq miqyasda gedən proseslərin genişlənməsi, IT resurslarının sayının və əhəmiyyətinin artması ilə sıx bağlıdır. Cəmiyyətin informasiya ilə təmin edilməsi sosial, siyasi və iqtisadi sahələrdə global dəyişikliklərə gətirib çıxarır [2].

İdarəetmə proseslərində informasiya təminatının əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır:

- İdarəetmə sistemini makroiqtisadi mühitin vəziyyəti haqqında etibarlı və aktual məlumatlarla təmin etmək;
- Daxil olan məlumatların əhəmiyyət və etibarlılığını nəzarətdə saxlamaq;
- İdarəetmə sistemində istifadə olunan IT resurslarının inkişaf istiqamətlərini və tələbatını proqnozlaşdırmaq;
- İdarəetmə strukturu daxilində həm üfüqi, həm də şaquli istiqamətdə səmərəli informasiya axını üçün optimal şərait yaratmaq;
- Məlumatların daxil edilməsi və çıxışı üçün müasir rabitə sistemini və informasiya mühitini formalaşdırmaq.

Bu məqsədlərə yalnız informasiya bazasının dəyərini artıran təşkilati və texnoloji tədbirlərin vəhdəti vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Effektiv idarəetmə üçün kifayət qədər dəqiq, etibarlı və vaxtında əldə edilən məlumatların olması vacibdir. Bununla yanaşı, həmin məlumatların düzgün proqnozlaşdırılması, emalı və idarəetmə qərarlarının qəbulunda səmərəli istifadəsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün uyğun texnoloji vasitələrin seçilməsi zəruridir. İnformasiya dövriyyəsi fasiləsiz, sistemli və strukturlaşdırılmış bir proses kimi qiymətləndirilir. Müəssisənin informasiya ilə təmin edilməsinin əsas məqsədi rəhbərliyi tam, etibarlı və operativ şəkildə yenilənən məlumatlarla təmin etmək, həmçinin zərurət yarandıqda bu məlumatlara sürətli çıxış imkanlarını təmin etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Ализаде М.Н., Мусаев Г.Р., Алиев Е.Б. Управление современными информационными системами, Баку, «МСВ Наир». 2016.
2. Qasimov F.H., Əliyev T.N. Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, Elm və Təhsil. 2013.
3. https://www.researchgate.net/publication/287205733_Impact_of_Information_Technology_and_Internet_in_Businesses
4. <http://www.mincom.gov.az/ru/view/pages/83>

Summary

The role of information technology in the formation and development of business relations

Guliyeva G.F., Huseynov A.A.

Keywords: *business relations, information technologies, information exchange, management, information infrastructure, business development.*

In modern times, it is practically impossible to integrate modern information systems on a large scale and to the same high standards as in developed countries. However, taking into account the changing conditions, the increase in the qualitative and quantitative indicators of economic opportunities in the Republic of Azerbaijan, the integration of modern information technologies is becoming increasingly important. Special attention is paid to the importance of information infrastructure and IT resources for the formation of a modern information society and sustainable economic development.

Резюме

Роль информационных технологий в формировании и развитии деловых отношений

Гулиева Г.Ф., Гусейнов А.А.

Ключевые слова: *деловые отношения, информационные технологии, обмен информацией, управление, информационная инфраструктура, развитие бизнеса.*

В настоящее время практически невозможно интегрирование современных информационных систем в больших масштабах и на таком же высоком уровне, как в развитых странах. Однако, учитывая меняющиеся условия, рост качественных и количественных показателей экономических

возможностей в Азербайджанской Республике, интеграция современных информационных технологий приобретает всё большую актуальность. Особое внимание уделяется значению информационной инфраструктуры и ИТ-ресурсов для формирования современного информационного общества и устойчивого экономического развития.

MÜASİR VƏ INNOVATİV YANAŞMALARIN 9–11-Cİ SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ

Qurbanova Günel Rafiq qızı

ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci, Bakı, Azərbaycan
guliyevaqunel72@gmail.com

Açar sözlər: *innovativ təlim, kommunikativ bacarıqlar, motivasiya, texnologiya, ingilis dili, layihə əsaslı öyrənmə rus ingilis*

Bu məqalədə 9–11-ci siniflərdə ingilis dilinin tədrisində müasir və innovativ yanaşmaların tətbiqi araşdırılır. Məqalənin əsas məqsədi kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi, şagird motivasiyasının artırılması və texnoloji vasitələrin təlim prosesinə inteqrasiyası məsələlərini təhlil etməkdir. Innovativ üsullar – “project-based learning”, “flipped classroom” və “gamifikasiya” kimi metodlar vasitəsilə şagirdlərin öyrənmə fəallığının və praktik bacarıqlarının artırılması imkanları göstərilir. Nəticədə, müasir yanaşmaların tətbiqi şagirdlərin həm dil biliklərini, həm də yaradıcı və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirdiyi qənaətinə gəlinir.

Qloballaşmanın sürətləndiyi müasir dövrdə xarici dil bilikləri artıq üstünlük deyil, zərurətə çevrilmişdir. Müasir dövrdə informasiya cəmiyyətinin formalaşması, beynəlxalq əməkdaşlığın və mədəni inteqrasiyanın güclənməsi insanlardan bir neçə dildə səlis ünsiyyət qurmaq bacarığı tələb edir. Bu mənada ingilis dili XXI əsrin “qlobal dili” kimi qəbul olunur. O, yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də elm, texnologiya, biznes, turizm və mədəniyyət sahələrində qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən beynəlxalq alətdir [1].

Beynəlxalq statistik göstəricilərə əsasən, dünyanın əksər ölkələrində tədris və tədqiqat sahəsində ingilis dili əsas prioritet sayılır. Əksər elmi jurnallar, beynəlxalq konfranslar, ixtisaslaşmış təlimlər və rəqəmsal platformalar məhz bu dildə fəaliyyət göstərir. Buna görə də gənclərin gələcək təhsil və karyera imkanları birbaşa onların ingilis dili biliklərindən asılı olur.

Azərbaycan təhsil sistemində də bu tendensiya öz əksini tapmışdır. Dövlət səviyyəsində qəbul olunan təhsil strategiyaları, kurikulum islahatları və beynəlxalq layihələr (məsələn, “Azərbaycan 2030: dayanıqlı inkişaf məqsədləri” proqramı) xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin tədrisinə yeni yanaşma tələb edir. Məqsəd yalnız dil biliklərinin öyrədilməsi deyil, həm də şagirdlərdə qlobal düşüncə tərzini, ünsiyyət mədəniyyəti və tənqidi təfəkkür kimi bacarıqların formalaşdırılmasıdır [2].

Orta məktəblərdə, xüsusilə 9–11-ci siniflərdə ingilis dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməsi təsadüfi deyil. Bu yaş mərhələsi şagirdlərin gələcək akademik və peşə yönümünü müəyyənləşdirdiyi dövrdür. Onlar ali təhsil və ya beynəlxalq mühitə inteqrasiya üçün zəruri dil bacarıqları qazanmalıdırlar. Bu mərhələdə tətbiq olunan tədris metodları şagirdlərin tənqidi düşünmə, müstəqil öyrənmə və yaradıcı fəaliyyət qabiliyyətlərinin inkişafına yönəldilməlidir.

Ənənəvi tədris modellərinin əksinə olaraq, müasir dövrün təlim prosesi kommunikativ və interaktiv yanaşmalar üzərində qurulmalıdır. Belə metodlar şagirdləri dərstdə aktiv iştirak etməyə, müzakirələrdə fikir bildirməyə, layihələr hazırlamağa və öyrəndiklərini real ünsiyyət şəraitində tətbiq etməyə təşviq edir. Bununla da ingilis dili dərsləri yalnız bir fənn deyil, həm də həyat bacarıqlarının formalaşdığı dinamik bir mühitə çevrilir.

Son onilliklərdə xarici dil tədrisində ənənəvi metodlardan müasir, kommunikativ yönümlü modellərə keçid müşahidə olunur. Ənənəvi yanaşmalar, əsasən, qrammatika, tərcümə və söz ehtiyatının mexaniki yadda saxlanılmasına əsaslanırdı. Bu metodda müəllim əsas bilik mənbəyi kimi çıxış edir, şagird isə yalnız passiv dinləyici rolunu oynayır. Belə tədris sistemi, bir tərəfdən, müəyyən dil bilikləri qazandırsa da, praktik ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına, sərbəst danışmaq və dinləyib-anlama vərdislərinin inkişafına kifayət qədər imkan vermirdi.

Müasir dövrdə isə dil öyrənmə anlayışı tamamilə fərqli istiqamət almışdır. Qloballaşma, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və texnologiyanın inkişafı nəticəsində ingilis dili sadəcə bir fənn kimi deyil, ünsiyyət, əməkdaşlıq və bilik paylaşımı vasitəsi kimi qəbul edilir. Buna görə də təlimin məqsədi artıq

qrammatik qaydaların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır; əsas diqqət şagirdin dil bacarığından real həyatda istifadə etməsinə, yəni kommunikativ kompetensiyanın inkişafına yönəlmişdir [3].

Kommunikativ yanaşma — bu gün ingilis dili tədrisinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu yanaşmada dilin məqsədi “ünsiyyət vasitəsi” kimi qəbul olunur. Şagirdlər dərstdə təkcə qaydaları öyrənmir, həm də müxtəlif sosial situasiyalarda, rollu oyunlarda, debatlarda və qrup işlərində bu qaydaları praktikada tətbiq edirlər. Beləliklə, öyrənmə prosesi daha təbii, interaktiv və məqsədyönlü olur.

Bununla yanaşı, kompetensiyaya əsaslanan təlim anlayışı da müasir təhsil sistemində mühüm yer tutur. Bu modelə görə, hər bir şagird yalnız bilik deyil, həm də həmin biliklərdən istifadə bacarığı qazanmalıdır. İngilis dilinin tədrisində bu, danışmaq (speaking), dinləmə (listening), oxu (reading) və yazı (writing) kimi dörd əsas bacarığın paralel şəkildə inkişaf etdirilməsini tələb edir [4].

Müasir pedaqoji yanaşmaların mühüm cəhəti həmçinin öyrənən yönümlülük prinsipidir. Bu prinsipə görə, müəllim artıq bilik ötürən deyil, öyrənmə prosesini təşkil edən, istiqamətləndirən və motivasiya yaradan şəxsə çevrilmişdir. Şagirdlər isə fərdi maraq, təcrübə və öyrənmə tərzlərinə əsaslanaraq bilikləri kəşf edir, tətbiq edir və paylaşır.

Bu yanaşmaların tətbiqi ilə sinifdə aktiv öyrənmə mühiti formalaşır. Şagirdlər müxtəlif müzakirələrdə, layihələrdə və oyunlarda iştirak etməklə dil bacarıqlarını təbii şəkildə inkişaf etdirirlər. Məsələn, müəyyən bir mövzu üzrə qrup işi aparıldıqda, onlar həm fikir bildirmə, həm arqument qurma, həm də qarşı tərəfi dinləmə vərdişlərini mənimsəyirlər.

Müasir yanaşmalar dilin “öyrədilməsini” deyil, dilin öyrənilməsini təmin edir. Bu fərq çox mühümdür, çünki şagird öyrənmənin aktiv iştirakçısına çevrilir, müəllim isə bu prosesin fasilitatoru (bələdçisi) rolunu oynayır.

Bütün bu amillər bir daha göstərir ki, ingilis dilinin müasir tədrisi yalnız informasiya ötürmək deyil, şəxsiyyətin formalaşması, yaradıcı düşüncənin inkişafı və qlobal vətəndaşlıq bacarıqlarının formalaşdırılması prosesidir.

Müasir dövrdə ingilis dilinin tədrisində ənənəvi izah–təkrar modelindən fərqli olaraq, innovativ təlim üsullarının tətbiqi getdikcə daha geniş vüsət alır. İnnovativ üsullar dedikdə, təlim prosesində şagirdin fəal iştirakına, yaradıcı düşüncəsinə və fərdi öyrənmə tempinə əsaslanan yanaşmalar nəzərdə tutulur. Belə üsulların məqsədi təkcə bilik ötürmək deyil, həm də öyrənməyə motivasiya yaratmaq, müstəqil araşdırma və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir [5].

Ən çox tətbiq olunan innovativ metodlardan biri layihə əsaslı təlim modelidir. Bu üsulda şagirdlər real həyatla əlaqəli mövzular seçir, məlumat toplayır, tədqiqat aparır və nəticələri təqdimat şəklində təqdim edirlər. Məsələn, “Ekoloji problemlər və onların həlli yolları”, “Mənim şəhərimdə turizm imkanları” və ya “Gənclər və sağlam həyat tərz” kimi mövzular üzərində işləmək şagirdlərə həm dil bacarıqlarını, həm də analitik düşüncəni inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Layihə əsasında işləmək əməkdaşlıq, məsuliyyət, liderlik və yaradıcılıq kimi mühüm sosial bacarıqları da formalaşdırır.

İkinci mühüm metod “flipped classroom” (ters çevrilmiş sinif modeli) adlanır. Bu yanaşmada şagirdlər dərslər materiallarını əvvəlcədən – evdə videodərslər, təqdimatlar və ya onlayn resurslar vasitəsilə öyrənir, sinifdə isə bu bilikləri praktik fəaliyyətlərdə tətbiq edirlər. Beləliklə, sinifdə daha çox müzakirə, qrup işi və problem həlli üçün vaxt qalır. Bu model həm müəllimə, həm də şagirdə daha çevik və interaktiv tədris imkanı yaradır, fərdi öyrənmə sürətini və dərinliyini artırır.

Oyunlaşdırma (gamifikasiya) üsulu da müasir təlimdə mühüm yer tutur. Oyun elementlərinin dərslər prosesinə daxil edilməsi – bal toplama, mərhələ keçmə, rəqabət və mükafat sistemi kimi motivasiyaedici mexanizmlər – şagirdlərin dərslərə marağını artırır. “Kahoot”, “Quizizz”, “Wordwall” və “Blooket” kimi rəqəmsal platformalar vasitəsilə dərslər həm əyləncəli, həm də öyrədici olur. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, oyunlaşdırılmış mühitdə öyrənən şagirdlərin diqqəti daha uzun müddət qorunur və yadda saxlama səviyyəsi yüksəlir.

Dördüncü istiqamət kimi rəqəmsal alətlərin istifadəsini qeyd etmək olar. Bu, tədrisin müasir texnologiyalarla zənginləşdirilməsi deməkdir. “Duolingo”, “Quizlet”, “Google Classroom” və “Padlet” kimi tətbiqlər şagirdlərə fərdi tempdə öyrənmək, öz bilik səviyyəsini qiymətləndirmək və müəllimlə interaktiv əlaqə yaratmaq imkanı verir. Rəqəmsal alətlər həm də pandemiya və ya məsafədən təhsil şəraitində təlimin davamlılığını təmin edir [6].

Beləliklə, layihə əsaslı təlim, tərs çevrilmiş sinif modeli, oyunlaşdırma və rəqəmsal texnologiyalar kimi innovativ üsullar şagirdləri öyrənmə prosesinin mərkəzinə gətirir. Onlar yalnız məlumat qəbul etmir, həm də onu yaradıcı şəkildə tətbiq etməyi, təhlil etməyi və paylaşmağı öyrənirlər. Beləliklə, ingilis dili dərsləri şagirdlər üçün sadəcə fənn deyil, real bacarıqların inkişaf etdiyi interaktiv öyrənmə mühitinə çevrilir.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Artıq ənənəvi tədris modelləri tədricən yerini texnologiya ilə

integrasiya olunmuş, interaktiv və fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühitlərinə verir. Bu prosesdə müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də öyrənməni istiqamətləndirən və idarə edən fasilitator rolunu oynayır. Texnologiyanın tədris prosesinə daxil edilməsi həm müəllim, həm də şagird üçün öyrənməni daha cəlbedici, əlçatan və dinamik edir.

İKT-nin tədrisdə tətbiqinin əsas məqsədi öyrənməni müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq, şagirdlərin dil bacarıqlarını, yaradıcılıq qabiliyyətini və müstəqil öyrənmə vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədlə müəllimlər müxtəlif texnoloji alətlərdən və platformalardan geniş istifadə edirlər. Məsələn, videodərslər və podkastlar dinləmə və qavrama bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, şagirdlərə tədris materialını istənilən vaxt və yerdə təkrar izləmək imkanı yaradır. Bu da fərdi öyrənmə tempini nəzərə almağa və bilikləri daha dərin mənimsəməyə kömək edir.

Motivasiya xarici dil öyrənmə prosesində ən mühüm psixoloji amillərdən biridir. O, şagirdin öyrənməyə münasibətini, dərslə marağını və uğur səviyyəsini müəyyən edir. Dil öyrənməsində motivasiya yalnız qiymət və nəticə ilə deyil, həm də emosional iştirak, daxili maraq və özünü ifadə ehtiyacı ilə formalaşır. Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, şagirdlərin motivasiyasını artırmaq üçün dərslər prosesi mümkün qədər interaktiv, yaradıcı və məqsədyönlü şəkildə təşkil edilməlidir [7].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, innovativ və texnoloji əsaslı təlim metodlarının tətbiqi 9–11-ci sinif şagirdlərinin ingilis dili bacarıqlarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Müasir yanaşmalar – layihə əsaslı təlim, tərs çevrilmiş sinif modeli, oyunlaşdırma və rəqəmsal alətlərdən istifadə – şagirdləri daha aktiv öyrənməyə təşviq edir, onların ünsiyyət bacarıqlarını, tənqidi və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu metodlar dərslər prosesini monotonluqdan uzaqlaşdıraraq onu interaktiv, maraqlı və real həyatı situasiyalara yaxın bir mühitə çevirir.

Ənənəvi qrammatika və tərcümə yönümlü dərslər modelləri ilə müqayisədə, müasir və kommunikativ yanaşmalar şagirdin öyrənmə prosesinə daha dərin cəlb edilməsini təmin edir. Nəticədə, şagirdlər yalnız dil qaydalarını əzbərləmir, eyni zamanda dili ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsəyirlər. Bu, XXI əsrin qlobal və texnoloji cəmiyyətində tələb olunan kompetensiyaların – dil, əməkdaşlıq, problem həlli və rəqəmsal savadlılıq kimi bacarıqların formalaşmasına kömək edir.

Texnologiyanın tədrisə integrasiyası həm müəllim, həm də şagird üçün yeni imkanlar yaradır. Rəqəmsal alətlər vasitəsilə fərdiləşdirilmiş və adaptiv öyrənmə mühiti formalaşır, şagirdlər öz biliklərini istənilən vaxt yeniləyə və praktik tapşırıqlarla möhkəmləndirə bilirlər. Bununla yanaşı, müəllimlərin də texnoloji savadlılığının artırılması vacibdir. Müəllim müasir platformaları, tətbiqləri və onlayn resursları səmərəli şəkildə istifadə edə bildikdə, tədris prosesi daha məhsuldar və məqsədyönlü olur [8].

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, motivasiya, interaktiv mühit və texnologiyanın balanslı istifadəsi dil öyrənməsinin uğurunda həlledici rol oynayır. Şagirdlər oyun, layihə və qrup fəaliyyətləri vasitəsilə emosional cəhətdən dərslə bağlanır, bu da öyrənməni həm maraqlı, həm də uzunmüddətli nəticələrə yönəlmiş hala gətirir.

Bu nəticələrə əsaslanaraq, aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülə bilər:

1. Orta məktəblərdə ingilis dili tədrisi zamanı innovativ metodlara və İKT-nin istifadəsinə daha çox yer verilməlidir;
2. Müəllimlərin peşəkar inkişaf proqramlarında rəqəmsal bacarıqların artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir;
3. Dərslər vəsaitləri hazırlanarkən kommunikativ yanaşma və layihə əsaslı təlim prinsipləri əsas götürülməlidir;
4. Şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını qorumaq üçün tədris prosesində oyunlaşdırma və yaradıcı fəaliyyətlərə geniş yer verilməlidir;
5. Təhsil müəssisələrində onlayn resurslardan və beynəlxalq tədris platformalarından (məsələn, Duolingo, BBC Learning English, TED-Ed və s.) aktiv istifadə təşviq olunmalıdır.

Nəticə olaraq, 9–11-ci siniflərdə ingilis dilinin tədrisində müasir və innovativ yanaşmaların tətbiqi təkcə dil öyrənmə prosesini təkmilləşdirmir, həm də şagirdlərin müasir dövrün tələblərinə cavab verən, qlobal düşüncəli və ünsiyyətə açıq fərdlər kimi formalaşmasına şərait yaradır. Bu işə təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri olan – davamlı inkişaf üçün bilikli və yaradıcı gənc nəsil yetişdirmək ideyasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. 5th Edition. Pearson Education.
2. Freeman, D., & Johnson, K. E. (1998). Reconceptualizing the Knowledge-Base of Language Teacher Education. TESOL Quarterly, 32(3), 397–417.
3. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. 5th Edition. Pearson.

4. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An Educational Psychology Success Story: Social Interdependence Theory and Cooperative Learning. *Educational Researcher*, 38(5), 365–379.
5. Kearsley, G., & Shneiderman, B. (1998). Engagement Theory: A Framework for Technology-Based Teaching and Learning. *Educational Technology*, 38(5), 20–23.
6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. 3rd Edition. Cambridge University Press.
7. Tomlinson, B. (2013). *Developing Materials for Language Teaching*. 2nd Edition. Bloomsbury Academic.
8. Wright, A., Betteridge, D., & Buckby, M. (2006). *Games for Language Learning*. 3rd Edition. Cambridge University Press.

Summary

Modern and innovative the impact of approaches on teaching english in grades 9-11 Gurbanova G.R.

Keywords: *innovative learning, communicative skills, motivation, technology, English language, project-based learning*

This article examines the application of modern and innovative approaches in teaching English to 9th–11th grade students. The main objective is to analyze the development of communicative skills, the enhancement of student motivation, and the integration of technological tools into the learning process. Innovative methods such as project-based learning, flipped classroom, and gamification are presented as ways to increase student engagement and practical skills. The results indicate that the implementation of modern approaches contributes to the improvement of both language proficiency and creative and critical thinking abilities.

Резюме

Современный и инновационный влияние подходов на преподавание английского языка в 9-11 классах Гурбанова Г.Р.

Ключевые слова: *инновационное обучение, коммуникативные навыки, мотивация, технологии, английский язык, обучение на основе проектов*

В статье рассматривается применение современных и инновационных подходов к преподаванию английского языка в 9–11 классах. Основная цель работы — анализ вопросов развития коммуникативных навыков, повышения мотивации учащихся и интеграции технологических средств в процесс обучения. Через инновационные методы, такие как «обучение на основе проектов» (project-based learning), «перевернутый класс» (flipped classroom) и геймификация (gamification), демонстрируются возможности повышения активности и практических навыков учащихся. В результате применения современных подходов отмечается развитие как языковых знаний, так и творческого и критического мышления школьников.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA MALİYYƏ SİSTEMİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ RƏQƏMSALLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ

Mahmudova Hədiyyə Fizuli qızı

Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan

hediye.mahmudova1994@gmail.com

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, maliyyə sistemi, fintex, fiskal şəffaflıq, rəqəmsal audit.*

Azərbaycanın maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi prosesi rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi və idarəetmədə şəffaflıq mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi ilə müşayiət olunur. Məqalənin məqsədi 2022–2025-ci illər üzrə rəqəmsallaşmanın təsirini təhlil etmək, 2025–2030-cu illər üçün proqnozlar vermək və yeni konseptual modellər irəli sürməkdir. Nəticələr göstərir ki, rəqəmsal audit, smart fiskal nəzarət və inklüziv fintex siyasəti institusional etimadı və iqtisadi dayanıqlığı artırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə sisteminin yenilənməsi və müasirləşdirilməsi ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu prosesin əsas məqsədi iqtisadi sabitliyin

təmin olunması, maliyyə institutlarının çevikliyinin artırılması və innovativ idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi vasitəsilə iqtisadi idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Son illərdə dövlət siyasətində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, elektron maliyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi və fintex ekosisteminin stimullaşdırılması prioritet istiqamətlər sırasında yer almışdır. Maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi yalnız texniki yeniliklərlə məhdudlaşmır; bu, eyni zamanda idarəetmədə səmərəliliyin, şəffaflığın və hesabatlılığın artırılmasına yönəlmiş strateji transformasiya mərhələsidir. Rəqəmsallaşma nəticəsində maliyyə axınlarının izlənməsi, dövlət xərclərinin planlaşdırılması və fiskal məlumatların işlənməsi daha sürətli və dəqiq şəkildə həyata keçirilir. Bu amil dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində şəffaflığın artmasına, iqtisadi sabitliyin qorunmasına və qərarvermə mexanizmlərinin optimallaşmasına mühüm təsir göstərir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın maliyyə sistemində rəqəmsallaşma proseslərinin idarəetmə səmərəliliyinə, fiskal intizamın güclənməsinə və institusional etimadın formalaşmasına təsirini dərin elmi təhlil əsasında qiymətləndirməkdir. Bu baxımdan tədqiqatın obyektı ölkənin maliyyə sistemi, predmeti isə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə formalaşan yeni iqtisadi münasibətlər sistemidir. Tədqiqat metodologiyası kompleks yanaşmaya əsaslanır sistemli və müqayisəli analiz, statistik məlumatların proqnostik qiymətləndirilməsi və elmi ümumiləşdirmə metodları tətbiq olunmuşdur [1, s. 12]. Analitik cərhətdə həm beynəlxalq təcrübənin əsas elementləri (OECD, Dünya Bankı, IMF modelləri), həm də Azərbaycanın iqtisadi mühiti nəzərə alınmışdır.

Rəqəmsallaşma prosesi artıq sadəcə texnoloji yenilənmə deyil, həm də iqtisadi idarəetmənin mədəniyyətini dəyişdirən yeni strateji mərhələ kimi dəyərləndirilir. Bu transformasiya dövlətin maliyyə siyasətində şəffaf qərarvermə, məsuliyyətli idarəetmə və vətəndaş etimadının möhkəmləndirilməsi üçün dayanıqlı platforma formalaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası rəqəmsal iqtisadiyyatı, e-hökumət xidmətlərini və maliyyə bazarlarının modernləşdirilməsini prioritet istiqamətlər kimi müəyyən etmişdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının 2024-cü il hesabatına görə, rəqəmsal ödəniş əməliyyatlarının payı ümumi ödənişlərdə 61,3%-ə yüksəlmişdir [2, s. 22]. 2025-ci ilə qədər bu göstəricinin 75%-ə çatacağı proqnozlaşdırılır. Rəqəmsallaşma fiskal intizamı gücləndirməklə yanaşı, vergi daxilolmalarının 18% artımına səbəb olmuşdur. Normativ cərhətdə səviyyəsində 'Ödəniş xidmətləri və sistemləri haqqında Qanun' maliyyə institutlarının rəqəmsal mühitdə fəaliyyətini tənzimləyən əsas baza rolunu oynayır. Bu istiqamətdə atılan addımlar maliyyə bazarlarında şəffaflığı artırır, kölgə iqtisadiyyatının payını azaldır və investor inamını gücləndirir. Rəqəmsallaşmanın iqtisadi təsiri həm mikro, həm makro səviyyədə özünü göstərir. Mikro səviyyədə rəqəmsal ödəniş sistemləri (IPS), onlayn kreditləşmə və açıq bankçılıq modelləri əməliyyat xərclərini orta hesabla 25% azaldır. Makro səviyyədə isə bu proses fiskal gəlirlərin artımı və valyuta sabitliyinin qorunması ilə nəticələnir. 2025–2030 dövrü üçün proqnozlara əsasən, rəqəmsal maliyyə alətlərinin tətbiqi sayəsində ÜDM-in artım tempinin 1,3–1,5% intervalında sabitləşəcəyi gözlənilir. Rəqəmsal manat layihəsi daxili dövriyyənin şəffaflığını təmin etməklə, nağdsız əməliyyatların payını 85%-ə qədər yüksəldə bilər. Bu sistem həm vətəndaş məmnuniyyətini, həm də fiskal məsuliyyəti artırmaqla iqtisadi təhlükəsizliyin fundamental sütununa çevrilir [3, s. 15].

Tədqiqat nəticəsində üç əsas yenilikçi yanaşma formalaşdırılmışdır.

"Rəqəmsal Audit Platforması" -bu sistem süni intellekt və blokçeyn texnologiyasına əsaslanaraq dövlət büdcə xərclərini, kredit axınlarını və tender əməliyyatlarını avtomatik şəkildə izləməyə imkan yaradır. Platforma həmçinin real vaxt rejimində maliyyə əməliyyatlarının təhlilini apararaq anomaliyaları və potensial korrupsiya risklərini müəyyənləşdirir. Bu yanaşma dövlət orqanlarında hesabat dövrünü 30–40% qısaldır, şəffaflığı artırır və dövlət vəsaitlərinin səmərəli istifadəsini təmin edir. Rəqəmsal audit mexanizminin tətbiqi nəticəsində büdcə intizamı möhkəmlənir, nəzarət prosesləri obyektiv məlumat bazasına əsaslanır və qərarvermə daha sürətli həyata keçirilir.

"İnklüziv Fintex Siyasəti"- regionlar və sosial təbəqələr arasında maliyyə bərabərliyini təmin edən rəqəmsal xidmətlərin inkişafı modelidir. Bu siyasət maliyyə inklüzivliyini genişləndirmək, kənd və ucqar ərazilərdə fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOS) maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarını artırmaq məqsədi daşıyır. Rəqəmsal bankçılıq, mikro-kredit platformaları və elektron ödəniş sistemlərinin integrasiyası bu modelin əsas istiqamətlərindəndir. Praktiki nəticələr göstərir ki, fintex tətbiqlərinin genişlənməsi maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığını artıraraq iqtisadi fəallığın regional bərabərləşməsinə şərait yaradır. Bu model kənd yerlərində kiçik və orta sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını 2,5 dəfə artırmaq potensialına malikdir.

"Regional Rəqəmsal Maliyyə Məkani"- Azərbaycan, Gürcüstan və Qazaxıstan arasında vahid ödəniş infrastrukturunu və məlumat mübadiləsi platformasının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu model region ölkələrinin maliyyə sistemlərini birləşdirərək əməliyyat xərclərini azaldır, valyuta sabitliyini qoruyur və beynəlxalq ticarətdə ödəniş risklərini minimuma endirir. İnfrastrukturun formalaşması həm dövlətlərarası

maliyyə integrasiyasını, həm də regional kapital bazarlarının birləşməsinə təşviq edəcəkdir. Bu integrasiya regiondaxili ticarətin həcmi 2030-cu ilə qədər 12–15% artırmaq potensialına malikdir [4, s. 40].

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsallaşma Azərbaycanın maliyyə sistemində səmərəliliyin artımı ilə yanaşı, iqtisadi etimadın və institusional şəffaflığın güclənməsinə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, eyni zamanda idarəetmə mədəniyyətində keyfiyyət dəyişikliyi kimi çıxış edir. Rəqəmsal xidmətlərin genişlənməsi dövlət orqanları, bank sektoru və özəl müəssisələr arasında məlumat mübadiləsinə sürətləndirərək qərarvermə proseslərini optimallaşdırır. Eyni zamanda, elektron hökumət və açıq məlumat platformaları vasitəsilə fiskal məlumatların əlçatanlığı artır, bu da vətəndaş nəzarətini və ictimai məsuliyyəti gücləndirir. Rəqəmsal texnologiyalar əməliyyat dövrüyyəsini sürətləndirir, idarəetmə xərclərini azaldır və dövlət-biznes münasibətlərində məsuliyyətliyi artırır. Dövlət sektorunda tətbiq edilən elektron audit və rəqəmsal hesabat sistemləri büdcə proseslərinin çevikliyini təmin edir, məlumatların doğruluğunu artırır və insan amilindən qaynaqlanan riskləri azaldır. Bank sektorunda isə fintex həlləri -mobil ödənişlər, rəqəmsal kreditləşmə və süni intellekt əsaslı risk analitikası- xidmət keyfiyyətini yüksəldir və vətəndaşların maliyyə xidmətlərinə etimadını möhkəmləndirir. Bu proseslər nəticəsində maliyyə əməliyyatlarının çevikliyi 25–30% artmış, idarəetmə xərcləri isə orta hesabla 20% azalmışdır [5, s. 18]. Rəqəmsal audit və açıq bankçılıq mexanizmləri büdcə nəzarətini avtomatlaşdırmaqla fiskal intizamı möhkəmləndirir, sosial xərclərin səmərəliliyini yüksəldir və vətəndaş etimadını bərpa edir. 2025–2030-cu illər üçün proqnozlara əsasən, rəqəmsal maliyyə alətlərinin tətbiqi nəticəsində nağdsız əməliyyatların payı 85%-ə, rəqəmsal xidmətlərdən istifadə səviyyəsi isə 90%-ə qədər yüksələcəkdir. Fintex bazarının inkişafı regionlar üzrə maliyyə inklüzivliyini artıraraq, kiçik və orta sahibkarlığın kredit resurslarına çıxışını asanlaşdıracaq.

Ədəbiyyat

1. Azerbaijan. 2022–2026 Social and Economic Development Strategy. Baku, 2022, 78 s. <https://brussels.mfa.gov.az/files/shares/2022%202026%20Social%20and%20Economic%20Development%20Strategy.pdf>
2. State Statistics Committee. Digital Development Yearbook 2024. Baku, 2024, 146 s. https://stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/digital_development_2024.pdf
3. Central Bank of Azerbaijan. Statistical Bulletin 08/2025. Baku, 2025, 96 s. <https://www.cbar.az/assets/uploads/2025/finance%20and%20statistics/bulletins/august/statistical-bulletin-08-2025-en.pdf>
4. World Bank. Digital Skills for Azerbaijan. Washington, D.C., 2024, 24 p. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099621006292298672/pdf/P17756509a1fdc0608d2e0f206d42fcb6f.pdf>
5. [5] OECD. *Digital Transformation in Public Finance*. Paris, 2023, 62 p. <https://www.oecd.org/finance/digital-transformation-in-public-finance-2023.pdf>

Summary

Modernization and digitalization of the financial system in the economy of Azerbaijan Mahmudova H.F.

Keywords: digitalization, financial system, fintech, fiscal transparency, digital audit.

The modernization of Azerbaijan's financial system is closely tied to digital transformation and increased transparency mechanisms. This article analyzes the impact of digitization between 2022–2025, provides projections for 2025–2030, and introduces conceptual models such as digital audit, smart fiscal supervision, and inclusive fintech policy. Findings show that these mechanisms enhance institutional trust and economic resilience.

Резюме

Направления модернизации и цифровизации финансовой системы в экономике Азербайджана Махмудова Х.Ф.

Ключевые слова: цифровизация, финансовая система, финтех, прозрачность, цифровой аудит.

Модернизация финансовой системы Азербайджана связана с широким внедрением цифровых технологий и укреплением механизмов прозрачности. Цель статьи проанализировать влияние цифровизации в 2022–2025 годах, дать прогнозы на 2025–2030 годы и предложить новые

концептуальные модели. Результаты показывают, что цифровой аудит, умный фискальный контроль и инклюзивная финтех-политика укрепляют доверие и экономическую устойчивость.

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI ÜZRƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİ MƏHSUL İSTEHSALINA DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədova Ayşən Viləddin qızı

Babakışiyeva Sevinc Firəddin qızı

Məmmədli Zeynəb Tahir qızı

Azərbaycan Texnologiya Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

a.memmedova@atu.edu.az

Açar sözlər: *rəqabətqabiliyyətlilik, aqrar sahə, dövlət dəstəyi siyasəti, innovasiya fəaliyyəti, ərzaq təhlükəsizliyi, dayanıqlı inkişaf, regional iqtisadi inkişaf.*

Rəqabətqabiliyyətlilik ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərindən biridir və daxili resursların səmərəli istifadəsi, innovasiyaların tətbiqi, insan və texniki potensialın inkişafı ilə bağlıdır. Aqrar sahədə dövlət dəstəyi, subsidiya və vergi güzəştləri, eləcə də regional bazarların inkişafı məhsul istehsalının dayanıqlılığını və keyfiyyətini yüksəldir. İnnovasiya fəaliyyəti, daxili və xarici bazarlara çıxış imkanları, ərzaq təhlükəsizliyi və dayanıqlı inkişaf rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasında mühüm rol oynayır. Dövlət siyasəti bu sahələrin integrasiyasını və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsini hədəfləyir.

Rəqabətqabiliyyətlilik istənilən iqtisadi sistemin, o cümlədən kənd təsərrüfatı kimi strateji əhəmiyyətə malik sektorların inkişaf səviyyəsini, iqtisadi dayanıqlılığını və gələcək perspektivlərini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir. Bu anlayış yalnız məhsul və xidmətlərin bazarda satış imkanlarını deyil, həm də ölkənin ümumi iqtisadi potensialını, istehsalın səmərəliliyini, innovasiya qabiliyyətini və idarəetmə mexanizmlərinin effektivliyini əks etdirir. Rəqabətqabiliyyətlilik iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə də aqrar sektorda uzunmüddətli inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Qloballaşma dövründə kapitalın, texnologiyaların və innovasiyaların beynəlxalq miqyasda sərbəst hərəkəti, informasiya axınının sürətlənməsi və istehsal faktorlarının dünya bazarına integrasiyası rəqabət mühitini daha da kəskinləşdirmişdir. Bu şəraitdə yalnız iqtisadi resurslara malik olmaq kifayət deyil; onların səmərəli idarə olunması, düzgün iqtisadi strategiyanın seçilməsi və bazar mexanizmlərinin çevik tətbiqi əsas üstünlük amillərinə çevrilmişdir. Məhz bu səbəbdən, ölkələrin iqtisadi qüdrəti bu gün təkcə təbii sərvətlərin, maliyyə və insan resurslarının həcmi ilə deyil, həm də onlardan səmərəli, məqsədyönlü və innovativ şəkildə istifadə etmək bacarığı ilə ölçülür.

Rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasında elm, təhsil və texnologiyanın rolu əvəzolunmazdır. Kənd təsərrüfatı sektorunda bu, müasir aqrotexnoloji üsulların tətbiqi, elmi-tədqiqat nəticələrinin istehsalata integrasiyası, innovativ məhsulların yaradılması və bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə özünü göstərir. Bu yanaşma məhsulun keyfiyyətini yüksəldir, istehsalın maya dəyərini azaldır və ixrac potensialını genişləndirir.

Digər tərəfdən, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması üçün institusional və idarəetmə islahatlarının həyata keçirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səmərəli dövlət tənzimlənməsi, şəffaf vergi sistemi, innovasiyaların təşviqi və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması rəqabət mühitinin inkişafına təkan verir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı kimi strateji sahələrdə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin düzgün yönləndirilməsi, kiçik və orta fermer təsərrüfatlarının modernləşdirilməsi rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında əsas rol oynayır.

Yüksək həyat səviyyəsinə malik dövlətlərdə iqtisadi siyasətin əsas məqsədi təkcə istehsalın artırılması deyil, həm də resurslardan daha məhsuldar və rəşional istifadənin təmin edilməsi, dayanıqlı artımın və sosial rifahın qorunmasıdır. Belə ölkələrdə iqtisadi inkişaf modeli elmi biliklərə, rəqəmsal transformasiyaya və ekoloji balansın saxlanılmasına əsaslanır.

Nəticə etibarilə, rəqabətqabiliyyətlilik yalnız iqtisadi göstərici deyil, həm də dövlətin strateji idarəetmə səviyyəsini, sosial rifahın təminatını və gələcək nəsillər üçün dayanıqlı inkişafın təmin olunma dərəcəsini ifadə edən kompleks anlayışdır. Kənd təsərrüfatında bu prinsipin uğurla tətbiqi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini möhkəmləndirir, ixrac potensialını genişləndirir və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə daha güclü mövqe formalaşdırır.

Rəqabətqabiliyyətliliyin formalaşmasına təsir edən amillər müxtəlif yanaşmalarla qruplaşdırıla bilər. Birinci qrup amillər təbii, insan və maliyyə resursları, elmi-texniki potensial, informasiya və infrastruktur

bağlıdır. Lakin bu amillərin mövcudluğu kifayət etmir — onların səmərəli idarə olunması və müasir texnologiyaların tətbiqi ilə dəyər yaradılması daha həlledici rol oynayır.

İkinci qrup amillər daxili bazarda tələbin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Yerli istehsalçılar üçün formalaşan güclü və keyfiyyət yönümlü daxili tələb innovasiyaları təşviq edir, məhsulun rəqabət qabiliyyətini və ixrac potensialını artırır. Üçüncü qrup amillər istehsal sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsini, yəni sahələrarası integrasiyanı əhatə edir. Bu integrasiya istehsal zəncirinin vahid sistem kimi işləməsinə və ümumi iqtisadi səmərənin yüksəlməsinə imkan yaradır. Nəhayət, dördüncü istiqamət daxili rəqabət mühitidir. Daxili bazarda sağlam rəqabət şəraiti həm məhsul keyfiyyətinin artmasına, həm də istehsal xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır.

Rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasında dövlət siyasətinin rolu da mühümdür. Dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyası dinamik xarakter daşıyır və beynəlxalq rəqabət, texnoloji tərəqqi, ekoloji problemlər, sosial sabitlik kimi amillərlə şərtlənir. İqtisadi artımı və əhalinin rifahını təmin etmək üçün hökumət innovasiya yönümlü inkişaf siyasətini prioritet kimi müəyyənləşdirir. Bu siyasət çərçivəsində elmi-tədqiqat fəaliyyətinə dəstək, investisiya və texnoloji infrastrukturun inkişafı, vergi güzəştləri və subsidiyalar mühüm yer tutur.

Rəqabətqabiliyyətliliyi gücləndirən iki əsas istiqamət fərqləndirilir: daxili bazarda milli məhsullara olan tələbin artırılması və xarici bazarlarda yerli istehsalın mövqeyinin genişləndirilməsi. Bu məqsədlə innovativ potensialın inkişafı və müasir texnologiyaların tətbiqi əsas şərtlərdən sayılır. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsində geniş təbii resurslara, elmi potensiala və əmək ehtiyatlarına malik olması bu istiqamətdə böyük imkanlar yaradır.

İqtisadi tədqiqatlar göstərir ki, aqrar sektorda özünütəmin etmə səviyyəsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin əsas göstəricisidir. Daxili tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi həm idxaldan asılılığı azaldır, həm də milli valyutanın sabitliyinə müsbət təsir göstərir. Bununla belə, bəzi strateji əhəmiyyət daşımayan və yüksək maya dəyərinə malik məhsulların idxalı səmərəli hesab olunur.

Dövlətin kənd təsərrüfatına dəstəyi həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan vacibdir. Rəqabət qabiliyyətinin zəif olduğu hallarda idxal məhsulları yerli istehsalı sıxışdırır və bu, ərzaq təhlükəsizliyi üçün risk yaradır. Buna görə də dövlət subsidiyalar, vergi güzəştləri və infrastruktur layihələri vasitəsilə aqrar sahəni qoruyur və stimullaşdırır. Eyni zamanda ixrac yönümlü siyasət çərçivəsində ölkədə nisbətən ucuz başa gələn məhsulların xarici bazarlara çıxışı təşviq edilir.

Kənd təsərrüfatı sektorunun ekoloji yönümü də dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Gübrələrin və heyvandarlıq tullantılarının ətraf mühitə təsirinin azaldılması məqsədilə dövlət orqanları fermerlərlə ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqinə dair müqavilələr bağlayır. Bu cür tədbirlər həm məhsul keyfiyyətini artırır, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyü yaradır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı da aqrar siyasətin ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası və “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” bu istiqamətdə mühüm dövlət sənədləridir. Regionların ixtisaslaşması və yerli bazarların formalaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında dayanıqlılığını təmin edir.

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatında keyfiyyət və rəqabət qabiliyyəti anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqədərdir və bir-birini tamamlayan əsas iqtisadi kateqoriyalardan sayılır. Məhsulun keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi yalnız daxili bazanın tələbatını daha dolğun şəkildə ödəməyə deyil, həm də ölkənin ixrac potensialını artırmağa, yerli məhsulların beynəlxalq bazarlarda tanınmasına və rəqabət mövqelərinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan, aqrar sahədə keyfiyyətin idarə olunması və rəqabət strategiyalarının formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı inkişafı üçün bir sıra əsas prioritetlər müəyyən edilir. Birincisi, yerli istehsalın miqyasının və səmərəliliyinin artırılması vacibdir. Bu məqsədlə müasir aqrotexniki üsulların tətbiqi, torpaqdan səmərəli istifadə, məhsuldar toxum və sortların seçilməsi, eləcə də resursların optimal bölgüsü mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İkincisi, elmi-texniki nailiyyətlərin və innovasiyaların istehsalata integrasiyası aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində əsas faktorlardan biridir. Aqrotexnologiyaların yenilənməsi, rəqəmsal kənd təsərrüfatı sistemlərinin tətbiqi, dron və sensor texnologiyalarından istifadə kimi innovativ yanaşmalar həm məhsuldarlığı artırır, həm də istehsalın xərclərini azaldır.

Üçüncüsü, təbii-iqlim risklərinin azaldılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. İqlim dəyişmələri nəticəsində yaranan su çatışmazlığı, torpaqların degradasiyası və məhsuldarlığın azalması kimi problemlər qarşısında adaptasiya strategiyalarının hazırlanması, suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi və iqlimə davamlı bitki sortlarının becərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəhayət, ekoloji və sosial aspektlərin nəzərə alınması ilə məhsul istehsalının qiymətləndirilməsi kənd təsərrüfatında dayanıqlılığın təminatıdır. İstehsal prosesində ekosistemin qorunması, tullantıların azaldılması,

ətraf mühitə zərərsiz texnologiyaların tətbiqi və kənd əhalisinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması bu istiqamətin əsas tərkib hissələridir.

Beləliklə, müasir kənd təsərrüfatında keyfiyyətin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması təkcə iqtisadi məqsədlərə xidmət edən bir istiqamət deyil, eyni zamanda sosial, ekoloji və texnoloji inkişaf amilləri ilə sıx şəkildə bağlı olan çoxşaxəli və kompleks bir proses kimi dəyərləndirilməlidir. Bu proses yalnız məhsul istehsalının həcmi artırmaqla məhdudlaşmır, həm də kənd yerlərində sosial rifahın yüksəldilməsini, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasını və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı artıq ənənəvi istehsal sahəsi olmaqdan çıxaraq innovasiyalara, elmi-tədqiqat nailiyyətlərinə və texnoloji yeniliklərə əsaslanan bir iqtisadi sistemə çevrilmişdir. Keyfiyyətin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər yalnız bazarda rəqabət üstünlüyü yaratmaq məqsədi daşıyır, həm də istehsal proseslərinin ekoloji dayanıqlılığını təmin edir, təbii resurslardan istifadədə məsuliyyətli yanaşmanı təşviq edir. Bu baxımdan, ekoloji cəhətdən təmiz istehsal texnologiyalarının tətbiqi və aqrar fəaliyyətin ətraf mühitə təsirinin minimuma endirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatında keyfiyyətin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması sosial inkişafda da birbaşa əlaqəlidir. Rəqabətə davamlı və yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalı kənd əhalisinin gəlir səviyyəsini artırır, kənd yerlərində yaşayış şəraitini yaxşılaşdırır və kənddən şəhərə miqrasiyanın azalmasına şərait yaradır. Bu, həm də kənd icmalarında sosial sabitliyin möhkəmlənməsinə, yerli resursların səmərəli istifadəsinə və regionlar arasında iqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə xidmət edir.

Texnoloji tərəqqi də bu prosesin ayrılmaz hissəsidir. Rəqəmsal kənd təsərrüfatı sistemlərinin tətbiqi, məlumat bazalarına əsaslanan idarəetmə üsulları, avtomatlaşdırılmış suvarma və gübrələmə texnologiyaları məhsuldarlığın və keyfiyyətin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Bu, həm xərclərin azalmasına, həm də istehsal prosesində şəffaflığın artmasına imkan verir.

Nəticə etibarilə, müasir kənd təsərrüfatında keyfiyyət və rəqabət qabiliyyətinin artırılması yalnız iqtisadi səmərəlilik deyil, həm də sosial rifahın gücləndirilməsi, ekoloji sabitliyin qorunması və texnoloji yenilənmənin təşviqi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu, ölkənin ümumi iqtisadi inkişafının dayanıqlılığını təmin edən və milli ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edən vacib istiqamətlərdən biridir.

Nəticə etibarilə, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı yalnız iqtisadi deyil, həm də strateji və sosial əhəmiyyət daşıyır. Yerli resurs potensialından səmərəli istifadə, innovasiyaların tətbiqi və dövlətin məqsədyönlü dəstəyi kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətini yüksəltməklə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə və iqtisadi sabitliyinə mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişaf göstəriciləri*. Bakı: DSI.
2. Dünya Bankı. (2022). *Azerbaijan Agriculture Sector Review: Towards Sustainable and Competitive Growth*. Washington, D.C.: World Bank Group.
3. Kerimova, M., Gurbanova, X., Mammadova, A., Karimova, I., Yusubova, Sh., Hasanzada, Z., & Pasha, A. (2024). *Marketing strategy as a key factor of innovative products market development*. Journal of Law and Sustainable Development, 12(7).
4. OECD. (2023). *Innovation, Productivity and Sustainability in Agriculture*. Paris: OECD Publishing.

Summary

The main directions of state support for the production of competitive agricultural products in Azerbaijan

Məmmədova A.V., Babakishiyeva S.F., Məmmədli Z.T.

Keywords: competitiveness, agrarian sector, state support policy, innovation activity, food security, sustainable development, regional economic development

Competitiveness is one of the main indicators of a country's economic development and is closely related to the efficient use of domestic resources, the application of innovations, and the development of human and technical potential. In the agrarian sector, state support, subsidies, tax incentives, as well as the development of regional markets, enhance the sustainability and quality of production. Innovation activity, access to domestic and foreign markets, food security, and sustainable development play a crucial role in increasing competitiveness. State policy aims at integrating these areas and ensuring economic security.

Резюме
Основные направления государственной поддержки производства конкурентоспособной
продукции сельского хозяйства в Азербайджане
Мамедова А.В., Бабакишиева С.Ф., Мамедли З.Т.

Ключевые слова: конкурентоспособность, аграрный сектор, политика государственной поддержки, инновационная деятельность, продовольственная безопасность, устойчивое развитие, региональное экономическое развитие

Конкурентоспособность является одним из основных показателей экономического развития страны и тесно связана с эффективным использованием внутренних ресурсов, применением инноваций и развитием человеческого и технического потенциала. В аграрном секторе государственная поддержка, субсидии, налоговые льготы, а также развитие региональных рынков повышают устойчивость и качество производства. Инновационная деятельность, доступ к внутренним и внешним рынкам, продовольственная безопасность и устойчивое развитие играют ключевую роль в повышении конкурентоспособности. Государственная политика направлена на интеграцию этих сфер и обеспечение экономической безопасности.

SOSIAL İŞDƏ SÜNİ İNTELLEKTDƏN İSTİFADƏNİN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏRƏFLƏRİ

Məmmədova Rəna Oktaedr qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
rena.mammadova@yahoo.com

Açar sözlər: *Süni İntellekt, sosial iş, səmərəlilik, əlçatanlıq, iş itirmə riski, sabotaj, manipulyasiya*

Təqdim olunan məqalədə süni intellektin (Sİ) yaranma tarixi, “Sİ” termininin ilk dəfə kimlər və harada istifadə olunması haqqında informasiya öz əksini tapıb. Süni İntellektin sosial sfera üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olması haqqında məlumat təqdim olunub. Sosial problemlərin proqnozlaşdırılması zamanı Süni İntellektdən hansı qaydada istifadə edilməlidir – buna aid ideyalar nəzərdən keçirilib. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, Süni intellekt sosial iş təcrübəsini təkmilləşdirmək üçün istifadə oluna bilər. Lakin bu sahədə həm müsbət, həm də mənfi tərəflər mövcuddur. Müəllif qeyd edir ki, sosial iş sahəsində Süni İntellekt yalnız köməkçi mexanizm kimi istifadə olunmalıdır.

Bəşəriyyət yeni bir dövrə — Süni İntellekt dövrünə qədəm qoyub. Süni intellekt cəmiyyətin demək olar ki, hər sahəsində istifadə olunur. Süni intellekt müasir dövrdə həyatın bir çox sahəsində inqilabi dəyişikliklər yaradır. Texnologiya, tibb, təhsil, media və biznes kimi sektorlarda avtomatlaşdırma və məlumatların analizi vasitəsilə effektivliyi artırır. Süni intellekt insan əməyini tamamlayan, bəzən isə əvəz edən sistemlər yaradaraq istehsalın sürətini və keyfiyyətini yüksəldir. Hazırda süni intellekt texnologiyalarının inkişafı cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıracaq əsas faktorlar arasında ön sıradadır [1].

“Süni intellekt” termini ilk dəfə 1956-cı ildə Dartmut Universitetində keçirilən konfransda funksional proqramlaşdırmanın banisi və Lisp dilinin ixtiraçısı Con Makkarti tərəfindən qeyd edilmişdir. Lakin belə bir sistemin ideyası ilk dəfə 1935-ci ildə Alan Tüinq tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, sonsuz yaddaşdan və onun vasitəsilə irəli və geri hərəkət edə bilən skanerdən ibarət mücərrəd hesablama maşınını təsvir etmişdir. Lakin, sonradan, 1950-ci ildə o, ağıllı sistemlərin insanlardan fərqləndirilməz şəkildə ünsiyyət quran sistemlər olması təklifini irəli sürmüşdür [3].

Eyni zamanda, Tüinq maşın zəkasını qiymətləndirmək üçün empirik bir test hazırlamışdır. Bu test süni sistemin ünsiyyət qurmağı öyrənməkdə nə qədər irəlilədiyini və özünü insan kimi təqdim edə bilib-bilmədiyini ölçür.

İlk uğurlu süni intellekt proqramı 1951-ci ildə Kristofer Straçi tərəfindən yaradılmışdır. 1952-ci ilə qədər o, insana qarşı dama oynayır və hərəkətləri proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti ilə tamaşaçıları heyrləndirirdi. 1953-cü ildə Tüinq bu mövzuda şahmat proqramlaşdırması haqqında bir məqalə dərc etmişdir. 1965-ci ildə Massaçusets Texnologiya İnstitutunda mütəxəssis olan Jozef Vayzenbaum “Eliza” proqramını hazırladı. 1973-cü ildə kompüter tərəfindən idarə olunan ilk özünü idarə edən avtomobil olan Stanford Trolley icad edildi. 1970-ci illərin sonlarında süni intellektə maraq azalmağa başladı [3].

Süni intellekt 1990-cı illərin ortalarında yeni inkişaf gördü. Ən məşhur nümunə 1997-ci ildə şahmatda dünya çempionu Qarri Kasparovu məğlub edən IBM superkompüterini Deep Blue-dur. Bu gün informasiyanın rəqəmsallaşması, artan dövrüyyəsi və həcmi sayəsində bu cür şəbəkələr çox sürətlə inkişaf

edir. Maşınlar məlumatları təhlil edir və olduqca tez öyrənir və sonradan əvvəllər insanların müstəsna sərvəti hesab edilən qabiliyyətlərə yiyələnirlər [3].

Süni intellekt sosial sahə üçün nə üçün vacibdir?

İnsanlara dəstək keyfiyyətinin artırılması. Süni intellekt böyük həcmdə məlumatları təhlil edə və köməyə ən çox ehtiyacı olanları müəyyən edə bilər ki, bu isə öz növbəsində böhranlara daha sürətli reaksiya verməyə imkan verir.

Mütəxəssis vaxtına qənaət. Süni intellektlə gündəlik tapşırıqların avtomatlaşdırılması kliyentlərlə canlı ünsiyyət üçün vaxt ayırır.

Hər kəs üçün xidmətlərin əlçatanlığı: Onlayn çatbotlar və səs köməkçiləri 24/7 məsləhətləşmələr təmin edir. Nitq tanıma və tərcümə texnologiyaları cəmiyyətin həssas qruplarına aid əlilliyi olan insanlara və miqrantlara kömək edir.

Sosial problemlərin proqnozlaşdırılması: Süni intellekt hökumətlərə və təşkilatlara gələcək sosial problemləri proqnozlaşdırmağa və dəstəyi əvvəlcədən planlaşdırmağa kömək edir.

Fərdiləşdirilmiş yanaşma. Alqoritmlər yalnız ümumi standartlara deyil, həm də şəxsin xüsusi ehtiyaclarına əsaslanaraq yardım proqramlarını seçir.

Süni intellekt sosial iş təcrübəsini təkmilləşdirmək, kliyentlə işin nəticələrini yaxşılaşdırmaq və mürəkkəb qərarları dəstəkləmək üçün getdikcə daha çox istifadə olunur.

Sosial İşin Perspektivləri

Ailələr və risk qrupları haqqında məlumatların təhlili - mənfi vəziyyətlərin proqnozlaşdırılması.

Mütəxəssis dəstəyi - avtomatlaşdırılmış hesabat, məlumat axtarışı və məsləhət.

Xidmətlərin əlçatanlığı - 24/7 məsləhətləşmələr üçün çatbotlar, ahıllar və əlilliyi olan insanlar üçün səsli köməkçilər.

Yardımanın fərdiləşdirilməsi - dəstək proqramlarının fərdi kliyentin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması.

Vəziyyətin monitorinqi - böhran vəziyyətləri barədə xəbərdarlıq edən tətbiqlər və sensorlar (məsələn, ahıllarda və ya əlilliyi olan insanlarda).

Sosial İşdə Süni İntellektin Müsbət Aspektləri

Səmərəlilik: Gündəlik tapşırıqların yerinə yetirilmə vaxtını azaldır.

Dəqiqlik: Dəqiq qiymətləndirmələri və qərar qəbul etməni dəstəkləyir.

Erkən Aşkarlama: Riskləri artmazdan əvvəl müəyyən edir.

Əlçatanlıq: Xidmətləri xidmət göstərilməyən icmalara genişləndirir.

Sübutlara Əsaslanan Təcrübə: Obyektiv məlumatlarla qərarları dəstəkləyir.

Təkmilləşdirilmiş Xidmət Təminatı: Prosesləri və ünsiyyəti sadələşdirir.

Sosial İşdə Süni İntellektin Mənfi Aspektləri.

Məxfilik və etika problemləri: Əgər süni intellekt sistemləri təhlükəsiz deyilsə, bu məlumatlar itirilə və ya səhv istifadə edilə bilər.

İnsan hissləri yoxdur: Süni intellekt insanlar kimi duyğuları hiss edə və ya insanları başa düşə bilmir.

Süni intellekt sistemlərində qərəz: Bəzən süni intellekt səhv və ya qərəzli məlumatlar səbəbindən ədalətsiz qərarlar qəbul edə bilər.

İş itirmə riski: Əgər süni intellekt bir çox işi yerinə yetirirsə, bəzi sosial işçilər işlərini itirə bilərlər.

Tarixi bir faktı gətirmək yerinə düşərdi. Tekstil fabriklərinin və toxuculuq dəzgahlarının geniş yayıldığı dövrdə insanlar onların tezliklə köhnələcəyindən və maşınlarla əvəz olunacağından ciddi şəkildə qorxmağa başladılar. İşçilər dəzgahlara taxta ayaqqabılar - sabolar qoyaraq dəzgahların iş prosesini qəsdən ləngitməyə başladılar. Bu fenomen o qədər geniş yayıldı ki, ona sonradan sabotaj deyildi. Süni intellekt də bir gün bəşəriyyətə zərər verə və sabotajın yeni növünə yol açə bilər.

Süni intellekt sistemləri həssas kliyent məlumatlarını idarə edir və bu məlumatlar təhlükəsiz şəkildə saxlanılmalı və qorunmalıdır. Pozuntular və ya səhv istifadə kliyentlərə zərər verə və peşəkar standartları poza bilər. Kliyentlər süni intellekt alətlərindən nə vaxt istifadə edildiyi və məlumatlarının necə emal ediləcəyi barədə məlumatlandırılmalıdırlar. Şəffaflıq etimadı təmin edir və etik təcrübə qaydalarına uyğundur.

Axır vaxtlar Süni İntellekt gündəlik yaşayışımıza daxil olmaqla yeni fürsət və imkanların yaradılmasına yol açıb. Bu psixi sağlamlığa da təsir göstərir. Sosial iş sahəsində çalışan mütəxəssislərin əsas vəzifələrindən biri - insanların psixi və əqli sağlamlığının qorunub saxlanılmasıdır. Süni İntellekt texnologiyalarının əqli sağlamlığa neqativ təsirlərini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Süni İntellektin nailiyyətlərindən istifadənin mənfi aspektlərindən biri sosial tənhaləşmədir. Çatbotlar və sosial mediada istifadə edilən müxtəlif alqoritmlər canlı ünsiyyəti azalda bilər. Belə texnologiyalar tədricən insanları bir birindən uzaqlaşdırır və nəticədə tənhalığa gətirib çıxara bilər. Belə durumun fəsadları isə - dərin stress və depressiya ola bilər.

Süni İntellektin texnologiyalarından istifadə olunmasının digər mənfi nəticəsi – gerçək və virtual həyatın bir birinə qarışmasıdır. Belə durum real həyat ilə əlaqələrin itirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Süni İntellektin müxtəlif texnoloji nailiyyətləri istifadəçilərdə müəyyən asılılıq yarada bilər. Demək olar ki, Süni İntellekt insanların davranışını manipulyasiya etmək üçün istifadə oluna bilər. Belə durum insanların idarəetmə qabiliyyətlərinin zəiflənməsinə yol açar.

Süni İntellektin insanlara aid şəxsi informasiyanı yığmaq və təhlil etmək imkanları var. Belə yanaşma insanlarda etibarın azalmasına gətirib çıxara bilər, çünki onlar şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyinin itirilməsi hissi ilə yaşayırlar.

Süni İntellektdən istifadə insanı texnologiya ilə rəqabətdə özünü yararsız görməsinə səbəb ola bilər. Nəticədə belə vəziyyət ciddi stressə səbəb ola bilər.

Süni İntellekt şəxsi yönləndirmə və yardım, insanlar arasındakı empatiyanı zəiflədir. Məsələn, şəxsi problemlər dost və ya peşəkar mütəxəssis ilə deyil, Süni İntellekt texnologiyası ilə müzakirə edilirsə, bu, insanlar arasında əlaqənin zəifləməsinə səbəb olur [2].

Sosial işin gələcəyi texnologiya və insanların sintezi üzərində qurulmalıdır. Bu vəhdətdə Süni intellekt analitik və rutin işlər görür, sosial işçilər qərar qəbul etmədə və empatik qarşılıqlı əlaqədə əsas rol oynayır, mütəxəssislərin təhsili və təlimi texnologiyanın effektiv və təhlükəsiz istifadəsini təmin edir, insanpərvər yanaşma rəqəmsal vasitələrin insanların maraqlarına xidmət etməsini və sadəcə prosesləri sürətləndirməməsini təmin edir.

Süni intellekt məlumatların təhlili, risklərin proqnozlaşdırılması və sosial işin effektivliyinin artırılması üçün faydalı bir vasitə ola bilər, lakin o, yalnız köməkçi mexanizm kimi istifadə olunmalıdır, insan mütəxəssislərinin əvəzi kimi deyil.

Ədəbiyyat

1. Süni intellektin insanlara təsirləri NƏLƏRDİR? <https://sia.az/az/news/social/1224832.html>
2. Süni İntellektin Psixologiyamıza Təsir Edə Biləcəyi Zərərlər. <https://onlinetehsil.az/blog/suni-intellektin-psixologiyamiza-tesir-edə-bileceyi-zereler>
3. История возникновения и развития искусственного интеллекта. <https://ust-tarka.nso.ru/news/9096#:~:text=%D0%>

Summary

Positive and negative aspects of using artificial intelligence in social work Mammadova R.O.

Keywords: Artificial Intelligence, social work, efficiency, accessibility, job loss risk, sabotage, manipulation

The presented article reflects the history of the emergence of artificial intelligence (AI), information about who and where the term “AI” was first used. Information is presented on the importance of Artificial Intelligence for the social sphere. Ideas on how Artificial Intelligence should be used when predicting social problems are considered. It is especially emphasized that Artificial Intelligence can be used to improve social work practice. However, there are both positive and negative sides in this area. The author notes that Artificial Intelligence in the field of social work should be used only as an auxiliary mechanism

Резюме

Положительные и отрицательные аспекты использования искусственного интеллекта в социальной работе Мамедова Р.О.

Ключевые слова: искусственный интеллект, социальная работа, эффективность, доступность, риск потери работы, саботаж, манипуляция

В представленной статье отражена история возникновения искусственного интеллекта (ИИ), информация о том, кем и где впервые был использован термин «ИИ». Представлена информация о значении искусственного интеллекта для социальной сферы. Рассматриваются идеи о том, как следует использовать искусственный интеллект при прогнозировании социальных проблем. Особо подчеркивается возможность использования искусственного интеллекта для совершенствования практики социальной работы. Однако в этой области есть как положительные, так и отрицательные стороны. Автор отмечает, что искусственный интеллект в сфере социальной работы должен использоваться только как вспомогательный механизм.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA ALİ HƏRBİ TƏHSİL MODELİNİN ROLU

Məmmədzadə Müjkan

Azərbaycan İdman Akademiyası. Bakı, Azərbaycan

mujkan@mail.ru

Açar sözlər: *ali hərbi təhsil, milli təhlükəsizlik, dövlətçilik, müdafiə strategiyası, kadr hazırlığı*

Məqalədə milli təhlükəsizlik sisteminin strukturunda ali hərbi təhsilin strateji rolu tədqiq olunur. Belə ki, müasir dövrdə hərbi təhsil təkcə peşəkar zabıt hazırlığı ilə məhdudlaşmır, həm də dövlətin müdafiə potensialını, milli ideologiyasını və təhlükəsizlik mədəniyyətini formalaşdıran əsas institut kimi çıxış edir. Araşdırmada milli təhlükəsizlik anlayışının sosial-fəlsəfi və təşkilati aspektləri ilə yanaşı, onun ali hərbi təhsil modelləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi təhlil olunur. Nəticədə müəyyən olunur ki, ali hərbi təhsil sistemi milli təhlükəsizliyin dayanıqlığının əsas təminatçılarından biridir.

Milli təhlükəsizlik anlayışı dövlətin mövcudluğu, suverenliyi və ictimai sabitliyi ilə birbaşa bağlı olan çoxşaxəli konseptdir. Bu anlayışın reallaşdırılmasında yalnız diplomatik və iqtisadi mexanizmlər deyil, həm də hərbi və ideoloji amillər mühüm yer tutur. Bu mənada ali hərbi təhsil sistemi milli təhlükəsizlik strategiyasının intellektual və kadr əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında müstəqillik dövründə aparılan hərbi islahatlar ali hərbi təhsilin məzmununa və idarəedilmə mexanizmlərinə yeni baxış formalaşdırmışdır. Artıq ali hərbi məktəblər yalnız zabıt hazırlığı müəssisəsi kimi deyil, milli təhlükəsizlik siyasətinin elmi-tədris dayacağı kimi fəaliyyət göstərir. Bu, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsində elmi əsaslı təhsil modelinin vacibliyini önə çıxarır.

Milli təhlükəsizlik və hərbi təhsil anlayışları, mahiyyət etibarilə, bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı asılı olan iki strateji konsepsiyadır. Milli təhlükəsizlik dövlətin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və ictimai sabitliyinin qorunması üçün siyasi, iqtisadi, informasiya, diplomatik və hərbi komponentləri özündə birləşdirən kompleks sistem kimi xarakterizə olunur. Bu sistemin səmərəli fəaliyyəti isə, ilk növbədə, onun intellektual və peşəkar təminatına, yəni ali hərbi təhsilə əsaslanır [1, s.108].

Ali hərbi təhsil sisteminin nəzəri mahiyyəti yalnız hərbi bilik və vərdişlərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. O, eyni zamanda milli təhlükəsizlik fəlsəfəsinin, dövlət maraqları və milli dəyərlər sisteminin zabitlərə aşılınması prosesidir. Belə ki, hərbi təhsil dövlətin təhlükəsizlik ideologiyasını formalaşdıran, onu praktik fəaliyyətə çevirən sosial institutdur. Müasir dünyada təhlükəsizlik anlayışı artıq yalnız müdafiə qabiliyyəti ilə ölçülmür, eyni zamanda əhalinin ideoloji dayanıqlığı və intellektual hazırlığı ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan ali hərbi təhsil milli təhlükəsizliyin ideoloji əsaslarının bərqərar edilməsində aparıcı rol oynayır.

Milli təhlükəsizlik konsepsiyasının elmi-fəlsəfi aspektinə görə, dövlətin davamlılığı üçün iki əsas sütun mövcuddur: maddi müdafiə gücü və mənəvi-ideoloji dayanıqlıq. Birinci sütun silahlı qüvvələrin döyüş hazırlığına, texnoloji potensialına, müasir silah sistemlərinə əsaslanırsa, ikinci sütun hərbi təhsilin yaratdığı dəyərlər sistemi ilə təmin olunur [5, s.83].

Hərbi təhsil bu iki istiqaməti birləşdirən körpü rolunu oynayır. Yəni, ali hərbi məktəblərdə formalaşan zabitlər həm müasir döyüş əməliyyatlarının idarəedicisi, həm də milli ideologiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. Bu sintez, təhlükəsizlik sisteminin yalnız texniki deyil, həm də mənəvi əsaslarını möhkəmləndirir. Azərbaycan təcrübəsində bu sintez xüsusilə 2020-ci il Vətən müharibəsi zamanı özünü göstərmişdir. Hərbi təhsil müəssisələrində yetişmiş zabıtların strateji düşüncə qabiliyyəti və milli kimliyə bağlılığı dövlətin müdafiə siyasətinin uğurlu nəticələnməsinə şərait yaratmışdır [4].

Eyni zamanda, təhlükəsizlik sisteminin idarəedilməsində pedaqoji və psixoloji amillərin nəzərə alınması da vacibdir. Hərbi təhsil vasitəsilə formalaşan liderlik, stressə davamlılıq, kollektiv məsuliyyət və qərar qəbul etmə bacarıqları milli təhlükəsizlik aparatında peşəkar davranış mədəniyyətini təmin edir. A.Həsənov və H.Piriyev göstərir ki, müasir təhlükəsizlik çağırışlarının mahiyyəti yalnız texnoloji üstünlük deyil, həm də insan resurslarının idarəedilməsi ilə ölçülür. Bu isə ali hərbi təhsilin strateji əhəmiyyətini daha da artırır. [3, s.45].

Azərbaycan Respublikasında təhlükəsizlik sisteminin institusional strukturu Təhlükəsizlik Şurası, Müdafiə Nazirliyi, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, Sərhəd Qoşunları və ali hərbi təhsil müəssisələri arasında koordinasiya fəaliyyəti üzərində qurulmuşdur. Bu qurumlar arasında qarşılıqlı əlaqə yalnız inzibati deyil, həm də elmi-pedaqoji səviyyədə təmin edilir. Ali hərbi məktəblərdə aparılan tədqiqatlar və tədris proqramları dövlətin müdafiə strategiyasına inteqrasiya olunur.

Ali hərbi təhsil modellərinin institusional rolu ondan ibarətdir ki, bu sistem dövlətin təhlükəsizlik strategiyasını gələcək zabitlərin düşüncə tərzinə çevirir. Hərbi təhsildə milli dəyərlərin, dövlətçilik ideyalarının və etik prinsiplərin integrasiyası təhlükəsizliyin mənəvi dayaqalarını möhkəmləndirir. Bu mənada, ali hərbi təhsil milli təhlükəsizlik sisteminin “insan amilinə əsaslanan strateji sütunu” hesab olunur [2, s.202].

Milli təhlükəsizlik sisteminin ideoloji ölçüsü dövlətin özünüqavrayışı ilə əlaqədardır. Bu ideologiya dövlətin müstəqilliyini qorumaq, vətəndaşların milli kimlik hissini gücləndirmək və dövlətə sdaqət mədəniyyəti formalaşdırmaq kimi məqsədlərə xidmət edir. Hərbi təhsil bu ideologiyanın praktiki daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Kursantlarda dövlət rəmzlərinə hörmət, vətənə sdaqət, müharibə və sülh şəraitində etik davranış prinsipləri formalaşdırılır. Beləliklə, ali hərbi təhsil milli təhlükəsizlik ideologiyasının həm tədris, həm də tərbiyəvi mərhələsini təşkil edir. Ali hərbi təhsil bu mədəniyyətin formalaşmasına təsir edən əsas vasitədir. Bu, kursantlarda təhlükəsizlik düşüncəsinin, analitik təfəkkürün və strateji məsuliyyət hissəsinin formalaşmasını təmin edir. Milli təhlükəsizlik və hərbi təhsil anlayışları bir-birini qarşılıqlı şəkildə gücləndirən sistemlər kimi çıxış edərək biri dövlətin müdafiəsini təmin edir, digəri isə bu müdafiəni həyata keçirən kadrların mənəvi və elmi hazırlığını formalaşdırır.

Ali hərbi təhsil sistemi hər bir dövlətin milli təhlükəsizlik arxitekturasında strateji əhəmiyyət daşıyan sahədir. Bu sistem təkcə zabit kadrlarının hazırlanmasını deyil, həm də milli müdafiə ideologiyasının, təhlükəsizlik düşüncəsinin və strateji idarəetmə bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir. Hərbi təhsil modelinin funksiyaları müxtəlif istiqamətlərdə təzahür etsə də, onların ümumi məqsədi dövlətin müdafiə potensialını və milli dayanıqlığını gücləndirməkdir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hərbi təhsil modeli dövlətin təhlükəsizlik siyasətinin “mənəvi və intellektual dayaqı” rolunu oynayır. Yəni, bu sistem yalnız əməli biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənmir, həm də hərbi düşüncənin fəlsəfi və sosial əsaslarını formalaşdırır. Müasir dünyada milli təhlükəsizliyin qlobal xarakter alması hərbi təhsilin strateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Dövlətlər artıq anlayırlar ki, müharibələr təkcə silahla deyil, intellektlə, informasiya və idarəetmə bacarığı ilə qazanırlar. Bu isə yüksək səviyyəli ali hərbi təhsil modelini tələb edir [1, s.82].

Ali hərbi təhsil sisteminin birinci və ən mühüm funksiyası milli təhlükəsizlik sisteminə elmi əsaslı kadr təminatını həyata keçirməkdir. Bu, yalnız döyüş qabiliyyətli zabitlərin hazırlanması deyil, həm də analitik düşüncəyə, strateji planlaşdırma bacarığına və liderlik keyfiyyətlərinə malik komandirlərin yetişdirilməsi deməkdir.

Son illərdə ali hərbi məktəblərdə tədris proqramları beynəlxalq təcrübəyə uyğun yenilənmiş, qərar qəbuletmə, böhran idarəetməsi və təhlükəsizlik analitikası kimi fənlər tədrisə daxil edilmişdir. Bu dəyişikliklər ali hərbi təhsilin yalnız taktiki səviyyədə deyil, strateji idarəetmə səviyyəsində də fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmışdır [4].

Eyni zamanda, zabit hazırlığında etik və mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması xüsusi yer tutur. Hərbi liderin davranışı, qərarları və komanda münasibətləri milli təhlükəsizlik sisteminin etibarlılığını müəyyən edən əsas psixoloji amillərdəndir. Bu baxımdan ali hərbi təhsil modeli həm elmi bilik, həm də vətənpərvərlik ideologiyasının sintezini təmin edir.

Hər bir dövlətin təhlükəsizlik sisteminin əsas dayaqı yalnız texnoloji və hərbi güc deyil, həm də mənəvi birliyə əsaslanan milli ideologiyadır. Hərbi təhsil bu ideologiyanın sistemli şəkildə formalaşdırıldığı sosial institutdur.

Ali hərbi məktəblərdə dövlətçilik, milli kimlik, tarix və vətənpərvərlik mövzularının tədrisi, kursantlarda milli-mənəvi məsuliyyət hissini artırır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda göstərilir ki, müasir zabit yalnız əmrləri icra edən şəxs deyil, eyni zamanda milli ideyanın daşıyıcısı və təbliğatçısıdır (Aytən).

Azərbaycan təcrübəsində “Zəfər fəlsəfəsi” anlayışının hərbi təhsilə integrasiyası bu funksiyanın konkret təzahürüdür. Bu fəlsəfə, 2020-ci il Vətən müharibəsində qazanılmış milli qələbənin mənəvi dəyərlərini kursantların təlim-tərbiyə prosesinə daxil etməklə, ali hərbi təhsilin ideoloji təsir gücünü artırmışdır. Nəticədə, hərbi təhsil dövlətin milli təhlükəsizlik ideologiyasının formalaşdığı əsas platformaya çevrilmişdir.

Ali hərbi təhsilin strateji funksiyalarından biri də təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində elmi-tədqiqat potensialının inkişaf etdirilməsidir. Müasir təhlükəsizlik mühitində informasiya texnologiyaları, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik və pilotsuz sistemlər kimi istiqamətlər hərbi təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Ali hərbi məktəblər yalnız bilik ötürən deyil, həm də yeni bilik yaradan mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərir. Bu istiqamətdə yaradılmış texnoparklar, hərbi innovasiya laboratoriyaları və elmi-tədqiqat şöbələri dövlətin müdafiə sənayesi ilə ali hərbi təhsilin inteqrasiyasına şərait yaradır.

Aparılan elmi-tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, milli təhlükəsizlik sisteminin effektiv fəaliyyəti yalnız texnoloji və hərbi resursların çoxluğu ilə deyil, həm də strateji düşüncə qabiliyyətinə malik, intellektual, mənəvi və vətənpərvərlik dəyərləri formalaşmış zabıt korpusunun mövcudluğu ilə şərtlənir. Bu baxımdan ali hərbi təhsil sistemi milli təhlükəsizlik arxitekturasının mərkəzi komponentlərindən birini təşkil edir. Müasir ali hərbi məktəblər təkcə bilik ötürən tədris müəssisələri deyil, həm də milli kimliyi qoruyan, dövlətçilik ideologiyasını möhkəmləndirən, təhlükəsizlik mədəniyyətini formalaşdıran strateji mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərilir.

Ali hərbi təhsilin əsas nəticəsi yalnız peşəkar kadr hazırlığı deyil, həm də dövlətin təhlükəsizlik sistemində liderlik potensialına malik şəxsi heyətin formalaşdırılmasıdır. Bu mənada hərbi təhsil, milli müdafiə siyasətinin və təhlükəsizlik doktrinasının həyata keçirilməsində idarəedici və istiqamətləndirici funksiya daşıyır. Eyni zamanda, ali hərbi təhsil müəssisələrinin strukturunda tətbiq olunan tədris modelləri, milli təhlükəsizlik strategiyasına uyğunlaşdırılmış kadr hazırlığı mexanizmlərinin formalaşmasına imkan verir. Bu model vasitəsilə zabıtlar yalnız döyüş bacarıqları deyil, həm də qərarvermə, liderlik və strateji analitika kimi XXI əsr təhlükəsizlik çağırışlarına cavab verən keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Tədqiqat göstərir ki, ali hərbi təhsil modeli milli təhlükəsizlik sisteminin uzunmüddətli sabitliyinin təminatçısıdır. Çünki burada formalaşan elmi, pedaqoji və ideoloji mühit zabıtların həm milli dəyərlər, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik prinsipləri əsasında yetişməsinə təmin edir. Bu inteqrativ yanaşma, təhlükəsizliyin yalnız hərbi komponent deyil, eyni zamanda siyasi, sosial və psixoloji elementlərdən ibarət kompleks bir sistem olduğunu təsdiqləyir.

Nəticə etibarilə, milli təhlükəsizlik sisteminin dayanıqlığı ali hərbi təhsil sisteminin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Bu səbəbdən, dövlət səviyyəsində hərbi təhsil siyasətinin modernləşdirilməsi, kadr hazırlığının strateji idarəedilməsi və beynəlxalq təcrübənin milli modelə adaptasiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir dünyada təhlükəsizlik anlayışının genişlənməsi ali hərbi təhsili yalnız müdafiə sahəsi üçün deyil, həm də cəmiyyətin ümumi intellektual və mənəvi təhlükəsizliyi üçün mühüm resurs halına gətirir. Beləliklə, ali hərbi təhsil modeli milli təhlükəsizlik sisteminin idarəetmə mexanizminin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir və dövlətin sabitliyi, suverenliyi və davamlı inkişafı üçün əsas təminat funksiyasını yerinə yetirir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, H. Azərbaycanın təhsil sistemi milli təhlükəsizlik kontekstində. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2024. – 215 s.
2. Əliyev, R. H. Milli təhlükəsizlik sisteminin nəzəri əsasları və idarəetmə mexanizmləri. – Bakı: Elm və Təhsil, 2024. – 248 s.
3. Həsənov, A., Piriye, H. İnsanları kamilliyə aparan yollar haqqında düşüncələr. – Bakı, 2022. – 80 s.
4. Məmmədzadə, M. Azərbaycanda hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin idarə olunması // Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyasının *Elmi Xəbərləri*. – 2025. – № 1 (43). – S. 173–177.
5. Rzayev, E. Hərbi pedaqogika və milli təhlükəsizlik: nəzəri əsaslar. – Bakı: Qərb Universiteti Nəşriyyatı, 2021. – 192 s.

Summary

The role of the higher military education model in the formation of the national security system Mammadzade M.

Keywords: *higher military education, national security, statehood, defense strategy, personnel training*

The article examines the strategic role of higher military education within the structure of the national security system. The author emphasizes that in the modern era, military education is not limited to the training of professional officers but also serves as a key institution that shapes the state's defense potential, national ideology, and security culture. The research analyzes the socio-philosophical and organizational aspects of the concept of national security, as well as its interrelation with models of higher military education. The study concludes that the system of higher military education is one of the main guarantors of the sustainability of national security.

Резюме
Роль модели высшего военного образования в формировании
системы национальной безопасности
Маммедзаде М.

Ключевые слова: *высшее военное образование, национальная безопасность, государственность, оборонная стратегия, подготовка кадров*

В статье исследуется стратегическая роль высшего военного образования в структуре системы национальной безопасности. Автор отмечает, что в современных условиях военное образование не ограничивается подготовкой профессиональных офицеров, но выступает как ключевой институт, формирующий оборонный потенциал государства, национальную идеологию и культуру безопасности. В исследовании анализируются социально-философские и организационные аспекты понятия национальной безопасности, а также его взаимосвязь с моделями высшего военного образования. В результате делается вывод, что система высшего военного образования является одним из основных гарантов устойчивости национальной безопасности.

**NEFT GƏLİRLƏRİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI:
AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ VƏ PERSPEKTİVLƏR**

Musayev Etibar Adil oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
etibaradiloglu@mail.ru

Açar sözlər: *resurs, sosial, maliyyə, Neft, səhiyyə, infrastruktur*

Azərbaycan neft gəlirlərindən iqtisadi diversifikasiya, sosial infrastrukturun inkişafı və ekoloji dayanıqlığın təmin olunmasında strateji istifadə edir. Dövlətin neft fondu və sosial proqramlar vasitəsilə gəlirlər səmərəli yönləndirilir. Bu təcrübə uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edir. Perspektivdə enerji sektorundan əldə olunan vəsaitin innovasiya, qeyri-neft sənayesi və regional inkişaf layihələrinə inteqrasiyası önəmli olacaq. Azərbaycanın modeli dayanıqlı neft siyasətinin praktik nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası son onilliklərdə neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunması və bu gəlirlərin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə yönəldilməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. XX əsrin sonlarında Azərbaycanın enerji sektorunda həyata keçirilən köklü islahatlar, xüsusən də “Əsrin müqaviləsi”nin (1994) imzalanması ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsində dönüş nöqtəsi olmuşdur [19, s.57]. Neft gəlirləri qısa müddətdə dövlət büdcəsinin əsas mənbəyinə çevrilərək iqtisadi artım, sosial infrastrukturun bərpası və insan kapitalının inkişafı üçün zəruri maliyyə resursları təmin etmişdir.

Lakin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, neft gəlirlərinin idarə edilməsində səmərəsizlik, asılılıq və institusional zəifliklər “resurs lənəti” fenomeninə səbəb ola bilər. Buna görə də Azərbaycanın iqtisadi strategiyası təkcə neft gəlirlərinin artırılmasına deyil, həm də bu gəlirlərin səmərəli investisiyalara və sosial rifahın davamlı təminatına yönəldilməsinə əsaslanır.

Azərbaycan hökuməti 2000-ci illərin əvvəllərində neft gəlirlərinin idarə edilməsi üçün institusional əsasları yaratmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fondun yaradılmasının məqsədi təbii ehtiyatlardan əldə olunan gəlirlərin cari nəsillərlə yanaşı, gələcək nəsillərin maraqları naminə ədalətli və şəffaf şəkildə bölüşdürülməsini təmin etmək idi [14, s.142].

Azərbaycanın neft strategiyası çərçivəsində yaradılmış idarəetmə mexanizmləri – xüsusən ARDNF və Mərkəzi Bank – ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin qorunmasında həlledici rol oynamışdır. Neft gəlirləri hesabına formalaşan valyuta ehtiyatları 2024-cü ilə olan məlumata görə 65 milyard ABŞ dollarını keçmişdir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına 12 illik idxal tələbatını qarşılamağa imkan verir [1, s. 12].

Bu resursların bir hissəsi dövlətin sosial siyasətinin maliyyələşdirilməsinə, xüsusilə regionların inkişaf proqramlarına, təhsil, səhiyyə və infrastruktur layihələrinə yönəldilmişdir [28, s. 185].

İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası” da neft gəlirlərinin sosial yönümlü sərmayələrə çevrilməsini prioritet kimi müəyyən etmişdir [10, s. 33].

Azərbaycanın neft gəlirləri 2000-ci illərdən etibarən ölkənin sosial inkişaf strategiyasının əsas maliyyə bazasına çevrilmişdir. Dövlət Neft Fondundan (ARDNF) dövlət büdcəsinə edilən transfertlər

sayəsində təhsil, səhiyyə, mənzil, infrastruktur və sosial müdafiə kimi sahələrdə genişmiqyaslı proqramlar həyata keçirilmişdir.

2010–2023-cü illər ərzində ARDNF-dən sosial layihələrə yönəldilən vəsaitin ümumi həcmi 25 milyard ABŞ dollarını keçmişdir [1, s. 57]. Bu vəsaitin bir hissəsi regionların sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən içməli su, qazlaşdırma, yol və məktəb tikintisi layihələrinə sərf edilmişdir.

Qasimov qeyd edir ki, sosial siyasətin maliyyə dayanıqlığı üçün neft gəlirləri qısamüddətli büdcə gəliri kimi deyil, sosial investisiya mənbəyi kimi qəbul olunmalıdır. Onun fikrincə, “ARDNF-in gəlirlərinin bir hissəsinin sosial yönümlü layihələrə yönəldilməsi ölkədə insan kapitalının formalaşmasını stimullaşdırır” [28, s. 193].

Sosial siyasətin modernləşdirilməsi həm də yoxsulluğun azaldılmasına mühüm təsir göstərmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2001-ci ildə əhalinin 49 %-i yoxsulluq həddində yaşayırdısa, 2020-ci ilə bu göstərici 5,9 %-ə qədər azalmışdır [2, s. 55].

Bu, bir tərəfdən, neft gəlirlərinin sosial siyasətə səmərəli integrasiyası, digər tərəfdən isə dövlətin institusional idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşməsi ilə bağlıdır.

İnsan kapitalı iqtisadi modernləşmənin əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Dünya Bankının hesabatında göstəriləyi kimi, təbii resurslara əsaslanan ölkələrdə uzunmüddətli rifah artımı yalnız insan kapitalına yönəldilən sərmayələr sayəsində mümkündür.

Azərbaycan hökuməti bu istiqamətdə neft gəlirlərindən təhsil sektoruna məqsədyönlü investisiyalar ayırmışdır. “2007–2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” tamamilə ARDNF tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Proqram çərçivəsində 3500-dən çox tələbə dünyanın 32 ölkəsində təhsil almışdır [13, s. 17].

Məmmədov yazır: “Neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən təhsil proqramları Azərbaycan üçün ‘bilgi iqtisadiyyatı’na keçidin başlanğıc mərhələsini təşkil edir.” [26, s. 221] Bu fikir Azərbaycanın sosial siyasətində uzunmüddətli inkişafın insan amilinə əsaslandığını göstərir.

ARDNF həmçinin Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, SOCAR Polymer, Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu kimi strateji layihələrlə yanaşı, təhsil və səhiyyə infrastrukturuna da investisiya etmişdir. Məsələn, 2010–2018-ci illərdə fondun vəsaiti hesabına 300-dən çox məktəb və 40-dan artıq tibb müəssisəsi tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur [1, s. 28].

Neft gəlirlərinin sosial rifah sisteminə təsiri xüsusilə səhiyyə sahəsində özünü göstərmişdir. 2003–2020-ci illər ərzində səhiyyəyə ayrılan büdcə xərcləri 12 dəfə artmışdır [7, s. 64]. Bu artım, əsasən, ARDNF transfertləri hesabına mümkün olmuşdur. Əliyeva yazır: “Neft gəlirlərinin səhiyyə sektoruna yönəldilməsi təkcə fiziki infrastrukturun təkmilləşməsinə deyil, həm də sosial ədalətin möhkəmlənməsinə xidmət edir.” [22, s. 149] Bundan əlavə, 2019-cu ildən tətbiq edilən icbari tibbi sığorta sistemi də neft gəlirlərinin dolayısı ilə dəstəklədiyi mühüm sosial islahatlardan biridir. İcbari Tibbi Sığorta Agentliyinin məlumatına görə, sistemin formalaşması üçün ilkin mərhələdə ayrılan 1,2 milyard manatlıq dövlət vəsaitinin 65 %-i ARDNF transfertləri hesabına maliyyələşdirilmişdir [4, s. 12].

Dayanıqlı inkişaf məqsədləri (SDG-lər) çərçivəsində gender bərabərliyinin təmin olunması da neft gəlirlərinin sosial təsir mexanizmlərinə daxildir.

BMT-nin İnkişaf Proqramının məlumatına görə, Azərbaycan hökumətinin ARDNF vəsaitləri hesabına həyata keçirdiyi kənd qadınlarının məşğulluq təşəbbüsləri nəticəsində 2010–2020-ci illər arasında qadın sahibkarların payı 12 %-dən 26 %-ə qədər artmışdır. Bu siyasətlərin nəticəsində qadınların iqtisadi fəallığı və kənd yerlərində sosial integrasiyası güclənmişdir.

Azərbaycan Respublikası 2016-cı ildən etibarən BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri gündəliyini milli səviyyədə tətbiq etməyə başlamışdır. Bu çərçivədə neft gəlirlərinin SDG 1 (yoxsulluğun ləğvi), SDG 4 (keyfiyyətli təhsil), SDG 8 (layiqli iş və iqtisadi artım) məqsədlərinə integrasiyası prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir.

2023-cü ildə İqtisadiyyat Nazirliyinin “Azərbaycan 2030: Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Hesabat” sənədində qeyd olunur ki, ARDNF vəsaitləri hesabına maliyyələşən 14 sosial layihə BMT-nin məqsədləri ilə birbaşa uyğunluq təşkil edir [5, s. 41].

Beləliklə, neft gəlirlərinin sosial siyasət və insan kapitalı ilə integrasiyası Azərbaycan modelinin əsas dayanağına çevrilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının 2000–2014-cü illər dövründə sürətli artımı əsasən neft hasilatı və ixracından asılı olmuşdur. 2014-cü ildən etibarən qlobal neft qiymətlərinin azalması ölkənin fiskal sabitliyinə təzyiq göstərmiş, iqtisadiyyatın struktur transformasiyasının vacibliyini ön plana çıxarmışdır [16, s. 48].

Dünya Bankının hesablamalarına görə, Azərbaycanın ümumi ixrac gəlirlərinin 87 %-i neft və qaz sektorunun payına düşür [32, s. 27]. Bu göstərici ölkənin iqtisadi sistemində yüksək asılılıq riskini göstərir.

Prezident İlham Əliyevin 2015-ci ildə təsdiqlədiyi “Milli iqtisadiyyat və əsas sektorlar üzrə Strateji Yol Xəritələri” sənədində qeyd olunur ki, neft gəlirlərindən əldə olunan vəsaitlər qeyri-neft sektorunun inkişafı, innovasiya və texnoloji modernləşmə istiqamətlərinə yönəldilməlidir [23, s. 11].

Əliyeva qeyd edir: “Azərbaycanın neft gəlirləri artıq sadəcə fiskal mənbə deyil, iqtisadi strukturun yenilənməsi üçün strateji alətə çevrilməlidir.” [22, 166]

ARDNF və dövlət büdcəsinin birgə səyləri nəticəsində son illərdə kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm kimi qeyri-neft sahələri üçün geniş maliyyə dəstəyi proqramları həyata keçirilmişdir.

Kənd təsərrüfatı sektoruna ayrılan vəsaitlərin böyük hissəsi “Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi” vasitəsilə subsidiyalar, infrastruktur və texnologiya dəstəyi formasında təqdim edilmişdir. 2008–2022-ci illər ərzində ARDNF-dən kənd təsərrüfatına 4,2 milyard manat yönəldilmişdir [1, s. 59].

Ələkbərov qeyd edir: “Neft gəlirlərinin kənd təsərrüfatına yönəldilməsi, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasını dəstəkləməklə yanaşı, regional məşğulluğu da artırır.” [18, s. 102]

Azərbaycanın sənaye inkişaf strategiyası da neft gəlirlərinə əsaslanır. 2015-ci ildən etibarən yaradılmış Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və Balaxanı Sənaye Parkı ARDNF və SOCAR vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilmişdir. Bu parkların fəaliyyəti nəticəsində 2022-ci ilə qədər 12 mindən çox yeni iş yeri yaradılmışdır [5, s. 45].

Quliyev yazır: “Neft gəlirlərinin sənaye parklarının yaradılmasına yönəldilməsi, Azərbaycanın texnoloji transformasiyasının iqtisadi təməlini formalaşdırır.” [29, s. 89]

Bundan əlavə, “SOCAR Polymer”, “Azersulfat”, “Azertexnolayn” kimi müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində 2018–2023-cü illərdə kimya və plastik məhsulları ixracı 3,5 dəfə artmışdır [1, s. 62].

2010–2020-ci illər ərzində turizm sahəsinə yönəldilən dövlət investisiyaları 6,8 dəfə artmışdır. Neft gəlirlərinin bu sahəyə yönəldilməsi nəticəsində yeni mehmanxanalar, istirahət mərkəzləri və beynəlxalq tədbir infrastrukturuları yaradılmışdır.

Bu, Azərbaycanın beynəlxalq imicinin güclənməsinə və post-neft dövründə gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsinə xidmət edir.

ARDNF-in maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən infrastruktur layihələri Azərbaycanın regionlarında sosial-iqtisadi balansın bərpasında mühüm rol oynamışdır.

2010–2023-cü illər ərzində fond hesabına 13 000 km avtomobil yolu, 400 körpü və 2000 km qaz xətləri çəkilmişdir [1, s. 68].

Bu proses regional iqtisadi fəallığı artırmaqla yanaşı, daxili bazarın integrasiyasını gücləndirmişdir.

Əliyev və Əsədov qeyd edirlər ki, “nəqliyyat infrastrukturunun genişlənməsi iqtisadiyyatın modernləşməsi üçün əsas struktur dəyişikliyi.” [20, s. 55]

Azərbaycanın iqtisadi modernləşməsi “rəqəmsal iqtisadiyyat” modelinə keçidlə tamamlanır. 2018-ci ildə təsdiqlənmiş “Rəqəmsal Yerlilik və İqtisadi İnkişaf Konsepsiyası” dövlətin informasiya texnologiyalarına neft gəlirləri hesabına böyük sərmayə qoyduğunu göstərir [11, s. 19].

Rüstəmli yazır: “Rəqəmsallaşma prosesinin maliyyə təminatı əsasən neft gəlirlərindən qaynaqlanır; bu, iqtisadi modernləşmənin yeni mərhələsini müəyyən edir.” [31, s. 138]

Eyni zamanda, startap ekosistemi və innovasiya klasterləri üçün dövlət dəstəyi proqramları ARDNF-dən ayrılan vəsaitlərlə təmin olunur. Məsələn, “İnnovasiyalar Agentliyi”nin fəaliyyəti çərçivəsində 2019–2022-ci illərdə 74 startapa 12 milyon manat qrant verilmişdir. Neft gəlirlərinin iqtisadi modernləşməyə yönəldilməsi yalnız sərmayə ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda fiskal sabitlik və institusional islahatlar da bu prosesi müşayiət edir.

2017-ci ildə qəbul edilmiş “Fiskal Qaydalar Haqqında Qanun” neft gəlirlərinin idarə olunmasında şəffaflıq və məsuliyyət mexanizmini gücləndirmişdir [9, s. 4].

Babayev yazır: “Fiskal qaydalar Azərbaycanın neft gəlirlərinə söykənən iqtisadiyyatını konyunktur risklərdən qoruyur və uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığını təmin edir.” [17, s. 202]

Neft gəlirlərinin iqtisadi diversifikasiyaya yönəldilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur sabitliyi və uzunmüddətli dayanıqlığın əsasını qoymuşdur. Qeyri-neft sektorunun inkişafı, texnoloji transformasiya və institusional islahatlar sayəsində ölkə tədricən post-neft mərhələsinə keçidə hazır vəziyyətə gəlmişdir. Bu model beynəlxalq miqyasda da resurs gəlirlərinin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə integrasiyası üçün nümunə kimi göstərilə bilər. Azərbaycanın neft strategiyası təkcə iqtisadi artımın təmin edilməsinə deyil, həm də sosial rifahın yüksəldilməsinə və insan kapitalının inkişafına yönəlmişdir. Neft gəlirlərinin sosial sektorlara yönəldilməsi dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir.

2004-cü ildən etibarən həyata keçirilən “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları” (I–IV mərhələlər) çərçivəsində neft gəlirlərinin bir hissəsi regionlarda infrastrukturun bərpasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və sosial xidmətlərin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir [5, s. 74].

Bu proqramların nəticəsində 2004–2020-ci illərdə regionlarda 100 minlərlə yeni iş yeri açılmış, yollar, məktəblər, xəstəxanalar və içməli su sistemləri inşa edilmişdir. Təhsil sistemi ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf strategiyasında əsas rol oynayır. Neft gəlirlərindən təhsilə ayrılan vəsaitlər 2005–2022-ci illər arasında 5 dəfədən çox artmışdır [8, s. 118].

Bu vəsaitlər hesabına yüzlərlə yeni məktəb binası inşa olunmuş, müəllimlərin maaşları mərhələli şəkildə artırılmış, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (2013) qəbul edilmişdir [13, s. 22].

İqtisadçı S. Nəsirov qeyd edir ki, “Neft gəlirlərinin təhsil sisteminə yönəldilməsi ölkənin innovasiya potensialını gücləndirərək bilik əsaslı iqtisadiyyatın formalaşmasına şərait yaradır” [27, s. 206].

ARDNF-in məlumatına əsasən, 2015–2023-cü illər ərzində Fondun sosial layihələrə ayırdığı vəsaitin 28 %-i təhsil və elmi tədqiqat sahələrinə yönəldilmişdir [1, s. 33].

Neft gəlirlərinin birbaşa sosial siyasətə inteqrasiyası nəticəsində əhəlinin gəlir səviyyəsində və yoxsulluğun azaldılmasında əhəmiyyətli irəliləyiş müşahidə edilmişdir.

2001-ci ildə Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsi 49 % olduğu halda, 2019-cu ildə bu göstərici 4,8 %-ə qədər azalmışdır [2, s. 60].

Bu nəticə neft gəlirlərinin səmərəli bölüşdürülməsi və sosial proqramlara yönəldilməsinin nəticəsidir. Dövlət büdcəsində sosial xərclərin payı 2003-cü ildə 23 % olduğu halda, 2023-cü ildə 45 %-ə qədər yüksəlmişdir [8, s. 129].

Sosial sahələrə yönəlmiş bu resurslar “Azərbaycan Respublikasında sosial rifahın yüksəldilməsi üzrə Milli Strategiya” (2018) sənədində də öz əksini tapmışdır. Strategiyada qeyd olunur ki, sosial rifah siyasəti yalnız birbaşa yardım mexanizmləri ilə deyil, həm də məşğulluq və inklüziv iqtisadi artım vasitəsilə həyata keçirilməlidir [Əliyeva, s. 91].

Neft gəlirləri hesabına səhiyyə sektoruna yatırımlar da xeyli artmışdır. 2003–2022-ci illər arasında dövlətin səhiyyə xərcləri 12 dəfə artmış, bir çox regionlarda yeni tibb mərkəzləri yaradılmışdır [12, s. 37].

ARDNF tərəfindən maliyyələşdirilən “Regionlarda səhiyyə infrastrukturunun inkişafı” layihəsi çərçivəsində 40-dan çox rayon xəstəxanası müasir avadanlıqlarla təchiz edilmişdir [1, s. 29].

Sosial infrastrukturun modernləşdirilməsi yalnız tibbi xidmətlərin deyil, həm də sosial təminat sistemlərinin keyfiyyətini yüksəltmişdir. İqtisadçı T. Rzayevin sözlərinə görə, “Neft gəlirlərinin sosial infrastruktur layihələrinə yönəldilməsi regionlarda həyat səviyyəsinin bərabərləşməsində mühüm amildir” [30, s. 115].

Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiya strategiyası xüsusilə kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm, informasiya texnologiyaları və logistika sahələrinin inkişafına yönəldilmişdir.

2005–2022-ci illərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 52 %-dən 69 %-ə yüksəlmişdir [2, s. 77]. Bu artım əsasən dövlət investisiyalarının düzgün istiqamətləndirilməsi və ARDNF-in resurslarının səmərəli idarə edilməsinin nəticəsidir.

Məsələn, “Azərbaycan Sənaye Koridorları Proqramı” çərçivəsində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və Qaradağ Sənaye Parkı kimi iri infrastruktur layihələri neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilmişdir [5, s. 63].

Bu layihələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələr artıq 2023-cü ildə 1,8 milyard ABŞ dolları dəyərində məhsul istehsal etmiş və 13 min nəfərdən çox işçi üçün daimi məşğulluq təmin etmişdir [25, s. 42].

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun əsas istiqamətlərindən biri kənd təsərrüfatının inkişafıdır. Neft gəlirlərindən ayrılan investisiyalar hesabına suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması həyata keçirilmişdir [6, s. 51].

2010–2022-ci illər ərzində aqrar sektora yönəldilən dövlət dəstəyi 5 dəfə artmış, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac həcmi isə 3,2 milyard ABŞ dollarına çatmışdır [2, s. 28].

Bu siyasət həm də BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi 2 – “Aclığa son” istiqamətinə uyğun gəlir. Norveç və Qazaxıstan kimi neft ixrac edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün əsas meyar fiskal intizam, institusional şəffaflıq və qeyri-neft sektoruna uzunmüddətli investisiyalardır.

Azərbaycan bu təcrübələri milli kontekstə uyğunlaşdıraraq özünəməxsus model formalaşdırmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatına əsasən, “Azərbaycanın Dövlət Neft Fondu dünya üzrə ən şəffaf və hesabatlı suveren fondlardan biri kimi tanınır”.

BMT-nin 2023-cü il Dayanıqlı İnkişaf Məruzəsində isə göstərilir ki, Azərbaycan SDG-lərin 9 istiqamətində (sənaye, enerji, iqtisadi artım, infrastruktur, sosial bərabərlik və s.) əhəmiyyətli irəliləyiş əldə etmişdir. Azərbaycanın iqtisadiyyatının hələ də yüksək dərəcədə neft və qaz sektoruna asılı olması makroiqtisadi sabitlik üçün potensial risk mənbəyidir. 2014-cü ildən global neft qiymətlərinin kəskin düşməsi nəticəsində ölkənin büdcə gəlirləri 35 %-ə qədər azalmışdır [32, s. 22].

Babayev qeyd edir ki, “Neftdən asılılığın davam etməsi iqtisadi şoklara qarşı həssaslığı artırır və qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafını tələb edir”. [17, s. 142]

Həmçinin, neft bazarının qeyri-sabitliyi, global geopolitik vəziyyət və ticarət partnyorlarının tələb dəyişiklikləri Azərbaycan iqtisadiyyatına əlavə risklər gətirir. Bu baxımdan diversifikasiya strategiyası və fiskal qaydaların tətbiqi kritik əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın post-neft dövrünə hazırlığı çərçivəsində aşağıdakı strateji tövsiyələr aktualıq kəsb edir:

1. Qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi: Texnologiya, kənd təsərrüfatı, turizm və xidmət sektorları üzrə dövlət dəstəyi artırılmalı, özəl investisiyalar təşviq edilməlidir [29, 2020, s. 115].

2. Yaşıl iqtisadiyyat və enerji keçidi: Bərpa olunan enerji layihələrinin maliyyə təminatı neft gəlirlərindən təmin edilməli, karbon emissiyalarının azaldılması prioritet olmalıdır [3, 2022, s. 35].

3. İnnovasiya və insan kapitalı: Təhsil və elmi tədqiqat sahələrinə sərmayələr artırılmalı, startap ekosistemi dəstəklənməlidir [27 2019, s. 220].

4. Fiskal dayanıqlıq və institusional islahatlar: Fiskal qaydaların tətbiqi davam etdirilməli, ARDNF və dövlət investisiya layihələrinin şəffaflığı və hesabatlılığı gücləndirilməlidir [8, 2023, s. 102].

5. Regional inkişaf və sosial bərabərlik: İnfrastruktur layihələri regionlararası inkişaf fərqlərini azaltmaq məqsədilə planlaşdırılmalı, sosial proqramların səmərəliliyi təmin edilməlidir [20, 2019, s. 107].

Bu tövsiyələr Azərbaycan modelinin post-neft dövründə dayanıqlı və inklüziv iqtisadi inkişafı təmin etməsi üçün əsas prinsipləri müəyyən edir.

Azərbaycanın neft gəlirlərinin idarə edilməsində bir sıra uğurlar əldə olunmuşdur: iqtisadi diversifikasiya, sosial rifahın artırılması, insan kapitalının inkişafı və enerji keçidi istiqamətində ilkin addımlar atılmışdır.

Bununla belə, bazar, institusional və sosial risklər hələ də mövcuddur. Post-neft dövründə davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı, institusional islahatlar, fiskal dayanıqlığın qorunması və yaşıl iqtisadiyyatın gücləndirilməsi zəruridir.

Azərbaycan modeli beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq neft gəlirlərinin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə integrasiyasında nümunəvi strategiya kimi təqdim oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF). (2019-2022-2023-2024). İllik Hesabat 2018/2021/2022/2023. Bakı: ARDNF Nəşriyyatı, 102 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2020-2023). Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri 2019/2022. Bakı: Rəsmi nəşr, 412 s.
3. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. (2022). Azərbaycan Respublikasının Yaşıl Artım Strategiyası. Bakı: Rəsmi nəşr, 72 s.
4. Azərbaycan Respublikası İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi (İTSA). (2021). İllik fəaliyyət hesabatı. Bakı: İTSA Nəşriyyatı, 64 s.
5. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2021-2022-2023). Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004–2020) üzrə yekun hesabat. Bakı: Rəsmi nəşr, 184 s.// Azərbaycan sənaye koridorları proqramı üzrə hesabat. Bakı: Rəsmi nəşr, 134 s.// Azərbaycan 2030: Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Hesabat. Bakı: Rəsmi nəşr, 112 s.
6. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2022). Aqrar sektorun inkişaf göstəriciləri 2010–2021. Bakı: Rəsmi nəşr, 204 s.
7. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2021).Büdcə icmalı 2020. Bakı: Rəsmi nəşr,154 s.
8. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2023). Dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabat 2022. Bakı: Rəsmi nəşr, 212 s.
9. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. (2017). Fiskal Qaydalar Haqqında Qanun. Bakı: Rəsmi nəşr, 12 s.
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2012). Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası. Bakı: Rəsmi nəşr, 64 s.
11. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2021). Rəqəmsal Yerlilik və İnkişaf Konsepsiyası. Bakı: Rəsmi nəşr, 54 s.
12. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. (2023). Azərbaycan Respublikasında səhiyyə xidmətlərinin modernləşdirilməsi: illik icmal. Bakı: Rəsmi nəşr, 178 s.
13. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2014-2016).. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: Rəsmi nəşr, 64 s.// Xaricdə Təhsil Dövlət Proqramının yekun hesabatı. Bakı: Rəsmi nəşr, 84 s.
14. Bayramov, A. R. (2011). Azərbaycan Dövlət Neft Fondu: yaranması və inkişaf istiqamətləri. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 276 s.
16. Babayev, R. E. (2017). Neftdən kənar sektorun inkişaf problemləri və perspektivləri. Bakı: Qanun, 264 s.
17. Babayev, R. E. (2020). Maliyyə sabitliyi və fiskal siyasət modelləri. Bakı: Elm və İnnovasiya, 312 s.

- 18.Ələkbərov, N. C. (2019). Aqrar siyasət və iqtisadi sabitlik. Bakı: Azərneşr, 242 s.
- 19.Əliyev, H. Ə. (2004). Azərbaycanın neft strategiyası və iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi. Bakı: Azərneşr, 284 s.
- 20.Əliyev, İ. H., & Əsədov, V. R. (2018). İnfrastruktur siyasəti və regional inkişaf. Bakı: Nafta-Press, 198 s.
- 21.Əliyeva, R. S. (2019). Azərbaycanın sosial rifah siyasətinin inkişaf dinamikası. Bakı: Qanun, 312 s.
- 22.Əliyeva, S. R. (2020). Sosial siyasətin maliyyə mexanizmləri və neft gəlirləri. Bakı: Elm və İnnovasiya, 214 s.
- 23.İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2016). Milli İqtisadiyyat və Əsas Sektorlar üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı: Rəsmi nəşr, 144 s.
- 24.İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2020). Regional inkişaf indikatorları üzrə illik hesabat. Bakı: Rəsmi nəşr, 146 s.
- 25.İqtisadi İslahatların Təhlili Mərkəzi. (2023). Sənaye inkişafı üzrə analitik icmal. Bakı: Rəsmi nəşr, 128 s.
- 26.Məmmədov, V. Ş. (2016). Neft gəlirlərinin idarə edilməsinin makroiqtisadi təsirləri. Bakı: Elm və Təhsil, 348 s.
- 27.Nəsirov, S. A. (2019). İnsan kapitalının inkişafında neft gəlirlərinin rolu. Bakı: Elm və İnnovasiya, 284 s.
- 28.Qasimov, E. M. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatında sosial siyasətin modernləşdirilməsi. Bakı: Adiloğlu, 336 s.
- 29.Quliyev, R. A. (2020). Texnoloji modernləşmə və sənaye siyasəti. Bakı: Elm və Təhsil, 228 s.
- 30.Rzayev, T. M. (2021). Regionlarda sosial inkişafın iqtisadi əsasları. Bakı: Elm və Təhsil, 265 s.
- 31.Rüstəmli, T. Z. (2022). Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və innovasiyalar. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 186 s.
- 32.World Bank. (2015-2021). Azerbaijan: Economic Update. Washington, D.C.: World Bank Publications, 102 s.

Summary

Integration of oil revenues into sustainable development goals: Azerbaijan's experience and prospects Musaev E.A.

Key words: *resource, social, financial, oil, health, infrastructure*

Azerbaijan strategically uses oil revenues to promote economic diversification, develop social infrastructure, and ensure environmental sustainability. Through the State Oil Fund and social programs, revenues are efficiently allocated. This experience forms the basis for long-term sustainable development. In the future, integrating oil revenues into innovation, non-oil industry, and regional development projects will be crucial. Azerbaijan's model represents a practical example of sustainable oil policy.

Резюме

Интеграция нефтяных доходов в цели устойчивого развития: опыт и перспективы Азербайджана Мусаев Э.А.

Ключевые слова: *ресурс, социальный, финансовый, нефть, здравоохранение, инфраструктура*

Азербайджан стратегически использует доходы от нефти для продвижения экономической диверсификации, развития социальной инфраструктуры и обеспечения экологической устойчивости. Через Государственный нефтяной фонд и социальные программы доходы эффективно распределяются. Этот опыт служит основой для долгосрочного устойчивого развития. В будущем важной будет интеграция нефтяных доходов в инновации, несырьевую промышленность и проекты регионального развития. Модель Азербайджана представляет собой практический пример устойчивой нефтяной политики.

“BÖYÜK QAYIDIŞ” PROQRAMININ SOSIAL-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

Nərimanlı Nuhu

Birgə və Sağlam ictimai birliyi, Bakı, Azərbaycan
nuhu.narimanli@gmail.com

Açar sözlər: *Böyük Qayıdış, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasət, reinteqrasiya, dayanıqlı inkişaf, sosial rifah*

Məqalə, Azərbaycanın ikinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı mərhələdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və əhalinin doğma yurdlarına qayıdışı çərçivəsində həyata keçirilən “Böyük Qayıdış” proqramını iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasət və dayanıqlı inkişaf strategiyaları kontekstində təhlil edir. Tədqiqat elmi ədəbiyyat və mövcud empirik mənbələr əsasında aparılaraq, proqramın sosial-iqtisadi nəticələrini çoxşaxəli şəkildə qiymətləndirir. Araşdırmada infrastrukturun yenidən qurulması, yaşayış məntəqələrinin bərpası, investisiya axınının stimullaşdırılması, məşğulluğun artırılması, iqtisadi reinteqrasiya, təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərin inkişafı kimi əsas istiqamətlər təhlil olunur. Məqalə, əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı mövcud problemləri də nəzərə alaraq, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və sosial siyasətin inteqrasiyası əsasında uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün tövsiyələr irəli sürür.

Azərbaycanın ikinci Qarabağ müharibəsini (2020) izləyən mərhələdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və əhalinin doğma yurdlarına qayıdışı “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu tezis məqsədi həmin proqramın sosial-iqtisadi nəticələrini elmi ədəbiyyat əsasında təhlil etmək, uğurlarını və çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirmək və nəticələrə əsaslanan tövsiyələr təqdim etməkdir. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və əhalinin doğma yurdlarına qayıdışı məqsədilə həyata keçirilən “Böyük Qayıdış” proqramı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. İnfrastrukturun bərpası, məşğulluğun artırılması və sosial xidmətlərin inkişafı sahəsində tədbirlər proqramın əsas prioritetlərini təşkil edir [1, s. 5].

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və sakinlərin doğma yurdlarına qayıdışını təmin edən “Böyük Qayıdış” proqramı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu proqram çərçivəsində iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasətin gücləndirilməsi və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi əsas məqsəd kimi müəyyən edilmişdir. İqtisadi modernləşdirmə baxımından, azad edilmiş ərazilərdə yol, enerji, su və digər kommunal infrastrukturun bərpası iqtisadi canlanmaya təkan verir və xarici investisiyaların bölgəyə cəlb edilməsinə şərait yaradır. “Ağıllı kənd” və kənd təsərrüfatı layihələrinin təşviqi, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, agroparkların yaradılması kimi tədbirlər yerli iqtisadi aktivliyi artırır və əhalinin məşğulluğunu təmin edir. Eyni zamanda, regionlarda sənaye və xidmət sektorlarının inkişaf etdirilməsi iqtisadi diversifikasiyanı gücləndirərək, müharibədən zərər çəkmiş bölgələrin davamlı bərpasına töhfə verir [2, s. 45–46].

“Böyük Qayıdış” layihəsinin iqtisadi və sosial aspektləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bir tərəfdən, infrastrukturun bərpası, yaşayış məntəqələrinin yenidən qurulması, kommunal xidmətlərin bərpası iqtisadi canlanma yaradır; digər tərəfdən, əhalinin sosial xidmətlərə çıxışı, məşğulluq, təhsil və səhiyyə vasitəsilə sosial rifahı artırmaq mümkündür. Elmi mənbələr baxımından, «Sustainability of post conflict recovery strategies: impact to Azerbaijani economy» adlı məqalədə qeyd edilir ki, müharibədən zərər çəkmiş bölgələrin iqtisadi diversifikasiyası və resurs yönləndirməsi bərpa prosesinin davamlılığı üçün əsasdır [3, s. 45–46]. Eyni zamanda, “Science and education as pillars of post-conflict recovery: Lessons from Azerbaijan’s Karabakh region” məqaləsi post-münaqişə mərhələsində təhsil sektorunun bərpasının cəmiyyətin dirçəlişinə mühüm təsirindən bəhs edir. Guliyev isə daxili köçkünlərin yerləşdirilməsi və host icmaların reaksiyasını analiz edərkən sosial inteqrasiya və sosial müdafiə tədbirlərinin əhəmiyyətini vurğulayır [4, s. 87]. Bundan başqa, N. Chitadze tərəfindən aparılmış “Economic Factors of the Nagorno-Karabakh Conflict” tədqiqatı iqtisadi zəminlərin konfliktin uzun sürməsinə təsirini və regionun iqtisadi potensialının müharibə sonrası vəziyyətini dərinlən araşdırır [5, s. 101–102]. Aşağıda “Böyük Qayıdış” proqramının sosial-iqtisadi nəticələri ilə bağlı müşahidə olunan əsas sahələr və problemlər təqdim olunur:

İnfrastrukturun yenidən qurulması və investisiya axını: Azad edilmiş ərazilərdə yol, enerji, su və kommunal şəbəkələrin bərpası ilk mərhələdə prioritetdir. Dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayrılması və xarici investorların cəlb edilməsi bu sahəyə yönəldilmişdir. Məsələn, bərpa və rekonstruksiya üçün 2021–2024 illərdə milyardlarla manat vəsait ödənilmişdir (bəzi mənbələrə görə, AZN-lik layihə həcmi 19 milyard manata yaxın olmuşdur) [6, s. 3]. Bu investisiyalar regionlara giriş-çıkışı asanlaşdırır, nəqliyyat və loqistika xərclərini azaldır. Lakin belə layihələrin icra sürəti ilə əlaqədar gecikmələr və bürokratik maneələr də

müşahidə olunmaqdadır. Bu ərazilərdə yol şəbəkələrinin, enerji və kommunal sistemlərin bərpası iqtisadi fəaliyyəti canlandırır və investorların bölgəyə yönəlməsinə şərait yaradır. Həmçinin, yeni iş yerlərinin yaradılması, “ağıllı kənd” və kənd təsərrüfatı layihələrinin təşviqi ilə yerli iqtisadi aktivliyin artırılması mümkündür. Lakin ilkin mərhələdə işçi qüvvəsinin peşə biliklərinin uyğun gəlməməsi və bazar əlaqələrinin zəif inkişaf etməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Post-münaqişə dövründə təhsil və səhiyyə infrastrukturunu cəmiyyətin sosial integrasiyasını dəstəkləyir və gələcək nəsillərin inkişaf perspektivlərini formalaşdırır. Bununla yanaşı, münaqişə zamanı travma yaşamış əhali üçün psixososial dəstək proqramlarının həyata keçirilməsi də vacib rol oynayır.

Məşğulluq və iqtisadi reintegrasiya: Məskunlaşdırılmış ərazilərdə yeni iş yerlərinin yaradılması əhalinin yerində qalmasını təmin etmək üçün vacibdir. Əkinçilik, agroparklar, kiçik və orta sahibkarlıq, qismən sənaye fəaliyyətləri bu bölgələrdə iqtisadi fəaliyyəti dirçəltmək potensialına malikdir. Mənbələr göstərir ki, regionlarda “ağıllı kənd” modellərinin və kənd təsərrüfatı layihələrinin təşviqi ilə yerli iqtisadi aktivlik artırıla bilər [1, s. 48–49]. Lakin ilkin mərhələlərdə işçi qüvvəsinin ixtisas uyğunsuzluğu, investisiya qeyri-müəyyənliyi və bazar əlaqələrinin zəifliyi çətinliklər yaradır.

Sosial infrastruktur: təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlər: Təhsil müəssisələrinin yenidən açılması, məktəb və universitetlər üçün maddi-texniki baza təminatı proqramı vacib komponentidir. Bu, gənclərin regionda qalmasına və peşə bacarıqlarının artırılmasına şərait yaradır. Elm və təhsil post-münaqişə bərpasında cəmiyyətin integrasiyasına və gələcək nəsillərin perspektivlərinə təsir edir [2, s. 14]. Səhiyyə obyektlərinin bərpası və sağlamlıq xidmətlərinin əlçatanlığının qorunması sosial rifahın artmasına kömək edir. Eyni zamanda, psixososial dəstək proqramları da vacibdir, çünki münaqişə dövründə travma yaşamış əhali üçün mental sağlamlıq problemləri ciddi yük təşkil edə bilər (məsələn, uşaqlarda travmatik stressin uzunmüddətli təsirləri elmi tədqiqatlarda qeyd edilir) [7, s. 220]. Sosial siyasət sahəsində təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərin bərpası prioritet təşkil edir. Təhsil müəssisələrinin yenidən fəaliyyətə başlaması gənclərin regionda qalmasını və peşə bacarıqlarının artırılmasını təmin edir. Səhiyyə infrastrukturunu və sağlamlıq xidmətlərinin əlçatanlığı əhalinin sosial rifahının yüksəlməsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, psixososial dəstək proqramları münaqişə zamanı travma yaşamış əhali, xüsusən də uşaqlar üçün vacibdir [2, s. 220].

İnkişafın dayanıqlığı və sosial ədalət: Proqramın uğurunun uzunmüddətli olması üçün iqtisadi fəaliyyətin yalnız infrastrukturla məhdudlaşmaması, regionların özünütəmin edən sahələrə çevrilməsi vacibdir. Bərpa prosesi zamanı gəlir bərabərsizliyi artmamalıdır. “Sustainability of post conflict recovery strategies” məqaləsində qeyd olunur ki, investisiyaların daha çox güclü regionlara yönəlməsi zəif regionların təcridinə səbəb ola bilər və bu da sosial bərabərsizliyi dərinləşdirə bilər [1, s. 50]. Eyni zamanda, reintegrasiya prosesində host icmalar və qayıdan əhali arasında sosial gərginliklər yarana bilər; buna görə dövlətin sosial müdafiə mexanizmləri vacibdir.

Nəticə və tövsiyələr

Beləliklə, “Böyük Qayıdış” proqramı iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasətin gücləndirilməsi və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Proqramın uğurlu icrası, regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına və əhalinin rifahının yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir. “Böyük Qayıdış” yalnız texniki bərpa deyil, həm də sosial dönüşüm prosesidir. Fikrimcə, proqramın uğurlu sayılması yalnız infrastrukturun yenidən qurulması ilə deyil, həmçinin əhalinin həyat keyfiyyətinin artırılması, gəlir imkanlarının bərpası və ictimai əlçatanlıq məfhumlarının genişləndirilməsi ilə də sıx bağlıdır. İnkişaf strategiyasının mərkəzinə “insan kapitalı” qoyulmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədhasənov, A. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası. Dayanıqlı İnkişaf, 2022
2. Aliyeva, A., Mammadova, R. M., & Zakir, L. Z. Sustainability of post-conflict recovery strategies: Impact to Azerbaijani economy. Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica, 2023.
3. Branch, J., Ahmadov, F., & Hajiyeva, N. Science and education as pillars of post-conflict recovery: Lessons from Azerbaijan's Karabakh region. International Journal of Educational Development, 2025.
4. Guliyev, F. Internal displacement and post-conflict return: Challenges of reintegration in Azerbaijan. Journal of Refugee Studies, 2021.
5. Chitadze, N. Economic factors of the Nagorno-Karabakh conflict. Journal of Social and Political Studies, 2020.
6. Ismayilov, E. Economic reintegration of liberated territories of Azerbaijan: Prospects and challenges. Caucasus Economic Review, 6(1), 2022.

7. Khalilova, S. Post-war trauma and psychosocial rehabilitation of IDPs in Azerbaijan. Journal of Peace Psychology, 2021.

Summary
Socio-economic results of the “Great Return” program
Narimanli N.

Keywords: *Great Return, economic modernization, social policy, reintegration, sustainable development, social welfare*

The article analyzes the “Great Return” program implemented in Azerbaijan in the post–Second Karabakh War period within the context of economic modernization, social policy, and sustainable development strategies. The study, based on scientific literature and empirical sources, provides a comprehensive assessment of the program’s socio-economic outcomes. The research examines key areas such as infrastructure reconstruction, restoration of settlements, stimulation of investment flows, employment growth, economic reintegration, and the development of education, healthcare, and social services. Taking into account both the achievements and existing challenges, the article proposes recommendations aimed at ensuring long-term sustainable development through the integration of economic modernization and social policy.

Резюме
Социально-экономические последствия программы "Большое Возвращение"
Нариманлы Н.

Ключевые слова: *большое возвращение, модернизация экономики, социальная политика, реинтеграция, устойчивое развитие, социальное благосостояние*

Статья анализирует программу «Большое возвращение», реализуемую в Азербайджане на освобождённых территориях после Второй Карабахской войны в контексте модернизации экономики, социальной политики и стратегий устойчивого развития. Исследование основано на научной литературе и эмпирических источниках и всесторонне оценивает социально-экономические результаты программы. В работе рассматриваются ключевые направления, такие как восстановление инфраструктуры, реконструкция населённых пунктов, стимулирование инвестиционных потоков, повышение занятости, экономическая реинтеграция, развитие образования, здравоохранения и социальных услуг. Статья, принимая во внимание достигнутые успехи и существующие проблемы, предлагает рекомендации по обеспечению долгосрочного устойчивого развития на основе интеграции процессов модернизации экономики и социальной политики.

SOSIAL SIYASƏT VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASININ İQTİSADİYYATIN
MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Orucova Zərifə İlham qızı
Maliyyə İqtisad Kolleci, Bakı, Azərbaycan
orucovazarifa985@gmail.com

Açar sözlər: *iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasət, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal transformasiya, ekoloji təhlükəsizlik, innovasiya*

Bu məqalənin məqsədi – iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi prosesində sosial siyasət və dayanıqlı inkişaf strategiyasının rolunu sistemli şəkildə araşdırmaq; üç istiqamətin qarşılıqlı əlaqəsini qiymətləndirməkdir. Eyni zamanda məqsəd həm də bu istiqamətlərin qarşılıqlı vəhdətini nəzəri və praktik kontekstdə araşdırmaqdır. Xüsusi olaraq Azərbaycan nümunəsində müasir sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına nəzər salınacaq və beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə ediləcək.

Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərin artımı ilə deyil, həm də sosial rifahın yüksəldilməsi, ətraf mühitin qorunması və institusional davamlılıqla ölçülür. Qlobal çağırışlar fonunda iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi hər bir dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi anlayış XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlindən günümüzədək regionların və sektoral

sistemlərin diqqət mərkəzindədir. Modernləşmə prosesi təkcə texnoloji dəyişikliklər və bazar islahatları ilə məhdudlaşmır. Bu, həm də sosial siyasətin gücləndirilməsi və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin əsas strateji istiqamət kimi qəbul edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi dedikdə, ənənəvi iqtisadi modeldən rəqəmsallaşmış, innovasiyalara əsaslanan və texnoloji baxımdan qabaqcıl struktura keçid nəzərdə tutulur. Bu proses aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir: Dövlət sosial siyasətinin modernləşdirilməsi ənənəvi sosial idarəetmə təcrübələrindən sosial müdafiə orqanlarının fəaliyyətinin islahatında fəal şəkildə istifadə olunan özünəməxsus idarəetmə konsepsiyaları ilə müasir və postmodern cəmiyyətə keçidi nəzərdə tutur. “Bir pəncərə” üsulları tətbiq edilir, elektron hökumət sistemi və dövlət xidmətlərinin virtual portalı yaradılıb. Mühüm element təkcə makro səviyyədə tənzimləyici bazaların təkmilləşdirilməsi deyil, həm də daxili idarəetmə sistemində hüquq mədəniyyətinin inkişafıdır.

- **Innovasiya və texnoloji yeniliklərin tətbiqi:** Rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt kimi sahələrin iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına integrasiyası məhsuldarlığı

- artırır.

- **İqtisadi şaxələndirmə:** Tək mənbədən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi təmin edir.

- **Rəqəmsal transformasiya:** Elektron hökumət, rəqəmsal vergi sistemləri və elektron ticarət iqtisadi fəaliyyətin şəffaflığını və effektivliyini artırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlara misal olaraq “ASAN xidmət”, “Elektron Hökumət” portalı və “DOST” mərkəzləri göstərilə bilər. Həmçinin, “Innovasiya Agentliyi” və “Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi” bu sahədə struktur islahatlarını koordinasiya edir. Bu addımlar ölkənin rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirməkdədir.

Sosial siyasətin mahiyyəti

Əsas istiqamətlər

- **Təhsil sisteminin islahatı:** Yeni tədris proqramlarının tətbiqi, peşə təhsilinin inkişafı və distant təhsilin genişləndirilməsi müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

- **Səhiyyənin gücləndirilməsi:** Tibbi sığorta sisteminin tətbiqi, səhiyyədə rəqəmsallaşma və ilkin tibbi xidmətlərin əlçatanlığı sosial siyasətin vacib elementlərindəndir.

- **Əmək bazarının optimallaşdırılması:** Əmək münasibətlərinin rəqəmsal sistemlər vasitəsilə tənzimlənməsi və qeyri-formal məşğulluğun azaldılması əsas məqsədlər sırasındadır.

Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. “DOST” mərkəzləri əhaliyə sosial xidmətlərin çevik və şəffaf şəkildə təqdim olunmasını təmin edir. Pensiya, müavinət və təqaüdlərin artırılması əhəlinin sosial təminatına müsbət təsir göstərmişdir.

Dayanıqlı inkişaf anlayışı

Dayanıqlı inkişaf – gələcək nəsillərin tələbatlarını təhlükə altına atmadan indiki nəsillərin ehtiyaclarını qarşılamağa yönəlmiş inkişaf modelidir. Bu yanaşma iqtisadi, sosial və ekoloji tarazlığı qorumağı nəzərdə tutur.

Qlobal çağırışlara cavab

1. **İqlim dəyişikliyi:** Karbon emissiyalarının azaldılması, enerji səmərəliliyi və yaşıllıq texnologiyaların tətbiqi vacib istiqamətlərdəndir.

Son onilliklərdə global miqyasda baş verən iqlim dəyişikliyi bəşəriyyətin üzləşdiyi ən ciddi ekoloji problemlərdən biridir. İqlim dəyişiklikləri global istiləşmənin artması, ekstremal hava hadisələrinin çoxalması, buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi və biomüxtəlifliyin azalması ilə özünü göstərir. Bütün bu proseslər insan fəaliyyətlərinin — xüsusilə də fosil yanacaqların yandırılması, meşələrin qırılması və sənaye tullantılarının artması nəticəsində atmosfərə atılan karbon dioksid (CO₂) və digər istixana qazlarının miqdarının çoxalması ilə əlaqədardır.

Karbon emissiyalarının azaldılması bu problemin əsas həlli istiqamətlərindən biridir. Bunun üçün enerji mənbələrində köklü dəyişikliklərə ehtiyac var. Neft, kömür və təbii qaz kimi karbon əsaslı enerji resurslarının istifadəsi yerinə bərpa olunan enerji mənbələri – günəş, külək, hidro və geotermal enerjilərin tətbiqi təşviq olunmalıdır. Bu, yalnız havaya atılan zərərli qazların azalmasına deyil, həm də enerji asılılığının və qiymət Enerji səmərəliliyi dəyişkənliyinin azaldılmasına səbəb olur.

də iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə mühüm yer tutur. Texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə enerji itkilərini minimuma endirmək mümkündür. Məsələn, izolyasiya sistemlərinin gücləndirilməsi, LED texnologiyalı işıqlandırma sistemləri və A+++ enerji səmərəli məişət texnikalarının istifadəsi həm fərdi, həm də ictimai miqyasda enerjiyə qənaət etməyə imkan verir.

Digər vacib sahə yaşıllıq texnologiyaların tətbiqi və ekoloji innovasiyalardır. Elektriklə işləyən avtomobillər, karbon tutma texnologiyaları, "ağıllı şəhər" həlləri və dövri iqtisadiyyat modelləri bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Yaşıllıq texnologiyalar, həm də yeni iş yerləri və davamlı iqtisadi artım üçün imkanlar yaradır.

Nəticə etibarilə, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə yalnız ekoloji məsələ deyil, həm də sosial və iqtisadi bir çağırışdır. Bu problemin həlli üçün beynəlxalq əməkdaşlıq, güclü siyasi iradə və ictimaiyyətin maarifləndirilməsi əsas şərtlərdən biridir.

2. Təbii resursların qorunması: Su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması, torpaq eroziyasının qarşısının alınması və meşə örtüyünün bərpası dayanıqlı idarəetməni tələb edir.

Təbii resurslar — su, torpaq, hava, meşələr və biomüxtəliflik — insan həyatının davamlılığı üçün əvəzolunmazdır. Bu resursların tükənməsi və çirklənməsi ekoloji böhranlara və sosial problemlərə gətirib çıxarır. Buna görə də təbii resursların səmərəli və davamlı idarə olunması bu gün prioritet məsələlərdən sayılır.

Su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması xüsusilə global istiləşmə fonunda daha da aktuallaşır. Su qıtlığı və qeyri-bərabər paylanma dünya ölkələrinin əksəriyyətini təhdid edir. Bu problemin həlli üçün suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi, sızma və itkilərin qarşısının alınması, təkrar su istifadəsinin təşviqi kimi tədbirlər görülməlidir. Eyni zamanda suya olan tələbatı azaltmaq üçün sənaye və kənd təsərrüfatında su səmərəli texnologiyaların tətbiqi də vacibdir.

Torpaq eroziyasının qarşısının alınması da ekosistemlərin qorunması baxımından mühüm məsələdir. Eroziya torpağın məhsuldarlığını azaldır, kənd təsərrüfatı istehsalını zəiflədir və biomüxtəlifliyə zərər vurur. Eroziyaya qarşı mübarizədə meşə zolaqlarının salınması, təbii örtük bitkilərinin qorunması, konturla əkin sistemlərinin tətbiqi və torpağın kimyəvi tərkibinin balanslı saxlanması kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Meşə örtüyünün bərpası və qorunması iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə mühüm rol oynayır. Meşələr atmosferdəki karbon qazını udaraq təmiz hava təmin edir, eyni zamanda torpaq və su balansını qoruyur. Bununla yanaşı, meşə ərazilərinin genişləndirilməsi, qeyri-qanuni qırıntılara qarşı nəzarətin gücləndirilməsi və yerli icmaların meşə idarəetməsinə cəlb olunması vacibdir.

Davamlı idarəetmə prinsipləri həm təbii ehtiyatların bu gün istifadəsini təmin edir, həm də gələcək nəsillərin bu ehtiyatlardan yararlanma hüququnu qoruyur. Bu isə yalnız dövlət siyasəti ilə deyil, həm də fərdi məsuliyyət və ictimai iştirakla mümkün olur.

3. Ətraf mühitin mühafizəsi: Sənaye tullantılarının azaldılması, təkrar emal sahəsinin inkişafı və ekoloji maarifləndirmə təşəbbüsləri dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir.

Sürətlə artan sənayeləşmə, urbanizasiya və əhali artımı ətraf mühitə olan təzyiqləri artırmışdır. Bu, hava, su və torpaq çirklənməsi, tullantıların yığılması və təbii yaşayış mühitlərinin məhvində səbəb olur. Ətraf mühitin mühafizəsi yalnız ekoloji deyil, həm də sağlamlıq, iqtisadiyyat və sosial rifah məsələsidir.

Sənaye tullantılarının azaldılması ətraf mühitin qorunmasında əsas hədəflərdəndir. Bu istiqamətdə "çirklənmənin mənbəyində qarşısının alınması" prinsipi əsas tutulur. Texnoloji modernizasiya, tullantisız istehsal metodlarının tətbiqi və sənaye obyektlərinə ekoloji normativlərin sərtləşdirilməsi bu məqsədə xidmət edir. Əlavə olaraq, emal və təmizləmə qurğularının qurulması və təkrar istifadə imkanlarının artırılması da əhəmiyyətlidir.

Təkrar emal sahəsinin inkişafı resursların qorunması və tullantıların azaldılması baxımından iqlim effekt verir. Kağız, plastik, metal və şüşə kimi materialların təkrar emalı təbii ehtiyatlara olan tələbi azaldır və zibilliklərin həcmi minimuma endirir. Bunun üçün çeşidləmə mədəniyyətinin formalaşdırılması, zibilin mənbəyində ayrılması, bələdiyyə və özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi zəruridir.

Ekoloji maarifləndirmə təşəbbüsləri uzunmüddətli və dayanıqlı nəticələr əldə etmək baxımından həlledici rol oynayır. İnsanların ətraf mühitlə bağlı davranışları onların bilik və şüur səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Məktəblərdə ekoloji təhsil, ictimai kampaniyalar, sosial media vasitəsilə məlumatlandırma, ekoloji könüllülük hərəkətləri bu istiqamətdə faydalıdır. Eyni zamanda, sahibkarların, fermerlərin və digər maraqlı tərəflərin ekoloji yanaşma ilə fəaliyyət göstərməsi üçün təşviq mexanizmləri tətbiq edilməlidir.

Ümumiyyətlə, ətraf mühitin qorunması kompleks yanaşma və bütün cəmiyyətin iştirakı tələb edən məsələdir. Dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması yalnız bu günümüz üçün deyil, gələcək nəsillərin rifahı üçün də zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.
2. Dövlət Statistika Komitəsi (2023). *Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Göstəriciləri*. Bakı.
3. Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.
4. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi (2024). *Rəqəmsal İqtisadiyyat Strategiyası 2030*. Bakı.
5. United Nations Development Programme (UNDP) (2022). *Human Development Report*.

Summary
The role of social policy and sustainable development strategy in modernizing the economy
Orujova Z.I.

Keywords: *economic modernization, social policy, sustainable development, digital transformation, ecological security, innovation*

The purpose of this article is to systematically analyze the role of social policy and sustainable development strategy in the process of economic modernization. The study examines the interconnection of these directions in both theoretical and practical contexts. Using Azerbaijan as a case study, the paper reviews the modern socio-economic development strategy and compares it with international experience to identify key aspects of modernization.

Резюме
Роль социальной политики и стратегии устойчивого развития в модернизации экономики
Оруджева З.И.

Ключевые слова: *модернизация экономики, социальная политика, устойчивое развитие, цифровая трансформация, экологическая безопасность, инновации*

Цель данной статьи — системно исследовать роль социальной политики и стратегии устойчивого развития в процессе модернизации экономики. В работе анализируется взаимосвязь этих направлений в теоретическом и практическом контексте. На примере Азербайджана рассматривается современная социально-экономическая стратегия развития и проводится сравнение с международным опытом для выявления основных направлений модернизации.

**ƏHALİNİN GƏLİR SƏVİYYƏSİNİN ARTIRILMASINDA DÖVLƏTİN SOSIAL SİYASƏTİNİN
ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Osmanov İlqar Osman oğlu
Osmanova Nübar İlqar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
ilqar.osmanov@sdu.edu.az ; n.osmanova21@gmail.com

Açar sözlər: *sosial siyasət, əhali gəlirləri, əməkhaqqı, sosial müdafiə, əmək bazarı*

Son illər global və regional iqtisadi çağırışlar, xüsusilə pandemiya və post-pandemiya dövründə müşahidə olunan inflyasiya, işsizlik və əmək bazarındakı qeyri-sabitlik əhalinin gəlir səviyyəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Bu kimi hallar dövlətin sosial müdaxilə mexanizmlərinin gücləndirilməsini zəruri edir. Azərbaycanda həyata keçirilən sosial islahatlar, minimum əməkhaqqı və pensiyaların artırılması, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi istiqamətində atılan addımlar bu sahədə dövlətin aktiv rolunun göstəricisidir. Lakin bu tədbirlərin effektivliyi və əhalinin gəlir səviyyəsinə real təsiri geniş elmi qiymətləndirmə tələb edir.

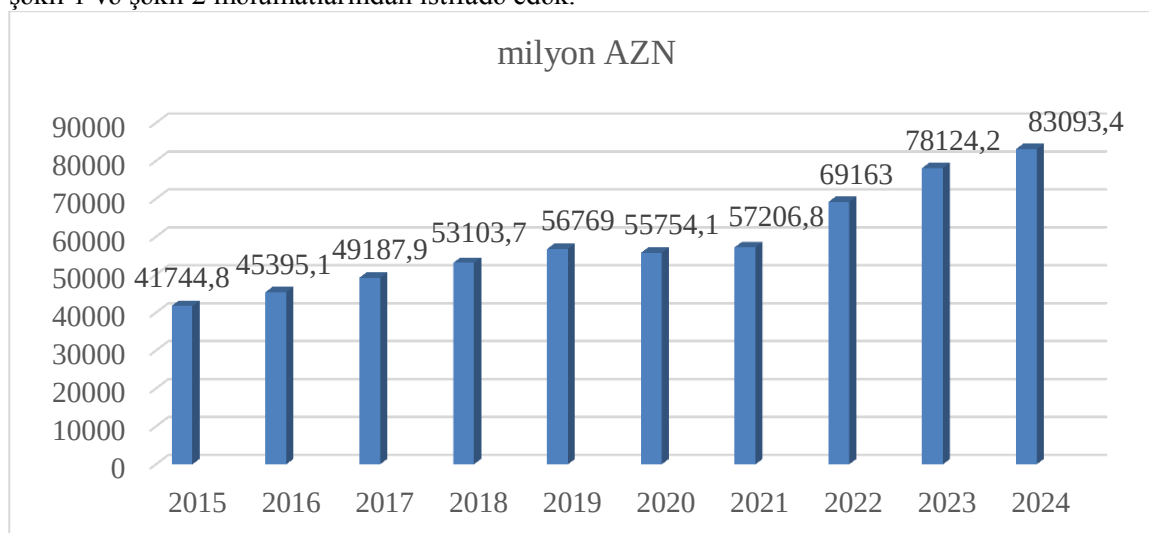
Müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri əhalinin rifah halının yüksəldilməsi, gəlir səviyyəsinin artırılması və sosial bərabərliyin təmin olunmasıdır. Bu kimi məqsədlərə nail olunmasında dövlətin reallaşdırdığı sosial siyasət önəmli rol oynayır. Sosial siyasət dedikdə, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun təmin edilməsi, sosial təminat sistemlərinin gücləndirilməsi və gəlirlərin bölgüsündə ədalətin qorunması məqsədilə dövlətin reallaşdırdığı tədbirlər və strategiyalar başa düşülür.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək qabiliyyətli hissəsinin cəhdikləri zəhmətə uyğun dəyər almaları, eləcə də insanların özlərini və ailələrini maddi baxımdan təmin etmək imkanına sahib olmaları sosial siyasətin əsas hədəflərindəndir. Həmçinin, dövlət, əlillər, qaçqınlar, məcburi köçkünlər, çoxuşaqlı və aztəminatlı ailələr, habelə əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər qarşısında müəyyən sosial məsuliyyətlər daşıyır. Bu məsuliyyətlərin yerinə yetirilməsi isə qeyd olunan əhali qruplarının həyat şəraitinin yaxşılaşmasına səbəb olur [2, s.16]. Azərbaycanda dövlətin sosial siyasəti, xüsusilə müstəqillik illərindən sonra dərin islahatlar çərçivəsində inkişaf etdirilmiş, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, gəlirlərin artırılması və sosial təminatın səmərəliliyinin artırılması istiqamətində önəmli addımlar atılmışdır. Bu siyasətin əsas hədəfi hər bir ölkə vətəndaşının layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması və sosial ədalətin qorunmasıdır.

Dövlətin sosial siyasəti, ilk öncə, əhalinin gəlir mənbələrinin formalaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Gəlirlər əməkhaqqı, pensiya, sosial müavinətlər, sahibkarlıq fəaliyyəti, mülkiyyətdən və digər mənbələr hesabına formalaşır. Dövlət bu sahələrə müdaxilə edərək gəlir səviyyəsinin artırılmasına dəstək verir. Məsələn, minimum əməkhaqqının artırılması, əmək bazarının tənzimlənməsi, vergi siyasətinin yumşaldılması, sahibkarlığın dəstəklənməsi gəlirlərin artırılmasına birbaşa təsir edən amillərdir. Minimum əməkhaqqı aşağı gəlir qrupunda olan əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi daşıyır. Bu addım nəticəsində işçilərin əsas ehtiyaclarını ödəyə bilməsi asanlaşır və əmək bazarında alıcılıq qabiliyyəti yüksəlir. Əlavə olaraq, bu artım qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılmasına da təkan verir, çünki insanlar rəsmi sektorda işləməyə daha çox maraq göstərirlər.

Əmək bazarının tənzimlənməsi də gəlir səviyyəsinə təsir edən önəmli faktorlardandır. Dövlət bu sahədə hüquqi çərçivəni möhkəmləndirərək işçilərin hüquqlarını qorumağa, qeyri-qanuni iş şəraitinin qarşısını almağa və iş yerlərinin keyfiyyətini artırmağa çalışır. Hökumət tərəfindən tətbiq olunan minimum əmək haqqı siyasəti, əmək müqavilələrinin tənzimlənməsi, sosial sığorta sistemləri və işçi hüquqlarının qorunması kimi tədbirlər nəticəsində işçilərin gəlirləri müəyyən həddə sabitləşdirilə və ya artırıla bilər. Digər tərəfdən, əmək bazarının çox sərbəst və ya tənzimlənmədən inkişaf etməsi qeyri-rəsmi məşğulluğun artmasına, işçilərin sosial müdafiədən məhrum qalmasına və nəticədə gəlir bərabərsizliyinin dərinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan, əmək bazarının balanslı şəkildə tənzimlənməsi yalnız gəlir səviyyəsinin artırılmasına deyil, sosial ədalətin təmin olunmasına da xidmət edir.

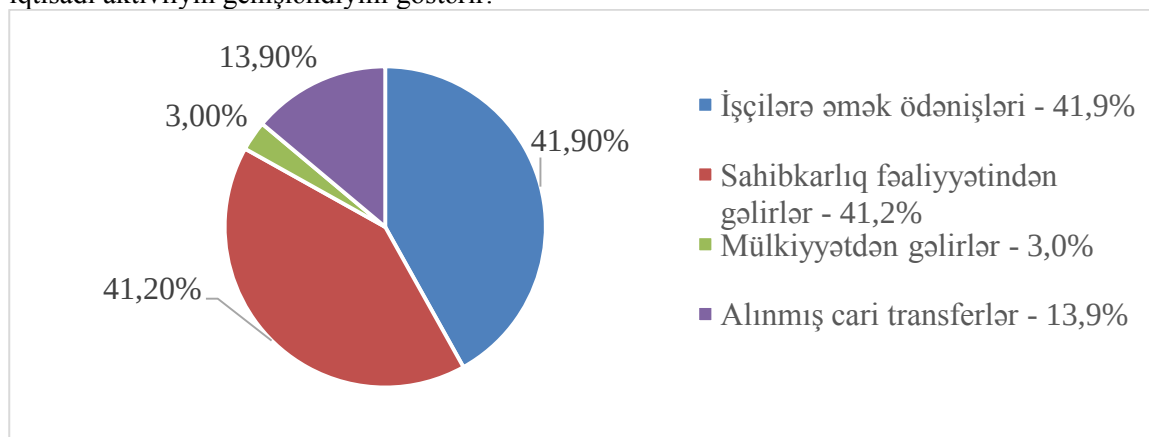
Hazırda Azərbaycanda əhali gəlirlərinin mövcud vəziyyətini və onların strukturunu təhlil etmək üçün şəkil 1 və şəkil 2 məlumatlarından istifadə edək.

Mənbə: [1]

Şəkil 1. Azərbaycanda əhali gəlirləri

2024-cü ildə əhali gəlirlərində müşahidə olunan artım tendensiyası ölkə iqtisadiyyatının inkişafının və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinin göstəricisidir. Gəlirlərin ümumi həcmi 83 milyard manatdan çox olmaqla, əvvəlki illərlə müqayisədə ən yüksək göstəriciyə çatmışdır. Bu, nominal gəlirlərin artdığını və iqtisadi aktivliyin genişləndiyini göstərir.

Mənbə: [1]

Şəkil 2. 2024-cü ildə əhali gəlirlərinin formalaşma mənbələri və xüsusi çəkisi

Gəlir mənbələrinin strukturuna nəzər saldıqda, işçilərə ödənilən əməkhaqlarının (41,9%) və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin (41,2%) əsas paya malik olduğu görünür. Bu fakt əhalinin əsas gəlir mənbələrinin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər olduğunu göstərir. Belə bir bölgü iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərdiyini və əmək bazarının nisbətən aktiv olduğunu sübut edir.

Həmçinin, əhalinin gəlirlərində alınmış cari transferlərin, yəni pensiya, müavinət və sosial ödənişlərin payı da (13,9%) əhəmiyyətli yer tutur. Bu isə dövlətin sosial müdafiə tədbirlərinə xüsusi önəm verdiyini və sosial siyasətin icrasında fəal iştirak etdiyini göstərir. Transferlərin yüksək paya malik olması, xüsusilə aztəminatlı əhali qruplarının gəlirlərinin formalaşmasında önəmli rol oynayır.

Mülkiyyətdən gəlirlər isə ümumi gəlirin cəmi 3%-ni təşkil edir. Bu göstərici onu deməyə əsas verir ki, mülkiyyətdən gəlirlər hələ geniş yayılmamış və ya iqtisadi sistemdə həlledici rol oynamamışdır. Bu sahədə inkişaf potensialı mövcuddur və gələcəkdə maliyyə bazarlarının dərinləşməsi və investisiya imkanlarının genişlənməsi ilə bu göstəricinin artması gözlənilə bilər.

Ümumilikdə, 2024-cü il üzrə əhali gəlirlərinin struktur təhlili göstərir ki, ölkədə əmək və sahibkarlıq fəaliyyətinə əsaslanan iqtisadi model mövcuddur. Gəlirlərin artması əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin gücləndiyini, ümumi iqtisadi sabitliyin təmin edildiyini nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, sosial transferlərin və mülkiyyət gəlirlərinin strukturdakı payları sosial siyasət və maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi haqqında da fikir yürütməyə imkan verir.

Dövlətin sosial siyasəti əsasən əhalinin sosial təminatına xidmət edir. Sosial təminat sistemi, aztəminatlı ailələrə və vətəndaşlara dövlətin məsuliyyətini ifadə etməklə, onların maliyyə, maddi və məşğulluqla bağlı problemlərinin aradan qaldırılması yollarını axtarır. Bu təminat sistemi əhalinin sosial-demokratik quruluşu və əmək qabiliyyəti ilə mövcud iş yerləri arasında uyğunluğun yaradılmasına imkan verir, həmçinin pensiya, müavinətlər və müxtəlif növ maddi və mənəvi yardımlar vasitəsilə insanların həyat səviyyəsinin tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirləri müəyyənləşdirir [3, s.12]. Pensiya və sosial müavinətlərin indeksasiyası, aztəminatlı ailələrin ünvanlı sosial yardım proqramları vasitəsilə dəstəklənməsi, məşğulluq proqramlarının genişləndirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması sosial siyasətin gəlir səviyyəsinə təsirini artırır. Bu tədbirlər əhalinin sosial müdafiəsini təmin etməklə yanaşı, onların iqtisadi aktivliyini də stimullaşdırır.

Sosial siyasətin effektivliyi onun ədalətlik prinsiplərinə əsaslanmasından da asılıdır. Əgər gəlirlərin bölgüsündə dərin fərqlər mövcuddursa, bu, sosial narazılıqlara və cəmiyyət daxilində bərabərsizliyə səbəb ola bilər. Buna görə dövlətin sosial siyasəti gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasına yönəlik tədbirləri də axtarır. Məsələn, progressiv vergi sistemi tətbiq olunmaqla yüksək gəlirli təbəqələrdən alınan vergilər sosial proqramların maliyyələşməsində istifadə oluna bilər. Bu, maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsini təmin edir, sosial ədalətin bərqərar olunmasına xidmət edir.

Bununla yanaşı, təhsil və səhiyyə sahəsində dövlətin sosial siyasəti gələcəkdə əhalinin gəlir səviyyəsinə dolayı yolla müsbət təsir göstərir. Keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətləri insan kapitalının inkişafına zəmin yaradır ki, bu da əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli işçi qüvvəsinin formalaşmasına, daha yüksək gəlir imkanlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Dövlət bu sahələrə investisiya yatırmaqla gələcək iqtisadi inkişafı təmin edir, sosial rifahın davamlılığını təmin etmiş olur.

Regionlar üzrə balanslı sosial siyasətin aparılması da vacibdir. Bölgələrdə infrastrukturun inkişafı, sosial xidmətlərin genişləndirilməsi, yerli əmək bazarının gücləndirilməsi kənd və şəhər arasında gəlir fərqi azaltmağa yardım edir. Regionlara yönəlmiş sosial-iqtisadi proqramlar yerli əhalinin rifahının yüksəldilməsinə, beləliklə də ümumi gəlir səviyyəsinin artmasına səbəb olur.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, əhalinin gəlirlərinin artırılması baxımından sosial siyasət ardıcıl və davamlı şəkildə reallaşdırılmalıdır. Bu istiqamətdə ən vacib məqam isə güclü siyasi iradənin mövcudluğu və ölkənin yetərli maliyyə resurslarına sahib olmasıdır. Vətən müharibəsində qazanılmış möhtəşəm qələbədən sonra Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi yeni dövrün inkişaf konsepsiyasında əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi əsas prioritetlərdən biri kimi qalır [4]. Dövlət başçısının təşəbbüsü ilə reallaşdırılan sosial layihələr, əhalinin rifahının yüksəldilməsi istiqamətində atılan ardıcıl addımlar və sosial ədalətin təmin olunmasına yönəlmiş proqramlar bu siyasətin real nəticələr verdiyini bir daha sübut edir.

Ümumiyyətlə, əhalinin gəlir səviyyəsinin artırılması üçün dövlətin sosial siyasəti çərçivəsində aşağıdakı tövsiyə xarakterli tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edirəm:

- əməkhaqqının artırılması siyasətinin davam etdirilməsi. Yaşayış minimumunun minimum əmək haqqına uyğunlaşdırılması və əmək bazarının real vəziyyəti nəzərə alınaraq mütəmadi artırılması əhalinin gəlir səviyyəsini birbaşa artırır;

- sahibkarlığın dəstəklənməsi. Regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün güzəştli kreditlər və vergi imtiyazları genişləndirilməlidir;
- progressiv vergi sisteminin tətbiqi. Gəlirlərin bölüşdürülməsində ədaləti təmin etmək üçün yüksək gəlirli təbəqələrə daha yüksək vergi tətbiq olunaraq əldə edilən vəsait sosial proqramlara yönəldilə bilər;
- sosial yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi. Ünvanlı sosial yardım proqramlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və ehtiyac meyarlarının yenilənməsi sosial bərabərliyin təmin olunmasına töhfə verə bilər;
- ictimai nəzarət və şəffaflığın artırılması. Sosial siyasətin icrasında ictimai iştirakçılıq mexanizmləri gücləndirilməli, hesabatlılıq təmin olunmalıdır;
- insan kapitalına investisiyanın artırılması. Təhsil və səhiyyə sektorlarına ayrılan vəsaitin artırılması uzunmüddətli dövrdə əhalinin gəlir imkanlarını genişləndirir;

Bu təkliflərin reallaşdırılması nəticəsində dövlətin sosial siyasəti daha effektiv ola, əhalinin gəlir səviyyəsinin davamlı şəkildə artmasına və sosial ədalətin təmin olunmasına şərait yara bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2025, 695 s.
2. Məlikli G.Q. Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyində sosial siyasətin yeri və rolu. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtorefatı. Bakı, 2016, 29 s.
3. Musayev P.P. Sosial inkişafın tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşməsi problemləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının avtorefatı. Bakı, 2016, 37 s.
4. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/dovletin-etibarli-sosial-mudafie-siyaseti-232005>

Summary

Assessing the role of state social policy in increasing population income Osmanov İ.O., Osmanova N.İ.

Key words: *social policy, population income, wages, social protection, labor market*

In recent years, global and regional economic challenges, particularly inflation, unemployment, and labor market instability observed during the pandemic and post-pandemic period, have had a negative impact on population incomes. Such situations necessitate strengthening state social intervention mechanisms. Social reforms implemented in Azerbaijan, including increases in the minimum wage and pensions, as well as measures to provide social protection for low-income families, demonstrate the active role of the state in this area. However, the effectiveness of these measures and their actual impact on population incomes require a comprehensive scientific assessment.

Резюме

Оценка роли государственной социальной политики в повышении уровня доходов населения Османов И.О., Османова Н.И.

Ключевые слова: *социальная политика, доходы населения, заработная плата, социальная защита, рынок труда*

В последние годы глобальные и региональные экономические вызовы, особенно инфляция, безработица и нестабильность на рынке труда, наблюдавшиеся в период пандемии и в постпандемический период, оказали негативное влияние на уровень доходов населения. Подобные ситуации диктуют необходимость усиления механизмов государственного социального вмешательства. Реализуемые в Азербайджане социальные реформы, повышение минимальной заработной платы и пенсий, а также меры по социальной защите малообеспеченных семей свидетельствуют об активной роли государства в этой сфере. Однако эффективность этих мер и их реальное влияние на уровень доходов населения требуют широкой научной оценки.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT SİYASƏTİNİN MODERNLƏŞMƏSİ VƏ MALİYYƏ BAZARLARINDA TEXNOLOJİ YENİLİKLƏRİN ROLU

Rəsulova Gunay Rasim qızı

Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan

gunayxrasulova@mail.ru

Açar sözlər: *dövlət siyasəti, modernləşmə, maliyyə bazarları, texnoloji yeniliklər, rəqəmsallaşma, iqtisadi təhlükəsizlik.*

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin modernləşməsi ilə maliyyə bazarlarında texnoloji yeniliklərin qarşılıqlı təsiri araşdırılır. Elm və texnologiyanın inkişafı idarəetmədə rəqəmsallaşma və innovativ tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşmasını zəruri etmişdir. Rəqəmsal ödənişlər, süni intellekt və blokçeyn texnologiyaları dövlətin iqtisadi siyasətinin səmərəliliyini artırır. Nəticələr göstərir ki, bu yeniliklər iqtisadi təhlükəsizlik və maliyyə inklüzivliyinə müsbət təsir göstərir. Məqalədə həmçinin normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və dövlət-özəl əməkdaşlığının gücləndirilməsi kimi istiqamətlər qeyd olunur.

Müasir dövrdə dövlət siyasətinin modernləşməsi prosesi elm və texnologiyanın inkişafı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Rəqəmsallaşma, süni intellekt, blokçeyn və böyük verilənlər texnologiyaları yalnız iqtisadi sferada deyil, eyni zamanda dövlət idarəçiliyi və maliyyə sisteminin strukturunda da köklü dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər nəticəsində idarəetmədə çeviklik, şəffaflıq və hesabatlılıq güclənir, qərarların qəbulunda informasiya texnologiyalarına əsaslanan analitik yanaşmalar üstünlük qazanır.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərindən biri dövlət siyasətinin modernləşdirilməsi və bu prosedə texnoloji yeniliklərin tətbiqidir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” sənədində də qeyd olunduğu kimi, dövlət idarəçiliyində rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi sosial-iqtisadi inkişafın dayanıqlı təminatında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, maliyyə bazarlarının transformasiyası dövlətin iqtisadi siyasətinin modernləşməsi ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir.

Maliyyə sektorunda texnoloji yeniliklərin tətbiqi — rəqəmsal ödənişlər ekosisteminin formalaşması, finteç şirkətlərinin inkişafı, süni intellektə əsaslanan risk idarəetmə modellərinin tətbiqi — həm maliyyə inklüzivliyini artırır, həm də dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik siyasətinin effektivliyini möhkəmləndirir. Bununla yanaşı, yeni texnoloji platformalar kibertəhlükəsizlik, regionlararası bərabərsizlik və normativ uyğunluq kimi problemləri də gündəmə gətirir[1].

Beləliklə, dövlət siyasətinin modernləşməsi və maliyyə bazarlarında texnoloji yeniliklərin rolu məsələsi Azərbaycan üçün strateji aktuallığa malikdir. Bu prosesin elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılması və praktiki mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ölkənin uzunmüddətli iqtisadi sabitliyinə və rəqəbatqabiliyyətliliyinə bilavasitə təsir göstərir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin modernləşməsi prosesində maliyyə bazarlarında texnoloji yeniliklərin rolunu elmi-nəzəri və praktik aspektlərdən təhlil etməkdir. Araşdırmada dövlət idarəçiliyinin rəqəmsal transformasiyası ilə maliyyə sektorunda baş verən struktur dəyişikliklər arasında qarşılıqlı asılılıq müəyyənəşdirilmişdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- Dövlət siyasətinin modernləşməsi kontekstində elm və texnologiyanın iqtisadi idarəetməyə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Rəqəmsal texnologiyaların (süni intellekt, blokçeyn, böyük verilənlər və s.) maliyyə bazarlarında tətbiq istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi;
- Texnoloji yeniliklərin dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi və maliyyə sabitliyinə təsirinin təhlili;
- Dövlət-özəl əməkdaşlığı və normativ-hüquqi çərçivə vasitəsilə rəqəmsal transformasiyanın səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi[2].

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada dövlət siyasətinin modernləşməsi və maliyyə bazarlarının rəqəmsallaşması arasında sistemli əlaqə qurularaq texnoloji innovasiyaların sosial-iqtisadi təsir mexanizmləri modelləşdirilmişdir.

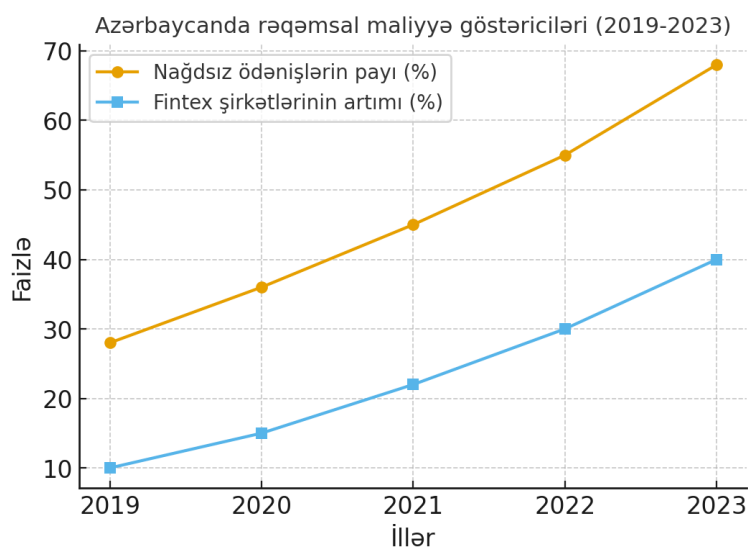
Blokçeyn texnologiyası müasir maliyyə bazarlarında əməliyyatların şəffaflığını, izlənilə bilməsini və etibarlılığını təmin edən əsas innovasiyalardan biri kimi çıxış edir. Bu texnologiya vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatların dəyişdirilməz formada qeydiyyatı alınması maliyyə sektorunda korrupsiya və saxtakarlıq risklərini minimuma endirir, etibarlı informasiya mübadiləsinə şərait yaradır. Kriptovalyutalar isə ənənəvi

maliyyə alətlərinə alternativ kimi meydana çıxaraq beynəlxalq ödənişlərin sürətləndirilməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması və sərhədsiz maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə imkan vermişdir[3].

Süni intellekt və böyük verilənlər analitikası maliyyə sektorunda risklərin idarə olunması, kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, bazar tendensiyalarının proqnozlaşdırılması və qərarların dəqiqliyinin artırılmasında geniş tətbiq olunmaqdadır. Bu texnologiyalar həm bankların, həm də digər maliyyə institutlarının fəaliyyətini optimallaşdırır, müştəri yönümlü xidmətlərin keyfiyyətini artırır.

Elektron ödəniş sistemləri və mobil bankçılıq isə maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmiş, xüsusilə regionlarda və ənənəvi bank xidmətlərindən kənarda qalan əhali qrupları üçün inklüzivlik imkanları yaratmışdır. Azərbaycanda bu tendensiyalar dövlət proqramları ilə dəstəklənir. “Nağdsız ödənişlərin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” və “Rəqəmsal ödənişlər ekosistemi” təşəbbüsləri nəticəsində son illərdə ölkədə elektron ödənişlərin payı sürətlə artmış, fintex şirkətlərinin fəaliyyəti genişlənməmişdir. Bu proses həm sosial rifahın yüksəldilməsinə, həm də milli iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə mühüm töhfə verir[4].

Elm və texnologiyanın müasir inkişaf trendləri fonunda maliyyə bazarlarının transformasiyası Azərbaycan üçün strateji aktuallığa malikdir. Rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi maliyyə xidmətlərinin sürətini, səmərəliliyini və şəffaflığını artırmaqla yanaşı, sosial rifahın yüksəldilməsinə də imkan yaradır. Bununla yanaşı, proses yeni çağırışlar doğurur: kibertəhlükəsizlik riskləri, regionlarda rəqəmsal xidmətlərin bərabərsizlikləri və bazar iştirakçılarının texnoloji adaptasiya problemləri. Bu baxımdan, elm və texnologiya trendlərinin maliyyə bazarlarına təsirinin təhlili həm elmi-nəzəri, həm də praktik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [5].

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və Mərkəzi Bank əsasında müəllifin hesablamaları.

Şəkil 1. Azərbaycanda rəqəmsal maliyyə göstəricilərinin dinamikası (2019-2023).

Statistik göstəricilər göstərir ki, 2019–2023-cü illərdə Azərbaycanda həm nağdsız ödənişlərin payı, həm də fintex şirkətlərinin fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu artım ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə müsbət təsir göstərərək maliyyə inklüzivliyini artırır.

Elm və texnologiyanın müasir trendləri maliyyə bazarlarının transformasiyasında əsas rol oynayır. Rəqəmsallaşma, fintexlərin inkişafı və süni intellekt əsaslı xidmətlər iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, sosial rifahın artmasına və bazar iştirakçılarının imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı risklərin idarə olunması, kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi və regionlarda rəqəmsal xidmətlərin əlçatanlığının artırılması vacibdir.

Maliyyə bazarlarının rəqəmsal transformasiyası üçün normativ-hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi və regionlarda rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə bərabər çıxışın təmin olunması əsas prioritetlərdir. Bu prosesdə kibertəhlükəsizlik infrastrukturunun gücləndirilməsi və fintex şirkətlərinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövlət-özəl əməkdaşlığının gücləndirilməsi isə rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsinə və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə şərait yaradır[7].

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin modernləşməsi prosesi texnoloji yeniliklərin geniş tətbiqi ilə müşayiət olunur və bu istiqamətdə bir neçə mühüm meyl formalaşmışdır:

- **Birincisi**, dövlət idarəçiliyində rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyalarının tətbiqi qərarların qəbulunda operativlik və şəffaflıq səviyyəsini yüksəldir.
- **İkincisi**, maliyyə bazarlarında innovativ alətlərin, xüsusən də finteç ekosistemlərinin genişlənməsi iqtisadi təhlükəsizliyin və maliyyə inklüzivliyinin təmininə real töhfə verir.
- **Üçüncüsü**, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin, elektron hökumət və açıq məlumat platformalarının inkişafı dövlət və vətəndaş münasibətlərində etimad və hesabatlılıq səviyyəsini artırır.
- **Dördüncüsü**, texnoloji yeniliklərin tətbiqi yeni çağırışlar – kibertəhlükəsizlik riskləri, regionlarda rəqəmsal bərabərsizlik, insan kapitalının adaptasiyası kimi problemləri aktuallaşdırır.

Beləliklə, dövlət siyasətinin modernləşməsi və maliyyə bazarlarının rəqəmsallaşması bir-birini tamamlayan proseslər kimi çıxış edir və iqtisadi idarəetmənin yeni modelinin formalaşmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.** (2021). *“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası”*. Bakı: Prezident Administrasiyası Nəşriyyatı, 2 fevral.
2. **Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi.** (2023). *Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi və rəqəmsal transformasiya siyasəti üzrə illik icmal hesabatı*. Bakı: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 124 s.
3. **Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı.** (2023). *Rəqəmsal ödənişlər ekosisteminin inkişafı üzrə illik hesabat*. Bakı: Mərkəzi Bankın Nəşriyyatı, 98 s.
4. **Dünya Bankı.** (2023). *Azerbaijan Economic Update*. Vaşinqton: The World Bank Publications, 76 s.
URL: <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/publication/economic-update>
5. **Əhmədov, A., Məmmədova, Ş.** (2022). Azərbaycanda maliyyə sabitliyi və sosial-iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili. *İqtisadiyyat və İnnovasiya Jurnalı*, №4, s. 45–58. Bakı: ADİU Nəşriyyatı.
6. **Dövlət Statistika Komitəsi.** (2024). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi göstəriciləri: illik statistika məcmuəsi*. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsinin Nəşriyyatı, 325 s.
URL: <https://www.stat.gov.az>
7. **Quliyev, F., Əliyev, R.** (2023). Rəqəmsal dövlət idarəçiliyi və iqtisadi təhlükəsizlik problemləri. *Azərbaycan İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, №2, s. 33–47. Bakı: “Elm və Təhsil” Nəşriyyatı.

Summary

Modernization of state policy and the role of technological innovations in financial markets in the Republic of Azerbaijan Rasulova G.R.

Keywords: state policy, modernization, financial markets, technological innovations, digitalization, economic security

The article examines the interrelation between the modernization of state policy and the implementation of technological innovations in financial markets in the Republic of Azerbaijan. The rapid development of science and technology has necessitated digitalization and innovative regulatory mechanisms in public administration. Digital payments, artificial intelligence, and blockchain technologies increase the efficiency of the state's economic policy. The findings indicate that these innovations positively affect economic security and financial inclusion. The study also highlights the importance of improving the legal framework and strengthening public-private partnerships.

Резюме

Модернизация государственной политики и роль технологических инноваций на финансовых рынках Азербайджанской Республики Расулова Г.Р.

Ключевые слова: государственная политика, модернизация, финансовые рынки, технологические инновации, цифровизация, экономическая безопасность.

В статье исследуется взаимосвязь между модернизацией государственной политики и внедрением технологических инноваций на финансовых рынках Азербайджанской Республики. Быстрое развитие науки и технологий обусловило необходимость цифровизации и инновационных механизмов регулирования в государственном управлении. Цифровые платежи, искусственный интеллект и блокчейн-технологии повышают эффективность экономической политики государства. Результаты показывают, что данные инновации способствуют укреплению экономической

безопасности и расширению финансовой инклюзии. В работе также подчеркивается важность совершенствования нормативно-правовой базы и укрепления партнерства государства и частного сектора.

İNTELLEKTUAL KAPİTALIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ŞİRKƏTLƏRİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİ VƏ MALİYƏ PERFORMANSINA TƏSİRİ

Səfərova Gülnar Vüqar qızı

UNEC, Bakı, Azərbaycan

Gulnar_safarova@list.ru

Açar sözlər: intellektual kapital, idarəetmə, rəqabət qabiliyyəti, maliyyə göstəriciləri, Qeyri-Maddi resurslar

Mövcud intellektual kapital (IR) tədqiqatları əsasən qeyri-maddi mənbələrin müəyyənləşdirilməsinə və müxtəlif ölçmə modellərindən istifadə edərək qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Bununla birlikdə, IR-nin şirkətlər daxilində necə idarə olunduğu və bu idarəetmənin təşkilati səmərəliliyi və performansı necə təsir etdiyi nisbətən az öyrənilmişdir. Bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün məqalədə IR rəhbərliyinin Finlandiya, Rusiya və Çin şirkətlərinə təsiri müzakirə olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, IR-nin sistemli idarə edilməsi təşkilatın səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir və şirkətlərin strateji hədəflərinə çatmağa kömək edir.

Bilik, torpaq, əmək və fiziki kapital kimi əsas istehsal amillərini əvəz edərək iqtisadiyyatda ən mühüm amilə çevrilmişdir. Eyni zamanda, geniş şəkildə qəbul edilir ki, bilik rəqabətin fundamental əsasıdır və iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin yaradılmasında əsas amil olaraq bilik üstünlük təşkil edir. Hazırda bilik, təşkilatlar üçün əsas varlıqdır və bu, müxtəlif formalar, proseslər şəklində mövcuddur.

Bilik, müasir iqtisadiyyatda rəqabət üstünlüyünün əsas iştirakçısına çevrildiyi üçün, təşkilatların fəaliyyətini və dəyər yaradılmasını ölçmək üçün yeni yanaşmalar tələb olunur. Bu baxımdan, intellektual kapital dəyərli biliyə əsaslanan resurslar və bu resurslarla bağlı idarəetmə fəaliyyətlərini əhatə edən bir anlayışdır. İK-nın əsas qeyri-maddi dəyər xüsusiyyəti, adətən insan resursları, struktur resurslar və əlaqə şəbəkələrindən ibarət olur. Bu resurslardan daha yaxşı istifadə etmək üçün strategiyalar formalaşdırılır və həyata keçirilir [1].

İntellektual kapitalın tədqiqi, təşkilatları idarə etmək üçün istifadə olunan göstəricilərin ənənəvi məhdudiyyətlərini aradan qaldırmağa çalışır. Bu yanaşma qeyri-maddi obyektləri müəyyən etmək, təsvir etmək, ölçmək, hesabat vermək və qiymətləndirmək üçün yeni üsulların qurulmasını müəyyən edir. İK-nın tərkib elementləri üzərində bir çox tədqiqat aparılmışdır və qeyri-maddi vəsaitlərin ölçülməsi ilə bağlı müxtəlif alətlər inkişaf etdirilmişdir. Bütün bu tədqiqatlar göstərir ki, yüksək səviyyədə İK malik olan təşkilatlar üstün fəaliyyət nümayiş etdirirlər. Ancaq çoxsaylı araşdırmalara baxmayaraq, İK idarəetmə üsulları yalnız müəyyən bir səviyyədə araşdırılmışdır. Məsələn, təşkilatlarda qeyri-maddi aktivlərin idarə edilməsi və bu idarəetmənin təşkilatın uğurlarına necə təsir etdiyi məsələsi hələ də tam şəkildə tədqiq edilməmişdir.

İK sahəsi multidissiplinar xarakter daşıyır, idarəetmə uçotundan maliyyə və liderlik kimi sahələri əhatə edir. İK-nın müxtəlif tərifləri mövcuddur. Məsələn, Edvinsson və Malone intellektual kapitalı bilik, təbii təcrübə, təşkilati texnologiya, müştəri münasibətləri və peşəkar bacarıqlardan ibarət bir resurs olaraq tanıyır. Digər tərəfdən İK-ı biliyə əsaslanan resurslar kimi, şirkətə davamlı rəqabət üstünlüyü verən bir faktor olaraq təsvir edir.

İnsan kapitalı təşkilat üzvlərinin bilik və bacarıqlarını əhatə edir və bu kapitalın olmaması, təşkilatın fəaliyyətinin kəsilməsi deməkdir. Struktur kapital, təşkilatın biliklərin sənədləşdirilməsi, verilənlər bazaları və intellektual xüsusiyyətlər kimi məhsulları, münasibət kapitalı isə təşkilatın xarici maraqlı tərəflərlə qurduğu əlaqələri və bu əlaqələrdən əldə edilən bilikləri əhatə edir [2].

Dinamik baxışa görə, İK yalnız təşkilatın malik olduğu və ya saxladığı biliklərdən ibarət deyil, eyni zamanda bu biliklərin necə istifadə edildiyi və idarə olunduğu ilə də əlaqəlidir. Burada İK-nın şüurlu və sistemli idarə edilməsi vacibdir. Sullivan İK idarəçiliyini təşkilatın İK ilə balanslaşdırılması və uyğunlaşdırılması olaraq təyin edir. Nickerson və Silverman isə İK idarəetməsinin şirkətə aqli aktivlərin istifadəsi və rəqabət təhdidləri qarşısında bu aktivlərin qorunmasına yönəldiyini bildirirlər.

İK-nın idarə edilməsi strateji planlaşdırma və icra ilə bağlıdır. Bu sahədə əsas məqsəd qeyri-maddi sərvətləri daha effektiv istifadə etmək və təşkilatların dəyər yaratma qabiliyyətini artırmaqdır. İK-nın idarə

edilməsini üç əsas mərhələdə təsvir etmək mümkündür: strateji intellektual aktivlərin müəyyən edilməsi, onların ölçülməsi və inkişafının monitorinqi[3]

Resurs əsaslı yanaşma (RBV) və biliyə əsaslanan baxış (KBV) təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün əsas anlayışlardır. RBV təşkilatları özünəməxsus resurslar və imkanlar olaraq görür və təşkilatların rəqabətdə üstünlük əldə etməsinin səbəbi bu resursların unikal və təkrarolunmaz olmasıdır. KBV isə, təşkilatların bilikləri daha effektiv şəkildə istifadə etməsi və inkişaf etdirməsi ilə əlaqəlidir. Bu yanaşmaların hər ikisi göstərir ki, təşkilatların İK-nı necə idarə etdiyindən asılı olaraq rəqabət qabiliyyətləri və maliyyə performansları dəyişir[4].

Beləliklə, təşkilatların İK-nı düzgün idarə etməsi, yüksək performans əldə etmək və rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. İK-nın idarə edilməsi ilə bağlı tədqiqatlar daha da inkişaf etdirilməli və bu sahənin tətbiqi nöqteyi-nəzərdən yeni yanaşmalar işlənməlidir. Bu, təşkilatların maliyyə göstəricilərini və ümumi rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edəcəkdir[5].

Yuxarıda qeyd olunan fərziyyələri araşdırmaq məqsədilə Finlandiya, Rusiya və Çində aparılmış müxtəlif tədqiqatlara baxılmış və bu üç ölkə üzrə təşkil olunmuş sorğu məlumatları araşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, tədqiqatçılar tədqiqat apararkən aşağıdakı mülahizələri nəzərə almışdır:

1. Ölkə seçimi: Mövcud empirik araşdırmaların əksəriyyəti İK idarəetmə təcrübələri və təşkilati nəticələrə dair məlumatları yalnız bir ölkədən toplayır. Bu isə onların tapıntılarının digər ölkələrin iqtisadi və sosial kontekstlərinə uyğun olub-olmamasını qeyri-müəyyən etmişdir.

2. İqtisadi inkişaf səviyyəsi: Yuxarıda göstərilən tədqiqatlar əsasən inkişaf etmiş ölkələrə yönəldilmişdir və buna görə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ICM (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının İdarə Edilməsi) təsiri haqqında məlumat azdır. Bu boşluqları doldurmaq məqsədilə tədqiqatçılar Finlandiya, Çin və Rusiya kimi müxtəlif iqtisadiyyatlardan olan ölkələri seçməyə qərar vermişdirlər.

Finlandiya, dayanıqlı bilik əsaslı iqtisadiyyatın qabaqcıl nümunələrindən biridir və beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti sahəsində də üstün mövqeyə malikdir. Çin və Rusiya isə ən böyük inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardır və hər iki ölkə son dövrlərdə milli inkişaf strategiyalarında yeniliklərə önəm verməyə başlamışdır. Buna görə də, hər üç ölkədə İK-nin səmərəli idarə olunması yüksək prioritet daşıyır.

Tədqiqatçılar tərəfindən daha etibarlı və müqayisəli məlumat əldə etmək üçün, 30 və ya daha çox şirkət seçilmişdir ki, bu şirkətlər həm istehsalat, həm də xidmət sahələrində fəaliyyət göstərən, müxtəlif sənaye və sektorlarda yer almışdır. Bu seçimlər həmçinin daha çox böyümə tempinə malik olan şirkətləri də əhatə etmişdir.

Tədqiqatın idarə edilməsi müxtəlif mərhələlərdə həyata keçirilmişdir və ölkələr üzrə bir az fərqlilik müəyyən olunmuşdur. Çünki hər ölkənin biznes mədəniyyəti və münasibətləri fərqlidir.

İntellektual kapital (İK) geniş istifadə olunsa da, İK elementlərinin səviyyələrini ölçmək üçün bir neçə miqyas mövcuddur. Lakin yalnız bir neçə tədqiqat İK idarəetməsi üçün müvafiq ölçüləri təklif etmişdir. Bu səbəbdən, bu tədqiqatın məqsədləri üçün ICM (İntellektual Kapitalın İdarə Edilməsi) üçün miqyas, əvvəlki ədəbiyyat əsasında birləşdirilmiş və lazım olan yerlərdə yeni elementlər əlavə edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi, şirkətin bilikləri ilə strateji resursları arasındakı əlaqəni anlamaq və İK idarə etməyə yönəlmiş aydın strateji diqqət mərkəzində olub-olmaması məsələsini ölçmək idi. Respondentlərdən altı maddədən ibarət xüsusi bir bəyanatla razılaşmaları istənilirdi və Likert şkalasında (1 = qətiyyən razı deyiləm, 6 = tamamilə razıyam) qiymətləndirmələri tələb olundu. 6 ballıq şkala, cavablardakı meylləri müəyyən etmək üçün seçildi.

Təşkilati performansın ölçülməsi müxtəlif yanaşmalarla aparılmışdır, hər birinin üstünlükləri və mənfi cəhətləri vardır. Rusiyada məlumat paylaşmağın və Çin təşkilatlarının obyektiv performansını qiymətləndirmək çətinliyi nəzərə alınaraq, qəbul edilən ölçülər seçilmişdir. Əvvəlki araşdırmalar göstərirdi ki, performans ölçüləri məqsəd üçün ağlabatan bir əvəz ola bilər və bu, maliyyə göstəriciləri ilə yaxşı korrelyasiya edilir.

Performansı qiymətləndirmək üçün xarici və daxili resursları daxil etmək qərara alınmışdı. Buna görə də, iki əsas dəyişən istifadə edildi: rəqabət qabiliyyəti və maliyyə göstəriciləri. Rəqabət qabiliyyətini ölçmək üçün Deshpande və Drew tərəfindən hazırlanmış və daha sonra Lee & Choi tərəfindən tətbiq edilmiş miqyas istifadə olunmuşdur. Bu miqyas beş maddədən ibarət olub, təşkilatın bazar payı, artım, mənfəət, yenilikçilik və ümumilikdə rəqiblərinə qarşı uğurunu ölçməyi hədəfləyir. ICM üçün 6 ballıq Likert şkalası (1 = qətiyyən razı deyiləm, 6 = tamamilə razıyam) tətbiq edilmişdir.

İlkin suallar ingilis dilində hazırlanmışdır. Respondentlərin sualları tam başa düşməsinə təmin etmək və ingilis dili bilməyən respondentlərə müraciət edərək cavab nisbətini artırmaq məqsədilə, sorğu maddələri müvafiq dillərə tərcümə edilmişdir. İlk olaraq, sorğu maddələri ingilis dilindən rus, fin və çin dillərinə

tərcümə edilmiş, sonra isə yerli dillərdəki maddələr mütəxəssislər tərəfindən sınaqdan keçirilmişdir. Sonrakı mərhələdə, maddələrin tərs tərcüməsi ingilis dilinə müstəqil tərcüməçilər tərəfindən aparılmış və nəticədə İngilis dilindəki versiyalar ilə müqayisə edildikdən sonra uyğun düzəlişlər edilmişdir.

İK idarəetmə təcrübələrinin təşkilati performans təsirini araşdırmaq üçün struktur tənlik modelləşdirmə (SEM) istifadə edilmişdir. SEM-ə üstünlük aşağıdakılardan qaynaqlanır: Birincisi, bu işdə əsas tədbirlər çoxlu göstəriciləri olan gizli dəyişənlərdir. İkincisi, tədqiqat dizaynı modelin dəyişənləri arasında eyni vaxtda çoxsaylı asılılıqları nəzərdə tutur. SEM görünür ki, eyni vaxtda birbaşa və dolaylı təsirləri ayıran inteqrasiya olunmuş asılılıq əlaqələrinin sınaqdan keçirilməsinə imkan verir. Fərziyyələri test etmək üçün maksimum ehtimalın qiymətləndirilməsi prosedurundan istifadə edilmişdir, bu çox vaxt idarəetmə və sosial sahədə üstünlük verilən tədqiqat metodudur[6].

Tapıntılar fərziyyələri yoxlamaq üçün Anderson və Gerbing-in iki addımlı yanaşmasına əməl edilmişdir. Birinci mərhələnin məqsədi ölçmə modelinin məqbul uyğunluğunu əldə etməkdir.

SEM-in ikinci mərhələsində struktur modeli ölçmə modeli əsasında hesablanmışdır. Yaxşı model uyğunluğu əldə etmək üçün nəzəri model əlavə dəyişikliklər tələb etmir; buna görə də müqayisədə uyğunluq parametrləri oxşarlığa malikdir.

ICM rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərir, amma performans birbaşa təsir göstərmir, rəqabət qabiliyyətliliyi isə müsbət təsir göstərir. Ümumiyyətlə, model rəqabət qabiliyyətinin variasiyasının 11,9%-ni və maliyyə göstəricilərinin variasiyasının 8,3%-ni izah edir.

Maraqlıdır ki, nəzəri model ICM-nin performans birbaşa təsir etmədiyini göstərir, halbuki ilkin məlumatların təhlili zamanı bu iki dəyişən arasında müsbət korrelyasiya mövcud idi. Bu nəticələr göstərir ki, rəqabət qabiliyyəti ICM və performans arasındakı əlaqəyə vasitəçilik edir.

Alternativ model ICM daxil olmaqla performans yalnız sınaqdan keçirdi. O da göstərir ki, ICM performans müsbət təsir edir və yalnız 2,7%-ni izah edir. Buna görə də tapıntılar müxtəlif modellərdə mövcudluğunu aydın şəkildə göstərir.

Bu məqalə İK idarəetməsinin təsirinə toxundu və şirkətlərin fəaliyyətinə dair təcrübələri araşdırdı. Nəticələr göstərdi ki, İK-nin idarə edilməsi həm rəqabət qabiliyyəti, həm də maliyyə gəlirləri baxımından, performans əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu, qeyri-maddi aktivlərin idarə olunmasının firmalar üçün əsas idarəetmə mexanizmi olduğunu göstərir.

İK-nin idarə edilməsi rəqabət qabiliyyətinə 12%-dən çox təsir etdi və bu rəqabət qabiliyyəti təşkilatın rəqibləri ilə müqayisədə güclü mövqe tutmasına kömək edir. İK idarəetməsi rəqabət qabiliyyəti vasitəsilə maliyyə performansına tam təsir göstərdi. Birbaşa təsirin olmaması maliyyə performansı ilə bağlı İK idarəetməsinin məlumat kəsişməsi xarakteri ilə izah oluna bilər. Bəzi əvvəlki tədqiqatlar İK-nin performans təsirində vaxt gecikməsinin mövcudluğunu göstərir.

Bu məqalə İK idarəetməsinin təsirini araşdıran empirik bir işdir. İK idarəetməsinin şirkətlərdə daha geniş tətbiqinin vacibliyini göstərir. Kujansivu qeyd etdiyi kimi, İK ədəbiyyatında İK idarəetməsi üçün modellər çoxdur, lakin çox az sənəd şirkətlərin onları həqiqətən tətbiq etdiyini göstərir. Bu tədqiqat İK idarəetməsinin şirkətlər üçün real təsirini nümayiş etdirir, bu da onun praktik menecerlər üçün əhəmiyyətini artırır[7].

İK idarəetməsini ölçmək üçün təsdiqlənmiş bir şkala təqdim edilmişdir. Miqyasın Finlandiya kimi yüksək innovativ ölkələrdə, həmçinin inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar, məsələn, Rusiya və Çin kimi ölkələrdə yüksəlişi təsbit edilmişdir. Geniş tətbiq sahəsi olan bu miqyasın digər kontekstlərdə də istifadə oluna biləcəyinə inanılır və bu da gələcək tədqiqatlar üçün imkanlar açır.

Maraqlı bir əlavə sual da müxtəlif İK idarəetmə üsullarının müqayisəsi ilə bağlıdır. İK idarəetməsi bu tədqiqatda firmanın intellektual əsaslı aktivləri ilə bağlı strateji planlaşdırma və həyata keçirmə fəaliyyətlərini araşdırmaqla fəaliyyət göstərmişdir. Ümumilikdə, İK idarəetməsinin tətbiqi bəzi mövcud İK-a xas çərçivələr və metodlardan fərqli olaraq ümumi yanaşma ilə həyata keçirilmişdir. Bəzi İK-a xas idarəetmə metodlarının daha faydalı olub-olmaması hələ də açıq bir məsələdir. Gələcək tədqiqat yolları bu tədqiqatın məhdudiyyətlərindən irəli gəlir. Məhdudiyyətlərdən biri yalnız kəsişmə məlumatlarının toplanmış olmasıdır. Bu, İK idarəetmə təcrübələrinin də eyni tendensiya malik olacağını göstərir. Buna görə də nəticələr İK idarəetməsi ilə maliyyə göstəriciləri arasında daha güclü və birbaşa bir əlaqə göstərə bilərdi. O da daha məqsədəuyğun olardı ki, maliyyə göstəriciləri xarici obyektiv mənbələrdən əldə edilsin. Bu səbəbdən, əlavə tədqiqatlar uzununa yanaşma və izləmə metodunu tətbiq etməyi nəzərdən keçirə bilər və beləliklə həm subyektiv, həm də obyektiv fəaliyyət göstəriciləri daha yaxşı təhlil oluna bilər[8].

Başqa bir məhdudiyyət isə ölkələrarası əlaqə ilə bağlıdır, çünki nümunənin xarakteri və nümunələrin ölçüləri bu tədqiqatda istifadə olunan ölkələr arasında böyük fərqlər göstərir. Bu ölkələrdə ümumi idarəetmə təcrübələri çox fərqlidir buna görə də İK idarəetmə təcrübələrinin müxtəlif ölkələrdə fərqli təsirləri ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Andriessen. D (2003) IC valuation & measurement; why and how? Presented at the Performance Management Association IC Research Symposium, 13 October.
2. Bontis. N (2001) Assessing knowledge assets: a review of the models used to measure intellectual capital. International Journal of Management Reviews 3(1), 41–60.
3. Chow. I and Gong Y (2010) The linkage of HRM and knowledge-related performance in China's technology-intensive industries. The International Journal of Human Resource Management 21(8), 1289–1306.
4. Fey.CF, Pavlovskaya. A and Tang. J (2004) Does one shoe fit everyone? A comparison of human resource management in China, Russia, and Finland. Organization Dynamics 33(1), 79–97.
5. Guthrie. J (2001) The management, measurement and the reporting of intellectual capital. Journal of Intellectual Capital 2(1), 27–41.
6. Hsu. ic and Sabherwal. R (2011) From intellectual capital to firm performance: the mediating role of knowledge management capabilities. IEEE Transactions on Engineering Management 58(4), 626–642.
7. Kianto. A (2007) What do we really mean by the dynamic dimension of intellectual capital? International Journal of Learning and Intellectual Capital 4(4), 342–356.
8. Kianto. A (2008) Development and validation of a survey instrument for measuring organizational renewal capability. International Journal of Technology Management 42(1/2), 69–88.

Summary

Impact of intellectual capital management on competitiveness and financial performance of companies

Safarova G.V.

Keywords: *intellectual capital, management, competitiveness, financial performance, intangible resources.*

Existing research on intellectual capital (IC) has mainly focused on identifying intangible resources and evaluating these resources using various measurement models. However, how IC is managed within companies and how this management affects organizational performance and outcomes remain relatively underexplored. To address this gap, the article examines the impact of IC management on companies in Finland, Russia, and China. The findings reveal that systematic management of IC positively influences organizational performance and supports companies in achieving their strategic objectives.

Резюме

Влияние управления интеллектуальным капиталом на конкурентоспособность и финансовые показатели компаний

Сафарова Г.В.

Ключевые слова: *интеллектуальный капитал, управление, конкурентоспособность, финансовые показатели, нематериальные ресурсы.*

Существующие исследования в области интеллектуального капитала (ИК) в основном сосредоточены на выявлении нематериальных ресурсов и их оценке с использованием различных моделей измерения. Однако то, как ИК управляется внутри компаний и как это управление влияет на организационную эффективность и результаты деятельности, остаётся относительно малоизученным. В целях устранения данного пробела в статье рассматривается влияние управления ИК на компании Финляндии, России и Китая. Результаты исследования показывают, что системное управление ИК положительно влияет на эффективность организации и способствует достижению стратегических целей компаний.

RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA VƏ ƏMƏK BAZARI: YENİ BACARIQLAR VƏ PEŞƏLƏR

Səfərzadə Nurlan Rəşad oğlu

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
nurlansafar@gmail.com

Açar sözlər: *əmək bazarı, rəqəmsal transformasiya, verilənlər, liderlik, internet*

Bu məqalə rəqəmsal transformasiyanın əmək bazarına təsirini, yeni bacarıq tələblərini və peşələrin dəyişən strukturunu araşdırır. Süni intellekt, avtomatlaşdırma və böyük verilənlər kimi texnologiyalar ənənəvi iş yerlərinin azalmasına, eyni zamanda rəqəmsal bacarıqlara malik peşələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Aparılmış təhlillər göstərir ki, rəqəmsal bacarıqlar məhsuldarlığın artımını, yüksək əlavə dəyərli sektorların inkişafını və inklüziv iqtisadi artımı təşviq edir. Buna görə də hökumətlər və işəgötürənlər üçün bu istiqamətdə strateji yanaşmaların formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Giriş

Rəqəmsal transformasiya XXI əsrin iqtisadi və sosial həyatına damğa vuran ən mühüm və təsirli fenomenlərdən biridir. Bu proses təkcə texnoloji yeniliklərin tətbiqindən ibarət deyil, həm də biznes modellərinin, istehsal üsullarının, sosial münasibətlərin və əmək bazarının köklü şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir. Rəqəmsal transformasiya nəticəsində ənənəvi iş strukturları dəyişir, yeni iş növləri yaranır və mövcud iş yerlərinin funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə transformasiya olunur. Xüsusilə süni intellekt, avtomatlaşdırma, böyük verilənlər, bulud hesablama və robot texnikası kimi qabaqcıl texnologiyalar, yalnız istehsalat və xidmət sektorlarında deyil, təhsil, səhiyyə, maliyyə və digər sahələrdə də iş proseslərini tamamilə dəyişdirir. Bu sürətli inkişaf əmək bazarına həm yeni çağırışlar, həm də imkanlar gətirir. Əmək bazarında texnoloji bacarıqların və rəqəmsal savadlılığın rolu artmaqda, ənənəvi bacarıqlar isə tədricən geri plana keçməkdədir. Nəticədə, ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşma və əmək bazarının tələblərinə çevik reaksiya vermək vacib məsələyə çevrilmişdir. Məqalənin növbəti hissələrində rəqəmsal transformasiyanın əmək bazarına təsirləri, yeni yaranan bacarıqlar və peşələr, həmçinin bu proseslərin iqtisadi inkişafa gətirdiyi dəyişikliklər ətraflı şəkildə təhlil edilməkdədir.

1. Rəqəmsal Transformasiyanın Əmək Bazarına Struktur Təsiri

Rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişafı və yayılması əmək bazarında struktur dəyişikliklərinə səbəb olur. Xüsusilə, təkrar olunan, mexanikləşdirilə bilən və standartlaşdırılmış işlərin avtomatlaşdırılması prosesi sürətlənir. Bu tip işlər istehsalat, nəqliyyat, mühasibatlıq, bankçılıq və digər sahələrdə çox geniş yayılıb. McKinsey Global Institute-un 2017-ci il hesabatına görə, mövcud işlərin təxminən 50%-i avtomatlaşdırıla bilən fəaliyyətlərdən ibarətdir [3]. Bu isə həm ixtisarlara, həm də cari işlərin yenidən qurulmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, rəqəmsal transformasiya əmək bazarında yeni iş növlərinin və peşələrin yaranmasına da şərait yaradır. Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə data analitikləri, süni intellekt mühəndisləri, kibertəhlükəsizlik mütəxəssisləri, rəqəmsal marketing mütəxəssisləri kimi yeni ixtisaslar gündəmə gəlir. Bu vəzifələr əmək bazarında yüksək tələb görür və yeni imkanlar yaradır. Belə ki, rəqəmsal bacarıqlara malik işçilərə olan ehtiyac getdikcə artır və onların əmək bazarında rolu daha da önəmli olur. Əmək bazarında struktur dəyişiklikləri yalnız iş növlərinin dəyişməsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin işçi qüvvəsinin tələbi və ixtisaslaşdırılması səviyyəsində də ciddi dəyişikliklər baş verir. Rəqəmsal transformasiya əmək bazarını daha dinamik, çevik və yüksək ixtisaslı əmək qüvvəsinə ehtiyac duyan sistemə çevirir. Bu isə ölkələrin təhsil sistemlərinin və peşə hazırlıq proqramlarının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Nəticədə, rəqəmsal transformasiya əmək bazarında həm iş yerlərinin sayını, həm də keyfiyyətini dəyişdirir. Yeni yaranan peşələr və bacarıqlar iqtisadiyyatın rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğunlaşmasını təmin edir, bu isə öz növbəsində məhsuldarlığın və innovasiyanın artmasına təkan verir. Lakin, bu dəyişikliklər müəyyən sosial və iqtisadi çağırışları da özü ilə gətirir. Məsələn, avtomatlaşdırmanın gətirdiyi iş yerlərinin itirilməsi problemi, əmək bazarında struktur uyğunsuzluqları və rəqəmsal bərabərsizlik kimi məsələlər diqqət mərkəzində qalır. Beləliklə, rəqəmsal transformasiyanın əmək bazarına təsiri çoxşaxəli və kompleksdir. O, həm bəzi iş yerlərinin azalmasına, həm də yeni yüksək ixtisaslı və rəqəmsal bacarıqlara malik peşələrin yaranmasına səbəb olur. Ölkələrin rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşması əmək bazarının dayanıqlığını və davamlı inkişafını təmin etmək baxımından mühüm amildir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal bacarıqlara əsaslanan yeni iş yerləri hər keçən gün artmağa davam edir. Məsələn, məlumat analitikləri, süni intellekt mühəndisləri, kibertəhlükəsizlik mütəxəssisləri və rəqəmsal marketing mütəxəssisləri kimi vəzifələr əmək bazarında sürətlə populyarlaşır [7].

2. Yeni Bacarıqlar və Peşələrə Olan Tələb

Rəqəmsal transformasiya yeni iş növlərinin və vəzifələrin meydana çıxmasına səbəb olmaqla yanaşı, mövcud işlərin də mahiyyətini dəyişir. Bu dəyişikliklər əmək bazarında daha çevik və multidisiplinar bacarıqlara ehtiyac yaradır. Ənənəvi “bir peşə – bir bacarıq” yanaşmasının əvəzinə, müasir əmək bazarında işçilərdən texniki, analitik və yumşaq bacarıqları birləşdirə bilmək tələb olunur. Texniki bacarıqlar sahəsində proqramlaşdırma dilləri (Python, Java, R), bulud texnologiyalarından istifadə (AWS, Azure, Google Cloud), məlumat analizi və vizuallaşdırma (Excel, Tableau, Power BI), süni intellekt və maşın öyrənməsi kimi sahələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu biliklər müasir iqtisadiyyatın bütün sahələrində – səhiyyədən maliyyəyə, təhsildən logistika qədər – geniş tətbiq olunur.

Analitik bacarıqlar isə əmək bazarında qərarların daha məlumatlı və nəticəyönümlü qəbul edilməsini təmin edir. İşəgötürənlər işçilərdən böyük verilənləri təhlil edə bilmək, tendensiyaları müəyyən etmək və strateji qərar vermək qabiliyyətinə malik olmalarını gözləyir. Bu, xüsusilə rəqəmsal idarəetmə və bazar araşdırması sahələrində aktualdır. Yumşaq bacarıqlar da əvvəlki illərə nisbətən daha çox ön plana çıxır. Rəqəmsal transformasiya ilə artan məsafədən iş imkanları virtual əməkdaşlığı və effektiv ünsiyyət bacarıqlarını önəmli edir. Kreativlik, liderlik və problemləri kompleks yanaşma ilə həll etmə qabiliyyəti rəqəmsal dövrdə rəqəbat qabiliyyətini artırır. Əlavə olaraq, mədəni və emosional intellekt, rəqəmsal etik davranış və çoxmədəniyyətli komandalarda işləmək bacarığı da müasir əmək bazarında əhəmiyyətli sayılır. OECD qeyd edir ki, rəqəmsal bacarıqlar üzrə təlim keçmiş işçilər daha yüksək əməkhaqqı alır və işsizlik riskinə daha az məruz qalır [4].

3. Faktiki İqtisadi Təsirlər və Qlobal Trendlər

Avtomatlaşdırma və süni intellekt texnologiyaları bir tərəfdən əmək məhsuldarlığını artıraraq şirkətlər üçün dəyər yaratsa da, digər tərəfdən müəyyən iş kateqoriyalarının sıradan çıxmasına səbəb olur. Xüsusilə az ixtisas tələb edən, təkrar olunan və strukturlaşdırılmış tapşırıqlara əsaslanan işlər (kassa operatorları, məlumat daxil edənlər, əsas montaj işçiləri və s.) yüksək risk altında ola bilər. Bu tendensiya “rəqəmsal işsizlik” adlanan yeni anlayışın yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin digər tərəfdən, yeni texnologiyalar – məsələn, süni intellekt, əşyaların interneti (internet of things), blokçeyn və robotlaşdırılmış sistemlər – yeni iqtisadi fəaliyyət sahələri və vəzifələr yaradır. Dünya Bankı bildirir ki, rəqəmsal sektora yatırılan hər 1 milyon ABŞ dolları təxminən 6 yeni yüksək ixtisaslı iş yeri yaradır [6].

Rəqəmsal transformasiyanın əmək bazarına təsiri ölkədən ölkəyə dəyişə bilməkdədir. Yüksək texnologiyaya malik inkişaf etmiş ölkələr rəqəmsal keçidi daha effektiv şəkildə həyata keçirə bilər. Məsələn, ABŞ və Almaniya kimi ölkələrdə rəqəmsal sektorun məşğulluq strukturunda rolu ildən-ilə artır. Bu ölkələrdə dövlət və özəl sektor tərəfindən aparılan rəqəmsallaşma təşəbbüsləri, startap ekosistemlərinin inkişafı və rəqəmsal təhsilə edilən investisiyalar mühüm rol oynayır. Bunun əksinə olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsal savadlılıq, texniki infrastruktur və təlim imkanlarının məhdudluğu bu keçidi ləngidir. Azərbaycanın da daxil olduğu “aşağı-orta” səviyyəli rəqəmsal bacarıqlara malik ölkələrdə bu sahədə struktur islahatlara və təhsildə çevik modernizasiyaya ehtiyac var.

4. Gənclər və Gender Perspektivləri

Rəqəmsal transformasiya həm də sosial cəhətdən bərabərlik məsələlərini aktuallaşdırır. Gənclər, təbii ki, texnologiyaya daha tez adaptasiya oluna bilən bir qrupdur. Lakin onların rəqəmsal bacarıqlarının səviyyəsi yaşadıkları bölgə, sosial-iqtisadi status və təhsil sistemlərinin keyfiyyəti ilə sıx əlaqəlidir. İLO-nun məlumatına əsasən, bir çox ölkədə gənclərin 30%-i müasir əmək bazarının tələblərinə cavab verəcək rəqəmsal təhsilə çıxış imkanına malik deyildir [2]. Digər əhəmiyyətli məsələ gender bərabərliyidir. Rəqəmsal transformasiyanın qadınlar üçün yaratdığı imkanlar böyük olsa da, bu imkanlara çıxışda ciddi fərqlər qalmaqdadır. UNDP göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qadınların yalnız 37%-i internetə müntəzəm çıxış imkanına malikdir [5]. Bu, onların rəqəmsal iqtisadiyyatda iştirakı üçün əngəl olaraq qalmaqda davam edir. Qadınların texnologiya sektoruna daha geniş inteqrasiyası üçün aşağıdakı tədbirlər faydalı ola bilər:

- Rəqəmsal sahədə qadın liderlər üçün mentorluq və təşviqat proqramları;
- Qız uşaqları üçün erkən yaşlardan rəqəmsal savadlılıq təhsili;
- İT sahəsində qadın sahibkarlığının dəstəklənməsi üçün grant və təşviqlər.

5. İqtisadi İnkişaf üçün Yeni Perspektivlər

Rəqəmsal bacarıqların inkişafı və yeni peşələrin yaranması iqtisadiyyatlara üç əsas istiqamətdə təsir göstərir:

a) Məhsuldarlığın Artması - Rəqəmsal texnologiyalar iş proseslərini optimallaşdırmaq, vaxt və resurs itkilərini azaltmaqla müəssisələrin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu, həm mikro səviyyədə şirkətlərin rəqəbat qabiliyyətini gücləndirir, həm də makro səviyyədə ümumi daxili məhsulun artımına töhfə verir; *b) Yüksək Dəyərli Sektorların İnkişafı* - İnnovativ texnologiyalara əsaslanan sektorlar (fintech, healthtech və edtech) yüksək gəlir potensialına malikdir və yüksək ixtisaslı işçilərə tələbat yaradır. Bu, iqtisadiyyatın strukturunun modernləşməsinə şərait yaradır; *c) İnküziv İqtisadi Artım* - Rəqəmsal transformasiya, əhalinin daha geniş təbəqələrinin iqtisadi fəallığa cəlb olunmasını təmin edə bilər. Məsələn, məsafədən iş imkanları kənd yerlərində yaşayanların əmək bazarına çıxışını asanlaşdırır. Onlayn təlim və distant təhsil isə sosial-iqtisadi fərqləri azalda bilər.

6. Təvsiyələr

Rəqəmsal transformasiyanın əmək bazarına uğurlu inteqrasiyası üçün kompleks və sistemli yanaşma tələb olunur. Aşağıdakı təvsiyələr bu istiqamətdə praktik və strateji addımlar kimi çıxış edə bilər:

- Milli Rəqəmsal Bacarıqlar Strategiyası: Dövlət səviyyəsində rəqəmsal bacarıqlar üzrə strateji sənədlərin hazırlanması və təhsilin məzmununda bu bacarıqların inteqrasiyası.

- Əmək bazarı monitoring sistemləri: Real vaxt rejimində vakansiyalar, ixtisaslar və bacarıq tələbləri barədə məlumat toplayan analitik platformaların yaradılması.
- Startaplar və KOS-ların (kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri) texnoloji transformasiyası: Startap ekosistemlərinin dəstəklənməsi, texnoloji inkubatorların və innovasiya parklarının yaradılması.
- Sosial inklüzivlik təşəbbüsləri: Qadınlar, gənclər, aztəminatlı və kənd əhalisi üçün xüsusi rəqəmsal təhsil proqramları və təqaüdlər.

Nəticə

Rəqəmsal transformasiya əmək bazarında həm genişmiqyaslı imkanlar, həm də ciddi çağırışlar yaradır. Yeni texnologiyalar ənənəvi işlərin avtomatlaşdırılmasına və bəzi peşələrin yoxa çıxmasına səbəb olarkən, yeni, yüksək ixtisas və rəqəmsal bacarıqlara malik peşələrin yaranmasını da təmin edir. Bu, əmək bazarında fundamental struktur dəyişikliklərinə gətirib çıxarır və işçilərdən daha çevik, çoxşaxəli və yüksək səviyyədə ixtisaslaşmış bacarıqlar tələb edir. Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya iqtisadi məhsuldarlığın artmasına və innovasiyanın sürətlənməsinə də şərait yaradır. Yeni peşələr ölkələrin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır və yüksək əlavə dəyərli texnoloji sektorların inkişafına təkan verir. Məsafədən iş, onlayn təhsil və rəqəmsal xidmətlərin genişlənməsi sosial inklüzivliyi artırmaqla yanaşı, şəhər və kənd bölgələri arasında olan fərqləri azaltmaq potensialına malikdir. Digər tərəfdən, rəqəmsal transformasiyanın gətirdiyi sürətli dəyişikliklər əmək bazarında rəqəmsal fərq, ixtisas uyğunsuzluğu və gender fərqi kimi problemləri də ön plana çıxarır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsal infrastruktura çıxışın məhdud olması və əhəlinin müəyyən hissələrinin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması işsizlik və sosial bərabərsizlik riskini artırır. Bu baxımdan, rəqəmsal transformasiyanın əmək bazarına uğurlu inteqrasiyası üçün hökumətlərin, təhsil müəssisələrinin və işəgötürənlərin birgə səyləri vacibdir. Rəqəmsal bacarıqların kütləvi şəkildə artırılması, əmək bazarının strukturunun mütəmadi təhlil edilərək yenidən qurulması və inklüziv rəqəmsal siyasətlərin həyata keçirilməsi faydalıdır. Əks halda, rəqəmsal transformasiya bəzi qruplar üçün imkanlar yaratsa da, digər qrupları kənarda qoya və sosial-iqtisadi bərabərsizliyi dərinləşdirə bilər. Gələcəyin əmək bazarı rəqəmsal bacarıqların və innovasiyanın mərkəzində olacaqdır. Bu səbəbdən ölkələr rəqəmsal transformasiyanın gətirdiyi çağırışları düzgün qiymətləndirərək, əhəlinin rəqəmsal savadlılığını artırmalı, yeni peşələrin formalaşmasını dəstəkləməli və əmək bazarının çevikliyini təmin etməlidirlər. Yalnız bu halda rəqəmsal transformasiya iqtisadi inkişafın və sosial rifahın mühüm amili kimi çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W.W. Norton & Company.
2. ILO. (2023). *Global Employment Trends for Youth 2023*.
3. McKinsey Global Institute. (2017). *Jobs lost, jobs gained: Workforce transitions in a time of automation*.
4. OECD. (2021). *Skills for the Digital Economy*. OECD Publishing.
5. UNDP. (2020). *Human Development Report 2020: The Next Frontier – Human Development and the Anthropocene*.
6. World Bank. (2022). *Digital Economy for Development Report*.
7. World Economic Forum. (2020). *The Future of Jobs Report 2020*.

Summary

Digital transformation and the labor market: new skills and professions

Safarzade N.R.

Keywords: labor market, digital transformation, data, leadership, internet

This article examines the impact of digital transformation on the labor market, the emerging skill requirements, and the changing structure of occupations. Technologies such as artificial intelligence, automation, and big data lead to a decline in traditional jobs while fostering the emergence of new professions that require digital competencies. The conducted analyses show that digital skills promote productivity growth, the development of high value-added sectors, and inclusive economic expansion. Thus, formulation of strategic approaches in this field holds particular importance for governments and employers.

Резюме
Цифровая трансформация и рынок труда: новые навыки и профессии
Сафарзаде Нурлан Рашад

Ключевые слова: рынок труда, цифровая трансформация, данные, лидерство, интернет

В данной статье рассматривается влияние цифровой трансформации на рынок труда, новые требования к навыкам и изменяющуюся структуру профессий. Такие технологии, как искусственный интеллект, автоматизация и большие данные, приводят к сокращению традиционных рабочих мест и одновременно способствуют появлению профессий, требующих цифровых компетенций. Проведённые исследования показывают, что цифровые навыки способствуют росту производительности, развитию высокотехнологичных и высокодоходных секторов, а также инклюзивному экономическому росту. Поэтому формирование стратегических подходов в этом направлении имеет особое значение для правительств и работодателей.

**AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİNİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ QLOBALLAŞMA
KONTEKSTİNDƏ**

Şəliyeva Könül Zaur qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
konul.eliyeva.17@mail.ru

Açar sözlər: Qloballaşma, milli kimlik, vətənpərvərlik tərbiyəsi, gənclər siyasəti, rəqəmsal platformalar, milli-mənəvi dəyərlər, Qarabağ Zəfəri.

Məqalədə qloballaşma prosesinin Azərbaycan gənclərinin milli-mənəvi dəyərlərinə və vətənpərvərlik tərbiyəsinə təsiri araşdırılır. Müasir informasiya cəmiyyətində sosial media, texnologiya və global mədəniyyətin yaratdığı çağırışlar fonunda milli kimliyin qorunmasının vacibliyi vurğulanır. Tədqiqatda vətənpərvərlik tərbiyəsinin rəqəmsal platformalar, elm və mədəniyyət layihələri vasitəsilə yeni formada həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti əsaslandırılır. Qarabağ Zəfərinin gənclərdə milli ruhun güclənməsində rolu və gələcək inkişaf istiqamətləri göstərilir.

Qloballaşma müasir dövrdə bəşəri inkişafın başlıca tendensiyalarından biri kimi çıxış edir. Bu proses iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial sahələrdə dövlətlərarası integrasiyanın dərinləşməsi, informasiya və texnologiyaların sürətli yayılması ilə xarakterizə olunur. Qloballaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dünya getdikcə “vahid informasiya, iqtisadi və mədəni məkan”a çevrilir. Bu, bir tərəfdən insanların ünsiyyətini, bilik və təcrübə mübadiləsini asanlaşdırsa da, digər tərəfdən milli kimlik və mədəni dəyərlərin qorunması baxımından müəyyən risklər yaradır.

Gənclər cəmiyyətin ən dinamik və dəyişkən təbəqəsi kimi qloballaşmanın təsirlərinə daha çox açıqdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, sosial media platformalarının geniş yayılması, beynəlxalq təhsil və mədəniyyət mübadilələrinin artması gənclərin dünyagörüşünü formalaşdıran əsas amillərdəndir. Bu isə onların milli-mənəvi dəyərlərə münasibətində ikili tendensiya yaradır: bir tərəfdən gənclər daha geniş dünyagörüşünə malik olur, digər tərəfdən isə milli identiklik, dil və mədəni dəyərlərə bağlılıq zəifləyə bilər. Qloballaşma gənclərin dəyərlər sistemində universallığın, fərdiyyətçiliyin və sərbəst düşüncənin artmasına şərait yaradır. Lakin bu proses bəzən milli həmrəyliyin, ənənəvi ailə dəyərlərinin və vətənpərvərlik hisslərinin arxa plana keçməsinə səbəb olur. Buna görə də müasir mərhələdə Azərbaycan dövlətinin və təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri qloballaşmanın müsbət cəhətlərindən səmərəli istifadə etməklə, gənclərdə milli kimlik və vətənpərvərlik duyğularının gücləndirilməsidir.

Müasir dünyada baş verən global siyasi, iqtisadi və informasiya prosesləri fonunda milli vətənpərvərlik ideyasının aktuallığı daha da artmışdır. Qloballaşmanın genişlənməsi nəticəsində sərhədlər arası mədəni əlaqələr güclənmiş, lakin eyni zamanda milli kimliyin qorunması məsələsi yeni çağırışlarla üz-üzə qalmışdır. Bu şəraitdə vətənpərvərlik təkcə emosional hiss deyil, həm də milli təhlükəsizliyin, dövlət müstəqilliyinin və mədəni birliyin əsas təminatçısı kimi çıxış edir. Vətənpərvərlik ideyası hər bir xalqın tarixi yaddaşında, mədəni irsində və ictimai şüurunda dərin köklərə malikdir. Azərbaycan xalqı üçün bu ideya daim milli azadlıq uğrunda mübarizələrin, dövlətçilik ənənələrinin və xalq həmrəyliyinin təməlini təşkil etmişdir. Xüsusilə də müasir dövrdə – müstəqillik illərində – vətənpərvərlik anlayışı təkcə hərbi qəhrəmanlıqla deyil, həm də elm, mədəniyyət, təhsil, texnologiya və innovasiya sahələrində ölkəyə xidmət etmə ideyası ilə eyniləşdirilir.

Qarabağ Zəfəri milli vətənpərvərlik ruhunun yenidən yüksəlişinə səbəb olmuş, gənc nəslin milli kimliyə, dövlətçilik ideyalarına və Vətən sevgisinə bağlılığını daha da gücləndirmişdir. Bu hadisə sübut etdi ki, vətənpərvərlik ideyası müasir informasiya cəmiyyətində də güclü bir ideoloji dayağa çevrilə bilər. Beləliklə, müasir dövrdə milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədi yalnız ənənəvi milli dəyərləri qorumaq deyil, eyni zamanda onları qloballaşmanın reallıqları ilə uzlaşdırmaq, gənclərdə həm milli, həm də global vətəndaş məsuliyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Qloballaşmanın gənclərin milli kimliyinə təsiri barədə qeyd olunur ki, bu proses həm imkanlar, həm də çağırışlar yaradır [Əliyev, 2019].

Qloballaşma şəraitində milli dəyərlərin qorunması və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin elmi baxımdan öyrənilməsi müasir sosial-humanitar elmlərin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu mövzunun elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, gənclərin sosiallaşma prosesində milli identiklik və vətəndaş məsuliyyətinin formalaşmasını sistemli şəkildə araşdırmağa imkan verir. Eyni zamanda, tədqiqat qloballaşmanın sosial-psixoloji təsirlərini təhlil etməklə milli ideologiyanın yeni məzmun və metodlarla gücləndirilməsi yollarını müəyyənləşdirir. İctimai baxımdan mövzunun aktuallığı onun milli həmrəylik, vətəndaşlıq mövqeyi və dövlətçilik ideyalarının möhkəmləndirilməsinə xidmət etməsi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə gənclərin informasiya mühitində formalaşan baxışlarının düzgün istiqamətləndirilməsi, vətənpərvərlik dəyərlərinin təhsildə, mətbuatda və ictimai fəaliyyətlərdə effektiv təbliği cəmiyyətin mədəni təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu aspektdən mövzu həm elmi-nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Elmi baxımdan – vətənpərvərlik tərbiyəsinin yeni paradigmalarını müəyyənləşdirməyə; ictimai baxımdan isə – gənc nəslin milli ruhda formalaşmasına, onların dövlətin inkişafına fəal inteqrasiyasına töhfə verməyə yönəlmişdir.

Qloballaşma müasir dövrdə bəşəri inkişafın ən təsirli proseslərindən biri kimi cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Bu proses iqtisadi, sosial, mədəni və mədəni sferalarda inteqrasiyanı dərinləşdirərək, milli sərhədlərin nisbi şəkildə aradan qalxmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin bu dəyişikliklər eyni zamanda milli kimliyin qorunması məsələsini də gündəmə gətirir. Azərbaycan kimi zəngin tarixi-mədəni irsə malik ölkələr üçün qloballaşma həm imkanlar, həm də ideoloji və mədəni təhlükələr yaradır. Belə ki, dünya ilə inteqrasiya zərurəti artdıqca, milli dəyərlərin unudulması, dil və mədəniyyətin arxa plana keçməsi təhlükəsi də meydana çıxır. Bu vəziyyət gənclər arasında milli-mədəni kimliyin zəifləməsinə səbəb ola bilər və bu, dövlətçilik ideyalarının möhkəmlənməsi baxımından ciddi çağırışdır. Azərbaycan gəncliyinin milli-mədəni dəyərlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi qloballaşma şəraitində xüsusilə aktualdır [Məmmədov, 2020].

Informasiya texnologiyalarının inkişafı və rəqəmsal məkanın genişlənməsi nəticəsində gənclərin sosiallaşma prosesi köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu gün gənclər öz dünyagörüşlərini əsasən virtual mühitdə – sosial media, global xəbərlər və beynəlxalq təhsil mənbələri vasitəsilə formalaşdırırlar. Bu isə onların dəyərlər sistemində həm pozitiv, həm də neqativ təsirlər göstərir.

Müsbət tərəfdən, informasiya axını gənclərin intellektual səviyyəsini, dil biliklərini və dünyagörüşünü genişləndirir. Lakin mənfi tərəfdən, nəzarətsiz və manipulyativ məzmunlar milli kimliyin zəifləməsinə, yad ideologiyaların və dəyərlərin təsirinə səbəb ola bilər. Buna görə də müasir Azərbaycan gəncliyinin tərbiyəsində informasiya savadlılığı, milli şüur və analitik düşüncə bacarığının formalaşdırılması prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

Qloballaşmanın ən nəzərəçarpan nəticələrindən biri “global mədəniyyət” anlayışının formalaşmasıdır. Bu mədəniyyət sərhədləri aşan, vahid istehlakçı davranışına və standart həyat tərzinə əsaslanan bir sistem kimi təqdim olunur. Lakin bu prosesin təsiri altında yerli mədəni xüsusiyyətlər, dil, adət-ənənələr və milli ideallar arxa plana keçə bilər. Azərbaycan xalqı üçün bu vəziyyət müəyyən ziddiyyətlər yaradır: bir tərəfdən global dəyərlərə açıq olmaq, digər tərəfdən isə özünəməxsus milli xüsusiyyətləri qorumaq zərurəti meydana çıxır. Bu balansı qorumaq yalnız təhsil, mədəniyyət və ailə tərbiyəsində məqsədyönlü fəaliyyətlə mümkündür.

Müasir gənclər sosial şəbəkələrdə fəal iştirak etdikləri üçün onların özünüdərk prosesi də məhz bu mühitdə formalaşır. Sosial media bəzən milli kimlikdən uzaq, yad mədəni nümunələri ideal kimi təqdim edir. Bu, gənclərdə milli mənsubiyyətə laqeyd münasibət və “global kimlik” meyillərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, sosial şəbəkələr milli ideyaların təbliği üçün də böyük imkanlar yaradır. Məsələn, milli-mədəni layihələrin, vətənpərvərlik aksiyalarının, tarixi günlərin sosial mediada geniş işıqlandırılması gənclərin milli şüuruna müsbət təsir göstərir. Buna görə də informasiya siyasətində əsas məqsəd sosial medianın imkanlarından düzgün və məqsədyönlü istifadə etməklə milli dəyərlərin virtual məkan vasitəsilə qorunmasına nail olmaqdır. Azərbaycan dövlətçiliyinin davamlı inkişafı üçün vətənpərvərlik tərbiyəsi strateji əhəmiyyət daşıyır. Qloballaşma dövründə bu tərbiyə yalnız emosional bağlılıq deyil, həm də milli ideologiyanın, dövlət maraqlarının və vətəndaş məsuliyyətinin formalaşması baxımından mühüm bir proses

kimi qiymətləndirilir. Müasir Azərbaycan gəncliyinin vətənpərvərlik tərbiyəsində aşağıdakı istiqamətlər xüsusi önəm kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dövlət gənclər siyasəti vətənpərvərlik ideyalarının sistemli şəkildə inkişafına yönəlib. Prezident tərəfindən təsdiq edilən “Azərbaycan Gəncliyi 2023–2027-ci illərdə” Dövlət Proqramı, eləcə də əvvəlki illərdə “Gənclər ili” elan olunması, gənclərin milli ideyalara bağlılığını möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycan Gənclər Fondu tərəfindən maliyyələşdirilən layihələr gənclərin ictimai fəallığının artırılması, milli kimliyin və vətəndaş məsuliyyətinin formalaşdırılması istiqamətində mühüm rol oynayır. Bu proqramlar vasitəsilə gənclər həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq müstəvidə Azərbaycanı layiqincə təmsil etmə bacarığı qazanırlar.

Son illərdə Azərbaycanda mədəni layihələr və könüllülük hərəkətləri vətənpərvərlik tərbiyəsinin mühüm vasitəsinə çevrilmişdir. “ASAN Könüllüləri”, “Bir Könüllü” və digər ictimai təşəbbüslər gənclərin həm sosial məsuliyyətini, həm də milli ruhunu gücləndirir. Mədəniyyət Nazirliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilən “Azərbaycan mədəni irsi gənclərin gözü ilə”, “Milli musiqi həftəsi” kimi layihələr gəncləri milli dəyərlərlə tanış edir, onların tarixi-mədəni irsə marağını artırır. Bu fəaliyyətlər gənclərin vətənə sevgi və sadıqlıq hissini formalaşdırmaqla yanaşı, onları aktiv vətəndaş mövqeyinə də təşviq edir. 2020-ci ildə qazanılmış Qarabağ Zəfəri Azərbaycan gəncliyinin vətənpərvərlik ruhunun zirvəyə çatdığı tarixi hadisə oldu. Bu qələbə gənc nəslin milli qürurunu, dövlətə və ordumuza inamını daha da möhkəmləndirdi. Zəfər dövrünün qəhrəmanlarının nümunəsi gənclərin mənəvi inkişafında mühüm motivasiya mənbəyinə çevrilmişdir.

Qarabağ mövzusunun tədris proqramlarına, mədəni tədbirlərə və ictimai layihələrə daxil edilməsi gənclərdə milli ruhun sabit şəkildə formalaşmasına xidmət edir. Bu hadisə bir daha sübut etdi ki, vətənpərvərlik yalnız keçmişin deyil, həm də gələcəyin ideoloji dayəğıdır.

Qloballaşma prosesi bəşəriyyətin inkişafında yeni mərhələ kimi çıxış edir. İnformasiya texnologiyalarının, kommunikasiya vasitələrinin və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində dünya getdikcə daha çox integrasiya olunur. Bu proses insan həyatının bütün sahələrinə – siyasətə, iqtisadiyyata, elmə, mədəniyyətə və xüsusilə gənclərin dəyərlər sisteminə ciddi təsir göstərir. Qloballaşmanın müsbət tərəfləri ilə yanaşı, onun milli kimlik, mənəvi dəyərlər və vətənpərvərlik duyğuları üzərində yaratdığı təzyiqlər də danılmazdır. Müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərə sadıq, vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasıdır. Qloballaşma şəraitində informasiya axınının sürətlənməsi, sosial media təsirlərinin artması və “qlobal mədəniyyət” anlayışının genişlənməsi fonunda milli ruhun qorunması strateji əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də vətənpərvərlik tərbiyəsinə yeni yanaşmaların formalaşdırılması, bu sahədə rəqəmsal və innovativ üsulların tətbiqi mühüm aktualıq kəsb edir.

Tədqiqat mövzusunun elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qloballaşma şəraitində milli kimliyin qorunması və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin müasir texnoloji mühitə uyğun şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsi məsələlərini kompleks şəkildə araşdırır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar sosial elmlər, pedaqogika və psixologiya üçün yeni nəzəri nəticələr ortaya çıxarmaqla yanaşı, praktik tətbiq imkanları da yaradır. Mövzunun ictimai əhəmiyyəti isə Azərbaycan gəncliyinin milli-mənəvi dəyərlərə sadıq, eyni zamanda dünyagörüşlü və müasir texnologiyalardan səmərəli istifadə edən vətəndaş kimi formalaşmasına yönəlmişdir. Bu mövzu həm təhsil müəssisələrində, həm də ictimai təşkilatlarda vətənpərvərlik tərbiyəsinin səmərəliliyinin artırılması üçün real tövsiyələr verir. Xüsusilə Qarabağ Zəfərindən sonra milli ruhun daha da yüksəldiyi bir dövrdə gənclərin bu istiqamətdə maarifləndirilməsi dövlətçilik baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, İ. (2019). *Qloballaşma və milli kimlik problemləri*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, A. (2020). *Azərbaycan gəncliyinin milli-mənəvi dəyərləri və qloballaşma prosesi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
3. Əliyeva, S. (2021). *Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində müasir informasiya texnologiyalarının rolu*. “Pedaqoji fikir” jurnalı, №3, s. 45–52.
4. Həsənov, R. (2018). *Qloballaşmanın mədəniyyətə təsiri və milli dəyərlərin qorunması problemləri*. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.
5. Vəliyev, E. (2022). *Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin prioritet istiqamətləri*. Bakı: Gənclər Fondu.
6. Quliyeva, L. (2019). *Müasir Azərbaycan gəncliyində vətənpərvərlik dəyərlərinin formalaşması*. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №4, s. 22–28.

7. Heydər Əliyev Fondu (2020). *Azərbaycan gənclərinin milli kimlik və vətənpərvərlik dəyərləri üzrə dövlət proqramları (2015–2025)*. Bakı.

Summary

Patriotic education of Azerbaijani youth in the context of globalization

Shkhaliyeva K.Z.

Key words: Globalization, national identity, patriotic education, youth policy, digital platforms, national and moral values, Karabakh Victory

The article explores the impact of globalization on the national and patriotic values of Azerbaijani youth. In the modern information society, the importance of preserving national identity amid the challenges of social media, technology, and global culture is emphasized. The study substantiates the necessity of implementing patriotism education through digital platforms, as well as science and cultural projects. The role of the Karabakh Victory in strengthening national spirit among youth and the main directions for further development are also discussed.

Резюме

Патриотическое воспитание Азербайджанской молодёжи в контексте глобализации

Шхалиева К.З.

Ключевые слова: Глобализация, национальная идентичность, патриотическое воспитание, молодежная политика, цифровые платформы, национальные и духовные ценности, Карабахская Победа

В статье исследуется влияние глобализации на национальные и патриотические ценности азербайджанской молодежи. В условиях современного информационного общества подчеркивается важность сохранения национальной идентичности на фоне вызовов, связанных с социальными сетями, технологиями и глобальной культурой. Обосновывается необходимость внедрения воспитания патриотизма через цифровые платформы, научные и культурные проекты. Также рассматривается роль Карабахской Победы в укреплении национального духа молодежи и определяются основные направления дальнейшего развития.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ВЕКТОР СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ В СФЕРЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Рзаева Нигяр Зал кызы

Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

z.rzayeva.nigar@gmail.com

Ключевые слова: энергетическая безопасность, тюркоязычные государства, устойчивое развитие, зелёная энергетика, международное сотрудничество.

В статье рассматривается экологический аспект взаимодействия тюркоязычных государств в контексте энергетической безопасности. Анализируются инициативы и стратегии, направленные на устойчивое развитие, «зелёный» энергетический переход и снижение техногенной нагрузки на окружающую среду. Особое внимание уделяется институциональным механизмам, институциональному сотрудничеству, реализации совместных проектов в сфере возобновляемых источников энергии и вызовам экологической дипломатии в рамках Организации тюркских государств.

В XXI веке вопросы энергетической безопасности становятся всё более актуальными, особенно в контексте глобальных вызовов, связанных с изменением климата. Для тюркоязычных государств, обладающих богатыми энергетическими ресурсами и разнообразными экосистемами, приоритетным направлением внешнеполитического и экономического курса становится переход к устойчивым и экологически безопасным формам энергопроизводства и энергопотребления. Тюркоязычные страны, обладая богатым природным потенциалом и общим культурно-историческим наследием, формируют уникальное пространство для развития экологически ориентированного сотрудничества в энергетической сфере.

К числу тюркоязычных государств традиционно относят Азербайджан, Казахстан, Турцию, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан и некоторые другие. Эти страны обладают значительными запасами нефти, газа, угля и урана. Однако активная эксплуатация ископаемых ресурсов сопровождается экологическими рисками: деградацией земель, загрязнением воздуха и водных ресурсов, выбросами парниковых газов.

Сегодня, тюркские государства, такие как Азербайджан, Казахстан, Туркменистан, Узбекистан, Турция и Кыргызстан, обладают разнообразной энергетической структурой: от крупных запасов нефти и газа до потенциала возобновляемых источников энергии.

Таблица 1.

Основные показатели энергоресурсов тюркоязычных стран (2024 г.)

Страна	Добыча нефти (млн т)	Добыча газа (млрд м³)	Доля ВИЭ (%)	Участие в зелёных инициативах
Азербайджан	31	38	6	COP29, BP-совместные проекты
Казахстан	85	55	5	Green Bridge Partnership
Турция	3	0,4	12	Zorlu Energy, EU Climate Plan
Узбекистан	3,2	56	3	Программа "Yashil Energiya"
Туркменистан	10,5	84	1,5	TAPI-проект с экологическим контролем
Кыргызстан	-	-	93 (ГЭС)	Центральноазиатская ЭкоХартия

Современные энергетические стратегии всё чаще включают в себя экологические компоненты. В частности, стратегия «Зелёного роста» Казахстана до 2050 года и цели Азербайджана в рамках COP29 демонстрируют растущую роль экологической дипломатии.

«Азербайджан стремится стать энергетическим хабом не только нефти и газа, но и устойчивых технологий» – Ильхам Алиев, 2023 [1]. Современные вызовы требуют от стран региона переосмысления энергетической политики с акцентом на устойчивость, диверсификацию и внедрение «зелёных» технологий. Здесь возникает необходимость объединения усилий в экологической сфере как части общей стратегии энергетической безопасности.

Согласно Международному энергетическому агентству, устойчивость энергетической политики включает три ключевых компонента: доступность, надёжность и экологичность энергетических ресурсов [2]. В странах Организации тюркских государств (ОТГ) наблюдается растущий интерес к интеграции экологического вектора в энергетическое планирование. Казахстан, Азербайджан и Узбекистан, например, уже утвердили национальные стратегии по развитию «зелёной» энергетики.

На платформе ОТГ формируются механизмы для координации в области экологии и энергетики. Одним из значимых шагов стало создание Совета по вопросам энергетики при ОТГ, задачами которого являются обмен опытом, поддержка совместных проектов, в том числе в сфере возобновляемой энергетики, и реализация трансграничных инициатив по охране окружающей среды [3].

Казахстанская инициатива «Зелёный мост» и участие Азербайджана в конференциях COP (в частности, проведение COP29 в Баку) являются важными индикаторами стремления тюркских государств стать частью глобальной экологической повестки [7].

Развитие солнечной и ветровой энергетики в Центральной Азии и на Кавказе открывает возможности для создания единого энергетического пространства, основанного на экологически чистых технологиях. Примером может служить проект по строительству солнечной электростанции в Узбекистане с участием компаний из Турции и Казахстана [6].

Кроме того, значительный потенциал представляет развитие водородной энергетики, которое может стать одним из перспективных направлений в сотрудничестве тюркоязычных стран.

Организация тюркских государств (ОТГ) всё активнее продвигает экологические инициативы, включая:

- Тюркскую экологическую платформу (2022);
- Совместный фонд зелёного развития (в стадии формирования);
- Инициативу «Зелёный пояс Великого шёлкового пути».

Таблица 2.

Сравнение экологических инициатив в рамках ОТГ			
Инициатива	Участники	Цель	Статус
Зелёный пояс ВШП	Все страны ОТГ	Сокращение выбросов, ВИЭ	в разработке
Экохартия Центральной Азии	Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан	Экосотрудничество в области воды и климата	активна
Тюркская климатическая конференция	Турция, Азербайджан, Казахстан	Обмен лучшими практиками	планируется на 2025 г.

Формирование экологического вектора сотрудничества включает решение определенных задач и выполнение координированной работы тюркоязычных стран. Так, в рамках Организации тюркских государств (ОТГ) уже ведётся работа по сближению позиций в сфере устойчивого развития и экологии. Примером может служить инициатива создания общего энергетического рынка, в котором всё больше внимания уделяется возобновляемым источникам энергии (ВИЭ).

Наблюдается тенденция обмена технологиями и знаниями между странами. Турция активно развивает солнечную и ветровую энергетику, Казахстан — водородные технологии, Узбекистан и Азербайджан инвестируют в крупные проекты по солнечным электростанциям. Совместные исследовательские центры и образовательные программы могут стать основой для обмена лучшими практиками и внедрения инновационных решений.

Наряду с вышеуказанными пунктами странами интенсивно проводится экологическая дипломатия и формируется климатическая повестка для своевременного обнаружения и ликвидации угроз. Азербайджан как принимающая сторона 29-й Конференции сторон Рамочной конвенции ООН по изменению климата (COP29) в 2024 году получил возможность заявить о себе как о лидере климатической дипломатии в регионе. Это создаёт благоприятную платформу для выработки общего подхода тюркоязычных стран к вопросам снижения выбросов и адаптации к климатическим изменениям.

Среди перспектив — создание регионального экологического фонда, совместная разработка программ по развитию ВИЭ, «зелёные» инвестиции, трансграничные экологические проекты.

Однако, несмотря на активизацию сотрудничества, путь к устойчивому сотрудничеству сопряжён с рядом проблем и препятствий:

- Различия в уровнях развития экологических стандартов;
- технологическая несбалансированность
- Недостаточное финансирование ВИЭ-проектов;
- недостаточная координация политики.
- Геополитические риски.

Тем не менее, потенциал коллаборации в рамках энергетической экобезопасности высок, особенно с учётом глобального тренда на декарбонизацию.

Таким образом, сотрудничество тюркоязычных государств в энергетической сфере приобретает новые очертания в условиях необходимости экологической устойчивости. Формирование единого экологического вектора внутри ОТГ является стратегически важной задачей, от успешного решения которой зависит региональная и глобальная энергетическая стабильность. Экологический вектор сотрудничества тюркоязычных государств способен стать не только инструментом укрепления энергетической безопасности, но и шагом к формированию более устойчивой, ответственной и конкурентоспособной региональной модели развития. Гармоничное сочетание экологических и энергетических интересов требует политической воли, стратегического видения и практической реализации инициатив, основанных на принципах взаимной выгоды и экологической ответственности. Экологический вектор в энергетическом сотрудничестве тюркоязычных государств представляет собой не только инструмент устойчивого развития, но и основу для углубления региональной интеграции. В условиях глобальной климатической трансформации такие инициативы способствуют укреплению энергетической независимости и международного авторитета стран ОТГ.

Литература

1. Алиев И. Выступление на открытии подготовки к COP29. – Баку: Официальный сайт Президента, 2023. – URL: <https://president.az/>
2. Международное энергетическое агентство. World Energy Outlook 2023. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023> (дата обращения: 08.04.2025).
3. Организация тюркских государств. Официальный сайт. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.turkkon.org> (дата обращения: 08.04.2025).
4. Green Energy in Turkic World: Trends and Challenges. – Istanbul: TEPAV, 2023.
5. OECD. Renewable Energy Policy in Central Asia. – Paris: OECD Publishing, 2023.
6. Renewable Energy in Central Asia. ADB Reports, 2022. – Asian Development Bank. – URL: <https://www.adb.org/publications/renewable-energy-central-asia> (дата обращения: 08.04.2025).
7. United Nations Climate Change. COP29 Azerbaijan. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://unfccc.int/cop29> (дата обращения: 08.04.2025).

Xülasə

Türkdilli dövlətlərin enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığının ekoloji vektoru **Rzayeva N.Z.**

Açar sözlər: enerji təhlükəsizliyi, türk dilli dövlətlər, davamlı inkişaf, yaşıl enerji, beynəlxalq əməkdaşlıq

Məqalədə enerji təhlükəsizliyi kontekstində türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığın ekoloji aspektləri araşdırılır. Davamlı inkişaf, “yaşıl” enerji keçidi və ətraf mühitə texnogen təsirin azaldılması istiqamətində təşəbbüs və strategiyalar təhlil olunur. Xüsusi diqqət institusional mexanizmlərə, institusional əməkdaşlığa, bərpa olunan enerji mənbələri sahəsində birgə layihələrin həyata keçirilməsinə və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində ekoloji diplomatiyanın çağırışlarına yönəldilir.

Summary

The ecological vector of cooperation among Turkic-speaking states in the field of energy security **Rzayeva N.Z.**

Keywords: energy security, Turkic-speaking states, sustainable development, green energy, international cooperation

The article examines the environmental aspect of cooperation among Turkic-speaking states in the context of energy security. It analyzes initiatives and strategies aimed at sustainable development, the "green" energy transition, and the reduction of man-made environmental impact. Special attention is paid to institutional mechanisms, institutional cooperation, the implementation of joint projects in the field of renewable energy sources, and the challenges of environmental diplomacy within the framework of the Organization of Turkic States.

IV BÖLMƏ

ELM, TƏHSİL, MƏDƏNİ İNKİŞAF

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN-TATARİSTAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNƏ DAİR

Abdullayev Nofəl

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Nofal.abdullaev@sdu.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Tatarıstan, türk xalqları, mədəniyyət, məktəb, təhsil, elm*

Əsrlər boyu kök salmış türk xalqlarının rəngarəng mədəniyyəti Şərqi və Qərbi ən yaxşı ənənələrini özündə cəmləşdirmişdir. Türk Dünyası şairlərin, yazıçıların beşiyidir, dünyaya böyük musiqi və sənət nəzəriyyəçiləri bəxş etdilər. Türk xalqlarının mədəni həyatında müxtəlif inancların elementləri və kulturları əks olunur. Təqdim olunan məqalədə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan Respublikası ilə Tatarıstan Respublikası arasında mədəni əlaqələr araşdırılır

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Tatarıstanla mədəni əlaqələri təkcə ikitərəfli əməkdaşlığın deyil, həm də postsovet dövlətləri arasında daha geniş inteqrasiya və qarşılıqlı anlaşma proseslərinin mühüm hissəsinə çevrilir. Azərbaycanla Tatarıstan arasında müstəqillik illərində ikitərəfli münasibətlərin əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikası ilə Tatarıstan Respublikası arasında ikitərəfli münasibətlər Rusiya Federasiyasının və Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimlənir [8]. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan və Tatarıstan respublikaları arasındakı mədəni əlaqələr araşdırılır.

1997-ci il avqustun 28-də Azərbaycan Respublikası və Tatarıstan Respublikası Mədəniyyət nazirlikləri arasında mədəni əməkdaşlıq haqqında Sazişin bağlanmasıdan sonra Tatarıstan nümayəndəliyi və Azərbaycandakı tatar icması Mədəniyyət günləri, bayram tədbirləri, konsertlər təşkil edir. 2008-ci ilin oktyabrında Azərbaycanda Tatarıstan Respublikasının mədəniyyət günləri, 2009-cu ilin iyulunda isə Tatarıstanda Azərbaycan mədəniyyəti günləri keçirilmişdir [10, s. 219].

Həm Tatarıstanda, həm də Azərbaycanda diaspora tərəflər arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Tatarıstandakı Azərbaycan diasporu regionun mədəni həyatında fəal iştirak edir, sərgilər, konsertlər, festivallar və maarifləndirici tədbirlər təşkil edir. Azərbaycandakı tatar diasporu da ölkənin işlərində fəal iştirak edir, tatar mədəniyyətinin və dilinin qorunub saxlanması və inkişafına yönəlmiş mədəni-maarif tədbirləri təşkil edir. Qabdraxmanova qeyd edir ki, diaspora iki xalq arasında təkcə praktiki deyil, həm də mənəvi əlaqəni təmin edən, mədəni diplomatiyanın mühüm elementi kimi xidmət edən unikal “körpü” rolunu oynayır [3, s. 127].

Mədəni əlaqələrin ən mühüm aspektlərindən biri təhsil sahəsində əməkdaşlıqdır. Tatarıstan və Azərbaycanın universitetləri ikitərəfli tələbə və müəllim mübadiləsini fəal şəkildə inkişaf etdirirlər. Mübadilə proqramları, akademik konfranslar və seminarlar, tarix, mədəniyyət və dillər üzrə tədqiqat layihələri üzrə əməkdaşlıqları bu əlaqələrə nümunə gətirmək olar. Azərbaycanda tatar dilinin, Tatarıstanda isə Azərbaycan dilinin tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dil kursları və dil məktəbləri mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafında mühüm rol oynayır, hər iki tərəfin mədəni ənənələrini daha dərinlən dərk etmək üçün imkanlar yaradır. İvanovanın qeyd etdiyi kimi, bu cür təhsil təşəbbüsləri təkcə elmi əlaqələrin dərinləşməsinə deyil, həm də ümumi mədəni məkanın formalaşmasına töhfə verir ki, bu da postsovet dövründə xüsusilə vacibdir [6, s. 62].

Müstəqillik illərində hər iki tərəf mədəni tədbirlərin təşkilində və keçirilməsində fəal iştirak edir. Bu əməkdaşlığın parlaq nümunələrindən biri Tatarıstanda Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycanda isə Tatarıstan mədəniyyəti günlərinin keçirilməsidir. Bu tədbirlərə sərgilər, teatr tamaşaları, musiqi konsertləri, folklor festivalları daxil idi ki, bu da qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşməsinə və mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə töhfə verir. Quliyev vurğulayır ki, bu cür mədəni tədbirlər təkcə əlamətdar hadisələrə deyil, həm də iki xalqın “mədəniyyət paytaxtı”nın qurulması üçün mühüm platformaya çevrilib, təkcə ənənələri deyil, həm də müasir incəsənəti nümayiş etdirir [4, s. 58].

İkitərəfli mədəni əlaqələrin inkişafında Azərbaycan tatar icmasının və "Tuğan Tel" tatar mədəniyyət cəmiyyətinin fəaliyyətinin də xüsusi rolu vardır. "Tuğan Tel" Tatar Mədəniyyətsevərlər Klubu Bakıda hələ sovet dönməndən, 1989-cu ildən fəaliyyət göstərir [1]. 1990-cı ilin sentyabrında klub "Tuğan Tel" Respublika Tatar Mədəniyyəti Cəmiyyətinə çevrildi. Cəmiyyətin məqsədi və vəzifəsi Azərbaycan tatar əhalisinin mühüm milli-mədəni ehtiyaclarını ödəmək, onun inkişafına kömək etmək, tatar xalqının tarixini, dilini, adət-ənənələrini öyrənmək, respublika əhalisini tatar mədəniyyəti, tarixi, adət və ənənələri ilə tanış etmək olmuşdur.

"Tuğan Tel" tatar mədəni ictimai birliyi "Tatar dili" və "İslamın əsasları" kursları təklif edir. 1996-cı ildə "Tuğan Tel" folklor ansambli yaradılmışdır. Birlik Azərbaycan Respublikasının ictimai həyatında fəal iştirak edir. "Tuğan Tel" tanınmış tatar xadimlərinə həsr olunmuş bayram şənlikləri, tədbirlər, konsertlər təşkil edir. Azərbaycanda tatar xalqının milli bayramı olan Sabantuy bayramının hər il qeyd olunması ənənə halını alıb. "Tuğan Tel" tatar mədəni ictimai birliyinin təşkil etdiyi tədbirlərdən biri Avropa İttifaqının CAUCULT (Qafqaz Mədəniyyət Təşəbbüsləri Şəbəkəsi) proqramının təşkilatçılığı ilə keçirilən "Karga Botkasi" ("Qarğa sıyığı") qədim yaz festivalına həsr olunub. "Karga Botkasi" Azərbaycanda ilk dəfə 2014-cü ildə qeyd edilib [10, s. 220].

Azərbaycanda tatar gənc fəal Rəhil Aybüşevin rəhbərlik etdiyi "Yaşlıq" Azərbaycan-tatar gənclər mərkəzi də fəaliyyət göstərir. Mərkəz respublikanın gənclər təşkilatları ilə əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərir. Eyniadlı "Yaşlıq" ansambli ölkənin mədəni həyatında fəal iştirak edir [2, s. 149].

Görkəmli tatar şairi və yazıçısı, tənqidçisi və tərcüməçisi Qəbulla Tukay irsi Azərbaycanda geniş şəkildə öyrənilir, şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən arxiv materialları əsasında monoqrafiya hazırlanmışdır. Azərbaycanlı tədqiqatçı, filologiya elmləri doktoru, professor İdris Abbasov Mirzə Kazimbəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsərini tərcümə edərək, öz şərhini əlavə edərək monoqrafiya nəşr etdirib. Tarix, dilçilik, ədəbiyyat, memarlıq və incəsənət, arxeologiya, etnoqrafiya və antropologiya, şərqşünaslıq və digər sahələr üzrə institutlarımız ikitərəfli əlaqələrin inkişafına böyük əhəmiyyət verir. "Azərbaycanca-tatarca lüğət" də çapa hazırlanır [5].

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən "Kəyüm Nəhiri İnstitutu" Bakı Təhsil və Mədəniyyət Mərkəzi ikitərəfli mədəni əlaqələrin inkişafında xüsusi rolu vardır. Beynəlxalq Tatar Dili Olimpiadasının 12 ili ərzində ilk dəfə olaraq Azərbaycandan olan iştirakçı qalib olub. Müsabiqədə bəkilə iki istedadlı gənc - Rəfael Usmanov və Rifkat Zəitov çıxış etmiş, onlardan Rəfael Usmanov olimpiadanın qalibi olmuşdur [9].

İncəsənət və ədəbiyyat sahəsində birgə layihələr mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan və tatar yazıçıları, şairləri, rəssamları fəal şəkildə təcrübə və əsər mübadiləsi aparırlar. Bakıda və Kazanda hər iki ölkə yazıçılarının əsərlərindən ibarət ədəbi gecələr təşkil olunur, bu cür layihələrə misal olaraq Kazanda keçirilən və təkcə Azərbaycan və Tatarıstandan deyil, digər respublikalardan da müəllif və rəssamları bir araya gətirən "Qafqaz və Volqaboyu xalqlarının mədəniyyətinin şah əsərləri" festivalını göstərmək olar [7, s. 47].

2023-cü ilin noyabrında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində Azərbaycanda səfərdə olan Rusiya Federasiyası Tatarıstan Respublikasının təhsil və elm naziri İlşur Xədiullinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilib. Həmin görüşdə qeyd olunub ki, müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın Tatarıstan ilə əlaqələri daha da genişlənməmiş, əməkdaşlıq təkcə elm, təhsil və mədəniyyəti deyil, həm də iqtisadiyyatı əhatə edir; hazırda Qarabağ bölgəsində birgə layihələr həyata keçirilir. Bu barədə AMEA-nın prezidenti akademik İ. Həbibbəyli qeyd edir ki, "Sizin gəlişiniz Azərbaycan və Tatarıstan arasında əlaqələrin inkişafında yeni dövrün başlanğıcıdır. Biz birlikdə çalışacağıq, birgə elmi layihələr hazırlayacağıq və həyata keçirəcəyik" [5].

Azərbaycanla Tatarıstan arasında müstəqillik illərində mədəni əlaqələr probleminin tədqiqini yekunlaşdıraraq belə bir qənaətdə gəlmək olar ki, tərəflər arasında mədəni əlaqələr müstəqillik əldə etdikdən sonra ikitərəfli əməkdaşlığın mühüm tərkib hissəsinə çevrilib, qarşılıqlı anlaşımaya təkən verib və xalqlar arasında əlaqələri inkişaf etdirib. Qarşılıqlı səfərlər, təhsil mübadilələri, birgə mədəni layihələr və bayram tədbirləri hər iki ölkənin mədəni irsinin qorunması və təbliği üçün mühüm vasitəyə çevrilib.

Ədəbiyyat

1. Dadaşov M. «Tatar Mədəniyyət Cəmiyyətinin sədri: Azərbaycan bizim doğma Vətənimizdir» //Azərtac. – 2015. – 4 iyul
2. Алиева С.И. Татары в Азербайджане. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018. – 164 с
3. Габдрахманова Н. "Культурное сотрудничество Азербайджана и Татарстана в постсоветский период." Казань, 2018.
4. Гуляев Р. А. "Этнокультурные связи народов Кавказа и Поволжья." Казань, 2017.

5. Джафарова Назмин. Расширяются научные связи между Азербайджаном и Татарстаном. <https://science.gov.az/ru/news/open/27154>
6. Иванова Л. А. "Межкультурный диалог между народами Азербайджана и Татарстана." Москва, 2020.
7. Махмудов Э. "Научно-образовательные связи Азербайджана и Татарстана." Баку, 2021.
8. О Представительстве. – URL: <https://az.tatarstan>.
9. Рамазанов Эмин. Делегация Татарстана посетила образовательные и культурные учреждения Азербайджана. <https://www.tatar-inform.ru/news/delegaciya-tatarstana-posetila-obrazovatelnye-i-kulturnye-ucrezdeniya-azerbaidzana-5988965>
10. Рустамова Айпара. Татарское культурное общество «Туган тель» как фактор развития отношений между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией. Вестник экономики, права и социологии, 2022, № 3. С. 218-221

Summary

On cultural ties between Azerbaijan and Tatarstan during the years of independence

Abdullayev N.

Key words: Turkish peoples, culture, school, education, science

The colorful culture of the Turkish peoples, rooted in the depths of centuries, has absorbed the best traditions of the East and West. The Turkish world is the cradle of poets, writers, they gave the world great theorists of music and art. Elements and cults of various beliefs are reflected in the cultural life of the Turkish peoples. This article examines the cultural ties between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Tatarstan after the collapse of the Soviet Union.

Резюме

О культурных связях между Азербайджаном и Татарстаном в годы независимости

Абдуллаев Н.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Татарстан, тюркские народы, культура, школа, образование, наука

Колоритная культура тюркских народов, уходящая корнями вглубь веков, вобрала в себе лучшие традиции Востока и Запада. Тюркский мир – колыбель поэтов, писателей, они дали миру великих теоретиков музыки и искусства. В культурной жизни тюркских народов отражены элементы и культы различных верований. В представленной статье исследуются культурные связи между Азербайджанской Республикой и Республикой Татарстан после распада Советского Союза.

XXI ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN AVROPAYA İNTEQRASIYASINDA BOLONYA BƏYAMNAMƏSİNİN ROLU

Abdullayeva Zoya Hamlet qızı

Süleymanlı Dilşad Qürbət qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

dilshad.suleymanli@sdu.edu.az

Açar sözlər: Təhsil sistemi, Bolonya bəyannaməsi, integrasiya, ali təhsil, avropa ölkələri

Boloniya prosesi Avropa təhsilini keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırmaq, onu daha cəlbedici, keyfiyyətli, mobil və dayanıqlı etmək vasitəsidir. Bəyannamənin qəbul olunmasında da əsas məqsəd Avropa ali təhsil məkanı yaratmaq, eləcə də bunu sistemli olaraq dünya miqyasında fəallaşdırmaq. Əgər Azərbaycanın gələcəyi Avropa və tərəqqi ilə bağlıdırsa, biz bunu təkcə formal aspektlərdə deyil, həm də məzmun baxımından həyata keçirməliyik. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Boloniya sisteminə qoşulandan Avropa universitetləri ilə kifayət qədər yaxşı əlaqələr yaratmışdır.

XXI əsrdə sürətli qloballaşma və Avropa məkanında integrasiyanın güclənməsi ali təhsil sistemlərinin uyğunlaşdırılmasını zəruri edirdi. Bu zərurətdən yaradılan Boloniya Prosesi 1999-cu ildən etibarən Avropa ölkələrinin Ali Təhsil sahəsində əməkdaşlığını təmin etdi. Ölkəmiz də rəsmi olaraq 2005-ci il mayın 19-da Bergen Konfransı Bəyannaməsini imzaladıqdan sonra Boloniya Prosesinə üzv olmuş və Ali

Təhsil sistemini Avropa məkanına inteqrasiya etdirməyə başlamışdır [5]. O vaxtdan bəri bir neçə ali təhsil müəssisəsində aparılan təcrübələrin nəticələrinə əsasən tövsiyələr hazırlanıb. Bu gün Boloniya prosesi Azərbaycan universitetlərinin fəaliyyətində real amilə çevrilir. Müəyyən nailiyyətlər olsa da, mühüm problemlər də var və onları həll etmədən yeni sistemin səmərəliliyindən danışmaq çətindir. İlk növbədə, Boloniya Prosesi prinsiplərinin həyata keçirilməsi vəzifəsi həm formal, həm də məzmunlu ölçülərə malikdir. Bu, kifayət qədər əziyyətli bir işdir, çünki bunun üçün təhsil ixtisas xüsusiyyətlərinin, mütəxəssislər üçün təhsil və peşə hazırlığı proqramlarının, müvafiq kurikulumların, fənlərin öyrənilməsi üçün struktur və məntiqi çərçivələrin, akademik fənlərin modullara bölünməsinin, hər bir modulun öyrənilməsi üçün metodiki dəstəyin işlənilib hazırlanmasını və müvafiq qiymətləndirmənin aparılması tələb olunur.

Demək olar ki, bütün ali məktəblərdə bu işə başlanılıb: dərslərin yeni sistem üzrə təşkili və keçirilməsi üçün müfəssəl təlimatlar hazırlanıb, yeni şəraitdə tədrisin xüsusiyyətlərini müzakirə etmək üçün kafedranın professor-müəllim heyəti ilə xüsusi seminarlar keçirilib, yeni sistem üzrə birinci kurs tələbələri üçün tədris prosesi təşkil olunub, elmi-metodiki mərkəzlər ilk növbədə müvafiq metodiki təminatın işlənilib hazırlanmasına diqqət yetirirlər. Bütövlükdə, Boloniya prosesi Avropa daxilində müsbət inkişaf kimi qiymətləndirilir [2,3]. Boloniya prosesinin ali təhsil sistemində tətbiqinin xüsusiyyətləri ilə bağlı xeyli çətinliklər də yaranmışdır. Belə ki, kredit sisteminə uyğunlaşdırma bəzən formal xarakter daşıyır, real tətbiqdə problemlər qalmaqdadır. Kadr hazırlığında əmək bazarının tələbləri ilə ali təhsil müəssisələrinin verdiyi biliklər arasında fərqlər özünü aydın göstərir. Keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin tam tətbiq olunması islahat mərhələsindədir, bəzi fənlərin tədrisində ənənəvi üsullardan hələ də istifadə olunur. Həmçinin qeyd olunur ki, yeni sistem zəif texniki infrastrukturla bir araya sığmır.

Boloniya Prosesi rəsmi olaraq 1999-cu il iyunun 19-da İtaliyanın Bolonya şəhərində 29 ölkənin təhsil nazirləri öz hökumətləri adından sənədlər imzaladıqdan sonra başlayıb. Bu xüsusi konfransında "Avropa Ali təhsil məkanı" bəyannaməsi qəbul olunmuş və Bolonya Bəyannaməsi kimi tanınmışdır.

Bəyannamənin qəbul olunmasında əsas məqsəd Avropa ali təhsil məkanı yaratmaq, eləcə də bunu sistemi olaraq dünya miqyasında fəallaşdırmaq. "Avropa ali təhsil məkanı" Bolonya sisteminin şərtinə əsasən 2010-cu ilə qədər iştirakçı ölkələr milli təhsil sistemlərini Bolonya bəyannaməsinin əsas müddəalarına uyğun olaraq dəyişdirməli idilər. Onu da qeyd etməliyik ki, digər ölkələr üçün də Bolonya sistemi açıqdır. Ölkələrarası görüşlər davamlı olaraq Praqada (2001), Berlində (2003), Bergendə (2005) və Londona (2007) keçirilmişdir. 40-dan çox ölkə (Albaniya, Andorra, Ermənistan, Avstriya, Azərbaycan, Belçika, Bosniya və Hersoqovina, Bolqarıstan, Xorvatiya, Kipr, Çexiya, Danimarka, Estoniya, Finlandiya, Fransa, Gürcüstan, Almaniya, Yunanistan, Vatikan, Macarıstan, İslandiya, İspaniya, İrlandiya, İtaliya, Latviya, Litva, Lüksemburq, Malta, Çernoqoriya, Moldova, Niderland, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Makedoniya, Rumıniya, Serbiya, Slovakiya, Sloveniya, İsveç, İsveçrə, Türkiyə, Ukrayna, Böyük Britaniya) hazırda Bolonya sistemini qəbul etmişdir [6].

Boloniya prosesi Avropa təhsilini keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırmaq, onu daha cəlbedici, keyfiyyətli, mobil və dayanıqlı etmək vasitəsidir. Boloniya prosesinə qəbul olmaq üçün ölkə bakalavr, magistr və doktorantura pillələrindən ibarət təhsil sistemini həyata keçirmək, kredit qiymətləndirmə şkalası tətbiq etmək, kurikulumların Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması, qiymətlərin və saatların sayı qeyd edilməklə diplom əlavəsi verilməsi tələblərinə cavab verməlidir.

Əgər Azərbaycanın gələcəyi Avropa və tərəqqi ilə bağlıdırsa, biz bunu təkcə formal aspektlərdə deyil, həm də məzmun baxımından həyata keçirməliyik. Bolonya sistemi ölkəmizdə ali təhsilin beynəlxalq tanınmasını təmin etdi. Belə ki, Azərbaycan diplomlarının Avropa ölkələrində tanınması və tələbələrin hərəkətililiyinin artması təmin olundu. Erasmus, Mövlana, Dad və digər beynəlxalq mübadilə proqramlarında iştirak imkanları genişləndi. Digər tərəfdən kredit sistemi tətbiqi tələbələrin fərdi fənn seçimi, yığım əsaslı qiymətləndirmə və çevik təhsil imkanları yaradıldı. Tədrisin üçpilləli quruluşu – bakalavriat, magistratura və doktorantura pillələrinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması təmin edildi və təhsil prosesində ardıcılıq və akademik çeviklik həyata keçirildi. Bolonya sistemi tələbəyönümlü yanaşmanı təmin etdi. Tələbələrin tədris prosesində iştirakçılıq imkanları artdı, tələbə təşkilatlarının rolu gücləndi, fənlərin öyrənilməsində praktiki bacarıqlara geniş yer verildi. Azərbaycan Boloniya sisteminə qoşulandan Avropa universitetləri ilə kifayət qədər yaxşı əlaqələr yaratmışdır [1,4]. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda Bolonya sisteminin tətbiqi gələcəkdə təhsil sistemimizdə yeni perspektivlər açacaqdır. Azərbaycan təhsil sistemində beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi, ikili diplom proqramlarının artırılması, təhsildə rəqəmsallaşma və distant təhsil imkanlarının Bolonya prinsipləri ilə uyğunlaşdırılması, əmək bazarı ilə ali təhsil sisteminin inteqrasiyasının gücləndirilməsi, ali məktəblərin dünya reytinglərində möhkəmləndirilməsi kimi nailiyyətlərin əldə olunması reallaşacaqdır.

Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinir ki, sistemin müsbət cəhətləri - standartlaşdırılmış diplom Boloniya sistemində iştirak edən tələbəyə başqa universitetə keçməyə imkan verir, tələbələrin kredit əsasında

qiymətləndirmə sistemi standartlaşdırılır, başqa universitetə keçid zamanı kurslar üçün kreditlər itirilmir, tələbə magistr təhsili zamanı bakalavr ixtisasını dəyişə bilər. Mənfi cəhətləri odur ki, mütəxəssislərin xaricə axını ölkəmizdə işçi qüvvəsi çatışmazlığına səbəb olur, bakalavr proqramları yalnız peşənin əsaslarını əhatə edir, ixtisasın daha dərinə öyrənilməsi bütün tələbələrin qəbul olunmadığı magistr proqramında təklif olunur, magistraturada dövlət büdcəsindən maliyyələşən yerlər bakalavr pilləsindən daha azdır, işəgötürənlər çox vaxt bakalavr dərəcəsini natamam ali təhsil hesab edirlər ki, bu da iş tapmağı çətinləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Z.H., Vəliyev A.C. Qloballaşma və Azərbaycanın ali təhsil sistemi. SDU-nun 60 illiyinə həsr olunmuş "Universitet elminin və təhsilin müasir problemləri" mövzusunda Respublika konfransı, Sumqayıt-2022
2. Abdullayeva Z.H., Vəlizadə Ü. NMU, Azərbaycan ali təhsil sistemində nəzəriyyədən təcürbəyə doğru inkişaf dövrünün tələbidir. "Müasir mərhələdə müəllim hazırlığının aktual məsələləri: uğurlar və çağırışlar" mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, Naxçıvan-2022
3. Mahmudov M.C. Baloniya prosesi və Azərbaycan. ADPU mətbəəsi. Bakı-2008, s 104
4. Məmmədli M. Azərbaycan elminin Avropaya inteqrasiyası. Ekspress.- 2018.-23-25 iyun. - № 111. - S.10.
5. Министерская Конференция Берген 2005 г. <https://ehea.info/cid101762/bergen-2005.html>
6. https://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/iyun/125432.htm

Резюме

Роль болонской декларации в европейской интеграции азербайджанского образования в XXI веке

Абдуллаева З.Г., Сулейманлы Д.К.

Ключевые слова: Система образования, Болонская декларация, интеграция, высшее образование, европейские страны.

Болонский процесс – это способ поднять европейское образование на качественно новый уровень, сделать его более привлекательным, качественным, мобильным и устойчивым. Основная цель принятия Декларации – создание европейского пространства высшего образования, а также его системная активизация в глобальном масштабе. Если будущее Азербайджана связано с Европой и прогрессом, то мы должны реализовывать это не только в формальном, но и в содержательном плане. Следует также отметить, что с момента присоединения к Болонской системе у Азербайджана сложились достаточно хорошие отношения с европейскими университетами.

Summary:

The role of the bologna declaration in the european integration of Azerbaijan education in the 21st century

Abdullayeva Z.H., Suleymanli D.Q.

Key words: Education system, Bologna Declaration, integration, higher education, European countries

The Bologna Process is a way to elevate European education to a qualitatively new level, making it more attractive, high-quality, mobile, and sustainable. The main goal of adopting the Declaration is to create a European Higher Education Area and systematically promote its global activism. If Azerbaijan's future is linked to Europe and progress, then we must realize this not only formally but also substantively. It is also worth noting that since joining the Bologna Process, Azerbaijan has developed relatively good relations with European universities.

CƏMIYYƏTDƏ İNTELLEKTUAL POTENSİALIN FORMALAŞMASINDA TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏT AMİLİ

Babayeva Kəmalə Şakir qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

kemale.babayeva@sdu.edu.az

Açar sözlər: təhsil, cəmiyyət, mədəniyyət, intellektual, potensial

Müasir dövrdə davamlı inkişafın təmin olunması dövrümüzün aktual problemlərindən biridir. Hər bir xalqın taleyini təbii sərvətləri yox, həmçinin intellektual meyarları məyyənləşdirir. Təhsil cəmiyyətdə intellektual potensialın inkişafında əsas amildir. Ona görə ki, o fərdlərin bilik və bacarıqlarını artıraraq onların düşüncə və qabiliyyətlərini formalaşdırır. Mədəniyyət isə intellektual potensialın zənginləşməsində əvəzolunmaz rol oynayır, çünki o insanlarda dəyər və dünyagörüşünü genişləndirir. Təhsil və mədəniyyət birgə təsir göstərməklə cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə və innovativ inkişafına təkan verir. Müasir dövrdə intellektual potensialın formalaşması yalnız texniki biliklərdən deyil, mədəniyyətin dəyərlərindən və eyni zamanda etik prinsiplərindən də asılıdır. Ümumiyyətlə desək, dünya təcrübəsində insan kapitalı ən mühüm gəlir gətirən investisiyadır. Peşəkar kadr hazırlığı, həmçinin, kadr hazırlığı siyasətinin təkmilləşdirilməsinə hər zaman ehtiyac vardır. Təhsil və mədəniyyətin inteqrasiyası cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün çox vacibdir və gələcəyin intellektual resurslarının əsasını təşkil edir. İntellektual potensialın formalaşmasında ali təhsil sisteminin rolu çox vacibdir. Hal hazırkı dövrdə, intellektual səviyyənin yüksəldilməsində, təhsil çərçivəsində olan bəzi nöqsanların aradan qalxması, təhsilin perspektivliliyi əsas meyarlardan biri kimi qarşımıza məqsəd qoyulmalıdır. Təhsil ancaq ölkənin mədəni inkişafında deyil, onun davamlı inkişafında da vacib yerlərdən birini tutur. Cəmiyyətimizdə aparılan təhsil islahatları təhsil və mədəniyyətin aktuallığında ön plana çəkilir. Ölkəmizin ali məktəbləri ictimai, humanitar ixtisaslar üzrə formalaşır.

Təhsil islahatında onun keyfiyyəti problemi də vacibdir. Təhsilin keyfiyyətinin aradan qaldırılması üçün perspektivli bir inkişaf, innovasiyanın tətbiqi, pedaqoji kadr heyətində nöqsanların aradan qaldırılması və bəzi məsələlərin həyata keçirilməsi çox vacib şərtlərdir. Təhsildə keyfiyyətin vacib amillərindən biri də stimullaşdırmaqdır. Stimullaşdırma təhsilin keyfiyyətində, təşkilində aparıcı bir istiqamət hesab olunmalıdır. Bütün dərslərin səviyyəsini yüksəltmək, təlim metodikasını təkmilləşdirmək, ali məktəblərdə pedaqoji kadr və müəllim hazırlığının keyfiyyətini qaldırmaq lazımdır. Müasir mədəniyyət və təhsilə yiyələnmək üçün tədris prosesinə mütləq nəzarət olunmalıdır. Bunların arasında stimullaşdırma daha vacibdir. Stimullaşdırmanı səmərəli təşkil etmək üçün, məktəblilərin təhsilə marağını, strateji məqsəd kimi dəqiqləşdirmək lazımdır. Vurğulamaq lazımdır ki, təhsilin keyfiyyətində tələb olunan vacib tələblər təhsil standartlarının əsasını formalaşdırır. Kadr hazırlığı prosesində istehsalat təcrübəsinin rolu böykdür. Qeyd olunan istiqamətdə əsaslı dönüşlərə nail olunmalıdır. Həmçinin bu məsələ ilə bağlı yüksək səviyyədə sərəncamlar verilməlidir. Ali təhsilə iqtisadi nəzərdən də yanaşılır [2, s. 30].

İstər ibtidai, istərsə də, ali təhsil üzrə davamlı inkişafı ilə bağlı biliklərin geniş vüsət alması müasir dövrümüzdə cərəyan edən davamlı hadisələrin baş verməsindən qaynaqlanır [1, s. 240]. İntellektual potensial dedikdə cəmiyyətin təhsili, yaradıcı düşüncə, mədəni irsi yaşadan insan resursları başa düşülür. Təhsil sahəsində insanlar dünyagörüşlərini genişləndirir, elmi biliklərə yiyələnirlər. Universitetlər, elmi-tədqiqat müəssisələri cəmiyyətin düşüncə beyinlərini intellektual potensialın formalaşmasında vacib rol oynayır. Universitetlərin ölkənin intellektual potensialının formalaşdırılmasında rolu əvəzsizdir. Onlar, tədqiqatlar, təhsil sahələrindəki fəaliyyətləri ilə cəmiyyətin inkişafına töhfə verirlər. Ümumiyyətlə ali təhsil müəssisələri elmi tədqiqatlar vasitəsilə bilik bazasını zənginləşdirir. Bütün bunlardan başqa universitetlər tələbələrə analitik qabiliyyətlər qazandıraraq cəmiyyətin intellektual səviyyəsini yüksəldir. Cəmiyyətin intellektual mədəniyyətinin əsas mənbəyi təhsil ilə əlaqədardır. Dövrün alimləri tərəfindən humanizmlə geniş əlaqədə, getdikcə çox dərk olunmağa başlamışdı [3, s. 325]. Beləliklə təhsil cəmiyyətdə intellektual potensialın inkişafını təmin edən elm və mədəni tərəqqiyə yol açan, ümumi insan dəyərlərinin formalaşmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə xidmət edən mühüm sahədir. Cəmiyyətdə intellektual potensialın formalaşmasında vacib olan təhsil və mədəniyyət birlikdə insanın bilik və yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirərək cəmiyyətin intellektual səviyyəsini yüksəldir. Təhsil və mədəniyyət ayrılmaz amillərdir, onların vəhdəti elmi, sosial və mədəni inkişafın əsasını təşkil edir, eyni zamanda insanın kamilliyinə və millətin tərəqqisinə aparır.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərov U. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018. – 252 s.
2. Mədəniyyət və təhsil sistemində ümumbəşəri ideyalar. APU-nun xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. – Bakı, – 2010, №2. s. 28-32
3. Məmmədov F. İdarəetmə mədəniyyəti xarici ölkələrin ədəbiyyatı. – Bakı, 2013. – 673 s.

Summary

The factor of education and culture in the formation of intellectual potential in society Babayeva K.Sh.

Keywords: *education, society, culture, intellectual, potential*

Education is the main factor in the development of intellectual potential in society. The integration of education and culture forms the basis of the intellectual resources of society. The role of the higher education system in the formation of intellectual potential is very important. The educational reforms carried out in our society are brought to the forefront in the relevance of education and culture. Education is the main factor in the development of intellectual potential in society. The fate of each nation is determined not by its natural resources, but also by intellectual criteria.

Резюме

Фактор образования и культуры в формировании интеллектуального потенциала общества Бабаева К.Ш.

Ключевые слова: *образование, общество, культура, интеллектуальный, потенциал*

Образование является ключевым фактором развития интеллектуального потенциала общества. Интеграция образования и культуры составляет основу интеллектуальных ресурсов общества. Роль системы высшего образования в формировании интеллектуального потенциала весьма важна. Реформы образования, проводимые в нашем обществе, выводят на первый план актуальность образования и культуры. Образование является ключевым фактором развития интеллектуального потенциала общества. Судьба каждой нации определяется не только её природными ресурсами, но и интеллектуальными критериями.

MİLLİ KİMLİYİN QORUNMASI VƏ QLOBAL VƏTƏNDAŞLIQ TƏHSİLİ

Fərhadova Jalə Famil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

jala.farhadova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *təhsil, cəmiyyət, vətəndaş, inkişaf, qolablaşma.*

Müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq dünyada təhsilin inkişaf tendensiyaları dəyişməkdədir. Cəmiyyət yeni sənaye və texnoloji inqilab ərafındadır və təhsil sistemi bu reallığın bir parçası olmağa hazır olmalıdır. Müasir dövrdən kəskin fərqlənəcək gələcək dövrdəki proseslərə uyğunlaşmaq üçün gənc nəsillərə verilən bilik və bacarıqların istifadəsində verilmiş proqnozları doğrultmalıdırlar. Təhsil sahəsində mövcud olan qanunvericilik bazası, inkişaf strategiyaları və fəaliyyət planları bütün sosial meyarlar nəzərə alınmaqla hazırlanır və təsdiq edilir.

Giriş

Təhsil yalnız gəncləri əmək fəaliyyətinə hazırlamaqla məhdudlaşmır, onun məqsədləri daha geniş və dərin xarakter daşıyır. Məktəblər şagirdləri gələcək peşələrə, yeni texnologiyalara və qarşıda duran mürəkkəb çağırışlara hazırlamalıdır. Təhsil gənclərin iradəsini, məqsədyönlülüynü və tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, eyni zamanda onların potensialını tam şəkildə reallaşdırmaq üçün zəruri bilik, bacarıq və kompetensiyaların formalaşmasına şərait yaradır. Bundan əlavə, təhsil şagirdlərin cəmiyyət həyatına konstruktiv töhfə verməsinə və daha ədalətli, dayanıqlı və inkişaf etmiş gələcəyin yaradılmasına aktiv şəkildə iştirak etməsinə imkan verir.

Azərbaycan gənci, sərhədsiz mədəni təsirlər mühitində yetişərkən, həm milli dəyərlərin daşıyıcısı, həm də global mədəni proseslərin fəal iştirakçısı olmalıdır. Əsas məqsəd uşaqların kimliyini qoruyaraq, onların dünyaya açıq və tənqidi baxışlarını inkişaf etdirməkdir.

XXI əsrin fundamental reallıqlarından biri sürətli qloballaşmadır. Mədəni sərhədlər getdikcə silinməkdədir və gənclər artıq yalnız yaşadıkları ailənin və məktəbin tərbiyə prinsipləri ilə deyil, həm də virtual mühitin təqdim etdiyi çoxşaxəli mədəni təsirlər vasitəsilə formalaşırlar [1].

Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsiri təmin edən əsas vasitələr arasında filmlər, animasiyalar, seriallar, kompüter oyunları və sosial şəbəkələr önəmli rol oynayır. Məsələn, bir Azərbaycan məktəblisi Koreya

dramalarını izləyə, Amerika komediyalarına baxa və Avropa təhsil resurslarından faydalana bilər; nəticədə bu müxtəlif mədəni təsirlər onun gündəlik həyatında sintez olunaraq özünü göstərir.

Azərbaycan gəncləri, sərhədsiz mədəni təsirlərin hökm sürdüyü mühitdə böyüyərək, yalnız öz milli dəyərlərinin daşıyıcısı olmaqla kifayətlənməməli, həm də qlobal mədəni proseslərin fəal iştirakçısına çevrilməlidirlər. Bu tendensiya onların gündəlik ünsiyyətində, müəllimlərlə və ailə üzvləri ilə münasibətlərində, hətta geyim və davranış üslubunda özünü göstərir. Müxtəlif mədəni təsirlərin bu qədər qavranılması və eyni anda sintez olunması, gənclərin həm milli kimliklərini qoruyub saxlamalarını, həm də dünyagörüşünü genişləndirmələrini tələb edir. UNESCO-nun araşdırmalarına əsasən, belə mədəni qarışıqlıq nəticəsində “dünya vətəndaşı” modeli formalaşır – sərhədləri aşan düşüncə qabiliyyətinə malik, fərqli mədəniyyətləri qəbul edən, lakin bəzən milli kimliklə qlobal təsirlər arasında balans yaratmaqda çətinlik çəkən bir nəsil ortaya çıxır.

Bu prosesin idarə olunmasında və milli kimliyin qorunmasında əsas məsələ təhsil və mədəniyyət siyasətinin düzgün qurulmasıdır. Dünyanın bir çox ölkəsində, o cümlədən Azərbaycanda dövlət strukturları və müvafiq təşkilatlar bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər. Məktəb proqramlarında milli adət-ənənələr, ədəb qaydaları və mədəni davranış mövzularına daha geniş yer verilir, eyni zamanda yerli mədəni irsin yaşadılması üçün sosial və mədəni layihələr təşkil olunur. Təhsil proqramlarına etiket, milli irs və mədəni davranış modulları əlavə edilməklə gənclərin həm milli, həm də qlobal bacarıqlara yiyələnməsi təmin edilir.

Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, qlobal və milli dəyərlərin uyğunlaşdırılması mümkündür. Məsələn, Finlandiyada məktəblərdə “qlobal vətəndaşlıq” dərsləri keçirilsə də, yerli adət-ənənələrin qorunması və təşviqi proqramların ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Yaponiyada isə ibtidai sinif şagirdlərinin kollektiv təmizlik saatlarında iştirakı, həm milli intizamın, həm də universal əməkdaşlıq bacarığının inkişafına xidmət edir. Belə yanaşmalar, gənclərin fərqli mədəni təsirləri qavrayaraq öz milli kimliklərini itirmədən, eyni zamanda qlobal dünyaya uyğun bacarıqlar əldə etmələrinə imkan yaradır.

“Dünya vətəndaşı” modelinin formalaşması müasir dövrün qaçılmaz reallıqlarından biridir. Bu prosesin müsbət nəticələri də vardır: yeni nəsil daha tolerant, ünsiyyətçi və açıq fikirli şəxsiyyət kimi inkişaf edir. Lakin eyni zamanda, milli kimliyin zəifləməsi və dəyərlərin itirilməsi riski də artır [2].

Qloballaşma şəraitində milli kimliyin qorunması, milli dəyərlərin və ənənələrin yaşadılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşmanın gətirdiyi dəyişikliklər cəmiyyətlər üçün həm imkanlar, həm də çağırışlar yaradır. Bu səbəbdən milli mədəniyyətlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün dövlət siyasəti, ictimai təşəbbüslər və maarifləndirmə proqramları mühüm rol oynayır.

Milli kimlik ilə qlobal vətəndaşlıq arasında tarazlığın qorunması həm fərdin, həm cəmiyyətin, həm də dövlətin davamlı rifahı üçün əsas şərtidir. Yerli ənənələrə, milli dilə və mədəni irsə hörmətlə yanaşmaqla yanaşı, fərdlər yeni bilik və təcrübələri beynəlxalq platformalarda paylaşa bilməli, qlobal təcrübələrdən faydalanmalıdırlar. Bu cür tarazlıq, gələcəyin güclü, dayanıqlı və inklüziv cəmiyyətlərinin formalaşmasının təməlini təşkil edir.

Qlobal vətəndaşlıq anlayışı fərdin şəxsiyyətinin coğrafi və siyasi sərhədləri aşaraq, hüquq və məsuliyyətlərinin daha geniş bir sinifə – bütün insanlığa aid olması ideyasına əsaslanır. Bu isə o demək deyil ki, fərd milli kimliyini və ya daha yaxın yerli mənsubiyyətlərini inkar edir; əksinə, bu kimliklər qlobal bağlılıq və iştirak prinsipləri çərçivəsində bir kontekstdə mövcud olur. Bu yanaşma qloballaşma dövründə qlobal cəmiyyətin struktur və funksiyaları ilə bağlı əhəmiyyətli suallar ortaya çıxarır.

Ümumi istifadədə “dünya vətəndaşı” və ya “kosmopolit” terminləri bənzər mənə daşısa da, fərqli kontekstlərdə əlavə spesifik mənalar qazanır. Məsələn, Dünya Xidmət Təşkilatı və digər beynəlxalq qurumlar qlobal vətəndaşlıq anlayışını təşviq edir və müdafiə edir, fərdlərin milli və qlobal kimliklər arasında balans yaratmalarına dəstək olurlar. Bu yanaşma, qloballaşan dünyada həm fərdi, həm də kollektiv məsuliyyətin və sosial ədalətin qorunmasına xidmət edir.

Təhsil sistemi daxilində qlobal vətəndaşlıq təhsili (Global Citizenship Education – GCE) konsepsiyası multikultural təhsil, sülh təhsili, insan hüquqları təhsili, Dayanıqlı İnkişaf Təhsili və beynəlxalq təhsil kimi mövcud hərəkətləri tamamlayıcı və ya onlardan daha geniş çərçivədə tətbiq olunan bir yanaşma kimi ortaya çıxmışdır. Qlobal vətəndaşlıq anlayışı, fərdlərin bəşəriyyətə xidmət etməsinə yönəlmiş məsuliyyət və dəyərlərlə sıx bağlıdır. Bu kontekstdə müəllimlər, cəmiyyətdə sosial dəyişikliklərin təşəbbüskarları və agentləri kimi mühüm rol oynayırlar. Lids Universitetinin Vətəndaşlıq və İnsan Hüquqları üzrə Təhsil Mərkəzinin direktoru Audrey Osler qeyd edir ki, “təhsil bir-birindən asılı dünyada birlikdə yaşamaq üçün əlavə deyil, fundamental təməldir.” [3]

Müasir qlobal problemlər – iqlim dəyişikliyi, aclıq, təbii və ekoloji fəlakətlər – fərdlərdən yalnız yerli problemləri həll etməyi deyil, həm də bütün bəşəriyyət naminə koordinasiyalı və birgə tədbirlər görməyi tələb edir. Qlobal vətəndaşlıq fərdlərə kompleks problemləri müxtəlif perspektivlərdən

qiymətləndirməyə, əməkdaşlıq etməyə, bilik və təcrübələri bölüşməyə, iştirakçıların hüquq və öhdəliklərini nəzərə almağa imkan yaradır və mürəkkəb qlobal məsələlərin həllində birgə fəaliyyət üçün platformalar təmin edir.

Bununla belə, qlobal vətəndaşlıq konsepsiyası bəzən utopik və ya reallaşdırılması çətin anlayış kimi qiymətləndirilir, çünki o, mürəkkəb, çoxşaxəli və qeyri-müəyyən konsepsiyaları əhatə edir. Lakin, bu yanaşmanın əsas əhəmiyyəti yalnız imkan, ideal və ya nəzəri bir konsept kimi qəbul edilməsində deyil, həm də fərdlər və cəmiyyətlər üçün ümumi şüur yaratmaq, təhsil və maarifləndirmə təşəbbüslərini gücləndirmək və qlobal problemlərin müzakirəsi və həlli üçün səmərəli platformalar təmin etməkdir. Bu platformalar vasitəsilə cəmiyyətlər preventiv tədbirlər görə, davamlı inkişaf strategiyalarını həyata keçirə və gələcək nəsillər üçün dayanıqlı bir dünya qurmaq istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərə bilirlər.

Təhsilin inkişafı hər bir dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi və strateji prioritetləri arasında əsas sahələrdən biridir. Təhsil sahəsində mövcud olan qanunvericilik bazası, inkişaf strategiyaları və fəaliyyət planları bütün sosial meyarlar nəzərə alınmaqla hazırlanır və təsdiq edilir.

Nəticə

Cəmiyyətin post-sənaye mərhələsində inkişafı şəraitində, milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafına əsaslanan təkrar ictimai istehsal prosesi ön plana çıxır. Bu isə yeni vəzifələr müəyyən edir: integrasiya olunmuş, səriştə əsaslı biliklərə malik və insan potensialının intellektual komponentinin yüksək paya sahib yeni tipli müasir insan resurslarının formalaşdırılması. Bütün bu çağırışlar təhsil fəaliyyətinin və onun maliyyə təminatı sisteminin çoxşaxəli modernləşdirilməsini zəruri edir. Təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi mövzusunda həsr olunmuş bir sıra tədqiqatlarda göstərilir ki, son illərdə dövlət investisiyalarının təhsil sahəsinə yönəldilməsi artırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005. 631 s.
2. G.İbrahimova . Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması. Dərslik. İstanbul, iksad, 2019, 356 s.
3. <https://www.coe.int/az/web/compass/introducing-human-rights-education>

Summary

Protection of national identity and global citizenship education

Farkhadova J.F.

Key words: *education, society, citizen, development, competition*

In line with the challenges of the modern era, the development trends of education in the world are changing. Society is on the verge of a new industrial and technological revolution, and the education system must be prepared to be part of this reality. Society is on the verge of a new industrial and technological revolution, and the education system must be prepared to be part of this reality. In order to adapt to the processes of the future, which will differ sharply from the present, the younger generation must justify the predictions made in the use of the knowledge and skills given to them. The existing legislative framework, development strategies, and action plans in the field of education are prepared and approved taking into account all social criteria.

Резюме

Сохранение национальной идентичности и образование глобального гражданства

Фархадова Ж.Ф.

Ключевые слова: *образование, общество, гражданин, развитие, глобализация.*

В соответствии с вызовами современной эпохи меняются и тенденции развития образования в мире. Общество стоит на пороге новой индустриально-технологической революции, и система образования должна быть готова стать частью этой реальности. Чтобы адаптироваться к процессам будущего, которые будут кардинально отличаться от настоящего, молодому поколению необходимо оправдать сделанные прогнозы, используя полученные знания и умения. Действующая законодательная база, стратегии развития и планы действий в сфере образования разрабатываются и утверждаются с учетом всех социальных критериев.

MƏDƏNİYYƏT VƏ TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN ROLU

Hacızadə Yunus Elçin oğlu
Focus Agency, Bakı, Azərbaycan
yunishacizade2002@gmail.com

Açar sözlər: *informasiya siyasəti, mədəniyyət, təhsil, kommunikasiya, rəqəmsallaşma, media savadlılığı, texnologiya*

Bu məqalədə Azərbaycan kontekstində informasiya siyasətinin mədəniyyət və təhsil sahələrinə təsiri araşdırılır. Dövlətin rəqəmsal transformasiya strategiyaları və məlumatın idarə olunması prosesləri mədəni dəyərlərin qorunması və təhsil sisteminin inkişafına yönəldilmişdir.

Müasir cəmiyyətin inkişafında informasiya siyasəti həm sosial, həm də mədəni proseslərdə əsas rol oynayır. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, mədəniyyət və təhsil sahələrinin fəaliyyətini yenidən quraraq, biliklərin daha səmərəli yayılmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında informasiya siyasəti milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və cəmiyyətin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması istiqamətində formalaşdırılmışdır. Bu siyasət mədəniyyətin təbliği və təhsil sisteminin modernləşdirilməsinə yönəlmiş strateji tədbirlərdən ibarətdir.

1. *İnformasiya siyasətinin əsas prinsipləri.* İnformasiya siyasəti cəmiyyətin məlumat axınıni təşkil edən və təhlükəsizliyi təmin edən dövlət tədbirləridir [1]. Azərbaycan kontekstində bu siyasət media savadlılığının artırılması və informasiya infrastrukturunun inkişafını prioritet olaraq qəbul edir.

2. *Mədəniyyət sahəsində tətbiqi.* Mədəniyyətin inkişafında informasiya siyasəti milli kimliyin qorunmasında, mədəni irsin rəqəmsallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən layihələr, məsələn, "Mədəniyyət" portalı və muzeylərin elektronlaşdırılması, mədəni dəyərlərin geniş auditoriyaya çatmasını təmin edir [2]. Sosial media vasitələri isə gənclərin mədəni biliklərini artırmağa imkan yaradır.

3. *Təhsil sahəsində tətbiqi.* Təhsil sektorunda informasiya siyasəti interaktiv tədris prosesini təşviq edir. "Rəqəmsal bacarıqlar", "Virtual məktəb" və "ASAN məktəb" kimi təşəbbüslər, həm tələbələrin, həm də müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyasını gücləndirir [3]. Bu yanaşma təhsilin keyfiyyətini artırır və biliklərin səmərəli paylaşılmasına imkan verir.

4. *İnformasiya etikası və təhlükəsizlik.* İnformasiya bolluğu və yanlış məlumatın yayılması çağırışları ilə üzləşdikdə, media savadlılığı və etik davranış vacib olur. Azərbaycan bu sahədə strategiyalarını inkişaf etdirir və təhsil müəssisələrində etik məlumat istifadəsini tədris edir [4].

Azərbaycanın informasiya siyasəti mədəni dəyərlərin qorunması, təhsilin modernləşdirilməsi və rəqəmsal transformasiya baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Effektiv informasiya siyasəti cəmiyyətin bilik səviyyəsini artırmaqla yanaşı, milli kimliyin qorunmasını da təmin edir. Gələcəkdə informasiya siyasətinin davamlı təkmilləşdirilməsi Azərbaycan cəmiyyətinin rəqəmsal inkişafını daha da gücləndirəcək və təhsil-mədəniyyət sahələrində səmərəli nəticələr verəcəkdir.

Ədəbiyyat

- Əliyeva, S. (2022). Mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması problemləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı.
- Quliyev, A. (2020). Media savadlılığı və informasiya təhlükəsizliyi problemləri. Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı.
- Rzayeva, L. (2023). Təhsildə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və perspektivlər. Təhsil və İnnovasiya Jurnalı, №4.
- Məmmədov, R. (2021). İnformasiya siyasəti və idarəetmə mexanizmləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.

Summary

The role of information policy in culture and education Hajizade Yunus Elchin

Keywords: *information policy, culture, education, communication, digitalization, media literacy, technology*

This article examines the impact of information policy on culture and education in Azerbaijan. State digital transformation strategies and information management processes are directed towards preserving cultural values and enhancing the education system.

Özet
Kültür və təhsildə bilgi siyasətinin rolu
Hacızadə Yunus Elçin

Anahtar kelimələr: *bilgi siyasəti, mədəniyyət, təhsil, informasiya, digitalizasiya, media oxuyuculuğu, texnologiya*

Bu makalədə Azərbaycan bağlamında bilgi siyasətinin mədəniyyət və təhsil sahələrinə təsiri incelenmektedir. Dövlətin digital dönüşüm strategiyaları və bilgi idarəetmə prosesləri mədəniyyət dəyərlərinin qorunması və təhsil sisteminin inkişafına yönəldir.

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK PROSESİNDƏ ELM VƏ TƏHSİL SİYASƏTİNİN QARŞILIQLI TƏSİRİ

Həsənova Nərmən Seymur qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, Azərbaycan

Nerminhasanova552@gmail.com

Açar sözlər: *elm, təhsil, dövlətçilik, siyasət, inkişaf, idarəetmə, islahatlar*

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında milli dövlətçilik ideyalarının formalaşmasında elm və təhsil siyasətinin qarşılıqlı təsiri təhlil olunur. Müasir dövrdə dövlətin intellektual potensialının yüksəldilməsi, elmi biliklərin idarəetmədə tətbiqi və təhsilin keyfiyyətinin artırılması milli inkişafın əsas istiqamətləri kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatda həm tarixi, həm də müasir mərhələdə elm-təhsil əlaqələrinin dövlət quruculuğu prosesinə təsiri izah olunur və bu qarşılıqlı əlaqənin strateji əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Giriş

Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu prosesi müstəqilliyin bərpasından sonra yeni məzmun kəsb etmiş, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni sferalarda əsaslı islahatlar aparılmışdır. Bu islahatların mərkəzində elm və təhsil dayanmışdır, çünki hər bir dövlətin dayanıqlı inkişafı onun intellektual və elmi potensialından birbaşa asılıdır [Əliyev, 2019]. Elm və təhsil siyasətinin qarşılıqlı təsiri yalnız insan kapitalının formalaşmasına deyil, həm də milli ideologiyanın möhkəmlənməsinə, dövlət idarəetməsində səmərəliliyin artmasına xidmət edir. Elm və təhsilin vəhdəti milli dövlətçiliyin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir [Quliyev, 2020].

Müasir dövlət idarəçiliyi modeli yalnız hüquqi və iqtisadi mexanizmlərlə deyil, həm də elmi biliklərin və təhsilin tətbiqi ilə möhkəmlənir.

Milli dövlətçilik ideyası xalqın tarixi təcrübəsi, milli kimliyi və siyasi suverenliyi üzərində qurulur. Azərbaycan dövlətçiliyinin ideya bazasının elmi şəkildə işlənməsi və cəmiyyətə aşılması elm sahəsinin mühüm vəzifəsidir. Akademik tədqiqatların nəticələri dövlətin strateji sənədlərində, o cümlədən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” proqramında öz əksini tapmışdır [Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2021]. Elm və təhsil qarşılıqlı təsir vasitəsilə milli ideologiyanın formalaşmasına, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına və milli təhlükəsizliyin təmininə töhfə verir. Elm sahəsində aparılan islahatlar dövlət idarəçiliyində qərarların elmi əsaslarla qəbuluna şərait yaradır, bu da milli dövlətçilik prosesinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Elm və təhsil sahəsində aparılan islahatlar milli innovasiya sisteminin formalaşmasına və yeni texnologiya nəsilərin yetişdirilməsinə şərait yaradır. Təhsil siyasətinin keyfiyyət göstəriciləri dövlətin elmi potensialı ilə birbaşa əlaqədardır, çünki innovativ düşüncə təhsilin əsas məhsuludur. Dövlət strategiyalarında elmi tədqiqatların sosial-iqtisadi inkişafa yönəldilməsi prioritet məsələ kimi müəyyən edilmişdir [Əliyev, 2019].

Təhsil siyasəti və onun həyata keçirilmə mexanizmləri milli dövlətin gələcək inkişafının ideoloji və kadr təminatını formalaşdırır. Azərbaycanda təhsil sisteminin islahatı nəticəsində gənclər arasında dövlətçilik dəyərlərinin möhkəmləndirilməsi, vətənpərvərlik və vətəndaş məsuliyyətinin artırılması prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir [Mehdiyev, 2018]. Təhsil müəssisələrinin elmi mərkəzlərlə əməkdaşlığı gənc alimlərin yetişdirilməsini və kadr potensialının yenilənməsini sürətləndirir. Təhsilin məzmununun modernləşdirilməsi və onun əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması dövlətin sosial-iqtisadi siyasəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan təhsil, dövlət idarəçiliyinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir və onun strateji inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Elm və təhsil arasında qarşılıqlı əlaqə cəmiyyətin innovativ inkişafına təkan verir. Azərbaycan Respublikasında bu inteqrasiya dövlət səviyyəsində dəstəklənir. Elm və təhsil sahələrinin birləşdirilməsi, universitetlərdə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin genişləndirilməsi və tətbiqi yönümlü biliklərin artırılması dövlət

siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir [Rzayeva, 2022]. Bu proses nəticəsində elm təhsilə praktik əsas verir, təhsil isə elmin kütləviləşməsinə və tətbiqinə şərait yaradır. Nəticədə, milli dövlətçilik ideologiyası elmi əsaslarda inkişaf edir və təhsil vasitəsilə cəmiyyətə ötürülür.

Dövlət siyasətində elmi nəticələrin kommersiyalaşdırılması və tədris prosesinə inteqrasiyası artıq müasir idarəetmənin tərkib hissəsinə çevrilmişdir [Rzayeva, 2022]. Müasir mərhələdə elm və təhsil sahəsindəki bəzi struktur problemlər dövlət quruculuğunun effektivliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu problemlərə maliyyələşmənin qeyri-bərabərliyi, gənc tədqiqatçıların motivasiya çatışmazlığı, elmi nəticələrin tətbiq mexanizmlərinin zəifliyi və təhsil proqramlarının praktik yönümlülüyünün məhdudluğu daxildir [Süleymanov, 2020]. Lakin bu problemlərin həlli istiqamətində dövlət tərəfindən ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir, xüsusilə “Elm haqqında” Qanun və “Təhsil haqqında” Qanun əsasında elmi-tədris əlaqələrinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Nəticə

Nəticə etibarilə, milli dövlətçilik prosesinin uğurlu inkişafı elm və təhsil siyasətinin səmərəli qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Elm dövlətin strateji qərarlarının elmi əsaslarını formalaşdırır, təhsil isə bu ideyaların həyata keçirilməsini təmin edən insan resurslarını hazırlayır. Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahələrinin inteqrasiyası dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Gələcəkdə bu vəhdətin daha da möhkəmlənməsi ölkənin innovativ, rəqabətədavamlı və intellektual inkişafına zəmin yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2021). Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı.
2. Əliyev, H. (2019). Elm və təhsil siyasətinin dövlət inkişafında rolu. Bakı: Elm nəşriyyatı.
3. Mehdiyev, E. (2018). Milli ideologiyanın formalaşmasında təhsil siyasətinin rolu. Bakı: Təhsil.
4. Quliyev, A. (2020). Elm və təhsil inteqrasiyası: dövlət siyasətinin yeni mərhələsi. Bakı: AzTU nəşri.
5. Rzayeva, S. (2022). Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil siyasətinin inkişaf istiqamətləri. Bakı: ADPU nəşri.
6. Süleymanov, T. (2020). Elm-təhsil əlaqələrinin müasir problemləri. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
7. Məmmədov A. – Milli ideologiya və təhsil siyasəti, Bakı, 2018.
8. Hüseynov F. – Dövlət quruculuğu və milli təhsil modeli, Bakı, 2020.

Summary

The interaction of science and education policy in the process of national statehood

Hasanova N.S.

Keywords: *science, education, statehood, politics, development, management, reforms*

The article analyzes the mutual influence of Science and education policy in the formation of national statehood ideas in the Republic of Azerbaijan. In modern times, increasing the intellectual potential of the state, the application of scientific knowledge in management and increasing the quality of education are considered as the main directions of national development. The study explains the influence of scientific and educational relations on the process of State Building, both at the historical and modern stages, and substantiates the strategic importance of this interaction

Резюме

Взаимодействие науки и образовательной политики в процессе национальной государственности

Гасанова Н.С.

Ключевые слова: *наука, образование, государственность, политика, развитие, управление, реформы*

В статье Азербайджанской Республике, идей национальной государственности, в формировании науки и образования, политики, взаимодействие, анализируются. На современном этапе государства, интеллектуального потенциала, повышения научных знаний в управлении, внедрение и повышение качества образования национальной ключевые направления развития оценивается как. Исследованиях как исторические, так и на современном этапе наука-образование связей государственного строительства процессу объясняется и взаимодействия стратегическое значение потребления

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

Kərimova Dilarə Abuzər qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

dilara.karimova@sdu.edu.az

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, semantik xüsusiyyətlər, frazeologizmlərin təsnifatı*

Frazeoloji vahidlər xalqın mədəniyyəti, psixologiyası, adət-ənənələri və tarixi haqqında əhəmiyyətli məlumat daşıyır. Onlar dilin milli-mədəni yaddaşını əks etdirərək nəsil-dən-nəslə ötürülən stereotipləri və dünyagörüşünü qoruyur. Müasir ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti anonim olub, xalqın dil yaradıcılığı nəticəsində formalaşmışdır. Tədqiqatda A.V. Kunin və L.P. Smitin təsnifatları əsasında frazeoloji vahidlər mənşə və tematik baxımdan müxtəlif qruplara ayrılır: tarixi hadisələr, inanclar, nağıllar, xüsusi adlar, heyvanlar, hava hadisələri və s. Frazeoloji ifadələrin semantikasi və strukturu onların formalaşdığı dövrün mədəni və sosial reallıqlarını əks etdirir. Nəticə etibarilə, frazeoloji vahidlər müxtəlif mədəniyyətlərin dili və təfəkkürü arasında əlaqə yaradan mühüm dil vahidləridir.

Xalqın mədəni irsi, milli xarakteri, psixoloji xüsusiyyətləri və mentaliteti haqqında ən dolğun məlumat mənbələrindən biri frazeoloji vahidlərdir. Dilin frazeoloji sistemi xalqın mifologiyası, adət-ənənələri, mərasimləri, davranış normaları və əxlaqi dəyərləri ilə bağlı təsəvvürləri özündə əks etdirdiyi üçün onun mədəniyyətini və düşüncə tərzini dərin şəkildə nümayiş etdirir. B.A. Larin qeyd edirdi ki, frazeoloji vahidlər insanların dünyagörüşünü, ictimai münasibətlərini və ideoloji baxışlarını dolaylı yolla ifadə edir [2, s.43].

Frazeoloji vahidlərin semantikasi xalqın mədəni inkişafının uzunmüddətli prosesini özündə daşıyır, sosial münasibətləri, mədəni stereotipləri və arxetipləri qoruyaraq nəsil-dən-nəslə ötürür. Müasir ingilis dilinin frazeologiyası ilə məşğul olan tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, bu vahidlərin çoxunun müəllifləri naməlum qalmışdır. Ümumilikdə, digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilindəki frazeoloji ifadələr də xalq yaradıcılığının məhsulu, onun müdrikliyinin və dil duyumunun təzahürüdür.

İngilis dilindəki bir çox frazeologizmlər xalqın adət-ənənələrini, dini inanclarını, tarixi hadisələri və real həyat hadisələrini əks etdirir. Frazeologiyanın elmi əsaslarını formalaşdıran alimlərdən A.V. Kunin və V.V. Vinqradov bu sahənin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Frazeoloji vahidlər çox vaxt xalqın mentalitetinə, milli xüsusiyyətlərinə və adət-ənənələrinə xas dəyərləri ifadə edir. Onların regional əhəmiyyəti məzmununun inandırıcılıq və etibarlılıq səviyyəsində özünü göstərir. Dilin tarixi yaddaşı baxımından bu vahidlər xüsusi önəm daşıyır, çünki onlar həyatın, mədəniyyətin, tarix və adətlərin müxtəlif aspektlərini əks etdirir və bəzən artıq mövcud olmayan hadisələri yalnız dildə yaşadır.

A.V. Kunin mənşəyinə görə frazeoloji vahidləri yeddi əsas qrupa bölür:

Adət və ənənələrlə bağlı frazeologizmlər: məsələn, a baker's dozen (qədim dövrlərdə çörəkçilər on iki deyil, on üç çörək bişirər, əlavə çörək tacirə gəlir kimi verilərdi); good wine needs no bush – yaxşı məhsulun reklama ehtiyacı yoxdur (keçmişdə meyxanalar şərab satışını bildirmək üçün qapılarına sarmaşığı budaqları asardılar).

Tarixi və reallıqlarla bağlı ifadələr: blue stockings – intellektual qadınlar cəmiyyəti; to put somebody in the cart – “kimisə çətin vəziyyətə salmaq” (əslində “cinayətkarı cəza yerinə aparmaq” mənasında işlənirdi); to read the Riot Act – “kütləni sakitləşdirmək” və ya “danlamaq”.

Astrologiya ilə əlaqəli frazeologizmlər: to have one's star in the ascendant – “uğurlu olmaq, şanslı ulduz altında doğulmaq”.

İnanc və əfsanələrlə bağlı ifadələr: Halcyon days – “sakit və firavan günlər” (əfsanəyə görə, dəniz quşu qışda dəniz üzərində balalarını böyüdərkən hava sakit olurmuş).

Karikatura və təsviri sənətlə bağlı frazeologizmlər: the old lady of Threadneedle Street – “İngiltərə Bankı” mənasında işlənən zarafat ifadəsi (bu ifadə John Gillrayın karikaturasından yaranmışdır).

Nağıl və ədəbiyyatdan gələn ifadələr: məsələn, Fortunatus's purse – “tükənməz pul kisəsi” (Fortunatus haqqında nağıldan); Şekspirin əsərləri də frazeoloji fondun zənginləşməsində mühüm rol oynamış, məsələn, enough to make the angels weep – “kədər doğuracaq qədər təsirli” kimi ifadələr dilə keçmişdir.

Xüsusi ad komponentli frazeologizmlər: Aunt Sally – “uşaq oyunu”; Jack Tar – “dənizçi”. Bu kimi ifadələrdə adın ilkin mənası artıq unudulmuşdur [1, s.94-95].

L.P. Smit “İngilis dilinin frazeologiyası” əsərində frazeoloji vahidlərin təsnifatını müxtəlif meyarlara əsaslanaraq təqdim edir:

1. struktur xüsusiyyətlərinə görə (qafiyə, alliterasiya və s.);
2. məzmunun xarakterinə görə (atalar sözləri, müqayisələr);
3. mənşəyinə görə (dəniz, ov, hərbi ifadələr və s.);
4. leksik komponentlərin növünə görə (heyvanlar, ağaclar və s.);
5. motivasiyanın konseptual sferasına görə (xurafat, inanc və s.) [3, s.171].

Alim bu təsnifatı həm etimoloji, həm də tematik əsaslandırma adlandırır. Onun fikrincə, frazeoloji vahidlərin qruplaşdırılması onların denotativ mənasına, yəni ifadənin tərkibindəki anlayışların ümumi məntiqinə əsaslanır.

Beləliklə, L.P. Smit frazeoloji vahidləri aşağıdakı kateqoriyalara ayırır:

1. Xüsusi ad komponentli ifadələr: before you could say Jack Robinson – “çox tez”, Tommy Atkins – “İngilis əsgəri”.
2. Reallıq elementli ifadələr: on tenterhooks – “gərgin vəziyyətdə olmaq”, to fly off the handle – “özünü saxlaya bilməmək” (əsl mənası “balta başının sapdan uçması”dır).
3. Hava ilə bağlı ifadələr: to be out in the cold – “kənarda qalmaq”, to be in the wind – “sərxoş olmaq”.
4. Heyvan adları ilə bağlı frazeologizmlər: a paper tiger – “zahirdə güclü, amma əslində zəif”, to go to the dogs – “məhv olmaq, süquta uğramaq”.
5. Somatizmlərlə bağlı ifadələr: a nail in the coffin – “bir şeyin sonunu gətirən amil”.
6. Qida komponentli frazeologizmlər: bread and butter – “əsas qazanc, dolanışq vasitəsi” [3, s.172-173].

Bu qruplar frazeoloji vahidlərin ən geniş yayılmış növlərini əhatə edir, lakin onların təsnifatı yalnız semantik quruluşa əsaslanmır. Unutmaq olmaz ki, insan təfəkkürü çox vaxt milli və fərdi xüsusiyyətlər daşıyır; bu xüsusiyyətlər frazeologiyada öz əksini taparaq müxtəlif mədəniyyətlər arasında metaforik düşüncə və müqayisə imkanları yaradır. Nəticədə, frazeoloji vahidlər hər bir xalqın mədəniyyətinə məxsus milli hadisə kimi formalaşır.

Nəticə

Frazeoloji vahidlər xalqın tarixi yaddaşını, düşüncə modelini və mədəni dəyərlərini yaşadan ən mühüm dil elementləridir. Onlar insan təfəkkürünün məhsulu kimi, keçmişlə bu gün arasında mənəvi körpü rolunu oynayır.

İngilis və Azərbaycan frazeologiyaları müqayisə olunduqda aydın olur ki, hər iki dildə frazeologizmlər xalqın sosial və psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir, lakin semantik vurğular fərqlidir. Bu fərqlər mədəniyyətlərin müxtəlifliyini və dillərin dünyagörüş daşıyıcısı kimi fərdi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

Beləliklə, frazeoloji vahidlər dilin sadəcə bədii ifadə vasitəsi deyil, həm də xalqın mədəni-mənəvi irsinin daşıyıcısı, kollektiv təfəkkürünün simvolik göstəricisi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Кунин А.В. О фразеологической номинации // Фразеологическая семантика: Сб. науч. трудов. – М., 1983, С. 88-100
2. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. О систематизации и методах исследования фразеологии // Учен. зап. Ленингр. ун-та. 1956, № 198. Серия филологическая. Вып. 24, сс. 200-225
3. Смит Л.П. Фразеология английского языка / пер. с англ. А.Р. Игнатъева. – М.: УЧПЕДГИЗ., 1959, 208 с.

Summary

Types of meaning of phraseological units

Karimova D.A.

Keywords: *phraseological units, semantic features, classification of phraseologisms*

Phrasal units carry important information about the culture, psychology, customs and history of the people. They reflect the national-cultural memory of the language, preserving the stereotypes and worldview transmitted from generation to generation. The majority of phraseological units in modern English are anonymous and were formed as a result of the language creativity of the people. In the study, based on the classifications of A.V. Kunitsin and L.P. Smith, phraseological units are divided into various groups in terms of origin and thematic: historical events, beliefs, fairy tales, proper names, animals, weather phenomena, etc. The semantics and structure of phraseological expressions reflect the cultural and social realities of the

period in which they were formed. Consequently, phraseological units are important language units that create a connection between the language and thinking of different cultures.

Резюме
Типы значений фразеологических единиц
Каримова Д.А.

Ключевые слова: фразеологические единицы, семантические признаки, классификация фразеологизмов

Фразовые единицы несут в себе важную информацию о культуре, психологии, обычаях и истории народа. Они отражают национально-культурную память языка, сохраняя стереотипы и мировоззрение, передаваемые из поколения в поколение. Большинство фразеологических единиц в современном английском языке анонимны и образовались в результате языкового творчества народа. В исследовании, основанном на классификациях А.В. Кунина и Л.П. Смита, фразеологические единицы разделены на различные группы по происхождению и тематике: исторические события, верования, сказки, имена собственные, животные, погодные явления и т.д. Семантика и структура фразеологических выражений отражают культурные и социальные реалии периода их формирования. Следовательно, фразеологические единицы являются важными языковыми единицами, создающими связь между языком и мышлением разных культур.

XVI-XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DƏRBƏND ŞƏHƏRİNDƏ ELM, TƏHSİL VƏ İNCƏSƏNƏT

Bəhramova Mətanət Vaqif qızı
AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan,
bahramova60@gmail.com

Açar sözlər: Dərbənd, elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət,

Dərbənd iqtisadiyyatı və mədəniyyəti tarixən tənəzzül və yüksəliş dövrlərini yaşamışdır. Orta əsrlər xüsusilə mürəkkəb və çoxşaxəli bir dövr idi. Roma və Parfiya imperiyaları, Sasani İran, Bizans, ərəb xilafəti, xəzərlər, Səlcuqlular və monqol - tatar fəthçiləri kimi böyük güclər Dərbəndin tarixi inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Bu imperiyalar və etnik qruplar, şübhəsiz ki, Dərbənd tarixində, memarlıq irsində, maddi və mənəvi mədəniyyətində silinməz iz buraxmışlar

XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində vahid dövlət qurumlarının yaranması burada elmin, təhsilin və incəsənətin inkişafına ciddi təsir göstərmişdi. Türk dilinin yüksəlişi, türk dilli ədəbiyyatın, türk dövlətlərinin şərq regionunda aparıcı mövqedə olması XVI-XVII əsrlərin türk intibahının təzahürü kimi özünü biruzə verir. Məhz XVI əsrdə türk xalqlarının ictimai təfəkküründə baş vermiş özünəqaydış prosesi universal bir hadisə idi. [5, s. 14].

Dərbənd şəhərinin mədəni həyatı barədə məlumatı biz orta əsr tarixçilərinin əsərlərindən alırıq. XVI-XVIII əsrlərdə yazılmış əsərlərin əksəriyyətində əsasən tədqiqatçılar tərəfindən Dərbəndin siyasi tarixinə, onun ticarət sahəsindəki roluna daha çox diqqət yetirilmiş, mədəni və mənəvi həyatı lazımi dərəcədə işıqlandırılmamışdır, mədəniyyətin inkişafına dair məlumatlara isə çox cüzi halda rast gəlinir [5, s. 35; 2, s.118].

Qazi Əhməd Qumi (1546-1606) Azərbaycan mədəniyyətini araşdıran tarixçilər üçün əvəzolunmaz mənbə hesab olunur. Müəllifin “Xülasətət təvarix”, “Gülüstanı-hünər” əsərlərində dövrün siyasi-iqtisadi, ictimai tarixi, rəsamları, alimləri, xəttatları və ən əsası mədəni həyatı haqqında maraqlı məlumatlar mövcuddur.

Digər müəllif Həsən bəy Rumlu və onun “Əhsənüt təvarix” əsəri bəhs olunan problemin araşdırılmasında əhəmiyyətli mənbələrdən hesab olunur. Azərbaycan mədəni həyatı barədə yazan müəlliflərdən biri də İsgəndər bəy Münşi (Turkman) olmuşdur. Müəllifin “Tarixi-ələm-ı rayi-Abbasi” (“Aləmi bəzəyən Abbasın tarixi”) adlı əsəri Azərbaycanın görkəmli tarixçisi prof. Şahin Fərzəliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Azərbaycan xalqının mədəni həyatı barədə maraqlı məlumatlara dövrün əcnəbi müəlliflərinin əsərlərində də təsadüf olunur. Evliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərində XVII əsrin Azərbaycan mədəni həyatı barədə xeyli məlumatlar vardır. Səyyah Adam Olearinin “Səyahətnamə”sindən məlum olur ki, Azərbaycan XVII əsrdə də Yaxın və Orta Şərqi ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi [10, s.23].

Dərbəndin mədəni həyatının öyrənilməsində “Tarixi Dərbənd-namə” tarixi xronikasının əhəmiyyəti böyükdür. Dərbənd haqqında ilk əsərlər yazmış K.İ.Kozubski, V.V.Bartold əsərlərində məhz bu mənbələrə əsaslanaraq Dərbəndin mədəni həyatını işıqlandırmağa çalışmışlar. M.T.Artamanov, V.F. Minorski, R.M. Maqomedov, A.R. Şıxsəidov, S.O. Xan-Maqomedov, Z.M.Bünyadov və digərləri Dərbənd tarixini, mədəniyyət və incəsənətini araşdırmış tədqiqatçılar sırasındadırlar.

XVI əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı xeyli dərəcədə ölkənin daxili iqtisadi vəziyyətindən, siyasi proseslərin gedişatından, orta əsrlərin son inkişaf mərhələsində beynəlxalq aləmdə baş vermiş iqtisadi əhəmiyyətli dəyişikliklərdən, Yaxın və Orta Şərq regionunda dövlətlərarası münasibətlərin xarakterindən asılı idi [5, s. 240].

XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Dərbənd şəhəri daxil olmaqla Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti özünün İntibah dövrünü yaşamağa başlayır [11, s. 342]. XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi - Osmanlı arasındakı müharibələr ən çox mədəniyyətə mənfi təsirini göstərmişdi. Belə ki, müharibələr zamanı bir çox Azərbaycan alimi əsir qismində İstanbula aparılmışdır. XVII əsrin ortalarından etibarən elm və maarifin inkişafında canlanma nəzərə çarpmağa başlayır. Son orta əsrlər Dərbəndi Azərbaycanın mədəni mərkəzlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Mənbələrdən məlum olur ki, şəhər istər təhsil, istər mədəniyyət, istərsə də elm sahələrində bir sıra görkəmli xadimlər yetişdirmiş Dərbənddə məktəblər və Ali mədrəsələr mövcud olmuş, dəqiq və dini elm sahələrində çalışan mütəxəssislər fəaliyyət göstərmişdir.

Şəhərdə ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir. İbtidai təhsil əsasən məscidlərdə, mollaxanalarda həyata keçirilmiş və burada dini təlimlərə, Quran oxunmasına üstünlük verilmişdir. Məlumdur ki, təhsilin inkişafı olmadan elm mümkün deyil. 1475-ci ildə Dərbənddə Qafqazın hər yerindən gələn uşaqların təhsil aldığı ən böyük mədrəsələrdən biri açılmışdı. Dərbənd tələbələri burada Qurandan əlavə fəlsəfə, riyaziyyat, coğrafiya və digər elmlərə dair əsərlər öyrənirdilər. Maddi imkanı olan dərbəndlilər təhsil almaq üçün hətta Qafqazdan kənara da gedirdilər [6, s.145]. Şəhərdə adi mədrəsələrlə yanaşı Ali mədrəsə də mövcud idi. Cümə məscidinin nəzdindəki Ali mədrəsə bölgədə elmin və mədəniyyətin inkişafında xüsusi mövqe tuturdu. Məhz həmin mədrəsənin sayəsində Dərbənd Dağıstanın dağlıq ərazilərində Şərq xalqları mədəniyyətini yayan mərkəzə çevrilmişdi

Şəhərdə dini elmlərlə yanaşı dəqiq elm sahələri də inkişaf edirdi. Fəlsəfə, ədəbiyyat, tarix, nücum, memarlıq və s. sahələrin inkişafı barədəki faktlar bunu təsdiq edir. Dərbənd alimləri, elm xadimləri təkcə Qafqazda deyil, Şərq ölkələrində tanınırdılar. Belə şəxslərin bir çoxunun adları ilk mənbələrdə və Dərbəndin epiqrafik abidələrində əks olunmuşdur. Dərbənd şəhəri bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin – səyyahların, diplomatların, alimlərin gəldikləri məkan idi və onlar öz xatirələrində şəhərin mədəni həyatı barədə də mülahizələr irəli sürmüşlər. Bütün bunlar Dərbəndin bəhs olunan əsrlərdə elm, mədəniyyət və incəsənətin mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiqləyir.

İctimai və təbiət elmlərinin tədris olunduğu mədrəsələrdə Nizaminin, Fizulinin, Xaqaninin əsərləri də oxunurdu. Bir sıra şəhərləri gəzməmiş Adam Oleari ölkədə astronomiyanın, fəlsəfənin və cəbrin tədrisinin Avropa ölkələrindəki tədrisə uyğun gəldiyini qeyd etmişdir [1, s. 299; 14, s.161].

XVI-XVIII əsrlərdə riyaziyyat və astronomiya elminə maraq böyük idi. Hətta Səfəvi sarayında bir çox saraylarda olduğu kimi münəccimlərin fəaliyyət göstərdiyi haqqında məlumat var. Rəğbət bəslənilən elmlərdən biri də təbabət idi. Təbiblər şah saraylarında böyük hörmət sahibi idilər. Zamanın ən məşhur təbibisi isə heç şübhəsiz I Şah Təhmasibin sarayında fəaliyyət göstərmiş Əbülfət Təbrizi sayılmışdır.

XVI-XVIII əsrlərdə tarix elminin inkişafı nəzərə çarpır. Belə ki, Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi və digər tarixçilər dövrün mühüm hadisələri haqqında, həmçinin insanları haqqında bioqrafik məlumatlar vermişlər. Tarixi faktlar Dərbənddə elmin, demək olar ki, bütün sahələrinin inkişaf etdiyindən xəbər verir.

Dərbəndin mədəni həyatına Şamaxı mühütünün güclü təsiri olmuşdur. Şamaxı və Dərbənd arasında ənənəvi elmi əlaqələr bu əsrlərdə də inkişaf edirdi. Şirvan da daxil olmaqla bütün Azərbaycan Dərbənd alimləri üzərində doğma mədəni təsirlərini saxlamışdı. Bir çox Dağıstan alimləri Şirvanda, xüsusilə Şamaxı şəhərində təhsil alır, öz biliklərini artırırdılar [14, s.161; 16, s.63-64]. Burada təhsil aldıkları üçün ənənəvi Azərbaycan elmi və ədəbiyyatını da mənimsəyirdilər. Və bir çox ədəbiyyat nümunələrini özləri ilə Dağıstan ərazisinə gətirirdilər. XVI əsrdə Əl Ərdəbilinin Azərbaycan alimi Əl-Bərdəi tərəfindən üzü köçürülmüş risaləsi Dərbənd şəhərində geniş yayılmışdı. Bu əsər İslam qanunlarına, məntiqə və nücum elminə həsr edilmişdir.

Dərbənddə həyatın bütün sahələrinə təsir edən əsas qüvvə din faktoru idi. Ərəb işğalından sonra əhalinin məcburi islamlaşdırılması prosesi Dərbənddə islamın mövqeyinin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Dərbənd şəhəri bütün Qafqazda islam dininin mərkəzlərindən biri hesab olunur. Dərbənddə islamın geniş və sürətlə yayıldığıнын sübutu burada tikilən məscidlərdir. Buradan Dağıstanın dağlıq ərazilərinə İslam dini yayılırdı. Qaytaq, Tabasaran və Samurun yuxarı axarındakı ərazilərə bunun təsiri daha güclü idi [13, s.92].

Belə ki, Cümə məscidinin həyatında yerləşən “Fərruxiyyə” mədrəsəsində 1474-cü ilə aid kitabədə deyilir: *“Uca olan Allah – Ona həmd olsun – dedi: “Elm verilmiş şəxsləri Allah müxtəlif dərəcələrə qaldırır”. Dünyada ləyaqətli əxlaq sahibi, zamanə əmirlərinin ən ədalətli Sultan Şirənşah məxsusən Allahın xatirinə və onun mərhəmətini qazanmaq və qəzəbindən qaçmaqdan ötrü orada qiyamət gününə qədər şəriət elmlərini öyrənən tələbələr üçün bu mübarək mədrəsənin tikilməsi barədə hicri səkkiz yüz yetmiş doqquzuncu ildə əmr etmişdir”* [15, s.73-74]. Mətnəndən də aydın göründüyü kimi elm adamlarına şəhərdə xüsusi qiymət verilir.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə məscidlər təkcə dini mərkəzlər deyildi. Onlar dini mərasimlər keçirmək, dini biliklər aşılamaqla yanaşı, ictimai-eimi-mədəni mərkəzlər hesab olunurdular. Məscidlərdə təkcə ilahiyyata və fəlsəfəyə aid əsərlər, əlyazmalardan deyil, dəqiq elmlərə aid əsərlərdən də söhbət açılır, onların müzakirəsi keçirilir, fikir mübadiləsi aparılırdı. İlahiyyatçı alimlər, şəxsiyyətlərlə yanaşı məscidlərə görkəmli alimlər toplaşar, dövrün siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi həyatından söhbət açar, fikir mübadiləsi edər və öz mövqelərini bildirərdilər. Bu isə məscidlərin ölkənin təkcə dini həyatında deyil, ictimai-iqtisadi, mədəni həyatında da aparıcı rol oynadığının göstəricisidir.

Bəhs edilən dövrdə maarif və məktəb işləri ruhanilərin ixtiyarında idi. Uşaqların təhsil prosesi adətən məscidlərdə, şəxsi evlərdə təşkil edilmiş məktəb və mədrəsələrdə aparılırdı [9, s.118-122]. Elə bir kənd, yaşayış yeri yox idi ki, orada mədrəsə təhsili olmasın. Dərslər isə ərəb əlifbası və Qurandan ərəbyazılı mətnlər (ayə, surə) əzbərləməkdən ibarət idi. Bu şagirdlər içərisində təhsilini davam etdirərək, ərəb, türk, fars dillərini, şəriəti, tarix və fəlsəfəni, coğrafiyanı, astronomiya və digər elmləri dərindən öyrənənlər olurdu. Bunları alim adlandırırdılar və əhali arasında böyük nüfuz sahibi idilər. Alimlər yalnız dini deyil həmçinin dünyəvi elmləri bilirdilər [12, s.357].

XVII əsrdən etibarən Dərbənd daxil olmaqla Dağıstan ərazisinə çoxlu sayda kitab gətirilirdi. Hətta tələbat çox olduğundan kitab üzünün köçürülməsi ilə məşğul olan xüsusi xəttatlar var idi. Bu isə Dərbənddə kitab istehsalının genişlənməsinə səbəb olurdu [6, s.12].

Kitaba olan bu maraq Dərbənddə kitabxanaların yaranmasına gətirib çıxarır. Bu kitabxanalar adətən məktəb və mədrəsələrdə, şairlərin, alimlərin, və kitab həvəskarlarının şəxsi kolleksiyalarında cəmləşirdi. I Şah İsmayıl və Təhməsinin hakimiyyəti illərində "Müzəffəriyyə" kitabxanasının rəisi əvvəl şair İsmayıl Kəmal, sonralar isə Əmir Fəsih olmuşdur. Kitab fondunun genişlənməsi və mütləq sayının böyüklüyü baxımından mədrəsə kitabxanaları diqqəti daha çox cəlb edirdi [4, s.32]. Kitab çox baha idi. 50 hərf bir misra hesab olunurdu. Min misradan ibarət kitabın qiyməti isə iki “abbasi” olurdu. Kitabların dəyəri onun məzmununa görə deyil, xəttinə və həcminə görə müəyyən edilirdi [1, s.300-301].

XVIII əsrin I yarısından etibarən xarici basqınlar, daxilə gedən ara müharibələri bütün Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi Dərbənddə də mədəni həyata təsirsiz ötüşməmişdir. Lakin, buna baxmayaraq Dərbənddə elm və mədəniyyətin inkişafı şəhərin Şərq xalqları mədəniyyətinin Dağıstanın dağlıq ərazilərində yayılmasında mühüm mövqe tutan iri mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Dərbənddə müsəlman aləminin qədim adət-ənənələri çox güclü idi. Şəhərdə ərəblər yaşayırdılar və onların arasında Şərq ölkələrində təhsil alan görkəmli alimlər, xüsusilə, ilahiyyatçılar az deyildi.

Bəhs olunan dövrdə Dərbənd şəhərində mövcud olan fəlsəfi görüşlərdə ziddiyyətlər mövcud idi. Belə ki, bir qisim dini – idealist fikirlərin sahibi olan din adamları yüksək təbəqələrin, feodalların mənafeyini müdafiə edirdi. Onlar tamamilə elmə qarşı çıxaraq onun inkişafının və yayılmasının əleyhinə idi. Ancaq axirət dünyasının varlığını təbliğ edirdilər. Şaban Obodinski, Kartuzlu Molla Məhəmməd məhz belə din xadimlərindən olmuşlar. Mütərəqqi din xadimləri isə İslamın humanist ideyalarını təbliğ edir, insanın bütün əməllərində sərbəst olduğunu qeyd edirdilər. Onlar bəzi şəriət qanunlarının demokratikləşdirilməsini tələb edir, insanın özünüdərkini vacibliyini müdafiə edirdilər. Bu məktəbin davamçıları olan Xudatlı Məhəmməd və Muğanlı Ramazan olmuşlar. Onlar belə hesab edirdilər ki, insanın şərəf və ləyaqətinə toxunan bütün tələbləri şəriətdən çıxarmaq lazımdır. Bu şəxslər qadınların təhqir olunmasına qarşı çıxır, Qafqaz xalqları arasında qardaşlıq əlaqələrinin qorunmasına çalışırdılar. Onlar öz mütərəqqi, sosial, siyasi, dini-ideoloji görüşləri ilə xalqın rəğbətini qazanmışdılar.

XVII-XVIII əsrlərdə Dağıstan xalqları arasında xalq yaradıcılığı nümunələri geniş yayılmışdır. Bunlardan mahnı janrı xüsusi yer tuturdu. Əsasən xarici işğalçılara qarşı mübarizə aparan dağlıqların qəhrəmanlığından bəhs edən bu mahnılar xalq kütlələri arasında dillər əzbəri olmuşdur. “Nadir şahın məğlub edilməsi haqqında”, “Xan Murtuzəli” və s. şifahi-xalq yaradıcılığının ən bariz nümunələrindən biridir [12, s.352]. Bəhs edilən dövrdə xalq arasında sevgi motivlərini daşıyan lirik mahnılar da geniş yayılmışdır. Şifahi xalq yaradıcılığının əsasında yaranan bu folklor nümunələri xalq arasında tez bir zamanda sevilir. Təəssüf ki, bu mahnıların müəlliflərinin adları dövrümüze gəlib çıxmamışdır. Məhz bəhs etdiyimiz dövrdən etibarən Dərbənddə yazılı ədəbiyyat nümunələri yaranmağa başlayır. Bu yazılı ədəbiyyat nümunələri dövrümüze qədər gəlib çatmışdır. Dərbənddə yaşayan şairlər klassik ərəb ədəbiyyatından bəhrələnərək ərəb dilində yazırdılar.

XVI-XVIII əsrlərdə Dərbənd şəhəri mütəfəkkir alimləri ilə məşhur idi. Urbinli Məhəmməd, Uşinli Davud, Xidatlı Səid İbrahim, Xudatlı Həsən Əfəndi, Kulinli Salih bu alimlər arasında xüsusilə seçildilər. Urbinli Məhəmməd Şamaxı mədrəsəsində dərslər demiş müəllimlərdən olmuşdur. O, öz dövrünün qabaqcıl alimlərindən hesab olunurdu. Urbinli Məhəmməd əhalinin aşağı təbəqəsi ilə sıx əlaqədə olmuş, zəhmətkeşlərin hüquqlarının müdafiəsinə qalxmışdı. Bu şair-alim bədii ədəbiyyatla, müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olurdu. Onun bir neçə sevgi mövzusunda və fəlsəfi-dini tematikada yazılmış şəri, fəlsəfə, hüquq elmlərinə aid olan əsərləri bizə məlumdur.

Dərbənd mütəfəkkirləri arasında Məhəmməd Şəfinin xüsusi yeri var. Muəllif Xunzakda doğulmuşdu. Avar Umma xanın yazı işlərini aparan müəllif ərəb, fars, türk dillərinin mahir bilicisi hesab olunur. Məhz bu baxımdan onun fars dili dərsləri və fars-türk-ərəb lüğəti dövrün dəyərli əsərlərindəndir.

XVII əsrin məşhur şairi, mütəfəkkiri Məhəmməd Əfəndi Qumuxlunun ərəb dilində bir neçə şəri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Səid Köçxürlü (1767-1812) XVIII əsrin görkəmli şairlərindən biri olmuşdur. Gənclik illərini Azərbaycan şəhərlərində keçirmiş bu şair yerli aşıqların yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdu. Onun Azərbaycan türkcəsində və ləzgi dilində yazdığı qoşmaları Azərbaycan və Cənubi Dağıstan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutur.

Azərbaycanda da bütün Şərq ölkələrində olduğu kimi incəsənətin bir çox sahəsi inkişaf etmişdir. İncəsənətin vacib sahələrindən biri də rəssamlıq sənətidir. Azərbaycan üçün rəssamlığın miniatür rəssamlığı sahəsi xüsusilə səciyyəvidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu incəsənət sahəsi qədim tarixə malikdir. Xüsusilə, İslam Şərqində geniş inkişaf etmiş miniatür sənəti XVI-XVIII əsrlər üçün öz inkişafının ən yüksək zirvəsində dururdu. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan şəhərlərindən Şirvan, Bakı, Dərbənd miniatür sənətinin inkişaf etdiyi mərkəzlərdən hesab olunur. Ən güclü mərkəz isə sözsüz Təbrizdə yerləşirdi [1, s. 314-136]. Azərbaycanda inkişaf edən miniatür sənətinin ən başlıca ilham mənbəyi klassik Şərq poeziyası idi [6, s. 106]. Miniatür sənəti orta əsrlər Şərqində həcm baxımdan kiçikliyinə görə bədii cəhətdən incəliyi ilə səciyyəvi olan sənət növüdür. Kitab çapının meydana gəlməsi ilə təşəkkül tapmış və zamanla özünü inkişaf etdirə bilmişdir. Lakin həm xarici işğallar nəticəsində əsir düşərək, həm də daxili təqiblərdən bezən miniatür sənətinin ən bacarıqlı nümayəndələri çox zaman Hindistana, Türkiyəyə və s. ölkələrə getməli olurdular.

XVI-XVIII əsrlər Dərbənd şəhəri daxil olmaqla Azərbaycan şəhərlərində xəttatlıq sənəti inkişaf etməyə başlayır. Təhsilin inkişafı və kitaba olan marağın artması ilə xəttatlıq sənəti zəruru idi. Zamanla kitabların üzünün köçürülməsi məcburiyyətindən xəttatlıq sənəti kütləvi xarakter almağa başlayır.

İncəsənətin ən geniş şaxəli sahələrindən biri də dekorativ-tətbiqi incəsənət sahəsidir. Dekorativ - tətbiqi incəsənət növlərinə keramika, ağac və şüşə istehsalı, divar bəzəmə, mozaika, tikmə, bədii metal işləmə, xalçaçılıq, zərgərlik və s. sahələr daxildir.

Bir sıra incəsənət sahələri maddi mədəniyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. XVIII əsrdə Dərbənd incəsənəti əsasən tətbiqi xarakter daşıyırdı. Dərbənddə tətbiqi incəsənət növlərinin inkişafına Azərbaycanda yayılmış məktəblər təsir edirdi. Bəhs olunan dövrdə Dərbənddə hər cür daş, ağac, metalın emalı və işlənməsi mövcud idi.

Dərbənddə və ətraf ərazilərdə ən geniş yayılmış sahə daş və ağac üzərində oyma sənəti idi. XVII-XVIII əsrlərdə daş və ağac üzərində əsasən yarpaq və gül ləçəkləri işlənirdi. Bu sənət sahəsinin inkişafı memarlıq sənətinin inkişafı ilə əlaqədar idi. Belə ki, evlərin tikintisində daxili interyerdə bu daş və ağac üzərində oyma sənətindən geniş istifadə olunurdu. Bundan əlavə qəbirüstü abidələrin bəzədilməsində nəbati və həndəsi rəsmlər işlənirdi. Həmçinin müxtəlif heyvan şəkilləri də həkk olunurdu. Ümumilikdə, otuza yaxın qədim ornamentlərdən istifadə olunurdu [5, s. 111].

Dərbənd daxil olmaqla bir çox şəhərlərdə əhali arasında geniş vüsət almış sənət sahələrindən biri də bədii parça istehsalı və tikmə sənəti idi. XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş xarici səyyahlar (Evliya Şələbi, Şarden və s.) öz qeydlərində toxuculuq sənəti, dəzgahlar barədə maraqlı qeydlər aparmışlar [1, s. 321]. Çox zəngin ornamentlərə malik olan bu tikmə sənəti rəngarəng nümunələri ilə seçilirdi. Bəzəkli tikmələri ilə məşhur olan Kubaçi, Axtı və d. hasil olan nümunələr öz orijinallığı və peşəkarlığı ilə seçilirdi.

Bəhs olunan dövrdə qızıl saplarla tikmə sənəti inkişaf edirdi. Adətən yüksək təbəqənin nümayəndələri üçün məhsul hazırlanırdı. Belə ki, qızıl sapla işlənmiş qadın geyim elementləri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Dərbənd şəhərində XVI-XVIII əsrlərdə sürətlə yayılan sənət sahələrindən biri də çini qabların istehsalı idi. Əslində bu sənət sahəsi Dərbənddə hələ neolit dövründən – e.ə. V minillikdə yaranmışdır. Dərbənd sənətkarları tərəfindən istehsal olunan məhsullar öz orijinal və bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənən geniş və özünəməxsus bəzəkləri ilə seçilirdi. Dağıstan ərazisi üçün Balxar çini qab sənəti çox məşhurdur. Hal-hazırda da Balxar Dağıstanın çini qablar istehsalı mərkəzi kimi tanınır və fəaliyyət göstərir. Sənətkarların düzəldiyi məmulatlar təkcə məişət üçün yararlılığı ilə deyil, həm də estetik baxımdan göz oxşayırdı.

Yüksək peşəkarlığı və istehsal etdiyi mükəmməl bədii məhsulları ilə Dərbənd xalçaçıları qədim dövrlərdən məşhur idilər. Ümumilikdə Azərbaycanda istehsal olunan xalçalar əsl mənada incəsənət əsəri idi. Xalçalar nəbati ornamentlər və süjetlərlə bəzədilirdi. Dərbənd xalça sənətinə Azərbaycan məktəblərinin təsiri güclü olmuşdur. Onlar yüksək səviyyəli palaz, xalça, kilim, gəbə və s. istehsal edirdilər. Xalçaçılıq sənətinin inkişafı ticarətin inkişafı ilə şərtlənirdi. Belə ki, ticarət dövrüyyəsinin əsas tərkib hissəsini xalça təşkil edirdi.

XVIII əsrdə Dərbənddə metalın bədii işlənməsi sənəti geniş yayılmışdır. Əvvəllərdə olduğu kimi məişətdə işlədilmək üçün nəzərdə tutulan taz, sini, satıl və s. qabların istehsalı daha da yüksək inkişaf edirdi. Dərbənd ustalarının mahir usta olduqları digər bir sahə qızıl, gümüş və digər qiymətli metalların bədii işlənməsi idi. Zərgərlik sənəti Dərbənd və ətraf Kubaçı, Axtı, Qunzak və s. ərazilərdə geniş inkişaf etmişdir. Bəzək əşyaları, xəncərlərin, odlu silahın üzərinin bəzədilməsində bu sənət sahəsindən istifadə edilirdi. Bu XVIII əsrdən daha çox tətbiq olunmağa başladı. Zərgərlik məmurlarının istehsalı və bəzədilməsi prosesində qızıl, gümüş, qiymətli daşlar, fil dişi sümüyündən və digər qiymətli məmulatlardan istifadə edilirdi. Dərbənddə istehsal olunan bədii sənət əsərləri öz milli xüsusiyyətləri, orijinallığı, bədii kompozisiya baxımından zənginliyi ilə fərqlənir və yüksək maddi və mənəvi dəyəri vardır.

Dərbənd əhalisi hələ tunc dövründən etibarən toxuculuq işi ilə məşğul olurdular. E.ə. II minilliyə aid qəbir abidlələrinin içərisindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri arasında yun parça fraqmentləri aşkar edilmişdir. Xalçaçılıq Dərbənddə uzun əsrlik tarixə malikdir. Bəhs olunan dövrdə dekorativ sənət növləri xalq kütlələrinin gərgin əməyinin nəticəsidir.

Müxtəlif qaynaqlarda saxlanılaraq dövrümüzədək gəlib çıxmış məlumatlarından da aydın olur ki, Dərbənd şəhəri XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın, Qafqazın, habelə bütün İslam Şərfinin nəinki ən iri hərbi-siyasi - iqtisadi, həmçinin qabaqcıl mədəniyyət və elm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bütün bunlar təsdiq edir ki, dövrün çətinliklərinə baxmayaraq, Dərbənd orta əsrlərdə həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni-elmi cəhətdən inkişaf etmiş, mədəniyyət, elmi fikir mərkəzinə çevrilmiş və dünya elminin və mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1999, 534 s.
2. Bəhrəmov, M.V. Səfəvilər dövrü Dərbəndi Azərbaycan tarixşünaslığında. // M.V.Bəhrəmov. – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, - c.22. – 2007 - 196 s.
3. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı: Kür nəşriyyatı, 1999, 241 s.
4. Kazımi, P. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2008. – 110 s.
5. Qasımov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: “Aspoliqraf”, 2008, 448 s.
6. Nemətova, M.S. Azərbaycanın epigrafiya abidələri (XVII - XVIII əsrlər). / M.S.Nemətova. - Bakı: Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, - 1963. - 158 s.
7. Алескерзаде, И.С. Культура Дербента в период средних веков. / - И.С.Алескерзаде. – Bakı: - İpək Yolu, - № 4. – 2019
8. Валид Али Мохамед Махмуд Ислам и исламские традиции в духовной и материальной культуре населения средневекового Дербента (сер.VII – сер.XIII вв.) // Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ростов на –Дону, 2009
9. Гасанова, С.С. Джума-мечеть VIII века как древний памятник культовой архитектуры Дербента. // Дербент – город трёх религий. Материалы Международной научно-практической конференции (Дербент, 25 марта 2015 г.) / отв.ред. Сеидова Г.Н. Махачкала: АЛЕФ, 2015.
10. Гасаналиев З.М. Социально-экономическое положение Сефевидского государства в 30-е годы XVII века (по материалам немецкого путешественника Адама Олеария) // Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку 1992, 31 с.
11. Гусейнов Г.Н. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку: Изд.АН.Аз.ССР, 1949, 734 с
12. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. / - Москва: Наука, - Т.1. - 1988. - 544 с.
13. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV- первой половины XVIII вв. Баку, Элм, 1993, 240 s.
14. Магаррамов, Ш.А. Южный Дагестан и Ширван в Борьбе независимость против Сефевидов в начале XVII вв. // Махачкала: Дагестанский востоковедческий сборник. Выпуск. - 2011.
15. Неймат, М.Х. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. / М.Х.Неймат. – Баку: Нурлан, - 2008. – 168 с.

16. Шыхсаидов А.Р. Взаимоотношения народов Дагестана и Азербайджана XIV- XVI вв.// РФ ИИАЭ ДНЦ РАН. Ф.3. Оп.1.Д. 233. Л.63-64.

Summary

Science, education and art in the city of Derband in the early 16th-18th centuries

Bahramova M.V.

Key words: *Derbent, science, education, culture, art,*

The economy and culture of Derbent have historically seen periods of regression and progression. The Middle Ages was a particularly difficult and complex epoch. Great powers such as the Roman and Parthian Empires, Sasanian Iran, Byzantium, the Arab Caliphate, the Khazars, the Seljuks, and the Mongol-Tatar conquerors all played a significant role in Derbent's historical development. These empires and ethnic groups have undoubtedly left their indelible marks on Derbent's history, architectural heritage, and its material and spiritual culture.

Резюме

Наука, образование и искусство в городе Дербент в начале XVI–XVIII веков

Бахрамова М.В.

Ключевые слова: *Дербент, наука, образование, культура, искусство,*

Экономика и культура Дербента исторически переживали периоды упадка и подъема. Средние века были особенно сложной и многогранной эпохой. Такие великие державы, как Римская и Парфянская империи, Сасанидский Иран, Византия, Арабский халифат, хазары, сельджуки и монголы - татарские завоеватели, сыграли значительную роль в историческом развитии Дербента. Эти империи и этнические группы, несомненно, оставили свой неизгладимый след в истории Дербента, его архитектурном наследии, материальной и духовной культуре.

THE PROMOTION OF MULTICULTURAL VALUES THROUGH SPORTS EDUCATION AND ITS ROLE IN FOSTERING

Eyvazova Nurana Qurban

Azerbaijan Sports Academy, Baku, Azerbaijan

nurana.eyvazova@sport.edu.az

Keywords: *multiculturalism, sports education, tolerance, inclusion, diversity*

In today's interconnected world, the ability to coexist and communicate across cultures is essential. Beyond physical training, sports education serves as a platform for cultural awareness and inclusion. This paper explores how sports education fosters multicultural values and tolerance by integrating principles of empathy, teamwork, and respect for diversity. The findings show that sports programs based on a multicultural approach contribute to the development of values such as tolerance, cooperation, and mutual respect among young people, while also strengthening social harmony and unity.

Globalization has transformed contemporary societies into some of the most diverse in human history. People from a wide range of ethnicities, religions, languages, and cultural backgrounds now live, study, and work in close proximity, creating vibrant and multifaceted communities. While such diversity offers significant social, economic, and cultural benefits, it also presents challenges. Without conscious efforts to foster understanding and mutual respect, diversity can become a source of misunderstanding, prejudice, or social exclusion. Educational systems are therefore uniquely positioned to address these challenges by equipping young people with the skills and attitudes needed to navigate multicultural environments effectively (Johnson & Lee, 2019). Among various educational tools, sports often overlooked stand out as a particularly powerful means of promoting cross-cultural understanding and social cohesion [1].

Sports education inherently emphasizes cooperation, communication, and respect for others. By engaging in structured physical activities, participants learn to follow rules, value fairness, and manage both victory and defeat with dignity. These experiences encourage self-regulation, teamwork, and accountability qualities that extend far beyond the playing field. Importantly, the same principles that guide effective sports participation closely mirror the goals of multicultural education and the development of tolerance. Smith

(2021) observes that when sports education is thoughtfully designed, it goes beyond merely enhancing physical skills; it creates a dynamic environment where students can practice essential social virtues, such as empathy, mutual respect, and conflict resolution, in real time [2].

Moreover, sports provide a natural platform for experiential learning. Unlike traditional classroom settings, where cultural concepts are often discussed theoretically, sports immerse students in situations that require immediate interpersonal negotiation and collaborative problem-solving. For instance, a mixed-team basketball game or a cooperative relay race compels students to work together despite differences in language, cultural norms, or personal backgrounds. These micro-interactions encourage participants to recognize shared goals, develop trust, and appreciate diverse perspectives. Over time, repeated exposure to such cooperative environments can reduce prejudice and foster a sense of belonging among all participants [3].

This paper seeks to explore how sports education can be intentionally leveraged to promote multicultural values and cultivate tolerance. It examines relevant theoretical frameworks, including social identity theory and experiential learning models, to understand why and how sports function as effective social spaces for intercultural dialogue. Additionally, the study highlights practical strategies for educators and policymakers to design inclusive sports programs that maximize the potential for learning, empathy, and mutual respect. By bridging theory and practice, this analysis aims to demonstrate that sports education can play a critical role in shaping socially responsible, culturally competent, and tolerant individuals capable of contributing to harmonious, diverse societies.

Multiculturalism is a social philosophy and educational framework that emphasizes the coexistence and equal recognition of multiple cultures within a society (Bennett, 2018). Rather than advocating assimilation or the erasure of cultural differences, multiculturalism encourages the appreciation and celebration of diversity as a resource for social, intellectual, and emotional growth. It promotes the development of understanding, empathy, and respect for people from different backgrounds, and seeks to create environments in which differences are acknowledged and valued rather than ignored or marginalized. In educational contexts, this philosophy translates into designing learning opportunities where students can engage with diverse perspectives, experiences, and traditions in meaningful and constructive ways (Anderson, 2020). By doing so, schools and other educational institutions cultivate a culture of inclusion, mutual respect, and social responsibility among students [4].

Social identity theory offers an additional lens for understanding the impact of sports on multicultural education. Tajfel and Turner (1986) argue that structured intergroup contact can significantly reduce prejudice when individuals from different social groups collaborate toward a common goal. Sports provide an ideal setting for such contact: success is rarely determined by a player's background, ethnicity, or culture, but rather by their ability to communicate, build trust, and coordinate with others. Through repeated exposure to cooperative and goal-oriented activities, participants gradually begin to redefine traditional group boundaries and develop a sense of shared identity. This process not only enhances interpersonal skills but also promotes empathy, reduces stereotypes, and fosters a broader sense of social unity.

In addition to individual development, sports programs create community-level opportunities for multicultural engagement. Schools and youth organizations that implement culturally inclusive sports curricula often observe increased interaction between students of different cultural backgrounds, fostering mutual respect and shared social norms. Activities such as intercultural tournaments, mixed-gender teams, and collaborative problem-solving exercises serve as microcosms of larger societal interactions, providing students with practical lessons in teamwork, empathy, and social cohesion. These experiences reinforce the principle that diversity is not a barrier to success but a resource that enhances creativity, collaboration, and group performance [5].

Overall, the theoretical foundations of multicultural values in sports education suggest that experiential learning, structured intergroup contact, and reflection on social and ethical principles collectively support the development of inclusive, tolerant, and socially responsible individuals. By integrating these approaches, educators can create environments in which multiculturalism is not merely a theoretical ideal but a lived experience that shapes behavior, attitudes, and interpersonal relationships.

When deliberately designed with inclusivity in mind, sports education has the potential to act as a powerful medium for intercultural dialogue. Unlike traditional classroom instruction, which often conveys multicultural concepts through lectures or readings, sports immerse students in real-life interactions that require cooperation, negotiation, and mutual understanding. In schools and universities, physical education programs and organized team activities provide students with structured settings where collaboration is more important than competition. Coaches and educators who emphasize empathy, fairness, and inclusivity foster

an environment that reflects democratic principles and multicultural ideals, creating spaces where students learn to value and respect diversity in practice rather than just in theory (Hassan & Cole, 2021) [6].

The social power of sports extends beyond the local or institutional level. International sporting events, most notably the Olympic Games, serve as symbolic representations of friendship, mutual respect, and peaceful coexistence among nations (IOC, 2020). These events demonstrate how sports can transcend national, linguistic, and cultural barriers to create a shared space for interaction, collaboration, and mutual recognition. At the educational level, smaller-scale initiatives—such as multicultural tournaments, international exchange programs, and collaborative athletic projects—have similar effects. When students compete or collaborate alongside peers from different cultural backgrounds, they do more than participate in a game; they exchange ideas, humor, values, and problem-solving strategies, thereby cultivating intercultural competence and global awareness [7].

Inclusive sports programs, particularly those involving multiethnic teams, mixed-gender groups, or adaptive sports for students with disabilities, have proven effective in reducing stereotypes and challenging preconceived notions about ability and identity (Thompson, 2021). By working together toward shared goals, students come to recognize diversity as a source of strength rather than a point of division. Such experiences promote collective identity, encourage collaboration across differences, and foster a sense of belonging among all participants. Furthermore, they help students understand that social harmony and mutual respect are achievable outcomes when diversity is embraced rather than ignored.

Beyond interpersonal development, sports education also reinforces broader societal values. It teaches students the importance of fairness, ethical conduct, and respect for rules, while simultaneously encouraging leadership, accountability, and teamwork. These lessons, learned in an active and engaging environment, translate into social skills that are applicable in classrooms, workplaces, and communities. By embedding multicultural principles into sports curricula, educators not only develop physically capable students but also socially and culturally competent individuals who are prepared to navigate and contribute positively to increasingly diverse societies [8].

In summary, when intentionally structured, sports education serves as a living laboratory for intercultural dialogue. It provides practical, engaging experiences in which students practice empathy, cooperation, and respect for diversity, reinforcing multicultural values in ways that are both tangible and meaningful. Through team interactions, inclusive programming, and exposure to diverse peers, sports foster a mindset that celebrates rather than fears difference, making them a critical tool for building cohesive, tolerant, and culturally aware communities [9].

Tolerance is more than mere acceptance of differences; it's a willingness to engage with them constructively. Peterson (2018) defines tolerance as an active moral stance that involves empathy, fairness, and the ability to understand others' viewpoints. Sports education can cultivate these qualities when properly guided.

Participation in sports teaches students how to handle conflict, cooperate under pressure, and recognize others' contributions. Gonzalez (2017) links these behaviors to moral reasoning and emotional regulation both essential for developing tolerance. When a team loses a game, for instance, players learn resilience and humility. When it wins, they experience shared pride that transcends individual differences [10].

Educators and coaches play a crucial role here. They set the tone for how students interpret competition whether as a zero-sum battle or as a shared learning process (Clark & Nguyen, 2020). By emphasizing fair play, respect for opponents, and appreciation of diversity within teams, they can shape sports experiences into moral education [11].

Integrating multicultural content into physical education such as studying traditional games from different cultures or discussing ethical dilemmas in sports further enhances awareness. This approach not only broadens students' perspectives but also helps them reflect on their own cultural assumptions.

However, promoting multicultural values through sports education isn't always straightforward. Deep-seated biases, institutional structures, and uneven access can undermine inclusivity. Deep-seated biases, institutional structures, and uneven access can undermine inclusivity. Reed (2022) points out that cultural and gender inequalities often persist in sports, both at elite and grassroots levels. Without intentional correction, these patterns can reproduce the very divisions educators hope to overcome [12].

Another issue is the lack of teacher preparation. Wilson (2019) emphasizes that many physical education instructors receive little or no training in multicultural pedagogy. As a result, they may unknowingly reinforce stereotypes or fail to address conflicts when they arise. Investing in teacher education that combines intercultural communication, psychology, and ethics is essential for achieving long-term change [13].

Economic and structural barriers also matter. Students from low-income or minority backgrounds may lack access to facilities, equipment, or safe spaces for participation. Unless these inequalities are addressed through policy and community support, the ideal of inclusive sports education remains incomplete.

Despite these challenges, the potential benefits far outweigh the difficulties. With thoughtful design, commitment, and ongoing reflection, sports education can become a true engine of social cohesion [14].

Sports education offers a unique and powerful pathway for promoting multicultural values and tolerance. It brings people together through shared goals, teaches respect for rules and diversity, and allows individuals to experience community beyond cultural boundaries. When guided by inclusive pedagogy, sports help students internalize ethical and social principles that extend beyond the playing field.

To harness this potential, educators should embed multicultural goals into every aspect of sports instruction from curriculum design to daily practice. Policymakers, in turn, should support equal access to sports programs and encourage teacher training focused on empathy, communication, and diversity management [15].

Ultimately, building tolerance through sports is not just an educational strategy it's an investment in the social future. When young people learn to cooperate, compete fairly, and appreciate difference, they carry those values into their adult lives. Sports, at their best, remind us that diversity is not a barrier but a shared strength. And perhaps that's the most powerful lesson any education can offer.

Ədəbiyyat

1. Anderson, L. (2020). *Multicultural education and civic engagement*. Academic Press.
2. Bennett, C. (2018). *Cultural diversity and educational inclusion*. Routledge.
3. Clark, J., & Nguyen, T. (2020). The ethics of competition in multicultural physical education. *Journal of Sports Pedagogy*, 14(3), 122–138.
4. Gonzalez, R. (2017). Emotional intelligence and moral reasoning in youth sports. *International Review of Sport Psychology*, 9(2), 89–102.
5. Hassan, D., & Cole, P. (2021). Coaching diversity: Multicultural approaches in sports education. *European Journal of Physical Education*, 28(1), 55–72.
6. International Olympic Committee. (2020). *Olympic Charter*. IOC.
7. Johnson, M., & Lee, S. (2019). Sport as a medium for intercultural learning. *Educational Review*, 71(4), 459–475.
8. Kim, J., & Alvarez, N. (2022). Experiential learning and multicultural values in sports education. *Global Education Studies*, 11(2), 201–219.
9. Miller, A. (2019). Teamwork and empathy development through sports participation. *Journal of Educational Psychology*, 111(7), 1354–1367.
10. Peterson, H. (2018). Teaching tolerance through physical education. *Pedagogical Studies in Social Development*, 6(1), 45–63.
11. Reed, S. (2022). Gender equity and diversity in contemporary sports institutions. *Journal of Cultural Studies in Sport*, 10(2), 73–88.
12. Smith, J. (2021). *Sports and social integration: A multicultural approach*. Palgrave Macmillan.
13. Tajfel, H., & Turner, J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Nelson-Hall.
14. Thompson, R. (2021). Sports as a tool for youth integration in diverse societies. *Journal of Community Development*, 18(4), 245–261.
15. Wilson, K. (2019). Teacher training for inclusive sports pedagogy. *Educational Perspectives*, 13(2), 99–112.

Xülasə

Multikulturalizm dəyərlərinin idman təhsili vasitəsilə təbliği və onun təhsildə rolu Eyvazova N.Q.

Açar sözlər: multikulturalizm, idman təhsili, dözümlülük, inklüzivlik, müxtəliflik

Müasir qloballaşan dünyada mədəniyyətlərarası birgəyaşayış və ünsiyyət bacarığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdman təhsili yalnız fiziki hazırlıq deyil, həm də mədəni maarifləndirmə və sosial integrasiya üçün mühüm vasitədir. Bu məqalə idman təhsilinin empatiya, komanda işi və müxtəlifliyə hörmət kimi prinsipləri birləşdirərək multikultural dəyərləri və dözümlülüğü necə təşviq etdiyini araşdırır. Nəticələr göstərir ki, multikultural yanaşmaya əsaslanan idman proqramları gənclərdə dözümlülük, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət kimi dəyərlərin formalaşmasına, həmçinin sosial harmoniya və birliyin güclənməsinə töhfə verir.

Резюме
Продвижение ценностей мультикультурализма посредством спортивного образования
и его роль в воспитании
Эйвазова Н.Г.

Ключевые слова: мультикультурализм, спортивное образование, толерантность, инклюзия, разнообразие.

В современном взаимосвязанном мире умение сосуществовать и общаться между культурами имеет решающее значение. Спортивное образование — это не только физическая подготовка, но и эффективный инструмент культурного просвещения и социальной интеграции. В статье рассматривается, как спортивное образование способствует развитию мультикультурных ценностей и толерантности через принципы эмпатии, командной работы и уважения к разнообразию. Результаты показывают, что спортивные программы, основанные на мультикультурном подходе, способствуют формированию у молодежи таких ценностей, как толерантность, сотрудничество и взаимное уважение, а также укрепляют социальную гармонию и единство.

ANARXİZM VƏ SİYASİ LEGİTİMLİK: NƏZƏRİ YANAŞMA

Ələkbərov Tural Tahir oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
turalekbarov@gmail.com

Açar sözlər: *legitimlik, idarəetmə, anarxizm, nəzəriyyə, demoktariya*

Anarxizm siyasi legitimliyə ənənəvi hakimiyyət formalarından fərqli, radikal yanaşma təqdim edir. Bu nəzəriyyə iyerarxik və məcburi hakimiyyət strukturlarını rədd edir, əvəzində isə fərdlərin könüllü birləşməsi, qarşılıqlı yardım və həmrəylik əsasında formalaşan qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəçilik modellərini müdafiə edir. Anarxist baxışa görə, legitimlik dövlətin və ya idarə olunanların razılığından deyil, insanların öz aralarında qurduğu könüllü razılaşmalardan və əməkdaşlıqdan yaranır. Beləliklə, anarxizm siyasi legitimliyi mərkəzləşdirilməmiş, məcburi olmayan və bərabər hüquqlu iştirak prinsiplərinə əsaslanan azadlıq və özünüidarə cəmiyyəti kimi təsəvvür edir.

Yunan mənşəli anarchos (“hakimiyyətsiz”) sözündən törəyən anarxizm, anarxist və anarxiya terminləri həm təsdiqedic, həm də mənfi mənada işlədilir. Erkən dövrlərdə bu terminlərin hamısı mənfi mənə daşıyırdı: məsələn, İngiltərə Vətəndaş Müharibələri (1642–1651) dövründə ümumi kişi seçki hüququnu tələb edən radikal Levellerlər (bərabərlik tərəfdarları) müxalifləri tərəfindən “İsveçrə tərzində anarxistlər” adlandırılırdılar. Eyni şəkildə, Fransız İnqilabı dövründə Parlamentin orta mötədil Jirondinlər fraksiyasının lideri Jak-Pyer Brisso özünün ən radikal rəqibləri olan Enragés (“Qəzəblilər”) qrupunu “anarxiyanın tərəfdarları” olmaqda ittiham etmişdi. [8]

Özünü könüllü şəkildə “anarxist” adlandıran ilk şəxs fransız siyasi yazıçısı və sosializmin öncüllərindən biri olan Pyer-Jozef Prudon olmuşdur. Onun cəmiyyətin iqtisadi əsaslarına dair mübahisəli tədqiqatı – Qu’est-ce que la propriété? (1840; Mülkiyyət nədir?) əsərində Prudon iddia edirdi ki, cəmiyyətin həqiqi qanunlarının hakimiyyətlə heç bir əlaqəsi yoxdur, onlar birbaşa cəmiyyətin öz təbiətindən irəli gəlir. [6] O, hakimiyyətin nəhayət ləğv olunacağını və təbii ictimai nizamın meydana çıxacağını qabaqcadan görürdü. [1]

Prudonun fəlsəfəsinin əsas elementləri ondan əvvəlki düşüncələr tərəfindən artıq formalaşdırılmışdı. Siyasi hakimiyyətin rədd edilməsi uzun və zəngin bir keçmişə malikdir. Bu ideya qədim dövrlərə — stoiklərə və kiniklərə qədər uzanır və orta əsrlərdən Renessansa qədər davam edir; bunu orta əsr katarları və bəzi anabaptist qrupları kimi fərqli xristian məzhəblərinin nümunəsində görmək mümkündür. [7] Müasir anarxist yazıçılar tərəfindən tez-tez yanlış olaraq özlərinin mənəvi sələfləri kimi təqdim edilən bu qruplar üçün hökumətin rədd edilməsi sadəcə maddi dünyadan uzaqlaşmış mənəvi mərhəmət aləminə çəkilməyin bir tərəfi idi və fərdi qurtuluş axtarışının bir hissəsi kimi bu yanaşma anarxizmin ictimai-siyasi doktrinası ilə demək olar ki, uyğun gəlmirdi. Bütün formalarında anarxizm doktrinası iki əsas komponentdən ibarətdir: (1) mövcud siyasi hakimiyyət formalarının altında yatan güc münasibətlərinin təhlili və (2) rəqabət və məcburiyyətə qarşı olaraq əməkdaşlıq prinsipi üzərində qurulan, dövlət hakimiyyətinə ehtiyac olmadan fəaliyyət göstərən alternativ bir azad cəmiyyət modeli haqqında baxış. [6]

Kontinental anarxist hərəkatının nəzəri əsaslarını Pyer-Jozef Prudon qoymuşdur. Fransanın şərqində yerləşən Frans-Konte bölgəsindən olan kəndli mənşəli bir pıvəçi oğlu olan Prudon, bir müddət (sonrakı bir

çox anarxist kimi) çapçı kimi çalışmışdır. [7] 1838-ci ildə Parisdə təhsil almaq üçün təqaüd qazanmış və burada polemist və radikal jurnalist kimi məşhurlaşmışdır. Onun erkən əsərləri - Mülkiyyət nədir? (1840) və İqtisadi ziddiyyətlər sistemi; yaxud Kasıblığın fəlsəfəsi (1846) - Prudonu sosializmin aparıcı nəzəriyyəçilərindən biri kimi tanıtmışdır; o dövrdə "sosializm" termini çox geniş baxış və mövqeləri əhatə edirdi. [6] 1840-cı illərdə Parisdə Prudon Karl Marks və zadəgan mənşəli, sonradan inqilabçıya çevrilmiş rus Mixael Bakuninlə əlaqələr qurmuşdur. 1848-ci il inqilabları dövründə əldə etdiyi təcrübələr əsasında o, sonralar Federal prinsipi (1863) və İşçi siniflərinin siyasi qabiliyyəti (1865) əsərlərində ifadə olunan nəzəriyyələrini inkişaf etdirmişdir. [1]

Pyer-Jozef Prudon öz ideyaları ilə siyasi hakimiyyətin legitimlik əsaslarını kökündən sorğulayan ilk düşünürlərdən biri idi. Onun "Mülkiyyət nədir?" (1840) əsərində irəli sürdüyü əsas tezis ondan ibarət idi ki, hakimiyyətin legitimliyi cəmiyyətin öz təbii qanunlarından irəli gəlmir, yəni o, təbii və zəruri bir qurum deyil. Prudon hesab edirdi ki, cəmiyyətin nizamı və qarşılıqlı əlaqələri insanların öz təbiətindən, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım prinsiplərindən doğur, buna görə də hakimiyyətin mövcudluğu legitim deyil, süni və zəruri olmayan bir strukturdur. Bu baxımdan Prudonun anarxizm fəlsəfəsi legitim hakimiyyət anlayışına qarşı alternativ bir konsepsiya təklif edir. O, legitimliyin mənbəyini dövlət və ya hüquqi sistemdə deyil, cəmiyyətin özünü təşkil qabiliyyətində və insanların azad iradəsində görürdü. Prudona görə, hakimiyyətin legitimliyini şərtləndirən əsas dəyərlər – ədalət, bərabərlik və azadlıq – yalnız dövlətin yoxluğunda, yəni zor və məcburiyyət olmadan reallaşa bilər. Tarixi kontekstdə bu mövqeyi siyasi legitimliyin klassik nəzəriyyələrinə qarşı çıxış kimi qiymətləndirmək olar. Məsələn, Hobbs, Lokk və Russo kimi düşünürlər hakimiyyəti legitim edən müqavilə və razılaşma prinsiplərindən bəhs edirdilərsə, Prudon bu fikirləri tamamilə rədd edərək, cəmiyyətin öz-özünə nizam yaratmaq potensialını legitimliyin yeganə əsas mənbəyi hesab edirdi. [3] Beləliklə, Prudonun fikirlərində legitimlik anlayışı hakimiyyətin mövcudluğunu əsaslandıran deyil, onu ləğv edən bir ideya kimi çıxış edir. Onun nəzərində legitim hakimiyyət paradoksaldır – çünki insan azadlığının və təbii sosial nizamın olduğu yerdə hakimiyyətə ehtiyac qalmır. Buna görə də Prudonun anarxizmi legitimlik konsepsiyasını tənqid edən və onu azadlıq və sosial ədalət prinsipləri ilə əvəzləyən fəlsəfi bir istiqamət kimi dəyərləndirilə bilər. [8]

Anarxizm siyasi legitimliyə fərqli yanaşma gətirərək iyerarxik dövlət hakimiyyətin bütün ənənəvi idarəetmə formalarını rədd edir və könüllü yəni məcburi olmayan, qeyri-mərkəzləşdirilmiş təşkilat modellərini müdafiə edir. Anarxist nəzəriyyəyə görə, legitimlik nə idarə olunanların razılığından, nə də dövlətin hakimiyyətindən asılıdır; əksinə, fərdlərin könüllü və ya ixtiyari birləşməsi ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində yaranır. [4, s.78] Bu nəzəriyyənin mərkəzində fərdlərin azad seçim əsasında, qarşılıqlı yardım və sosial həmrəyliyə əsaslanan münasibətlər və icmalar formalaşdırmaq hüququnu əsas dəyər kimi tanıyan könüllü birləşmə prinsipi dayanır. Anarxistlər hesab edirlər ki, legitim idarəçilik mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyətindən deyil, fərdlərin öz aralarında qurduğu könüllü razılaşmalardan qaynaqlanır. Peter Kropotkin tərəfindən geniş yayılmış "qarşılıqlı yardım" anlayışı, anarxist düşüncədə sosial təşkilatlanmanın əsas prinsipi kimi fərdlərin könüllü əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardımlaşma rolunu ön plana çıxarır. Beləliklə, anarxizmə görə siyasi legitimlik, fərdlərin mərkəzləşdirilməmiş və iyerarxik olmayan strukturlar vasitəsilə özünüidarəyə könüllü razılığı ilə formalaşır.

Anarxizm siyasi legitimliyi iyerarxik hakimiyyət olmadan təmin etmək məqsədilə birbaşa demokratiyanın tərəfdarıdır. Bu idarəçilik forması, fərdlərə qərar qəbul etmə prosesində nümayəndələrə və ya mərkəzləşdirilmiş institutlara güvənmək əvəzinə, bilavasitə iştirak etməyə imkan yaradır. Konsensus əsasında qərarların qəbulu və məclis əsaslı idarəçilik kimi praktikalardan istifadə etməklə, anarxistlər siyasi hakimiyyətin müəyyən bir elitanın əlində cəmləşməsinin qarşısını almağa və onun cəmiyyətin bütün üzvləri arasında üfqi şəkildə bölüşdürülməsinə çalışırlar. Siyasi proseslərə birbaşa qoşulmaq imkanı əldə edən fərdlər vasitəsilə birbaşa demokratiya şəffaflığı, hesabatlılığı və xalqın suverenliyini artıraraq idarəetmənin legitimliyini möhkəmləndirir.

Anarxist baxışa görə, güc tətbiq etməklə nəzarəti qorumağa çalışan dövlət və digər iyerarxik institutlar məcburi hakimiyyətə əsaslandığı üçün legitim sayıla bilməz. [2] Anarxistlər bu tip hakimiyyət formalarının mahiyyət etibarilə zalım olduğunu və fərdi azadlıqla muxtariyyətə xələl gətirdiyini vurğulayırlar. Onlar məcburi hakimiyyət strukturlarının aradan qaldırılmasını və onların yerinə qarşılıqlı yardımlaşma və həmrəylik prinsiplərinə söykənən, könüllü iştirak əsasında qurulmuş qeyri-mərkəzləşdirilmiş təşkilat formalarının gətirilməsini müdafiə edirlər. Anarxizm hakimiyyət və məcburiyyət strukturlarını ləğv edərək, siyasi legitimliyin fərdlərin azad şəkildə əməkdaşlığı və könüllü birləşməsi üzərində qurulduğu bir cəmiyyət yaratmağa cəhd göstərir. [10]

Ümumilikdə, anarxist tipli olan siyasi legitimliyin əsas prinsipləri olaraq qeyd edə bilərik ki, məcburiyyətsiz birləşmə, direct yəni birbaşa demokratiya və rəhbər hakimiyyətin aradan qaldırılmasına əsaslanır. Qarşılıqlı yardım, həmrəylik və könüllü əməkdaşlıq anlayışları üzərində qurulan qeyri-

mərkəzləşdirilmiş və məcburi olmayan təşkilat modelləri, ənənəvi siyasi legitimlik konsepsiyalarına meydan oxuyur. Anarxizm iyerarxik hakimiyyəti rədd edərək və fərdlərə birbaşa demokratiya vasitəsilə özünüidarə səlahiyyəti verərək, azadlıq, bərabərlik və öz müqəddəratını təyinetmə prinsiplərinə əsaslanan siyasi legitimliyin radikal modelini təklif edir.

Ədəbiyyat

1. Cahm, Caroline. Kropotkin: And the Rise of Revolutionary Anarchism, 1872-1886. Cambridge University Press, 2002.
2. Əsədullayeva Nuranə. "Images of the class enemy in the works by Abulhasan." *Azerbaijan Literature Studies* 1, 2022.
3. Kropotkin Peter. "Anarchism (Encyclopedia Britannica)." 1910.
4. McNutt Patrick. "The anarchy of legitimacy." *International Journal of Social Economics* 23.12, 1996: 75-81.
5. Newey Glen. "Real Legitimation, Anarchism and Power Loops." *Special Double Volume in Memory of Glen Newey* (2019): 117.
6. Proudhon, Joseph-Pierre. *The philosophy of poverty: The system of economic contradictions*. The Floating Press, 2012.
7. Proudhon, Pierre-Joseph. *What is property?: An inquiry into the principle of right and of government*. No. 23. BR Tucker, 1876.
8. Rosemont, F., Dirlik, A., Miller, M.A., Woodcock, G. "anarchism." *Encyclopedia Britannica*, October 24, 2025.
9. Windeknecht Ryan Gabriel. "Law without legitimacy or justification? The flawed foundations of philosophical anarchism." // *Res Publica*. // 18.2, pp. 173-188. Germany. 2012
10. Герен Даниэль. "Анархизм: от теории к практике." М.: Радикальная теория и практика, 2015.

Summary

Anarchism and political legitimacy: a theoretical approach

Alakbarov T.T.

Keywords: *legitimacy, governance, anarchism, theory, demoktaria*

Anarchism presents a radical approach to political legitimacy that differs from traditional forms of authority. This theory rejects hierarchical and coercive power structures and instead advocates decentralized governance models based on voluntary association, mutual aid, and solidarity among individuals. According to the anarchist perspective, legitimacy does not arise from the consent of the state or the governed but from voluntary agreements and cooperation established among people themselves. Thus, anarchism envisions political legitimacy as a society of freedom and self-governance founded on the principles of decentralization, non-coercion, and equal participation.

Резюме

Анархизм и политическая легитимность: теоретический подход

Алекперов Т.Т.

Ключевые слова: *легитимность, управление, анархизм, теория, демократия*

Анархизм представляет радикальный подход к политической легитимности, отличающийся от традиционных форм власти. Эта теория отвергает иерархические и принудительные структуры власти и, напротив, выступает за децентрализованные модели управления, основанные на добровольном объединении, взаимопомощи и солидарности между людьми. С точки зрения анархизма, легитимность возникает не из согласия государства или управляемых, а из добровольных соглашений и сотрудничества, устанавливаемых между самими людьми. Таким образом, анархизм представляет политическую легитимность как общество свободы и самоуправления, основанное на принципах децентрализации, ненасилия и равноправного участия.

HƏRBİ DEMOKRATIYA DÖVRÜNÜN BƏYİMSAROV KURQANININ METAL MƏMULATI HAQQINDA

Əliyarova Vüsalə Oktyabr qızı

AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Bakı. Azərbaycan

aliyarova_vusala@mail.ru

Açar sözlər: *Qarabağ, arxeologiya, kurqan, Bəyimsarov, “hərbi demokratiya”, artefaktlar*

Azərbaycanın qədim tarixini və maddi-mədəni irsini əks etdirən abidələr arasında kurqanlar xüsusi yer tutur. Bu abidələr, təkcə arxeoloji əhəmiyyətə malik deyil, həm də qədim sakinlərin dini inanclarını, dəfn mərasimlərini və sosial strukturunu öyrənmək baxımından mühüm mənbə rolunu oynayır. Belə kurqanlardan biri də Azərbaycanın qərbində — Tərtər rayonu ərazisində yerləşən Bəyimsarov kurqanıdır. Bu kurqan, təkcə memarlıq və arxeoloji baxımdan deyil, həm də tarixi-mədəni baxımdan əhəmiyyətli araşdırma obyektidir. Burada aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş tapıntılar, e.ə. II minilliyə aid edilən qədim yaşayış və dəfn ənənələri haqqında dəyərli məlumatlar verir.

Qarabağda silsilə qazıntılar aparən görkəmli alimimiz Hidayət Cəfərovun digər kurqanlardan olduğu kimi, Bəyimsarov kurqanından da tapdığı zəngin artefaktlar həmin dövr üçün təsəvvürlərimizi formalaşdırmağa çox böyük kömək olmuşdur.

Bəyimsarov abidəsində aşkar olunmuş əşyaların bir hissəsi, tuncdan hazırlanmışdır. Onlar müxtəlif əşyalardan ibarətdir.

Bu məqalədə də Qarabağ ərazisindəki məşhur kurqanlardan biri olan Bəyimsarov kurqanından tapılan metal məlumatları haqqında məlumat veriləcəkdir.

Giriş

XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının 2-ci dəstəsi tərəfindən Qarabağ düzənliyində aparılan tədqiqatlar zamanı Tərtər rayonunun Bəyimsarov kəndi yaxınlığında bir qrup torpaq kurqanlardan ibarət nekropol qeydə alınmışdır.

Bu kurqanlardan bəziləri kənd təsərrüfatı işləri zamanı zədələnmişdir. Digər bir qrup kurqan isə yol çəkilişi və ya su anbarı qülləsinin tikintisi zamanı müxtəlif dərəcədə zədələnmişdir. Yol çəkilişi zamanı bu cür qismən zədələnmiş kurqanlardan birində arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır.

Kurqanın torpaq qatı qara torpaq və boz çalarlı gil qatından ibarət olub. Kurqan örtüyü altında uzunluğu 20 metr, eni 10 metr olan böyük qəbir kamerası aşkar edilmişdir. Dərinliyi 6 metrə çatırdı. Qazılmış çuxurun uzununa kənarlarında diametri 20–50 sm olan ağac gövdələrinin ucları qalmışdı – onlar bir-birindən 1–1,5 metr məsafədə eninə yerləşdirilmişdi. Onların üzərinə uzununa yarıya bölünmüş uzun taxtalar, çubuqlar və qamışdan ibarət qalın örtük qoyulmuşdu. Qəbir kamerasının divarları da eyni materiallarla üzlənmişdi. [1, s.210]

Zaman keçdikcə bu örtük demək olar ki, tam çürümüş və çökmüş, nəticədə iri kurqan torpağı qəbir kamerasına çökərək tökülmüşdür. Örtüyün üzərində çoxsaylı saxsı qab qırıqları, quş və heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. [1, s. 211]

Qəbir kamerası hələ qədim zamanlarda qarət olunmuşdur. Qəbir kamerasının qərb tərəfində dağınıq şəkildə 5 nəfərə məxsus skeletlər tapılmışdır. Burada aşkar edilmiş tunc çarpayı-tac, relyefli bürünc lövhələr və bürüncdən hazırlanmış maral fiqurları bir vaxtlar burada tayfa başçısı üçün möhtəşəm bir dəfn mərasiminin hazırlandığını sübut edir. [4, s.149]

Maral fiquru ehtimal ki, Aladcahöyük (Anadolu) nümunəsində olduğu kimi tayfa başçısını dəfn üçün hazırlanmış taxta tacın dekorativ elementi olmuşdur. “Başçının” qalıqları taxta çarpayı üzərində yerləşdirilmişdir. Qəbir kamerasının şərq küncündə dəfn olunmuş iki nəfər bükülü vəziyyətdə, digər üç nəfər isə əsas dəfn olunan şəxsin yaxınlığında oturaq vəziyyətdə yerləşdirilmişdi.

Diqqətəlayiq haldır ki, ilk iki dəfn olunan şəxsin yanında dəfn ləvazimatları (keramik qablar, əqiq, pasta, kauri muncuqlardan bəzəklər) və heyvan sümükləri yerləşdirilmişdi, lakin oturaq vəziyyətdə dəfn olunanların yanında belə müşayiətedici əşyalar yox idi.

Divar boyunca gil küpələr düzülmüşdü. Divarda hündürlüyü 2,5 m, eni 1,5 m, dərinliyi 1 m olan taxça tapılmış və burada 50-dən çox qab yerləşdirilmişdi. Qarabağ abidələrində ilk dəfə tamçaya təsadüf olunmuşdur. Kurqanda (qarətdən sonra belə) tapılmış qabların ümumi sayı 120-dən çoxdur. [3, s. 55]

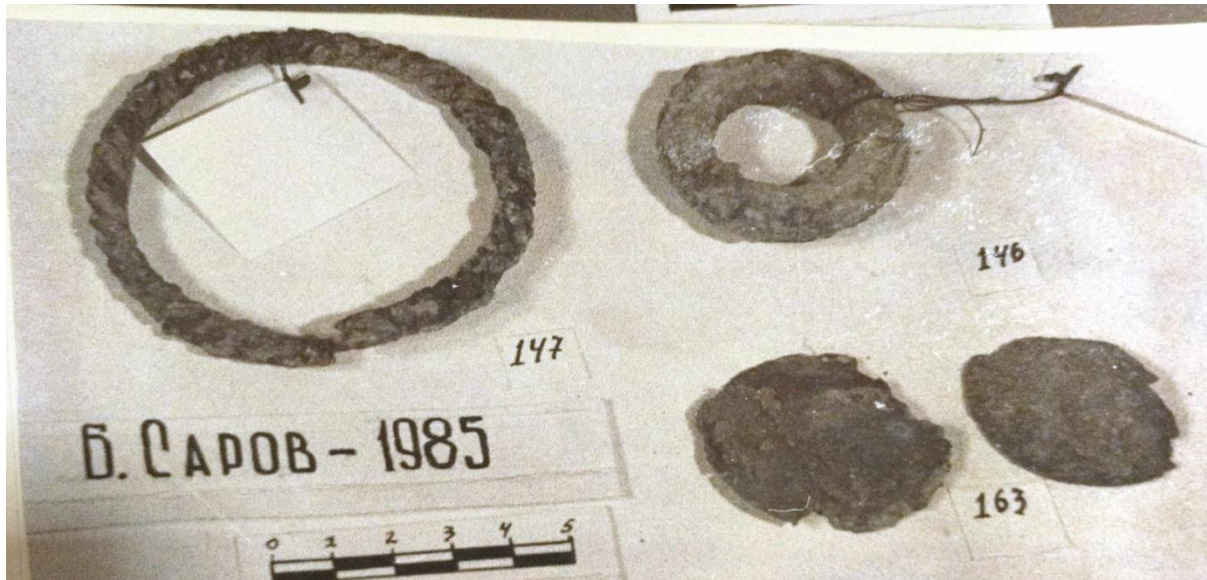
Bu qablar 3 qrupa bölünür və hər qrupda keramika 3 tipə ayrılır. I və II qruplar dulus çarxı hazırlanmış, III qrup isə əl ilə düzəldilmişdir. Bəzi qabların hündürlüyü 1 metrə çatır, qulpları yoxdur. Bir çox qabların səthi müxtəlif naxışlarla bəzədilmişdir.

Qabların forması və naxış motivlərinə əsasən, keramika XII–XI əsrlərə, yəni Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin inkişafının ikinci mərhələsinə aiddir.

Kurqan qarət olunmasına baxmayaraq, tayfa başçısına məxsus çarpayının ətrafında və alt hissəsində çoxsaylı artefaktlar aşkar edilmişdir. Qəbir kamerasının şərq hissəsində 6 atın skeleti tapılmışdır. Hər bir atın yanında 3 ədəd bürünc boru və 3 cüt özünəməxsus umbon (qalxan mərkəzi) yerləşirdi. [3, s.53]

Bəyimsarov abidəsində aşkar olunmuş əşyaların bir hissəsi tuncdan hazırlanmışdır.

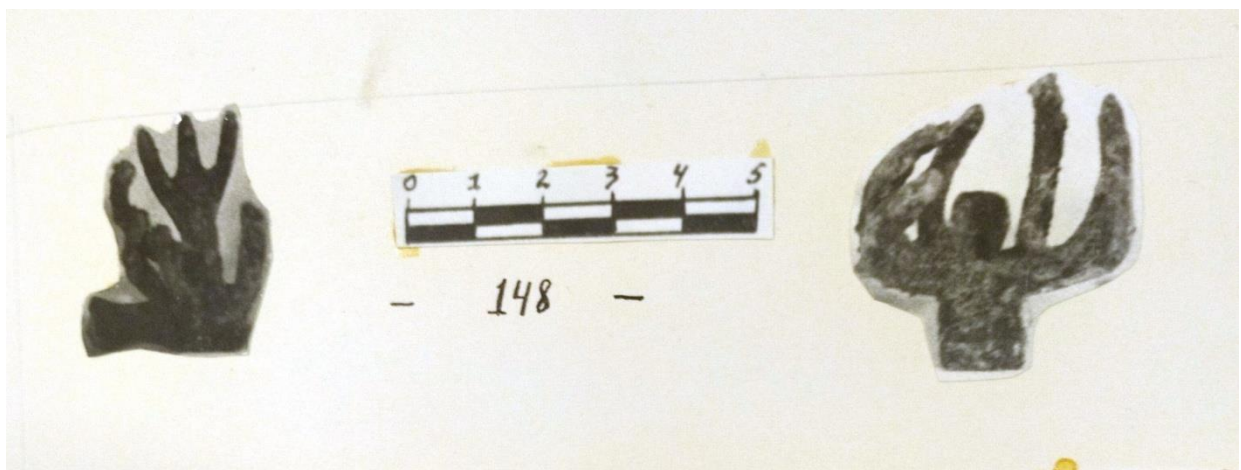
Tunc əşyalardan biri daha maraqlıdır. Tökmə üsulu ilə hazırlanmış maral başı reallığı və işləmə texnikasının kamilliyi ilə diqqəti cəlb edir. Üzü, gözləri və şaxəli buynuzları yüksək sənətkarlıqla işlənmişdir. [2, s. 58] (Şəkil 1)

Şəkil 1. Bəyimsarov kurqanı : tuncdan hazırlanmış maral başı

Burulmuş yoğun məftildən hazırlanmış bir ədəd bilərziyin ucları kəsik olub biri digərinə yaxınlaşır. Diametri 7.5 sm – dir. Yoğun tunc məftildən hazırlanmış bu halqa at əsləhəsinin qalığıdır. Diametri – 4-6 sm – dir. Başqa bir tunc əşya kiçik ölçülü paltar bəzəyindən ibarətdir.

[2, s.58] (Şəkil 2)

Şəkil 2. Bəyimsarov kurqanı : tuncdan hazırlanmış əşyalar

Tunc əşyaların bir qismi düymələrdən ibarətdir. Onların tikilmək üçün deşiyi vardır. Abidədən tapılmış axırncı tunc əşya enli, nazik olsada möhkəm tərkibli tunc lövhədən hazırlanmış lövhələrdir. O parça – parça olunmuşdur. Hissələrinin bir qismi toplanmışdır. Səthində çərçivəyə alınmış batıq dalğalı və nöqtələrdən bəzək var. Onlarla bərabər tapılmış ağac parçasında lövhədəki bəzəyin qalması bunu sübut edir. [2, s. 59]

Tunc əşyaların bir qrupu haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Onlar içərisi boş olan tunc borulardan və nazik lövhədən dalğavari əyilərək düzəldilmiş umbondan ibarətdir. Abidədə onlar dörd yerdə tapılmışdır. Maraqlıdır ki, hər borunun kənarında iki ədəd umbonvari idi. Bundan başqa boruların içərisində dəri qalıqları tapılmışdır. Bütün bunlara əsasən umbonların dəridən düzəldilmiş qayış və ya nazik köşə ilə borulara bərkidilməsi şübhəsizdir. Borulardan birini çıxmaq şərtilə bütün əşyalar qırılaq xırda hissələrə parçalanmış halda tapılmış, sonralar bir qismi bərpa olunmuşdur. Tapılmış əşyaların 12 – i boru, qalanları umbondan ibarət olmuşdur. Məlum abidələr içərisində qeyd olunan əşyaların analogiyası məlum deyil. [2, s.60]

Ədəbiyyat

1. Cəfərov H.F. Qədim Qarabağ (Tarixi arxeoloji tədqiqat : tunc və erkən dəmir dövrü) . Bakı: Elm, 2020, 526 s.
2. Cəfərov H.F. “ 1985 – ci ildə Bəyimсарov kurqanında aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı” , 60 s.
3. Джафаров Г. Курганы древних правителей Карабаха: Северный Азербайджан на пороге возникновения раннего государственного строя. Баку « Елм» , 2022 , - 144 с.
4. Джафарова Д. Оружие племен Карабаха в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку: Елм , 2008 , - 255 с.

Summary

On the Metal Artifacts of the Beyimsarov Kurgan from the Period of Military Democracy Aliyarova V.O.

Keywords: *Karabakh, archaeology, kurgan, Beyimsarov, “military democracy”, artifacts*

The article presents the results of archaeological research conducted at the Beyimsarov Kurgan, located in the Karabakh region of Azerbaijan. Excavations revealed rich bronze artifacts dating to the 2nd millennium BC, including a deer figurine, bracelet, clothing ornaments, tubes, and umbons. These findings reflect the advanced level of metallurgy as well as the religious, ideological, and social concepts of the period. The Beyimsarov Kurgan serves as an important archaeological source for studying the social structure and burial traditions of the “military democracy” period in ancient Azerbaijan.

Резюме

О металлических изделиях Беймсаровского кургана периода военной демократии Алиярова В.О.

Ключевые слова: *Карабах, археология, курган, Беймсаров, «военная демократия», артефакты*

В статье представлены результаты археологических исследований Беймсаровского кургана, расположенного в Карабахском регионе Азербайджана. В ходе раскопок были обнаружены богатые бронзовые изделия II тысячелетия до н.э. — фигурка оленя, браслет, элементы одежды, трубки и умбоны. Эти находки отражают высокий уровень развития металлургии, а также религиозно-идеологических и социальных представлений того времени. Беймсаровский курган является важным археологическим источником для изучения общественного строя и погребальных обрядов периода «военной демократии» в древнем Азербайджане.

RƏQƏMSAL PLATFORMALARDA AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TƏQDİMƏTİ: İMKANLAR, ÇAĞIRIŞLAR VƏ MƏDƏNİ KİMLİYİN QORUNMASI

Həsənli Cəvahir Vasil qızı

Bakı Dövlət Universiteti, Qazax filialı, Azərbaycan
cevahir.hesenli93@gmail.com

Açar sözlər: *rəqəmsal folklor, milli kimlik, sosial media, orijinallıq, müəllif hüquqları*

XXI əsrdə rəqəmsal platformalar Azərbaycan folkloruna çıxışı genişləndirir. Bununla birlikdə, orijinallığı qorumaq, dili və melodik quruluşu dəyişdirmək, müəllif hüquqları və kommersiyalaşdırma çətinliklər yaradır. Mərkəzləşdirilmiş rəqəmsal arxiv, peşəkar redaktorlar, təhsil proqramları və alqoritmik görünürlük tövsiyə olunur. Folklorun rəqəmsal mühitdə qorunması milli kimlik üçün vacibdir.

Giriş

XXI əsrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı milli-mədəni irsin qorunması və təbliği üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Azərbaycan folkloru yalnız şifahi və yazılı formalarla deyil, sosial media, video platformalar və onlayn arxivlər vasitəsilə geniş auditoriyaya təqdim olunur. Bu rəqəmsal təqdimatlar milli kimliyin qorunması, mədəni dəyərlərin yaşadılması və folklorun beynəlxalq tanınması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Buna baxmayaraq, rəqəmsal mühit folklorun orijinallığının, dil və üslub xüsusiyyətlərinin qorunması, alqoritmik görünürlük, kommersiyalaşma riski və müəlliflik hüquqları kimi çağırışları da gündəmə gətirir. Eyni zamanda, sosial media folklorun gənc nəsil arasında tanınması və transsərhəd yayılması üçün yeni imkanlar təqdim edir.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan folklorunun rəqəmsal platformalarda təqdimatını araşdırmaq, milli-mədəni kimliyə təsirini qiymətləndirmək və ortaya çıxan çağırışlara uyğun strateji tövsiyələr irəli sürməkdir. Metod olaraq müqayisəli təhlil, vizual və audio-məzmun analizi istifadə olunacaq, folklor nümunələrinin orijinallığı və təqdimat konteksti diqqət mərkəzində saxlanacaqdır.

Folklor – şifahi ənənədə mövcud olan bilikdir. Başqa sözlə, etnosun hər cür fiziki və mənəvi təcrübəsi folklorlarda şifahi ənənə vasitəsi ilə reallaşan elmi biliklərdir.[2, s.15] Bu səbəbdən, folklor etnosun bilik və təcrübəsini şifahi ənənə vasitəsilə ötürdüyündən, onun rəqəmsal platformalarda qorunması və təqdimatı milli-mədəni irsin davamlılığı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.”

Rəqəmsal mühitin genişlənməsi mədəniyyətin sürətli yayımını təmin edir, lakin struktur və məzmununda transformasiyalar yaradır. Milli mədəni kodların qorunması üçün rəqəmsal adaptasiya vacibdir; əks halda milli dəyərlər sosial funksiyasını itirə bilər. Azərbaycan folklorunun rəqəmsal təqdimatı bu strateji kontekstdə araşdırılır.

Azərbaycan folklorunun rəqəmsal təqdimatı və qorunması son illərdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

AMEA Folklor İnstitutunun strukturunda müasir dövrün çağırışlarına müvafiq olaraq Rəqəmsal folklor və netnoqrafik analiz şöbəsi yaradılmışdır. *AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə innovativ multidissiplinar tədqiqatların genişləndirilməsi, xüsusilə süni intellektin humanitar və ictimai elmlər sahəsində tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.*

Folklorun virtual mühitdə araşdırılması ilə bağlı H.Quliyevin tədqiqat işləri xüsusi diqqətə layiqdir. [7]

Azərbaycan kontekstində milli dəyərlərin və folklorun rəqəmsal mühitdə qorunması sahəsində bir sıra boşluqlar və çətinliklər mövcuddur:

Elmi-nəzəri müstəvidə rəqəmsal folklorşünaslıq üçün vahid metodoloji çərçivənin olmaması. Elmi baxımdan, Azərbaycan alimləri üçün rəqəmsal folkloru öyrənməyə dair hazır, qəbul edilmiş, standart bir elmi metod yoxdur; Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli araşdırmaların azlığı. Dünyada başqa ölkələrdə bu sahədə görülən işlərlə bizim gördüyümüz işləri müqayisə edən tədqiqatlar çox azdır. Bu da inkişafı məhdudlaşdırır; İnfrastruktur baxımından mərkəzləşdirilmiş rəqəmsal folklor bazasının olmaması. Bütün folklor materiallarının toplandığı vahid onlayn milli arxiv sahəsində çatışmazlıqlar öz əksini tapır; Peşəkar arxivləşdirmə standartlarının tətbiq edilməməsi. Toplanan folklor nümunələri bəzən keyfiyyətli formatlarda, uzunmüddətli qorunma standartlarına uyğun saxlanmır; Sosial mediada folklorun təbliği koordinasiya uzaq, əsasən fərdi və pərakəndə şəkildə aparılır; Məzmun səviyyəsində vizual adaptasiya zəifliyi. Folklor materialları gənclərin marağına uyğun olaraq videolar, qrafiklər və cəlbedici vizual formatlarda az təqdim olunur; Orijinal dil və üslubun təhrif olunması; Kommersiyalaşma riski. Folklorun bəzi elementləri internetdə ticarət məqsədilə istifadə olunur və bu, məzmunun mahiyyətini dəyişdirə bilər; Müəlliflik hüquqlarına dair qeyri-müəyyənliklər rəqəmsal mühitdə milli dəyərlərin dayanıqlı qorunmasına maneə yaradır.

Ortaya çıxan problemlərin səbələrinə bu salların cavablarını sosial media üzərindən araşdırırıq. Bu nümunələr əsasən Google, Tik Tok, You Tube və Instagram kimi populyar platformalardan götürülmüşdür. Bundan əlavə, folklor mətnlərinin orijinallığını və təqdimat kontekstini müqayisəli olaraq qiymətləndirmək məqsədilə klassik folklor materialları da təhlilə daxil edilmişdir.

Xalq ədəbiyyatında və rəqəmsal platformada xüsusilə You Tubedə yayılmış “Atım tutum mən səni” misrası ilə başlayan nəğməyə diqqət yetirək.

Nəğməni Azərbaycan Folklor Antologiyasında (1968) Ə.Axundov əyləndirmə başlığı altında belə qeyd edir:

*Atım-tutum mən səni,
Şəkərə qatım mən səni,
Dədən evə gələndə,
Qabağa tutum mən səni.*

Mətn Azərbaycan Vikimənbə platformasında aşağıdakı şəkildə təqdim olunur:

*Atam, tutam mən səni
Şəkərə qatam mən səni
Akşam babən gələndə ay
Öünə atəm mən səni.
Başlığına mən dolanım
Mən dönüm, mən dolanım
Səni Allah saxlasın
Sayəndə mən dolanım.... [3]*

Mənbə, müəlliflik hüququ yoxdur, Layla kateqoriyasına daxil edilmiş, müəllif şifahi xalq ədəbiyyatı kimi göstərilmişdir. Eyni zamanda orijinal mətn dəyişdirilmişdir (leksik dəyişkənliklər də öz əksini tapır).

Müvafiq mövzu üzrə nümunə azeri.net saytında fərqli formada verilib.

*Atım-tutum mən səni,
Şəkərə qatım mən səni,
Dədən evə gələndə,
Qabağa tutum mən səni.
Gəlin çıxmaq damlara,
Yalvaraq adamlara,
Su tökək, çadır quraq,
Dədən gələn yollara.....[5]*

Bu saytda yenə mənbə və digər məsələlərdə çatımazlıqlar özünü göstərir. Burada nəğmə nazlama adı altında təqdim edilir.

Qeyd edək ki, “Atem tutum men seni” adlı şeir *Vikisource Türkçe VikiKaynakda* (mənbə və lisenziya öz əksini tapır), digər türk mənbələrində də demək olar ki, eyni formadadır. Youtubedə Azərbaycan ifaçıları tərəfindən oxunan nəğmə bu mənbəyə və nümunəyə əsaslanır. [6]

Nəticə olaraq:

“Atım-tutum mən səni” nümunəsi həm Azərbaycan, həm də Türkiyə folklor mühitində yaşayan, transsərhəd şəkildə yayılan orta q yaşaq folkloru motividir. Yazılı mənbələrdəki qısa formalar rəqəmsal platformalarda daha geniş, musiqili və ritmik şəkildə təqdim olunur. Rəqəmsal yayılma bu nümunənin tanınmasını artırırsa da, orijinal mətnin məzmunu və dil xüsusiyyətlərində dəyişikliklərə (Azərbaycan sahəsində) səbəb olur. Məlumatların düzgün şəkildə çatdırılmamasına səbəb olur.

Təqdim edilmiş nümunələrdən aydın görsənir ki, Azərbaycan saytlarında bu nümunə;

- Müxtəlif məzmununda verilib.
- Bəzi saytlarda layla, bəzilərinə nazlama kateqoriyasına daxil edilib.
- Tarixi (toplayıcısı, nə vaxt toplandığı, hansı xalqa məxsusluğu) haqqında məlumat yoxdur (istisna var).
- İstinad (mənbə) yoxdur.

Daha bir nümunəni “Şuşanın dağları başı dumanlı” xalq mahnısını araşdırma mövzusunda daxil edək.

YouTube platformasında yerləşdirilmiş video nümunəsində (YouTube, 2013) əsərin audio-vizual keyfiyyəti yüksək olsa da, folklor nümunəsinin mənbə konteksti (yaradılma tarixi, folklorlaşma prosesi, variantları) qeyd olunmur. Bu, rəqəmsal platformalarda folklor nümunələrinin təqdimatında tez-tez rast gəlinən çatışmazlıqlardandır. Əlavə olaraq, rəqəmsal təqdimat əsasən musiqi və ifa estetikası üzərində qurulduğundan, əsərin janr xüsusiyyətləri və tarixi dəyəri haqqında məlumat auditoriyaya çatmır.

Mahnının orijinal mətnində “Şuşanın dağları başı dumanlı” ifadəsi mövcuddur. Lakin bəzi ifa versiyalarında, məsələn, Xan Şuşinskiyin təqdimatında, bu ifadənin “Şuşanın dağları deyil dumanlı” şəklində səsləndirildiyinin şahidi oluruq. Folklor araşdırmaları baxımından bu fərqliliklərin səbəbləri məlum olsa da, geniş dinləyici auditoriyası üçün bu dəyişiklik anlaşılmaz qala bilər. Bu səbəbdən, mahnının açıqlama bölməsində orijinal mətni və tarixi konteksti əks etdirən məlumatın təqdim edilməsi məqsədəuyğundur. Vikipediya və digər etibarlı mənbələrdə bu barədə əlavə məlumatlar mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Təyyar Bayramovun ifasında mahnı orijinal mətnə uyğun olaraq “Şuşanın dağları başı dumanlı” formasında təqdim olunur. Bu, eyni mahnının fərqli ifaçılar tərəfindən müxtəlif mətn və ifadələrlə səsləndirilməsini göstərir.

Beləliklə, rəqəmsal təqdimat bu mahnının geniş yayılmasına və beynəlxalq tanınmasına xidmət etsə də, elmi araşdırma üçün lazım olan mətn, kontekst və janr məlumatlarının tamlığı yəni tarixi gerçəkliklərin öyrənilməsi baxımından yetərli deyil.

TikTok gənc nəsillər arasında xalq ədəbiyyatını tanıtmak üçün effektiv olsa da, qısa video formatı və məzmunun dəyişdirilməsi ənənəvi sənətin dərinliyini zəiflədərək bəzən süjet və etik normaları pozmuş şəkildə təqdim edilməsinə səbəb olur.

Bəzi folklor obrazları tənqid və gülüş obyektinə çevrilir; buna Tıq-Tıq xanım, Koroğlu və Dədə Qoqud kimi nümunələr aiddir. Xüsusilə Tıq-Tıq xanım obrazının parodiyası, qadınlara yönəlmiş stereotiplərin gücləndirilməsi baxımından mədəniyyətə zərər verən səviyyədədir və bu cür təqdimatlar folklorun orijinal dəyərini ciddi şəkildə zəiflədə bilər.

*Pudra çəkdim üzümə,
Layner çəkdim gözümə.
Şeyx gəzirəm özümə.
Şeyx gəl hardasan,
Tərgovudasan, tıq şık şak şuk.*

“Tıq-tıq xanım” nağılının qəhrəmanı müasir şəhər məkanına (Tərgovuya), gənclərin danışmaq üslubuna və gündəlik məkiyaj-moda kodlarına gətirilir. Orijinal “Tıq-tıq xanım” nağılında qəhrəman “dost axtarır”. Yəni burada məqsəd insani ünsiyyət, səmimiyyət və birlikdir. O, həyat yolunda özünə yoldaş tapmaq istəyir və bu, uşaqlara həm dostluğun, həm də seçimdə diqqətli olmağın vacibliyini öyrədir. Burada “şeyx gəzirəm özümə” ifadəsi həm “zəngin ər axtaran qadın” stereotipinə uyğun gəlir. Dəyərlərin dəyişməsi – folklorlarda “səmimiyyət və mənəvi bağlar” ön plandadır, amma parodiyada “zəhri gözəllik və maddi maraqlar” qabardılır.

Folklor nümunələrinin müasir dövrdə TikTok kimi platformalarda parodiya edilməsi onların populyarlığını artırsa da, orijinal məzmunun mənəvi və estetik dəyərini ciddi şəkildə azaldır. Əgər bu tendensiya davam edərsə, folklorun bir çox nümunəsi gələcək nəsillər üçün ciddi mənbə kimi deyil, internet zərəflərinin xammalı kimi xatırlanacaq. Əgər akademik və yaradıcı qurumlar sosial mediada mədəniyyət yönümlü layihələri gücləndirsə, həm folklorun əyləncəli tərəfi, həm də dərin mənası yeni nəsillərə çatdırıla bilər.

Nəticə

Rəqəmsal platformaların müsbət tərəfləri: Folklorun geniş auditoriyaya çatdırılması, multimedialı təqdimatın təsiri, müasir adaptasiyalar və regional versiyaların görünürü, gənc nəsillərin folklorla tanışlığı, ənənəvi ifaçıların və yaradıcılığın təşviqi.

Mənfi tərəfləri: Orijinallığın itirilməsi, melodik və ritmik strukturun dəyişməsi, kommersiyalaşma və populyarlıq axtarışı, alqoritmik görünürü, problemləri, mədəni kontekstin zəifləməsi.

Bəzi tövsiyələr:

Mərkəzləşdirilmiş rəqəmsal folklor arxivlərinin (həm səsli, həm mətn formasında) yaradılması:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu və digər mədəniyyət qurumları tərəfindən milli folklor nümunələrinin rəqəmsal şəkildə sistemləşdirilməsi və qorunması üçün vahid platforma yaradılmalıdır. Bu arxivdə laylalar, oxşamalar, nağıllar və musiqi nümunələri orijinal dil və melodik strukturu ilə saxlanmalı, eləcə də onlayn yayımlanması üçün lisenziyalı şəkildə təqdim edilməlidir; Peşəkar redaktor və folklorşünasların cəlb edilməsi; Uşaq auditoriyası üçün təhsil və maarifləndirmə proqramlarına diqqətin daha da artırılması; Rəqəmsal görünürünün artırılması: Platformalarda Azərbaycan folklorunun daha geniş yayılması üçün alqoritmik tövsiyələr və kateqoriyalaşdırma sistemləri tətbiq edilməlidir; Kommersiyalaşmanın tənzimlənməsi: Rəqəmsal məzmunun kommersiya maraqları ilə üz-üzə gəlməməsi üçün hüquqi və institusional mexanizmlər yaradılmalıdır. Məsələn, milli folklor nümunələrinin istifadə şərtləri, müəlliflik hüquqları və lisenziyalaşdırma qaydaları dəqiqləşdirilməli, ictimaiyyət və yaradıcılara təqdim edilməlidir.

Azərbaycan folklorunun rəqəmsal təqdimatı milli-mədəni kimliyin qorunması üçün həm yeni imkanlar, həm də ciddi risklər yaradır. Əsas vəzifəmiz folklorun texnoloji mühitdə yalnız arxiv materialı kimi deyil, yaşayan sosial-mədəni fenomen kimi yaşadılmasını təmin etməkdir. Bu məqsədlə dövlət, elm və media qurumlarının koordinasiya fəaliyyəti, metodoloji vahidlik və rəqəmsal etik standartların formalaşdırılması vacibdir. Beləliklə, Azərbaycan folklorunun rəqəmsal mühitdə təhrif olunmadan, yaradıcı adaptasiya prinsipləri əsasında təqdimatı milli kimliyin davamlılığı üçün strateji zərurət kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bogdanova, G., Todorov, T., & Noev, N. (2011). Development, annotation and protection of digital archive “Bulgarian folklore heritage.” *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage*, 1, 181–190.
2. Seyfəddin Rzasoy. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, «Nurlan», 2008.– 188 səh.

3. [https://az.wikisource.org/wiki/Atam, tutam m%C9%99n s%C9%99ni](https://az.wikisource.org/wiki/Atam,_tutam_m%C9%99n_s%C9%99ni)
4. <https://folklor.az/az/library/cat/1>
5. <https://forum.azeri.net/cayxana/12757-atim-tutum-men-seni-nazlama.html>
6. [https://tr.wikisource.org/wiki/Atem Tutem Men Seni](https://tr.wikisource.org/wiki/Atem_Tutem_Men_Seni)
7. <https://science.gov.az/az/news/open/32931>

Summary

Presentation of Azerbaijani folklore on digital platforms: Opportunities, challenges and preservation of cultural identity **Hasanli J.V.**

Keywords: digital folklore, national identity, social media, originality, copyright

In the 21st century, digital platforms enable wider dissemination of Azerbaijani folklore. Challenges include preserving originality, language and melodic structure changes, copyright issues, and commercialization risks. Recommendations include centralized digital archives, professional editors, educational programs, and algorithmic visibility. Preserving folklore in digital environments is strategically vital for maintaining national identity.

Резюме

Презентация азербайджанского фольклора на цифровых платформах: возможности, вызовы и сохранение культурной идентичности **Гасанли Дж.В.**

Ключевые слова: цифровой фольклор, национальная идентичность, социальные сети, оригинальность, авторские права

В XXI веке цифровые платформы расширяют доступ к азербайджанскому фольклору. Однако сохранение оригинальности, изменение языка и мелодической структуры, авторские права и коммерциализация создают вызовы. Рекомендуется централизованный цифровой архив, профессиональные редакторы, образовательные программы и алгоритмическая видимость. Сохранение фольклора в цифровой среде критично для национальной идентичности.

AZƏRBAYCAN MUSIQİ TƏHSİLİ SİSTEMİ: TARİXİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xəlilova Sevdə Tofiq qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
xelilovasevda8@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan musiqi təhsili sistemi, Bakı Musiqi Akademiyası, musiqi alətində çalmaq, vokal oxumaq bacarığı, tədris müəssisələri

Məqalədə Azərbaycan musiqi təhsilinin tarixi inkişafı, müasir dövrdəki perspektivləri sistemli şəkildə araşdırılır, milli və beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq gələcək islahat istiqamətləri təqdim edilir.

Azərbaycan musiqi təhsili qədim dövrlərdən başlayaraq zəngin və çoxşaxəli inkişaf yolu keçmişdir. XX əsrdə Bakı Musiqi Akademiyası və digər tədris müəssisələrinin yaradılması ilə musiqi təhsili sistemləşdirildi. Konservatoriyalar və incəsənət universitetləri bu sahənin elmi və pedaqoji əsaslarını möhkəmləndirdi.

İfaçılıq bacarıqlarının inkişafı, inklüziv təhsil yanaşmaları və müəllim hazırlığı sahəsində islahatlar ön plana çıxır. Məqalə konfrans materialının əsas tezislərini və strateji yanaşmalarını əhatə edir

Azərbaycanın musiqi sənəti öz çoxşaxəliliyi ilə Azərbaycan milli mədəniyyətinin ayrılmaz və son dərəcə mühüm bir hissəsini təşkil edir. Öz növbəsində, peşəkar musiqiçilərin hazırlanmasını təmin edən dövlət musiqi təhsili sistemi Azərbaycan musiqi sənətinin bünövrəsi rolunu oynayır. Beləliklə, aydındır ki, dövlət musiqi təhsili sistemində baş verən proseslər təkcə ölkəmizdə musiqi sənətinin inkişafına deyil, bütövlükdə onun mədəniyyətinə də təsir göstərir. Bu hadisənin mahiyyətini anlamaq xüsusilə bu gün, Azərbaycanda gedən kəskin sosial-iqtisadi dəyişikliklər dövründə olduqca vacibdir.

Sovet İttifaqında musiqi təhsili sisteminin inkişafı prosesində onun çoxpilləli quruluşu formalaşmışdı. Bu sistemin təşəkkül tapmasının ən erkən mərhələlərində, yəni 1917–1925-ci illərin islahat

dövründə, məktəbə və konservatoriyaya qəbul olunanların bilik səviyyəsində demək olar ki, fərq yox idi. Seçim prinsipi belə idi: əgər təhsilalan istedadlı idisə, o, konservatoriyaya qəbul olunurdu; bir qədər az istedadlı olanlar musiqi texnikumuna (və ya məktəbə) daxil olurdu; xüsusi istedadı olmayan abituriyentlər isə yalnız musiqi məktəbinə qəbul edilə bilərdilər [6].

Azərbaycanda ilk musiqi məktəblərinin tarixi XIX əsrin sonlarında-1895-ci ildə Bakıda pianoçu Antonina Nikolayevna Yermolayeva tərəfindən açılmışdır. Onun şəxsi musiqi məktəbi ölkədə musiqi təhsilinin ilk nümunələrindən biri hesab olunur [2].

XX əsrin ortalarına doğru müasir musiqi peşə təhsili sistemi formalaşdı. Əvvəlcə – beş və ya yeddi il müddətində təhsil verilən musiqi məktəbi mərhələsi gəlirdi. Daha sonra – musiqi texnikumu (və ya kollec) mərhələsi. Yalnız bundan sonra ali musiqi təhsili müəssisəsi, əsasən də konservatoriya səviyyəsindən danışmaq mümkün idi.

Əksər musiqi məktəblərinin, xüsusən də Mərkəzləşdirilmiş Musiqi Məktəblərinin (MMM) əsas məqsədi yüksək səviyyəli ifaçı-musiqiçilərin yetişdirilməsi idi. Burada peşəkar musiqi təhsili hərtərəfli ümumi, intellektual, bədii və mənəvi inkişafı vəhdətdə həyata keçirilirdi.

Bu gün mərkəzləşdirilmiş musiqi məktəblərində (MMM) təhsilalanların tam şəkildə formalaşması üçün bütün zəruri şərait yaradılmışdır. Burada şagirdlər yüksək yaradıcılıq nəticələri əldə etmək, eləcə də sonradan Azərbaycan və xarici ölkələrin istənilən ali musiqi məktəblərinə daxil olmaq imkanına malikdirlər.

Peşə təhsilinin orta pilləsinə dörd il müddətində təhsil verilən musiqi texnikumları daxildir. Bu müəssisələrdə orkestr və xor kollektivlərində işləyə biləcək, həmçinin uşaq musiqi məktəblərində dərs deyə biləcək orta ixtisaslı peşəkar musiqiçilər (ifaçılar, müğənnilər, xor rəhbərləri və musiqi nəzəriyyəçiləri) hazırlanırdı.

Musiqi-pedaqoji texnikumlar isə musiqi məktəblərində və hətta uşaq bağçalarında çalışa biləcək musiqi müəllimləri yetişdirirdi.

Bəzi konservatoriyalar və institutlar nəzdində əvvəllər xüsusi onillik musiqi məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblər şagirdləri birbaşa ali musiqi təhsili müəssisələrinə qəbul üçün hazırlayırdı. Burada şagirdlər ümumtəhsil fənlərini keçməklə yanaşı, ilkin və orta musiqi təhsili də alırdılar.

Ali pilləyə konservatoriyalar, musiqi-pedaqoji institutlar və incəsənət institutları daxildir. Burada yüksək ixtisaslı mütəxəssislər – bəstəkarlar, ifaçılar, müğənnilər, simfonik, opera və xor dirijorları, musiqişünaslar və musiqi teatrları rejissorları hazırlanırdı. Ali pillə əsasən Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası vasitəsilə həyata keçirilir. 1921-ci ildə “Şərq Konservatoriyası”nın (indiki Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası) yaradılması ilə Azərbaycanda ilk professional musiqi təhsilinin əsası qoyulmuşdur və beləliklə, Azərbaycanda musiqi təhsili artıq dövlət səviyyəsində qəbul olunmuş bir sistemə çevrilmişdir [4].

Bu sistem Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən tənzimlənir və vahid dövlət standartlarına əsaslanır.

Rəsmi mənbələrə görə, hazırda ölkədə onlarla orta ixtisas musiqi təhsili müəssisəsi və bir ali musiqi təhsili müəssisəsi — Azərbaycan Milli Konservatoriyası fəaliyyət göstərir. 2001-ci il avqust ayının 10-da Azərbaycan Milli Konservatoriyası yaradılmışdır.

Bütün bu göstəricilər onu sübut edir ki, Azərbaycanda musiqi təhsili struktur baxımından yetkin və tarixi baxımdan sabit bir sistemdir. Lakin burada əsas paradoks da məhz bundadır: ölkədə mövcud olan musiqi mədəniyyətinin real vəziyyəti dövlət musiqi təhsili sisteminin miqyası nəzərə alınmaqla təbii şəkildə gözlənilən səviyyəyə uyğun gəlmir.

Dövlət musiqi təhsili sisteminin məqsədi və əsas nəticəsi — başqa sözlə desək, onun “məhiyyətə” başlıca funksiyası — cəmiyyətin musiqi mədəniyyətinin ümumi inkişafını təmin etməkdir. Bu fəaliyyətin nəticəliliyini ən obyektiv və aydın şəkildə əks etdirən göstəricilərdən biri konsert zallarının doluluq səviyyəsidir.

Əgər konsert zalları boşalmağa başlayırsa, bu o deməkdir ki, musiqi təhsili sistemi öz funksiyalarını tam şəkildə yerinə yetirə bilmir.

Televiziya və kütləvi informasiya vasitələrinin sürətli inkişafı, həmçinin populyar musiqi janrlarının (estrada-jazz və s.) geniş yayılması peşəkar musiqiyə – xüsusilə klassik və akademik musiqiyə – marağın azalmasına gətirib çıxarmışdı [3, s.27]. Konsert zallarında tamaşaçı sayının azalması, gənclərin musiqi məktəblərinə marağında eniş müşahidə olunurdu.

Musiqi mədəniyyəti daim inkişaf edən dinamik bir sahədir. Musiqi təhsilinin hər mərhələsi musiqi mədəniyyətinin müxtəlif komponentlərinin formalaşmasına xidmət edən bir sintez rolunu oynayır. Hər yaş mərhələsində məktəb şəxsiyyətin musiqi inkişafında üstünlük təşkil edən tendensiyanı əks etdirən konkret bir məqsəd qarşıya qoyur.

Təhsilalanın yaradıcılıq inkişafı musiqi təhsilinin digər mühüm komponentidir. Yaradıcı fəaliyyət insanın inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir, musiqidə isə bu, fərdin musiqi sənətini mənimsəməsinin ən yüksək göstəricisidir.

Musiqi hazırlığı prosesində musiqi təhsilinin metodları mühüm rol oynayır. Bunlar ümumipedaqoji tədqiqat metodlarıdır: müşahidə, sorğu metodları və pedaqoji eksperiment. Müşahidə metodu ümumipedaqoji prinsiplərə əsasən, ya tədqiqatçının məktəblilərin musiqi tərbiyəsi prosesini birbaşa qavraması, ya da müəyyən göstəricilər əsasında dolaylı qavrama deməkdir. Müşahidə neytral mövqedən və ya pedaqoji prosesin rəhbəri mövqeyindən aparıla bilər. Hər iki halda müşahidə materialları protokollarda audioyazı vasitəsilə qeydə alınmalıdır. Belə tədqiqatın aparılması üçün əsas şərtlər uzunmüddətlik, sisteməliklik, obyektivlik və kütləvilik təmin edilməsidir.

Bundan əlavə, sorğu metodları da mövcuddur ki, bunlar yalnız pedaqoji amillərin xarici təzahürlərini deyil, həm də daxili proseslərini aşkar etməyə imkan verir. Sorğu metodlarına söhbət, anketləşdirmə, testləşdirmə və müsahibə daxil edilir.

Musiqi təhsilində əsas tədqiqat metodlarından biri pedaqoji eksperimentdir (konstatasiya, yoxlama və formalaşdırıcı mərhələ) – yəni hipotezin sınaq yolu ilə yoxlanılması.

Bu metodlar həm ümumi, həm də peşəkar musiqi təhsili çərçivəsində tətbiq olunur.

Bədii-estetik təhsil cəmiyyət üçün əhəmiyyətli mədəni dəyərlərlə insanın şəxsi dəyərləri arasında əlaqə rolunu oynayır, əsas kompetensiyaların formalaşmasını təmin edir (ümumimədəni, bədii-məlumatlandırıcı, bədii-ünsiyyət bacarıqları) və ömür boyu mənəvi özünüinkişafı təmin edən bədii-yaradıcılıq yönümlü özünüreallaşdırma bacarığı və istəyi formalaşdırır. Bu fəaliyyətin bütün sahələrində şəxsin emosional-hissiyatlı sahəsi və yaradıcılıq aktivliyi mühüm rol oynayır ki, bu da birbaşa incəsənətlə məşğul olmaqla inkişaf edir. Bu xüsusiyyət, ümumi təhsil məktəbi ilə musiqi məktəbi arasında oxşarlığın ortaya çıxmasına səbəb olur.

Musiqinin gözəlliyini yalnız emosional, şəxsi, daxili yaşantı olmadan qavramaq təhsilalanlar tərəfindən qəbul edilməyə bilər. Gözəllik duyğusunun inkişaf etdirilməsi vacibdir; bunu yalnız izah yolu ilə deyil, həm də aktiv müşahidə və yaşantı metodlarını tətbiq etməklə təmin etmək lazımdır. Incəsənətin kompleks mənimsənilməsi təxəyyül, fantaziya, artistlik, intellektin inkişafına şərait yaradır və nəticədə hər hansı fəaliyyət sahəsində vacib olan universal bacarıqlar formalaşdırır. Beləliklə, incəsənət, onun müxtəlif növlərinin bütövlüyündə öyrənilməsi, insanın mənəvi inkişaf proqramını özündə ehtiva edir ki, bu da onun harmonik varlığı üçün gələcəkdə faydalı olacaqdır.

Incəsənət vasitəsilə dərin hiss etmək və aydın düşünmək – özünü tanımaq, başqalarını anlamağı öyrənmək, varlığın mahiyyətini qavramaq və mənəvi dünyanı zənginləşdirmək deməkdir.

Musiqi təhsili – mədəniyyət siyasətinin ayrılmaz bir hissəsidir və vətəndaş kimliyinin formalaşması, mənəvi dəyərlərin inkişafı və harmonik şəkildə inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlətçilik kontekstində musiqi təhsili yalnız musiqi bacarıqlarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də mədəni inteqrasiya, sosial səfərbərlik və ideoloji tərbiyə üçün güclü bir vasitə kimi çıxış edir [4, s.5, 11, 17].

Nəticə. Azərbaycanda musiqi təhsili yalnız mədəniyyətin bir sahəsi deyil, müasir vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında, dövlət ideologiyasının möhkəmləndirilməsində və ölkənin beynəlxalq nüfuzunun artırılmasında əsas faktorlardan biridir. Musiqi təhsili təkcə fərdi bacarıqların inkişafı üçün deyil, həm də cəmiyyətin harmonik və vətənpərvər vətəndaşlar yetişdirməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (2023). Ali təhsil və cəmiyyət, №3. <https://edu.gov.az/upload/file/Kitab/ali-tehsil-ve-cemiyet/ali-tehsil-ve-cemiyet-no3.pdf>
2. Ensiklopediya.az, "Musiqi kollecinin tarixi." <https://www.ensiklopediya.az/az/musiqi-kolleci>, 2020
3. Hacıyev C. Musiqi təhsili və estetik tərbiyə məsələləri. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1988
4. SİA.az. "Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının tarixi." <https://sia.az/az/news/social/872516.html>, 2021
5. UNESCO. Cənubi Qafqazda musiqi təhsili və mədəni inkişaf: Azərbaycan üzrə ölkə hesabatı. 2014
6. Федорович Е. История профессионального музыкального образования в России (XIX–XX века). — М., 2014

Summary

Azerbaijan music education system: history and development prospects Khalilova S.T.

Keywords: Azerbaijan music education system, Baku Music Academy, playing a musical instrument, vocal singing ability, educational institutions

The article systematically explores the historical development and contemporary perspectives of music education in Azerbaijan, presenting future reform directions based on national and international experiences. Azerbaijani music education has undergone a rich and multifaceted evolution since ancient times. In the 20th century, the establishment of the Baku Music Academy and other educational institutions led to the systematization of music education. Conservatories and art universities reinforced the scientific and pedagogical foundations of the field. Reforms in the development of performance skills, inclusive education approaches, and teacher training have come to the forefront. The article covers the main theses and strategic approaches of the conference material.

Резюме

Азербайджанская система музыкального образования: история и перспективы развития Халилова С.Т.

Ключевые слова: система музыкального образования Азербайджана, Бакинская Музыкальная Академия, играть на музыкальном инструменте, навык вокального пения, учебные заведения

В статье систематически рассматривается историческое развитие азербайджанского музыкального образования, его перспективы в современную эпоху, представлены направления дальнейших реформ, основанные на национальном и международном опыте. Музыкальное образование Азербайджана, начиная с древних времен, прошло богатый и многогранный путь развития. В XX веке музыкальное образование было систематизировано с созданием Бакинской музыкальной академии и других учебных заведений. Консерватории и университеты искусств укрепили научно-педагогические основы этой области. На первый план выходят реформы в области развития исполнительских навыков, инклюзивных образовательных подходов и подготовки учителей. В статье рассматриваются основные тезисы и стратегические подходы к материалам конференции.

YARADICI TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFINDA PEDAQOJİ VƏ ƏTRAF MÜHİT FAKTORLARININ ROLU

Qurbanlı Ləman Elman qızı

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
qurbanovaleman86@gmail.com

Açar sözlər: Yaradıcı təfəkkür, müəllim rolu, tədris mühiti, təlim strategiyaları, innovativ yanaşma

Məqalədə yaradıcı təfəkkürün inkişafında pedaqoji təcrübələrin və tədris mühitinin rolu müzakirə olunur. Müəllimin şagirdlərin motivasiyasına təsiri, onların müstəqil tədqiqatlarına rəhbərlik və innovativ yanaşmaların nümayişi vurğulanır. Sinifin təşkili, kollektiv əməkdaşlıq və ailənin məktəblə qarşılıqlı əlaqəsi kimi amillər də diqqət çəkir ki, bu da maraq, tənqidi düşüncə və problem həllini təşviq edən dəstəkləyici mühit yaradır və nəticədə şagirdlərin yaradıcılığını ortaya qoyur

Müasir dövrdə təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yaradıcı təfəkkürə malik, müstəqil düşünən, problemləri analitik və qeyri-standart yollarla həll edə bilən şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasıdır. Təfəkkürün yaradıcı istiqamətdə inkişafı həm fərdin intellektual potensialını, həm də cəmiyyətin innovativ inkişaf imkanlarını müəyyənləşdirir. Bu baxımdan yaradıcı təfəkkürün formalaşmasında iki əsas amil – müəllimin rolu və təlim-mühitinin xarakteri həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Yaradıcı təfəkkür – insanın mövcud biliklər və təcrübə çərçivəsindən kənara çıxaraq yeni ideyalar irəli sürmək, fərqli yanaşmalar formalaşdırmaq və orijinal həll yolları tapmaq bacarığıdır. Bu, sadəcə biliklərin məcmusu deyil, onları yenidən qurmaq, dəyişdirmək və yeniliklər yaratmaq prosesidir. Yaradıcı təfəkkür insanın intellektual, emosional və iradi sferalarının qarşılıqlı təsirindən doğur və bu səbəbdən də o, həm idrak, həm də şəxsiyyət keyfiyyəti kimi qiymətləndirilir [4].

Bu prosesdə təsəvvür, analiz-sintez, fərqləndirmə, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi idrak əməliyyatları mühüm rol oynayır. Təsəvvür insanın realıqda mövcud olmayan obrazları zehində canlandırmaq qabiliyyətidir; analiz-sintez isə obyektləri hissələrə ayırmaq və onları yenidən birləşdirərək yeni mənalara yaratmaq bacarığıdır. Yaradıcı təfəkkür bu əməliyyatların dinamik qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır.

Məşhur amerikalı psixoloq J. P. Guilford (Joy Paul Guilford) yaradıcı təfəkkürü fərqli istiqamətlərdə düşünmə kimi səciyyələndirmiş və onu aşağıdakı əsas göstəricilər əsasında izah etmişdir:

1. Axıcılıq: çoxsaylı ideyalar irəli sürmək və düşüncə prosesini fasiləsiz davam etdirmək bacarığı;
2. Elastiklik: fərqli baxış bucaqları arasında çevik şəkildə keçid edə bilmək;
3. Orijinallıq: qeyri-adi, stereotiplərdən uzaq ideyalar təklif etmək qabiliyyəti;
4. Təfərrüatlılıq: ideyanı genişləndirib onu praktik formada təsvir və əsaslandırma bilmək bacarığı [1].

Yaradıcı təfəkkürün formalaşmasında emosional amillər də az əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatlar göstərir ki, pozitiv emosional fon, maraq, özünə inam və daxili motivasiya yaradıcı düşünmənin stimullaşdırıcı qüvvələridir. Əksinə, qorxu, tənqid qorxusu və mühitdəki sərt nəzarət bu prosesə mane olur.

Uşaqlarda yaradıcı təfəkkür təbii şəkildə mövcuddur, lakin bu qabiliyyətin davamlı inkişafı üçün yönləndirilmiş pedaqoji dəstək vacibdir. Əgər məktəb mühiti yalnız biliklərin əzbərlənməsinə yönəlibsə, şagirdin təxəyyülü zamanla məhdudlaşır, yeni ideyalar irəli sürmək təşəbbüsü azalır və təlim prosesi passivləşir. Belə halda uşaqlar “doğru cavab tapmaq”a fokuslanır, halbuki yaradıcı düşünmə “mümkün cavablar arasında ən maraqlı və təsirli olanı tapmaq” prinsipinə əsaslanır.

Müəllim yaradıcı təfəkkürün formalaşmasında əsas aparıcı fiqurlardan biridir. O, yalnız bilik ötürən deyil, həm də şagirdin düşünmə prosesini istiqamətləndirən, onun maraqlarını oyadan, təşəbbüskarlığını dəstəkləyən və təlimə fərdi yanaşmanı təmin edən şəxsdir. Müəllimin yaradıcı təfəkkürə təsiri, ilk növbədə, onun pedaqoji fəaliyyətə və öyrətmə prosesinə münasibətindən, eyni zamanda tədris mühitində yaratdığı emosional atmosferdən asılıdır.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün müəllimin ən mühüm vəzifələrindən biri motivasiyanın formalaşdırılmasıdır. Şagirdin hər hansı bir fəaliyyətə maraq göstərməsi onun daxili öyrənmə motivləri ilə birbaşa bağlıdır. Müəllim dərsləri şagirdin maraq və təcrübə dairəsinə yaxınlaşdırmalı, təlimin mənasını və məqsədini onun dünyagörüşü ilə əlaqələndirməlidir. Bu zaman öyrənmək və kəşf etmək arzusu təbii şəkildə yaranır. Əgər müəllim öyrənmə prosesini yalnız nəticəyə yönəldirsə, o zaman yaradıcı düşünmə üçün zəruri olan daxili maraq zəifləyir. Əksinə, müəllim tədrisi tədqiqat və kəşf yolu kimi təqdim etdikdə, uşaqlarda özünüifadə və ideya yaradıcılığı üçün stimül yaranır.

Müəllimin digər mühüm vəzifəsi təlimdə problemli situasiyaların yaradılması və açıq suallar vasitəsilə düşünmə prosesinin aktivləşdirilməsidir. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün “nə üçün?”, “əgər belə olmasaydı necə olardı?” kimi açıq tipli suallar çox əhəmiyyətlidir. Bu cür suallar uşaqları refleksiv və tənqidi düşünməyə sövq edir, eyni zamanda onların analitik və intuisiyaya əsaslanan yanaşmalarını birləşdirir. Problemli təlim metodları şagirdin məntiqi və yaradıcı fəaliyyətini bir araya gətirərək onun düşünmə sərhədlərini genişləndirir. Bu üsullar sayəsində uşaq yalnız cavabı tapmır, həm də sualın öz mahiyyəti üzərində düşünməyi öyrənir.

Müəllimin fəaliyyətində müstəqilliyin təşviqi də xüsusi yer tutur. Tədris prosesində uşaqlara cavabları hazır şəkildə təqdim etmək onların yaradıcılıq potensialını məhdudlaşdırır. Bunun əvəzində müəllim şagirdləri axtarışa yönəltməli, onları fərqli fikirlər üzərində düşünməyə, öz nəticələrini əsaslandırmağa və fərqli baxış bucaqlarını müqayisə etməyə təşviq etməlidir. Tədqiqat xarakterli tapşırıqlar, layihə əsaslı öyrənmə, qrup və fərdi işlər bu məqsədlə effektiv vasitələr hesab olunur. Müstəqil düşünmək bacarığına malik şagirdlər gələcəkdə yaradıcı problemləri daha rahat şəkildə həll etməyə meyilli olurlar [2].

Fərqləndirilmiş yanaşma da müəllimin yaradıcılıq yönümlü tədris fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biridir. Hər bir şagirdin maraq sahəsi, düşünmə sürəti, təxəyyül gücü və idrak tərzı bir-birindən fərqlənir. Müəllim bu fərqləri nəzərə alaraq təlim materiallarını elə qurmalıdır ki, hər bir uşaq öz potensialını ifadə edə bilsin. Bu, həm ədalətli tədris prinsipini təmin edir, həm də sinifdə hər kəsin özünəməxsus yaradıcılıq üslubunu inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Fərqləndirilmiş tapşırıqlar şagirdin marağını artırır, özünüqiymətləndirmə və özünə inam hissini gücləndirir.

Eyni zamanda, müəllimin özü də yaradıcı şəxsiyyət olmalıdır. Onun peşəsinə münasibəti, dərse yanaşma tərzı və təlim metodlarında yenilik axtarışı şagirdlər üçün nümunə rolunu oynayır. Müəllim öyrətmə prosesində müxtəlif üsulları sınayaraq, ənənəvi yanaşmaları müasir metodlarla birləşdirərək yaradıcı davranış modelini nümayiş etdirir. Bu, şagirdlərə göstərir ki, öyrənmə daim dəyişən və inkişaf edən bir prosesdir. Müəllimin öz fəaliyyətindəki yaradıcı cəhdlər – yeni ideyaların tətbiqi, texnologiyalardan fərqli istifadə, tənqidi düşünmə vərdişlərinin təşviqi – uşaqlarda da analoji düşünmə tərzını formalaşdırır.

Müəllim həm də sinifdə emosional və intellektual harmoniya yaradan şəxsdir. O, şagirdlərin fikirlərinə hörmətlə yanaşmalı, səhvləri tənqid etmək əvəzinə onları öyrənmə fürsəti kimi təqdim etməlidir. Bu cür pozitiv münasibət psixoloji təhlükəsiz mühit yaradır və uşaqlarda yeni ideyalar irəli sürməkdən çəkinməmək vərdişini formalaşdırır. Əgər şagird səhv etmə qorxusu hiss edərsə, onun yaradıcı təşəbbüskarlığı tədricən azalır. Müəllim bu qorxunu aradan qaldırmaq üçün hər bir fikri dəyərləndirməli və ideya mübadiləsinə açıq olmalıdır.

Nəticə etibarilə, müəllim yaradıcı təfəkkürün formalaşmasında həm istiqamətverici, həm də ilhamlandırıcı rola malikdir. O, uşağa yalnız bilik öyrətmir, həm də düşünməyi, sual verməyi, axtarış

aparmağı, səhvədən qorxmamağı öyrədir. Belə müəllimlər şagirdlərdə öyrənməyə sevgi, kəşfə maraq və yeniliyə açıq olma duyğusu yaradırlar. Bu isə cəmiyyətin intellektual və innovativ potensialının formalaşmasının ən əsas şərtidir.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafında mühitin rolu danılmazdır. Tədris mühiti, sosial-emosional atmosfer və məktəb mədəniyyəti bir-birini tamamlayaraq uşağın düşünmə tərzini formalaşdırır, onun özünü ifadə etmə azadlığını və təşəbbüskarlığını dəstəkləyir.

Övvəlcə psixoloji təhlükəsizlik mühüm amil kimi qeyd olunmalıdır. Şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bildiyi, səhv etməkdən çəkinmədiyi bir təlim atmosferi yaradıcı təfəkkür üçün zəruridir. Belə bir şəraitdə uşaqlar düşüncələrini paylaşmaqdan çəkinmir, qeyri-adi ideyalar irəli sürür və öz təcrübələrindən öyrənirlər. Əksinə, qorxu və sərt tənqid mühiti uşağın təşəbbüskarlığını, inamını və yaradıcı düşünmə cəsarətini azaldır.

Təlim mühitinin estetikası və texnoloji imkanları da yaradıcı təfəkkürün inkişafına mühüm təsir göstərir. Rəngarəng vizual materiallar, interaktiv lövhələr, rəqəmsal resurslar və yaradıcı laboratoriyalar (maker-space) uşaqlarda kəşf marağını artırır. Belə mühitlərdə öyrənmə prosesinə oyun elementləri, eksperimentlər və tətbiqi fəaliyyətlər əlavə olunur ki, bu da biliklərin sadəcə əzbərlənməsi deyil, təcrübə vasitəsilə mənimsənilməsinə təmin edir [3].

Kollektiv əməkdaşlıq da yaradıcı düşünmənin formalaşmasında əsas mexanizmlərdən biridir. Qrup işləri, debatlar, müzakirələr və “beyin fırtınası” sessiyaları şagirdlərin bir-birindən öyrənməsinə, müxtəlif baxış bucaqlarını dəyərləndirməsinə və bir ideyanı birgə inkişaf etdirməsinə imkan yaradır. Bu cür qarşılıqlı öyrənmə prosesi uşaqlarda təkcə yaradıcı deyil, həm də sosial və emosional bacarıqların inkişafına şərait yaradır.

Validəyn və cəmiyyətlə əlaqə isə yaradıcı mühitin davamlılığını təmin edən digər vacib faktordur. Ev və məktəb arasında əməkdaşlıq uşağın motivasiyasını sabit saxlayır, ailənin dəstəyi isə onun yaradıcılıq fəaliyyətinə inamını gücləndirir. Xüsusilə ailə və məktəbin birgə həyata keçirdiyi sənət, elm və texnologiya yönümlü layihələr uşağın öz bacarıqlarını fərqli mühitlərdə sınamasına, fərqli sahələr arasında əlaqə qurmasına və real həyatda yaradıcı düşünməyi öyrənməsinə kömək edir.

Yaradıcı təfəkkürün formalaşması müəllim və mühitin qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Tədris prosesində istifadə olunan pedaqoji strategiyalar bu iki amilin sintezini təmin edərək uşaqlarda innovativ düşünmə, problem həll etmə və öz fikirlərini sərbəst ifadə etmə bacarığını inkişaf etdirir. Yaradıcı düşünmənin stimullaşdırılması üçün ən mühüm prinsiplərdən biri təlimin praktiki, tədqiqat yönümlü və şagirdmərkəzli olmasıdır. Bu baxımdan müasir pedaqoji yanaşmalar – layihəəsaslı təlim, dizayn düşünməsi, integrativ fənn yanaşması və refleksiv təlim – yaradıcı təfəkkürün inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır [1].

Layihəəsaslı təlim yaradıcı təfəkkürün inkişafına ən çox təsir göstərən üsullardan biridir. Bu yanaşmada öyrənmə prosesi real həyatda mövcud olan problemlərin araşdırılmasına, ideyaların formalaşdırılmasına və konkret nəticələrin əldə edilməsinə yönəlir. Şagirdlər müəyyən bir mövzu ətrafında tədqiqat aparır, məlumat toplayır, fərziyyələr irəli sürür, nəticələr çıxarır və öz tapıntılarını təqdim edirlər. Beləliklə, onlar yalnız nəzəri bilikləri mənimsəmir, həm də həmin bilikləri tətbiq etməyi öyrənirlər. Layihəəsaslı təlimdə müəllim istiqamətverici və mentor rolunda çıxış edir, lakin əsas fəaliyyət şagirdin üzərinə düşür. Bu proses uşaqlarda tədqiqat marağını artırır, əməkdaşlıq və məsuliyyət hissinə gücləndirir, həm də öz fikirlərini əsaslandırmaq bacarığını formalaşdırır.

Integrativ fənn yanaşması (interdisiplinar təlim) da yaradıcı təfəkkürün inkişafını təmin edən mühüm strategiyalardandır. Bu yanaşma müxtəlif fənlərin – incəsənət, elm, riyaziyyat, texnologiya və sosial elmlərin – bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrədilməsini nəzərdə tutur. İnkişaf etmiş təhsil sistemlərində bu yanaşma “STEAM” (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) modeli kimi tanınır. Fənlərin integrasiyası şagirdlərə dünyanı bütöv, qarşılıqlı əlaqələr əsasında qavramağa imkan verir. Belə dərslərdə uşaqlar həm məntiqi, həm estetik, həm də texniki düşünmə tərzlərini birləşdirirlər. Məsələn, şagirdlər fizika dərslində işığın qırılması mövzusunı öyrənərkən eyni zamanda rəng və optika üzərində bədii eksperimentlər aparır, nəticədə həm elmi, həm də yaradıcı baxış bucağını inkişaf etdirirlər [3].

Refleksiya və özqiymətləndirmə də yaradıcı təfəkkürün davamlılığını təmin edən əsas mexanizmlərdəndir. Refleksiya – şagirdin öz təlim prosesinə, düşünmə üsuluna və əldə etdiyi nəticələrə tənqidi nəzərlə baxması deməkdir. Bu mərhələdə uşaq yalnız nəyi öyrəndiyini deyil, həm də necə öyrəndiyini dərk edir. Öz fəaliyyətini qiymətləndirən şagird növbəti dəfə daha yaradıcı və səmərəli strategiyalar tətbiq etməyə meyilli olur. Müəllim bu prosesi dəstəkləmək üçün şagirdlərə gündəlik yazmaq, layihə sonrası müzakirələr aparmaq və ya fərdi düşünmə tapşırıqları verməklə refleksiv vərdisləri formalaşdırmaqla bilər. Bu yanaşma uşaqlarda metabiliş səviyyəsini artırır, yəni onlar öz düşünmə proseslərini müşahidə edib idarə etməyi öyrənirlər.

Bütün bu strategiyalar bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir və yaradıcı təfəkkürün kompleks şəkildə inkişafına xidmət edir. Layihəəsaslı və dizayn yönümlü təlim şagirdləri praktik düşünməyə və yeni ideyalar yaratmağa təşviq edir, integrativ yanaşma onların çoxşaxəli idrak əlaqələrini gücləndirir, refleksiya isə bu prosesin davamlılığını təmin edir. Müəllim bu strategiyaları məqsədyönlü şəkildə birləşdirərək elə bir tədris mühiti yarada bilər ki, orada hər bir şagird öz potensialını ifadə etmək, araşdırmaq və yenilik yaratmaq imkanı əldə etsin [4].

Ədəbiyyat

1. Zhang, J. (2023). Stimulating creativity in the classroom. PMC.
2. Lin, S. (2024). Thinking style moderates the impact of the classroom environment on students' creativity. PMC.
3. Şükürova, S. M. (2025). STEAM – müasir yanaşma olaraq yaradıcı təfəkkürün inkişafında.
4. Li, Z. (2025). The effects of school climate on students' creativity. ScienceDirect.

Summary

The role of pedagogical and environmental factors in the development of creative thinking Gurbanli L.E.

Key words: *Creative thinking, role of the teacher, learning environment, teaching strategies, innovative approach*

This article explores the role of pedagogical practices and the learning environment in the development of creative thinking. It emphasizes the teacher's influence in motivating students, guiding independent exploration, and modeling innovative approaches. The study also highlights how classroom design, collaborative activities, and family-school partnerships create a supportive ecosystem that fosters curiosity, critical thinking, and problem-solving, ultimately enabling students to realize their creative potential.

Резюме

Роль педагогических и экологических факторов в развитии творческого мышления Курбанлы Л.Э.

Ключевые слова: *Творческое мышление, роль учителя, учебная среда, учебные стратегии, инновационный подход*

В статье рассматривается роль педагогических практик и учебной среды в развитии творческого мышления. Подчеркивается влияние учителя на мотивацию учеников, руководство их самостоятельными исследованиями и демонстрацию инновационных подходов. Также выделяются такие факторы, как организация класса, коллективное сотрудничество и взаимодействие семьи с школой, которые создают поддерживающую среду, способствующую любознательности, критическому мышлению и решению проблем, что в итоге раскрывает творческий потенциал учащихся.

DÖVLƏTİN DİL SİYASƏTİ VƏ MİLLİ KİMLİK: AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAFLIĞININ QORUNMASINDA MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR

Paşayeva Aynur Famil qızı

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

aynur.pashayeva@arti.edu.az

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, qloballaşma, dil siyasəti, milli kimlik, rəqəmsallaşma*

Məqalədə Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələləri, qloballaşma proseslərinin Milli dilə təsiri və dövlət dil siyasətinin konseptual əsasları elmi təhlil edilir. Qədim Oğuz kökləri olan Azərbaycan dilinin funksional müstəqilliyinin və sosial statusunun qorunub saxlanılması müasir dünyada məqsədyönlü dövlət siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Rəqəmsal resurslarda dilin istifadəsinə, terminoloji sistemin yenilənməsinə və qloballaşma və texnoloji dəyişikliklər şəraitində milli kimliyin qorunmasına yönəlmiş tədbirlər təhlil edilir.

Azərbaycan dili dünya dilləri sırasında özünün fonetik, leksik və qrammatik sisteminə, ahəngdarlığına, üslub zənginliyinə, yayılma arealına və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan dili hər bir müstəvidə, hər bir nöqtədə zəngin və gözəldir. Müasir Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişaf etməsi və zənginləşməsi, onun dövlət dilinə çevrilməsi, gündəlik həyatda, praktikada bu dildən geniş istifadə edilməsi, dünya diplomatiyasında tətbiqi Ulu Öndər Heydər Əliyevin yorulmaz və çoxşaxəli fəaliyyətinin, diqqət və qayğısının nəticəsidir. *“Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi kökləri vardır. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm”*, deyən Ümummilli Lider bildirmişdir ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq ideologiyasıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi qədim və zəngin köklərə malikdir. Qədim və zəngin tarixə malik türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi uzaq keçmişlərə söykənir. Ayrı-ayrı türk boylarının ümumi ünsiyyət vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışq dili kimi ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Əsasən, XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin mövqeyi möhkəmlənərək rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxmış, sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq öz mövqeyini möhkəmləndirmiş, dilin arealının genişlənməsinə imkanlar açmışdır. Sonrakı dövrlərdə - XVII-XVIII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri ilə inkişaf edən xalq şeir yaradıcılığında gedən proseslər ədəbi dilə təsir göstərmiş, canlı danışq elementlərinə, sadəliyə meyl güclənmiş, Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi başlanmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili üslub baxımından daha da zənginləşərək elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranmış, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində bütün mərhələlər üzrə dilin daim yüksələn xəttini dildaxili və dilxarici faktorların qarşılıqlı münasibəti şəraitində izləmək mümkündür. Belə ki, dilin tarixi inkişafı o dildə danışan xalqın tərəqqisinin göstəricisi olmaqla yanaşı, milli təfəkkür tərzinin də güzgüsü, əksidir. Cəmiyyətdə inkişafa doğru baş verən bütün dəyişikliklər dilə əgər yeni keyfiyyətlər qazandırarsa, dil də öz növbəsində insanları mənəvi cəhətdən bir məqsəd, amal uğrunda birləşdirməyə xidmət edir. Tarixi mübarizələrdə xalqın ən kəsərli, sarsıdıcı silahı dildir. Bu baxımdan da, M. İbrahimovun “Azərbaycan dili” kitabındakı qeydi haqlı olaraq yerinə düşür: *“Təsədüfi deyil ki, işğalçılar birinci növbədə xalqın müqavimət silahını – dilini, onun mənəvi aləminin zənginliyinin meyarı olan tarixini əlindən almağa cəhd etmişlər”* [5, s. 5]. Cəmiyyətlə dilin daxili qırılmaz vəhdəti cəmiyyətin hər sahəsində - ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi inkişafa güclü təsir edir və bir-birini tamamlayır.

Bildiyimiz kimi, Müasir dünyada qloballaşma prosesi dövlətlərin iqtisadi, mədəni və sosial həyatına dərin təsir göstərməklə yanaşı, dillərin işlənmə mövqeyində də ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Qlobal informasiya məkanının genişlənməsi, beynəlxalq ünsiyyətin əsasən ingilis dili üzərində cəmlənməsi bir çox milli dillərin funksional dairəsini daraldır, onların sosial statusuna təsir göstərir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi dil siyasəti milli kimliyin qorunması, mənəvi dəyərlərin yaşadılması və dilin qlobal mühitdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, onun ictimai-siyasi, elmi, mədəni və texnoloji sahələrdə funksional imkanlarının genişləndirilməsi dövlətin dil siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Dil siyasəti hər bir dövlətin milli ideologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, dilin hüquqi statusunun təmin edilməsini, onun tədrisinin və ictimai istifadəsinin genişləndirilməsini, eləcə də milli kimliyin qorunmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında dil siyasətinin hüquqi bazası 1995-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması ilə formalaşmışdır [1]. Bu istiqamətdə qəbul edilən “Dövlət dili haqqında” Qanun (2002) və “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (2013–2020) milli dil siyasətinin elmi-nəzəri əsaslarını daha da möhkəmləndirmişdir. Bu sənədlər dilin dövlət idarəçiliyi, təhsil, mədəniyyət, informasiya və texnologiya sahələrində tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə yönəlmiş sistemli tədbirlər kompleksini özündə ehtiva edir.

Dil milli kimliyin əsas daşıyıcısı və qoruyucusudur. Hər bir xalq öz tarixini, mədəniyyətini, mənəvi dəyərlərini və dünya görüşünü məhz dili vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürür. Azərbaycan xalqının milli kimliyinin formalaşması və qorunmasında Azərbaycan dilinin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan dili təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli yaddaşın, tarixi təcrübənin və mənəvi dəyərlərin ifadəçisidir. Qloballaşma dövründə bu integrativ rol daha da aktuallaşır. Xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin ictimai və mədəni sahələrdə genişlənməsi Azərbaycan dili üçün yeni çağırışlar yaradır. Bu kontekstdə dil siyasəti yalnız hüquqi-normativ mexanizmlərlə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda mədəni, ideoloji və maarifləndirici

tədbirlərlə də müşayiət olunmalıdır. Dövlətin dil siyasəti cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etməli, milli dilə hörmət və məsuliyyət hissini formalaşdırmalıdır.

Prezident İlham Əliyevin dil siyasətinə baxışı milli dövlətçilik ideologiyasının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Onun “*Azərbaycan dili bizim dövlətçiliyimizin, milli kimliyimizin, milli ruhumuzun əsas sütunudur*” fikri bu siyasətin ideya mahiyyətini ifadə edir [4]. Bu konseptual yanaşma çərçivəsində dil siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

Milli dilin hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi: Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bütün inzibati, tədris və ictimai sahələrdə tam tətbiqinə nəzarətin təmin edilməsi;

Dil mədəniyyətinin qorunması və təbliği: orfoqrafik və üslubi normalara əməl olunması, dilin saflığının qorunması məqsədilə normativ nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;

Elm və texnologiyada dilin inkişafı: terminoloji sistemin yenilənməsi, dilin rəqəmsal resurslarda istifadəsinin təşviqi.

İlham Əliyevin dövlət idarəçiliyi konsepsiyasında dil siyasəti təkcə mədəniyyətin elementi deyil, həm də milli təhlükəsizliyin, ideoloji bütövlüyün və informasiya suverenliyinin əsas təminatçısı kimi nəzərdən keçirilir [4].

Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan dili qloballaşma və texnoloji inkişaf prosesləri fonunda bir sıra problemlərlə qarşılaşır: Birinci olaraq, *rəqəmsal məkanın təsirini göstərə bilirik:* internet resurslarında və sosial mediada Azərbaycan dilinin istifadəsi hələ də məhdud səviyyədədir. Sosial şəbəkələrdə dilin saflığının pozulması, üslubi qarışıqlıq və qeyri-normativ ifadə formalarının artması müşahidə olunur. İkincisi, *terminoloji boşluqların olması:* Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı yeni terminlərin yaranmasını şərtləndirir. Azərbaycan dilində bu terminlərə uyğun qarışıqların operativ şəkildə formalaşdırılmaması müəyyən boşluqlara səbəb olur. Digər vacib amil kimi, *gənclərin dil mədəniyyətində xarici dillərə üstünlüyün verilməsi:* xarici dildə təhsil alan gənclər arasında dil qarışıqlıqları və ünsiyyətdə qeyri-sabit dil norması meyilləri müşahidə edilir ki, bu da milli dilin nüfuzuna mənfi təsir göstərir. Bu problemlərin həlli üçün dövlət səviyyəsində dilin rəqəmsal mühitə integrasiyası, terminoloji bazanın yenilənməsi, dil mədəniyyətinin təbliği və təhsil sistemində Azərbaycan dilinin funksional əhatəsinin genişləndirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir [3].

Gələcəkdə Azərbaycan dilinin davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyətin gücləndirilməsi zəruridir:

1. Təhsil sistemində Azərbaycan dilinin kommunikativ, elmi və akademik funksiyalarının genişləndirilməsi;

2. Rəqəmsal texnologiyalarda – mobil təbiiqlərdə, süni intellekt sistemlərində, avtomatik tərcümə vasitələrində – Azərbaycan dilinin tətbiqinin təşviqi;

3. Dövlət idarəçiliyi və ictimai sektorda dil mədəniyyəti və məsuliyyət prinsipinin formalaşdırılması;

4. Xaricdə yaşayan azərbaycanlı icmalar arasında Azərbaycan dilinin tədrisinin və istifadəsinin dəstəklənməsi;

5. Dilin beynəlxalq səviyyədə tanınması məqsədilə elmi-tədqiqat və tərcümə fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində dil siyasətinin əsas məqsədi milli kimliyi qorumaqla yanaşı, dilin müasir informasiya, texnoloji və elmi tələblərə uyğunlaşdırılmasını təmin etməkdir. Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə ardıcıl və sistemli siyasət yürüdür. Lakin bu siyasətin effektivliyi yalnız dövlət tədbirləri ilə deyil, ictimai məsuliyyət, təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti və vətəndaş təşəbbüsləri ilə də dəstəklənməlidir. Belə ki, Azərbaycan dili milli varlığımızın əsası, xalqımızın tarixi və mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısıdır. Onun qorunması və inkişafı təkcə dil siyasətinin deyil, bütövlükdə milli ideologiyanın və dövlətçilik fəlsəfəsinin əsas məqsədlərindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının “Dövlət dili haqqında” Qanunu, 2002.
3. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı (2013–2020). Bakı, 2013.
4. Əliyev İ. Rəsmi çıxışlar və nitqlər toplusu. Bakı, 2020.
5. İbrahimov M. *Azərbaycan dili*. Bakı: Maarif, 1981.

Summary

State language policy and national identity: contemporary challenges in preserving the purity of the Azerbaijani language Pashayeva A.F.

Keywords: *Azerbaijani language, globalization, language policy, national identity, digitalization.*

The article provides a scholarly analysis of the historical stages of development of the Azerbaijani language, the impact of globalization processes on the national language, and the conceptual foundations of the state's language policy. The preservation of the functional independence and social status of the Azerbaijani language, which has ancient Oghuz roots, in the modern world is evaluated as the outcome of a purposeful and consistent state policy. The paper examines the measures implemented to promote the use of the language in digital resources, the modernization of its terminological system, and the protection of national identity in the context of globalization and technological transformation.

Резюме

Государственная языковая политика и национальная идентичность: современные вызовы в сохранении чистоты Азербайджанского языка Пашаева А.Ф.

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, глобализация, языковая политика, национальная идентичность, цифровизация.*

В статье проводится научный анализ исторических этапов развития азербайджанского языка, влияния процессов глобализации на национальный язык и концептуальных основ государственной языковой политики. Сохранение функциональной самостоятельности и социального статуса азербайджанского языка, имеющего древние Огузские корни, в современном мире рассматривается как результат целенаправленной государственной политики. Анализируются меры, направленные на использование языка в цифровых ресурсах, обновление терминологической системы и сохранение национальной идентичности в условиях глобализации и технологических преобразований.

КУЛЬТУРНАЯ ГИБРИДНОСТЬ КАК ТРАНСФОРМАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС

Алиева Динара Низами кызы

Сумгаитский государственный университет, Сумгаитт, Азербайджан
dinaraliyeva94@mail.ru

Ключевые слова: культурная гибридность, трансформационные процессы, глобализация, культурный обмен, культурное многообразие.

В наше время трансформационные процессы имеют огромное значение, поскольку они оказывают влияние на развитие общества, экономики и технологий. В условиях стремительного прогресса и глобальной взаимосвязанности изменения становятся постоянным явлением. Такие процессы помогают успешно приспосабливаться к новым условиям, улучшать производительность и усиливать конкурентные позиции, стимулируя инновации и стабильное развитие. Особенно важна роль преобразований в сфере культуры. Культурная гибридность выступает одной из разновидностей процессов трансформации в данном исследовании, представляя собой явление, при котором происходит взаимопроникновение и сочетание различных культурных элементов, приводящее к формированию новых культурных моделей и идентичностей.

Введение

В процессе глобализации происходит активное движение информации, идей, технологий, людей и товаров между разными странами и регионами. Ранее обособленные культуры начинают тесно взаимодействовать и оказывать взаимное влияние друг на друга. В результате такого смешения появляются новые культурные образования — гибриды, которые объединяют в себе элементы различных традиций и создают оригинальные культурные явления. Гибридность — это динамичный и непрерывный процесс. Данный процесс характеризуется постоянным обновлением культурных форм через взаимовлияние а также созданием новых значений и культурных практик, не сводимых к

исходным культурам. Разрушение традиционных границ между «своим» и «чужим», открывает новые возможности для культурного диалога.

Специфические особенности культурной гибридности

Культурная гибридность — это процесс, возникающий при взаимодействии разных культурных систем. Его актуальность усилилась с развитием технологий и средств коммуникации. Это взаимодействие не только приводит к культурным трансформациям, но и выявляет как сходства, так и различия между культурами. Способы такого взаимодействия разнообразны: туризм, миграция, торговля, СМИ — всё это влияет на культурный обмен. Кроме того, важную роль играют глобализация, модернизация, колониальная история, международные отношения, а также социальные и культурные движения.[Kraidy,2005: 123-145] Эти факторы способствуют распространению гибридных культурных форм, одновременно трансформируя и обогащая их. Термин «гибридность» получил развитие в культурологических и антропологических исследованиях, а также в постколониальной теории. Рассмотрим основные положения:

- Хоми Бхабха выделял гибридность как пространство «третьего», где рождаются новые культурные идентичности, выходящие за рамки исходных культур.[Bhabha,1994: 290-301]
- В постколониальных исследованиях гибридность рассматривается как результат столкновения и смешения культур, часто выступающего формой сопротивления. [Acheraiou,2013: 109-156]
- Современные теории подчеркивают, что гибридность стала универсальным феноменом, охватывающим все аспекты культуры благодаря процессам глобализации.

Гибридность стоит воспринимать не как разовое событие, а как продолжающийся процесс, в ходе которого культуры вступают во взаимодействие, меняются и создают новые смыслы и формы. Процесс гибридизации всегда проходит в условиях социального неравенства и распределения власти. Формирование гибридных идентичностей может приводить к внутренним противоречиям, но также способствует расширению культурного многообразия. Государственная политика и общественные институты могут как поддерживать гибридность, так и стремиться ограничить ее ради сохранения «чистоты» национальной культуры.[Wang,2005: 147-163]

Гибридизация происходит через:

- Культурный обмен и контакт между различными этническими и социальными группами.
- Адаптацию и переосмысление культурных элементов в новом контексте.
- Синкретизм — объединение и слияние культурных традиций и практик.
- Формирование гибридных идентичностей, включающих в себя элементы нескольких культур.

Преимущества и недостатки культурной гибридности

В результате культурной гибридности появляются новые культурные формы, которые обогащают общество. Совмещение традиций, языков и обрядов способствует созданию оригинальных и неповторимых культурных явлений.

Взаимодействие различных культур порождает инновационные идеи и новые стили в области искусства, музыки, литературы и моды, что способствует культурному прогрессу. Кроме того, гибридные процессы помогают уменьшить непонимание между этническими и национальными группами, формируя атмосферу уважения и толерантности.[Barber,1996: 69-103] Возможность совмещать разные культурные элементы позволяет людям создавать более адаптивные и многослойные идентичности, что особенно важно в условиях глобализации. Культурная гибридность помогает объединять различные этнические сообщества, что способствует их включению в общественную жизнь и формированию общих ценностей.

Несмотря на целый ряд преимуществ культурной гибридности, процесс смешения может привести к тому, что уникальные черты отдельных культур размываются или утрачиваются, что грозит исчезновением традиций. Встреча различных культур иногда провоцирует конфликты, особенно когда новые формы воспринимаются как угроза для привычных норм и устоев. В гибридных процессах зачастую лидируют более влиятельные культуры, что способно привести к ассимиляции и подавлению менее мощных культурных групп.[Roy,2007: 56-78] Для отдельных людей формирование смешанных культурных идентичностей может вызывать внутренние сомнения и ощущение разрыва с корнями. Культурные знаки иногда эксплуатируются ради прибыли, что ведёт к искажению их подлинного значения и снижению уважения к их происхождению. Игнорирование негативных аспектов гибридизации чревато утратой культурного многообразия и усилением гомогенизации. В процессе смешения культурные элементы могут подвергаться подавлению или

искажению доминирующими культурами, что снижает уровень культурного разнообразия и угрожает существованию некоторых культурных традиций. Следовательно, подход к гибридизации должен быть взвешенным и осознанным. Этот процесс способствует разрушению барьеров между культурами и формированию более открытых и толерантных обществ, увеличивая культурное разнообразие. Однако наряду с этим гибридизация может привести к исчезновению отдельных культур и возникновению культурной гегемонии, когда одна культура доминирует над другими. Таким образом, понимание культурной гибридизации важно для сохранения уникальности и многообразия культурных феноменов.[Nederveen,2009: 150-161]

Заклучение

Культурная гибридность — ключевой процесс преобразования в современном мире, который отражает сложное взаимодействие культур. Она меняет устоявшиеся представления о культуре и идентичности, создавая новые формы и смыслы. Понимание гибридности важно для анализа современного культурного пространства и развития диалога между различными культурами. Таким образом, культурная гибридность несет в себе как положительные, так и отрицательные аспекты. Она способствует развитию и взаимопониманию, однако одновременно требует внимания к сохранению культурной аутентичности и минимизации конфликтов. Баланс между инновациями и традициями важен для устойчивого культурного развития.

Литература:

- 1.Acheraïou, A. (2013). *Questioning hybridity, postcolonialism and globalization* (pp. 109–156). Palgrave Macmillan.
- 2.Barber, B. (1996). *Jihad vs. McWorld: Terrorism's challenge to democracy* (pp. 69–103). Ballantine Books.
- 3.Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture* (pp. 290–301). Routledge.
- 4.Kraidy, M. M. (2005). *Hybridity, or the cultural logic of globalization* (pp. 123–145). Temple University Press.
- 5.Nederveen Pieterse, J. (2009). *Globalization and culture: Global mélange* (pp. 150–161). Rowman & Littlefield.
- 6.Roy, O. (2007). *The crisis of culture: Identity politics and the empire of norms* (pp. 56–78). Polity Press.
- 7.Wang, G., & Yeh, E. Y.-y. (2005). Globalization and hybridization in cultural products: The cases of *Mulan* and *Crouching tiger, hidden dragon*. *International Journal of Cultural Studies*, 8(2), 147–163.

Xülasə

Mədəni hibridlik transformasiya prosesi kimi

Əliyeva D.N.

Açar sözlər: mədəni hibridlik, transformasiya prosesləri, qloballaşma, mədəni mübadilə, mədəni müxtəliflik

Müasir dövrümüzdə transformasiya prosesləri böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar cəmiyyətin, iqtisadiyyatın və texnologiyaların inkişafına təsir göstərir. Sürətli tərəqqi və qlobal qarşılıqlı əlaqə şəraitində dəyişikliklər daimi bir hal alır. Bu cür proseslər yeni şəraitə uğurla uyğunlaşmağa, məhsuldarlığı artırmağa və rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə kömək edir, innovasiyaları və dayanıqlı inkişafı stimullaşdırır. Xüsusilə mədəniyyət sahəsində baş verən dəyişikliklərin rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu araşdırmada mədəni hibridlik transformasiya proseslərinin bir növü kimi çıxış edir və müxtəlif mədəni ünsürlərin qarşılıqlı nüfuz etməsi və qarışması nəticəsində yeni mədəni modellərin və kimliklərin formalaşması ilə müşayiət olunan bir hadisə kimi təqdim olunur.

Summary

Cultural hybridization as a process of transformation

Aliyeva D.N.

Keywords: cultural hybridity, transformational processes, globalization, cultural exchange, cultural diversity

In our time, transformational processes are of great importance, as they influence the development of society, the economy, and technology. In the context of rapid progress and global interconnectedness, change has become a constant phenomenon. Such processes help to successfully adapt to new conditions, improve productivity, and strengthen competitive positions by stimulating innovation and sustainable development.

The role of transformation is especially significant in the cultural sphere. In this study, cultural hybridity is presented as one of the forms of transformational processes, representing a phenomenon in which various cultural elements interpenetrate and combine, leading to the formation of new cultural models and identities.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ И УКРЕПЛЕНИЕ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ИХ РЕШЕНИИ

Ахундова Нияяр Рашид гызы

Бакинский университета бизнеса, Баку, Азербайджан

nigar-akhundova@yandex.ru

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Шуша, культура, художественная интеллигенция, музыка, театр*

Большую роль в достижении успехов сыграла культурная политика, на которую обратил внимание глава Азербайджанского государства Ильхам Алиев, и постоянное внимание к развитию этой сферы. Все шаги, предпринятые президентом Ильхамом Алиевым в направлении развития культуры, сохранения и пропаганды культурно-духовных ценностей, вселяют уверенность в том, что культурно-духовное развитие страны будет продолжено и в ближайшем будущем.

Республика Азербайджан добилась значительных успехов в развитии культурно-духовной жизни. Продуманная культурная политика Президента Ильхама Алиева является залогом этих успехов на протяжении всех лет правления. В период его президентства были приняты государственные программы, законы, подписаны указы и распоряжения главы государства, касающихся всех областей культуры, направленных на охрану и развитие национальной культуры, в результате чего азербайджанская культура сегодня занимает достойное место в мировой культуре.

В 2012 году был принят новый «Закон о культуре», основными принципами которого стали - гуманность, качество, преемственность, светскость, фактор таланта, баланс и продуктивность.

Законом гарантированы права и свобода творчества каждой личности, развитие международных связей и сотрудничества, а также антимонопольной государственной политики в сфере культуры, сохранение и развитие национальной бытности и культурного наследия, как титульной нации, так и всех этнических групп, исторически проживающих на территории Азербайджанской Республики, возможность создания общественных объединений и организаций, занимающихся культурной деятельностью.[1]

Большим событием стало проведение в Баку в ноябре 2010 года I Бакинской международной театральной конференции «Мировой театральный процесс в XXI веке: проблемы, перспективы и альтернативы», в которой приняли участие видные театральные деятели, режиссеры, продюсеры, руководители театров, актеры, театроведы из 76 стран мира.

20-го февраля 2007-го года Президент Ильхам Алиев подписал распоряжение «О развитии киноискусства в Азербайджане».[2] Это распоряжение дало новый импульс укреплению материально-технической базы нашего кино.

Целенаправленная политика по развитию всех видов Азербайджанской музыки, имеющей древние и богатые исторические традиции, играет важную роль в пропаганде нашей национальной культуры во всем мире.

Мугам и ашугское искусство – два важных фундамента, на котором выстраивается азербайджанская музыкальная культура. Шаги, предпринятые в последние годы для развития уникального национального вида музыки - мугама в Азербайджане, способствовали еще большей популяризации этого древнего музыкального искусства. Подтверждением этого являются организованные при поддержке Фонда Гейдара Алиева республиканские конкурсы молодых исполнителей мугама, Международный фестиваль «Мир мугама» и другие музыкальные события.

Повышение интереса к таким музыкальным жанрам – как национальный мугам, национальное классическое и инструментальное исполнение, образование Международного Центра Мугама, победа на песенном конкурсе «Евровидение 2011» – являются очередными показателями быстрого темпа развития культуры в Азербайджане и оказания этой сфере государственной поддержки.

В настоящее время азербайджанское государство прилагает значительные усилия по защите и пропаганде нематериального культурного наследия нашего народа. Результатом этой

целенаправленной работы стало то, что в 2008 году Азербайджанский мугам был включен в Список шедевров устного и нематериального культурного наследия человечества ЮНЕСКО.

В целях сохранения и развития народного творчества Министерством культуры и туризма Азербайджанской Республики разработана и осуществлена Программа «Столицы народного творчества на 2010-2014 годы». В рамках данной программы города Гянджа (2010), Шабран (2011), Гедабек (2012), Хачмаз (2013) провозглашены «Столицей легенд», Газах (2010), Лянкаран (2011) Масаллы (2012), Закатала (2013), Балакан (2014) - «Столицей фольклора», Шеки (2010), Исмаиллы (2011), Губа (2012), Гейгель (2013) – «Столица мастеров Азербайджана», Гах (2013) «Столицей кулинарии». В этих регионах проходили различные мероприятия в сфере кинематографии, культуры, туризма и искусства, были организованы национальные и международные научно-практические конференции, конкурсы, фестивали, выставки и концерты.

В соответствии с распоряжением президента, в целях привлечения внимание к регионам, юбилейные мероприятия ряда деятелей культуры, искусства, литературы и науки были проведены в тех районах, в которых они родились.

Проделана огромная работа по развитию в стране художественного искусства, улучшению условий жизни и труда художников, архитекторов, скульпторов, пропаганде их творчества за пределами страны.

Для увековечения памяти лиц, имеющих большие заслуги в развитии изобразительного искусства в Азербайджане, Президентом страны подписан ряд указов. Здание Союза художников Азербайджана было капитально отреставрировано за счет государства, а для Академии Художеств Азербайджанской республики были построены и введены в эксплуатацию новые здания.

Важной частью культурной политики азербайджанского государства составляет сохранение многовекового, богатого культурного и материального наследия нашего народа. Президентом Азербайджанской Республики был издан ряд распоряжений о выявлении, восстановлении, изучении, использовании и охране исторических и культурных памятников по всей стране. [4]

Стало хорошей практикой подписание Главой государства указов о проведении юбилеев деятелей культуры, науки и литературы, личное участие президента на юбилейных торжествах. Он считает это своим моральным долгом, тем самым продолжая благородную традицию нашего национального лидера Гейдара Алиев. [3] В годы независимости в стране и за рубежом были отмечены юбилей классиков азербайджанской литературы и культуры, в том числе Н.Гянджави, М.Ф.Ахундова, М.А.Сабира, Г.Джавида, М.Мушвига, Дж.Джабарлы, С.Вургуна, М.Дж.Пашаева, У.Гаджибекова, К.Караева, Ф.Амирова, М.Магомаева, Ниязи, А.Меликова, С.Рустамова, Бюльбюля, Р.Бехбудова, Р.Рза, Н.Рафибейли, М.Араза и многих других классиков, воздвигнуты памятники многим из них (Ф.Амирову, Бюльбюлю, К.Караеву, Р.Рза). Выдающемуся представителю азербайджанской литературы Низами был установлен памятник в Риме и Ташкенте, основоположнику азербайджанской профессиональной музыки У.Гаджибекову в Вене, известному певцу М.Магомаеву в Москве.

Успехи, достигнутые в социально-экономической сфере в Азербайджане за последние 34 года, превращение его в одну из самых динамичных экономик мира, стабильная политическая ситуация, гражданский, межнациональный, межконфессиональный мир внутри страны, все это является ключевыми факторами культурного развития страны. На основе всего этого лежит целенаправленная, продуманная политическая стратегия президента Ильхама Алиева.

Самым важным событием 2021 было объявление Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым Шушу- культурной столицей. Важное историческое и культурное событие –это прошедшее 12 мая 2021 года Фестиваль «Хары Бюльбюль» в Шуше. [5]

Через 30 лет , после Победы над фашистскими армянскими оккупантами во Второй Карабахской войне в Шуше прошел фестиваль, посвященный памяти наших погибших сыновей-шехидов. Фестиваль прошел на тему: «Мультикультурлизм в азербайджанской музыке» с участием народных артистов Алима Гасимова,Полада Бюльбюль оглы,Эльчина Азизова, Юсифа Эйвазова и многих других. Здесь также участвовали все фольклорные музыкальные ансамбли, проживающих на территории Азербайджана народов.

Шуша – это сердце азербайджанской истории и культуры.

История Карабаха - богатые традиции азербайджанского музыкального искусства, поэзии, культуры.

Бюльбюль внес огромный вклад в развитие азербайджанской музыкальной культуры и сыгравшего важную роль в становлении профессиональной вокальной школы [6]

Объявление Президентом Ильхамом Алиевым города Шуша культурной столицей Азербайджана, проведение здесь музыкального фестиваля «Хары Бюльбюль», возобновление Дней поэзии Вагифа – стали новым этапом в развитии культуры независимого Азербайджана, освободившего свои земли и восстановившего свою территориальную целостность

Все эти международные форумы и мероприятия способствуют формированию нового имиджа Азербайджана как страны-победителя, стран , вырабатывающей новое гуманитарное мышление, новый стиль межгосударственных отношений. И это закономерно для страны, которая является своеобразным мостом между Востоком и Западом в силу своего географического положения, богатой истории взаимоотношений с другими странами, народами.

Несмотря на успехи в развитие культуры, на богатое историко-культурное наследие, художественная интеллигенция сталкивается с рядом проблем, которые поэтапно постепенно решаются. Среди проблем:

-коммерциализация культуры - Ослабление традиционных культурных институтов и снижение интереса молодежи к национальному наследию, так как приоритет отдается проектам, приносящий быструю прибыль, выгоду экономическую, в форме массовых шоу, поп-культур. В тоже время традиционные формы искусства - академическое искусство, народное творчество получают меньше внимания и поддержки.

-недостаточное финансирование - В небольших городах республики снижается качество культурных услуг и ее доступность, связанный с ограниченным бюджетом особенно в районах Азербайджана. Культурные учреждения: музеи, театры, дома культуры, дома – музеи, библиотеки, выставочные залы и др. часто нуждаются в ремонте, обновлении технического оборудования, обучения персонала и кадров

-компьютерные проблемы (оснащение новейшей техникой учреждения культуры, компьютеризация библиотек, каталогов и обучения кадров в этом направлении)

-цифровая отсталость (Потеря интереса молодежи к национальным ценностям, снижение международной узнаваемости культуры Азербайджана, связанное с малым количеством проектов по цифровизации культурного наследия, ограниченное представление азербайджанской культуры в интернете на международных платформах

-урбанизация и культурное неравенство -Усиление разрыва между столицей и провинцией, миграция творческой молодежи в столицу или за границу, концентрация культурной жизни в Баку, в то время как в регионах ограниченные возможности для культурного досуга и развития.

-сохранение и передача нематериального культурного наследия -Риск утраты уникальных форм национального искусства в связи с устными традициями, ремеслом, в развитии народной музыки (например, мугам , изготовления национальных инструментов- тар, кяманча, саз-требуют передачи от мастера к ученику, но число носителей сокращается, в последние годы резко сократилось количество мастеров тара, саза ,кяманчи и др. народных мастеров)

-политизация культуры - Ограничения художественной свободы, цензура, использование культуры как инструмента государственной политики

-идеологизация культуры - В ущерб свободы творчества художественной интеллигенции ограничение их самовыражения, само цензура среди деятелей культуры.

-вопросы образования и кадровой дефицит - Снижение уровня профессиональной подготовки работников культуры. Требуется обновления методики, улучшение профессиональной подготовки кадров для развития культурного образования – музыкальные школы, университеты искусств , академии художеств , музыкальные академии, театральные вузы

-глобализация и культурная ассимиляция - В век глобальных перемен влияние массовой западной культуры приводит к утрате интереса к национальной идентичности, особенно у молодого поколения , что приводит к ослаблению культурного самосознания.

Литература

1. Архив Министерства культуры Азербайджанской Республики .Отчеты за 2003-2020 годы
2. Закон Азербайджанской Республики о культуре. <http://www.president.az/articles/7392>.
3. Из «Государственной программы по реставрации, охране недвижимых памятников истории и культуры, усовершенствованию и развитию деятельности исторических и культурных заповедников на 2014-2020 годы».
4. «О развитии киноискусства в Азербайджане» Распоряжение Президента АР от 20-го февраля 2007-го года.

5. Президент Ильхам Алиев и культура. Сборник документов в 2 томах, II том, Баку, «Идеал-Принт», 2008, с. 568 . (на азербайджанском языке).
6. media .az \society\1067828894\v-otkrytii-doma

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında mədəniyyətin inkişaf edilməsi və mənəvi dəyərlərin möhkəmləndirilməsində problemlər və onların həllində bədii – yaradıcı ziyahların rolu **Axundova N.R.**

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Şuşa, mədəniyyət, incəsənət ziyahları, musiqi, teatr*

Uğurların əldə olunmasında Azərbaycan dövlətinin başçısı İlham Əliyevin diqqətə aldığı mədəniyyət siyasəti və bu sahənin inkişafının daim diqqət mərkəzində saxlanılması böyük rol oynamışdır.

Prezident İlham Əliyevin mədəniyyətin inkişafı, mədəni-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliği istiqamətində atdığı bütün addımlar ölkənin mədəni-mənəvi inkişafının yaxın gələcəkdə də davam etdiriləcəyinə güclü əminlik yaradır.

Summary

Current problems in the development of culture and strengthening spiritual values in the Azerbaijan Republic and the role of the artistic intelligentsia in their solutions **Axundova N.R.**

Key words: *Republic of Azerbaijan, Shusha, culture, artistic intelligentsia, music, theater.*

Cultural policy of the head of the Azerbaijan state Ilham Aliyev and always keeping the development of this field in the focus played great role in the achievement of these successes.

All the steps taken by the President Ilham Aliyev for the development of the culture, protection and popularization of the cultural and moral values create strong assurance on continuation of the cultural and moral development of the country in near future.

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ BAŞ VERƏ BİLƏCƏK FÖVQƏLADƏ HADİSƏLƏR VƏ ONLARIN QARŞISININ ALINMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Səlimova Rəsmiyyə Dadaş qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
resmiyyeslimova@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan, fəvqəladə hadisə, zəlzələ, sel, texnogen fəlakət, təhlükəsizlik, risklərin idarə edilməsi*

Bu məqalədə Azərbaycan ərazisində mümkün olan təbii və texnogen fəvqəladə halların qarşısının alınması növləri, səbəbləri və metodları müzakirə olunur. Zəlzələlər, daşqınlar, torpaq sürüşmələri, yanğınlar və digər hadisələr insan fəaliyyəti, İqlim Dəyişikliyi və geoloji amillər nəzərə alınmaqla elmi cəhətdən təhlil edilir. Dövlətin, xüsusən də Fəvqəladə Hallar Nazirliyinin təhlükəsizlik mədəniyyətinin artırılması və risklərin idarə edilməsi tədbirləri qiymətləndirilir. Nəticələr göstərir ki, müasir idarəetmə sistemləri və maarifləndirmə işləri fəvqəladə halların təsirini azalda bilər.

Azərbaycan Respublikası yerləşdiyi coğrafi mövqe, təbii şərait və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fəvqəladə hadisələrə qarşı həssas ölkələrdən biridir. Regionun seysmik fəallığı, iqlim müxtəlifliyi, habelə sənayeləşmənin və urbanizasiyanın sürətlənməsi bu həssaslığı daha da artırır. Ölkə həm təbii fəlakətlər, həm də insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan texnogen hadisələr baxımından ciddi risklərlə üzləşir. Son illərdə iqlim dəyişikliklərinin intensivləşməsi, ekoloji tarazlığın pozulması, sənaye obyektlərinin artması və əhali sıxlığının yüksəlməsi bu risklərin miqyasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Fəvqəladə hadisələrin baş verməsi təkcə insan itkisinə səbəb olmur, həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə mənfi təsir göstərir, sosial sabitliyi poza və infrastruktur sistemlərinin fəaliyyətini iflic vəziyyətinə sala bilər. Buna görə də fəvqəladə hadisələrin elmi əsaslarla tədqiqi, onların qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı mexanizmlərin hazırlanması və idarəetmə sistemlərinin müasirləşdirilməsi bu gün milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan ərazisində baş verən fövqəladə hadisələr əsasən iki mənşəyə malikdir: təbii və texnogen. Təbii xarakterli hadisələrə zəlzələlər, torpaq sürüşmələri, sel və daşqınlar, quraqlıqlar, meşə yanğınları və digər iqlimlə bağlı ekstremal proseslər daxildir. Bu hadisələr arasında ən təhlükəliklərindən biri zəlzələlərdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Geologiya və Geofizika İnstitutunun tərtib etdiyi seysmik rayonlaşdırma xəritəsinə əsasən, ölkə ərazisinin böyük hissəsi seysmik aktiv zonada yerləşir. Respublikanın əksər əraziləri 12 ballıq şkala üzrə 8 bala qədər, bəzi zonalar isə 9 bal gücündə zəlzələ baş vermə ehtimalı olan regionlar hesab olunur. Bu göstərici ölkə ərazisinin təxminən dördə birini, əhalinin isə təxminən 20 faizini əhatə edir [3, s.45].

Hər il ölkə ərazisində orta hesabla minə yaxın seysmik hadisə qeydə alınır. Bu zəlzələlərin əksəriyyəti zəif təkanlar şəklində olur və əsasən xüsusi seysmik cihazlar vasitəsilə müəyyən edilir. Gücü 4–5 bal olan təkanlar adətən insanlar tərəfindən az hiss olunur.

Seysmik riskin yüksək olduğu əsas bölgələrə Şamaxı–İsmayıllı, Şəki–Balakən, Gəncə–Göygöl və Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi daxildir. Bu zonalarda 9 bal gücünə qədər zəlzələlərin baş vermə ehtimalı mövcuddur. 8 bal gücündə baş verən zəlzələlər artıq dağıdıcı səviyyəyə çatır — belə hallarda binalar və infrastruktur ciddi zədələnir, xüsusilə də seysmik davamlılıq qaydaları nəzərə alınmadan inşa olunan tikililər qismən və ya tamamilə dağılır. Bu baxımdan, tikinti prosesində seysmik davamlılıq standartlarına riayət edilməsi və müasir inşaat normalarının tətbiqi zəlzələlərin dağıdıcı təsirini minimuma endirmək üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında torpaq sürüşmələri də mühüm ekoloji və sosial risk yaradan fövqəladə hadisələrdən biridir. Bu hadisələr əsasən yamaclarda düzgün aparılmayan tikinti işləri, torpağın yüksək rütubət səviyyəsi, meşə örtüyünün azalması və insan fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Lənkəran–Astara, Quba–Xaçmaz, Şamaxı–İsmayıllı bölgələri və Abşeron yarımadası sürüşmə riskinin yüksək olduğu ərazilər kimi tanınır. Bəzi hallarda torpaq sürüşmələri yaşayış binalarına, yollar və digər infrastruktur obyektlərinə ciddi ziyan vuraraq onların istifadəyə yararsız hala gəlməsinə səbəb olur.

Sel və daşqınlar da ölkədə tez-tez müşahidə olunan təbii fəlakətlərdəndir. Daşqınlar su hövzələrində su səviyyəsinin müxtəlif səbəblərlə qalxması nəticəsində yaranır. Çaylarda daşqınların əsas səbəbi intensiv yağıntılar, kəskin temperatur artımı ilə qarların sürətlə əriməsi və ya hidrotexniki qurğuların yetərinə işləməməsidir. Xüsusilə Kür və Araz çaylarının daşması nəticəsində Aran bölgəsində kənd təsərrüfatı torpaqları və yaşayış sahələri ciddi zərər görür [4, s.61]. Qlobal istiləşmə fonunda yağıntıların qeyri-bərabər paylanması, dağ çaylarında sürətlə ərimə prosesləri və bəzi hidrotexniki obyektlərin köhnəlməsi sel riskini daha da artırır. 2010-cu ildə baş vermiş böyük Kür daşqını minlərlə evin su altında qalmasına və yüzlərlə hektar torpağın yararsız vəziyyətə düşməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan ərazisi dünyanın selə həssas ölkələrindən biri hesab olunur. Respublika ərazisinin təxminən 5%-i sel təhlükəsi daşıyan zonalara daxildir. Güclü leysan yağışları və ya qarın sürətlə əriməsi nəticəsində dağ yamaclarından axan su, özü ilə gil, çınqıl, daş və hətta qaya parçalarını daşıyaraq qarşısına çıxan obyektləri dağıda bilər. Bu proseslər əkin sahələrini yararsız hala salır, su və rabitə infrastrukturuna, elektrik xətlərinə, körpülərə, bəzən isə sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinə ciddi ziyan vurur və əhali üçün təhlükə mənbəyi yaradır.

İqlim dəyişikliklərinin təsiri nəticəsində quraqlıq və meşə yanğınlarının artması Azərbaycan üçün yeni təhlükə faktorları kimi qiymətləndirilir. Ölkənin cənub və mərkəzi bölgələrində temperaturun yüksəlməsi və yağıntıların azalması kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarır. Meşə yanğınları isə ekosistemin və biomüxtəlifliyin ciddi şəkildə zədələnməsinə səbəb olur, həmçinin torpaq eroziyası və atmosferin çirklənməsi kimi əlavə ekoloji problemlər yaradır [1, s.124].

Texnogen fövqəladə hallar isə əsasən sənaye obyektlərində, nəqliyyat infrastrukturunda və enerji sistemlərində baş verən qəzalardan qaynaqlanır. Xüsusilə neft və qaz sənayesinin inkişaf etdiyi Abşeron, Qaradağ, Siyəzən və Neftçala bölgələrində istehsal prosesində texniki nasazlıqlar, kimyəvi sızmalar və yanğınlər əhaliyə və ətraf mühitə ciddi təhlükə yarada bilər. Eyni zamanda, iri şəhərlərdə — xüsusilə Bakı və Gəncə kimi əhali sıxlığı yüksək olan mərkəzlərdə avtomobil və metro qəzaları, yaşayış binalarında qaz partlayışları və digər oxşar hadisələr texnogen fövqəladə hallar kateqoriyasına daxildir.

Azərbaycan dövləti fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin minimuma endirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. 2005-ci ildə yaradılmış Fövqəladə Hallar Nazirliyi bu sahədə koordinasiyaedici mərkəz funksiyasını yerinə yetirir. Nazirlik fövqəladə hadisələr zamanı xilasətmə və bərpa əməliyyatlarını təşkil edir, əhalinin təhlükəsiz şəkildə təxliyəsinin təmin edir və zərərçəkənlərə tibbi, həmçinin psixoloji yardım göstərir. Həmçinin, nazirlik regionlarda xüsusi təlimlər keçirir, əhali arasında maarifləndirmə işləri aparır və məktəblərdə “mülki müdafiə” fənni çərçivəsində təhlükəsizlik biliklərinin tədrisini təşviq edir.

Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz tədbirlər fəvqəladə hallar (FH) zonasında ilkin olaraq həyata keçirilən işlərin məcmusunu təşkil edir. Bu tədbirlər aşağıdakılardan ibarətdir: insanların xilas edilməsi və onlara yardım göstərilməsi, zədələnmə ocaqlarının lokallaşdırılması və yayılmasının qarşısının alınması, ikincili zədələyici amillərin yaranmasının qarşısının almaq, maddi və mədəni sərvətlərin qorunması, həmçinin əhəlinin həyat fəaliyyətinin minimal ehtiyaclarının təmin edilməsi.

Qəza-xilasetmə işləri anlayışı, FH baş vermiş zonada insanların və maddi-mədəni sərvətlərin xilas edilməsi, təbii mühitin qorunması, FH lokallaşdırılması və zədələyici təsirlərin minimal səviyyəyə endirilməsini əhatə edir. Digər təxirəsalınmaz tədbirlər isə qəza-xilasetmə işlərinin tam və hərtərəfli təmin olunmasını, zərərçəkmiş əhaliyə tibbi və digər yardımın göstərilməsini, insanların sağlamlığı, həyatının qorunmasını və onların əmək qabiliyyətini təmin edən minimal şəraitin yaradılmasını əhatə edir.

Fəvqəladə halların nəticələri yalnız o zaman aradan qaldırılmış sayılır ki, insanların həyatına və sağlamlığına təhlükə yaradan amillər ya tamamilə aradan qaldırılsın, ya da onların təsiri minimal səviyyəyə endirilsin. Bu nəticələrin aradan qaldırılması FH zonasında fəaliyyət göstərən bütün vətəndaşlar və təşkilatlar üçün məcburi tədbir hesab olunur.

Fəvqəladə hadisələrin idarə olunması sistemində müasir texnologiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Azərbaycanda seysmik müşahidə stansiyaları şəbəkəsi fəaliyyət göstərir, Kür və Araz çay hövzələrində sel xəbərdarlıq sistemləri qurulmuşdur, iqlim və hava proqnozlaşdırma mərkəzləri isə davamlı olaraq məlumat təmin edir. Bununla yanaşı, ölkə beynəlxalq təşkilatlarla — BMT-nin Fəlakət Risklərinin Azaldılması Ofisi (UNDRR), Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Cəmiyyətləri Federasiyası və digər qurumlarla əməkdaşlıq aparır. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində təcrübə mübadiləsi, təlimlər və birgə layihələr həyata keçirilir [2].

Elmi araşdırmalar göstərir ki, fəvqəladə hadisələrin baş verməsinin qarşısını tam almaq mümkün olmasa da, risklərin effektiv idarə olunması vasitəsilə onların yaratdığı fəsadları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq mümkündür. Bu məqsədlə risk xəritələrinin hazırlanması, əhəlinin təxliyə planlarının optimallaşdırılması, infrastrukturun dayanıqlılığının artırılması və sığorta mexanizmlərinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dövlət və özəl sektor arasında koordinasiya və əməkdaşlıq da risklərin azaldılması prosesində mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan ərazisində fəvqəladə hadisələrin baş vermə ehtimalı həm təbii, həm də texnogen amillərlə sıx bağlıdır. Lakin müasir idarəetmə sistemləri, dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər, əhəlinin təhlükəsizlik mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi bu hadisələrin mənfi təsirlərini xeyli azalda bilər. Gələcəkdə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün fəvqəladə halların idarə olunması sisteminin elmi əsaslarla təkmilləşdirilməsi, risk qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi və təhsil səviyyəsində təhlükəsizlik biliklərinin artırılması prioritet istiqamətlərdən biri olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev R. Mülki Müdafiə. Bakı, 2022. – 272 s.
2. Həsənov C. Fəvqəladə hallardan müdafiənin iqtisadi təminatı. Bakı, 2015. -240 s.
3. Nəbibəyli Z. Ekologiya və fəvqəladə hallar. Bakı, 2012. – 380 s.
4. Süleymanov P. Fəvqəladə halların iqtisadiyyatı. Bakı, 2016. – 80 s.

Summary

Emergency events that may occur in the territory of Azerbaijan and directions for their prevention Salimova R.D

Keywords: Azerbaijan, emergency, earthquake, flood, man-made disaster, safety, risk management

This article examines the types, causes, and prevention methods of natural and man-made emergencies that may occur in the territory of Azerbaijan. Earthquakes, floods, landslides, fires, and other disasters are analyzed scientifically in connection with human activity, climate change, and geological factors. The study also evaluates the measures taken by the state, particularly the Ministry of Emergency Situations, to enhance public safety and improve risk management mechanisms. The results indicate that modern management systems and public awareness efforts can significantly reduce the negative impact of emergencies.

Резюме

Чрезвычайные события, которые могут возникнуть на территории Азербайджана, и направления по их предотвращению

Салимова Р.Д.

Ключевые слова: Азербайджан, чрезвычайная ситуация, землетрясение, наводнение, техногенная катастрофа, безопасность, управление рисками

В данной статье рассматриваются виды, причины и методы предотвращения природных и техногенных чрезвычайных ситуаций, возможных на территории Азербайджана. Землетрясения, наводнения, оползни, пожары и другие происшествия анализируются с научной точки зрения с учётом человеческой деятельности, изменения климата и геологических факторов. Также оцениваются меры государства, в частности Министерства по чрезвычайным ситуациям, по повышению культуры безопасности и управлению рисками. Результаты показывают, что современные системы управления и просветительская работа могут снизить последствия чрезвычайных ситуаций.

MÜASİR DÖVRDƏ ETNOPSİXOLOJİ AMILLƏRƏ MÜNASİBƏT

Quliyeva Şahnaz Mustafa qızı

Paşayeva Səidə Vasif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

saida.pashayeva@sdu.edu.az ; shahnaz.quliyeva@sdu.edu.az

Aşar sözlər: *etnos, özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, qloballaşma, stereotip, milli kimlik, milli şüur*

Qloballaşma şəraitində hər bir etnik qrup, məqalədə geniş əks olunan özünü və inkişafını düzgün başa düşmək və qiymətləndirmək üçün psixoloji keçmişini bilməkdən çox asılıdır. Bu baxımdan, milli kimliyini anlamaq üçün etnos tarix boyu hansı psixoloji dəyişikliklərə məruz qaldığını və necə inkişaf etdiyini bilmədən özünü düzgün başa düşə və qiymətləndirə bilmir. Məqalədə etnosun etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin tarixi kontekstdə öyrənilməsinin onun mövcudluğunu və milli kimliyi haqqında biliklərini qorumaq üçün əhəmiyyəti müzakirə olunur

Müasir dövrdə etnosun inkişafı və özünü düzgün dərk edib qiymətləndirməsi ən mürəkkəb sosial münasibətlər sistemində baş verir. Qloballaşmada hər bir etnosun özünü düzgün dərk edib qiymətləndirməsi və tərəqqiyə nail olması onun öz psixoloji keçmişinə bələd olmasından çox asılıdır. Çünki etnos və ya xalq milli kimliyini dərk etmək üçün malik olduğu mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri, adət-ənənələri, stereotip və yönümləri, eyni zamanda, tarix boyu hansı psixoloji dəyişikliklərə məruz qaldığını və necə tərəqqi etdiyini bilmədən özünü düzgün dərk edib qiymətləndirə bilməz. Ona görə də etnos öz mövcudluğunu qorumaq üçün etnik kimliyini bilməli, bu isə öz etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tarixi planda araşdırmadan, onu ətraflı öyrənmədən mümkün deyildir. Etnopsixoloji faktorların öyrənilməsi bir sıra elm sahələrinin, o cümlədən psixologiya elminin də başlıca problemlərindəndir. Yer üzərində təxminən iki minə qədər millət, xalq, etnos, tayfa yaşayır ki, onlar da iqtisadi, ərzi, dil, məişət, həyat və fəaliyyətin digər sahələri ilə bir-birilə müəyyən mənada bağlıdırlar. Onların 90 faizə qədəri sosial-iqtisadi inkişafın müxtəlif pillələrində olan çoxmillətli ölkələrdə yaşayırlar. Bu xalqların mənəviyyəti, münasibətləri, inkişaf səviyyələri qloballaşma dövründə ictimai- tarixi proseslərin istiqamətinə, inkişafına fəal təsir göstərir. Dediklərimiz və digər səbəblər etnoslararası münasibətin düzgün qurulmasında xalqların milli şüur, milli xarakter və milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə zəruri edir [3,20].

Müasir dövrdə sosial mühitin mürəkkəbləşməsi, informasiyaların kəmiyyətinin artması intellektual yükü artırır, etnosun idrak fəaliyyətini gərginləşdirir. Belə bir gərgin sosial-psixoloji şəraitdə etnosun inkişaf və tərbiyəsinə təsir göstərən amillərdən biri də etnopsixoloji xüsusiyyətlərdir. Müasir dövrdə qloballaşma çox mürəkkəb, çoxsahəli mexanizmə malikdir ki, onun da bütün tərəflərini analiz etmək mümkünsüzdür. Bununla belə onun idarə olunan, konkret məqsədə xidmət edən quruluşu və mexanizmi vardır. Bunların içərisində ən vaciblərindən biri etnosun formalaşmasında etnopsixoloji faktorlardır.

Xalqın kimliyi, onun mənəviyyəti daim tərbiyə edilməli, cəllənməlidir. Milli hiss, milli şüur, milli xarakter və sairə bir tərəfdən xalqın adət-ənənələrində, davranışında, dünyagörüşündə özünü göstərsə, eyni zamanda, adət-ənənələr, davranış, həyat tərzı özləri də milli hisslərə, milli şüura, milli xarakterə təsir göstərir. Milli xüsusiyyətlər həyatın bütün sahələrində özünü göstərir. Etnosun formalaşmasında milli xüsusiyyətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, etnik-milli xüsusiyyətlər hər bir xalqın

özünəməxsusluğudur və onun bir etnos kimi mövcudluğudur. Ona görə də milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi ilə ayrıca bir elm sahəsi – etnopsixologiya məşğul olur. Etnosun dünyagörüşü və təfəkkürü barədə müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün onun şifahi xalq ədəbiyyatını, mədəniyyətini, tərbiyə sistemini, mahnılarını öyrənmək vacibdir. Bu baxımından bizə milli kimliyimizi əks elətdirən “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının etnopsixoloji əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək olar. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı Oğuz türklərinin “psixi siması”nın əks elətdirməklə Türkdilli xalqların milli kimliyi ilə bağlı etnopsixoloji biliklər əldə edib özünü düzgün dərk edib qiymətləndirməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən epik abidələrdən biridir.

Qloballaşma dövründə etnosun özünüdərk və özünüqiymətləndirməsi üçün sosial indentikliklə yanaşı etnik indentiklik də vacibdir. Bu baxımından “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı Oğuz türklərinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri xarakterin (etnik) xüsusi təzahürü kimi qonaqpərvərlikdə, əliaçıqlıqda, sədaqətlikdə, dözümlükdə və s. daha dolğun şəkildə üzə çıxır. Oğuz elinin başçısı Bayındır xan ildə bir dəfə böyük şadlıq məclisi qurur, “atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır”, qonaqlıq edirdi ki, müasir dövrdə də qonaqpərvərlik, əliaçıqlıq və sədaqətlik kimi xalqımıza xas milli xüsusiyyətlər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdadır.

Çünki etnosun inkişafı mürəkkəb proses olub onun özünü necə dərk etməsi ilə sıx bağlıdır. Antik dünyanın mütəfəkkirlərindən tutmuş bu günkü günümüze qədər bir çox alimlər Herodat, Strabon, Hippokrat, Kant, Qard, Freyd, Lebon və başqaları xalqların psixologiyası ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişlər. Onların başlıca cəhətləri etnik xüsusiyyətlərə görə xalqların bir-birindən fərqləndiyini, iqlim və coğrafi şəraitin insanların xarakter və davranışına necə təsir etdiyini sübut etməyə yönəltməsidir [4,100].

Qloballaşma əsasən etnosun şüur və təfəkküründə, eyni zamanda, xarakterində baş verən dəyişikliklə özünü göstərir. Etnosun xarakter və intellektinin formalaşmasına çoxsaylı amillər təsir göstərir ki, bunlardan xüsusilə xalqın dilini qeyd etmək olar. Həm təfəkkür tərzinin, həm şüurun, həm də sosiomədəni xüsusiyyətlərin inkişafı birbaşa dillə bağlıdır. Etnosun yaşadığı həyat tərz, məişəti, fəaliyyəti, geyimi, düşüncə tərz, onların sabit məskunlaşdığı coğrafi şəraitlə bağlıdır. Hər bir xalqa məxsus etnik xüsusiyyət kimi etnik özünüdərk, etnik stereotip və yönümlər, etnik xarakter, etnik adət-ənənələr, etnik hiss və emosiyaları qeyd etmək olar. Zaman – zaman baş verən ictimai-tarixi hadisələr, ictimai inkişaf etnik xüsusiyyətlərə də öz təsirini göstərmişdir ki, bu dəyişikliklər də etnosun tərbiyə sisteminə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir [2,50]. Hər bir etnosun özünəməxsus məziyyətlərindən biri də uşaqların tərbiyəsində etnik xüsusiyyətləri məqsədyönlü, planlı şəkildə nəsiləndirən – nəsilə ötürməkdir. Əvvəla, etnik psixologiyaya aid materiallar xalqın özünü dərk etməsinə, yəni müsbət etnik xüsusiyyətlərlə yanaşı, nöqsan və çatışmamazlıqlara da yaxşı bələd olmağa, onların aradan qaldırılmasının yol və vasitələrini tapmağa, başqa sözlə, etnik qüsurlardan xilas olmağa kömək edir ki, bu da qloballaşma dövründə diqqət yetirilən problemlərdən biridir.

İkincisi, başqa etnosları, xüsusən də yaxın qonşuları yaxşı tanımağa, onlarla rəftar və davranış tərzini düzgün müəyyənəlməyə, münasibətlər sistemini adekvat sürətdə qurmağa yardım edir.

Üçüncüsü, etno-psixoloji keçmişə yaxından bələd olmaq üçün xalqın zəngin ədəbi-bədii irsində öz əksini tapmış etnik-psixoloji xüsusiyyətlərə yön almaq, onların üzərində dərinlən düşünmək, həmin irsdəki dərin elmi psixoloji fəhmin məna çalarlarını yenidən kəşf etməyə imkan verir. Bunlar etnosun inkişaf və tərbiyəsində diqqət yetirilən psixoloji amillərdən biridir.

Qloballaşmada milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi ümumnəzəri məsələlərin tədqiqi ilə məhdudlaşmamalı, təhsil, tərbiyə, təlim məsələlərini də əhatə etməlidir. Bu bir tərəfdən təhsilin ümumi strategiyasını, digər tərəfdən isə bu günkü günümüz üçün vacib olan, praktik həllini gözləyən məsələləri əhatə etməlidir.

Xalqların psixologiyasının öyrənilməsində diqqət başlıca olaraq ümumbəşəri, insanlığa xas olan, öyrənilən xalqa aid olan xüsusiyyət və keyfiyyətlərin təhlilinə yönəldilir. Bundan başqa, dövlət quruluşunun, sistemin özünün formalaşdırdığı keyfiyyətlər nəzərə alınır. Ona görə də, bir çox hallarda ayrı-ayrı xalqlar deyil, bir ölkə daxilində yaşayan bütün xalqların uyğun keyfiyyətləri başqa bir ölkədə yaşayan xalqların keyfiyyətləri ilə müqayisə edilir. Xalqın milli mənliliyi, xarakteri, hissləri onun tarixi taleyi, coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, musiqisi, ədəbiyyatı, atalar sözləri, rəqsləri, adət-ənənələri və sairənin təsiri altında formalaşır, onlarda öz əksini tapır, bir sıra keyfiyyətləri isə nəsiləndirən-nəsilə keçir, heç bir təzyiq nəticəsində dəyişmir.

Müasir dövrdə etnik özünüdərk düzgün formalaşdırılması ölkəmizdə də həm psixologiya elminin həm də cəmiyyətin diqqət yetirdiyi aktual problemlərdən biridir. Belə ki, qloballaşma dövründə bəzi gənclərimiz inteqrasiyanın mahiyyətini düzgün dərk etməyərək milli dəyərlərimizə köhnəliyin qalığı kimi baxaraq öz davranış və rəftarlarında yad dəyərlərə üstünlük verirlər. Amerika etnoloqu Marqaret Mid qeyd edir ki, gənc nəslin gələcəyi yaşlı nəslin keçmişidir. Avropa ölkələrində aparılan etnopsixoloji araşdırmalar göstərir ki avropalılar etnik-milli ruhun düzgün formalaşdırılmasına daha məsuliyyətlə yanaşırlar. İspaniyada 250-dən artıq uşaq oyuncaq kitabxanasının olduğu qeyd olunur ki bu da milli ruhun formalaşmasında əsas

etnopsixoloji amil kimi qiymətləndirilir [1,125] Etnik özünüdərkini əsasını etnik özünüdərbəy, etnik özünüqiymətləndirmə təşkil edir. Etnik özünüdərbəy, etnik özünüdərk hər bir etnosun tərbəy sistemini bir hissəsidir və bilavasitə qabaqcıl mütərrəqi ictimai əlaqla əlaqədardır.

Ədəbiyyat:

- 1.Bayramov Ə.S.-Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 1996, 360 s.
- 2.Bayramov Ə.S.-Psixoloji düşüncələr. Bakı: Elm, 1994, 286 s.
- 3.Əliyev R. İ. Etnopsixologiya. Bakı: Nurlan, 2007, 323 s.
- 4.Əlizadə H.Ə. Tərbəyin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1993, 265 s.

Summary

Attitude to ethnopsychological factors in the modern era Guliyeva Sh.M., Pashayeva S.V.

Keywords: *ethnos, self-awareness, self-esteem, globalization, stereotype, national identity, national consciousness*

In globalization, each ethnos depends largely on its knowledge of its psychological past for its correct understanding and assessment of itself and for its progress, which is widely reflected in the article. From this point of view, in order to understand its national identity, an ethnos cannot correctly understand and assess itself without knowing what psychological changes it has undergone throughout history and how it has progressed. The article discusses the importance of examining the ethno-psychological characteristics of an ethnos in a historical context in order to preserve its existence and know its national identity

Резюме

Отношение к этнопсихологическим факторам в современную эпоху Кулиева Ш.М., Пашаева С.В.

Ключевые слова: *этнос, самосознание, самооценка, глобализация, стереотип, национальная идентичность, национальное сознание*

В условиях глобализации каждый этнос во многом зависит от знания своего психологического прошлого для правильного понимания и оценки себя и своего развития, что широко отражено в статье. С этой точки зрения, для понимания своей национальной идентичности этнос не может правильно понять и оценить себя, не зная, какие психологические изменения он претерпел на протяжении истории и как он развивался. В статье обсуждается важность изучения этнопсихологических особенностей этноса в историческом контексте для сохранения его существования и познания своей национальной идентичности.

AZƏRBAYCANDA UNIVERSİTET TƏCRÜBƏSİNƏ ƏSASLANARAQ ELM, TƏHSİL VƏ İSTEHSALIN İNTEQRASIYASI

Musayeva Mətanət Ağayar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
musaeva.matanat@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, pedaqoji kadrlar, elmi-tədqiqat, təhsil, universitet, tədris.*

Məqalədə göstərilir ki, təhsil müəssisələrində tədris prosesinin dual sistem əsasında təşkili elm, təhsil və istehsalat inteqrasiyasının inkişafına zəmin yaratmaqla bərabər, eyni zamanda məzunların öz ixtisasları üzrə işlə təmin olunması problemini də həll edir.

Müasir Azərbaycanın prioritet inkişaf məqsədlərindən biri iqtisadiyyata innovasiyaların geniş tətbiqi, sənaye müəssisələri ilə elmi müəssisələr arasında kooperativ əlaqələrin inkişaf etdirilməsidir ki, buna uyğun olaraq kadrların hazırlanmasında və birgə elmi və texnoloji işlərin həyata keçirilməsində müəssisələrin istehsal potensialından istifadə yaxşılaşdırılır, istehsalatda kadr hazırlığı dəstəklənir, pedaqoji kadrların təcrübəsinin artırılması sahəsində sistemli təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir[1].

Eyni zamanda, toplanmış təcrübə, təhlil ümumiləşdirilir, əmək bazarının inkişafı və konkret sosial-iqtisadi şərait nəzərə alınır, ölkənin elmi potensialının daha da inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi,

elmin sosial-iqtisadi inkişafda rolunun artırılması, elmlə istehsalın integrasiyasının daha da dərinləşdirilməsi, təhsil sisteminin inkişafı, innovativ təhsil və iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Təhsilin elm və istehsalatla integrasiyası dinamik, çoxkomponentli sistemdir. Sistemin hər bir vəziyyəti onun komponentləri arasında xüsusi əlaqələrə uyğun gəlir, integrasiyanın müəyyən formasını ifadə edir. Rəqabətqabiliyyətli elmi-texnoloji sistemlər kimi universitetlərin yaradılması perspektivləri yalnız mühəndislik və texnologiya sahəsində intellektual potensialın sürətlə inkişafı ilə mümkündür. Mövcud şəraitdə Azərbaycan məktəblərinin ənənələrinə, pedaqoji innovasiyalara, qabaqcıl ölkələrin qabaqcıl təcrübələrinə əsaslanan təhsilin yeni yanaşmalarını, formalarını və metodlarını axtarmaq lazımdır[4,5].

Innovativ potensial milli iqtisadiyyatın qlobal iqtisadi sistemdə yerini müəyyən edən strateji resursdur. Milli iqtisadiyyatın innovativ inkişaf yoluna keçidi insan potensialına böyük sərmayə qoyuluşu ilə bağlıdır. Cəmiyyətin mütərəqqi inkişafını təmin etməklə, ilk növbədə təhsildə və elmdə təhsilin nüfuzu yüksəldilməlidir. Əksər ölkələrdə innovativ potensiala iqtisadi inkişafın əsas mənbəyi və milli sərvətin həlledici komponenti kimi baxılır. Innovativ potensialın inkişafı və istifadəsi problemləri aktualdır. Innovativ potensialın lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi və istifadə edilməməsi dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinə mane olur, rəqabətqabiliyyətli, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafına mane olur[2,3]. Innovativ yola keçdiyimiz bir vaxtda təkcə texniki ideyalar yaratmaq deyil, həm də onları daxili və beynəlxalq bazarlarda kommersiyalaşdırmaq qabiliyyətinə malik innovasiya mərkəzlərinin yaradılması və inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Innovasiya mərkəzləri iqtisadi mühiti formalaşdırmaq, dövlət elmi, texnoloji və innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq, elm, texnoloji, təhsil və sənaye sektorları arasında qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyini artırmaq üçün nəzərdə tutulub. Innovasiya və texnologiya mərkəzləri fundamental və tətbiqi elm və sənaye arasında əlaqə kimi xidmət etmək məqsədi daşıyır.

Elmin istehsalat təsiri bilik tutumlu sənaye sahələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. İstehsalın intellektuallaşdırılması, öz növbəsində, elmi potensialın və ümumilikdə məhsuldar qüvvələrin təkrar istehsalı sahəsi kimi təhsilin fəal inkişafını əvvəlcədən müəyyən etmişdir. Sənaye cəmiyyətində təhsil əmək məhsuldarlığını artırır və əməyin nəticələrini həm keyfiyyətinə, həm də bütövlükdə ictimai inkişaf üçün əhəmiyyətinə görə qiymətli edir.

Təhsil, elm və sənayenin integrasiyasının qərb formaları arasında ən maraqlısı Amerika təcrübəsidir. 1970-ci illərin əvvəllərindən ABŞ-da Kooperativ Tədqiqat Mərkəzləri yaradılmışdır. Bu tədqiqat mərkəzləri əsas elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələri olan universitetlərin, sənaye firmalarının elmi potensialını cəmləşdirir. Onların əməkdaşlığının məqsədi fundamental elmi-texniki problemlərin həllində təkrarçılığı aradan qaldırmaqla birgə elmi tədqiqatlar aparmaqdır.

Elm, təhsil və istehsalın integrasiyasının xarici modellərinin tədqiqi göstərdi ki, bu proses uzun illər ərzində xarici universitetlərdə inkişaf edib və bir çox ölkələrin innovativ inkişafında əsas amildir.

Universitetlərin hazırkı dual təhsil sistemi institutun professor-müəllim heyəti və istehsalat müəssisələrinin yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri tərəfindən fənlərin birgə tədrisini nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, tələbələr auditoriyalarda nəzəri biliklərə yiyələnərək bu bilikləri zavodların bölmələrinin emalatxanalarında, elmi-tədqiqat laboratoriyalarında baza müəssisələrinin təcrübəli mütəxəssislərinin və institutun professor-müəllim heyətinin köməyi ilə istehsalatda möhkəmləndirirlər.

Əsas müəssisələrdə mütəxəssislərin hazırlanmasına bu cür yanaşma məzunların yerləşdirilməsi prosesini asanlaşdırır. Bu metodla toplanmış təcrübə göstərir ki, o, yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığını təmin etməklə yanaşı, elm və istehsalat arasında əlaqələri gücləndirir və genişləndirir.

Tədris prosesində dual təhsil sistemindən istifadə tələbələrin seçdikləri sahə üzrə biliklərini dərinləşdirir, gələcək ixtisaslarına marağını artırır[2,3]. Dual təhsil sistemi ilə təcrübə ənənəvi sistemlə müqayisədə aşağıdakı üstünlükləri nümayiş etdirdi:

- Mütəxəssis hazırlığının ikili sistemi ənənəvi təhsil forma və metodlarının əsas çatışmazlığını - nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı boşluğu aradan qaldırır.
- Dual təlim sisteminin mexanizmi gələcək işçidə yeni psixologiya yaratmaqla mütəxəssisin şəxsiyyətinə təsir etmək üçün nəzərdə tutulub.
- Onların biliyinin keyfiyyəti bilavasitə iş yerində əmək vəzifələrinin icrası ilə bağlı olduğundan dual təlim sistemi bilik və bacarıqlara yiyələnmək üçün yüksək motivasiya yaradır.
- Müvafiq qurumların rəhbərlərinin əməkdaşlarının praktiki hazırlığına marağı artır.
- Sifarişçi ilə sıx əməkdaşlıq edən təhsil müəssisəsi təlim zamanı gələcək mütəxəssislərə qoyulan tələbləri nəzərə alır.
- Dual təlim sistemindən peşə hazırlığında geniş istifadə oluna bilər.

Təhsildə innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi üçün aşağıdakı prioritet sahələr təklif edilir:

- ✓ Təhsilin modernləşdirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsi;
- ✓ Daha yüksək effektivliyə nail olmaq üçün çoxkanallı maliyyələşdirmə sisteminin yenidən təşkili;
- ✓ büdcədən kənar fəaliyyətin genişləndirilməsi və universitetin fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə

özünü maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi, universitetlə sənaye müəssisələri arasında hərtərəfli strateji əməkdaşlıq müqavilələrinin bağlanması, universitetin istehsalat və elmlə inteqrasiyası (innovativ elmi-tədris komplekslərinin formalaşdırılması), universitetin müxtəlif səviyyələrdə təhsil proqramlarını həyata keçirən təhsil müəssisələri ilə inteqrasiyası (universitet komplekslərinin formalaşdırılması);

- ✓ Kadr siyasətinin konseptual əsaslandırılması və təkmilləşdirilməsi;

✓ Təhsil prosesinin humanitarlaşdırılması, öz peşə qərarlarının nəticələrinə cavabdeh olan yüksək mədəniyyətli şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi;

✓ Sosial-iqtisadi hazırlığın gücləndirilməsi, bazar yönümlü sosial-psixoloji münasibətə malik, dürüst sahibkarlıq, işgüzar fəallıq, komandada işləmək bacarığına malik mütəxəssislərin yetişdirilməsi;

- ✓ Müxtəlif növ təlimlərin optimal balansının təmin edilməsi;

✓ İnnovativ tədris metodlarının inkişafı, tədris sisteminin təkmilləşdirilməsi və tələbələrin şəxsi təhsil trayektoriyalarının formalaşdırılması;

✓ Ali təhsildən sonrakı təhsil, təkmilləşdirmə və əlavə, paralel və distant təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi;

- ✓ Yeni informasiya texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiyası;

✓ Universitetlərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və universitetlər ilə akademik tədqiqatlar arasında əlaqələrin gücləndirilməsi;

✓ Müasir şəraitdə universitetlərində tədris və elmi-tədqiqat prosesləri üçün mümkün olan ən yüksək maddi-texniki təminat səviyyəsinə nail olmaq.

Elm, təhsil və sənayenin inteqrasiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişafının, istehsalda innovasiyaya investisiyaların artırılmasının, ölkənin innovativ potensialı kimi elm və təhsilin inkişafının əsas mexanizmi kimi xidmət etməlidir. Təhsil, elm və sənayenin inteqrasiyası mütəxəssislərin peşəkar hazırlığı üçün unikal modeldir və bərabərhüquqlu əməkdaşlığa əsaslanaraq bütün iştirakçıların sosial-iqtisadi maraqları arasında tarazlığı təmin edir. Təhsil, elm və sənayenin səmərəli inteqrasiyası bütün iştirakçıların ümumi məqsədlərinə nail olmaq üçün şərait yaradır - universitet məzunlarının hazırlığının keyfiyyətinin müasir beynəlxalq standartlara və elm, təhsil və istehsal müəssisələrinin qabaqcıl tələblərinə cavab verməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Азербайджанское образование: обзор недавнего прошлого, настоящего и будущего. http://anl.az/download/megale/525/525_noyabr2009/97807.htm.
2. Абанкина Т.В. Стратегии и тактики образовательных реформ: результаты сравнений // Отечественные записки. 2008. № 1.
3. Алимova Н.К. Экономическая безопасность образовательного учреждения в условиях становления инновационной экономики: Автореф. дис. канд. экон. наук. М.: МАЭП, 2009, 186 с.
4. Государственная Программа по реализации Национальной Стратегии развития науки в Азербайджанской Республике на 2009-2015 гг.
5. Закон Азербайджанской Республики «Об Образовании», Баку, 2009

Summary

Integration of science, education and production based on university experience in Azerbaijan

Musayeva M.A.

Key words: Azerbaijan, teaching staff, scientific research, education, university, teaching.

The article shows that the organization of the educational process in educational institutions based on the dual system creates the basis for the development of the integration of science, education and production and simultaneously solves the problem of providing graduates with jobs in their specialty.

Резюме
Интеграция науки, образования и производства на основе университетского опыта в
Азербайджане
Мусаева М.А.

Ключевые слова: *Азербайджан, педагогические кадры, научные исследования, образование, университет, преподавание.*

В статье показано, что организация образовательного процесса в образовательных учреждениях на основе дуальной системы создает основу для развития интеграции науки, образования и производства и одновременно решает проблему обеспечения выпускников рабочими местами по специальности.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT DİLİ VƏ MİLLİ MƏNSUBİYYƏT

Rəhimzadə Dürdanə Mirzə qızı

İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti, Bakı, Azərbaycan
rdurdana05@gmail.com

Açar sözlər: *qloballaşma, milli kimlik, dövlət dili, dilin saflığı, mədəniyyət*

Məqalədə qloballaşmanın milli dillərin saflığına və milli kimliyin qorunmasına təsiri araşdırılır. İngilis dilinin dominantlığı, texnologiyanın və mediada alınma sözlərin yayılması nəticəsində Azərbaycan dilinin təbii inkişafına yaranan maneələr təhlil olunur. Dövlət dili siyasətinin gücləndirilməsi, təhsildə ana dilinin rolunun artırılması və milli termin yaradıcılığının inkişafı əsas həll istiqamətləri kimi təqdim edilir.

Qloballaşma bəşəriyyətə informasiya mübadiləsini asanlaşdırmaq, elmi və texnoloji nailiyyətlərdən istifadə imkanlarını genişləndirmək baxımından mühüm üstünlüklər gətirir. Elm, texnologiya və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı xalqlar arasında əlaqələri gücləndirmişdir.

Qloballaşma, ümumilikdə, mədəniyyətlərin, dillərin və dəyərlərin qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirsə də, eyni zamanda onların homogenləşməsinə və fərdi xüsusiyyətlərinin itirilməsinə gətirib çıxarır [Robertson, 1992]. Belə şəraitdə milli dillərin saflığının qorunması milli təhlükəsizlik və mədəni varlığın davamlılığı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Qloballaşma dövründə beynəlxalq ünsiyyətin əsas vasitəsi olan “qlobal dillər”, xüsusilə ingilis dili, bir çox xalqların gündəlik həyatına daxil olmuşdur. Bu, bir tərəfdən informasiya və elmi bilik mübadiləsini asanlaşdırır, digər tərəfdən isə milli dillərin təbii inkişafına mane olur. Yəni qloballaşma prosesləri xalqlar arasında integrasiya ilə yanaşı, milli dillərin və mədəni dəyərlərin assimilyasiyası təhlükəsini də artırır, milli dillərin, xüsusən də kiçik xalqların dillərinin arxa plana keçməsi təhlükəsi yaranır. İngilis dilinin dominantlığı bir çox ölkələrdə yerli dillərin leksik tərkibini sürətli bir şəkildə dəyişməkdədir. Belə şəraitdə bir çox xalqların gənc nəsli ana dilində deyil, yad dillərdə düşünməyə, yazmağa və danışmağa üstünlük verir. Nəticədə dilin daxili qanunauyğunluqları pozulur, onun orijinallığı və təbii saflığı zədələnir.

Bu gün gündəlik danışqda “onlayn”, “update”, “like etmək”, “post atmaq” kimi ifadələrin çoxalması Azərbaycan dilinin orijinal ifadə vasitələrini sıxışdırır. Belə hallarda dilin daxili qanunauyğunluqları pozulur və ana dilində düşünmə tərzı yadlaşmaya məruz qalır [Fishman, 1999].

Lakin bu, məsələnin yalnız bir istiqamətidir. Bundan öncə də eyni hal rus dili ilə bağlı mövcud idi. Sovet dönəmini xatırlasaq, rus dilinə aid söz və ifadələrin dilimizdə mövcud sözlərin yerinə işlənməsi halları bir qədər azalsa da, hələ də davam etməkdədir. “Vsyö”, “prosto”, “neujeli”, “şofer”, “oxran” və s. varvarizmlər hətta rus dilini bilməyənlər tərəfindən də çox geniş istifadə edilir, özü də əksərən səhv formada. David Kristal “İngilis dili qlobal dil kimi” əsərində göstərir ki, “İngilis, rus və ya digər xarici dillərdən gələn çoxsaylı alınma sözlər milli dilin təbii inkişafını zəiflədir və orfoqrafik-üslubi qarışıqlıq yaradır [Crystal, 2003].

Dövlət dili bir millətin mədəni və siyasi müstəqilliyinin göstəricisidir. Ümummilli lider Heydər Əliyev dilin milli varlığın əsası olduğunu vurğulayaraq demişdir: “Dil millətin varlığını müəyyən edən ən mühüm amildir.” [Əliyev, 2004]. Bu fikir göstərir ki, dövlət dili yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli ideologiyanın, düşüncə sisteminin və ictimai birliyin dayəğıdır. Qloballaşma şəraitində dilə münasibət milli təhlükəsizlik məsələsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Milli dilin saflığının pozulmasının əsas səbəblərini bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri. Xarici filmlərin, reklamların, sosial şəbəkə platformalarının çoxluğu dilə yad söz axını yaradır.
2. Texnologiya və elm sahəsində terminlərin tərcüməsiz istifadəsi. Bir çox terminlər birbaşa alınma şəkildə işlədilir ("update", "software", "account" və s.).
3. Gənc nəsil arasında dil mədəniyyətinin zəifləməsi. Tədris və gündəlik ünsiyyətdə dil qaydalarına etinasızlıq müşahidə olunur.

Bu proseslər nəticəsində ana dilində təbii ifadə tərzı dəyişir, xalqın dil yaddaşı zəifləyir və milli düşüncə tərzı parçalanır.

Milli dilin saflığının qorunması istiqamətində tədbirlər.

Milli dilin saflığının qorunması yalnız dövlətin deyil, həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrinin üzərinə düşən məsuliyyətdir. Aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət zəruridir:

- Dövlət səviyyəsində dil siyasətinin gücləndirilməsi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsinə əsasən, dövlət dili Azərbaycan dilidir və onun inkişafı dövlətin borcudur (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1995).
- Təhsil sistemində ana dilinin rolunun artırılması. Məktəb və universitetlərdə dilin saflığı, üslubi normalar, nitq mədəniyyəti və xüsusən də ünsiyyət bacarığı istiqamətlərinin genişləndirilməsi.
- Media və ictimai diskursda dil məsuliyyətinin artırılması. Televiziya, radio və sosial media məzmunlarında dil normalarına əməl olunması dövlət nəzarəti və ictimai qınaq mexanizmləri ilə tənzimlənməsi.
- Yeni terminlər üçün milli qarşılıqların yaradılması. Aidiyyəti qurumların qlobal anlayışlara uyğun, milli ruhda sözlər formalaşdırması.

Qloballaşma dövründə milli kimliyi qorumaq üçün bir sıra strateji yanaşmalar vacibdir: Milli mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması və təbliği; Gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsi və ana dilinə sevgi aşılanması; Azərbaycan dilində elmi və texnoloji terminologiyanın inkişafı; Gənclərin ana dilində yaradıcılığa təşviqi; İnformasiya texnologiyalarında və sosial mediada Azərbaycan dilində keyfiyyətli məzmunun artırılması; Milli dəyərlərin təbliğində müasir texnologiyaların istifadəsi. Bu istiqamətlər milli kimliyin yalnız qorunmasına deyil, həm də dinamik şəkildə inkişafına şərait yaradır.

Qloballaşma müasir dünyanın labüd reallığıdır, lakin bu proses milli dəyərlərin və dilin unudulması anlamına gəlməməlidir. Dövlət dili xalqın varlığını və mənəvi bütövlüyünü yaşadan əsas faktordur. Ona görə də hər bir vətəndaş ana dilinin saflığının qorunmasına şəxsi məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Milli dilin təmizliyi – milli kimliyin təmizliyidir. Qloballaşma dövründə Azərbaycan dili yalnız qorunmalı deyil, həm də inkişaf etdirilərək müasir elmi, texnoloji və mədəni sahələrdə öz mövqeyini möhkəmləndirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (1995). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi.
2. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
3. Əliyev, H. (2004). *Müstəqilliyimiz əbədidir*. Bakı: Azərənəşr.
4. Fishman, J. A. (1999). *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford University Press.
5. Robertson, R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Sage Publications.

Summary

State language and national affiliation in the era of globalization

Rahimzade D.M.

Keywords: globalization, national identity, official language, linguistic purity, culture

The article examines the impact of globalization on the purity of national languages and the preservation of national identity. It analyzes how the dominance of English, technological development, and the spread of borrowed words in media hinder the natural evolution of the Azerbaijani language. Strengthening state language policy, enhancing the role of the mother tongue in education, and developing national terminology are proposed as key solutions.

Резюме

Государственный язык и национальная принадлежность в эпоху глобализации

Рагимзаде Д.М.

Ключевые слова: глобализация, национальная идентичность, государственный язык, языковая чистота, культура

В статье рассматривается влияние глобализации на чистоту национальных языков и сохранение национальной идентичности. Анализируется, как доминирование английского языка, развитие технологий и распространение заимствованных слов в медиа препятствуют естественному развитию азербайджанского языка. Усиление языковой политики государства, повышение роли родного языка в образовании и развитие национальной терминологии предлагаются как основные направления решения проблемы.

Özet

Küreselleşme çağında devlet dili ve ulusal kimlik Rahimzade D.M.

Anahtar kelimeler: küreselleşme, ulusal kimlik, resmi dil, dilin saflığı, kültür

Bu makalede küreselleşmenin milli dillerin saflığına ve milli kimliğin korunmasına etkisi incelenmektedir. İngilizcenin baskınlığı, teknolojinin gelişimi ve medyada yabancı kelimelerin yayılması sonucunda Azerbaycan dilinin doğal gelişiminin önündeki engeller analiz edilmektedir. Devlet dil politikalarının güçlendirilmesi, anadilinin eğitimdeki rolünün artırılması ve ulusal terminoloji üretiminin geliştirilmesi temel çözüm yönleri olarak önerilmektedir.

ETNIK ANLAMDA MƏDƏNİYYƏT VƏ ONUN TURİZMİN İNKİŞAFINDA ROLU

Şahverdiyev Ələmdar

Bakı Ali Neft məktəbi, Bakı, Azərbaycan

elemdar.shahverdiyev@bhos.edu.az

Açar sözlər: etnik, mədəniyyət, turizm, dil, din

Hər bir toplum yaratdığı mədəniyyəti ilə ümumbəşəri sistemdə öz yerini müəyyən edir. Mədəniyyət anlayışı çoxşaxəlidir və cəmiyyətin formasına, növünə, istiqamət və daşıyıcısına görə fərqlənir. Etnik mənada mədəniyyət, bir xalqın və ya etnik qrupun özünəməxsus həyat tərzini, dəyərlərini, inanclarını, adət-ənənələrini və sənətini ifadə edir. Mədəniyyət istənilən cəmiyyətin tarixən formalaşmış səviyyəsidir. Mədəniyyət turizmin inkişafında mühüm rol oynayan istiqamətlərdən biridir.

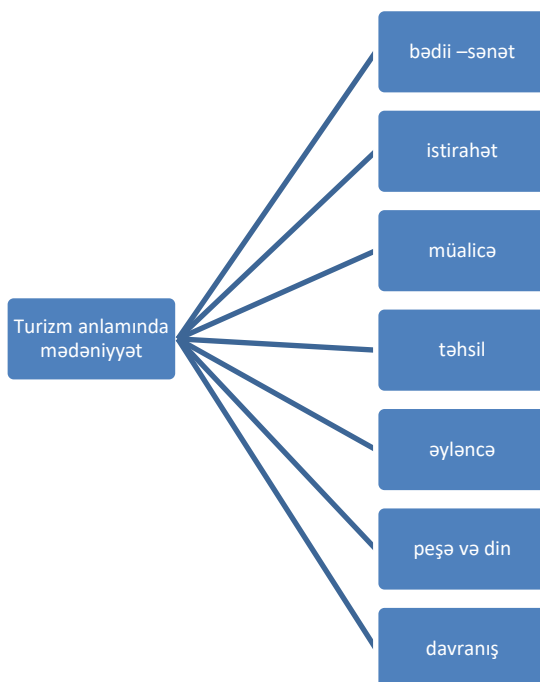
Təbiət ilə yanaşı olaraq mədəniyyət də turizmin inkişafında misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Əsas amil odur ki, insanın istənilən məsələyə daha dəqiq desək, təbiətə, dövlətə, incəsənətə, o cümlədən özünün yaşayış tərzinə, başqa adamlara, hətta özünə belə münasibəti mədəniyyət səviyyəsi ilə ölçülür[5,s.66].

Mədəniyyət anlayışı çoxşaxəlidir və cəmiyyətin formasına, növünə, istiqamət və daşıyıcısına görə fərqlənir. Mədəniyyət istənilən cəmiyyətin tarixən formalaşmış inkişaf səviyyəsidir. Mədəniyyət insan qabiliyyətinin bəhrəsi olaraq yaranan maddi və mənəvi sistemdir. [1.s.18]

Mədəniyyət ilə bağlı istənilən tərif, sonda turizm biznesinin inkişafı üçün

əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkənin bədii-sənət mədəniyyəti digər istiqamətlər ilə müqayisədə turizm üçün başlıca maraq doğuran sahədir. Bunu bir sıra səbəbi vardır! İlk öncə, mədəniyyətin bu sahəsi insanları daha çox maraqlandırır.

İkincisi, bədii-sənət mədəniyyətin turizm üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələri – memarlıq abidələri, tamaşa, performans, adət və rituallar, məbəd, muzey, sənətkarlıq mərkəzləri təqdim etmək imkanı verir[2,s.33].

Bədii-sənət mədəniyyətinə eyni zamanda etnoqrafik və dini elementlər də daxildir.

Din, istənilən ölkə və xalqın mədəniyyətinin vacib komponentlərindəndir. Dini dünyagörüş bədii-sənət mədəniyyətinin bir sıra sahələrinə, xüsusən incəsənətə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Qədim və Orta əsrlərdə dinin incəsənətə təsiri daha çox özünü göstərir. Bunu xalq yaradıcılığı əsərləri və incəsənət nümunələri sübut edir [9].

Görkəmli türk salnaməçisi Fəzlillah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində “Tengiz”, “Tanrıçılıq”[3.s.29], Hindistanda Kasta sistemi buna bariz nümunədir. Hindistanda üç minə yaxın kasta mövcuddur. Hindistan konstitusiyasında formal olaraq insanlara bərabər hüquq verilməsinə baxmayaraq cəmiyyətdə kasta qaydaları ciddi şəkildə qorunur.

Oğuz türklərində isə cüt rəqəmlərin müqəddəsləşdirilməsi buna misal ola bilər. Məs.: 24-lər, 32-lər və s. Oğuz xanın 6 oğlu, oğlanlarının hər birinin isə 4 oğlu olmuşdur [3.s.42]. Hal-hazırda Azərbaycanın etnotoponomikasında izləri qalmaqdadır. Bərdə rayonunun 32-lər kəndi, Neftçala rayonunda 24-lər kəndi və s.

Etnik müstəvidə turizmin inkişaf etdirilməsində mədəniyyətin tərkib hissəsi olaraq dilin mühüm rolu vardır. İstənilən bir xalqın dini onun zehni inkişafının, əxlaqi xüsusiyyətlərinin və mədəniyyətinin ən doğru göstəricisidir [4].

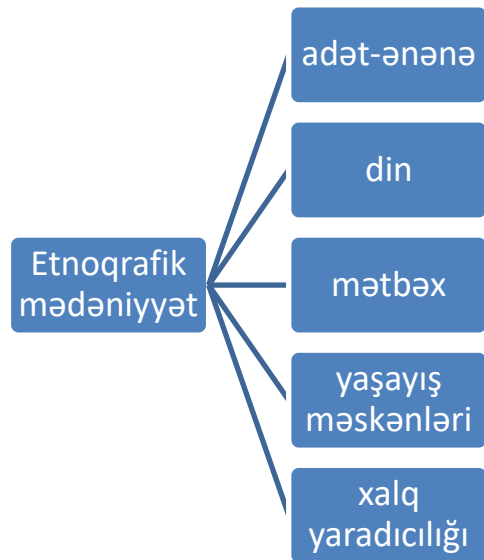
Dil zehni aşaraq emosiyalara yol açmağa bilər. Ona görə də dil mədəniyyəti beynəlxalq münasibətlər, turizm sektoru, kütləvi informasiya vasitələri, incəsənət və təhsil sahəsi daxil olmaqla müxtəlif səviyyələrdə dialoq qurmaq vasitəsidir.

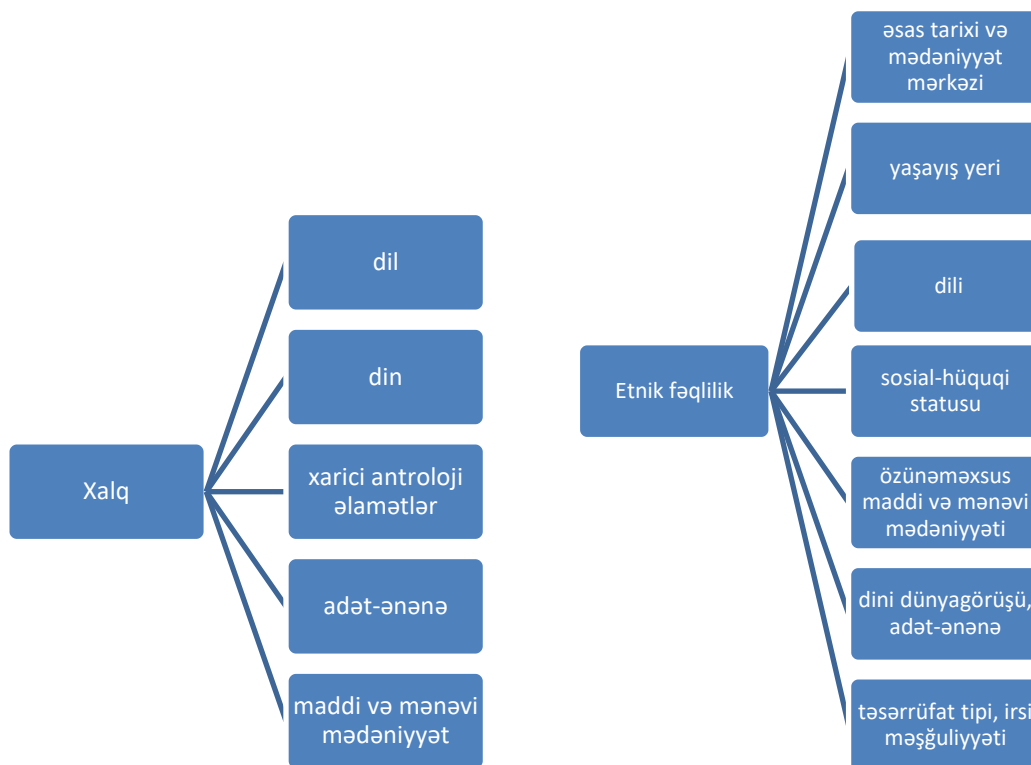
Rus alimi akademik Lixaçevin dil ilə bağlı maraqlı fikri var. O, qeyd edir ki, xalqın ən böyük dəyəri dildir. İnsanlar dil vasitəsi ilə düşünür, yazır və danışır. Etnik müstəvidə bədii sənət, adət-ənənə ilə yanaşı dil də xalq yaradıcılığının yüksək nailiyyətidir. Dil insanın bir fərd olaraq düşüncəsi hesabına həyatda qalmaq bacarığıdır. Bütövlükdə, dil etnosun təfəkkür və mentalitetinin formalaşmasında əsas vasitədir [8,s.45].

Hər bir xalqın dili – onun tarixi taleyinin, uğur və uğursuzluqlarının saxlanma yeri, sevinc, kədər, şübhə və ümidinin siması, ruhu, xarakteridir [6].

Buna bir neçə nümunə göstərmək olar. Məs.: ingilis dili ingilislərin, rus dili rusların, Azərbaycan türk dili isə azərbaycanlılığın sinonimidir. Dünyada hər bir millətin özünəməxsus (milli, etnik) mənzərəsi (görünüşü) var. Bunun üçün ruslarla vyetnamlılar arasında bir müqayisə aparaq. Rus mədəniyyətində Yeni il simvolu milad ağacıdır (yolka). Bu, Rusiyada yeni ildə sərt şaxta olmasına rəğmən yaşamağı və ömrün uzanmasını simvolizə edir. Vyetnam mədəniyyətində isə Yeni il çiçək açan şaftalı ağacı ilə simvolizə edilir. Bu gənc, gözəl qadın obrazı və qadına məhəbbət mənasını verir. Bütün cisim və hadisələrin dil anlamı yalnız antropogenetik deyil (yəni insana yönələn – Ə.Ş.), bir etnosa yönəlmiş etnosentik prosesdir.

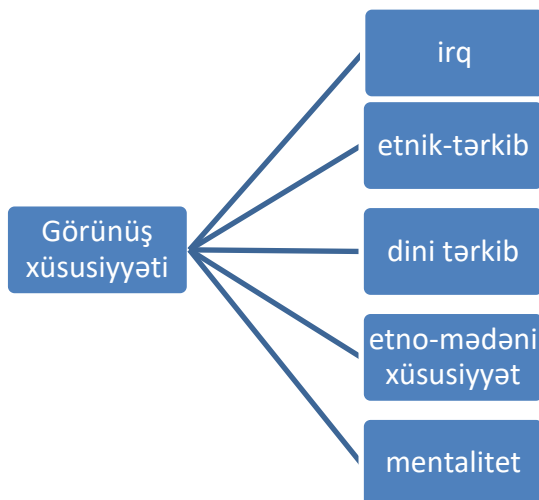
Mədəniyyətin yaradıcısı və daşıyıcısı xalqdır. Turizmin inkişafında əsas subyekt xalqdır. Hər bir ölkənin ərazisi insan kütləsi ilə məskunlaşıb. Məskunlaşma nöqtəyi-nəzərdən bütün ölkələrin ərazisi bir-birinə bənzəyə bilər. Ancaq onları bir-birindən fərqləndirən bir sıra meyarlar mövcuddur[10]. Meyarlar bunlardır:

Xalq anlayışı ilə bağlı vacib xüsusiyyətlərdən biri də əhalinin etnik tərkibidir. Etnik fərqliliyi əks etdirən xüsusiyyətlər bunlardır.

Etnik xüsusiyyətlərə daxil olan amillərdən bir də mentalitetdir. Buna bəzən “görünüş” xüsusiyyəti də deyirlər.

Ortaq türk mədəniyyəti zəngin bir xəzinədir. Bu xəzinə Mərkəzi Asyadan Yoika dağına (rus çarçası II Yekaterina Ural adlandırır-Ə.Ş), Aralıq dənizi hövzəsindən Qara dənizə, Qafqazdan fars körfəzinə qədər olan əraziləri əhatə edir.

Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində Oğuz xanın müxtəlif ölkələrə elçilər göndərməsindən xəbər verir [3].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da türk ellərinin həmrəyliyindən, islamaqədərki mədəniyyətindən, o cümlədən adət-ənənələrindən məlumat verilir.

Regional müstəvidə Ortaq türk mədəniyyətinin turizmin inkişafında rolu məsələsi görkəmli türkoloq-alim L.H.Qumilevin tədqiqatlarında xüsusi olaraq araşdırılıb. Düzdür,

onun əsərlərində birbaşa turizm məsələsi öz əksini tapmayıb. Amma “Qədim türklər” və “Xəzərətrafi xalqların minillik tarixi” (rus dilində) əsərlərində ən qədim zamanlardan türk xalqlarının ortaqların yaşayış tərz, adət-ənənələri, dini dünyagörüşü və mentaliteti haqqında geniş məlumat verilib [5].

Ortaq türk mədəniyyətinin ən mükəmməl nümunələrindən biri də görkəmli alim Nəriman Qocaturkə məxsusdur. Müəllifin 2020-ci ildə İstanbulda nəşr olunan “Biz Türklər! Çadırımız Gökkubbesi” əsərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm [7].

Əsərdə mifoloji düşüncədən gerçəkliyə qədər türklərin keçdiyi tarixi yol izlənilir. “Gobud ağac əfsanəsindən”, Aşınanın su nəğmələrinə və başqurdların törəniş tarixinə qədər baş verən hadisələr haqqında məlumat verilir.

Eyni zamanda şaman dədə deyimləri və ya Qorqud Ata nəsihətləri, Manas kopuru, Ruhsal nəğmələri əsərdə öz əksini tapıb.

Əsərdə həmçinin, Mete dövrü, Atilla əfsanəsi, onun Şərqdən Qərbə yürüşü və digər qəhrəmanlıq səhifələri yer alır.

Nəhayət, müəllif əsərdə Cümhuriyyət dönmində Qurtuluş savaşına münasibət bildirir. Azərbaycanda İstiqlaliyyətin əldə olunmasında keçilən mürəkkəb mübarizə yoluna aydınlıq gətirilir.

Müasir dövr “Bir millət, iki dövlət” çağırışı ilə müşayiət olunur. XXI əsr türk əsridir. Ortaq türk mədəniyyəti dünyaya açılan yeni pəncərədir. Bu xətt türk dövlətlərini bütün sahələrdə olduğu kimi turizmin inkişafında da yüksək nailiyyətlər əldə etməsinə gətirib çıxaracaq.

Ortaq türk mədəniyyətinin tədqiqində rus müəllifi V.L.Veliçkonun araşdırmalarının xüsusi yeri var.

V.L.Veliçko “Qafqaz: rus məsələsi və tayfalararası məsələlər” (rus dilində) əsərində müsəlman türklər haqqında məlumat verir və türklərin adət-ənənələrini, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini təhlil edirdi.

Turizmin inkişafında hər bir xalqın özünəməxsus xarakteri mühüm rol oynayır. Əsərdə diqqəti cəkmək cəhətlərdən biri azərbaycanlıların, tatarlar adlandırması və müəllifin buna maraqlı yanaşmasıdır.

Müəllif yazır ki, azərbaycanlıların tatar adlandırılması düzgün deyil, halbuki tatar adı monqol tayfalarına aiddir. Amma hesab etsək ki, azərbaycanlıların damarlarında tatar qanı var. Bunu müəllif Batı, Menqu və Hülaki xanın Şərqi Zaqafqaziyaya (Cənubi Qafqaza) yürüşü ilə əsaslandırılır. Ancaq sonra isə qeyd edir ki, belə olan halda ərəblərin gəlişindən sonra Azərbaycandan ərəblərin etnotoponimik izləri qaldı. Bu azərbaycanlıların ərəbləşməsi anlamına gəlmir [9,s.154]. Hansı ki, azərbaycanlı və ərəblər dərisinin rəngi və qıvrım saçlı, - hətta mulatları xatırladaraq, - görünüşü ilə oxşardılar. Əsərdə deyilir ki, azərbaycanlılar mənşəcə türk və turanlıdır. Oğuzlar, səlcuqlar və müasir türk və kürdlərlə (fikir Veliçkonundur-Ə.Ş.) qan qohumudur.

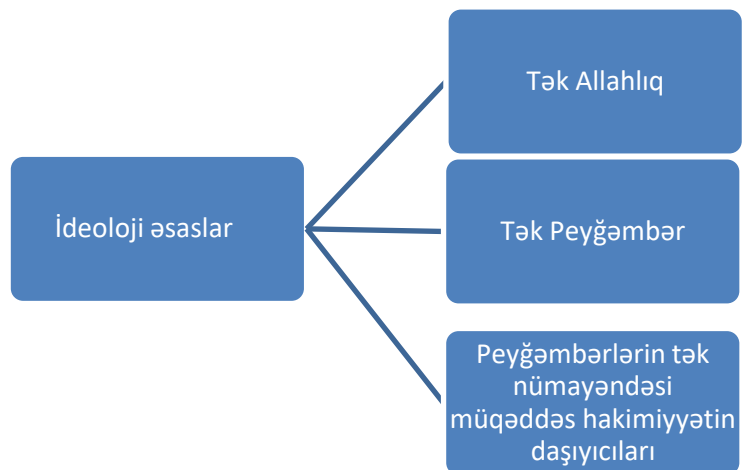
Müəllif yazır ki, azərbaycanlılar istiqanlıdır, təbiətən xeyirxah, mərd, böyük qəlbə malik, zəkali və mənəvi inkişafa haqq edən xalqdır[9, s.155].

Azərbaycanlılar güclü hakimiyyətə pərəstiş edən xalqdır.

Veliçko bunu İslam dini ilə əlaqələndirir. Müəllif yazır ki, İslam dini azərbaycanlıların mədəni irsindən biridir. Ona görə də azərbaycanlılarda bu dindən irəli gələn xarakterlər cəmlənib. Bu yanaşmanın ideoloji əsasları bunlardır.

Əsərdə müəllif həm mövqeyini müdafiə etmək üçün Azərbaycan türkləri ilə alman və anqlo-sakslar arasında paralellər aparır [9. s.157]. Əsərdə Veliçkonun bu yanaşmasında siyasi “rəng” var. O çalışır ki, Rusiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətinə haqq qazandırsın. Və Azərbaycan xalqını hakimiyyətə itaət edən bir xalq kimi təqdim etmək istəyir.

Nəticə. Azərbaycan türk xalqının orta q türk mədəniyyətinin daşıyıcısı olması müxtəlif platformalarda təhlil edilərək qiymətləndirilib. Etnik anlamda mədəniyyət turizmin inkişafında tək cə iqtisadi deyil, həm də mənəvi və sosial rol oynayır. O xalqlar arasında mədəni körpü yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev A. Azərbaycanın etnik-mədəni müxtəlifliyi və turizm potensialı. Bakı, 2019. Elm və Təhsil.
2. Əlizadə T. Etnik mədəniyyət və onun regionların turizm brendləşməsində rolu. Regionların inkişafı və iqtisadiyyat jurnalı. 2022, 3(1), s. 28-37
3. Фазлаллах Рашид ад-Дини, (1987). Огузنامه. Б.: Элм, 128с.
4. Həsənova S.. Mədəni irs və turizmin inkişafında etnik dəyərlərin rolu. Bakı, 2021, Qanun nəşriyyatı.
5. Гумилев Л.Н., (1990). Тысячелетие вокруг Каспия. Б.: Азернешп, 312с.
6. Məmmədli N. Etnoturizmin inkişaf istiqamətləri və sosial-iqtisadi təsiri. Azərbaycan Turizm jurnalı 2020, 5(2), s. 45-53
7. Величко В.Л., (1990). Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 224с.
8. Nerman Kocatürk, (2020). Biz türkləri! Çadırımız gök kubbesi. İstanbul, 389s.
9. Сапожникова Е.Н., (2004). Страноведение. Теория и методика туристического изучения стран. Москва: Издательская центр «Академия», 240 с
10. Smith. M.K. Issues in Cultural Tourism Studies. London, 2009, Routledge

Summary
Culture in the ethnic meaning and its role in the development of tourism
Shakhverdiyev A.

Keywords: *ethnicity, culture, tourism, language, religion*

Each society determines its place in the universal system with the culture it creates. The concept of culture is multifaceted and differs depending on the form, type, direction and carrier of society. In the ethnic sense, culture expresses the unique lifestyle, values, beliefs, customs and art of a people or ethnic group. Culture is a historically formed level of any society. Culture is one of the directions that plays an important role in the development of tourism.

ÖZET
Etnik anlamda kültür ve turizmin gelişimindeki rolü
Şahverdiyev E.

Anahtar Kelimeler: *etnik köken, kültür, turizm, dil, din*

Her toplum, yarattığı kültürle evrensel sistemdeki yerini belirler. Kültür kavramı çok yönlüdür ve toplumun biçimine, türüne, yönüne ve taşıyıcısına göre farklılık gösterir. Etnik anlamda kültür, bir halkın veya etnik grubun kendine özgü yaşam tarzını, değerlerini, inançlarını, geleneklerini ve sanatını ifade eder. Kültür, herhangi bir toplumun tarihsel olarak oluşmuş bir düzeyidir. Kültür, turizmin gelişiminde önemli rol oynayan yönlerden biridir.

Резюме
Культура в этническом значении и её роль в развитии туризма
Шахвердиев Е.

Ключевые слова: *этническая принадлежность, культура, туризм, язык, религия*

Каждое общество определяет своё место в системе мироздания посредством создаваемой им культуры. Понятие культуры многогранно и различается в зависимости от формы, типа, направления и носителя общества. В этническом смысле культура выражает уникальный образ жизни, ценности, верования, обычаи и искусство народа или этнической группы. Культура – это исторически сложившийся уровень любого общества. Культура – одно из направлений, играющих важную роль в развитии туризма.

AZƏRBAYCAN PAMBIQÇILIQ KOMPLEKSİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASI VƏ İQTİSADI MODERNLƏŞMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Tağıyeva Leyla İntiqam qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
leyla.tağıyeva.80@mail.ru

Açar sözlər: *pambıqçılıq kompleksi, iqtisadi modernləşmə, innovasiya, dayanıqlı inkişaf, aqrar islahatlar, məhsuldarlıq, ixrac potensialı.*

Məqalədə pambıqçılıq kompleksinin dayanıqlı inkişafı və iqtisadi modernləşmə istiqamətləri tədqiq edilir. Müasir dövrdə pambıqçılıq sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqi, istehsal səmərəliliyinin artırılması, torpaq və su resurslarının optimal istifadəsi vacib məsələlər kimi qiymətləndirilir. Araşdırmada göstərilir ki, pambıqçılıq kompleksinin modernləşdirilməsi ölkənin ixrac potensialını və regionlarda sosial-iqtisadi rifahı yüksəltmək baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Giriş

Azərbaycan kənd təsərrüfatı sektoru milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. Aqrar sektorun ənənəvi və strateji sahələrindən biri olan pambıqçılıq kompleksinin inkişafı son illərdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Pambıq həm xammal təminatı, həm də tekstil sənayesinin inkişafı baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Dünya miqyasında pambıq istehsalı və ticarəti strateji əhəmiyyət daşıyır. FAO-nun məlumatına görə, dünyada illik pambıq istehsalı 25 milyon ton civarındadır. ABŞ, Çin, Hindistan, Pakistan və Türkiyə əsas

istehsalçılar sırasındadır. Azərbaycanın pambıq ixrac potensialı isə Cənubi Qafqaz regionunda lider mövqedədir [5].

Sovet dövründən sonra pambıqçılıq sahəsində baş verən tənəzzül 2015-ci ildən etibarən dövlət proqramları ilə aradan qaldırılmağa başlanmışdır. Dövlət proqramları torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi, istehsal strukturunun modernləşdirilməsi və ixrac yönümlü fəaliyyətin formalaşdırılmasını əhatə etmişdir [1].

1. Pambıqçılıq kompleksinin iqtisadi əhəmiyyəti və mövcud vəziyyəti

Pambıqçılıq kənd təsərrüfatı məhsulları arasında yüksək ixrac potensialına malik strateji sahələrdən biridir. Azərbaycan pambığı keyfiyyət göstəricilərinə görə beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətlidir və ölkənin kənd təsərrüfatı ixracının mühüm hissəsini təşkil edir [1,5].

Son illərdə pambıq əkinin sahələrinin genişlənməsi və məhsuldarlığın artması dövlətin aqrar sektora dəstəyinin artırılması ilə bağlıdır. Ölkə üzrə orta məhsuldarlıq 1 hektardan 30 sentnerə çatmışdır. Biləsuvar, Saatlı, Sabirabad, İmişli və Ağcabədi rayonları pambıqçılığın əsas mərkəzləridir [2].

Qabaqcıl fermerlər, məsələn Ülvi Babayev, mineral gübrələrin normativ tətbiqi və müasir suvarma texnologiyalarının istifadəsi nəticəsində məhsuldarlığı artırmış və 1 hektardan əldə olunan gəliri 1760 manata çatdırmışlar [3].

Buna baxmayaraq, sahədə torpaq resurslarının səmərəsiz istifadəsi, köhnəlmiş suvarma sistemləri, emal müəssisələrinin qeyri-bərabər yerləşməsi, texnoloji itkilər və ixrac bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin məhdudluğu kimi problemlər qalır. Bu problemlərin həlli pambıqçılığın idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və bazar yönümlü islahatlarla mümkündür [6].

2. Modernləşmə istiqamətləri və innovativ yanaşmalar

Pambıqçılıq kompleksinin modernləşdirilməsi bir neçə istiqamətdə həyata keçirilə bilər və hər bir istiqamət həm istehsal səmərəliliyini, həm də ekoloji dayanıqlığı gücləndirir [4].

İnnovativ texnologiyaların tətbiqi: damcı suvarma, mexanikləşdirilmiş yığım və “Precision Farming” metodları məhsuldarlığı artırır və su sərfiyyatını optimallaşdırır [4].

Resurslardan səmərəli istifadə: Avstraliya təcrübəsində olduğu kimi, su ehtiyatlarının elektron monitorinq sistemi ilə idarə olunması məhsuldarlığı artırır.

Emal və dəyər zəncirinin gücləndirilməsi: pambığın yalnız xam halda deyil, tekstil və hazır məhsul kimi ixracı milli gəlirin artmasına səbəb olur [5].

Maliyyə və institusional dəstək: dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin tətbiqi fermerlərin maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırır [1].

İnsan kapitalının inkişafı: qıraq təhsil müəssisələrində müasir texnologiyalar üzrə ixtisaslaşmış kadr hazırlığı [6].

Rəqəmsal texnologiyalar – dron və GPS ilə idarə olunan “smart agriculture” sistemləri, torpaq və hava şəraitinə əsaslanan ağıllı suvarma, xərclərin azaldılması və məhsul keyfiyyətinin artırılmasına imkan verir.

3. Dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas prioritetləri

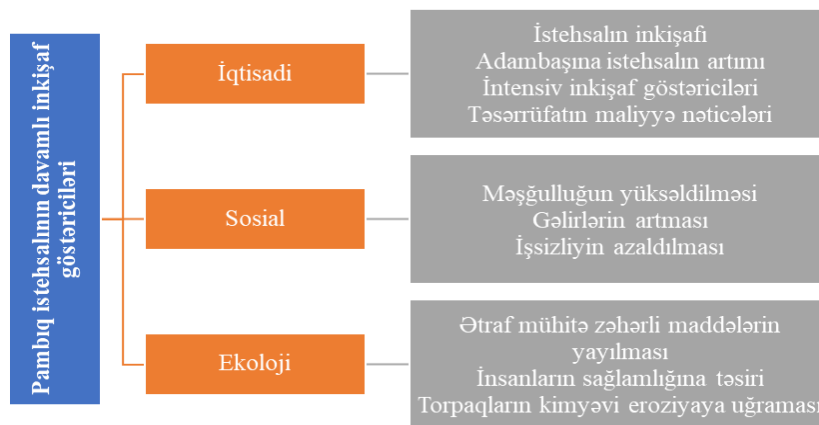
Pambıqçılıq kompleksinin dayanıqlı inkişafı ekoloji, iqtisadi və sosial istiqamətlərin balanslı həyata keçirilməsini tələb edir [2]. Aşağıdakı prioritetlər bu strategiyanın əsasını təşkil edir:

➤ **Ekoloji tarazlığın qorunması:** Torpaq münbitliyinin azalmasının qarşısını almaq üçün üzvi gübrələr və torpaq bərpa texnologiyalarından istifadə edilməli, pestisidlərin istifadəsi məhdudlaşdırılmalıdır [3].

➤ **İqtisadi şaxələndirmə:** Pambıq məhsullarının emalı və tekstil sənayesinin inkişafı daxili əlavə dəyərin yüksəlməsini təmin edir [5].

➤ **Sosial rifah və məşğulluq:** Kənd yerlərində pambıqçılığın inkişafı əhalinin gəlir səviyyəsini və məşğulluq imkanlarını artırır; qadınların və gənclərin sektorda iştirakının təşviqi regionlarda demoqrafik sabitliyin qorunmasına kömək edir [6].

Bu üç istiqamətin səmərəli təhlili və indikatorlarının müəyyən edilməsi dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edir. Aparılan təhlillərin keyfiyyət və etibarlılıq baxımından səmərəli olması üçün iqtisadi, sosial və ekoloji göstəricilər tam şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bu göstəricilər Sxemdə vizual olaraq təsvir olunmuşdur.

Sxem. Pəmbıq istehsalının davamlı inkişafının müəyyən edilməsi [6].

4. Dövlət siyasəti və inkişaf perspektivləri

Azərbaycan Respublikasında pəmbıqçılıq sahəsinin inkişafı dövlətin uzunmüddətli iqtisadi strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biridir. Pəmbıqçılıq yalnız kənd təsərrüfatının ənənəvi sahəsi deyil, eyni zamanda ölkənin ixrac gəlirlərinin artırılması, regionlarda məşğulluğun təmin olunması və sosial rifahın yüksəldilməsi baxımından da strateji əhəmiyyət daşıyır [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2017-ci ildə təsdiq edilmiş “Pəmbıqçılığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2017–2025)” sahənin kompleks inkişafını hədəfləyir. Proqram çərçivəsində torpaq və su resurslarının səmərəli idarə olunması, istehsal infrastrukturunun yenilənməsi, emal müəssisələrinin modernləşdirilməsi, yeni pəmbıq sortlarının seleksiyası və innovativ texnologiyaların tətbiqi təmin olunmuşdur [1].

Dövlət siyasətinin mühüm komponentlərindən biri pəmbıqçılıqla məşğul olan regionlarda sosial infrastrukturun inkişafıdır. Son illərdə Biləsuvar, Saatlı, Sabirabad, İmişli, Neftçala və digər rayonlarda kənd yollarının yenilənməsi, suvarma sistemlərinin bərpası və aqrar xidmət mərkəzlərinin yaradılması fermerlərin fəaliyyət səmərəliliyini artırmışdır.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri və EKTİS layihəsi fermerlərin məhsuldarlıq göstəricilərinə real vaxtda çıxışını təmin edir. “MKT İstehsalat Kommersiya MMC”, “Azərpəmbıq”, “P-Aqro” və “CTS Agro” şirkətləri dövlət proqramları ilə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərərək satış bazarı və texniki dəstək təmin edir [6].

Azərbaycanın pəmbıqçılıq siyasəti ixrac yönümlü iqtisadi modelin mühüm elementidir. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində aqrar sahədə yüksək dəyərli və rəqəbatqabiliyyətli ixrac məhsullarının istehsalının artırılması strateji hədəf kimi müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətdə pəmbıq lifinin dərin emalı, iplik və parça istehsalının genişləndirilməsi, brend məhsulların formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Gələcək perspektivlərdə pəmbıqçılıq kompleksinin rəqəmsal transformasiyası, “smart farming” texnologiyaları, peyk monitorinqi və aqrar sığorta mexanizmləri prioritetdir. Beynəlxalq əməkdaşlıq — FAO, Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı layihələri sahənin innovativ inkişafını sürətləndirəcəkdir [4,5].

Beləliklə, həyata keçirilən dövlət siyasəti pəmbıqçılığın yalnız kənd təsərrüfatı sahəsi kimi deyil, həm də sənaye və ixrac yönümlü strateji sektor kimi inkişafını təmin edir. Gələcək dövrdə dövlətin məqsədi istehsal səmərəliliyinin artırılması, pəmbıq məhsullarının yerli emal səviyyəsinin yüksəldilməsi, ixrac potensialının genişləndirilməsi və regionlarda sosial rifahın möhkəmləndirilməsidir [6].

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, pəmbıqçılıq kompleksinin modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyasının formalaşdırılması Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun gələcək inkişafı üçün mühüm zərurətdir. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi, resurslardan səmərəli istifadə və istehsalın rəqəmsallaşdırılması iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına xidmət edir.

Eyni zamanda pəmbıqçılıq kompleksində dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ixrac potensialının genişləndirilməsi və insan kapitalının inkişafı bu sahənin sosial-iqtisadi əhəmiyyətini daha da artıracaqdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahələrin davamlı inkişafı yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial inkişafa təkan verir. Azərbaycan pəmbıqçılıq kompleksinin dayanıqlı inkişafı milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası və regionların tarazlı inkişafı baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. "Pambıqçılığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2017–2025)".
2. Həsənova M.S. "Pambıqçılıq kompleksinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları". Bakı: Elm, 2022. səh.45-60
3. Babayev Ü. "Fərmə təsərrüfatlarında gübrələrin rəşional istifadəsi və məhsuldarlığa təsiri". Biləsuvar, 2023, səh 12-25.
4. Dünya Bankı (2023). "Aqrar sektorun modernləşdirilməsi və innovasiyaların tətbiqi hesabati".
5. FAO (2024). "World Cotton Market Review".
6. Tagiyeva L. "Economic Development Priorities of the Cotton Industry Complex". Dissertasiya, Bakı, 2025.

Summary

Sustainable development strategy and economic modernization directions of Azerbaijan cotton growing complex Tagiyeva L.I.

Keywords: cotton complex, economic modernization, innovation, sustainable development, agrarian reforms, productivity, export potential.

The article explores the sustainable development and economic modernization of the cotton industry complex in Azerbaijan. It emphasizes the importance of innovative technologies, efficient use of land and water resources, and productivity enhancement. The modernization of the cotton complex is considered crucial for increasing export potential and improving socio-economic well-being in rural regions.

Резюме

Стратегия устойчивого развития и направления экономической модернизации хлопководческого комплекса Азербайджана Тагиева Л.И.

Ключевые слова: хлопковый комплекс, модернизация экономики, инновации, устойчивое развитие, аграрные реформы, производительность, экспортный потенциал.

В статье рассматриваются направления устойчивого развития и экономической модернизации хлопководческого комплекса. В современную эпоху применение инновационных технологий в области хлопководства, повышение эффективности производства и оптимальное использование земельных и водных ресурсов считаются актуальными. Исследование показывает, что модернизация хлопководческого комплекса имеет стратегическое значение для повышения экспортного потенциала страны и социально-экономического благополучия регионов.

NİTQLƏRDƏ KEÇMİŞƏ DÖNÜŞ: AZƏRBAYCAN SİYASƏTİNDƏ PRESEDENT HADİSƏLƏRİN ROLU

Vəliyeva Sevil Vəzirxan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt şəhəri, Azərbaycan Respublikası
sevil-veliyevaSDU@mail.ru

Açar sözlər: siyasi məkan, ideoloji diskurs, presedent hadisə, nitq, siyasi diskurs

Presedent hadisələr təkcə Azərbaycanın siyasi çıxışlarında ritorik vasitə deyil, həm də siyasi identikliyin formalaşmasında mühüm elementdir. Keçmişə istinad edərək liderlər mövqelərini möhkəmləndirməyə, insanların duyğularına təsir göstərməyə və gələcək hərəkətlərinin dəstəyini qazanmağa çalışırlar. Bu baxımdan presedentlərin düzgün və məsuliyyətli istifadəsi həm siyasi etika, həm də tarixi həqiqətə bağlılıq baxımından vacibdir.

Tarix yalnız ötüb-keçmiş hadisələrin toplusu deyil, həm də bu gün verilən qərarların və ictimai fikrin formalaşmasında mühüm rol oynayan resursdur. Siyasi ritorikada tarixə, daha dəqiq desək, presedent hadisələrə istinad etmək liderlərin tez-tez istifadə etdiyi təsirli üsullardandır. Bu yanaşma vasitəsilə liderlər həm öz mövqelərini möhkəmləndirir, həm də ictimai rəyə yön verməyə çalışırlar.

Azərbaycan siyasi məkanında bu cür istinadlar təkcə emosional məqsədlərlə deyil, eyni zamanda strateji baxımdan da məqsədyönlü şəkildə işlədilir. Bu məqalədə məqsəd, Azərbaycan siyasətində presedent hadisələrin nitqlərdə necə və hansı məqsədlə istifadə olunduğunu araşdırmaqdır.

Presedent hadisə termini adətən hüquq sahəsində daha çox işlədilir. Siyasi ritorikada isə bu anlayış keçmişdə baş vermiş və ictimai yaddaşda iz qoymuş hadisələrin bugünkü qərarlar üçün nümunə kimi təqdim edilməsini bildirir. Bu yanaşma aşağıdakı məqsədlərlə həyata keçirilə bilər:

- a) keçmişlə davamlılıq görüntüsü yaratmaq
- b) liderin qərarlarının “tarixi əsaslara” söykəndiyini göstərmək
- c) cəmiyyətin milli yaddaşını aktivləşdirmək
- d) əvvəlki uğurlu modelləri təkrarlamaq və ya uğursuz modelləri tənqid etmək

Presedent hadisələrə istinad həm də liderin özünü müəyyən tarixi fiqurlarla eyniləşdirməsinə xidmət edir ki, bu da ictimai nüfuzu artıran simvolik ritorikadır.

Azərbaycan siyasi çıxışlarında tarixi istinadların funksiyaları aşağıdakı kimi şərh olunur:

- a) Tarixi legitimləşdirmə və simvolik liderlik

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin çıxışlarında tez-tez 1993-cü ilin (Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı), 2003-cü ilin (yeni dövrün başlanğıcı) və 2020-ci ilin (Vətən Müharibəsi və Qələbə) simvolik mənalı vurğulanır. Bu tarixlər bugünkü dövlət siyasətinin “təbii davamı” kimi təqdim olunur. Belə yanaşma liderin qərarlarını daha doğru, qanuni və tarixi baxımdan əsaslandırılmış kimi göstərir.

- b) Milli emosional konsolidasiyanın aləti

Müharibə, böhran və ya seçki dövrlərində ritorik presedentlər xüsusilə güclü təsirə malik olur. Məsələn, 20 Yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımı və 1918-ci il AXC-nin qurulması kimi hadisələrə istinad, xalqın emosional reaksiyasını gücləndirir. Bu istinadlar ictimai birlik və həmrəyliyin çağırışları ilə paralel şəkildə istifadə olunur.

- c) Opponentlərə qarşı ritorik silah

Presedent hadisələr yalnız öz siyasətini möhkəmləndirmək üçün deyil, həm də siyasi opponentləri tənqid etmək üçün işlədilir. Məsələn, “biz bu səhvləri 90-cı illərdə gördük”, “dövlətçilik o zaman təhlükə altına düşmüşdü” kimi çıxışlar müxalifətin fəaliyyəti ilə bağlı ictimai narahatlığı oyatmaq üçün istifadə olunur. Bu zaman keçmişdəki böhranlar — presedent kimi — indiki alternativ siyasətlərin təhlükəli ola biləcəyinə dair xəbərdarlıq vasitəsinə çevrilir.

Aşağıda presedent hadisələrin istifadə olunduğu bəzi konkret nümunələrə nəzər salaq:

Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il Vətən Müharibəsi dövründəki çıxışlarında tez-tez 1918 və 1993-cü illərə istinad edilirdi. Bu tarixlərdən biri milli dövlətçiliyin başlanğıcı, digəri isə sabitliyin bərpa olunması kimi təqdim olunurdu.

Heydər Əliyevin 1995–2002-ci illər çıxışlarında isə presedent kimi tez-tez 1918-ci il AXC-nin süqutu və SSRİ dağılından sonrakı anarxiya göstərilirdi. Bu, onun siyasi sabitliyi və müstəqilliyi qorumaq iddiasını legitimləşdirmək məqsədi daşıyırdı.

Milli Məclis üzvlərinin çıxışlarında 20 Yanvar hadisəsinə istinad edilməsi, əsasən, milli dəyərlərin təhqir olunmasının nəticəsi kimi təqdim olunur və “keçmişə unutmayaq ki, gələcəyimizi qoruyaq” ritorikası ilə dəstəklənir.

2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa Zəfərimizdən sonra Ermənistan ordusunda təslimçilik meyilləri daha da artdı və ondan bir gün sonra - noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Ermənistan kapitulyasiya aktını, təslim aktını imzalamağa məcbur oldu. [1]

Bu çıxışda işlənən 8 Noyabr – Şuşa Zəfəri presedent hadisədir. Bu, artıq Azərbaycan ictimai yaddaşında xüsusi mənaya malik olan bir milli qələbə simvoludur. Bu ifadə təkcə bir tarixi deyil, xalqın emosional və milli ruh halını da daşıyır. Bu, dilçilik baxımından presedent ifadə və hadisədir.

Nəhayət 2023-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanın dövlət suverenliyi tam bərpa edildi və 30 il ərzində qanunsuz fəaliyyət göstərən dırnaqarası “Dağlıq Qarabağ Respublikası” artıq tarixin zibilxanasına göndərildi. [2]

Azərbaycan siyasətçiləri və dövlət rəsmiləri zaman-zaman “Dağlıq Qarabağ Respublikası” ifadəsini işlədiblər, amma bu ifadə həmişə tənqidi və qeyri-legitimliyi vurğulamaq məqsədilə, “dırnaqarası” və ya “qondarma” sözləri ilə birlikdə istifadə olunub.

Azərbaycan rəsmiləri bu ifadəni rəsmi mövqeyin sərgilənməsi, separatçılığın mahiyyətinin ifşası, erməni iddialarının əsassızlığını göstərmək və beynəlxalq ictimaiyyətə mesaj vermək üçün istifadə ediblər.

Dilçilik baxımından siyasətçilər bu ifadədən istifadə edərkən onu ideoloji məqsədlə yenidən mənalandırılar:

Sözün özünü götürüb, amma ironik və inkaredici kontekstdə təqdim ediblər. Bu da onu siyasi diskursda presedent ifadəyə çevirir, cəmiyyət bu ifadəni eşidərkən avtomatik olaraq onun qeyri-legitim mahiyyətini anlayır.

Azərbaycan siyasətçiləri “Dağlıq Qarabağ Respublikası” ifadəsini qeyri-qanuni və saxta qurum kimi təqdim etmək üçün istifadə ediblər.

Azərbaycan xalqının böyüklüyü bir daha 1993-cü ildə özünü göstərdi. [3]

Bu cümlə konkret tarixi bir ili — 1993-cü ili vurğulayır, Azərbaycan xalqının birliyinə və ya əhəmiyyətli bir davranışına istinad edir, və "bir daha" deyərək həmin ilin artıq tanınan, kollektiv yaddaşda yer almış bir hadisə ilə assosiasiya olunduğunu göstərir.

1993-cü il Azərbaycan tarixində Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı, Vətəndaş qarşıdurması və siyasi böhranın aradan qaldırılması, milli dövlətçiliyin xilas edilməsi kimi simvolik və milli bir dönüş nöqtəsi kimi yadda qalıb.

Bu hadisə siyasi və ideoloji diskursda tez-tez “xalqın iradəsi”, “milli xilaskarlıq”, “dövlətin sabitliyə qovuşması” kimi təqdim olunur. Bu səbəbdən bu tarix presedent hadisəyə çevrilmişdir.

Bu cümlədə dilçilik baxımından presedent hadisə var. “1993-cü il” ifadəsi Azərbaycan xalqının tarixində simvolik və kollektiv yaddaşda yer etmiş hadisəyə — Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışına və ölkədə sabitliyin bərpasına — istinad edir.

Bu, presedent hadisə sayılır, çünki, tarixən tanınır, cəmiyyətdə formalaşmış anlayış və emosional dəyərə malikdir, nitqdə yenidən istifadə olunanda hazır məna və ictimai şərh daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Политическая лингвистика : учеб. пособие / А.П. Чудинов. — М. : Флинта : Наука, 2006. — 256 с.
2. <https://president.az/az/articles/view/69055>
3. <https://president.az/az/articles/view/69166>
4. <https://president.az/az/articles/view/65937>

Summary

Turning to the past in speeches: the role of precedent events in Azerbaijani politics

Valiyeva S.V.

Keywords: *political space, ideological discourse, precedent case, speech, political discourse*

Precedent events are not only a rhetorical tool in Azerbaijani political speeches, but also an important element of political identity building. By referring to the past, leaders aim to make their position stronger, influence people's emotions, and garner support for their future actions. In this regard, the correct and responsible use of precedents is important both in terms of political ethics and commitment to historical truth.

Резюме

Возвращение в прошлое в выступлениях: роль прецедентных событий в политике

Азербайджана

Велиева С.В.

Ключевые слова: *политическое пространство, идеологический дискурс, прецедент, речь, политический дискурс*

Прецедентные события являются не только риторическим инструментом в политических выступлениях Азербайджана, но и важным элементом формирования политической идентичности. Ссылаясь на прошлое, лидеры стремятся укрепить свою позицию, повлиять на эмоции людей и заручиться поддержкой своих будущих действий. В этой связи правильное и ответственное использование прецедентов важно как с точки зрения политической этики, так и с точки зрения приверженности исторической правде.

ALINMA ELEMENTLİ FEİLLƏRİN SOSİOLİNGVİSTİK KONTEKSTDƏ İNKİŞAFI (müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

Məmməd İlhamə Avtandil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

ilhama.mammad@sdu.edu.az

Açar sözlər: *alınma elementli feillər, sosiolingvistik, qlobal diskurs, integrasiya*

Sosiolingvistik kontekstdə dilin formalaşması və dəyişməsi ictimai ehtiyaclar, sosial strukturun dəyişməsi və mədəni-tarixi faktorlarla dərin əlaqədədir [4]. Dil cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafına paralel şəkildə formalaşır, yeni anlayışları, texnologiyaları və əlaqə formalarını ifadə etmək üçün daxili resurslarla yanaşı, xarici dillərdən alınmalarla da zənginləşir. Bu kontekstdə alınma elementli feillərin istifadəsi sosial qruplar arasında müşahidə olunan spesifik kommunikativ tələbatlardan, qlobal diskurslara qoşulma ehtiyacından və eyni zamanda dilin prestij statusunu qoruma səylərindən irəli gəlir.

Sosiolingvistikada bu fenomen dilin “təbii adaptasiyası” kimi qiymətləndirilir. Dil sistemindəki dəyişikliklər sadəcə daxili qrammatik mexanizmlərin təkmilləşməsi deyildir, eyni zamanda cəmiyyətin sosial və kommunikativ ehtiyaclarını qarşılama prosesidir. Bu proses dilin sosial strukturla əlaqələnmiş, dinamik və interaktiv bir sistem olduğunu ortaya qoyur. Alınma elementli feillərin bu sistemdəki rolu dildaxili sintaktik quruluşa integrasiya olunmaqla yanaşı, ictimai statusun ifadəsi, müsiriyyəyə aid olma hissi və qlobal məkanla integrasiyanı nümayiş etdirmək kimi funksiyalar da daşıyır.

Azərbaycan dilində alınma elementli feillərin yaranması və yayılması çoxşaxəli sosiolingvistik və psixolingvistik faktorların sintezindən qaynaqlanır. Qloballaşan dünyada texnoloji inkişaf, beynəlxalq siyasi-iqtisadi münasibətlər, transmilli mədəniyyət axını və rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin genişlənməsi nəticəsində yeni konseptlərin sürətlə dilə daxil olması qaçılmaz hala gəlmişdir. Belə ki, “*brief eləmək*” (məlumatlandırmaq üçün qısa təqdimat keçmək), “*schedule eləmək*” (vaxt cədvəli üzrə planlaşdırmaq), “*validate eləmək*” (doğrulamaq, təsdiqləmək) kimi ifadələr artıq yalnız gündəlik dilin deyil, eyni zamanda peşəkar, institusional və texnokratik diskursların da ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Bu tip alınmaların dil sistemində mənimsənilməsi təkcə semantik boşluğu doldurmaqla deyil, həm də sosial statusun göstəricisi kimi çıxış etməklə əlaqələndirilir. Myers-Scottonun **prestij motivasiyası** nəzəriyyəsinə əsasən, danışanlar bu cür alınma feilləri qəsdən seçərək öz sosial kimliklərini ifadə edir, yüksək statuslu dillərlə eyniləşmə nümayiş etdirirlər [3]. Bu kontekstdə texnoloji və korporativ sahələrdə işləyən şəxslərin “*update eləmək*”, “*report eləmək*”, “*present eləmək*” kimi feillərdən istifadə etməsi, həm funksional zərurətdən, həm də peşə kimliklərini dil üzərindən konstruksiya etmək məqsədindən qaynaqlanır. Digər tərəfdən, alınma elementli feillərin istifadəsi cəmiyyətin müxtəlif yaş və sosial qrupları arasında dilin təbəqələşməsinə səbəb olur. Məsələn, gənclər arasında “*mention eləmək*”, “*mute eləmək*” kimi sosial şəbəkə yönümlü feillər populyarlıq qazanmışkən, yaşlı nəsil bu terminlərə ya alternativ axtarır, ya da onlardan tamamilə uzaq durur. Bu isə dilin nəsillərarası variasiyasını gücləndirir və alınma feillərin sosial identikliklərin sərhədlərini müəyyənləşdirmə vasitəsi kimi rolunu artırır.

Dil istifadəsi müxtəlif sosial təbəqələrin dilə yanaşma tərzini və ondan istifadə formasını əks etdirən mühüm bir göstəricidir. Sosiolingvistik tədqiqatlar göstərir ki, sosial status, yaş, cinsiyyət, məkan və təhsil səviyyəsi kimi faktorlar dil seçimlərinə bilavasitə təsir göstərir [2]. Xüsusilə urbanizasiya və təhsilin təsiri altında formalaşan sosial qruplar (ali təhsilli şəhər əhalisi və peşəkar təbəqələr) alınma elementli feillərdən daha geniş şəkildə istifadə edir. Onlar üçün bu feillər yalnız kommunikativ vasitə deyil, eyni zamanda müasirlik, texnoloji savadlılıq və qlobal tendensiyalarla ayaqlaşma göstəricisidir. Məsələn, “*render eləmək*”, “*configure eləmək*”, “*deliver eləmək*” kimi feillərin istifadəsi informasiya texnologiyaları, dizayn və menecment sahələrində çalışan şəxslər tərəfindən normallaşmışdır. Lakin kənd yerlərində yaşayan, daha az təhsilli və texnoloji yeniliklərə zəif çıxışı olan insanlar arasında bu tip feillərin istifadəsinə ya ümumiyyətlə rast gəlinmir, ya da yalnız passiv anlamda tanınır. Onların dil praktikaları daha çox yerli söz bazasına əsaslanır və alınma elementli feillərə qarşı laqeydlilik və ya müqavimət müşahidə olunur. Digər tərəfdən, gənc nəslin, xüsusilə şəhər mühitində böyüyən və sosial şəbəkələrdə aktiv iştirak edən fərdlərin dilində alınma elementli feillərin istifadəsi həm ünsiyyət strategiyası, həm də qrupdaxili identifikasiyanın göstəricisinə çevrilmişdir. “*Tag eləmək*”, “*share eləmək*”, “*backup eləmək*” kimi ifadələr bu auditoriya üçün operativ və simvolik dəyər daşıyır.

Yeni konseptlər Azərbaycan dilinə daxil olduqdan sonra funksional və morfoloji uyğunlaşma mərhələlərindən keçir və milli qrammatik sistemə integrasiya olunur. Bu proses yalnız səthi tərcümə və ya semantik ötürmə ilə məhdudlaşmır, həmçinin bu sözlərin iştirakı ilə yaranan alınma elementli feillərin

zaman, şəxs, xəbərlilik kateqoriyalarına, qrammatik formalarına uyğunlaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Məsələn, “forward eləmək” feili müxtəlif zamanlarda “forward edir”, “forward etdi”, “forward edəcək”, qrammatik formalarda isə “forward et”, “forward edərdim” və sair kimi işlənə bilər. Bu, Azərbaycan dilinin çevik morfoloji strukturunun göstəricisi olmaqla yanaşı, eyni zamanda dilin alınma elementləri sintaktik və semantik baxımdan lokallaşdırma bilmə gücünün ifadəsidir.

Struktur baxımdan bu cür alınma elementli feillər əsasən analitik konstruksiya şəklində formalaşır: leksik komponent + köməkçi feil (“etmək/eləmək”) strukturu. Belə konstruksiya həm danışmaq, həm də yazılı diskursda funksionallıq baxımından effektiv sayılır. Məsələn, “reboot eləmək”, “optimize eləmək” kimi feillər informasiya texnologiyaları, menecment, reklam və təhsil sahələrində məhsuldar şəkildə işləyir.

Bu konstruksiya geniş yayılması nəticəsində bəzən alınma elementli feil komponentləri daha da qısaldılaraq leksik inteqrasiya tendensiyası göstərir və tamamilə orijinal feil formasında qəbul edilir. Məsələn, “brief-ləmək” və ya “scan-lamaq” kimi hallarda artıq “etmək/eləmək” köməkçi feildən imtina edilir və alınma söz birbaşa morfoloji kök funksiyasına malik olur. Bu, dilin alınma elementlər üzərində struktur innovasiya tətbiq etməsini və yeni qrammatik vahidlərin yaranmasını göstərir. Sosiolingvistik kontekstdə isə bu struktur uyğunlaşmalar dilin adaptasiya potensialının yalnız texniki deyil, həmçinin sosial və psixolingvistik dəyərinin olduğunu nümayiş etdirir. Feilin bu şəkildə adaptasiyası danışanın həm funksional ehtiyacına cavab verir, həm də global diskursla lokal dil praktikasını uzlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge University Press.
2. Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics* (4th ed.). Routledge.
3. Myers-Scotton, C. (1993). *Social Motivations for Codeswitching: Evidence from Africa*. Oxford University Press.
4. Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society* (4th ed.). Penguin Books.
5. Wardhaugh, R. & Fuller, J. M. (2015). *An Introduction to Sociolinguistics* (7th ed.). Wiley-Blackwell.

Summary

The development of verbs with borrowed elements in a sociolinguistic context (based on materials from modern English and Azerbaijani languages)

Mammad I.A.

Keywords: verbs with borrowed elements, sociolinguistics, global discourse, integration

The article explains the emergence and spread of borrowed-element verbs in the Azerbaijani language in connection with social, cultural, and communicative changes. As a result of globalization, technological development, and digital communication, constructions such as “update eləmək,” “brief eləmək,” and “schedule eləmək” have become part of both everyday and professional language. From a sociolinguistic perspective, the use of these verbs arises not only from functional necessity but also from motivations to display prestige and social identity. Borrowed verbs integrate into the Azerbaijani morphological system through the auxiliary verb “etmək/eləmək” and function freely across tense, person, and conjugation forms. In some cases, the borrowed word itself becomes a verb root (e.g., “scan-lamaq,” “brief-ləmək”), completing full grammatical adaptation. The article evaluates such borrowed verbs as a significant phenomenon reflecting both the language’s flexible response to functional needs and the expression of socio-cultural identities through linguistic practice.

Резюме

Развитие глаголов с заимствованными элементами в социолингвистическом контексте (на материале современного английского и азербайджанского языков)

Маммад И.А.

Ключевые слова: глаголы с заимствованными элементами, социолингвистика, глобальный дискурс, интеграция

В статье объясняется возникновение и распространение глаголов с заимствованными элементами в азербайджанском языке в связи с социальными, культурными и коммуникативными изменениями. В результате глобализации, технологического развития и цифровой коммуникации конструкции типа «update eləmək», «brief eləmək», «schedule eləmək» стали частью как повседневной, так и профессиональной речи. С социолингвистической точки зрения использование таких глаголов обусловлено не только функциональной необходимостью, но и стремлением демонстрировать престиж и социальную идентичность. Заимствованные глаголы интегрируются в морфологическую

систему азербайджанского языка через вспомогательный глагол «etmək/eləmək» и свободно функционируют в формах времени, лица и спряжения. В некоторых случаях заимствованное слово превращается в глагольную основу (например, «scan-lamaq», «brief-ləmək»), завершая процесс полной грамматической адаптации. В статье подчёркивается, что подобные глаголы являются важным феноменом, отражающим как гибкую реакцию языка на функциональные потребности, так и выражение социально-культурной идентичности через языковую практику.

ELM, TƏHSİL, MƏDƏNİYYƏT VƏ İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN DÖVLƏT QURUCULUĞUNDAKI ROLU

Həmzəliyeva Vəfa

Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci (PHS), Sumqayıt, Azərbaycan

yafahamzaliyeva@gmail.com

Açar sözlər: *elm, təhsil, mədəniyyət, informasiya siyasəti, dövlət quruculuğu, innovasiya, inkişaf.*

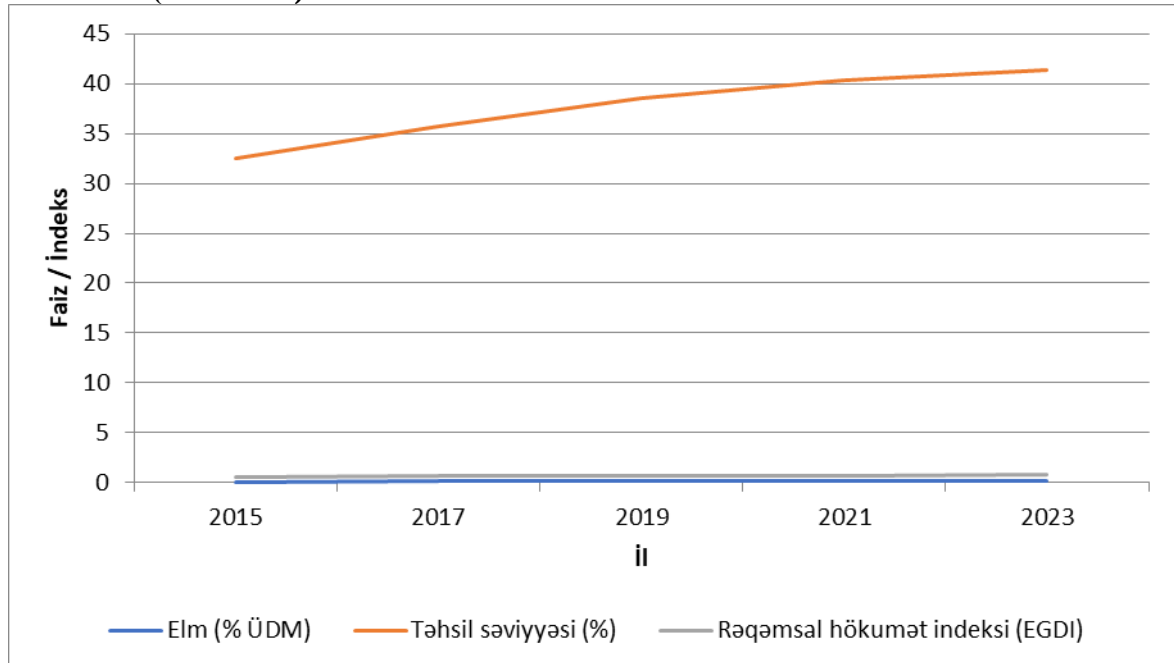
Elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasəti dövlətin inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. Bu sahələrdə həyata keçirilən islahatlar cəmiyyətin intellektual potensialının yüksəldilməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına və vətəndaşların sosial fəallığının artmasına şərait yaradır. Elm və təhsilin inteqrasiyası innovativ düşüncəni, informasiya siyasəti isə açıq və şəffaf idarəetməni təmin edir. Beləliklə, bu sahələrin uzlaşması dövlət quruculuğunun möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

Giriş: Dövlət quruculuğu yalnız siyasi və iqtisadi proseslərlə məhdudlaşmır. O, eyni zamanda elmi düşüncənin, təhsil sisteminin, mədəni dəyərlərin və informasiya siyasətinin harmonik inkişafını tələb edən çoxşaxəli bir prosesdir. Hər bir dövlətin davamlı inkişafı üçün bu dörd istiqamətin düzgün və qarşılıqlı əlaqədə formalaşdırılması zəruridir. Azərbaycan Respublikasında da dövlət quruculuğu siyasətinin əsas hədəflərindən biri məhz bu sahələrin inkişafı və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasıdır. Elm dövlətin strateji resursu sayılır. Elmi potensialın gücləndirilməsi, yeni texnologiyaların mənimsənilməsi və tətbiqi ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə, eləcə də beynəlxalq aləmdə rəqabət qabiliyyətinin artmasına xidmət edir. Elmin inkişafı yalnız laboratoriyalarla məhdudlaşmır, o, təhsil sistemi ilə birgə düşünülməlidir. Çünki təhsilin əsas məqsədi cəmiyyətin elmi biliklərə əsaslanan gələcəyini formalaşdırmaqdır. Məhz bu iki sahənin qarşılıqlı inteqrasiyası nəticəsində bilik əsaslı iqtisadiyyatın təməli qoyulur. Təhsil dövlətin intellektual dayaqıdır. Keyfiyyətli təhsil sistemi olmadan cəmiyyətin tərəqqisindən danışmaq mümkün deyil. Təhsil gənc nəslin vətənpərvər, savadlı, innovativ düşüncəyə malik fərdlər kimi yetişməsinə təmin edir. Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən təhsil islahatları, beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və rəqəmsal təhsil imkanlarının genişlənməsi bu istiqamətdə mühüm addımlardır.

Təhsilin inkişafı həm də elmin yenilənməsi üçün baza rolunu oynayır. Mədəniyyət dövlətin mənəvi sütunudur. Mədəni dəyərlərin qorunması və təbliği milli kimliyin, ənənələrin və mənəvi birliyin əsasını təşkil edir. Dövlət quruculuğu prosesində mədəni irsin qorunması yalnız keçmişin mirasına hörmət deyil, həm də gələcək nəsillər üçün mənəvi zəminin yaradılması deməkdir. Bu baxımdan, Azərbaycan mədəniyyət siyasəti həm klassik irsin yaşadılmasını, həm də müasir incəsənət sahələrinin inkişafını dəstəkləyir. Mədəniyyət insanı formalaşdırır, insan isə dövlətin təməl dəyəridir. İnformasiya siyasəti müasir dövrdə dövlətin idarəçilik mexanizmlərinin ayrılmaz hissəsidir. İnformasiyanın doğru, operativ və obyektiv şəkildə yayılması, vətəndaşların məlumatlandırılması və ictimai rəyin formalaşması dövlətlə cəmiyyət arasında etimadı gücləndirir. Media və informasiya texnologiyalarının düzgün istiqamətləndirilməsi həm milli təhlükəsizlik, həm də demokratik idarəetmə baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən də, Azərbaycan dövləti informasiya siyasətini milli maraqlara və ictimai dəyərlərə əsaslanan prinsiplərlə formalaşdırır. Bütün bu sahələr — elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasəti — dövlətin ideoloji, iqtisadi və sosial dayaqlarını gücləndirir. Onların vəhdəti milli inkişaf modelinin əsasını təşkil edir. Elm və təhsilin inkişafı innovativ idarəetməyə, mədəniyyətin qorunması mənəvi sabitliyə, informasiya siyasətinin düzgün qurulması isə şəffaflığa və ictimai etimada gətirib çıxarır. Elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasəti sahələrinin inkişafı bir-birindən ayrılmaz proseslərdir. Bu istiqamətlərdə formalaşan siyasət yalnız dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinə deyil, həm də vətəndaşın dünyagörüşünə, sosial fəallığına və mənəvi dəyərlərinə təsir göstərir. Dövlətin əsas məqsədi vətəndaşların elmi düşüncə tərzini, yaradıcılıq bacarığını və tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Çünki yalnız bu yolla müasir, bilik əsaslı və innovativ cəmiyyət formalaşdırmaq mümkündür. Elm və təhsil birgə inkişaf etdikdə, dövlətin gələcəyi üçün dayanıqlı baza

yanarır. Elmi araşdırmaların nəticələrinin təhsildə tətbiqi həm müəllimlərin, həm də tələbələrin elmi fəaliyyətə marağını artırır. Bu proses uzunmüddətli perspektivdə intellektual kapitalın formalaşmasına, yeni ixtiraların və texnologiyaların meydana çıxmasına səbəb olur. Elmin və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsi həm də gənclərdə yaradıcı düşüncə tərzini inkişaf etdirir, onları dövlətin inkişafında fəal iştirak edən vətəndaşlara çevirir. Mədəniyyətin dövlət quruculuğundakı rolu isə bənzərsizdir. Mədəni irs bir millətin ruhudur, onun keçmişi ilə bu günü arasında körpü yaradır [Süleymanov, T. və b., 2015, s. 94–98].

Qrafik 1.1 Azərbaycan Respublikasında elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasətinin inkişaf dinamikası (2015–2023)

Mənbə: World Bank. (2023). *Research and Development Expenditure (% of GDP); Tertiary School Enrollment (% gross)*; United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2023). *E-Government Development Index (EGDI) Azerbaijan*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XP.D.RSDV.GD.ZS>

Dövlətin mədəniyyət siyasəti yalnız teatr, musiqi və incəsənət sahələrini əhatə etmir; o, həm də milli dəyərlərin təbliği, gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi və vətənpərvərlik hissinin formalaşdırılması ilə birbaşa bağlıdır. Hər bir dövlət öz mədəniyyətini qoruduğu və inkişaf etdirdiyi ölçüdə güclü olur. Bu səbəbdən, Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji dayaqlarından biri milli-mədəni kimliyin qorunmasıdır. Mədəniyyət həm də sosial integrasiyanın vacib amilidir. Fərqli regionlardan, müxtəlif təbəqələrdən olan insanların eyni mədəni dəyərlər ətrafında birləşməsi cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edir. Bu isə dövlətin siyasi sabitliyinə və sosial birləşməyə xidmət edir. Mədəniyyət həm keçmişin mirasını qoruyur, həm də gələcək nəsillərə mənəvi istiqamət verir. Beləliklə, dövlətin mədəni siyasəti təkcə incəsənətin deyil, həm də vətəndaşlıq məsuliyyətinin inkişafına yönəlidir. İnformasiya siyasəti müasir dövrdə dövlətin ən vacib sütunlarından biri sayılır. İnformasiyanın düzgün idarə edilməsi, cəmiyyətə obyektiv məlumatların təqdim olunması dövlətin şəffaflığını və ictimai etimadı artırır. İnformasiya təhlükəsizliyi dövlətin suverenliyinin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə aparılan islahatlar həm medianın azad fəaliyyətini təmin edir, həm də dezinformasiyaya qarşı effektiv mexanizmlərin yaradılmasına imkan verir. Bugünkü dövrdə informasiya siyasəti yalnız media fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı dövlətin yeni kommunikasiya kanallarını formalaşdırmasını tələb edir. Sosial şəbəkələr, onlayn platformalar və elektron xidmətlər vasitəsilə dövlət və vətəndaş münasibətləri daha operativ və qarşılıqlı olur. Bu, həm idarəetmədə şəffaflığı artırır, həm də ictimai nəzarət mexanizmlərini gücləndirir. Elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasəti arasında qarşılıqlı əlaqənin düzgün qurulması dövlətin modernləşmə prosesində həlledici rol oynayır. Elm və təhsil bilik yaradır, mədəniyyət o biliklərin mənəvi əsasını möhkəmləndirir, informasiya siyasəti isə bu biliklərin cəmiyyətə ötürülməsini təmin edir. Belə bir balanslı sistem dövlətin intellektual səviyyəsini yüksəldir və vətəndaşların dövlətə inamını möhkəmləndirir. Göründüyü kimi, bu sahələrin hər biri dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan milli inkişaf modeli həm iqtisadi, həm mənəvi, həm də ideoloji baxımdan cəmiyyətin dayanıqlığını təmin edir.

Elm və təhsilin inkişafı innovasiyanı, mədəniyyətin inkişafı mənəvi sabitliyi, informasiya siyasəti isə şəffaf idarəçiliyi gətirir. Bütün bunlar birlikdə dövlətin güclü, müasir və ədalətli idarəetmə sistemində çevrilməsinə xidmət edir. Müasir dövrdə dövlətin dayanıqlı inkişafı, sosial sabitlik və vətəndaş rifahı yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də informasiya mədəniyyətinin formalaşma səviyyəsi ilə müəyyən olunur. İnformasiya mədəniyyəti cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir və biliklərin yaradılması, paylaşılması və səmərəli istifadəsi prosesində əsas həlqə rolunu oynayır. İnformasiya cəmiyyətinə keçid şəraitində bu mədəniyyət forması dövlət siyasətinin ideoloji dayaqına çevrilərək vətəndaşların intellektual potensialının artırılmasına xidmət edir. Bu baxımdan dövlətin informasiya siyasəti, təkcə texnoloji infrastrukturun yaradılması deyil, həm də insan resurslarının rəqəmsal savadlılığının, informasiya təhlükəsizliyinin və elmi-idrak mədəniyyətinin gücləndirilməsinə yönəlir. İnformasiya cəmiyyətinin təşəkkülü ilə paralel olaraq “e-dövlət” və “e-vətəndaş” anlayışları da aktuallaşır. Bu konsepsiya vətəndaşların dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini şəffaf, operativ və məsuliyyətli idarəetmə prinsipləri əsasında qurmağı nəzərdə tutur. Elektron idarəetmə mexanizmlərinin inkişafı həm dövlətin hesabatlılığını artırır, həm də vətəndaşların ictimai qərarların qəbulunda iştirak imkanlarını genişləndirir [Əlizadə, A 2014, s.3].

Beləliklə, informasiya mədəniyyəti və informasiya siyasəti qarşılıqlı şəkildə cəmiyyətin demokratikləşməsi və dövlət idarəetməsinin şəffaflaşması prosesini dəstəkləyir. Eyni zamanda, informasiya təhlükəsizliyi və idarəetmə etikasını dövlətin informasiya siyasətinin ayrılmaz komponentlərində. Qloballaşma və texnoloji transformasiyalar şəraitində dövlətin informasiya resurslarının qorunması, vətəndaşların fərdi məlumatlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ictimai məkanın dezinformasiyadan müdafiəsi informasiya mədəniyyətinin əsas prinsipləri ilə birgə həyata keçirilməlidir. İnformasiya mədəniyyəti yalnız texnoloji bacarıq deyil, həm də etik, intellektual və sosial məsuliyyət səviyyəsidir. Buna görə də dövlətin informasiya siyasəti bilik əsaslı cəmiyyətin inkişafını təmin edən strateji istiqamət kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri milli kimliyin qorunması və vətəndaşlıq şüurunun möhkəmləndirilməsidir. Bu məqsədlə həyata keçirilən təhsil siyasəti, xüsusilə ibtidai təhsil pilləsində tətbiq olunan vahid proqramlar və dərslərlər, həm bilik ötürülməsi, həm də milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasına baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. İbtidai təhsildə istifadə olunan “Azərbaycan dili” və “Həyat bilgisi” dərslərinin məzmunu göstərir ki, bu fənlər yalnız dil və həyat bacarıqlarının formalaşdırılmasına deyil, həm də vətənpərvərlik və dövlətçilik ideyalarının erkən yaşlardan aşılmasına yönəlib. Dərslərdə dövlət atributlarının təqdimatı, milli rəmzlərə hörmətin vacibliyi, vətənə məhəbbət və məsuliyyət hissi xüsusi vurğulanır. Məktəblərdə keçirilən tədbirlər – dövlət bayramları, “Qələbə Günü”, “Xocalı Soyqırımı” və digər xatirə günləri – gənc nəslin dövlətə sdaqət hissinin formalaşmasına xidmət edir. Milli kimlik anlayışı təhsil məzmununda həm tarixi şəxsiyyətlərin, həm də dövlət ideologiyasının əsas prinsipləri ilə əlaqələndirilir. Şagirdlərə milli birliyin və vətənə bağlılığın vacibliyi aşılaraq, vətəndaşlıq məsuliyyətinə dair anlayışlar formalaşdırılır. Məktəb tədbirlərində şagirdlərin hərbi geyimlərlə çıxış etməsi və vətən uğrunda mübarizə haqqında ədəbi-bədii səhnələrin təqdim olunması bu istiqamətin davamlılığını göstərir. Dərslərdə etnik və dini müxtəlifliyə də istinad olunur, lakin əsas vurğu dünyəvi dəyərlər və vətəndaşlıq prinsipləri üzərində cəmlənmişdir. Azərbaycan çoxmədəniyyətli, tolerant bir cəmiyyət kimi təqdim olunur, lakin bu çoxluq vahid milli kimlik anlayışı çərçivəsində birləşdirilir. Nəticə etibarilə, ibtidai təhsil sistemi bilik vermə funksiyasının həddlərindən çıxaraq dövlətin ideoloji və mənəvi dəyərlər sisteminin əsas daşıyıcısına çevrilmişdir. Bu model vasitəsilə gənc nəslin həm intellektual, həm də vətəndaşlıq baxımından formalaşması təmin edilir və dövlət quruculuğunun mənəvi dayaqları möhkəmlənir [Panahova, L., 2023, s. 15–17].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlizadə, A. (2014, May 9). *Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu siyasətində elm strategiyası: Hakimiyyətə intellektin vəhdəti*. Respublika.s.3 https://az.wikisource.org/wiki/Heyd%C9%99r_%C6%8Fliyevin_d%C3%B6vl%C9%99t_quruculu%C4%9Fu_siyas%C9%99tind%C9%99_elm_strategiyas%C4%B1%3A_hakimiyy%C9%99tl%C9%99_intellektin_v%C9%99hd%C9%99ti
2. Panahova, L. (2023). *The state, primary education, and nation-building in Azerbaijan. Caucasus Analytical Digest*, 133, 15-17. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/89866/ssoar-caucasusad-2023-133-panahova-The_State_Primary_Education_and.pdf?sequence=1
3. Süleymanov T., Qasımova T., Paşayeva M., & Cəbrayıllova A. (2015). *İnformasiya cəmiyyətində informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələləri*. İnformasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə II Respublika elmi-praktiki konfransı (pp. 94–98). https://ict.az/uploads/konfrans/2_konfrans/24.pdf

4. United Nations Department of Economic and Social Affairs.(2023).*E-Government Development Index(EGDI)AzerbaijanCountryProfile*.Retrieved from<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/11-Azerbaijan>
5. World Bank.(2023). *Research and development expenditure (% of GDP) – Azerbaijan*.Retrieved from<https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>
6. World Bank.(2023).*Tertiary school enrollment (% gross) – Azerbaijan*.Retrieved from<https://data.worldbank.org/indicator/SE.TER.ENRR>

Summary

The role of science, education, culture and information policies in the foundation of nationality Hamzeliyeva V.

Keywords: *education, education, civilization, information politics, state establishment, innovation, development.*

Education, education, civilization and information policy are one of the main directions of the state's development strategy. The reforms implemented in these areas are conducive to increasing the intellectual potential of the community, protecting national-spiritual values, and increasing the social activity of citizens. The integration of science and education ensures innovative thinking, and information policy ensures open and transparent management. Therefore, the reconciliation of these areas plays an important role in consolidating the founding of the state.

Резюме

Роль науки, образования, культуры и информационной политики в государственном строительстве

Хамзалиева В.

Ключевые слова: *наука, образование, культура, информационная политика, государственное строительство, инновации, развитие.*

Наука, образование, культура и информационная политика являются одними из основных направлений стратегии развития государства. Реформы, реализуемые в этих областях, создают условия для повышения интеллектуального потенциала общества, защиты национально-духовных ценностей и повышения социальной активности граждан. Интеграция науки и образования обеспечивает инновационное мышление, а информационная политика – открытое и прозрачное управление. Таким образом, координация этих направлений играет важную роль в укреплении государственного строительства.

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ İDARƏETMƏ SİYASƏTİ

1. Allahverdiyeva F. Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu və milli inkişaf strategiyası. (AMEA TEİ)	3
2. Babaşova Ə.A., Əmiraslanova G.H. Azərbaycan: regionda və global məkanda milli təhlükəsizlik və beynəlxalq münasibətlər. (SDU, ARPYDİA)	4
3. Baxşəliyev A.B. “Əsrin müqaviləsi”ndən suverenliyimizin bərpasına gələn yol. (SDU)	6
4. Baxşəliyev F.E. Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı və milli təhlükəsizliyin qorunması problemləri. (BDU).....	10
5. Baxşəliyev S.F. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun möhkəmlənməsində Çin Xalq Respublikası ilə əlaqələrinin dərinləşməsinin əhəmiyyəti. (BDU).....	13
6. Cəfərov H.F., Cəfərova D.H. Dövlətçilik tariximizin öyrənilməsində Qərbi Zəngəzurun tunc dövrü arxeoloji abidələrinin əhəmiyyəti. (UNEC)	17
7. Cəfərova Ə.Ş. Müasir Azərbaycan dövlətçiliyində elm, təhsil və mədəniyyət siyasətinin rolu. (ADPU-nun Ağcabədi filialı)	22
8. Cəfərova S.R. Azərbaycan Respublikasında elm, təhsil və mədəniyyət siyasətinin dövlət quruculuğunda əhəmiyyəti. (ADPU-nun Ağcabədi filialı)	25
9. Eyvazlı G.R. Milli təhlükəsizlik, müdafiə siyasəti və beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyi. (AİA)	27
10. Əfəndiyeva A.S. Cənubi Qafqazda Azərbaycan Respublikasının geosiyasi mövqeyi. (SDU)	31
11. Əliyeva L.E. Post-münaqişə dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu: Qarabağ regionunun reintegrasiyası. (SDU)	34
12. Əsgərov R.H., Babayev B.H., Hüseynov S.N. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik düşüncəsinin əsasının qoyulması. (AMEA FSI, NDU).....	37
13. İsgəndərova K.Y. Azərbaycan dövlətçiliyi və iqlim dəyişikliyinə olan münasibət. (SDU).....	40
14. Kərimova S.Ə. İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri. (SDU)	42
15. Məhərrəмова S.S. Dövlət müstəqilliyinin bərpasına gedən tarixi yol. (SDU).....	44
16. Məmmədov Ə.F. Tarixin acı dərsləri: Azərbaycanın sovetləşməsi və müasirliyin çağırışları. (AMEA TEİ)	47
17. Məmmədov N.R. Tarixi zəfər və Azərbaycanın bütün ərazisində suverenliyin bərpası. (AMEA TEİ)	50
18. Məmmədova M.Ə. Heydər Əliyevin siyasi portreti və dövlətçilik fəlsəfəsi. (ADPU)	54
19. Cəfərov P.T. İkinci Qarabağ müharibəsi. (SDU).....	56
20. Hacıyev O.Y. Azərbaycan dövlətçiliyi: tarix, təcrübə və müasir çağırışlar. (SDU)	60
21. Hacıyeva M.C. Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və rolunun artması. (SDU).....	62
22. Hasanova A.T., Khudaverdiyeva M.G. Linguistic expression of national identity in the discourse of state-building in Azerbaijan. (ASAU).....	65
23. Heydərova S.N. Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi, sosial siyasət məsələləri və dayanıqlı inkişaf strategiyası prinsipləri. (GDU).....	67
24. Hüseynova N.Ə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur bölgəsinin siyasi vəziyyəti (1918–1920). (AzTU)	69
25. Hüseynova S. B. Azərbaycan Respublikası dünyada öz mövqelərini gücləndirir. (BDU)	72
26. Xəlilov B.H., Muxtarlı E.A., Eminov T.M. Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil siyasətinin dövlət quruculuğundakı rolu. (AİA, ADPU)	76
27. Xəlilov E.Ş. Qloballaşma və regional təhlükəsizlik: Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və dövlətçilik siyasəti. (SDU)	79
28. İbrahimli M.B. Dövlət quruculuğu prosesində sosial rifah məsələsi (Sumqayıt şəhəri 2003–2005-ci illər).....	81
29. Kərimli S.S. Tarix dərslərində Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin tədrisi metodları. (SDU).....	86
30. Qasımbəyli C.Q. Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu və onun inkişaf perspektivləri. (SDU)	88
31. Qəhrəmanova Z.N. Cənab İlham Əliyevin tarixi qələbəsi və suverenliyimizin bərpası (ADAU)	91

32. <i>Məcidov M. K., Süleymanov S.E.</i> Heydər Əliyev siyasətində elm və təhsilin prioritet istiqamətləri. (ADPU-nun Ağcabədi filialı)	93
33. <i>Məhərrəmov S.Q.</i> Azərbaycanda demokratik cəmiyyətin formalaşmasında dövlət quruculuğunun rolu. (SDU)	96
34. <i>Mirzəyeva K.K.</i> Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən müasir Azərbaycan dövlətinə dövlətçilik ənənələrinin inkişafı. (SDU).....	98
35. <i>Mustafayeva Q.Ş.</i> Elm və təhsilin müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasında rolu. (SDU)	101
36. <i>Nəsirova S.İ., Süleymanzadə A.S.</i> İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları və dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi. (ADPU-nun Ağcabədi filialı)	104
37. <i>Novruzlu E.Ə.</i> II Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın müdafiə siyasətində yeni yanaşmalar. (SDU)	107
38. <i>Səlimov Ş.D.</i> Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-2025-ci illər). (SDU)	110
39. <i>Əzimova A.</i> Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlətin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixindən: Bakı Xalq komissarları Soveti milli dövlətçiliyə qarşə (iyun-iyul 1918)	115
40. <i>Əsədova A.V.</i> Azərbaycan Respublikasında abidələrin qorunması siyasəti (Keşikçidağ qorluğu nümunəsində). (SDU).....	120
41. <i>Məmmədova S.İ.</i> Beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın mövqeyi. (SDU).....	123
42. <i>Məmmədova S.M.</i> Milli təhlükəsizlik sisteminin əsasları və inkişaf istiqamətləri. (ADPU-nun Ağcabədi filialı)	125
43. <i>Möhsümova V.A.</i> Küreselleşmə bağlamında Azərbaycan'da kamu yönetimi sisteminin ekonomik kalkınmaya etkisi. (BDU).....	128
44. <i>Bayramova B., Muradova S.</i> The beginning of the concept of authority: from the Sumerian states to the ancient statesmanship traditions of Azerbaijan. (BSU)	131
45. <i>Səidov C.A.</i> Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və maraqların kəsişməsi kontekstində Azərbaycanın rolu. (BSU)	134
46. <i>Səmədov Y.A.</i> Heydər Əliyev və Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu. (ADPU, Ağcabədi filialı).....	139
47. <i>Song Guangxiao.</i> Новые медиа Китая о взаимоотношениях с Азербайджаном в период глобализации. (БГУ).....	141
48. <i>Süleymanov N.M.</i> Azərbaycan dövlətçiliyi: Azərbaycan Səfəvi dövlətinin idarəetmə forması və mərkəzi idarə orqanları (Qərbi Avropa səyyahlarının qeydləri əsasında). (UNEC).....	144
49. <i>Şahvələdov S.A.</i> Müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu: nailiyyətlər və çağırışlar. (ADİU).....	148
50. <i>Şamilova A.M.</i> Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin əsas prinsipləri və həyata keçirilmə mexanizmləri. (SDU)	152
51. <i>Vəliyev S.T.</i> Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dövlətçiliyi: çağırışlar, perspektivlər və inkişaf prioritetləri. (ADMİU)	155
52. <i>Yusifova S.N.</i> Müasir Azərbaycan dövlətçiliyi: inkişaf dinamikası və gələcək çağırışlar. (SDU)	162
53. <i>Наджмеддинли А.Н.</i> Инклюзивное образование как инструмент реализации принципов социальной справедливости и гражданского равенства в государственном строительстве. (БСУ)	164
54. <i>Ян Сюэ.</i> Международное сравнение политики медиаобразования и просвещения в Азербайджане. (БГУ)	167

II BÖLMƏ

KONSTITUSIYA VƏ HÜQUQİ DÖVLƏT

55. <i>Baxşəliyev E.F.</i> Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyətin gücləndirilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. (QKU)	171
56. <i>Balakışiyeva D.R.</i> Azərbaycan Konstitusiyasının tarixi inkişafı və müasir mərhələsi. (SDU).....	174
57. <i>Beybutova L.Ə.</i> Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqları (Quba, Soyqırımı Memorial Kompleksi)	177
58. <i>Cəlalzadə B.M.</i> Gənclər arasında hüquqi maarifləndirmənin aktuallığı. (SDU).....	181
59. <i>Ehmedov H.R.</i> Azerbaijan Cumhuriyeti Anayasası ve hukuk devleti ilkeleri: AMEA-nın bilimsel mirası bağlamında yeni yaklaşımlar (LDU)	182
60. <i>Əhmədova N.M.</i> İnsan hüquqları və hüquqi dövlət: ekoloji hüquqların coğrafi aspektləri. (SDU)	185

61. <i>Ələsgərov B.İ.</i> Hüquqi dövlətin formalaşması prosesində insan hüquqlarının rolu. (ADPU-nun Ağcabədi filialı)	188
62. <i>Həsənova Ə.A.</i> Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası dövlətin ali hüquqi qanunudur. (SDU).....	191
63. <i>Hüseynova S.R.</i> Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinin Konstitusion təminatı. (ADPU)	193
64. <i>Qəniyev T.X., Qəniyeva A.A.</i> Şəxsiyyət və cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti. (SDU)	195
65. <i>Məmmədova A.S.</i> Müstəqillik dövründə dövlət idarəçiliyi, islahatlar və hüquqi dövlətin formalaşması problemlər. (SDU)	198
66. <i>Mikayılova F.M.</i> Heydər Əliyev Azərbaycanda hüquqi dövlətin banisidir. (ADPU-nun Ağcabədi filialı)	200
67. <i>Vəliyeva D.M.</i> Azərbaycanda hüquqi dövlətçilik və məhkəmə-hüquq islahatlarının rolu. (SDU).....	202
68. <i>Bünyadov Z.V.</i> Suverenliyimiz və konstitusiyamız təhlükəsizliyimizin gücüdür. (SDU).....	207
69. <i>Cəbrayıllova F.S.</i> Konstitusiya – insan hüquq və azadlıqlarının təminatçısı kimi. (SDU)	209
70. <i>Əhmədova Ş.M.</i> Qədim və orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin hüquqi idarəetmə formaları. (SDU)	212
71. <i>Fətullayeva S.A.</i> Azərbaycan Respublikasında müasir islahatlar: probasiya xidmətinin hüquqi əsasları. (SDU)	214
72. <i>Həsənov R.</i> Konstitusional hüququn universal prinsiplərinin tarixi təkamülü. (ADMİU)	219
73. <i>Hüseynov M.A.</i> Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunda varislik prinsipləri. (ADPU-nun Ağcabədi filialı).....	222
74. <i>Qasımova N.Z.</i> Cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti. (SDU)	224
75. <i>Qurbanova L.İ.</i> Hüquqi dövlət quruculuğunda xoşbəxt həyatın təminat mexanizmləri. (SDU).....	227
76. <i>Məddəzadə K.M.</i> Azərbaycanın təcrübəsində insan hüquqları və hüquqi dövlət quruculuğu. (SDU)	230
77. <i>Muradova K.V.</i> Hüquqi islahatlar və onların cəmiyyətə təsiri. (SDU).....	231
78. <i>Nəbiyeva Y.İ.</i> Konstitusiyanın müasir cəmiyyətdə sosial funksiyası. (SDU)	233
79. <i>Nəsirova N.M.</i> Hüquqi islahatlar və beynəlxalq təcrübə. (SDU).....	237
80. <i>Rzaquliyeva S.D.</i> Sosial siyasətin tənzimlənməsində konstitusiyanın rolu. (SDU)	241
81. <i>Чжан Цзя.</i> Цифровое развитие как движущая сила устойчивого развития: новый путь сотрудничества между Китаем и Азербайджаном. (БГУ).....	243

III BÖLMƏ

İQTİSADI, SOSIAL VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF

82. <i>Knyazova G.Y.</i> İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarında sosial-psixoloji amillərin rolu. (MDU).....	246
83. <i>Əbbasızadə N.M.</i> Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışı iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi. (BDU)	249
84. <i>Əbdullayeva A.E.</i> Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsil hüquqları. (AİA).....	253
85. <i>Ağalarova R.R.</i> Qarabağ müharibəsi veteranlarının sosial təminatı problemlərinin həlli haqqında. (BDU)	255
86. <i>Əlməmmədli M.G.</i> İqtisadi modernləşmə və sosial siyasətin dayanıqlı inkişafa təsiri. (SDU).....	258
87. <i>Əskərova K.I.</i> Development areas of the economic and industrial sectors of the Yelizavetpol governorate and its constituent districts. (GSU).....	260
88. <i>Bağirova G.E.</i> Turizm sektorunun yerli iqtisadi inkişaf prosesinə təsiri. (ADMİU)	265
89. <i>Cəmilzadə Ş.V.</i> Azərbaycanda fintex sahəsinin inkişaf tendensiyləri. (SDU).....	269
90. <i>Əfəndiyeva L.A.</i> Sürdürüləbilir kalkınma strategiyalarında yaşıl ekonomi modelinin uygulanması: Azərbaycan örneği. (BBU)	274
91. <i>Ələsgərov A.</i> Qədim Azərbaycanın ticarət əlaqələrində su nəqliyyatının rolu. (AMEA AAİ).....	276
92. <i>Əliyev Ə.İ.</i> Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ekosistemin təhlili və qiymətləndirilməsinin metodoloji aspektləri. (BBU).....	278
93. <i>Əliyeva T.Ə.</i> Rəqəmsallaşma və yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində dayanıqlı inkişaf strategiyaları. (MDU)	282
94. <i>Əmiraslanova D.Ə.</i> Regionların sosial-iqtisadi inkişafında dayanıqlı idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri. (SDU).....	284
95. <i>Əmirov İ.B.</i> Təşkilatlarda insan resurslarının idarə edilməsi strategiyaları. (SDU)	287

96. <i>Gülməmmədova Ş.A., Əliyeva L.F.</i> Dekorativ bitkilərin ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında rolu. (ARETN Dİ, AMİU)	291
97. <i>Hasanova G.M.</i> Navigating the digital ssphere: social networks and the transformation of youth culture. (SSU)	295
98. <i>Həsənov Y.L.</i> Azərbaycan Respublikasının 2003-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafının tarixinə dair. (SDU)	298
99. <i>Səfixanov E.R.</i> Zəfər irsinin elmi-texnoloji inkişaf konsepsiyası: Qarabağın dayanıqlı bərpası və rəqəmsal transformasiya modelləri. (Quba).....	301
100. <i>Vəliyev T.R.</i> Hüquqi dövlətdə ekoloji, sosial və idarəetmə standartları (OYU)	305
101. <i>Vəliyeva L.M., Şirinov T.T.</i> Milli təhlükəsizlik sistemində iqtisadi təhlükəsizliyin strateji rolu və qarşılıqlı əlaqə mexanizmləri. (SDU)	307
102. <i>Yusifova N.Ə.</i> Rifah dövləti, sosial siyasət və sosial davamlılıq kontekstində. (SDU)	311
103. <i>Abbasova-Zeynalova N.N.</i> Milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və innovativ inkişaf strategiyası (MDU)	313
104. <i>Abutalıbova N.E.</i> Qloballaşma dövründə Azərbaycan milli iqtisadiyyatının yeni reallıqları: çağırışlar və inkişaf perspektivləri. (NDU).....	315
105. <i>Ağamaliyeva A.Q., Albaliyeva S.B., Məmmədova Ş.A.</i> Yaşıl iqtisadiyyatda dayanıqlı inkişaf. (Bakı şəhər İcra hakimiyyəti başçısının tabeliyində Dendrologiya bağı)	318
106. <i>Həsənov S.Ə.</i> Azərbaycanın regional iqtisadi modelində Naxçıvanın rolu: qlobal çağırışlar və yeni imkanlar. (NDU).....	320
107. <i>Həsənova M.C.</i> Müasir dövrdə qloballaşmanın yaranma səbəbləri, törətdiyi problemlər və həlli istiqamətləri. (ADAU)	323
108. <i>İsayev Ə.İ.</i> 2003-2017-ci illər sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi (SDU)	326
109. <i>Qədimov M.F.</i> Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrində çalışanların sosial rifahına təsir göstərən amillər. (AzTU).....	328
110. <i>Quliyeva C.N., İbrahimova R.R.</i> Dayanıqlı inkişafın prinsipləri və onların tətbiqi mexanizmləri. (AMİU, GDU)	333
111. <i>Quliyeva G.F., Hüseynov A.A.</i> Biznes münasibətlərinin formalaşması və inkişafında informasiya texnologiyalarının rolu. (ADAU)	337
112. <i>Qurbanova G.R.</i> Müasir və innovativ yanaşmaların 9–11-ci siniflərdə ingilis dili tədrisinə təsiri (DNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci).....	339
113. <i>Mahmudova H.F.</i> Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi və rəqəmsallaşma istiqamətləri. (BBU)	342
114. <i>Məmmədova A.V., Babakişiyeva S.F., Məmmədli Z.T.</i> Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə rəqəbat qabiliyyətli məhsul istehsalına dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri. (BDU, ATU)	345
115. <i>Məmmədova R.O.</i> Sosial işdə süni intellektdən istifadənin müsbət və mənfi tərəfləri. (BDU).....	348
116. <i>Məmmədzadə M.</i> Milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında ali hərbi təhsil modelinin rolu (AİA).....	351
117. <i>Musayev E.A.</i> Neft gəlirlərinin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə inteqrasiyası: Azərbaycan təcrübəsi və perspektivlər. (GDU).....	354
118. <i>Nərimanlı N.</i> “Böyük Qayıdış” proqramının sosial-iqtisadi nəticələri. (Birgə və Sağlam ictimai birliyi)	360
119. <i>Orucova Z.İ.</i> Sosial siyasət və dayanıqlı inkişaf strategiyasının iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində rolu. (Bakı Maliyyə İqtisad Kolleci).....	362
120. <i>Osmanov İ.O., Osmanova N.İ.</i> Əhalinin gəlir səviyyəsinin artırılmasında dövlətin sosial siyasətinin rolunun qiymətləndirilməsi. (SDU)	365
121. <i>Rəsulova G.R.</i> Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin modernləşməsi və maliyyə bazarlarında texnoloji yeniliklərin rolu. (BBU).....	369
122. <i>Səfərova G.V.</i> İntellektual kapitalın idarə edilməsinin şirkətlərin rəqəbat qabiliyyəti və maliyyə performansına təsiri.(UNEC)	372
123. <i>Səfərzadə N.R.</i> Rəqəmsal transformasiya və əmək bazarı: yeni bacarıqlar və peşələr. (ARETİİ).....	375
124. <i>Şixəliyeva K.Z.</i> Azərbaycan gəncliyinin vətənpərvərlik tərbiyəsi qloballaşma kontekstində. (ADPU)	379
125. <i>Рзаева Н.З.</i> Экологический вектор сотрудничества тюркоязычных государств в сфере энергетической безопасности. (БСУ).....	382

IV BÖLMƏ ELM, TƏHSİL, MƏDƏNİ İNKİŞAF

126. <i>Abdullayev N.M.</i> Müstəqillik illərində Azərbaycan-Tatarstan mədəni əlaqələrinə dair. (SDU).....	386
127. <i>Abdullayeva Z.H., Süleymanlı D.Q.</i> XXI əsrdə Azərbaycan təhsilinin Avropaya inteqrasiyasında Bolonya bəyannaməsinin rolu. (SDU).....	388
128. <i>Babayeva K.Ş.</i> Cəmiyyətdə intellektual potensialın formalaşmasında təhsil və mədəniyyət amili. (SDU)	390
129. <i>Fərhadova J.F.</i> Milli kimliyin qorunması və qlobal vətəndaşlıq təhsili. (SDU)	392
130. <i>Hacızadə Y.E.</i> Mədəniyyət və təhsildə informasiya siyasətinin rolu. (Focus Agency)	395
131. <i>Həsənova N.S.</i> Milli dövlətçilik prosesində elm və təhsil siyasətinin qarşılıqlı təsiri. (ADPU Ağcabədi filialı).....	396
132. <i>Kərimova D.A.</i> Frazеoloji vahidlərin mənə növləri.(SDU)	398
133. <i>Bəhramova M.V.</i> XVI-XVIII əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərində elm, təhsil və incəsənət. (AMEA, TEİ).....	400
134. <i>Eyvazova N.Q.</i> The promotion of multicultural values through sports education and its role in fostering. (AİA)	405
135. <i>Ələkbərov T.T.</i> Anarxizm və siyasi legitimlik: nəzəri yanaşma (GDU).....	409
136. <i>Əliyeva V.O.</i> Hərbi demokratiya dövrünün Bəyimşarov kurqanının metal məmulatı haqqında (AMEA AAİ)	412
137. <i>Həsəni C.V.</i> Rəqəmsal platformalarda Azərbaycan folklorunun təqdimatı: imkanlar, çağırışlar və mədəni kimliyin qorunması. (BDU, Qazax filialı)	414
138. <i>Xəlilova S.T.</i> Azərbaycan musiqi təhsili sistemi: tarixi və inkişaf perspektivləri. (NDU).....	418
139. <i>Qurbanlı L.E.</i> Yaradıcı təfəkkürün inkişafında pedaqoji və ətraf mühit faktorlarının rolu. (BSU)	421
140. <i>Paşayeva A.F.</i> Dövlətin dil siyasəti və milli kimlik: Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasında müasir çağırışlar. (ARTİ).....	424
141. <i>Алиева Д.Н.</i> Культурная гибридность как трансформационный процесс. (СГУ).....	427
142. <i>Ахундова Н.Р.</i> Актуальные проблемы в развитии культуры и укрепление духовных ценностей в Азербайджанской Республике и роль художественной интеллигенции в их решении.(БУБ)	430
143. <i>Səlimova R.D.</i> Azərbaycan ərazisində baş verə biləcək fəvqəladə hadisələr və onların qarşısının alınması istiqamətləri. (ADPU).....	433
144. <i>Quliyeva Ş.M., Paşayeva S.V.</i> Müasir dövrdə etnopsixoloji amillərə münasibət. (SDU).....	436
145. <i>Musayeva M.A.</i> Azərbaycanda universitet təcrübəsinə əsaslanaraq elm, təhsil və istehsalın inteqrasiyası. (SDU)	438
146. <i>Rəhimzadə D.M.</i> Qloballaşma dövründə dövlət dili və milli mənsubiyyət. (İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti).....	441
147. <i>Şahverdiyev Ə.</i> Etnik anlamda mədəniyyət və onun turizmin inkişafında rolu. (BANM)	443
148. <i>Tağıyeva L.İ.</i> Azərbaycan pambıqçılıq kompleksinin dayanıqlı inkişaf strategiyası və iqtisadi modernləşmə istiqamətləri. (ADİU)	447
149. <i>Vəliyeva S.V.</i> Nitqlərdə keçmişə dönüş: Azərbaycan siyasətində presedent hadisələrin rolu. (SDU).....	450
150. <i>Məmməd İ.A.</i> Alınma elementli feillərin sosiolingvistik kontekstdə inkişafı (müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) . (SDU).....	453
151. <i>Həmzəliyeva V.</i> Elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya siyasətinin dövlət quruculuğundakı rolu. (SDTK).....	455

İXTİSARLAR

ADU	Azərbaycan Dillər Universiteti
ADAU	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə şəhəri
ADİU	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ADMİU	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
ADPU	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AAİ	Azərbaycan İdman Akademiyası
AMİU	Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
AMEA TEİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
AMEA AAİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
AMEA FSİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
ARTİ	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
AzTU	Azərbaycan Texniki Universiteti
ATU	Azərbaycan Texnologiya Universiteti
ATU	Azərbaycan Tibb Universiteti
BANM	Bakı Ali Neft Məktəbi
BDU	Bakı Dövlət Universiteti
BSU	Bakı Slavyan Universiteti
BBU	Bakı Biznes Universiteti
GDU	Gəncə Dövlət Universiteti
QKU	Qərbi Kaspi Universiteti
LDU	Lənkəran Dövlət Universiteti
MMA	Milli Aviasiya Akademiyası
MDU	Mingəçevir Dövlət Universiteti
NDU	Naxçıvan Dövlət Universiteti
SDU	Sumqayıt Dövlət Universiteti